

भारतीयविश्वशासनसंरक्षकतायां प्रकाशितम्
Published under the auspices of Government of India

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकाराद्विवर्णकमविव्यक्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रवृत्ति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सूक्ष्मकृत्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
मूलनसङ्गणितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेण च सार्द्धम्।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागगच्छैः प्रकाशितम्।

प्रथमः काण्डः।

खरवर्णः।

मोतीलाल बनारसीदास

बिल्ली :: बाराणसी :: पटना

प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
भोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

मुद्रक :
शान्तीलाल जैन
श्री जेनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

©

१९६१

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशासन त्रिनियोजितावकालभ्यसम्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशित ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

भोतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नैपाली सपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

महानेष आनन्दस्य विषयो यत् सर्वश्रीमोतीलाल
बनारसीदासे राजाराधाकान्तदेवविरचितः शब्दकल्पद्रुमः कल्पद्रुम
इव सुरमारीप्रणयिनां जिज्ञासितागंप्रदायकः सपरिश्रमं सोऽसाहं
समये प्राकाश्यमानायि ।

सत्स्वपि परःशतेषु संस्कृतशब्दकोषेषु शूलपलम्पमानेषु
ग्रन्थस्यास्य परमोपयोगित्वं वरीवर्त्यैव, विशेषतः परम्परागत-
पद्धतिपरायणमानसानां पण्डितधुरीणानां दृष्ट्या । अमुत्य-
वितरणार्थमप्युक्तं ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भिर्ग्रन्थकृद्भिर्मय उदारभावः
प्रकटीकृतः स त्वद्यपि पुष्पाति कामप्यलोकसामान्यामभिव्याम् ।
तथापि तस्माद्भूतोः प्रारम्भत इव नासीद् ग्रन्थ एष सर्वसुलभः ।
पुनश्च मुद्रणाभावादस्यालम्प्यतां दुर्लभतां च विभावं विभावं
चेत्स्विन्तेस्म चेतांसि भारतीयानां पाश्चात्यानां च विपश्चिताम् ।

तमिमं वर्षेभ्योऽनुबध्यमानमभावमपनेतुकामः केन्द्रीय-
शिक्षामन्त्रालयः सपदि दिदृक्षते ग्रन्थस्य कृत्स्नस्यास्य प्रकाशनं
सुगमतयाऽल्पमूल्यात् सर्वत्रोपलब्धिं च, कामयते च सर्वतः प्रसारि
मंगलं भारतजनगणमनसां, प्रकाशकानां, विश्वस्मिन्नस्मिन्नगति
च विराजमानानां विधावदातानां सुधियां पाठकानां च ।

प्राप्रसन्न नायक
रमाप्रसन्न नायकः
संयुक्त सचिवः

केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालयः नई दिल्ली-
मार्गशीर्षे कृष्ण सप्तमी, २०१८वि०

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835.

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

Extract of a letter from His Excellency W. Oehlme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1858.

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking, while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I. vol. 2nd Ap. P. LXIII.

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1845.

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraient usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Cowper, Esq, Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengah character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandats, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq, dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The *Sabdakalpadruma* now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryaya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Ohandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prdyaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelée, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Drama*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qu'est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebout honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieuse et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de l'occur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangina, &c, dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms, your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars, tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*" "

Ditto Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Ævergiste monumentum œre perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with 4 will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāshā-parichcheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, *viz.*, to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the *Sabdakalpadruma* one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your *Sabdakalpadruma*, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The *Sabdakalpadruma* forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of
Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c, dated 21st October, 1855.*

The *Sabdakalpadruma* will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Böhtlingk, Vol. 1, 1855

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von unedirten indischen Wörterbüchern und von Commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Saṁhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the pæface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च मुनिः यावद्विज्ञानोके पुरुषपुण्येन कर्मणा व्यते तवदयं खगे लोके वसतीति ।

Extract of a letter from Dr. Chitz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopedia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,
CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastrī of the Benares College, dated Samvat 1908

आह्वयन पाठशास्त्रायां शास्त्रादिषु समीपे भवन्तीं महान्तं सनखप्रलम्बकोशग्रन्थातिवर्तिनम् अशेषशास्त्रविषय-
संप्रद्वमनोहरं कोशमवाञ्छाकथम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं यद्वाचरतयाच शास्त्रादिभिः तदाज्ञाचनाय नियोजितः अथमं
सन्मकापदसुखोपन्यसं मुखबंधनाभिधप्रकरणं अथातयस् अद्राचस् तत्रच श्रीमतां भवतास् एतत्काश्रसर्पपविषयं सततवज्जान
श्रीदार्थोतिग्रथम् उपलभ्य एतत्कोशग्रन्थात्पुष्पितवेत्ता इत्तं वर्यदुतं भवत् सविधे प्रख्यापयस् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Halk your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnea, dated

द्वैतध्यानाविभागेनैकविलसत् विज्ञानरत्नप्रदम् ।
प्राविन्दं खलु मानसेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं अस्माकम् अस्मात् सदामण्डकपण्डितानाञ्च भूयाभूयाःखण्डिता परमदुष्टिजायते शुद्धा तमपि आसीत्सच अस्माभिः तैश्च नानादशेनपरिशीलिततन्त्रम् अवगन्तव्यम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us, by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859

यावच्छब्दद्विवाकरो जितिलो खेनात्मना राजत-	धनात् सर्वं सर्वं नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
आवदेववरस्य कौर्त्तरतुष्ठा कल्पद्रुमात् आस्यति ।	कथंतेषां सर्वं विदितमिह स्यात् पुस्तक शतात् ॥
राधाकान्त षष्ठस्य भूपस्यस्यै भूषणस्यै सधुदा	सुखान्तसारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य कवितः ।
जीयाद्वै सच पुत्रपौत्रसहितः श्रीशेन संरक्षितः ॥	चित्तौ राधाकान्तो जयतिहि विशेषाञ्जरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखबन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतषड्विदानन्दपरब्रह्मोति कीर्तितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विश्वुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासम्पितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बह्मथत्नतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणश्लोकः ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्मैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रणवे प्रथम-काण्डादि-सुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तस्मिन्नेव स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृह्णीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणपादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्ति कृतं । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो सुव्रते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं श्राद्धतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

“श्रोतारस्वायशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ” ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्वाणवाणी । अतः सत्त्वात्कृष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्ष्वेषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थौचैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गस्मारणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-बहु-पर्याय-कान्तादि-हान्तशब्द-निवृद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थश्लोकाभावात् । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठ्यशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं बहुतरपरिश्रमै-धीरवर-निकर-शाहाय्यैरेतद्देश-प्रप्राय-समस्तकोष-वेद-वेदान्त-वेदाङ्ग-भाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणैतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सुपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोखामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहस्य सङ्कलय्य सकलशब्द-धालर्थानामनायासेन स्मारार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-सहस्रकोषं खीयकोष-व्ययेन सुद्राङ्कयित्वा सुद्राव्यतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गैर्भ्यो वाचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । खर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्चीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रह-द्विरपि सङ्कतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तस्य दृशार्थकं-कामधेय-चिन्तामण्यदि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमश्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाशद्वर्णाणां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वे । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताचारादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तलेन संस्थापनमकार्यं । पदसाधने घेषामन्याचाराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तन्च्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां धोङ्ग-स्वरान्तगतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिधिकान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धश्च निर्णीतवान् । येषां, धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शून्यमासे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तलेन एवं समस्त-धालर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तलेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धालर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणाणि । द्भावे तत्प्रयोगाः तद्विरहे तद्गुण्यत्ति-लिखिता ॥

वर्णभालायां च वर्ग-जकारान्तःस्वकारौ मूर्द्धन्य-एकार-दन्त्यनकारौ वर्गवकारान्तःस्वकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यकारदन्त्यकाराः सन्ति । एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानुसूच्यारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुगंधबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीश्वरप्रथता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति । सा यथा,—

“उट्टौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्वं तं विजानीयान्तदन्वो वर्ग्य उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोऽदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा बङ्ग-प्रथमै-र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् । रेफयुक्तवर्णन्तु वर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन्-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसङ्घयो न कृतः । शब्दमात्रसंघः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१०५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् षड्गुण्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३३ उकारान्त-धातवः । १३ जकारान्त-धातवः । २१ षकारान्त-धातवः । १६ ऋकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ टकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । १३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ठकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ वकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४२ सौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकद्वयकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौच-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गर्णा दश । अत्रान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाचदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तन्त्रादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विशेषेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्समासुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने शुभमरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं त्वच्च-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विहितमत्रेण यदक्षर-पर्यन्त-शब्द-सप्तपृष्ठाकूटो भूतस्तद्दोषो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दलामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य षड्भूतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संचेपः “स्त्री” । ऋीवलिङ्गस्य चिह्नं “ऋी” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् चिलिङ्गस्य लक्षणं “न्वि” । एवम-व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्यं” इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-चञ्चवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्रप्रथमपंक्तिशेषे एका क्षुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (।।) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे क्वचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-दि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्पुकार-वेष्टन-चिह्नं “ } ” दत्तं ॥

विशेषदत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थरश्मात् पूर्वस्य पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तस्यस्थानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकलेन गणयित्वा तत्पर्याये ज्ञादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चलारिंशदनुभववर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अः—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा भङ्ग गङ्ग क नाशने इति ॥

आः—निष्ठाभावादि-कर्मवेद । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्मणि च विहिततया निष्ठाया वा इद्व्यर्थः । यथा र्मिशा क्लेषे भावादित्ते वेति मिश्रं वेदितं तेन । प्रमिश्रः प्रभेदितः कः । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मिश्रः मिश्रवान् ॥

इ—नुनवान् । वदिङ् नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

इर्—वा आडवान् । अ्युतिर् चरणे इरितस्य वेति अच्युत् अच्योतीत् ॥

ई—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् य दूपने । नेमडीश्रीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उ—क्तावेट् । चमु भक्षणे । पु क्लिष्टदिन इम् इति चमिला चान्वा ॥

ऊ—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । षिधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिति अशेषीत् अशेषीत् ॥

ऋ—चङ्गह्रस्वः । चङि अः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ढौकङ् गत्यां । अङ्गुपङ्कस् इत्यत्र अदिद्वर्जनात् अङ्गुङ्कौकत् ॥

ऌ—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्वरे । भाज भाधेति अचौकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरातुबन्धः कैश्चित् पथते कैश्चिन्न पथते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ऍ—अङ्गवान् । औगन्स्य गत्यां । शास्यस्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

ए—सिचि अटङ्गिः । सिचि अ्यावित्तसौ । ए कट् टतौ टषि । ह्यदादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐ—यजादिः स्यात् । यजै औ देवार्चने । यद्यग्रहेति जिः इयाज । ग्रहस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओ—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । ह्यो औ भङ्गे । स्रज्वाद्योर्विदिति ह्यः ह्यवान् ॥

औ—अनिट् । औ गम्ल् गत्यां । वषोरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

क—चुरादिः । गण्त्क संख्याने । चुर्भौ जिर्वेति गण्यति ॥

कि—चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदसुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रसृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुर्भौ जिर्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थाचिन्तात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रसृतिभ्यो वेति ॥

ग—क्रादिः । डु क्री अ ग द्रव्यपथ्ये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गि—घ्रादिरपि । अपिश्रद्धात् क्रादिश्च । पू ज्ञ गि शोधे । घ्रादेः स इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स ल्वादिः । पूर्वर्जितः स घ्रादिर्वादिश्च स्यात् ।

लू अगि ऋदि लुनाति । स्रज्वाद्योर्विदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या स्त्राहात्वादेरिति लूनिः ॥

घ—रदादिः । लघिर ह्द रोदे । रूद्रोऽयोह्रस्वसेम इति रोदिति । रदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङ—तङ्गवान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गवान् आत्मनेपदी । एध ङ टङ्गौ । नवशः पने इति एधते ॥

ज—ज्वलाद्यः । ज्वल ज् चलविधेः । दूनीभ्रज्वलाद्येति ण् ज्वालः । पक्षे पचादिलादन् ज्वलः । एवं कुष ज रोधपङ्ककौटिल्लेखने । दूनीभ्रज्वलाद्येति ण् कोचः । पक्षे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झ—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञ—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चुरादेस्तु सार्थविहित-अर्चकारेण जिर्वेति उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम जक् वितर्के इत्यादेर्जातुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

ञि—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः । जि ष्टा स्थाने । ज्ञार्थेऽर्थाञ्जीष्क्रीलादेरिति स्थितो विष्णुस्मिष्ठतीत्यर्थः ॥

टु—सायुः । टु ङ वेप चलने । द्वितोऽधुरिति वेपयुः ॥

ठ—फणादिः । इति केचित् ॥

डु—चिमगयुतः । ङ अ इ डु क्तौ । द्वितस्तज्जे इति क्तचिन्मं ॥

ण—फणादिः । फण ण निखेहे । ट फल भजेति फणतुः पफणतुः फणित्य पफणित्य ॥

त—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्भेदविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धेनभासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

इ—तनादिः । तन दु अ विस्तृतौ । तन्म्यः इविति तनोति । सेर्लुक् तथास्योरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वन्तनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

ध—रुधादिकः । रुभिर्धौ जि अ आट्टतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

न—खादिः । षु ङ्ण सन्धाङ्गेदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

प—मुचादिः । मुचश्च ष प औ भोचे । तुण्णरोमुचामिति मुचति ॥

भ—शमादिः । शमुभिर्य शमे । अन्योशमादीति शाम्यति ॥

मि—घटादिः । निचिकमोर्दीर्घौ वा । दीर्घो दीर्घवान् । घट थ म ङ षेष्टे । जीघ्नोस्तुर्ध्वेति अघटि अघाटि घटे घटं घाटं घाटं । निचि

ह्रस्वः सोऽनुवर्तते । निचि औ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनौति घटयति ॥

मि—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्तते । फण मि ष गतौ । वा सम यम फणोति फणयति फाणयति ॥

यः—द्विवाचः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगति ॥

लः—अदादिकः । अहौ भवे । लुगङ्गोऽपः अत्ति ॥

लिः—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणनेन ख्यातत्वाददादित्त्वस्य चकारुत्त्वमेव न कृतः । अथवा लुः स्वपादिश्च लिङ्गोदिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ धात्व् क्रमात् स्वपादिङ्गादीसुः । चकारस्योभयत्र सम्भवाद्दादौ चेत्यर्थः । झादिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“झाघरादी जुषोत्यादिर्दिवादिः खादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तन्त्रादिसुरादयः” ॥ इति ।

ऊलि ईमेऽदने । झादी रे दिः जुहोति ।

लुः—स्वपादिश्च । चकाराद्दादिश्च । स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ स्वपादित्वाद्दादौ शब्धधातुके । आद्युदान्तलमिति नेोपदेवः ॥

वः—उटादिः । उत ऊ व ख वृत्तने । उद्गानेन मे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्यति विवृषति । आत्मनेपदे तु वर्त्तय्यते विवर्त्तयते । अन्यत्र विवर्त्तयते विवृषति ॥

भः—तुदादिकः । तुदौ अ भ व्यये । दिवसुतुदेति तुदति ॥

भिः—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां रुप्नी ङिति इति नियमात् कुट भि कौटिखे इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । शू भि स्ववने इत्यादीनां अनुबोदित्यादिषु न वृद्धिः । अगणलादुव् च ॥

षः—ऊदङ्गवान् । आख्यातिकस्याङ्कोऽप्राप्त्यर्थं कृदिति विशेषणं । स्वमते ढ्वभयत्र ऊ एव । डु जौ श् पच पाके । भीषि चिन्वीति पचा ॥

चः—अचादिः । अच च लु च भचशासयोः । द्विरुक्त अचादौति द्विसञ्चार्यां शचनस्य अिदचोऽङ्गेरिति न तुण् जञत् । क्लीबे जसृशसेऽस्तु देः शतुर्लुण् इति जञति जञन्ति । आख्यातिकेऽङ्कोऽङ्को देरिति जञति । अचुस् षिदेरिति अचञुः । इति धातुदोषिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अभिपुराणोक्तभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्विनौषधिसिंहादिवर्गः । ततो नृशस्त्रचक्रविट्शुद्धवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहसु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निर्णय-वर्गसङ्कीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा खीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषसाधुकारणं कृतवान् । इति विरसप्रचारः ॥

भाष्यकाषादिनामानि ।

अभिधाने मन्त्राप्तयद्दृश्वत्कोषादिनः शब्दादयः संघट्टितास्तेषां संज्ञाः पञ्चासिख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुत्रघोषम देवकृतः त्रिकाखण्डशेषः ..	१५
राजयपालकृतः नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता हारावली ..	१६
गदसिंहकृता नानार्थभ्रन्निमल्लरी ..	३	भावमिश्रकृतः भावप्रकाशः ..	१७
अक्षपाण्डितकृतता शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरे शपथितकृता शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृत पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः विश्वप्रकाशः ..	१९
दशरथिनाथकृता नानार्थरत्नमाषा ..	६	नेदिगीकरवैद्यकृतः नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागोशकृता धातुदोषिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृता शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविकृता नाममाषा ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृता आर्यवैदाग्नीषोऽथियतपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरशिवादासप्राप्तयकृतः सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वैपदेवविप्रकृतः कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशीरपथितकृतः निघण्टुसारः अर्थात् राजनिघण्टुः ..	१०	श्रीरामशर्मकृतः वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः उद्यादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदासकृतः शूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृतः उद्यादिशब्दी ..	२६।२७
पुत्रघोषमदेवकृतः यकाक्षरकोषः ..	१३	हलायुधमदृकृता अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः हिरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तयोनामानि ।

एतद्विज्ञानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बङ्गकोषाणां प्रयोगप्रमाणाणि अमरटीकाधृतानि आसादितानि । एवं विश्वनेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वरूपतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र १	वाचस्यति ४	मङ्गल ७	भागुरिरचितकोषाः .. १०
कात्यायन २	श्याडि ५	शुभाङ्ग ८	
साहस्राङ्ग ३	विश्वरूप ६	गोपालित ९	

भेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनो १	रत्निदेव ७	गङ्गाधर १३	चन्द्र १९
शब्दाखण्डः २	रत्नापरनामहर .. ८	बामट १४	त्रिक्रमादिधि .. २०
संसारारवर्तः ३	गोवर्द्धन ९	माधव १५	गोमिरचितकोषाः .. २१
नाममाषाख्यः ४	रमघपाल १०	धर्म १६	पाणिनिपदानुशासनश्च .. २२
वररुचि ५	रुद्र ११	तारपाल १७	
शाश्वत् ६	अमरदत्त १२	वामन १८	

एतदन्ये वल्लभप्रष्टतितकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालम्भारकोपटीकानामानि ।

अमरकोषश्च भृशप्रामाणिकः स्युत्पादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्सख्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतियथलब्धटीकानां प्रामाण्य-
शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतानामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरामि ॥

द्वीरखामी .. १	माधवी .. ११	कोलाहलाचार्यः .. २१	कृता व्याख्यासुधी ३०
सुभ्रूतिः २	मधुमाधवी .. १२	शबरखामी .. २२	अधुतोपाध्यायकृतव्याख्या- प्रदीपः ३१
हृद्गुचन्द्रः .. ३	सर्वानन्दः .. १३	रामतर्कवागीशः .. २३	मधुरेशविद्यालङ्कारकृता सारसुन्दरी .. ३२
कलिङ्गः ४	अभिनन्द .. १४	नयनानन्दः .. २४	नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थ- कौमुदी ३३
कोङ्कटः ५	मल्लिनाथः .. १५	विद्याविनोदः .. २५	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत- त्रिकाखण्डविवेक .. ३४
सर्वधरः ६	रायसुकुटमणिः .. १६	रघुनाथचक्रवर्त्ती .. २६	भरतमल्लिककृता मुग्धवोध सम्मता टीका .. ३५
राजदेवः ७	शैलकण्ठः .. १७	व्याख्यामृतः .. २७	
गोवर्द्धनः .. ८	सख्यः १८	टीकासर्वस्वः .. २८	
द्राविडः ९	भगीरथः १९	सन्देहभङ्गिका .. २९	
भोजराजः .. १०	जयादिधः २०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित- यतद्विद्वा अपि टीका वर्तन्ते ॥	

अचाहृतविषयवृन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरलक्षं विज्ञापयामि ।

कोषगणान्तिरिक्तानां शास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानदीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्षोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-
वेदाङ्गशिवादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिककान्दधिककवचरत्नमाचानामलक्षणेदाहरणचिचकाव्यनवरसरतिव्यादयः । औत्सर्ग्यज्ञमलमासादि-
लक्षणपद्यभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहृतिथिस्त्यजन्माष्टमीदुर्गास्त्रवाद्यादशविवादपद-चतुष्टयादव्यवहारैकादशाधुपवासनिर्णयतङ्गागभवनवृषोत्सर्गप्रत-
तिष्ठापरौचाञ्चोनिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाक्रिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्माविपाकदादशयाचाधिकरणदत्तकव्यवस्था-
दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनसप्तकर्मस्नानतर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिख्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतारनदनदीदे-
शभेदपौष्टपर्वतवृक्षराजनीतिवर्षाअमधर्षवर्षशङ्करद्रव्यशुद्धिमहाहाननिर्घरत्नाधुत्पत्तिस्मृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिर्नर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-
सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमाससर्पचवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टसन्धुधमकेतुपत्नीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनखरोदयगणितारङ्गसेच-
व्यवहाराराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वकूपसम्प्राप्त्युपश्रयाचिकित्सावधद्रव्यगुणपाचनकारणमा-
रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरौचापस्रकर्मषड्भेदाद्यन्याखानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यखरतालसयतानमानयामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-
त्पल्लतल्लार्थ्यागानसमयध्रुवकगमकन्यस्रकनास्रिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुस्थौयनीतिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजट्टहविशेषधामान्यासनेोपकरणालङ्कारास्त-
याचायुक्त्यः तथा चतुष्टयद्विपदनिय्यदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्वयश्रीशब्दविन्यासप्र-
स्तिप्रकरणदीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयज्ञानवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवर्गोचरप्रवर्षायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य
षट्काण्डे मया समाहृतानि । शान्वयशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थानामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य
पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापसुग्धवधोटीकाधृतश्लोके ।

अदृश भाव्यकारस्य कुशाघीयधियावुभौ । नैव शब्दान्धुधेः पारं किमन्धे जड्बद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये चे शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एष यस्स यस्स रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विद्वतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एव दौकारोत्तरचकारादिवर्णयुक्ततपयशब्दानां मुद्राङ्ककप्रमादेन स्खलनं जातं । एवं अकाराद्यादिबर्ग्यवकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्वीकाधृतपदादाहरणदयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौयशब्दसूचीमध्ये यथास्त्वान् स्थापयित्वा गन्धसमाप्ते मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हिला एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मद्भन्वर्गो ममान्तिके ब्रह्मणः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽयुक्त्वतायां सन्दिहानो विद्वत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयी खोयत्वाभार्थं मत्कृतैतद्व्याख्याधिकारं यथारोति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तते तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वङ्गसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाग्निताब्दतः परमवौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डैः सप्तभिरन्विता भगवतोऽनुक्रोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमसि किञ्चिदिह चेत् तत् चम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोऽविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथास्तुतश्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि श्रोत्रहीनं श्रोतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च निधामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तद्योपनिषदा यं हि श्रुद्धुमुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्षेत्रकर्माविपाकाशयापरामृष्टमेव यं ।
निर्घाणकायमाख्याय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथास्तुपाहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविद्द्वैतं मिलोपेक्षु स्तनम्भकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे श्रुवन्ति सततं मुनिः । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राज्ञः पौराणिकजना विदुः । ८ ।
धर्मज्ञका यज्ञपुरषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रसूयन्ति दिग्मवराः । ११ ॥

यस्युपाख्यलरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाग्यन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ।
शिल्पिनो विश्वकर्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ।
शौरास्तेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
सङ्गीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा भाष्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्तिं यमाङ्गभक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
शैतथा सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविद्यहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्भाष्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूरुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्ता च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राद्यातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य ब्रह्मशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणाणां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धितां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संयहोऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा महनिघण्टास्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
 वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
 तस्याच देशे विरलप्रसारत्वेन तद्भूतः ।
 पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
 न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुर्होऽश्रुत एव च ।
 प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
 येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
 करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
 तथा सञ्ज्ञा विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदद्वन्द्वम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नाच गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा	वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा	वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा	वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१	५	अङ्गुलिनामानि ..	२२	४	सृष्टनामानि ..	२२	२७	पराखनामानि ..	६
२	हिरण्यनामानि ..	१५	६	कान्तिकर्माणाः ..	१८	५	परिचरयकर्मणाः ..	१०	२८	नूतननामानि ..	६
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६	७	अन्ननामानि ..	२८	६	सुखनामानि ..	२०	२९	दिश उत्तराणि नामानि	२६
४	साधारणनामानि ..	६	८	अस्तिकर्माणाः ..	१०	७	रूपनामानि ..	१६	३०	धावाद्यधियोर्नामधेयानि	२४
५	रश्मिनामानि ..	१५	९	बलनामानि ..	२८	८	प्रशस्त्रनामानि ..	१०	इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥		
६	दिङ्नामानि ..	८	१०	घननामानि ..	३८	९	प्रज्ञानामानि ..	११			
७	रात्रिनामानि ..	२३	११	गोनामानि ..	६	१०	सत्यनामानि ..	६			
८	रात्र्युपनामानि ..	१६	१२	क्रुथतिकर्माणाः ..	१०	११	पश्यतिकर्माणाः ..	८			
९	आह्वर्नामानि ..	१२	१३	क्रोधनामानि ..	११	१२	उत्तराणि पदानि सर्व-				
१०	मेघनामानि ..	३०	१४	गतिकर्माणाः ..	१२२	पदसमाधानाथ ..	६				
११	वाङ्नामानि ..	५७	१५	दिप्रनामानि ..	२६	१३	उपमानामानि ..	१२			
१२	उदकनामानि ..	१००	१६	अन्तिकनामानि ..	११	१४	अर्षतिकर्माणाः ..	४४			
१३	नदीनामानि ..	३७	१७	संयामनामानि ..	४६	१५	मेघाविनामानि ..	२४			
१४	अश्वनामानि ..	२६	१८	व्याप्तिकर्माणाः ..	१०	१६	स्तोत्रनामानि ..	१३			
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०	१९	बधकर्माणाः ..	३३	१७	यज्ञनामानि ..	१५			
१६	ज्वलतिकर्माणाः ..	११	२०	वचननामानि ..	१८	१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८			
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११	२१	श्रेयर्थकर्मणाः ..	४	१९	याचनाकर्मणाः ..	१७			
इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥			२२	इश्वरनामानि ..	४	२०	दानकर्मणाः ..	१०			
			इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥			२१	अथ्येधणाकर्मणाः ..	४			
						२२	स्वपतिकर्माणाः ..	२			
						२३	रूपनामानि ..	१४			
						२४	स्तेननामानि ..	१४			
						२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे-				
						२६	यानि ..	६			
						२६	दूरनामानि ..	५			

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा	वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा
१	कर्मनामानि ..	२६	१	वज्रनामानि ..	१२
२	अपत्यनामानि ..	१५	२	ङ्खनामानि ..	११
३	नृनामानि ..	२५	३	महद्नामानि ..	२५
४	वाङ्नामानि ..	२२			

द्वितीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सञ्ज्ञा
१	वज्रनामानि ..	१२
२	ङ्खनामानि ..	११
३	महद्नामानि ..	२५

अथ यशस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

घनत्स्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
 पूर्वं सप्तमकाण्डोयसुखबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिखतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयाश्रया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्लीकमस्त्यजन्यमनस्तापतन्निवारणहेतुपद्मपद्यानि ।

ददानीं परिशिष्टीयबहुलादर्शपत्रिकाः ।
 यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्लीकगणभक्षिताः ॥
 अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्राङ्कनम् ।
 तच्चेद्भूतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
 किन्तु सांप्रतमादर्शनाश्रजन्तो मनेगतः ।

तापो जामाददौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
 यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
 देवनागरवर्णनं शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
 तस्य प्रकाशाङ्गो कानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृर्विश्वर्षणक्षोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववंशस्थोऽभवत्तुलकः ॥
 सुरभ्रिदावादनगरासन्ने स्त्रजनपालकः ।
 कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 मौङ्गल्यगोचजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दूर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ॥
 तस्मादिश्वेश्वरो जातस्तस्य विन्नेश्वरः सुतः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ॥
 खानोपाधिसूक्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अद्भ्यशालिशालिलाङ्कान्यपीताम्बरति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ ॥ ८ ॥
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदाशाख्यश्चौखण्डिख्यातिमयुतः ।
 मलयुनीनामके देशे वासस्तोऽसदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तालाग्रामकृतावासस्तुतुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायमः ।
 सदा श्रीनाथचरणभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्नेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डावरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथस्य विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ॥
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ॥
 विश्वाधरस्तस्य स्तनू रायोतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाजराग्रामवासी नित्यादावासकृत्ततः । १६ ॥
 तस्यात्मजे हरिहरो जाते हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
 देवीदासस्तृतीयोऽभृत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा बभूवभिरावृतः ।
 सुडागाकादिदेशानां कातुन्गोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजास्यतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः १३ वंशविवर्जितः ॥
 चण्डाशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 द्वितीयः पुण्डरीकाक्षः संहसाचस्यतुर्थकः ॥
 महावज्रकृतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तोऽन विनिर्मितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बज्रभिर्ज्ञातिभिर्हृतः ॥
 सुडागाकाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य त्रिचयस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ञे नवावेन नियेपुञ्जितः ॥
 अपश्यद्भवहारांस्य तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तेति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रकृतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 द्वितीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां यतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावसुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमे रामचरणो गुणैर्बहुभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
 स च द्विजलीतमोलिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करदाने नियोजितः ॥
 कटकदिप्रदेशस्य महावज्रकृतस्ततः ।
 देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बज्रमानितः ॥
 बज्रसैवर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 संग्रामं तुसुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तमहदप्रशयान् ।
 समुत्पन्नास्तस्यः पुत्रा श्रेष्ठकुशलाख्यात् ॥

व्यवहत्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
विद्यास्त्रीषधदानेन गणनीयैः स चादिमः ॥
पञ्चकोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमन्तमः ।
माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्यकृतमः ॥
अङ्गर्षिधर्षणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
दिल्लीयप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभचणे ॥
फर्माननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
मन्सवानां सहस्रं सादिपञ्चतमेव च ॥ * ॥
कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
आसीत् किलकिलारूपामरावर्था पुरन्दरः ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डितश्रयः ।
कुलश्रीलादिमप्यज्ञो गोष्ठीपतिमहाश्रयः ॥
रसेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इरेजिहायने ।
कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
ततः किलकिलापुर्यां वाणिज्यकार्यसाधने ॥
स्थितान् इरेजनिचयान् नवावेो वलमाश्रितः ।
चेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
अथ तत्परवर्षे तु कर्णैल् क्लाद्व् महावलः ।
आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
योङ्कुं यथौ नवावेन साङ्गं स्वलसंघतः ।
गत्वा पलाशियामे स युङ्क्ते क्लाजयत् ततः ॥
धरणीरसवाजीन्दुमित इरेजिवत्सरे ।
कासमालीखाननामा नवावेोऽभृत्ततः पुरे ॥
स एवेरेजपक्षीयान् प्रधानराजपूष्वान् ।
निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
मेजर आदम् ततः शीघ्रं साङ्गं तेनैव मुन्सिना ।
गत्वा त्वदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
विजित्य वलवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
निष्काण्टकमिदं राज्यं कृतवान् भ भयापहः ॥
बाणर्तुसिन्धुशुभ्रभृन्मितइरेजिवत्सरे ।
भूत्वा गवर्षेरा लार्ड क्लाद्व् किलकिलापुरे ॥
समेत्य मुन्सिना साङ्गं पराम्पत्य च विस्तरं ।
जाफरालीखानसंज्ञं नवार्षं प्रतिमत्तरं ॥
वङ्गदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
मोजफ्फरजङ्गनामानमतिबुद्धमतां वरं ॥
तं नायेवसुवादारं चकार गुणसागरं ।
पञ्चविंशतिलक्षन्तु सुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
तथोर्व्ययार्थं प्रत्यब्दं ततः क्लाद्व् गुणाकरः ।
तेनैव मुन्सिना साङ्गं दिल्लीं गत्वा च सत्वरः ॥
शाहालमवाद्शाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजाहौला नामकेन स सन्धिभकरोत् सदा ॥
अक्लाभिचन्द्रभुमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
श्रीषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
श्रीशाहालमवाद्शाही फर्मानाख्यलिपिं सुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकस्यैव मन्सवानां चि सादिनां ।
सहस्रत्रितयं वीर्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
उत्तमं शिविकायानं भङ्गरेण सुशोभितं ।
नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तेगेतिनामितं ॥
राजवाहादुरोपाधिं मानदृष्टियशस्करं ।
कृपया दत्तवानस्मै बङ्गमानपुरःसरं ॥
सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानदृष्टितः ।
दापयामास शाहालम् वाद्शाहसमीपतः ॥
ततः स सहितो लार्ड क्लाद्वेन महात्मना ।
काशीधाम समगम्य बभूवसौ महामनाः ॥
महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
कृत्वा विश्वेश्वरस्थामे नाकमन्दिरमध्यतः ।
नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तितः ॥
ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
शेतावराण्ये सह सुवे वेहारकस्य च ॥
कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
कलिकाताव्यनगरे समायातो गतालसः ॥
ततस्तुष्टमनाः क्लाद्व् कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
देवानीसंज्ञकं तस्यै राज्ञे बङ्गलमामदं ॥
रघर्तसिन्धुभुमाने इरेजिहायने पुनः ।
शाहालमवाद्शाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
समीपतः फर्मानाख्यलिपिमानीय यद्वतः ।
तस्यै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
यत्रास्तीदं मिलिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्यै प्रदत्तवान् ।
एवं सुवर्णवटिसं पदकञ्च ददौ महान् ॥
यत्र सुद्विंशतपरस्यभाषथास्तीति वर्णितं ।
इरेजकोम्पानिकर्म्मोक्तमरुपेण साधितं ॥
प्रथमो वाद्शाहस्य समीपात् सननामके ।
सत्ताश्रीत्यधिके चैव रूद्रसङ्घातेऽब्दके ॥

राजापाभिलषा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपाखनवहृष्णाभिधानवाहादुराय च ॥
 दातुं दयाभवेत् लाडं क्लादवस्य महामतेः ।
 तगमया सहितं चिह्नं कोम्यानेस्तस्महीष्टते ॥
 दत्त तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरिटीं कुण्डलं रत्नभूषां हारञ्च भौक्तिकं ॥
 फलकं करवाखञ्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छव्यजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
 हस्त्यन्त्रं मङ्गरैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लाडं क्लादव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपादसंज्ञानां नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिप्रष्टे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्वज्रदीनेश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने हरेजिहायने ।
 स लाडं क्लादवो मेस्वरं वार्लेष्टाय महात्मने ॥
 राज्यभारं समप्याथ स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानौकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिलेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्यानिर्घ्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्यानिना निर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
 मूर्ख्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिचौणीमाने हरेजिहायने ।
 मुतानुश्यादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भृता हि बज्रत्वा एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभमीन्दुमाने वज्राख्यकाण्डके ।
 हेष्टिंश्च गवर्णरश्चाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तस्य महाराजं साजाश्रौलीतिनामके ।
 कार्यं निम्नोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैवं राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
 समघविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय बज्रकञ्चूतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौपीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यक्षोजसन्देशितसंज्ञितः ॥
 चतुःसप्ततिषाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 कृष्णं कृत्वा महाभागो महाराजसकाश्रितः ।
 राशः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामविंशतिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावल्गभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्गभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुदा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनरपुरेतिख्यातायां परगण्यायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायद्दीपतः श्रीमद्रोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वल्गभपुरात् श्रीराधावल्गभं परं ॥
 एवञ्च खड्गद्वयामात् श्रीश्यामसुन्दराङ्गयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं आदवनायामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा बज्रयत्नतः ।
 विधिवोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानैलङ्कारान् सुक्तावन्निभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांस्तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयाथ पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्त्राय दिग्विदिषु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्रोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वव्ययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेचाम्बरास्त्रिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानौय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वापिप्रपर्थ्यायिसुख्यानां बज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयाद्यीमकरोद्भूरिदानतः ॥
 आन्नायाम्बरपलेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमर्गमत्पादाभोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 श्रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्त तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 ब्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि किमुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थी निरपत्योऽभूद्देवो गोलोकमाहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्ररायस्य दौ सुतो च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागणः ॥
 गोपीकृष्णख्यदेवसु कनिष्ठो देवगार्धकः ।
 शुद्धाचारः कृतौ दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २२ ॥
 पुत्राद्युभौ महाराजनवकृष्णस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवसु तयोर्थः स च द्विमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् इष्टे विल्लाभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेनरेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेकफार्शनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथाच मत्स्यविपणेश्वरार्थं बहूमूल्यकं ।
 कोम्पनयं ददौ स्थानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 अङ्केन्दुपचभ्रमाने वज्रसंज्ञकहायने ।
 पौत्तोद्वाहार्थमाहूय स तु यत्रात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्समस्मतिं ।
 कनिष्ठपद्भ्रातृजयोः कुलयोश्चिंस्त्विति ॥
 कृतवानथ म्प्राञ्च स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मातृकृत्ये स सुवर्णदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ द्विजात्र्ये भ्यक्षानाहूय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभ्रमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजबाहादुरोपाधिं सुवर्णाम्बरसप्तकं ।
 अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शक्तिषट्सङ्ख्यपत्नीनां शिविकायगमार्थकं ॥
 आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बहूसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाध्यादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
 वल्लिवेदाक्षिशशभ्रन्माने वज्राख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शुक्लपक्षसैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अर्द्धे नारायणक्षेत्रेऽन्यार्द्धे कारणजीवने ।
 देहस्थाधायाम्बजैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्ठदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
 ज्ञानतः स महीपालः संप्राप्तोऽथ मृतोऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णख्य औरसेो गुणिमानकृतः ।
 राजाग्रगण्यो मान्यश्च वदान्यो गानशालवित् ॥
 स च त्रयोविंशसंख्यपर्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनानामेकयात्री कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपाख्यं कूलशास्त्रं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा सैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुश्रीलकौ ।
 राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 व्रजमोहनदेवस्यापुभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चलार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठसु गोपालकृष्णोऽतिसात्त्विकः स च ॥
 श्रीलगोकुलकृष्णसु मध्यमेो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के नायवदेवानीकर्म्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 ततीयकतुरीयो च वाख्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणाम्बरविभ्रमानसमार्यां शकभृपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वज्रविद्यां तथा हिन्दो पारश्रीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संख्यतश्चैवाधीतवान् सोऽतिथत्नतः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वज्ञमान्यस्य गोष्ठीपतेर्भौलिकराजतः ।
 सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्तौ स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वङ्गलण्डफानसजर्मान्डेन्बार्कादिप्रदेशतः ॥
 षियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मथतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामितः ॥
 एवं धर्मसभायाश्च तथान्यासां सभापतिः ।
 बभूव बहूसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
 स वाणाश्रीभङ्गमृत्स्मित इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णरस्यैवेच्छति माजिष्ट्रेटीयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 सुन्यग्निनागभ्रमाने इरेजाब्दे तु पैठकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बहूमूल्यकं ।
 तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यस्मैके मानदायकं ।
 अङ्कवेदाक्षिशभ्रमाने वज्राब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
 सुरगिदावादनगरे श्रीनवावसभापुत्रतः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निश्चितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोऽत्युक्तः ।
 बह्विधैः कथ्येनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णोत्तिसंज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्टे ट् बभूव सदाश्रयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् भोग्यकाख्यं पुरस्कञ्चार्दुभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तस्य कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधामस्ततः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपन्नभूमने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 स्वपर्यायकुलीनानामेकयाची कृता च तैः ॥ २४ ॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च १
 वयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमद्देन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिर्मांश्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्षदक्षश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्गिरादृतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र ध्यानस्थाधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लोभिरे समं ॥ २५ ॥

जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूस्ततः ।
 तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 बभूव यो डेपिउटीमेजिष्टे टिंपदे स्थितः ।
 श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्ययोज्येष्ठः स च स्मृतः ।

श्रीयुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सभूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्त्रेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥

राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवत्जगत्कृष्णनामेदानीं स्मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्टस्य तोषाखानायां प्रथमं स हि ।
 अर्धसोऽभूत्तत्र कर्षनिर्वाहकगणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्चः कृपयास्वितः ।
 रायवाहापुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लक्ष्मवानयं ।
 राजवाहापुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामगजः स तु ॥
 श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनिन्दितवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरतीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रीयुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातश्च श्रीव्रजेन्द्रनारायणेति संज्ञितः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णोऽप्यजातः सरसिजाननः ॥ २६ ॥

जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमन्नारायणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुराणान्तातिनिर्भला ।
 देववशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

वर्णमाला ।

नागरी।	English.	वाङ्माला।	उच्चारण।	नागरी।	English.	वाङ्माला।	उच्चारण।
अ	a	अ	अ	अ	n	अ	अ
आ (ऀ)	ā	आ (ऀ)	आ (ऀ)	ट	t	ट	ट
इ (ऀ)	i	इ (ऀ)	इ (ऀ)	ठ	th	ठ	ठ
ई (ऀ)	ī	ई (ऀ)	ई (ऀ)	ड	d	ड	ड
उ (ऀ)	u	उ (ऀ)	उ (ऀ)	ढ	dh	ढ	ढ
ऊ (ऀ)	ū	ऊ (ऀ)	ऊ (ऀ)	ण	n	ण	ण
ऋ (ऀ)	rī	ऋ (ऀ)	ऋ (ऀ)	त	t	त	त
ॠ (ऀ)	ṛī	ॠ (ऀ)	ॠ (ऀ)	थ	th	थ	थ
ऌ (ऀ)	lī	ऌ (ऀ)	ऌ (ऀ)	द	d	द	द
ॡ (ऀ)	ṛī	ॡ (ऀ)	ॡ (ऀ)	ध	dh	ध	ध
ए (ऀ)	e	ए (ऀ)	ए (ऀ)	न	n	न	न
ऐ (ऀ)	ai	ऐ (ऀ)	ऐ (ऀ)	प	p	प	प
ओ (ऀ)	o	ओ (ऀ)	ओ (ऀ)	फ	ph	फ	फ
औ (ऀ)	au	औ (ऀ)	औ (ऀ)	ब	b	ब	ब
	n or m		ं	भ	bh	भ	भ
:	h	:	ः	म	m	म	म
क	k	क	क	य	y	य	य
ख	kh	ख	ख	र	r	र	र
ग	g	ग	ग	ल	l	ल	ल
घ	gh	घ	घ	व	v	व	व
ङ	ṅ	ङ	ङ	श	ś	श	श
च	c	च	च	ष	ṣh	ष	ष
छ	ch	छ	छ	स	s	स	स
ज	j	ज	ज	ह	h	ह	ह
झ	jh	झ	झ	ख	kh	ख	ख

श्रीजगदीशो जयात ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिवं सत्यं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।

द्यावभूमि स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विश्वोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तममा व्यानशेऽशेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्न तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः सस्कृताह्म सुमङ्गलम् ॥४॥
तमाभूतमिदं विश्व प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलिव भाषेयं प्रलयाधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
पर वेद्यतमं ब्रह्म भाषेय प्रथम जगौ ॥६॥
इयंमुनीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनोमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयेवादाहृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमङ्गुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तस्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयंमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माख्यपूजिता ।
यत्परमभाषेयमासंसारार्थ युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं पर गतः ।
गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषा सहस्रशः ।
पूर्वार्थाध्यक्षताः शक्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशामनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसक्षिप्तजटिलाऽऽन्दोवद्वा दुरन्वया ।
विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीप्सितार्थमभ्यासिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोषिष्वन्यैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वार्थिगम्य निर्झातुं कोष सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वज्रे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पृत्तिः प्रथम तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृश्यात्मनाम् ।
यः सर्वभोग्यमकरोत् सस्कृत देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्प विनिर्धमे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्येदृष्टिद्वयथा ॥२१॥
नेकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येव कोऽपि ज्ञानमहान्विधिः ॥२२॥
वेदकर्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तव स लोके गौरव गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नं प्रलयाम्बुधौ ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीसुददीधरत् ॥२४॥

कली तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उदृत्याऽनन्तकालाब्देर्देवभाषां महोदयसीम् ॥२५॥
 न दृष्ट न श्रुत कापि तद्वि शास्त्र बुधैर्भुवि ।
 यच्चैर्बहुतमेतस्मिन् कोपि तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुदृतवान् पूर्वम् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्मन्त्र्यः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव ममन्याऽयमपार शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा धमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कीक्षुभास्त्रमपां सारं शीरेरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जात त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीण्यति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् सर्गस्थैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणाम् लौकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 ससुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिपिसुभिः ।
 सर्वेषामेव स्तुतं सर्वं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्यय कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महोदयम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वेशः ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्मशालिनः ।
 क्षत्रिया वैश्याश्च ये चाऽन्ये वर्षसङ्कराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 शक्तिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैव सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवायं शुभमिन्द्रदाढभिः ।
 उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिथैर्मन्त्रग्रहीढभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
 सप्रामिष्व चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 श्रीषधीनामशेषाणां गुणपर्यायसग्रहाः ।
 नात्वाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
 इह सगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 आश्चर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
 मन्दभाष्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शौर्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्वमन्वादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चिन्ता आम्बदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्य शक्तिपूजा 'सहस्रग्र' ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवहीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षित्थदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽयं तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यद्यं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुल्यं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्यथोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बन्धोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपदे परं पारं भवाब्धेरिव निष्कमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकोषं त्यागिनां वरः ।
 अमूल्यं वरतरमूल्यं विना विद्मो महाययाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतरतुल फलम् ।
 विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमिरिकास्याधूरीपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुम दृष्ट्वा ययुः परमविष्णयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यथासन् तदा सुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मैवाः शस्त्रमिवाऽश्वुभिः ॥५७॥
 वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण वा ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्मरन्ते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽप्य तत्रैवाऽव्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वयोऽद्यापि क्वीर्यते ।
 अविशंवादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चित्तौ ॥६१॥
 एव प्रतिष्ठां गमयन् स्ववशं यथासा नृपः ।
 अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्रायैः पुनर्मुद्राङ्गने यत्रः ॥६३॥
 मुद्रां नीतेऽथाऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि नक्षिते पुनर्मुद्राङ्गने यत्रः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्त्व यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥
 बङ्गाक्षरैरितः पूर्वं कोष एष प्रकाशितः ।
 तेनाऽसौ सुखपाठ्याऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकीपयोगिनी ।
 सर्वत्राद्रियते प्रायः सर्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधितुस्तुभिः ।
 प्रशस्तौनगरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाशयते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृत प्रचरद्रूपं नाऽधुनिव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
 सर्वेषामिव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेक्षा तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्रीं स्वदेशाद् भूयसाह्वता ॥७२॥
 सुगन्धबोध व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरिधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्वेषामिव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्शयते ॥७६॥
 प्रवृत्तीर्थाश्रमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।
 सिंहदेवर्षिर्भूपालशास्त्रमास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नव नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाद्यालसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्वं मूलेऽस्माभिर्निवेशयते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य हयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं शाहकानां च खण्डयोऽयं प्रकाशयते ॥८१॥
 परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धाल्वादिस्वन्वि शब्दस्वन्वि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृत्तद्वितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।

लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

शब्दप्रचारविरहादन्वकारश्च स्थिताः ॥८५॥

पाथाख्यविदुषां ज्ञानापूर्वालोकेन तेषुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्धप्रमाणास्ते सर्वे परेशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्नजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणाद्योद्धृतानि च ।

मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥

शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सूरध्वती ।

प्रगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वयत्किवाष्टामाप्त्रित्यं तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेषु मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधिलया ॥९२॥

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्गमे स्रोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥

दुर्विज्ञासात्तु द्वैवस्य इत्थलेखाद्यं तेष्विला ।

कीटैः कवलिता इन्तं नाशमापुरशेषतः ॥९४॥

चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारिणाऽस्य सस्कारणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् सस्कारणे नवे ।

पुण्यज्ञोकस्य तस्यैव भूपस्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्त्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूयतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभी ।

वशावलीं तस्य राज्ञो धारा भोगीरथीमिव ॥९८॥

इह विश्ववाग्मिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगीरवात् ॥९९॥

करुणाकण्ठया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरेः ।

भक्तवाक्काप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।

०१, पाथुरियावाटा ष्ट्रीट् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकार। आद्यक्षरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋषो दीर्घः झुतश्च भवति। इति व्याकरणं। अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डलो भूत्वा कुक्षिता वामतो गता। ततोर्द्ध्वसङ्घता रेखा दक्षोर्द्ध्वा ताम् शङ्करः॥ विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपां ध्यानमस्य च कथ्यते॥”

इति वर्णोच्चारतन्त्रं॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“प्रद्यु ताचमकारस्य अतिगोप्यं वरानने। शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोशमयं सदा॥ पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान्॥ विन्दुत्सुमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी”॥

इति कामधेनुतन्त्रं॥ अस्य पर्थ्ययः।

“अ. श्रीकण्ठो माटकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः”। इति बीजवर्णभिधानं॥ अन्यथा।

“अः श्रीकण्ठः सुरेन्द्रश्च ललाटचैकमात्रिकः। पूर्वोदरी वृद्धिमेधो सारस्वतः प्रियम्बदः॥ महाराज्जी वासुदेवो धनेशः केशवोऽम्बतः। कीर्त्तिर्निष्ठः त्रिज्वरीशो नरकारिर्हरो मरुत्॥ ब्रह्मा वामाद्यनो ऋक्षः कारसुः प्रणवाद्यकः”॥ प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

“ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वासिनी वियत्। विशेषः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिधरंश्रिणी। अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मण्यः कामकार्थिणी”॥ इति वर्णोभिधानतन्त्रं॥

अ, अ, अभावः। अत्यः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी।-(नजोऽयमकारः षड्भिधानं नजयान् बोधयति। यथा,—

“तस्यादृश्यमभावश्च तदन्त्यं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नर्थाः षट् प्रकीर्त्तितः”॥

इति। सादृश्ये यथा—अत्राक्षयः ब्राह्मणसद्व्य-इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोगनाभावः। अन्त्ये यथा,—पटः अघटः, घटः घटभिन्न इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्लोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं धर्मीधनं, धर्मीधनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्मः परापकारः, परापकारः धर्मीविरोधी इत्यर्थः।

अ, ए, (अतति सर्वं व्याप्नोति इति अततेर्हः) विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुरदिति उकारस्तु महेश्वरः। मकार उच्यते ब्रह्मा प्रभावेन त्रयो मताः”॥

इति दुर्गादासकृतवचनं। (स्त्री। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ए ओ ऋम् कलाश्च मूलं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अञ्चटणी, [न्], चि, (न ऋणी, नञ्समासः। अत्र अञ्चट्टे न नञ्जातः, तथाञ्च अचट्टो इत्येव स्यात्। अपितु खप्रकृतिरेव ततश्च अञ्मात्रनिपातनात् नाञ् सन्धिरिति खेयम्।) अचट्टणी। अचट्टण-यस्तः। अचट्टरी। यथा,—

“दिवसस्याष्टमे भागे श्राकं पचति यो नरः। अचट्टणी चाप्रवासी च स वारिचर भोदते”॥

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरयोः। इति कविकल्प-द्रुमः। तालद्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशपयति धवं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका।

अंशः, एं, (अंश विभाजने, अदन्तसुरादिः। कर्मणि घञ्।) विभाजने। तत्पर्थ्ययः। भागः २। वरटकः ३। इत्यमरः। विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः। अंशशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशसि त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशमोऽः। क्तन्वः। इति विद्याविनोदादयः। (वस्त्वैकदेशः) रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्कः। रवि-मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

“धाता मित्रोऽर्थ्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥ एकादशस्तथा लथा द्वादशो विष्णुरेव च। जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः”॥

इति महाभारतम्। रुचस्य षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तम-भागः। यदुर्वशीयः ऋषिविशेषः, यथा.—ततः कुशवस्तः ततश्च अरुचयः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति।

अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अंशकः, एं, (अवशमंशं हरति इति अंशं हारोति कन्।) ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अल्पांशः। अल्पार्थः, कन्।)

अंशभाक्, [ञ्], चि, (अंशं भजते इति अंश + भञ् + णिः।) अंशरी। (दायादः) यथा। बौ-धायनः। “इवन्तीष्विन्द्रास्य त्रयो वर्णा द्विजातयः।

अंशु

प्रातस्त्याय कर्त्तव्यं देवर्षिपिठतर्पणम्”॥ निरुद्धासु न कुर्वीरिन्द्रशभाक् तत्र सेतुजत्। इति प्रायश्चित्ततन्त्रं॥

अंशुणः, चि, (अंशुः प्रशस्तस्तन्वः अस्ति अस्य इह अंशु + षच्।) अंसलः। बलवान्। इत्यमरटीकाय रमानाथः। (प्रशस्तस्तन्वविशिष्टः)

अंशु, [न्], चि, (अंशोऽस्यास्तीति अंशु + इति। अंशुयोग्यः। वल्कविशिष्टः। भारी। यथा या अ्वल्काः।

“विभागश्चेत् पिता कुर्थात् खेच्छया विभजेत् सुतान् ज्येष्ठं वा अष्टभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः”॥

इति। सति तु पितरि पार्व्व्यान्धिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः, पौत्रस्तलोपरमं तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतन्त्रं॥

अंशुः, एं, (अंशयति इति अंश विभाजने। म्वा व्यादित्वात् ङुः।) किरणः। प्रभा। इति मेदि-नी। वेशः। इति धरणी। सूत्रादिखण्डाशः। इति हेमचन्द्रः। लेशः। सूर्यः। इति विश्वः। (ऋद्विविशेषः। जतावयवः। सोमजतावयवः। भागः।)

अंशुकं, स्त्री, (अंशुन् कायति। कै शब्दे। आतइति क्तं।) दद्या अंशुभिः कायते। काश दीप्तौ। अन्वेषणीति ङः। वस्त्रमात्रं। सूत्रावस्त्रं। उत्त-रीयवस्त्रं। इति मेदिनी। युक्तावस्त्रं। इत्यमर-टीकाय रमानाथः। (अधोवस्त्रं।) पञ्च। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्व्वणतः॥

अंशुधरः, एं, (अशुना धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्रावयववन्ति फला-नि अंशाः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीरुद्रः। इत्यमरः॥ अंशुमती स्त्री, (अशुवः सन्ति अस्याः। मनुप् डीप् च। अंशुमत्याः फलं मूलंश्च अंशुमती। अत्रुदात्ता-देशेति अच्। फलपाकमूलेषु इति लुपि युक्तवद-भावः।) सालपयोर्दत्तः। इत्यमरः॥ (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] ए, (अंशुवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मनुप्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः। असमङ्गपुत्रः सूर्यवर्षीयराजविशेषः। यथा।

“सगरस्यासमङ्गस्य असमङ्गादथाऽयमन् दुर्लपोऽयमवः पुत्रो दिवीपस्य भगीरथा”॥

अं ह

इति रामायणे बालकाण्डे ७० सर्गः ॥ सूर्यवर्षो-
वासमन्द्रोराजपोतः । यथा,—

“तत्रचकारासमन्ना गङ्गानयनकारणं ।
लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥
दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ययौ लोकांतरं नृप ॥
अंशुमास्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥
भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः” ॥

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डे च अध्यायः ॥
(विश्वस्यापिप्रकाशः परमात्मा) अंशुयुक्ते चिं ।
सोमन्ताया अश्वयवविशिष्टः ।

अंशुमाली, [न] ए, (अंशुना माला अङ्गि अस्त्र
इति । श्रीछाण्डिग्यात् इनिः) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवाशुमाली चचार,
इति विश्वपुराणम् ।)

अंशुलः, ए, (अंशुः विद्याल्योतिः अन्ति अस्त्र ।
इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुहस्तः, ए, (अशुरेव हस्तः यस्य सः) । सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥

अस, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः* । दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
त् क तु एचकृत्वा इत्यस्य रूपं । अंसयति
अंसाययति धनं वक्षिक् । इति दुर्गादासः ॥

अंस, ए, ली, (अंस्यते समाह्वयते । असं समा-
शान्ते । घञ् ।) गदा अमति अश्वते वा भार-
दिना । अम गतौ । अमेः सन् । अन्त्यः । इत्य-
मरः । विभागे ए । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
(अन्त्यं सर्वम् अंशशब्दे ऋच्यम् ।)

अंसकूटः, ए, (अंसं खान्धे कूट इति) । ककुद् ।
घोडेर भूट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

अंसलः, चि, (असोऽग्यान्तीति । वत्साभाया काम-
वले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ॥

अंशः, [श्] ली, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च
इति अशुन् उगगामञ्च । अमति गच्छति
अधोऽनेन वा । अशेरसना सिद्धे अशेरसुनि
अङ्ग इति मा भूदिति अमेः ऊक् चैति सूचं ।
तथा च—

“साम्नाथोश्चतुर्थोऽन्तर्होरांशस्तथा” ।

इति हिन्दुप्रकोषः । एवञ्च ‘दत्तार्थः सिद्धसङ्घे-
र्विदधतु घणयः प्रोत्रमन्त्रोविधातम्’ इति सूर्य-
शतके पाठः अशुप्रसारसिकाना प्रामादिक इति
वदन्ति । पापं । इत्यमरः । (दुःखं विघ्नः ।
सधर्मेऽथाग ।)

अंशतिः, स्त्री, (इन्ति दुरितमनया । हन्तेरेव च
इति अतिः) दानं । इत्यमरः । दौमः । व्यागः ।
इति मेदिनी ॥

अंशती, स्त्री, (अशरे च इति अतिः, ब्रह्मादित्वात्
डीच् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसन्दरी ।

अक

अंशितः, स्त्री, (अशुन् + अतिः) अंशदेशः इडागमञ्च) ।
दानं । इत्यमरटीकायां रायसुमुटः ॥

अंश्रिः, पु, (अश्रि + क्रिञ् ।) वंकादयश्च इति उणा-
दिदुत्रम् ।) यादः । दृक्भूतं । इत्यमरः ॥

अंश्रिभिः, पुं, (अंश्रिभिः पिबति इति । पा पाने ।
सुपोति योगविभागात् कः । दृक्चः । इति
ह्लायाधुः ॥

अंश्रिस्तम्बः, पुं, (अंश्रिः पादः । तस्य स्तम्ब इव ।)
गुणकः । (कुर्वेश्वरः) । इति हेमचन्द्रः ॥

अक, न वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः । म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अक, इ क लक्ष्मि । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष्मि
चिद्वयत्तकरणं । इ क अङ्गयति वक्रं रजकः ।
नेपथपाठेऽपि जेनिवत्वाद्भुङ्गनलोपोऽनाविद्यं-
स्याप्राप्तौ यगादौ अङ्गुते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठञ्चरादिर्जेरनिवत्त्वज्ञापनार्थः । तेन अङ्गुतोव्यपि
स्यात् । तथाच वेपदेव ।

“सिद्धे निव्यगिजन्तवान्निव्यनुन्त्वे कितामिदित् ।
निजनिवत्यवबोधार्थं न दृष्टोऽनुन्विधिःकचिदिति” ॥
अस्यार्थः कित्वा कानुबन्धाना निव्यगिजन्तवा-
न्निव्यजन्तवान्निव्यनुन्त्वे निव्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणं शिषो जेरनिवत्यवबोधार्थं ।
किन्तु अनुन्विधिर्नकाराभावः कचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥

अक, इ ड गत्या । कण्ठाणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अङ्गुते । ड अङ्गुते पुण्ठतीर्थे च उघयुष्मान्यश-
ङ्गितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अकं, ली, (न कं सुखं तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥

अकचः, ए, (नास्ति कचः केषः यस्य सः) । केतु-
पृष्ठः । इति हारावली । वाचलिङ्गानु केशग्रन्थे ॥

अकथ्यः, चि, न कथ्यः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥

अकनिष्ठः, ए, (न कनिष्ठः नञ्समासः ।) वृद्धः । इति
शब्दरत्नावली । (वृद्धनि शतसहस्राणि यावद-
कनिष्ठाना देवाना सन्निपतितान्यभुवन् इति ललि-
तविष्णुः ।) कनिष्ठभिन्ने वाचलिङ्गः ॥

अकनिष्ठाः, ए, (अकनिष्ठ + अण् + डः) । वृद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकम्पितः, ए, (न कम्पितः । नञ्समासः) ।
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । कम्प-
रहिते वाचलिङ्गः । (अर्चोऽन्धानं खरान् ब्रूया-
दविक्रष्टानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रतिशा-
ख्यरुचम्) ॥

अकरणिः, स्त्री, (न + कण् अणि ।) आक्रोश-
विशेषः । ग्रापः । यथा तस्याकारंशरेवान्तु ।
इत्यमरः ॥

अकरा, स्त्री, (न + कण् + अण् । स्त्रियां डीप्) ।
आमसकी । इति शब्दचन्द्रिका । वाचलिङ्गस्त
कररहिते ॥

अकख्यः, चि, (नास्ति कखया यस्य इति) । करण्यः ।

अक

गुण्यः । निर्दयः । अक्षयः । यथा,—
“रघोवेषे जुलामकखय समुत्थारयति कः” ।
इति महानाटकं ॥

अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
शरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कश
अपयथा । इति ललितविस्तरः ।)

अकर्णः, चि, (नास्ति कर्णो यस्य सः) । कर्णरहितः ।
यथा,—

“अपाणिपादो जवगो गृहीता
पश्यत्यचक्षुः स प्रह्वोत्यकर्णः” ।

इति श्रीधरखामिह्रतश्रुतिः ।) वधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अकर्त्तव्यः, ए, (न + कृत् + ल्युट्) । वामनः । खन्वः ।
इति जटाधरः ॥

अकर्त्तव्यं, चि, (न + कण् + तथ्य । न कर्त्तव्यं । नञ्-
समासः ।) अकरणीय । अकरण्यम् । अकार्यं ।
यथा,—

“अविरोधी भवत्यौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं ।
विरोधी नाशवोज्ज्वल सर्वोपद्रवकारणम् ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दारुणैः क्षत्रियैः सङ्घ” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अकर्त्ता, [ष्ट] चि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—

“चातुर्वर्त्यं मया खड्गं गुणकर्मविभागाशः ।
तस्य कर्त्तारमपि मा विद्वान्कर्त्तारमख्यं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाः ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥
(कर्मनिर्निभः साङ्गोक्तं पुरुषः ।) लुकर्मकारि ।) अक-
रन्ते, [न्] ली, (न कर्मं । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्ये । यथा,—

“किं कर्म किमकर्म्मति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तपो कर्म प्रवक्ष्यामि यञ्चात्वा मोक्षसेऽनुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मण्यः ॥
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः क्षात्रकर्मकृत्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाः ४ अध्याये १६ । १७ ।
१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म । कर्मोभावः ।
दुष्कर्मम्) ।

अकर्मण्यं, चि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन् +
यत् । कर्मयोग्यं । कार्योपकर्मि । निष्क-
र्मण्यं । अक्रेयुया इति भाषा । यथा,—

“यदिदृष्टात्मिकायाश्च तिथेर्निष्कर्मणे परे
अकर्मण्ये तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अकर्मो, [न्] चि, (नास्ति कर्म यस्य ।) वज्र-
ज्रीविः । कार्योत्तमः । निष्कर्मो । कार्योनुप-
युक्तः । (क्रियामन्दः ।) लुकर्मो । खेच्छाचारी ।

अकर्मोन्मितः, चि, (कर्मणा अन्वितः न भव-
तीति । न + कर्मन् + अन्वितः ।) लुकर्मोन्मितः ।
अकर्मोविशिष्टः । दुष्कर्मयुक्तः ॥

अकखनः, चि, (नस्ति कखनं दम्भः यस्य सः ।
न + कखन ।) दम्भरहितः । ततय्योयः । वीर-

अका

अकि

अक

दम्भ २। इति हेमचन्द्रः ॥ (श्राव्यरहितः। सरलः)।
अकल्लल इत्यपि पाठः।

अकल्पा, स्त्री, (नास्ति कल्पाः स्वयकारमालिन्व
यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका ॥

• नाथलिङ्गन्तु कल्करहिते ॥ (श्राव्यशून्यः। दम्भ-
शून्यः। सरलः। निर्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।),
कल्पनारहितः। अकल्पनिकः। अकल्पितः।

अकल्पितः। (सत्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्प्यः, त्रि, (न कल्प्यः सुखः। नञ्समासः।)
रोगी ॥ (यथा,—

“अकल्प्यबालश्वविरविषमस्यक्रियाकुलान्।
... .. नाङ्गाययेत्प्रपः” ॥

इति मितान्तराधृतवचनम् ॥ असमर्थः। यथा,—

“अकल्प्यः खाङ्गप्रेष्टया शकुन्त इव पङ्कजे”।

इति भागवते।) कल्पो निरामयः तत्र नञ्-
समासः ॥

अकल्प्यायं, स्त्री, (न कल्प्यायं। नञ्समासः।) अ-
नङ्गलं। अयुभम् ॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकल्पात्, व्य, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्यायः।

सहसा २ सद्यः ३ सपाद ४ तत्त्वयो ५ एक-
पदे ६। इति हेमचन्द्रः ॥ नञ्समसत्काम्प्रशब्दस्य

पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं ॥ इति केचित् ॥

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कार-
णं।) कारणाशून्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्ददमन्नमीत्यरे,
न चापि तं कम्म यदप्यकारणम्” ॥

इति श्रीभागवते ॥ (कारणं विना। कारण-
भावः। यथा,—

“कारणमात्म्ये द्रव्यकर्माणां
कर्माकारणसुप्तम्” ॥ इति वैशेषिकसूत्रम् ॥)

अकारणगोत्वप्रगुणः, पु, (विना कारणगुणं
उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+
उत्पन्न+गुणः।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते वि-
भुक्तिव्यतिरेकगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुखं २
दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७ अ-
धर्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

(“अतीन्द्रिया विभूतान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगोत्वप्रगुणा एते तु परिकीर्तताः” ॥

इति भाषापरिच्छेदे।) अकारण्येति कारणगुण-
पूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न
तादृशाः। आत्मादेः कारणभावात्।) इति
सिद्धान्तसुभाषिणी ॥

अकार्यणं, स्त्री, (न कार्यणम्। नञ्समासः।)
द्वयगताराहित्वं। यथा,—

“स्तोकादपि ष दातव्यमदीनेनैव चात्मना।
अहन्य हनि यत्किञ्चिदकार्यं हि तत् स्मृतम्” ॥

इत्येकादशोऽर्थवचनम् ॥

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्या-
भावः। अज्ञानं। अज्ञानम् ॥ (दुष्कर्म्मं। कुका-
र्यम् ॥) यथा,—

किमकार्यं कदर्थ्यायां दुस्सर्जं किं ह्यत्मानम्” ॥

इति श्रीभागवते ॥

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।
नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः।

यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः।

यथा,—गुरोरन्तात् प्राक् ऋद्धत्वे पञ्चदशाहः।

तस्यान्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं ना-
शत्वे पञ्चदशाहः। गुर्वादित्ययोगे स्थितिकालः

दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्पत्तरस्युणः। अस्य

विशेषः यदि माघपूर्णिमास्यां मघानक्षत्रं

प्राप्यते तदैवं भाष्यं। वकिगुरौ अष्टाविंशति-

दिनं। पूर्वराशान्नगतातिधारिगुरौ एकवर्षः।

अथमेव सुप्तसम्पत्तरः। पूर्वराशिगन्ततिचा-

रिगुरौ पञ्चषत्वारिंशत् दिनं। गौषस्यगुरोः

स्थितिकालः संवत्सरस्युणः। राजयुक्तगुरोः

स्थितिसमयः एकाम्बः स्युणः। भृगोर्महास्तात्

प्राक् ऋद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते

दिसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बालले दशाहः।

एतन्नदं श्रोत्रान्तमुच्यते ॥ भृगोः पादास्तात्

प्राक् ऋद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः।

तस्योदयात् परं बालले दिनत्रयं। एतन्नयं

वकास्तसुदितं। मलमासे मासमेकं ॥ भालु-

लक्षितमासे क्षयमासे च तदेव ॥ भूकम्पाद्य-

ङ्गले सप्ताहः ॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिन-

चरणाङ्घ्रितवर्षेण तद्दिनं। दिनद्वयचरणाङ्घ्रित-

वर्षेण दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाङ्घ्रितवर्षेण

सप्ताहः ॥ दक्षिणायने वर्षमासाः ॥ श्रीहरि-

श्रयने चतुर्मासः ॥ चन्द्रसूर्यग्रहयोः कर्म्मविशेषे

एकत्रिंशत्प्रदिनानि ॥ इति ज्योतिषकल्पं ॥

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+
जन+ङ।) अकालजातः। असमयोगोत्पन्नः।

अपूर्वकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धाम्यं गुणवत् स्मृतं” ॥

इति राजवल्लभे ॥

अकालजलोदधः, पु, कुम्भटी ॥ इति शब्दमाला ॥

अकाले मेघानामुदयः ॥ यथा रघवंशे—

“यवनीमुखपद्माना सेहे मधुमदं न सः।
बाहातपमिवाज्ञानामकालजलदीदयः” ॥

अकालमेघोदयः, पु, (अकाले यः मेघानाम्
उदयः।) कुम्भटी ॥ इति शब्दमाला ॥ अकाले
मेघानामुदयः ॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य।) मयु-
रखंसकादित्वात् बज्जन्नीहिसमासः।) दरिद्रः।
नास्ति किञ्चिदपि यस्य ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स क्षम्यदात्”
इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-
ञ्चन+पल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परि-
ग्रहत्वाग्रूपयमविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

अकिञ्चिधः, त्रि, (नास्ति किञ्चिधं यस्य। बज्ज-
न्नीहिः।) किञ्चिधशून्यः पापरहितः। यथा,—

“न मां दोषेण सुप्रीदं गन्तुमर्हस्यकिञ्चिधं” ॥

इति रामायणे ॥

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।)
अवशः। यथा,—

“अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति सेऽर्थ्यां।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्म्मरणादतिरिच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ६४ श्लोकः ॥

अकीर्त्तिकरः, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति
इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्-
समासः।) अव्यशस्तरं। यथा,—

“कुतश्चा कश्चनमिदं विषमे समुपस्थितं।
अनाथं बुद्धमस्यैवमकीर्त्तिकरमन्युन” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः ॥

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य
सः। मयूरखंसकादिगणान्तगतः। न+कुतः
+भयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।

यथा। इच्छामानकुतोभयमिति भक्तिरसामन्त-
त्तिस्यः ॥

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुपादन्यदित्यर्थः। नञ्-
समासः।) स्वयं। रूप्यं इति ह्रस्वाद्धः ॥ यथा—
कुप्यन्कुप्यं वसु वासवोपापम्” ॥ इति भारविः ॥

अकूपारः, पु, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं
एचिर्वीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पासन-
पूरणयोः। कर्म्मणि अयम्। अन्वेषामपीति
दीर्घे।) समुद्रः। इत्यमरः ॥ कूर्मराजः।
पाषाणादिः इति मेदिनी ॥ कमठः इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। बज्ज-
न्नीहिः।) वृद्धः इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-
वशून्ये चि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न+कृत+क्त।) न कृतं। अनिव्या-
दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्व्यदकृतान्तदिनिर्हेष्टत्”
इति स्मृतिः ॥ (नित्यः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)।
मोक्षः। कार्याः। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।
यथा—“अपां निम्नदप्रगमनादिलक्षणा प्रकृ-
तिः सा न ज्ञेयचित्तता” ॥)

अकृतञ्च, त्रि, (न+कृत+ञ्चा+क्त। न कृतञ्च
इति नञ्समासः।) कृतञ्च। हित्वास्त्वौ।
उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

“भृत्तोऽपि न वै केचिद्भजनस्यभजतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्णकामा अकृतञ्चा गुरुदुःहः” ॥

इति श्रीभागवते ॥

अकृतित्वं, स्त्री, (अ+कृतिन्+त्व।) अकृतमता।
अपदता। कर्म्मोक्तुप्रणवं। अयोग्यत्वं ॥

अकृती, [न] त्रि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्म्मो-
त्तमः। काथ्येकुप्रणवः। क्रियायुगपुक्तः ॥

अकृतिर्मन्, त्रि, (करयात् जातः कृतिर्मन्। स न
भवतीति नञ्समासः।) अकरण्यं। अज्ञम् ॥
सिद्धं। अकरण्यजातं। यथा दत्तः।

“चतुर्थे च तथा भागे खानाथं म्दंमाहरेत्।
तिष्ठपुष्पकुश्रादीनि खानखाङ्गानिमे जने” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥ ० ॥ किञ्च। कात्यायनः।
“पूर्वपक्षं समावोक्तं प्राज्ञिकाकोऽथ वेखयेत् ॥

अञ्ज

शोयथेत पूर्णपदान्तु यावन्तीत्तरदर्शनम् ॥
 सभाविहङ्गं अञ्जनिम् ॥ इति थवहारत्तत्त्वं ॥
 (अक्रियोत्पन्नः । नैचर्गिकः । अयलक्षतः । यथा,—
 “तदञ्जनिमसौ हार्दामपत्सपि न मुञ्चति” ।
 इति हितोपदेशः ।)
 अज्ञपः, चि, (नास्ति ज्ञाप यस्स सः) । ज्ञापान्यः ।
 निर्दयः । अकरयः । यथा,—
 “वनजौ वनजौ ऋखस्त्रिरामी सज्ञापोऽज्ञपः” ।
 इत्यनुशुनाचार्यैः ॥
 अज्ञपयः, चि, (न ज्ञपयः । नञ्समासः) । कार्यण-
 रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—
 “महद्वा व्यसनं प्राप्नो दीनः कृपय उच्यते ।
 कुनेप्येक्षपयो राम संभृतः सर्वकामदे” ॥
 इति रामायणम् । (पुष्कलः । बज्जलः । यथा,—
 “भूश्रथां वपपक्षवैरक्षपयैरतिष्ठ यामो वयम्” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अज्ञापकर्मो, [न] चि, (न ज्ञाप्यं मलिनं कर्म
 यस्स सः । न + ज्ञाप्य + कर्मन्) । दुष्कर्म्मरहितः ।
 निष्पापः । शुद्धाचारः । अज्ञाप्यं निष्पापत्वात्
 शुक्लं कर्म्मस्य । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 अज्ञेशः, चि, (नास्ति कोशो यस्स । अल्पः अप्रशस्तो
 वा कोशो यस्स सः) । कोशरहितः । अल्पकोश-
 युक्तः अप्रशस्तकोशविशेषः ॥
 अज्ञैतवं, स्त्री, (न ज्ञैतवम् । नञ्समासः) ।
 कतवाभावः । अकपटलः । अधृत्ता । अवधृता ॥
 अज्ञोक्तः, पु, (न + ज्ञुट + भावे घञ्) । गुवाकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अज्ञोविदः, चि, (न कोविदः । नञ्समासः) । अप-
 ख्यितः । मूर्खः ॥
 अज्ञौटिल्यं, स्त्री, (न + ज्ञौटिल्यं । नञ् समासः) ।
 ज्ञौटिल्याभावः । सरलता ॥
 अज्ञा, स्त्री, (अज्ञं दुःखं कायति गृह्णाति इति
 कौ शब्दे) । माता । इति शब्दरत्नावली ॥
 अज्ञा, चि, (अज्ञेयतौ ज्ञः) । अज्ञपरिमाणास्य
 वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन . तथा आख्यात-
 त्वात् । अनन्ति अच्यते वा । अज्ञं अज्ञादादौ ।
 अज्ञिप्रसिन्धः ज्ञः इति शौर्यादिकः ज्ञः ।)
 युक्तः । गतः ॥ अज्ञः ॥ अनञ् अज्ञिगतिमन्त्रयो
 इत्यस्मात् कर्मणि ज्ञः । यथा,—
 “दृक्काश्वासातुरे पूर्णं तेषां लोके इक्षते” ।
 इति चक्रदत्तः । (स्त्रिया अज्ञा इति पदं राज्ञि-
 वाचकम् वेदे प्रसिद्धम्) ।
 अज्ञो, स्त्री, राज्ञिः । अनन्ति प्रतिदिनं गच्छति
 अज्ञोः । अज्ञं घञि अज्ञिगतिमन्त्रयो बाजल-
 कात् जुः अनिदितामिति नक्षेपः । वेदप्रचुर-
 प्रयोगोऽयं । (आयुधं) किरणः । कान्तिः ।
 नक्षत्रं । श्रोतः । अज्ञवधृतः । एते अर्थः ।
 वैदिकप्रयोगे प्रतिज्ञाः ।)
 अज्ञादः, चि, (न ज्ञादः । नञ्समासः) ।
 अमासभक्तः । यथा,—
 “ज्ञादांन्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।
 अज्ञादांन वसवैरीमुञ्च हत्वा तु ह्येषां” ॥

अज्ञो

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ॥
 अज्ञमः, चि, (न ज्ञमः । नञ् समासः) । नास्ति
 क्रमो यस्य इति वा । क्रमरहितः । व्यतिक्रमः ।
 यथा,—
 “अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः” ।
 इति माधवकारः । (क्रमाभावः । क्रमविपर्ययः ।
 यथा,—“इदमनुचितमक्रमञ्च पुंसां यदिह
 जरास्वपि मान्मथा विकाराः” इति शब्दर-
 शतकम्) ।
 अज्ञाना, स्त्री, (न + ज्ञन् + ज्ञ + आप्) । वृहती ।
 इति काचिन्नतमाणा । अनज्ञानो ज्ञि ॥
 अज्ञियः, चि, (नास्ति ज्ञिया यस्य । अप्रशस्ता
 वा ज्ञिया यस्य ।) अज्ञियान्वितः । कुकर्म्म-
 विशिष्टः । ज्ञियारहितः । यथा “अज्ञियत्वाच्च
 सर्वदा” इति चरकः । (निश्चेष्टः । स्पन्द-
 रहितः । कर्म्मत्यागी) । यथा,—
 “अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्यं कर्म्म करोति थः ।
 स सद्ग्रासी च योगी च न विरभिर्न आजिणः” ॥
 इति गीतायाम् । (स्त्री) । ज्ञियाभावः । ज्ञिया-
 त्यागः । अयथाज्ञिया । यथा,—
 “अज्ञिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्विः सर्वकर्म्मिणाम् ।
 अज्ञिया च परोक्ता च त्वीया चायथाज्ञिया” ॥
 इति काव्यसङ्गणितः ।)
 अज्ञूरः, पुं, (ज्ञौर्यवान् जूरः, स न भवति इति
 अज्ञूरः । यदा जूर इति भावप्रधानो निदेशः ।
 न विद्यते क्रौर्यम् इति अज्ञूरः) । गान्दिनीपुत्रः ।
 श्रीहृष्यापितृष्यः । तस्य पिता श्रपल्काः । (तस्य-
 माता गान्दिनी) । इति श्रीभागवतं ॥ ब्रूरताशून्ये
 चि ॥ (सरले) । यथा,—
 “स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृतार्थं मनोरमम्” ।
 इति मनुः । पुंसि विद्या । यथा,—
 “अकूरः पेशुको दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः” ।
 इति भारते ।)
 अज्ञोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ् समासः) । नास्ति
 क्रोधो यस्य इति वा । क्रोधश्चित्तविकारः तदि-
 परीतः । स तु आश्रमिणा दशधर्म्मनान्तर्गतधर्म्मः ।
 इति जटाधरः । (यथाह मनुः—
 “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्वमक्रोधो दशकं धर्म्मसङ्गमम्” ॥
 इति) । वाचलिभूक्तु क्रोधरहितव्यक्तौ ॥
 अज्ञानाः, चि, (न + ज्ञान् + ज्ञ + आत्) । न ज्ञान् इति
 नञ्समासः ।) ज्ञान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
 अज्ञानः ॥
 अज्ञिका, स्त्री, नीलोत्तदः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अज्ञिष्ठकर्मो, [न] चि, (अज्ञिष्ठम् अनयासनाद्यं
 कर्म यस्य । बज्जिह्विः) । अज्ञेयं कर्मकर्त्ता ।
 यथा,—
 “दूतोऽहं कोशलोन्मस्य रामस्याज्ञिष्ठकर्मणः” ।
 इति रामायणम् ।
 अज्ञेयः, स्त्री, (न ज्ञेय इति नञ् समासः) । ज्ञेया-
 भावः । यथा,—
 “यज्ञानामत्रप्रसिद्धयै स्त्रैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।

अज्ञेय

अज्ञेयं शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयं ॥
 इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ ज्ञेयाभाववति
 चि ॥
 अज्ञेयः, चि, (नास्ति ज्ञेयो यस्य इति बज्जिह्विः) ।
 ज्ञेयशून्यः । अनयासः । अकथः ॥
 अज्ञ, न ऊ यातो । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 नृ अच्योति धनं लोकः । व्याप्तोति राष्ट्रीकरोति
 वा इत्यर्थः । ऊ आत्तिष्ठा । आद्यं । इति
 दुर्गादासः ।
 अद्य, ऊ यातो । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 अद्यति धनं लोकः । व्याप्तोति राष्ट्रीकरोति वा
 इत्यर्थः । ऊ आत्तिष्ठा । आद्यं । इति दुर्गादासः ॥
 अद्यं, स्त्री, (अच्योति अद्यति वा अच्यते वा अच्येन
 अद्य वा अद्य यातो । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
 श्रुते अच्यर्थे अश्रु यातो । अश्रुर्वने इति शेर
 वा ।) । इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—
 “शब्दादिध्वनुरक्ताणि नियन्त्राद्याणि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” ॥)
 सौवर्चलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः) । यथा
 रामायणे,—
 “सर्वे तेऽग्निभिरैरक्षैस्समनुद्रतचेतसः” । इति) ।
 अद्यं, पुं, कर्मपरिमाणं । (यथा,—
 “ते षोडशस्य कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं” ।)
 पाशकः । (अक्षरिज्ञानं वा दीवृति । इति
 सिद्धान्तकौमुदी) । (पाशकौडः । यथाह मनुः—
 “मृगयाद्यो दिवास्वप्नः परीवादाः स्त्रिया मद्” ।)
 कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकच्छदः । यथा
 श्लाघोये—यथा वै दे आमलके दे केले द्वौ
 वाचौ सुष्ठिमनुभवति) । ज्ञातार्थं । शकटः । अन्व-
 हारः । यदाक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रः । इति
 मेदिनी । (चक्रधारणद्वारभेदः । यथा,—
 “क्षिन्नस्यो भययुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षमप्रे च यानस्य चक्रमप्रे तथैव च” ॥)
 आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
 मायणे—“निशम्य राजा समरे सङ्घासुक्ं
 कुमारमत्तं प्रसमेक्षताथ वै” ।)
 आतान्धः । गच्छुः । इति शब्दरत्नावली । (प्रिवः ।
 यथा भारते—
 “अक्षरथयोगी च सर्वयोगी मह्नावणः” ।
 इति) संख्यतपनमा । यथा,—
 “चन्द्राश्विनिष्ठा पलभाद्धिता च
 अज्ञावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः” ।
 इति भाष्यती ॥
 “प्रभा शरणा स्तुरीययोगा-
 दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।
 इति जातकार्यवः—
 “दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विधुवत् प्रभा ।
 शत्रुच्छया हते त्रिव्ये विधुवत् कर्णभाजिते ॥
 जन्मात्तथ्ये तयोश्चापे जन्माद्यो दक्षिणौ सदा” ॥
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 अद्यकः, पुं, (अद्य + क) । त्रिनिशच्छदः । इति
 रत्नमाणा ।

अका

अकि

अक

दम्भ २। इति हेमचन्द्रः ॥ (श्राव्यरहितः। सरलः)।
अकल्लल इत्यपि पाठः।

अकल्पा, स्त्री, (नास्ति कल्पाः अन्वकारमालिन्व
यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका ॥

• नाथलिङ्गन्तु कल्करहिते ॥ (श्राव्यशून्यः। दम्भ-
शून्यः। सरलः। निर्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।),
कल्पनारहितः। अकल्पनिकः। अकल्पितः।

अकल्पितः। (सत्यः। प्रकृतः। अविद्यः।)

अकल्प्यः, त्रि, (न कल्प्यः सख्यः। नञ्समासः।)
रोगी ॥ (यथा,—

“अकल्प्यनालस्यविरविधमस्यक्रियाकुलान्।
... .. नाङ्गाययेवृषः” ॥

इति मितान्तराधृतवचनम् ॥ असमर्थः। यथा,—

“अकल्प्यः खाङ्गप्रेष्टया शकुन्त इव पङ्कजे”।

इति भागवते।) कल्पो निरामयः तत्र नञ्-
समासः ॥

अकल्प्यायं, स्त्री, (न कल्प्यायं। नञ्समासः।) अ-
मङ्गलं। अशुभम् ॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकल्पात्, व्य, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्यायः।
सहसा २ सद्यः ३ सपाद ४ तत्त्वयो ५ एक-
पदे ६। इति हेमचन्द्रः ॥ नञ्समस्तकाम्प्रशब्दस्य
पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं ॥ इति केचित् ॥

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कार-
णं।) कारणाशून्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्ददम्भमनोत्प्रे,
न चापि तं कम्भ यदप्यकारणम्”।

इति श्रीभागवते ॥ (कारणं विना। कारण-
भावः। यथा,—“कारणमात्म्ये द्रव्यकर्माणां
कर्माकारणसुप्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगोत्पन्नगुणः, पु, (विना कारणगुणं
उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+
उत्पन्न+गुणः।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते वि-
भुक्तिव्यतिरेकगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुखं २
दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७ अ-
धर्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

(“अतीन्द्रिया विभूतान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगोत्पन्ना एते तु परिकीर्तताः”।

इति भाषापरिच्छेदे। अकारण्येति कारणगुण-
पूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न
तादृशाः। आत्मादेः कारणभावात्।) इति
सिद्धान्तसूत्रावली ॥

अकार्यणं, स्त्री, (न कार्यणम्। नञ्समासः।)
द्वयगताराहित्वं। यथा,—

“स्तोकादपि ष दातव्यमदीनेनैव चात्मना।
अहन्व हनि यत्किञ्चिदकार्यं हितं स्मृतम्” ॥

इत्येकादशोऽयं च ॥

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्य-
भावः। अहर्त्तव्यं। अकर्मम्। (दुष्कर्मम्। कुका-
र्यम्।) यथा,—

किमकार्यं कदर्थ्यायां दुस्सर्जं किं ह्यत्मानम्”।

इति श्रीभागवते ॥

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।
नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः।

यथायाम्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः।

यथा,—गुरोरन्तात् प्राक् ऋद्धत्वे पञ्चदशाहः।

तस्यान्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं ना-
काले पञ्चदशाहः। गुर्वादित्ययोगे स्थितिकालः

दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्पत्तरस्युलः। अस्य

विशेषः यदि माघपूर्णिमास्यां मघानक्षत्रं

प्राप्यते तदैवं भाष्यं। वकिगुरौ अष्टाविंशति-

दिनं। पूर्वराश्यावनगतातिधारिगुरौ एकवर्षः।

अथमेव सुप्तसम्पत्तरः। पूर्वराशिगन्ततिचा-

रिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। गीषस्यगुरोः

स्थितिकालः संवत्सरस्युलः। राजयुक्तगुरोः

स्थितिसमयः एकाम्बः स्युलः। भृगोर्मेघास्तात्

प्राक् ऋद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते

दिसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं नाकाले दशाहः।

एतन्नदं श्रोत्रान्तमुच्यते ॥ भृगोः पादास्तात्

प्राक् ऋद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः।

तस्योदयात् परं नाकाले दिनत्रयं। एतन्नयं

वकास्तसुदितं। मलमासे मासमेकं ॥ भातु-

लक्षितमासे क्षयमासे च तदेव ॥ भूकम्पाद्य-

ङ्गते सप्ताहः ॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिन-

चरणाङ्गितवर्षेण तद्दिनं। दिनद्वयचरणाङ्गित-

वर्षेण दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाङ्गितवर्षेण

सप्ताहः ॥ दक्षिणायने वर्षमासाः ॥ श्रीहरि-

श्रयने चतुर्मासः ॥ चन्द्रसूर्यग्रहयोः कर्मविशेषे

एकत्रिंशत्प्रदिनानि ॥ इति ज्योतिषकल्पं ॥

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+
जन+ङ।) अकालजातः। असमयोत्पन्नः।

अपूर्णाकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धाम्यं गुणवत् स्मृतं” ॥

इति राजवल्लभे ॥

अकालजलोदधः, पु, कुम्भटटी ॥ इति शब्दमाला ॥

अकाले भेधानामुदयः ॥ यथा रघवंशे—

“यवनीमुखपद्माना सेहे मधुमदं न सः।
बालात्पमिवाज्ञानामकालजलोदधः” ॥

अकालमेघोदधः, पु, (अकाले यः भेधानाम्
उदयः।) कुम्भटटी ॥ इति शब्दमाला ॥ अकाले
भेधानामुदयः ॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य।) मयु-
रथसंकादित्वात् बज्जन्निश्चिन्मासः।) दरिद्रः।
नास्ति किञ्चिदपि यस्य ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स क्षम्यदाम्”
इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-
ञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परि-

ग्रहत्वाग्ररूपमविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

अकिञ्चिधः, त्रि, (नास्ति किञ्चिधं यस्य। बज्ज-
न्निश्चिः।) किञ्चिधशून्यः पापरहितः। यथा,—

“न मां दोषेण सुप्रीदं गन्तुमर्हस्यकिञ्चिधं” ॥

इति रामायणे ॥

अकीर्तिः, स्त्री, (न कीर्तिः। नञ्समासः।)
अयशः। यथा,—

“अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति सेऽर्थ्यां।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्म्मरणादतिरिच्यते” ॥

इति श्रीभागवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः ॥

अकीर्तिकरः, त्रि, (अकीर्तिं करोति जनयति
इति। यद्वा कीर्तिकरं न भवतीति नञ्-
समासः।) अयशस्करः। यथा,—

“कुतश्चा कर्मणमिदं विभवे समुपस्थितं।
अनाथं बुद्धमस्यैवमकीर्तिकरमन्वुन” ॥

इति श्रीभागवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः ॥

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य
सः। मयूरखंसकादिगणान्तर्गतः। न+कुतः
+भयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।

यथा। इच्छामानकुतोभयमिति भक्तिरसात्पत्-
तिः ॥

अकुप्यः, स्त्री, (न कुप्यं, कुपादन्यदित्यर्थः। नञ्-
समासः।) स्वयं। रूप्यं इति ह्रस्वादेशः ॥ यथा—
कुप्यन्कुप्यं वसु वासवोपामः” ॥ इति भारविः ॥

अकूपारः, पु, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं
एचिर्वीं पिपर्ति इति कूपारः। पृ पासन-
पूरणयोः। कर्मणि अकूप्य ॥ अकूप्यमपीति
दोषे।) समुद्रः। इत्यमरः ॥ कूर्मराजः।
पाषाणादिः इति मेदिनी ॥ कमठः इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। बज्ज-
न्निश्चिः।) वृजः इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-
वशून्ये चि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न+कृतं+तल्।) न कृतं। अनिष्पा-
दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्व्यदकृततन्दिनिर्हेतु” ॥

इति स्मृतिः ॥ (नित्यः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)।
मोक्षः। कार्यां। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।
यथा—“अप्रां निम्नदप्रयमनादिलक्षणा प्रकृ-
तिः सा न ज्ञेयचित्कृता” ॥)

अकृतज्ञः, त्रि, (न+कृतं+ज्ञा+ङ।) न कृतज्ञः
इति नञ्समासः।) कृतज्ञः। हितार्थज्ञः।
उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

“भक्तुोऽपि न वै केचिद्भजन्यभजतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्णकामा अकृतज्ञा गुरुदुःहः” ॥

इति श्रीभागवते ॥

अकृतित्वं, स्त्री, (अ+कृतिन्+त्वम्।) अकृतमता।
अपदता। कर्म्मकुशलत्वं। अयोग्यत्वं ॥

अकृती, [त्रि] त्रि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्म्म-
क्षमः। काथेकुशलः। क्रियाशुपयुक्तः।

अकृत्रिमं, त्रि, (करयात् जातः कृत्रिमः। स न
भवतीति नञ्समासः।) अकरणजं। अकृतं।
सिद्धं। अकरणजातं। यथा दत्तः।

“चतुर्थे च तथा भागे खानाथं म्दंमाहरेत्।
तिष्ठपुष्पकुशलादि खानखान्निभे जने” ॥

इत्याहिकाचारतत्त्वं ॥ ० ॥ किञ्च। कात्यायनः।
“पूर्वपक्षं समावोक्तं प्राज्ञिकाकोऽथ वेद्यथैव।

अक्ष

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ भोजः । इत्यमरः ॥
जलं । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति) अक्षरणीयः । अच्युतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसम्प्रायः सम्यक्
प्रधान्तचित्ताय प्रामन्विताय ।
येषाक्षरं पुरुषं वद सत्यं,
प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्या” ॥

इति वेदान्तसारदृता अतिः ॥

अपिच ।

“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वोऽपि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीभागवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥
क्षरश्चाक्षरश्चेति दाविमौ पुरुषौ लोके प्र-

सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम
सर्वोऽपि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवगन्तानि प्ररी-
हाणि अविचिकीलोकस्य प्ररीरेखेव परबल-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाः राशिः पर्वत इव
यकदेशेऽपि नश्यत्सर्वं निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोज्ञा स तु अक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरध्वजः पुं, (अक्षरैर्विंशः । तेन वित्त इति
ध्वज्) । लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरध्वजः पुं, (अक्षरैर्विंशः । तेन वित्त इति
ध्वज्) । लिपिकारः । इत्यमरः । मुनूश्री इति
भाषा ॥

अक्षरध्वजः पुं, (अक्षरैर्विंशः । तेन वित्त इति
ध्वज्) । अक्षरध्वजः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरान्य वा जननी
उत्पादिका) । लेखनी । कलमः । यथा,—

“लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसू” ॥

इति क्षरारवणीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) । लिपिकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चयजीवकध्वजवत्” ।

इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीविकाः पु, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः) ।
कावस्थः ।

“लेखकः स्यात्लिपिकरः कावस्थोऽक्षरजीवकः” ॥
इति हलायुधः । अक्षरजीविन् त्रि ॥

अक्षरतृप्तिका स्त्री, (अक्षराणां तृप्तिका लेखन-
साधनमित्यर्थः) । लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पु, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भरताटयः ॥

अक्षरमुच्यते पुं, (अक्षराणि मुखे तुगदायो यस्य सः) ।
शिशुः । क्षान्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षरवती स्त्री, (अक्षाः पाशकाः सन्ति अन्वयम् इति
मत्व्) । लोकात् स्त्रीत्वं) स्तनभोजी । पाशखेला
इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—

“परचित्तं सौवर्णेनाक्षरव्याम्” ।)

अक्षी

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः) ।
मल्लमूनिः । तत्पर्यायः । निर्युद्धभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुन्तिर आखंडा इति भाषा ॥

अक्षवित् पुं, त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति
इति विदः क्विप्) द्यूतध्वजः । व्यवहारध्वजः ॥

अक्षवृक्षं स्त्री, आक्षायां वृक्षं माला । अक्षमाला ।
जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

“पाण्डौ काम्बुकामक्षरवृक्षवयं दक्षोऽपरः पैयलः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकौलकः पुं, (अक्षस्य नामिच्छेयकाष्ठस्य अग्ने
अग्ने बन्धनार्थं कौलकः) । शकटचक्रपुरावर्ति-
कौलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ॥

अक्षी ३ अग्निः ४ । इति भरतः ॥ आकारखिष्
इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षामणम्) । क्षमसहने । दिवादिः ।
अन्याभिलात् क्तिन् । अनुनासिकस्थेति दीर्घे नञ्-
समासः) । पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भाष्यार्थः पर-
दग्नायसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या ३ अक्षामा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेदि माम्” ।
इति विश्वपुराणे ।)

अक्षारणवयं स्त्री, (न क्षारणवयम् इति नञ्-
समासः) । हृदियान्नविशेषः । महाहृदिव्यमिति
ख्यातं । यथा । “अक्षीचादिभन्वगोक्षीरगोष्ठ-
धान्यमुद्गतलयवसैन्ववसामुद्रणवयात्मकद्रव्यं । कृ-
च्चिमात् लवणात् भिन्नमक्षारणवयं मतं” । इदं
मत्तन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरभट्टं । यथा—

“गोक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्गतवाक्स्तिवाः ।
सामुद्रं सैन्ववश्चैवमक्षारणवयं मतं” ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयस्तुतयुद्धिकारिका ॥
(यथाह मनुः—

“मुन्यज्ञानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपस्कृतं ।
अक्षारणवयं चैव प्रकृष्या हृदियस्थते” ।)

अक्षि स्त्री, (अच्युते अनेन । अच्यु यस्मिन् संघाते च ।
अश्रोतर्नदिति क्तिन्) । यद्वा । अक्षति । अक्षु
यस्मिन् । इन्) चक्षु । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः ।
इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकं पुं, (अक्षि + कूटक) । चक्षुस्तारा ।

अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-
हृदित्यर्थः) । देव्यः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) । पृष्टिकालोन्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम्) ।

अक्षिवा पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः) । अतिऽनुपेति कः) । शोभाञ्जनवृद्धः ।
सामुद्रणवयो स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अक्षिविष्णुणितं स्त्री, (अक्षि + वि + ष्णुण + भापे
त्) । कठकाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षी

अक्षीव स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच्) । समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति मायति इति न + क्षीव +
अच्) । अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाञ्जनवृद्धः । इत्यमरः ॥

अक्षुक्षः त्रि, (न क्षुक्ष इति नञ्समासः) । अक्षो-
दितः । अच्युत्तितः । इति क्षुद्धात्थर्दशनात् ।
अच्छिन्नः । यथा । अक्षुक्षं परिवप । इति चूडा-

कारणे पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-
धातोः क्तप्रत्यये क्तुब्धः । ततो न क्तुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षोमं स्त्री, (न क्षोमम् इति नञ्समासः) । अम-
ङ्गलं । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षोमक्षोमं किम् साम्भतम् ।
कथन्ते किम् सद्गता दुर्गताः किम् मे सुताः” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोऽ पुं, (अक्षोति । अक्षु यस्मिन् संघाते च ।
बाहुल्यकारोदोः) । अन्तस्त्वे उटाः पर्याणि अक्ष्य
इति वा ।) अक्षोऽङ्गदृष्टः । स च पर्वतजगोलु-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आक्षरोट इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलुः शैलभवेऽक्षोऽटः कर्पूरालक्ष कर्त्तितः ।
अक्षोऽटोऽपि वातादसदृशः कफपित्तक्षत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + ओडप्रत्ययः) ।
पर्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । तत्पर्यायः । कर्पूरालः २
कन्दरालः ३ अक्षोडः ४ अक्षोडः ५ अक्षोडः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति सार्थे कन्) । पर्व-
तोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः) । नास्ति
क्षोभो यस्मिन् इति वा ।) हृत्तन्वयनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आषानं २ शङ्खुः ३ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षोरिभं स्त्री, क्षुरिकर्म्मविहितनक्षत्रं । यथा,—
“उत्तराक्षितयथास्यरोहिणी-
रौद्रसंपिण्डभेषु चाभिमे ।
भ्रमशुकार्म्म सकलं विवर्णयेत्
प्रेतकार्थमपि बुद्धिमान् नरः ॥
अक्षुक्षिर्द्विर्गदा नास्ति तारायाश्च विज्ञेयतः ।
अक्षोरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रवज्रजयोर्दिने” ॥
इति ज्योतिष्मन्त्रं ॥

अक्षोरिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति
इति) । अक्षाणाम् ऊहिनी । पूर्वेष्वदादिति
शत्वम् । अक्षादृष्ट्यामिति ढङिः) । सङ्ख्या-
विशेषयुक्तशेना । तयथा । २१७० हृत्स्मिन् ।
२१७०० रथाः । ६५६१० घोटकाः । १०६३५०
पदातयः । समुद्रायुज २१७००० ।
तथा चोक्तं ।

“अक्षोरिण्यामित्यधिकैः सप्तयत्नाद्यभिः श्रुतैः ।

अखा

सयुक्तानि सङ्घाणि गजानामेकविंशतिः ॥
 एवमेव रथानान् सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चषष्टिसङ्घाणि घट्टप्रतानि दशैव तु ।
 सङ्ख्यातास्तुरगास्तत्र चैर्विना रथैस्तुरगैः ।
 रथानां प्रतसङ्खन्तु सङ्घाणि नवैव तु ।
 प्रतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥
 इत्यमरभरतौ ॥ (अत्रौहिणीपरिमाणं यथा
 महाभारते आदिपर्वणि,—
 “अत्रौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा सूतमन्दन ।
 एतदिच्छामहे श्रौतुं सर्वमेव यथायथम् ॥
 अत्रौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
 यथावचैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव” ॥
 सौतिस्वाच ।
 “एको रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः ।
 चयश्च तुरगास्तत्रैः पचिरिद्यभिधीयते ॥
 पत्तिन्तु त्रिगुणमितामाङ्गं सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्को गुण इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुण्या गणो नाम वाहिनी तु गणान्तरयः ।
 स्मृतास्त्रिखन्तु वाहिन्यः एतनेति विचक्ष्ण्यैः ॥
 चमूस्त एतनास्त्रिखन्तुश्च ह्यनीकिनी ।
 ह्यनीकिनी दशगुणा प्राङ्मरुतौहिणीं बुधाः ॥
 अत्रौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विसप्तसप्ततः ।
 सङ्ख्या गणितवत्तत्रैः सङ्खाख्यकविश्रुतिः ॥
 शतायुपरि चैवाद्यै तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशते ॥
 श्रेयं श्रतसङ्घन्तु सङ्घाणि नवैव तु ।
 नराखामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
 पञ्चषष्टिसङ्घाणि तथाश्रानां श्रतानि च ।
 दशोत्तराणि घट्ट प्राङ्गर्थावदिह सङ्ख्याया ॥
 एतान्मरुतौहिणीं प्राङ्गः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्त्रि विस्तरैश्च तपोधनाम् ॥
 अर्थां लो, (अश्रुतैः) अश्रु यामौ संधाते च ॥ क्तव-
 म्पूर्वा क्तञ्, कालः । इत्युदात्तिकोषः ॥
 अखट्टः, पुं, पियालदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पियासाल इति भाषा ॥
 अखट्टि, पुं, असहावहारः । अखट्टि इति
 ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अखण्डः, चि, (न खययते इति । खडि भेदने
 घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
 रक्षितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ (“अखण्डं पुण्यानां
 फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति श्राकुन्तले)
 अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विश्चेदो यस्य सः)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अखण्डितः, चि, (न खण्डितः ऋतुरस्य इति ।
 बङ्गप्रोहिः ।) सफण्डत्त्वादि । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 अखातं, लो, पुं, (न खातं नञ्समासः । खान-
 भिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अत्रात्रिमजला-
 शयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति खामी । पुंस्ति
 यथा,—अखातो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥
 अखातं, चि, (न खातं । अप्रप्राप्तं विरुद्धं वा
 अखाम्) । अखानर्ह । अमन्थं ॥

अग

अखिलं, चि, (न खिलम् अस्व । न + खिल ।)
 सर्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहृतं ख्यातं । तत्
 न भवति इति अखल्लस्थानं ।)
 अखातः, चि, (न खातः विरुद्धार्थे वा नञ्) ।
 अख्यातिविरुद्धः । अप्रतिष्ठितः । अप्रसिद्धः ।
 अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गतां इ
 अगृते । इति दुर्गादासः ॥
 अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येभ्यपि इति वा ङः । न गोऽप्राणेषु इति
 पालिकोऽप्रहानिभावः ।) पर्वतः । उद्गः । सर्पः ।
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोरुपः ।)
 अगच्छ्, पुं, (न + गच्छ्) । उद्गः । इति चिकार-
 शेषः ॥
 अगन्, ली, (अग + जन् + ङ) । शिखाजतु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतउद्गते चि ॥ (गिरि-
 जाते)
 अगण्य, चि, (न गण्यं । नञ् समासः) । अगण-
 नीयं । अगण्येयं । अगणित्यं । यथा,—
 “गुणैरगण्यैरतिशोभाशक्तिभिरिति भावः” ॥
 अगदः, पु, (गदविबद्धः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदाङ्गाष्टशा-
 खान्तगतशाखाभेदः । यथा,—
 “औषधान्यगदो विद्या वैवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः । नीरोमेचि ।
 इति रत्ननाथः ॥
 अगद्वारः, पु, (अगदम् अरोगं करोति इति ।
 अगद + ङ + अण् । सुभागमः ।) वैद्यः । इत्य-
 मरः ॥
 अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम + अच् ।
 पञ्चाद्यच् ।) उद्गः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
 गच्छतीत्यगमः ॥
 अगम्यं, चि, (न गम्य इति । न + गम + यत् ।)
 अगमन्तं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अगम्या साभवत्तत्र यथाभूत् स महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ॥
 अगम्या, स्त्री, अमैयुगार्हा नारी । गम्यागम्या-
 विवरयं यथा, यम उवाच,—
 “था या गम्या द्युयामेव निबोध कथयामि ते ।
 खञ्जी गम्या च सर्वैर्वाभिति वेदतिरूपिता ॥
 अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वै विशेयं श्रेयं सुन्दरि ॥
 अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 श्रुदायां विप्रपत्नी च विप्रानां श्रुदकामिनी ॥
 अगम्या च भिन्या च शोके वेदे पतिव्रते ।
 श्रुदश्च ब्राह्मणी गच्छेद् ब्रह्महत्याश्रतं शभेत् ॥
 तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं त्रजेद्ब्रुव ।
 यदि श्रुदां त्रजेद्द्विप्रो दृषणीपतिरेव सः ॥
 स अन्तो विप्रजातेश्च चाखलात् सोऽधमः स्तुतः ।
 विष्ठासमश्च तथियथो मूचं तस्य च तपयं ॥

अग

तत् पिटृयां सुरायाश्च पूजने तत् समं सति ।
 कोटिगन्मा किंतं पूर्यं सन्त्याश्चैतिपसाम्पत्तिं ॥
 दिवस्य दृषणीभोग्योत्तमश्रुतेव न संश्रयः ।
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विद्वभोजो वृषजोपतिः ॥
 हरिवासरभोजो च कुम्भीपाकं त्रजेद्ब्रुव ।
 गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रहू ॥
 सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं संगर्भो भगिनीं सति ।
 सोदरभ्राट्जायाश्च भगिनीभ्राटकन्यकां ॥
 शिष्याश्च शिष्यपत्नीश्च भागिनेयस्य कामिनीं
 भ्राट्पुत्रपिपासैवात्थागम्यामाह पद्मजः ॥
 एतास्तेकामनेकां वा यो त्रजेन्नाववाधमः ।
 स माहृगमो वेदेषु ब्रह्महत्याश्रतं शभेत् ॥
 अकर्मार्होऽपि सोऽप्युश्रुयो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ॥
 श्रु याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादविखडे २७ अध्यायः ॥
 अगरी, स्त्री, (न + गृ + अच् + ङीप्) । देववाङ्-
 उद्गः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 अगर्हितः, चि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “ज्येष्ठः कुलं वद्वैयति विनाशयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्गिरगर्हितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अगर्ह, लो, पुं, (न गार्हः दुर्भरः अस्मात् इति ।)
 अगुर्ह । इति हेमचन्द्रः ॥
 अगस्तिः, पुं, (विन्ध्यास्थम् अगम् अस्वति इति
 अगस्तिः । अस्वतेः क्तिच् । बाङ्गकात् तिर्वा ।)
 वक्रदत्तः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा
 वैद्यके,—
 “अगस्तिः पितृकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
 रूच्यो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्लायनिवारकः” ॥
 अगस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पदन्तः । इति चिकारशेषः ॥
 अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्धं द्वायति स्तद्धाति वा ।
 स्यै संधाते । आतोऽनुपसर्गं इति का । अग +
 स्यै + क ।) वक्रपुष्पदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावसथयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।
 कुम्भसम्भवः २ मैत्रावसथिः ३ । इत्यमरः ॥
 अगस्तिः ४ पीताम्बिः ५ वातापिदिदु ६ आग्नेयः
 ७ सौम्यश्रीयः ८ आग्निमाखतः ९ घटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वदुत्यन्तिर्वथा शास्त्रानिराहो,—
 “तथोरादिवयो सपे दृष्टाभरश्चसुस्त्रैर्मिम् ।
 रेतश्चखान्द तत्कुम्भे न्यपतत् वाश्रतविवरे ।
 तेनैव तु मुञ्चन्तैव वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्भूवतुः ॥
 वङ्गधा पतितं रेतः कण्ठे च क्ते स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूवद्विसप्तमः ॥
 कुम्भे स्वगस्थः सम्भूतो जले मत्स्यो महावृतिः ।
 उदियाय ततोऽगस्त्यः श्रम्यामात्रो महातपाः ॥
 मानेन सभावो यस्मात्तस्मात्प्राप्त्य इहोच्यते ।
 यदा कुम्भात्पुर्जितः कुम्भेनापि महैरियते” ॥
 अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः शर
 त्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्र
 रूपेण अगस्त्यमुदयः । स तु पौरुषात्प्रसन्नस्य

अगु

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्यं । यथा,—

“अगस्यार्घ्यदानं सौर्या सिंहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—

“अग्रमे भास्करे कन्यां श्रेष्ठं तैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दद्यादागस्त्याय गौडदेवनिवासिनः” ॥
यथा भीमपराक्रमे ।

“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।
अर्घ्यं दद्यादागस्त्याय सर्वान् कामान् लभते सः” ॥
यथा नारसिंहे ।

“शुक्ले तोयं विभिक्षित्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश्र अभिमारुतसम्भव ।
मिचावरुणयोः पुत्रं कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥
प्राथम्येन ॥

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच्छ महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रमोदतु” ॥
गन्धार्द्रिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।
विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कथं धर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्न्याश्च-
मन्त्रस्तु ।

“कोपासुत्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
मृह्याण्ये मयी दत्तं मिचावरुणिवल्लभे” ॥
इति मत्तमासतत्त्वं । (अगस्त्योदये जलानि
प्रमोदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—
“प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

अगाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नजो-
ऽन्यर्थानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगम्भीरः । अतल-
साग्नः । इत्यमरः । (अतिगम्भीरः । दुर्बो-
धाग्रयः ।)

अगाधं, ली, क्लिप्तं । इति मेदिनी ॥
अगाधजलं, ए, (अगाधं जलं अस्मिन् । वज्र-
ब्रीहिः ।) ऋदः । इत्यमरः । त्रि अपरि-
च्छेद्यजलविशेषः ।)

आगारं, ली, (अगान् ऋच्छति । ऋगतौ । कर्म-
ण्यगु ।) आगारं । मृहं । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

शृन्वन्ति चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च” ।
इति । “खलात् क्षेत्रागारादां” इति सतुः ।)
अगिरः, ए, (अग + इर ।) अभिः ॥ सूर्यः ॥
राक्षसः ॥ इति ऋताधरः ।

अगु, ए, (नास्ति गौः किरगो यस्य सः । वज्र-
ब्रीहिः ।) राजग्रहः इति दीपिका । किरख-
रहिते त्रि, ॥

अगुर, त्रि, (न गुर दुर्भरः अस्मात् इति ।
वज्रब्रीहिः ।) शिशुपाहृत्तः । काशगुर । स-
नामप्रसिद्धसगन्धिकाशुविशेषः । अगुर इति
ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजार्हं
२ बौहं ३ कृमिजं ४ जेष्ठां ५ । इत्यमरः ।
मृहङ्गं ६ द्वायां ७ बौह्याख्यं ८ जगु ९ । इति
रत्नमाषा । पीतकं १० वर्षाप्रसादनं ११ अनार्यकं

अग्नि

१२ असारं १३ कृमिजगं १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । त्रयकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुरुर्वापुंसीति वेदापलितः ॥ पुमान् इति सर्वान-
नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—

अगुरु प्रवयं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।
वंशिकं कृमिजम्वापि कृमिजगभनार्यकं ॥
अगुरुषां कटुत्वं च तिक्तं वीक्ष्यश्च पित्तलं ।
लघु कर्णाक्षिरोगज्ञ शीतवातकफप्रयुत् ॥
कृष्यां गुणाधिकं तत्तु लोहवदारि भञ्जति ।
अगुरुप्रभवः खेहः कृष्यागुरुसम् स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अगुरः, त्रि, (न गुरः । नञ् समासः ।) गुरुभिन्नः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥

अगुरुशिशुपा, स्त्री, शिशुपाहृत्तः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ।

अगुगन्धं, स्त्री, (न गूढः अत्युलटः गन्धः यस्य ।
वज्रब्रीहिः ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-
जन्मप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरहत्तं व्याटमृदितं मांसमुत्सृजेत्” ।

इति राजवल्लभः ॥ (वाकामगोचरचरित्रविवि-
चिताय इति ऋङ्कारशतके ।)

अगोकाः [त्] ए, (अगः अोकः यस्य सः ।
वज्रब्रीहिः ।) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी ।)

अग्राथी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे लघा-
कथ्यमिज्जुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो
उपै च ।) अग्निभार्या । इत्यमरः ॥ त्रेतायुगं ।
इति ऋताधरः ॥ (अग्राथी स्नाहा च ऊतसुक-
धियां इत्यमरः ।)

अग्निः, ए, (अङ्गयन्ति अयं जन्म प्रापयन्ति इति
व्युत्पत्त्या हविः प्रत्येपाधिकेऽणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाभिसम्भावसथ्योपासनाख्येषु षड्भिषु ।
यद्वा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।
अङ्गेनेहोपच्छेति निः नक्षेपाश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भार्याया जातः प्रथमोऽग्निः । तस्यं पत्नी स्नाहा ।
पुत्रास्तयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-
मन्वन्तरं अग्नेर्वैशोधाश्रया त्रिविधाकादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चचलारेऽग्नेभ्यो जाताः । सर्वे मिलिता
यकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणं ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहेतवः ३
धनञ्जयः ४ ह्यपीटयोनि ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपात ८ तनूनपाः ९ तर्हिः १० युष्मा १० वरिहैः
११ युष्मा १२ कृष्यावकी १३ श्रोत्रिष्वाङ्गः १४ उध-
ब्धुधः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
उहङ्गुतुः १८ छात्रातुः १९ पावकः २० अचनलः
२१ रोहितान्धः २२ वायुसखा २३ वायुसलः
२४ शिशुवावान् २५ शिशो २६ आशुसुत्तानिः
२७ हिरण्यरेताः २८ उतसुक २९ ह्ययमुक्त्

अग्नि

३० दहनः ३१ ह्यवाहनः ३२ समार्चिः ३३
दमुनाः ३४ दमुनाः ३५ युजः ३६ चिचभानु-
३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अपिप्तं ४० ।
इत्यमरस्तुट्टीका च ॥ लघाकपि ४१ जुह्वावलः
४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरविः ४५ अगिरः
४६ पाचनः ४७ विश्वप्ता ४८ द्वागवाहनः ४९
कृष्यार्चिः ५० जुह्ववारः ५१ उदार्चिः ५२ भास्करः
५३ वसुः ५४ युष्मा ५५ हिमारातिः ५६ तनोतुत्
५७ सुशिशुः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति ऋताधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्यनाशकत्वं । आमा-
शयजनकत्वं । रक्षतिपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।

“अग्नेर्दुर्द्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
श्रीको रोगो लघुश्लेष्णं सततञ्चोर्द्धभासिता” ॥
इति भोक्तधर्मः ॥ * ॥

अथ कर्मविशेषेषुर्धनेर्मानि । यथा,—
“लौकिके पावकौ ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः १ ।
लौकिके नवग्रहप्रवेशादौ ।

“अग्नेस्तु भारुतो राम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुसवने चन्द्रनामा ३ शुक्लाकर्मणि शोभनः ४ ।
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भा जातकर्मणि ६ ।
नासि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाय चूडाया ९ व्रतादेशे षसमुद्- १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।

“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्तने ।

“वैश्वानरो विसर्गो तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गं साधिकर्तव्यकर्मविशेषे ।

“चतुर्थान्तु शिखीनाम १५ घृतरिभस्त्रथापरे १६” ।
चतुर्थ्या विवाहान्ते चतुर्थीर्होमं । अग्रे घृति-
होमादौ ।

“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहस्य १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमाहाय्यहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे लघोत्सर्गमृहप्रतिष्ठादौ ।

“लक्ष्मणेमे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताशनः २० ।
पूर्णाङ्ग्या मृडो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदक्षेव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४ ॥
वशर्षे भ्रमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूधकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ अयादोऽमृतमज्जने २८” ।
इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।
यथा,—

“पिङ्गवर्णस्युक्तेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽस्थः ।
द्वागस्थः साक्षस्तुजोऽग्निः समार्चिः शक्तिधारकः” ॥
इत्यादिबपुराणं ॥ * ॥ अथ ह्योद्गीयामिः शुभ-
क्षत्वाणि । यथा,—

“अग्निमान् पिथिष्ठतश्चिह्नः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
क्षिप्रः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥
इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्थः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्वन-
पभवः ऊर्द्धज्वलनस्वभावः पचनक्षेदादिसमर्थञ्च ।

अभि

द्वितीय उदकोन्मनः पर्यगञ्ज्वलनश्रीको वाडुवः ।
 तृतीय उभयेन्मनः पर्यगञ्ज्वलनश्रीलः भुक्तस्या-
 हारस्य रसादिपरिग्रामनिमित्तञ्च विद्युदादिस्त्रि ।
 इति विजयरत्नितोपरि सन्देहभङ्गिका ॥ * ॥
अपिच,—
 “मन्दस्त्रीद्व्योऽय विषमः समश्चेति व्रतुर्विधः ।
 कप्रपित्तानिलाधिकवात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ॥
 तर्थां कार्यं यथा,—
 “विषमोवातजाम्बोगान् तोद्व्यः पित्तनिमित्तजान् ।
 करोत्यभिस्तथा मन्दो विकारान् कषयसम्भवान् ॥
 सामासमाभेरेग्रिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
 सत्वामि नैव मन्दाम्पेर्विषमामेस्तु देहिनः ॥
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदापिच न पच्यते ।
 तीक्ष्णामिचित् तं विद्यात् समाभिः श्रेष्ठ उच्यते” ॥
 इति भाधवकुरः ॥ अयन्ततीक्ष्णामिरेव हि भस्म-
 क उच्यते । स तु आहारभावे श्रोणितादीन् धा-
 तून् पाचयित्वा आशु मारयति । इ. र. रत्नितः ॥ * ॥
 (देहजन्मभेः नादेत्यादकलं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
 “आत्मना प्रेरितं चित्तं वक्रिमाहन्ति देहजम् ।
 ब्रह्मयग्निसिद्धिं प्रयाणं स पुनरुच्यते पावकः ॥
 पावकप्रेरितः सोऽय क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
 अतिसूक्ष्मध्वनिं नामौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
 पुष्टं शरीरं त्वष्टुञ्च ह्यचिमं वदने तथा ।
 आविर्भावेयतः शिवं पञ्चधा कीर्यते बुधैः ॥
 नकारं प्राणनामानं दकारमनघं विदुः ।
 जातः प्राणाभिसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते” ॥
 अभिः सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
 “त्वमभे सर्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
 त्वं साक्षी मम देहस्यसाक्षि मां देवसत्तम” ॥
 यथा च भारते,—
 “आदित्यचन्द्रावनिर्गोऽनलश्च ।
 दीर्घमिरापो हृदयं यमञ्च ॥
 अष्टञ्च रश्मिश्च उभे च सन्धे ।
 धर्मश्च जानाति नरस्य हृत्तम्” ॥
 अस्य सर्वप्रथमाराध्यं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमसूक्ते
 उक्तं यथा,— “अभिमीले एरोहितम्” । इत्यादि ।
 विष्णुः । सूर्यः ।) अभिकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
 चित्रकण्ठः । रत्नचित्रकः । भङ्गातकः । निम्बुकः ॥
 पित्तं । स्वयं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अभिकः, पुं, (अभि + सादृशे कप्रथयः) इन्द्रगोप-
 नामरत्नवर्गकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिकणः, पुं, (अभिः कणाः । अभि + कण) अभि-
 कणा । स्तुतिज्ञः । इत्यमरः ॥
 अभिकारिका, स्त्री, (अभि + कारिका ।) अभि-
 कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिकार्यं, स्त्री, (अभि + कार्यं) । अभिवाभेवां कार्यं ।
 हविर्दानादिपूर्वकाभिजातः । तत्पथ्यायः ।
 अभिभ्यं नं र अभीमा ३ अभिकारिका ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । (होमादौ हविर्दानादिपूर्वका-
 भिजातः । अयौ सायं प्रातः सभिजोमातुष्ठानं ।
 यथा—
 “अपनीव-गुहः शिष्यं शिष्येभ्यश्चैवमादितः ।

अभि

आधारमभिकार्यञ्च सन्धोपासनमेव च” ॥
 इति मनुः ।)
 अभिकार्यं, स्त्री, (अभि + कार्यं) । अयुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभिकुक्कुटः, पुं, (अभिः कुक्कुट इव) । ज्वलदभि-
 षणीयता । ज्वलन्त गुडा इति ख्यातः । इति
 त्रिकायङ्गशेषः ॥
 अभिकोयं, स्त्री, (अभिः अभिदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
 कोयं) । पूर्वदक्षिणकोयं । तत्कोणाधिपतिरभिः ।
 इति ज्योतिषं । यथा ह्यजायुधृतं,—
 “गत्तैव तीर्थं कर्त्तव्यं आदं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
 पूर्वार्द्धेऽप्यथवा प्रातर्दशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ॥
 पूर्वदक्षिणे अभिकोये । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 अभिक्रीडा, स्त्री, (अभिभिः क्रीडा) । अभिलेखा ।
 खड्गपादित्यागः । आतश्रवाजोति स्थाता ।
 अभिगर्भं, पुं, (अभिः गर्भे अन्तरे यस्य सः) ।
 अभिजारद्वयः । सूर्यकान्तमर्षिः । इति राजनि-
 र्घण्टः । (शमीद्वयः) । त्रि । अभियुक्तगर्भविभिष्टः ।
 यथा,— “अभिगर्भो शमीभिव” । इति श्रातुन्तले ।
 अभिगर्भो, स्त्री, (अभिः गर्भे यस्याः सा) ।
 महाज्योतिष्मतीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (शमीद्वयः) ।
 अभिचित्, पुं, (अभिं चितवान् स्वयम् इति चि
 चयने) । अमौ चेरिति क्षिप् तुगागमश्च ।
 अभिहोत्रो । सायिकः । इत्यमरः । (यथा
 रघुवंशे—
 “विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
 यतिभिः साङ्गमनभिमभिचित्” ।)
 अभिजः, पुं, (अभि + जन् + ड) । अभिजारद्वयः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अभिजातमात्रे) ।
 अभिजातः, पुं, (अभिः जातः । अभि + जन् + क्त) ।
 अभिजारद्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अभि-
 जातमात्रे) ।
 अभिजारः, पुं, (अभि + जार, अभिं जठरभिं जार-
 यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वज्रयति ष्टु कर्म-
 ण्यस्य इति पाणिनिद्वयं) । औषधविशेषः । अस्य
 पथ्यायः । अभिनिर्व्यासः २ अभिगर्भः ३ अभिजः
 ४ वड्वाभिमलः ५ जरायुः ६ अर्थवोद्भवः ७
 अभिजातः ८ अभिजातः ९ सिन्धुफलः १० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवायुसन्निपा-
 तशूलतिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभिजातः, पुं, (अभि + जात) । अभिजारद्वयः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिज्वाला, स्त्री, (अभिरेव ज्वाला यस्याः । अभिः
 ज्वाला इति वा ।) । अक्षयिणी । आतकी-
 र्द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिभिष्टा ।
 (शाङ्गलिकी) ।
 अभिभिष्टा, स्त्री, (अभिः शिष्टा) । शाङ्गलो-
 र्द्वयः । विशलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अभिः कात्यादिशस्त्रार्थं चि । इति
 जटाधरः ॥ अभिः सभिष्टा । वाचां नामा-

अभि

दिकं सप्तज्ञानशब्दे ऋत्थञ्च ॥ (योगविशेषः ।
 यथा,—
 “सप्तमश्यादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
 अभिभिष्टाः सप्त योगा मङ्गलेऽतिगर्हताः” ॥
 इति योगशास्त्रे ।)
 अभिदमनी, स्त्री, (अभिः जठरानलस्य दमनी) ।
 क्षुपतिशेषः । अस्यै पथ्यायः । वक्रिदमनी २
 वज्रकण्ठका ३ वल्लिकण्ठारिका ४ गुच्छफला
 ५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदः स्यात् ७ क्षुद्रकण्ठारिका
 ८ मर्बेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । वातकफगुल्म-
 शोघनाशित्वं । रक्षिकरत्वं । अभिदीपनत्वं । हृद्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिद्वीपनः, त्रि, (अभिः जठरानलस्य द्वीपनः) ।
 अभिवर्द्धकः । जठराभिकारकौषधविशेषः । यथा
 रसेन्द्रचित्तामणौ,—
 “पारदान्ततलवज्जगन्धकं,
 भाग्युम्ममरिचिण मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
 त्रिचिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
 ब्रह्मिन्द्यादश्रवज्ञानाश्रितो,
 रामवाण इति विभ्रुता रसः ।
 संप्रहृष्टयुक्तुभक्त्यर्थक-
 मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
 दीयते तु शुककातुमागतः,
 सद्य एव जठराभिदीपनः” ॥
 “हृरीतकी तथा सुष्टौ भक्ष्यमाणा गुडैश्च वा ।
 वैश्वेनेन युता वा स्यात् सातत्येनाभिदीपनी” ॥
 इति च भावप्रकाशः ॥
 अभिदीपा, स्त्री, (अभि + दीपा) । महाज्यो-
 तिष्मतीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । वक्रि-
 ज्वलितः । यथा,— “नापि कण्ठाकारफलकैः
 बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यभिदीपतफलकैः” इति
 कुक्कुटमट्टः) ।
 अभिदेव, स्त्री, (अभिः देवः अधिष्ठाको देवता
 अस्या इति) । छत्तिकागच्छत्वं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (पुं, अभिदेवः अभिरूपो देवः । अभिः देवः
 अस्य इति विग्रहे चि । अभिपुञ्जकः ।)
 अभिनिर्व्यासः, पुं, अभिजारद्वयः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अभिप्रस्तरः, पुं, अभिजनकपाषाणः । चकमकीर
 पाथर इति भाषा ॥
 अभिवर्द्धनं, स्त्री, (अभिः जठरानलस्य वर्द्धनं हृदि-
 कारकम्) । जठराभिष्टद्विकारकम् । तथा,—
 “जीरकं श्लिष्टत्वं सूर्ये गन्धाच्छ कफवातघ्नम् ।
 पके च कटुतीक्ष्णौ च घृषित्वाभिर्वर्द्धनम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 अभिभं, स्त्री, (अभिरिव भाति इति) । अभि +
 भा + क ।) स्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिभूः, पुं, (अभिभवेतीति) । अभि + भू + क्तिप् ।
 कान्तिकेयः । इत्यमरः । (पुरा विश्वे नरस्यः
 सुरेव उत्पीडितानां देवानां रक्षायै कियेन

अभि

अभिरूपं स्ववीरं वक्रियुषे विप्रं । तेन अभिना कृत्तिकासु विप्रं । तासु दैवागतगर्भरक्षार्थं प्रवरनं प्रतिपद्य प्रकृताः । तेन अभिभूरिति कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह मनुः,—
 “अग्नौ दत्ताऽऽतिः सम्भृगादिवसुपतिष्ठते । आदित्वाञ्जायते ऋषिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥
 अभिभूतिः, षु, (अभि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः । सच श्रेयजैनाचार्याभिधायः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिमण्डिः, षु, सूर्यकान्तमण्डिः । इति जटाधरः ॥
 अभिमज्जः, षु, (अभि मज्जाति इति । मज्ज विजो-
 दुने । कर्म्मणि अय ।) मण्डिकारिकादृढः । इत्यमरः । (यथा वैद्यके,—
 “अभिमज्जः अययुहृद् वीर्योष्णः कफवातहृत् । पाण्डुवृत् कटुकस्तिक्तसुररो मधुरोऽभिदः” ॥
 अभिमज्जकुसुमशाकलु—
 “अभिमज्जभवनासम्पन्नीता सप्ररात्रसुदने सुसाधिता । तन्नवप्रवृत्तयुक्तपाचिता हिङ्गुना जनितासवासिता” ॥
 अपिच—
 “अभिमज्जोऽय हृद्यश्चिदोषप्रशनः सरः । आम्नाणश्चर्द्दिहः श्रोत्र्यचक्षुरोगविषापहः” ॥
 अभिमारुतिः, षु, (अभौ जठराभिविषये मारुतिः हृन्मान् इव । तस्य जठराभौ वातापिप्रभवयो राक्षसाः मक्षीभृता आसन् । इत्यसौ अभिमारुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिसुखः, षु, (अभिः सुखं यस्य, वज्रश्रीहिः) । देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकण्ठः । भक्तावकाः । इति विश्वः ॥ (स्त्री । अभः पञ्चसु सुखेभु ।)
 अभिसुखी, स्त्री, (अभिरिव सुखं यस्याः । वज्र-
 श्रीहिः) । भक्तावको (भेला) । इत्यमरः ॥ ला-
 क्कणिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिरद्वयं, स्त्री, (अभेः रद्वयम् । षष्ठीतत्पुरुषः) ।
 अन्याधानं । अभिज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिरजाः, [स] षु, (अभेः रजः स्फुलिङ्गइव ।
 इन्द्रगोपाखकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—
 अभिवीर्यं । स्वर्गं) ।
 अभिरहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिरवङ्का, त्रि, (अभिं जठरानलं वडयति इति)
 अभि + रुध् + ण्वल् ।) अभिरुद्रिकाकौषधा-
 दिः । आभेयः । इति वैद्यके ॥
 अभिरवङ्गमः, षु, (अभेः वङ्गमः उद्दीपकत्वात् प्रियः) ।
 वासहृद्वाः । राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिवाहः, षु, (अभेः वाहः) धूमः । इति चि-
 काङ्क्षेयः । (काणः) ।
 अभिवाजः, षु, (अभेः वाजिरिव) धूमः । इति
 जटाधरः । (प्रियप्रवपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपुत्रः) ।
 अभिविव्, षु, (अभिं वेति इति विदः क्विप्) ।
 अभिचित् । अभिज्ञानी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अभिसंस्कारः) ।

अभि

अभिवीजं, स्त्री, (अभिः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।
 अभेः स्वर्गस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—
 “अपामनेश्च संयोगात् हेमं रूप्यञ्च निर्वभौ ।
 तस्मात् तयोः स्वयोन्येव नियुक्तौ गुणवत्तरः” ॥)
 स्वर्गं । इति चिकाङ्क्षेयः ॥
 अभिवीर्यं, स्त्री, (अभेः वीर्यं सारइव ।) स्वर्गं ।
 इति राजनिर्घण्टः । (त्रि, अभिपुत्र्यप्रथे) ।
 अभिशिखं, स्त्री, (अभेरिव शिखा केशरः अस्य ।)
 स्वर्गं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुम्भयुग्मं ।
 इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिकदृढः) ।
 अभिशिखः, षु, (अभेरिव शिखा रक्तवर्णः केशरः
 अस्य ।) कुसुम्भदृढः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अभिशिखा, स्त्री, (अभेरिव शिखा केशरः अस्याः) ।
 जाङ्गलिकोदृढः । विशकाङ्गना इति भाषा ।
 दृढविशेषः । तस्य पर्यायः । विशल्या १ अ-
 गन्ता २ फलिनी ३ शृङ्गप्रथ्वी ४ । इत्यमरः ॥
 (अभेः शिखा ।) ज्वाला । आगुनेर शिष्य इति
 भाषा ॥
 अभिशेखरं, स्त्री, (अभेरिव शेखरं केशरः अस्य ।)
 कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिशोमः, षु, (अभोर्णां शोमः । अभेः स्तु-
 शोमसोमा इति षः ।) यक्षविशेषः । इति,
 शब्दरत्नावली । तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकामो यजेतेति वाक्कविहितज्योतिष्टोमना-
 मक्यागविशेषस्य गुणविकारोऽभिशोमो नाम ।
 तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अक्षीतवेद
 आर्चिर्वाभिश्च । इत्यं सोमः । देवता इन्द्रवाया-
 दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।
 होढगणः १ अर्ध्वर्गुगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गाढ-
 गणः ४ एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र
 होढगणे होता १ प्रश्नास्ता २ अर्चवाकः ३
 यावस्तोता ४ त्र्यर्ध्वर्गुगणे अर्ध्वर्गुः १ प्रति-
 प्रस्थाना २ नेष्टा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १
 ब्राह्मणाच्छंभ्री २ अभ्रीड ३ पोता ४ । उद्गाढ-
 गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहृत्ता ३ सु-
 ब्रह्मण्यः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने
 दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गलुष्ठानं । तत्र द्वितीय-
 दिवसे प्रायणीयायाः सोमसत्ताक्रयणं । ततो
 द्वितीयद्वितीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले
 च प्रवर्योपसन्नमक्यागालुष्ठानं । चतुर्थदिवसे
 प्रवर्योद्दानानानन्तरं अभ्रिषोमीयपञ्चलुष्ठानं ।
 तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिष्टपितामहप्रपिता-
 महर्णां मध्ये केनापि वेदे नाधीतोऽभिशोमो
 वा न कृतः स दुर्भ्राह्मणो भवति । तस्य दौ-
 श्राण्यपरिहारायाश्चिनपशुः कर्त्तव्यः । यस्य
 यजमानस्य पिष्टपितामहप्रपितामहर्णां मध्ये
 केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-
 विच्छेददोषपरिहारायन्मैत्राप्रयञ्चलुष्ठानं कर्त्तव्यं ।
 इत्थं भयाव्यां पशुनां युगपदाकम्भपत्ने एकस्मि-
 न्नेव यूपे चयार्वा पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-
 चयालुष्ठानं चतुर्दिवसे वसिन्नेव दिने वा

अभि

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्यः । तत्र
 पात्रासादनं । पात्राणि च यद्वाहस्रमसाः स्यात्य-
 खेति । तत्र यद्वाहपात्राणि वितस्त्रिमात्राणि
 उलूखलाकाराणि । ऊर्ध्वपात्राणि चमसपात्राणि
 तावत्परिमितायेव तिर्थ्यागावतीनि कौणचतु-
 टयविश्रिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि । स्यात्यो
 मात्तिकाः । तत आरभ्य सोमसत्ताकण्डनेन
 सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य यद्वाहस्रसैश्च होमः
 कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं आभेयपशुयागः
 कर्त्तव्यः । श्वसुकथ्यपर्य्यायान्ते कृते प्रातःसवन-
 समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-
 दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरप्रद्वं गावः । तत-
 स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन-
 ढतीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अभिशोमः प्र-
 धानयागः । इत्येऽङ्गयागाः । ढतीयसवनसमा-
 ल्युत्तरमभ्यधयागः । उदके वरुणदेवताकपुरो-
 षाशहोमः । तदनुत्तरमनुवन्था पशुयागः ।
 तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिधिक्षत्वात्, तस्य
 च निवृत्त्वात् तत् स्थाने आनोद्वायागः । तत्र
 उदयनीया, वृत्, उदयनीया । सा च पञ्चम-
 दिवसे यावद्वात्रिं कर्त्तव्या । तस्मात्प्रावृष्टिभ्योम-
 यागसमाप्तिः । इत्यभिशोमयागीयपदार्थकला-
 रूची ॥
 अभिष्ठः, षु, (अभौ तिष्ठतीति । अभि + स्था + कः) ।
 कौहमयतखुलादिभर्जनपात्रं । इति चिकाङ्क्ष-
 शेषः ॥ (कञ्जा इति भाषा) ।
 अभिसिखः, षु, (अभेः सखा इति समासे राजाह-
 सिखभ्यश्च । इति समासान्तकृच् ।) वायुः ।
 वायुसखीऽभिरिति दर्शनात् ॥
 अभिनन्दीपनं, त्रि, (अभेः सन्दीपनम् । सम् +
 दीप् + श्युट् ।) वज्रिवर्द्धकौषधार्दि । यथा,—
 “शला त्वङ्नागपुण्याणां भात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
 मरिचं पिपली सुग्री चतुःपञ्चसङ्कुतरा ।
 त्रयाख्येताणि यावन्ति तावतो सितशक्रेरा ।
 द्युर्धमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “अभिसन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकभक्ष्यम्” ।
 इति राजवल्लभः ॥
 अभिसम्भवः, षु, (अभिः सम्भवेता यस्य सः । अभि-
 + सम् + भू + अय् ।) अरुणकुसुम्भः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अभिससुत्यन्नः ।)
 अभिसहायः, षु, (अभेः जठरानलस्य सहायः
 उद्दीपकः । कपोतमांसस्य अभिरवङ्कत्वात् ।)
 वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभेः सहायः
 बभूः । वायुः) ।
 अभिसारं, स्त्री, (अभेरिव सारः बर्णं यस्य ।)
 रसाङ्गनं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभिसम्भनं, स्त्री, (अभेः सम्भनम् । षष्ठीतत्-
 पुरुषः) । सन्धौषधिवारा अभेर्द्वाहिकाप्रसिद्धि-
 निवारणं । तद्यथा,—
 “मातुरस्य बर्णा मञ्जु जलौकां तप येयथैव ।

अभि

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अभिसम्भनसुत्तमं ॥
मालूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥१॥
प्राङ्मालूरसमादाय खरमुत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे लिपेत्तेन अभिसम्भनसुत्तमं ॥२॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रतिपेदशरी ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अभिसम्भनसुत्तमं ॥३॥
रक्तपाटकमूलान्तु अवष्टब्धं मूलकैः ॥
दिव्यं स्तम्भयते त्रिपं पयःपिण्डं जलान्तक ॥४॥
मुण्डोतका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
अर्द्धित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥५॥
गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णयित्वा हृतं समं ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्वाम्भोजानेन वै तथा ॥६॥
अमोघं अभिसम्भनं कुर्व ॥ इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥

अभिस्नाताः, ङ, (अभिना सृष्टु यथा स्यात् एवम्
आयाः भक्षिताः, औत्साक्षात्प्रदिग्धा इत्यर्थः ।
मन्वादिस्त्रिषु मूर्द्धन्यकारवान् एव पाठः ।
मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुष्पपिटृगण-
विशेषः । निव्यञ्जवचनान्तशब्दोऽयं । इति
शब्दमाला,—

“विराट्प्रताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अभिस्नात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविभ्रुताः” ॥
इति मनुः ।

अभिहोत्रं, स्त्री, (अभये होत्रम् अत्र इति
वङ्गोक्तिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
शेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रवहं प्रातः
सायं च वनं । तदग्निना यागकर्तृदाहञ्च । इति
स्मृतिः । तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणद्वलिय-
वश्यानां कृतदारपरिग्रहायां काथत्वात्सत्व-
वधिरत्नपशुत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
न्तयोश्चाश्वत्थस्य अग्न्याधानं विहितं । अभ-
यस्तयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः
३ । यथासाधानं नाम देशविशेषे तत्सम्भैः
स्थापनं । तेषाम्भु सायंकाले प्रातःकाले चा-
भिहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अभिहोत्रं नाम होमस्य
नामधेयं । अभये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
णीति अधिकरणवङ्गोक्तिः । तत्र द्रव्याणि
दश । पयः १ दधि २ यवागः ३ हृतं ४ औदनं
५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ अंसं ८ तैलं ९ माषाः
१० । सम्पत्ति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्ववागवा
च होम-श्रिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
निव्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु राक्षौ यवा-
गुद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाभिहोत्र-
होमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दशानां द्रव्याणां मध्ये
सम्पत्ति प्रचलद्रूपपाषाण मध्ये येन द्रव्येण
प्रथमाभिहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण या-
वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

अभि

काले आरम्भणीयः । तत्र श्रुतहोमे सूत्र्यो
देवता सायंकाले अभिर्देवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्यामास्यां दशपूर्णांमासायागारम्भः कर्-
त्तव्यः । दशपूर्णांमासाभ्यां खर्गकामो यजेतेति
विधिवत् । तत्र षड्यागाः । पौर्यांमास्यां
त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्यांमास्यामाभेयाग्नी-
धोमीयापाशुयागास्त्रयो यागाः । अमावस्या-
यामाभेयेन्द्रदधिपयो यागास्त्रयः । तत्रामायां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दशपदं नामधेयं । पौर्यां-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णांमासपदं नाम-
धेयं । दशपञ्च पूर्णांमासश्च दशपूर्णांमासाविति
द्वन्द्वं । पौर्यांमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अत्या-
चरुत्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दश-
शब्दस्याख्याचकत्वात् पूर्वनिपातः । दशपूर्णां-
मासावपि यावज्जीवं कार्यौ । तत्रापि त्रयाणां
वर्णानामुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृतमभिधानानां स-
पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पूर्वण्यारम्भः
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राहित-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्यांमास्यामाभेयपुरो-
डाशयागं आच्येनेपांशुयाजयागः । अमायान्तु
आभेयपुरोडाशयागः रेन्नाप्रपुरोडाशयागः ।
कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्यांमास्यामा-
भेयपुरोडाशयागः आच्येनेपांशुयाजयागः अग्नी-
धोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आभेयपुरो-
डाशयागः रेन्नापयायागः रेन्नादधियागश्चित्
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीसु प्रायशो-
ऽध्वर्युरेवानुयायी तथैरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
डाशो त्रीहितयजुर्लैवत्पशुलैर्वी कर्त्तव्यः । अभि-
होत्रवद्दयेन त्रेशोारम्भः ऋतस्तेनैव द्रव्येण याव-
ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेत्तायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिज्ञात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥*॥
यज्ञाभिसन्धयः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
भिरक्षयं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिहोत्रं, ङ, अभिः । हृतं । इति मेदिनी ॥

अभिहोत्री, [नं] ङ, (अभिहोत्रम् अस्यास्तीति ।
अत इनिठनावितिनिः ।) अभिहोत्रयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अभिवित् २ आहिताग्निः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अभिचित् ४ । इत्यमरः ॥ साधिकाः
५ । इति पुराणं ॥

(“अभिहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
वान्द्रायणं चरेन्मांसं वीरहृद्यासमं हि तत्” ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, ङ, (अग्नि + इन् + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्त्ताभिरक्षयं । इत्यमरः ॥ (अभिधारा
वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । काभ्यायां प्रियव्रतात्
उत्यस्रो ऋपमेदः । सायम्भवमनुष्यो राजभेदः ।)
अग्नीध्रः, स्त्री, अभिकार्यं । इतिर्देनादिपूर्वकाभि-
ज्वालयनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्र

अग्नीध्रं, स्त्री, (अग्ने इन्धनम् । अग्नि + इन् +
रन् ङेत् ।) अभिकार्यं । इतिर्देनादिपूर्व-
काभिज्वालयनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
“अग्नीध्रं भैक्षत्र्योमधः प्रत्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्थात् कृतोपनयनो द्विजः” ॥

अग्न्यस्त्रं, स्त्री, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्मधारयः ।)
आग्नेयस्त्रं । अभिषट्ठितास्त्रं । वन्दूककामान
इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्ने आधानं । अग्नि + आ +
धा + ण्युट् ।) श्रुतिविहिताभिस्कारः । अभि-
रक्षयं । अभिहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, ङ, (अग्ने आलय ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुष्ठं । इति जटाधरः ।

अग्न्येत्पातः, ङ, (अग्ने उत्पातः ।) आकाशादिषु
अभिविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अभि-
निकोत्पातो वा । स तु मन्वादिद्वारा अग्ने-
र्दाहशक्तिनिवर्णः । तत्पर्यायः । उपाहितः वा ।
इत्यमरसट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्र कुट्टिबायां
गतौ ऋच्छेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । अग्रः २ अग्रिर्दं ३ -
इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
(भिच्चाविशेषः । यासच्चतुष्टयेम् । “यासप्र-
माणा भिच्चास्यादयं यासच्चतुष्टयम्” इति
स्मृतेः ।)

अग्र्यः, चि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रयण्यः, चि, (अग्रे गण्यः । गण्यसङ्ग्रहाने, यत् ।)
अग्ने गणनीयः । यथा,—

“प्रथममववणये यद्भवानग्रयण्यः” ।

इति महानाटकं ॥

अग्रयामी, [नं] चि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र +
गम् + णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, ङ, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेः ङः ।)
ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रमग्रजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते चि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्म्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठी-
वत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा ।
जङ्घायामागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [नं] ङ, (अग्रे जन्म यस्य स ङङ्गोक्तिः),
(जन् + भावे मङ्गिन्) ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्यमं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतियज्ञश्चैव षट्कर्म्मण्यग्रजन्मनः” ॥

मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातका, ङ, (अग्रे जातं जन्म यस्य स ङङ्गोक्तिः,
(जन् + भावे ङ्) ब्राह्मणः । सभासाक्षक इति
शब्दरत्नावली ॥

अप्रजातिः, पुं, (अप्र्ये जातिर्नम यस्य सः) (अन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
अप्रमी, त्रि, (अप्र्ये नीयतेऽसौ अप्र + नी + क्तिप् अप्रयामाभाच्च इति पाणिनिद्वयेण खलं ।) (वज्रै च पुं, यथा चास्याधेणीवं तथाभिग्रष्टे निरक्तथास्यायामुक्तम्) अप्रिमः । अष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
अप्रतः, [त्] (अप्र्ये अप्र + सप्तचर्थे तत् अर्थं) अप्र्ये । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥
अप्रतःसरः, त्रि, (अप्रतः अप्र्ये सरति गच्छति यः सः अप्रतः + सट् + टः । स्त्रिया ङीप् अप्रतः-सनी) (पुरोऽप्र्येतेऽप्र्ये सत्तः इति पाणिनिद्वयेण) अप्रयामी । इत्यमरः ॥
अप्रोदानैः, [त्] पुं, (अप्र्ये दानं प्रेतोद्देशेन तिलाद्यर्थं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अय + दान + विद्यमानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेतसम्पदानकषडङ्कृतिशादित्रयग्राही । यथा,— “लोभी विप्रश्च श्रृङ्गायाम्ये दानं गृहीतवान् । ग्रह्यते ष्टतदानानामयदागौ नभुव सः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । तत्पर्यायः । आग्रहारिकः २ । इति स्मृतिः ॥
अप्रयकी, स्त्री, (अप्र्ये पश्ये पञ्च यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलीमाह्वः । इति रत्नमाला ॥ आलुपुत्री इति कौचिक् ॥
अप्रयमांसः, स्त्री, (अप्र्ये प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अप्र + मन् + स । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्तिमांसवर्जनरूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥
अप्रयानं, स्त्री, (अप्र्ये प्रथमं यानं सेनागमनं) गालीकं । सेनायगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥
अप्रयोहिता, स्त्री, (अप्रयस्यनामः लोहितं रक्तवर्णं यस्याः सा वज्रवीहिः) चिह्नीशाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अप्रयोजः, पुं, (अप्र्ये शाखायं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः वज्रवीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रहक्षमात् । स च कुरश्टादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अप्रयन्तानी, स्त्री, (अप्र्ये फलमोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमनया अप्र + सम् + धा + कर्णे ल्यट् स्त्रिया ङीप्) यमपक्षिका । जीवानां शुभाशुभकर्मोपनिहितं यमस्य एतत्कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अप्रयसरः, त्रि, (अप्र्ये सरति गच्छति अप्र + सट् + टः ।) अप्र्येसरः । अप्रयामी । इति हेमचन्द्रः । (यथा,— “अप्र्येसरो जन्मनाभिः”) इति शत्रुघ्नकाव्ये ।
अप्रयः, पुं, (नास्ति यद्दः गार्हस्थ्यममलीकारो यस्तु सः वज्रवीहिः । वापप्रयः । नास्ति यद्दो ज्ञानं यस्तु सः । आनय्ये च । वापप्रयः । इति त्रिकाण्डशेषः । अष्ट इति पाठे गार्हस्थ्यमम-वर्हिषतः ॥
अप्रयाम्बु, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अप्रयः इत्य

वीहिकालशेरिति सूत्रेण हा + ल्यट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,— “हायनस्या-ग्रोऽग्रहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” । इत्यमरटीकायां भरतः । मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली । अस्य पर्यायः आग्रहायणिको जातफलं तत्कृतञ्च मार्गशीर्षे ऋथ्यम् ॥
अप्रयच्छं, त्रि, (न यच्छं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि । ख्यत् ग्रहणायोग्ये) अप्रग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,— “अप्रयच्छं शिवनेवैष पत्नं पुष्यं फलं जलं । सालयामशिलास्यशर्त्तुं सन्धं याति पवित्रतां” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अप्रिमः, त्रि, (अप्र्ये भवः अप्र + डिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अप्रजः । इति ञटाधरः ॥
अप्रिमा, स्त्री, (अप्र्ये भवा अप्र + डिमन्) लवणी-फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अप्रियं, त्रि, (अप्र्ये भवम् अप्र + च) प्रधानं । इत्यमरः ॥
अप्रियः, पुं, (अप्र्ये भव अप्र + च) अप्रजः । ज्येष्ठ-भ्राता । इत्यमरः ॥
अप्रियं, त्रि, (अप्र्ये भवः अप्र + क्) प्रधानं । इत्यमरः ॥ अप्र्ये पुं, इति तट्टीकायां रमानाथः ॥
अप्र्यु, स्त्री, (अप्र्युते इत्यं सद्भातेऽनया अग्रि + कृ ऊङुत् इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नञोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रसुरप्रयोगोऽयं ॥
अप्र्योगः, पुं, अप्रयामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
अप्र्ये, पुं, (अप्र्यो गच्छति यः अप्र्ये + गम् + क्तिप् ऊच्यगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-चिकेन मञ्जोपः अकारस्य ऊकारः ।) अप्रयामी । इत्युणादित्तिः ॥
अप्र्येदिधुः, पुं, (दिधिं, धैथ्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-ल्यात् व्यजति' दिधि + सो + अन्मुदूनञ्जन्मु-कम्बुकैलुककम्पृदिधियु इत्युणादिवृत्तेण जु प्र-त्वञ्च दिधियुः पुनर्भूयोषित् अप्र्ये गणनीया दि-धियुः द्विरूपा स्त्री यस्य सः वज्र० हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिद्वयेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूपेण यस्य कुटु-म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्ष्यं । दिधियुः परपूर्वायो दिधियुस्तयुग्मिकः । इति सामान्येन नाममासादशनात् । द्वितियवारविवाहित-एल्लादिसती सद्दिगीर क्षामो इति भाषा । इत्यमरः ॥
अप्र्येदिधुः, स्त्री, (प्रागनूत्प्रेष्ठमग्निव्याः प्रायूट्-कनिकमग्निव्यां । अप्र्ये प्रथमे ज्येष्ठायामग्निव्यां विद्यमानायाम् गणनीया दिधियुः ज्येष्ठा विवाह-कणासहचरूपधैर्यौषधीयौषधिरिणीति विग्रहे शा-कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदञ्चोपच ।) अविवाहितज्येष्ठमग्निवीर्यस्य अप्र्ये विवाहित-कनिका । यथा,— “ज्येष्ठायाम् विद्यमानायाम् कन्यायां लुङ्गतेऽनुजा । सा अप्र्ये दिधियुः केनैव पूर्यते च दिधियुः स्यात्” ॥

इति देवसः । दिधियुर्द्विर्कान्ताऽपि ॥
अप्र्येवणं, स्त्री, (वनस्याग्रो राजदन्तादित्वात् पर-निपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् खलम् ।) वनस्याग्रभागः । इति शब्दमाला ॥
अप्र्येसरः, त्रि, (अप्र्ये सरति गच्छतीति अप्र्ये + सट् + टः ।) अप्र्ये गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः २, प्रुष्ठः ३ अप्र्यतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्यमरः ॥ अप्रयामी इ अप्र्यसरः ७ अप्र्यगः ८ पुरो-गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अप्र्येसरिकः, त्रि, (अप्र्येसर्यो गमनम् अप्र्ये + सट् + भावे अप्र्ये अप्र्येसरे गमने प्रवृत्तः अप्र्येसर + ठन् अप्रयामिति ।) अप्रयामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अप्र्युः, त्रि, (अप्र्ये भवः अप्र + यत् ।) प्रधानं । उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-कायां रमानाथः ॥
अप्र इ उ गवौ (अप्रि गवौ कर्मणि लट् ते इदितो रुम् धातोरिति पाणिनिद्वयेण रुम् अङ्गते । कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आइम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ अङ्गते । इ अङ्गते वायुर्वेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
अप्र वृ क तत्त्वतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-र्ध्वमन्थापाटादकर्मकोऽयं । तथा च,— “धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धैरिविच्छातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सङ्घ कर्मण उ-प-सङ्गहादिव्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वृत्ति चरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥
अप्रं, स्त्री, (अघ पापकारणे चुरां अघयति अघ + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । यत्नम् । इत्यमरः ॥
अप्रमर्षणं, त्रि, (अप्रं पापं मध्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्मणाक्षमत्वात् सङ्घतेऽनेन अघ + मष् + करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वंसि-जप्य । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्र-भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे इपदादित्वादि) अश्वमेध-यज्ञाङ्गावमध्यस्नानमन्त्रः । वैदिकसन्ध्यान्तर्गत-मन्त्रकारणकात्प्रातजपप्रश्नेपरूपपापनाशकक्रिया-विशेषः । इति स्मृतिः । तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,— “बहुबन्धासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः । गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः । शिववायुजलपृथ्वीवज्रिबीजैस्त्रिधा पुनः । अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्तनुमुदा । निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्धि शेषं दक्षे निःधाय च । इडुपाद्यैश्च देशान्तःश्रावितं पापमन्त्र्यम् । ज्ञानवर्धं तदुदकं दक्षनाथा विरेचयेत् । दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विक्षिप्य च । पुरतो वचपावायो निक्षिपेदक्षमुत्तरन्” ॥ इति तन्त्रसारः ॥
अप्रवान्, [त्] त्रि, (अप्रं पापं विद्यतेऽस्य अप्र + मनुप्) अघविक्षिप्तः । मापी ।

अक्ष

अघासुरः, ष, (अघनामा असुरः प्राकपार्थिवोदित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः । स च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ॥ अघोः, [स] व्य, सम्बोधनं । यथा अघो प्रज इति नोपदेवः ॥

अघोरः, षं, (न घोरः सौम्यरूपः “या ते रुद्र ! शिवा तवुरघोरा पापनाशिनी” इति त्रैः) । महादेवः । इति शिवचतुर्दशोन्नतपूजायां ॥ अतिभयानके अभयानके च चि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्त्तिर्यस्याः । अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) । भाद्रकण्यचतुर्दशो । यथा,— “भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशो । तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं” ॥ इति स्मृतिः ॥

अघोषः, चि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बद्धश्रीः शब्दश्रुत्ये, न अत्यः घोषः शब्दो यत्र बद्धश्रीः अत्यध्वनियुक्तं । तथाहि,— “तत्प्राशस्त्यमभावश्च तदत्यन्तं तदत्यन्त । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः ष्टु प्रकीर्त्तितः” ॥ इति स्मरणात् ।) आभीरश्रुत्यदेशादिः । शब्दरहितः । अत्यध्वनियुक्तः । कलापादियाकरणास्य संज्ञाविशेषे षं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्गोः प्रथमाश्च ॥

अघ्नः, षं, (न हन्ति विनाशयति खट्वात् न + हन् + कर्त्तरि षच् । निपातनात् साधु) । अघ्ना । इत्युदादिकोषः ॥

अघ्नः, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक् क्रियामाप् । पतिवो अघ्नानां धनूनाम् इति वेदः । “अवभृथश्च स्त्रियं प्राञ्जिस्त्रियं योगिनतामपि” ॥ इति निमेषोदात्) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अघ्नं, क् पदे । लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठवर्गोद्योपधः । पदं सङ्घ्रासंस्थानं । लघ्या चिःश्रुत्युक्तक्रिया । तथा च,— “अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा । आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽव्यक्रियात्मसु” ॥ इति नोपदेवः ॥ “अङ्गयत्यरिस्त्वेत्यानि युधि ष्टुषेवु प्रायकौ” । इति हलायुधः ॥ अङ्गयति अङ्गपयति । इति दुर्गादासः ॥

अङ्गः, षं, (अङ्गयति चिःश्रुयति, अङ्ग + अच्) चिः । (स्नानकक्षां निषखान प्रायकं इति रघुवंशे) । कोङ् । (सपत्नीतनयं वृद्धा तमद्गोरोहणोत्सुकं इति विष्णुपरायो) । रूपकविशेषः । अपराधः । रेखा । विभूषणं । समोर्षं । स्थानं । नाटकांशः । इति मेदिनी । (प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गुणप्रभ्दार्थैः क्षुद्र-पुत्र्यकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्कान्तिखिषपाभोऽङ्ग इति कीर्त्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । पिच-युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युदादिकोषः ॥ नवकक्षा । इति ज्योतिषं । (जुचभूषायां । प्रकरे) । अग्नेः कटिप्रदेशे । कण्ठे । रक्तो हि

अक्षुश

वेधो गुणसन्निपाते निमज्जतोन्दोः किरञ्जो-वाङ् । इति कुमारसम्भवे) ।

अङ्गतिः, षं, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अन्च + कर्मणि अच्यति न्यङ्कादीनाश्च इति पाणिनिस्तुल्येण चस्य कः) । वायुपक्षे अच्यति गच्छति इति व्युत्पत्त्या) । ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गनं, स्त्री, (अङ्ग + णिच् भावे ल्युट्) सङ्घासंस्थानं चिःश्रुत्युक्तिकारणं । अङ्गकं दामन इति भाषा । चिःश्रुकरणं । यथा पराशरः । अङ्गनो । “अन्यत्राङ्गनलप्याथा वाहनिर्मोचने ह्यते । सायं संयमनार्थं नु न दुष्येदोधनमन्योः” ॥ अङ्गनं चिःश्रुत्यादिचिःश्रुकारणं । लघ्या स्थिरचिःश्रुकरणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अङ्गपालिका, स्त्री, (अङ्गपालि + सार्थे कः क्रिया-माप्) । आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गपाली, स्त्री, (अङ्गेन क्रोडेन पालयति अङ्ग + पा + अलि क्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गपालिः) । आलिङ्गनं । धात्री । वेदिकाख्यगम्यत्रय । तस्य नामान्तर्गते कोटिः । इति मेदिनी ॥

अङ्गलोषः, षं, (अङ्गेन लोचतेऽसौ लोड + ण्यत्) चिःश्रोतकच्छः । चैचोका इति भाषा । चिःश्रो-डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुह्यत्वं । अजीर्णकारित्वं । शीतलक्ष्णं । इति राजव-ह्नमः ॥

अङ्गितः, चि, (अङ्ग + ङि) । आङ्कितः । चिःश्रुतः । इति व्याडिः ॥

अङ्गी, स्त्री, (अङ्ग + स्त्रियां ङीप्) । अङ्गाः । मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अङ्गुरः, षं, (अङ्ग + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनोत्पन्न-द्व्यादिः । (दर्भोद्भूरेण चरयाः क्षत इत्यकारो तन्वी स्थिता कविचिन्नेव पदानि गत्वा । इति शाकु-न्तले) । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-मरः ॥ उद्भेदः ३ । शरोहः ४ । चूतः । इत्यादि-कषायकण्डः ॥ इति कुमारसम्भवे ।) । अङ्गुरः ५ । इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ । अङ्गुरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-दिनी ॥

अङ्गुरकाः, षं, (अङ्गुरे दद्यादिभिर्निर्मोचयतेऽसौ अङ्ग + उरच् ततः सार्थे कं) ङीङ् । पत्तिवासस्थानं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गुशः, षं स्त्री, (अङ्गुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयते-नेन अङ्ग + उशच्) । हस्तिचालनार्थलोहमय-वक्रायास्तं । डाकश इति मामा । तत्पर्यायः । श्लिथिः २ । इत्यमरः ॥ श्लिथिः ३ । इति तट्टीकाः ॥ अङ्गुशः ४ । इत्युदादिकोषः । (रामायणे,— “उङ्गान् ह्वयान् खरान् नामान् जङ्गुदर्यकषाङ्गुशैः ॥ कम्पना अङ्गुरा भङ्गाः कालचक्रा गदास्तथा” ॥) । अङ्गुशुर्धरः, षं, (अङ्गुशेन दुर्ध्रियते दुर्धन्यतेऽसौ दुर् + धु + कर्मणि खच्) । दुर्गन्तश्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुरी, स्त्री, (अच्यते काराच्यतेऽसौ ङीङ्) विश्वे

अङ्ग

अङ्ग + उशच् स्त्रियां ङीप् । न्यङ्गादीनाश्च इति वक्ष्य कः) । जिगानां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-गंतदेवीविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुरः, षं, (अङ्ग + खञ्जरादित्वात् ऊरच् वा उरच्) । अङ्गुरः । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुधः, षं स्त्री, (अङ्गुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन अङ्ग + ऊमच् करणि) अङ्गुशः । इत्युदादिकोषः ॥ अङ्गोटः, षं, (अङ्ग + षोटच्) अङ्गोटच्छः । इति रत्नमाला ॥

अङ्गोटः, षं, (अङ्गुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + षोटच्) श्लिथिशेषः । आकोड इति ख्यातः । धन-आङ्गुषा इति केचित् । अस्य पर्यायः । निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोचकः ३ । निको-चकः ४ । इति भरतः ॥ अङ्गोलकः ५ । बोधः ६ । नेदिष्ठः ७ । दीर्घकौलकः ८ । इति जटाधरः ॥ अङ्गोटः ९ । रामटः १० । इति रत्नमाला ॥ कोटरः ११ । रेची १२ । गुण्डपः १३ । गुप्तक्षेत्रः १४ । पीतसारः १५ । मदनः १६ । गुण्डलिका १७ । पीतः १८ । तापप्रसः १९ । दीर्घकौलः २० । गुणाच्छकः २१ । कौलकः २२ । लम्कण्यः २३ । गन्ध-पुष्पः २४ । रोचनः २५ । विश्रान्तैर्बगर्भः २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिग्मत्वं । विषलूतादिदोष-नाशित्वं । कषवायुक्षारित्वं । सूतयुद्धिकारित्वं । रेचकत्वञ्च * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुह्यत्वं । बलकारित्वं । धातुयोक्तत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्तदाहक्षय-दुष्टरक्षणशक्तित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गोलः, षं, (अङ्गुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + अणोल्) अङ्गोटच्छः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-रटीकायां खानी ॥

अङ्गोलकः, षं, (अङ्गोल + सार्थे कः) अङ्गोटच्छः । इति जटाधरः ॥

अङ्गोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गोलसारः, षं, (अङ्गोलस्य सारः षठीतत् स्त्रियां षः) । स्यावविशेषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुः, षं, (अङ्गुरे वाद्यते हरीतक्याङ्कितविर्वाथ-विशेषः यः अङ्ग + ण्यत्) । हरीतक्याङ्कितमृदङ्गः । पाखण्डोद्योय इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—

“चाङ्कितलत्रयायामचतुर्दशङ्गुलाननः । हरीतक्याङ्कितैः स्यादङ्गुः षि स हि वाद्यते ॥ इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषेणायां जलाटादिषु राज्ञा अङ्गुशीः) । मनुः,—

“प्रायश्चित्तानु कुर्व्यायाः सर्वे वर्षा यद्योदितं । नाङ्गा राज्ञा जलाटे स्युर्दप्यास्तुनमसाह्वलं” ॥

अङ्ग, क् पदे । (अङ्गयति चैष्ठयति अङ्ग + णिच् अच्) । लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ-वर्गोद्वीयोपधः । पदं सङ्घ्रासंस्थानं । लघ्या चिःश्रुत्युक्तक्रिया । तथा च । अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा । आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽव्यक्रियात्मसु ॥ इति नोपदेवः । अङ्गयति अङ्गापयति, इति दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सन्मोघनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गविलसत्त सौमित्रे कल्पेमां मन्यते चम्पू” ।
पुरनर्यः ।)

अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरकदेशः । अङ्गं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अयववः २ प्रतीकः ३ अय-
वः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (ऋङ्गारतिलके,—
“अङ्गानि चम्पूकदलैः संविधाय धाता” ।)

अङ्गप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी ऋङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्यो रसाः सर्वे काव्यनिर्वहणोद्भूतः” ।
उपायः । इति मेदिनी ।) (अङ्गते विषयो बुधते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।
अङ्गं मनसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गसुवं सुनिं हरिरिति
मोघः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
“शिक्षा कल्पो याक्तरां निरहं कन्दसा चयः ।
ज्योतिषाभयनक्षेत्रे वेदाङ्गानि षड्वेदतु” ॥

शिक्षा १ कल्पः २ याक्तरां ३ निरहं ४ ज्यो-
तिषं ५ कन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकयापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-
टीका ॥

अङ्ग, पुं, खनामखातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते निर्यनञ्जनकान्तशब्दोऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—
“वैद्यनाथं समारभ्य भवनेशान्तां शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रयाय न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमत्तन्त्रे ७ पटलः ॥ (अथश्च देशः
ऊरुखाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र मरुदेवस्य
ऋङ्गरेख कामस्य अङ्गतागत्य अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—
“अनङ्ग इति विख्यातस्तवःप्रभृति राघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यथाङ्गं स सुमोक्ष ह” ॥

अङ्ग, चि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्षां आद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूमि-
नीहति । स्त्रीवैकले लघुप्रधाने चिब्रह्मवति चान्ति-
कत्वे इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निःकटः ।
इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां रो-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥

अङ्गर्ज, स्त्री, (अङ्गं आयेते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां
अनेर्ङ् इति पाणिनिस्त्रुत्रेण ङः कर्त्तरि) रक्तं ।
इति मेदिनी ॥ शरीरेण वाष्पिङ्गं ॥

अङ्गज, पुं, पुत्रः । कोशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिनी ॥ मदस्थाने गदः । इति काचि-
मेदिनी ॥ (स्त्रीयां यौवने साक्षिकत्वावशिेषः ।
। यथा साहित्यदर्पणे,—
“यौवने सत्त्वनासावासासमहाविश्रविसंस्थकाः ।
अङ्गारासश्च नापहावहेनाख्येऽङ्गजाः ॥
अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गान्यात् इत्यस्यात् कि-
शोमाम् ॥

अङ्ग

अङ्गयं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अच + अधिकरणे ल्युट्
प्रथोदरादित्वात्सुलम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥ दिवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
सपुष्पमेतन्नित्तुत्तितेऽङ्गने ।)

अङ्गति, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अगि + कर्मणि
अति । ब्रह्मणि विद्यौ अर्षौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ।
(अग्निहोत्रिपदे तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या बाह्वने ।)

अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं दति व्यथयति अङ्ग + दो + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वानू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“धृयमानैश्च वासोभिः सुस्तौरेङ्गदमृषयैः” ।)

अङ्गदः, पु, (अङ्गं दति गुडकाले अवलम्बयति
अङ्ग + दो + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“कुमदं पञ्चदशभिर्जाश्ववन्तश्च सप्तभिः ।
अश्रीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभिरे शरैः” ॥
अङ्गदा, स्त्री, अङ्गदं ददाति खलामिनि समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्दक्षिणार्थः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमि । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं
(रामायणे,—
“महाराजाङ्गनं श्रूराः प्रविशन्तु महोदय” ।)
५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः कामिनी । सुन्दरङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनु—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)
सर्वभौमनाश्च उत्तरदिशागजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ उपकर्कटकन्याश्चिकमकरमीनराशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाधियः, पु, (अङ्गनागां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलङ्कुर्वन्ति इति
लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणादिक्पद्माः
प्रियः इतिव्युत्पत्त्या तत्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति चिकीत्सुशेषः ॥
स्त्रियां स्त्रीपु वेदिकाख्यगन्धत्रये ।)

अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-
ण्यच् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्दनकारकवृक्षः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति चिकीत्सुशेषः ॥ अङ्गमर्दं ४ ।
इति हलायुधः ॥

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः षष्ठी-
वत् ।) अङ्गमर्दः । इति चिकीत्सुशेषः ॥
अङ्गमर्दं [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + यिनि ।) अङ्गमर्दः । इति हला-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गराजः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स वज्रोहिः-
वाहिताभ्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्व्यं वा नि-
पाठ्यते ।) वृक्षविशेषः । गुल्फारोपनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकाक्तः २ रोचनी ३
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरशिखी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
रक्ष + शिनि ।) अङ्गत्राणं । सांज्ञोया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालघाया ३
वायसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्कियतेऽनेन रज्ज +
कारणे घञ् घञि च भावकारणयोरिति नलोपो-
वृद्धिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गात्र-
रङ्गनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
“खानानि चाङ्गरागंश्च माल्यानि विविधानि च” ।)

अङ्गराट्, पु, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्षिप् उपपदसमासः ।) अङ्गदेशाधिपतिः । स्त्र च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
पादश्च रामायणे,—
“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ।
अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते कि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः ष्टवी-
यात्तत्पुरुषः ।) अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-
वृक्षस्य चित्रविशेषेण लोद्यः अनुभेयः धातुना-
मनेकार्थत्वाद्वा लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिह्नाट-
कटणं । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे खदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः ।) शुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविक्षतिः, पुं, (अङ्गानां विक्षतिर्लिकारो यस्मात्
वज्रोहिः) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गविक्षेपः, पु, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुष
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
ङ्गचालनरूपवृत्तं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विक्षति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्त्रीर्णं
अय् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गितं । इति
जटाधरः

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-
वत् । सम् + क्त + भावे घञ् संपर्युपेष्ठा इत्या-
दिना इति षट् ।) जुङ्गमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ खानोद्भर्त्त-
नादिः । इति खामौ । शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यने । खेदादिद्वयतदौगन्धहरणाय चन्दनादिना
उद्भर्त्तानुलेपनादिः । इति चारुस्मृती । तत्-
पर्यायः । परिकर्म्मः २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३ ।
इति क्षिप्रवृत्तः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

अङ्गा

घालनं षष्ठीतत्पुरुषः) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरणयनं । तत्पर्यायः । अङ्गविच्छेपः २ । इत्यमरः ।
 अङ्गहारिः ३ । इति तट्टीका । स्थिरहस्तपर्यन्तकादिको द्वात्रिंशत्प्रकारः । इति मधुः ।
 दक्षिकभ्रमरादिद्वात्रिंशद्भूयः । इति रायः । अङ्गुल्यादिविन्यासस्त्रिंशद्भूयः । इति कौमुदी ।
 अङ्गहारिः, ङं, (अङ्गानि ऋयन्ते चाख्यन्तेऽत्र अङ्ग + ह + इन् अजादिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण अधिकरणे इन् । रङ्गभूमिः, नृत्यभूमिश्च ।) अङ्गहारः । इति भरतद्वयद्वयः ॥
 अङ्गहीनः, चि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्पुरुषः । हा + कर्मणि क्तः ।) अवयवरहितः । अङ्गहानिविशिष्टः । (यथा, याज्ञवल्क्यः—
 “कालकर्मात्मवीजानां देवैर्मौतुस्तथैव च । गर्भस्य त्रैलोक्यं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥) अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवत्” । इति स्मृतिः । कामदेवे षुंलिङ्गः ॥
 अङ्गारिणः, ङं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 अङ्गारः, ङं, स्त्री, (अग्नि + अरन् इदितो लुभधात्वोरिति लुम् ।) दग्धकाष्ठखण्डं । तच्च निरग्निं साग्निं च । कवला चाङ्गारा इति भाषा । तत्पर्यायः । झूलान्तं २ उच्छ्रूकं ३ । इत्यमरः । आलान्तं ४ उच्छ्रूकं ५ । इति तट्टीका ।
 (“एतन्नुभ्रमसमा गारी तमाङ्गारसमः षुमान्” ।) अङ्गारः, ङं, (रक्तं रक्तवर्षमङ्गं यस्य स वज्रग्रीहिः एषोदरादित्वात् साधु) मङ्गलग्रहः ॥ इति मेदिनी । हित्वावली । इति वैद्यकं ॥
 अङ्गारकः, ङं, (अङ्गार + सार्थे कः ।) मङ्गलग्रहः इत्यमरः—
 “धरात्मकः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः । अङ्गारकौ यमश्चैव सर्वरोगापहारकः” ॥ इति वराहपुराणम् । (रामायणे,—
 “दिवीव ग्रहयोर्धोरं वृधाङ्गारकयोर्महत् । कौश्लानाश्च नन्दचं ज्येष्ठा मेनाभिदेवतं । आङ्गन्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बदे” ॥) अङ्गारः । कुण्डलकच्छः । इति मेदिनी । भङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अङ्गारतैलं, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं शाकपार्थिवादित्वात् समासः । मध्यपदकोपच) खनामखातपक्वतैलं । तस्य पाकप्रकारो गुणश्च । यथा,—
 “मूर्त्वां लाक्षा हरिद्रे दे मञ्जिष्ठा भेज्जवाखरी । दृष्टतो सैन्धवं कुण्डं राक्षा मांसी श्रतावरी ॥ चारनाह्लादिकेनैव तैलप्रसन्नं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्ववैष्वरविमोक्षय” ॥ इति सुखनोऽपि ।
 अङ्गारकमणिः, ङं, (रक्तवर्षात्वाङ्गारकवत् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः ।) माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे सुक्तं प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यादित्वादिना तत्पुत्राभ्यप्रतिकाराय प्रवाल-

अङ्गि

दानोक्तेः तत्पर्यायत्वं ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अङ्गारजुष्ठकः, ङं, (अङ्गारवर्षे जुष्ठमिव कन्) हित्वावली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्तेऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अङ्गाराणां धानी ततः सार्थे कः । पक्षे अङ्गारधानी ।) अङ्गारधारणपात्रं । आङ्गटा इति ख्याता । साँजाल इति केषिच् । तत्पर्यायः । अङ्गारशकटी २ हसनी ३ हसनी ४ । इत्यमरः ॥
 अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाथिते परि + पच् + सार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः ।) अङ्गारपक्वं । श्रुणविद्वाङ्गारदग्धमांसं । कागाव इति ख्यातं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अङ्गारपर्णः, ङं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स वज्रग्रीहिः । वनभेदे ।) सोऽप्यस्ति ततः अग्रं चाद्यत् तत्सामी) चित्ररथगन्धर्वः । इति महाभारतं ।
 अङ्गारपुष्पा, ङं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः वज्रग्रीहिः ।) इन्द्रदीर्घकः । जियापुता । इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥
 अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्याः सा वज्रग्रीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः ।) कारङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली । अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी ॥
 अङ्गारवल्लरी, स्त्री, कारङ्गविशेषः । इत्यमरः ॥ भार्गी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्मधारयः । गुञ्जालता, सार्थे कन् अङ्गारवल्लीका ।) महाकारङ्गः । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अङ्गारशकटी, स्त्री, (शकृति वोटुं शकटं । शकट + स्त्रियां ङीप् व्युत्पत्त्यै शकटी ।) अङ्गारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः । चाङ्गटा इति भाषा । धुनाची इति अङ्गारधानिका । इत्यमरः ॥
 अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत् इन् ठगाविति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात् कलोपः) अङ्गारधानिका । इति जटाधरः ॥
 अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार + इवार्थे कन् स्त्रियां टाप्) इच्छुकाखं । पलाशकलिका । इति मेदिनी । (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपाचम्) ।
 अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अङ्गारधानिका । भास्करवल्गा दिक् । (सूर्यव्यक्ततया अङ्गारवत् रक्तवर्णा दिक् ।) इति मेदिनी ॥
 अङ्गारिन्तं, स्त्री, (अङ्गारनिवाचरति अङ्गार + क्तिप् ततः क्तः ।) पलाशकलिकोद्भूतः । (अङ्गारं करोति अङ्गार + णिच् कर्मणि क्तः । मत्वर्थे इत्वच् वा दग्धप्रायकाष्ठं दग्धे णि । इति विश्वः ।
 अङ्गिका, स्त्री, कचुका, काँचणी इति ख्याता । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गु

अङ्गुरा, [वृ] ङं, (अङ्गुति अङ्गुयो मुखान्निःघरति अग्नि गतौ + अच् इरच् च) मुनिविशेषः । स च अङ्गुयो मुखान्ततः । तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या अञ्जा । पुत्रः उतथ्यः १ दृष्टस्यतिः २ । कन्या सिनीवापी १ जुङ्गः २ राका ३ अयुमतिः । ४ । इति श्रीभागवतं ॥
 अङ्गी, [नृ] चि, (अङ्गुर्विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन् ।) अङ्गुविशिष्टः । अवयवी । यथा येनाङ्गनाङ्गी विद्वतो भण्यन्ते तस्मादङ्गाश्च चि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः । प्रधानं । सुख्यः । यथा । “यद्यङ्गी स्वाप्तसान्दरे” । इति अतिकारः ॥
 अङ्गीकारः, ङं, (अङ्गीति च्चगन्तं तत्पूर्वकात् छ + घञ्) स्वीकारः । तत्पर्यायः । सम्बन्ध २ अ्यायः ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ संशयः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १० । इत्यमरः ॥
 अङ्गीकृतं, चि, (अङ्गीति च्चगन्तं तत्पूर्वकात् छ + कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः । ऊरोकृतं २ उररीकृतं ३ आसृतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्षं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३ । इत्यमरः ॥
 अङ्गुरिः, स्त्री, (अग्नि गतौ + उ णिच् रलयोरेकत्वस्येत्वात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली । इत्युयादिकोषः ॥
 अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उ णिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली । इत्यमरटीका ॥
 अङ्गुरीयः, ङं, स्त्री, (अङ्गुरेरिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि + क्तः तस्य इयः) अङ्गुलीयकं । चाङ्गुटी इति भाषा । अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनोभादित्वात् लस्य रः । इति भरतः । (यथा रामायणे,—
 “ददौ चास्य तदा प्रोतः खनामाङ्गुलिभिक्षितं । अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्या परन्मथ” ॥) अङ्गुरीयकं, स्त्री, ङं, (सार्थे कः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः । रामायणे,—
 “रामनामाङ्गितस्यैदं प्रष्टुहायाङ्गुरीयकं” ।
 अङ्गुलः, ङं, (अङ्ग + उन् अङ्गौ हस्तौ जीयते अङ्गु + यौ + ङः) हेमचन्द्रः । अङ्गुली । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ अष्टयवपरिमाणं । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (अष्टसंख्यकयोदपरिमाणो यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति आङ्गाराचार्योक्तेः १० ।) (यथा रामायणे,—
 “न ह्यविद्धं तयोगात्रे बहुवाङ्गुलमन्तरं” ।)
 अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उ णिच्) करशखा । आङ्गुल इति भाषा । (यथा मनुः,—
 “कायमङ्गुलिमूलेऽपि देवं पिप्लवं तयोदरम्” ।) गजकर्मिका । इतिशुद्धाशुभागाः । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुलः । इत्युयादिकोषः ॥
 अङ्गुलितोरकं, स्त्री, (अङ्गुले वोरकं अङ्गुलितोरकं षष्ठीतत्पुरुषः) अन्तरादिवारा शकटी कर्मिणी चकः । इति इतिशुद्धः ॥

अङ्ग

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलिः सुदं जलद्वया धारायितु-
हर्षे राति ददाति या अङ्गुलिमुद्रं + रा + कर्त्तरि
क) साक्षरौमिका । प्रसुनाम्ना खनाम्ना वा स-
ङ्घिनमङ्गुरीयकं । क्रापेरं आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्त्री कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योर्मोटनं मईनं यस्मिन्
तत् बज्जरीहिः) अङ्गुलिद्वयमईनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमटकान इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सच्छटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ सुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥
सुचुटीयु सुचिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।

अङ्गुलिसन्देशः, ङ, (अङ्गुल्या अङ्गुलिखनिना सन्देशः
मोटनं घञोत्तलुपः सम् + विश् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उल्लिप् स्त्रियां वा ङीप् पठे
अङ्गुलि) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामपङ्कज्यां आनुमं स राक्षसः ॥
ज्वालाङ्गुलीभिर्ममवात् विरभ्यः स ऊताशनः”) ॥
तत्पर्यायः । करशाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३
अङ्गुरी ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥
वा क्रमेण पञ्चधा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २
मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-
जटाधरौ ॥ वृत्तिसुखरामं । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, ङ, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-
ऽतो अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
द्विगुणमासः राजदन्तादिलात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिवा
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलीयः, ङ, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्रभवो वा अङ्गुली
+ क् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥
अङ्गुलीयकं, स्त्री ङ, (अङ्गुलीय + स्त्री कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जम्बिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ क्रा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाळं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति मट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भूतः, ङ, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-
तलुपः) गलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलः, ङ, (अङ्गो हस्ते सुखत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु
+ कर्त्तरि कः अम्बाम्गोभू इत्यादिना यलम्)
वृद्धाङ्गुलिः । इत्यमरः । वृद्धो आङ्गुल इति भाषा ।
(मनुः,—

“अङ्गुलमूलस्य तसे प्राणां वीर्यं प्रचलते”) ॥

अङ्गुलः, ङ, (अङ्गुलि गच्छति अग्नि + ऊनन्)
अङ्गुलः । भाषाः । इत्यमरद्विकोषः ॥

अच

अच, [स्] स्त्री, (अचते दुर्गातिं गच्छत्यनेन अचि
+ सन्धधातुभ्योऽचन् इति अचन्) अचः । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥ (सूर्यशतके,—
“विदधतु घृणयः श्रीभ्रमङ्गोविघातं”) ॥

अचिः, ङ, (अचते गच्छत्यनेन अचि + करणे इक्)
अचिः । इति विश्वः ॥

अचिः, ङ, (अचते गच्छत्यनेन अचि + करणे रिः)
मादः । (सूर्यशतके,—“श्रीर्णभ्राणाङ्गुपायीन्”) ॥
वृक्षमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अचिनाम, [न्] स्त्री, (अचि रूपेण नमते जलाद्या-
कर्मयोगेन कल्पते यत् अचि + नम् + अन् णिच्)
वृक्षमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अचिनामकः, ङ, (अचिनाम + स्त्री कः) वृक्ष-
मूलं । इत्यमरः ॥

अचिपः, ङ, (अचिप्राणा पिबति अचि + पा + ड)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अचिपर्णी, स्त्री, (अचिपत् पर्से पत्रं यस्याः सा
बज्जरीहिः स्त्रियां ङीप्) एप्रिपर्णी । चाकुलिधा
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अचिपक्षिका, स्त्री, (अचिपत् वक्षिः उपमित-
कर्मधारयः । स्त्री कः) चिपपर्णीवृक्षः । चाकुलिधा
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अचि-
वक्षिः अचिपक्षी ॥

अच इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
चते । अचु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां नक्षोपामावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च लुघवसपञ्चार्थाश्चेत्यादिना ह्ला-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च निवेन्धिधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अच इ अ गतौ । क्षिष्टोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अचते । अ अचति अचते । इति
दुर्गादासः ॥

अच उ अ गतौ । क्षिष्टोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अचति अचते । उ अचिला (उदितो
वा इतोऽभावपत्ते) अक्ता । क्षिष्टोक्तिरयत्त-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अचखी, स्त्री, (चडि कोपने पचाद्यच् इदित्वात्
नुम् स्त्रियां ङीप् न चखी नञ्समासः) सुश्रीला
गौः । शान्त गाड इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अचलः, ङ, (चलति यः चल + पचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—
“आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलं”) ॥
कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकमे त्रि ॥ (शिवः,
स्थिरः । यदुक्तं,—

“न सरूपात् न सामर्थ्यात्
नच शानादिकात् गुणात् ।
चलनं विद्यते यस्मै-
त्वचलः कीर्त्तितोऽच्युतः” ॥

अचिकारी, कूटस्थः ।
अचचकीषा, स्त्री, (अपञ्चः समेवपर्वतः कीलः
साम्भारूप्ये यस्याः सा बज्जरीहिः । कीली

अच्छ

ले श्रे द्वयोः स्तम्भ इति मेदिनी) एचिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलविट्, [व्] ङ, (अचला स्थिरा विट् यस्य सः
बज्जरीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलमत्ता, [ऋ] ङ, बौद्धगयाधिपविशेषः । स
नु श्रेयजैनाचार्यस्य एकादशप्रियान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) एचिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—
“एचिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ॥

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा द्यगस्थायिनी द्युतिः
कान्तियस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा द्यगस्थायिनी प्रभा
कान्तियस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि कु उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां माटविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिराङ्गः, स्त्री, (अचिराः द्यगस्थायिनो अङ्गवः
कौरवा प्रभाः यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् अ अचिरं । श्रीभ्रं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकर्तुराचरे-
दथवात्मौपथिकीसुपक्षियां” ॥
इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा द्यगस्थायिनी व्याभा दी-
प्तियस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥
अचेतनः, चि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बज्ज-
रीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रह्वतिह्यपचाश्चेतनाचेतनेषु” ॥
इति मेघदूतकाव्यं ॥ सेन्द्रियं चेतनं त्र्यं निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥

अचैतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्वत्पुरुषः)
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—
“अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।
न जानन्थपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलम्” ॥
इति चैतन्यचन्द्राख्यं ॥ तद्वति चि ॥

अच्छं, व्य, (न च्छति सम्मुखलात् वृष्टिं नाद्यथोति
न ह्यो + पञ्चर्थे कः नञ्त्वत्पुरुषः) आभिमुख्यं ।
साम्मुख्यं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, चि, (न च्छति निर्भूललात् वृष्टिं नाद्यथोति
नञ् + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) सच्छः ।
निर्भूलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगमितौ) ।

अच्छः, ङ, (न च्छति निर्भूललात् वृष्टिं नाद्यथोति
न + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः ।
मालुकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छमङ्गः, पुं, (अच्छा निर्मलाः भङ्गाः प्रसङ्गाधीनव
नखा यस्य सः वज्रवीहिः यथा—मेदिन्यां भङ्गः
स्यात् पुंसि भङ्गुने प्रसभेदे पुनर्दयोः) भानुकः ।
इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छे भङ्गुचेति
शब्दइयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अःत्रिष्युष्णायते व्याच्छाद्यतेऽनया,च्छो +
करणे अच् । अस्य विष्णोः ह्य व्याच्छादनं, षष्ठी-
तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादियेकाद्वारीय-
कोवे ।) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति किञ्चन यच्च वज्रवीहिः) किञ्च-
रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा श्रातातप-
पराश्रयौ ।—
“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रथम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं” ॥
इति आश्रितत्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहितक-
र्मण्यः अवधारणं तिष्ठत्यः) दोषरहितकर्म-
निष्ठयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,—
ततः कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।
तथाच श्रातातपपराश्रयौ ।—
“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रथम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं” ॥
इति आश्रितत्वं ॥

अपि च । वशिष्ठः ।
“ततः शान्तिं प्रकुर्वन्ति अवधारणवाचनं” ।
अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ तदाक्यं यथा,—अद्यासुके मासि असुक-
पक्षे असुकतिथौ मन्वृतेतदसुककर्मच्छिद्रमसु ॥
अच्छिद्रं, त्रि, (क्षिद्र + कर्मणि क्तः न किञ्चन नञ्-
समासः) द्वेदरहितं । अकारितं । यथा गर्गः,—
“अत्रा पुण्यस्य वै जन्म क्त्वा वेदोदितः क्रियः ।
अच्छिद्रनाशं पश्येत्सं दत्त्वा ह्यसं फलान्वितं” ॥
इति शुद्धित्वं ॥
अपि च । प्रह्लादः ।
“अश्रद्धधानः पापात्मा नास्ति कोऽच्छिद्रसंप्रयः ।
हेतुनिष्ठश्च पश्येते न तोर्यफलभागिनः” ॥
अच्छिद्रसंप्रयः फलोपायेतिकार्यथासु मिश्रय-
शुभ्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न अच्यते स्वरूपतो न गच्छति यः
नित्य इति धावत् । अ्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्
समासः । पीताम्बरोऽच्युतः प्राङ्गीर्षमरः) विष्णुः ।
इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्थ्या-
च्युतदशरुहः ।) शिखरे त्रि । सोऽन्यवेकायामेत-
न्त्यं प्रतिपद्येतान्तिवमस्युच्यतमसि प्राक्संश्रित-
मसौति ह्यन्देग्योपनिषत् ।
अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इत्य-
मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (अच्युते वासः क्रियतेऽन्य अ +
वस् + अधिकरणे षञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः ।
“अच्युतः सर्ववृत्ताणां देवर्षीणाञ्च नारदः” इति
भगवद्गीतायाम् ।) अच्युतवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति ।
इति दुर्गादासः ॥

अज इक भाषि (अजि दीर्घौ सुरा इदित्वाद्गुम् ।)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अजयति । भाषि
नोतौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्व्ये-
ष्यपि वृश्चत इति कर्त्तरि ङः उपपदसमासः ।)
“न हि जातो न जायेद्देहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रेषुः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥
इति भारते ।

“शोभामजमगादिषु वेत्ति शोकमहेश्वरम्” ।
इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः ।
कामदेवः । सूर्यवंशशिराजविशेषः । स च रघु-
राजपुत्रः दशरथपिता च । मेघः । इति ज्यो-
तिषं ॥ मातृकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-
रहिते वाचलिङ्गः । ङागः । इति मेदिनी ॥ तत्-
परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नरायान्तु गणत्रयं ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पश्यस्तत्रयं बलौ ॥
ये क्लृप्ताः शुचयश्चागाः पशवोऽप्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्कृष्यात्से सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च मङ्गान्तो वा रज्जोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिमयं प्रयच्छति ।
बध एव धनं तस्य नाम्यत् किञ्चित् धनं भवेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकार्यः, पुं, (अजस्य ङागस्य कर्त्तव्यत् पञ्च यस्य साः)
असनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।
“अजकार्यः कटुस्निग्धः कषायोष्णो अपोहृति ।
कफपाण्डुश्रुतिगदरन् मेघकुष्ठविषमगान्” ॥

अजकार्यकः, पुं, (अजकार्यः + कार्येकः) सालवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः
तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरबधे प्रीत्यथयनेन अज
क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरदृष्टिः को
वासुरिति शब्दितः” इत्येकाद्वरीयकोभे) शिव-
धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा)
वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खरान्हा ३
कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-
मरः ॥ उच्छविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥
इति मदनविनोदः । तिलोष्णि इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायः । वसगन्धा ३ खरुग्रगन्धा ४ अवि-
गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मी ८ पृति-
मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
वातशुष्मोदररोगवर्धनश्याक्तिशूलनाशिष्वं । पीता
वेदङ्गने हृता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषधः
तदवृ गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक
इति ठस्य इकः) वर्न्वीरुहः । इत्यमरः ॥ वावरि
इति भाषा ।

अजि

अजगन्धिनो, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध +
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजगन्धरीरुहः । इति
रत्नमाला ॥

अजगन्धः, पुं, (अजं गिरति यराते यः सृ + पचाद्यच्
अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषधः) खनामख्यातदृष्टवृ-
त्सर्पः । तत्पर्यायः । श्रयुः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥

अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्म त्रिपुरासुरबधे
गीतं षष्ठी तत्पुरुषः । तादृशं गीतं वाति सम्भ-
न्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-
समासः । “गच्छ गीतश्च गौर्ष्वेव गूक्षधेनुः सरस्वती”
इत्येकाद्वरीयकोभे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-
मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं ।
अजीकवं । अजगावं ॥

अजगावं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्म गीतं षष्ठी
तत्पुरुषः । तादृशं गीतमवति सम्पादयति तत्
अजग + अ + कर्मण्यण्य उपपदसमासः) शिव-
धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजगीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य
सः) अजाजीवः । ङागपालकः । तत्पर्यायः ।
जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी ।
इति राजनिर्घण्टः । तस्या रूपान्तरं । अजडा ।
अज्जटा ॥

अजडा, स्त्री, (अजडां जाद्याभावं सम्यादयति स अज-
डा + करोत्वर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः ।
आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अजध्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + ध्यन् स्त्रियां
टाप् अजसमूहः । तद्वनानावसत्वात्) स्वर्ण-
यूषिका । इति दीर्घतानाः ॥

अजदखी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दग्धः काष्ठ-
मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मदखीरुहकाष्ठेन यज्ञ-
विधानात्) ब्रह्मदखीरुहः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः । जन
यति जन् + णिच् एतुक्) अनुत्पादकः । अजनन्दः ।
अखञ्ठा । अकारकः ॥

अजननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्प्रतिरिति
सूत्रेण निन्दायां भावे णिनिः । तस्याजननिरेवास्तु
जननीसोपकारिय इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति)
जन्मरहित्यं । उतन्त्यभावः । अकारणः । श्रापः ।
यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अजन्थं, स्त्री, (न जन्यते सम्याद्यते केनापि न + जन्
णिच् यत्) उत्पत्तः । शुभाशुभसूचकभूक्तम्यादिः ।
इत्यमरः ॥ अजननीयं त्रि ॥

अजपः, पुं, (अप्रशक्तं अपति पठति यः । जप् + पचा-
द्यच् न जपः नञ्समासः) असदथ्यता । कुपाटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रक्षति अ + अज +
पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) ङागपालकः ।
यथा,—
“आवधीर्नामरूपायां जायते कुम्भभा वने” ॥
इति चरकः ॥
अजपा, स्त्री, (न जन्यते श्रीकर्मयोगेऽसौ अजिह्वया
इति चरकः ॥

अज

प्रश्नासयोर्यमनागमनान्थं सम्पाद्यते जप् + ष-
अर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नजसमासः ।
हंसमन्त्रः । यथा,—

“वियदङ्गैर्दुःखलितस्तदादिसर्गसंयुतः ।
अजपास्थो मनुः प्रोक्तः द्वाचरः सुरपादपः” ॥

अस्य देवताईनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—
“उद्यद्गानुस्फुरितवडिः कारभूर्द्धोम्बिकेशं
पाशाभोतिं वरदपर्युं संदधानं करारौः ।
दिव्याकल्पैर्नवमणिसयैः शोभितं विश्वमूर्त्तं
सौम्याभेयं वपुःवतु नश्चन्द्रचूर्डं त्रिनेत्रं” ॥

इति तन्त्रसारः । * । साभाविकनिःश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।
तथाथ दक्षिणामूर्त्तिसंस्थितयोः ।

“अथ वक्ष्ये मन्त्रेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।
मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपाया देवि ज्ञायते ज्ञयते यदा ।
उच्छ्वासनिःश्वासतया तदा नन्मन्त्रयो भवेत् ॥
उच्छ्वासेव निःश्वासेहंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसास्य आत्माकारेण संस्थितः ॥
नामैकश्चासनिःश्वासात् हृदयाद्ये व्यवस्थितः ।
यद्यश्वासमैवत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥
षष्टिमात्रा ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।
यस्यविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमौश्वरि ॥
जपते प्रत्यहं प्राणी सामानन्दमर्थो परां ।
उत्पत्तिर्जपमारम्भो मन्त्रस्तत्र निवेदनं ॥
विना जपेन देवेशि जपौ भवति मन्त्रियः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशजिह्वन्तनी” ॥

अन्यत्रापि ।
“षट्शतानि दिवारात्रौ सच्चक्षुष्येकविंशतिं ।
यत्तत्संस्थान्मन्त्रं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥
सन्ध्यावन्दनहोना । इति महाभारतं ॥

अजमन्त्रः, पुं, (अजानां मन्त्रः ख्यायः षष्ठीतत्पुरुषः ।
मन्त्र + कर्मणि घञ् ।) वर्ध्नेरुच्यते । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः क्रागः यक्षे मीढः सित्तो यत्र
सः तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापुष्पक-
दृङ्नेरनित्यत्वात् दृढभावः ।) राजा युधिष्ठिरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खायतया मोदो हर्षो
यस्याः सा अजाना मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उद्यगन्धा २ ब्रह्म-
दर्भा ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी
दिविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।
अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-
रपीति संभूतिः । केचिन् अजमोदादिद्वयं वन-
यमान्यां । ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
उद्यगन्धानमोदास्याः स्रुत्वक्षेत्रयमानीकेति । य-
मानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानीकेति च
रजमणा । इति भरतः । * । वैश्वेके तु वन-
यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २
वक्ष्मोदा ३ नर्कटी ४ मोदा ५ गन्धवदा ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाष्ट्या ११ वक्रिदीपिका १२
ब्रह्मकोप्री १३ विप्राखी १४ ह्यगन्धा १५ उद्य-
गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-
श्रल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
रूक्षत्वं । रक्षिकारित्वं । कफवायुशूलान्नाहारवि-
जठगमयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-
मानी । यथा,—

“अजमोदा खराश्रा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या दृष्या बलकारी लघुः ॥
नेत्रामयक्षमिच्छद्दिहिध्रुवस्तिसृजो हरेत्” ॥* ॥
अथ खुरासानौयवानीनामगुणाः ।
“भारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् प्राघनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।
मुद + शिच् यवुल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका
षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैश्वेकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये
च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति
जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासः) ।
पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालासौ जयाजयौ” ।
इति भगवद्गीता ॥ राट्देशप्रसिद्धनदविशेषः ॥
अजया, स्त्री, (न जायते पराजीयतेऽसौ जि +
कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः) ।
विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजय्यं, जि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ
प्रकार्ये” इति यत्” न जय्यं नञ्समासः) । जेतुम-
शक्यं । अजय्यं । इति सुरभनोदध्याकरणां ॥ (यथा
रघुवंशे,—“राक्षामजय्योऽजनि एखरीकः” ।)

अजरः, जि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,
नास्ति जरा जीर्णवस्था यस्य सः) जरारहितः ।
वाङ्मशयः । यथा,—
“अजराभरवत् प्राज्ञो विद्यामथेक्षं चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-
षष्ठीगतता । दृढदारकप्रभेदः । गृहकन्या । वृत्-
कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्ये, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्ये सङ्गत-
निति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमाय्येण रामाजय्ये
भुवमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अजराहे चि । (यथा रघुवंशे,—
“भ्यगरज्यजरसोपदिष्टमदेहव्याय एनर्बन्ध” ॥

अजलम्बं, स्त्री, (अज इव लम्बते क्षणवसंत्वात्
ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्यट्) खेतोजनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अजनीना, [न्] पुं, (अजस्य जोनेव जोम मङ्गरी

अजा

युसं सः) दृढविशेषः । गुण्यप्रिधा । श्रूया-
श्रिन्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गला ४ अद्यपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजशङ्की, स्त्री, (अजस्य हागस्य शङ्कमिव फलं
यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) दृढविशेषः । गा-
डरुशङ्की मेढाशङ्की । इति ख्याता । तत्प-
र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३
चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मूर्वीर् ६ त्रैचौ-
षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-
शङ्की ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चतुष्ट्या १२
तिक्तदुग्धा १३ पुत्रशङ्की १४ काणिका १५ । अस्या
गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफाग्निशूलशोथश्वास-
हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-
रित्वञ्च ॥ तप्तलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलसंधिकारित्वं ।
हृद्यत्वं । लवणाक्षरसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धाग्रगन्धा च काला सरलया सङ्घ ।
एकैपिकाजशङ्की च प्रलेमः श्लेष्मशोथहृत्” ॥
अजसं, स्त्री, (नञ् + जस् + नमिकमिच्छसज इत्या-
दिना र नञ्समासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥
(यथा रघुवंशे, “अजसुदीप्तपथस्य मद्गुरोः
क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे”) ।

अजहृत्कार्या, स्त्री, (न जहृत् न व्यनन् स्वार्थो यां
दृष्टिं यद्वा न जहृती स्वार्थे या लक्षणा सा) ।
लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-
यार्थान्वागिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रति-
शन्तीत्यत्र कुन्ताधारिण्युसुधे नदया इत्यङ्कार-
श्रान्तं ॥

अजहृत्लिङ्गः, पुं, (न जहृत् लिङ्गं यं शब्दं यद्वा न
जहृत् लिङ्गं यः शब्दः इति) । विशेषणभूतोऽपि
खलिङ्गाव्यागी शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अयु-
यसर्गाक्षिम्पविन्दुधारिपरि वेद्येजिञ्चिति साति-
साहित्यश्च इति पाणिनिस्त्येण चकारस्य
अयुक्तसमुच्चयार्थात् शः दिव्यं नञ्त्वत्, स्त्रियां
टाप्) शुकशिन्वी । इत्यमरटीकायां खामी ॥
अथात्ये चि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते
न + जन् + कर्त्तरि ड नञ्समासः । अज नञ्-
शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्त्वित्ते-
र्थार्थः, अजामेका लोहितयुक्तलक्षणां नमाम इति
साङ्ख्यतत्त्वकोसुधा ।) क्रागी । इत्यमरः ॥ माया ।
आद्या शक्तिः । इति पुराणैः ॥ “अजामेका लो-
हितलक्षणाशुक्ला बह्विः प्रजाः कृष्णमायां सरू-
पाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽसुधोते जहात्येनां
सुक्तभोग्यामजोऽप्य” — इति श्वेताश्वतरोपनि-
षद् ॥ अपोधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—
“अजा महौषधी श्रेया शङ्कुन्देन्दुपाण्डुरा”) ।

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान्
निद्राययति यः, आग्य + शिच्, जागरोऽपि चिञ्च

अजीर्ण

प्रियश्चद्विद्वेषनादिकं । न चावाहारस्य नि-
बन्धः । प्रातराशे त्वजीर्णं तु सायमाशौ न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावस्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥

आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुरुत्वलेशः प्रोद्यो गण्डाक्षिक्रोटगः ।
उद्गारश्च यथाशुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुरुत्वा उदराङ्गयोः । उत्वलेशः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिक्रोटोऽक्षिक्रोटकः । अविदग्धः अन्तर्गतो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमद्वयपूर्णापिसाच्च विविधा रजः ।
उद्गारश्च नमृत्मासः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रजः औषधोषदाहादयः ॥*॥ विद्व्या-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विद्व्याशूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।
नसंवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“रसशेषेऽन्नविशेषो हृदयास्यद्विगौरवे” ॥*॥

एतस्य उपद्रवनाह,—

“मूर्च्छा प्रधापो वमयुः प्रसेकाःसादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिश्च रसशेषतः” ॥*॥

अतिप्रथितेभ्यः आमायजीर्णेष्वो विद्व्यादिरो-
गानाह,—

“आमं विदग्धं विद्व्यामित्यजीर्णं यदीरितं ।
विद्व्यालसकौ तस्माद्भवेच्चपि विलम्बिका” ॥

नात्र यथाशुद्धं तदा विद्व्यादिलम्बिका भवितुं
मर्हति । सा च कषवाताभ्यां भवतीत्येकेकतो-
ऽजीर्णोविद्व्यादित्रयेत्यात्मन्तिः ॥*॥ विद्व्यादि-
निवृत्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विद्व्याति निगद्यते” ॥*॥

विद्व्या निदानमाह,—

“न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मृदात्सामजितात्मानो लभन्तेऽन्नलोलापुः” ॥

विदितागमाः ज्ञातापूर्वदेताः ॥*॥ विद्व्या लक्षण-
माह,—

‘मूर्च्छातिशारोवमयुः पिपासा
शूलं भ्रमोद्वेहनजृम्भदाहः ।
वैरस्यकम्भौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्या शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं हृत्पादादयः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विद्व्या उपद्रवनाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्भो मूत्राघातो विसंज्ञता ।
कम्भो उपद्रवा घोरा विद्व्याः पक्ष दाहणाः” ॥

कम्भो उपद्रवा घोरा कम्भो निद्रानाशादयः उप-
द्रवाः सर्वधासेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
विद्व्याः पक्ष दाहणा विद्व्यास्तु पक्षापि यदि
क्षुब्धता दाहणा प्रायभयङ्कराः ॥*॥ अणसक-
लक्षणमाह,—

“कुक्षिरान्द्रतेऽन्वर्थे प्रताम्येत्परिभ्रूवति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुष्ठात्परि भ्रवति ॥
वातवर्षे निरोधश्च यस्यान्वर्थे भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्याणसकमाचष्टे ढष्णोद्गारौ च यस्य तु” ॥
आनद्भते आधायते । प्रताम्येत् ग्लायति । परि-
भ्रूवति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काशप्ररुत्वाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्द्धमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽनधीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः” ॥

विद्व्यालसयोररिष्टमाह,—

“शः श्यावदन्तौष्ठगखेऽप्यसंज्ञः
कूर्द्धार्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामसरः सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्याग्नरः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्व्वविमुक्तसन्धिः सर्व्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण-
माह,—

“दुष्टश्च भुक्तं कफमाकूताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्धमश्च यत्र ।
विलम्बिकां तां भ्रष्टदुश्चिक्षि-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भ्रष्टदुश्चिक्षिमां प्रत्याख्येयोपचरणीयम् । इय-
मसाख्येवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—

“उद्गारस्यद्विरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णोऽहारस्य लक्षणं” ॥*॥

अथ चिक्षिमा,—

“हृदीतकी तथा शृणुी भक्षमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातवेनाभिदीपनी ॥
गुडेन शृणुीमथवोपकुल्यां
पथ्यां ढतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्षो विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥
द्योषं दन्ती चिरचित्तं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तक्षुस्यं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातस्त्वित्तः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्षाभिवर्द्धनं ।
शोथोदावत्शूलं ज्ञीहृपाग्न्यामयापहं ॥
सर्व्वचूर्णसमेो गुडो देयः । केचित्तु द्विगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिका कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।
गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेादसैन्धवनागरमरि-
चानि चाक्षतक्रोण । सप्ताहादभिकरं पाण्डुरां-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यथाहार्य्य,—

“तत्रामे वमनं कार्य्ये विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विद्व्ये खेदनं प्रसन्नं रसशेषे श्रेयीत च ॥
वचा लवणतोयेन बान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कषासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिरम्भसा ।
जलमन् सरावमत्तं । वचा कर्षार्ज्जमिता । सैन्धवं
कर्षार्ज्जमितं । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।
“कषादिकल्कं वा पीत्वा बान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥

“धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणाः ।
आमाजीर्णप्रथमनं शूलं वस्तिशोधनं ॥
भनेद्दु यदि प्रातरजीर्णं भ्रष्टं
वदस्यसां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

विचूर्णित्वा प्रीतजलेन शुक्ता
शुक्लामशुद्धो मितमन्नकाले ॥
विद्व्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंद्व्यते हृच्च गलश्च यस्य ।
द्राक्षा सितामाक्षिकसम्युक्तां
लिङ्गाभया चातिसुखं लभेत ॥
त्रिकटुकमजमेादा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरण्यष्टतानामष्टमो ह्रिद्गुभागः ।
प्रथमकवणशुक्तं सर्षपिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति ऋटेऽग्निं वातरोगाश्च हन्ति” ॥

अजमेादात्र यवानी । अन्नासंमार्ज्जकलात् । जी-
रके द्वे शुक्ले कृष्णश्च । धरण्यमत्र मानं । तेन
समधरण्यं घृतानां तुल्यमानं गृह्णीतानां शुकटा-
दीना भागाः सप्त । तत्राष्टमो भागो ह्रिद्गुः ।
ह्रिद्गुश्चकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पथक् पथक् ।
हृदीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुस्यं त्रिपलं मत्तं ।
चतुष्पला च विजया मर्द्वेऽग्निम्बुद्धवैः ॥
पुटानि सपद्भ्यानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरथं प्रोक्तं सद्यो दीपनपाचनः ।
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्द्वयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चिचकं पाटा कश्चञ्च कृष्णाणि च ।
सुक्ष्मैलापचकं भार्गो क्षमिन्नं ह्रिद्गु पीष्कारं ॥
शटी दार्वां चिदनुसुतं वचा चेन्नयवास्ताया ।
उत्साहं जीरकं धात्री श्रेयसो चोपकुक्षिका ॥
अश्वेततसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृष्टपारग्वधं समं ॥
तिलमुक्ककशिपूयां कौकिलाक्षपक्षाशयोः ।
क्षारणि लौहकिट्टश्च तमं गोमूत्रसेचितं ।
सुक्ष्मचूर्णानि क्षत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावययेद्द्विसत्रयं ॥
दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथाऽर्कसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्तात्रिसमप्रथं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिरान्द्रात् ॥
अजीर्णमथ गुल्माश्च ज्ञीह्वानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्तद्विद्व्यं अष्टौलां वातशोणितं ।
प्रयाद्युत्सन्नान्दोषान्द्रथमं प्रदीपयेत् ॥
द्वौ क्षारौ सर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पक्ष ।
उत्साहं विषाम्बिल इति लोके । श्रेयसो हृदी-
तकी । उपकुक्षिका मगरौला । अश्वेतसाम्भावे
शुक्लं दातव्यं । श्यामा साह्य । सुक्ककः शेष इति
लोके ॥ कौकिलाक्षः कोरुलया इति लोके ।
उद्वेदमितुखचूर्णं ॥*॥

“सुक्ष्मचिचकैरखडवण्यं सपुनर्गुवं ।
तिलापामार्गकदधीपलायं तित्तिकी तथा ।
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थं भस्माखिलञ्च तत् ।
जलादके विपक्षयं यावत् पादावशेषितं ॥
सुप्रसमं विद्विःसाय लवणप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निधुंसकटिनं सुक्ष्मचूर्णं कृतं पुनः ॥
यवानीजीरक्यावस्थुजगीरकह्रिद्गुम्भिः ।

अजीर्ण

एथगर्द्धपलैरेभिस्त्रुर्नित्सेत् विमिश्रयेत् ॥
 चार्द्राक्षस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
 प्रीतिदकेन तन्नूयं पिवेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
 तस्मिन् जीर्णोद्गमश्रीयाद्युषैर्जाङ्गलजै रसैः ।
 ईषट्कैः सलवयैः सुखेण्यैर्वह्निदीपनैः ॥
 एतेनाग्निवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
 तत्रानुपानं शस्तं हि तर्कं वा भोजनं हितं ॥
 मन्दाग्न्यशौचकारिषु वातश्लेष्माभयेषु च ।
 सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मदोषेषु च ॥
 अग्रमर्थां प्रकृरारायाश्च विन्मूत्रानिबरोगिषु ।
 वेन्वानरच्चारः ॥ * ॥

“सामुद्रं लवणं ग्राह्यमथुर्कर्ममितं सुषैः ।
 सौवर्धनं पञ्चकर्म विडसैत्यवधान्यकं ॥
 पिप्यली पिप्यलीमूलं पत्रकं क्षय्यजीरकं ।
 तालीशं केशरं चयमस्त्रवेतसकं तथा ॥
 द्विकर्ममात्रेणैतानि प्रत्येकं कारयेदुधः ।
 मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकं ॥
 द्राडिमं स्यान्नतुःकर्मं लगेले चार्द्रकर्मके ॥
 एतच्चूर्णोद्गतं सर्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
 भक्षयेच्छाण्डमानं तत्तन्मसुकम्पद्भिः ।
 वातश्लेष्मभवं गुल्मं श्लीहानसुदरं क्षयं ॥
 अश्रींश्च ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
 शूलं शीथं श्वासकासावातदोषश्च हृद्गुणं ॥
 अग्रमर्थां शर्कराणां पाण्डुरोगं क्षमीवपि ।
 मन्दाग्निं नाश्रयेदेतद्दीपनं प्राचनं परं ॥
 हितथा सर्वलोकानां भास्करेणैतदीरितं ।
 हन्यात् सर्वोष्णजीर्णानि सुक्तामात्रमंशयं ॥
 निम्बु रसादिकं दक्षा गुटिकामुप्यकेकुर्वन्ति” ॥
 अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं देयं ।
 भास्करलवणचूर्णं ॥ सैववं समूलमगधा
 चन्यानलनागरं पथ्या । क्रमद्विज ममिष्टद्वै वड-
 वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं * ॥ पथ्या-
 नागरक्ष्यांश्चरुत्तन्वित्प्राग्निभिः सितानुल्लैः । वड-
 वानल इव जरयति बद्धगूर्वापि भोजनं चूर्णं
 हितोय वडवानलचूर्णं * ॥
 “एषात्वहनागण्ड्याया मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
 मरिचं पिप्यली शुग्दी चतुःपञ्च षडुत्तरं ॥
 दद्याच्छेत्वानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥
 समशर्कराचूर्णं * ॥
 “इन्द्रासनं सप्तपलं चित्रलायाः पञ्चत्रयं ।
 पञ्चत्रयं शूषणस्य सितलायाश्च चतुःपलं ॥
 अम्लता शतपुत्री च तथा क्षयापराजिता)
 आसां चूर्णं समादाय पलमानं एथक् एथक् ॥
 भावयेदेकतः सर्वं श्लेष्मरानरसेन तु ।
 सभातिकमिदं चूर्णं श्लेष्मभाश्ले विनिक्षिपेत् ॥
 विक्षिप्तं मधुसर्पिर्थां मन्दाग्नेः सङ्घटा नरः ।
 मुष्यते ग्रहणीरोगात् शुदरोगात् सजाठरात् ॥
 मेहं कुष्ठश्च वीसर्पवासरोगान् सशोषितान् ॥
 न चाथ परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकार्मिकं ॥
 रोगानीकप्रशान्त्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितं ।
 अस्थिभासात् वनं वीथ्यं पुष्टिदुष्टिग्रहणाय ॥

अजीर्ण

निसप्तः हृप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
 ज्वालामुखीचूर्णं * ॥ अथ अजीर्णं रसाः—
 “द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकान्तु पारदं ।
 मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं एथक् ॥
 संचूर्ण्य सर्वं संमिश्र्य द्रावयित्वाग्नियोगतः ।
 सम्यग्द्रुतं समक्तं तत्पश्चात्कुलदले क्षिपेत् ॥
 पुनः संचूर्ण्य तत्सर्वं लोहपात्रे निधाय च ।
 जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
 सुक्ष्मा निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वक्रिणा पचेत् ।
 रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संश्लेष्य विचूर्णयेत् ॥
 पञ्चकोलकषायस्य सुद्रोणं सहितस्य च ।
 भावनास्तत्र दातव्या पञ्चाशत्संख्यया शूनैः ॥
 भृष्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
 मरिचैनापि तुल्येन तदङ्गेन विडुने च ॥
 भावयेत् समकृतकक्षयकाक्षजलेन च ।
 ततः संश्लेष्य सपिथ्य जूमीमध्ये निधापयेत् ॥
 ‘रसः क्रयादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
 उक्तः सिंहलराजाय बद्धमासाग्निने पुरा ॥
 भक्षयेद्भोजनस्थाने माषद्वयमितं रसं ।
 भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिवेत्तत्र ससैन्धवं ॥
 अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
 तत्सर्वं जीर्णैति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षयात् ॥
 शूलं गुल्मश्च विष्टम्बं श्लीहानसुदरं तथा ।
 रसः क्रयादनामायं विनिहन्ति न संशयः” ॥
 क्रयादो रसोऽजीर्णं * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
 रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
 “क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोषमिदं शुभं ।
 सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदद्वां शिपुजा अष्टा ॥
 एतत् सर्वं जयाशिष्टवक्रिमाकांवेजैर्देवैः ।
 भावयेत्त्रिदिनं घर्षे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
 सप्तधार्द्रवैर्दृष्टो रसो ज्वालानको भवेत् ॥
 निष्कोऽस्य मधुना लीङ्गोऽनुपानं गुडनागरं ॥
 हन्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमभिमाहर्षं ॥
 श्लेष्मद्विहस्तसवमनमालस्यमरुत्क्षिं जवात्” ॥
 पञ्चकोषं—
 पिप्यली पिप्यलीभूलं चयचित्रकनागरं । जयाश्च
 विजया । मार्कण्डेो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे ।
 आर्द्रमाद्रकं । निष्कः टङ्गः । ज्वालानको रसो-
 ऽजीर्णं * ॥ रसप्रदीपे,—
 “टङ्गं रसगन्धौ च रसं भागत्रयं विधात् ।
 कपर्दः खर्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
 एथक् एथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषयं ।
 जम्बीरासैर्दिनं छटं भवेदभिकुमारकः ॥
 विदुषीशूलवतादिवक्रिमाम्बुप्रशान्त्यो” ॥
 क्षारीयवद्धारः । अभिकुमारो रसो विदुष्याद्य-
 जीर्णं * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
 “शुद्धसूतं गन्धकं पलमानं एथक् एथक् ।
 क्षारीतकी च द्विपञ्चा नागरस्त्रिपलः सूतः ॥
 क्षयाश्च मरिचं तद्वत् सिन्धुस्थं त्रिपलं मतं ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निसृक्तत्रयैः ॥
 पुटानि सप्त देशानि चर्म्मभेष्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्ताः अद्यो दीपनयाचनः ॥

अजीर्ण

भक्षयेद्द्विगुणं भक्षं पाचपत्रेचयेदपि ।
 अजीर्णारिः * ॥
 “ पारदान्दन्तलवङ्गगन्धकं
 भागयुग्ममरिचिर्न मिश्रितं ।
 तत्र जातिभक्षमर्द्धमागिकं
 तिसिद्धीफलरसेन मर्दितं ॥
 वक्रिमाम्बुदशवन्तङ्गशनी
 रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
 सङ्घृह्य ग्रहण्य जुम्भकण्ठक-
 मामवातसहरदुषयं जयेत् ॥
 दीयते तु चयकातुमानतः
 सद्य एव अठारापिदीपनः ।
 रोजकः कफजुलान्तकारकः
 श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
 पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
 भाग १ मरिचभाग ८ जायपलभाग २ । राम-
 वाणरसोऽजीर्णं * ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
 “पलं चिन्तामणौः पलपरिमितं पञ्चलवणं हयं
 सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तत्र
 तस्मिन् पलपरिमितं श्लेष्मकण्ठं द्विपेदारान्
 सप्त इवति तदनेनैव विधिना । पलप्रमाणा
 कटुकत्रयश्च पलादमात्रेण च द्विभुभागः । विषं
 पलद्वादशभागशुद्धं तावानुको गन्धक एष
 चोक्तः—
 “बदराश्लिप्रमायेन वटीनेतस्य कारयेत् ।
 भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वोर्णैः प्रशान्त्ये
 सर्वोदरेषु शूलेषु विदुष्यां विविधेषु च ।
 अग्निमान्देषु गुल्मेषु सदा श्लेष्मवटी हितः” ॥
 श्लेष्मवटी अजीर्णैः * ॥ रसप्रदीपे,—
 “श्लेष्मकण्ठचिन्तामणौ रसमातिलपलाशजान् ।
 जवयान् भिषगादाद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
 लवणानि एथक् पञ्च ग्राह्यानि पत्रमात्रया ।
 खर्जिका च यवचापटङ्गं चिपयं पलं ॥
 सर्वं चयेदप्रपन्नं श्लेष्मचूर्णं विधाय तु ।
 निम्बुफलरसे प्रक्षयंभिते तत् परिक्षिपेत् ॥
 तत्र श्लेष्मकण्ठं पलं वक्रौ प्रताप्य तु ।
 वाराहिन्योपयेत् सप्त सर्वं इवति तद्यथा ॥
 नाभेरं त्रिपलं शार्ङ्गं मरिचश्च पलद्वयं ।
 पिप्यली पलमाना स्यात् पलादं भृष्टद्विङ्गुनः ॥
 श्लेष्मकं चिपकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
 जातीफलं लवङ्गश्च एथक् कर्षद्वयमित्वं ॥
 रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गयश्च सनःशिला ॥
 एतानि कर्षमात्राणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
 शरावाज्जैनुद्रोणं सनीय वटिकाश्वरेत् ॥
 माषप्रमाणां सा वैद्यैर्दृष्टवती ह्युक्ता ॥
 सर्वोर्णैः प्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ॥
 विदुष्यसकाशीनां सद्यो भयति शशिनी” ॥
 श्लेष्मकण्ठवटिका अजीर्णैः * ॥
 “टङ्गयक्यामृतानां सहिष्णुनां समभायाः ।
 मरिचश्च भागयुगलं निम्बुनिरःक्षीटी क्षाली ॥
 वटिकां क्षयायनदृष्टीनेकां दे वा सप्तश्रीयाश्च

अजीव

सत्वमरुजोशान्त्ये वडेवडे कपध्वस्वै" ॥
 अमोसकयटको रसः ॥ * ॥
 "जलपीतमपामागंमूलं ह्यथादिसूचिकारं ।
 सतैषं कारनेस्त्राम्बु विधुनेति विस्सूचिकारं ॥
 आलमूलस्य निःकायः" पिप्यलीचुसंसयुतः ।
 विस्सूचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
 विस्वनागरनिःकाये ह्यभ्याच्छर्दिविस्सूचिकारं ।
 विस्वनागरकेडथ्येकायस्तदधिको गुणः" ॥
 कौड्ये कटफलम्,—
 "योगं कारञ्जस्य फलं हरिद्रे
 मूलं समावाप्य च मातुलुग्न्याः ।
 ह्यावाविशुष्का गुटिकाः क्वास्ता
 ह्यनुस्विस्त्रयीं नयनाञ्जनेन" ॥
 मातुलुङ्गो मधुककौटी । अतुभृतमिदम्,—
 "अपामागस्य पत्राणि भरिचानि समानि च ।
 अन्वस्य कालया पिष्टान्यञ्जनाद् भ्रन्ति सूचिकारं ॥
 विस्सूचामतिवृद्धायां तत्रं दधिसमं जलं ।
 नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणजाणाय योजयेत् ॥
 त्वपत्रत्रास्त्रायुक्प्रियुजुष्टै-
 रक्षप्रपिष्टैः सवचाशताङ्गैः ।
 उदत्तनं खल्लिविस्सूचिकारं
 तैलं विपक्षच्च तदर्थकारि" ॥
 त्वकतैलम् * ॥
 "कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः चुक्रं तैलं तु तच्छृतं ।
 विस्सूचा मर्दनं तेन खल्लियुलनिवारणम्" ॥
 कुष्ठतैलम् * ॥
 "पिपासाया तयोक्तेषु लवङ्गाम्बु शस्यते ।
 जातीफलस्य वा श्रुतं प्रदत्तं भद्रघनस्य वा" * ॥
 उत्कृष्टमलदायम्,—
 "उत्कृष्टाङ्गं न निर्गच्छेत् प्रसेकडीवैरितं ।
 हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्कृष्टं विनिर्दिशेदिति ॥
 सख्खामान्द्रसुदरमन्त्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
 दाहहेमवतीकुष्ठशताङ्गाहिकुसैन्धवै" ॥
 हैमवती श्वेतवचा । दाहघटकम् * ॥
 "तत्रेण युक्तं यवचुसंसुय्यां
 सदाभारानि जठरे निहन्त्यात् ॥
 ह्येदा घटेज्जां नुद्धवास्पपूर्णे-
 ह्युक्तयान्येऽपि पाणिनापिः ॥
 तिलस्त्रिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
 अतश्चैतयोःरुक्तं पृथक् नेह त्रिकित्स्वितम् ॥
 तद्भस्मकं गुरुस्त्रिगुणाद्भस्मन्दिहमास्त्रिः ।
 अन्नपानेनैच्छान्तिं पित्तत्रैश्च विरेचनैः ॥
 अतुडताग्निशान्त्ये माहिषदधिदुग्धसर्पो वि ।
 संशेनेवयवार्णुं समधुच्छिष्टां ससर्पिष्कारं ।
 असन्नत् पित्तहरणं पायसं प्रतिमोजनं ॥
 श्यामान्निष्ठडिपक्षच्च पयोदवाहिरैचनं ।
 यत् किञ्चित् सधुरं मेथं स्त्रेषणं गुरु मोजनं ।
 सर्वं तदक्षप्रहितं भुक्त्वा प्रक्षपनं दिव" ॥
 श्वितवस्त्रं श्वितकमलं ह्यगोलीरेष पायसं
 विश्रं । सुक्ता घृतेन एवमो दादशदिवसासु-
 क्षिता भवेत् ॥" अथ विशिष्टमथ्याजीवै विशि-
 ष्टपत्रपत्रमाद्यः,—

अजीव

"अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।
 कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं दृतं ॥
 दृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।
 नारिकेलफलतालवीजयोः
 पाचकं समदि तदुत्तमं विदुः ।
 क्षीरमासु सक्षकारपाचनं
 चारमन्जनि हरीतकी हितः ॥
 मधुकमालूरुचपादनार्ता
 परुषखञ्जैरुपिप्यकानां ।
 पाकाय पेयं पिपुसुमर्दवीजं
 घृतेऽपि तक्रैऽपि तदेव देयं ॥
 खञ्जैरुप्रहृष्टाटकयोः प्रशस्तं
 विश्वैर्भयं कुच च भद्रसस्तं ।
 यन्नाङ्गवेधिदुपलेषु श्रुतं
 ज्ञेते तथा वायुंशिवं प्रशुतं ॥
 तदुत्तमेषु पयसः पेया हितं
 दीप्यकन्तु चिपिटे क्वायुतं ।
 बटिका दधिजलेन जीव्यते
 ककौटी च सुमनेषु गोर्धते" ॥
 सुमनेषु गोधुमेषु । जीव्यते कथ्यते ।
 "गोधूममाधहरिमयसतोत्सुङ्ग-
 पाको भवेत् भटिति मातुलुगुलकेण ।
 खखल्लु खखल्लयति माधभवं त्वजीयं
 तैलं कुलत्पमथवा विदधाति जीयं" ॥
 मातुलुगुलकाः धत्तारफलं ।—
 "कङ्कश्यामाकनीवाराः कुण्डल्यश्चाविलम्बितं ।
 दध्नी जलेन जीव्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥
 पिष्टान् श्रुतिलं वारि ह्यशरान् सैन्धवं पचेत् ।
 माषेयहरी निम्बमूलं पायसं सुदुग्धकैः" ॥
 वटोवैश्वारास्त्रवङ्गन फेणुश्रुतं पर्यटः प्रियुजोनेन
 यति । क्वामूलतले लडुकापूषाट्टाविपाको
 भवेच्छुक्लुकी मण्डयेत् ॥ वैश्ववारः वेगार इति
 लोके । तद् यथा ।—
 "क्षो हो निशाहिङ्गुलवङ्गकौला-
 धान्याकजीराङ्गकनागराणि ॥
 अन्तोषयं सैन्धवपूर्यमन्ने
 यथोचितं संस्कारयै प्रणीतम्" ॥ इति ॥
 शट्टा शट्टकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे
 इति लोके ।—
 "किमत्र चित्रं वज्रमत्स्यमांस
 भोजी सुखी काञ्जिकपाततः स्यात् ।
 इत्यद्भुतं केवलवज्रिपक्ष-
 मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
 श्यामाम्बुफलं मोने तदानीं पिश्रिते हितं ।
 क्रुम्भमांसं यवदाराच्छीत्रं पाकसुपैति हि ॥
 कपोतपारावतनीलकण्ठ
 कपिष्णानां पिश्रितानि सुक्ता ।
 काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
 सुखी भवेन्नो वज्रश्रे हि दृष्टं ॥
 कपोतो धवलः पाक्षः ।
 "आकानि सर्वैश्च्यपि यन्ति
 दाक्षं कारेभ्य सद्यस्त्रिवाकजेन ॥

अजीव

धक्षकविद्यार्थकवास्तुकाणां
 गायत्रिसारकथितेन पाकः" ॥
 धक्षकं चेचुस् इति लोके । गायत्री खदिरः ।
 "पक्षिकारकोसुककारवेल्ली-
 वासोक्षुवशङ्करमूलकाणां
 उपोदिकाकावापुटालकाणां
 सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता" ॥
 मेघरवः श्वरार्द्र इति लोके ।—
 "विपथते शूरस्यकं गुडेन
 तथासुक्तं तदुत्तमोदकेन ।
 पिष्टालुक्तं जीव्यति कोरदुधात्
 कसेरपाकः किल नागरेय ॥
 लवणस्त्यङ्गुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाशस्वात् ।
 मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यावैव काञ्जिकासैलं ॥
 क्षीरं जीव्यति तत्रानं तद्वयं काष्णमण्डकात् ॥
 मारिषं मायिमयेन शङ्कचूयोनं तद्वि" ॥
 मण्डकः माण्डे इति लोके,—
 "रसाला जीव्यति व्योधात् खण्डं नागरभक्षणात्
 सितानागरमुत्तेन तथेनुषार्चकारसात् ।
 जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-
 मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतं ।
 उख्यानं श्रुतं शिशिरेय चोय्यां
 जीव्यां भवेत् द्वादशगणस्तथाङ्गैः" ॥
 इरा मदिरा ।
 "तमं तमं हेम वा तारमम्रौ
 तेये क्षिप्रं सप्तज्ञवत्सदभ्यः ।
 पीत्वाजीव्यं तेयजातं निहन्त्या-
 क्षत्र क्षौत्रं भद्रयुक्तं विशेषात्" ॥
 तत्र तोयाजीव्ये । इति जठराग्निविकाराजीव्य-
 विस्सूचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 अजीवः, चिः, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स वज्रजीहिः)
 मृतः । अजसन्नः । इति त्रिवाख्येषुः ॥
 अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनअग्नि
 रिति सूत्रेण अग्निः) जीवनाभावः । अकारणः ।
 श्रापः । यथा । तस्याजनिरेवास्तु । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति
 सुगवेत्तयं ॥
 अजुगुप्सितः, चिः, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित
 नञ् समासः) अविन्दितः । यथा,—
 "उपवेत्सु तु तान् विप्रानासनेअजुगुप्सितान् ।
 गन्धमास्यैः सुरभिरेच्येदेवपूर्वकं" ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०६ श्लोकः ॥
 अजेयः, चिः, (नजेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-
 जिधातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-
 जयनीयः । यथा ।—
 "अजेयस्त्वच्च संयामे ममापि हि भवियति" ॥
 इति खान्दके काशीखण्डे २२ अध्यायः ।
 अण्डेष्टनिः, ङ, (अण्डेष्टस्य ङितिः आचरणं सङ्घी-
 तत्पूर्वकः शर्षल अण्डेष्टनिः अण्डेष्टारणं यस्य
 सः वज्रजीहिः) अण्डेष्टनिरहितः । आट्टम् पिष्ट-
 तदन्तनाभाववान् । यथा,—

अञ्ज

अञ्ज

अञ्जि

“ये ज्येष्ठो ज्येष्ठकृतिः स्थान्मातेव स पितेवं सः।
अज्येष्ठकृतिर्यस्य स्यात् स सम्यग्यस्य बन्धवत्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये ११० श्लोकः ॥

ये ज्येष्ठोऽनुजेन पित्रवज्जसैतं स पितेव मातेव
अग्रहृद्यो भवति । यः पुनस्तथा न वर्तेत स
मातुषादिवदर्शनोयः । इति तट्टीकायां कुल्लुक-
भट्टः ।

अजैकपादः, [दु] षु, (अजस्य द्वागस्य एकः पाद इव
पादो यस्य सः बज्जनीहिः अलोपः) रक्षादग्र-
रक्षान्तर्गतश्चद्विशेषः । इति शब्दभाषा ॥ (हरि-
वंशे,—

“अजैकपादद्विभ्रज्ज स्वल्पा रक्षाश्च भारत ।
रक्षादशैते कथिता रक्षास्त्रिभुवणेश्वराः” ॥)

अजैकपादः, षु, (अजस्य द्वागस्य एकः पाद इव पादो-
यस्य सः विकृत्ये अलोपः) श्चद्विशेषः । इति
जटाधरः ॥ कन्दोऽनुदोधादसन्धिरपि विद्युपरागं
चन्द्रकलापप्रस्तावे अजएकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अजैकपादद्विभ्रजो विरुपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बज्जल्पश्च श्यम्कोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रीहरोरक्षा इमे स्मृताः” ॥)

अज्युका, स्त्री, (अज्ययति नायकादर्थमुपाज्ययति
या अज्यि + समिक् स इति बाज्जलकादुकन्
रस्य ज) नाच्यरेत्तौ वैश्या । इत्यमरः ॥ (यसां
अज्यु आ हि अ एन किन्मि आलिहन्तो चिट्टदि
मृच्छकटिके ।)

अज्मटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्ज + कर्त्तरि अट् न् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अः) यदा, अदयय-
माश्चर्ये अत् अश्चार्थकारो भट्टः सङ्घातोऽस्याः ।
अपि क्लिप् भट्टति भट्टत्वात् अच् । टाप् । अ-
शासौ भट्टा च वा ॥

(“अच्छं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
अच्छुष्यं सर्वदोषघ्नं लघ्यमामलकीफलम्” ॥
इति सुश्रुते ।) भृश्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्मत्, स्त्री, उज्जति अज्जं वारयति या उज्ज +
कर्त्तरि, अजच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । टाल इति ख्यातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (षु, अङ्कारः, कोकिलः ।)

अज्ज, चि, (जा + कर्त्तरि क् नञः नञ्समासः) ।
जङ्गः । मूखः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अजो भवति वै वाजः पिता भवति मन्दः ।
अजं हि वाजमिवाजः पितेवैव तु मन्दं” ॥
यथा चाशेषफलं दानं तथा विप्रोऽष्टोऽपुत्रकाः ।
इदं श्ररणमभाषां ।

“अजोभ्यो यश्चिनः अेषा यश्चिभ्यो धारिषोवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः अेषा ज्ञानिभ्यो अयवासिनः” ॥)

अज्जानं, स्त्री, (जा + भावे ल्युट् नञ्जानं नञ्समासः)
विरुद्धज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अश्चम्भतिः
३ । इत्यमरः ॥ दृष्टिभावे रक्षा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं सप्तमं यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिषं ४ अन्वतामिषं ५ ।

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामभि-
व्यंशनीयं चिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते चि ॥ (यथा मनः—
अज्ञानात् वारुणी पीला संस्कारेणैव युज्जति ।
अज्ञानात्प्राश्र विद्युत् ॥
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥)

अज्जतिः, षु, (अज्जति गच्छति यः अज्ज + कर्त्तरि
यति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अज्जलः, षु, (अज्जति प्रान्तभागं गच्छति अज्ज +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आञ्चल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—

“ऊरुः कुरङ्गकटुप्रश्चक्षलचेनाश्चलोभाति” ॥
अश्चितः, चि, (अज्ज + कर्मणि क्तः नाच्चेः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—

“उभावलक्षकृतुरश्चित्वाभ्यां
तपोवनादन्तिपथं गताभ्यां ॥)

अश्चितभूः, स्त्री, (अश्चिते उत्कृष्टे भूवौ यस्याः सा
बज्जनीहिः) सन्दरभूयुक्तनारी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अज्जनं, स्त्री, (अज्ज + भावे ल्युट्, कञ्जले तु गन्ध-
माने करणे ल्युट्) अज्जयां । गमनं । यत्कीकरणं
इत्यनट् प्रत्ययान्तान्जधात्वर्थः । कञ्जलं । तच्
बज्जविधेः । यथा,—

“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्विका नीलमेघश्च अज्जनानि भवन्ति षट् ॥
तल्लक्ष्यानि यथा” —

“खड्गपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥
छद्मा निगाह्य जैतानि शिखायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवैभ्यो देवीभ्यश्चापि एवञ्च ॥
इदवैषादियोगेन तास्मादौ दीपवर्जिता ।
यदज्जनं जायते तु दर्विका परिकीर्तिता ॥
सर्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्विकाज्जनं ।
महामाभ्या जगज्जाचौ कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
आभ्रवन्ति महातोषं बज्जिरेभिः सदाज्जनैः ॥
विधवा नाज्जनं कुथ्यत् महामायायमुत्तमं ।
नादत्ते लज्जनं देवी वैश्यावी विधवाकृतं ॥
न मृतपात्रे योजयेत् साधको नेत्रज्जनं ।
न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहिताज्जनैः ॥
षतुज्जगंप्रदो धूपः कामदं नेत्रज्जनं ।
तस्माद्दुयमिदं दद्यादेवैभ्यो भक्तितो नरः” ॥

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ अस्य गूढः ।
तारान्मैल्यकारित्वं । निर्मूलजन्तुत्वनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीर-
ज्जनं । रसाज्जनं । अक्षिः । मसी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अग्निः इति विश्वः ॥ आकाशकारिकामया
अज्जनाख्यदन्तिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाचार्थधीकृतागृहतिरङ्गथं ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥

अज्जना, षु, (अनक्ति प्रतीकं दिशि रक्षकत्वेन प्रका-
शयति यः अज्जना + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्गङ्गती ।
अज्जयति गवेण शुभाशुभे सूचयति अज्जना + णिच् +
ल्युट्) जेगुष्टी । जैठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिनी, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मज्जनं । विरेकदूर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आश्रामः) ।

अज्जनकेशी, स्त्री, (अज्जनवत् केशोयस्याः सा बज्ज-
नीहिः स्त्रियां ङीप् यत्संयोगेन केशस्य कृत्वता
भवेत्) हृष्टविषासिनीनामगन्धर्व्यः । इत्यमरः ॥

अज्जना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्या शोभते अज्जना + युच्
कर्त्तरि) वागरीविशेषः । सा च हनुमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“अज्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।
‘अग्निशापद्वयाज्ज्वाला एनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अज्जनाधिका, स्त्री, (अज्जनात् कञ्जलादधिका कृत्वा-
वर्णा) अज्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अज्जनावती, स्त्री, (अज्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृत्ववर्ष-
त्वात् अज्जना + मतुप् स्त्रियां ङीप्) मती च बज्ज
चोज्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सप्ततीक-
नामदिग्गजभाष्यां । इत्यमरः ॥

अज्जनिका, स्त्री, (अज्जनम् अज्जनवत् वर्णो विद्यतेऽस्या-
सा अज्जना + अश्रुत्वाद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्यै कः) ।
ज्येष्ठेविशेषः आञ्जनाइ इति । आञ्जिना इति च
भाषा तत्पर्यायः । अज्जनाधिका २ ह्यालिनी
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अज्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुमुज्जमादिभिः शोभते
अज्जना + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेप्यनारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिनी ॥
कटकावृक्षः । कालाञ्जनीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अज्जलिः, षु, (अज्जना + अलि अत्रवाञ्जलिपुटपेय-
मिति षेष्ठीसंहारनाटके) हृत्ससम्भटः । आञ्जला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रमातं त्येच्छामि निशे
नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽज्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्यै क) वाष्पमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अञ्जलिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलेः कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अञ्जसः, चि, (अज्ज + लसच्) अवकाः । अज्जुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा च (अज्जं गतिं विजम्बसा स्यति नाश-
यति अज्ज + सो + कर्त्तरि का) इतं । श्रीप्रं-
यथार्थं, प्रकृतं, इत्यमरः । (यथामतु,—
“आसमातोः शरीरस्य यस्तु युष्मभूतं गुणं ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सदा श्रावणं” ॥)

अञ्जिः, षु, (अज्जना + इत् । तिक्तादिचि ऋश्) प्रेक्ष-
णिकाः । प्रेरकाः । इत्युयादिकोषः ॥

अञ्जिडः, षु, (अनक्ति अतिनीमिर्गवत् प्रकाशयति

अट्ट

अज्ञ + इठ ।) सूत्रम् । इत्युच्चारिकोषः ॥
 अट्टीरं, स्त्री, (अज्ञ + भावे इञ् स्त्रियां वा डीप् अ-
 ड्नीम् अङ्गिकारिणादि गुणं राति ददाति अड्नी
 आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अज्ञ +
 ईरम्) स्नानाख्यातमलक्ष्यविशेषः । चाँजिर +
 इति पियारा इति च भाषा । तत्पठ्योयः । मञ्जुवं र
 काकोटुम्बरिकाफलं र । अस्य गुणाः । प्रीत-
 वासं । खादुलं । गुरुत्वं । वार्यपित्तरक्तक्षमिश्र-
 ष्ट्वपीडकफपुसवैरस्युगाशिवं । अङ्गिकारिण्य
 लम्बोदरं तस्मादव्यगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निघण्टौ ॥
 अट्टनं, स्त्री, (अट्ट + भावे ल्यट्) भ्रमणं । (यथा सन्-
 द्रलमघीश्वरत्वमगमत् त्वां माह भिद्राटनं ।
 इति घटाकाशः) ॥
 अट्टनिः, स्त्री, (अट्टति तथा गच्छति यत्र अट्ट +
 अङ्गिकारणे षनि) धनुस्तरभागः । धनुस्तर ऊर्ध्व
 इति भाषा । इत्युच्चारिकोषः ॥
 अट्टनी, स्त्री, (अट्टनि + स्त्रियात्वा डीप्) अट्टनिः ।
 धनुस्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते ।
 धनदगुरुगुणाटयोद्धतकाराणकोशाह्वलं) ॥
 अट्टरथः, पुं, पतत्यनेन वासकच्छः । इत्यमरः ॥
 अट्टरूपः, पुं, (अट्टति अत्युपासे पतत्यनेन अट्ट +
 घञर्थे कः । अट्टं कासाख्यदोगं रोषति नाशयति
 हृष + कर्त्तरि कः । अथवा रूप + कर्त्तरि कः
 अट्टस्य रूपो वा यद्यतीतवपुसः । वासकः काल-
 नाशक इति वैश्वेने) वासकच्छः । इत्यमरटीकायां
 रायसुजुटः ॥
 अट्टविः, स्त्री, (अट्टति वाङ्मये गच्छति यत्र अट्ट +
 अङ्गिकारणे षवि पञ्चाशति वनं ब्रजेदिति) वनं ।
 इति रायसुजुटः ॥
 अट्टवी, स्त्री, (अट्टवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आलर्कोत्तैव मार्गधं
 कान्ताराख्यटवीस्तथा) ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्ट + भावे अष्ट तत्पठ्यम्) पर्यटनं ।
 भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥
 अट्टाया, स्त्री, (पौनः पुन्येन अट्टनं भ्रमणम् अट्ट +
 ह्रस्विच्छिभूत्राच्छर्त्वादिना यष्ट + भावे अ
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनःपुनर्भ्रमणं ।
 अतिप्रथममणं । इति व्याकरणं) ॥ अट्ट क
 लौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टह-
 यात्मः क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥
 तौच्छमप्योभावाः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट उ अतिभ्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 मूर्द्धन्यवर्गाद्योपपन्नः । उ अट्टिद्विषते दन्त्यवर्गा-
 द्योपपन्नः । उ अतिद्विषते । दन्त्यवर्गादतीयो-
 पपन्नः । उ अट्टिद्विषते खलं राजा । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्ट, स्त्री, (अट्ट + अच्) युक्तं । मत्तं । अत्रं ।
 इति मेदिनी भृरिप्रयोगश्च ॥
 अट्ट, पुं, (अट्टते एकं मष्टमतिक्रम्य यत्र मष्टे गच्छति
 अट्ट + अङ्गिकारणे षण्) सौमः । इत्यमरः ॥
 हर्म्यादिशब्दं । इति भरतः ॥ प्राकारप्रस्थित-

अड

रथमृष्टं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातमृष्ट-
 विशेषः । इति कौटिल्यः ॥ प्राकारमख्यमपोपरि
 प्राजा । इति केचित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका ।
 इति केचित् ॥ मख्यमपोपरि हर्म्यामृष्टं । इति
 केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽप्यन्तरे सौमख्यो-
 ऽट्टः । इति मङ्गः ॥ अतिप्रथमः । इति मेदिनी ॥
 अट्टः इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टट्ट (वीध्यादिबिम्बचनम् शकम्धादित्वात् पररू-
 पत्वमस्य अट्टट्टहासमभिवं शिवदूती चकार
 हेति षष्ठी) अत्युचं । इति अटाधरः ॥
 अट्टनं (स्त्री) चक्रापलाक्षं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अट्टहासः, पुं, मञ्जुस्तरौ हासः । शब्दयुक्तहास्यं
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 नगादोषैः साङ्गहासं मुहुर्युक्तं) ॥ अन्वकस्याट्ट-
 हासः ॥ मेघदूते ॥
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिप्रयं हासकः अतिश्वेत-
 पुष्यात्वात् हास्यकारीव द्वितीयात्तत् पुरुषः) कुन्द-
 पुष्य छद्मः । इति राजनिघण्टुः ॥
 अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिप्रयं
 हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृष्टवत् अलति भवति
 अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भव्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥
 अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृष्टवत् अलति
 भवति अल + अच् खार्थे कन्) उपरितनमृष्टं ।
 अट्टालिकोपरि मृष्टं । तत्पठ्योयः । सौमः र
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + खार्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजमृष्टं । तत्पठ्योयः ॥
 अट्टालारं र हर्म्यां र सौषं ४ धवलागारं ५ ।
 इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टालिकाट्टालि-
 कादिभ्यो देशेभ्यः) ।
 अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-
 लिका + क्त + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः)
 शूद्रागर्भे चिन्कारोरञ्जनातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म मृष्टनिर्माणादि । राज इति धैकर इति
 च भाषा ।
 “कुलटायाश्च शूद्रायां चिचकारस्य वीर्यतः ।
 वभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट्ट + भावे कप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रायसुजुटः । यथा,—
 “तौर्थ्यत्रिकं अट्टाया च कामजे दशको गयः” ।
 इति स्मृतिः ।
 अट्ट इ उ गती इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि)
 अयठते उ अयठते । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अट्टति । इति
 दुर्गादासः ॥
 अड र न आभौ (सादिं सेट्) इति कविकल्प-

अणु

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अड्नोति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अड उद्यमे । (आदिं सेट् परं) । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
 अड् अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्ग-
 हतोयोपपन्नः । (आदिं सेट् परं अड् + सन् लट्
 तिप्) अडिडुषति । किमि संयोगान्तलोपे अड् ।
 अभियोगः समाधानं । अडुति पद्यं विद्वान् ।
 अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।
 अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रव-
 शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 अण य ड जीवने । प्राग्नेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 य ड अणते जने दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ॥
 अणखं, स्त्री, (अणोः सुष्मप्रसस्य घोनादिकस्य भवन
 सुप्तत्तिस्थानमिति यावत् अण्यु + यत्) आणवीनं
 (अणोः, सुष्मप्रसस्य षीगादिकस्य भवनसुप्तत्ति-
 स्थानमिति यावत् अण्यु + घञ् तस्य इनः आदि-
 छद्दिश्च) । अणधान्यात्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 सुजुटः ॥
 अण्यिः, पु, स्त्री (अणति शब्दायते अण्यु + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अन्त्याकीलकः । रथचक्राप्रस्थित
 कीलः । इत्यमरः ॥ अत्रिः । सूषाद्ययमागः ।
 सीमा । इति मेदिनी । तस्य रूपान्तरं । अण्यो ।
 अण्यिः (अणति शब्दायते अण्यु + इञ्, अजादि-
 षोश्च इति इञ्, अणि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ॥
 अण्यिमा [न्] पुं, (अण्यु + भावे इमनिच्) अण्यिमा
 लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वश्च
 वशित्वश्च तथा कामावसायित्व इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अण्योर्भावः । अण्यत्वं । सूक्ष्मात् ।
 इति साकरणं । अष्टविश्वैश्वर्यमर्थे ऐश्वर्यविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ यथ्यभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
 सर्वत्र विघ्नन्ति केचिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ॥
 (“अण्यिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायित्व” ॥
 इति आगमः) ।
 अण्यीयः, [न्] चि, अतिश्वयेन अण्युः अण्यु + ईयसन्
 अलक्ष्यं । अतिरूपं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—
 “प्रशासितारं सर्वेषामण्यीयांसमगौरपि ।
 लक्ष्मणं स्वप्रधीगन्धं विद्यात् तं प्रथमं परं” ॥)
 अण्यि, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण्यु + उन् ।
 लवलेषश्चक्रणायावः इत्यमरः) लुप्तं । सूक्ष्मं । इति
 मेदिनी ॥
 अण्युः, पुं, (अण्यु + उन्) शेषः । त्रीद्विविशेषः ।
 सूक्ष्मधान्यं । जिना इत्यादि भोज्या इत्यमरः ।
 (यथा मनुः । न मृष्टीयात् युक्तमयस्त्रि) ॥
 अण्यकः, त्रि, (अण्युप्रकारः अण्यु + सूक्ष्मादित्वात्

अण्ड

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अण्डप्रकारे, अण्डप्रकार्ये ची-
नादिधान्ये) घटुरः । निपुणः । अल्पः । स्तोकः ।
इति मेदिनी ॥

अणुमा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीर्घार्थः वा बज्ज-
श्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुदेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा देवती पञ्चमिषः)
दन्तोद्धतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुश्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः श्रीहिः, कर्म्मधारयः,
चीनादि) सूक्ष्मार्थः । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ॥

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्विप् अम् संयोगं
उच्यते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + कश्चो डः ।
पुंसोऽप्यवभेदे सुक्के, पक्षिदिने । "तदण्डमभव-
द्धमं सङ्घासुसमप्रभमिति" मनुः ।) पञ्चादि-
प्रादुर्भावकोषः । अण्डा । डिम् । इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः ॥ पेशिः
४ कोशः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ।
डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिभूमिगणानां
गुणाः,—
("नातिस्त्रिभानि दृष्याणि सान्ध्याकारसानि च ।
वातघ्नान्यतिसुक्राणि गुरुण्यणानि पक्षिणाम्" ॥
इति वैद्यके ॥)

खादुलं । कटुपाकित्वं । रुचिसुक्रकारित्वं । वात-
घ्ननाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सुक्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति कैचित् ॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड + खार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटरपृथ्वी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अथनरे
पृथ्वं यस्याः वा बज्जश्रीहिः, स्त्रियां ङीप्) अगान्ती-
रुद्रः । नीलरात्रा । नीलवुक्त्रा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्तःकोटरपृथ्वी इत्यपि
पाठः ॥

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य सुक्कस्य कोशः, षष्ठीतत् ।)
अण्डकोषः । इत्यमरटीका ॥

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य सुक्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) खनामख्यतशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । सुक्कः २ रुषणः ३ । इत्यमरः ॥ अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति ञटाश्ररः ॥

अण्डकोषकः, ङ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्णं १० ॥
इति रामायणं ॥ कोषकोषकसुक्काण्डरुषणञ्च अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेशीसीमानौ पञ्चमिष्यपि
कुचचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + खार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डजा, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ङ
उपपदसमासः) पक्षी । कर्पूः । मत्स्यः । जलपासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमानि चि ।
इत्यमरः ॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पां नक्का मत्स्याश्च कण्ठपा-
यानि चैवंप्रकाराणि खलजान्यौद्धानि च" ॥
इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः, स्त्रिया टाप् ।) मृग-
नाभिः । कालूरी । इति विश्वमेदिनीहेम-
चन्द्राः ॥

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डारः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विघ्नितसामर्थ्य-
वान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अण् + वेतोऽगुणवचनादिति पक्षे
ङीप्) अणुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीया ॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् युम् आदिं सेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति बन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्यः । अतएव अन्यते ईन्त्यते । समते तु
अन्यते इन्त्यते । कन्दोऽनुरोधादुभयव इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अत सातव्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातव्यगतं
नैरन्त्यर्थेण अमयं प्रापणञ्च । अति वायुः ।
अतति सूय्यो गगानं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अत, [स] व्य, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽङिति
पञ्चमर्थे तस् एतद् अन्त्यस्य अत्रादेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, व्य, (एतद् + तस् पञ्चमर्थे तस् । एतद्
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
"अतएव महेशानि रक्षयोः समता भवेत्" ॥

इति सारदातिशकटीकाराणां राघवभट्टः ॥ अतएव
पं । इति बोपदेवः ॥

अतट्, पु, (तद्यते आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
ञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्या बज्ज-
श्रीहिः) पर्वतस्योत्सथानं तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा प्राजुन्तले । मनो-
रथानामतटप्रपातः) ॥

अतर्कः, पुं, (तर्कतेऽनेन तर्कं + घञर्थे कः । तर्कस्तर्कं
हेतुः स नास्ति यस्य स बज्जश्रीहिः) अहेतुकः । शुक्ल-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मैः ॥

अतर्कः, स्त्री, (नास्ति तर्कं गाधभागो यस्य तत् बज्ज-
श्रीहिः) अतलस्यर्भिति अत्यन्तर्यः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्यर्भः, त्रि, (नास्ति तलस्य अयोभागस्य स्यर्भो-
यस्य स बज्जश्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्युक्त्वा [भ्रु] त्रि, (न तर्कं गाधभागः नञ्समासः,
तत् स्युष्मति यः अतल + स्युष् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्युष्कारो । कर्मणि क्तिन् तत् स्युष्मते
येन) अतलस्यर्भः । तत्पर्यायः । आस्यार आस्यारं
अस्यारं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतस्य, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां ङीष्) (अतसीदृशविशेषः
वायुः । इत्युच्चारितोः) ॥ आत्मा । इति विश्वान्न

कौमुद्यामुदादिदितिः ॥ वल्कलनिर्मितवस्त्रं ।
अच्छं । यथा—"अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति
धातुत्वनौ" माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रिया ङीप्) कृष्ण-
पुष्पद्रुमद्रुमभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः १ चयका २ उमा ३ क्षौमी ४ यदपत्नी
५ सुवर्षला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिका ७
देवी ८ मदगत्या ९ मदोल्कटा १० क्षुमा ११
हेमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
क्षौद्रपित्तकारित्वञ्च । अद्यापेक्षस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छित्वं । मदगन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं ॥ खादुत्वं । उष्णत्वं । अक्षत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पाञ्ची स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता क्षिप्त्वा पाके कटुगुणः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नो कफपित्तविनाशिनी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ शय्यरत्नः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, व्य, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां) अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम् ।) प्रकथं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असम्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिति श्रुत्युपसर्गान्तोऽप्यु ॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः जुगतिपादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अत्यन्तः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारय) ।
अर्थमात्रत्वं । अर्थमात्रणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पु, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कम्पु हस्तिकन्दकः) इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किङ्कल्याः
यस्य सः) कुलकच्छतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम
+ भावे षच् रद्वाभावः) क्रमोच्छङ्खनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे षच्)
उपात्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिन्नमः । रथे शूचून्
प्रति अभीतप्रोधादेर्गमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तः) क्षाति-
क्रमः । क्षतक्रमोच्छङ्खनं । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजः । इति बोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
नेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽप्यभिति लक्ष्यते । इति
रक्षितः ॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रामकर्त्ता । क्रमोच्छङ्खकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः ॥

अतिगण्डः, पुं (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) किङ्कन्मादिसप्तविंशतियोगमथे षष्ठ्योका ।
तत्र जातमन्तः ।

"अस्तिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूसः कतत्रो गण्डो गायुश्च ॥

अति

सरोमदेहः प्रथोऽतिदोषः
प्रकाशगण्डकलतिगण्डकलमा ॥

इति कोष्ठोपरीमः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः) भूत-
दण्डं । धन्यकं । सुद्वरदण्डं । गन्धकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धिनः) ।

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्तौ) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य आतः अतिगन्ध + इत्च्) । मन्दाह्वकतः ।
अतिशयगन्धयुक्तः । तत्पथीयः । सयुग्मद्वयः २ ।
इति वृषायुधः ॥

अतिगृह्य, स्त्री, (गृह्यमतिक्रान्ता जुगतिप्रार्थति
समासः) एप्रियार्थोविशेषः । चूदचाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥ गृह्यातिक्रान्तौ त्रि ॥

अतिघरा, स्त्री, (गन्धविस्तारोऽथ स्वस्थानमतिक्रम्य
धरति गच्छतेऽथ अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियं टाप्) पद्मचारिणीरुद्रः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिघारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ्) । श्रीद्वगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
जुगादिपञ्चग्रहाणां राशिभोगाकाशासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
घारः । परराशिगमने अतिघारः । एतौ गुरो-
श्चेदकाशो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
नायाति तदा मन्दातिघारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । ग्रहाणां स्वभोग्यमानराशवपि वक्राति-
घारो भवति ॥ तत्र नाकाक्षः । इति स्मृति-
न्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (कायते आच्छाद्यतेऽनेन कृष् +
षिच् + करणे ङ्ङ् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
अत्युच्यते क्त्रातिक्त्रमकारी) । भूतदण्डं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलदण्डविशेषः । अस्त्रावर्गकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ क्त्रा ।
काटकाति । कुंडकाति । पोयासकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + क्त्र + स्त्रार्थे कन्)
क्त्रदण्डः । कातरियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (क्त्रमतिक्रान्ता; अत्यादय इति
नमासः) । अवाक्पुत्री । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ श्रुताङ्गा । श्रुतुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (क्त्रातिक्त्रे साङ्गुलीं जटिलां ब्रह्म-
चारिणीं) इति सुश्रुते ॥

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः) ।
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवगतजवनेन
प्राप्तसुख्यविभागं) इति भट्टिकाव्ये ॥ तत्व-
पथीयः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः २
अतिजवः ३ । इति लट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिशयितो

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्तौ त्रि) ।
नीलक्रीडः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिज्ञानं, स्त्री, (ज्ञी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्त
ज्ञानं गमनं कर्मधारयः) । पद्मिणा प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदृज्यां ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कौपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सात्वेन गच्छति न तिष्ठति
अत् + इथिन्) । अद्यातपूर्वगृह्यागतयुक्तिः । इति
श्रीधरसामी ॥ अतिथु इति भाषा । तत्वार्थायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृह्यागतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रोत्रिङ्गे आवेशिको पृथ्विथी इ । इति
लट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगान्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रथमः ८ अन्त्यागतः ९ प्राचूर्णिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राचूर्णिकः ११ । इति विश्वः ॥

प्राचूर्णः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * तस्य
कान्त्यं । यस्य न आद्यते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृह्यमायाति सोऽतिथिः
प्रोचते बुधैः ॥ * तस्य निवर्तने गृह्यस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृह्यात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥ *
इति पुराणं ॥ * तस्य गृह्यकाण्डः “ततो
गोदोहमाचन्तु कालं तिष्ठेद्गृह्याङ्गने । अति-
थिप्रदृष्टार्थाय तद्दृष्टं वा यद्दृच्छ्या” इति
विष्णुपुराणं ॥ * गोदोहकाण्डश्च सुहृत्तारुम-
भागः । यथा । “आचन्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो
द्वारावलोचनं । सुहृत्तारुण्यं भागमुद्धीर्यो
ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * तस्य
सूर्यत्वादिविचारो एव वा । “प्रिये वा यदि वा
देष्यो भूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्रदेवानो
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” इति शालतपः ॥ *
तस्य वेदादयो न प्रदृष्ट्या ।

“साध्यायगोत्रचरणमपट्टापि तथा कुलं ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येतः(भाग्यतं गृही) ॥
इति विश्वपुराणं ॥ * तस्य देशादौ पृष्ठे दोषः ।
“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्टा योऽर्घ्यं प्रयच्छति ।
न स तत्पथमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ।
इति सुश्रुतिः ॥ * अतिथये शतयनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * भिक्षादिजलान्यं ।
“प्रासप्रमाणा भिक्षास्त्यादयं प्रासचतुष्टयं ।
अयाश्चतुर्गुणं प्राङ्गृह्णन्तकारं द्विजासमाः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् । इत्याङ्कितत्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा षकृत्तत्-
प्रवृत्तः) । अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्व-
र्थायः । न्ययश्च २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिथिद्वयं, स्त्री, (श + अथे ल्युट्, अत्यन्तं शनं अन्-
त्त्वधसपूर्वकपरस्मैत्वत्पत्ति, कर्मधारयः) । बह्व-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—
“अतिदाने बलिर्विद्वः अतिमाने च कौरवः ।
अतिरूपे हता सीता सर्वमेव्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष्ट + क्तः । अत्यधर्मा-
णाश्चन्द्रारोपयामतिदेश यथा,—“तिष्ठित्
सान्ध्याशुक्रमिव्यातिदेशिकलक्ष्मम्) । अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रा भाष्यो विन्दे-
तेत्यनेन श्रुतस्यापि सगोत्रा कथं न निधिधते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टश्रुतगोत्रादिः । इत्युदाहृतत्वं ॥

अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्णतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ल्यट्) ।
रत्नविचकटद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष्ट + भावे घञ्) अत्य-
धर्मस्यायत्र आरोपणं । यथा,—“इषदिक”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः । कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तस्मान्नेप कर्मसु ।
धर्मोऽतिदिष्टते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः १ यथा,—“नियेन तुल्यं श्रेयं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । १ । काव्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्तः इत्यत्र काव्येण
निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्मोतिदेशः” । २ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विक्रुतो भौद्रचरधामे
ब्रीहिकाव्यकारिणि सुहृन् ब्रीहिकाव्यनिमित्तत्वात्
धर्मोः प्रोक्त्यादयः कच्यन्ते” । ३ । व्यपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमपिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययगे अमिहोत्रपदव्यप-
देशात् अमिहोत्रधर्मोतिदेशः” । ४ । “रूपाति-
देशः” ५ यथा,—“यजमानाद्भिन्नो यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादर्थवत्त्वरूपाङ्गमाते यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आङ्-
विकेटीकायां श्रीकण्ठः ॥

अतिसु, त्रि, (जुगतिप्रादीतिसमासः) । गोस्त्रियोरुप-
सर्जनस्थेति ऋसः) । अतितनौकः । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनीः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) । अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्या, [न] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः) ।
अतः पूजार्थत्वात् समासान्तप्रथमः) । सन्मार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपजः, पुं, (अतिदृष्टत् पजं यस्य सः बह्व्रीहिः) ।
हृत्किबन्धद्वयः । शाकद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) । अति-
क्रमः । उपात्ययः । पथ्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्व्यकार्थ्यतिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदृष्टतया अत्युत्कृष्टं पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः) । नबलिघपापमध्ये
गुह्यतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः माहदुष्कृत-

अति

सुधागमनञ्च । स्त्रियास्तु पुचपिठस्युरगमनञ्च । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, चि, (अतिश्रयितं बलं यस्य सः बद्धोद्दिः) प्रबल । अतिश्रयबलवान् । प्रकृष्टबल-
विश्रिष्टः इति मेदिनी । (विजृम्भमाशोऽतिबलः प्रत्यबुध्यत रात्सः ॥ इति रामायणम् ॥)

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः खा बद्धोद्दिः ।) विश्वाभिचेय रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“ग्रहाण दे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा” ।

इत्यादि रामायणे) पीतबला । पीतवर्षाषाडिषाया इति ख्याता । पिटारणी । इति मदनविनोदः ॥ गुरशकरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायः । बलिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाद्यपुष्पिका ५ घटा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिचला ९ दध्यगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्व । कटुत्व । वातक्षमिनाशिवं । दृष्टदृष्टाविषक्वर्द्धिक्लेदोप-
द्रमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारोऽयं वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि लृट्, उपपदसमासः ।) (खरः । अश्वतरः । गर्दभात् वज्रवाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खसर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभोः, पुं, (अतिभिभेद्यस्याः अति भो + अया-
दाने क्तिप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिश्रयिता भूमिर्मर्थ्यादा
कर्म्मधारयः, अतिमर्थ्यादा) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्थमदरादतिभूमिं दुःसहस्रजनभराः सुरतस्येति
भाषः ॥ अतिश्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गलः, पुं, (अतिमङ्गलाय द्वितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विस्फुटः । इति रत्नमाला ॥ अतिश्रय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमङ्गलः, द्वि, (मर्थ्यादामतिक्लान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
श्रये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्लान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयः । तदयुक्ते चि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रणीहितनलौ बाह्व
घटोत्प्लेयबात् ॥)

अतिसुक्तः, (पुं) माधवीशता । इत्यमरः ॥ तिनिश्र-
यत् । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिसुक्तः, चि, (अतिश्रयेण सुक्तः निर्व्याणसुक्तिं गतः
अति + सुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्व्याणसुक्तिविश्रष्टः) ।
निर्व्याणः । निःसक्तः । इति विश्वमेदिनी ॥ प्रास-
निर्व्याणः ॥

अतिसुक्ताः, पुं, (सुच् + भावे क्त, अतिश्रयेण सुक्तं
बन्धुश्रेयस्य यस्य सः बद्धोद्दिः, क्त्वा ।) तिनिश्र-
यत् । इत्यमरः । तिन्युक्त्वाः । प्रत्ययविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुङ्गवः २ मञ्जिनी ३ अमरा-
नन्दा ४ कायककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
शीतबलं । अमनाशिवं । पित्तदाहृणोऽप्याद-
श्चिक्वाहृदिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अति

(कर्णिकारान् कुरुवक्रान् चम्पकानतिमुक्तान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमसिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) सूक्ष्म-
लता । राक्षा । क्षीतनकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, चि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । अष्टे भिन्ने
श्रुत्वे च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिश्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।
इत्यमरः ॥

अतिरेकः, चि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रुत्वे च ।) अतिश्रयः । यथा,—
“समूहं तुभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति रुच् +
भावे घञ् ।) क्षयथाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिश्रयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमशः + मत्वर्थे श्) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ दृष्टवृत्तानर इति केचित् ॥ अति-
श्रयलोमयुक्ते चि ॥

अतिशोमश्रा, स्त्री, (अतिश्रयितं शोम अतिशोमन् +
मत्वर्थे श्, स्त्रियां टाप् ।) नीलवृक्षा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवसुंलः, पुं, (अतिश्रयितो वसुंतः कर्म्मधारयः) ।
कषाय विशेषः । वीटुला कडाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अति-
वादः । परमोक्तिः । इत्यमरटीकार्या रमानाथः ॥
((अतिवादांस्तिच्छेते नावमन्येते कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वन्ति केनचित् ॥ मनुः) ।

अतिविकटः, पु, (अतिश्रयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहृष्टी । इति शब्दशाला ॥ अतिकराले चि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बद्धोद्दिः) दृष्टविशेषः ।
आवइष । आतेच इति भाषा । तत्पर्यायः । विन्धा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शुद्धी ७ मज्जीषधं ८ । इत्यमरः ॥ काशीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ मज्जुरा १३ विरुपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरुपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः । तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । द्राहिल । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कषापिसाज्वरामा-
तिसारकासविषक्वर्द्धिनाशित्वञ्च ।
“त्रिधातिविषा त्रेया सुक्ता ह्यस्या तथावया ।
रसवीर्यैविषाकेषु निर्विषैव गुणाधिका” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विन्धा शुद्धी प्रतिविषावया ।
सुक्ताकन्दा चोपविषा मज्जुरा श्वेतकन्दा ॥
विषा सोऽस्या कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ॥
कषापिसातिसारामविक्लमासवमिक्लिनीम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अति

अतिविश्वद्वदोर्जा, स्त्री, (अतिविश्वव्या अति-
प्रश्रययुक्ता नवोर्जा प्रश्रयिनी नायिका इति यावत्
कर्म्मधारयः ।) स्त्रीयान्तांतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिश्रयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परषवाक । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिश्रयिण वृष्टिः वर्षणं) अति-
श्रयवृष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्वर्षणरूपः
क्षीयानुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा सूयिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानाः बड्धेता इतयः स्मृताः ॥
इति पराशरः ॥

अतिवेणं, स्त्री, (वेणां मर्थ्यादां कृणं वा अतिक्लान्तं
प्रादिसमासः, कृष्णः) अतिश्रयिते चि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेणं प्रयोरश्रेः । नीतिमाला) ।

अतिव्याधा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्म्मधारयः ।
व्यध + भावे अच् स्त्रियां टाप् ।) अतिश्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिश्रयेण व्याप्तिव्यापनं) अतिश्रय-
व्यापनं । अत्यन्ते लक्ष्यास्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वक्रि-
रिच्य च धुमाभाववाधिकरणङ्गदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साव्यवहित-
प्राकल्पावच्छेदेन रविमुज्यमानराशेररवि-
संयोगविशिष्टखान्तिमन्त्रणकत्वं मज्जसासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवाराण्य चैत्यातिक्रमि-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जसासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकथापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवाराण्य सत्त्वं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिश्रुतिता, स्त्री, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्म्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बद्धोद्दिः, तस्य भावः तल स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिश्रुतिभाक् [ज्] पुं, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्म्म
साधनसामर्थ्यं कर्म्मधारयः । तां भजते अतिश्रुति
+ भञ् + कर्त्तरि शिच्, उपपदसमासः) । अति-
श्रयश्रुतिविश्रुष्टः । अतिसमर्थः । सर्वोत्थमतिश्रुति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिश्रयः, पुं, (अति + श्रो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवेणं ३ भृष्टं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्धातं ७ निर्मरं ८ तीरं ९
यकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्थ्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुदु १८
किमुत १९ स २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिर्णयवर्गे अमरः ॥

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति श्रो + अच्) अति-
श्रयः । तदयुक्ते चि । इत्यमरटीकार्या रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्लान्तं आद्यादीलिसमासः । अतिक्लान्त
श्रयणम्) ।
अतिश्रयणं, स्त्री, (अति श्रो + अच्) अति-
श्रयः । तदयुक्ते चि । इत्यमरटीकार्या रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्लान्तं आद्यादीलिसमासः । अतिक्लान्त
श्रयणम्) ।

कृष्टः) अतिशयनं। इति शब्दरत्नावली ॥ (आ-
धिक्यं) प्रकर्षः। प्रप्रसा।)

अतिशोभनः, त्रि, (अतिशोभते अति-+शुभ+
कर्त्तरि ल्युः)। अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः ॥

अतिरुज्ज्वलनं, स्त्री, (अतिशयेन सर्जनं दानं अति+
रुज्+भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विशालः २। इत्यमरः ॥ दानं। वधः। इति मेदिनी ॥
(विधुरं) लक्षणानातिस्त्वान्ता ननु मां प्रापय पशु-
रन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति+रु+आधिनत्यन्तेत्विति
वक्तव्यमिति वार्त्तिककृत्त्रेण कर्त्तरि घञ् ङङि-
दोषश्च ।) बह्व्रवमलनिःसारणरोगः। तत्पर्यायः।
अभ्रगन्धिः २ उदरामयः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनीसारः ३। इति वैद्यकं ॥ तस्य निदानं।

“गूर्वातिसंग्रहस्तोऽप्युद्भवस्तुतिश्रीतलैः।
विषुद्धाशुभ्रनाजीर्णैर्वियमेन्वापि भोजनैः ॥
क्षेहाद्यैरित्युद्दिष्टे मिथ्यायुक्तैर्विवेभ्यै।
शोकाद्युद्यम्भमद्यातिपानैः साह्यैरुपपत्यैः ॥
जलाभिरभवेत्संगविद्यतेः क्रिमिदोषतः।
दृश्यां भवत्यनीसारो लक्ष्यो तस्य वक्ष्यते” ॥

संप्राप्तियथा,—
“संग्रह्याणां घातुरर्पि प्रहृष्टः
शुक्लश्लिम्भो वायुनाथः प्रथमः।
सख्यतीवातिसारं तमाह-
र्याधिं घोरं बहुविधं तं वदन्ति ॥
रक्तकेशः सर्वशस्त्रापि दोषः
शोकेनान्यः यत् क्षानेन चोक्तः” ॥ १ ॥

पूर्वरूपं यथा,—
हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गत्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आधानमथाविपकी
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥
इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सांमाह।

“आमपक्वकमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारं सर्वस्निग्धामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥
क्रमशश्चिकित्सा। तचामपक्वयैर्लक्ष्यं।
“संक्षेपमनैर्दोषैस्तु न्यक्तमशु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुग्धिं पिच्छिलं चामसंज्ञितं ॥
रत्नान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
आधवश्च विशेष्यं तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥
न च संग्राह्यं दंष्ट्रात् पूर्वमाभातिसारिणे।
अकाले संश्लेषितो हि विकारानु कुरते बह्व्र ॥
दक्षकालसकाधानमद्यशुभ्रान्भग्नदरान्।
श्रीपं पाण्ड्यामयं श्लेष्मगुल्मभेहोदरज्वरान् ॥
विषमथाः श्वितरक्षश्च वातपित्तात्मकश्च यः।
शोथघातुबलस्यापि बद्धदोषोऽतिविद्युतः ॥
आरोपिण्ण क्लमनोयः स्यात् पाण्ड्याभ्यर्जनं भवेत्।
बह्व्रभेदं सुखा न धान्यदत्तोह भेषजं च विनः।
असुरीर्जोदोषविषयं तत् प्राचयते तथा क्रमयेत् ॥

बह्व्रनयव दोषदुःसह्यपिपासायां दोषपाकाधै
षडङ्गविधिनाहं प्रदत्तं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीधप्रदत्तं तोयं दृष्यादाहातिसारिणे।
क्रीवरं शङ्खवेराभ्यां सुस्तपपटकेन वा ॥
सुस्तोदीधप्रदत्तं श्रुतिं प्रदातुं यिपासवे।
द्वितं लङ्घनमेवादौ पूर्वैरूपेऽतिसारिणाः ॥
कार्यं वानशनस्यान्ते प्रदत्तं लघुभोजनं।
पथ्यादाखचामुक्तेनगरातिविषान्वितैः ॥
आमातीसारनाशाय क्वाथमेभिः पिवेन्नरः।
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥
“पाठाहिङ्गजम्बोदोयोपश्चकोलाब्जं रजः।
उष्णान्भूपीतं सखं जयवामं सर्वैश्वरं” ॥
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥
“हरीतकी सातिविषां हिङ्गु सौवर्षणां वचां।
सैन्धवश्चापि संपित्त्य पाययेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्स्विति।
आमातिसारो योगेन यथेतेन न प्राप्यति।
न तं योगश्रतेनापि चिकित्स्विति चिकित्स्वकः ॥”
चिकित्स्विति अपनयति। हरीतक्यादिकल्कः ॥ * ॥
“वत्सकातिविषां विन्सुस्तवालकजं प्रदत्तं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरंरं रक्तशूलजित् ॥”
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥
“शरहरससंपिष्टं पक्वमासञ्च नागरं।
आमातिसारशूलं दीपनं पाचनं परं” ॥
नागरस्य पुटपाकाः कल्कश्च ॥ * ॥
“धान्यवालकविल्यान्वगारैः पाचितं जलं।
आमशुचिविबन्धं पाचनं निवसेवितं” ॥
धान्यपक्वकं ॥ * ॥
“पिपेक्षे धान्यचतुष्कन्तु शुष्णोत्थागाददन्ति हि।
रक्तेऽपि पित्तसाधन्योऽदितं धान्यचतुष्टयं ॥”
धान्यचतुष्कं ॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥
“सलोद्भ्रं घातकीविलं भुक्तान्मासिकलिङ्गकं।
पिबेन्नाह्विषतत्रेण्यं पक्वातीसारनाशनं ॥”
लोद्भ्रदिचूर्णं ॥ * ॥
“अम्लघातकी लोद्भ्रं समङ्गा पक्वोशरं।
मधुकारलुविल्लञ्च पक्वातीसारहा गणः ॥”
अरलुः श्लोणाकः। पाठादिर्गणः ॥ * ॥
“समङ्गा घातकीपुष्यं मञ्जिष्ठा लोद्भ्रश्च च।
श्रास्त्रलोवेष्टको लोद्भ्रो दाङ्गिमदुषणलचौ ॥
आवास्थिमधं लोद्भ्रश्च विल्लमथं प्रियङ्गु च।
मधुकं शङ्खवेरश्च दीर्घकृन्तलगेव च ॥
चलारं यते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनः।
ते योगा उपयेय्याः स्युः सद्योऽस्त्राखुलाभुना ॥”
समङ्गाञ्च लज्जालुः। श्रास्त्रलोवेष्टको मोचरसः।
दाङ्गिमस्य दुमकलयेत्स चो। प्रियङ्गोर्गुण्डकालैमज-
पते वक्तमानत्वा त शङ्खवेरमज्जुष्टीः दीर्घकृन्तः
श्लोणाकः तस्य लक्कं समङ्गादीनि चलारि चूर्णानि ॥
“कष्टजम्बूदाङ्गिमशङ्गात्कपपत्रविल्लवर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनौ रन्ध्यात् ॥”
कष्टं चवराई शाकस्य भेदः। कष्टटादिभि-
श्वतुभिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

“मोचरससुस्तनागपाठारलुधातकीकुसुमैः।
चूर्णं मथितसमेतं खण्डि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥
अरलुः श्लोणाकः। मथितं मिच्छिलं दधि वस्त्रपूतं
गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
“सुस्तावत्सुक्वीजं मोचरसो विल्लघातकीलोद्भ्रं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनौ रन्ध्यात् ॥”
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
“सुस्तारलुसुष्णोभिर्घातकीलोद्भ्रनालकैः।
विल्लमोचरसाथ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सुकैः ॥
आमवीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः।
मधुतखुलपानीयपीतैर्नशेत् प्रवाहिकां ॥
सर्वेऽतिसारा यद्गृही प्रशमं वाति वेगतः।
दृडगङ्गाधरं चूर्णं रन्ध्याद्गोष्णवाहिनौ ॥”
समङ्गा लज्जालुः। दृडगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
शङ्खोत्कल्कः तखुलपयसा सुमादिकः पीतः।
सेतुरिव वारिवेगं भट्टिति रन्ध्यादतीसारं ॥
शङ्खोत्कल्कः ॥ * ॥
“कुटजलम्बुनामात्रं श्लोणवीरे पचेत् भिषक्।
पारश्रेष्ठं प्रदत्तं गीला वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्घातकी विल्लं पाठा मोचरसस्तथा।
सुक्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दुर्वा प्रलिप्यते।
जलेन ह्यागदुग्धेन पीतो मखं न वा जयेत् ॥
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान् ॥
अष्टदरं समस्तञ्च तथाशोभं प्रवाहिकां ॥”
कुटजावलेहः ॥ * ॥
“क्षालनाशं सुदृष्टं पिष्टेरामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्य रसेनास्य पुरेयाद्भाभिमण्डलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रहृष्टं दुर्जरं दृश्यां।
सद्योऽतिसारमजयं भाश्रयत्येष योगराट् ॥
पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा मन्थत्वगाम्बजा।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्त्युदरे घृता ॥ * ॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं ॥
“अरण्यं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं सुदुर्मुञ्जः।
शुद्धदामं सरकृच्छ्रं मासतेनातिवार्यते ॥
अरुणमीषवर्णं। शुक्लं पुरीषं। सरकृच्छ्रं
शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रगपि गुदस्य
बोद्धव्यं ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।
“वृक्षा घातिविषा मुक्तं वीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषा वातातिसारशान्ति ॥ * ॥
अथ पितातीसारस्य लक्षणं।
“पित्तात् पीतं शुद्धजस्तं दुर्गन्धि हरितं द्रुतं।
शुदपाकलाम्बुच्छोदाहयुक्तं प्रवर्तते ॥ * ॥
तस्य चिकित्सा।
“विल्लशकपाम्बोदवालकातिविषाकृतः।
कषायो हृन्वतीसारं सामं पित्तव्युद्भवं” ॥
विल्लादिकषायः ॥ * ॥
“रसाङ्गवं सातिविधं कुटजस्य पलं त्वचं।
घातकीशङ्खवेरश्च पाययेत्खुलाभुना ॥
निहृन्मि मधुना पीतं पितातीसारसुख्यं।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमासु निवारयेत् ॥
रसाङ्गनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पितातिसारभेदस्य

अति

रक्षातीसारस्य संप्रतिमाह,—
 “पिस्रकृन्ति यदाथैथं त्रयाण्यत्राति प्रैकिके ।
 वहीमाञ्ज्यायते श्रींश्च रक्षातीसार उल्बणः ॥३॥”
 तस्य चिकित्सा ।
 वत्सकतद्वलगाक्षी दाडिमफलकम्भव त्वक् च ।
 त्वग्युगलं पलमानं विपचेदश्रंसन्मिते तौये ॥
 अष्टमभागं श्रेष्ठं क्षायं मधुनापिनेत् पुरुषः ।
 रक्षातिसारसुल्बणमतिश्रयितं नाशयेन्नियत ॥
 कुटजदाडिमक्षायः ॥ * ॥
 “कुटजातिविषा मुस्तं बाणविक्रमौ चोद्धमन्दन ।
 धातकी दाडिम पाठा क्षायमेवां समाप्तिकां ॥
 पिबेन्नक्षत्रातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
 कुटजादिकभायोऽर्थं सर्व्वोतीसारनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिकायः ॥ * ॥
 “गुडं भक्षयेद्विल्लं रक्षातीसारनाशनं ।
 क्षामशूलविबन्धं कुञ्जिरीगृहं परं ॥”
 विल्लं सुखिदं बाणविक्रमं श्रीतं तत्खेदनेदकं
 चानुपयेत् । गुडविल्लं ॥ * ॥
 “अम्बाम्बामलकीनान्तु कुट्टयेत् पक्ष्वावृन्वान् ।
 सन्ध्या खरस तेषां अग्राकीद्वेषे योजयेत् ॥”
 तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्षातीसारनाशनं ।
 अम्बादिखरसः ॥ * ॥
 “निष्कृष्टाय मूलममूलं गिरिमल्लिकायाः
 सन्ध्यापण्डितयमम्बुचतुःशरावे ।
 तत्पादशेषसलिलं खलु शोभनीयं
 क्षीरे पलघयमिते कुशक्षैरगयाः ।
 प्रक्षिप्य माषकान्छौ मधुनक्षत्रं श्रीतले ॥
 रक्षातिसारी तयोत्वा नैबन्धं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
 कुटजक्षीरं ॥ * ॥
 “पीत्वा श्रवातीककम् पयसा क्षीरसुग जयेत् ।
 रक्षातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं हृतं नरः ॥”
 श्रवातीरक्षाक्षलसदृष्टतश्च ॥ * ॥
 “भोदुग्धनवीनतनु मधुना सितया सह
 कौटु रक्षातिसारे तु द्राहकं परमं मतं ॥
 नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 “पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तद्वृत्तान्मुना ।
 रक्षातिसारत्रिदशतपित्तद्रुदाहमेहशुत् ॥
 चन्दनमत्र श्रेतं चन्दनकल्काः ॥ * ॥
 “विरेकेभेडभिर्यस्य गुदं पित्तैश्च दह्यते ।
 पथते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं ॥
 आदिशब्देन सेपादिपहः ।
 “पटोत्थयटीमसुकक्षायेन शिशिरेण हि ।
 गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ।
 दाहे पाके हितं क्षामिदुग्धं सक्षौद्रधर्करं ।
 गुदस्य क्षालने सेके युक्तं माने च भोजने ॥
 गुदस्य दाहशूलयोः ।
 “गुदपित्तारयोः प्रोक्तं चाङ्गुरीष्टवसुधामं ।
 अतिप्रशस्तं महती भवेद्यदि गुदस्थया ।
 खिमूत्रकमलोचन तदा संखेदयेद्गुदं ॥
 अथ गोधूमचूर्णस्य संनीतस्य तु वारिडा ।
 आम्बास्य गोमयं क्षया मद्दु संखेदयेद्गुदं ।
 (गुदस्थयाः) गुदं श्रेष्ठं गुदं श्रेष्ठं श्रेष्ठं श्रेष्ठं श्रेष्ठं श्रेष्ठं ॥

अति

प्रविष्टं खेदयेन्मदं मूषकस्यामिषेण हि ॥”
 मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्खिन्नेन यरग-
 पत्रादिस्थापितेन खेदयेत् ।
 “मूषकस्याथ वसया पातुं सन्ध्या प्रक्षिपयेत् ।
 गुदभंश्रामिधो धाधिः प्रथमश्रयितं न संशयः ॥
 चाङ्गुरीकोलदध्नक्षारनागरसंयुतं ।
 हृतं विपक्षं पातयं गुदभंश्रगदापहं ॥
 चाङ्गुरी चतुष्पत्रा अञ्जलौविका तस्याः खरसः
 कोलस्य क्षायः दध्नक्षरं दध्नक्षरमस्तं एतत्रयं
 मितितं हृत्वाशतगुणं । क्षारनागरयोः कल्काः ।
 चाङ्गुरीहृतं ॥ * ॥
 “कोमलं पद्मिनीपत्रं य. खादेच्छर्करान्वितं ।
 एतन्निश्चिद्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
 पद्मिनीपत्रं पुरश्चिपत्रं तत्संश्लेष्य संचूर्ण्य शर्करा
 युक्तं खादेत् । अत्यन्तं गुदभंश्रोतीसारं विनापि
 भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अथ तु
 गुदस्य दाहपाकथयाऽप्रसङ्गात् अंशोऽपि लिखितः ।
 चिकित्सा तुभयश्च तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
 सारस्य लक्षणं ॥
 “श्रेतं खिधं घनं विषं श्रीतलं मन्दवेदनं ।
 गौरवारचिसंयुक्तं श्लेष्मा सार्थते प्रकृतं ॥
 विषं स्यादामगन्धि यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
 “श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं कङ्कनपाचनं ।
 योयन्क्षामातिसारज्ञो यथोक्तो दीपनो गन्धः ॥
 चयश्चातिविषा कुष्ठं बाणविल्लं सनागरं ।
 वत्सकालकप्लवे पथ्या कर्दिश्लेष्मातिसारशुत् ॥
 चयादिकायः ॥ * ॥
 “हिङ्गु सौवर्षलं शोभमभयातिविषां वचा ।
 पीतसुश्याम्बुना चूर्णमेवां श्लेष्मातिसारशुत् ॥”
 हिङ्गुश्लेष्मादिचूर्णं ॥ * ॥
 “हिमिशक्नवचाविल्लंश्रेष्ठीधान्याककटफलं ।
 यथा क्षायं निधग्दद्यात् अतीसारैः वचासले ॥”
 विडङ्गादिकायः ॥ * ॥ अथ हिदोषातिवारणां
 लक्षणानि चिकित्सा च ।
 “हिदोषलक्षणेर्विद्यादतीसारं हिदोषनं ।
 तेभा चिकित्सा प्रोक्तेषु विशिष्टा च निगद्यते ॥
 कटफलं मधुकं सौध्वलक दाडिमफलस्य च ।
 सतयुगलजणं चूर्णं वातपित्तातिसारशुत् ॥
 वातपित्तातिसारे ॥ * ॥
 “विचकातिविषा मुस्तं बाणविल्लं सनागरं ।
 वत्सकालकप्लवं पथ्या वातश्लेष्मातिसारशुत् ॥
 वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥
 “मुस्ता सातिविषामुस्तं वचा चकुटजः सनागः ।
 यथा कषायः सखीमः पित्तश्लेष्मातिसारशुत् ॥”
 पित्तश्लेष्मातिसारे । अथ सप्रिपातातिसारस्य लक्षणं ।
 “तन्नायुक्तो मोहसादास्यश्रीवी
 वर्षं कुम्भैकैकरूपं त्रभागतः ।
 सर्व्वोद्भूते सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः
 क्षत्रोऽप्याथो वाचद्वजावकाशः ॥”
 अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 “पक्ष्मूलीबलाविल्लंश्रेष्ठीसुक्ष्मासनागैः ।
 पाशुनिम्बवर्दिश्लेष्मा त्वक्चकैः हृतं ॥

अति

सर्व्वजं हन्यतीसारं च्वरश्चापि तथा वर्मि ।
 सन्ध्यापत्रं श्वासं काचं वापि सुदुस्तरं ॥
 पक्ष्मूल्याच सामान्या पित्तं योज्या कनीयसी ।
 वाते पुनर्व्वंवासे च सा योज्या महती मता ॥”
 वर्दिष्ठं नासकं । पक्ष्मूल्यादिकायः ॥ * ॥
 “अभया नागरं मुस्तं गुडं सह योजितं ।
 चतुःसमेधं गुटिका स्मृत्तिदोषातिसारशुत् ॥
 क्षामातिसारमानाहं सविबन्धं विद्वेषिकां ।
 क्षमीनरोषकं हन्याद्दीपयत्या चानलं ॥”
 चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥
 “तलाकाक्षरकुटजलव्यं तद्वृत्तवारिणा ।
 पिष्ट्वा चतुःपलमितां अम्बुपक्ष्मवैरिणां ॥
 खनेण बद्धा गोधूमपिष्टेण परिवेष्टितां ।
 क्षिमाश्च घनपत्रेण निर्दिष्टेन्द्रोभयाग्निना ॥
 अङ्गारवर्णाश्च म्दं दृष्ट्वा वज्रैः ससुद्धरेत् ॥
 ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
 उक्तः क्षामान्निपुत्रेण मुटपाकस्तु कौटजः ।
 जयेत् सर्व्वानतीसारान् दुस्तरान् सुधरोत्थितान्
 कुटजमुटपाकः ॥ * ॥
 “कुटजलकृतः क्षायो वक्ष्मपूतो घनीकृतः ।
 स कौटोऽतिविषायुक्तः स्यात्सिदोषातिसारशुत् ॥
 इच्छन्त्यत्राहमाश्रेण क्षायदतिविषारजः ।
 प्रक्षिपेत्वा चतुर्धाश्रमिति केचिद्वदन्ति हि ॥”
 कुटजावलेहः ॥ * ॥
 “पक्ष्ममूत्रोत्सूलस्य पाठां दार्बन्धि तत्सनां ।
 पिष्ट्वा तद्वृत्ततयेन वटकागदासन्मितान् ॥
 क्षयायुष्वांश्च तान् कुर्यात्तेष्वं च तद्वृत्तान्मुना
 येषयित्वा प्रदद्यात् पात्राय गदिने भिषक् ॥
 वातपित्तकफोद्भूतान् बद्धजान् साम्प्रिपातिकां ॥
 हन्यात् सर्व्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः ॥
 अङ्गोत्तवटकः ॥ * ॥ अथागनुजस्य प्रोक्ताति
 सारस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
 तैस्तेभैः प्रोक्षतेऽप्याश्रयणस्य
 वाष्पोष्वा वै वक्रिमाविश्य जन्तोः ।
 कौठं गत्वा शोभयेत् तस्य रक्षां
 तत्राश्रयत्वा काकवन्तीप्रकाशं ॥
 निर्गच्छेद्विड्भिर्मिंश्च विड्भिः
 निर्गन्धं वा गन्धवदातिसारः ।
 शोकोत्पन्नो दुष्चिकित्सोऽतिमात्र
 शोको वैद्यैः कथं एव प्रदिष्टः ॥
 अथमर्थः । तैस्तेभैर्विन्मुसिपक्ष्मादिभिः शोचतः शोकं
 कुर्वन्तः । जन्तोः प्राशिनः । वाष्पोष्वा वायुः शोकाज-
 देहोष्वा जनिंतं नेत्रनासागजादिषु जलं तेन स-
 हितः उष्वा शोकाज देहतेजः । स कौठं गत्वा वक्रि-
 माविश्य जठरानि मन्दीह्यत् । वायुसाक्षित्वाद्दुष्वा-
 पि वज्रैर्मेन्दीभाव इति न दोषः । वज्रैर्मेन्दीभावादिव
 अस्वाश्रयस्तेति जन्तोर्विशेषः । ततश्च जन्तोः
 रक्षां शोभयेत् सख्यावाचाजयेत् ॥ इति संप्राप्तिः ॥
 अथ लक्षणं । तत्र रक्षां अथश्चात् गुदस्य काक-
 वन्तीप्रकाशं गुष्माणसदृशं विड्भिर्मिंश्च गन्ध-
 वच । अतिद्विर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । प्रोक्षते-
 शोऽतिसारः अतिमात्रं दुष्चिकित्सः । शोकाज-

नेदानं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । रथोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिशः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजलेन
साभ्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्ष्या-
मत्रैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्यन्ते तन्तु श्लिष्टसुखान्नस्रवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।

न भयोपशमाच्छर्मै यस्मिन् स्यात् स भयात् स्रवतः ॥
स्रवत इति स्रवं जले स्रवमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजलमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं
दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रागद्वेषभयात् ये च ते स्वरामन्तवो गदाः” ।

इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्ययमर्थः । भयेन हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कफा अतीसारयाव क्षोभिताः सञ्जायन्ते । न
दूषिता भयेन अथाग्रामपि दोषायां दूषयासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं चक्षिता वातपित्तकफा मलं

दूषयन्ति तत् सन्धे वातपित्तकफमलं भयेनैवाति-
सार्यन्ते । पक्षादातसम्बन्धो भयादायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातद्वयैश्च क्रिया

कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।

“भयप्रकोपसमुद्भूतो ज्ञेयो वाता तिसारवत् ।

तयोर्जातहरी कार्या हर्षणाश्वानैः क्रिया ॥”

वातातिसारवत् वातातिसारलक्ष्यैः । तयो-

श्चिकित्सा च हर्षणाश्वानपुष्पिका वातहरी

कार्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं

लक्ष्यमाहाह ।

“अन्नाभोजितो प्रदुताः क्षोभयन्तो

दोषाः कोष्ठे धातुसंघातं मलाच्च ।

नानादर्थ्यं नैकशः सारयन्ति

शुलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अन्नं भुक्तं तदजोषं चेति कर्मधारये अन्नाशीर्णं

तस्मात् प्रदुता उपदुताः । क्षोभयन्तः चाल-

यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादिस्त्रासाक्षरविप-

र्यर्थः । नन्वसोम दोषा दूषयन्ते गुर्वादिभक्ष-

णादिभिरिव ते चातीसारसुत्पादयन्ति । अन्नाम-

भेवातीसारसुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि

दोषज एव किमर्थमयं प्रथम्यते । उच्यते । आ-

मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वकौ

लक्षणविशेषः प्रथम्यते । कः स चिकित्साविशेष-

क्षमाहाह । अतिसारेषु सन्धेखेव संप्राहकर्मोपध-

सुक्तमामातीसारो दु पाहकं विशदं । यत उक्तं ।

“नामै संप्राहकं विद्यादतीसारो कदाचन ।

संभृतेनो वनादाभो विकारान् कुर्वते बहून्” ॥

इति । बलाद्भूतजबलात् । विकारान् ग्रहणा-

भानशुक्लगुणशोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य

चिकित्सा ।

“पुष्पिकाविषा सुगठी विस्वश्चिकुष्यान्मुदा ।

त्रिषक्केषु शुता रथां क्षाप्यामातिसारस्युत्” ॥

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वसुक्तैव ॥ * ॥

“शोधोन्नीन्धवाः पाठा विडङ्गतिविषा चनाः ।

क्षथिताः सोषणाः पीताः शोधति सारनाशनाः” ॥

शोधोन्नी पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोधती-

सारो ॥ * ॥

“आश्वास्थिमथ्यामालूरफणक्षायः समाक्षिकः ।

शकैरासहितो हन्यात् कर्षतीसारमुत्सवं” ॥

मालूरफलं विस्वपर्षं ।

“कषायो भृष्टसुदुग्धस्य सवाजमधुशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्षतीसारं लघ्यादाह ज्वरं भ्रमं” ॥

कर्षतीसारे ॥ * ॥

“दध्ना ससारेण समाक्षिकेण

भुञ्जीत निःसारकपोडितस्तु ।

सुतप्तजुष्यक्षथितेन चापि

क्षीरेण श्रितेन मधुसुतेन” ॥

निःसारकः निष्पाद्ये इति लोके । सुतप्तजुष्य-

क्षथितेन । सुतप्तसर्वरजतेतलोहनिर्वापेण-

क्षथितेन । भुञ्जीत पश्यामिति श्रेयः ॥ निःसा-

रके ॥ * ॥

“दीप्ताभिर्निष्परीषो यः सार्यते फेनिलं शृङ्गत् ।

स पिबेत् फाणितं सुगठीं दधि तैलं पयो हृतं ॥

बला विश्रायते क्षीरं गुडवैलातुभोजितं ।

दीप्ताभिं पाययेत् प्रातः सुखदं वक्षंसदये” ॥

पुरीषदये ॥ * ॥

“तुजां संकुच्य विस्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।

सक्षीरं साध्यतेनैलं अस्त्रुपिष्टैरिभिः समैः ।

विस्वं सधातकोकुष्ठं सुगठीं राक्षा पुनर्नवा ।

देवदारु वचा सुस्तं लोभ्रमोचरसान्वितं ।

एभिर्बृहन्निना पक्वं ग्रहण्यशोऽतिसारसुत् ।

ग्रहण्यशोऽधिकारो ये क्लेशः समुपदर्शिताः ।

प्रयोष्यान्नेतिसारेऽपि चयायां तुल्यहेतुता” ॥

चयायां ग्रहण्यशोऽतिसारायां । विस्वतेन ॥ * ॥

अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकात्थाधेः संप्राप्ति-

पूर्वकलक्षणमाहाह ।

“वाद्दुः प्रहृद्धो निचितं बलात्

नुदक्षत्तादह्वताग्रनस्य ।

प्रवाहताऽल्पं बद्धशो मलात्तं

प्रवाहिको तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥

अस्यायमर्थः । अह्वताग्रनस्य अतिशयेन वातश-

भक्त्यभोजिनः । प्रहृद्धो वायुः प्रवाहतः कण्ठ-

हृद्गलेन सप्रबद्धं वायुसपानमार्गेण त्यजतः ।

निचितं सक्षितं । बलात्सं कफं । मलात्तं पुरी-

षयुक्तं अल्पं । बद्धशः वारंवारं । अक्षस्तात्

गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-

या वैद्याः । तां प्रवाहिका । प्रवदन्ति कथ-

यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।

“प्रवाहिका वातक्षता सशुला

पिन्तीत् सदाहा सक्षया कषाया ।

सशोभिता शोक्षितसम्भवाच्च

वाः खेचरुच्यभृता भतास्तु” ॥

नत्र खेचप्रभवा वातजा । खेचप्रभवा कषाया । तु

शुद्धातीक्ष्ण्यप्रभवा पिन्तीया रक्ताजा च । तासा-

मतीसारवदादिशेषे लिङ्गं क्रमं चामविपक्षवाच्च ।

क्रमं चिकित्सां ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।

“विस्वपेशी गुच्छं लोभ्रं तैलं मरिचसंयुतं ।

लोद्घ्ना प्रवाहिकाक्षान्तः सत्वरं सुखमाप्रयत्” ॥

विस्वादिरेवलेहः ॥ * ॥

“धातकीवदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्नित्वाहिकाहितः” ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्व्वाहिका

प्रवाहिका । धातव्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्य-

तिसारिणोलक्षणमाहाह ।

“पक्वजाम्बवसंकाशं दक्षत्खण्डनिभं तन् ।

हृततैलवसामन्वेसवारपयोदधि ।

सांसधावनतोयामं कृष्यं नीलाश्वगणम् ॥

कुण्ठपं सदादाकोष्य नातिसारसुपक्रमेत् ।

लघ्यादाहाश्चिन्नाश्चक्षिकापान्श्लिष्टशूलिनं” ॥

संमूर्च्छारतिसमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।

प्रलापयुक्तं भिषक् वक्ष्येदतिसारिणं । संमूर्च्छां

सकलेन्द्रियमन्दां खखविषयग्रह्याशक्तिहेतुर-

वस्थाविशेषः । संमोहः विह्वलमतिव्यं ।

“असंहतगुदं क्षीयं शूलाभ्रानियसद्गतं ।

गुदे पक्वे गतोप्राणमतीसारिणसुख्यजेत् ॥

असंहतगुदं गुदसंवरणाक्षतं ।

गुदे पक्वे गतोप्राणं गुदपाकारमन्मेके पिप्पे

विद्यमानेऽपि श्रितगात्रं नञ्छिं वा ।

“आसशूलपिपासात् क्षीयं ज्वरनिघोडितं ।

विशेषेण नरं हृद्भ्रमोत्तारो विनाशयेत् ॥

शोथं शूलं ज्वरं लघ्यां श्वासं कासमरौचकं ।

हृदि मूर्च्छां क्षिप्वाच्च दृष्टातिसारिणं त्यजेत् ॥

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रणाको मूत्रनिग्रहः ।

पुरीषस्योष्णवातीव मरणायातिसारिण्यां ।

अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।

मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ।

बाले उद्धेत्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतेरुपद्रुतः ।

अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥

एतेलिङ्गैः पूर्वोक्तेः पक्वजाम्बवसकाशलादिभिः ॥ * ॥

अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

“शस्योच्चारं विना मूत्रं सत्यवायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्षु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥

उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-

ऽजातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्कनीया-

न्याह ।

“क्षान्तावगाहनाभ्यङ्गगुदक्षिग्धादिभोजनं ।

आयाममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥

क्षान्तमुद्धृतमलेन । अवागहनं नद्यादी । इत्यती-

सारार्थाकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकौ, [] चि, (अतिसार + सार्यं कृत्

ततो मत्वर्थे इत्) अतिसारः । अतिसाररोग-

युक्तः । उदरामयोः । इत्यमरः ।

अतिसार्या, क्षी, (आयु समवामतिक्ताया अवा-

दीति समासः अनुत्ययवयुक्तः । इति यावत्) ॥

अतु

लतायादिसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनकशब्दे द्रव्यथाः ॥ (यदिसम् इति भाषाः) ।
अतिस्कर, चि, (स्वायी ओप्याया दृढो अति +
स्काय + स्कायितश्चिबश्चिश्चोत्थादिसूत्रेण, रक्
पयोदरदित्वात् आद्यभागस्य इ अतिदृढ)
अतिस्फूर्तिशाली । तत्पर्यायः । स्फुटः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसितं, क्ली, (अतिशयेन हसितं ह्यस्य हस् +
भावे क्तः) । अतिशयहासं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां स्मितहसिते मथ्यानां विहसिताव-
हसिते च । वीचानामपहसितं तथाविहसितश्च
षट्भेदाः । "मधुरस्वर्गं विहसितं सांसशिरः-
कम्बनमवहसितं । अपहसितं साक्षात् वि-
द्विमात्रं भवत्यतिहसितं" ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सप्रब्रह्महासः । तत्पर्यायः ।
अयुस्युतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, चि, (अति + इत् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिस्रो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतभये त्रिषुः श्याद्याः । क्वाद्याः क्षयस्तिष्ठ-
स्तिष्ठः क्रमादन्तर्मागातीतभविष्यत् कालेषु स्युः ।
इति सुगधनौषध्याकरणां । तस्य लज्जणादि यथा ।
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । बङ्गुडोरती-
तत्वं । लिट्कर्मोर्बन्तुः परोच्चत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुडोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमञ्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्लृप्तत्वोरती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, चि, (अति इत् कर्त्तरि क्तः) । गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
" न मस्य न्यूनसप्तम्यन्ते नातीताशीतित्वस्यरे" ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) । अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियायाहं । इत्यमरः ॥
("योऽभावतीयन्द्रियग्राह्यः स्रष्टोऽप्येकः सनातनः" ।
इति मनुः ।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेपु दिशोऽपनन्दनः" ॥ इति रघुवशे ॥)

अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवष्टवातिशयेऽप्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥
("अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमनदः" ॥
इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥
अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः) । तिल-
दृढः । इति शब्दचञ्चिका । तुल्यारहिते चि ॥
("राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया आतुलया तथा" ॥
इति रामायणे ॥)

अतुल्यं, चि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः) । निस्तुल्यं ।
अतुल्यं । असत्त्वं । यथा,—

अत्य

"अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विग्रहः" ।
इति भट्टिः ॥
अतुष्टिकरं, चि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
क्ष + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः क्षिया छीप्
अतुष्टिकरी) । सन्तोषाजनकं । यथा मनुः,—
"अनिर्देशश्च प्रेताङ्गं अतुष्टिकरमेव च" ॥
इत्याङ्गिकतत्वं ।

अदन्तिः, स्त्री, (दप् + भावे क्तिन् न दन्तिः सन्तोष-
नञ्समासः । नङ्गोद्यौ तु दन्तिरहितः अस्-
न्तोषकरः) । दृढभावः । अपरितुष्टिः । अन्नाति-
बाधः । यथा,—
"उन्नादन्तितमः प्रवेष्टदहनं कद्वृक्षवित्ता रसा ।
वर्गः पाण्डुविवर्जितः क्लथितता कर्माणि पितृस्यवै"
इति रत्नितः ॥ अदन्ते चि ॥

अतेजः, [स्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) । क्वाया इति राजनिर्घण्टः । तेजो-
रहिते चि ॥

अत्कः, पुं, शरीरप्रायवयः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥
अत्कः, चि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पाज्यं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्तुष्ट अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः । दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । उ अतिदृष्टते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेहं संबभ्राति अत् +
तक् क्षियां टाप्) । माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता मातापुत्रससा ।
इति नागार्थकोषः ॥ प्राज्ञत्वभाषायां अञ्चुः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बध्यतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अत्तिका ।
नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः हिरण्य-
कोषक ।

अत्तुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्तः, पु, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिविशते
इति न्यायात् अन्यथा ह्यनन्तात् यत्ति अत्त इति
स्यात् द्रुतगामी अत्तः) । अत्तः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्तन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) । अतिशयः । यथा । अत्तन्तं कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वक्तोहृदौ । इति नरहरि-
काविः ॥

अत्तन्तकोपनः, चि, (अत्तन्तं कोपनः क्रोधश्रीलः
द्वितीयात्, कुप् + कर्त्तरि युच्) । अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । अह्यः २ । इत्यमरः ॥

अत्तन्तगामी, [न्] चि, (अत्तन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्तन्तं + गम् + गिकि उपपदसमासः) । अति-
शयगमनश्रीलः । अतिप्रापगमनकर्त्तः । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म-
धारयः) । कञ्चुनीदृढः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + टन्
ठस्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं
कर्मधारयः, अतिक्रान्तम्) । अतिशयभ्रमणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, चि, (अन्तस्थात्थयः अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयात्तुपुष्वः । लक्ष्मीं परम्य-
रीया तमत्यन्तीनत्वमुभये इति भट्टि ।) । भृश-
ङ्गामी । अतिशयगमनश्रीलः । इत्यमरः ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अस्त्रोरसः फलपत्रादौ यस्य
सः) । दृढाहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलुल इति
भाषा ॥

अत्यन्तपार्श्वः, स्त्री, (अत्यन्तं पार्श्वं पत्रं यस्याः सा
जातित्वात् डोप्) । क्वाविशेषः । तत्पार्श्वेथे ।
तीक्ष्णा २ कण्डुरा २ वल्लिशूरायाः ४ करवडवल्ली पु
वयस्या ४ अरण्यावास्मिनी ७ । अयम् गुणाः ।
तीक्ष्णाहं । श्रीहृश्रुलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अपिसंचिकारित्वं । गुल्मेभ्यश्चरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्ता, स्त्री, (अत्यन्तः अस्त्ररसो यस्याः सा
क्षियां टाप्) । वनवीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति ख्याताः । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इत् + भावे अच्) । अत्युः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । छन्दः । इत्यमरः ॥
("जीवितान्ययमपन्नो योऽन्नमन्ति यवस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थः, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तदिच्छेदे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥ ।
("लक्ष्मी राममन्वर्थमुवाच हिनन्ताभ्याम्" ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, चि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) । यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३
कण्ठीयः ४ अग्रीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + क्त + भावे घञ्) । अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्मधा । उहृद्देहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तदिश्रिष्टः) । अत्याकारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) । विरुद्धाचरणं । आचारमतिक्रान्त्य इत्य-
अधीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचितः आचारः कर्मधा) ।
अनुचितआचारः । असङ्गताचरणं । आचारेण-
ङ्गनं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्या सः अन्यायाचरणकारो) ॥

अत्याच्यं, चि, (त्यक्तुं न शक्यं अवि तञ् + प्रकाशार्थे-
णत्, जुलाभावः) । त्यागनहं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य लघुत्वं
प्राथम्येतिविकेकद्विरुक्तं तदत्याच्यार्षरं । इति
प्राथम्यचित्तत्वं ॥

अत्रिः

अन्तः, पुं, (अति अत्याशयेन वा चतुर्दिक्षु अक्षति भूयति अति + अ + अल + कर्त्तरि अच् । काश्चित्ता इतिभाषा) रत्नचित्रकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याश्रा, स्त्री, (अतिशयेन आश्रा) अतिशयाश्रा । अत्यन्तस्युहा । असम्भावनीयवाक्छा । यथा,— “अत्याश्राभिरुपागतभ्रमंगक्षान् धन्वावनी ता- पिताप्तोयत्तर्पितुं क्षमोऽस्मि मम तद्दुःखेर्मनो दृश्यते” इत्यद्भुटः ॥

अत्याहारी [न्] त्रि, अतिपूर्णांशपूर्णांशघृतातोः कर्त्तरि ङिन् प्रथयनिष्पन्नः । अतिप्रयाहारकर्त्ता । ब्रह्मोती । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितं, स्त्री, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधि- करणे द्रव्यगतप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त- अक्षिकरणे) मन्त्राभीतिः । अतिशयभयं । जीवा- नपेक्षिकर्म । जीवनाश्राहृतिवाहसकर्म । इत्य- मरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म जुष्यति । इति रामायणं)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अति- श्रयोक्तिः । असम्भवाक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरदूतातथ्यश्रीयोदाय्यादिवर्जनं । त्वयि दावति राजेन्द्र याचकाः कल्पशास्त्रिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अत्युक्त्, पुं, (अतिशयेन ऊङ्क्ते रवजनितकृष्ण- वर्णकण्ठं यथा तथा शब्दयते यः अति + ऊङ् + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊङ्कृतकः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्ठः । दातृहृत्पक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः । (अत्युक्त् नौलिकायां स्त्री कलकण्ठस्यै एमान् ॥ इति- मेदिनी)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊङ्क्ते उप्योत्कर्षेण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नौलिका । शेषालिका । इति मेदिनी ॥

अत्र, अ, एतद् + सप्तम्यर्थे ञ्ङ् एतद्ग्रन्थस्य अत्रा- देशः) एतस्मिन् । एतान् इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्यास्त्रादेशे ङूपोऽयं । (अपि सन्निहितोऽत्र जुगुपति ॥ इति शाकुन्तले)

अत्रभवान्, त्रि, (एतद् + अन्वेषोऽपीति प्रथ- मर्थेऽन्वञ्च अयं भवान् कर्मधारयः) । पूज्यः । श्लाघ्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रसुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः । (नूनमत्रभवतः शराहतिं सर्व- धायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः)

अत्रिः, पुं, (अति स्र यत्कण्ठध्वेषोव सन्धेव गङ्गा- जलं पीतवान् अत्र + कर्त्तरि इन् दस्य वः । “मरौचिरञ्चिरसौ पुणस्यै पुणश्च क्रतुः । ब्रह्मणोः मानसोऽप्लावः वशिष्ठश्चेति सप्तये” ॥ इति) सप्तविंशत्ये अत्रिविशेषः । स च ब्रह्मण- चतुर्भो जातः । तस्य भार्या कर्मसुविकन्या अपरुहा । पुत्रः दत्तः १ पुत्र्यैवाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः—

अथो

“मरौचिमञ्चिरसौ पुणस्यै पुणश्च क्रतुः । प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृशुं नारदमेव च” ॥

अत्रिजातः, पुं, (अत्रेर्जात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुषः) । चन्द्रः । दिग्भ्रा । यथा,—

“अत्रिजातस्य या मूर्तिः प्रशिनः सञ्जनस्य च । क्व सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥ इति चित्रिक्रमभट्टः ॥

अत्रिदृग्जः, पुं, (अत्रेः दृक् + जन् + ड उपपदसमासः) । चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्रिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ अत्रिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी- तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति ह्येलायुधः ॥

अत्रिनेत्रभूः, पुं, (अत्रिनेत्रात् भवति यः अत्रिनेत्र + भू + कर्त्तरि ङिप्) चन्द्रः । इति चिक्राष्ट्रेशः ॥

अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च इन्द्रः तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अत्रि भर- द्वाज + “इन्द्रादुन् वैरमैथुनयोरेति” वुन् तस्य अक्षः स्त्रिया टाप्) अत्रिभारद्वाजी विवाहः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ, अ, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य जोषः) । मङ्गलं । अनन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । काल्हेयः । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु- ष्णः । इति मेदिनी ॥ (अथ तस्य विवाहकौतवं कथितं विधत् एव पार्थिवः ॥ इति रघवंशे ॥)

अथकिं (अर्थं पूर्णोक्तं वार्थं क्वते स्त्रीकरोति अर्थ + कु + डिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयवैवल्लप्रयोजननिष्ठत्तिम् इत्यमरः) । अ, स्त्रीकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथर्व [न्] स्त्री, (अथ लोकात्मङ्गलाय अर्न्वते प्रकृ- तौ यत् अथ + अर्न्व + कर्मणि अणिप् शकान्धा- दित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रकारार्थे- ष्यथो अथ इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तसु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अथर्व्वेदः, पुं, (अथर्व्वं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः) । शिवः । इति चिक्राष्ट्रेशः ॥

अथर्व्वेदिः, पुं, (अथर्व्वेदे नयति ज्ञानविषयं प्राप- यति अथर्व्वन् + वी + कर्त्तरि ङिप् । एषोदरा- दित्वात् ऋसः) अथर्व्ववेदब्रह्मण्यः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अथर्व्वी [न्] पुं, (अथ लोकात्मङ्गलाय अर्न्वति वेदवि- शेषं प्रकरोति अथ + अर्न्व + अणिप् शकान्धादि- त्वात् पररूप्य) ब्राह्मण्यः । इति मेदिनी ॥ (स्रतपद- र्थेतिरथर्व्वेव वेदः ॥ इति भारविः) ॥

अथो, अ, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रजोपः) मङ्गलं । अनन्तर्यं । समुष्णः । प्रश्नः । आरम्भः । काल्हेयः । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“क्षियो रत्नान्यघो विद्या धर्म्मः प्रौचं सुभाषितं । विविधाणि च शिल्प्याणि समादेयानि सर्व्वतः” ॥ इति मनुः ॥)

अद्

अद् इ बन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

अद् ल खौ भन्धये (अणिट् परस्मैपदी अदादि) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अति । खौ अन्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अद- तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अदः [स्] त्रि, (न दस्यते अङ्गु इदन्त्या अङ्गुलिबल- द्वाप्यते यच्च न + दस् + बाङ्ख्यात् क्षिप् चि- लिङ्प्रत्यक्षः) । एतत् । पुरोवर्त्ति । एइ इति भाषा । परं । पुरोदाभृतं । इति मेदिनी । सेइ इति भाषा ।

अदत्तं, त्रि, (न दत्तम् उत्सृष्टं नञ्समासः नञ्च अप्राशङ्क्ये यथा कारिकायां ।

“तत् साष्टश्रमभावाच्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशङ्क्यं विरोधश्च नन्वर्थाः यत् प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति) अन्यायेन दत्तं । यथा यत् पुनरन्या- येन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्च- न्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेशरूजाभित्तेः । तथोक्तोचपरीहसस्यत्यासच्छलयेऽगतः ॥ बाहून्मुद्रास्तन्नात्तैमस्तौन्मत्ताप्रवर्जितं । कर्त्ता ममेदं कर्म्मैति प्रतिलभेच्छ्या च यत् ॥ अपाचे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते । यदत्तं स्याद्विद्वानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥

अयमर्थः । भयेन वन्द्याहृदिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुष्पादिवेरनिर्यातनायान्यस्यै दत्तं । पुत्रवियोगा- दिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तं । उल्लोचेन कार्य्य- प्रतिलम्बितरासायंमिच्छितेभ्यो दत्तं । परिहासे- नेपहासेन दत्तं । यकाः स्रवयमन्यस्ये ददावन्त्यो- ऽपि तस्यै ददातीति दानव्यात्सासः । क्लृपयोगात् श्रवदानमभिसन्धाय सच्छस्यमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक- वेदानभिज्ञेन । अस्ततन्वेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदीयप्रमत्तेन । उच्चत्तेन वातिकाद्युन्मादप्रत्तेन । अपवर्जितं दत्तं । तथायं मदीयमिदं कर्म्म कारिष्यतीति प्रतिलाभे- ष्या दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तं । यच्च करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनिर्मुक्तानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त- मदत्तमित्युक्तं । प्रत्याहरण्येयत्वात् । आर्त्त- रत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयं । “सुखेनोत्तेन वा दत्तं आवृत्तं धर्म्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । यः पुनः षोडश- प्रकारमप्यदत्तं मृक्ताति यथादिधं प्रयच्छति । तयोर्दण्डो नारदेनेति ॥

“अदत्तवदत्तं यो क्षीमात् यथादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डः सदा दत्तप्रवीच्छकः” ॥ इति भगवद्गीता । कन्यकार्णा कन्यकार्णा । इति कात्यायनः ॥

अट्ट

“नह्यदत्तां मह्यौ धिना भरतः शास्त्रमुच्छ्रितं”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञञ्
निघेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदत्तं, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्ष्यं ।
भोजन । इति हेमचन्द्रः ॥

“इत्यन्यार्थमशुष्कायां हुमायाामवपातनं ।
आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा” ॥
इति मनुः ।)

अदम्भः, त्रि, (दम्भ + रक् । दम्भस्यं नदम्भं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । बज्जः । इत्यमरः ॥ (अदम्भ-
दर्भात्मविशय स स्त्रीर्लो जहासि निद्रामश्रिवैः शि-
वारुतेः ॥ इति किरातावृत्तीनीयं ॥)

अदर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मां ताप-
विष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्टो-
गोचर । तत्पर्यायः । विनाश २ । इत्यमरः ।
(आक्रयणमेव लोपं यथा ऋग्वेदप्रतिशास्त्रे,—
“विदत्तिसु प्रत्ययदेरदर्शनम्” ॥ इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + लञ् + धञ्
कन् ।) हिज्जलदृज् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-
रहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दल पञ्च यस्याः सा ।) छत-
कुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
क्षपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
“अदाता पुरुषस्वाग्री सधनं त्वय्य गच्छति” ।
इति प्राचीनाः ॥

“काजेउदाता पिता वाचो वाचस्वानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाचोमातुरररन्तिता” ॥
इति मनुः ।)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्षोभ्रा-
लक्षिण्युः । * अज्ञतवाहोन्द्रियनिग्रहः । इति
पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो दाजो
डितिरिति शाकटापनोक्तोर्डितप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रजापतिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितिनन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [अ] त्रि, (नास्ति दृक् चतुर्थस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्वः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि क्यप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्यादेरिति कोमला निशुबनवयाप्राद्यदृश्या जनैः” ॥
इत्युद्भटः ।)

अदृष्टः, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अविजलादि-
द्वारा आतं भय । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमयमर्षमदृष्ट-
वैभवात् करोति सुप्रिर्जनेदर्शनातिथिं” इति
श्रीहर्मः । तसु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अद्भु

वासनाजयं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च ।
धर्मो धर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्मनाशाज-
नादित्यदर्शनाप्रशस्य । अधर्मस्तु नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अज्ञतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभोरता” ॥
इति रसतरङ्गिण्यां भातुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [व] त्रि, (अदृष्टं भाग्य विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मत्तु ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौम्यादि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विशुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञञ् विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमाटकः, पुं, (देवा लब्ध्वा माता मातृवृत्त्यो
यञ् स, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमाटकभिन्नदेशः । नदीमाटकदेशः । यथा ।
(विनन्वति ज्जेममदेवमाटकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्गः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन ।)
छत । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

अदृट् ङ अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । (अड्रितुं अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदृट् + सन् + लट् ते ।) ङ अड्रि-
टिभते । इति दुर्गादासः ॥

अदृड्, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । (अड्रितुं अभियोग्गुमिच्छति
अदृड् + सन् + लट् तिप् ।) अड्रिडिभति । क्षिप्ति
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।
अड्रुति पठं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्वा, व्य, (अतंसततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्षिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अञ्जसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्वा त्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यन्तर्था स साधुः ॥ इति रघुः) ।
अद्भुतं, स्त्री, अपूर्णं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं ।
इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततोति अत् + क्षिप् आकस्मिकार्थ-
मन्वयं तथा भाति-भा + ड्रुवच् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इङ्गं २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथा-
द्भुतं । अद्भुतसागरे आधर्षणाद्भुतवचनं । प्रकृति-
विशुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः हज-
न्तीति । तेन आपञ्चान्ना भूस्यादीनां पूर्णं
सभावप्रत्यवेदेवकल्पोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-
दयपञ्चदश्यादीनां गणितगतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावाङ्मयस्यत्वयोः ॥
“अतिलोभादसत्याद्या ना क्वाक्वावायधमेवः ।

अद्भु

नरापचाराभिनयतुपसर्गाः ध्रुवर्त्तते ॥
ततोऽपचाराभिनयतमपवर्जन्ति देवता ।

ताः दृष्टान्द्रुताः स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ॥
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नेतृत्वात्
दर्शयेदिति ॥ * ॥ तच्च त्रेणानन्दनमखण्डनिरूपणं ।
यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्कृतिविचतुभोगेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।
अग्निधामिप्रकृतवर्णा मखण्डपतयः शुभाशुभैश्च ॥
बेलासखण्डं” * ॥

“अथैवादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।
देवैजाजविश्राखयाच्युगले पिचद्वये खानलक्ष
विश्रादित्रयधात्मैत्रयगलेचिन्द्रो भवेन्मखण्डः ।
सर्पोपान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेशान्तेष्वपामोन्धरः ॥
पञ्चनदहृत्ते नेत्रौ योगस्तयोरितिदुष्करः ।
सुरपवश्यौ प्रसौ योगस्तयोरितिशोभनः ॥
सवश्यमस्मिन् शक्रस्तथाभिसमायुतः ।
फलविरहितः सेनेन वायुस्तथाभियुतोऽम्भुपः ॥
यन्मखण्डेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्वेत्ताश्रया ।
तथा शान्तिद्वयं कार्यं मखण्डद्वयमाद्भुते” * ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्त्तवैज्ञतं दिव्यं आन्तरीचं निबोध मे ।
उक्त्वापातो दिशां दाहः परिवेप्रकृत्यैव च ॥
गन्धर्वगणश्चैव दृष्टिञ्च विक्रता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥
चरस्त्रिभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं
जलाशयान वैज्ञयं भौमं तदपि कीर्त्तितं ॥

भौमन्ध्याल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।
नाभवं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ।
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं प्रीतिप्रकारि तथैव च * ॥

प्रोतोत्थता विपथीसन्धुना रिपुञ्जं भयं ॥
एमे फले च विज्ञते राशौ मृत्युं तथादिशेत् ।
अकालप्रभवा नार्थः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विक्रताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा चयः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य दिश्येत् कुलस्य च विनिर्दिशेत् * ॥

प्रदोषे जुक्नुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयेऽर्कोभिमुखश्चारावो ह्यमयं दिशेत् ॥
उलूकौ वसते यच्च निपतेद्वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेऽर्थवर्धननाशप्रणयैव च ॥

गृहः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ॥
चिल्लश्च कर्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पद्मान्नासात्तथा वर्षाम्नायुः स्याद्गृहस्येवेधिनः ॥

पतनाः पुत्रस्य वा मृत्युर्देवश्चापि विनश्यति ।
प्राञ्जलाय गृहे दत्ता दत्ता तन्मूल्यमेव वा ॥
गृहोयाद्यदि रोचते प्रान्तिसौमं प्रयोजयेत् ॥
मांसाखीनि समादाय प्रशान्नादगृहप्रवासनां ॥

न्या गृहगणोऽथ वा मध्ये पुरश्च प्रविशन्ति भवेत् ॥
विकारिन् गृहद्वारी च प्रशङ्कं सा मष्टी भवेत् ॥

अद्

इति * ॥ ह्न्दोगपरिशिष्टं । अथातो रुज-
खलाभिगमने गोऽश्वभाष्यांसु गमने यमजनने
विजातीयजनने वा क्राककङ्कयप्रवकश्येनभाष-
यिस्तकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्वा-
मन्त्रे एषामेव क्रियमाणो गृहद्वारादौह्ये वाङ्-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिसुपसमाधाय प्राय-
श्चित्वाज्याङ्गतीज्जुहोति अद्गृहाय अग्नये प्राङ्
सोमाय विष्ववे रुद्राय वायवे सूर्याय गृह्ववे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्वाधीपाकतृणाय
दिति * ॥ कपोतं विशेषयति प्रौढकः ।
“रक्तपादः कपोताख्यः अरख्योकाः शुक्रच्छविः ।
स चेच्छालां विशेष्चालासमीपश्च त्रैलोक्यदि ॥
अग्नये गृहमन्त्रे वा वस्मीकस्योद्गमादिषु” ॥
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
व्याङ्गतीः ऋक्षतदोषप्रशमनार्थां समाज्याङ्गतीः ।
अद्गृहाय अग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्वाधीपाकैतिकर्तव्यतायां पायसधरभिरतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । ह्न्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
ष्टतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं त्विद्यां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—
“गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वयं यस्मात् तस्माद्गोर्वैरसुखले” * ॥
ह्न्दोगपरिशिष्टं । यस्त्वेषामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न जुष्यीत् तस्य गृहपतेर्भार्यां सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कर्मणापवर्गो
वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गो
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिं कर्त्तव्या आष्टत्पि-
प्रकरणासमाध्यायां । वाह्यस्यैव । प्रम्यन्याससप्ता-
ह्वात् कर्मादिक्रतं गिभिसमाग्येव । द्युतिवर्षयोः
पवासात्रतदीक्षाजपयज्ञवनानि * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यातांसात्तुसुखभावकृतान्
ऋषिगृहकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समाप्तोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।
“वक्ष्यामि महीकम्पसन्त्यानिर्घातनिखनाः ।
परिवेशरगोधूमरक्ताकांस्तमयोदयाः ॥
भ्रमेभ्योऽथ रसन्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदृष्टद्विष्व शिवाय मधुमाधवे * ॥
तारोष्वापातकलुषं कपिलाकेन्दुमखलं ।
अनभिज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराजुलं ॥
रक्तपद्माख्या सन्धा नभः क्लृष्याव्येषपमं ।
सरिताश्चाम्बुसंप्रोथं दृष्ट्वा ग्रीधे सुभं वदेत् * ॥
शुक्रायुधपरीवेशौ विद्युक्कुम्भविरोहण्यं ।
कम्पोद्वर्णवैद्युत्वं रसनं दर्यां क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां लब्ध्वाऽर्वा भवनञ्जवाः ।
पतनश्चाग्निगोहानां वर्षासु न भयावह” ॥
हरिवंशे वर्षावर्षानाया,—
“कच्चित् कन्दरुहासाद्यं शिकीन्ध्रभरखं कच्चित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिकीन्ध्रोद्गमो न भया-
वह * ॥
“दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।
मृगमन्त्रवाराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥

अद्य

गोतवादित्रिषोषो वनपर्वतसालुषु ।
अस्यष्टद्विरसोवत्तिरपापाः शरदि सृष्टताः * ॥
श्रीतानीषतुषारखं नर्दनं गृगपत्तियां ।
रक्षोयन्नादिसत्त्वाना दर्शनं वागमानुषीः ।
दिशो धुमान्काराश्च भ्रमणा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्तलं हेमन्ते शोभना मताः * ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं ।
दृष्ट्वाङ्गनाभमाकाशं तारोष्वापातपिङ्गरं ॥
चिचा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वगृगपत्तियां ।
पत्राङ्कुरलतानाश्च विकाराः शिशिरे सुभाः ॥
ऋतुसुभावाजा श्येते दृष्टाः सूर्वा सुभावहाः ।
ऋतातयत्र चोत्पाता दृष्टान्ते भृशदावहाः” * ॥
उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिश्रुनाश्चेत्तश्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति । नुयान् ।
गारेशिता वाग्वदति सत्वा श्लेषा सरस्वती * ॥
रुहस्यति,—
“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तोऽपि यततः ॥
विनेया नृगनीयाः ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अद्भुतः, षुं, अद्भुतारदिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।
तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।
वर्षाः पीतः । आसम्बनं कौकातीतवस्तु । उद्दीपनं
तद्गुणमहिमा । अनुभावः क्लमखेदरोमाश्च-
गद्गदस्वरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य अग्नि-
धारिभावः वितर्काविगसम्भारान्निहर्षादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥
अद्भुतस्वनः, षुं, (अद्भुतः अतिप्रयुक्तः स्वनः शब्दो
यस्य सः) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः स्वन इति कर्मधारये वास्यर्थशब्दः) ।
अद्भुतसारः, षुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिराशो
यस्य सः) खदिरसारः ॥ इति केचित् ॥
अद्यनिः, षुं, (अति भद्रयति सर्वान् अदेमुं
चेत्त्वनिः) अग्निः । इत्युगादिकोषः ॥
अद्यरः, चि, (अद्य भद्रयो, अद्यस्यः स्वरच्) ।
भद्रकः । भद्रायपरः । इत्यमरः ॥
अद्य अ, (सद्यपरत् पराय्यैवम इति इदमेोऽश-
भावो द्यञ्च निपात्यते) । वर्त्तमानदिनं । आनि
इति भाषा । इत्यमरः ॥
अद्यतनः, षुं, (सायश्चिरभियादिना कुचुलौ गुटच्) ॥
कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च
पूर्वरात्रिशेषदृष्टवत्पुत्र्यावधिकपररात्रिसार्द्धया-
मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषोद्भवविधपररात्रिप्रथमा-
र्द्धपर्यन्तो वा । मर्द्धहरिक्रमदीश्वरमते पूर्वरात्रि-
शेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य
जातवस्तुनि चि ॥
अद्यश्वीनं, चि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिञ्चोपा)
आसन्नमरणादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीनं
मरणं । इति संक्षिप्तसारशाकरणपरिशिष्टं ॥
अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्वीनावच्छे”)
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिञ्चोपश्च स्त्रियां
टाप ।) आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा दृते अद्यश्वीना-

अद्रि

गौः इति संक्षिप्तसागपरिशिष्टं ।
अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अग्नियः सोमावस्य तत्) अ-
द्यावत्तः । अग्नि इत्यञ्जः । इति भाषा । वर्त्तमान
दिवसपर्यन्तं । आनि नागाइत इति भाषा ॥
अद्रिः, षुं, (अद्रि शरीरं त्रिन्) । सूर्यः । यज्वेनः ।
रुद्रः । इत्यमरः ॥ परिमारायविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (शरखी । भावभेदः । सप्ताङ्गः ।
पर्वतभूमिः) ॥
अद्रिकर्षी, स्त्री, (पर्वतभूमिः कर्षायाः कर्षवत् पुष्य-
मध्यस्थपदं यथाः मा क्स्त्रियं दीप्) अपरजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अद्रिकौला, स्त्री, (अद्र्यः कौलाः क्लमवत् यस्या
मा एधिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिकंठः, स्त्री, (अद्रो जातं इति जनेडं) । शिलाजतु
इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि चि ॥
अद्रिजा, स्त्री, (अद्रे जांता इति जनेडं ततष्ठाप्,
पार्वती) । दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ सैहलीरुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) । पार्वती । यथा—
श्वोऽहमद्रितनयासुखद्वज्जनेति काव्यप्रकाशः ॥
(अथैवमद्रेतनया सुशोच ॥ इति रघः) ॥
अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेनन्दिनी । पार्वती) । दुर्गा ॥
हिमालयाद्रिजातवत् ॥
अद्रिभिद्, षुं, (अद्रीन् पर्वतान् भिनत्ति अद्रि +
भिद् + क्षिप् तुष्) । इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिभ्युः, षुं, (चि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्षिप् ।
पर्वतजातमात्रे) । आसुक्कर्षालिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अद्रिरानः, षुं, (अद्रिनां राजा इति समासे राजाह ॥
खडिभ्यश्च्) । हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
अद्रिसारः, षुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) । लौहः ।
इति रत्नमाला ॥
अद्रिशः, षुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धरणी ॥
अद्ययः, षुं, (नास्ति द्वयं द्विलं यस्य) । बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्यैववादी) ॥
अद्ययवादी, [न्] षुं, (अद्ययं सर्वमेव चित्-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्यय +
वद् + षिनि । वैदान्तिकः) । बुद्धः । इत्यमरः ॥
अद्यारः, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशयोर्ग्यं दारं) । शर-
व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—
“अद्यारोय च नातोद्यद् ग्रामं वा वैश्व बाधतं ।
रात्रौ च लक्ष्मूनानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥”
इति मानवे ॥ अध्याये ७२ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-
दत्तं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राका-
रादिकङ्कनं कृत्वा न विशेषत् । रात्रौ च लक्ष-
मूलावस्थानं दूरतस्त्वजेत् । इति तट्टीकायां
कुक्षुभट्टः ॥ शररहिते चि ॥
अद्रितीयः, चि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) । द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौम्येदमयास्त्रीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) । अतुल्यः । तथा,—
यकनेवादिदिव्यं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ अक्षयि-

अधः

नयः सद्धि नादितोयः । इति नैषधम् ॥
अधैतः, चि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्तार्थे षङ् न डेत । द्वितीयरहितः प्राप्तः । यथा,— यदधैतं ब्रह्मोपनिषदं तदध्यस्य तनुमा । इति श्रीचैतन्यचरितामृतम् ॥
अधैतः, धे, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वितीयात्, प्रजादिवात् स्तार्थे अग ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-रहितः विष्णुः । यथा,—
 “विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वं प्रभुं ।
 अणुभासि सदा भङ्गा चेतसा हृदयालयं ॥”
 इति शारङ्ग २३८ अध्यायः ॥ * । शिवावतार-विशेषः । यथा,—
 “नान्दान्दो भक्तारूपो ब्रजे यः श्रीहृत्पाद्युधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो श्रीसदाशिवभक्तः ॥”
 तत्पत्रादिदिवरणं यथा,—
 ‘अधःदेदस्य मित्रं यः कुपेदो गुह्यकेश्वरः ।
 कुपेदप्रणितः सोऽद्य जनकोऽस्य विदावरः ॥
 पुत्रा कुपेः कैलासे निप्यसाध्यनिभिविते ।
 जनानां मन्त्रं श्रुत्वा श्रीशिववक्त्रमः ॥
 यतो दयानुर्नगवान् वरं दद्विषति सोऽब्रवीत् ।
 ततः कुपेदो यस्यामास त्वं मे सुतो भव ॥
 प्रार्थितमेतन् देवेशे । वरदेशः सदाशिवः ।
 नभ्रजन्मान्ते पुत्र प्राप्यामि पुत्रतां तव ॥
 इति प्राप्य वर कथं कियन्तं काकमास्थितः ।
 कार्य्यादोऽब्रवणात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥
 योगमाथा भगवती म्द्विषी तस्य मास्थत् ।
 सौतारुणेयावतीर्या श्रीनाम्नी तत्पुत्राश्रितः ॥
 तस्य पुत्रोऽश्रुतानन्दः कृष्णचैतन्यवक्त्रमः ।
 श्रीमत्पण्डितगोखामिश्रिष्यप्रिय इति श्रुत्वा ॥
 यः कार्त्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन ॥
 इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥
अधैतवादी, [न] चि, (अधैतं “चिदेत सत्यं नान्यत् किञ्चिन्” इति वदति, अधैत + वच् + चिनि उप-पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—
 ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि स्यारो-
 पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्षवत्
 प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं
 वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिविविधापि पर्थवसाने
 ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति । अथ प्रमायां
 शारीरिकसूत्रस्य शरीराचार्यज्ञत्वमाध्युक्तीकाक-
 ल्यत्वमावरोहप्रभादि ॥
अधः [स्] अ, (अधरंस्य अधादेशः ततः अस्तिच्)
 तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—
 “लोकानुप्रथम्यास्तेऽधोऽधोऽध्विचि च साधवः” ।
 इति वेपथेयः । पातालं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
अधपथी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पथं वस्याः ।
 अधश् + पथ् + ङीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ढण्विशेषः । ङैडाङ्गी । जोर-
 ङङ्गिका । भोट्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-
 पथी २ मङ्गल्या ४ अमरपथिका ४ । इति रत्न-
 भाषा ॥

अध

अधःश्लिष्टः, चि, (अधः अधोभागे श्लिष्टः प्रतितः ।)
 अधस्यत्तवत् । इति ञटाधरः ॥
अधमः, चि, (अयं पालने + अयम, वस्य धादेशः ।)
 न्यूनः । निन्दितः । अपहृष्टः । तत्पर्यायः । निहृष्टः २
 प्रतिहृष्टः ३ अर्था ४ रेफः ५ याथः ६ अयमः ७
 कुस्वितः ८ अयस्यः ९ कुपूयः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२
 अयकः १३ । इत्यमरः ॥ रेफः १४ अरमः १५
 आगकः १६ अयकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-
 च्छा मोवा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति
 मेघदूते) ॥
अधमः, ध, (अयं पालने + अयम, वस्य धादेशः ।) उप-
 पत्तिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालव्णान्श्रुत्यत्वं ।
 कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारकत्वञ्च ॥
 इति रत्नमञ्जरी ॥
अधममृत्तका, चि, (अधम + मृत् + क्त + स्तार्थे कन् ।)
 (अधमः । निहृष्टः । भक्तः । भव्यः ।) अधम-
 मृत्तकः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकादयः ॥
अधमर्षा, चि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्यं
 देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यं देयत्वेन विद्यते
 यस्य ।) ऋणगृह्यता । ऋणी । इत्यमरः ॥ ख-
 तक इति भाषा ।
 (“अधमर्षापीतिद्वयसुत्तमर्षेण चोदितः ।
 दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्षात् विभावितं ॥
 अपहृष्टेऽधमर्षस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 अभियोक्ता दिग्देशेऽथ करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥”
 इति मनुः ।) ॥
अधमर्षिकः, चि, (अधममवश्यं देयत्वेन निन्दितं
 ऋणं । तदेव दाढलेन विद्यते अस्य । अधमर्षा +
 अयत इतिठनाविति ठन् । तस्य इत्क ।) अधमर्षः ।
 यथा,—
 “प्रहीतानुक्रमाद्दायो धनिनामधमर्षिकः ।
 दन्ता तु ब्राह्मणायैव ऋपतेस्तदनन्तरं ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 (“यै यैरूपारैरर्थं खं प्राप्नुयादुत्तमर्षिकः ।
 तैस्त्रैरुपायैः संतुष्टं दापयेदधमर्षिकं ॥”
 इति मनुः ।) ॥
अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-
 र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-
 प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।
 अस्या निष्कारण्योपत्वात् अहोति नाम । इति
 रत्नमञ्जरी ॥
अधमार्ङ्ग, स्त्री, (अधमस् अङ्गं कर्मधारयः ।)
 पादः । चरणः । इति शब्दचिन्त्रिका ॥
अधरः, स्त्री ङे, (न प्रियते फानुकस्य धैर्यं न तिष्ठति
 यत्र, न + ध + ङीप् संज्ञायां घः प्रायेणेति
 अधिकरणे घः ।) स्मरारागः । रतिरहं । येनि-
 रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
अधरः, ङे, (न प्रियतेऽसौ ध + अच् ततो नञ्-
 समासः ।) सुखावयवशेषः । नावा ठोट्ट । इति
 भाषा । ओङ्कः । उभे ठोट्ट । इति साम्ना । तयोः

अध

पर्थयः । रदनच्छदः २ रश्नवासः ३ । इत्यमरः ॥
 परन्तु दयोरपि ओङ्कारप्रयोगः यथा । रदन-
 च्छदो दशनवाससौ उभयवर्त्ते तथा ओङ्का-
 धरावपि उभयवर्त्ते नयनानन्दः ॥ रायसुकुटो-
 ऽप्याह उपरिवर्त्ती अधोवर्त्ती च ओङ्कः अधरो-
 ऽप्येवं । पुरुषस्य रक्षाधरः प्रशस्तः । यथा,—
 “पाणिपादतलौ रक्षौ नेजान्तरनखानि च ।
 तालुकोऽधरजिह्वा च क्षत रक्ष प्रशस्यते ॥”
 स्त्रियास्तु यथा,—
 “पाटलावसुषः विभ्रगो रेखाभूषितमध्यभूः ।
 सीमन्तिनीनामधरो राजा चैव प्रियो भवेत् ॥
 श्यामः स्त्र्योऽधरोऽङ्कः स्यात् वैधयकक्षहृदयः ।
 मण्ड्यो मन्तकाश्रियाञ्चोत्तरोऽङ्गोऽभोगदः ॥”
 इति सामुद्रक ॥
अधरः, चि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।
 तलं । हीनः । अपहृष्टः । इति मेदिनी ॥ हीन-
 वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।
 पितृसि रतिसर्व्वसमधरः ।) ॥
अधरत्, अ, [स्] (अधर + तस्मिन् प्रथमापञ्चमीसम-
 न्धयूत्तौ ।) न्यधस्तात् + अधोभागः । इति
 हलायुधः ॥
अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु मष्ठीतत् ।) वज्रातवः ।
 अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अधरस्तात् अ, अधरतः । इति हलायुधः ॥
अधरस्तात्, अ, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य
 अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-
 शब्दात् दिग्देशकत्ववाच्ये प्रथमापञ्चमीसमनीनां
 स्थाने तात् प्रत्ययेनाभवति । इति व्याकरणं ॥
अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।
 इति व्याकरणं । नीचा । यथा । अधराथ कृता
 ययैव सा । इति नैषधं ॥
अधरात्, अ, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् ।
 इत्यमरटीका ॥
अधरामृतो, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरस्तथा ।
 यथा,—
 “सिञ्चाङ्ग नस्वधरामृतपूरकेण
 हासावलोकाकलगीतजहृच्छ्याभिः ।
 नो चेदयं विरहजगन्पुष्पकुन्देहा
 ध्यानं याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
अधरीणा, चि, (अधराःकृतः तिरस्कृतः अधर +
 ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
 ञटाधरः ॥
अधरेण, अं, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
 अधर + एण् ।) अधोदिग्देशकाले । अधो-
 दिक्देशकाले । इति व्याकरणं ॥
अधरेय, [स्] अ, (अधरे परे दिवसे अधर +
 रधुस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
अधर्मा, ङे, (प्रियतेऽनेन ध + मनिच् ततो नञ्-
 समासः ।) सुखावयवशेषः । नावा ठोट्ट । इति
 भाषा । ओङ्कः । उभे ठोट्ट । इति साम्ना । तयोः

अधि

अपराधः । अतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैवेते राजन् ततो भद्राधि पश्यति ।
ततः सपदान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥”

इति महाभारतम् ।
(“अधर्मेमिदमवन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतं ॥)

अधर्मा, [न्] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेः शब्दादस्त्वयं
इन् ॥

अधश्चरः, ए, (अधश्चरति इति अधश् + चर + चच् ।)
चौरः इति हारावली । अधोगामिनि चि ॥

अधश्चौरः, ए, (अधः चौरः । अधश् + चुर +
अच् + सार्थे अण्) नीचचौरः । सिंहालचोर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेव पर्योऽनेव । इति उत्तरचरितं ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादसौ दाष्टप्रतोच्छकौ” ॥ इति
मनुः ।) पञ्चाङ्गागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, ए, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्विप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवद्वन्द्वः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्मे + उक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मा । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यत्तु पद्म महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्याद्दुषलः अक्वकीर्णो हतव्रतो ॥”
इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेद्दुष्टाग्ने ।
इति जुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्थ्यते । नञ् + धा + क्ति ।)
प्राद्विप्रश्रुत्यपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥
अधिः, ए, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + साध कन् ।) कात्याणश्चार-
भेदः । तस्य लक्ष्यं । अधिकं पृथुलाधारादाधे-
याधिक्यवर्धनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माख्यानं
जले यत् तत्र मान्ति न ते गुणाः । इति जुव-
लानन्दे आष्येयदीक्षितः ॥

अधिका, चि, (अथारूढ एव अधि + सार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (पुमान्
पुषोऽधिके ऋञ्ज । स्त्री भवत्यधिके क्षिवाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + क्त + अधिकरणे ष्यट् ।)
एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अच् । विप्रयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
ग्रन्थः । यथा,—

अधि

“विषयो विशयश्चैव पूर्वंपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्थवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न
वेति संग्रहः । पूर्वंपक्षः प्रकृतार्थविरोधितकौप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुसूलतकौपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमचाधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च विधा कर्मेमीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मेकाख्यवेदविचारग्रन्थः कर्मे-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वंमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्यस्य मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं श्रेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत्तु अधिक्रियते विचारोऽस्मै
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्यदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरभाववयत्वेनाधिकरणज्ञान्वात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायव-
यत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तद्येहापीति सुधीभि-
र्भवेत् । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविशयश्चैव पूर्वंपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्थवाक्यं । यथा । खादिरं पशुं
ब्रह्मति खादिरं नोर्थक्यामस्य यूपं कुर्वति
इत्यादि संयोगपद्यक्लाधिकरणवादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारविरोधी वा अविषयः संग्रहः ।
तदुक्तं,—

“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः ।
विशेषश्च सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः” ॥

नियामकः कोटिनिश्चयकतथा विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यत्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशभट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशय
इति विपूर्वस्य श्रेतेः संशयार्थकत्वमात्रेण त-
लक्ष्यमध्यपातं वदन्तः विशयः संग्रहः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रेतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संग्रहः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वंपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतकौपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंग्रहेककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुसूलतकौपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संग्रहापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्धि-
दिचार्यवाक्यतात्पर्यवधारणं । कर्मेमीमांसा-
धिकरणानि सप्तसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्बहुधा
विस्तृतानि । इति चन्द्रशेखरहृततत्त्वसम्बोधिनी ॥
आधारत्वमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामोयं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्ध्यां
रेने । आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः । कामने
रेने । विषयः ३ यथा शास्त्रे नियुक्ताः । केनौ

अधि

जुश्रवः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थित ॥ * ॥

अधिकर्तुः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तिपुङ्गवः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्म्मिकः, ए, (अधिज्ञाय हट्टं कर्म्मणि प्रभवति
अधिकर्म्मन् + उठ् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्ग, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात्
समासः ।) सक्चुकाः मध्ये यद्भ्रमन्ति तत् । क-
चुकादिदार्ष्टार्थं युरैर्मध्यकाये निबन्धपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विश्व-
ज्ञान्याद्यतिरिक्ताङ्गविशेषे चि । (यथा मनुः—
“नोदहेतुं कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, ए, (अधि + क्त + घञ् ।) राजादीनां
चारमधूनन्वचनधारणाद्व्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकारः । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मितान्तरा ॥
सामित्वं । यथा “सर्वं स्युरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिकृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ।
(यथा मनुः—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्येथो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न्] चि, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्वादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । खलवान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापत्तं द्विजातीनां धर्मे सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वेदिके” ॥
इति मन्मासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्म्मणि”
इत्याह्निकाचारतत्त्वं । वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा कान्धनिधिद्वर्जनपुरःसरं
नियनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनासुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रभाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥
धनाधिकारियो दाढाभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
श्रीमूर्त्यादीनां वेष्टकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] ए, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्वादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रभाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, ए, (अधि + क्त + क्तः ।) अथत्वाः । आथ-
व्यथावेत्तकः ॥ इत्यमरः ॥ (आवार इत्यधिकृतेन
मया स्थिता या वेद्यष्टरवररोधयहेतु राक्षः ।
इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारमथे वाच्यणिङ् ।
अधिक्रमः, ए, (अधि + क्रम + घञ् इत्यभ्यासः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक्त्वा ऋत्विज्यां टाप्) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकात्रेरासना भूमिरुद्धमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमय्यां तोषद्रुमं सानुमतः प्रपुष्णं”)

अधिपः, त्रि, (अधिपति रक्षति अधि + पा + क्) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपति रक्षति अधि + पा + हति) प्रभुः । स्वामी । इति ह्यायथः ॥ (यथा रघुवंशे । “वचो निश्रम्याधिपतिर्दिवीकसां”)

अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप्) स्वामी । अधुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविस्क्रान्तिमासादधिकमयूरथंसकादित्वात् समासः ।) रविस्क्रान्तिद्वयमथर्वन्ति चाद्रमासः । रविस्क्रान्तिश्रुत्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ अस्क्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुभः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तकः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—
“दन्तश्च पश्चिमे दन्ते
महान् शोयो महान् रुजः ।
बाबासावी कफकृती
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावकथाः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अत्वादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म सारथ्यं । यथा । विवेशाधिरथो रज्जं यच्छिप्रायो ऋषभिव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सकर्मसूतस्वामि सूतस्वधिरथसु वै । यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः”)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तत्-भजते अधिराज्य + भज् + श्लि उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अथन्यान् अधिवीपालान् अधियाभमधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज] पुं, (अधिकोने राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप्) सम्राट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषधाराजो मृगमधिराजस्य वचो निश्रम्य)

अधिरोह्वी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यते,स्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोह्वी इति पाठे अधिरह्वीते अनया अधि + रुह + कर्त्तव्ये ल्युट् स्त्रियां ङीप्) वंशकादादिनिमित्ततारोह्यभागः । सिद्धि इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेष्ठः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेष्ठो ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोह्वी इत्यपि पाठः ॥

अधि

अधिवचनं, क्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः) । नान । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । नृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खलिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ खयं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रपल्लपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् एतन्ने श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धांश्च क्वचित् चामरस्थाने । तच्चातुष्टान् । ५ द्युगोपुजादोषयाचायामादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ संप्रथिता प्रशक्तपात्रे स्थापयित्वा तस्यां च पूजास्तक्रमेण वारत्रयं संप्रथेत् । त्रय-विशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदास्तमन्त्रा-स्त्येवोविश्रुतिद्रव्याणि च यथा । तैजहरिद्रां गृहीत्वा,—

“कौसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुप्तोकः सुमङ्गलः सवराजन् । अनया तैजहरिद्रया अस्त्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्व्वत्र” ॥ १ । गन्धं गृहीत्वा,—

“गन्धदारां दुराधर्षां निवृणुष्यां करोषिणीं । ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपाङ्गये श्रियं” ॥ २ । महौ गृहीत्वा,—

“भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधायान् विश्वस्य सुवनस्य घर्षो एधिवीं यच्छ एधिवीं वृष्टिं एधिवीं माहिंसी” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धदाराभिति । शिलां गृहीत्वा,—

“प्रपर्व्वतस्य उभमस्य एष्टान्नावचरन्ति खल्लि च इयानाः ता अष्टत्र नधरा गुदस्ता अहिं बुध्रामलुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमयामसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“अध्वान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यच्च धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मा यज्ञन्” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—
“काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परिश्रयानो दूर्वां प्रतनु सहस्रेण शतेन च” ॥ ६ । एष्यं गृहीत्वा,—

“श्रीश्च ते लणीश्च पत्रा गृहोरान्ने धार्धं नज्जचाणि रूपमन्त्रिनो यान्तं इत्युक्तिप्रान सुम्न-इशान सर्व्वलोकम्मइशान्” ॥ ७ । फलं गृहीत्वा,—

“याः फलिनीयां अथवा अप्यया याश्च एष्यिणीः उहस्यतिप्रसूतासा नो सुचन्वर्ष-हसा” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

अधि

“अधिभावोऽकार्षं जिष्णोरन्वस्य वाजिनः । सुरभिषो मुखकारोत् प्रयतायुः अधिवाभ्व” ॥ ९ । घृतं गृहीत्वा,—

“तेजोसि युक्रमस्यम्वतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनसि” ॥ १० ।

खलिकं गृहीत्वा,—

“खलिन इन्द्रो उहृश्रवाः खलिनः पूषा विश्ववेदाः खलिन त्वाष्टो रिष्टनेमिः खलिनो उहृस्यतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“सिन्धोरिव प्राध्वने श्रवणासो वातप्रमीय पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोय वाजो काष्ठा-भिन्दुतिभिभिः पिन्नमानः” । अथ “वातप्रमीय पतयन्ति जङ्गा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“प्रतिश्रुत्वाया अर्चन्तं क्षोषाय भयमन्ताय बज्जगदिनमन्ताय मूकं शब्दयाडम्बराघातं मरुचे वीणावादं क्रोशाय तूष्यवज्रमवरुष्मराय शङ्खं वनाय वनपमन्त्योऽरुषाय दावये” ॥ १३ । कज्जलं गृहीत्वा,—

“समिजोऽङ्गन क्रदरं मतीनां घृतमग्ने मध-मत् पिन्नमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदे देवानां वद्विधियमासधस्य” ॥ १४ । रोचनां गृहीत्वा,—

“युञ्जन्ति ब्रह्ममरुषं चरन्तं परितस्सुभः रोचन्ते रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धांश्च गृहीत्वा,—

“अन्नपते अन्नस्य नो धेष्णनमीवस्य शुश्रियाः । प्रदातारं तार्थ्यऊर्जे नो धेक्षि द्विपदे शं चतु-ष्यदे । सिद्धांश्च न्नातपतङ्गुलाः” ॥ १६ ।

काष्ठं गृहीत्वा,—

“हिरण्यगर्भः समवत्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारः एधिवीं चासु-तेषां कस्य देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ।”

रजतं गृहीत्वा,—

“तेजोसि युक्रमस्यम्वतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“असौ यस्मान्नोऽश्व उतवभुः सुमङ्गलः ये चैनं ददा अभितो दिक् अतिताः सहस्रशो वेषां हिसइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धांश्च गृहीत्वा,—

“रजोह्वो बलगहनः प्रोक्षामि वैश्यावन् रजोह्वो बलगहनो बलयासि वैश्यावान् रजो-ह्वो बलगहनोऽवसृक्यामि वैश्यावान् रजोह्वनौ वनगहना उपधामि वैश्यावी रजोह्वनौ वनगहनी पर्यहामि वैश्यावी वैश्यावमसि वैश्यावाश्व” ॥ २० ।

दर्पणं गृहीत्वा,—

“आह्वयोन रजसा वर्षमानो विवेश्रयम्वत्तं मरुषं हिरण्येन सविता रषेना देवोयानि सुवयानि पश्यन्” ॥

दीपं गृहीत्वा,—

आध

“ॐ अम आयाहि वीते ये म्बानो ह्यदातये निहोता सत्सु वर्हिधिः” । २२ ।

सर्वत्रययुक्तसङ्गकं यद्वीत्वा,—

“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ । इति यजुर्वेदीयदुर्गात्मवपञ्जलिः ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्वास्तसद्भ्रथायि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।

“ॐ महित्रीयामवरस्तु युज्जामिचस्वार्यसः दुरार्धमं वरुणस्य” । २ ।

इति मन्त्रा ।

एनर्गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।

“ॐ विलदापो न पर्जन्यस्य एष्टादुकृष्टेभिरग्रे जनयन्त देवाः तत्तारिगः । सुद्युतयो वाजयत्वा जिन्नगिर्व्वेदो जिग्युरस्ताः” । ४ ।

इति श्रिलया ।

“ॐ धानावन्तं कुरभिण्य मपूष्यवन्तसुकृथिनं इन्द्रप्रतर्जुषस्तनः” । ५ ।

इति धान्येन ।

“ॐ जज्जायथा मपूष्यां मधवन् वृत्रहृत्वाय । तत्पृथिवीं मप्रथयस्तदस्तन्ना उतो दिवम्” । ६ । इति दूर्ध्वेया ।

“ॐ पवमान यन्महि रश्मिभिर्व्विजसातमः । दधत्स्त्रोते सुवीर्यम” । ७ ।

इति पुष्येय ।

“ॐ इन्द्रमरुते मधिता ह्वन्ते यत्पार्था युज्जते धियस्ताः शूरो नृपाता अक्सस्र कानत्वा गोमति व्रजे भजात्नम्” । ८ ।

इति फलेन ।

“ॐ दधिक्वाभौऽकारिषं जिष्योरश्वस्य वाजिनः सुरभिषो मुखाकरेत् प्रभातयुषि तारिष्व” । ९ । इति दध्ना ।

“ॐ द्रुतवती भुवनानामधिभ्रयोर्व्यौ पृथ्वी मधुदुधे सुपेप्रसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्येया विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा” । १० ।

इति द्रुतेन ।

“ॐ अस्त्रि सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः उतस्तराजोऽश्विना” । ११ ।

इति अस्त्रिनेन ।

“ॐ सिन्धोवच्चात्वे पतयन्तसुच्चं हिरेण्णपावा पशुमशु म्बन्ते” । १२ ।

इति सिन्धुरेण ।

“ॐ ससृन्व्ये वरुणां यो राया मानेता य इजानां सोमे यः सुचिर्त्वाणां” । १३ ।

इति श्रद्धेन ।

“ॐ अङ्गते अङ्गते समङ्गते क्रतुं रिचन्ति मन्वा-
शङ्गते” । १४ ।

इति कल्पनेन

“ॐ आयन्त इव सूर्यो विन्देदिन्द्रस्य सञ्चत वसुभि

अधि

जातो जनिमात्यो जसा प्रतिभागन्नदीधिमः” । १५ । इति रोचनया ।

“ॐ प्रथीउषा अपूर्वां युक्तति प्रिया दिवस्तुषे वा मश्विना वृहत्” । १६ ।

इति सिद्धार्थेन ।

“ॐ सदसस्यतिर्मदूतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सर्गिं मेधा मयासिधं” । १७ ।

इति कान्धनेन ।

“ॐ यद्वर्षो हिरेण्यस्य यदा वर्षो गवासुत । सत्यस्य जज्ञायो वर्षस्तेन मा संख्जामसि” । १८ ।

इति रौप्येण ।

“ॐ रम्भहांसि सूर्यं वडादित्य महां अस्ति महस्ते सतो महिमापदिष्ट समङ्गा देवमहां अस्तिः” । १९ ।

इति ताव्येन ।

“ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यजमिमं तनोत्तरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवाः स इह मादयन्ता मेऽं प्रतिष्ठ” । २० ।

इति दीपेन ।

“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं पावाय दिशं तोदिवि” । २१ ।

इति दर्पणेन ।

“ॐ उजस्रोकांनरोचय प्रभभूतमरोचय होइ इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय । होहा येवाच धर्मो ज्योतीधि” । २२ ।

इति प्रशस्तापाचेण । प्रशस्तापाचं पूषोक्तसर्व्वद्रव्य-
स्थापितैकपाचं । इति सामवेदीयदुर्गात्मव-
पञ्जलिः ॥

अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
चनेन अधि + वस् + शिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाख्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहृदिद्रया अस्याः शुभाधि-
वासनमस्तु ॥ इति दुर्गात्मवपञ्जलिः ॥)

अधिविना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्) अध्यूजा । प्रथम-
विवाहिता स्त्री । छतानेकविवाहसामिनः आ-
पेन्द्रिकप्रथमोऽजा भार्या । इत्यमरः ॥
((“अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदिकं समं” ॥
इति मनुः) ।

अधिभ्रयणी, स्त्री, (अधि भ्रियते पद्यतेऽत्र अधि +
भ्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) चुल्ली ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभातः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यज्ञे,—

“यद्गृयात् सम्प्रित्यज्य खमधिष्ठानमद्भिमत् ।
कैलासं पर्व्वतश्रेष्ठमथोक्ते नरवाहनम्” ॥)

अधिविना, चि, (अधि + विप् + कर्मणि क्तः) ।
प्रतिष्ठिता । इत्यमरः ॥ प्रेरिता । इति मरुतः ॥
प्रबिहितः । आपिताः । कुश्रियाः । मर्षितः । इति
भेरिनी ।

अधृ

अधीतः, चि, (अधि + इङ् + कर्मणि क्तः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—

“अधीते श्रतसा ह्ममनन्तं वेदपारगं” ।

इति स्मृतितः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे क्ली ।

अधीतिः, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन्) अध-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥

अधीतो, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥

अधीनः, चि, (इन् प्रभुमधिगतः अथादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः र आयत्तः ३
असक्तन्दः ४ इत्युक्तः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—

“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)

अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) चरुणः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—

“निर्थाजं विधुरेव्यधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा च्छास्त्राधिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्या-
प्रख्यनाधिकयोर्भेदः । तस्या लक्षणं । अथङ्-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परश्वराक् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्वनताऽनादिकं
कोपप्रकाशं । सा विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रसमञ्जरी ॥

अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मधारयः) अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्ने मखलसंखे विरह्यते राज्ञ्या दिनाधीशः” ॥)

अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मधारयः) प्रण-
याश्रेयसानन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्य-
मरः ॥

अधुतं, चि, अकन्मितं । युज्जकर्म्ये इत्यस्मात्
कर्मणि क्तः, पञ्चान्नञ्समासः । दीर्घमथ्योऽपि ॥

अधुना, य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) । अस्मिन्काले । इदानीं । सम्यक् ।
इत्यमरः ॥

अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + श्च तुट् च) ।
इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्तिः । एतत्कालोर्नं ।
इति व्याकरणं ॥

अधृतः, ङ, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः ।
इति तस्य सञ्चनानाममध्ये पठितः । अजतधारण-
वस्तुनि चि ॥

अधृष्टः, चि, (धृष्ट + क्तः, न धृष्टः नञ्समासः) ।
सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शाश्वीनः ५ । इत्यमरः ॥

अधृष्ट्यः, चि, (धृष्ट् + कर्मणि क्त्वाप्) प्रगल्भः ।
अधर्षणीयः । इति भेदिनी ॥ (यथा रुच्यंशे,—
“भीमकान्तेऽप्युद्युष्टैः स भवुवोपजीविनां ।
अधृष्ट्याभिमग्न्यश्च यादोरजेरिवाद्यैः” ॥)

अधृष्ट्या, स्त्री, (न + धृष्ट् + ङीष्वायो कुप् । यथां

अथ

ज्ञाने पराभवो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः । इति मेदिनी ॥
अधैर्यः, त्रि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः।
धैर्याभावे स्त्री । यथा,—
“धैर्यो धैर्यपरिग्रहप्रहिलयोरेकीदृशोः प्रीतये”।
इति भातुमट्टः ॥
अधोऽशुक्तः, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अशुक्तं वस्त्रं,
कर्म्मधारयः।) पन्थिधानवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अधोघण्टा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥
अधोनिष्ठा, स्त्री, (अल्पा जिज्ञा कन् खियां टाप्,
अधः अधरा जिज्ञा कर्म्मधारयः।) तालु-
मूलस्थत्तुद्रजिज्ञा । इति हारावली ॥ व्याज्जिव
इति भाषा ।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकाः
कर्म्मधारयः।) पातालं । इत्यमरः ॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्म किञ्च।)
गुहाद्वारं । इति ज्ञेयचन्द्रः ॥
अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं यय सः।) अधोवदनः
पातालमुखः । तत्पर्यायः । अवाङ्मुखः । २ । इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३ । इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणौ यथा,—
“अश्लेषवज्रियमपिथविश्राखयुक्तं
पूर्वत्रयं शतभिषा च नवाप्युनि ।
यतान्यधोमखगणानि शुभानि निबं
विद्याभूम्भूमिखनेषु च शोभितानि” ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।
अधोमुखः, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, खियां
टाप्।) गोजिज्ञाद्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्म्मधारयः।)
अपानवायुः । यथा,—
“कुतेऽधोवायुगमने ष्टम्भगे जपसुत्यजेत्” ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं ॥
अधोवज्रः, पुं, (अधः द्वादशभावात् हीनम् अज्ञं
प्रवक्ष्यन्तं यस्य सः । अदात् इन्द्रियात् जायते
अज्ञं + जन् ङ, पञ्चमोत्त्व।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते . अधो न क्षीयते ज्ञातु यस्मा-
त्तस्मादधोवज्रः।)
अध्वि, स्त्री, (अध्वेः समीपे अश्वयीभावः।) विवाह-
काले अग्निस्मीपे स्थिते दत्तं धनादि । यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निस्मिन्धौ ।
तदध्यभिन्नं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्विष्ठा, स्त्री, (अध्विष्ठास्यं वीजं यस्याः सा,
खियां टाप्।) कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥ अश्लुश्री
इति भाषा । भृश्यामख्यौ । इति रत्नमाला ॥
अध्वयनं, स्त्री, (अध्वि + इष्ट् + भावे ल्युट्।) शुभसुखा-
दासुपूर्वाश्रयः । पठनं । ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मना-
मार्गं तमिदं । इति शब्दरत्नावली ॥
अध्वयसायः, पुं, (अध्वि + अ + श् + भावे घञ्।)
उल्लासः । इत्यमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रलयः ।
इति शब्दः ॥ कर्मसु दुःखलकारको भावः । इति

अथ

रमानाथः ॥ कर्मसु प्रलयः इति नयनानन्दः ॥
अश्वये नलोद्यमः । इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र । इति भरतः ॥
अध्वश्रनं, स्त्री, (अधिकमश्रनं भोजनं कर्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं । यथा । अजीर्णं मुन्यते यन्तु
तदध्वश्रनमुच्यते । इति भावप्रकाशः ॥
अध्वस्तः, पुं, (अध्वस्तोति समन्तात् यात्रोति
अध्वि + अत् + अच्।) (कञ्धारणादि व्यवहारे-
अधिहृतः । थापकः।) क्षीरिकाद्वयः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अध्वत्, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः।) प्रयत्नः । इन्द्रियशून्यज्ञानं ।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिहृतः ।
आयथथादिनिरीक्षकः । इत्यमरः ॥
अध्वथापकः, त्रि, (अध्वि + इष्ट् + शिच् + एवल्।)
अध्वथापनकर्त्ता । पाठशुभः । अध्वथापयिता । नत्त-
र्थीयः । उपाध्यायः । २ । इत्यमरः ॥
अध्वथापनं, स्त्री, (अध्वि + इष्ट् + शिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं । विद्यादानं । ब्राह्मणानां षट्कर्म्मनामार्ग-
कर्म्मैरे । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्वथापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दावं प्रतिग्रहैव षट्कर्म्मण्यष्टयजन्मनः” ॥)
अध्वथियः, पुं, (अध्वि + इष्ट् + भावे घञ् अश्वयनम्।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः । ग्रन्थसन्धिः । तन्नामान्तरा-
ग्नि यथा । सर्गः । वर्गः । परिच्छेदः । उद्गातः ।
अङ्गः । संग्रहः । उच्चासः । परिवर्त्तः । पटलः ।
काष्ठं । स्थानं । प्रकरणं । पर्वः । आङ्गिकं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तम्भः । स्तवकः । उल्लासः ।
पादः । उद्योतः । विरचनं । इत्याद्यपि ॥
यदुक्तम् ।
“सर्गो(वर्गो)परिच्छेदोद्गावाध्यायङ्गसंग्रहाः ।
उच्चासः परिवर्त्तश्च पटलः काष्ठमेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लासाङ्गिकानि च ।
पुरागादौ परिच्छेदो अनेके परिकीर्त्तितः” ॥
अध्वारूढः, त्रि, (अध्वि + आ + रू + भावे ल्युट्।)
समारूढः । कृतारोहणः । अध्वधिकः । अति-
श्रेयः । इति मेदिनी ॥
अध्वारोपः, पुं, (अध्वि + आ + रू + शिच् + भावे अच्।)
अशुभ्यवस्तुवारोपः । सन्धिदानन्दान्तादयश्चक्षुषि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः । अ-
सर्गभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसारः ॥
अध्ववाहिनिकं, स्त्री, (अध्ववाहनं पिण्ड्यहात्
स्वामिदहागमनं तलाले लब्धं अध्ववाहनं +
लब्धार्थे ठन् तस्य इकः। अध्वि + आ + वृ +
शिच् ल्युट्।) स्त्रीधनपिण्डः । यथा,—
“इत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैठकात् ।
अध्ववाहिनिकं नाम तत् स्त्रीधनसुदाहृतं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्वारखण्डं, स्त्री, (अध्वि + आ + ख + भावे ल्युट्।)
अध्वारहारः । तर्कणं । उद्घनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अथ

अध्वारहारः, पुं, (अध्वि + आ + ख + भावे घञ्।)
तर्कः । उद्घः । इत्यमरः ॥ अस्पर्शार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं । आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं । युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरसुदाहृत्य व्यक्तीकरणं । इति तट्टीका ॥
अध्वरः, त्रि, (अध्वि + वस् + क्तः, आगमशस-
विधेरनित्वात् इडगमाभावः । क्तञ्जितसमा-
साच्च अधिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) साङ्ग-
त्रिसङ्ख्या । ३ ॥ साङ्गे तिन इति भाषा ।
यथा,—
अवाप्य खा भूमिं मुजगनिभमधुलुवलयं ।
इति आनन्दलहरी ॥
अध्वरः, पुं, (उद्घमधिगतः प्रादिसमासः।) उद्घ-
युक्तरथः । उद्घवाह्यप्रेक्षा । इति हारावली ॥
अध्वरः, पुं, (अध्वि + वृ + क्तः।) महेश्वरः । इति
मेदिनी ॥ (अधिरोपितः।) समृद्धः । अभ्युदय-
प्राप्ती ।
अध्वरः, त्रि, (अधिध्वरेण दृङ्जितः अध्वि + वृ +
क्तः।) अधिकरद्विभक्तः । समृद्धः । इति धरणी ॥
अध्वरः, स्त्री, (अध्वि + वृ + कर्म्मणि क्तः, खियां
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका ।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोत्तमा स्त्री । इत्यमर-
नेट्टीकार्कः ॥
अध्वरगा, स्त्री, (अध्वि + इष्ट् + शिच् + भावे युच्,
भिवशा टाप्।) याचना । इति हेमचन्द्रः ॥ आराध-
स्यादरपूर्वकं कर्म्मणि नियुक्तकरणं । गुर्वादेः
सत्कारपूर्वकं क्तिचिदर्थे नियोजनं । तत्पर्यायः ।
सनिः २ । इत्यमरः ॥ सनी ३ । इति तट्टीका ॥
अध्वरः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गन् +
ङ्, उपपदसमासः।) पथिकः । इत्यमरः ॥ उद्घः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खेसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा ।
अध्वरभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, हवीयातत्पुस्यः।) आत्मा-
तकद्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वरः, स्त्री, (अध्वन् + गन् + ङः, उपपदसमासः।
खिया टाप्।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङः,
उपपदसमासः, खियां टाप्।) खर्शुकोद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अध्वनीयः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण।) पथिकः । इत्यमरः ॥
अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः । इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विसुक्तकाण्डमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं । इति अमरशतकं) ॥
अध्वरः, पुं, (अध्वानं सम्मार्गं रातिवृदाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः।) यज्ञः । वसुभेदः ।
सावधानः । इति मेदिनी ॥ (“वमध्वरे विश्वजिति
क्षितीशं” । इति रघुवंशे।)
अध्वरः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः।)
पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तरथः । तत्पर्यायः ।
परिघातिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वर्युं यत्रं यौति सन्मादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् तुम्भावः रस्यात्कारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेदे-वेत्ता। इत्यमरः ॥ (यथा जुमारसम्भवे,—

“विवाह्येषु विततेऽन य-
मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति” ।)

अध्वश्रव्यः, पुं, (अध्वनि पथि श्रव्यमिव आन्नरति सकण्टकतया अध्वश्रव्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अषा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [नृ] पुं, (अत्ति गमनेन वर्षं वाश्रयति, अद् + बाङ्ख्यात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् द्कारस्य ध ।) पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्तन्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । स्तम्भः । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-
नाशिवं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्ताश्रावणः, पुं, (अध्वान्तास्य वर्त्मसोमायाः प्राचयः श्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्लोनाक-
द्वजः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ घ लु अनिति लोको जीवति इत्वर्थः । इति दुर्गा
दासः ॥

अन ड य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमत्प्रथा, स्त्री, (न अंशुमत् मोक्षान्तर्वर्ति-
तया सूर्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा ।) अंशु-
सत्प्रथा । कदली । इति जटाधरः ॥

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्वनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः,—

“हेतावापि हरेदश्वमुद्राता चायनःक्रये” ।)

अनं । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ॥

अनकः, त्रि, (अच् + अच् + कुल्यायां क्त् ।) अणकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-
स्याश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अगारशून्ये वाच्यलिङ्गः ॥

अनभिः, पुं, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य
सः) श्रौतस्मार्त्तकर्महेतुः । इति महाभारते
दानधर्मः ॥ (अनाहिताभिर्ब्राह्मणः । यथाह मनुः,

“अभीनास्ति वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनभिरिन्नेतः स्थान्निर्मूलफलाशनः” ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः) अषा यः ।
निर्मलः । मनोघः । इति मेदिनी ॥ (यथा
श्राकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ॥)

अनङ्गं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशः । मगः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी “अनङ्गे मन्देऽनङ्ग-
माकाशमन्वोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः ॥

अनङ्गा, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः सार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अनङ्गासृष्ट्व [ङ] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असृ-
ष्ट्व शत्रुः शिवललाटाभिना तदेहमस्मीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः शिमेतः) आविलः । अनि-
र्मलः । इत्यमरः ॥

अनञ्जनं, स्त्री, (नास्ति अञ्जनं खमूर्त्तिकाश्रो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अनञ्ज + भावे ल्युट् ।) आ-
काशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अञ्जनशून्ये चि ।
(यथा साहित्यदर्पणे,—

“नेत्रे दूरमनञ्जने पृथक्किता तन्वी तवेयं तनुः” ।)

अनङ्गिञ्जा, स्त्री, (अनङ्गुहे षष्मस्य जिञ्जे जिञ्जा
पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गीजिञ्जाद्वजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह् + गौरादित्वात् ङीष् पठे
ङाम् ।) अनङ्गुही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाह इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [ङुह्] पुं, (अनङ्गुह् + प्रथमैकवचनम् ।)
वृषः । अङ्गे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २
भद्रः ३ बलीवर्हः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७
बली ८ उच्चा ९ कजुपान् १० षष्ठमः ११
वृषमः १२ वृषः १३ द्युयैः १४ धुरीयः १५
धौरेयः १६ शार्ङ्गः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-
रमणः १९ वौटा २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—

“अजमेघावनङ्गाहं खरं हृत्केहायनम्” ॥)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह् + गौरादित्वात् ङीष्,
आमगमश्च आमभावपठे केवर्त्तं ङीष् ।) अन-
ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाह इति
भाषा ।

अनघः, पुं, (अद् + कर्मणि ण्वत् संज्ञापूर्य्यकविधे-
रित्यत्वात् ङङ्प्रभावः, न अघः अप्रशस्तखाद्यः,
नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्तो ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनघिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न
अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतभिन्नः प्राप्त-
भिन्नः ।) अनघगतः । यथा,—“अरे विदन्मया-
ह्वानघिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिकाः ॥

अनघ्यद्वजः, त्रि, (अद्यमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विद्वान् नञ्समासः ।) अघ-
त्यद्वजः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अघ्यद्वजिभ्रः ॥

अनन्तं, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।)
आकाशः । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि
भागवते “सोमे नष्टे द्विपराङ्गवसाने भवानेकः
प्रिथ्यते शेषसंघः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बल-
देवः । अनन्तजिज्ञाम् जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
शेषनागः । इत्यमरः ॥ असुकिः । इति शब्द-
भाषा ॥ सिन्धुवारद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः) अन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः ।
असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा जुमार-
सम्भवे—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ।)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप् अ-
नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनायां
घतुब्धिप्रत्यन्तगतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थञ्जत्, पुं, (अनन्ताणि असङ्ख्यानि तीर्थानि
प्रास्त्राणि कर्मधारयः, तानि छलवान् अनन्त-
तीर्थं + छ + क्तिप्, उपपदसमासः) अनन्तजित् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशः । अन्तररहितः । तत्पर्यायः ॥ अश-
वर्हितं २ संसर्गं ३ अघटान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पक्षादर्थे स्त्री ॥ (पश्चात् । ततापरं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरयुत्तरकोशशास्त्र” ॥)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन
विजयः विनयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-
राजस्य शङ्खः । इति श्रीभागवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः)
भाविष्ये जिनायां घतुब्धिप्रत्यन्तगतचतुर्विंश-
तीर्थकारजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तद्विधिरथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतप्रतिष्ठे च महारम्भप्रवेष्टने ।
प्रतिष्ठारम्भयो देवकूपदेवैर्व्ययन्ति हि ॥
द्वानिश्चद्विवासाश्चो जीवस्य भर्गचस्य च ।
दासततिर्म्हद्व्यक्ते पादास्ते द्वादशशमात् ॥
अस्मात् प्राक् परयोः पदं गुरोर्वैदिकवाचते ।
पदं द्वादो मणसो तु भृगुर्गौ द्वादशिकः ॥
पादास्ते तु द्वादहाणि द्वादोनाको दिव्यवर्षे ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतप्रतिष्ठे च महारम्भप्रवेष्टने ।
प्रतिष्ठारम्भयो देवकूपदेवैर्व्ययन्ति हि ॥
द्वानिश्चद्विवासाश्चो जीवस्य भर्गचस्य च ।
दासततिर्म्हद्व्यक्ते पादास्ते द्वादशशमात् ॥
अस्मात् प्राक् परयोः पदं गुरोर्वैदिकवाचते ।
पदं द्वादो मणसो तु भृगुर्गौ द्वादशिकः ॥
पादास्ते तु द्वादहाणि द्वादोनाको दिव्यवर्षे ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अनन्तव्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभं ।
सर्वकामप्रदं द्यूषां खोषाश्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

अन

“मन्थाङ्गे भोव्यवेलाया समुन्नीये सर्गिचटे” ।
ददशं श्रीला सा स्त्रीणा समूहं रक्तवासवा ॥
चतुर्दशमर्षयन्तं भन्ना देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याङ्ग्यामिनी तिथि-
प्राञ्छति वाचं । पूर्वार्धो वैश्वानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्धे देवकृत्यविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधायोगात् किन्तु तस्यैव
गोयकालबोधकं तत् । कालमाधवीयेऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मन्थाङ्गे नोक्तः ।
यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्भस्मपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्वि विधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मैत्रैर्जलैः कुसुमैरपि ।
ववगोधूमशालीनां पूर्यो नैऋतरस्य च ॥
कृत्वा पुपदयं तस्मै दद्यात्कं छतान्वितं ।
स्यमेवन्तु सुञ्जितं करे बद्धा सुडोरकं ॥
चतुर्दशप्रश्रियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विशुनामप्रतिप्रश्रियसमन्वितं ।
चतुर्दशस्रजमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ * ॥

पूजाडोरकवस्त्रमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मद्रान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विविदो जयस
अनन्तरूपीय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रयुक्ता ।
“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।
इत्युक्तं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्या लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
जाहि मा पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अथ मे सफलं जन्म जीवितञ्च नृजीवितं ।
यत्तवाङ्घ्रियुगाद्यापि मूर्द्धा मे भवराधते” ॥
इत्याभ्यां नमस्तुभ्योत् । अनन्तकथामप्यत्र इ-
त्यन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य सन्तिवाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्,—
“अथ भाद्रे मामि शुक्ले पत्रे चतुर्दशा तिथा-
वारस्य व्यसुक्तोत्र श्रीअसुक्तं धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नमन्त्रतिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
श्रीतिकासो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदनन्त-
भट्टारकपूजाचतुर्दशप्रश्रियुक्तडोरकरमूलवस्त्रन-
कथाश्रवणब्राह्मणसं प्रदानकालपरिसितकृत्स्नप्रश्र-
यघटितपुपाङ्गीपकल्पनतद्द्वैतकर्मकर्मजन-
रूपमनन्तवत्तमहं कारिष्ये” इति सङ्कल्प्य सूक्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो मुखिकया अष्टदलपद्मं निम्नाय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दश-
ध्वजं निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहद्विकृ-
पालशिवदुर्गाशङ्गीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्त्वस्यै सङ्कल्पन-
नोञ्ज्वलं । मयिकाचनघटितनागान्नाङ्गारभूषितं
वचहस्तं शश्वन्तितं शैवगन्धर्वगणैर्दत्तं सुमिग्यौ-
ल्लयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं
क्रमेण संपूज्य प्रयमेत्,—

अन

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः ।
मेरावतगजाखण्डः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वज्रत्याजे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—
“ॐ गङ्गचेवादिनावाह्य समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतसुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—
“ॐ दिशसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयन्त्रोपवीतिनं ।
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाण्या च संशिष्टं किरीटादिसमुञ्ज्वलं ।
फलाश्रुतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपमन्तं” ॥
एवं ध्यात्वा स्वशिरसि उभयं दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
आं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
ध्यात्वावाहयेत् ।
“ॐ अत्राचान्तं देवेशं पत्नीभ्यां वाहनाम्बित ।
गन्धर्व्वादिगणोपेतं सान्निध्यमिह कल्पय” ॥
ततः पूजयेत् ।
पार्थं गृहीत्वा,—
“ॐ पार्थं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—
“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमाम्बितं ।
दूर्वाद्यतसमायुक्तं नमस्ते विश्वसूर्तये” ॥
आचमनीयं गृहीत्वा,—
“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
भन्ना दत्तं मयानन्तं नमस्ते पन्नगाधिप” ॥
एवं मधुपक पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धः,—
“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यता” ॥
पुष्पं,—
“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोजनन्तं सुगन्धिद्रव्यसुत्तमं ।
पद्मनाम नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्वदा” ॥
धूपं,—
“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग वशाङ्गीगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यता सुरनायक” ॥
टीपं,—
“ॐ टीपं गृह्णाण भोजनन्तं आञ्जल्यमानमद्भुतं ।
तं गृह्णाण सदा देव रक्ष मा घोरसागरात्” ।
यन्त्रोपवीतं,—
“ॐ षट्पञ्चसुखसाममन्त्रेण त्रिदशं पद्मयोनिका ।
सावित्रीप्रश्रियसुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥
नैवेद्यं,—
“ॐ नानामन्त्रसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्दुतं ।
भन्ना सम्पादितं देव संपूर्णं गृह्यता विभो” ॥* ॥
ततो वसुभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—
“ॐ ब्रह्मभद्रं महात्मानं हृषीकं काङ्क्षतायुधं ।
कादम्बरीमदोत्पन्नं त्रिमसि बलदेवकं” ॥

अन

तत आचार्यदेवताः पूजयेत् ।
“ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशसद्भ्यः । द्वादशा-
दिक्तेभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदिशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्मोऽय । अशुभोऽय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अविराग्याय । ऐश्वर्याय । अशैश्वर्याय ।
श्रियाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्वेश्वो देवेश्यः । सर्वान्शो देवीभ्यः ॥ * ॥
ततः स्तुतिं पठेत्,—
“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विविदो जयस
अनन्तरूपीय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्त्रनन्ताय सहस्रसूर्तये
सङ्कल्पपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सङ्कल्पान्ने प्रसथाय शाश्वते
सङ्कल्पकोटीयुगधारिणे नमः ॥
हृदिस्थं सर्वदेवाना इन्द्रियाणां गुणातिगं ।
सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जनाईनं ॥
अनन्तरूपेण विभर्षिं प्रभो
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोग्यां प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं प्रसुषे प्रहृष्टः ॥
प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
हृदिस्थितिविनाशानां कर्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैवविभद्रेकं ।
जगतं हितकर्तारं नौमि पद्मसहेन्द्राणं ।
अन्मजन्मन्तं यच्च बाण्योवैवनाङ्किके ।
वज्रिमात्रो तु तत् पुष्पां पार्थ हरं हृत्पायुधं ।
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्थितं ।
यथोद्दिष्टमिमा पूजा परिपूर्णां कुरुष्व मे ॥
पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
जाहि मा पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं
समर्पयेत् ।
“ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णो स्मकरे धारयाम्यहं” ॥
ततो भोव्यमुत्सृजेत् ॥ * ॥
ततः कथां श्रुत्वा ।
यथा,—
अरुणवासुसुमितो बुधिसिद्धिरुपो वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥
कथोपकथनं ज्ञातं तयोस्तत्र प्रियप्रियं ।
विशेषेण च गोविन्दं प्रपञ्च च बुधिसिद्धि ॥* ॥
बुधिसिद्धि उवाच ।
केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।
निष्पापाः सत्काला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥* ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति प्रतमनन्ताश्च यत्कृतं सुरसद्मनि ।
 इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः श्रेष्ठम् ॥
 युक्तपक्षे चतुर्दश्या मासि भाद्रपदे तथा ।
 तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रयाश्रयति ॥ * ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कृत्वा कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संश्रितः ।
 कोऽयं श्रेष्ठश्च नागश्च अनन्तकदाकः स्मृतः ॥
 परमश्रोतमं वापि उताहो ब्रह्मा उच्यते ।
 क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनाईन ॥ * ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
 आदित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
 कलाकाशमुद्भूतौदिरिनरात्रियवस्थया ।
 पक्षो मास ऋतुर्वर्षे युगकल्पयवस्थया ॥
 सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारख्यात् ।
 दानवानां विनाशाय वसुदेवतनुद्भवं ॥
 अनन्तं विद्धि मा पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
 ब्रह्मायं भास्करं श्रेष्ठं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
 प्रथयार्थं मया पार्थ विश्वरूप निबोध तत् ।
 पूर्वमेव महाबाहो योगिष्ठेयमनुत्तमं ॥ * ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अनन्तप्रतमाहात्म्यं विधिं विधिदिवो वर ।
 किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानञ्च तस्य किं * ॥
 केन वा तत्कृतं पूर्वमेवोकेन प्रकाशितं ।
 तत्सर्वं ब्रह्म विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 आसीत्युरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
 वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् श्रीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
 पत्नी तस्यामवदित्वा सती सत्यव्रते स्थिता ।
 चारित्रश्रीलसम्पन्ना सुररूपा भद्रगुणभ्रजा ॥
 तस्यां कालेन संजाता दुहित्वा सर्वस्वदाया ।
 श्रीला नाम्ना सुश्रीला सा वर्द्धते पित्रवेश्रमिणि ।
 माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
 समागत्य नदीतोये स्नाना स्वर्गपुरं ययौ ॥
 कृतं सुमन्तुं गा तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
 तत् सुमन्तुः संयज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ।
 नापत्नीको गृही धर्मे कर्तुंमर्हति वै क्वचित् ।
 इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानसाः ॥
 देवस्यस्य मुनेः कन्या कर्कशां परिणीतवान् ।
 सा कर्कशातिदुःश्रीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
 कोपना प्रतिभूला च निर्झञ्जा कलहप्रिया ।
 अदक्षा गृहकाल्ये दक्षा भोजनकर्मांगि ॥
 कलहेन तु सन्तुष्टा रष्ट्रा बन्धुजनान् प्रति ।
 सा तु श्रीला पिपुर्गेहे वर्द्धिता च दिने दिनं ॥
 करोति सखिभिः साङ्गं शिशुश्रीडामनुत्तमं ।
 गृहान्तरस्थसद्वारदेहकीतोरखादिषु ॥
 पितुरङ्गवर्षैश्च रक्षतीतसितासितैः ।
 सखिभ्यं पद्मशङ्को च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
 जुवन्ती प्रयत्नं बाला देवतातिथिपूजनं ।
 गृहकाल्ये सदा दक्षा पितुरत्यन्तवक्ष्मा ॥
 कालेन क्रियता विप्रकां दृष्ट्वा यौवनीद्वयां ।
 कर्कशा देवा मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो देवशशात्तच कौण्डिन्यः समुपागतः ।
 मुनिश्रेष्ठो सहाभागाः कुलीनो धर्मन्ततरः ॥
 मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
 अस्मै भाग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
 इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां युगे दिने ।
 कन्यामलङ्कृतौ सर्वाङ्गीं श्रीलां चन्द्रनिभाननां ॥
 मण्डोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
 ततो ह्योमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
 सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामाने देहि दक्षिणा ।
 सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
 दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
 सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
 सुमन्तुं भर्तृयामास कर्कशांश्चनैः पतिः ।
 अलङ्कारं समानीय स्वकीयस्वापि बन्धनं ॥
 निदिप्य निभते स्थाने कर्कशांश्चमृष्टं ययौ ।
 सुमन्तुश्चातिदीनात्सा ज्ञात्तत्तत्त्वाभवत्तदा ॥
 शक्तिश्चिदर्थयोग्यञ्च स्वयमानीय यौतुकं ।
 जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यं पुनः पुनः ॥
 ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
 गोथाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
 ततः सा प्रथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिभानना ।
 मथ्याङ्गे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥
 ददर्श श्रीला नारीणां समूहं प्रतचारिणां ।
 एसा वन्द्य तत्रैव रक्षतीताम्बरासनं ॥
 चतुर्दश्यामर्चयन्तं भगवानन्तं पृथक् पृथक् ।
 दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
 विनयावगता साध्वी प्रथिपथ सुरेश्वरं ।
 किमिदं क्रियते कार्यं भवतीमिहसदुःखतां ॥ * ॥
 च्छिन्न जह्युः ।
 भाद्रे मासि तिते पक्षे उखिते वासवध्वजे ।
 आराधिते महेन्द्रे च अञ्जाकारासु यष्टिषु ॥
 नत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्ताचनमारभेत् ।
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवृजसमन्वितं ॥
 अनन्तं देवदेवेषां चतुर्वर्णाङ्गं किरोटिनं ।
 अतसीपुष्यसंकाशं काञ्चनाङ्गदभुधणं ॥
 प्रक्षुचक्रगदाशङ्खं विविधायुधधारिणं ।
 यत्नेहि भगवन् ब्रह्मा तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
 वारिधान्यां तधानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
 मण्डले पुष्पनेत्रेण धूपवस्त्राजुलेपनं ॥
 दत्त्वा च पूजयेद्भक्ता अनन्तं विश्वरूपिणं ।
 पिष्टकार्थं त्रीहियुग्मं यवगोधूमयोश्च वा ॥
 एतेषां प्राप्यते यस्तु तद्दद्यात् प्रस्थसंश्रितं ।
 अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
 पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
 श्रुत्वा कथां ततस्तस्य जुहुवामाहं सुडोरकं ॥
 चतुर्दश्यादिश्रुत्यैतं नारी वामकरे न्यसेत् ।
 पुमास्तु दक्षिणं बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
 निर्वर्त्यै पूजां देवस्य पूषं सुक्ता यथासुखं ।
 विश्वस्य दक्षिणां दत्त्वा प्रथम्य च यथासुखं ॥
 श्रीला श्रुत्वा वक्षसासं यथा तामियदाहृतं ।
 त्रतं चकार वा बाहौ द्वा डोरकसुत्तमं ॥
 पूषप्रक्षुच वा कृत्वा सु प्रा चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तत्रैव गोरधेन समन्वितः ॥
 तेनागन्तसपादेन गृहं गोधनसङ्गुलं ।
 तदाश्रमं श्रिया ब्रूहं धनधान्यसमन्वितं ॥
 विविधातिथिसम्युगे नानारत्नैर्विभूषितं ।
 वराश्रमत्तमातङ्गमहिर्गोधनामन्वितं ॥
 श्रीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरगभूषिता ।
 दिव्याङ्गी श्रीलसम्पन्ना स्त्रावित्रीप्रतिमा यथा ॥
 कदाचिदुपविष्टा सा वत्रिकुण्डं समागतः ।
 कौण्डिन्योऽपि विशेषतोधात् दृष्ट्वा डोरमन्तकं ।
 श्रीलायाः करभूले च बद्धमेव प्रथमतः ।
 पप्रच्छ शोधवक्षसा भद्रुतीकुटिलं सुखं ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा मार्यैऽत्र तिष्ठति ।
 प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्लभं ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥
 श्रीलोवाच ।
 अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं सुभं ।
 करे बद्धं विधानेन पृथग्मे वचनं प्रभो ॥
 प्रसादाद् यस्य देवस्य सुदुष्टं सुविपुलं धनं ।
 न जानाति कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
 श्रीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
 कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न अतोऽपि वरानने ॥
 इत्युक्त्वाकृत्य कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
 क्षिप्तं ज्वालुकुले वज्रो निर्भेत्यं बद्धा प्रिया ॥
 ततः सा संभ्रमात् श्रीला हाहा कृत्वा प्रधावित्वा ।
 वज्रे खूवं समादाय क्षीरमध्येऽततोऽक्षिपत् ॥
 ततस्तया करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
 अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
 न कौञ्चित् वर्यते लोकैः कोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
 गात्रे मलिभता प्राप्ता चक्षुर्निद्रां तथैव च ॥
 श्रुत्वापि गृहस्थायां दग्धानि वक्रिणा क्वाचित् ।
 निरीक्ष्य स्वपुरं विशिचिन्तयामास चैतसा ॥
 अथ श्रीला विवर्षा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
 विचचार पुरां सर्व्वा श्रुत्यागारसमन्वितः ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिसत्तमा ।
 ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
 अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
 अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्म्भितः ॥
 ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं थाप्रादिसङ्गुलं ।
 प्रवसाम्मेषयां कर्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरेः ॥
 विष्णवः स ययौ मार्गे जनजन्तुविवर्जिते ।
 तत्रापश्यञ्च तं दृष्ट्वा फलपुष्पासमन्वितः ॥
 वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कोटैश्चैव विप्रैः ॥
 तमपृच्छन् त्वयानन्तः क्वचिद्दः शो भद्रामुम ॥
 स चोवाच महाशुभो नानन्तं वेदिं भो द्विज ॥
 ततो गच्छन् ददर्शप्रे ढ्यगमध्ये सवसिक्ता ।
 ढ्यगमध्ये प्रथावन्ती न खादति न जिप्रति ।
 हे महाशुभो ब्रूहि किमनन्तस्ययत्नितः ॥
 सवत्सा तसुवाचाय नानन्तं वेदिं हे द्विज ॥
 ततो गच्छन् ददर्शप्रे ढ्यगमध्ये वने स्थितं ॥
 तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्तया ।
 ढ्यगमस्तमुवाचेदं तिष्ठसं प्राणाद्यं प्रति ॥
 यद्यनन्तमहं जाने सदा मे गतिरीदृशी ।
 ततो प्रजन् ददर्शप्रे यद्वं सुडोरकं तथा ॥

अन

नागमायाप्रचरन्तं मदगर्भानन्दपरितं ।
 स तं दृष्ट्वा द्विगोऽष्टच्छन्दान्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्युत्तरमुवाचेदं नानन्तं वेदिं हे द्विज ।
 ततो ब्रजन् ददर्शयि रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्विचिभिरप्रभोभितं ।
 शुभैः कुमुदकाहारैः कमलोत्पलप्रभोभितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारमृद्वैर्ध्रुवं ।
 तमष्टच्छत् द्विगोऽनन्तो भवतींश्चाञ्च जक्षितः ॥
 पुष्करिण्यावृचतुस्त न जानीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो हाहा क्व वा वदन् सुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विशुभं ॥
 नतः कृपातुहृदयो देवप्रो देववर्जितः ॥
 तत्सुखाद्भगवान् विद्याद्विजप्रबन्धमागतः ।
 दृढब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं दिने ॥
 नृत्तिलोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्वज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 अक्षयं तं समादाय पातालवल्गोना प्रूर्ये ।
 तं प्रूर्ये दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वेषे द्विजः ॥
 स तं ददर्श कौण्डिन्यः प्रूर्ये त्रैलोक्यदुर्लभं ॥
 दिव्यगर्भान्निरेयुक्तां मणिरत्नविभूषितां ।
 सुवर्णरक्षितां सखीं वेष्टितां तल्लकारिभिः ।
 तत्रापश्यत् न कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 विश्वरूपं जगद्गर्भं चतुर्भुजं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिण्यं गरुडध्वजं ।
 दक्षिणे त्रिलसङ्घर्षं वामे त्रीडत्यरखलीं ।
 सप्तफलासमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
 एवं रूप जगद्गर्भं दृष्ट्वा भक्त्या स्तुतिः कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽम्बनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाह्वये
 सहस्रनाभे पुरुषाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानं मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तस्मै कृपया शंसं क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जगद्गर्भः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवश्चान्तोऽनन्तरूपपृष्ठम् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छति भूधर ॥ * ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्चेत्त भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्वज विसमं * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 खकर्मक्षयभोगेन या यो योनिं ब्राम्हण्यं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिवृत्तु मे ॥
 अतिप्रमादाभोग्नावा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 नदायाः क्षम्यतां नाथ प्रथमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वा नन्तस्तु तत्राश्वं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्याशयं धर्मं विष्णुभोजं तथाप्ययं ॥ ७ ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्वो मनोरथो देव मम आद्य विशेषतः ।
 किञ्चित् पुष्कामि देवेश तन्मे वृष्टिं जगत्पते ॥
 कक्षयः को दमः का गौः किन्तात् पुष्करिणीद्वयं ।
 का खरः कुम्भरः को वा को वा दृढद्विभोजनम् ॥

अन

कृपया कथयन्त्याथ पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्मदृष्टो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्जितः ।
 उपस्थिताय त्रिष्व्याय विद्यां यस्मान् दत्तवान् ॥
 तेन कर्मेविपाकेन दत्तत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 दृष्टभो यस्त्वया दृष्टो लोभधर्माद्गतः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं त्रयं स्वादु भुङ्क्तं खयं यतः ।
 दृष्टभलं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोलमासाद्य त्वयमध्ये प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयाद्यत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्होऽज्ञानसम्पन्नः कुम्भरो मरगर्जितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनतोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
 पुनः समृद्धित्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
 भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् त्वैवाप्स्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तर्धीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तस्मात् करोति ब्रह्मसूक्तं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षायाश्च चतुर्दशं ।
 श्रीलया सह धर्मात्मा सरलं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुभोजं समासाद्य रराज श्रीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समासेनैव पार्थिव ॥
 सर्वं पापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतानूप ॥
 पुनः पौलस्तधनेयुक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुभोजमाप्नुवन्ति शिवचन्द्रविचारौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
अनन्तशीर्षाः, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाला ॥
अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखात्तः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्लीही । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुचो । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमयवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली र काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्किना ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १०
 उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वाया इति केचित् ।
 गोप्यादिपञ्च श्यामलतायां अनन्तोत्पलपारिवेति
 द्वयं अनन्तमूलं इति केचित् । इति तट्टीकार्या
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । मलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अनन्यगतिकः, त्रि, (नास्ति अन्य गतिः यस्याः
 समाप्तान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके
 यथाक्षि तथा कुच प्रिय तथापि नान्यं भजे” ॥
 इत्युद्धटः ॥
अनन्यचः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्यत् सः अनन्यो
 विश्वः, तस्मात् जात इति, अनन्य + चत् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यदृष्टिः, त्रि, (न अन्या दृष्टिरस्य इति ।)
 एकमात्रदृष्टिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३
 एकाग्रयनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्रयन
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
अनपार्य, [न्] त्रि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इनि ।) निखलः । अपाय-
 शून्यः । अनन्तरः । यथा,—
 “अनपारिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ॥
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपारिनि संश्रयद्रुमे गजभजे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारः ।)
अनभिज्ञः, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + क्त, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकृत्वा चूतवरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
 इति अमराष्टकं ॥
अनभिलाषः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरक्षिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
अनमः, पुं, (नभते प्रथमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 • ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनमितम्पचः, त्रि, (मित परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विश्वस्तद्विज्ञः नञ्-
 समासः ।) वैवं । अयुर्भं । यस्मिन् । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
अनगलं, त्रि, (नास्ति अगलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरगलं । प्रतिबन्धरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उद्धाम ४ निवन्धितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यञ्जना
 तुरङ्गसुसुष्टमनगलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समाप्तान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवय्वं २ । इत्यमरः ॥ अवर्थं ३ । इति तट्टीका ।
अनलः, पुं, (नास्ति अलः बहुराज्यवस्तुदहनोऽपि
 दहियस्य सः, क्षतिकानक्षत्रे, बन्धुरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ।
 चित्रकः । रत्नचित्रकः । भस्मातकः । पिप्पलं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
अनलाप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वज्रः प्रभेव प्रभा यस्याः,

अन

सा । ज्योतिष्मतीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया मष्टीत् ।)
 अग्निमाथा । आग्नेयो । इति जटाधरः ॥
 अनलिः, पुं, (अनिति अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यच्च सः ।)
 वक्रदन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्थानविज्ञेयः । अमनोयोगः । अ-
 प्रविधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य सः, तस्य भावः तत्सल्लं स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्थानन्यविषयभावत्वं ।
 कार्यं अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
 उच्यते हितयं तच्च प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवरः, चि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः ।
 अम्यनः । अष्टेः । प्रधानः । यथा,—
 “सौऽग्रमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत” ।
 इति विराट्पर्व ॥
 अनवरतं, स्त्री, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 रतं विरतिर्यच्च तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सततं २ अनारब्धं ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिश्रं ७ निर्बलं ८ अजलं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अनर्द्धं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाचलिङ् । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्व्यासालानकूरकर्म्मणा” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अनवराजः, चि, (अवरमज्ज, कर्मधारयः, तत्र भवः,
 अवरार्जं + यद्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, चि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु माटश्रेऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, चि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसरभावे पुं । यथा,—
 “अतस्त्वैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःखा हृत्प्रियः” ।
 इति महिषः स्तोत्रं ॥
 अनवस्तरं, चि, (अव अघोषवर्त्तना कौर्त्थते द्विष्यते
 अव + क्तु + अप्, “वर्षस्त्रोऽवस्तर इति मङ्गा-
 गमः” नास्ति अवस्त्रो मलं यस्य तत् ।)
 निर्मलं । प्रोषितं । इत्यमरः ॥
 अनवस्थान, स्त्री, (अव + भावे क्तु, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य अक्षयं ।
 अप्रामाण्यिकान्तप्रवाहभूषणप्रसङ्गः । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्दृष्टेऽनुत्तं स्यात् घटान्यदस्ति
 स्यात्” । इति तर्किकाः । उपपाद्योपपाद-
 कथोरपि आन्ति । इति मीमांसकाः । दण्डभावः ।
 विश्वाम्बरः ॥

अना

(“एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये चि ॥
 (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता ।
 अघैर्यैः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनश्रमं, स्त्री, (अश्र् भावे ल्युट्, न अश्रमं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः ॥ तद्वति चि ॥ (प्रायोपवेश्रमं । “तद्दृ-
 मनश्रमं कृत्वा प्रातः प्राणानुसृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्रमं, चि, (नश्र् + कर्त्तरि वरच् न नश्रमं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । निर्बलं । ध्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्रमं निविशते संसारकाराण्डे” ।
 इति वैराग्यप्रतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या अक्षयं यथा दृश्यस्यति ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्त्रौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशीतन्त्रं । अत्रिसुनिपत्नी । इति गारुडे
 २६ अध्यायः ॥ कर्द्दमसुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवतं ॥ असूयाशून्ये चि ॥
 अनहंवादी, [न] चि, (अहमिति गर्भं वदति यः,
 अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः ।) अहमिवाच्यं । गर्भरहितः ।
 “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी छत्यत्याह्वसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धीर्निर्विकारः कर्त्ता सालिक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्भरहितः ।
 इत्याङ्गिकतन्त्रं ॥
 अनहृत्कृतिः, स्त्री, (न अहृत्कृतिः अहृत्कारः नञ्-
 समासः ।) अहृत्काराभावः । तत्पर्यायः । अश्लोचः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि नास्ति अहृत्कृतिः
 यस्य इति समासे अहृत्कारशून्यः ।)
 अनन्तः, चि, अन्तिहीनः । अन्तः । न विद्यते
 अन्तिगी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्ययः । अन्तभिन्नः ॥
 अनन्तरं, स्त्री, (न सन्ति प्रशस्तानि अन्तराणि
 यच्च तत् ।) दुर्बलं । इति भरतः ॥ अवचनार्हं ।
 इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाद्येपकदोषावि-
 प्कारिवत्कं । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । अवाचं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनन्ति, स्त्री, (अप्रशस्तमन्ति नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कुम्भितचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्याक्षि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, चि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः ।
 रक्षायः । अथाकुलः । अथयः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविज्ञावा च ससम्भ्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैटपि न आक्रान्ता आक्रान्तिरुभ-

अना

योग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीरुद्धः । इति रत्नमाला । अनाक्रमणवि-
 शिष्टे चि ॥
 अनागतं, चि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भूयस्य भेतव्यं यावद्भूयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादिभिर्ज्ञेन न स्यादनुमितिस्तदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमर्त्तवं स्त्री-
 पुण्यविकाश्रमं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 चञ् ।) अप्राप्तशतुका । अरजस्वा । तत्पर्यायः ।
 मूर्खी २ नर्त्तिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचारः, पुं, (न कुम्भित आचारः नञ्समासः ।)
 नञच्च अप्राशस्त्ये अभावात्तैत्तु आचाराभावः ।)
 कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
 कर्मकरणं । यथा,—
 “सर्वदेशेऽन्याचारः पथि तामूलक्षयं” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + चच्, आतपस्य रौद्रस्या-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्रभावः । क्रोधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चि क्वापि विशिष्टे ।
 “खल्वाटोदिव्येश्वरस्य किरणैः अन्तापिते मन्त्रके ।
 वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशात् विज्यस्य मूल
 गतः” । इति नीतिप्रतके ।)
 अनानुरः, चि, (न आनुरः रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनानुराः पूर्वं वातलाघाः सदानुराः” ।
 इति चरकः । (“भजे धर्ममनानुराः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनानुसः, चि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रसुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् खजीवना वनाभवत्” ।
 इति नवीदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्तमनाथा विपद्यथे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनानुरः, पुं, (आ + वृ + भावे अप्, न आनुरः नञ्-
 समासः ।) निरानुरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्त्रिया ४ रीडा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेलं ८ असूक्ष्मं ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मं १० अक्षुद्रं ११ अक्षुद्रं १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रामो अयसनेऽनानुरः” । इति
 पञ्चतन्त्रं ।)
 अनानुरिः, चि, (नास्ति आनुरिः कारणं यस्य
 सः ।) आनुरिहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वभावः ।
 यथा,—
 “अनानुरादिगोविन्दः सर्वकारणकारणः” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनानुरावः, चि, (आ + वृ + कर्मणि क्तः, न आनुरः
 नञ्समासः ।) निरानुरः । अवज्ञातः । अन-
 मानिता । इति हेमचन्द्रः ॥

अना

“अन्व तस्यादृता धम्ना यस्मै त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्मै ते सर्वास्तस्यापलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अन् जीवन् आनयति, रोगघ्नं करोति, अन् + शिच् + श्लुच् अनस्य आमकं यच्छीतत्युच्यते ।) अश्लि-
रोगः । इति शब्दरत्नावली । मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं । दुर्नामके निर्नामके च चि ।

अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं यथा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आम + था क, आम-
वस्य अभावः अयथोभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

“ब्राह्मणं कुशलं षष्ठेत् क्षत्रियं न्यूनमायम्” ।
इति मनुः ।) वक्षिशिष्टं चि ।

अनारमा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनाधन-
तया अग्रश्लं नाम यस्य सः । अनया अकुच्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्चन्द्रं । इति पुराणे ।) अना-
मिकाकुक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनाधनतया
प्रश्लं नाम यस्याः सा । स्त्रियां ङाप् तत् +
सार्थे कन् टाप् च ।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य-
वन्धुकी । इत्यमरः ॥ “वक्षान्नानामिकाकेश-
नखरोमदशास्युः” । इति सुश्रुते ॥

अनायत्तं, चि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ।) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
“एतावन्मन्माफस्यं यदनायत्तचित्ता ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः) ।
अक्षेत्रः । तस्य लक्ष्यं यथा । इहस्पतिः ॥
“शरीरं पीडते येन सुखमेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तत्र कुर्वति अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशतत्त्वं ॥ अन्व्यतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—
“अनायासेन मरणं विना दैवेण जीवन् ।
अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥
इति प्रासाधिकाः ॥

अनायासकृतं, चि, (अनायासेन अक्षेत्रेण कृतं
कृतं यथातत्प्रयत्नः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फाष्टं २ ।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (आ + रत् + क्तः, ततो नञ्समासः) ।
अनवरतं । सततं । निर्व्यां । इत्यमरः ॥
“अनारतं तेन पदेषु लभिताः ।
विभक्त्य सन्ध्याविनियोगसत्क्रिया” ॥
इति किरातावर्जनीये ।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—
“न कर्मणांमारम्भैर्व्यक्त्यैः प्रवर्षोऽनुते” ।
इति भगवद्गीता ॥

अनार्क्यं, स्त्री, (अनार्क्यः अन् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः) । रोगः । इति राजनिघण्टुः ॥
अनार्क्यभावः ॥

अना

अनार्थः, चि, (अ + खत्, न आर्थः अर्थः, नञ्-
समासः ।) अर्थशून्यः । यथा,—
“अनार्थेषु कर्मस्वार्थमकीर्तिकारमर्जुन” ।
इति श्रीभागवद्गीता ॥

अनार्थकं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्तमानदेशे भवं अनार्थं + कन् ।) अगुरुकाष्ठं ।
इति राजनिघण्टुः ॥

अनार्थकं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्तमानदेशे जायते यत्, अनार्थं + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्थतिलकः, पुं, (अनार्थप्रियश्चासौ तिलकश्चेति
शाकपार्थिवारिः) भूमिम् । इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा ।

अनालोचितः, चि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अज्ञतालोचनः । इतिकर्त्तव्यतयान-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिष्ठा मे यदनालोचिता पुर” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, चि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (स्वच्छः,
स्वास्त्राकरः ।)
“पद्मगन्धि शिवं वारि सुखं श्रौतमनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“आङ्गलं शस्त्रसम्पन्नमार्येप्रायमनाविलम्” ।
इति मनुः ।)

अनाहतः, चि, (आ + ह + कर्मणि क्तः न आहतः,
नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनाहतत्वादहिरन्तरं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनाहृष्टिः, स्त्री, (न आहृष्टिर्वर्षा, नञ्समासः ।)
ईतिविशेषः । वर्षाभावाः । इति स्पृति ॥ युक्ता
इति भाषा ।

“अतिदृष्टिरनाहृष्टिः श्रमभा मूषिका खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईयते स्मृताः” ॥
इति प्रसिद्धम् ।)

अनाशयः, चि, (पाणिनिमते तु नशय + शिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः) । नाशयोग्यः । नश्रघातो-
र्थ्यणि नञ्समासः ॥

अनाशिकः, चि, (नास्ति नासिका यस्य सः) ।
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
वियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
हेदो यस्य तत् ।) तन्मोक्षघटचक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । लघु हृदयस्थकादिदान्तवर्णयुक्तोद्यदादिव-
सन्निभदादशदक्षपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, चि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि हेदन्नालनभोगा यस्य तत्) । नूतन-
वर्कं । हेदन्नालनभोगरहितवर्कं । इत्यमरः ॥
अयुक्त्वं । इत्यमरः ॥ अज्ञताघतं । (अज्ञतः ।
अज्ञातरहितः ।) अज्ञानः । तन्मोक्षघटचक्रान्त-

अनि

र्गतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिदान्तवर्ण-
युक्तोद्यदादिवसन्निभदादशदक्षपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।
“शब्दोन्नतमयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।
अनाहताव्यं तत्पद्मं सुनिभिः परिकीर्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + ह् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः) । भोजनाभावः । यथा,—
“अहतावनाहारतया भवेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, चि, (आ + ज्ञे + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः) । अज्ञताज्ञानः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहतैरेव प्रचरुगुणलोभेन भवतः” ।
इत्युद्भटः ॥ ऋक्समध्येऽपि यथा—
“अनाहता अयमियान्ति सौहृदः” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णं, चि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः) ।
अनुक्तः । यथा,—
“विषयस्त्वनिगीर्णस्यान्वतादाढ्यप्रतीतिहृत्” ।
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, चि, (इच् + कर्त्तिरि उ विन्दुश्चिरिति
रुन्नेव निष्पठनात् साधु) । अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । अस्युहः । इच्छतीति इच्छु ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, चि, (नि + त् + ततो नञ्समासः) ।
नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—
“धम्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।
जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः” ।
इति महाभारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, चि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः) । निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रगायः २ साधु ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“अनन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दता द्यूता तस्मान्निन्दान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, चि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः) ।
अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—
“यः शास्त्रादिव्यनिपुणः अज्ञावात् स तु मध्यमः” ।
इति भक्तिरसात्मतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चटु-
स्यन्दनं यस्य सः) । देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।
“सुरेषु नापश्यदवैक्ष्वात्स्यो-
र्क्षेपि निमेषं निजसम्मुखे सति” ।
इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषायां देवतायां आचार्यः
गुरुः षष्ठीत्वम् ।) इहस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चटुःस्यन्दनं यस्य
सः) । देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, चि, (नि + यत् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः) । अनिर्णतं । अस्थायि । यथा,—
“एतादयोऽप्यनियते रसे सुखंभिरादित्यः” ।

अनु

हीनः । सहायः । आयात् । समीपं । परिपाटी । इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

अनुकः, त्रि, (अनु कामयते, अनु + कन् । कामुकः । कामी । इत्यमरः) ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम् + भावे क्त्विच् । स्त्रिया टाप् ।) दया । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत् खल्लिमती त्वदन्ते” । इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, त्रि (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा + कर्त्तृर्थे यत् । अथवा अनु + कम् + कर्मणि यत् ।) तरस्त्री । वेगवान् । इति ह्यारवालो ॥ कृपायोग्यः । दयापार्त्नं ।

“अनुकम्पोऽनुकम्पश्च स जातः स च जीवुमि” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुहितरमनुकम्पामत्रिरादाय दोषो” ।)

इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + क् + ल्युट् ।) अनुकारः । रट्टीकरणं । व्याकरणमेतत् द्विविधं । यत्रार्थरहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानुकरणं १ । यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानुकरणं २ । इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कारटीप्यनी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृत्यते खसम्बन्धेन चक्रोगे, अनु + कृष + घञ् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ॥ रथेर तन्ना इति भाषा । रथस्याधस्तनभागे यद्वा-रधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-कर्म्म यत्र चक्रं तदनुकर्षशब्दवाच्यं । इति भरतः । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष् + भावे ल्युट् ।) अन्व-कर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] ष, (अनु + कृष् + अन् ।) अनु-कर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्पते गौणत्वेन विधीयते, अनु + कृप् + णिच् + अच् ।) मुख्यकल्पार्धमः । गौणकल्पः । मुख्यस्थानापन्नप्रतिनिधिः । यथा, “श्रीहृत्मावे नीवार्यजेत” । इत्यमरभरतौ ॥ (“प्रधु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते” । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं” ॥ इति मनुः ।)

अनुकामीनः, त्रि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-शार्थे अथयोभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य ईगः) । कामकामी । खेच्छागमनशीलः । इत्य-मरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशिकरणं । सदृशरूपवेषभाषाद्याविवरणं । तत्पर्यायः । अनुहारः २ । इत्यमरः । उपमा ४ । इति हेम-चन्द्रः ॥

(“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, त्रि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्पर्ये णिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिबलः । दक्षिणः । सहायः । यथा, “मयानुकूलेन गमस्वतेरितं” । इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलरूपत्वेन सुखयति, अनुकूल + करोत्यर्थे णिच् अच् ।) प्रतिभेदः । तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति खस्तानुरक्तत्वं” । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,— “एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । किन्त्वप्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नात्यतो वृष्टिं निद्विपततीति विश्वमियता मन्था-महे दुःखितं” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल + भावे तल् स्त्रिया टाप् ।) आनुकूल्यं । तत्पर्यायः । दाक्षिण्य २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रह” । दश । प्रसादः । “सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदा प्रथममेकारसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-रक्ष्ण” । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-क्रमः । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३ आरुत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं । अनुक्रमणिका । यथा,—

“द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः । प्रथमखन्धमारभ्य प्राध्यायेन समासतः” ॥ इति श्रीभागवते १२ खन्धे १२ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(“कनिष्ठादेशिन्कुलमूलान्ययं करस्य च । प्रजापतिपितृव्रह्मदेवतीर्थानुक्रमानु- इति याज्ञवल्काः ।)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-पाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्, स्त्रियां ङीप्, तत् स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) भूमिका । ग्रन्थादेशिखन्धः । पुराणादेशिखन्ध-रणास्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ॥ (“अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपञ्चगाम्” । इति महाभारते ।)

अनुक्रोशः, पुं, (अनु + क्रुश् + घञ् ।) करुणा । दया । इत्यमरः ॥ (“सौहार्दादा विधुरं इति वा मध्यनु-क्रोशानुश्या” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + ङः ।) पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः । अन्वक् २ अन्वदाः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ॥ सेवकः ५ । दासः ६ । इति ह्यजायुधः ॥ (“शेषां शान्दानुगा बुद्धिर्न ते सुहृन्ति भारत” । इति महाभारते ।)

अनुगतः, त्रि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनुगः । आव्रितः । अधीनः । पश्चाद्गतः । यथा,—

“आगच्छद् यत्र काकुत्स्थः सर्वान् ससुपस्थितः । विमानतरुकोटीभिर्वैरुगतस्तदा” ॥

इति रामायणः । नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्” । इति पद्ममोक्षसे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अथयोभावः अनुगु + खः, तस्य ईगः) गोपः । गोरक्षकः । गोः पश्चात् यथेष्टगामी । इति संक्षिप्तसारशाकारणपरिशिष्टः ।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अच् ।) पश्चाद्-गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“हृते तु दीयते गला चेतायामाङ्गताय वै ।

दापरे याचमानाय कलौ ल्वनुगमन्विते” ॥

इति स्तुतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् + भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अद्यौ लोका-पाला आदित्यचन्द्रानिषानान्याकाशभूमिजलहृद-यावस्थितान्तर्गामिण्येषुषयमदिनरात्रिसन्धाधर्माः येषु साद्विद्यो भवत् ज्वलन्वितारोहणेन भर्त-शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्वं ॥

अनुगामी, [न्] त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + णिनि ।) कर्मगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सह चरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्रियभिवद्यान्तौ ब्रह्माणमनुगामिनौ” ।

इति रामायणं ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + ङप् ।) दुःखदृक्कर-योच्छा । अनित्यवारणपूर्वकेषुसाधनं । तत्पर्यायः । अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

(“विजयोन्मत्तनिःस्नानामनुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” । इत्युल्लेखद्वया दारिद्र्यादिजनिदुःखहरयेच्छे । “महानुग्रहो मे स्यादाज्ञस्य महात्माना” । इति रामायणे ।)

अनुचरः, त्रि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति, अनु + चर + ट ।) सहचरः । सुहायः । इत्य-मरः ॥ दासः । इति ह्यजायुधः ॥ (“अनुचरेण धनाधिपतेरथो” । इति भारविः ।

“प्रेतकं वाञ्छ्वतो राज्यं पार्थस्यानुचरा अधुः” । इति रामायणं ।)

अनुच्छिद्यः, त्रि, (उत् + शिच् + क्त, नञ्समासः ।) उच्छिद्यमिन्नः । पवित्रः । इति ह्यजायुधः ॥ (“लक्ष्म्या निमन्त्रयाच्चके तमनुच्छिद्यसम्पदा” । इति रघुवंशे ।)

अनुजः, स्त्री, प्रपौत्रहरीकानामसुगन्धिद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुजा, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ङ ।) कनिष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । जघन्यः २ कनिष्ठाः ३ यवीर्यान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः ॥ कनीयान् ६ यविरुः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ङ + स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—

“आतस्वताजानातहं सुखस्य भक्तमिदं पयः” । इति विद्यादितम् ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + चिदि १) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थः ३ । इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति ह्रस्वायुधः ॥ (“अनु-जीविना पराधिकारचर्चा न कर्तव्या” । इति हितोपदेशः) ।
 अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अच् ।) आज्ञा । अनुमतिः । यथा, “नागन्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-शिष्ययोर्नन्तरा अपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन, अनु + तृ + अप् ।) आतरः । तत्पर्यायः । इत्यमरः-टीकायां रायमुकुटः ॥ पाराथी कङ्गी । इति भाषा ।
 अनुतर्षः, षु, (अनु + तृष् + भावे घञ् ।) ढव्या । अभिलाषः । मयपानयात्रं । इति मेदिनी ॥
 अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + तृष् + करणे ल्यट् ।) चयकः । सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥
 अनुतापः, षु, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चा-त्तापः । इत्यमरः ॥ पश्चान् इति भाषा । (“चिरसम्मोहप्रथनाद्दुःखितस्य यथात्मनः । हाहाकारोऽनुतापः स्यात् खकर्मस्युतिसम्भवः” ॥ इति सद्भावे ।) (“स्त्रापनेनानुतापेन तद्वसाध्यनेन च । पापकृन्मुख्ये पापात् तथा दानेन चापदि” ॥ इति मनुः) ।
 अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उल्लुष्टो यस्मात् सः) । श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥ (“श्रुतिस्मृत्यदितं धर्ममनुत्तिलन् हि मानवः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” । इति मनुः) । नृत्समासे तु अघमः ॥
 अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) सुखं । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥ अघः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां खामी । प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, “भवत्वघञ्चा च भव-त्यनुत्तरात्” । इति नैषधं ॥
 अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः इति वा ।) अनुचः । वङ्गनीचैर् तु अत्युचः ॥
 अनुदात्तः, षु, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः इति नञ्समासः) । वेदगाने नौघस्वरः । यथा, “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” । इति शब्दरत्नावली ॥ (“उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः” इति पाणिनिः) ।
 अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता । अदान्ता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-दारः । यथा, “यस्मिन् प्रकीर्त्तिते पुनः स भव-त्युदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटमठः ॥
 अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्णायामथयी-भावः) । प्रतिदिन । प्रबह् । यथा,—

अनु

“पारावत खलु भिक्षाकथामात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽपि हेतुः” । इति श्रीचैतन्यदेवः ॥
 अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः) । ताणविशेषः । स तु द्रुताङ्गो मानाचतुर्थभागो वा । यथा,— “अङ्गमानं द्रुतं चैयं द्रुताङ्गं क्षाप्यनुद्रुतं” । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,— “अनुद्रुतं संयति येन केवलं बलस्य शत्रुं प्रशशंस प्रीव्रता” । इति माघः ॥
 अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चा-त्तावनं । अनुसन्धानं । यथा,— “तस्मिन् कुरङ्गप्रावादी मुञ्जश्चित्तं निवारय । न तन्मनस्तवाधीनं दथा तत्रानुधावनं” ॥ इत्युद्भटः ॥
 अनुनयः, षु, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः । (“कथं नु शक्योऽनुनययोगे हर्षे-र्विश्रायानाश्चान्यपयस्विनीनाम्” । इति रघुवर्षे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-थितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधो-पनयः । “एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्म्यानुनयं तथा” । इति रामायणं) ।
 अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु + पद् + पश्चाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (य, पदस्य पश्चात् इति अथयीभावे अन्वक् । अन्तरं । अथर्वहितोत्तरकाशं । “अमोघा” प्रतिगृह्णन्तार्थानुपदमाश्रयः । आग्निषामनुपदंसमस्तुष्टत् दर्भपाटिततलेन प्रायिना” । इति रघुवर्षे ।)
 अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन्) । अन्वेष्टा । अन्वेषणकर्त्ता । इति ह्रस्वायुधः ॥
 अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे खः तस्य ईनः स्थिर्थां टाप्) । पदायतोपानत् । इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।
 अनुपमं, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः) । उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-कृष्टः । सादृश्यरहितः । “बर्णं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम” । इति रामायणे) ।
 अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।) जुसुदनामदिग्गजयोषा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-नामदिग्गजस्त्री । “भवेदनुपमा सुप्रतीकित्यां स्त्री चिभूत्समे” । इति मेदिनी ॥
 अनुपातः, षु, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुत्प-चैराशिक्षेण पातः) । पाटिगणितोक्तेन चैराशिक्षेण युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वाङ्गपातानु-सारेण अपराङ्गपातः । यथा,— “पुरान्तरं चैदिदमुत्तरं स्यात् तद्वच्चक्षिष्यैषवैस्तदा किं । अक्षांश्चैरिच्छत्पातयत्सा

अनु

युक्तं निवृत्तं परिधेः प्रमाणा” ॥ इति सिद्धान्तशिरोमयौ गोष्ठाध्यायः ॥
 अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरर्थं प्रेरयति, पत् + णिच् + रणुच् ।) पातकं । ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं प्रादिसमासः । शिदन्दिनादिजन्मपापविशेषः । तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,— “यथास्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यास्य च रजस्तलायाश्चान्त्यभ्रान्नाश्वा-त्रिगोत्रायाश्चाविद्यातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति” ।) । महापातक-सदृशपापविशेषः ।
 तत् पञ्चत्रिंशत्यकारं, यथा,—
 ससुक्लर्षे भिथावचनं १
 तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
 अक्षर्यापुष्पकपरगामि च ।
 राजगामि पशुन्यं १
 पितृर्मिथ्यादोषकथनं १
 एतत्तयं ब्रह्महत्यासमं ३
 वेदव्यागः । स तु अधीतवेदविक्षरार्थं । १
 वेदनिन्दा १
 कौटसास्यं १
 तद्विद्विधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।
 सुहृद्दण्डः १
 स तु ब्राह्मण्यथितिरिक्तमित्रवधः ।
 ज्ञानपूर्वकाभासेन गर्हितावस्य अर्थात् अन्य-ज्ञानस्य भक्षणं १
 ज्ञानपूर्वकाभासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्वा-कार्दमेन्द्रायं १
 एतत् षड्विधं सुरापानसमं ६
 गिद्धोपहरणं १
 नरहरणं १
 अश्वहरणं १
 रजतहरणं १
 भूमिहरणं १
 हीरकहरणं १
 मणिहरणं १
 एतानि सप्त स्वयंस्तेयसमानि ७
 सपीडुस्त्रीगमनं १
 कुमारीगमनं १
 अन्यथागमनं १
 सख्युः स्त्रीगमनं १
 शौरशैतरपुत्रस्त्रीगमनं १
 पुत्रस्यासवर्गस्त्रीगमनं १
 एतानि षट् विमाहगमनसमानि ६
 माटव्यगमनं १
 पिटव्यगमनं १
 अश्रुगमनं १
 सातुलानौगमनं १
 शिथ्यस्त्रीगमनं १

अनु

अनु

अनु

मणिगीगमनं	१
आचार्यमार्थीगमनं	१
शरणागततामनं	१
राष्ट्रीगमनं	१
प्रवृत्तागमनं	१
घात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्षोत्तमागमनं	१
एतानि अथोद्भूतं गुर्वङ्गना-	}
गमनसमानि ॥	

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ३५ ॥
अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औषध-
 धाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तृणखादा
 पीयते यत् । यथा,—
 “अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।
 इति वैद्यकं ॥

अनुप्रायः, पुं, (एवमनुगतः तन्मध्यविकसनेनेव तत्प-
 काशात् प्राप्तिमासः ।) शरः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकथेयं वर्णानामासः
 न्यासः, अनु + प्र + आस + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
 विन्यासः । यथा,—“वर्णसाध्यमनुप्रासः” इति
 काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णादृष्टिरनुप्रास” पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाध्यरूपः शब्दालङ्कार-
 विशेषः अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, खर-
 माचेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
 तु पञ्चविधः, केनानुप्रासो दृश्यनुप्रासः सुश्रु-
 त्प्रासोऽन्यानुप्रासो साटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
 शब्दसाध्यं वैचित्र्येऽपि खरस्य यत्” । इति सा-
 हित्यदर्पणे ॥)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन ज्ञवते गच्छति, अनु +
 लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुप्लवः । इत्यमरः ॥
 “सातुल्लवः प्रप्लवति स्यादात्तराणां” । इति
 रघुवशे ॥

अनुपन्यः, पुं, (अनु + न्य + यथासम्भवं भावादौ
 घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिप्रत्ययेन
 प्रत्ययागमादेशाः । विनश्यतः । उच्चरितप्रथ्वंसी
 इत्यंघको वर्णः । मुखानुयायिप्रियः । विवाहा-
 मन्वयाजादिकु मुखं पित्रादिकमनुयायि यः ।
 मुखानुयायी प्रियश्चेति इयं सत्वन्वामिति खामी ।
 प्रकृतस्यानुपन्यसंज्ञः । प्रकान्तस्य अनिवर्तनं । इत्य-
 मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुपन्यं बुद्ध्या दय्यो विधीयतामिति” ।
 विनश्यते यथा । औट् टकारानुपन्ये षोपः ।
 प्रकृतस्यानुपन्येने यथा । भोक्तुमनुपन्यः क्तवः ।
 प्रियौ यथा । “बाणकानुपन्येन शानामन्नो
 माहूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * । नन्वः ।
 इति मेदिनी । आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ।
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * । वेदान्तमते

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
 वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबन्धते अतिनिष्ठासेन व्यापि-
 यतेऽनया, अनु + बन्ध + करणे घञ्, ततो गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) हिका । ढष्ठा । इति मेदिनी ।
 (“अनुबन्धः प्रियौ दोषे पादे मुखानुयायिनि ।
 विनश्यते प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥
 अनुबन्धी तु हिकायां ढष्ठायामपि योषिति” ।
 इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + शिच् + भावे अच् ।)
 गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्व्यागमस्य चन्दनादेः प्रथम-
 विश्लेषेण पुनः पूर्वसौगम्योत्पादनं । तत्पर्यायः ।
 प्रबोधनं र । इत्यमरः ॥ पञ्चाङ्गोद्यः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अप् ।) स्मृतिभिन्न-
 ज्ञान । अनुमानादि । धारावाहिकज्ञानं । तत्प-
 र्यायः । उपलम्भः र इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू +
 शिच् + करणे अच् ।) प्रभावः । कौषदखजं
 तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
 निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
 सूत्रकगुणक्रियादिः । स च बोधनचातुर्व्यङ्ग्येऽपि
 सुखरागादिरूपः । स्वमन्त्रादि । इत्यमरभरतौ ।
 (स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भावित्वा । तेजः ।
 यथा,—

“नरपतिजुलभृवैर्गर्भमाधत्त राज्ञी
 गुरुभिरभिनिविद्धं लोकपाषाणुभावेः” ।
 इति रघुवशे ।)

अनुभृतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रथमं १ अनुभितिः र
 उपभितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभृताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभृतादीनि व्याकरणा-
 दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्थन्त्येऽनया, न
 + वि + स्मृ + करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
 भृतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
 नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारी, [न्] चि, (अनुमतमनुज्ञातं
 कर्म कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
 क्त + क्तिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
 सारेण कर्मकर्ता । आचर्या कार्यकर्ता च ॥ इति
 व्यवहारकाण्डं ॥ अहो इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
 हीनत्वेऽपि पूर्वमाविहितयगादिकरण्याय अनु-
 क्षायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
 सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनतुक्ला पूर्वमा । चतु-
 र्द्विप्रायुक्ता पूर्वमा । इति मेदिनी ॥
 (“तुङ्गै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
 सङ्ख्यावाप्यधिषोख तथा सिद्धकृतेऽन्तः” ॥
 इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + म् + भावे ल्युट् ।) पञ्चा-
 करणं । भर्तृदि मृते तत्पादुकारिकमादाय व्यक-
 शितारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
 “देशान्तरमृते पत्नी साध्वी तत्पादुकाहयं ।

नधाधोरिच संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसः” ॥

इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मणानि निषेधमाह, स्मृतः ।
 “एथक् चित्तं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥
 सङ्गमरणं । मृतभर्ता सह ज्वलन्वितारोहण-
 पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
 “भर्तृनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
 क्षामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्व्विः पूता भवन्ति ताः” ॥
 इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
 मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
 कारणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्याय-
 यः । अनुमा र इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
 पुरुषः ।) वक्तुः । ऊहः । इति हज्जायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
 विशेषः । आतिविशिष्टपञ्चधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
 यथा,—
 “धूमदर्शनदङ्गिमान् पूर्व्वत श्याकार-
 ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
 कारणं व्यभिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदित, चि, (अनु + मुद + शिच् + कर्मणि
 क्तः ।) ह्यतानुमोदनं । अनुमत । यथा,—
 “भवता यद्यवसितं तन्मे साधनुमोदित” ।
 इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्व्वेण विवाहेन बङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।
 अयन्ते परिशीतास्ताः पिढभिश्चानुमोदिताः” ॥
 इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] चि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
 अनु + या + शिनि ।) सद्गुरुः । पश्चाद्गामी ।
 यथा । मुखानुयायिनि शिश्रावित्यनुबन्धशब्दार्थे
 अमरः ॥

अनुयुक्ता, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाथ्येता ।
 इति महाभारतं । अभियुक्ताः । निन्दितः । जिज्ञा-
 सितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुथोक्ता, [च्] पुं, (अनु + युज् + लृच् ।) मृत-
 काथापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ॥
अनुयोगकृत, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं कृन्तति
 क्षिन्ति, अनुयोग + कृत् + क्तिपि ।) आचार्यः ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + शिच् + ल्युट् ।) प्रश्नः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयुज्यं, चि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
 युज् + शकार्थे ण्यत् ।) निन्दार्थं । अनुपूर्वक-
 निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
 जिज्ञास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् कोऽनुयोष्यो यथाविधिः”
 इति मनुः ।)

अनुरक्तः, चि, (अनु + रज् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
 सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—
 “अनुरक्तो गुणान् भूते विरक्तो दूषयानि च” ।
 इत्युद्धटः ॥

अनु

अनुरङ्गनं, स्त्री, (अनु + रन्ज् + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । हृष्यजननं । यथा,—विशेषामनु-रङ्गनेन जनयन्नानन्दमिन्द्वेवरेति जयदेवः । (प्रीतिजननं) आह्लादनं । आराधनं । “युक्तः प्रजावामनुरङ्गेन स्यात्कस्मात् यशो यत् परमं धनं वः” इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रन् + कर्त्तरि क्तः ।) अनुरागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्व्वरम-घातोः कर्त्तरि क्तः । (“धर्म्मामनुरतमवयथं श्रान्तं स्रष्टतभाषिणम्” । इति भारते) ।

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रन् + भावे क्तिन् ।) अनु-रागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ज् + भावे घञ् ।) प्रीतिः । आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-रतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“कण्ठकितेन प्रययति मन्थनुरागं कपोलेन” । इति शकुन्तले) ।

अनुरागी, [नृ] त्रि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि घिञ् यत् कुलं निपातत्वात् नबोपञ्च ।) अनुरागविशिष्टः । अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखामनुगता, कुगति-प्रादयइति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षत्रं । तस्या रूपं । सर्पाक्षतिसप्तवारामयं । इति कालिदासः । “बलिनिभताराचतुष्टयात्मकं” । इति दीपिकाटीका । अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र जातयज्ञः । यथा,—

“सालीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जता रिपुणाञ्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्मन्मवे यस्य किजानुराधा
सम्यत्प्रमादौ विविधौ भवेतौ ॥”

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्य-रूपः । सदृशः । यथा,—
“देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले” ।
इति रामायणं ॥ (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्प्लुक्तः” ।
इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराधा-देरिच्छसम्पादनं । उपरोधः । (“तदनुरोधात् कठोरगमोमपि बधू जानकीं विमुच्य गुरुजन-स्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुवापः, पुं, (अनु वारं वारं लपनं, अनु + लप् + भावे घञ् ।) पुनः पुनः कथनं । पुनरक्तिः । इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, स्त्री, (अनु + लिप + भावे ल्युट् ।) पात्रे गन्धद्रव्यादिलेपनं । तद्द्रव्यञ्च । तस्य गुणाः । प्रीत्योऽनुश्रुतद्रव्यकारित्वं । धर्म्मदैर्गन्धतन्त्रा-तापश्रमनाशिवलञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“निर-क्तमाल्याभरणानुलेपना” । इति ऋतुसंहारे ।) अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यय-

अनु

वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
“वर्णाभासा समाख्याता अनुलोमविलोमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं । (क्रमानुगतः । अनु-
ब्रूयः ।

“जङ्गण्यनुलोमार्यन्तु प्रवाचः कृतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालवधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः, अनुलोम + जन + ङ, उपपदसमासः) । अनु-लोमजातः । अप्रतिबोमजः । यथा । ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्यर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः । इत्यादि उत्तमादधमायां जातः । यथा,—
“सङ्कीर्ण्येनोन्वे ये तु प्रतिबोमालोमजाः ।
अन्योऽन्यस्यति यस्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥
इति मनुः ॥

अनुवत्सरः, पुं, (अनुब्रूणोवत्सरः, दानादिविशेषाय ।) वर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महापञ्चं । शकाब्दात् पञ्चमिहँते यः श्रेयस्तिष्ठति तेन रकादिक्रमेण सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्व्वकवत्सर-संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासतत्त्वं ।

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + र्त्त् + भावे ल्युट् ।) अनु-रोधः । इत्यमरः ॥ आकरणमते पूर्व्वलक्षण-स्थितपदादेरनुष्ठितिः । (पश्चाद्गमनं) । अनुसरणं । “इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हि-तोपदेशः ।)

अनुवाक्, पुं, (अनुच्यते अनु + वच् + घञ्, कुलं ।) ऋगथञ्च सामसमूहः । इत्यमरः ॥ वेदविशेषः । इति सुभूतिः । (“जेतुं जैत्रानथ खनु जपन् कृत्त-सामानुवाकान्” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) कुस्मितार्थवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥ पुनरक्तिः । उक्तस्य पुनः-कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तजानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥

इति शब्दित्तत्त्वटीका । वाचारम्भनमात्रं । यथा,—
“विनानुवादं न च तन्मनीयितं
सम्यग्यतस्यत्तमुपाददत् पुमान्” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट्) स्नेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नेहवस्तिः । यथा,—

“अथानुवासनं स्नेहवस्तिधूपनयोरपि” ।
इति मेदिनी ॥
“द्विधा वस्तिः परिश्रेयो नेरूहश्चानुवासनं ।
कषायाद्यैर्नेरूहः स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनं” ॥
इति वैद्यकं ॥

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + र्त्त् + क्तिन् ।) अनुवर्त्तनं । अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । आकरणमते,—
“पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेणैवपुपस्थितिः” । तत्-पर्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—
“सिंहावबोकितास्यश्च मरुद्वृत्तिरेव च ।
गङ्गास्रोत इति ख्यातः अधिकारास्तयो मताः” ॥

अनु

सिंहावबोकिता यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात् दान्त इति पदस्य ऋचगित्यन्तेषूपस्थितिः । मरुद्वृत्तिर्यथा । टा भिच् डे डसोत्यस्मात् अन इति पदस्य स्यात्किमभवीत्यत्रोपस्थितिः । गङ्गास्रोतो यथा ? वेः सि औ जसिच्यस्मात् केरिति पदस्य तद्विगतपर्यन्तेषूपस्थितिः । इति सुग्मबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (अनुवर्त्तनं । अनु-सरणं) । अनुमोदनं । अनुरङ्गनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विविच्यन्तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुंयुक्त्ये” ।
इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । “यथां सत्वपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति वा-हिव्यदर्पणे ।
“कौत्मानुवृत्तिघातुर्मपि अनुशिक्षितं वक्षेन” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रज्यं, स्त्री, (अनु + व्रज् + भावे ल्युट् ।) अनु-व्रज्या । ऋहागतानां शिक्षाणां गमनसमये किय-दृष्टरपर्यन्तपश्चाद्गमनरूपप्रशिक्षाचारः । आग वा-ङ्गान इति भाषा । यथा,—
“आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्” ।
इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ॥

अनुशयः, पुं, (अनु + शी + भावे अच्, शयं हृत्-मनुगतः प्रादिसमासः, हृत्त्वानुगतं चि ।) दीर्घ-देशः । पूर्व्ववैरातः । अनुवापः । इत्यमरः । (“अनु-श्रयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुशयदुःखायेदं हृत्तद्वदयं सम्भति विवृद्धम्” । इति प्राजुन्तले ।) द्वेषः । अनुबन्धः । इति मेदिनी ॥ (शोधः । पश्चा-त्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
“क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्वामिपालयोः” ।
इति मनुः ।)

अनुश्रयान्, स्त्री, (अनु + शी + प्राचञ्, अनुवाप-कर्त्तरि चि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं । इच्छान्निजनितानुतापवती । सा त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविद्युत्प्रेन १ भावि-सङ्केतस्थानाभावशुश्रूया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्त्सुर्भिमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुश्रयी, स्त्री, (अनुश्रय्यते अनुवृत्त्येत्, अनु + शी + अच्, गौरादित्वात् ङीव ।) क्षुद्रोगान्त-र्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं । यथा,—

“गम्भीरामल्यसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थितां ।
पादस्थानुश्रयीं तान्नु विद्यादन्तःप्रपाकिनीं” ॥
इति माधवकरः । तत्रिकित्वा यथा,—
“हरेरदनुश्रयो वैद्यः क्रियया स्नेहविक्रमेः” ।
इति भावप्रकाशः ॥

अनुश्रयी, [नृ] त्रि, (अनु + शी + इति ।) दक्ष-वखगान्तरखरगमूले श्रेते यः । यथा । “यं संपद्य जहायजामनुश्रयी सुप्तः कुलायं यथा” । इति श्रीभागवतं । (अवधर्ममासक्तः । अनुरक्तः । पश्चा-त्तापनुक्तिः । अनुश्रीचनपरः ।)

अनुश्रयः, पुं, (अनुश्रयाति हिपस्ति, अनु + श्र् + पचाथञ् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ॥

अनु

अनुशासनं, क्री. (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आदेशः । आशा । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आशुत्यात्मानुशासनम्” ।

इति श्रीभागवतं । व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः । (उपदेशे । नियोगकारणं । “अहिंसयैव भूताना कार्यं श्रेयोनुशासनम्” । इति मनु ।)

अनुशीलनं, क्री. (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः, अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः । सुष्ठु. सेवनं । यथा,—

“आनुश्लेणेन श्रयानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।

इति भक्तिरामात्मतिसङ्घः ।

अनुशोचनं, क्री. (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।) अनुशोचना । तत्पर्यायः । मनुः २ श्लोकः ३ श्लोकः ४ । इति जटाधरः ।

अनुशुभः, पु. (अनु + शुभ + भावे घञ् ।) कारुण्यं । दया । इति हलायुधः । एकत्रान्वितपदस्यान्यन्तःशब्दः । यथा । कोशोवसञ्चपहृतमित्यादौ बर्णाश्रितापहृतस्य कोशेष्वयम् । न्याये उपनय-स्थायम्यदस्य भिगमनेऽनुशुभः । यथा । वक्रियाप्यधमवाश्रागं तस्माद्भङ्गिमान् प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन पञ्चसावच्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—

“निष्क्रिया तथा चात्यं ह्यनुशुभफला श्रुति” ।

इति स्मृतिः ।

अनुशुभः, [मू] स्त्री. (अनु सततं स्मृत्युत्प्रेयया, अनु + शुभ + क्तिप् घञ् ।) सरस्वती । इति प्रबन्धरत्नावली । अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु समाहंसमविषमरुचमदेन त्रिधा तत्र श्रेयस्य प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।

“प्रथमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठन्तु पादाना प्रथेय्वनियमो मतः” ।

इति कन्दोमङ्गरी । अस्याः प्रस्ताराः २५६ । इति पिङ्गलः ।

अनुष्ठानं, क्री. (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्मारम्भः । करणं । यथा,—

“कृता श्रीभवदेवेन कर्मोनुष्ठानपइती” ।

(उपपादानं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं । अर्थाः ।

“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

“अस्य निबन्धमलौकिकं सम्यक् कुर्याद्वतन्द्रित” ।

इति मनुः । शास्त्रविश्वितकर्त्तव्यादिसम्पादात् ।

“किन्नुनुष्ठाननिमित्तत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति” ।

इति उत्तरचरिते ।

अनुष्ठा, क्री. (न उष्ठा, नञ्समासः ।) उत्पत्तिं । इति राजनिर्घण्टः ।

अनुष्ठा, चि. (न उष्ठा, नञ्समासः ।) अलसः । इत्यमरः । उष्ठाभिन्नः । शीतकः । बङ्गप्रोहौ तु आनुष्ठाः ।

अनुष्ठावच्छिका, स्त्री. (अनुष्ठा शीतका वक्षीव, कर्म-धारयः ।) नीलद्वया । इति राजनिर्घण्टः ।

अनु

अनुसन्धानं, क्री. (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।) अनुसंधानं । चेष्टा । इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलादिति काव्यप्रकाशः ।

अनुसारः, पु. (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं । अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—

“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।

इति वैद्यकसुखबोधः ।

अनुहारः, पु. (अनु + ह + घञ् ।) अनुहारः । सदृशीकरणं । सदृशरूपप्रभाषायाविष्करणं । इत्यमरः । उपमा । इति कैमन्दः ।

(“तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्ययवद्गुणः” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुक्षणं, क्री. (क्षणे क्षणे वीक्षणमव्ययीभावः ।) प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य वीक्षणार्थानुपसर्गात्क्षणीभावसमासः ।

अनुकं, क्री. (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्षादीनाश्च इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः । इति मेदिनी ।

अनुकं, पु. (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्षादीनाश्च इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी । (वपः ।) कुलं । स्वभावः । शीलं ।

“अनुकं तु कुले प्रीति एसि स्यात् गतजन्मनि” ।

इति मेदिनी ।

अनुचानः, पु. (अनु + च् + लिट् तस्य कानच् ।) साङ्गवेदविचक्षणः । शिवादिषडङ्गसहितवेदवेत्ता । इत्यमरः ।

(“इदं सुचुरनुचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स वो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनुचानः, चि. (अनु + च् + लिट् तस्य कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवन्, उपेधिवानिवादिना साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी । (साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनुचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणो” ।

इति मेदिनी ।

शिवाकल्प्यादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,

“इदं सुचुरनुचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स वो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनुचः, चि. (वच् + कर्मैषि क्तः संप्रसारणं ततो नञ्समासः ।) अविवाहितः । आइवड इति भाषा । यथा,—

“परिवेत्तानुचोऽपूढे क्येष्टे दारपरिग्रहात्” ।

इत्यमरः ।

अनुचं, चि. (अनु + वच् + क्त्वा संप्रसारणं ।) अनु-वाचं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋत्तमर्थः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणं ।

अनुचं, चि. (न ऊर्जं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समयं । पूर्णं । इति जटाधरः । (अह्विनः । अनुचूः । “इमामनुचं हरभरेपेहि” । इति रघवश्रे ।)

अनु

अनुकं, चि. (न ऊर्जं, नञ्समासः, ततः स्तार्थे कन् ।) सक्तलः । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ।

अनुपं, चि. (अनुगता आपोऽनु, समासान्त अच्, अस्य उत्व ।) जलबङ्गदेशः । जलत्रावितस्थान । तत्पर्यायः । जलप्रायं । इत्यमरः । अस्य गुणाः । शीतलेवं । क्षिप्रत्वं । वातश्लेष्माकारित्वं । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः । एतदशौयजलगुणाः । गुरुत्वं । घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुगुत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । क्षिप्रत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डश्लेष्मिप-दच्छर्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अनुपः, पु. (अनुगता आपोऽनु, प्रादिभ्यो धातुस्य वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति बङ्गप्रोहिः) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः । (जलप्रायः । जलबङ्गलः । बङ्गमुत्तुक्तः । “अनुपौ महिषे नाम्नुप्रायदेशे तु वाच्यवत्” । इति मेदिनी ।)

अनुपजं, क्री. (अनुपे जलप्रायदेशे जायते, अनुप + जन् + डः उपपदसम्पासः ।) अर्वाकं । इति राज-निर्घण्टः ।

अनुपदेशः, पु. (अनुपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।) जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—

“नदीपत्न्यलश्रेयाद्यफुल्लोत्पलकुलसुतः ।

हंससारसकारुण्डचक्रवाकादिशैवितः ।

सरोवराहमहिषरुद्रेहिजुलाकुलाः ।

प्रभृतद्रुमसुखाहो नानाशस्यफलान्वितः ।

अनेकशालिकेदारकदलीकुम्भिवित ।

अनुपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममवार्त्तिमान्” ।

इति भावप्रकाशः ।

अनुसः, पु. (नास्ति ऊर्ज यस्य सः ।) सूक्ष्मसारथिः । अरुणः । इत्यमरः । (ऊर्जहीनः ।) ।

अनुससारथिः, पु. (अनुसः अरुणः सारथिः रथ-चालको यस्य सः ।) सूक्ष्मः । यथा,—

“गतं तिरश्चीनमनुससारथे” ।

इति माघः ।

अनुसु. चि. (न ऋतुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-रलः । शूठः । इत्यमरः ।

(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनुसु” ।

इति मनुः ।)

अनुष्टो, [नू] चि. (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि ऋथी, नञ्समासः ।) अनुष्टो । अघारी । यथा,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

एथित्या नास्ति तद्द्वयं यदक्षरं सोऽनुष्टो भवेत्” ।

इत्याह्निकात्वं । ऋणाभावविशिष्टः । यथा

शुद्ध उवाच ।

“को मोदते किमाश्चर्यकः पश्याः का च वार्त्तिका ।

वद मे चतुरः प्रभान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“प्रश्नेऽह्नि षष्ठे वा श्राकं पचति स्ते मृष्टे ।

अनुष्टो चाप्रवासी च स वारिधंर मोदते ।

अह्न्येहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाकये ।

शेवाः शिरालनिष्कन्ति किमाश्चर्यमतः परं ।

तर्कऽप्रतिष्ठः सुतयो विभिन्ना

जैवो कनिशंस्तु मत्तं पश्यान्तः ।

अने

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहाया
महाजानो येन गतः स पश्चात् ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिव्येन्द्रेण ।
माससुदूर्वापरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतोति वार्त्ता ॥
इति मुद्राङ्कितमहाभारते वनपर्वणि ३२ अध्यायः ॥ अपि च ।
“देवानामनृद्यो जन्तुर्थैर्भवंति मानवः” ।
इत्यादि शुद्धतत्त्व ।
अष्टतं, क्री, (न ष्टतं नञ्समासः ।) छविः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकैः ष्टतं न
पापजनकं । यथा,—
“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्रायात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यष्टतं वदेत्
पञ्चाद्वान्याङ्गरपातकानि” ॥
इति महाभारते कर्मपर्वणि अर्चुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचन ॥
अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टम् । बङ्ग । यथा,—
“अनेकराज्यरथान्यसङ्कुलं” ।
इति भारविः ॥
अनेकजः, पु, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बङ्गजाते चि ॥
अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । बङ्गधा । यथा,—
“पाटीसूत्रापमं वीजं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढाना नैव मोटित्यनेकधा” ॥
इति लीलावती ॥ अनेकार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥
अनेकपः, पु, (अनेककाभ्यां मुखश्रुत्याभ्यां पिवति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥
अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातोत् इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) बङ्गनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टयकृत्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्गा ४ ।
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
“संयोगश्च वियोगश्च सङ्गा द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विष्टयकृत्वादयस्तद्वेदेतेनेकाश्रिता गुणाः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ।
अनेकमुकः, त्रि, (नास्ति एडः वधिरः मुकः वाक्-
प्रक्षिप्तश्चित्तश्च यस्मात् सः ।) धृक्त्वात् । शः ।
अतिवाग्निहीनः । इति मेदिनी ॥ काला वोवा
इति भाषा ।
अनेकः, [स्] पुं, (न ह्यन्यते, न + हन् + अघ्र
एषोदरादित्वात् हन् स्थाने र्ह्वादेशः, ततः
सौकृते अणशदेशः) कालः । समयः । इत्यमरः ।
“तस्यस्तस्यान्तिके द्रोहश्चिद्रानेहः प्रतीक्षितः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।
अनेकं, क्री, (न एक भावे अण् ।) एकभावः । अने-

अनन्त

कता । एकस्य भावः ऐक्यं पञ्चाङ्गसमासः ।
अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । उभावः इत्य-
मग्टीकायां नीलकण्ठः ॥
अनोकहः, पु, (अनसः शुकटस्य अकं असन् दृढी
तत्, तन् हन्ति अनोक + हन् + क्) हृत् ।
इत्यमरः ॥
“एतन्नुवागे गिं गि निर्भरगा-
मनोकहाकस्मितपुष्पगन्धी” ।
इति रघुवंशे ।
अनूच उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धवोपे वोपदेवः ॥
अनूच उ पूजनं । गमने । निश्चोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षिणा अङ्गुष्ठा । निश्चोक्तिर-
यत्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरह
विशेषणं । क अङ्गयति बुद्धिं सुधीः । विशिनष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अनू उ ध वि व्यक्तौ । गतौ । मद्भाग्ये । इति कवि
कल्पद्रुमः ॥ उ अङ्गियति अङ्गयति । ध अर्नक्ति ।
त्रि व्यक्तौस्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणं ।
“प्ररीरभाजा भवदीयदर्शनं
यनक्ति कालचित्तयेऽपि योग्यता” ।
इति भाष्यः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ॥
अन्तं, क्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तं, क्री, पु, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । जघन्यं च चरमं च अन्तं च पाश्चात्यं च
पश्चिमं च । इत्यमरः ॥
अन्तः, पु, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः इति
जेमचन्द्रः ॥
अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोरुः । इति विश्वः ॥
अन्तःकरणं, क्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानमध्यमं,
कर्मधारयः, क्त + करणे ल्यट् ।) अन्तरिक्षं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्तः कार्यभेदाद्वात्मचतुष्टयं,
यथा,—
“मनो बुद्धिहृद्धारिश्चित्तं करणमन्तरं ।
संप्रयो निश्चयो गर्वः स्मरण विषया व्यभि” ॥
इति वेदान्तः ॥ (अत्योत्पत्तिर्गथा,—“मित्तैस्ते
तैः अन्तःकरणैकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्थ-
सत्त्वान्नामैतैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः) ।
“धनमृतोऽप्यस्य दयादभाव-
माख्यातमन्तःकरणोर्विशुद्धे” ॥
इति रघुवंशे ।
अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
शुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणं चि ।
अन्तःपुरं, क्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं मृहं, कर्म-
धारयः ।) राक्षः स्त्रीमृहं । तत्पर्यायः । अन्त-
रोधनं च अन्तरोधः ३ शुद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥
अन्तःपुरादयो राजदारेऽपि तावत्स्यात् वचने ।

अनन्त

यथा । “शुद्धान्तसम्भोगिनान्तपुष्टे” । इति
निघण्टुः । इति भरतः ॥ “आक्षिप्येन ददाति
नाचसुवितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शुभ्रान्तम् ॥
अन्तःपुरश्चत्तः, पु, (अन्तःपुरस्य अच्यञ्चः रत्नकः,
नष्टीतन्पुरुषः ।) राजामन्तःपुरराजकः । तल्ल-
द्वयं यथा,—
“एडः कुलोद्भूतः शक्तः पितृपैतामहः भुविः ।
गङ्गामन्तःपुरात्थत्तो विनीतश्च तथैव्यते” ॥
इति युक्तिरत्नतरुः ॥
अन्तःसला, स्त्री, (अन्तर्मध्ये मत्तं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) मल्लतकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तःसरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥
अन्तःसंदः, पु, (अन्तः मध्ये संदः मद्गलं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे गिच् ततो गवृत् ।) यमः । इत्यमरः ।
“ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रथः पञ्चतु
किमुतान्यहिंसा” । इति रघुवंशे ।
अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् सन्नियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ अन्तः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥
अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तत् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चमर्थः । प्राप्तनं । इति विश्वः ॥
(शेघरादरथः । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
“वैश्वोऽङ्गिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्युः स्याभिरन्ततः”
इति मनुः ।)
अन्तरः, व्य, (अन्त + अन्तर् तुडागमश्च ।) मर्थः ।
प्रान्तः । खोक्तः । इति विश्वः ॥
अन्तरं, क्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मर्थः । अन्तरात्मा । द्विमं । आत्मीयः । विना ।
वह्निः । इत्यमरः ॥ सद्रुषः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥* । अवकाशे यथा । “मन्थालसूत्रान्तरसम्य-
लभ्यं” । इति कुमारसम्भवे । अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिश्च” ॥ परिधाने यथा ।
अन्तरे श्रावणः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्वौ
यथा, “पञ्चतान्तरितो रविः” ॥ भेदे यथा,—
“यदन्तरं सर्वपञ्चैलराजयो-
यदन्तरं वायसर्ववैतयेयो” ॥
इति भाषायथं ॥ तादर्थ्यं यथा । स्वामन्तरेण मृह्यं
मृह्योत्त्वदर्थमित्यर्थः ॥ द्विजे यथा । “प्रहरेदन्तरे
विपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमन्तारो मम” ॥
विनार्थे यथा । “हरे त्वदालोकनमन्तरेण” ॥
वह्निरर्थे यथा । अन्तरे चखालमृह्या वाङ्मा
इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । “अन्तरे च कुलदर
कुलवर्षपातेत्यादि” ॥ मध्ये यथा । “आवयो-
न्तरे जाताः पञ्चवाः परिषो मुना” ॥ सद्रुषे

अन्त

यथा “श्कारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सट्टंश्च अङ्गं यस्य सः) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“अरमगिरिकुरङ्गी प्रहङ्गकण्डुयनेन खपिति स्रष्टमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति काशिकादासः ॥

अन्तरायः, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-लोपः) वर्जनं । विना । यथा,—

“(न द्रव्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” । इति रामायणे ।) मर्थं । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये अपत्यं यस्याः सा ।

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन् + अच्, यञीतत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

(“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा लमन्तरायो भवति अतो विधिः” । इति रघुवंशे ।)

अन्तरालं, स्त्री, (अन्तरा मर्थं वाति, अन्तरा + ला + कः ।) मध्यप्रदेशः । अन्तरान् इत्यमरः ॥

(“सुन्दरान्तरालसुवमन्तगिरिः सविभुञ्ज योषिद-मिसीत दृशा” । इति माघः । “उदेति भातुर्ग-मान्तराले” । इति पद्यमाला ।)

अन्तरालकं, स्त्री, (अन्तराल + स्वार्थे कन् ।) अन्तरान् । इति राजनिघण्टुः ॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयातत्, अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । व्यवहितं । तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अथकलितान् । वाकि इति भाषा । इति लोला-वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये षट्चायि नक्षत्राणि यस्य तत्, एभोदरादित्वात् षट्कारस्य इकारः । अन्त-रीक्षमिति पाठे षट्कारस्य ईकारः ।) अन्त-रीक्षं । आकाशं । इति ह्यन्सं । इत्यमरटीकायां

पुत्रबोधमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥

(“अन्तरिक्षगतं चैव सुनीन देवांश्च पीडयेत्” । इति मनुः ।)

अन्तरीयं, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तसु, समा-सान्तः अः, इन्तरपसर्गोश्च इति अपर्इददेशः ।) द्यौः । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तर् + कः तस्य इवः ।) अप्पोधकं । परिधानवस्त्रं । इत्यमरः ॥

(“नामो धृतश्च यदस्त्रं आच्छादयति जातुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अस्त्रिसुभयोस्त्वयो” ॥ इत्येवं कचश्च)

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये षट्चायि नक्षत्राणि यस्य तत्, एभोदरादित्वात् षट्कारस्य ईकारः ।) गगनं । इत्यमरः । अन्तर्कधातुः । इति राज-निघण्टुः ॥

अन्तरीयञ्ज, स्त्री, (अन्तरीयस्य आकाशस्य जन्

अन्त

यञीतत् ।) आकाशजलं । दिव्योदकं । इति राजनिघण्टुः ॥

अन्तरे, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य लोपः ।) मर्थं । अन्तरान् । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य नेत्वं एभोदरादित्वात् ।) मर्थं । विना । यति-रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गडः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गडुः य्रीवापदेशजातगल-मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । उघा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रशस्यते” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तकरणात् गतं, अथवा अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विसृतं । मध्यप्राप्तं । इति हेमचन्द्रः । (“अन्तर्गतश्चेत् ग्रामे” । इति मनुः । “सागरान्तर्गताः कौचित् कौचित् पर्वतमाश्रिताः” । इति रामायणम् । आश्रितः । हृदयमध्यस्थितः । अन्तःकरणस्थः । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं” । इति श्राकुन्तले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥ इति मनुः ।)

अन्तर्गह, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अथयीभावः ।) गृह-मर्थं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर-भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति । पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गहे विनश्यति” । इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गठरं, स्त्री, (अन्तरस्य मध्ये अथयी-भावः ।) कुक्षिमर्थं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्दहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्सता क्रियते-ऽनेन, अन्तर + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्नापः ।) कोष्ठसन्ना-पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिघण्टुः ॥

अन्तर्जा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा + भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्धानं, अन्तर + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञानं रावधा ३ अन्तर्दहः ४ अन्तर्पारयं ५ अपिधानं ६ इतिरोधानं ७ पिधानं ८ कृदन् ९ । इत्यमरः ॥

(“अन्तर्ज्ञानं स्मृतिः कान्तिर्बुद्धिः श्रोतज्ञता तथा” इति शाब्दरत्नावली ।)

अन्तर्दहः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + धा + भावे क्ति) अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्द्वारमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-द्वारं । इति भरतः ॥ गृहस्थान्तर्द्वारं । गृह-स्थान्तर्प्रकोष्ठादित्तरं जाणद्वारं वा । इति खामी ॥ तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पद्मद्वारं

अन्त

खड्किकाद्वारं । यथा,— “प्रच्छन्नमन्तर्द्वारश्च पद्मद्वारं तदुच्यते” । इति श्रवरखामी ॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर + भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“सू एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” । इति पद्मपुराणे माधमाहात्म्ये ॥

अन्तर्भूतः, [ष] त्रि, (ब्राह्मण्यापारभूत्यतया अन्त-र्गोमनः चैतो यस्य सः ।) दुर्भूतः । विभूतः । आकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्धीमा, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति सख-कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर + यम् + णिच् + उधपदसमासः ।) अन्तःकरण-नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा र जीवः ३ पुरुषः ४ पुद्गलः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विशु-द्धसत्त्वप्रधानाश्चानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-सारः ॥ मनोगतश्चेत् त्रि ॥

(“अन्तर्दाविशस्य भूतानि योविमर्त्यामन्त्रेणतुभिः । अन्तर्धीमाश्रितः सान्नात् प्रातु नेा यदग्रे स्फुटम्” । अन्तर्विशिकः, पुं, (वंशः स्यात्वममनयतिर्विद्यतेऽस्य, वंश + टक् तस्य इकः, अन्तः उपान्तःपुरे वंशिकः यष्टिधारी निवृत्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिकृतः । अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्वीक्षी, स्त्री, (अन्तर्गममध्यस्थमपत्यं विद्यते-ऽस्याः, अन्तर + मनुपु, अन्तर्व्यतिवतोनुक् इति डीपुगुगामौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

(“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वीक्षी प्रजावती । सुतावस्तुत सम्प्रप्री कोयाददृष्टाविव क्षितिः” ॥ इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्यतिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्धार-यति अन्तर + वम् + णिच् + इक् कृष्यादिभ्य इति वाङ्ल्यात् इकः ।) अपाकः । अजीर्णः । इति त्रि काण्डशेषः ॥

अन्तर्व्याधिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे वागी प्रास्त्र-विहित्वा वाक् यस्य सः, ऋसः ।) प्रास्त्रवित् । प्रास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्याह्वानं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाह्वनं प्रवेश, अन्तर + वि + गाह्व + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्येदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव । अन्तर्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदिदेशे देशे सः ।) अज्ञानवर्षदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-प्रयोगश्चरित्कारपर्यन्तदेशः । दौषाय इति पश्चिम-देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशस्थली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्येदा, पुं, (अन्तरव्यक्तोदासः ह्यस्य ।) अन्त-र्यासः । गूढहास्यं । तत्पर्यायः । उद्वर्जनं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति त्रि ॥ (“ततोऽन्तर्व्येदासविका-सयुजः स तदुचितमाद्यचारः” । इति पञ्चतन्त्रं । “यान्तर्व्येदासं कथितमसद्वत् एच्छतस्र लया मे” । इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, चि. (अन्तर + धा + क्तः ।) कुक्कामितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ वद्धं ३ आहतं ४ संहतं ५ पिहितं ६ क्लृप्तं ७ स्मृतितं ८ अपवाहितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते अन्तिनो चैव कुसुद्वती मे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयश्रीमा” इति शाकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] ङ, (अन्तेऽथ्ये तु मध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।) अन्तवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं श्री + भावे क्वाप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृदुः । प्रशान्तं । इति मेदिनी ॥ (“अन्तशय्या मृते भूमिशय्यायां पितृकामने” इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] ङ, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमायामवप्रैते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । सुनिविश्रेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठमगिनीत्वेन सम्बन्धतेऽसौ, अन्त + कारोद्वर्षे णिच् + इङ् । अन्तिकेति पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली । (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेभ्यः ।) समीपे य । यथा । “मुग्धप्रभोतवदुपेयतुरन्तमन्त्रोः” इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिका, चि. (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य” । “खनसि मृदुकर्मांतिकाचरः” । इति शाकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्न्युरन्तिकाम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकवतः, चि. (अन्तिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अन्तिकटः । तत्पर्यायः । नैदिष्ठः २ । इत्यमरः ॥ नैदीयान् ३ अन्तिकतमः ४ । इति अटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अग्निनेहसामीप्यमस्याः अन्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । सुक्ती । श्रावतानामौषधं । इति मेदिनी । चामारकषा इति ख्याता । (“अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री श्रावतौषधौ । सुक्तां ज्येष्ठमगिन्याश्च नाशोक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, ङ, (अन्तिकस्य आश्रयः अन्तकाम्नं, मण्डितवत्पुत्रयः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावकाश्वनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिकमः, चि. (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति अटाधरः ॥ (“अजातशत्रुसूर्याणां वरमाद्यौ न चान्तिकमः । वद्धत् दुःखकारवाद्यावन्तिकमस्तु पदे पदे” इति हितोपदेशः ।) अन्तिककटः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] ङ, (अन्ते विद्यामध्युत्प्रेममध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामग्रामे वसति श्रयवासेत्यलक. अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः । (“क्षत्राश्रान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते । “तात । प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते” । इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ ग्रामस्थाणि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागरसंख्या । सहस्रचक्रकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्या, चि. (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शोभोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिकमः । चरमः । श्रेष्ठः । “असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” । इति रघुवंशे ।)

अन्त्याः, ङ, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) सुक्ता । इति मेदिनी ॥ सुता घास इति भाषा । खेच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, ङ, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ठः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसम्जातयः । यथा,— “रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । केवर्त्तमेदमिच्छाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” । इति यमवचनं ॥ जघन्ये चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] ङ, (अन्त्यं ब्राह्मणवृत्तियविधां जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्षः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥ (“प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः” । इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, ङ, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः । “अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेद्मनि । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं । चाण्डाल्यणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनं । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदृश्ये । येस्तत्र सुक्तं पक्वान् हृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च यैशुक्तं तेषामद्वै विधीयते” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यमं, स्त्री (अन्त्यं श्रेष्ठस्थितं भं नक्षत्रं कर्मधारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्षः, ङ, (अन्त्यः वर्षः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] ङ, (अन्त्याः सन् अवस्थति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसम्जातयः । यथा,— “चाण्डालः श्रपणः क्षुत्ता स्तुतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः” । इति अङ्गिराः । (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्गफरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । प्रशान्तोचरं हृतं वाह्यानामपि गृह्णितम्” । इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्मधारयः ।) चरमनस्तारः । स तु प्रवदाहादिरूपः । यथा,— “सपिण्डादिभिदाश्रौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः” । इति शुद्धितन्त्रप्रतिज्ञायां स्मार्तभट्टाचार्यः ॥ तत्प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्डप्रमायां पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तद्व्युत्पत्तिद्वयं द्विः प्रदास्य श्रेष्ठानां दिशि सस्त्रिं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीतीं पातितव्यमजातुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलीश्राया दक्षिणश्रवा पितृद्वारां कृत्वा तदुपरि देखां कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिलान् प्रक्षिप्य ॐ असुभक्तगोत्रप्रोक्तदेवशर्मैवनेतिस्व इत्यास्तीर्थकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । ततः स्तिलमधुघृतादिभिश्च तत्रपिण्डं गृह्णीत । अन्त्यासुभक्तगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मैवः एतत् प्रथमपिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपाचनान्नजलेन पुनरवनेजयेत् ॐ असुभक्तगोत्रप्रेतसुकदेवशर्मैवनेत उपातनुमयं वासः । ततः क्षाममृगमयापात्रे जवाङ्गुलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाष्पपर्यन्तं पिण्डं पर्यस्किण्डेत् । ततः पिण्डादिकं जले क्षिपेत् । काष्ठेऽप्युद्धतचूडोपनयनानां अन्तुद्धकन्यानाश्च कुशास्तराजं विनैति श्रेष्ठः । एवं छतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्डदानं । उपनयनकाले क्षामते त्वछतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले क्षामते ऊढस्त्रीयां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजावाचस्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीं पातितवामजातुः त्रिकाण्डिकोपरि मृगमयापात्रे उदकं तथा पात्रान्तरं क्षीरं निधाय प्रेवाच खादि पित्र चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यं दशरात्रं फलभूयस्कार्यमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीयपिण्डे मृगमयापात्रद्वये जवाङ्गुलिद्वयं । ततोयादिये पिण्डे पात्रादिद्विदिः । येन पञ्चपञ्चाशत् पात्राण्युत्पद्यन् तावन्ति । अष्टाश्रौचप्रथमदिने पिण्डानां चयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये चयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चम वा कृत्यः । चतुरहाश्रौचे प्रथमचतुष्टयैर्दो द्वौ । द्वितीयद्वितीययोस्त्यक्तयः । पञ्चाश्रौचे तु प्रथमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः । द्वितीयचतुष्टयैर्दो द्वौ । तृतीये चत्वारः । षड्हाश्रौचे द्वितीयचतुष्टयद्वितीयोऽप्युत्पद्यन् । श्रेष्ठेऽप्येकैकः । सप्ताश्रौचे तृतीयचतुष्टयपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । श्रेष्ठेऽप्येकैकः । अष्टाश्रौचे चतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । श्रेष्ठेऽप्येकैकः । नवाश्रौचे तु षड्मदिनेषु द्वौ द्वौ । श्रेष्ठेऽप्येकैकः । पद्मिनीयाश्रौचोक्त

अन्ध

विधाते सुरारि सेद । दृक्चक्षो वृष्टिरहितो-
भावः । तेनाकस्मेकोऽयं । सत्ताजोवनदर्पमीति-
श्रयनक्रोडानिवासक्षयाखल्लक्षणभोगतिस्थिति-
जराज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगमुद्गदहन-
ख्यातिक्षरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमगणके
शान्तौ जुवौ मज्जने ॥ वृद्धौ जागरशोषवक्रगम-
नोत्साहे मृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च दृढ-
पतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । वृद्धौ ह्यवकृतौ च
सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कल्पोद्गगनिमेवमङ्ग-
यतनाद्ये घातवोक्मन्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चार्थेषु
वर्तमानास्तु घातवः । वाचका भावभास्यस्तु
यतस्तस्मादकस्मेकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु घातवः । तदद्भूतैःकस्मेकाः सुखदत्-
कृत्वां सकस्मेकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
दृढः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्मये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्ब्यहीनः । अन्या
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् । इत्यमरः । ("दृष्टोऽस्यः पतिरेष मञ्जक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।

"अन्धो मत्स्यानिवायाति स नरः कल्पकैः सह ।
यो भाषतेऽथैकक्यमप्रत्यक्षां सभाञ्जतः" ।
इति मनुः ।)

अन्धः, [स्] स्त्री, (अन्ध + असुर् ।) अन्धं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकः, पुं, (अन्ध + एवल् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।

"सुदृष्टं च सुचारं च ह्युष्णमित्यन्यकान्धयः" ।
इति हरिश्चंभे । असुरभेदः । इति महाभारतं ।
("स व्रजव्यवस्थास्मादनन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्यकोऽयं नान्धेति प्रोक्तस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्काः ॥ (दृष्टिहीनः ।) चक्षुर्ब्यहीनः ।

"अन्धकः कुञ्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः समुत्से कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्यादि-
चक्षुषे च वर्तते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ क्त + अण् ।) तेजःसामान्याभावः । आंधार
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं र तमिच्छं च
तिमिरं च तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अध्यात्मकारं
तिरिगङ्गाणां" । इति रघुवंशे ।) भ्रूष्वायं इ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महात्म्यकारे अन्धतमसं ।
७ सर्वथापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अल्पान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । मयदृष्टि-
तेजोऽवरोअकारित्वं । तिक्तत्वं । सर्वथाधिकर-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आंधुया पालुया
इति भाषा ।

("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्धकूपे निरात्मन्धिन्नज्ज्येथा घटः" ॥
इति सद्भावे ।)

अन्धतमसः, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्ध अच् ।) निविडान्ध-
न्यकारः । इत्यमरः ॥

("प्रध्वंसितान्धतमस्तत्तनोदाहरणं रवि" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (तम एव तमसं प्रचादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारः । महात्म्यकारं ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिच्छं, स्त्री, (तमिच्छैव तामिच्छं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिच्छं कर्मधारयः ।) निविडान्ध-
न्यकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराद्यानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्या धर्म-
पद्मगमन्यतामिच्छमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविधाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविधात मुष्णाति तस्मिन्नेन नाश-
यति, मुष् + एवल्, एषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रिया
टाप् ।) देवतादृष्टेः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धादिः, पुं, स्त्री, (अन्ध अदिः सर्पइव ।) मन्ध-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुंचिया इति ख्यातः ।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + एवल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । शक्तिः । इति मेदिनी । सर्षपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥
अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृक्षः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धुः, पुं, (अन्धयति गीतेन मृगनात् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः ।) व्याधः । मृगया-
जीवी । इति कश्चित् संयज्ञकारः । (वैदिकिकात्
कारावरस्त्रिया जाता जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवहिवींसी मृगयाजीवी च ।

"कारावरनिवादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदिकिकादन्धुमेदौ वृद्धिग्रामप्रतिश्रयो" ॥
इति मनुः ।)

अन्धं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) खिन्नतखुलं ।
यथा,—

"शस्त्रं क्षेत्रगतं प्राङ्गः सतुर्धं धान्यमुच्यते ।
आमं विदुषमित्युक्तं खिन्नमन्नसुदाहृतं" ॥

अन्ध

इति आद्वतत्तत्तवशिखवचनं । तत्पर्यायः ।
भक्तं र अन्धः इ भिक्षा ७ खोदनं ५ दीदिविः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टोक्ता ॥ क्रूरं ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धं ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति ऋताधरः ॥ क्रूरं १२ आपूर्णिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिश्चामीतिपुष्टि-
धाविन्द्रियबलकारित्वं । गुरुत्वं । सुधाक्षयरोग-
श्रमकाशेनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नवान्नगुणाः । श्लेष्म-
कारित्वं । सादुत्वं । सुखिप्रबलं । उंह्यत्वं । गुरु-
त्वञ्च ॥ * ॥ पुराणान्नगुणाः । विरसत्वं । रूक्षत्वं ।
पथ्यत्वं । अप्रिकारित्वञ्च ॥ * ॥ उष्णान्नगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अप्रिकारित्वं । वायुश्लेष्म-
नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * ॥ अत्य-
ष्णान्नगुणाः । बलनाशित्वं ॥ * ॥ श्रितशुष्कान्नयो-
गुण्य । दुर्जरत्वं ॥ * ॥ अतिक्लान्नगुणाः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * ॥ तखुलान्त्वितान्नगुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥
जलधौतसद्योऽन्नगुणाः । शोषप्रपाकित्वं । हिंस्रत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * ॥ राजस्थितजलयुक्तान्नगुणौ । चि-
दोषकोपकारित्वं । रूक्षत्वञ्च ॥ * ॥ भृष्टतखुलान्न-
गुणौ । लघुत्वं । अप्रिप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-
मात्रं । अन्नसाधनं यथा,—

"सुधौतास्तखुलान् स्फीतांस्तोये पश्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रहृतं चोष्णं विधदं गुणवन्मत" ॥
तद्गुणाः ।

"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्प्यं रोचनं लघु ।
अधौतमसुतं श्रितं गुर्वैरुच्यं कफप्रदं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—

"वारिदन्मृमिमायाति सुखमक्षयमन्नदः" ॥
अन्धस्य प्रजापतिर्देवता । अन्धयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे सुष्ठियह्वयं । इति सुहितत्वं ॥ अपि, च,
"ब्रह्महत्याहतं पापं अन्नदानात् प्रथमश्रितं ।
अन्नदः पापकर्माणि पूतः स्वर्गं महोयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ अथ प्रजापतिर्देवता-
दानवर्त्तः । तत्र अन्नदानस्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अग्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्वत्थं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ।
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परा गतिं ।
सर्वकामसमायातुः प्रेष्य चेहाधिकं शुभं" ॥
तथा,—

"अन्नमूर्च्छत्वं लोके दत्तोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पश्यानमाश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
महाभारते ।

"अन्नदः पशुमान् पुच्छी धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा ह्यपि" ॥
तथा,—

"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यथासि च ।
कौर्त्सिच्यं वर्द्धते शश्वत्सिच्यं लोकेषु पायह्व" ॥
आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।

"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपससम ।

अन्न

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति ॥
तथा,—
“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
एष्यं यश्चस्यमायुष्यं नलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
सर्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाश्चनचित्राणि सेवितान्युपरोगवैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुरालये ।
मन्त्रभोज्यमयाः शूला दिश्याख्याणश्रुताः ॥
हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चायतः ।
हृष्यन्त्यरथयानैश्च क्रोडमानाश्च ते गराः” ॥
पद्मपुराणे ।
“आपर्वतनदी वापी पृथिवी सर्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं अद्भ्यसमन्वितः ।
ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ।
चाक्षुरास्त्राणोक्ताश्च यन्म्याः कौत्रेकस्तथा ।
गोशोको ब्रह्मणोक्त्व सर्वे धान्ने प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हृष्यन्त्यश्च महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कला नार्हन्ति षोडशी” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“थावतो यस्तने ग्रासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
अन्नप्रदस्य तावन्तः श्रवतः परिकीर्त्तितः” ॥ * ॥
अथान्नदानधर्माः । यमः ।
“आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि मारुतं मागवर्जितं ॥
दुर्लभस्य सुदा दाता सुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
सुदा दाता च भोक्ता च तावभौ स्वर्गागमिनौ ॥
योऽन्नं वृद्धमत्तं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावमन्यते ।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् मृच्छीयात् योऽपि मूष्य च ।
प्रीतितोऽन्नमन्नमन्नमन्नं पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्यात् द्विप्रेयासां यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
तावभौ नरके ममौ वसेत्तं शरदा शतं” ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्मपुराणे ।
“यद्दद्यात्प्राज्ञदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
आमभेवास्त्य दातव्यं तत्त्वाप्नोति परं गतिं” ॥
अन्नदानेन पद्मानदानेन फलं नाप्नोति ।
इति यद्दद्यात्प्राज्ञदानेन यादृशं फलं तादृशं
पद्मानदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । यद्दद्यात्प्राज्ञदानेन
सति तस्य पञ्चयज्ञनिष्पत्तेः ॥ * ॥
अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।
“अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्विना आर्द्रं प्रकीर्त्तितः” ॥
तथा,—
“अपि कीटपतङ्गानां शृणां चाण्डालयोगिनां ।
दत्तानां शोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
बान्धवेष्वोऽतिथिभ्योऽन्नं पुलेभ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
दीनाम्यन्नपयानाश्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
ग्रासमाचं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमद्भजे ।
स्वर्गं वसेत् समाप्तान्तु शतं भोगैर्भोगैः ॥
याश्चे याश्चे फलं श्रुतविविधत् परिकीर्त्तितं ॥

अन्न

एतदेवायने प्रोक्तं दिव्यं पुण्यगौरवम् ॥
अन्नं विना ह्यन्नाद्यस्य दत्तानं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितम् ॥
सर्वभावसमन्वित इति स्वबोधनं । अत्र यज-
मानः प्राणिमात्रेभ्यो यद्ददात्तदपूर्वतात्प्राचः
उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
तद्यथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रदान-
फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः सद्यहं अन्नं वा
भक्तश्राणां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देय । अतएव
धार्मिकास्तास्यपट्टविलिखितानां भूमिं समुपकल्प्य
आचन्द्राकस्यायिनीं भक्तश्राणां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।
“क्षिप्रमन्युष्मन्क्रिष्टं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सत्यञ्जनं सदा क्षिप्रं भक्ष्यं सत्कृत्य यततः” ॥
क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तरमेव । अक्षिष्टमनुपहृतं ।
मन्त्रमप्रतिषिद्धं ।
“तस्माद्यदित्यसङ्गां विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाञ्जीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्येह तत्फलं” ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।
ॐ वायुपुराणोक्तप्राणिमात्रदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-
क्षितेभ्यः सत्यञ्जनं क्षिप्रमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य
बुभुक्षितानन्वित्ये तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।
“आन्नाय क्षुधितायाऽन्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
आन्नाय क्षुधितायाऽन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्नाय क्षुधि-
तायाऽन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्तं
क्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“सञ्ज्ञो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमान नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥
अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं
पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-
ञ्ज्ञो चरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सञ्ज्ञोऽन्नं दास्ये ।
ततः प्रभृति अभिमतकाले सञ्ज्ञो ब्राह्मणादि-
भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“यो दद्यादपरिक्षिष्टमन्नमन्नं भञ्जिनं वर्त्तते ।
आन्तायादृष्टपूर्ववत् तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
अपरिक्षिष्टमनुपहृतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्ववत्तयाऽन्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाकालमभ्यगमन्वित्य यथोक्तमन्नं तस्मै
दद्यात् । अत्राभञ्जिनं वर्त्तते इति शब्दनिर्देशात्
पथि गच्छते पथिकाय वर्त्तते कुटो कृत्वा तरु-
तले चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“मृच्छान्नं मागवो दत्त्वा मृच्छान्नार्थिनि काङ्क्षितं ।
अद्ययं फलमाप्नोति स्वर्गोक्तं गच्छति” ॥

अन्न

मृच्छं संस्कृतं । सत्यञ्जनमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तमृच्छान्नकाङ्क्षि-
गोचरमृच्छान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
मृच्छान्नार्थिभ्यो मृच्छमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
मृच्छान्नार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति मृच्छान्नं
दद्यात् ॥ * ॥ तथाऽन्नदानप्रकरणे ।
“सहस्रपरिवेशन्तु नरकान्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवयोनं स्वर्गोक्तं महीयते” ॥
सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः । यथा-
सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
परिवेशनफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
मनुष्येभ्यो अन्नदानसहितमन्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
भोजयेत् । देवतः ।
“कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीक्षितं ।
ब्राह्मणाणां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अन्नाद्योऽपि फलमेतद्-
भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईक्षित-
मित्यर्थिनं स्फुट्टा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
नानावर्ग्येभ्य आत्मीयतमः क्षयकामोऽहं यथासम्भवं
ईक्षितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
• स्थितेभ्य ईक्षितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वृत्तान्तसेन-
क्षतदानसागरे अन्नदानावन्तः ॥
अन्नं, पु, (अन्नित्वेन अन्न + नन्, अद्यते इति
अद् + क्तं वा।) दृश्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ।
अन्नं, चि, (अन्नित्वेन अन्न + नन्,) भुक्तः ।
खादितः । इति मेदिनी ॥
अन्नकोष्ठकः, पु, (कोष्ठनिव, कोष्ठ + क्तन् अन्नस्य
तण्डुलादेः कोष्ठकः रत्नगण्डानं ।) तण्डुलादि-
रत्नगण्डानं । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्लोषा कर्ह
इत्यादि भाषा ।
अन्नगन्धिः, पु, (अन्नस्त्वेव अपक्वतया गन्धोयस्य
सः । उपमानाच्च इति पाणिनिस्त्वेष्य इच्
सनासन्तः ।) उदरामयरोगः । इति चिकित्सा-
शेषः ॥
अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्ये यस्याः सा राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) खनामस्यातदेवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“माया हृद्गववन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
यन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशक्षरः” ॥
श्लेषे च ।
“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशक्षरः ।
अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदाधिनी ।
मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेष्टदा ।
श्रीवीजाद्यायदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ।
वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीश्वरप्रदाधिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदाधिनी ॥
तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदाधिनी ।
माया श्रीसुम्बीजाद्या सदा विभवदाधिनी ॥

श्रीमाया युग्मवीजाया सर्वसम्पत्तिपूरणी” * * *
यथा पूजा प्रातःकृत्वादिपीठान्तरान्तं विधाय
हृत्पद्मस्य क्षेत्रेषु मध्ये च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्त्रान्तं पीठशक्तौर्ध्वस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
चन्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णाये देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“रतेषा मन्तराशीना ऋषिब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिः हृन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्विका” * * *
ततः कराङ्गनाम्नी । क्रीं चक्रुष्ठाभ्यां नमः । क्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायावीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि माधया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।

“यद्वीजाया भवेद्दिद्या तद्दीजेनाङ्गकल्पना” * * *
ततो ध्यानं ।

“रक्षां विचित्रवसनानं नवचन्द्रचूडा-
मग्नप्रदाननिर्गतां स्तनभारवन्मां ।
स्वल्पस्मिन्दुसकषाभरणं विषोक्त्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्तीं” * * *

एवं ध्यात्वा मानसैः संप्रप्य शङ्कस्थापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुष्-
पार्थात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
धाय आवरणपूजाभारमेत । यथा क्षेत्रदेवमि-
कोषे क्रीं हृदयाय नमः । नैर्हते क्रीं शिरसे
क्वाहा । वायवे क्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्यां
क्रीं कवचाय ह्रं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतु-
र्दिक्षु क्रीं अस्त्राय पट् । अष्टदलेषु पुष्पाङ्गिदिग्
त्राङ्गौ माहेश्वर्यै कौमार्यै वैष्णवे वाराह्यै इन्द्राय
चासुख्यै महालक्ष्मणे प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । ३३६६६

“दलेः प्रणवेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमप्रः सद्यीः” * * *
शुद्धस्य प्रणवचतुर्दशश्वरी विन्दुयुक्तः । कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात् । तत इन्द्रा-
दीन् वषादींश्च पूजयित्वा धृपादि विस्वर्जानन्तं
कर्म्म समापयेत् * * * अस्य पुरश्चरणजपः षोड-
शसहस्रसङ्ख्याः । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्र वसुधुग्मसहस्रकं ।
साव्येनाग्नेन जुहुयात्सहस्रांशमनन्तरं” * * *
अथं मन्त्रः प्रणवादिरेष्टादश्राक्षरः । मायादिः
श्रीवीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीवीजादिः वाम्भवादिश्च सप्तदश-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यद्विद्वादिपेको मन्त्रस्तैवैवाङ्गप्रकल्पना * * *
* * * अथाङ्गपूर्णाक्षोर्चं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवक्ष्मणे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
नमो मायायद्दीप्तान्ति नमः शङ्करवक्ष्मणे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
महामाये प्रियदर्शनेतरूपे हरप्रिये ।
वाङ्महादि श्रेण्याणि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *

उच्यतेसहस्रामे नयनत्रयभूषिते ।
अन्नचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽग्रे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
साधकामीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।
जुषभारगते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
बटकोयपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
ब्रह्माख्यादिसरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
इन्द्राद्यधिपपादाज्जे इन्द्रादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्तये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते * * *
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः * * *
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रज्ञापपुराक्षरं ।
तस्य आन्नसम्पद्धिः स्यादद्वैताना दिने दिने * * *
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्सकषाद्यजेन गोपयेत्” * * *
इत्यङ्गपूर्णाक्षोर्चं समाप्तं * * *

अथ अन्नपूर्णाकवचं * * *

“कथिताश्चामपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।
हृदया कथिताः सर्वान् अनाद्याधिगता मया * * *
साध्यतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षकं नाम कवचं मन्त्रविद्यार्हं” * * *

ईश्वर उवाच ।

“प्रद्यु पाञ्चत वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षकं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं * * *
ब्रह्मविद्यास्वरूपश्च महदैश्वर्यदायकं ।
पाठनाड्यारणामर्थक्षेत्रोक्षैश्वर्यभागभवेत् * * *
त्रैलोक्यरक्षकस्य कवचस्य ऋषिः शिवः * * *
हन्तरी विराडङ्गपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा * * *
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः * * *
क्रीं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः साहा चेथा सप्तदश्राक्षरी * * *
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता सुवर्णत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदश्राक्षरी * * *
पात्यन्नपूर्णा सर्वान्तरजुम्भाम्नापचदा ।
श्रीवीजाद्या तथा चेसा द्विरस्यां तथा सुखं * * *
प्रणवाद्या सुवौ पातु कण्ठं वाम्बीजपूर्विका ।
कामवीजादिका चेसा हृदयन्तु महेश्वरी * * *
तारं श्रीं क्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे साहेति पातु मे * * *
नाभिमेकोनविंशत्यां पाशाङ्गाहेश्वरी सदा ।
वारं माया रमा कामः षोडश्यांस्ततपरं * * *
शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्योत्सविका च या ।
करी पादेरी सदा पातु रमा कामोभुवस्तथा * * *
अक्षय्य सर्वदा पातु विंशत्योत्सविका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु सुवनेश्वरी * * *
शिरः श्रीं क्रीं तथा क्षौद्रं चिप्टाटा पातु मे गुदं ।
यद्वीर्घमाजा वीजेन यदङ्गानि एगन्तु मां * * *
हृदो मां पातु पूर्वे च वङ्गिकोयेत्नलोत्पतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नैर्हतां विर्हतीत्त मां * * *

पश्चिमे वरहः पातु वायव्यां पवनेऽस्तु ।
कुबेरशोभे पातु मामेशान्यां शिवोऽस्तु * * *
ऊर्ध्वस्थः सततं पातु ब्रह्मागन्तो यथाकामात् ।
वषाद्याश्चायुधाः पातु दशदिक्षु यथाकामात् * * *
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षकं परं * * *
यद्भवा पठनाहेषाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः * * *
ब्रह्मा विष्णुश्च इन्द्रश्च कवचं धारयाद्यतः * * *
हृत्पद्मवति हृत्पद्मे कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् * * *
पुष्पाङ्गल्यष्टकं देवो मूर्ध्निव पठेत्ततः * * *
युगायुवकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् * * *
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा क्रमसा निश्चला स्येह * * *
वाणी वक्षे वसेषस्य सत्यं सत्यं न संशयः * * *
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः * * *
भूर्जे विलिख्य गुलिकां सर्वस्यां धारयेत्परि * * *
कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्वतपोभयः * * *
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्वाचं प्राप्य पाञ्चतः * * *
ब्रह्मास्त्रादिनि शस्त्राणि तद्वाचं प्राप्य पाञ्चतः * * *
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसाः * * * तस्याः लब्धन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ गितानन्दकरी वरामयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्धुताखिलघोरपावनकरी प्रथममाहेश्वरी ।
प्राज्ञेयाचलवृषपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी १९ * * *
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराङ्करी
सुखाहारविषण्ममानविलसद्गोत्रकुम्भान्तरी ।
काशीरागुस्वासिताजुसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २० * * *
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मेकनिष्ठाकरी
चन्द्राङ्गनलभसमानलक्षरी त्रैलोक्यरक्षकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २१ * * *
केलासाचलकान्द्राक्षयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारीनिगमार्थगोचरकरी ॐ कारवीजाक्षरी ।
मोक्षदाकरवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २२ * * *
दृश्यादृशविभूतिभावनकरी ब्रह्माख्यभण्डोदरी
जीवानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाक्षरी ।
विश्वधीश्वरमनःप्रगोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २३ * * *
गुर्वी सर्वज्ञेश्वरी अथकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी
नारीनीलसमानजुनलक्षरी निष्ठाप्रदानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २४ * * *
आदिदान्तसप्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
काशीरागिपुत्रेश्वरी विलहरीनिष्ठाक्षरी शङ्करी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २५ * * *
चन्द्राङ्गलकोटिपूर्णावदना बालाकवचेश्वरी
चन्द्राङ्गलिसमानजुलक्षरी चन्द्राङ्गलियाक्षरी ।
माजापुलकपाशकाङ्गुप्रधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि हृदावलम्बनकरी माताङ्गपूर्णेश्वरी २६ * * *

अन

दर्वीपाकसुवर्णरत्नघटिका दत्ते करे संस्थिता वामे चारुपयोधरो रसमरी सौभाग्यमाश्रित्यरी । भक्ताभीष्टकारी प्रसादकारी काशीपुराधीश्वरी । भिक्षां देहि कृपावलम्बनकारी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥६॥ सर्वज्ञाणकारी महाभयहारी माता कृपासागरी दाक्षानन्दकारी निरामयकारी विश्वेश्वरी श्रीधरी । साक्षान्मोक्षकारी सदाशिवकारी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्बनकारी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥१०॥ अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लीभे । ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥ इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णेखोचं समाप्तं ॥ कश्चित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन् तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे मासि अष्टमे वा बाणकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे वा बाणिकायाः प्रथमाम्नश्चण्डण्डरूपसंस्कारः । इति स्मृतिः । तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-ष्टजिह्वाजः पिता शुचिनामानमर्भिं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां जुष्टशिङ्गकं समाप्य प्रकृत-कर्म्मरम्भे प्रादेशप्रमाणं घृताह्नां समिधं तूष्णी-मभौ ऊत्वा महात्थाहृतिहोमं कुर्यात् । ततः आच्येन तप्तमन्त्रैः पञ्चाङ्गतीर्जुञ्जयात् । ततः पञ्चप्राणाना होमः । ततो महात्थाहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणं घृताह्नां समिधं तूष्णीमभौ ऊत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीचं प्राणायन-होमादिवाग्देवगानान्तं कर्म्म निर्वर्त्य मन्त्रेण कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकार-यिष्टप्राणायाम दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-भट्टः । तस्य विहितदिनादि यथा,— “ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यं यद्दष्टं मङ्गलं जुले” ॥ षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत-चिन्तनाद्यौ । “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः । स्त्रीष्वान्नु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजयौ सुनिः । द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपुण्येषु । बलमार्युयशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणां” ॥ सुजबलश्रीभे । “षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्यादिवसितेन्दुजोविदिवसे पक्षे च ज्येष्ठतरे । प्राज्ञेप्रादिति पौष्णवैश्यावयुगे हस्तादिषट्कोत्तरे-राभेयाप्यतिप्रियमैश्वरं गितरामन्नदिवसत् शुभं” ॥ युगेरिति प्राज्ञेप्रादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-त्रापि तिथ्यादिविजम्बत् विवर्जयेत् । “ष्टमबन्धधनुर्म्मौनिकन्यासप्रेमप्रभाषां । निष्काशाष्टकयूक्तान्यपञ्चा यदन्तथापमं ॥ दुष्टः शशधरो रुपात् षष्ठाष्टयोऽन्नभक्षणे” । मार्कण्डेयः । “देवता एतत्कस्य पितुरङ्गदस्य च । अक्षतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काचने ॥ मन्त्राद्यकनकोपेनं प्राश्येत् पायसं तदा ।

अन्य

कृतप्राशनसुखं भूतुर्जासन्तु तं न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽप्य विन्यस्य शिष्यभाष्यानि सर्वशः । शास्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्ष्यं ॥ प्रथमं यत् स्युःशुद्धासः शिष्यभाष्यं स्वयं तथा । जीविका तस्य बाणस्य तन्नैव तु भविष्यति” ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विकारार्थं मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शरीर-रक्षद्वेषे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति वेदान्तसारः ॥ अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मघं । यथा,— “सुरा वै मलमज्ञानां पुरीष मसमुच्यते । तस्माद्भ्राह्मण्याराजयो वैशशस्य न सुरा पिबेत्” ॥ इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।) शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः । (अन्नकृतशोषित-मासादिपरिणामजनश्चरमघातुः । रेतः ।) अन्नादः, पुं, (अन्नमसि शुक्ले अन्न + अद् + अण् । विश्वान्नमन्नखण्डकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि अत्रौ “सदेव सौम्येदमया आसौदेकमेवाद्वितीय-मित्युपक्रम्य तदैक्षत बद्ध स्यां प्रजायैव इत्यादि शङ्करभाष्ये । “यज्ञान्तकत् यज्ञयष्ट्यमन्नमन्नाद एव च” ।) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ अन्नभोक्तारि चि ॥ (परान्नभोजनकारी ।) अन्यः, चि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः । इति मेदिनी ॥ परः । (“चातकतापशरूपो जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-ऽन्यः” । इति नीतिभाषा । “सोऽयमन्येन वेगादुद्गमिण द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः । विणक्ष्यः । ७ । इति जटाधरः । एकतरः ८ । गोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं । यथा देवदत्त आयातोऽन्यदद्यत् । “अन्यदेवासा गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीयते” । इत्यादौ तु स्त्रीविष्णुप्रथमेकवचनान्तान्यशब्द-स्त्रीकारेणान्युपपत्तिरिति बोध्यं । अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यक्तसि-त्ति” तसिष् ।) अन्यत् । अन्यत्वात् । यथा— “एकतो हि धिगनुमगुणज्ञा-मन्यतः कथमदःप्रतिजन्मः” । इति नैषधं ॥ अन्यतमः, चि, (अन्य + उतमच् ।) भिन्नतमः । बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं । अनेकेर मध्ये एक इति भाषा । (“श्वामन्यतमे स्थाने यः साक्षमन्यतं वदेत् । आसा महर्षिचर्यायां बह्मन्यतमया तनुम्” ॥ इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रति-योनिताकभेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, चि, (अन्य + उतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥ भिन्नतरः । इयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याक-रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा । (“अभ्यर्त्तय च यः प्राह यन्वाधर्म्येण एच्छति । तयोऽन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति” ॥ इति मनुः ।) न्यायमते द्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कभेदः ॥ अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-तनात् यद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्ययो-रेकतरदिने । इत्यमरः ॥ अन्यत्, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + जल्) वर्त्तनं । विना । यथा,— “अन्यत् निघनात् पत्युः पत्नी केशज्ञ वापयेद्” । इति प्राचीनाः । पत्युर्निघनादन्यत् प्रतिमरयं विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा । “अन्यत् यूयं जुसुमावाचयं कुरुध्वमचास्मि करोमि सख्यः” । इति काश्यपकाण्डः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे । “मधुपर्कं च यज्ञे च पिष्टदेवतकर्म्मणि । अथैव पशवो हिंसा नान्येतेष्ववधीमनु” ॥ इति मनुः । विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे । “योऽन्यथैव द्विजो वेदमन्यत् कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ॥ इति मनुः ।) अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे धात्) परार्थः । भिन्ना । इति मेदिनी ॥ दुष्टं । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-रणं ॥ (“स्वभावे नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” । इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-थायथम् । “अमात्याः प्राङ्गिवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा । तत् स्वयं न्यपतिः कुर्यात् तान् सहस्रक्षयं ददयेत्” ॥ इति मनुः ।) अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः) । कार्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वं । सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववर्त्तित्वा येन रूपेण गच्छते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धिः । यथा घटं प्रति दद्यत्त्वं ॥ १ ॥ यस्य स्वातन्त्र्येण अन्ययथतिरेकौ न स्तः किन्तु कारणमादायान्ययथतिरेकौ तदन्यथासिद्धिः । यथा घटं प्रति दद्यत्त्वं ॥ २ ॥ अन्त्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वा गच्छित्वे यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गच्छते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-दिनां प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गच्छित्वे यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गच्छते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा कुलाकारपुरुषेण प्रति ॥ ४ ॥ अथशक्तुत्तनियत-पूर्ववर्त्तित्वे च कारणत्वसम्भवे तद्विन्नमन्यथा-सिद्धिः । यथा घटं प्रति रासमादिः ॥ ५ ॥ इति सिद्धान्तशुक्लावली ।

अन्या

अन्यदा, व्य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुनः क्षमा लब्धेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैजाय सुरतेष्विव” ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्ट, पु, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्ट ।) कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टा प्रतिक्लृणशब्दाः
ओतुर्व्वितन्नीरिव ताद्यमाना” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वा यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । एकस्मै वागादिना दसा पुनरन्वेन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्यर्शिता या च या च पाण्ड्यहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूषसवा च या ॥
इत्येताः काश्रपेनोक्ता दृष्टान्ति कुलमद्विवत्” ॥
इत्युद्वाहत्तत्त्वं ॥

अन्यभृत्, पु, (अन्यान् क्रोकिलान् निर्भर्त्ता पालयति अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । (कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृतः पालितः ढतीयातयुरुषः ।) कोकिलः । इति हलानुधः ॥
“कलमन्यभृतास्तु भाषितं
कलहंवीधु मदासक्तं गतं” । इति रघुः ।)

अन्यमनस्काः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति बङ्गोच्चाै कप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्यैर्नवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।) अन्यपुष्टः । परैर्युतः । अन्येन प्रतिपालितः । इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [नृ] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वस्त्रीकृतवाक्यात् भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।) इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यधावादी । यथा,—

“अन्यवादी ज्ञियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च ह्येनः पक्षविश्रः स्तः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या शाखाखेतरा शाखा यस्य सः, समासान्तः कः ।) खेदेदशाखास्तुल्यापरशाखा-अयकर्म कुर्व्वीयाः । तत्पथ्यायः । शाखारण्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [ष] त्रि, (अन्यमिव प्रशति अन्य + दृष् + क्तिप्, उपपदसमासः । “दृक् दृश्ववतु” इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति सुगन्धोद्य-याकारणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यइव प्रशति अन्य + दृष् + क्त्वात् + क्तिप् ।) अन्यप्रकारः । इति सुगन्धोद्य-याकारणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं, तस्मादयः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौचित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्व

“अन्यायेनापि यद्गुणं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्प्रियुषभागतम्” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यायः, त्रि, (न्यायानपेतः, न्याय + अन्वपेताये यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः । यथा,—

दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय-त्वादित्यधिकरणमालाया माधवाचार्यः ॥ (अस-ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यत्किविरोधी । “न्यायं सन्नेच्छते कर्तुंमन्नायं वा करोति यः” । इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (नन्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः । सम्युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्येयु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नह्नि । दिवसान्तरे । अन्य-दिने । इत्यमरः ॥

“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेयुः” ॥
इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्थ्यं, पु स्त्री, (अन्यस्याः स्वमाहभिन्नविमातु-रुदरे जातः अन्योदर + यत् एकपिठकः भिन्न-माहको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—

“अन्योदर्थ्यस्तु संखेष्टी नान्योदर्थ्यां धनं हरेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमाहजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थं द्वित्वं, ततः पूर्व्वपदात्परः सुञ्च ।) उभयतः । तत्पथ्यायः । इतरतरं । २ परस्परं । ३ इति हेमचन्द्रः ॥

“अन्योन्यप्रतिघातसङ्गुलचलल्लोलकोलाहलेः”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + पञ्चाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ खण्डहसापेक्षयहसापेक्ष-ग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । सापेक्षापेक्षितवनिबन्धनप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञानोपत्यक्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।

तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्दृष्टज्ञानजन्यज्ञान-विषयः स्यात् तदैतद्दृष्टभिन्नः स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्दृष्टजन्यजन्यः स्यात् तदै-तद्दृष्टजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्दृष्टचित्तचित्तः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति जगदीशः ॥

अन्यक् [च] त्रि, (अनु पश्चात् अक्षति गच्छति अनु + अक्ष + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु पदं । पश्चात् । “तां देवतापिचतिथिक्षिधार्थो-मन्वक् ययौ मध्यमलोकापालः” । इति रघुवंशे ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥

“तदन्वये शुद्धिमति प्रवृत्तः शुद्धिमत्तरः” ।
इति रघुवंशे । वंशपदम्भरा ।
“रघुयामन्वयं वक्षे तनुवाग्निभवोऽपि सन्” ।
इति रघुवंशे ।

“काण्डदेशभिधा शूरवधुः शुद्धान्वया” ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुंस्यौजादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।
इति नारदः ।

“स शीवमेव शृद्धत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥
इति मनुः । पदाना परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । इति दुर्गादासः । परस्परसम्बन्धः । इति रामतर्कवागीशः ॥

अन्ववायः, पुं, (अनु + अन्व + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-मस्माकम्” । इति शाकुन्तले ।)

अन्वथका, स्त्री, (अष्टौ परिमाणान्यस्याः, अन्वन् + कन्, इत्याभावः, अष्टकामनुगता प्रादिसमासः ।) अष्टकापञ्चासिधयः । सा तु गौड्याष्टकौषमाध-पाशुनाश्रिनमासानां क्षयणवमी । तत्र सा-भोगा माहकञ्जाडं । इति आङ्गविकेः ॥ तत्र साभिकस्यमाहपञ्चञ्जाडं । यथा शङ्खः ।

“पित्रादिविकपलीषु भोज्या मातुः प्रतिदिनाः ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्माहञ्जाडमिहोच्यते” ॥
यथा अन्वथकाञ्जाडं साभिमन्त्रेण कर्त्तव्यं ।

रत च विष्णुः । अन्वथकाश्चकृत्वावदमौ ङला-माचे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रातिरभि-प्रह्वयं तन्नियमाथै । न चाभौ करणहोने विप्र-पाख्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रहृती-भूतञ्जाडविभुक्तसाधारान्तरस्य विहृतीभूतञ्जाडे विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा कुशमयवर्हिषेवाधवत् । न वा लौकिकामो होमः ।

“न पंचयज्ञियो होमो लौकिकामो विधीयते” ।
इति मनुवचनेन विशेषात् । आङ्गिचिन्तामण-वर्षेवं । इति आङ्गविकेः ॥

अन्वत्त, त्रि, (अनु + अन्व + पञ्चाद्यच् । अन्वन्-न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रवृत्ते, अनुगते अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्यायः, पु, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु + आ + षा + क्तिन् ।) एकस्मिन् यदपि तं वस्तु तेन पुरुषान्तरे अमुस्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति निश्चितं तत् । इति विवादार्थवसेतुः ॥ कार्येषु वाचनेन अमुस्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाषा यत् समर्पितं तत् । इति हलानुधः ॥ यथा,—

“अर्थमागंकायैषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यात्स्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥
इति कात्यायनः । एतवन्त्यकः । पश्चात्मानसी यथा । अनुपूर्व्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थवदमपि सम्भवति ॥

अन्यायेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-णीयं, अनु + आ + धा + कर्मणि यत् ।) विवा-हानन्तरपिठ्यामाहभट्टकुललक्ष्मीधनं । यथा,—

“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्यायेयं तदुक्तान्तु लब्धं वस्तुकुलात्पथा” ॥
इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आत् + ष्टत्) जेहवक्तिः । अनुशोधनं । उपालम्बा । इति विन्मेदिनी ।

त्रिव्यादिकहं । इति हलानुधः । (अनुवाचनं ॥

अन्व

पश्चात् तापः ।
अन्वाहार्थं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अन्तु + आ + ह + खत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः । तत्तु प्रथमावास्याविहितं पार्ष्णीश्राद्धं अक्षतसपिण्डी-करणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः । गोभिलस्यहोतृकर्मशा-माद्यश्राद्धं । तदन्ताङ्कुरक्षिणा च । यथा,— “यत् श्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्थं विदुर्बुधाः” । इति गोभिलस्यहोतृ ।

अन्वाहार्थकं स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अन्तु + आ + ह + खत्, ततः सार्थं क्त् ।) अन्वाहार्थं । यथा,— “पिच्छान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्व्यान्मासानुमासिकम्” । इति मनुः ।

अन्वाहितं, चि, (अन्तु + आ + धा + कर्मणि क्त् ।) यदेकस्य हस्ते निहितं अर्थं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहोति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ।

“धाञ्चिदान्वाहितान्वास्मिन्नेपादिव्यं विधिः” । इति वाचस्पत्युक्त्,— “श्च श्च विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु” । इति शारदः । गच्छित इत्यं ताहार स्वामिने दिते अन्यहस्ते अर्पयकार इति भाषा ।

अन्वितः, चि, (अन्तु + इष् + क्त ।) युक्तः । मिलितः । इति जटाधरः । क्तान्त्वयपदादिः । यथा,— “यदाश्नान्तरैरन्वितानां सञ्ज्ञेति गृह्यते” । इति काव्यप्रकाशः ।

(पदानां योग्यताकाञ्चादिरूपान्त्वयसहितः । परस्परं सम्बन्धः ।
 “वयोः परं प्रयोगार्हान्त्वितैकार्थबोधकाः” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्वितः, चि, (अन्तु + इष् + क्त ।) अन्वेषितः । क्तान्त्वेषयः । इत्यमरः । (“यथाशुण्डिपुच्छगैः किरातेरासेद्यते भिन्नप्रिखण्डिवर्णः” । इति जुमर-रसम्भवे ।)

अन्वीतः, चि, (अन्तु + ईङ् गतौ + कर्त्तरि क्तः ।) अन्वितः । युक्तः । इति जटाधरः ।

अन्वेषणं, स्त्री, (अन्तु + इष् + ख्यट्) अन्वेषणा । अन्वेषणम् । यथा । “सुधीवो रामनिचं क्त् जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहम्” । इति महाणा-टकम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्सरुवर्षा नैसर्गिको दुर्गहः” । इत्युद्धटः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अन्तु + इष् + णिच् + भावे युच् तस्य अन्व, ततः टाप् ।) तर्कादिना यथाभोधितधर्माद्य-न्वेषणं । अन्वेषणमात्रं । तत्पर्यायः परीच्छिः २ पर्येषणा ३ श्वेषणा ४ । इत्यमरः ।

अन्वेषितः, चि, (अन्तु + इष् + णिच् + कर्मणि क्त ।) क्तान्त्वेषयः । तत्पर्यायः । गवेषितः । २ अन्वितः । ३ मार्गितः । ४ न्यतितः । ५ इत्यमरः । ६ परीच्छः । ७ पर्येषितः । इति अन्वेषणापर्याये परीच्छ-पर्येषणापदप्रधानम् ।

अप

अपनेष्टा, (अट्) चि, (अन्तु + इष् + टच् ।) अन्वेषण-कर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपदाः २ । इति हेम-चन्द्रः । (“अपनेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत-शोमहो” । इति ब्रह्मोपाख्यानं ।)

अप, अ, (न याति, न + या + ड “चादयोऽसन्ने” इति निपातसंज्ञया सरादिनिपातमव्ययमिति अन्वयम्) । उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । अपादरः । अंशः । असाकल्यं । वैकल्यं । वागः । नञर्थः । इति दुर्गादासः । अपकृतार्थः । वर्त्तनार्थः । विधोगः । विपर्ययः । विकृतिः । चौथैः । निर्देशः हर्षः । इति मेदिनी ।

अप, [स्] स्त्री, (आप् + असन्, एषोदरादित्वात् ङस् ।) यज्ञकर्म । इत्यादिप्रकोषः ।
अपकर्म, स्त्री, (अपकृतं कर्म) । दुष्क्रिया । मन्द-कर्म । अपकृतार्थापोपसर्गो कर्मेशब्दस्य कर्म-धारयसमासः ।

अपकारः, पुं, (अप + क्त + भावे घञ् ।) द्रोहः ।
अनुपकारः । मन्दकारणं । इति हलायुधः । (अ-निष्ठसाधनं । असहायहारः । अवाचारः । हेवः । “उपकर्त्तारिणा सन्निर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारी हि लक्ष्यं लक्ष्यमेतयोः” । इति माघः ।)

अपकारगोः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गीः वाक्यं) । अपकारवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] चि, (अपकरोति, अप + क्त + णिनि ।) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,— “अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं नते । धर्मार्थकाममोक्षायां चतुर्णां परिपन्थिनि” । इत्युद्धटः । (अहितकारी । अनिष्ठसाधकः । योडकः । दुष्टेणः । जुकर्मकारी । “किं भस्तेनासमर्थेण किं प्रज्ञेनापकारिणा” । इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अपकृतं, चि, (अप + कृत + क्तः) । जघन्यं । तत्-पर्यायः । अधमं । २ निज्जतं । ३ अयकं । ४ गच्छं । ५ अर्थः । ६ कायं । ७ कुत्सितं । ८ प्रतिज्जतं । ९ धार्यं । १० वेष्टः । ११ अवमं । १२ त्रुवं । १३ खेटं । १४ पापं । १५ अपशब्दं । १६ जुपूर्यं । १७ चेलं । १८ अल्वेचं । १९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “नोदात्तोप-देशे मान्त्वेषोवादिना ट्ङिनिषेधः” ।) पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + क्त + भावे ष् ।) द्रोहः ।
अपकारः । इति हेमचन्द्रः । (विपरीतप्रधोगः । “अनुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्ममपक्रिया” । इति माघः ।)

अपक्रोशः, पुं, (अप् + क्रोश + भावे घञ्) । निन्दनं । लुपुष्पनं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्षः, चि, (न पद्यते, पच् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः) । पक्षभिन्नः । कांचा इति भाषा । यथा,— “तेले विपर्ययं विद्यात् पक्षे चापक्ष एव च” । इति वैश्वकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ अक्षिद्धं ।

अप

३ आसं । ४ अक्षतं । इति रत्नमाषा ।
 (“अपक्षे लवणं दद्यात् पक्षे दद्यात् मरीचकम्” ॥ इति आतामको ।)

अपगतः, चि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते पञ्चायिते च) । न्यतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,— “तापोनापगतस्तुधा न च क्लृप्तं धूलो न धौता तनोः” इत्यादि वृहत्सासनेन ।
अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ङः, स्त्रियां टाप्) । अपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (स्रोतस्वती दीपवती खननो विभ्रगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य मिलिता विद्युज्यते, अप + हृन् + “अपघनोऽङ्”-मिति पाणिनिद्वयेण अप् ह्रस्वो न च) । अपघवः । अङ्ग । इत्यमरः । (“दृष्टि-भिरपघनैर्घोररथक्षत्रोघान्” । इति सूर्यप्रतके ।)

अपघातः, पुं, अपहृननं । अपकृतार्थापोपसर्गात् हृनधातोर्भावे घञ् ह्रस्व घः नस्य तः । अपकृत-मृद्युपलकयापारः । अपघन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपुर्व्वकं हृनधातोर्भावे घञ्प्रात्ययेन निष्पन्नः ।

अपघयः, पुं, (अप + चि + भावे घञ् । अपहरणं) । क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः । २ । इत्य-मरः । (पूजा सम्मानना । क्षयः । “देहस्यापचयो-मवौ निविशते गाढो गृह्येयु यश्चः” । इति श्रान्ति-श्रतके ।) [पूजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, चि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः) । अपचारः, पुं, (अप + चर् + भावे घञ्, अपथ-क्षेपनं ।) अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधापचरिः” । इति माधवकरः ।

“कृतापचरोऽपि परैरगाविष्कृतविक्रियः । असार्थं कुर्वते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥ इति माघः ।)

अपचितः, चि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः ।) अपचितश्चेति पाणिनिद्वयेन पक्षे चायस्थाने चिभावाः । अप + चि + क्तः ।) हिनः । अचितः । अवयवाद्यपचययुक्ताः स्त्रीयाः क्लृप्ताः । “अपचित-मपि गात्रं व्यातत्प्रादक्षिण्यम्” । इति श्राकुन्तले ।
अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः । अयः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः । अंसः । सम्मानना । “अहं लपचितं ब्राह्मः पितृश्च सक्त्वामिमां” । इति रामायणे ।)

अपच्छायः, चि, (अपगतता क्षाया यस्मात् सः) । देवः । उपदेवः । निष्पन्नः । अपगता क्षाया यस्मात् इति षड्भ्रवीहौ ऋक्सः । (अपकृतच्छाया-विभ्रष्टः । पिशाचादिः ।

“अजाखुरं खुरोत्सर्गं मार्जनीरेणुवज्जनेः । दीपलुद्रापच्छायेव तज्ज्यते निर्धनोजनः” ।)
अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपक्षात्मकं पक्षात्मकं कृतं, पक्ष + अपक्षीकृतं चि क्त + क्तः, ततो नञ्समासः ।) खपभूतं । पक्षीकृतभिन्नाकाशादिपक्षभूतं । इति वेदान्तसारः ।

अप

“पञ्चप्राणमनोबुद्धिश्चेन्नियमसम्मितं ।
अपञ्चीकृतभूतोख्यं सुस्फास्रं भोगसाधनं” ॥
इति पञ्चदश्यां ।

अपदान्तरं, चि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्काररिष्या इति यावत् अस्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-समासः ।) आसन्नं । संसक्तं । अपदान्तरं । अव्य-वहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अव्यः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् डीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पट्टा । इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) याधितः । रोमी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्याद्यमः । यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुह्याया गन्तुं न प्रस्ता वये
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुते” ।
इत्यमरकविवः ।

अपतर्यं, स्त्री, (अप + तर्प + भावे ल्युट् । लङ् ।) रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-गतं तर्पणं द्रव्यभावो यस्य तत् । गतलोभः । दत्तिशून्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ्-त्वात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या । तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ लोको । ४ सन्ततिः । ५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

“अस्मिन्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते” ।

इति हितोपदेशे ।

“महीधृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं

तस्मिन्नपद्ये न जगाम दक्षि” ।

इति कुमारसम्भवे ।)

प्रपत्न्या, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्त्वैवेन ददाति, अपत्य + दा + कर्त्तरि क्, उपपदसमासः ।) गर्भदात्रीकृताः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पथ्या मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं । योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

पपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्केटः । इति शब्दचन्द्रिका । कौकडा । इति भाषा ।

पत्रपत्रः, चि, (अप + त्रप् + भावे झञ्, ।) त्रपा-रहितः । निर्लेजः । अपगता त्रपा यस्मेति वज्ररीटौ आकारस्य ऋक्षः । “सापत्रपः कुल-गुह्यद्विहितस्त्वया नः” । इति धनञ्जयविजय शायोने ।)

पत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अत्यतो लज्जा यस्याः सा, ष्ठिथं टाप लज्जाहीना । लज्जा-शून्या ।) अत्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्यमरः । लज्जामात्र । इति रत्नकोषः ।

पत्रपिण्डः, चि, (अप + त्रप् + प्रीतिार्थे कर्त्तरि इष्वाच् ।) सभावसचपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः । षात्रुक इति भाषा ।

पथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् । प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्या । मार्गं एव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति शब्दरत्नावली । (विभागः । कुपथः । असम्मार्गः । साधुविगर्हितः पथ्याः । “अपथे पदमर्षन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः” । इति रघुवंशे ।

“न कश्चित् वर्णानामपथमपल्लष्टोऽपि भजते” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, चि, (पथ्ये वेद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्-त्वाच्चारय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्याभिन्नं । अहितं । यथा,—

“यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रत्नपत्तिना” ।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + वैपशोधने भावे ल्युट्, विस-मानार्थे अर्श आद्याच् । अथवा अपदायति परि-शुध्यत्वेन कर्मणि, अप + दैप् + शोधने कारणे ल्युट् ।) अपदानं । दत्तं कर्म । दत्तिः प्रवर्त्तनं सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि दत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-टीकायां स्वामी ॥

“गद्यव्यवधानसम्मितं

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, चि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सामिप्यं । सामीप्यं ।) नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समा-सान्त अच् ।) दिक्शोः । दिशोर्मध्यं । तत्-पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

“स्त्रीवाच्यं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां” ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिश् + घञ् ।) निमित्तं प्ररथं । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ व्याजः । ३ लक्ष्यं । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नश्रुता । इति महाभारतटीका । (स्वातिः । कौर्त्तिः । कुलं ।)

“रक्षापदेशान्मिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेत्यन्निव दुष्टसत्तान्” ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वंस्यतेऽनेन, अपध्वंस + करणे घञ्, अपध्वंसो जातौनां भिन्नतासमा-दकः सङ्करस्त्वान्वायते, अपध्वंस + जन् + ड, उपपदसमासः ।) वर्णसङ्करः । यथा,—
“श्रुत्यागान्तु सधर्मेणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ।
इति मनुः । (प्रतिभोजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, चि, (अप + ध्वंस + क्तः ।) परित्यक्तः । निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-दुराचारः ।) परित्यक्तः । “अपध्वस्तः परित्यक्तो निन्दितेऽप्यवचरिष्यति” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खड्गं । दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्भुपदाके रौ-गापनयने श्रीसूख्यैकविंशतिर्गातस्वराराजः समाप्तः” । इति ।

“नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तद्वयद्वयमिवातपत्र” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खड्गं । दूरीकरणं । यथा,—“मानापनोद्वविनोदनवे गिरीशे” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ग्यात् ल्युटि ।) खड्गकः । दूरीकारकः ।

“यथाश्रमेणः क्रुतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधममर्थं जपं सर्वपापापनोदनं” ।
इति मनुः ।)

अपश्याः, [यिन्] पुं, (न पश्याः, नञ्समासः, समासान्तविधेरनिवृत्त्यात् अच् अजभावः ।) अ-पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, चि, (अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः, येन जनेन सुष्ठे भोजनपात्रमस्यञ्च भवतीति यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र + करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उल्लटदोषैर्घातिनि-र्मितोदकीकृतः । यथा,—अपपात्रितस्य रिष्य पिष्टोदकानि निवर्त्तन्ते” । इति शुद्धितके अङ्गापस्तम्बी ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राह्यभाषा । अपभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ । इत्यमरः । पतनं । यथा,—

“अद्याह्निर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” ।
इत्यभिज्ञानशकुन्तलं ॥ (अधः पतनं । अंसः व्यधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपकृष्टतया मीघते, अप + मा + घञ् ।) कः । क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः अमर्थादा । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः । “स्यादवज्ञा परीक्षाः परिहाराः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्तिरस्तिरस्तिरस्तिर ।
अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।
त्वेपो निकारघिक्कारौ पर्यायः स्यादनादरे” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ • ॥ तस्य अपक्राश्रवणं यथा,—

“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
वक्षन्क्षपमानञ्च मतिमात्र प्रकाशयेत्” ॥
इति चाणक्यः ॥

“अपमानं परस्वल्पमानं कृत्वा तु उल्लतः ।
स्वकार्यसुद्धरेत् प्राञ्जः कार्यध्वंसे हि मूढता” ॥

अपमित्यकं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीलक्ष्य गृह्यते, अप + मेङ् प्रथमाने + क्त्वा तस्य व्यप, “मय-तेरिद्वयवत्स्यमिति आस्थाने इत्यक्, ततः कन् ।) कृत्यं । इति हज्जायुधः ॥

अपमट्युः, पुं, (अपकृष्टः रोगेणः विना मृत्युः मरणं

अप

कर्माधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्यमर्धं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्”। इति देवीमाहात्म्यकीलकं। यत् शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं पक्षिमृत्युमर्गदंष्ट्रिः क्लिन्नखिपतनागश्चनवश्चाभि- विषबन्धजलपत्रेशां क्लृप्ततादिजन्ममरणं तदेवाप- मृत्युरिति सुधीर्भविर्भाष्यं ॥

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः ॥ प्रमाणं। प्रख्यानं। “मानस्य मुक्त- मपयानमास्थितस्य”। इति भाष्यः।

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थोऽलमुविक्रमः”। इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ट + अप् ततो नञ्- समासः)। हस्तिपक्षाद्भागः। गजान्यजह्वादि- भागः। इति मेदिनी ॥

अपरः, त्रि, (न एवाति प्रीणयति, पु + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः)। अन्यः। इतरः। अर्थाचीनः। इति मेदिनी ॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे त्व)। न्यायमते तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा। अत्यसूर्यसंयोगेऽज्ञानजन्मगुणः। तस्यासमवायि- कारयं दिक्संयोगः। कालिकं यथा। अत्य- सूर्यपरिसन्धानजन्मगुणः। तस्यासमवायि- कारयं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षानिदि- जन्मं। अपेक्षानुद्दिनाशरदेव तदुभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्)। निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अपगता रति प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अपरुद्धा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपद्मः, पु, (अपरः शेषः पद्मः अथवा अपरः शुक्लादितरः पद्मः, कर्माधारयः)। द्वायापद्मः। स तु पिण्डपद्मः। यथा। पूर्वः पद्मो देवानाम- परः पद्मः पिण्डपद्ममिति श्रुतिः। पद्मौ पूर्वो- परौ शुक्लद्वया मासस्य तावभौ। इत्यमरः ॥ मनुः। जय आद्रममावास्याया पिण्डभ्यो दद्यात् पद्ममिप्रमृति वापरपद्मस्य यदहर्त्वा सन्मद्यते। इति आद्रतत्त्वम् * ॥

अपररात्रः, पुं, (रात्रेः अपरः शेषावयवः, एकदेशि- समासः, अच् समासात्)। “रात्राह्वाहाः पुंसि” इति पुंस्त्वं। रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चरः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपरस्तरं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपर- स्तराः क्रियासातत्वे) इति सुजागमः, क्रिया- वतां साहित्ये)। क्रियासातत्वं। कर्मनिरन्तरता। इत्यमरः ॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, पु + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः)। अरायूः। इति मेदिनी ॥ पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः ॥

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः)। गुणोभूतयज्ञप्रभेदः। यथा अगुणमपरस्यङ्गमिति मरतसुनिः। अस्वार्थः। अपरस्य रसादेर्वाङ्ग-

अप

घोभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अतुरणरूपं वा। इति काव्यप्रकाशः ॥ तत्रैवोदाहरणं। “अयं स रसनोत्कर्षोऽपीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु- जघनस्यशर्षीवीविर्धनः करः” ॥ अत्र षडङ्कारः करुणस्याङ्गमिति ॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अश्च + क्तिन्, पराक् सुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः)। अविमुखः। सं- मुखीभूतः। यथा,— “आह्वेषु मिथोऽन्येभ्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्मानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्वपराङ्मुखाः” ॥ इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः ॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्- समासः)। शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनि- र्जिते त्रि। इति मेदिनी ॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयनीरुद्धाः। अशुन- पर्णी। इति मेदिनी ॥ सत्यफला। विष्णुजान्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभाली। शमीमिदः। शक्तिनी। हृदुभाभेदः। इति वैद्यकं ॥ सनाम- ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्यायः। आस्कोटा २ गिरिकर्षी। ३ विष्णुजान्ता ४। इत्यमरः ॥ आस्कोटा ५। इति तट्टीका ६। गवाक्षी ६ अश्वसुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभङ्गा ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला ॥ अद्रिकर्षी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुञ्जी १८ विश्वहन्त्री १९ नग- पर्यायकर्षी २० अन्वाङ्गादिशुरी २१। अस्या गुणाः। हिमत्वं। तिक्त्वं। पित्तोपद्रवविध- दोषनाशित्वं। चक्षुर्हित्वं। त्रिदोषशमताका- रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथकासनाशित्वं। काण्डहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (“दशम्या च नदीः सन्त्युक् पूजनीयाऽपराजिता। मोक्षाधि विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नदीः। नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवो पूजिता जयवर्द्धिनी” ॥ इति श्लाघे)।

अपराङ्गपथकं, त्रि, (अपराङ्गः लक्ष्यात् च्युतः पृथक्- कोवाणो यस्य सः)। लक्ष्यच्युतश्रायकः। यस्य बाणो लक्ष्यात् च्युतः सः। इत्यमरः ॥ (“क्षतहस्तः सुप्रयोगविशिखः क्षतपुङ्खवत्। अपराङ्गपथकोऽप्यौ लक्ष्यात् यच्चतसायकः” ॥ इत्यमरः)।

अपराधः, पु, (अप + राध् + भावे घञ्)। अका- र्थीदोषः। तत्पर्यायः ॥ आगः २ मन्तुः ३। इत्यमरः ॥ स च द्वाविंशद्विधो यथा। आगमे। “धात्रैर्ना पादुकैर्वैपि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्येषु च अप्रणामकृतदयतः ॥ उच्छिष्टे वाद्यवाग्नीचे भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामञ्च तत्परस्तात् प्रदक्षिणं ॥ पादप्रसारणं चाप्ये तथा पर्यङ्कवन्धनम्। श्रयनं भक्ष्यं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषानिधोऽज्यो र्शिदनाजि च विग्रहः।

अप

निग्रहायुष्टे चैव युष् च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्वतिः। अङ्गीलभाषणं चैव अथोवायविमोक्षायम् ॥ शक्तौ गौणोपचारञ्च अविनेदितभक्ष्यं। तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणं ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं अङ्गनादिके। पृष्ठीकृत्वासनं चैव परेक्षामभिवानं ॥ गुरो मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तितः” ॥ वाराहे। “द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्तन्ते वसुधे मया। वैश्वेने सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ ये वै न वर्जयन्तेतान् अपराधान् मयोदितान्। सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पश्यन्ते नरके चिरं ॥ राजान्नभक्ष्यञ्चैकमाद्यपि भयावहं ॥ आनागारे हरेः स्युषः परं सुकृतानाश्रनः ॥ तथैव विधिमुल्लङ्घ्य सद्यसा स्युषानं हरेः। दारोद्घातो विना वाद्यं क्रोडमांससिवेदनं ॥ पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं। कुक्करोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युत्तानं ॥ तथा पूजनकाले च विडुर्त्सवोय सर्पणं। आडादिकमहात्वा च नवाङ्गस्य च भद्रयां ॥ अदत्ता गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः। अकर्मण्यस्यूनने पूजनञ्च हरेस्तथा ॥ अहत्या दत्ताकाष्ठञ्च हत्या निधुवनं तथा। सुपुत्रा रजसुखा दीपं तथा मृतकमेव च ॥ रत्नं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं। परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुष्यापानमारुतं ॥ शोथं हत्या भ्रशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णभुक् ॥ भद्रयित्वा क्रोडमांसं पिण्याकं जालपादकं ॥ तथा कुसुमश्राकञ्च तलाभ्यङ्गं विधाय च ॥ हरेः स्युषो हरेः कर्मकराय पातकावहं ॥ * ॥ किञ्च तत्रैव।

मम प्राञ्चं वद्विष्णुव्य अस्माकं यः प्रपद्यते। सुक्ता च मम प्राञ्चानि प्राञ्चमन्यत् प्रभाषते ॥ मद्यपसु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम। यो मे कुसुमश्राकेन प्रापयं कुर्वते नरः ॥ अपि च। “मम दृष्टेरभिसुखं तामूलं चञ्चयेत्तु यः। कुशकपशाशरथैः पुष्पैः कुर्थ्यान्मार्गार्चनं ॥ ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः। पाटाश्रनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः ॥ वामहस्तेन मां हत्वा क्षापयेद्वा विमूढधीः। पूजापथ्यैश्चित् एष्ये स्त्रीवनं गर्वकल्पनं ॥ तिर्यक् पुण्ड्रधरो सुला यः करोति ममार्चनं। याचित् पत्रपुष्पाद्यैः करोति ममार्चनं ॥ अप्रदाक्षितपदो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं ॥ अवेण्यस्य पक्षांशं यो मद्भ्रू विविदेदेत् ॥ अवेण्येषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः। अपूजयित्वा विज्ञेशं सम्भाष्य च कपालिनं ॥ नरः पूजान् यः कुर्थ्यात् खपनञ्च नखाम्भसा। अमौनी घम्भैर्लिप्तो मम पूजां करोति यः ॥

अप

शेषाः परेऽपि बहुव्रीहोऽपराधाः सदसंमतेः।
आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिप्रमादितिः” ॥
अपराधप्रथमं।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम।
ह्यतोपवासः क्षानेन गङ्गायां श्रद्धिमाप्नुयात् ॥
मधुरायां तद्याप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत्।
अनयोस्तीर्थयोरङ्गे यः सेवेत् सृष्टाती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् अहति सः”।
क्षान्ते।

“अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताधायन्तु संपठेत्।
द्वानिश्चदपराधेषु अहन्यहनि मुच्यते” ॥
अथ कार्तिकमाहात्म्ये।

“तुलस्या जुहते यस्तु शालग्रामशिलाचर्चनं।
द्वानिश्चदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवान्यत्र।

“द्वादश्यां जागरे विश्वोर्धं पठेत्तुलसीस्तवं।
द्वानिश्चदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां द्वादश्यास्त्रितो नरः।
अपराधसहस्राणि निर्वाहति केशवः” ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ऽ विलासः ॥

अपराहः, ङ, (अहः अपरः एकदेशसमासः,
समासान्तः टच्, अहःस्थाने अत्रादेशः।) श्रेष्ठं
अहः। दिनशेषभागः। इत्यमरः।
“रामायां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे”
इति अमरशतके।

“तथा आद्वयस्य पूर्वोऽह्णादपराहो विशिष्यते”।
इति मनुः। विक्वाण इति भाषा। तस्य भेदाः।
दिधा विभक्तदिनस्य श्रेष्ठभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दशदिन-
माने विंशतिदशत् परं दशदशं यावत्। पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः। स तु अष्टादश-
दशत् परं षड्दशं यावत्। इति स्मृतिसूती ॥

अपराह्वतं, चि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवच-
नान्त अपराह् + शु तुटच्, “सकाशतनेषु काल-
नाम्न इति” पठे अलुक्।) अपराह्वतनेषु काल-
नाम्न इति ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी।

अपराह्वतनं, चि, (अहोऽपरः एकदेशसमासः,
तत्र भवम् अपराह्णे + शु तुटच्, “सकाशतनेषु
कालनाम्न” इति पठे अलुक्।) अपराह्वतनं।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलितः, चि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः।) अक्षतः। अदृष्टः। यथा,—
“अपरिकलितयुष्मः कश्चमत्प्राकारो
स्मरति मम गरीयानेषु माधुर्यपुरः।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य सं युष्मचेताः
सरससमुपप्रोक्तुं कामये राधिकेव” ॥
इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छिन्नं, चि, परिच्छेदशून्यं। परिपूर्वच्छेदघातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नं, चि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्-
समासः।) परिच्छेदरहितं। असीमं। वहिरन्तर-
अर्थः। यथा,—“विश्व परिच्छिन्नस्य नीळे पश्चादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनादृतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः”।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वं, चि, परिपाकरहितं। किञ्चित्पक्वं।
परिपूर्वंपचघातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वले वस्य च
काले परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, चि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः।) परिमागरहितं। मानतुलासंख्याशून्यं।
यथा,—“अपरिमिता भ्रुवास्तनुभ्रतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न प्राशयेति नियमो भ्रुवनेतरथा”।
इति अथथ्यायः।

अपरिस्नानः, ङ, (परि + स्ना + क्त तस्य नलं,
ततो नञ्समासः।) रस्नानानरुद्धः। इति राज-
निघण्टुः ॥ स्नानरहिते वायुमिच्छः ॥ (नूतनः।
अपरिसुष्कः। निर्मलः।)

अपरिष्कारः, ङ, (“संपर्येष्वः करोती भूबयो
इति” सुङ्गमः।) परिष्कारभावः। अनि-
र्मलत्वं। तद्वति चि। परिपूर्वच्छेदघातोर्भावे घञि
नञ्समासः।

अपरिष्कृतं, चि, अमार्जितं। अनिर्मलं। अपरुधितं।
अनलङ्कृतं। परिपूर्वच्छेदघातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः। यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तस्यैवविषमचपिच्छिन्नं।
रेतोनिष्ठीवमानाभिः स्वद्विरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहायं, चि, (परि + ह् + कर्मणि ण्यत्, ततो
नञ्समासः।) अपरिहरणीयं। अहाय्यं। यथा,
“जातस्य हि भ्रूवो म्बुध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्यैर्धनं तं शोचिषुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, चि, (अपछत्तं रूपं कर्मधारयसमासः।)
अपछत्तरूपं। विहतारूपं। अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य वज्रवीहिसमासः। कर्मधारयसमासे
स्त्री ॥ शोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरैद्युः, [स्] अ, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
रद्युश्चादेशः।) अपरैऽङ्गि। अपरदिने। इत्य-
मरः। (“पूर्वोऽपरैद्युर्वाश्राड्कर्मण्युपस्थिते निम-
न्वयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्यं तपस्यायां पर्यमन्त्रण-
वृत्तिर्वा यस्याः सा, टाए।)
दुर्गा। इत्यमरः ॥

“सयं विश्वीस्यंशुमपस्यदृत्तित्वा
परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः।
तदप्यापकीर्यमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपस्यैति च तां पुराविदः”। इति कुमारस-
म्भवे।
पञ्चशुभे चि ॥

अपथ्यां, चि, (परि + अप् + क्त, नञ्समासः।)
पथ्यांशुशून्यं। असीमं। असमर्थं। यथा,—
“अपथ्यां तदस्त्रां बलं भीष्माभिरक्षितं।
पथ्यां तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः।)
अयुष्टं। सद्योभवं। यथा नारसिंहे,—
“अपर्युषितनिम्बे प्रोक्षितैर्ननुवर्जितैः।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वीपि एवैः संपूजयेद्भक्ति” ॥
इत्याजिकाचारगतत्वम् ॥

अपर्वदण्डः, ङ, (अपर्वः पर्वरहितः प्रश्लिष्टशून्य
इति यावत् दण्डः कर्मधारयः।) रामशरदण्डं।
इति राजनिघण्टुः ॥

अपर्णः, स्त्री, (अपलाति अपराक्रमणं षट्छाति येन,
अप + ला + कण्ठे क। नास्ति पर्यं मार्सं वस्य
सः, मासशून्यं।) कीलकं। इति शब्दमाहा ॥
पक्षशून्ये चि ॥

अपलापनं, स्त्री, अपलापः। अपोपसर्गात् लघधातो-
र्भावे अन्ट् प्रत्ययः। (पाणिनिमतते तु अप् + णप् +
भावे ल्युट्।)

अपलापः, ङ, (अप + लप् + भावे घञ्।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं। क्षातस्य गोपनं। तत्पर्यायः।
२ निःश्रुतिः। ३ अपङ्गुतिः। ४ अपङ्गवः। ५ निःश्रवः।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेमः इति। मेदिनी ॥

अपलापिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे खलुट्।)
दृष्ट्या। इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, स्त्री, (अपछत्तं छानिन्वात् अल्पत्वाच्च वनं
कर्मधारयः।) उपवनं। छात्रिनवनं। इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, ङ, (अपनियन्ते लोकाः सम्बन्धन्तेऽत्र,
अप + व + “ग्रहदृष्टुनिष्ठागमश्च” इति अप्,
ततः सार्धं कन्, अथवा अप + व + क्तादिभ्यः
संज्ञायां वृन् तस्य अकः।) अन्तर्यङ्गं। तत्पर्यायः।
२ गर्भोद्धारः २ वातौकः ३ शयनास्पदं। इति
हेमचन्द्रः। (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्रभा-
वहिः” ॥)

अपवर्गः, ङ, (अपवृत्त्यन्ते संसारः सुच्यतेऽनेन, अप
+ वृत् + घञ् जुलं।) मोक्षः। त्यागः। क्रिया-
वसानसाध २ कर्मपर्यन्तं। इति विश्वमेदिन्यौ ॥
क्रियन्तः प्रमाप्तिः। इति जटाधरो रत्ना-
वली च ॥ शता। इति धरणी ॥ (निर्वाणं।
मुक्तिः। “अपवर्गमहोदयार्थोऽप्युपमंशाविव धर्म-
योग्यतै” इति रघुवंशे। समाप्तिः। श्रेष्ठः।
अवसानं ॥ “क्रियापवर्गोऽप्यनुजीविसात्कृतः कृत-
क्षतामस्य वदन्ति सम्पदः”। इति भारविः।)

अपवर्णनं, ङ, (अप + वृत् + भावे ल्युट्।) दानं।
मोक्षः। त्यागः। इति मेदिनी ॥

अपवादः, ङ, (अप + वद् + भावे घञ्।) व्याहृत्।
निन्दा। तत्पर्यायः। अवगोः २ आक्षेपः २
निन्दादः ३ परीवादः ५ उपलोशः ६ जुगुप्सा ७
जुल्ला ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं। “लोका-
पवादोद्भवः” इति नीतिशतके ॥ “देव्यामपि
हि वैदेहाय सापवादो यतो जनः” ॥ “हा कथं
सोतादेव्या ईडुशमन्विननीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि”। इति उत्तरचरिते ॥ अश्वः।
अनुमतः। आदेशः। “तवोऽपवादो प्रवर्त्तकौ
पतेऽप्याय निर्वाहवती सद्भाषन्” ॥ इति श्वार

अप

विः १) विन्धावः । इति मेदिनी ॥ विशेषः ।
बाधकः । यथा,—

“अपिदपवदविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” ।
इति कणापपरिशिष्टे ॥ रञ्जविवसस्य सपर्यस्य
रञ्जमात्रवत् वस्तुविवसस्यैवावस्तुनाऽप्राणादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽप्यथा प्रथा विकार इत्यदीरितः ।
अतत्त्वतोऽप्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृतः” ॥

अस्य कर्त्तुः । अर्थात् अंधारोपापवादाभ्यां तत्त्व-
स्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवात् । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवारणं, क्ली, (अप + व + णिच् भावे ल्युट्) ।
अवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपसरितं, चि, (अप + स + णिच्, कर्मणि क्तः) ।
अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, चि (पू + इत् + च्, ततो नञ्समासः) ।
पवित्रवारहितं । अप्युद्धं । यथा,—

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वोवस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अपवित्रः । अग्निर्भक्तः । दृष्टिः ।
मलिनः ।

“अपवित्रनिर्दं कर्मै हतं मोहान्धया तथा” ।
इति रामायणे ॥ “यदेव सारभेयोऽपवित्रः स्वान्वा-
हृष्टो नीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, चि, (अप + यद् + क्तः) । प्रत्याख्यातः ।
निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अक्षः । प्रतिक्षिप्तः ।

“कुवेरस्य मनःशब्दं शंसतीव परामवं ।
अपविद्धगदो बाहूभ्रंशश्च इव द्रुम” ॥
इति कुमारसम्भवे । धूर्णक्षितः । दक्षिणः ।

“मृदिताश्चापविद्धाश्च वृक्षन्ते कमलवज्रः” ।
इति रामायणे ॥

अपविद्धपुत्रः, ऊँ, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः) ।
दादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमालापिठ्यां त्वत्तः तयोरन्तरसरणे
अन्तरेण वा त्वत्तः अगन्तरं अन्त्येन दृष्टीत्वा

पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापिठभ्रासुत्सृष्टं तयोरन्तररेण वा ।
यं पुत्रं पस्त्रिदृष्टीयादपविद्धः स उच्यते” ॥

इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं वस्थाः सा,
स्त्रियां टाप्) । निर्विकीटव्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अपशदः, ए, (अप + शद् + कर्त्तरि अच्) । अपसद
इति पाठे अप + सद् + अच्) । अपसदः । नीचः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, ऊँ, (अप अर्त्तस्त्वतः शब्दः, कर्म-
धारयः) । अर्त्तस्त्वतः शब्दः । अशास्त्रीयशब्दः ।
लौकिकशब्दः । शान्तिभाषा । तत्पर्यायः । अप-
शब्दः २ । इत्यमरः ॥

“तद्यत् शक्तिविकल्पात् प्रमादप्रसवतादितिः ।
अन्वयोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥
इति हरिवंशे ॥

“आभीरादिगिरः कायेष्वपमंश इति स्मृतः ।
श्रास्त्रेभ्यं संख्वादादन्वपमंशतयोदित” ॥
इति दण्डी ॥

अपशुक्लं, चं, (अप + भावे किप्, अपगता शुक्ल
श्रीको यस्य सः) आत्मा । यथा । “क उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् एवमात् विरज्येत विनापशु-
क्लत्” ॥ इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, ऊँ, (अपगतः श्रोको यस्मात् सः) अपशो-
कद्वन्द्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहितः ।
दुःखहीनः ।

“हरप्रतिकरो वृद्धो ह्यशोकः शोकनाशनः ।
दुर्गाप्रतिकरोऽसित्वं मामशोकं वदा कुब” ॥
देवीपूजापद्धतिः) ।

अपशुं, क्ली, (अप + श्वा + कः, अन्वात्मगोसत्याप-
इत्यादिना षलं) । अपशुश्रापं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, अ, (अप + श्वा + “अपदुःसुभ्यः स्यः कुः,
इति कु, सुभमादित्वात् षलम्) । निरवद्यं । विप-
रीतं । शोभनं । इति शब्दमाणा ॥

अपशुः, ऊँ, (अप + श्वा + कु, सुभमादित्वात् षलं) ।
कावः । वामे चि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।
असत्त्वः) । विशुद्धार्थः । प्रतिशूलः । विपरीतः ।

“तव धर्मेराज इति शम कथमिदमपशु पश्यते ।
भौमदिनमिदधत्वथवा मशमप्रशस्तमपि मङ्गलं
जनाः” इति माघः । वामः । दक्षिणेतः) ।

अपशुः, चि, (अप + श्वा + कुरच्, सुभमादित्वात्
षलं) । प्रतिशूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, चि, (अप + श्वा + कुरच्, रस्य षलं) ।
प्रतिशूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, ए, (अपसोदति अपसृष्टत्वं प्राप्नोति,
अप + सद् + पचाद्यच्) । नीचः । इतरलोकः ।
इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्येषु नृपतेर्वर्येषोर्द्वयोः ।
वैश्वस्य वर्यो चैकस्मिन् षड्तेऽपसदाः स्मृताः” ॥
इति मनुस्मृतौ । अनुलोभवर्ग्योस्त्रीजाते वर्योऽपसदः रभेदे
मूर्द्धावसिक्तादौ ए स्त्रीं) ।

अपसरः, ऊँ, (अप + स + भावे अच्) । अपसरणं ।
स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्वर्थ-
सृष्टातोर्भावे अलप्रत्ययः ॥

“निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः साक्षौरिकिक्लिषं” ।
इति मनुः) ।

अपसर्जनं, क्ली (अप + सृज + भावे ल्युट्) । मोक्षः ।
परिहारागः । दानं । इति श्रीप्रयोगः ॥ (बधः ।
हत्या । परिवर्जनं) ।

अपसर्पः, चि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि
अच्) । चरः । हरकरा इति प्रसिद्धः । इत्य-
मरः ॥ (गुणचरः) । सशः ।

“यथाहृद्वयः प्रथिधिरपसर्पश्चरः सशः ।
चारश्च गूढपुत्रश्चातः प्रव्यथितस्त्रिभु” ॥
इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽसुतोऽपसर्पं
पश्यन् भद्रं विजितारिभद्र” ॥
इति रघुवंशे ॥

अप

अपसर्जवि, अ, (अप + सृज् + बाहुल्यात् अवि) ।
प्रदेशिन्युत्थयोरन्तरा । पिठतीर्थे । यथा ।
“प्रदेशिन्युत्थयोरन्तरा अपसर्जवि अपसर्जं वा
तेन पिठभ्यो निदधाति” । इति आहृतत्वे भट्ट-
भाष्यदृष्टत्वं ॥

अपसर्जं, क्ली, (सत्यादपकारं, “निरादयो गता-
द्यर्थे षष्मन्” इति समासः) । अपसर्जवि । पिठ-
तीर्थे । इति आहृतत्वे भट्टभाष्यदृष्टत्वं ॥

अपसत्या, चि, (सत्यादपकारं, “निरादयो गता-
द्यर्थे षष्मन्” इति समासः) । शरीरदक्षिण-
भागः । प्रतिशूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।
“वाता मण्डलिनश्चैनमपसर्जं प्रथक्रमुः” ।
इति रामायणे) ।

अपस्कारः, ऊँ, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्, “
अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्मृत्यां सुडा-
गमः) । रथाङ्गं । तच्च अद्ययुगचक्रादि । इत्यमरः ॥
गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्वातः, चि, (अपस्वत्वेन स्वातः अपस्वत्त्वात्,
अप + स्वा + कर्त्तरि क्तः) । मृतसु शिष्यकृतस्नानो
जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्वातस्नानिष्ठीडित-
मौलिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते) ।
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्वानं, क्ली, (अप + स्वा + भावे ल्युट्) । मृत-
स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-
विचस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।
स्नानावशिष्टं जलं ।

“उदत्तं नमस्नानं विष्णुं रक्तमेव च ।
श्लेषानिष्ठवान्नानि गाधितित्थेनु कामतः” ।
इति मनुः) ।

अपस्मारः, ऊँ, (अपस्मर्यते पूर्ववत्तं विस्मर्यतेऽनेन,
अप + स्मृ + करणे घञ्) । रोगविशेषः । मृगौ
इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविद्धतिः २ श-
काशः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोऽत्रैककृत सृष्टेः ।
अपस्मार इति ज्यो गदो घोरश्चतुर्विधः” ॥ * ॥
तस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दोषा हृत्स्वोर्लसि स्थिताः ।
हृत्वा सृष्टेरेपधंसमपस्मारं प्रजुञ्जते” ॥ * ॥
तस्य पूर्वकर्यं । यथा,—

“हृत्कम्यः श्रुगता खेदो ध्यानं मूर्च्छं प्रमुहता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्वथ” ॥ * ॥
वातिकस्य रूपं ।

“कम्यते प्रदश्रेत् दन्तान् पेनोदामि अस्तिष्यपि ।
प्रवत्तव्यहृत्स्थानि पश्येद्गुणानि चानिवात्” ॥ * ॥
पैतिकस्य रूपं ।

“पीतपेनाङ्गवह्लादाः पीतहृद्युपदश्रंगः ।
सहस्रोऽष्टानवत्याप्रलोकदर्शी च पैतिकः” ॥ * ॥
शैथिल्यरूपं ।

“शुक्लपेनाङ्गवह्लादाः शीतहृद्युपदश्रंगः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि शैथिल्यो मुथते चिरात्” ॥ * ॥
श्लिष्टोदकस्य रूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समस्यैश्च सिद्धैश्चैस्त्रिदोषजः” * *
ससाध्यनक्षत्रं ।

अपस्मारः स धासाधो यः क्षीणस्थानवच्च यः * *
चरिष्ठलक्ष्यं ।

“प्रस्फुरन्तं स्रजश्चः क्षीयं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याश्च विकृत्वाणमपस्मारो विनाशयेत्” * *
तस्य वेगकाशः ।

“पद्मादा दादशाहादा मासादा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदधान्तरं ।
देहे बर्षवपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” * *
इति माधवकरः * * तस्य चिकित्सा । यथा,—

“तैलेन लघुम्नः सेव्यः मयसा च शलावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं” * *
चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शान्त्वत्यपस्मृतिः” * *
सिद्धार्थकादि उन्मादोक्तं * * ।

“शियुक्तद्रव्यैश्चोन्नतमन्त्रप्रसाचितं ।
चतुर्गुणैः गवा मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” * *
कद्रुङ्गः शोनापाटाः । किण्विही चिरिचिरा * *
“निर्गुह्योभवन्दाकनानवस्य प्रयोगतः ।
उपैति सङ्घसा नाशमपस्मारो मह्यगदः” * *
मनोङ्गा तार्क्ष्यविष्ठा वा शङ्खत् पारावतस्य च ।
अङ्गनाद्वयपस्मारमुन्मादश्च विशेवतः” * *
मनोङ्गा मनःशिला । ताक्ष्या गरुडः । शङ्खत्
विष्ठा * * ।

“यः खादेत् क्षीरभक्त्याशी मात्तिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महघोरं चिरोत्सं च जयेद्भुव” * *
वचा घुरवच् * * ।

“कुम्भाखकपणोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
अपस्मारविनाशाय यथाङ्गं च पिभेत् व्यह” * *
व्यहमिति यतस्य पानादिवसत्रयेवैवापस्मारोप-
शमो भवतीत्यभिप्रायः । * *
“ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीष्टतं घृतं ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादप्रहृष्टं परं” * *
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचा-
कुष्ठशङ्खपुष्पयोगां समुदिताना कुडवमितानां क-
श्चनेन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
घृतं * * ।

“कुम्भाखकरसे सर्पिरेखादशगुणे पचेत् ।
यच्छाङ्गकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनं” * *
कुम्भाखकघृतं * * ।

“कौ कीटभेषौ विधिवदानीध रविवासरे ।
कण्ठे मुजे वा संघर्ष्य जयेद्द्रुपामसृष्टिः” * *
अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति * *
“शियुकुञ्जजाजीलमन्त्रयोर्बिहङ्गमिः ।
वसन्मूत्रे षट्तं तैजं वावर्नं स्यादपस्मृतौ” * *
जलं बालकं । अजात्री जीरकः । वस्तः क्षामः ।
भावर्नं नश्यं * * । इत्यपस्माराधिकारः । इति
मावप्रकाशः * * ।

मपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपघयः ।
हाभिः । इत्यमरः । अपहरणं । सौम्यं । संगोपनं ।

अपां

धनस्त्वानुपयोगिभ्यः । इति दायभागः । (वि
भाशः ।

“कर्मान्नासापहारैश्च भगिनी मे विरूपिता” ।
इति रामायणे । स्त्रियं । यद्गान्धापहारादिकं कर्म
इत्यस्वामिसमन्तं नशात्कृतं तस्याहसं स्यात् ।
इति कल्लुकभट्टः । निःशब्दः । “कथं वा आत्मनः
अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ।)

अपहारकः, चि, (अप + ह + गुञ् ।) अपहारी ।
अपहरयकर्ता । यथा,—

“परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
इति पुराणं ।

(“द्विविधान् तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
प्रकाशांश्चाप्रकाशाश्च चारुचक्षुर्भक्षीपतिः” * *
“अज्ञहृत्तामयावित्थं मौक्वं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्कतामशहारकः” * *
इति मनुः । चौरः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्य भाषते ।
स पापकृतमोजोके सेन स्यात्सापहारकः” * *
इति मनुः ।)

अपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अका-
रण्यत्वायं । इति हेमचन्द्रः ।

अपहवः, पुं, (अप + ह + भावे अच् ।) अपहापः ।
क्नेहः । इति मेदिनी ।

(“अद्यो देये प्रतिज्ञाते पक्षकं शतमर्हति ।
अपहवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्” * *
इति मनुः ।)

अपहृतिः, स्त्री, (अप + ह + भावे क्तिन् ।) अप-
हापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली । उप-
मेयासत्त्वकरणपूर्वकोपमानसत्यतायवस्थापिका-
नृत्तः । तस्या लक्षणं ।

“प्रकृतं यन्निधिधान्यत्वाद्यते सा लपहृतिः” * *
उदाहरणं ।

“अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिशतसुखः श्रेष्ठतनये ।
कलङ्को नैवाय विजसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
असुख्येयं मन्ये विगलदम्यस्तन्दिशिष्टिरे ।
रतिश्रान्ता श्रेते रजनिरमयी गाढसुरति” * *
इति काव्यप्रकाशः ।

(“प्रकृतं प्रतिधिधान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।
यदि स्नेहेवान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपहृतिः” * *
इति साहित्यदर्पणे ।)

अपांनाथः, पुं, (अपां नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अपांनिधि, पुं, (निधीयतेऽच्, नि + धा + अधि-
करणे कि, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
वारांनिधिः इति दर्शनात् ।

अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । वरुणः । अप्यतिरिक्तमरेयोक्तत्वात् ।

अपांपितं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली । पित्तकण्ठः । वज्रसंज्ञक इत्यमरे-
योक्तत्वात् ।

अपा

अपाञ्, [च् चि, (अप + अच् + क्तिन्, नशापः ।)
दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पथ्यायः । अपाचीर्नं २ ।
इति हेमचन्द्रः ।

अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—

“अङ्गुर्भक्षोऽपिचिस्तृष्णा आलस्यं तैरव क्वरः ।
अपाकः शून्यतापूनामामवातस्य लक्षणं” * *
इति माधवकरः । पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—

“गान्धप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
खतं स्थिरं मन्त्रकं महान्त-
मनस्यमूलं चिरदृष्ट्यापकं” * *
इति माधवकरः ।

अपाकश्राकं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
समासः, अपाकः श्राको यस्य तत् ।) श्राकं ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अपाकः, पुं, (अपाश्चितं वक्तं गच्छति चतुर्थ्यच्, अप
+ अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रघोररक्तः । चक्षु-
कोशः ।

(“वषापाङ्गां वृष्टिं सुश्रित्वा नक्षत्रो वैपथुमती” * *
इति शाकुन्तले । “कुवलयवृक्षां कोलकोलैरपाङ्गैः” * *
इति शान्तिशतके ।) तिक्तकः । इत्यमरः । अङ्ग-
हीने चि । इति मेदिनी ।

अपाङ्कः, पुं, (अपकृष्टमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
अपामाणदृष्टः । इति शब्दरत्नावली । अपां
इति भाषा । अङ्गहीने चि ।

अपाङ्कदर्शनं, स्त्री, (अपङ्केन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
दृतीयातत्पुरुषः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ।

अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
दक्षिणादिकः । इति ह्यणमुष्मः ।

अपाचीर्नं, चि, (अपाचां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
अपाच् खः तस्य ईर्नं ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
भववस्तु । विपर्यस्तं । विपरीतं, इति विश्व-
मेदिन्यौ ।

अपाचां, चि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
दिक् ततो भवार्थे व्यापश्यः । पचनार्थेयं । पच-
धातोः कश्मैषि ध्वञि पाचां पश्चाद्भञ्समासः ।

अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावः पटु + भावे अच्, नास्ति
पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ।
अपटुता । जडता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्-
समासः ।

अपात्रं, स्त्री, (कुस्तिं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेद्दत्तं
सुवर्णं नरकार्येव” । इति मल्लमासतत्त्वं । (योग्य-
ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
योग्यताहीनं ।

“विद्येव कथंका मोहदपात्रे प्रतिपादिता ।
यश्च न न धर्माय जायेतातुश्रयाय तु” * *
इति कायासरित्यादौ ।)

अपात्रीकरण्यं, स्त्री, (अपपात्रं अपात्रं कुस्तिपानं
क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + क्त + कश्चरे क्त्वात् ।)
नवविधप्रापमध्ये प्रापविशेषः । वचतुर्भिर्न ।

अपा

विन्दितधनादानं १ बाधिज्यं २ शूद्रसेवनं ३ अस्वत्व-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

“विन्दितेभ्यो धनादानं बाधिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्वस्य च भाषणं” ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विस्त्रियतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट्) यस्माद्दन्तुनो वक्तव्यत्वं च लनं
भवति तत् । षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशः सै पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
लुन्नात् यमं पवति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते वीर ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
परान्त्ये हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रसन्धति नीच ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनमादते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पन्नो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गा
मन्त्रिं गोमः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विर-
मन्ति विप्रः ९ । यतोऽन्नादिः । यथा युरोरेन्नादेते
शिव्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गा
वारयति ११ । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनवति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलहारं । तत्प-
र्यायः । गुदं । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुच्छं ४ ।
गुदवर्णं ५ । इति जटाधरः । तनुर्द्धः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानं, ङ, (अपानिति अधोदेशात् निःसारति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्त्रवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाप्यादिस्थानवर्त्ता वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥

“अधोनेत्रव्यपानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मुत्रशकवहो वायुरपान इति कीर्त्तिते” ॥
इत्युक्तवत्तयोऽवागमनवान् कृत्वाटिकाएषुपार्श्व-
पायुपस्थटित्वायुः । गुदस्त्रवायुः ।
“प्राणापानौ समौ क्लान्नासाभ्यन्तरचारिणौ” ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निव्यापः ।
पापशून्यः । यथा,—
“इयं दाश्रुथे सीता मुनता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्वह्ना ममाश्रमसमीपतः” ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, ङ, (अपाम्भ्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + म्भ् + करणे घञ् ।) वृत्तविशेषः ।
आपा इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकाः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कौशपर्णी
६ क्रिपिणी ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः । शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीका । अशमञ्जरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ आर-
मथः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला । दुर्गहः १७ अश्वशलाः १८ काखीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभिदाहः २१ वाशिरः २२
परमाम्भरी २३ काण्टी २४ मर्कटपिपली २५

अपा

कटमञ्जरीका २६ अघाटः २७ चरकः २८ पाण्डु-
कण्ठकः २९ नाकाकण्ठः ३० कुञ्जः ३१ । अस्य
गुणा । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । ककार्षः कण्डू-
द्रामयविषयोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्रिवत्तीक्ष्णत्वं ।
क्षेदकारित्वं । संसनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्करत्वं ।
विलम्बित्वं । वायुकारित्वं । रूक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
शोधधोनां सर्वोत्तमैक इवशीति अथर्ववेदः) ।

अपाम्यति, ङ, (अपं पतिः, अन्तुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । वरुणः । अयतिरिव्यमरेयोक्तत्वात् ॥
अपाम्यन्तं, स्त्री, (अपाम्यन्तमिव अन्तुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात्) अम्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षः । वज्रसंज्ञक इत्यमरेयोक्तत्वात् ।

अपायः, ङ, (अप + अन् + भावे अच् ।) विज्ञेयः ।
इति रामतर्कवागीशः । चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—
“सा काशी त्रिपुरारि राजनगरी पायादपायान्-
गत्” । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं ।
नद्यादेरर्वाक्पारं । इति हज्जायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपारुतं, त्रि, (अप + आ + रु + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आरुतं । स्तनम् । स्वाधीनं । इति
मेदिनी । (उद्गाटितं) अनारुतं । अपसारिता-
वरणं ।
“शृष्टुश्चया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपारुतं” ।
इति गीता ।)

अपारुतं, त्रि, (अप + आ + रुत् + क्तः ।) लुटितं ।
इति जेमचन्द्रः ॥ लोटा । गडागत इति भाषा ।
(अन्तरितं) परारुतं । निरुतं ।
“प्रतिग्राह्यदपारुतः सन्तुष्टो येन केनचित्” ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, ङ, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चोदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्तालम्बः २ प्रयीतः ३ मत्तवारणः ४ । इति
जेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि । (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।
“श्राङ्गणापाश्रयो नित्यमुक्तुं जातिमद्भूते” ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, ङ, (अप + आ + संज्ञ + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । लूणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपारुतं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरुतं । यथा ।
रतेन नातिसन्धासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेत्ता-
माञ्चं निश्चिद्यते इति मैथिलमलमपाकं । इति
निष्ठादित्तत्वं ।

अपासुतं, त्रि, (अचक्ष्मिभ्यमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपसुतमभिक्षि यच्; कर्म-

अपु

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमभिक्षि यच्;
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रवृत्तं । इति
त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचट्टः । लोचनशून्यं ।
यतावर्था युत्पत्तिजन्यौ ॥

अपि अ, (न पिबति पिगतौ क्षिप्, आगमप्रःस्त्रस्या-
नित्यत्वात् तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिनी ।
“अपिः पदार्थसम्भावनात्पदसर्गाद्गर्हसमुच्चयेषु”
इति पाणिनिस्त्रयम् ॥

अपिगीर्षं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) कृतं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
“प्रमेहिणो यदा सूचमनाविलमपिच्छिलः” ।
इति माधवकरः । (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु अ, (अपि + तु ।) यद्यर्थः । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (अवारणं) । “द्वारे
पुरस्योद्घृतितापिधाने” । इति कुमारसम्भवे ।
“शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशन” ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नच् + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिनद्धच् ।) परिहृतवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आसुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, ङ, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपात्रे-
च त्रि इति नञ्समन्तपीतशब्दस्यैवावर्था ॥
अपीनसः, स्त्री, (अपीनाय अस्थूललाय कीयते कल्पते,
अपीन + सा + कर्मण्यकारि क्तः । पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रामसः ॥ तद्वहिते त्रि ॥

अपीशं, त्रि, (अपि + श्चन्द्रः ।) यथा,—
“अपीश्वरं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भव्यानुग्रहकार” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रमगो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंप्रपाच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्कालीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, ङ, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयस्वसंकादि-
त्वात् समासः ।) युक्तिः । कैवल्ये । इति जेम-
चन्द्रः । पुनर्जन्माभावः । यथा,—
“हेतुं सिद्धं प्रथमेन रोगाद्यामपुनर्भवे ।
ज्ञानं यदुविद्यं यस्य स राजाहो विषकृतमः” ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तार अपि तु पुनर्भवः शून्यः सु-
इति यावत् ।)

अपुष्पकन्दः, ङ, (अपुष्पं, एषं विना फलं दहाति,
अपुष्पकन्दः, ङ, (अपुष्पं, एषं विना फलं दहाति,
अपुष्पकन्दः, ङ, (अपुष्पं, एषं विना फलं दहाति,

अपे

अपुष्यफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्यव्यतिरेक-
जातफलसदृशमानं ॥ (अपेत्तुक्रमणदातरि मिं)
अपूपः, पु, (न पूयते विप्रथीयति, न + पूय + पः,
यथोपः) पिच्छकः ॥ इत्यमरः ॥ गोधूमः ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥
("दद्यात्सुरसं यावं पायसापूपमेव च" ॥
इति मनुः ॥)

अपूप्यः, पुं, (अपूपयाय हितः "विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः" इति पाणिनिद्वेषेण यत्) ॥ गोधूम-
चूर्णं ॥ इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ॥
अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्यमन्वेन मनःप्रीतिं
पूषा करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रिया डोप् ततो नञ्समासः) ॥ प्रास्मलि-
दृशः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्ण्यं, स्त्री, (नास्ति पूर्ण्यं पूर्ण्यकालभवं दृष्टं यस्य
तत्) ॥ कर्मजन्मदृष्टं ॥ तत्पर्यायः ॥ अग्रशुभ्रः २
नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्यं ५ प्रयोगः ६
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा ॥ फलापूर्ण्यं १
समुदायापूर्ण्यं २ उत्पत्त्यपूर्ण्यं ३ अङ्गापूर्ण्यं ४ ॥ येन
सर्वं आरभ्यते तत् फलापूर्ण्यं ॥ अनावास्याया
त्रयाया यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्मिन्नकालवर्तिनोः संहत्यफलापूर्णाश्चो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्मपूर्णाद्वयं कल्प-
नीयं ॥ तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाया यागानां मिन्नद्वयवर्तिनेन संघातापत्य-
भावात् यागत्रयजन्मानं चीत्युत्पत्त्यपूर्णाणि क-
ल्पनीयानि ॥ तेषामङ्गोपकारमन्तरेणानिव्यत्ते-
रङ्गानां चानेकद्वयवर्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्णाणि कल्पनीयानि ॥ तत्र त्वयं विभागः ॥
इत्यधिकरथामाला ॥

अपूर्ण्यं, त्रि, (नास्ति पूर्ण्यं यस्य, न पूर्ण्यः नञ्समासः)
आशुष्यं ॥ यथा,—
"अपूर्ण्यं हरेर्मया त्रिगुणा रज्जुर्हृषियो ॥
यथा मुक्तो न चषति बद्धो धावति धावति" ॥
इति उद्भटः ॥ पूर्ण्यदिगेशकालमिन्नं ॥
अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीष्) ॥ तुलसीदृशः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्थाद्यर्थे यत्) ॥ पाना-
योग्यं ॥ अपानीयं ॥ यथा,— "मद्यमपेयमदय
मनिरासुं" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वे उपशान्दम् ॥
("अजलिजलमपेयं पयित्वे निर्धनम्" ॥)
("येः क्लतः सर्वमस्योऽभिरपेयम् महोदधिः ॥
क्षवी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्कोप्य तान्" ॥
इति मनुः ॥)

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईच्छ + कर्मणि अनीयर)
अपेक्षायोग्यं ॥ अपेक्ष्यं ॥ अपेक्षितव्यं ॥ यथा,—
"आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः" ॥ इति नवरत्नमथे शब्दः ॥
अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईच्छ + भावे च, स्त्रिया
टाप्) ॥ कर्त्तव्यनिमित्तयोरन्योन्याभिसम्बन्धः ॥ इति

अनु

सुपश्रुटीकायां विद्युमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा ॥ यथा,—
"सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" ॥ इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा ॥ अभि-
लाषः ॥ आशा ॥
"अपेक्षा भिद्यायामपि किमपि चेतः स्तपयति" ॥
इति श्रान्तिशतके ॥ प्रयत्नः ॥ अनुरागः ॥ सम्मा-
नता ॥
"अलङ्घ्यं चैव लिभेत लङ्घ्यं रक्षेदपेक्षया ॥
रक्षितं वद्वैषेचैव दृढं पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥
इति मनुः ॥ पर्यालोचनं ॥ विचारः ॥ अनुचि-
न्तनं ॥
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" ॥
इति रघुवंशे ॥
"न च्छ्रोऽपि प्रथमसंज्ञतापेक्षया सन्नयाय" ॥
इति मेघदूते ॥)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनैकैकत्वविषयकबुद्धिः ॥ ना-
नैकत्वावगाहबुद्धिः ॥ अयमेकं अयमेक इत्या-
कारबुद्धिः ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥
("अनैकैकत्वबुद्धिर्वा सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" इति
"अपेक्षाबुद्धिनाशाश्च नाशसर्वो निरूपितः" ॥
इति च भाषापरिच्छेदे ॥)

अपोगच्छ, त्रि, (अपगच्छकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गच्छः उद्यतः, गच्छि उद्यमे + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगच्छस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गच्छः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः) ॥
समावतो न्यूनाधिकाङ्गविशुद्धः ॥ तत्पर्यायः ॥
पोगच्छः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ शिशुः ॥ वलिभः ॥ चिबलिपुङ्गवः ॥
इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः ॥ इति विश्वो ह्येन-
चन्द्रश्च ॥ हे समावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
कुलीकैवाविंशत्यकुलीकादौ जने वर्तते इत्यर्थः ॥
विकलं समावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः ॥ अप-
गच्छं गच्छति अपोगच्छः ॥ नासौति गर्भेऽः नि-
पातनात् पस्य पोभावः ॥
"अपोगच्छस्तु शिशुकै विकलाङ्गे च भीरुकै" ॥
इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिगोपे पोगच्छो-
ऽपि ॥ पोगच्छो विकलाङ्गे स्यादिति हज्जायुधः ॥
पोगच्छो विकलाङ्गकः ॥ इति राजकोषः ॥ इति
तट्टीकायां भरतः ॥

अपोदिका, स्त्री, (अपगतसुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एषोदरादित्वात् दिक्त्वं) ॥ उपोदिका ॥
पूतिकाशाकां ॥ इत्यमरटीकायां सामी ॥
अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ्) ॥ अपगत-
ऊह ॥ वितर्काभावः ॥ सुश्रूषादृष्टधात्रीगुणान्त-
गर्तव्यदृष्टगुणः ॥
("सुश्रूषा श्रवयं चैव दृष्टव्यं धारयं तथा ॥
ऊहोऽप्येषोऽर्षेविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा" ॥)
इति हेमचन्द्रः ॥ अतंद्वाहसिः ॥ इति काश्च-
प्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अपमः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो कथ्यतेऽनेन, आप +
कारणे तच् ऋञ्) ॥ यक्षकर्म ॥ इत्युच्चारिकोषः ॥
अमु, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

अप्र

कर्मणि तुः ऋञ्) ॥ शरीरं ॥ अङ्गं ॥ इत्युच्चारि-
कोषः ॥ ("अथासदे द्वितीये यामाजितिं शुहो-
ति" ॥ इति शतपथब्राह्मणः ॥)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + असन् तुट् ऋञ्च) ॥
जलं ॥ वेदप्रयोगोऽयं ॥
आप्यति, पु, (अप्य पतिः, घञोत्तत्पुष्यः) ॥ वरुणः ॥
इत्यमरः ॥ समुद्रः ॥ आपाम्परिरिति दर्शनात् ॥
आप्यितं, स्त्री, (अप्यं पित्तमिव) ॥ अभिः ॥ इत्य-
मरः ॥ चित्रकच्छः ॥ वङ्गिषं चकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः) ॥
अव्यक्तं ॥ अप्रकाशः ॥ यथा,—
"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते" ॥
इति भागवतामृतं पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पु, (नास्ति प्रकाशः काशः खम्यो यस्य
सः) ॥ काशरहितरक्षणः ॥ स तु भ्रिष्टिकादिः ॥
तत्पर्यायः ॥ क्षम्यः २ गुल्मः ३ ॥ इत्यमरः ॥
अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः) ॥ प्रकाशा-
भावः ॥ तत्पर्यायः ॥ जनान्तिकं २ ॥ इति त्रि-
काशशेषः ॥ (गुप्तः ॥ अप्रकाशितः ॥ गुप्तः ॥
"द्विधास्तस्कारान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ॥
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचदुर्महोपयित्" ॥
इति मनुः ॥ न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् ॥ अन्वकाराहतः ॥ अदृश्यः ॥
"प्रकाशाश्चाप्रकाशश्च लोकोलोक इवाचसः" ॥
इति रघुवंशे ॥ निहितः ॥ प्रच्छादितः ॥ प्रोथितः ॥
"यानि चैवप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ॥
तानि सन्धिसु क्षीमायामप्रकाशाणि कारयेत्" ॥
इति मनुः ॥ रक्षसि ॥ परोक्षं ॥
"नाततायिबधे दोषो हन्तुमं वति कश्चनः ॥
प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्यस्तन्मन्युच्छति" ॥
इति मनुः ॥) तद्विशिष्टे च ॥

अप्रकच्छः, पुं, (न प्रकच्छः नञ्समासः) ॥ काकः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अघमे चि ॥
अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः) ॥
प्राखर्यरहितः ॥ अतीक्ष्णः ॥ तद्वर्मे स्त्री ॥ खं
रातीति कः खरः प्रकच्छः खरः प्रखरस्ततो नञ्-
समासः ॥ (म्हुः) ॥ शान्तः ॥)

अप्रगुह्यः, त्रि, (न प्रकच्छो गुह्यो धैर्यरूपो यस्य
सः, गुह्यमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः) ॥
व्याजुक्तः ॥ अक्षतः ॥ इत्यमरः ॥
अप्रतिकारः, त्रि, (इति करोति विश्वासं नोत्पा-
दयति प्रति + क् + कर्त्तरि अच् न प्रतिकारः
ततो नञ्समासः) ॥ विश्वासः ॥ विश्वासघातः ॥
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपत्तः, त्रि, अप्रतियोगी ॥ विपक्षगुह्यः ॥
नास्ति प्रतिपत्तो यस्मि इति वङ्गरीहितनाल-
नियम्नः ॥
अप्रतिभः, त्रि, अप्रतियुक्तमतिः ॥ अप्रगम्भः ॥ नास्ति
प्रतिमा नवनवोन्मेषप्रतिकर्त्ता प्रथा वक्ष्य कः ॥
इति प्रतिभाभित्तप्रवर्षे भरतः ॥ (सङ्घः) कणा
श्रीकः ॥ अतन्वन् ॥) क्षिपां उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

अप्रतिभः, त्रि, अप्रतियुक्तमतिः ॥ अप्रगम्भः ॥ नास्ति
प्रतिमा नवनवोन्मेषप्रतिकर्त्ता प्रथा वक्ष्य कः ॥
इति प्रतिभाभित्तप्रवर्षे भरतः ॥ (सङ्घः) कणा
श्रीकः ॥ अतन्वन् ॥) क्षिपां उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

रूपो निद्राहृत्स्थानविशेषः, उत्तरार्धे परीक्षितं बुद्धा-
पि यन्नेतरामेये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभानिद्राहृत्स्थानम् ।)

अप्रतिरयं, स्त्री, (नास्ति प्रतिरयः समः सङ्गलान्-
त्वेन यस्य तत्) यात्रा। सामवेदः। मङ्गलं।
इति भूरिप्रयोगत्रिकाख्ये शौ । (युद्धार्थयानं।
युद्धसमये यात्रासूतमङ्गलं।

“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरयं विदुः” ॥

इति ह्यारविकौ ।)

अप्रतिरयः, पुं, (नास्ति प्रतिरयः प्रतियोद्धा यस्य
सः) योद्धा इति भूरिप्रयोगः । तुल्ययोद्धृ-
रहितः। इति पुराणं ।

(“द्वैभ्रान्तिमप्रतिरयं तनयं प्रसूय” ।

इति शाकुन्तले ।

“एतेषां तमसामिवाप्रतिरयैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अतुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका ९ । इति
त्रिकाख्ये शौ ।

अप्रतिष्ठः, चि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्तेति बद्धोद्देशौ ङस्य । यथा ।
हृद्यश्रीर्षपञ्चरात्रीयसङ्घर्षकाण्डे ।

“सर्वैरुक्तैषु कान्त्या प्रतिष्ठा विधिना युषैः ।
प्रकारिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्पन्नयुक्ते” ॥

इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥

(“अप्रतिष्ठे रघव्येष्ते का प्रतिष्ठा कुण्डस्य नः” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृततुल्याया अभावः, अत्यधीभावः) ।
प्रकृतपरिमाणाभावः । अनिर्द्वैतिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृततुल्यारहिते चि । नास्ति प्रकर्षो
तुला यस्य धनादेः धनादेश्यं वा ।

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इच् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः) । नास्ति प्रत्ययः विन्यासो यस्य वा । (स-
न्दृश्) । संश्रयः ।

“बलवदपि शिञ्जितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥

इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविन्यासः ।
यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रम-
प्रत्ययाना” । इति श्रीशिक्रिकः ।

अप्रत्ययः, चि, (अच्मिन्प्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्ययः नञ्समासः ।) प्रत्ययशून्यः । इन्द्रिय-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
(“किन्तु तस्य बलञ्चोद्देशे आदरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्ययं च मे वीर्यं समये तव राघव” ।)

अप्रत्ययाने स्त्री ।

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्यं २ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः । वाच्यलिङ्गोऽप्ययं । इति भरतः ।

अप्रमत्तः, चि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविशिष्टः । सावधानः । यथा,—
“प्राप्यत् प्ररामितो दुःखादप्रमत्तो विभेः सतः” ।
इति वीरदेवः ।

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युञ् + घञ्, ततो नञ्समासः) ।
प्रयोगाभावः । अनुलोमादिः । यथा । “उक्ताधो-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति चि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भट्टिति ।)

अप्रशस्तं, चि, (प्र + शन्स् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्रेष्ठं । अवहितं । यथा,—
“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्ध्रं दर्शनात्” ।

इति विश्वादिस्वप्ने पराशरः । (मूजपुटीषादिकं ।

“अप्रशस्तन्तु कालाप्सा मासमादीत भव्यशुक्” ।

इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, चि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अनन्दं । इति शब्दरत्नावली । अतुष्टं । यथा,—
“त्वयि प्रसन्ने परशर्मेभिः किं
त्वय्यप्रसन्ने परशर्मेभिः किं” ।

इति प्राचीनाः ॥ (अतुष्टः । अप्रमुक्तः । विषयः ।
विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं तु सदा
मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, चि, (प्र + सिध् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतरहितं । अविख्यातं । यथा,—
“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं । (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि
पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे) ।

अप्रसृतं, चि, (न प्रसृतं नञ्समासः ।) अप्रक्रान्तं ।
प्रकाराप्रप्तं । यथा,— “अप्रसृतप्रशसा सा या
चैव प्रसृताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः । अप्रसृतं, प्रपूर्वस्त्वर्थ-
स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ॥
“अप्रसृतप्रसृतयोर्द्विपकन्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियासु चेतु” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रसृतप्रशसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरयिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरयिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रसृतप्रशसा सा या
चैव प्रसृताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रसृते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तस्यै तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—
“धाताः किम् भिज्जति सुन्दरि पुनस्खिन्ता त्वया
मन्वते नो कार्यातितरां ह्यशसि कथयत्येवं
सवाप्ये मयि । लज्जामभ्यरतारक्येण निपतङ्का-
राश्रुया चतुषा वृद्धा मा हसितेन भाविमरयो-
त्थाहृत्स्वया सूचितः” ॥

इति काव्यप्रकाशः । इतरासां उदाहरणानि
बाह्यस्वामीज्ञानि ॥

अप्रहृतं, चि, (न प्रहृत्यते स्म, प्र + हृन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अकृतभूमिः । खिन्ना भूमिः ।
इत्यमरः । (यस्मिन्नेदः । तत्कृत्यां तथा,—
“ईवञ्जौतं नवं श्वेतं सदशं यत्सधारितं ।
मिनेजकास्त्रासितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ।
इति ।)

अप्राप्यं, चि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, चि, अपुरातनं । नयं । प्राचीतगदिग-
जातं । प्राग्भवत् प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, चि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्राप्तको
विधिः” । इति सङ्घट्टकौमुदी दुर्गादासश्च ॥
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव सयोग ईरितः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।
न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उक्तुद्यायामिच्छुपाय वराय सद्गुशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ॥

इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)
व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावालग् इति
आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यवविवर्जितं ।
न्यसेयुंस्तुमित्रेषु प्रीषितानां तथैव च” ॥
इति दायतत्त्वधृतकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।

“गर्भस्यैः सद्गुप्तो ज्ञेयः अष्टमाहृत्यरात् प्रियः ।
बाह्य आशोड्प्रदादयीत् योग्योऽपि निगद्यते ॥
परतो व्यवहारश्चः खतन्मः पितरादते” ॥

इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-
समासः ।) अप्रापणं । अलभनः । तद्वति चि ।
यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविजोनाशेषपातका” ।
इति काव्यप्रकाशकारः ।

अप्राप्यं, चि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्तयं । प्रपूर्वादाप-
धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्राप्त्यागिकः, चि, (प्रसाग्रेण सिद्धं, प्रसाग्य + ठक्
तस्य इक्तः, नञ्समासः) प्रसाग्यानभिज्ञः । प्रसाग्य-
सिद्धः । प्रसाग्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्तार्थितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्राप्त्यागिकं” । इति दायभागः ॥

अप्राप्त्याग्यं, स्त्री, (प्रसाग्यस्य भावः, प्रसाग्य + भावे
अच्, नञ्समासः ।) प्रसाग्यभावः । यथा,—
“अप्राप्त्याग्यं जनयति सदा नन्दस्त्वोर्विद्योगः” ।

इति पदाङ्गदूतं ॥

अप्रियं, चि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अनमोदं । अनोदितं । अप्रोतिकरं । अहृद्यं ।
यथा,— [इति पुराणं ।

“सत्वं ज्ञायत् प्रियं ब्रूशत् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” ।
अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रोतिकरं वचः वाक्यं
कर्मधारयः ।) निन्दुरवाक्यं । इति पाठ्यशब्दार्थे
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकाणां,
नञ्समासः ।) श्रेष्ठीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी नारी ।)

अब

अप्रीतं, चि, प्रीतिरहितं । असन्तुष्टं । प्रीतार्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादिलात् ङीष् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥
अभ्रसरः, स्त्री, (अञ्जः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + स्र + असन्) सख्येभ्यः । उल्लेखी-
नेनकाद्याः । नञ्वचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ॥
("अधु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुमनुचश्रेष्ठ तस्माद्रूपसखोऽभवन्")
अभ्ररा, स्त्री, सख्येभ्यः । इति शब्दरत्नावली ।
("स्त्रियां षड्व्यप्सरसः स्यादकालेऽप्यस्रा अपि")
इति शब्दार्थे ॥
अभ्रलः, चि, (नास्ति फलं दृष्टोत्पन्नं घर्म्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विप्रलः । निष्प्रलः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभ्रकाले अनुत्पन्नप्रलकलच्छः । तत्पर्यायः । बन्धः
अवकेश्री ३ । इत्यमरः ॥ भावुकलच्छः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अभ्रला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या साः) भ्रुत्सामलकी ।
अभ्रेन, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्व्यथो यस्य तत् ।)
दृष्टनिर्घोसविशेषः । अपिं इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खसखसरसं २ निघेनं ३ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सन्निपातनाशिलं । मुञ्जबलमोह-
कारित्वञ्च ॥ तत्तु चतुर्विधं । एकं श्वेतवर्णं ।
अन्नजोषिताकारकलात्नाम जारणं । द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं । म्ल्यकारकलात्नाम भारणं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःस्तम्भनकारकलात्नाम धारणं । चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं । मलसारकलात्नाम सारणं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चि, फेनरहितः "अनुव्याभिरपेनो-
भिरङ्गिस्तोयेन घर्म्मवित्") इति मनुः ।
अब इ छ शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अभाते ।
छ अन्ते च अन्तोऽप्यसः । इति षतसुभुजः दुर्गादासञ्च ॥
अबद्धं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोऽपिचनं । समुदायार्थग्रन्थवाक्यं । अनर्थक-
कथा । इत्यमरः ॥
("नरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां ।
हारि स्थितो गार्धति मञ्जुबानि ॥
तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा ।
राजन् बभाषां लसुनस्य कोऽर्थः")
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तितः । साधीनः ।
मुक्तः ।) बन्धनशून्यं ॥
अबद्धकं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः, सार्थं कन्)
समुदायार्थग्रन्थवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
अबद्धसुखः, चि, (न बद्धं नञ्समासः, अबद्धं यथा-
भिलाषकथनेन अप्रतिबद्धं सुखं यस्य सः ।) अ-
भियवदादी । दुर्मुखः । इत्यमरः । (स्त्रियां वा
ङीप् अबद्धसुखो अबद्धसुखा ।)
अबन्धं, चि, (हन्तुमयोग्यं हन् + अर्थाद्यर्थे कर्मणि
यत्, "ह्नोवा बध्च" इति बधादेशे । बधम-
हति इति बन्धः, न बन्धः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्यं । बधायोग्यं । इति मेदिनी ।
("अबद्धञ्च स्त्रियं प्राङ्ङित्स्त्रियैर्भोजितासपि")

अञ्ज

इति स्मृतिः । बधदह्यायोष्ये ब्राह्मणे च,
"बधः सर्वसहरणं पुरात्रिर्वसनाह्वये" ।
"तदहच्छेदइत्यहो दख्य उत्तमसाहचः ।
अविशेषेण सर्वेषामेष दख्यविधिः स्मृतः ॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽहति" ॥
इति मिताक्षराया ।)
अबन्धः, चि, (बन्ध + क्तः, न बन्धः अपलः नञ-
समासः ।) सन्नलः । फलकाले फलवृत्तच्छः ।
तत्पर्यायः । फलेग्रहितः २ । इत्यमरः ॥ फल-
ग्रहितः ३ । इति तट्टीका ॥ अमोघफलदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ("इयेष सा कर्त्तुमन्ध-
रूपता") इति कुमारसम्भवे । "शक्यमाशु-
सितानन्धप्रार्थनं" । "कर्म्मभिरप्यन्धैः" इति
रघुवंशे ।)
अबर्लं, चि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । "अबलसकुलाशिनी
भक्त्या" । इति नैषधं ॥
अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, ल्याभङ्गुरत्वात्
तस्य तथात्वं ।) वरुणच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः ॥ ("सस्त्रिभ्रमौ कतिचिदबलाविप्रसूतः स
कामौ") इति मेघदूते ।)
अबार्थं, चि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरगलं २ । इत्यमरः ।
अनगलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उद्दाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्गुणं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा पीडा तथा
हीनञ्च ॥ (अञ्जशब्दे चिमुञ्जप्रविशेषः । अस्फु-
टलं । अविष्यटता । जटिलीभावः ।)
अबिन्धनः, पुं, (आपयव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाङ्वादिः । इति सन्देहभङ्गिका ॥
("अबिन्धनं वङ्गिमसौ निभर्त्ति") इति रघुवंशे ।
अबोधः, पुं, (बुध + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । "निसर्गदुर्वीधमबोधविल्लावाः" ।
इति भारविः ॥ नञ्जीवौ चि ॥ (अज्ञानः ।
मूढः । अनभिज्ञः । हतबुद्धिः किञ्चन्त्वविमूढः ।)
अञ्ज, स्त्री, (अप्पुजायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी ॥ दशा-
ब्जदसंस्था । शतकोटिः । इति लीलावती ॥
अञ्जं, पुं, (अञ्जः जायते, अप् + जन् + ङः ।)
अन्नः । धन्वन्तरिः । निसुखच्छः । इति मेदिनी ॥
अञ्जः, पुं, स्त्री, (अञ्जः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी ॥ (जलभवशुक्तिसुक्तादिकं)
"अञ्जमभ्रमयश्चैव राजतश्चानुपसृजत" ।
"अजेषु चैव रतेषु सर्वैर्बध्ममयेषु च" ।
इति मनुः ।)
अञ्जजः, पुं, (अञ्जात् विष्णुनामिपद्मात् जायते,
अञ्ज + जन् + कर्त्तरि ङः ।) ब्रह्मा । इति चि-
काय्यशेषः ॥
अञ्जभोगः, पुं, (अञ्जस्य शङ्खस्य भोग इव प्ररीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मनब्धः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
अञ्जपीलः, पुं, (अञ्जं विष्णुनामिपद्मेद योनि-

अञ्ज

वत्यतिस्थानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥
अञ्जवाहनः, पुं, (अञ्जमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
दधो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाश्रयेशः ॥
अञ्जहन्ता, पुं, (अञ्जं पद्यं हन्ते यस्य सः ।) दुर्धैः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जिनी, स्त्री, (अञ्जानां समूहः, अञ्ज + पुष्करावि-
त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मपुष्प-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः ॥
अञ्जिनीपतिः, पुं, (अञ्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जः, पुं, (अञ्जति सीमानं रञ्जति अञ्ज + ञ् +
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) बन्धः ।
मेघः । मुक्ता । इति मेदिनी ॥ पर्वतविशेषः ।
इति विष्णुः ॥
अञ्जसारः, पुं, (अञ्जस्य मुक्तायाः सारः मूख-
निर्यासः ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अञ्जिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽनु, अप् + धा
+ अघिकरणे क्ति, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥
अञ्जिक्रमः, पुं, (अञ्जैः समुद्रस्य क्रम इव क्रमाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रघनः । तत्पर्यायः ।
हिङ्डीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ॥
अञ्जिजौ, पुं, (अञ्जौ जायते अञ्जि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जिहीपा, स्त्री, (अञ्जिसंस्थाता जवगादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाश्रयेशः ॥
अञ्जिनगरी, स्त्री, (अञ्जैः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाश्रयेशः ॥
अञ्जिनवनीतकः, पुं, (अञ्जैः समुद्रस्य नवनीतमिव,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
अञ्जिफेनः, पुं, (अञ्जैः समुद्रस्य फेनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
समुद्रघनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अञ्जिमखूकी, स्त्री, (अञ्जिं समुद्रं मख्ययति, अञ्जि
+ मख + ऊक्, स्त्रियां ङीप् ।) मुक्तास्फोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ भिलुक इति भाषा ॥
अञ्जिश्रवणः, पुं, (अञ्जौ प्रलयं समुद्रे श्रेते, शी +
नाङ्ख्यात् कर्त्तरि ल्यट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नारायणो हि प्रलयं अञ्जौ
श्रेते, यदुक्तं—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरक्षयवः ।
ता यदस्थानं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः")
इति मनुः ।)
अञ्जिभिः, पुं, (अञ्जैः समुद्रस्य अभिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वज्रवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जमञ्जः, पुं, (आपोमनुवति, अञ्ज + मञ्जि +
ञ्जिबानिमिष्ठाचरिभो ङ इति कर्मणिष्ठा,
उपपदसमासः ।) अपोः । इति त्रिकाश्रयेशः ॥

अभ

अभन्तं, स्त्री, (अपो विभक्तिं, अप् + भ् + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । सुखाढ्यं । अभकधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्यमातङ्गः, पुं, (अभ्यस्य, मेघस्य अभिपः मातङ्गः प्राक्प्रार्थिवादिवात् समासः, मध्यपद-कोपञ्च ।) रेरावतः । इत्यमरः ॥

अभिनः, स्त्री, (अपः नौकामलापनयनाय विभक्तिं धारयति, अप् + भ् + कः ।) काळकुहालः । नौकामलापनयनार्थकुहालाकृतिकाण्डं । इत्यमरः ॥ (पद्यादिप्रथयां समष्टीकरणप्राप्तं । तीक्ष्णायो बोद्धव्यः ।

“अभिन् कार्यायसौं दद्यात् सर्पं हृत्वा द्विजोतमः । यशास्त्रभारकं यक्षैः सैः सक्चैकमासक” ॥ इति मनु ।)

अभिन्नः, चि, (अभे मेघे भवं, अभ + घ तस्य इय ।) मेघोद्भवस्तु । इत्यमरः ॥

अभ्रच्छार्थकं, स्त्री, (भ्रच्छार्थविरोधि, विरोधे नञ्-समासः । ततः सार्थं कन् ।) मैथुनं । इति चिकारुशेषः ॥ भ्रच्छार्थम्युत्थे चि ।

अभ्रच्छास्त्रं, स्त्री, (भ्रच्छास्त्राद्योचितकर्मणि अहिंसारौ साधु, भ्रच्छास्त्रं + यद्, नञ्समासः ।) नास्त्रोक्तौ नायं वध इत्याकारोक्तिः । अभ्रधयाच्चा । तस्यार्थः । अभ्रधोक्तिः २ । इत्यमरः ॥ (“नेपथ्ये अभ्रच्छास्त्रमभ्रच्छास्त्रं । अचान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रसुतुत्तिय राजद्वारे सोरस्ताडनमभ्रच्छास्त्र-सुहोदितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविशदं अतिनिन्दितं कर्म । निरतिशयसमशोकादिप्रकाशोक्तिरिति ।)

अभ इ ड ध्वने । इति कविकल्पद्रुमः । इ ड अभ्यते । ड अभ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अभयः, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यथयीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ।) वीरगमूलं । इत्यमरः ॥ भयाभावः । (“नातः परतो धर्मे नृपायां यद्वाज्जितं” । विप्रेभ्यो दीयते त्र्यं प्रजाभ्यश्च भयं सदा” । इति याज्ञवल्क्यः ।

‘धोदत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रत्रज्यभयं गृह्णात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिभः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रहृत्तिश्च निरृत्तिश्च कार्यैकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता । भयरहिते चि । इति विश्वः ॥

अभयद्विधिमः, पुं, (अभयाय खयोद्धमयाभावाय-द्विधिमः ।) यद्धमका । सङ्गमपटङ्गः । इति त्रिकाशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः । (दुर्गा ।)

अभयः, चि, (भज् + कर्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अभयगीयं । अथाद्यं । यथा,—

“अथाद्यं चर्म्मं मे सद्भिः करिष्यति किमस्तिभिः ।

अभि

अभत्यं चैव मे मांसं त्वावृषैर्ब्रह्मचारिभिः” ॥

इति रामायणं ॥ (भोजनयोग्यं वस्तु, भक्ष्याय भन्वादिभिः प्रास्तकारैः निविद्धं द्विजातिभिः वर्जनीयं वस्तु । तानि च यथा, लयनग्यञ्जनपलाङ्गु-स्थानि चोष्णि स्थूलकन्दशकानि । विष्ठादिजातानि तद्गुलीयादीनि च । लोहितवृद्धनिर्थासः । क्लेदोद्भववृद्धनिर्थासः । श्लेषुफनं । गव्यं । ये युषश्च । देवाद्युद्देशेन आत्मार्थं पक्वाः कृसरसंघावपाय-साम्प्राः । असंस्कृतं पशुमांसं । नैव द्यार्थमज्ञानि निवेदनात् प्राक् । हवींश्चि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपाजं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेवीटसमः कश्चित् गुणवृद्धोरभाजनं । क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” ॥ इति काथ्यप्रकाशः ॥ पाञ्चरहिते चि ।

अभावाः, पुं, (अ + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनी ।

“अस्ति पुत्रो वप्रे यस्य मृग्योमाथ्या तथैव च । अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्योऽसौ मञ्जितले” ॥ इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पायावेवोपपादयेत् । साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितेः” ॥

इति मनुः ।) त्रयादिषट्कभिन्नः । स द्विविधः । संघर्माभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-परिच्छेदः ॥ भावग्न्यः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, चि, अचिन्तनीयः । चौरादिकचिन्त-नार्थभूधातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभाव्यः, स्त्री, (भाव् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अक-थं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्ति ।) उपसर्ग-विशेषः । अस्वार्थः । समन्तात् । उभयार्थः । वीषा । इत्यम्भावः । धर्मणं । इति दुर्गादासः ॥ अभिनायः । अभिसुखं । इति मेदिनी ॥ चिङ्गं । इति वोपदेवहंसचन्द्रौ ॥

अभिकः, चि, (अभिकामयते इति असुकाभिकेति साधुः ।) कामी । कायुकः । इत्यमरः ॥

अभिन्नमः, पुं, (अभि + ज्ञम + घञ् ।) नेदात्तिति ख्यभावः । अभिज्ञयते कर्मण्या प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्मोरज्यपले प्रारम्भे च ।) अभीतयो-धारयुद्धं शत्रुसम्मुखगमनं । धारोद्द्वयं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिन्ता, स्त्री, (अभि + स्था + अङ् ।) नाम । शोभा । कौर्त्तिः । इति मेदिनी ॥ आस्थानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्ये । रम-णीयता । [इति रघुवंशे ।

“काप्यभिन्ता तयोरासीत् त्रजतोः शुद्धवेशयोः” । “कामयभिन्तां स्मृतिरैरपुष्य-वासवनादपुष्योऽपुष्योः” । इति कुमारसम्भवे । यशः ॥

अभियसः, चि, (अभि + यस् + कर्मेणि क्तः ।)

अभि

श्रुत्याज्ञानः । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्तः ।)

अभियुक्तः, पुं, (अभि + युक् + भावे अप् ।) अभि-योगः । इत्यमरः ॥ कालहाङ्गानं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्यक्रमणं । अभिसुखेन दुःखादिप्रवृत्तिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभियुक्त्यः । इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्यकरणं ।)

अभियुक्त्यः, स्त्री, (अभि + युक् + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः ॥ चौर्यकरणं । सम्मुखे हरणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्यक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दण्ड-दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिघातः” । इति माधवकरः ॥ प्रप्रादौ कवयोऽदिवर्गोणां पूर्व-स्थितचतुर्थद्वितियत्तयचतुर्थवर्णाः क्रमेण पर-स्थितवर्गैकैकद्विचरिचर्युक्ताः । तत्र स्त्री । यथा— “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्विष्यत्त्रिवर्गोऽस्य । नगवर्गोणां परतो धरणीचन्द्रद्विरामाह्वारः” । इति केरलप्रश्नः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आ-घातः ।

“अस्यदुसुजन्ममितचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोऽयुगलस्य सुधोधनस्य” । इति वेणोसंहारः । सङ्घर्षः । संमर्हः । पीडनं । क्रोशदानं । शोकस्रोमः ।

“सम्भवांश्च विधोनीषु दुःखप्रायासु निवृष्टः । शीतातपामभिघातान्श्च विविधानि भयानि च” ॥ इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [च] पुं, (आभिसुखेन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपन्नः । आक्रमणकारी ।

“यकदा न विपन्नीयात् बहून् राजाभिघातिनः । सदर्पोऽप्युग्रः कौटैर्वैडमिनैश्च द्विव” ॥ इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।

“सुव्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना । भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामभवप्रवर्तिना” । इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घायते समन्तात् वज्रै सिच्यते, अभि + घृ क्तार्थे णिच् + अच् ।) घृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिघरः, पुं, (आभिसुखेन सेवयै चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । मलयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिघारः, पुं, (आभिसुखेन शत्रुवधार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा-कर्म्म । इत्यमरः ॥ अयत्नैवेदोक्तमन्त्रयन्तादि-निष्पादितमारण्योष्ठादिहिंसात्मककर्म । इति भरतः ॥ मारणादिप्रवृत्तात्त्विकप्रयोगविशेषः । स षड्विधः । मारयं १ मोहनं २ सम्भवं ३ विषेपञ्च ४ उष्णानं ५ वशीकरणं ६ । इति तन्त्रसारः । उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-विवेकः । ३ तु म्हेनादियज्ञेनानघराधस्य मारयं । इति शुक्लब्रह्मः । यथा,—

अभि

“ह्रिषीकेशीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” । इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अधाभिचारः । “ॐ विरुद्धे रूपिणि चिदिने वैरियममकं देहि देहि खाह्” । इति खड्गमभिमन्त्रा खड्गमन्त्राश्च पठित्वा खड्गं संपूज्य द्वागादिकममकोऽसि इति वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्धा वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा ।

“ॐ अथ स वैरी यो हेष्टि तस्मिन् पशुरूपिणं । विनाशय मह्यदेवि स्ते स्ते खादय खादय” ॥ इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्य दत्त्वा बलिमन्त्रं पठित्वा बलिं संपूज्य अद्याश्विने मासि महानवम्या असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्म्या असुकशत्रुनाशाय इमं क्लृपं महिचं वा असुकदैवतं भगवतै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्यददे इत्युत्सव्य आ क्लृपट इति क्लित्वा मूलं पठित्वा यतद्गधिरं दुर्गायै नमः । इति रक्तं शिरस्य दत्त्वा ऋद्धामासैर्होमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्मन्त्रः ॥

अभिचारी, [न] चि, (अभिचरति शत्रुबधार्थं कर्म करोति, अभि + चर + चिनि ।) अभिचरकत्ता । तन्नादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभिपूर्वचरघातोः कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजनः, पु, (अभिजायतेऽन, अभि + जन + आधारे घञ्, उद्गभावः ।) ख्यातिः । जन्मभूमिः । कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी । (अन्वयः । “अभिजनतपोविद्यावीर्यंजिघातिस्रदेर्भजेः” । इति महावीरचरिते । “कथं दशरथाज्जातः युद्धाभिजनकर्मणः” । इति रामायणे ।)

अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः । इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पयित्तः । इत्यमरः । (अष्टवशोद्धवः ।

“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः प्रौथैवता कुशः । अभम्यते कमात्सानमनेकं वशिना बध्नी” ॥ इति रघुवंशे ।

“न स्त्रैश्चित्तयं यद्वादी स्त्रीषु नापकृतं वदेत् । सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रवृद्धेषु संस्कृतं” ॥ इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । स्वरूपः । मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । स्थाव्यः । भगवान् । समृद्धः ।)

अभिजित्, क्त्वि, (अभि + जि + क्त्वि ।) दिवसस्याऽन्तमुद्धर्षः । कुलपक्षाण्ड इति प्रसिद्धं । यथा, — “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजित्रोहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोऽदक्षयसुदाहृतं” ॥ इति मत्स्यपुराणं । नक्षत्रविशेषः । तसु तारकात्रयात्मकश्रेष्ठकाकाका इति । उत्तरामाहायाः श्रेष्ठपक्षदशदश्याः श्रवणायाः प्रथमदशचतुष्टयं यदहनविंशतिदश्यात्मकमभिजिह्ववितं । इति ज्योतिषं । तत्र जातपर्णं ।

“अविश्वानितकान्तिः समतः सञ्जनानां ननु भवति विनीतश्चाश्चक्षिर्षिः सुवेष्टः । द्विजवरसुरभक्तो यत्कवाप्यानवः स्याद-

अभि

भिजिति यदि सूतिर्भूषतिः सखवंश” ॥ इति कौष्ठोपदीपः ॥

अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन ज्ञानात्, अभि + ज्ञा + कर्त्तरि क. ।) प्रवीणः । निपुणः । विद्वान् । इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः । “अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनमनाः” । “अनभिज्ञानमिस्त्राणां दुर्हित्वमिसारिकाः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अभिज्ञानं, क्त्वि, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा + करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अज्ञः । ज्ञान्यं । “यत्स्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानादितिला मा कौबीनाश्चकितनयने मय्यविश्रासिनो भूः” । इति मेघदूते । सूतिः । ज्ञानभेदः ।

“यवसुक्तास्तु रामेण हनूमान् वावरर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः सप्रत्यभाषत” ॥ इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं । स्मरणार्थमश्रुरीयादिकं चिह्नं । “अथ मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गरीयकः” । इति भट्टिकाव्ये ।) अभिज्ञः, [स] च्य, (अभि + तसिच् ।) शीघ्रं । साकल्यं । अभिसुखं । उभयतः । “अज्ञान्याक्षीदभितः प्रधानं” । इति भट्टिकाव्ये । समीपं । इति मेदिनी ॥

अभिधर्म्यं, क्त्वि, (अभि + धृच् + भावे ल्युट् ।) रक्षणप्रशाचभृतादेरभिषङ्गः । इति महामारतं ॥ सर्वतोभावेन धर्म्यञ्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अष्ट्, स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्यायमते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेतविधिशापारीभूतप्रदायोः । तस्या लक्षणं । “स सुख्योऽर्थस्तत्र सुख्यो थापारोऽस्याभिधोष्यते” । इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सञ्ज्ञितिवार्थस्य बोधनादयिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं । (आख्या । आङ्गा । अभिधानं । नामधेयं ।)

अभिधानं, क्त्वि, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा + करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं । यथा । “तवाभिधानाद्दयते नताननः” । इति भारविः ॥ शब्दकोशः । यथा । “क्षुत्तद्विलसमाना नामभिधानं निधामकं” । इति वोपदेवः ॥ (आख्या । नामधेयं । “आख्याञ्च अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” । इत्यमरः । “शिशुरिणि क्लृप्त नाम कियश्चिर किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्यदर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)

अभिधेयं, क्त्वि, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयोगाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते अनेनेति करणे यः ॥ .

अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभिधागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयोगाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥ अभिधा, स्त्री, (अभि + धेङ् + अष्ट् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्युहा । इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहृष्टा । दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषयप्रार्थना । इति खामी । विषयस्य सामस्य स्युहा विषयस्युहा विषयेन चौथोऽदिना स्युहा इति ढतीयाशमासः इत्यन्वे । विषयिसुहेति पाठे परस्मैविषये विषयितया स्युहा जिहृष्टामात्रं । इति कश्चित् । इति कौमुदी । इत्यमरटोकाया भरतः ॥ अभिभाषः । इति रायसुकुटः ॥

अभिनन्दनं, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि + शिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्तीर्थकरजिनोऽय । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दनके चि ॥

अभिनयः, पुं, (अभिनियते हृद्गतक्रोधादिभावः प्रकाशतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ।) हृद्गतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना यत्कीकृतमनःकाव्यं । तत्तथोच्यते । व्यञ्जकः २ । इत्यमरः ॥ दृश्यकाव्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः २ । वाचिकः २ । आह्वार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति साहित्यदर्पणं । (“तामेतां परिभावयन्मिनयैर्विन्द्यकरूपा बुधाः शब्दत्रयविदः कवेः परिखलप्रचक्ष्य वागीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)

अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अच् ।) नूतनः । इत्यमरः ॥

“अभिनवमधुबोलुपर्णं तथा परिसुम्ब द्रुतमङ्गरोम्” इति शाकुन्तले ।)

अभिनवोद्भिद् [द] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भिन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उच् + भिद् + कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्गुरः । इत्यमरः ॥ अभिनिसृक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण निसृक्तः ।) सूर्यास्तकाशप्रार्थी । यस्मिन् सुप्ते सूर्योऽस्ते याति सः । इत्यमरः ॥ (“सूर्येण क्षामिनिसृक्तः प्रयानोऽप्युदितश्च यः । प्रायश्चित्तमकुर्वीत्यो युक्तं स्यान्महत्तेनसा” ॥ इति मनुः ।)

अभिनिर्याणं, क्त्वि, (शत्रुमभिनद्धीकृत निर्याणं निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्यमरः ॥ (जिगीषया गमनं । “यत्सेनयाभिनीर्याणं स्मृतं तदाभियेयानम्” । इति ह्यशासुधः ।)

अभिनियेषः, पुं, (अभि + नि + विष् + भावे घञ् ।) मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेषः । शास्त्रादेः प्रवेशः । तत्तथोच्यते । निवन्धः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्ममयजननक्षान्तिविशेषः ॥ (आद्याह् । अयश्चमिदं कर्त्तव्यमित्यादिहोऽप्यवधारणः । दृष्टव्यः । “इत्युक्तवन् जनकात्मजायां निवन्तन्तुकाभिनियेषमोक्ष” । इति रघुवंशे ।

“अधातृकाभिनियेषतोषिणा कृताप्यनुशा गुह्यभा मरीचवा”

अभि

इति कुमारसम्भवे । आरक्षितः । अनुरागः । अभिशापः । “बलीयान् खलु मेऽभिविप्रेतः” । इति शाकुन्तले ।)

अभिनियोगः, पुं, (अभि + गि + क्तन् + घञ्, अभि- निः + क्तन् + शब्दसंज्ञाया इति घञे ।) विस्मयः । अक्षरं । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, चि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः । न्यायः । अतिसङ्कृतः । प्रशस्तो भूयितो वा । अमर्षी । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥ (“अस्मिन्नेव प्रकारे धनस्ययुदारधीः । अभिनीततरं वाक्चमिद्युवाच युधिष्ठिरः” । इति महाभारते । विद्याः । धीरः ।

“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरख्ये । मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” । इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ङ] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि ङच् ।) अभिनयकर्त्ता । केचो संबोधात्वा इत्यादि भाषा । इति नाट्यप्रसिद्धं ।

अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप- राधः । अपराधवान् । आपद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः । अभिप्रायः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री- क्तः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।

“दाहप्रपाप्तौ शिशिरामिनन्दाः । पिप्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” । इति महाभारते ।

“वृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)

अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।) इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कन्दः ३ । इत्यमरः । आङ्गुतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः । (अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।

“दुर्योधन ममाप्येवत् हृदि संपरिवर्त्तते । अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विद्युषोन्मह” । इति महाभारते । [इति मनु])

“तेषां खं खमभिप्रायसुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।

अभिप्रेतं, चि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि- प्रायविषयीभूतं । अभिच्छं । यथा,—

“कामाय तु हितं कान्यमभिप्रेतार्थसिद्धये । पार्ल्येण विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” ॥ इति भविष्यपुराणं । (वाञ्छितः । सम्मतः ।)

अभिमयः, पुं, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व- नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना- वली हेमचन्द्रः ॥ (पराजयः । तिरस्कारः । “रघोरभिभवाशङ्किं सुक्षुभे द्विवता मनः” । इति रघुवंशे ।

“अश्वानपि निक्षेजाः कस्य नाभिभवास्तद्” । इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः । तत्पर्यायः । इति कर्त्तृत्वाभूटः २ विह्वलः ३ व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विज्ञानः ६ विज्ञानः ७ । इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भगदपः । तत्- पर्यायः । आत्तगर्भः २ । इति जटाधरः ॥ आत्त- गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिभूतः ४ । इति तट्टीका ॥

अभि

(“द्वैत्याभिभूतस्य युवामवोढं मप्रत्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम्” । इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ- नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा- भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादस्त्रतः सुखसुखान्तिं न धाम माविनः” । इति भारविः ।)

अभिमर्तः, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं । सम्मतं । यथा,—

“अभिमर्तकलशंशो चाह पुष्कोर वाङ्- क्तसु सुकुतु रुचैः पक्षिणश्चातुनूलाः” । इति भट्टिः । (हृद्यः । प्रियः । हृदयकृमः ।

“स माधवेनाभिमर्तेन सख्या रत्ना च साशङ्कमनुप्रयातः” । इति कुमारसम्भवे ।

“अभिप्रशंसि मसकजेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे” ॥ इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्त्रणं, स्त्री, (अभि + मन्त्र + करणे ल्यट् ।) आङ्गानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन् इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं । यथा,—

“इच्छान् एथिवीपाञ्जमिति पाञ्जाभिमन्त्रणम्” । इति याज्ञवल्क्याः ।)

अभिमन्त्रः, पुं, (अभि मन्थते चक्षुः पीडयतेऽनेन, अभि + मन्त्र + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अधिमन्त्र इति वैद्यके पाठः । तस्य निदानसम्याप्तिरूपाणि ।

“हृदयेरेतेरभिमन्त्रेनरागात्मनिद्यावता । तावन्मन्त्रधिमन्त्र्याः स्फूर्तयेन तीव्रवेदनाः ॥ उल्पाञ्चत इवात्यर्थं जेवं निर्मन्थते तथा । प्रिरसोऽर्द्धं च विद्यादधिमन्त्रं खलुक्तौ” ॥ स तु चतुर्विधः । यथा । “हृन्त्याद्दृष्टिं स्नेहिकाः सगराजदधिमन्त्रो रत्तजः पञ्चराजत् । यज्ञाजा- द्वै वातिकः संनिहृन्त्यान्मिथ्याचारात् पैक्तिकः सन्ध रव” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमन्थुः, पुं, (अभिमन्थते युद्धार्थे, अभि + मन् + युच्, निपातनात् अनादेशः ।) अर्जुनपुत्रः । स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥

अभिमरः, पुं, (अभिम्रियतेऽस्मात्, अभि + म् + अप्) युद्धं । बन्धः । खलैन्धयम् । इति विश्व- मेदिनी ॥ वन्यनः । इति जटाधरः ॥ (सञ्चारः । समरः । अवरोधः । खपच्छाद्भयं । सञ्ज्ञेतस्यल- निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य ज्ञेतोः थाङ् हस्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्द्दः, पुं, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अ- भर्द्दः । पीडनं । सन्धरायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥ (शत्रुघ्नतपीडनं । विपक्षरालस्य उच्छेदसाधनं । “ह्रवोऽभिमर्द्दः कुबभिः प्रसञ्च” । इति महा- भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था- दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३ ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्राथना ७ हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १० अवलोकः ११ दर्पः १२ अवप्रणयः १३ टङ्गः १४ । इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्भो मरौऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्गिति । स्यादुद्धतमनस्त्वेषे मानश्चित्तसमुद्रति । अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि- मानः + इत् + अभिमान्यतेऽच्, अभि + मन् + शिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति त्रि- काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि । (गर्वः । मरः । दर्पः ।)

अभिमानी, [न्] चि, (अभिमन्थते, अभि + मन् + शिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानग्रस्तः । यथा,—

“कर्त्ता द्युतच्छ्राना जतुमयशरणीदीपितः सो- ऽभिमानी” । इति वैशेषीचङ्कारः ॥

अभिमायः, चि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि- समासः ।) इति कर्त्तव्यताभूटः । अभिभूतः । इति जटाधरः ॥

अभिसुखं, चि, (अभिगतो सुखं । अत्यादयः क्रान्ता- र्थ्यं द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति जटाधरः ॥

अभिगतिः, पुं, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं, अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिगती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि + या + भावे क्तः, इति ।) शत्रुः । इत्यमर- टीकायां रायसुनुटः ॥

अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर- कर्त्तृकवृद्धः । इति मेदिनी ॥ (“उद्दामेन दिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” । इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः । युथमानस्तदा प्राञ्चो विभवे रिपुणा सह” ॥ इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग- विशयीभूतः । आत्मानो इति ख्यातः । तत्पर्यायः प्रथमो २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपप्रवं । मिथ्या तन्नु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥ इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोक्ता, [ङ] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ङच् ।) अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । प्रियादी इति ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी ३ । यथा,—

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि । तदा कालः प्रदातव्यः कार्यप्रत्यययुक्तः” ॥ इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं अन्वेन विरोधे स्थाईसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं । आदास नालिश इति ख्यातः । यथा,—

“अभियोगमनिस्तोर्थे नैनं प्रथमिशोभयेत्” ।
इति याज्ञवल्क्यः । युद्धार्थाङ्गानं । इति राय-
सुकुटः ॥ अपकारकरणेच्छापूर्वकाक्रमणं । तत्प-
थोऽयः । अभियाहः २ । इत्यमरः ॥ उद्योगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“स प्रापदप्राप्तपराम्भियोग
नरेन्द्रगुप्तं नगरं मरुत्तौत्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अभिरामः, चि, (अभिरमते मनोऽन्, अभि + रम् +
आधारे घञ् ।) हचिरः । सुन्दरः । इति हेम-
चन्द्रः । (मनोहरः । मनोहः । रमणीयः । आन-
न्दकरः ।

“मनोऽभिरामाः श्रेयस्वन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः” ।
इति रघुवंशे ।)

अभिरूप, घु, (अभिलक्ष्यं रूपमस्य ।) पखितः । इति
हेमचन्द्रः । कामदेवः । चन्द्रः । शिवः । विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अभिरूप, चि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूप-
यति, अभिरूप + णिच् + षच् ।) मनोहरः ।
पखितः । इति मेदिनी ॥ “इयं हि रसभात-
विशेषदीप्तागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा
परिषद्” । इति शाकुन्तले ।)

अभिलाप, घु, (अभिलाप्यते मानसं कर्म कथ्यते-
नेन, अभि + लप् + करणे घञ् ।) शब्दः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सङ्ख्याङ्गवाक्यं । यथा । “काम्या-
भिलापसहितः कुशलिजलजग्यागरूपः सङ्ख्यः
शास्त्रार्थः” । इति प्रकृताधिकरणं ॥ (वचनं ।
कथनं । वाक्यं ।
“तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च ।
सविकल्पकसंवेद्यः” । इति साहित्यदर्पणे ॥)

अभिलाव, घु, (अभि + ल् + भावे घञ् ।) हृदनं ।
इत्यमरः ॥

अभिलाष, घु, (अभि + लष + भावे घञ् ।) लोभः ।
तत्पर्यायः । इच्छा १ आकाङ्क्षा ३ सुहृदा ४ ईर्ष्या
५ ङट् ई वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १०
मनोरथः ११ । इत्यमरः ॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३
रक्त १४ रक्तिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अद्वा १८ ङष्ठा १९ मतिः २०
कन्दः २१ । इति जटाधरः ॥ “भव हृदय साभि-
लासं सम्पत्ति सन्देहनिर्वाये जातः” । इति प्राजु-
न्तले । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे” । इति
रघुवंशे ।) सङ्गमेच्छा २२ । इति रसमञ्जरी ।

अभिलाषो, [न्] चि, (अभि + लष + णिनि ।)
अभिलाषयुक्तः । यथा,—

“जलाभिलाषो जलमाददानां
करोयेव तां भूपतिरन्वगच्छत्” ।
इति रघुवंशे ॥

अभिलाषका, चि, (अभि + लष् + शीलाद्यै उकञ् ।)
अभिलाषयुक्तः । तत्पर्यायः । लुब्धः २ मधुः ३

अभि

गर्जनः ४ ङष्क ५ । इत्यमरः ॥ लोभो इ
विषासविभवानसः ७ । इति जटाधरः ॥
“जयमन्त्रभवान् गूढमरातिस्वमिलाषकः” ।
इति भारविः ।)

अभिलास, घु, (अभि + लस् + भावे घञ् ।) अभि-
लाषः । इच्छा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
अभिवाद, घु, (अभि + वद् + भावे घञ् ।) अप्रिय-
वाक्यं । तत्पर्यायः । पारथ्यं २ । इत्यमरः ॥
(वन्दना । प्रशयतिः । प्रद्वामः ।
“अभिवादात्परं विमो आयांसमभिवाद्यन् ।
असौनामाहमस्मीति ख नामं परिकीर्त्तयेत्” ॥
इति मनुः ।)

अभिवादक, चि, (अभि + वद् + णिच् + एतुञ् ।)
वन्दनशैलः । तत्पर्यायः । वन्दारः १ । इत्यमरः ॥
अप्रियवक्ता । पारथ्यायाभिपूर्ववदेः कर्त्तरि णक् ॥
(प्रथामकारी । अभिवादककारी ।
“आगतोऽप्रीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः” ।
इति नलोपाख्यानं ।)

अभिवादनं, ली, (अभिसुखीकरणाय वाटन नामो-
च्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि + वद् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः । अभि-
वाद्ये भो अमुकश्रीमाहमिखेवंरूपः । तत्तु पाद-
स्यग्रूपपूर्वकनमस्कारः । तत्पर्यायः । पादग्रहणं २ ।
इत्यमरः ॥
“अभिवादनश्रीलस्य निव्यं रडोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्मिद्यायशोवर्षे” ॥
इति मनुः ।)

अभियाप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे
त्तिन् ।) सर्वज्ञावस्थान । सर्वतोऽन्तिः । तत्पर्यायः
संमुख्यं २ । इत्यमरः ॥

अभिप्रपन्नं, स्त्री, (अभि + प्रप् + भावे ल्युट् ।)
मिथ्याभिप्रसन्नं । अभिप्रापः । अभिपूर्वप्रपघातो-
र्भावेऽणट् ॥

अभिप्रप्तः, चि, (अभि + प्रप् + णः ।) प्राप्ताभि-
प्रापः । प्रापगतः । यथा,—
“न नामग्रहणं कुर्व्यात् रूपगणस्य गुरोस्तथा ।
भाष्येया अभिशप्तस्य जनकस्य विशेषतः” ॥
इति मेघदूतटीका ॥
“न क्रुध्यत्यभिप्रोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्यन्” ।
इति रामायणे ॥ “अथ तेन निम्नह्य विजिया-
मभिप्रप्तः फलमेतदन्वभृत्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अभिप्रस्तः, चि, (अभि + प्रन्स + णः ।) परस्त्रियां
परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः । मैथुनं
प्रति आह्वयः । इति कैचित् । उपपन्नपातकः ।
इति कैचित् । मिथ्यादूषितमात्रं । इति कैचित् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । आचारितः २ स्मारितः
३ । इत्यमरः ॥ (प्राप्तपवादः । अभिप्रकृष्टः ।
“वत्सस्य ह्यभिप्रस्तस्य एरा आत्ता यवीयसा ।
नाभिर्देदाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः” ॥
इति मनुः । विगिन्दितः । विगर्हितः । पातक-
कसौ । [इति मनुः ।)
“पापयोग्यमिप्रस्तस्य दाभिर्को रसविक्रयोः” ।

अभि

अभिप्रक्तिः, स्त्री, (अभि + प्रन्स + भावे त्तिन् ।)
लोकापवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स्यमन्तक
च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिप्रक्तिविशुद्धम्
अवाप” । इति विष्णुपुराणे ।) याचना । इत्य-
मरः ॥

अभिप्रापः, घु, (अभि + प्रप् + घञ् ङङिः ।) सर्व-
स्तेयं तया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं । मिथ्या-
पवादः । तत्पर्यायः । मिथ्याभिप्रसन्नं १ । इत्य-
मरः ॥ क्रोधात् दिवादिभिर्दुःखाभिधारणं । इति
पुराण ॥ ब्राह्मणगुरुदृष्टिद्विज्ञाना अभिप्राभि-
सन्नं । इति विश्वरश्चित्तः ॥
“यस्याभिप्रापात् दुःखतोऽदुःखं विन्दति नैषधः” ।
इति नलोपाख्यानं ।)

अभिपङ्कः, घु, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति
घः ।) पराजयः । आक्रोशः । शपथः । इति मेदिनी ॥
मिथ्यापवादः । इति मयुरानाथः ॥ अलिङ्गनं ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ सर्वतोभावेन
सङ्गः । इति हज्जायुधः ॥ भूताघावेशः । यथा,—
“अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिप्रापतः” ।
इति माधवकरः ॥ (परामवः । परिभृतिः ।
“जाताभिषङ्गो षट्पतिर्निषङ्गा-
दुद्धसुभैच्छत् प्रसभोद्भुतारिः” ।
इति रघुवंशे ।

“तीत्राभिषङ्गप्रभवेन ङङिं
मोहेन सस्मभयतेन्द्रियाणां” ।
इति कुमारसम्भवे । शोकः । दुःखं । “अभि-
षङ्गजं विजञ्चिवानिति शिष्येण किञ्चान्वबोध-
यत्” । इति रघुः ।)

अभिषवः, घु, (अभि + सु + षप्, गुणं यत्नश्च ।
यज्ञः । खानं । मद्यसन्धानं । तत्तु चिरस्थायित
मदोत्पादकद्रव्यं । इति मेदिनी ॥ यज्ञखानं
सोमलताधानश्च । तत्पर्यायः । खत्वा २ सवनं ३ ।
इत्यमरः ॥
“भवेदभिषवः खाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः” ।
इति मेदिनी)

अभिषवः, स्त्री, काञ्चिकं । इति हज्जायुधः । काँचि
इति भाषा ।

अभिषुतं, स्त्री, (अभि + सु + णः षय ।) काञ्चिक ।
इत्यमरः ॥

अभिषेकः, घु, (अभि + सिच् + भावे घञ् ।) खानं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदी” ।
इति विष्णुपुराणे ॥
“निर्दूतपर्ययजन्नाभिषेका ।
वाक्शोवसानामभिषेकयोग्यं” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अथ ७ दोषयान्ताभिषेकद्वयाणि लिख्यन्ते । प्री-
तलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५
दूतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९
कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ एष्योदकं १२ चन्दन-
पिष्टामलकयुक्तं १३ दृग्गजजलं १४ तेनाशु-
वारखानं तत्र द्वितीयसप्तमाहमवारेषु दुग्धघृत-

अभि

अधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेष पञ्चधा खान । तीर्थजलं १६ गण्डोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्वौषधियोजनं १९ सद्यस्त्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केवाक्षिकते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उल्लेखण्डे ॥ * ॥ अथ उद्दमन्दिनेश्वरपुराणोक्तानि ७ दूर्गापूजाभिषेकद्वयाणि लिख्यन्ते । पिश्यामसकोयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीसुहृन्थं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्नापयेत् । शुद्धजलं २ प्रसूजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमयं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ एष्योदकं १५ इन्दुरससागरोदके १६ सर्वौषधिसौधियोजनं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्योदकं २१ नद्यस्त्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । योमगङ्गास्वर्गुणैः द्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णाद्वितीयकलसः २४ सारस्वतोयपूर्णाद्वितीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णाद्वितीयकलसः २६ मधुरैर्युग्मिभ्रितजलपुण्येपञ्चमङ्गलसः २७ निर्मरोदकपूर्णाद्वितीयकलसः २८ सर्वतोयाम्पुष्पसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्णाद्वितीयकलसः ३० * ॥ नानापञ्चदशिविधायां स्युक्तामप्युनरुत्तयाधिक्यानि सन्ति यत्र यामुक्तातिरिक्ताश्चास्ति तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ उच्छि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अङ्गूर ७ खर्ब ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दुग्धा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अक्षय १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशब्द १९ तिल २० ऋत २१ एवकीरिणी २२ रूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटघनुष्टय २६—अजानि । प्रीतिलजलस्य २७ । तिलतैलं १ गन्धतैलं २ । नदीकूल ३ वराहद्वार ४ वर्यादार ५ राजदार ६ वधमङ्गल ७ वल्मीकी ८ अमृत्युध ९ पारावार १० देवद्वार ११ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नदर १२ उभयद्वार १३ नागर १४ गोष्ठ १५ चिपच १६—मृत्तिका इति केचित् ॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वौषधिसौधयोः पृथक् ॥ पञ्चकषायः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतविरिक्तमपुष्टतदुभयानि ॥ उदत्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ वैशहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशब्दचूर्णमिति केचित् ॥ कालोपुराणदेवीपुराणोक्तपञ्चदशविधतथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्वयाणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ सुक्ता ४ मायिक ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुसुद ९ खड्ग १० अषा ११ वापी १२ रत्नचन्दन १३ नागतीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितच्छुल १७ सिद्धार्थ १८—अजानि ॥ पञ्चतीर्थमृतं १ ॥ विद्युतैकं १ ॥ उदत्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ उद्दमन्दिनेश्वरदेवीकालोपुराणपञ्चदशकलसप्तमकालोपुराणोक्तपञ्चदशविधतथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्वयाणि लिख्यन्ते । यथा ।

अभि

१. मालसी १ मङ्गलोत्सवः १
 २. वाराडी १ इन्द्रविजयः १
 ३. मालवः १ विजयः १
 ४. देवकीमी २ भुवनविजयः २
 ५. मालवगौडः २ मङ्गलविजयः २
 ६. ललिता २ दुन्दुभिः २
 ७. वाराडी ३ विजयः ३
 ८. मालवः ३ देवोत्सवः ३
 ९. विभाषा ३ दुन्दुभिः ३
 १०. देशालः ४ राजाभिषेकः ४
 ११. देशालः ४ घनतालः ४
 १२. भैरवी ४ वंशी ४
 १३. धानुषी ५ मधुरी ५
 १४. मालवी ५ मधुकर ५
 १५. कोडा ५ इन्द्राभिषेकः ५
 १६. भैरवी ६ करतालः ६
 १७. भैरवी ६ ङ्का ६
 १८. वाराडी ६ शङ्खः ६
 १९. गुज्जरी ७ वंशी ७
 २०. वसन्तः ७ शङ्खः ७
 २१. वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७
 २२. वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७
 २३. कोडा ७ मृदङ्गः ७
 २४. धानुषी ७ विजयः ७

अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्वयाणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वखुर ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्ब १६ वम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्काश्लितच्छुलविलयपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्योदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा त्रिंशत्तिल्लो यको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतज्यतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन त्रयमाकोष्ठ कार्यं ॥ अश्रुतौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुक्लागोमयं । मन्मथयुक्तपरिमितजल । गन्धयुक्तजलस्य । इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्वयाणि । म्हाकर्मास्तीर्णोद्भूतसर्वभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्पुष्पनदीजलं ३ पूर्वसुखनदीजलं ४ पञ्चान्मुखनदीजलं ५ पूर्वसुखनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ स्त्रीरिच्छप्रवालयुक्तपञ्चोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चनयुक्तकुम्भाः ८ कचकाः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ एष्यतीर्थमृत्तिका १५ पुष्यतीर्थजलं १६ सङ्गलद्रव्यं १७ मण्डिदक्षश्वेतचामरश्चजन १८ मात्स्यभूषितश्वेतचर १९ श्वेतचक्रः २० श्वेताक्षः २१ महाभाजवहः २२ वराम-

अभि

रगभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादित्राणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५ । इति वाखीकरामायणे अयोध्याकाण्डे ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः । पुरोहितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्धार्थं परदिनेऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमहाकापूजनपुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । परदिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गलखानीं राज्ञीराजायौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमखपमध्ये व्याघ्रचर्मोष्णादितानेन उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनोचा वेदीं कृत्वा तत्र सप्तहोतृविधिनाग्निं संस्थाप्य हृताह्नाः प्रकाशाश्वत्थशोसमिधो वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ततः श्वेतुम्बरखुवेण वैदिकमन्त्रैर्हृताह्नवीर्जुहुयात् । ततः सर्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्गं रजतामन्मण्डपयकालसंस्था सर्वौषधिसुहृत्सौख्यवद्वादि-सुगन्धिद्रव्यं वासितपुष्पनदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्केन ऋत्विग्भिः सद्यः कृत्वा तुर्ध्वोर्ध्वैर्मङ्गलपाठैः राजस्ववज्रपेयमहाभिषेकोत्सृक्तमन्त्रैः सखीकं राजानं प्राङ्मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहाभिषिञ्चेत् । ततोऽमात्यादयः सर्वे अभिषिञ्च्युः । ततः पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रकृतिपुत्रया अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोऽगन्धमात्याद्यलङ्कृतराज्ञीराजौशौलंकाटे कुङ्कुमागुहकस्तूर्यादिद्रव्यैस्त्रिलोकं दद्युः । ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा ह्यञ्जामरादिराजचिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्त्रिपुष्पाहचतुर्वेदोषैः खलुकुमागतनाम्ना अमुकत्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमलाज्जतादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो मागधास्य स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आश्रिषं कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपयानानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति मङ्गलभारतादयः ॥ * ॥ अभिषेगानं, श्री, (सेनया अभिषेगानम् । सेनाशब्दात् शिच्, ल्युट् । उपसर्गोत् सुनेतीति यत्नम् ।) श्रुत् प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करणभूतया वा विनिगीषोः शञ्चोराभिसुखेन गमनं । इत्यमरभरतौ । (“यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेगानम्” । इत्यमरः ।) अभिभूतं, चि, (अभि + भू + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः । (“अभिभूतो विन्धवजा प्रसूनैः” । इति भागवतपुराणे ।) अभिभूतः, धे, (अभि + भू + क्तम् । “अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेऽप्राक्षिभु” इति धत्वं ।) अतिदक्षिः । आह्वावः । “अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्युदाम् । स्वर्गोभिध्यान्ववमनं ह्यल्लेषोपनिवेशितम्” ॥ इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी । तस्य निदानं सम्प्राप्तिस्य । यथा,— “उष्णामितसस्य जलपेशाद्-दूरेच्छब्दात् स्वप्रपथ्यया ॥ खेदाज्जोषुमभिषेकबाध

अभि

हृदैर्विघातादमनातिथोगात् ।
द्रवात्तथात्राग्निश्चैवितान्त्र
विष्णुप्रवतत्कमनियद्वाह ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण
सोऽभिघातादतिमैथुनाञ्च ।
वाय्म्यहात् सृष्टानिरीक्षणञ्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः यथा,—
“वालात् पित्तात् कफाद्गन्धादभिध्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वेनेत्रामयाकरः ॥

निस्त्रोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपाश्चात्शिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ।
दाहप्रपाकी शिशिराभिनन्दा
धूमयानं वाय्वसमुष्णञ्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुता क्षिप्रशयः
काष्ठप्रदेहावतिश्रिता च ।
खातो नष्टः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्बाश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिशोऽभिताञ्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः । तस्य चिकित्सा यथा,—
“द्वे पादमथे घृणुसन्निवेशे
शिरो गते द्वे बड्धा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्ष्योत्सादनशेषानदीन्
पादप्रयुक्तोन्नयनं नयन्ति” ॥
प्रोक्ष्यं शेषघ्नं । उत्सादनं उद्वर्षणं ।
“मलोद्घसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दृश्यन्ते नयनानि दुःखाः ।
भनेन्महादृष्टिदृष्टिनि तस्मा-
दुपानदभ्यङ्गनधावनाने” ॥
मलं ध्रुव्यादि । मलादिभिर्दुष्टैः ताः शिरानय-
नानि दृश्यन्ते इत्यन्वयः ॥
“चक्षुःशाः शालयो सुद्धा यवा मासन्तु जाङ्गलं ।
पत्तिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं” ॥
पटौजककौटककारचक्ष-
फलानि सर्पिःपरिपाचिताति ।
तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
दृशोर्हितः खादु तथापि तिक्तः ॥
कद्दुल्लगुरुतौष्ण्यामायनिध्यावनेश्वरुनं
मद्यवस्त्रदपिशाकमत्स्यशाकविरूढं ॥
विदाहीन्यङ्गपानानि न हितान्यद्विरोगियाः ॥
श्रेकं आश्रोतनं पिण्डी विडाणशर्पयं तथा ।
पटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत्” ॥ * ॥
ऋक्षविधिः । शंखं शेषविधिः ।

अभि

“सैकान्तु सूक्ष्मधारिभिः सर्वैस्त्रिभयने हितः ।
मीणितान्द्रस्य मर्बस्य प्रदेशश्चतुरङ्गुलः ॥
स चापि खेह्नो वाते पित्ते रक्ते च रोपयः ।
लेखनस्तु कर्षे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षडभिवर्षां श्रुतैः खेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपये ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्यैः सैको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषेण पुसामकृत्वाच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वाचरोचारणं वा वाक्प्राणैवं स्यूता बुधेः” ॥
छोटिका द्रुटकी इति जौने ।
“सैकान्तु दिवसे कार्यां रात्रौ चावन्तिने गदे” ॥
स यथा,—

“एरखदलमूलत्वक् इतमार्गं पयो हितं ।
सुखोयं नेत्रयोः तिक्तं वाताभियन्दाशनं ॥
पथ्याद्यामसखसखसवक्लकक्लकेन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटनिकां तामहिषेणोत्पन्नवेणात्तां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्वैः अभियन्दसंज्ञयः शीघ्रं ।
योगोऽप्येतिभिर्रक्तो अगदुपकाराय कार्वायिकैः ॥
मुक्त्वा पाणितलं छट्वा चक्षुर्भोर्दि दीयते ।
आचरेद्येव तद्वारि तिसुराणि तपोऽहिति ॥
खानं कृष्यतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिसापञ्च ।
आमलैः सततं खानं परं कृष्टिजलावहं ॥
त्रिषलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्रोऽगनिव् ।
कवलाभुखरोगम्लः पानतः कामनापह” ॥ * ॥
आद्याश्चोतनविधिः ।
“क्वाधर्षीरत्रवस्त्रे हविर्दुग्नां यत् प्रपतनं ।
स्युक्तोष्णीकिते नेत्रे प्रोक्ताश्चोतनश्च तत् ॥
विन्द्वोऽष्टौ लेखनेषु रोपये दशविन्दवः ॥
खेह्ने दादश प्रोक्तासे श्रुति कौष्यरूपिणः ।
उभ्यो तु श्रुतिरूपाः स्युः सर्वैस्त्रैव निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा खिगं पित्ते मधुरश्रीतलं ।
कर्षे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादाश्चोतनं हितं ॥
आश्चोतनानां सर्वैर्वा मात्रा स्यादाकृषतन्मिता ।
ततः परं लोचनार्थां भेषजाय नयो मतः ॥
आश्चोतनं न कर्षयं मिश्रायां केनचित् ऋषित्” ॥
तद्वयथा,—

“विन्वादिपञ्चमूलीन कृष्येखरखिप्रियुभिः ।
क्वाध आश्चोतने कोष्यो वाताभियन्दाशनः ॥
त्रिषलाश्चोतनं नेत्रे पर्वी अभियन्दाशन” ॥ * ॥
अथ पिच्छीविधिः ।
“उक्तभेषजकल्पास्य पिण्डी च कौषमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संभ्रज्ज्वाभियन्दप्रयानाशिनी ॥
खिगोष्ठा पिच्छिका वाते पित्ते वा श्रौतना मता ।
रूढोष्ठा स्त्रेभ्यः प्रोक्ता विधिदत्तो बुधैरथ” ॥
सा यथा,—
“एरखपञ्चमूलखिनिम्बिता वातनाशिनी ।
घात्री विरचिता पित्ते शिशुपत्रकृता कर्षे ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तसंघ्नहरी भवेत् ॥
यण्डी निम्बद्वैः पिण्डी सङ्गोष्ठा खल्वसैन्ववा ॥
धार्थ्या नेत्रेऽनियन्नेत्रशोधकखडूयथाहरी ।
त्रिषला पिच्छिका नेत्रे वापिपसकषापह” ॥
“पथ्याद्यामसखसखसवक्लकक्लकोऽहिषेणजसुक्तः ।
तेच विरचिता पिच्छी भ्रमयति सकलानभियन्दात्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥
अभियन्दिमर्ब, ली, (अभियन्दः प्रधाननगर-
स्यातिदृष्ट्या तस्यभिधाने स्थापनं स एव विद्यते
ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्म्मधारयः) । प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तस्य-
र्यायः । शाखाभगरं २ । इति अष्टाधरः ॥
अभिसन्नापः, ङ, (अभिसन्नाप्यतेऽत्र, अभि + सम्
+ तप् + णिच् + आधारे षच् ।) युञ्जं । इति
हृजायुधः ॥
((जन्वं स्यादभिसन्नापः संमदोविद्याहस्ताया” ।
इति हृजायुधः ।)
अभिसन्वानं, ली, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)
वक्षनं । प्रतारखं । इति हेमचन्द्रः ॥
((“पराभिसन्वानपरं यद्यप्यस्य विचेकितं ।
त्रिगीघोरश्चमेघाय धम्भमेव बभूव तत्” ॥
इति रघुवंशे ।)
अभिसन्धिः, ङ, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे णिः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—
“पिट्ठमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
स्यधसुजः कान्यफलाभिसन्धि ।
प्रदानशक्ताः सकलैश्चितानां,
विमुक्तिदा येऽनभिर्वाहितेषु” ॥
इति हचिन्तवः ।
((“अथ ते सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हेमवर्षं पुरं ।
खर्गोभिसन्धिमुच्छतं वक्ष्यामि मेजिरे” ॥
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिसन्म्यातः, ङ, (अभिसन्म्याते योडा यच्, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ्) युञ्जं । इत्यमरः ॥
अभिसरः, ङ, (आभिसुख्येन सरति, अभि + ङ +
पञ्चाद्यच्) । सहायः । अतुचरः । इत्यमरः ॥
((“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा सारि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिवोत्” ॥ इति हर्ष-
चरिते ।)
अभिसर्जनं, ली, (अभि + ङच् + भावे ल्युट् ।)
दानं । भयः । इति धरणी ॥
अभिसारः, ङ, (अभि + ङ + आधारे घञ्) । बर्णं ।
युञ्जं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ ली-
पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्यलगाभनं । इत्-
कङ्कारशब्दं । ((“रतिमुच्छसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेण” ॥ इति गीतगोविन्दे । “एवं
कृताभिसाराणां ङुच्छलोणां विनोदने” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ।)
अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संज्ञेतस्थानं गच्छति या, अभि + ङ + णुक्,
स्त्रियां टाप्) । स्त्रीयादिभोऽङ्गनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाऽङ्गनायिकात्तन्मार्गतायिकामेदः । अस्या
कक्षनं । सङ्केतस्ये खवं गमनकर्त्री एवं धिय-
गमनकारयिनी । अस्याश्चेष्टा । समयात् रूप-
भूषणं । श्रद्धा । बुद्धिर्नेऽप्यर्थः । कपटसाहवादिः ।
सा त्रिधा । द्विवाभिसारिका १ श्वोऽव्वाभि-
सारिका २ अन्वकाराभिसारिका ३ । इति रव-
मङ्गरी ॥

अभी

(“कान्तार्थिनी तु या याति मकैत साभिसारिका” इत्युक्तान्तर्यामिणीया कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-गायित्री स्वरूपाने वा कान्तान्तर्यामिणी गायिका। यदुक्तं दर्शयकारैः।
 “अभिसारयते कान्तं वा मन्थयणवंदा।
 स्वयं वाभिसारयत्या धीरैरुक्ताभिसारिका” ॥
अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्ये। सम्भवे हारणं। तत्पर्यायः। अभिहरणं च। इत्यमरः॥ सङ्ग्रहणं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-याभिमन्याक्रमणं। इति मेदिनी। (साहसं। अपहरणं।
 “वस्त्राभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिप”।
 इति महाभारते।)
अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।) उक्तं। कथितं। इत्यमरः॥
 (“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रथमं यदि तं तथा। सम्भोजिनी साभिहित्वापैशाची दक्षिणा द्दिजे” ॥ इति मनुः।)
अभीक्ष्णः, पुं, (अभि + क्ण्, “अनुकाभिकाभीकाः कामयिता” इति पाणिनिद्वयम्।) कविः। इति मेदिनी। खामी। इति हलायुधः। (पतिः। कासुकः। कामी।
 “ददृशे पर्यशाकायां राक्षसाभीकयाय स”।
 इति मट्टिकाये।
 उत्सुकः। क्रूरः। निरुरः। निर्भयः। निःशङ्कः। (“अभीकः कासुकं क्रूरं निर्भयं त्रिभुवा कवौ”।
 इति मेदिनी।)
अभीक्ष्णः, चि, (अभि + क्ण्।) कासुकः। क्रूरः। उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली।
अभीक्ष्णितं, चि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छ, अभि + आप् + सन् + कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं। इत्यमरः॥
 (“भेने भेगापि तत्त्वयं पत्युः कार्यमभीक्ष्णित”।
 इति कुमारसम्भवे।)
अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिसुखीकृत्य गोष्ठं नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) अभीरः। गोपः। इत्यमरटीकायां रसानाथः॥
अभीरः, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्तः। ततो नञ्-समासः।) भैरवः। यथा,—
 “अभीरभैरवो भीरुतपो योगिनीपति”।
 इति वटुकभैरवस्तवः। निर्भये चि। (निर्भीकः। भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुञ्जालान-भीरुविकारिणः”। इति मनुः।)
अभीरः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्तु शीलार्थे, नञ्-समासः।) भवतृणी। इत्यमरः॥
अभीरपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्तु शीलार्थे, नञ्-समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असङ्गुधितपत्रत्वात् तस्यास्तथात्वं, न भीरुश्चि पत्राधि यस्याः सा, स्त्रियां षीप्।) भवतृणी। इत्यमरः॥
अभीष्टः, पुं, (अभितः इति सुखं वनुकरोति, अभि + शो + ड, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रयत्नः। भाङ्गोर इति भाषा। (“शिरा वनन्तु नेयोद्यो

अभे

अश्या स यथा सुसंस्कृता अभीष्टवः” इति ऋक्। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः” किरणः। इति हलायुधः॥
अभीष्टः, स्त्री, (अभितः अश्रुते व्याप्नोति, अभि + अश्र + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् ऋलोपो दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः॥
अभीष्टकः, पुं, (अभि + सन् + घञ्, दीर्घः।) आ-क्रोशः। इत्यमरः॥
अभीष्टः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः॥
 कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली।
अभीष्टं, चि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं च हृद्यं इ दयितं च वल्लभं च प्रियं च। इत्यमरः॥
 (“प्रागायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
 इति हितोपदेशः।
 “अभीष्टायामभूदन्नच्छन् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
 इति विष्णुपुराणं।)
अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।) रेशुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका॥
 (“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्गुप्यथ दिवा।
 हरेणुः रेशुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
 ताम्बूल्या कटकाभीष्टा देवाभीष्टा मृष्टाश्या”।
 इति शब्दचन्द्रिका।)
अभीष्ट्यं, स्त्री, (क्षामभिमगतं, प्रादिसमासः एषो-दरादित्वात् दीर्घः ऋलोपश्च।) भृष्टं। निर्धनं। तदयुक्तक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी। (पुनः पुनः। शश्वत्। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्णारागप्रति-रोधकं जनैरभीक्ष्णमनुसृतयातिदर्गमः”। इति माधः॥
 “इच्छन्त्यभीष्ट्यं क्षयमात्मनोऽपि न ज्ञातयन्त्यनुजलस्य लक्ष्मी”।
 इति मट्टिकाये।)
अभीष्ट्यं, अ, (अभि + ष्टुप् तेजने ङसु, एषोदरा-दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमध्ययम्” इति अथर्व।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः॥
अभुक्तः, चि, (भुञ् + भावे क्तः अश्रं आद्यच् विद्य-मानार्थे, नञ्समासः, वा भुञ् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
 “अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
 इति वैद्यकं। अक्षतभोजनं वस्तु। (भुक्ता ब्राह्मणः पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “भासुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि”। इति पुराणम्।)
अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) खाना-भावः। अनाधारः। आश्रयभावः। यथा,—
 “अभूद-भूमिः प्रतिपन्नजन्मना भियाम्” इति माधः॥
 “नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषधः॥
अभेदः, चि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः। अविशेषः। यथा,—
 “अभेदः शिवरामयोः” इति पुराणं। (तादात्म्यम्।
 “काकः कृष्यः पिकः कृष्यः स्वभेदः पिककाकयोः। वसन्ते सयुपायते काकः काकः पिकः पिकः”।
 इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-कद्वियर्थवौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्, नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः॥
अभेदनीयवस्तुनि चि। यथा,—
 “अस्त्राण्यनेकरूप्याणि तथाभेद्यच्च दंशन”।
 इति देवीमाहात्म्यम्॥
अभोजनं, स्त्री, (भुञ् + भावे ल्यट्, नञ्समासः।) भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—
 “अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभोजनं।
 राज्ञावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः”॥
 इति वैद्यकं। (अवश्रानं।
 “वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समातक्रमे।
 स्वातन्त्र्यवतो च प्रायश्चित्तमभोजनं”॥
 इति मलमासतत्त्वं।)
अभ्यर्थः, चि, (अभिसुखमयं यस्य तत्।) समीपं। निकटं। इत्यमरः॥
अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अञ्ज घञ् कुलं।) तैलमर्दनं। तत्पर्यायः। खेहनं च। इति राजनिर्घण्टः॥
 यथा,—
 “तैलमन्थं यदङ्गेषु न च स्याद्वाङ्गतपर्यणं।
 सा मारुतिः प्रथमशङ्को मस्तकादौ प्रकीर्तितः॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहृत्।
 शिरःश्रवणपादेभु तं विशेषेणा शीलयेत्”॥
 इत्यायुर्वेदः॥ * ॥ अस्थ गुणाः। मादर्वकारित्वं। कणवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। त्वग्गणवश-प्रदत्वञ्च॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं। पादरोगनाशित्वञ्च॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-णीयः॥ कपयस्त्वस्तभेदवमनाजीर्णनिर्नाशङ्क-करणीयः। इति राजवल्लभः॥ * ॥ अपरञ्च।
 “मूर्च्छं दन्तं यदा तैलं भवेत् सर्वोङ्गसङ्गतं।
 खोतीभिस्तर्पयेद्वाह्न स चाभ्यङ्ग उदाहृतः”॥
 तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं च। इति सुद्धितचष्टता-युर्वेदः॥ आर्णं इति भाषा।
अभ्यङ्ग, पुं, (अभि + अञ्ज + अच्, एषोदरादित्वात् साध।) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः॥
अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अञ्ज + कर्मणि ल्यट्।) तैलं। इति हेमचन्द्रः॥ अभ्यङ्गः। इति राज-निर्घण्टः॥ (तिलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।
 “भोजनाभ्यङ्गनादान्गतं यदन्यत् कुर्वते तिले ॥
 कृमिभूतः श्विच्छाया पिष्टमिः सह मज्जति”॥
 इति मनुः।)
अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिमगतं प्रादिसमासः।) मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तरालं च। इत्यमरः॥
अन्तः इ चन्तरं च अन्तरालकं च। इति राज-निर्घण्टः॥
 (“प्रागापायौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
 इति भगवद्गीता।)
अभ्यन्तितः, चि, (अभि + अभ् + क्तः।) रोगी। इत्यमरः॥
अभ्यन्तित्वः, पुं, (अभिमन्याभिसुखं अयथीभाव-समासः, अक्षय्यामीत्यधिकारे अभ्यन्तित्वात् + खे तस्य ईन्ः।) अभ्यन्तित्वः। इत्यमरः॥

अभ्य

“हरामि रामसौमित्रो मगो भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रिणो यथेष्टं लक्ष सन्तनु” ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रियः, पुं, (अभिमित्र शत्रोरभिसुखं अय-
योभावः, अभ्यमित्रमङ्गामीव्यधिकारे अभ्यमित्र
+ कृ तस्य ईयः ।) अभ्यमित्यः । इत्यमरः ॥
अभ्यमित्यः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थ्यवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रियः २
अभ्यमित्रियः ३ । इत्यमरः ॥

“तमुद्यतनिपातासिं प्रत्यवाच जिज्ञोविष ।
मारीचोऽनुनयेत्सादाभ्यमित्योभवाभि ते” ॥
इयि भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्था, त्रि, (अभि + र्थ + क्तः, आविदुर्थे इड-
भावः शल्लक्ष) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः
निकटवर्ती । “तीक्ष्णः स्मरसन्तापो न तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्राडधि नितरामभ्यर्थ-
जलामो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्तां
सैनिकाः न कौशिकाभ्यमर्थभूमयः परिक्रा-
म्यन्ता” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यर्थे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्ध्या राधया” । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकथनं, स्त्री, (अभि + अब + कृ + भावे ल्युट्) ।
श्रुत्यादेवताटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवस्तन्दः, पुं, (अभि + अब + खन्द + घञ् ।)
निःशक्तोक्तयाय शत्रुभिर्दोषमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । आभासादनं २ प्रपातः ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्तन्दं, स्त्री, (अभि + अब + खन्द + भावे
ल्युट्) निःशक्तोक्तयाय शत्रुभिर्दोषमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, पुं, (अभि + अब + ह + भावे घञ् ।)
नर्था । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवधनं, त्रि, (अभि + अब + ध + क्तः ।) युक्तं ।
त्वादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यवनं, स्त्री, (अभि + वस + ल्युट्) अभ्यास-
कारणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
“स्वादभ्यासोऽभ्यासनेऽन्तिके” । इति मेदिनी ॥

(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
व्यवर्तनम् ।

“विद्याभ्यासनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति रघुः ।

“स्वाध्यायाभ्यसनसैव वाङ्मयं तप उच्यते” ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (अस्य उपतापे हिंसायाश्च, कथञ्चि-
द्विवात् यक् + भावे अ क्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषारोपणं । यथा । “चैत्रस्य दानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (“अनिर्दलं
भूतिषु गुणैरेव सत्कारकालेऽपि क्त्वाभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये) । ईर्ष्या । विद्वेषः । औदत्वा-
दस्यगुणवर्द्धनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“किनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्नितिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥
“प्रत्याहत्तस्त्वयि कररुधि स्वादनस्याभ्यसूय” ।
इति मेघदूते ॥)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वाङ्गम् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मित्रादाद्योगा इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । शतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्याङ्गावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः) ।
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्व-
गृह्यागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“बालो वा यदि वा उद्वेगो यवा वा गृह्यमागतः ।
तस्य पूजा विधातया सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ॥)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + घप्) समीपं ।
मारणं । युद्धं । वैरं । अभ्यागानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । प्रभृता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाऽजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।

“का लं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।
इति रघुवशे ॥)

अभ्यागारिकः, त्रि, (अभ्यागारे तद्गतकर्म्मणि आ-
घृतः, टन् तस्य इकः) कुटुम्बव्याघृतः । पुत्र-
दारारिपोषणव्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट्) ।
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
सुकुटः ॥

अभ्यान्त, त्रि, (अभि + आ + आ + कर्त्तरि क्तः
इडभावः, पठ्ते अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥
अभ्यासर्दः, पुं, (अभ्यास्यतेऽञ्च, अभि + आ + स्य् +
आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, त्रि, (अभिमिमुखेनाशयेत् व्याप्यतेऽनेन,
अभू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायसुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (अभिमिमुखेनाशयेत् क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आहृतिः । इति मे-
दिनी ॥ अस्वात्सः । तत्पर्यायः । खुरबी २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः । समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तल्लैकस्मिन्भ्यन्तरे वाङ्मो वा प्रतिमादावालम्बने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय” ।
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीलक्ष्मणः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + शिच् +
ल्युट्) निःशक्तोक्तयाय शत्रुभिर्दोषमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यासहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौद्यः । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट्) ।
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेवत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ (स्वातिः । कौर्त्सिः । यशः ।
गौरवं योत्यानादिना प्रभुदुग्मनः ॥ “असमलान-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्वाभ्यागतो गुरुरिति भवाने-
वास्माकं पूष्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यच्च नाज्ञापा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य स्वर्थेन गम्यते” ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युदतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिनो ननन्दः सप्रजा प्रजा” ॥
इति रघुवंशे । सुखोदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उव् + इन् + चच्) इड-
लाभाः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आड्यतत्त्वं । सर्वतो भावेनोदयः । अर्थाङ्गनादि-
दृष्टिः । यथा,—

“राजन्भुदयोऽस्तु वल्लनकावे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरमुष्य क्लृप्तिनस्तत् पद्यतां पथयेते ।
किन्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्ष्यामरान्दोलना-
दुद्वेक्ष्यामवलिङ्ग्यामभ्यागारः क्षणं वाथ्येतां” ॥
इत्यस्य मुक्ताङ्कं वल्लनकाविकारोदराजयोर्वैष्णवं
शेषार्थं काण्डिसस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । “यद्गाङ्गदङ्गाभ्युदयानुजीविनौ
यदुग्रवीराः” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, त्रि, (अभि + उव् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सुख्यं उदेति सः । सुखोदयकालप्राप्ती ।
इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—

“माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मप्राप्तमपि चाङ्गलं कं पतन्तं पुनीमहे” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदय-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहृतं कर्मास्वादिति यत्-
पथा सुखोदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्त्वानो-
चितक्रियाकाणाम् ।)

अभ्युपगतः, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) श्लो-
कृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥
इति महाभारते । समीपगतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । (इदानीन्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । सन्निहृतः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे घप् ।)
श्लोकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । “प्रदीदिवि
त्रयाभिदमसति कोपे न घटते क्षत्रियस्येवं गौ
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अङ्ग-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ्र

“सर्वदोषान्मिच्छन्नादाभ्यायसमतां गताः ।
 युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाथं पृथ्वापापयोः” ।
 इति महावीरचरिते (१)
अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पठ् + क्तिन्)
 क्तुप्रत्ययः । इत्यमरः । (अनिच्छन्निरणपूर्वका-
 भीष्टसम्मानरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदहं-
 स्थाभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
 श्रातुस्तले । रक्षा । परित्राणं ।
 “कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भ्ये तथेयने ।
 ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे भक्ति पातकम्” ।
 इति मनुः ।)
अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच्)
 क्तृकारः । स्त्रीकारः । इति हेमचन्द्रः । उपायः ।
 यथा । ‘तत्सोऽह्निव्यतिकरे क इहाभ्युपायः’ ।
 इति काव्यप्रकाशः । (कौशलं ।
 “अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
 “निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारुणावत” ।
 “निपुणेनाभ्युपायेन यद्वज्रवीमि तथा कुर्व” ।
 इति महाभारते ।)
अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
 यनं । उपाटोक्तप्रत्ययः । यथा,—
 “तावानथ समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
 इति श्रीभागवतं ।
अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः)
 स्त्रीकृतं । उपगतं । यथा,—
 “आहमभ्युपेतस्वामिर्धिभावादिति मे विधादः” ।
 इति रघुः । (अङ्गीकृतः ।
 “मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः” ।
 इति मेघदूते ।)
अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दृष्टतेऽसौ अभि +
 उप् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
 पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
अभ्युषः, पुं, (अभि + उप् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः) ।
 पाक्तावस्थागतकलायादिः । आरव्यपाकयवसर्ष-
 पादिः । वङ्गिना ईवदग्धः सुट सुट शब्दवान् इति
 केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः । तत्पर्यायः ।
 आपकं २ पौलिः ३ । इत्यमरः । अभ्युषः ४
 अभ्युषः ५ । इति भरतः । * पौलिका । रोटी
 इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुणत्वं ।
 रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मट्टिजनकत्वं । पित्त-
 रक्तप्रदायित्वञ्च । * अङ्गारकृतवायुस्तस्या गुणाः ।
 अभिदीपनत्वं । वायुट्टिकारित्वं । लघुत्वं ।
 बलकारित्वञ्च ।
 “सा खेह्युक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
 इति राजनिघण्टुः । ईषत्यक्ता । यथा,—
 “आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
 अभ्युषोऽथोष इत्येते ईषत्यक्कववादिषु” ।
 इति शब्दरत्नावली ।
अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दृष्टतेऽसौ, अभि
 + उप् + कर्मणि क्तु ।) लभ्युषः । इत्यमरटी-
 कायां भरतः ।
अभ्र गद्यां । इति कविकल्पद्रुमः । ओष्ठवर्गचतु-

अभ्रं

श्रीपद्यः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्रं, स्त्री, (अपोविभर्त्ति इति अप + भ्र + क ।)
 मेघः । आकाशं । स्वर्गं । अभ्रकघातुः । इति
 मेदिनी । उपघातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
 लक्षणगुणाः ।
 “पुरा वधाय खञ्जस वञ्जिया वक्षसुजुतं ।
 विष्कलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ।
 ते निपेतुर्वैनध्वानाच्छिखरेषु महीभृतां ।
 तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्दिरिषु चाम्बकं ॥
 तद्वधं वक्ष्यतात्वादधमभ्ररवोद्भवात् ।
 गगनाद्वसितं यस्मान्गुणञ्च ततो मतं ॥
 विप्रदास्त्रिविदुद्भ्रमेदात्तत् स्थाञ्चतुर्विधं ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं ह्यव्यञ्च वर्णतः ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तनु रसायने ॥
 पीतं हेमनि ह्यथान्तु गदेयु भूतयेऽपि च ॥
 पिनाकं ददुर्दं नागं वक्ष्येति चतुर्विधं ।
 सुखयथौ विनिर्दिष्टं पिनाकं दक्षसङ्घयं ॥
 आक्षानाद्भ्रक्षयात्स्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
 ददुर्दं खमिनिःसितं कुर्वते ददुर्दभ्रनिं ॥
 गोषकान् बङ्गश्च श्रुत्वा स स्थान्मुष्टप्रदायकः ।
 नागन्तु नागवदङ्गो मुक्तां परिसुञ्चति ॥
 तद्भ्रक्षितमवशन्तु विदधाति भगन्दरं ।
 वक्षन्तु वक्षवत्तिलेचनान्नां विह्वलिं जनेत् ॥
 सर्वाम्भेषु वरं वचं व्याधिवाङ्कमृदुहृत् ।
 अभ्रमुत्तरशैलीत्यं बङ्गसत्वं गुणाधिकं ॥
 दक्षिणादिभवं स्वल्पसत्वमत्यगुणप्रदं” * ॥
 मारिताभ्यगुणाः ।
 “अभ्रं कषागं मधुहं सुश्रीत-
 मायस्करं घातुविवर्द्धनञ्च ।
 हृन्वाहितदोमं त्रयमेष्टकुष्ठं
 श्रीहोदरयन्निविघ्नमीञ्च ॥
 “रोगान् हन्ति ऋषयि वपुर्वीर्यैर्दृढि विघ्नते
 तावच्छाण्डं रमयति श्रवं योधितं निजमेव ।
 दीर्घायुष्मान् जनयति सुतान् विक्रमेःसिञ्चतुल्यान्
 मृतोर्भोजिं हरति सततं सेयमानं मृताभं” * ॥
 अश्रोधिताभ्रदोषाः ।
 “पीडा विघ्नते विविधां नराणां
 कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च श्रयं ।
 हृत्पाश्र्वपीडाञ्च करोत्युज्ज-
 मभं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्” * ॥
 अस्य शोधनविधिर्धया ।
 “हृत्पाश्र्वं धमेदङ्गी ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रन्तु तत् क्षला तखलीयास्त्रजैर्नैः ।
 भावयेदृष्टयामं तदेवमभं विमुञ्चति” * ॥
 तस्य मारणं यथा ।
 “क्षला धान्यान्मक्ष तच्च शोधितलप मदेयेत् ।
 अर्कं क्षीरेदिनं खले चक्राकारश्च कारयेत् ॥
 वेष्टयेदकंपत्रैश्च सम्पन्नागुटे पत्रेषु ।
 एगर्भैर्यै एनः पाथं समवारान् एनः एनः ॥
 ततो वटजटाक्षाचैस्तद्वेद्यं घटत्रयं ।
 क्षियते नात्र सन्देहः प्रयोक्त्यं सर्वकर्मैस्तु ॥
 तुल्यं हतं मृताभेज्य बौहृपात्रे विपाचयेत् ।

अभ्र

हृते जीर्णं तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” * ॥
 तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
 “पादांशुसिलिणं युक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
 चिरान्नं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मदेयेत् करैः ॥
 कम्बलाङ्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
 तद्वान्याभ्रमिति पौत्तमभ्रमारुखितद्वये” ॥
 इति भावप्रकाशः ।
अभ्रंलिङ्गः, पुं, (अभ्रं क्षेपिः सृश्रति, अभ्र + लिङ्
 कर्त्तरि खप्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ।
 (मेघस्यशी । अत्युच्चः ।
 “अन्तस्तोयं मखिमयधुवस्तुक्कमभ्रंलिङ्गाः
 प्रासादास्त्वं तुलयितुमन्नं यत्र तैलैर्विशेषैः” ॥
 इति मेघदूते ।)
अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतौ + एवल्, तस्य अक ।)
 खनामख्यावधातुः । आभ इति भावा । तत्-
 र्थायः । गिरिजं २ अमलं ३ । इत्यमरः ।
 गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति खामी ।
 गिरिजामलं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ।
 शुभ्रं ८ । इति जटाधरः । घनं ९ खोम १०
 अम्लं ११ । इति रत्नमाला । अम्लं १२ मृङ्गं १३
 अम्लं १४ अनारीचं १५ आकाशं १६ बङ्ग-
 पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
 जेयं २१ । इति राजनिघण्टुः । अस्य गुणाः ।
 रसायनत्वं । श्लेष्मत्वं । बलवर्ध्याभिवर्द्धकत्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुणत्वं । हिमत्वं ।
 बल्यत्वं । कुष्ठमेष्टिदोषनाशित्वञ्च * ॥ तक्षु-
 र्विधं यथा,—
 “श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
 घातुर्विध्यं घातिभिर्नजियाहै ।
 श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
 नीलं व्याधिव्यग्रमग्नौ गुणाच्छौ” ॥
 इति मदनविनोदः ।
 (“अभ्रकस्तव वीजन्त मम वीजन्तु पारदः ।
 अनयोर्मैलनं देवि मृदुदारिद्र्यनाशनं” ॥
 इति चक्रदत्तः ।)
अभ्रञ्जयः, पुं, (अभ्रमाकाशं कथति गच्छति घातुना-
 मनेकार्यत्वात् अभ्र + कञ् + खच् + नुम् ।) वायुः ।
 इति पाणिनिः । (मेघस्यशी । अत्युन्नतः । अभ्र-
 लिङ्गः ।
 “सर्वभूषयश्चःशाखं रामकल्पतरुं कपिः ।
 आदायाम्भ्रञ्जयं प्रायाम्भ्रञ्जं फलप्राप्तिनं” ॥
 इति भट्टिकाव्ये ।)
अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । नस्य
 ह्यायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
 राजद्रुहः । इति चक्राख्यशेषः ।
अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव ह्वार्ये कन् ।)
 राजद्रुहः । इति हारावली ।
अभ्रपुण्यं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुण्यं जलरूपवत्स्य
 शिदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
 जलं । यथा,—
 “अभ्रपुण्यमपि दिव्यति श्रौतं
 सार्थिना विमुक्तता यदभापि” । इति नैषधं ।

अभो

अभपुत्र्यः, पुं, (अभनिव शुभं पुत्र्यं यस्य सः) ।
 वेतसद्वदः । इत्यमरः ॥
 अभमः, त्रि, (न भमः भ्रान्तिः, नञ्समासः) ।
 (भ्रमाभावः) । अभरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति
 भनो यस्त्विति बङ्गरीहिः ॥
 अभमांसी, स्त्री, (अभनिव जटायां मांसमस्या-
 सा गौरादीत्वात् ङीष्) । आकाशमांसीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामांसी) ।
 अभमातङ्गः, पुं, (अभस्य मेघस्य अधिष्ठाता
 मातङ्गः, शाकपार्थिवदित्वात् समासः, मध्यपद-
 लोपश्च) । रेरावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥
 (स च ससुदजातः पूर्वदिङ्नागः) ।
 अभमाला, स्त्री, (अभयायां माला श्रेणी, घञीतत्-
 पुरुषः) । मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हज्जा-
 युधि ॥ (घनघटा) कादम्बिनी) ।
 अभसुः, स्त्री, (न भ्रात्यति, अभम + उञ्, नञ्-
 समासः, मान्तात्वात् ङञ्भावः) । रेरावतस्त्री ।
 सा पूर्वदिङ्गुहस्तिनी । इत्यमरः ॥
 अभसुप्रियः, पुं, (अभमोः पूर्वदिक्हस्तिन्या प्रियः) ।
 रेरावतहस्ती । इति-हेमचन्द्रः ॥ (अभमातङ्गः) ।
 अभसुवक्ष्मभः, पुं, (अभमोः वक्ष्मभः प्रियः) । रेरा-
 वतहस्ती । इत्यमरः ॥
 अभरोहः, स्त्री, (अभ्वात् मेघात् रोहः जन्म यस्य
 तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नात् तथात्वं) । वैदूर्य-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभवाटिकाः, पुं, (अभस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा,
 समासान्तः कः, ङ्रस्) । आभातकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रान्तः, त्रि, (अभ् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः) ।
 भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
 “आताः शिष्टा विबुद्धान्ते तेषां वाक्यमसंशयम्”
 इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-
 कारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । अभयशून्यः ।
 स्थिरश्च) ।
 अभ्रिः, स्त्री, (अपो विभक्तिं, गौकामार्त्तनार्थं धार-
 यति, अय् + भ्र + कर्त्तरि क्तिः) । काष्ठकुहालः ।
 गौकामार्त्तनार्थकुहालास्तिकाष्ठं । इत्यमरः ॥
 (तीक्ष्णाग्रो जोहदण्डः ।
 “अभिं कार्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विगोत्तमः”)
 इति मनुः ।)
 अभ्रियः, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र + घ तस्य इय) ।
 अभ्रोद्भववस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्य-
 मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वर्षं ।
 कुलिशं) ।
 अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र + इन्,
 ह्रदिकारादिति पञ्चे ङीष्) । काष्ठकुहालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अभ्रेशः, पुं, (अभ्रं चक्षणे + घञ्, नञ्समासः) ।
 उषितः । आर्यः । इत्यमरः ॥
 अभ्रोत्वं, स्त्री, (अभ्वात् मेघात् उषितकृति उद्भवति,
 अभ्र + उव् + क्त्वा + क) । वर्षं । इति विश्वक-
 षेपः ॥

अम

अम क् रोगे । क आमयति आधिर्जाकं । इति
 दुर्गादासः ॥
 अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अम्, व्य, (अम् + क्षिप्, स्वरदित्वाद्यथलमस्य) ।
 शीघ्रता । अल्पं । इति व्याडिः ॥
 अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तात्वाद् ङङिः,
 अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अश्श्वाद्यच्,
 प्रायेण अपङ्गभ्रमलद्ययिनरोगोत्यन्तेत्यस्य तथात्वं) ।
 अपङ्गप्रवादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पुं ।
 इति सुग्भवोध्याकरायं ॥
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) ।
 अशुभदुर्घटकं । तथाया, —
 “साङ्गं सैन्यसमुद्देशं वाद्यभग्नैरसङ्गकैः ।
 ददशामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
 सुक्तकेशीं क्षिप्रनासां वदन्तीश्च दिगम्बरां ॥
 कथ्यवस्त्रपरीधानामपरं विधवामपि ।
 सुखदुःखं धीनिदुःखं व्याधिपुक्ताश्च कुट्टिनीं ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनं ॥
 कुचेलमतिरुक्ताङ्गं नम्रं काषायवासिनं ।
 अङ्गविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
 शिवां दग्धशवं भस्म निर्वीणाङ्गारमेव च ।
 सर्पद्वानरं सर्पं गोधाद्यं शशकं विषं ॥
 आङ्गपात्रश्च पिण्डश्च भोटकं वानरं तथा ।
 देवलं द्रववाहश्च शूद्रशूद्राजमोजिनं ॥
 शूद्राम्रपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं ।
 कुशपुस्तिकाश्चैव शवदाहनकारिणं ।
 शून्यकुम्भं भयकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥
 दक्षिणे च भृद्गणश्च जुल्वनं भैरवं रवं ।
 कपर्दकश्च क्षीरश्च क्षिप्रकेशं नखं मलं ॥
 कलहश्च विनापश्च विनापकारिणं जनं ।
 अमङ्गलं वदन्तश्च वदन्तं शोककारिणं ।
 मिथ्यासास्त्रिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनं ।
 पुंश्चलीपतिपुत्रश्च पुंश्चल्योदनभोजिनं ।
 देवतागुरुविप्रायां वस्तुविनापहारिणं ।
 दत्तापहारिणं दस्युं ह्रिंसकं दुर्घकं खलं ।
 पिष्टमाट्टविरक्तश्च विनाश्वयविघातिनं ।
 सद्यज्ञश्च हतज्ञश्च स्थाप्यापहारिणं जनं ॥
 विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं हतं विनाशघातकं ।
 गुरुदेवविनाशाच्च भिन्दकं साङ्गघातकं ।
 जीवाणां घातकश्चैव खाङ्गुहीनश्च निर्हयं ।
 प्रतोपवासहोतश्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ।
 गणितव्याधिगात्रश्च कावं वधिरमेव च ।
 पुंसकं क्षिप्रिङ्गश्च सुरामतं सुरां तथा ।
 क्षिप्रं वसन्तं वधिरं कश्चिदं गर्ह्यं तथा ॥
 मूर्च्छं पुरीकं श्लेषाकं क्षिप्रिङ्गं कृकपालितं ॥
 भ्रष्टावातं रक्तक्षिं वायकं हस्तपातनं ।
 हस्तश्च शूकरं यत्रं श्येनं कङ्कभं मनुकं ॥
 पाण्डश्च शुष्ककाष्ठश्च वायवं गन्धकं तथा ॥

अम

अपदानिभ्राजणश्च तन्मन्त्रोपजीविनं ॥
 वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधं तुषमेव च ।
 कुम्भो मृतवासाश्च विप्रशपाश्च दाख्यं ॥
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ।
 मन्त्रश्च कुस्तिं प्रायाः क्षुभिताश्च निरन्तरं ॥
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजार्थं राज्ञो बभूव ह ।
 तथापि राजा निःशङ्को दशं दर्शममङ्गलं ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) शरद्वदन्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अमङ्गलः, त्रि, (न मङ्गलः, नञ्समासः) । मङ्गल-
 शून्यः । अकुशलः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं
 दधत् कार्यं” । इति विद्वभोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गला-
 भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य
 तं” । इति कुमारसम्भवः ॥
 अमङ्गल्यः, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो-
 नञ्समासः) । अमङ्गलजनकः । शया, —
 “अमङ्गल्यं श्रेणं तव भवतु नामैवमखिलं” ।
 इति उप्यदन्तः ॥ (अशुभकारः । अशिवसूचकः ।
 “देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-
 नन्दः) ।
 अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूधा वा
 यस्य सः) । शरद्वदन्तः । इत्यमरः ॥ (मण्डहीन-
 भक्तादि । भूषणहीनश्च) ।
 अमतः, पुं, (अम् रोगो + अतश्च, अथवा मन् +
 भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः) । अथवा
 मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः) । रोगः । मृत्युः ।
 कालः । इत्यण्दिकोषः ॥
 अमतिः, पुं, (अम् + अति) । कालः । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अमतिः एति काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” ।
 इति शब्दरत्नावली । अतुङ्गिः । अज्ञानं । अन-
 भिसन्धिः ॥
 “सुहातोऽनुत्तमस्यामममत्वा क्षयपं व्यहं ।
 मत्वा सुहृत् परेऽप्यहं रेतोविष्णुचमेव च” ॥
 इति मनुः ।)
 अमत्रं, स्त्री, (अमति सुहृत्प्रमत्र, अम् भोजने
 आधारे अमत्रं) । पात्रं । अस्य भावा अमिर्त्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं) ।
 अमत्तरः, पुं, अन्त्यशुभदेवाभावः । अत्र नञ्समासः ।
 मासुर्थ्येऽहिते त्रि । अत्र बङ्गरीहिःसमासः ॥
 अमनिः, स्त्री, (अमति यावत्, अम + आधारे
 अनि) । वर्त्मः । यथाः । इत्यण्दिकोषः ॥
 अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः) । हस्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । मन्दमित्रे त्रि । यथा ।
 “सुहृत्साभ्यश्चमन्दमन्दरगिरिद्रावायकश्चुधना-
 त्रिनागोः कमटाक्षरेभोगवतः आसाविनाता मान्तु
 वः” । इति श्रीभारगवतं । (नीधकः) । शीटः ।
 अतिगभीरः ।
 “आगुह्यक्षिप्रिङ्गुङ्गुरदवादिषीर्षकंभ्यर्दम्
 आनिघोममन्दपुङ्गुमिरवैरापुतात्तुङ्गुभ्यम्” ।
 इति उवाचरचिते । प्रहुरः । ब्रह्मकः । अणकः ॥

अम

“क्षाल्मककिङ्किणीभोगभाषायितस्यन्दनै-
रमन्दमदुद्दिनद्विरद्वारद्वारादत्तः”
इति उक्तचरिते । “अनन्दमन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददासि त्वं” इति काव्यप्रकाशः ।
अमः । कुपलः । उद्योगी ।

अममः, पुं, (नास्ति ममेवमिमानो गृह्यादियु यस्य) ।
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताश्रुत्य
त्रि । (संसारमायारहितः । विशयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराप्रथः ।
शरयोन्ममस्यैव लक्ष्मूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (अ + कर्त्तरि अच् नञ्समासः) देवः ।
इत्यमरः ॥

“विभ्रमो देवभ्रमाभ्यो वक्षपाणिरिवामरैः” ।
इति महाभारते ।

“फलं कर्मोद्यत्सं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति श्रान्तिशतके ।

कुनिशब्दः । अस्त्रिसंहारशब्दः । इति मेदि-
नी । पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह्युरचि-
ते चि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राञ्चो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिश-
ब्दकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विज-
मादिश्राजसभोयनवरत्नानगर्वनरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशप्रह्लादा पिपली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा अयन्यछादिशाब्दिकाः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिचपणकाभरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टवर्कपरकालिदासाः
ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सजाया
रत्नाणि वै वररुचिर्नव विज्ञमस्य” ॥
इति नवरत्नं । स एव वीजमतावस्यतीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः) दुःखदिरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
(कालखान्दः । पत्रतश्चः)

अमरदाहः, पुं, (अमराणां दाहः, षष्ठीतत्पुरुषः)
देवदाहशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरादजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च) देवब्रह्मण्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवांजीवः । देवपूजकः)

अमरप्रथकः, पुं, (अमरमविश्रीशेषं पुष्यं यस्य समा-
सान्ता कः) काशप्रह्लादः । इति रत्नमाला ॥ केशवा ।
इति भाष्या ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमश्रीशेषं पुष्यं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, खार्थे क्त्) अघ-
पुष्पीशब्दः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरा क्लेदनेऽपि च । मयमात्वा
वल्लरी वल्ली) शाकाश्वल्ली । इति वैशम्पैः ॥

अमरा, स्त्री, (न विद्यते अ + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः) । दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । खूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी । इन्द्रवाखणीशब्दः ॥ वटी-
शब्दः । महानीलीशब्दः । गृहकन्या । घृतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमरात्रिः, पुं, (अमराया देवानामत्रिः पञ्चतः,
देवालषयत्वात् तस्य तथालं) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मत्तुप् मस्थाने व दीर्घश्च) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ।

अमराः सन्ति अस्माभिति मोक्षभूपादिति वसुः
नाम्नास्वर्ये इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
थीयः । पृथभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्गं यथा । शिवशम्भोवाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीश्रितः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी यूरनृत्तमा” ॥
गयावृत्तुः ।

“शिवशम्भेन महभाग सुतीर्थाफलितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षदुरी त्वयं ॥
तपोवलेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रीश्रियं श्रयेत् ॥
यदा क्वापिनिधिः क्षापि दर्शेऽदृष्टव्यत्वावहेत् ॥
तदा खपेशसी ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत् ॥
यदच्छमितौ वीक्ष्य खमन्यथोषिदिशङ्किता ।
सुगन्धानुश्रितं चिन्तमपि खां चित्रशालिकां ॥
हृष्येषु नीलमणिनिर्मितैस्त्रैस्त्रिभिर्भयं
खनीलिमानमाधाय वनेऽहःखपि तिरुति ।
चन्द्रकान्तशिखीजालखुतमन्त्रमलं जलं ।
तत्र चादाय कषसैत्रैश्चैत्यन्यजर्जं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्यस्य न च ते पश्यतो हराः ।
चेवान्यलङ्घ्यतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽप्येव ॥
गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविप्रारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामधिर्द्रुतं ॥
सूयकारा न सन्यस्य रसकर्मविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥
कीर्तिरश्चैश्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ।
रत्नसुचैःश्रवाश्चात्र ह्यगानां पौरुषाधिकः ॥
शेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽञ्जवः ॥
तदरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं सर्वेशो त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपि ॥
अथस्त्रिंशत् सुराणां या कौटिः श्रुतिसमो रिता ।
प्रतोद्यते सावसरं सेवयै प्रत्यहं त्विह ॥
खर्गेस्त्रिंशत्पदादन्त्यन्नविश्रियते किञ्चन ।
यद्यत् नैषोक्त्वमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अथमेधसहस्रस्य लभ्यं विमिमयेन यत् ।
किन्नेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अर्चिंशतो संयमनी पुण्यत्वमन्तावती ।
गन्धत्वलक्ष्मीश्चो च नैतद्यस्या महद्भिः ॥
अपमेव सद्युष्मात्त्वमेव दिवस्यतिः ।
अतस्त्वय्यन्तेदो यन्मायेवति नामतः ॥

अम

सतापि लोकपाशा ये त एनं ससुपासते ।
नारदाद्यैर्भिवदैरयमाश्रीभिरीधीयते ॥
एतत्सर्वैश्च सर्वेषां लोकानां सर्वैर्मिथ्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य नैषोक्त्वा स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैव्यास्तपस्यस्ययस्यमाः ।
गन्धर्व्यन्तरांस्त्रि महेन्द्रपदलिषुवः ॥
सगराद्या महोपाजा वाजिसेधविधायकाः ।
कृतवन्तो महायत्नं शुक्रेणैव जिघत्सवः ॥
निष्कृष्टं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरतेऽवनी ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्वा स प्राप्नोति पुलोमनां ॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महोसुभः ।
ज्योतिष्मोमादिभिर्मागैर्वै यजन्त्यपि ते दिवाः ॥
तृणापुष्पवदानादिमहादानानि षोडश ॥
ये यश्चन्त्यमलात्मानसे क्षमन्तेऽमरावतीं ॥
अक्षीवावतिनी धीराः संयामेखपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरश्रयने तेऽत्र तिरुति शूभ्रजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजुक्ता वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्यते पूः शुभा ।
इमामर्च्यश्रुतीं वीक्ष्य वीतिहोचपुरीं शुभां ॥
इति खान्दे काशीखण्डे १० ॥ अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (ग मर्त्यः, इति नञ्समासः) देवता,
इत्यमरः ॥ (भरतधर्मरहितः । अक्षयः । अन्ति
नश्वरः ।)

अमर्यसुवनं, स्त्री, (अमर्यत्वां देवानां सुवनं वास-
स्थानं) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (अमर्य + भावे घञ्, नञ्समासः । नास्ति
मर्त्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

“कश्चित्पितृवधामर्षात् एननेत्सादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अज्जमा । असचिष्णुता । इष्ट-
घाते असचिष्णुत्वात् ॥

“शस्मानोद्विजते लोका लोकात्रोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षमर्षद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता १)

अमर्यकः, चि, (अमर्य + वाङ्मयात् कर्त्तरि ल्युट्
नञ्समासः) क्रोधो । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
केपनस्वभावः । अतिसंक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।
“रघोवत्क्रुद्धमभयेन पत्रिया
हृदि दन्तोऽगोत्रभिरदयमर्षकाः” ॥
इति रघुवंशे । असहयः । असचिष्णुः ॥ पर-
कृतापमानादेरसहनशीलः ।
“गत्वा ऋदे वासुदेवेन सार्द्धं
अमर्यर्षां धर्षयतः सुतं मे” । इति महाभारते ।
“अमर्यकाः शोणितकाङ्क्षया किं
मदा स्युःशतं दशति दिविः” ॥ इति रघुवंशे ।)

अमर्यं, स्त्री, (नास्ति मर्त्यं यस्य तत्) अमर्षातुः ।
निर्मले चि । इति मेदिनी ॥

अमर्या, स्त्री, (नास्ति मर्त्यं यस्याः सा, अथवा अम-
+ कणच् स्त्रियां टाप्) कण्ठीः । इति मेदिनी ॥
सातलाशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूयसात्मको ।
इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, षं, (अम गतिरोगादौ अस्वत् ।) कालः । निबोधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ॥
 (“अमसो वाशिषे काले रोगभेदे पुमानयं” । इति अमरः ।)

अमा, अ, (न मा + का खरादित्वाद्यर्थः) सहायार्थं । निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा च खान्दपुराणीयप्रभासखण्डे ॥

“अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संख्याता परमा माया देहिना देहधारिणी” ॥ अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमितया आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् । नित्या स्वकृत्वत् सर्वादुत्थुता अमाः नाम्नी महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ् । समीपं । निकटं) ॥ अन्तिकं ॥

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः) दुर्बलः । इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । नासरहितश्च ॥ (ऊशः । क्षीणकायः । निरामिषमध्यवन्तु) ॥

अमाव्यः, ष, (अमा+सह विद्यते, अमा+व्यप्) । मन्दी । इत्यमरः ॥ तत्परोडा । यथा,—
 “शान्तो विनीतः कुशलः मत्कुलीनः सुभान्वितः ।
 प्रास्नार्थतत्त्वगोपमायो भवेद्भूमिभुजाभिह” ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (“अत्वा हि पाण्डनामाया बलञ्च अततं भृतं ।
 मान्यान्यानमायाञ्च ब्राह्मणञ्च तपोधनान्” ॥ इति महाभारते) ॥

अमाननं, स्त्री, (मन् + शिच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः) । अनादरः । न्यङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अतुष्टिदानं ह्यतपूर्वनाशन-
 ममाननं दुश्चरितानुकीर्त्तनं ।
 कथाप्रसङ्गेन च नामविस्तृति-
 विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणा” ॥
 इति हितोपदेशे) ॥

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः) । दुःखं । पीडा । व्यथा । तद्बुद्धे त्रि । इत्यमरः ॥ अमानस्यं आमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि श्छत्, नञ्समासः) । अमाननीयः । अनादृत्य । मान्यशब्दस्य नञा समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ऋञ् ।) अमावस्या । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अम सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अमायिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक) । मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ

अमा

यस्या, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावास्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ यस्या, अमा + वस + आधारे खत् स्त्रियां टाप्) । कृष्णपक्षान्तिदिशिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपसन्नितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्याचन्द्रमसोर्धः परः सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोमिनः ॥ पर सन्निकर्षञ्च उपर्यधोभावापससमखत्तपातन्यायेन एकमाश्रयच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघुनन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावास्या २ । दर्शः ३ । सूर्येन्दुसङ्गमः ७ । इत्यमरः ॥ पक्षदशी ५ । इति स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवाली १० । नष्टेन्दुकला च कुङ्कः ११ । इत्यमरः ॥ तद्यवस्थादि यथा । अथामावस्या । सा च प्रतिपद्युना प्राच्या युग्मात् । वराहपुराणे चागहालश्रपथे ।

“षष्ठ्यथम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 अक्षाताना गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
 अतोऽत्र खानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्यिदके-
 गापि स्वातथ्यम् ।

“अमाखानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।
 न जीवत्यिदकेः कुर्थात् कृते च पितृहा भवेत्” ॥
 इति वचन रागप्राप्तखाननिषेधकं ।

“भोगाय क्रियते यत् खान यादृच्छिकं नरैः ।
 तन्निधिजं दशम्यादौ नित्यवैमलिके न तु” ॥
 इति त्रयोदशीपकराजोक्तवचनाच्च ॥ * ॥

पठिनसि । ‘न पर्यस्य तेषं क्षीरं मासमभ्युपे-
 यात् नामावास्याया हरितमपि क्षिन्द्यात्’ ॥
 इति * ॥

“पृथ्ये तु त्रन्मन्त्रेणै व्यतीपाते च वैष्टौ ।
 अमप्राञ्च नदीखानं पुनात्यासप्तमं कुलं” ॥
 अत्र दहत्या तन्मद्वक्तृमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥
 यासः ।

“अमावास्या भवेदारो यदि भूमिस्तस्य च ।
 गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण श्राद्धवी” ॥ ।

“सिनीवाली कुङ्कळोपि यदि सोमदिने भवेत् ।
 गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना ह्यतम्” ॥
 सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावास्या व्यस्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मादरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-
 मरुणोदयकालमारभ्य खानपर्यन्तं । न तु खान-
 कालमात्रे ।

तच्च,
 “उच्चारं मेयुने चैव प्रक्षावे दन्तधावने ।
 खाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्” ॥
 इति खान्देन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारं एतौषोत्सर्गं * ॥ स्मृतिः ।

“करतोयानकं प्राप्य यदि सोमयुता कुङ्कः ।
 अरुणोदयवेकायां सूर्येणश्रुतेः समा” ॥

अमा

खानमन्तः ।

“करतोये सदानीरे सरित्पथे सुविश्रुते ।
 पौषज्ञान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हर करोद्धवे” ॥
 पौषज्ञान् देशविशेषान् * ॥ मरीचिः ।

“मादे, नभस्यामावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।
 अयातयामास्ते दमौ विनियोग्याः पुनः पुनः” ॥
 अथ ।

‘दर्भोः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरभयः ।
 अयातयामान्येवाणि नियोग्यानि पुनः पुनः” ॥
 इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवासा-
 मावास्याया उपपादानं ।

“वापिकांश्चतुरो मासानाहरेत् कुशमृत्तिकाः ।
 आदरीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्तोपयोजनं” ॥
 इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्योपयोग्यापवादक-
 मिति । विद्याकरधृतं ।

“सङ्गहादत्सरं यावत् शुद्धिः स्याद्विभ्रवर्षिणां ।
 ततः परं न स्यदीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि” ॥ * ॥
 संवत्सरप्रदीपे ।

“अमावास्यान्तु कन्याकै तीर्थप्राप्तौ तथा ष्टप ।
 क्त्वा आर्द्धं विधानेन दद्यात् षोडशप्रियङ्क” ॥
 तत्रमात्रप्रयोगौ षोडशीशब्दे ऋद्धौ * ॥
 अमावास्यायामपि मन्मथसे आर्द्धभावमाह
 कौयुमिः ।

“संवत्सरविरको वै मासो थः स्यात्तयोदशः ।
 तस्मिंस्त्रयोदशे आर्द्धं न कुर्थादिन्संक्षये” ॥
 सन्वत्सरप्रदीपे ।

“एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
 दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मल्लिजुचे” ॥
 यत् ।

“जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
 मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥
 इति व्यासवचनं तत्तियुष्टिपटयज्ञास्थश्राद्धपरं * ॥
 अमावास्याश्राद्धकालमाह कुन्दोगपरिशिष्टं ।

“पिष्टान्वाहायार्थकं श्राद्धं क्षीये राजनि श्रुत्ये ।
 वासरस्य ष्टीयांशे नातिस्थ्यासमीपतः” ॥
 पिष्टाना पिष्ट्यां अन्वाहायार्थं श्राद्धं मासैककृति-
 जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

“पिष्टाना मासिकं श्राद्धमन्वाहायै विदुर्बुधाः” ॥
 राजनि चन्द्रे । श्रुत्ये इत्यनेन अक्षिचन्द्रक्षया-
 भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतावृग्-
 युत्तः सामिनिमिसाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-
 कात्यायनोक्तरीत्या क्षीयास्तमितवाङ्मानाभेदः
 साधारणः * ॥ यत्,—

“पिष्टयज्ञन्तु निर्बल्ये विप्रश्चन्द्रज्ञेऽभिमान् ।
 पिष्टान्वाहायार्थकं श्राद्धं कुर्थांसात्तुमासिकं” ॥
 इति मनुवचनं तस्मात्पिः पिष्टपिष्टयज्ञं निर्बल्यं
 मासात्तुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वति-
 तिक्रमविधायकं । अत्रातुशब्दस्य वीधार्थकत्वं ।
 तथा च ।

“सत्सुखीवोद्येत्यभ्युत्थिर्भोगे परिप्रवीः ।
 अतुरेभु सार्धं च ह्रीने उपसह कथ्यते” ॥
 चन्द्रव्येऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तव्ये

अमा

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
श्रीर्ष्येऽथोरोभयदिने चन्द्रक्षयाभे यद्यपि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्णदिने एव आर्द्रं
प्राप्नोति तथापि तदचनं चन्द्रक्षयानुरोधमुल-
मिति । कृतक्षयानुरोधत्वात् क्षीणायामपि पर-
त्रापराह्णभाभे आर्द्रं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात् ॥ * अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्मध्ये द्वादशैकैश्च यथक्तस्मिन्तृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत । यथो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागानकणया परिदृश्यन्नेन
भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तया-
मादि दशसप्तमयामपर्यन्तं ज्ञेय इति । मलमास-
युताब्दस्य एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
न्तृतीययेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति ॥ * ॥
चन्द्रक्षयानुरोधं क्षीणायामपक्षपर्यन्तं इति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमथो विदित्वा
क्षीणो तस्मिन्पराह्णे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषं ॥ * ॥ क्षमितायां अ-
स्यामाह स एव ।

“सन्मिन्ना या चतुर्दशी अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेधमिति धापरि” ॥
क्षीणायामः पूर्वसुक्तात्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणात्वात् अस्त्य वचनस्य क्षमितापरत्वं । खर्विता-
नीचा पिढलोकप्रापणानर्थां केचिन् यत्पूर्वदिनः ।

अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेधमुपपन्नकृत आर्द्रा-
येति शेषः । उपेधमित्यत्र गताध्यामितिपाठे
गतः प्राप्तः पिढलोकप्रापणाय अथा अनयेति
गताध्या प्रशस्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-

नुरोधादिच्छात उभयदरं कुर्वन्ति” इति का-
त्यायनस्वरसः ॥ * ॥ यत्क्षमाह लघुहारीतः ।

“त्रिसुहृत्तौपि कर्त्तव्या पूर्णा दशः च बहूचैः ।
कुङ्करधर्मिभ्यं कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः” ॥

अत्र त्रिसुहृत्तौपिपादानात् क्षमितायाः पूर्णदिने
त्रिसुहृत्साम्राज्यभेदपि बहूचाना आर्द्रं । न तु
सुखापराह्णभाभादपि परदिने । सामगानां तत्रा-
प्यनियमः । यथादृष्टिवय एव उभयत्रापराह्ण-
लाभेऽप्रीयं अयस्येति आर्द्रविवेकः । सुखा-
पराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् ॥

* ॥ वर्द्धमानायां अयस्यामाह कात्यायनः ।
“वर्द्धमानाममावास्यां ज्ञत्वेदपरं दुष्टनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिढयस्त्वतो भवेत्” ॥
यामांस्त्रीनिति पूर्वदिवसीयामत्रयनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरद्वतीयांशानुरोधेन आर्द्र-
विधानात् कथममावास्याआर्द्रे पर्युदस्तारान्यादी-
तरकालपरिग्रहः । सर्वं । तिरिदंश्च क्षीणादि-
भेदेन खर्वविशेषपरिग्रहाच्च वासरद्वतीयांशा-
पेक्षा अन्यथोभयदिने वासरद्वतीयांशाप्रामौ

आर्द्राणोपापत्तेः । प्रागुक्तानिप्रादेः कुङ्करन्ते-
त्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकाल-
स्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्णापरखद्योरन्य-
वरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव काया-

अमु

ऋगुहृत्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकृतपादिसुहृत्तपञ्चक-
रौहिणादिसुहृत्तचतुष्टयवासरद्वतीयांशोयापरा-
ह्णसुहृत्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्यमान्प्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमलेन ज्ञेयाः । एवमखर्वदि-
थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वेऽह्णत्वात् ।
“सायाःस्त्रिसुहृत्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्” ।
इति मत्स्यपुराणात् ।

“रात्रौ आर्द्रं न कुर्वीत राज्ञीकीर्त्तता हि सा ।
सन्धयोऽभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” ॥
इति मनुवचनाभ्यां ।

“ऊर्द्धं सुहृत्तौ तुवपात् यन्महर्त्तचतुष्टयं ।
सुहृत्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमित्येते” ॥
इति मत्स्यपुराणान्महर्त्तपञ्चकमित्यत्र कृतपादिति
त्यत्रोपे पञ्चमी कृतपमरभ्येत्यर्थः । ततस्मिन्नेव ।

“अपराह्णे तु सन्ध्यामि अग्निद्वौहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तद्व्यसुदाहृतं” ॥
इत्युक्तं । “पूर्वाह्णे चो देवानां मर्थां दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पिढ्यां” । इति श्रुतिः । वासरस्य
द्वतीयांश इति कात्यायनवचनं ।

“सायाःस्त्रिसुहृत्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”
इत्येवमेकवाक्यत्वात् वासरद्वतीयांशोयापराह्ण-
सुहृत्तद्वयस्य ज्ञानः । इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वसो
यत्र, गौरादित्वात् ङीष्) अमावस्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वचनो यत्र
तियो सा, अमा + वस + आधारे षत्, स्त्रियां
टाप् । शित्वात् ङङि) अमावसीतिथिः ।
इत्यमरः ॥

अमिन्नः, पुं, (अमरोगे इच्च) शब्दः । इत्यमरः ।
(रिः) विपन्नः । शशुपक्षीयः । प्रतिभूलाः ।
“मातरूपे जमामिजे दृष्टंसे राज्यकामुके ।
अमिन्नो मित्ररूपेण भातुस्त्वमसि लक्ष्मण” ॥
इति रामायणे ।

अमिषं, स्त्री, (अम रोगे कर्मणि इष्न्) लौकिक-
सुखं । इत्यणादिकोषः । क्लृणाभावः । (न मिष-
श्रुलं नञ्प्रमासः, क्लृणाभावः । नास्ति मिषश्रुलं
यस्य तत्, क्लृणुनाः) ।

अमी, [न्] त्रि, (अम रोगे + भावे घञ्, मान्-
त्वात् ङङाभावः, अमी रोगो विद्यतेऽस्य, इन्) ।
रोगी । यथा । अन्यथं । इति वेपदेवः ।

अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईडागमः) पापं । दुःखं ।
यथा,—

“तं त्वाहं भवनीतानां प्रपन्नानां भयापहं ।
आपृच्छे प्रापनिर्मुक्तः पादस्यशार्दमीवहन्” ॥
इति श्रीभागवतं ।

(“न हि त्वमीदृशं क्लृणा तस्यामीवं दशानन ।
जीवितुं शक्नसि चिरं विषं पीत्वेव दुर्मतिः” ॥
इति रामायणे) ।

अमुक्तं, त्रि, बुद्धिस्थलोपलक्षितवत्तत्त्वधर्मावच्छिन्नं ।
अस्वस्तिविशेषधर्मपरस्कारेण तत्तद्वस्तुवाचकं ।
यन्मा इति भाषा । अदस्यशब्दस्य अस्ति कृते

अम

सोरोत्त्वाभावे अमोऽज्ञारस्य उच्ये अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं । इति क्रमदीश्वरः ।
यथा,—

“अमुकासुवगोऽत्रैतत् तुभ्यममं स्वधा नमः” ।
इति आर्द्रतत्त्वं । (अमिवाद्ये इति प्रबोध्यकारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति खं नाम परिकी-
र्त्तयेत् । इति कुञ्जकभट्टः ।

“संनिवेशं प्रमाजश्च खर्वस्तेन लिखेत् स्वयम् ।
मत्वं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपते” ॥
इति नारदः) ।

अमुक्तं, स्त्री, (सुच् + क्तः, न सुक्तः विरोधे गञ्-
समासः) कुरिकाविशेषः । इति षष्ठाध्यायः ।
हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अयुक्ते च
त्रि ॥ (अप्रामोचनः । अस्तनतः ।

“अमुक्ता भवता नाथ सुहृत्तमपि सा पुरा” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छादेषसमुद्भूतैः” ।
इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—
“खड्गादिकममुक्ताश्च नियुजं विगतायुधम्” ।
इति ।)

अमुञ्च, अ, (असुभिन् अदस् + ञञ् उच्यते मले) ।
जन्मान्तरं । परलोकः । इत्यमरः ॥ (असुभिन्
इत्यर्थस्य वाचकः ।

“अनेनैवार्त्तकाः सर्वे नगरेऽमुञ्च भद्रिताः” ।
इति कथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।
“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपप्राप्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुञ्चेह च नशति” ॥
“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चासुच चोत्तमं” ॥
इति महाभारते ।)

असुय्युत्तः, पुं, स्त्री, (असुय्य पुत्रः निपातनात् अलुक्
समासः) । प्रख्यातवंशोद्भवः । कुलीनः । इति
जटाधरः ।

(“स्यादासुय्यायुष्वायुष्योऽसुय्युत्तो महाकुलः” ।
इति जटाधरः) ।

अमूर्त्तः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः) । मूर्त्-
भिन्नः । मूर्त्तिरहितः । यथा । सुखाना अमूर्त्त-
त्वादिति वोपदेवः । न्यायसते । आकाशः ।
कालः । दिक् । आत्मा । यथा सामान्यगुणाः
संख्या १ परिमितेः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागाः ५ । आत्माशस्य विशेषगुणाः शब्दः ।
कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४
देवः ५ यज्ञः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्मः ८
अधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः । (रूपहीनः ।
आकृतितरहितः । वायुः । अन्तरीक्षः । यदुक्तं,—
“सन्निवेशो नेत्रदृष्टो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते” ।
इति ।
द्विधर्मभिन्नयं मूर्त्तममत्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।
“द्वितिर्जनं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्त्तलक्षियायोगाश्चया अमी” ॥
इति भाषापरिच्छेदः) ।

अमुदृष्टः, त्रि, (पाणिनिमते तु, असुभिन् पश्यति,
अदस् + दृष्ट् + ञञ्, दृशाने आत्मे कृते वतः

अमृ

ऊत्समले ।) एवंप्रकार' । एतद्रूप । इति सुग्ध-
बोधः । यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्जिते” । इति नैषधं ॥

अमृलकां, त्रि, भूलरक्षितं । प्रमाणाश्रयः । नास्ति मूलं
यस्येति बहुव्रीह्यर्थं कप्रत्ययः ॥

अमृला, स्त्री, (नास्ति मूलं प्रिभा यस्या सा, स्त्रिया
टाप् ।) अग्निप्रियावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ।

मूलरहिते त्रि । इति सुग्धबोधं ॥

अमृगानं, स्त्री, (मृगालतुल्यं सादृश्ये नञ्समासाः,
तस्य मृगानसदृशकौमलात्वात् तथात्वं ।) वीरश-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्याधिवर्गं मग्नाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवभक्ष्यामरत्नजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्यता तदा
देवा इन्द्रं वलं क्त्वा हिरण्यमपाये अमृतरूप-
म्यथोद्भूतं तत् तद्द्व्यसिः प्रापात् समुद्रमथं
गतं पश्चात् समुद्रमथेन अमृतपूयंजलमं गृह्णीत्वा
शन्त्वास्तिरिच्यतेः । इति भागवतभाष्ये ॥ नत्-
पयोः ।) पीयूषं र सुधा र । इत्यमरः ॥

पेयुषं ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ *
निर्जं ४ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली । जलं । घृतं । यज्ञशेषद्रव्यं । अयाचित-
वस्तु । मुक्तिः । इति मेदिनी । दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वलनामः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्नं धनं । स्वर्गं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । खादुद्रव्यं । इति जेमघञ् ॥

अमृतः, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वनसुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृतशब्धिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमशक्तमव्यक्तामृततः परः ।
अमृतान्नपरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ॥) मरणाश्चिते त्रि ।
यथा, “अमृते जायतेः कुराणः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादृजटा यस्याः
सा ।) जटामासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) व्योत्सवा । इति गजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्यः
दीधितयोः शस्यः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापम-
सुख” । इति नैषधे ॥

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव खादु फलं ।) पारा-
वतवृक्षः । पटोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्य भाषा । यथा । अघामृतफलं
यदहृकसातकाविषप्रमृतिदेशेषु भासपाती इति
प्रसिद्धं ।

अमृ

“अमृतफलं लघु ख्यं सुखादु चीन् हरेद्दीधान् ।
देशेषु मुद्गलाना वज्रं तल्लभ्यते लोकैः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् खादु फलं यस्याः सा,
स्त्रिया टाप् ।) द्राक्षा । आमलकरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुखर्जूरीवृक्षः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडुची । इति रत्नमाला ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् खादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रिया टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पद्मान्विशेषः ॥ सा च
“हृत्वीयमागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकं ।
शुभ्रमांघद्विधियुतं मर्दयेद्दृष्टपाणिना ।
एवं समुद्भूतं क्त्वा स्थापयेद्वज्रनीमितं ।
ततोऽस्मिन्नह्नितु तु चिचितं निस्त्वचैस्त्रिणैः ।
विधायापूकं तेन तन्विकायां घृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्भवलवर्द्धिनी” ॥
इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भावा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अम्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उच्यतिर्यस्या सा, स्त्रिया टाप् ।) गुडुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + ङः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्लिप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्लिप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति जेमघञ् ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रकृतः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्मानादुत्पन्नत्वान् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उषैः सवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तु रगाः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)

अमृतसखा, स्त्री, (सखति इति स + अम् । स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य सखा षष्ठीतत्पुरुषः ।) बदन्ती-
वृक्षः । लताविशेषः । तत्पर्थ्यायः । वृक्षावृद्धा
र उपपत्तिका ३ धनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यत्वं । ईष्यत्तत्त्वं । रसायनत्वं ।
ब्रह्मनाशित्वं । विषकुष्ठामकामलाश्वयद्युजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

“उक्तामृतसखा पथा ईष्यतिक्ला रसायनी ।
श्रग्वन्नी विषकुष्ठामं कामला श्वयद्यु जयेत्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्या सा ।)
गुडुची । मदिरा । इन्द्रवायवी । व्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रत्नजिह्वत् । दूर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाणा । पिपयी । इति
मेदिनी ॥ अम्नादेशजस्युक्तनांसा हरीतकी । सा

अमृ

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिविशेषाः ।

“सौदीभिरिव नाङ्गीभिरमृताः स्थाभिरभ्यः” ।
इति रघुवंशे ।)

अमृतान्धः, [स्] पुं, (अमृतमन्थः अन्नमिव दृति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्यो भक्ष्यं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, पृषोदरदि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोषः । इति श्याभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं अन्नाति शुक्लं, अश +
भाङ्ल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इति ह्यायुषः ॥

अमृताशुकं, स्त्री, (अमृताप्रमृति अशुकं यस्य तत् ।)
हरितक्याशुकद्रव्यं । यथा,—

“अमृता कतुकारिष्टपटोलघनघन्दनं ।
नागरेन्द्रयवक्षतदम्बताशुकमीरितं ॥
क्षायितं सक्याचूर्णं पिपाशैर्गन्जरापहं ।
हृत्सासारोचकच्छेदित्वाद्यादार्हनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्यैव आशुको यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्थ्यायः । कर्परिकातुल्यं र
अन्नं र । इति जेमघञ् ॥

अमृताहरणाः, पुं, (अमृतमाहरति, माहृदास्याप-
नयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति । आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो मातु-
र्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरत्नकच्छेदनयन्नादिकाञ्चातिक्रम्य
स्वर्गदम्बतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महामारतस्यादिपर्जन्यि ।
“श्रुत्वा तमनुवृत्तं सर्षो आह्वारामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पसक्तो मातराम्ब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्षुं भक्ष्यमिच्छामि वेदिदु ॥
... ..
स चक्रं दूरपथं नमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमग्निं तीक्ष्णधारमयस्त्रयं ॥
ज्वलनार्कप्रभं धोरं हृदिनं सोममहारिणाम् ॥
... ..
अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममथमन्नवत्ततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वेनतेयस्ततो वली ।
उत्पत्पात जवेनैव यन्नसुम्नथ्य वीर्यवान् ॥
... ..
एवं तदमृतं वेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिज्ञाश्च क्त्वा सर्षो गरुडेन महात्मना” ॥
अमृताशुकं, स्त्री, (अमृतमाहृत्यते स्रज्जते, आ
+ ह्रे + क्, तस्य तुल्यखादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविष्यफलाहृतिखोरासानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्थ्यायः । रधिपका र । अस्य गुणाः ।
गुबलं । वातनाशित्वं । सादुत्वं । अक्षत्वं ।
रधिपुष्करारित्वञ्च ॥ तन्नयुफणगुणाः । इत्यत्वं ।
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुङ्गबदेशे

अम्ब

बहुलं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
 त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः” ।) मत्तिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
अम्बतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति कृष्ण-
 वर्णत्वात्, उद् + भू + अच् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
**अमेधाः, [र] ङं, (गच्छि मेधा यस्य सः, समा-
 सान्तः असिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“नमः समस्मात् पूज्यंसा अन्तरस्मा अमेधधाम् ।
 सुमेधसामन्तरस्मै सतां खस्यै खयम्भवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
**अमेधं, स्त्री, (न मेधं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 एरीयं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं त्रसु ।
 “नाभिं मुखेनोपधमेत् नम्रो मेधेन च स्त्रियं ।
 नामथं प्रच्छिपेदमौ भे च पादौ प्रतापयेत्” ।
 इति मनुः ।)
**अमोघः, चि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अथर्थः । इति मेदिनी ॥ नदविशेषे
 ङं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्यः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमपामन्तरसं वीजमज लया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्यन्तावध्यानुपदमाशिश्रः” ।
 इति रघुवंशे ।
**अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिच्छतः । विडङ्गं । इत्यमरः ॥ हरीतकी
 इति मेदिनी ॥
**अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) अोधवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
**अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नञ्चपथत्वं गच्छति, अम्ब +
 यञ् । वा अम्बाते भृगुर्गर्भं प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
 णि घञ् स्तार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आद्यो नसासङ्गशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संशमिनं ददृश” ।
 इति कुमारसम्भवे ।) ताम्बं । इति राजनिर्घण्टः ॥
**अम्बरं, स्त्री, (अबि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दस्यैवाति आद्यन्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“यवमुक्तां सुमिर्वां सा विवयो मणिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
**आकाशं । (“दावाग्निः कथमम्बरे” इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यं ।
 इति विश्वः ॥ अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
**अम्बरिधं, स्त्री, (अम्बाते पच्यतेऽन्, अवि + अरिध
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपार्श्वं । भाजना
 खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
अम्बरीधं, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मणो घञ्, अम्बा******************

अम्ब

लम्बा इर्था यस्मात् तत्, सिंहवत् एधोदरादि-
 त्वात् रवर्णविपर्ययश्च साधु ।) अम्बाः । भर्जन-
 पार्श्वं । इत्यमरः ॥ युद्धं । इति मेदिनी ॥
**अम्बरीयः, पु, (अम्बाते पच्यते अन्न, निपातनात्
 साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
**किशोरः । भास्करः । नृपभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 (“भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिहितः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नामाग्निः सिसृद्धोपपिताऽभवत्” ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः । आम्नातकच्छतः ।
 अयुतायः । इति मेदिनी ॥
**अम्बुः, ङं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा -
 स्था + कः, आम्बान्विति घञ्, आपोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बहुवचनमिति ङ्रस्, असदृशोऽज्ञातत्वात् तस्य
 तणालं ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सादृष्टिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्बुछान्म्ल सायं नौ देह्यपकाम मा चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
**अम्बुष्ठी, स्त्री, (अम्बुच्छं कायति स्रग्दृष्टार्थ-
 माङ्गयति, अम्बु + ष्ठी + कः, गौरादित्वात्
 ङीष् ।) लताविशेषः । आकान्दि निमुष्ठी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बुष्ठा ३
 कुचेष्ठी ४ पापचेष्ठीका ५ एकाष्ठीला ६ वरा ७
 तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकशिशिका १० टका ११ ।
 इति रत्नमाला । विडङ्गार्थो १२ सापानी १३
 श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेष्ठी १६ वनतिक्ता
 १७ । इत्यमरः ॥ अविडङ्गार्थो १८ अविडङ्गार्थो
 १९ । इति तट्टोका । अम्बुष्ठीका २० यूथिका २१
 विडङ्गार्थिका २२ वीपनी २३ तिक्तापुष्पा २४ अ-
 त्तिका २५ शिशिरा २६ टकी २७ मालती २८
 देवी २९ अत्तपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
**अस्या गुणाः । अतीसारशमनत्वं । लघुत्वं । विदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहभ्रूजनाशित्वं ।
 भक्षस्त्यानकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
**अम्बुष्ठा, स्त्री, (अम्बायां मातरि सोत्वत्तिष्ठाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्था + कः, अम्बेत्वादिना
 घलम् पूज्यवत् ङ्रस्, स्त्रिया टाप् ।) न्युप-
 विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बासा ३ उताम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ मायिका ८ वृद्धवल्का ९
 भयारिका १० गन्धपत्नी ११ चिन्तपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ सुखवाचिका १४ द्विधमपत्नी १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अस्त्रत्वं ।
 कफकण्ठरोगवातरोगवनाशनाशित्वं । हृद्यभिका-
 रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा चाङ्गोरो
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ।
अम्बुष्ठीका, स्त्री, (अम्बुष्ठा + संज्ञार्थं कन्, स्त्रियां************

अम्बु

टाप् ।) अम्बुष्ठा । आकान्दि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामनहटा इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥
**अम्बा, स्त्री, (अम्बाते स्नेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अम्ब । यत्तन्मिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदत्तमभौष्माभिः ख्यानमम्बु स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।)
**नाथोक्तौ सेव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति केशिन् ॥
**अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्देऽन्विति गृह्यति,
 अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ङ्रस् अतइत्वं
 स्तार्थे कन्, स्त्रिया टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाशु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (काशीराजस्य कनि-
 ष्ठा दुहित्वा सा च विचित्रवीर्य्यलो ।
 “अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या यवीर्य्यो ।
 अम्बिकाम्बालिके भाव्ये प्रादाद्भावे यवीर्यसे ॥
 “भोष्ठी विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
**अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्तार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “इतिवार्थं क्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिरैधवामातुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीच्छतः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्य्यस्य
 पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मथ्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भाव्ये प्रादाद्भावे यवीर्यसे ॥
 भोष्ठी विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
**अम्बिकेयः, ङं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयं, उद्यभावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे षोऽयः ॥
**अम्बिकेयकः, ङं, (अम्बिकेय + स्तार्थं कन् ।) गणेशः ॥
 इति जटाधरः ॥
**अम्बु, स्त्री, (अविशब्दे उण् ।) बाणागामौषधिः ।
 इत्यमरः ॥ बाणा इति भाषा । जलं (“युक्ता ऋ-
 ग्नालपटवी भवता निषीतान्यम्बुनि यच्च नलिनानि
 निषेवेतानि” । इति भास्मिनीविज्ञाने । “अम्बुज-
 मन्मुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
 इत्युद्भटः ।) बाङ्गमन्वित्तमन्मु यामन” । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
**अम्बुकण्ठकः, ङं, (अम्बुनि जघे कण्ठकइव, साधु-
 शार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
**अम्बुकिरातः, ङं, (अम्बुनि जघे किरातः आद्य इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनुवीर्यः, ङं, (अम्बुनि क्रौञ्चः वावर इव ।) शिशु-******************

अम्भ

अम्भोजं, स्त्री, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड्) पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी । पुष्कराङ्ग इत्यमरोऽगोक्षत्वात् । चन्द्रे पु । यथा । “पिबन्तं त्वन्मुखः भोजयति हरिः कथायते” । इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते चि ॥
 अम्भोजन्मजनिः, पु, (अम्भोजन्मनि विश्वनाभिपद्म जनिः जन्म यस्य सः) । ब्रह्मा । यथा,—
 “अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्स्रानितो वत्स्रपान्” । इति श्रीभागवतं ॥
 अम्भोजयोजिन् । पु, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरत्यन्तस्थानं यस्य सः) । ब्रह्मा । यथा,—
 “सदानुसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोजिनेः” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
 अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समुद्धार्ये इति ततः डोप्) । पद्मजला । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अम्भोजिनीवनिवासविलासहेतुं हं हन्तुमपरासपि ता विधाता” । इति नीतिप्रतप्ते) ।
 अम्भोटः, पु, (अम्भो जन् ददाति, अम्भन् + दा + क्) । मेघः । सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, चि) ।
 अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच् ।) । मेघः । (“सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः” । इति ऋतुसंहारे) । सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अम्भोधिः, पुं, (अम्भासि धीयन्ते अच, धा + आधादे किः) । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“अथ रत्नाकरोऽम्भोधिरिवसेवि धनाश्रया । धनं हरेऽप्लु वदनमपूरि चारवारिभिः” । इति साहित्यदर्पणे ।
 “सम्भूयाम्भोधिमथ्येति महानद्यो नगापगाः” । इति माघः) ।
 अम्भोधिवल्लभः, पुं, (अम्भोधेः वल्लभः, घञीतत्युषः) । प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भासि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः) । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“अस्मत् सा नागनधूपमोग्यं मैनाकमम्भोनिधिवद्भसखं” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भासि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति श्रुत्यया, नारायणस्य सर्वेश्वरत्वात् । “अम्भोनिधिरन्नात्मा” । इति महाभारते) ।
 अम्भोराशिः, पुं, (अम्भसा राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्) । समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भोरहः, स्त्री, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + कः) । पद्मं । (“आस्ये पूर्वशशङ्कता नयनयोक्तादात्यमम्भोरहा” । इति भाभिनीविलासे) । सारसपक्षिः । इत्यमरः ॥
 अम्भयं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट्) । जलविकारः । फेनादि । इत्यमरः ॥ जलमये चि । यथा,—
 “न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिणामयाः ।

अम्भ

ते पुनस्त्युक्तालेन दर्शनादेव साधवः” ॥ इति श्रीभागवतं ॥
 (“सौरीभिरिव नाडीभिरमृतास्थामिरम्भयः” । इति रघुवंशे) ।
 अम्भः, पु, (अमति सौरभेज दूरं गच्छति, अम + रन्) । आम्बलदः । फले स्त्रीवं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अम्भातः, पु, (अस्त्रं रसं सर्वत्र पत्रपुष्यादौ अतति आप्रोति, अस्त्र + अत + अण् वा लस्य रत्न, पक्षे अस्त्रातः) । आम्भातकच्छतः ॥ इति शब्दमाला ॥
 अम्भातकः, पु, (अस्त्रं रसं सर्वत्र पत्रपुष्यादौ अतति आप्रोति अस्त्र + अत + अण् + स्त्रार्थे कन्) । आम्भातकच्छतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“आम्भात्तकजम्बूलक कषाये विपचेद्बुधः । यवागूं शालिभिर्युक्तो ता सुक्ता ग्रहणो जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधरः) ।
 अम्भं, स्त्री, (अम + ङ) । तकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भः, पुं, (अम + ङ) । षड्रसमथो रसविशेषः । टक इति भाषा । तोयाभिगुणनाङ्गल्यादक्ष् । इति सुश्रुतः । अस्य गुणाः । श्लाकवद्भोकारित्वं हृद्यत्वं । रुच्यभिरक्षमासकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । क्षिग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्णवीथ्यत्वं । जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यभिपटुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ * । तदतिशयभक्ष्यगुणाः । पाचकत्वं । पित्तश्लेष्मवानिल्लोदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वृद्धिश्रीतत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ भ्रान्तिपुष्टिकफपाण्डुदोषकाशकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तदति । इत्यमरः ॥ * । अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वामटः । “अम्भः क्षाणयते सुखम् । हर्षयो रोमदन्तानामन्त्रिभुवनिकोचनः । अस्योऽपिदीप्तिशक्तं क्षिग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥ उष्णवीथ्यो हिमस्पशः प्रीयानः क्षोदनो बभ्रुः । करोति कफपित्ताखं मूत्रवातातुलोभनम् ॥ योऽत्यभ्यस्तनोः कुर्थाच्छेथिल्यं तिमिरं भ्रमं । कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्तोऽट्टडम्बरान्” ॥ हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
 “जिह्वाक्षोदं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, बीभत्सं वा जनयति तथा वातरेगापहारी । कण्डुकुष्ठक्षतवज्रकरी लोहितः शोफिने स्यादक्षः प्रोक्षः पवनशमनोऽरुक्क्षकोपं तनोति” ॥ सुश्रुतशास्त्रे । “अस्त्रो जरायाः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमानः कौष्ठ-विदाही वृश्चिः शीतः क्षोदनः प्रायशो हृद्यश्चेति । सत्यंगुणोऽप्येक यवात्थर्मसुपथेश्चानो दन्तहर्ष-नयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफ-विलयन-शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षता-भिहत-दग्ध-दक्ष-भक्ष-रक्ष-प्रशुतावमूत्रित-विसर्पित-क्षिन्न भिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याभेयस्त्रभावात् परिदहति कण्डुसुरो हृद्यश्चेति” ॥ * । “अक्षोदसो महान् रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं

अम्भ

हृद्ययति, अर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोभयति, हृद्यं तर्पयति, आस्यं संखावयति, सुक्ष्मपकर्षयति, क्षोदं जनयति, प्रीणयति । लघुव्याघ्रः क्षिग्धश्च ॥ सत्यंगुणोऽप्येकयवात्थर्मसुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संभोजयति अक्षिणी, संवीजयति क्षोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दृषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिकीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षण्डुर्बलानां श्रययुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दग्ध-दग्ध-भक्ष-श्रुन-श्रुतावमूत्रित-परिसर्पित-महित-क्षिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याभेयस्त्रभावात् परिदहति कण्डुसुरो हृद्यश्चेति” ॥ इति चरकः ॥
 अम्भकः, पुं, (अस्योऽस्त्रेः अस्त्रार्थे कन्) । लज्जुच-रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लज्जुचशब्दोऽस्य गुणादयोः क्षातयाः) ।
 अम्भकाण्डं, स्त्री, (अस्त्रं काण्डं यस्य) । लवणदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भकेशरः, पुं, (अम्भः केशरो यस्य) । मातुसुङ्गः । वीजपूरः । इति रत्नमाला ॥ (टावालेव इति भाषा) ।
 अम्भचूडः, पु, (अम्भ चूडा शिखा यस्य) । अम्भ-शकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भजम्बीरः, पु, (अम्भो जम्बीरः) । अम्भनिम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भनायकः, पु, (अस्त्रं रसं नयति, नी + षणुल्) । अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भनिशा, स्त्री, (अम्भरसे निःशेषेण श्रेते, अम्भ + नि + शी + ड + क्षिप्यं टाप्) । शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भपञ्चफलं, स्त्री । अम्भरसयुक्तपञ्चफलकारणं । तदुपधा । कौलं १ दाडिमं २ रुद्राक्षं ३ चुक्रिका ४ अम्भवेतसं ५ । भवान्तरे । जम्बीरं १ नारङ्गं २ अम्भवेतसं ३ त्रिन्तिडीकं ४ वीजपूरं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कोलश्च दाडिमश्चैव रुद्राक्षं चुक्रिका तथा । अम्भवेतसमित्येवदक्षपञ्चफलं स्मृतम्” ॥ “जम्बीरं नागरङ्गश्च तथा अम्भवेतसं पुनः । त्रिन्तिडीकं वीजपूरमम्भपञ्चफलं स्मृतम्” ॥)
 अम्भपत्रः, पुं, (अस्त्रं पत्रं यस्य) । अष्पन्तकच्छतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भपत्री, स्त्री, (अस्त्रं पत्रं यस्याः सा, डोप्) । पलाशीलता । क्षुमाक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भपूरं, स्त्री, (अस्त्रेण अम्भरसेन पूर्यते, पूर + कर्मणि घञ्) । रुद्राक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भफलं, स्त्री, (अस्त्रं फलं यस्य) । रुद्राक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेषुण इति भाषा ।
 अम्भफलः, पुं, (अस्त्रं फलं यस्य सः) । आम्भलदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भभेदनः, पुं, (अस्त्रायं भिद्यतेऽसौ, अस्त्र + भिद् + कर्मणि ल्युट्) । अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भरहा, स्त्री, (अम्भाय रोहति, अम्भ + रुह +

अम्ब

क १) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सतीन्द्रणत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्व । दाहनाशित्वं । पिचोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखा- मोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मद्धारित्वं । गुल्मा- ध्यानविवन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“नाम्ना याऽम्बरुहा सतीन्द्रणमधुरा रथा हिमा दाहनुत् पिचोद्रेदकहरा सुदीपनकरी बल्या मखा मोदिनी । स्त्रोसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्माध्यानविवन्धनि च कथिता सा मालवे वु स्तुता” ॥)

अम्बलोगिका, स्त्री, (अम्बं रसं जाति रज्ज्वाति अम्बलः तम् ऊनयति हीनयति, अम्बल + ऊन + लृणुन्, यावत् ॥) चुद्रुद्वविशेषः । आम- रज्ज्वा । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशटा ४ अम्बला ५ । इत्यमरः । अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अपिदीपनत्वं । ग्रहयोरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिषुप्रलौहचिन्तकपायरागनाशकगुणोऽप्य- स्ति । राजनिर्घण्टेऽङ्गुलीपर्यायौ चन्द्राक्षिका- शब्दे द्रष्टव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशटाम्बल्लोगिका । अग्रमन्तकस्तु ग्रहरी कुशली चाक्षपत्रकः” ॥ क्वचित् पुरखे कुशलीस्थाने शकली इति च पाठः ।
 “चाङ्गेरी दीपनी रथा लघूष्णा कफवातनुत् । पित्तलाक्षा ग्रहण्यर्षःकुशतीसारभाशिनी” ॥ इति भावप्रकाशः ।

“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राह्यी कफमावते । प्रशस्तोऽम्बचाङ्गेरी ग्रहण्यर्षाहिता च सा” ॥ इति चरकः ॥
 “चाङ्गेरी कफवातघ्नी वङ्गकन्दु ग्रहणी हित्वा” ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
 “चाङ्गेर्यम्बामिदीपनी” ।
 “ग्रहण्यर्षोऽग्निबलक्षेपचित्तेषां ग्राह्यी लघुः” ॥ इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्षोऽविकारघ्नी साक्षा वातकषे हित्वा । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥ इति सुश्रुतञ्च ॥

अम्बलोगी, स्त्री, अम्बलोगिका । चाङ्गेरी । इत्य- मरटीका ॥

अम्बवती, स्त्री, (अम्बो रसो विद्यतेऽस्याः, अम्ब + मत्पृ मस्य वलम् ॥) चन्द्राक्षिका । इति राज- निर्घण्टः ॥ आमरुज । इति भाषा ।

अम्बवर्गः, पुं, (अम्बानां अम्बरसप्रधानानां वर्गः) । अम्बगणः । यथा । चाङ्गेरी लज्जुर्गं । अम्बवेतसं । जम्बीरज्ज्वा । वीजपूरक । नागरज्ज्वा । दाडिमं । कपित्थं । कौश्लकं । अम्बठा । कर- मर्दकं । निम्बकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता- म्बरे यथा,—

“आम आत्रतको धात्री लज्जुर्गं च कपित्थकं । नारज्ज्वा विविधा जम्बू करमर्दं प्रियारकं ॥ दाडिमं पार्वती द्राक्षा विधा वदरपुदकं ।

अम्ब

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बल्लोकास्तुवेतसं ॥
 उदात्तं हरिमश्रुञ्च चाङ्गेरीत्यम्बवर्गकः” ॥)
 “अम्बवेतसजम्बीरलुङ्ग, अचयकाक्षं साः । नागरज्ज्वा तित्तिडी च चिक्षापत्रञ्च निम्बुकं ॥ चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तथैव च । यथ चाम्बगण प्रोक्तो वेतसालं सदात्तमम्” ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारमञ्जुः ॥
 “दाडिमा मलकमानुजङ्गाम्नातक-कपित्थ-करमर्द- वरकोल-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोशाम- भय-पारावत-वेचफल-लज्जुकाक्ष-वेतस-दन्तशट- वधि-तक्र-सुरा-युक्त-नौबीरक-तुषोदक-धान्याम्ब- प्रप्यतीनि समासेनाम्बोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतञ्च ॥

अम्बवल्ली, स्त्री, (अम्बरसवती वल्ली) । त्रिपर्णिका- नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बवाटिका, स्त्री, (अम्बस्य वाटिका स्थानमिव) । नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अम्बत्वं । तिक्तत्वं । रूक्षत्वं । उष्णत्वं । सुखपाककारित्वं । विदाहृत्पित्तक्षप्रकोपकारित्वं । विष्टम्बदाहत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—
 “स्यादम्बवाटी कटुकाक्षतिक्ता रूक्षा तथोष्णा सुखपाककर्त्री । विदाहृत्पित्ताम्बिकोपिनी च विष्टम्बदा वातनिवहणी च” ॥)

अम्बवास्तुकं, स्त्री, (अम्बरसान्वितं वास्तुकं शाक- भेदः) । चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बवीजं, स्त्री, (अम्बस्य बीजं कारयां) । उदात्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बरदन्तं, स्त्री, (अम्बरसो दन्ते यस्य) । उदात्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तल इति भाषा ।

अम्बवेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अम्बरसद्वविशेषः । चुक्राशक इति ख्यात इति केचित् । अम्ब- कुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर- टीकाया भरतः । तत्पर्यायः । अम्बः २ बेधी ३ रसाक्षः ४ आम्बवेतसः ५ वेतसाक्षः ६ अम्ब- सारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११ भेदी १२ राजाक्षः १३ अम्बभेदनः १४ अम्बा- ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाक्षः १७ अम्ब- नायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीराक्षः २० गुल्म- केतु २१ वराभिधा २२ शङ्कनावी २३ मास- द्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ । इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल- गुणाः । अथम्बत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु- कफाश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रागमांससौहृच्छुचीद्रव- कारित्वं । चणकाक्षवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः । आनाहरोगनाशित्वं । तत्क- फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः । तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादम्बवेतसश्चक्रः शतबेधी सहस्रजित् । अम्बवेतसमयम्बं भेदनं लघु दीपनं ॥

द्रुहोऽगुल्मगुल्मघ्नं पित्तलोहितद्रव्यं । रूढं विष्णुदोषघ्नं क्षीहोदावर्षनाश्रमं ॥

अम्बि

हिक्कानाहाश्चिन्वासाकासाजीर्णविमिषयुत् । कफवातामध्वंसि क्रागमासद्रवत्वहात् ॥ चणकाक्षगुणं ज्ञेयं लौहसूचीद्रवत्वहात्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (“अम्बिनाया फल पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः । गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्वस्त्ववेतसम्” ॥ इति च चरकः ॥)

अम्बशाकं, स्त्री, (अम्बः शाको यस्य तत्) । उदात्तं चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदात्तश्चण्डेऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

अम्बशाकं, पुं, (अम्बः शाको यस्य सः) । अम्बद्वय- विशेषः । तत्पर्यायः । शाकाक्षं २ युक्ताक्षं ३ अम्बचुक्रिका ४ चिक्षाक्षं ५ अम्बयुडः ६ चिक्षा- सारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयाक्षत्वं । वात- नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा- मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहृत्पित्तकफार्त्तिनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
 “अम्बशाकस्त्वोवास्त्रो वातघ्नः कफदाहनुत् । साभ्येन शर्करामिश्रो दाहृत्पित्तकफार्त्तिनुत्” ॥)

अम्बसारं, स्त्री, (अम्बरस एव सारः यस्य तत्) । काङ्गिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बसारः, पुं, (अम्बरस एव सारः यस्य सः) । अम्बवेतसः । निम्बूकः । हिन्ताणः । इति राज- निर्घण्टः ॥

अम्बहरिद्रा, स्त्री, (अम्बरसयुक्ता हरिद्रा) । शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बाङ्गुशः, पुं, (अम्बं अङ्गुशाकारं अयं यस्य) । अम्बवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बातकः, पुं, (न स्त्रायति, स्त्रै + तन् स्त्रार्थे कन्, नञ्समासः) । अम्बानद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणपर्यायौ राजतरुगोशब्दे ज्ञेयौ ।

अम्बानः, पुं, (स्त्रै + तन् तवो नञ्समासः) । महा- सहाह्वयः । इत्यमरभरतौ ॥ अथैषा इति ख्यातः ।

अम्बानः, त्रि, (स्त्रै + तन्, न स्त्रानः नञ्समासः) । स्त्रानिरहितः । यथा,—
 “अम्बानपङ्कजां माला शिरस्युरसि चापरं” । इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्त्रच्छः । परिष्कृतः । निर्मलः । उज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः । अपत्यमितः । अत्युष्कः) ।

अम्बानिनी, स्त्री, (अम्बानानां पद्मानां समूहः । इनि) । पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति चिकाण्ड- शेषः ॥

अम्बिका, स्त्री, (अम्बैव, स्त्रार्थे कन्) । तित्तिडी ॥ इत्यमरः । पलाशीलता । श्वेदाक्षिका । चन्द्रा- क्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्बोद्दारः । इति भेदिनी ॥ [इति वाभटः ।
 (“दीपनं भेदनं युष्कमस्त्रिकाकोषयोः फलं” ।
 “अम्बिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥ इति चरकः ।
 “अम्बिकायाः फलं पक्वं तद्भेदे तु केवल्” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अथ

अथ

अस्त्रिकावटकः, पुं, (अस्त्रिकाया वटकः) अस्त्रिका खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तस्यै स्त्रुतजले मग्नवटकः। अस्त्रवडा इति भाषा। अस्त्य गुणा। रघुभिरकारित्। वटकगुणतुल्यगुणत्वम्। इति भावप्रकाशः॥

“(अस्त्रिका खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत्। तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मञ्जयेज्जन। अस्त्रिकावटकास्ते तु रक्षा वज्रिप्रदीपनाः। वटकास्त्युगैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्वितः”॥ अस्त्रीका, स्त्री, अस्त्रिका। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

अस्त्रोटाकः, पुं, (अस्त्रं उटं पत्रं यस्तु सः) अस्त्र-न्ननालकः। अस्त्रकुचाइ इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

अथ ड गतौ। (इति काविकल्पद्रुमः) ड अथये। इति दुर्गादासः॥

अथ, पुं, (एति सुखमनेन, इय + करणे अच्) शुभावहविधिः। मङ्गलातुलानं। इत्यमरः॥ (कल्याणदायकं देवं)।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्थिवरान्धितः”। इति रघुवंशे। नरकभेदः। अथःपानमप्यत्र। इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः॥

अथः, [स्] कौ, (इयगतौ, अस्तु) कौहं। इत्यमरः। (गुह्यादिबौहं)।

“आयुप्रदाता बलवीर्यधाता, रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता। अथःसमानं न हि किञ्चिदस्त्रि, रसायनं श्रेष्ठतमं नाराय”॥ *॥

“गुह्युच्चारणसंयुक्तं चिकित्सयसमन्वयः। वातरक्तं निहन्त्यासु सर्व्ववालहरं परं”॥

अथनं, कौ, (अथ + भावे ल्युट्)। शास्त्रं। यथा,— “ज्योतिषामयनं नेत्रं निरक्तं श्रोत्रमुच्यते”।

इति तिथ्यादितत्त्वं*। मष्टाः। सूर्यस्य उत्तर-दक्षिणदिग्गमनं। तद्यथा। माघादिषष्मासाः उत्तरायणं। श्रावणादिषष्मासाः दक्षिणायनं। इत्यमरः। गमनं। गत्यर्थायधातोर्भावेऽणट्॥ रविसंक्रान्तिविशेषः। यथा भविष्यमात्यज्यो-तिषेषु।

“अगककर्कटसंक्रान्ती दे तूदकृदक्षिणायने। विशुक्ती तुला मेघ गोलमध्ये तथापरः”॥ अगो मकरः। गोलो राशिकं। देवीपुराणे, “यावद्विंशकला सुक्ता तत्पथं चोत्तरायणे। निरंशे भास्करे वृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने”॥ तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति। यथा मात्से।

“अथने कोटिगुणितं कर्कटं विष्णुपदीषु च”। इत्यादि।

“अथने विषुवे चैव प्रथने बोधने हरेः। अथन्यायस्तु कर्कथो मन्वादिषु युगादिषु”॥ इति तिथ्यादितत्त्वं*॥ सूर्यगतिविशेषः। यथा,— “अगसंक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्तारादिगान्तरे।

एकवर्षं चतुःपञ्चमसमनक्रमेण तु॥ षट्षष्टिवर्षाणेकदिनं स्यादयनं रवेः। एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भेण क्रमात्॥ व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यायनं रवेर्भ्रुवं। कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं”॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

अथनांशः, पुं, (अथनस्य अंशः भागः) सूर्यगतिवि-शेषस्य भागः। अथायनाश्रुतप्रसाधनं। “समं लग्नान्तरं कृत्वा अथनाश्रे प्रपूरयेत्। खानलेहरेते भावां मिश्रयित्वा दिने दिने”॥

अथार्थः। समं रामोगवेदैरिच्छाद्युक्तं लग्नान्तरं कृत्वा यथा मेघमन्त्रं २। ४७ लग्नान्तरं रघुमन्त्रं ४। १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिकेन ३० विंशत्यनं तन्नायनाश्रेः पूरयेत्॥ अथनांशस्तु जातकार्यवोक्तः। यथा,—

“शाकमेकात्त्रिविदो न हि कृत्वा दशभिर्हरेत्। लब्धं ह्येनश्च तत्रेव षष्ठ्याप्ताश्चयनाश्रकाः”॥

इति लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठ सिद्धान्त-रहस्ये॥ ते च इदानीं चैत्रम्येकादशाहे सम्भवात्

ऊनविंशतिसंख्यकाः। ते च पुनःखानलेः ३० विं-शता हरेत्। भागलज्जित् ऊनविंशति १६।

तत्र मेघमन्त्रे मिश्रयित्वा ४। ६ षट्प्रलाधिक-दण्डचतुष्टयात्मकं मेघमन्त्रं भवति। एवं रघुादिक-मूल्यां। किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-धिकं लग्नं भवति। एवं यत्र लग्नान्तरेण ह्यनि-स्तत्र लभेऽपि ह्यनिरिति निष्कर्षः*॥ इदानीं

स्युच्छ्वावार्थे पद्येन लिख्यते। बाणवेदो ४। ५-ऽष्टवेदैः श्रुति ४। ४८-रिभनयनेरिन्द्रियं ५। २८-

खास्त्रनेषु ५। ४०-वीण्यो वेदानलेः ५। ३४-खाभिरिषिषु ५। ३०-रिषुरङ्गादिनेषु ५। ३६-

शुक्लवेदैः ५। ४१-वीण्योनागैन्दुभिस्तु ५। १८-शुक्लरवि रसरामे ४। ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३। ५०-

रामोऽश्वद्विस्तु ३। ४७-सिद्धान्तजमतमयनाश्रा-दिदं लग्नमानं॥ एतच्च तमोक्षिप्रादिदेशीयं प्रागुक्तायनांशसाधितं*॥ अङ्केन वेदो ४। ६

मेघः स्यात् वसुदेवैः सुखं ४। ४८ रघुः। सुनिरुमैः शरो ५। २७ दण्डः योमास्त्रिबाण ५। ४० कर्कटः। वेदरामैः शरः ५। ३४ सिंहः कन्याङ्कयुग्मपञ्चकः ५। २६। तुला ऋषिरामपञ्च ५। ३७-वृश्चिकः

खास्त्रिपञ्चकः ५। ४० नवचन्द्रबाण ५। १६—धनुर्वेदरामैः सुखं ४। ३४ मृगाः। वसुपञ्च-त्रयः ३। ५८ कुम्भः षट्षिवेदत्रयो ३। ४७ भयः

*॥ शत्रुवेदेषु ४। ६ मेघो गवसुखसुख ४-४६। गौर्भृशुयमैः शिवासो ५। २८ दण्डो-ऽप्यपिचबाणो ५। ३६ हिमकरभवनो राम-रामैः कलम्बः ५। ३३। सिंहः कन्याङ्करामैरिषु ५। ३१-रिषुजसुखाभीषु ५। ३४-यूकोऽलिष्टयो ५। ४१ वेदेषासोऽष्टष्टयोऽकारहरसुख ५। १८-

कोदखमाऊवराहाः॥ नभ्यु रामञ्च वेदो ४। ३४ रविसुतभवनः पर्व्वतः पश्चरामः ३। ५७ कुम्भो मीनञ्च सुसुक्ती गिरिसुखदहनं ३। ४७ प्रत्यहं प्रक्रमेण। अलं यामित्रराश्रावसुदिनमवसायञ्च

राजीवनाथो यदयातिस्तु द्रुत स्यादुदयमुदिरा-रात्रमाऊवराहाः॥ *॥ लभं लग्नान्तरं कृत्विति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा। वेदोऽङ्के ४। ६-रिभवेदैः श्रुति ४। ४८-रिषुरिभ-पक्षैः ५। २८-कुवेदैश्च बाणो ५। ४१-बाणो रामानले ५। ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षैः ५। २६-रिषुः सप्तारामैः ५। ३७-बाणः शून्यान्विने ५। ४०-

शुद्धेतिभि ५। १८-रिषुगुणैरिषि ४। ३५-रुष्टेन-याभी ३। ५८ रामोऽश्वद्विस्तु ३। ४७ सिद्धान्त-जमतमयनाश्रादिदं लग्नमानं॥

“चैत्रम्येकादशाहे तु विषुवारम्भयं यदा। तदैतल्लभमानं हि श्रेयसमन्वय साधनात्”॥ इति ज्योतिषसंयहः*। (गतिः। गमनं। मार्गः)।

“अगस्त्रचिद्गादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सन्निरुते”।

इति रघुवंशे। स्थानं। भूमिः। समरसमार-म्भकाले योधानां यथाप्रधानं यदुद्भूमौ पूर्व्वोप-रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानं। सेनासन्निवेश-विशेषरूपयुद्धप्रवेशमार्गः।

“अथनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः भोग्यमेवाभिरुचन्तु भवन्तः सर्व्वे एव हि”॥ इति भगवद्गीता। आश्रयः। विश्रामस्थानं।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नः स्तवः। ता यदस्थानं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः”॥ इति मनुः। गृहं। वसतिः। वासस्थानं। शास्त्रं। भावसाधनो ग्रन्थः।

“पिप्ला कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसा चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदज्ञानि षडेव तु॥ कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते। ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते”॥ इति ब्रूमिपुराणे।)

अथानथीनः, पुं, शारः। यथा। अतुपदसर्व्वान्नायानयं नडा भक्षयति नेत्रेषु। अथानथः स्त्र्यविशेषः। तन्नेयः। अथानथीनः शारः। इति सिद्धान्त-कौमुदी॥

अथान्वितः, त्रि. (न यन्वितः, नञ्समासः)। अवाधः। अथान्वितः इति हेमचन्द्रः। (अनियन्वितः। अनियमितः। साधीनः।

“सावित्रीमाचसारोऽपि वरं विप्रं सुयन्वितः। नायन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वोऽपि सर्व्वविक्रयी”॥ इति मनुः।)

अथखान्ताः, पुं, (अथस्य कान्तः रमणीयः)। कौह-विशेषः। कान्तलोह इति ख्यातः। तत्स-र्यायः। कान्तलोहं २ कान्तं ३ कौहकान्तकं ४ कान्तायनं ५ कण्ठलोहं ६ महालोहं ७। अस्त्य गुणाः। तीक्ष्णत्व। उष्णत्व। रुतत्वं। पादुश्लोथकफपित्तहरत्वं। रसायनत्वं। अनु-तमत्वञ्च। स षट्पुर्व्विधः। आत्मकः १ सुम्भकः २ रोमकः ३ खेदकः ४। एते रसायने उत्त-रोत्तरगुणिनः।

“क्रमेण दाह्योऽङ्गकान्तिकात्कौहीरोगदायिका”। इति राजनिर्घण्टः॥ सुम्भकप्रकारोऽप्ययं। सुम्भक

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकाधार इति भाषा ।

“उमाकूपेण ते युयं संयमस्त्रिमिवं मनः ।
श्रमोयंतध्वमाक्रष्टुमयस्त्रान्तेन लौहवत्” ॥
इति कुमारसम्भवे ।

“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणम्” ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

अयस्कारः, षु, (अयोविकारं करोति, क्त + अय् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गाद्यः । जङ्गाद्यनामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अथाः, [स्] यु, (इन् + अस्तुन् ।) अग्निः । इत्यु-यादिबोधः ॥

अयाचकः, चि, (याच + क्तुल्, ततो नञ्समासः ।) याचकारश्चितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकतायाचकेषु” । इत्युद्भूतः ॥ (भिक्षापरारङ्गुलः ।) प्राथगाविसुखः ।

अयाचितं, चि, (याच + क्त, नञ्समासः ।) याच-नां चिन्तः । नञ्भवत्सु । अप्राथितं । इत्यमृतप्रशब्दार्थे मेदिनी । (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमन्वु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्याद-याचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्य-मपि द्यूक्तकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितव, यु, (याच् + क्त, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ । हलन्वितः २ । कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, क्ली, स्वभावः । इति हारावली । अयमनं । गत्वर्थयाधातोर्भवेऽनट ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रथमः । (इय + इन् ।) अयुनयः । सम्भो-धनः । इति मेदिनी । अयुरागे । (“अयि चटोर । यमः किल ते प्रिये” । इति उत्तर-चरिते । “अयि धनोरु । पदानि शनैः शनैः” । इति वैशीसंहारे । “अयि जीवितनाथ । जीव-सीत्यभिधाधोस्थितया तया पुरः” । इति कुमार-सम्भवे ।)

अयुकृद्, यु, (अयुग्माः सप्त सप्त कृदा अयस्य ।) सप्तपर्यङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, चि, (युच् + क्त, नञ्समासः ।) अग्नि-श्रितं । अयुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन अमेण वा” ।
इति दुर्गादासः । (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,
“अयुक्तं चारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।
इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्त्तव्यं व्यभवश्चितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,
न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तनुद्धिगुणदोषनिश्चये,
विपन्नराज्यो न चिरात् विपश्ये” ॥
इति रामायणे ।)

अयुग्मकृद्, यु, (अयुग्माः सप्त सप्त कृदा अयस्य ।) विषमकृद् । सप्तपर्यङ्कः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (कान्तम इति ख्यातः सप्तकृदकृत् ।

“अनेकारणान्यथाश्वसङ्गुलं
तदीयमाख्याननिकेतनाजिरं ।
नयत्ययुग्मकृदगन्धिरार्द्रतां
भृष्टं षडोपायनदन्तिना मदः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।
अयुतं, क्ली, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, चि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः । अयुक्तः । यथा । अयुतगमावोऽयुतासिद्धिः । इति चरकटीका । (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः । संयोगरहितः । पुंसि खनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इय + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः । स्मरणं । इति मेदिनी । सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली । (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुधे-चटलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भूतः । “अये कथं तातसारथिरश्वसेनः” । इति वैशीसंहारे ।)

अयोगः, यु, (युच् + घञ्, नञ्समासः ।) विस्मयः । विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी । वमनविरोचनादीनां प्रतिबोधमप्रवृत्तिरत्यप्रवृ-त्तिर्वा । यथा,—

“योगः सन्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।
अयोगः प्रातिकोभेन न चास्य वा प्रवर्त्तनं” ॥
इति वैद्यकं । (“तत्रासाध्योन्द्रियार्थसंयोगो-ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥
इति माधवकरकृतारोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-रचितः ॥

“नीरुणायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातिवियोगयोगमिथ्यायोगः तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः । सर्वशो-ऽर्द्धवमयोगः अतिदृष्ट्यातिस्त्रिष्टातिविप्रकृष्ट-रौद्रभैरवादसुतद्विष्टबीभस्तुविध्रतादिरूपदर्शनं । मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥ योगो ध्यानं तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च । (विच्छेदः । मिथः संरूपजाऽनुरागयोगोऽनयन्तनायिकथोर्गुण-जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्या-दर्शनरूपदर्शाविशेषः ; यदुक्तं दशरूपदर्शे ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरैकचित्तयोः ।
पारतन्त्रेण वैसाहा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥
अयञ् पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।
“श्रवणाद्दर्शनादापि मिथः संरूपरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥

अयोगवः, चि, (अयश्च कटिना गौर्वीणी यस्य सः, अच् ।) अयोगं दुष्टयोगं वाति वा + कः । वैश्वकन्यायां श्रुद्रादुत्पन्नभन्तानः । इति जटाधरः ॥ (“श्रुद्रादयोगवः क्षता चाखालस्याधमो ष्टयाम् । वैश्वराजन्वपिमासु आयन्ते वर्षसङ्कराः” ॥
इति मनुः ।

श्रुद्रात् वैश्यायां जातः प्रतिबोधमजः सङ्गीर्षयः ॥

“प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनं ।
सैरिन्द्रं वागुराहृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥
इति मनुः ।)

अयोगुडः, यु, अयसा निर्मितो गुडः पिण्डः ।) लौह-गुलिका । यथा,—

“वरमाश्रिविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमद्यसिन्धुना भक्षिता वाप्ययोगुडाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोर्मं, क्ली, (अयोऽप्रे मुखे यस्य तत् ।) सुषणं । इत्यमरः ॥

अयोधनः, यु, (अयोऽधने हन्यन्ते ताद्यन्तेऽनेन, हन् + अय् + घनादेशश्च ।) एकभूतलौहपुङ्खः । ह्यागुडी इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवामितमं
वेदैहिवन्धोर्हृदं विद्रे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करो गुरुमेकमयोधनं
वहिरितो सुकुरुञ्च कुरुञ्च मे” ।

इति नैषध ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध + ख्युन्, नञ्-समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अश्वोद्-

• इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ । कोशला ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु भोजानां पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवनिका ।
पुरी दारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ।
श्रीरामधनुरग्रस्या अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं । * । तदर्थानं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीन्नोक्तविभ्रता ।
मनुष्या मानवन्त्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
सुप्तपुष्पावकीर्णं जलसिन्धेन निवृष्टाः ॥

तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।
पुरीमावासायामास दिवि देवपतिवंधा ।

कपाटतोऽखण्डवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।
सर्व्यन्तायुधवतीसुषिता सर्वप्रसिप्तिभिः ॥

सुतमागधसम्बन्धा श्रीमतीमनुस्रभान् ।
उच्चान्तालध्वजवतीं श्रुतज्ञीश्रुतसंजुला ॥

बधुनाटकसंघे च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।
उद्यानाम्बवोपितां महतीं प्राणभेःखर्णा ॥

दुर्गमार्मीरपरिखां दुर्गमन्यौर्दुरासदा ।
वाजिवाः यस्म्युयो गोभिरकृष्टैः खरैस्तथा ॥

सामन्तरासङ्घे च बलिर्कर्मभिराद्यतां ।
नानादेशनिवासैश्च यथिगुमिश्रपशोभितां ॥

प्रासादैः रत्नविभक्तेः पर्व्वैरिव शोभितां ।
कूटागारैश्च सभूयांमिन्द्रसेवामरावतीं ॥

अथ

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगयैभुतां ।
 सर्व्वरत्नसमाकीर्णा विमानगृहशोभिता ॥
 गृहगणानामविच्छिन्ना समभूमौ निवेशिता ।
 प्रालितखलसम्मूर्णामिन्दुकाग्रहसोदका ॥
 दुन्दुभीभिर्दृष्टैश्च वीणाभिः पखावैस्तथा ।
 नादिता भ्रमसन्धयैः प्रथित्या तामनुत्तमा ॥
 विमानमिव सिद्धान्ता तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितवैभ्रान्ता नरोत्तमसमाहृता ॥
 ये च बायोर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
 शब्दबेधश्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
 सिंहाख्याअवराह्याणां मत्ताना नदतां वने ।
 हन्तारो निश्रितैः शस्त्रैर्वाह्राङ्गवलेरपि ॥
 तादृशाना सहस्रेस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमावासायामास राजा दशरथस्तदा ॥
 तामभिमङ्गिणीवद्विराहता
 द्विजोत्तमैर्बेदशङ्कपारमैः ।
 सहस्रैः सत्यरतेर्महात्मभि-
 र्महर्षिकस्यैष्टैः धिभिश्च केवलैः ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये पञ्चमः
 सर्गः ॥ * ॥
 “तस्यां पृथ्वीमयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इत्थान्कृणामतिरथो यज्जा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकस्यो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निहतामित्रो निजवान् विजितेन्द्रियः ।
 धनेश्च सध्वैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महतेजा लोकास्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकास्य परिरक्षिता ॥
 तेन सव्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रोयवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मनो बद्धश्रुता ।
 नरास्तथा धनेः क्षेत्रलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
 नात्यसन्निधयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाधधनधान्यवान् ॥
 कामो वा न कदर्थो वा न्दशंसः पुरुषः क्वचित् ॥
 द्रष्टुं शक्यमयोध्याया नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥
 सर्व्वं नराश्च नार्थश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 सुदिताः प्रीलक्षताभ्या महर्षय इवामनाः ॥
 नाकुलुषी नासुकुटी नास्रग्वी नात्यभोगवान् ।
 नाम्दथो न न लिताङ्गो नाद्यगन्धश्च विद्यते ॥
 नाम्दथमोर्जी नादाता नाप्यनङ्गदन्विक्रष्टक् ।
 नाहस्ताभरणो वापि वृष्टते नाप्यनात्मवान् ॥
 नानाहितामिर्नारयन्वा न कुजो वा न तस्कारः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चाहृत्तो न सङ्करः ॥
 स्वकर्मनिरता निर्व्वं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनप्रीक्षाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
 नास्तिको नाहृत्तो वापि न कश्चिद्वन्द्वस्तः ।
 नाहृत्तको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
 नापङ्कजविद्वान्नास्ति नात्रतो नात्सहस्रदः ।
 न दीनः क्षिप्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नास्मीमाप्यरूपयान् ।
 शत्रुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥

अथ

वयोऽयम्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च वदान्याश्च श्रमा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्मैः सत्यश्च संश्रिताः ।
 संहिताः पुत्रपौत्रैश्च निर्व्वं स्त्रीभिः पुरोत्तमैः ॥
 द्दक्षं ब्रह्मसुहृदं चामोदेष्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीनु वर्षाणुपचारियाः ॥
 सा तेनेत्याकुनाथेन पुरो सुपरिगृहिता ।
 यथा पुरस्तात्सनुना मानवेन्द्र्य धीमता ॥
 योधानामभिकम्पाना पेषणानामधर्मिया ।
 सम्पूर्णं कृतविद्यानां गुहा केशरिद्यामिव ॥
 काव्योऽजविषये जातेऽव्योक्तिकैश्च ह्योत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हेमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलेर्मत्तैः पर्व्वतोपमैः ॥
 योरावतकुलीजैश्च मह्यपद्मकुलीस्तथा ।
 अङ्गनादपि निष्कान्तेर्वाग्मनादपि च हिपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मन्त्रैश्चैव भद्रमन्त्रैश्च सा पुरी ॥
 भद्रमन्त्रैर्नद्रमन्त्रैर्मन्त्रैश्च सा पुरी ॥
 नित्यमसौ सदा पूर्णा नागौरचक्षसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
 ता पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 शूद्रास्य शमितानिचो नक्षत्राणोव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां दृष्टतोऽरणागलां
 गृह्णैर्ज्वित्तैरेवपशोभितां शिवां ।
 पुरीमयोध्यां न्दसहस्रसंजुलां
 शूद्रास्य वै शक्रसमो महौपतिः ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये षष्ठः
 सर्गः ॥ युद्धायोग्ये चि ॥
 अयोमलं, स्त्री, (अयसो मलमिव) लौहमलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मखूरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
 “शतोऽङ्गुत्तमं किट्टं मध्यक्षाशीतवर्षकं ।
 अथमं षष्ठिवर्षीयं ततो ह्रीनं विषोपमं ॥
 यक्षौहं यद्गुण्यं प्रोक्तं तत्किट्टश्चापि तद्गुण्यं ॥
 इति वैद्यकं ॥
 (अस्य शोधनमारणं यथा,—
 “दग्ध्वात्तकाष्ठैर्मसमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्व्वीपितमश्वारान् ।
 विचूर्ण्य लोहं मधुना चिरेण,
 कुम्भाङ्गयं पाण्डुगद निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकर सेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अरं, स्त्री, (इयत्सि गच्छत्यनेन, षट् + अच् ।) शूद्रां ।
 शूद्राङ्गं । चाकार पाकि इति भाषा । शूद्रोश्च
 चि । इति मेदिनी ॥
 अरं, पुं, (षट् + अच् ।) जिनाना कालशक्रस्य द्वाद-
 शंशः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः । जिना-
 नामष्टादशतोर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरकं, पुं, (अ + ष्टकानु ।) शैवालं । इति ह्यार-
 वणी ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरगन्धः, पुं, आरगन्धस्तदा । सौदाक्षि इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयः
 आरगन्धश्चैव श्रेयाः ।)

अथ

अरघट्टः, पुं, (अरं शीघ्रं वक्षते चात्यतेऽसौ, अर +
 घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरो ॥ (कूपान्
 जलनिःसारणार्थं घटीयन्मभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 जलोत्सोक्तकाष्ठभेदः । “स कदाचिद्वाट्यैवदे-
 जितोऽरघट्टघाटिकामारारु कूपान् क्रमेण ग-
 ङ्कान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + स्तार्थे कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावर्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + अस्, नलोपः नञ्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥
 रजोगुणरहिते चि ॥ (निर्मलः । धौतः । परि-
 कृतः ।)
 अरदुः, पुं, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अर-
 लुत्तः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 अरथिः, पुं, (षट् + अणि ।) गणिकारिकाददाः ।
 इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डं ॥
 अरथिः, पुं, स्त्री, (षट् + अणि ।) निम्बश्यादारः ।
 अमिसाधनीभूतकाष्ठं । चर्षयद्द्वाराभिजनककाष्ठं ।
 इत्यमरः ॥ (अभिमन्थनकाष्ठं । अश्रुत्पादनाय
 यस्काष्ठं काष्ठान्तरेण दृश्यते तदरथिनामकं काष्ठं ।
 “विपञ्चवन्नोऽरथिमन्थनोऽयः
 प्रतापवञ्चैरिव धूमलेखा” ।
 इति धनस्यविजयथायोगे ।)
 अरथी, स्त्री, अरथिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“विधिना मन्त्रमुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररथीव ऊताशनम्” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अरथीकेतुः, पुं, (अरथी केतुरस्य सः ।) अभिमन्थ-
 रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरथ्ये, स्त्री, (अर्थ्यते मर्यैः, षट् गवौ, अर्थनिश्चेति
 अन्त्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
 कादिकं नवारणं । यदुक्तं,—
 “दण्डकं सैन्यवारणं जन्ममार्गश्च पुष्करं ।
 उत्पत्तावसंकारणं नैमिषं कुशाङ्गुलं ॥
 हिमवान्नुदरश्चैव नवारण्यं विसुहृदम्” ।)
 अरथ्यः, पुं, कटफलस्तदाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (स्नानामस्थानौ रैवतस्य मनोः पुष्पः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 “अरथ्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
 रैवतस्य मनोः पुष्पः पञ्चमस्यैवदन्तरं” ।)
 अरथ्यकदली, स्त्री, (अरथ्यस्यैव कदली, षष्ठीत्व-
 पुष्यः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)
 अरथ्यकापीली, स्त्री, (अरथ्ये कापींसी, सप्तमी-
 तत्पुष्यः ।) वनकापीली । तत्पर्यायः । वनगा २
 भारद्वाजो ३ वगोद्धवा ४ । अस्या गुणाः ।
 हिमलं । रूतलं । ब्रह्मशस्त्रतनाशिलश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरथ्यकुलत्पिका, स्त्री, (अरथ्यस्य कुलत्पिका, षष्ठी-
 तत्पुष्यः ।) कुलत्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलथी इति भाषा ।
 अरथ्यकुसुम्भाः, पुं, (अरथ्यस्य कुसुम्भा, षष्ठीत्व-

अर

पुरषः ।) वनकुसुमः । तत्पर्यायः । कौसुमः २ । अरिसुमः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्व । श्लेष्मनाशिलं । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरख्यघोषी, स्त्री, (अरख्या घोषी, कर्मधारयः ।) वनघोषी । पत्रश्राकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरख्यचटकः, पुं, (अरख्यस्य चटकः, घष्ठीतत्पुरुषः ।) वनचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ । अस्य गुणाः । शीतलं । लघुत्वं । सुकृद्विदारित्वं । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“चटकाखञ्जं तु शीतं लघुं लघुं बलप्रदं ।
तद्विहारख्यचटकं तत्तृणं लघुपथ्यदम्” ॥)

अरख्यधार्द्रका, स्त्री, (अरख्य जायते या, अरख्य + जन् + ड, अरख्या धार्द्रका, कर्मधारयः ।) वनार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः । वन खादा इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ श्रेष्ठशब्दे द्रव्यौ ॥
अरख्यजीरः, पुं, (अरख्यस्य जीरः, घष्ठीतत्पुरुषः ।) वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः । वनजीरा इति भाषा ।

अरख्यधान्यं, स्त्री, (अरख्यस्य धान्यं, घष्ठीतत्पुरुषः ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः । उड़ी धान इति भाषा ।

अरख्यमद्विका, स्त्री, (अरख्यस्य मद्विका, घष्ठीतत्पुरुषः ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली । डौश इति भाषा ।

अरख्यमुद्गः, पुं, (अरख्यस्य मुद्गः, घष्ठीतत्पुरुषः ।) मकुटकः । इति राजनिर्घण्टः । वनमुग इति भाषा । (अस्य गुणाः मुकुटकशब्दे द्रव्याः ।)

अरख्यवायसः, पुं, (अरख्यस्य वायसः, घष्ठीतत्पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः । दौंड काक इति भाषा ।

अरख्यवासिनी, स्त्री, (अरख्ये वसति या, अरख्य + वस् + णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यल्पमूर्धं वाता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरख्यवाल्मीकः, पुं, (अरख्यस्य वाल्मीकः, घष्ठीतत्पुरुषः ।) वनवाल्मीकः । इति राजनिर्घण्टः । वन वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलशब्दे द्रव्यौ ॥

अरख्यप्राणिः, पुं, (अरख्यभवः प्राणिः, कर्मधारयः मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वनधान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरख्यशूरयाः, पुं, (अरख्यगतः शूरयाः, कर्मधारयः ।) वनशूरयाः । इति राजनिर्घण्टः । वन-शोख इति भाषा ।

अरख्या, [न्] पुं, (अरख्ये श्वेव षिञ्) एकः । इति हेमचन्द्रः । नेकुडे वाघ इति भाषा ।

अरख्यघष्ठी, स्त्री, (अरख्याय गन्तुं घष्ठी, चतुर्थीतत्पुरुषः ।) ज्येष्ठसुक्ताघष्ठी । बौटाघष्ठी इति भाषा । यथा राजमार्तण्डे,—
“ज्येष्ठे भास्ति सिते पद्मे घष्ठी धारख्यसंज्ञिता ।
अननैककारास्तस्यामटन्ति विविने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं स्वान्यघष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलपत्राह्वारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरयादि । मूलं तदिवतरत् । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरख्यानी, स्त्री, (अरख्यं + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।) महत् अरख्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणोति सूत्रस्थेन द्विमारख्ययोर्न हत्वइति वार्तिकेन अरख्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं । इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारख्यानी” । इति हितोपदेशे)

अरतत्रयः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रया यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः । रत्यलज्जे त्रि ॥ (नास्ति रते शृङ्गारे त्रया लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (अ + अति ।) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥

अरतिः, स्त्री, (रम् + स्तिन्, नञ्समासः ।) अनवस्थितचित्तत्व । इति रत्नविः । श्रीडाभावः । इति कार्तिकेयः । रतिविरहः । रतिशून्ये चि ॥ (विरक्तिः ।) श्रुतिविरहः । अतुरागराहित्वं । उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं । निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । क्रोधः । औत्सुक्यं । उद्देशः । इष्टविद्योगात् चित्तस्याकुलीभावः । यदुक्तं,—
“स्वामीष्टवस्त्रलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सानु विज्ञेया” । सुकुवाभावः । अस्वस्थं ।
“अमोऽरतिविवर्णत्वं वैरस्यं नयनस्रवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (अ + कति, रतिः बद्धसुष्टिकरः, स नास्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिसुष्टिकहस्तः । जुपरः । इति मेदिनी ॥
“एकविंशतियुक्ते एकविंशत्यरत्नयः” ।
इति रामायणे । कपोशिः । हस्तः । करतल-पार्श्वः । बद्धसुष्टिहस्तः । कौल, युक्ती इत्यादि भाषा ।
“यदा मूर्ध्नि महावाङ्मः प्रहर्तुं विक्षिपित्यतः ।
तस्य शत्रु ददौ भीमो अग्ने चैनमरत्निना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाकाभावः । तच्च कन्यासंक्रान्त्यां कृतश्चेत् शृङ्गारन्धनं कथ्यते । सौरमाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृतश्चेत् शृङ्गारन्धनमित्युच्यते । इति लोकाप्रसिद्धं । तत्र प्रमाणां ।
“कर्कशमधयात् सिंहाद्दे सिंहाङ्गं सिंहाकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेश्वरो दत्त्वा सर्वं निशोदितं” ॥
इत्याधारमार्तण्डधृतवचनं ।
अरमः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे घञ् ।) अरमः । अघमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (गोचः । निष्ठाः ।) हीनः ।)

अरटं, त्रि, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि चर्मकर्तनकच्युरिकामदः यद्याङ्गं युजं । रथः ।) अरतिः, पुं, स्त्री, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥

अरत्, त्रि, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि चर्मकर्तनकच्युरिकामदः यद्याङ्गं युजं । रथः ।) अरतिः, पुं, स्त्री, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥

अरत्, त्रि, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि चर्मकर्तनकच्युरिकामदः यद्याङ्गं युजं । रथः ।) अरतिः, पुं, स्त्री, (अ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥

अरा

अररः, पुं, (अ + अर ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । स्वनाम-स्वातोऽस्त्रभेदः ।)

अररे, अ, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) तरान्वित-सन्मुद्रिः । शीघ्रसन्वोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शीघ्रं प्रत्युत्तरलाभेच्छया कृते अतिव्यपतया सन्वोधने ।
“अरे विकारसम्बोधे अररे तरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अररुः, पुं, (अरं वाति, ला + रु, अ + अर + रस्य ल ।) श्लोकाकटक्तः । इत्यमरः ॥ श्लोणाग्राक्त इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्साम-दृशात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद् + श ।) पद्मं । शारसपत्नी । इत्यमरः ॥ ताम् । रत्नकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्निर्म-मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।
“अरविन्दमिदं बोध्य खैलत्खञ्जनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चाहज्जस्रललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।) नलिनी । इति शब्दरत्नावली । पद्मसमूहः । पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-समासः ।) अरसिञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख” ॥ इत्युद्भटः ॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र नः, कप् ।) राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“शौरप्रायं जनपदं हीनसत्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तुहीनः । शासनकर्त-रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्तं सततं लोभं राजा दखेन शास्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रते भयात् ।
रत्नार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + तिच्, नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
“अरातिविक्रमासौकविकारविकोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्रभावेन तस्यासु वशं गच्छत्यरातयः” ॥
इति प्रकृतश्ले ।)

अरानं, त्रि, (अ + अरच्, अरमाणाति, आ + जा + क् ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥
“अरानैः खाभात्यादिकरभकश्रीभिरलकैः” ।
इति आगम्यह्वरी ।)

अरि

अरालः, ँ, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्षरसः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥ वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टछा । कुण्डला । इति शब्दरत्नावली ॥

अरि, ँ, (अ + इन् ।) अरुः । इत्यमरः ॥ ("उपकर्षारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा" । इति हितोपदेशे । [इति मनुः])

"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च" । अक्रं । इति त्रिकाश्लेषः ॥ खदिरभेदः । तत्पर्यायः । सन्धिका २ दाक्षी शूखदिरपत्रिका ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । रक्तानिर्पिचनानिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरिचं, स्त्री, (अच्छयनेन, अ + इच् ।) कर्णः । ह्यणि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकारः । इत्यमरः ॥ ज्ञेनिपातः ३ । इति भरतः ॥ ("बोलेरिचैश्चर्यैरिभक्तिः" । इति माधः ।)

अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् अरुन् कामादीन् वा दान्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतत्पर्यै खच् मुम्, उपपद-समासः ।) अरुदमनकारकः । इति सुश्रुतधो-याकरणां ।

("यथाकामं यद्योत्साहं यथाकालमरिन्दम । सेविता विषया पुत्र यौवनेन मया तव" ॥ "आत्वा तु तदुत्सहं सर्वमादीर्णं पाण्डुनन्दनाः । सुरङ्गा विविशुन्मूर्धे मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः" ॥ इति महाभारते ।)

अरिन्दः, पु, (अरिं रोगरूपं अरुं मृद्वनाति, मृद् + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अरुमर्दनकारी ।)

अरिभेदः, ँ, (अरेविट्खदिरस्येव भेदः सारः यथा सः ।) तत्त्वविशेषः । गुड्या वावला इति भाषा । उच्यतेऽप्ययः । इतिभेदः २ रिभेदः ३ गोधाखन्दः ४ अरिभेदकः ५ अहिमारः ६ पूति-भेदः ७ अहिभेदकः ८ विट्खदिरः ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-विनाशिलः । शोथानिसारकासविषवैसर्पनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,— 'तुलां धृतां नीलसहाचरस्य, श्रोत्रोद्भासाः संप्रपयेद्दुग्धयात् । पुत्र्यां चतुर्भागसे तु तैलं, पचेच्छनैर्दुग्धप्रयुक्तैः ॥ कल्कैरनन्ताखदिरारिभेद-जन्मास्यष्टीमधुकोत्पलाना । तत्तैलमाश्लेव धृतं मुखेन, श्लेथं द्विजानां विदधाति सद्यः" ॥)

अरिचं, स्त्री, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-समासः ।) सुतिकाण्डं । ("अरिचञ्चय्यां परितो विसारिणा सृजन्मनसस्य विजेन तेजसा" । इति रुचवंशे ।) अरुभं । तक्रं । मरुचिचक्रं । (यदुक्तम्, "रोनिबो मरुचं यस्मादवश्यम्भावि कश्चते ।

अरि

तल्लक्ष्यमरिचं स्याद् रिचमप्यभिधीयते" ॥ अरुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-लिङ्गः २ उपसर्गः ३ अजयं ४ ईतिः ५ उत्पातः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मद्यं । यथा । द्राक्षारिचं । दशमूलारिचं । वल्गुलारिचं ।

"अरिचं लघुपाकेन सर्व्वत्वेण गुणाधिकम् । अरिचस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः" ॥ इति वैद्यके ।)

("मरुचिचक्रार्थे लक्ष्मं यथा । नियतमरुचा-ख्यापकलिङ्गं । इति माधवसंयद्हीतरोगविनि-श्चयपत्रटीकाकाविवरणरक्षितः ॥ * । तत्र प्रकृत-वर्णोऽङ्गशरीरे विकृतवर्णोऽङ्गशरीरे दावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं सद्यदस्तिविभागेन यद्येवं पूर्व्वेष्वभिभागेन यद्युत्तराधर-विभागेन यद्यन्तर्वर्द्धिभागेनातुरस्यारिचमिति विद्यात्" ॥ इति चरकः ।

"शरीरश्रीलथोर्धस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तत्त्वरिचं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे" ॥ इति च सुश्रुतः ॥)

अरिचः, पु, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समासः) लघुनः । निम्बः । फेनिजकृतः । काकः । कङ्क-पत्नी । इति मेदिनी । दृषभासुरः । इत्यनेकार्थ-ध्वनिमञ्जरी । मद्यविशेषः । इत्युक्तिसहित-भयाचिचकदन्तीधियल्लादिभूरिभेषजकाथादिसं-स्कारवान् अरिचोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥ अस्य गुणः । अर्शःशोथघृहणीकफरोगनाशिलः । इति राजवल्लभः ॥

("अथैव चिरकालस्यं अर्थं यत्सहितं भवेत् । आसवारिचमैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं । यदपक्रौषधानुबन्धं सिद्धं मद्यं स आसवः । अरिचः क्षापसिद्धः स्यात्प्रयोगीर्णं पलांजितम्" ॥ इति प्राङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरक्योक्तः ॥ "शोकाश्रीयह्यौदोषपाण्डुरोगारिच्यरान् । इत्यरिचः कफकृताश्रोगान् शोचनदीपनः ॥ * । दन्तीचिचकमूलानासुभयोः पञ्चमूलयोः । भागान् पलांशानापोथ्य जलदोषे विपाकयेत् ॥ त्रिफलाया दधानाश्च प्रक्षिप्य चिपलं ततः । रसे चतुर्थशेमे तु पूते श्रिते समावपेत् ॥ तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासार्द्धं घृतभाजने । तन्मात्रया पिबेद्विषं अर्शोऽप्युपि प्रसुच्यते ॥ ग्रहणीपाण्डुरोगं ज्ञातवर्त्तुः पुत्रोत्तमं ॥ दीपनञ्चारचिचकं दन्त्यरिचमिदं विदुः" ॥ इति दन्त्यरिचः । इति चरकः ॥

"अरिचो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । गूढदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः । दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः । मूत्राग्निानोदरश्रीहृज्वरभोजार्थांसा हितः" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अरिचकः, पु, (अरिच एव सार्थं क ।) फेनिजकृतः, इति शब्दरत्नावली । रीटाकारश्च इति ख्यातः । अरिचशब्दाद्योऽप्यत्र । रिटा इति भाषा । (अस्य गुणा यथा,—

"अरिचकस्त्रिदोषघ्नो यहृजिदृग्भंषतानम्" । इति । एतत्पुण्यचूर्णैर्हि कुतपाना नेपाषडेष्टी कम्बलानामित्यर्थः प्रदात्पानात् शुद्धिर्भवतीति च स्वविदां मनम् । यदुक्तं मनुना, "कोषेयाविकयोःरूपैः कुतपानमारिचकैः । श्रीफलेरुःसुपट्टाणां क्षौमाणा गौरसर्व्वेषुः" । इति अरिचतातिः, त्रि, (अरिच + तातिन् ।) ज्ञेमङ्क रः । शुभङ्करः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभ भ्रंसनं । सौभाग्यबुद्धिः । कुशलातिशयः ॥ "तदम् भवता निष्पन्नाभिषां काममारिचतातिमाश्रा खहे" । इति महावीरचरिते ।)

अरिचदुष्टधीः, त्रि, (अरिच्येन मरुचसूचकनिमित्ते दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरुचसूचितलक्षणेन दृ धितबुद्धिः । मरुचकुतुब्धिमुक्तः । तत्पर्यायः विवशः २ । इत्यमरः ॥

अरिचनेमिः, पु, (अरिचस्य नेमिः, षड्हीतनुष्यः । निनावां चतुर्विंशत्यन्तर्गतदाविश्रुतिर्ध्वंशः इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसम्भूतः खनामख्यात कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे, "वाल्मीकिरिचनेमिश्च गण्डुश्च महाबलः । अथयश्चारिच्यैव विनतायाः सुताः स्मृताः" ॥ उभयोः प्रपौत्रचित्रकस्य पुत्रः खनामख्यातो राजा, यथा, हरिवंशे, "विचकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च । अश्वघोषोऽप्यवाहश्च सुपार्थक्यगवेष्यौ । अरिचनेमिरश्चश्च सुधर्मो धर्ममृत्सथा" ॥ खनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे, आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् । दत्तो विवखानपरोऽरिचनेमिश्चयैव च । कश्यपश्च महाभागोऽप्यमासोऽप्यन्तः" ॥)

अरिचसूदनः, पु, (अरिचं तन्नामानमसुरं सूदयति यः, अरिचस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः । इति त्रिकाश्लेषः ॥ शुभाशुभनाशके त्रि । (कृष्णः । स खलु माथुरे कल्पे अरिचनामानमसुरं सूदितवान् ।)

अरिचा, स्त्री, (अरिच + स्त्रियां टाप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुकी इति भाषा । (खनाम-ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान् जनयामास । यथा,— "अरिचा तु महासलान् गन्धर्वानामितौजसः" ॥ इति हरिवंशे ।)

अरुः, [स्] ँ, (अ + उत्ति ।) सूयुः । इत्युदादि-कोषः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुः, [स्] ँ, स्त्री, (अ + उत्त् ।) ब्रह्मं । क्षतं । इत्यमरः ॥

अरुः, [स्] च, (अ + उत्ति ।) मर्मं । सन्ति-स्थानं । इत्युदादिकोषः ॥

अरुचिः, पु, (न रुचियं च सः ।) रोगभेदः । स च सव्यभिजातेऽथवाहारात्सामर्थ्यरूपः । इति रक्षितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकाः २ अन्नज्ञा ३ अन्ननिभासाः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

("दोषोऽप्यक् सद्य च चित्तविपर्ययाच्च,

अरु

भक्षीयनिमु हृदि चावतते प्रगाढ ।
नाद्रे एचिर्भवति त भियजो विकारं,
भक्तोपवातमिह पद्मविधं वदन्ति ॥
इति सश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशमधे परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—
“अस्त्रैस्सौख्यं तापः पाण्डता क्लृप्ताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वजारागिता धृतिः” ॥
प्ररजः, पुं, (रजति, रज् + क, नञ्समासः) अर-
जमधरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भौंदालि इति
भाषा । (खनामख्यातदानवविशेषः ।
“प्रजादोऽश्वशिराः कुम्भः मंज्रादो गगनप्रिय” ।
अनुज्जारादो हरिहरौ वराह मंहरौऽरुजः” ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणः, स्त्री, (ऋ + उनन् ।) कुङ्गमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अरुणः, पुं, (ऋ + उनन् ।) सूर्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
स्मरसूतः २ अरुन् २ काश्चपिः ४ गरुडाग्रजः ५
सूर्यः । अरुन्दरुचः । अत्यन्तारामः । ईश्वररक्तवर्गः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारामः । प्रवृद्धितः । कपिल-
वर्गः । कुशभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्ग । इति मेदिनी ॥ पुत्रागरुदः । गुरुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्गयुक्तः । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।
“कपोताङ्गारुणो ध्रुमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।
इति रामायणे ।)
अरुणकर्मणः, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म-
धारयः) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः) ।
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडाग्रजः सारथिर्वस्य
सः) सूर्यः । इति जैमिनिः ॥
अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रिया टाप् ।) अतिविधा ।
श्यामा । मञ्जिष्ठा । चिह्नता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥
अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।
जटापुत्रद्वी । इति चिन्ताशुभ्रेषः ॥
अरुणावस्त्राः, पुं, (अरुणस्य अवस्त्रा षष्ठीतत्पुरुषः) ।
गरुडः । इति जैमिनिः ॥
“अरुणादरुजं श्रीमानारुरोह रणे हृदिः ।
सुवर्णं स्नेन वरुणा सुधर्मं खेचरोत्तमम्” ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बाणादित्यस्य उदयो यत्र
सः) । सूर्योदयात् पूर्व्यं मुहुर्नैदयकालः । यथा,—
“अतस्त्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । (यदुक्तं,—
“रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।
“सुन्दु प्रशंसत्यमर्षं यो घटात्सौख्योऽरुणोदये” ।
इति मनुः ।)

अरु

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पृथग्-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलाया तस्या खानं महाफलं ॥
माघे मासि मिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसमृद्धः ॥
अरुणोदयवेलाया शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं खानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तर्गङ्गा इति
न्यायात् । तेन बज्रशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-
खानन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
बज्रशतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरगतासंसर्गे-
खानन्यात् कालानां खानानां तत्फलानामपि बज्र-
शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-
नक्षत्रां पूर्णपरयोर्गङ्गाअरुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्व्यदिने तत्काले खानं ।
“अतस्त्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामा रजनी प्राञ्जल्यक्लायन्तचतुष्टयं ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसञ्चितं” ॥
इति कालमाधवीयशतब्रह्मवैवर्तियेन पूर्व्यस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मोद्देशेन
इतरस्य चेताराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारभ्याङ्गिकद्वयमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
रुणोदयकाले सुहृत्तार्थानतिथिलिभा एव खानं ।
“प्रतोपवासखानादौ घटिकेका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्गङ्गा आद्यादावस्तगामिनी” ॥
इति विष्णुधर्मोचरत् । अत्र घटिका मुहुर्नैत
आद्ध्योग्यकालानुरोधोदादिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त-
वचने घटिका दण्डरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तचतुष्टयमित्येकावक्यत्वात् । * ॥ ये तु सूर्यार्थ-
दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-
सप्तम्याख्यगुणफलविधिर्षोषादित्याञ्जन्तचिन्त्यं ।
प्रकरणान्त्ये प्रयोजनान्त्ये इति जैमिनिस्त्वैव
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःखाद्यो भवेत्सिद्धिं द्वौ मासौ माघमाघ्यानुौ” ॥
इति । विष्णुसूक्तौ । “यथाह्नि तथा प्रातर्नित्यं
खायादानातुरः” । इति नित्यखानप्रकरणात् प्रक-
रणात्प्राधान्यात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यखानान्तरभिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गाद्भिन्नसिद्धिरिति ॥ * ।
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
काम्यखानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सङ्गदशुक्तं । तदङ्गस्याक्रियया यत्र
साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियया यत्र
नादत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
“न खानमाघरेङ्गुक्ता नातुरो न महानिधि ।
न वासोभिः सङ्गान्तं नाविच्छाते जनाश्रये” ॥

अरु

इति मनुवचनेनैकदाञ्जखाननिधेधात् ।
“धर्म्मविद्याचरेत् खानमाङ्गिकञ्च पुन पुनः” ॥
इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
श्लेषे प्रधानानामपि काव्यानां तत्तद्विशकाल-
विहितानां तन्त्यैव सिद्धिरिति आहचिन्ता-
मणिः । निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरा सङ्ग-
दशुक्तं । गुणात्तरन्त्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तत् इत्युदीरगुडादिमाधुर्य-
भेदवन्नैर्दृष्टमशक्यं ।
“पदान्तरैऽपि कन्यास्ये रवौ आर्द्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पक्ष्मे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥
इति हेमाद्रिचतुर्दशपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रगर्हं कार्त्तिकमलमासात्तद्विषयं ।
“देशकालाश्रमत्वेन्द्रव्यदाटमनोगुणाः ।
सुहृत्संस्थापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * । तीर्थभेदे त्येकदापि
नानाखानं ।
“विषुवद्विवसे प्राप्ते पक्षवीर्यं विधानतः” ।
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्न-
प्रसङ्गुरोरसम्बन्धाच्च” । अतएव गङ्गावाक्यावली-
तीर्थचिन्तामण्योः । यत् प्रयागे अङ्गुस्नाने क्रोडी-
कृतैऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्गत्येन
पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं तदनुक्तं तदा सङ्ग-
खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्त्वह्यफल-
कामनाया तदानन्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ खाने
परिपाटीमाह द्वयकल्पत्वात्वा विष्णुः । सप्त-
वदरपञ्चाणि सप्तार्कपञ्चाणि च शिरसि निधाय ।
“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तस जन्मसु ।
तन्ने रोक्तेषु शोकेषु माकरी हन्तु सप्तमी” ॥
इत्युच्चार्यं खायादिति शेषः । रोके द्विद्वं । तिथि-
कृतस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वात् माकरीपदं
माकरार्कम्बच्चन्द्रमासीवितिथिपरं ।
“तिथिद्वये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासे द्वये विनिर्द्दिशेत्” ॥
इति ब्रह्मपुराणान्मन्तरादित्वेन तथा युक्त-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।
“यस्मान्मन्तरादौ तु रथमाहृदिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलाया तस्या खानं महाफलं” ।
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा,—
“महानवम्यां द्वादश्यां भरथ्यामपि चैव हि ।
तथात्तयदतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेदुभयः ॥
माघमासे तु सप्तम्या रथ्यास्यायान्तु वर्जयेत्” ।
द्वादश्यां श्रयनोत्थानद्वादश्यां । भरथ्यां शुक्रेण-
पातभरथ्यामिति कल्पतरुः । अत्र महानवम्यादि-
साहचर्याच्चान्द्रत्वं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-
मन्तरादिदिग्गणे व्वापि न राशुल्लेखः । यथा ।
भविष्यमत्स्ययोः ।
“अश्वकौ सुक्लानवमो द्वादशी कार्त्तिकौ तथा ।
दतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
पाशुनस्याप्यमावास्या पौषस्येकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवणायुष्टमी कृष्णा तथापाठस्य पूर्वाम् ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्मन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याद्ययकारिकाः” ।

अत्र अमावास्याः शुक्लतीर्थारिक्ताः शुक्लाः पुन-
पुनस्तथापटोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
रयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ ढटोत्या
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु ढटतीया चैत्रमास-
स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
कायां । “अश्वयुजि शुक्लानवमी द्वादशपूर्णे मधौ
ढटतीया च” । इति पाठाच्चैत्रढटतीयेव ग्राह्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याश्चान्त्यं सौराग्रमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दृव्यैर्जातसचन्दनैः ।

अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादिव्यतुष्टये ॥
माघेष्टय फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्रोक्तं तत्रायोऽतिददर्शनात्” ॥
अष्टाङ्गविधिना ।

“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भागोर्मूर्ध्नि दिन्देत् ।
ताम्पत्राचार्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराश्रिविशेषेण युक्त्वा विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते” * ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“जननी सर्वश्रुतानां सप्तमी सप्तपत्निके ।
सप्तम्याहृतिके देवि । नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
“सप्तसन्निवहप्रीते सप्तशोकाप्रदीपने ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
सप्तिरश्चः । इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अरुणोपलः, पुं, (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
रत्नवर्णमणिविशेषः । ज्वनी इति भावा । तत्प-
र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीदुष्यः ४ ।
इति श्लेषचन्द्रः ॥

अरुन्तदः, चि, (अरुन्धि मन्मथि तुटति, तुङ् +
अश् + सुम् च ।) मन्मथीडकः । तत्पर्यायः ।
मन्मथ्युक् २ । इत्यमरः २ । (परश्वः । कठोरः ।
श्रवणकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गा-
ह्वल काकः स्वयं कर्णारन्तुदमन्तरेण रक्षितं
त्वं मन्मथे कोकिलं” । इति भासिनीविषासे ।
मन्मथीडकः । हृदयग्रन्थिरूपमर्घ्यस्थानस्यार्-
कारी । यथा,
“नारन्तुदः स्यादात्तौऽपि न परत्रोहकर्मधी” ।
इति मयुः ।

“वीक्ष्या नारन्तुदा बुद्धि कर्मं श्रान्तं प्रतापवत्” ।
इति माघः ।
“अरन्तुदमिवाज्ञानमनिर्वाणस्य दम्बिनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न नन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्यायः । अरुन्धता २ । इति श्लेषचन्द्रः ॥ सा
कन्दमनुनिष्पन्ना महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
आकाशे सप्तार्धमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः ।
गतायुषस्ता न पश्यन्ति । (यदुक्तं—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाश्चमन्धती ।

अरो

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ।
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स नक्षत्रां यश्च देवीमरन्धतौ ।
ध्रुवमाकाशगङ्गा वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् बधुं
तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानिः, पु, (अरुन्धती जाया यस्य सः,
निङ् ।) वशिष्ठसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथ, बध्नीत-
पुरुषः ।) वशिष्ठसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुण्यः, पुं, (अरुण्यमर्घ्यस्थानं कायति पीडयति,
कौ + क ।) भस्मातकच्छदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अरुण्यारः, स्त्री, (अरुः करोति अरु + क्त + ट, उप-
पदसमासः बलः ।) भस्मातकमणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अरुण्यारः, पुं, (अरुः करोति, अरु + क्त + ट, बलं
उपपदसमासः ।) भस्मातकच्छदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अरुण्यारः, चि, (अरुः करोति, अरु + क्त + ट,
बलं, उपपदसमासः ।) त्रयकारः । द्वातकारकः ।
इति मेदिनी ॥

अरुह्य, स्त्री, (रोहति, रह् + क, नञ्समासः ।)
भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः । भूमि आमला
इति ख्याता ।

अरुण्यः, चि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
यथा । “अरुण्यवातावीसारादाविवाख्य” । इति
रत्नितः ॥ कुत्स्वितरूपः ।
((“इमामरूपामसतो भक्तयिष्यामि मातुषीम्” ।
इति रामायणे ।)

अरुण्यः, पुं, (ऋ + ऊजन् ।) सप्तविशेषः । इत्यणादि-
कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादि-
वृत्तिः ॥

अरे, व्य, (ऋ + ए ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अरे इति भाषा । अपाकृतिः । अरुदा ।
इति मेदिनी । (रोषाङ्गने । अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन । भ्रमणमधना यौवनजले त्वज त्वं
स्रच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिश्रवके । “अरे अतुङ्गन् ! निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अपिशुठविक्रतचेत्” ।
इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, व्य, (अरे + वीसायां द्विरक्तिः ।) अधम-
सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सकोषाङ्गानं । इति
शब्दमाला ॥

अरोकः, चि, (रघ् + घञ्, नञ्समासः ।) निघ्नमः ।
दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ शोकश्चिन्तामहितश्च ॥

अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीत्यर्थं, रघ् +
बिच् + यणुच्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
अरुचिरीय इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।

“वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्नैर्गोप्राणरूपगन्धः ।
अरोचकाः स परिशुष्टदन्तः
कषायवन्तौऽस्य मतोऽपिनेन ।

अरो

कङ्क्षसुषुं विरसच्च पृति
पिनेन विद्यास्तवगुणवत्तं ।
माधुर्यपेक्षित्यगुणवत्तैव-

विरस्यसम्भयुत्तं कपेन” ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचकाः न भोजने रक्षिसुत्यादयन्तीत्यरोचका
याधयः पञ्च वातजादिभेदेः * ॥ वातिकस्य स-
द्यगमाह । परिशुष्टदन्तः अस्त्रमद्येणैव परि-
शुष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवन्तः कषाय-
रसं वृत्तं यत्र सः * ॥ पैत्तिकमाह ।

“कङ्क्षसुषुं विरसच्च पृति
पिनेन विद्यास्तवगुणवत्तं” ॥
कङ्क्षमिवादिना विद्यादिव्यन्तेन पैत्तिकस्य क-
द्ययं * ॥ शैक्षिकमाह । तवगुणवत्तं कषय-
कच्छेनेन पठनीयः । यतो विदग्धः स्नेहा श्वश-
भावसुपेति ।

“माधुर्यपेक्षित्यगुणवत्तैव-
स्त्रिमलदैर्गन्धयुत्तं कपेन” ॥
पैत्तिक्यं सुखस्याभ्यन्तरे । खिण्णत्वं वृष्टिः * ॥
आगन्तुजमाह ।

“अरोचके शोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धेन स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारविच-
विदोषेण नैकारसम्भवेच्च” ॥

क्रोधादिवादिभिर्भेदाहृद्योरश्वश्वयोरोह्या ।
स्वाभाविकं अविद्यतरसं * ॥ विदोषजमाह ।
नैकारत्वं अनेकारसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विक्रान्तमिधायान्यदेशे विक्रान्तमाह ।

“हृच्छलपीडनयुत्तं पवनेन पिचात्
उडदाहृद्योषवज्जलं सकप्रप्रसेकं ।
स्त्रेयात्मकं बद्धजं बद्धमिच्छ विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरश्च” ॥

हृच्छलपीडनयुत्तं हृदि श्रुतेन पीडनं तेन युत्तं ।
द्योषः पार्श्वस्थिताभिनैव सन्तापः । बद्धमिच्छि-
दैवैः । बद्धजं उक्तवातादिरीगयुक्तं । वैगुण्यं
मनसो व्याकुलत्वं । जडता मूल्याङ्गता । अपरं
आगन्तुनं । भक्तदेवाभक्तच्छन्दो चरकसुश्रुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संयद्हीतौ * ॥ उडभोजस्त्रेयां
सद्यगानि प्रथमाह ।

“प्रक्षिप्तन्तु मुखे चाक्षं यत्र आखादते गरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तदेवमतः शृणु” ॥
आखादते अक्षस्य मिथत्वा न प्राप्नोति । तद्वं
मिथं न लगति इति यावत् ।

“चिन्तायिष्या तु मनसा वृद्धा स्पृष्टा च भाजनं ।
देवभाषाति योजन्तुर्भक्तदेवः स उच्यते ॥
जुपितस्य भवाचस्य तथा भक्तविरोधतः ।
यत्र गप्ते भवेच्छुद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” * ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।

“भोजनाद्ये सदा मय्यं तवयाद्रकमद्ययं ।
रोचनं दीपनं चरुं शैक्षिकच्छविशोधनं” ॥ २ ॥
शृङ्खररसचापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्चासकालं प्रतिश्यायकपापाम्” ॥ २ ॥
पक्षाशिका चिता श्रौतवारिष्या वक्ष्याशिता ।

एशालवङ्गकूर्परमरिचैरवधुतिता ।
 पानकस्यास्य गण्डमं धारयित्वा मुखे सुष्ठुः ।
 अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा” ॥
 अक्षिकोपानं ॥ ३ ॥
 “रामिका भोरको भट्टो भट्टं हिङ्गु समारारं ।
 सेन्धवं दधि-गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्थानुश्चिरत्तमा ।
 तन्ममेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रवर्द्धनं” ॥
 वक्रं ॥ ४ ॥
 “गन्धमार्वात्तैतं दुग्धं निवद्धं दधि माह्विषं ।
 रकीकृत्य पटे छुष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
 एशालवङ्गकूर्परमरिचैश्च समन्वितं ।
 नाम्ना शिखरिणी कुर्व्यात् रचिं सकलवक्षसा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 दे पले दाडिमादद्यौ खडाद्योषपलत्रयं ।
 चिसुगन्धिपलत्रैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तक्ष्यं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसन्मरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥
 “सवङ्गककोलमुशीरचन्दनं
 नतं सनीलोत्पलकण्ठ्याजीरकं ।
 जलं सङ्घ्रायात्सुसुप्तकेशरं
 कया सविन्धा नलदं सञ्चेषथा ॥
 तुषारः श्लेष्मणं शरीरभना-
 सिताभभागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुरोचनं तर्पणमभिदीपनं
 वक्षप्रदं दध्यतमन्दिरोपजित् ॥
 उदोविन्नयं तमकं गलयद्दं
 सकासिद्विक्कारचिद्यक्षपीनसं ।
 पृच्छथतीसारसुरक्षतं दध्यां
 तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति हि” ॥
 ककोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
 वाङ्कं । भट्टं लव्कं । नलदसुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
 सवङ्गदिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“यवागः पशुकोलेस्य कुण्डल्याद्व्ययुषकं ।
 सुङ्गयुषेया वा सन्यक् भक्षाना भोजनं हितं ॥
 अहिङ्गुयुष्याद्याश्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्तिस्रतवत् अष्टं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेले पटोलञ्च मलाखुः सुर्यं शठी ।
 जवयं धान्यकं अष्टं प्रसेहञ्च कटुचिकं ॥
 शूठीकोषपवात्सकं शतपुष्पा यमानिका ।
 तुषीरकस्य मृशानां शक्रं अष्टं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका अष्टा भट्टाङ्गारैररोचके ।
 आङ्गुलानि च मांसानि भोजयेद्भिन्नयुक्तम्” ॥
 इति हारीतेज्ञापुष्पादिनियमः ॥ ७ ॥
 “अरुचौ क्वचो यान्त्रो धूमः ससुखधावना ।
 मनोअमनपानञ्च हर्षयाश्वासनाणि च ॥
 कुष्ठसौवर्षाजाजी शर्करामरिचं विडुं ।
 धात्रेणापद्रकोशीरपिप्यस्त्युत्पलचन्दनं ॥
 क्षोत्रं तेजोवतो पथ्या शूष्यं सपवायञ्च ।
 आम्नां दाडिमनिष्यासाञ्जाजी शर्करायुता ।

सतेलमात्तिकास्तेते चत्वारः कवलयद्दः ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्यन्त्यातयेकजसर्वज्ञान् ॥
 भारवी मरिचाजाजी द्राक्षाद्विक्काराङ्गिम् ।
 सौवर्षं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥
 वस्तिः समीरयो पित्ते विरेकं वननं कफे ।
 कुर्व्याद्दद्यात्सुक्लानि हर्षयाश्च मनोज्ञानि ॥
 इति चरकोक्तास्तचिकित्सा । सनिदानलक्षणां चि-
 कित्साश्चाह ॥ * ॥ सश्रुतः ।
 “दोषैः पृथक् सृष्टं च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्त्यायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नाम्नेऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्त्योपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृक्कलपीडनयुतं विरसाननलं,
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृदाहृद्योषवज्जटा मुखतिक्तता च,
 मूर्च्छां सट्टहं भवति पित्तकृते तथैव ॥
 कण्डूगुहलकचसधवमादतन्ना,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा वङ्गनि,
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोभयविभ्रुतचेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽसुचिदर्शनाच्च” ॥* ॥
 चिकित्सा यथा,—
 “वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिबेच्च,
 खैहैः सुराभिरथवोध्यललेन चूर्णैः ।
 कृष्णाविडुङ्गुलवमस्फहरेयुभागो,
 राक्षैलहिङ्गुलवयोक्तमनागराया ।
 पित्ते गुडाङ्गुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
 खेहैः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
 राजगुन्माम्बुधुना तु सरोत्थकं स्यात् ॥
 रूजं यदुक्लमधुवर्गिलजे तदेव,
 सर्वैश्च सर्वैकवमेवमुपक्रमेव ॥
 मात्तापटोलविडुनेककीरनिम्ब-
 मूर्वाभयात्तवदरामलकेन्द्रहृत्तैः ।
 वीजैः करञ्जदृष्टपृष्ठभवेच्च पिष्टै-
 र्हेहं पचेत् सुरभिमुच्युतं यथावत् ॥
 मुस्तां वचा चिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
 भागौञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽपिने दिरदमूत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तामामतिविभा रजनीञ्च सुखां ॥
 मण्डकिमकममत्तञ्च सलाङ्गुलाख्यां,
 मूत्रे पचेत्तु मन्दिषस्य विधानविदा ।
 यताज्ञं सन्ति चतुरो लिहत्तस्तु लोहान्,
 गुल्मारुचिन्मनकण्डहृदामयाञ्च ।
 सात्मान् खदेशरधितान् विविधाञ्च मष्णान्,
 यामानि मूलफलधाडुवरागयोगान् ।
 अद्यादिसञ्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि सपुष्कलमनःसुखानि ॥
 आस्थापन विधिवदप विरेचनञ्च,
 कुर्व्यान्मूद्रुनि शिरसञ्च विरेचनानि ।
 शीतलपथानि रजनीपिष्यन्त्यातानि,

चूर्णाङ्गतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
 क्षुद्राशुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तित्तकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजतशुवर्गदश्राङ्गसिद्धैः,
 क्षार्थैर्येन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥
 मूत्रासवेर्गुडुक्षतेश्च तथापरिष्टैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेष्वयं कफवतहृते विधिश्च,
 श्रान्तिं गते ऊतसुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छामिघातभयशोकाहृतेऽन्तरशौ,
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
 अथशु चाप्यपचितेभु एनभवाय,
 पौराणिकैः श्रुतिपथैरमुमानयेत् ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपाशेष्यमरोचके तु ॥* ॥
 रसगन्धौ समौ शूडो दन्तीक्षायेन भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसेविपि अर्धकस्य रसेन वा ॥
 भातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
 पश्चाद्दिशोष्य सर्वोक्तात् टङ्गुलञ्चवचारयेत् ॥
 देवपुष्पं बाणमितं रसुपादं म्दतामृतं ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वारोचकशूलात्तमामवातं सुदाह्यं ।
 सोऽयं निवारयत्यायु केप्ररी करियां यथा” ॥
 सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥
 अर्कः, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) कुतौ ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ एककारः प्रकृतिः पश्चा-
 त्रेफनिमित्तकदिलं विभाषया वक्ष्यते ॥ तेन क
 अर्कयति अर्कयति एवं सर्वेना इति दुर्गादासः ॥
 अर्कः, पुं, (अर्घ + कर्मणि घञ्, कुलम् ।) सूर्यः ।
 इन्द्रः ताम् । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः
 इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभाता । इति दण्ड-
 दिनाथः ॥ लक्ष्मणा रविवारः ॥ इति ज्योतिषं ॥
 लक्ष्मिणेशः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकायकः
 ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्जूरः ८ क्षीरपुष्पकः
 ९ जम्बूनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरयाः १२
 सदापुष्पः १३ सूर्याङ्कः १४ आसोतकः १५ तूष्-
 फलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आसोतः १९ गण्डरूपः २० मन्दारः
 २१ अर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपथ्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापकः ३
 गण्डरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रक्तार्कपथ्यायः । विन्धोः
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
 दिश्वपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाता ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अधिकास्ति ।
 वातश्लेष्मण्यशःकुष्ठनिमिनाशिलञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशिलं । तोष्णलञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । किमिदोषत्रयनाशिलं । कुष्ठार्श-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तस्य पथ्यायुगाः ।
 “श्वेताको गण्डरूपः स्वामन्दरो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सं बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोपरलोकांनामा स्यादरकपथी विकीरणाः ।
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्तोतः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुक्षकण्डुविषग्रामान् ।
 निहन्ति श्रीहृद्युत्पाशःश्लेष्मोदरयज्जलकृमीन् ॥
 शुक्लां कुसुमं दृष्यं लघु दीपनपाचनं ।
 अरौचकप्रसेकाशःकासश्वासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
 कुक्षकमिन्नं कफनाशनञ्च ।
 अशौ विषं हन्ति च रक्तपिप्पलं
 संप्राहि गुल्मे श्वयथो हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिलोयां क्षिप्रं सलवणं लघु ।
 कुक्षुगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निघांसविशेषः ॥ अरक
 इति अरवीभाषा । तस्य विधियथा,—
 “अथकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्वरं यथोच्यतेगुर्यां प्रिये ॥
 एतच्छुद्धे सन्निपाते सञ्चरेत्साधरोगिणि ।
 क्रमादिते प्रयोक्तव्या अन्वया तु विनाशका ॥
 अथे गुण्या गुण्याः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकृतं ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सास्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
 वर्षाणान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहनिशं मया ।
 सम्यग्गो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
 एवारे एरुषत्तं च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विबोमात् एसु योजयेत् ॥
 लोहचूर्णं गौरिकश्च खटिका भृष्टमृत्तिका ।
 मृत्तिकाश्चिभ्रवं चूर्णं काचं कीकसकं रजः ॥
 यत्नानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 अंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
 गजजसम्भवाभ्याश्च घटितं तद्विप्रोषयेत् ।
 यथा गन्धसिनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्वाद्यन्तं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टा स्थालिकां कुर्वात् अक्षुसप्रान्तसारिका ॥
 एतन्मूत्रोदराकारा ह्यक्षुलेस्त्रिधेवघ्नी ।
 सारिकान्ते तु परिधि व्यञ्जुलेस्त्रिधोमिता ॥
 विनिर्मायाय सार्यन्ते यथा शिल्पविनिर्मितां ।
 क्षिप्रं कृत्वा नलं दद्याद्गजस्यसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्वात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधि तस्य चान्ततः ॥
 वेदाबुलं मन्त्रकोर्द्धे कार्यं तोषस्य धारणे ।
 समर्था तत्र नलिकां कुर्वाणोयविमोचनी ॥
 तस्यैवान्तरतो ज्येष्ठा जीर्णरुष्णा मृत्तिकासुना ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्वदेहापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वस्त्रे तु जीर्णाश्चिभ्रमृत्तिकाकारणं प्रिये ।
 पिशाजपुष्पले कुर्वात् दीर्घगर्भे ममोदरं ।
 निक्षिपेत्तत्र नागाश्चिसद्यं विषतुष्यदा ।
 सर्जिस्तारं महाक्षारं मृत्क्षारं श्वयानि च ॥
 गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नागामूत्राणि तत्र वै ।
 एवं कृत्वा मासभटकं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 कान्नास्यार्द्धं तदुद्धन्तु कुर्वाद्दशैर्युक्तं शुभं ।

शिवर्षाण्णायते सर्वमेकीभूत दृशस्तमं ॥
 ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्रव्यं ॥
 महाविषस्य संयोगासस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सूचोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्र कृत्वा प्रजायते ।
 एवं क्षाल्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्वात् पात्रन्तु लोहं ।
 श्वर्णं रौप्यं वापि कुर्वात् पात्रमकस्मभं ॥
 अथवा ताम्ब्रं कुर्वादन्यत्रुविलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्वन्ति कषायो न भवेद्रसः ॥
 अथान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरत्येव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 अन्नद्राकस्तथा तेन गन्धतालादिसम्भवं ।
 वेधकं सर्वंधातुरां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यत्तैलकरणे दन्तशार्कानिसारये क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकरो निव्यं स रोगिनैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुर्वितार्कस्तु यामेन दियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्गामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 अथ्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्कं प्रदृश्यते ।
 जीर्णाश्चिपात्रसङ्घिस्तो अथर्वणः प्रदृश्यते ॥
 शृङ्गकुन्देन्दुधवलोन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिङ्गोपरिगतः स्वादं दद्याद्द्वयमवन्तु यः ॥
 तमेवाकं विजनीयादन्वज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं एष्यादिति सुधीः ॥
 गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्वयापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्तयेदकं यदि मोह्यात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्विन्त्रिरालस्यकं तया ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्वाद्धान्तमितन्त्रितः ॥
 द्वीपोद्गमप्रसूनाना पिबेदकैर्पलं जनः ॥
 चन्नेत्यर्कैर्पलं वापि शीतात्तो मालतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनाथार्थं क्रमाज्ज्वेयाः षड्भयः ।
 धूम्राभिश्च दीपाग्निमन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराभिश्च भडाभिश्च तेषा वक्ष्यामि लक्षणां ।
 विज्वालो यो धूम्रिखलो धूम्राभिः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिशुक्लं यत् सुष्ठिमथ्ये समेयति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमिवाज्जः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्या योऽग्निदीपाभिश्चयेते ।
 चतुरश्रेण तेनैव मन्दाभिः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धकृत्वाभा दाभ्यान्तु मध्यमाभिश्चदाहृतः ।
 अर्द्धैस्तैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराभिः सर्वकर्मसु ॥
 मसकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्तु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाभिश्चदिरितः ॥
 सार्द्धशामश्च यामश्च याममेकं सुहृत्कं ।
 सुहृत्तमात्रमिवेवमकार्थं वज्रयः स्यताः ॥ * ॥
 जीर्णाश्चिपात्रे म्ह्येयादकं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे काःस्यजेऽथ हिमस्थले ॥
 पित्रेदकंसनिर्वापं पीत्वा ताम्ब्रं लभद्यमं ।
 कुर्वाद्दशुक्ताम्ले लेष्वर्णं भक्तयेत्ततः ॥
 मर्दान्दादिषु सर्वेषु अथतैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्तये न तु मर्दने ॥
 ये ये अथगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रितः ।

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्गता परमधार्मिकः ॥
 सस्येपि वा रोगिणे वा शयत्येऽर्कस्तु येन वा ।
 क्षाल्वा तल्लक्ष्यं दद्यादन्वया अक्षया भवेत् ॥ * ॥
 वर्णस्तराणा प्रमितिं द्रवोक्तस्य तु कारयेत् ॥
 शकैर्युक्ता विगुणित्वा त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
 एकशेषे गुणाः प्रोत्रं द्विशेषे वडंते गदः ।
 त्रिशेषे मरुतं वाचं स्वायं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदेतत् विज्ञाय दद्यादकं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नष्टसकान्यैरुष्णास्तु खरा एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तस्यैरुष्णास्तु खरा एकादश प्रिये ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गानु प्रविभ्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता ऋतवः क्षताः ॥
 वज्रयः पृथिवी मृत्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ॥
 विज्ञाय जीवं दूतस्य नाम्नाङ्गाक्षरयोजनं ।
 एवमेवातुरे कृत्वा हथोरुष्टावप्रोक्तं ॥
 क्षाल्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके श्रेषे शुभं भवेत् ॥
 समशेषे दीर्घरोगः न्यूनशेषे ष तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्यं दातव्यमन्वयोऽथं बुधैः ॥
 चक्रहयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादकं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्चस्तस्य यथा मम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथदातः संप्रवृत्तानि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
 पञ्चप्रकारद्वयस्य कुर्वाद्भिन्नाश्रवं मिषक् ॥
 अथान्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 अर्द्धं तृतीयसुद्धिदं चतुर्थं वृत्तलं भवेत् ॥
 पञ्चमश्च त्रयत्रयं तेषां विधिदथोच्यते ॥ * ॥
 रसवच्चर्णयेत् त्रयमथन्तकठिनन्तु यत् ॥
 दिगुणैः निक्षिपेत्तोयं द्वायाया स्थापयेच्च तत् ॥
 शिवकुष्कं भवेत्तोयं त्रयश्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वत्रयसमं मिषक् ॥
 कृत्वाष्टप्रहरं तत् सूत्येचन्द्रकरैरनं ॥
 संप्लव्य गणपतिं सूर्यं मेरुवं कुलदेवता ।
 निक्षिपेदकथने तत् क्षिप्त्वास्याकं समाहरेत् ॥
 वर्षाधिकन्तु यत् त्रयमथन्तकठिनन्तु तत् ॥
 चन्द्रनादीनि सर्वानि अथान्तकठिनानि च ॥
 कौटुम्भं घृणैर्युक्तं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं खरसेनापि नाकैर्भूमिण योजयेत् ॥
 यथार्कसंस्थितं द्रव्यं कुर्वाद्दोक्तु कथा वष्ट ॥
 अर्कं तरुणमेष्वयं तस्मात् न्योजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीविकदुष्टनिम्बार्दिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं त्रयं तदकंस्य विधिं श्रेष्ठ ॥
 दिगुणं निक्षिपेत्तोयं त्रये तु कठिने मते ॥
 अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्वात् पथ्ययमेककं ॥
 रक्षेत् त्रयं दिगुणितं दृष्ट्वा देष्टुं तु कौतुकं ॥
 पश्चात् दत्त्वाकथने तत् अर्कनिष्काशयेच्च ॥ * ॥
 आर्द्रत्रयं दिधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुपं गुणरसकं दिधा नीरससुच्यते ॥
 वास्तूकं सार्धं शार्कं निर्गुणैरुष्टमार्कं ॥
 धनुराद्यभिदं सर्वैर्मार्द्रैः सरससुच्यते ॥
 यथा नावान् चूर्णयित्वा विंशतिं निक्षिपेत्तं ॥

अर्क

सुहृत्संभुक्तं संख्याया ग्राह्योऽर्को विबुधोत्तमैः ।
 पञ्चान्तानु शशाश्रेण तुल्यतोयेन चेषयेत् ।
 दद्यात् घटीमर्ककरां ततोऽर्कं कलयच्छनैः ।
 यटाश्रयकरोराद्यमार्द्रयन्तु गीरसं ।
 विंशतिं निःक्षिपेत्तोयं अर्कं घर्मे च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्कं क्रमदृष्ट्यापिनोक्तवत् ।
 मृदुगन्धन्तु सिद्धा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातसावन्धसेज्जडसौरिख्याद्यान्तु तीक्ष्णकाः ।
 उग्धानि तेषां क्वाथाद्य निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिग्मयश्च निष्काशय तोयादीमथ कुट्टयेत् ।
 तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रदाश्रकं ॥
 निष्काशयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकं क्षीरिख्याद्या मृदुदुग्धमाः प्रकीर्त्तितः ॥
 अत्रे चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्मे विनिवेशयेत् ॥
 यावन्नलस्थोऽप्यता स्यात् ततो यन्ले विनिःक्षिपेत् ॥
 आदावीयधूर्णयित्वा मरुभ्रजलसंयुतं ।
 एव अर्थं लघुयित्वा सयुक्ताकं विनिर्हरेत् ॥
 खड्गोपत्य च व्यामार्गं फलाना मृदुकायिना ।
 सद्योनाश्च गृह्णीयादर्कं तोयेन वल्गिनं ॥ * ॥
 काष्ठोऽलम्बिकादीना व्यामाना दार्थ्यभागिना ।
 कृत्वा खन्धानि खड्गानि अश्रीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
 पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्जित्कारश्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्व्वं चत्वारिंशत्प्रकं जलं ॥
 क्षिप्त्वा तत्कलसं घर्मे यामाङ्गोनीयता भवेत् ।
 ततो यन्ले तु तदत्त्वा मृह्णीयादर्कमुपमं ॥
 अतिपक्वफलान्तु वीर्य्यतन्त्राकंमाहरेत् ।
 एव्यार्कं योऽुग्धं जलं प्रप्येषु दापयेत् ॥
 ब्रह्मरक्षणादीनि चिक्षिकादीनि यापि च ।
 क्षौण्डोऽप्युक्तोदके तानि वृत्तुललस्य श्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ प्रावदथाकांमाप उच्यते ॥
 इवदथोत्तमोपशान्त्वे प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 श्रवणपञ्चदशैर्वा जाल्यत्वेभिर्गतीभवेः ।
 गुणावपरिचितैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
 दुग्धे दधि रसे तत्रे क्षौत्रे तैले च सर्पिषि ।
 सूत्रादौ देहतोये च चम्बेऽदिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसलस्य कृतं यन्ममनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्व्वथार्कं इवदथास्य नामथया ॥
 अथवा स्तम्भकं त्रयं दध्नस्तु नवनीतकं ।
 वर्षदक्षीजलसोक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ॥
 गोकुण्डकान्तु दुग्धस्य तथा मयस्य किरणकं ।
 तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्व्वं द्रवसमन्वितं ॥
 यन्ले दत्त्वा इवदथं यथोऽस्यानीनिघ्नं ॥
 तथा स्थलं स्थापयित्वा इवैर्यन्लं प्रपूरयेत् ॥
 आच्छाद्यं सारकैः पूर्णं स्थालीं दद्यादधोसुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्वा इवः फेनं परिजलेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिभ्यो भवेदर्कसं कुर्व्यात् सुचिगन्धकं ।
 सव्वधामेव मांसाना दुर्गन्धानाश्च सर्व्वशः ॥
 हृवाभक्ता हिरुकोरमेपिका राजिका कृता ।
 नवीमायां हृषिकीयां दद्यात्तन्मथ पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदर्कस्तु यथा दुर्गन्धतां जनेत् ॥

अर्क

तथा पुनः पुनः कार्य्ये जायते गन्धवारयं ॥
 व्यायति रोचको गन्धो भवेत्तद्विद्विदीपनं ॥ * ॥
 सर्व्वैर्कंप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
 अर्क्यान्तु प्रदत्तथा ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्व्वं च वल्लरोगेषु महिषाक्षादिवासना ।
 महिषाक्षस्तथा रालं निर्यासं सर्व्वकस्य च ।
 कृष्णागुरुः कदम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चकं ॥
 सर्व्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्व्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
 चन्दनश्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 रसाकचूर्णरोगोह्ववाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
 जटामासी नखं पत्नी खड्गं तगरं रसः ।
 शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका अमी ॥
 वास्येदा दशभूयं जिदोभातेन चाकं ॥
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अद्यग्रहपिशाचकाः ।
 पद्माशुद्धमपाषाणान् तावन्महिषगुणस्तुः ।
 चतुरंशं चन्दनश्च जटामासी च तावती ॥
 जिभायाः सर्व्वकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
 उशीरं तु दिभागं स्यात् द्रवमृदं नखं समं ॥
 कर्पूरो गन्धानामिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 एव दशभूधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलायुल्लयनादीनां निर्गन्धीकरयं श्रेयुः ।
 उत्याद्यान्तुर्विद्यं सन्धक् तक्रमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
 पथ्यायमेकसत्सम्भयेऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्याद्विष्काशयन्तकं कुर्व्यात्तच्छाठमांशकं ॥
 द्यौषधीरसेऽप्येवं मूत्रोपचरसेऽपि वा ।
 त्रिपथ्यायोत्तरं तत्तु रसानं क्षालयेत् सुधीः ॥
 हरिद्राजिकातोये स्थाप्यं पथ्यायमेककं ।
 उष्योदकेन संक्षाल्य पथ्यायं वासयेत्ततः ॥
 सद्यस्वपनीऽप्यैर्वा अभावे पल्लवैरपि ।
 आलोडयेद्दशानेन पद्माशेन च मस्तुना ॥
 शुक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसनोस्य ह्यैर्गुणमिति भूतले ॥
 एकतः सर्व्वं एवाकां मासार्कस्तु तथैकतः ।
 मया स्वर्गे मृह्णीयस्तु प्राप्तं तत्र च नाभूतं ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्यापे मम धिगु जीवितं प्रभो ।
 नीता वाद्य प्रभुता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
 न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं कारोर्हर्षं ॥
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मा प्रति सोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्तं ते देवान्ध्यालमेव च ।
 किन्ते कार्य्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकारोचनं ॥ * ॥
 संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मयस्याकं तथैव च ।
 इथाया विजयादीनां लभ्यते वैः सुखं महत् ॥
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुसं कठिनं घनं ॥
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्नाद्विष्काशयेच्छनैः ॥
 मृदुणं यद्भवेन्मांसं चत्वारिंशत्प्रकं पदः ।
 खलखड्गोहते वस्त्रिन् दंष्ट्रं च क्षालयेच्छनैः ॥
 ब्रह्मश्रेणाद्यगन्धेन तद्विलोथ च निःक्षिपेत् ।
 रसमिच्छोरुमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 जातीपत्रं खड्गश्च त्वमेका वयमेकेशरं ।

अर्क

भरिचं मृगनाभिश्च विद्वैर्गन्धाद्यकं लिदं ॥
 कार्य्ये एष्यपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महिषाक्षादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
 दृढमासस्य खड्गानि लघुन्येव प्रकल्पयेत् ॥
 दद्याच्च तुवरीं तत्र खड्गं प्रोक्तया दिशर ॥
 क्षालयेदारगलेन त्रिवारं कीथवारिणा ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्णवत् ॥
 वृढमासस्य खड्गानि कुर्व्यादतिशयूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पथसा पुन ॥
 सप्तवाराणि खणं चयेत् पूर्व्ववदेव हि ।
 तदत्त्वा यन्ममध्ये तु हरेत् पूर्व्ववदेकं ॥
 सर्व्विन्दारं यवन्दारं श्वेतन्दारश्च टङ्गं ॥
 सौभाग्यन्दारकं सौरन्दारं शङ्खभवं तथा ॥
 अर्कं सेज्जडपाषाणान्द्वारश्च तुवरी तथा ॥
 अपामार्गभवं क्षारं तथाऽसौ खड्गानि च ॥
 खड्गाद्यकमेतच्च सैन्धवं च सुवर्चनं ॥
 विद्वं समुद्रमात्रं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 कृत्वा सर्व्वीणि चैकत्र निम्नरीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्या विनिःक्षिपेत् ॥
 नखांशनिम्बरसकैः सर्व्वमार्द्रोक्षतत् तत् ॥
 अथःसक्चिद्रपीठरीं मर्ध्यं कूप्या निवेशयेत् ॥
 म्लक्ष्णपटसमायुक्ता सहदेभिं यथाविधि ।
 तस्यापे कूपिका योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ॥
 सा कूपिका तले श्याप्या मेलयेच्च द्वयोर्मुखं ॥
 जलसुधां यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
 अथयः क्रमतो देयां यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षाराकार्यां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्थानि मांसानि शङ्खुश्रय्यादिकान्यपि ।
 सर्व्वीण्यपि विलीयन्ते शङ्खदावे न संशयः ॥ * ॥
 पारावताजचटकशशृक्कर्त्तित्ठुभाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्व्वे मांसेषु मृदुला मृत्ताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शङ्खकिसम्भराः ॥
 एते कठिनमांसः स्युः पक्षिणां जलचारिणाः ॥
 गजकुम्भीरथयटायाः सुगन्धा वक्त्रादयः ॥
 गोधा गोऽथवा लुणापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तित्वा ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मथं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि प्रठितं तत् समुद्धरेत् ॥
 तद्वासनाशित्ययंमृदुगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्णैस्तेर्धुपयेद्भूपज्जायते गन्धपञ्जितं ॥
 अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
 तुषोदकेर्धैरामैः सतुषैः सक्कीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सक्कीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वस्वामादकं ॥
 आरनाबन्तु गोधूमैरामैः सान्निलषीकृतैः ।
 धान्यांश्चं प्राणिवृत्त्यादिकोद्भवदिक्रतं भवेत् ॥
 श्रयङ्काकीराजिकायुक्तेः स्यान्मूलकद्रव्यैः ।
 सर्व्वपक्षरसैर्वपि प्राणिलिपिकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलपलादींश्च सक्केहलवयानि च ।
 रक्तीक्ष्ण्यं क्षौद्रोक्तौ यस्तस्युक्तमभिधीयते ॥
 पक्षीधन्मसंसिद्धौ योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ॥
 अरिष्टकमुपाक्रेन सर्व्वतश्च गुणाधिकं ॥
 प्राणिलिपिकपिष्टादिकृतौ योऽर्कः सुरा तु सा ।

अर्थ

एतन्वाशिवापि उर्विहित्वा वाहनी स्यात् ॥
 इन्द्रोः पत्नी रसैः सिद्धः सोधुः पक्षरसस्य च ।
 कामैस्त्रैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्तुतः ॥
 पर्यायावाम्भवेन्मद्यं तामस्यं राक्षसप्रियं ॥
 मयङ्गलावाप्राजसन्तु तदुद्धं सात्विकं भवेत् ॥
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
 तामसे निन्द्यकर्मैर्वाणि विद्राक्ष मरिदा चरेत् ॥
 भङ्गादिमत्तत्रयाणां यवाणीपादयोगतः ।
 अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्थान्मदस्य स ॥
 धुस्तूरादिकवीजानि तर्कं पयसि निम्बिपेत् ।
 कण्डशोभविषय्यादिरहितोर्को भवेत् स हि ॥
 इति श्रीशङ्करानाथकृताचरितकित्वायां यन्त्रशतकं
 द्वितीयं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलार्कगणान् प्रिये ।
 हरीतक्याः शूलकृष्णकामलाणां हनाशनः ।
 विभीतकस्य ढट्कृदिकफकासविनाशनः ।
 आमलस्य चिदोषासपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिपल्याः आसकासामवातार्शोऽज्वरशूलहृत् ॥
 मरीचस्य क्कमीन् आसं हरेत् सर्वान् गदानपि ॥
 ग्रन्थिकस्य ज्विहगुल्मकफवातोदरापहः ।
 चण्वाकोऽत्यन्तश्चिकित्सां विशेषाद्गुदजापहः ॥
 अर्कस्तु गजपिपल्या वातश्लेष्माग्निमान्धनुत् ॥
 चित्रकस्याभिज्ञत् कासग्रहणीकृमिशोधकः ।
 यवान्याः पाचनो रथो दीपनः शुकशूलहृत् ॥
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वक्तिशोधनः ॥
 पारसीकवयान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
 जीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
 कृष्णजीरस्य चक्षुषो गुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ।
 कारव्या वज्रहृत् हृत्को ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
 धान्यार्कस्य ढषादाहवमिन्नासत्रिदोषहृत् ॥
 शोथञ्ज्वरानिलश्लेष्मशूलान्निवारो गहृत् ॥
 मिश्रेयाया वङ्गिमान्धयोनिशूलकमीन् हरेत् ॥
 ज्वालामरीचकस्यापस्फारभुतत्रिदोषहृत् ॥
 मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेथ्याः सर्वरोगान् हरेत् कुञ्जरवालिना ॥
 चन्द्रशूरस्य हिक्कास्त्रवातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
 हिङ्गुनः पाचनो रथः कृमिशूलोदरापहः ॥
 वधया वङ्गिवमिहृत् विन्वाध्वानशूलहृत् ॥
 पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादनर्ष हरेत् ॥
 तुलिङ्गनस्य खरहृत् हृत्कण्डमुखशोधनः ।
 शूलत्रय्यिमवस्त्रको विशेषात् कफकासनुत् ॥
 हीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलं पिरङ्कं ।
 ह्युषाया हरेत् श्लेष्मं विषं मोहश्च दारुणं ॥
 ह्युषायाः समीराशौघहृत्कीगुल्मशूलहृत् ।
 विडङ्गस्यादरश्लेष्मघ्नमिवातविषमनुत् ॥
 तुष्योर्गुणव्याश्यासकासजीह्वकमीन् हरेत् ॥
 वंशरोचनस्युष्णाद्यकफासज्वरान् हरेत् ॥
 समुद्रपेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ॥
 जीरकस्योः शुक्रकफपक्षच्छीतस्यः समः ॥
 आर्यभः पित्तदाहृत्कफासवातद्वयापहः ।
 महेमेदोद्भवोर्कोलु उच्यस्तन्यः कफापहः ॥
 महेमेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ॥

अर्थ

काकोत्थाः शुक्रलः शीतः पित्तशोभञ्जरापहः ॥
 क्षीरकाकोत्थिकाजातो वृंहणो दाहवालहा ।
 ऋद्धा नख्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
 वृद्धा गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
 मधुयष्ट्याः केशकरः सूर्यः पित्तानिलास्तमित् ॥
 जलयष्ट्या विषच्छर्दिद्व्यास्तानिलायापहः ॥
 कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहान्नाहृत्कारनुत् ॥
 आरवधस्य पित्तान्नासतिदावर्कशूलहृत् ॥
 कट्ट्या मेहश्वासकासक्षमिकुष्ठज्वरपहः ॥
 भूमिन्मस्य ढषाकुष्ठज्वरप्रणहामिप्रणुत् ॥
 भद्राया वक्तृपित्तान्नासतिदावर्कशूलहृत् ॥
 मदनोत्थः हृदनेन चातुर्थ्यञ्जरादिहृत् ॥
 राकोद्भवः समीरास्त्रवातशूलोदरापहः ॥
 नागभिन्नोद्भवो भोगिलुतायासुविकारहृत् ॥
 माचिकान्तु पित्तान्नासतिदावर्कशूलहृत् ॥
 तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृत् दण्डिदीपनः ॥
 ज्योतिष्मथा वान्तिकरो वङ्गिबुद्धिस्यतिप्रदः ॥
 कुष्ठस्य हर्नि वाताशक्यासकुष्ठमहत्त्वधान् ॥
 पौष्करस्याश्चिन्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलहृत् ॥
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिकरः कण्डूविनाशनः ॥
 शृङ्गा हरेद्दुर्लभवातहिक्काढ्य्याद्यथसरान् ॥
 कटफलोत्थः श्वासकासप्रमेहाशौश्लेषीन् हरेत् ॥
 भार्या हरेत् कफश्वासपीलस ज्वरमारतान् ॥
 पाषाणभेदजो योनिरोगक्ष्मास्त्रगुल्महृत् ॥
 धातकीजलुषासारविषक्रोमविषर्षित् ॥
 मङ्गिकाजो विषश्लेष्मार्क्तातोसारकुष्ठहा ॥
 कुष्ठम्भजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ॥
 लान्ताजः कृमिबीसर्पत्रयोरेक्षतकुष्ठहा ॥
 हरिद्राया मेहशोथलग्नेदोषत्रयपाशुनुत् ॥
 आरव्यकहरिद्रायाः कुष्ठवातान्नाशनः ॥
 कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्डूविनाशनः ॥
 दार्या विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्थोरगनुत् ॥
 रसाज्जोद्भवो नेत्रविकारत्रयदोषहृत् ॥
 वाकुत्थाः कृमिविष्टम्पाशुशोथकम्पाहः ॥
 प्रपुत्राटस्य हृन्त्येव कण्डूद्रुविभानिषात् ॥
 विषाजो दीप्तहृत् पाके कफपित्तान्निवारहृत् ॥
 कोत्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ॥
 उहृत्त्यजोद्भवो नेत्रोदरातोस्तरशोधकः ॥
 भङ्गातकोद्भवो हृन्त्यात् ज्वरोदरकृमिप्रणान् ॥
 गुडुचा दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
 ताम्बूल्या मुखदोर्गन्धमलनातकृमापहः ॥
 वैश्यः श्लेष्महरो बल्यो लघुश्लेष्मघ्नः पाचनः ॥
 गम्भीरीजो भ्रमद्व्याशुलाशौविषदाहृत् ॥
 पाटल्याश्चर्दिशोधास्रट्श्लेष्मार्चिदाहृत् ॥
 अथिमज्योद्भवः शोथकृमिपाण्डुलासनुत् ॥
 श्येनाकजस्तु गुल्माशौकृमिहृत्पित्तान्निवारहृत् ॥
 श्रापिपल्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहृत् ॥
 टन्निपल्या ज्वरवासरक्तातोस्तराहृत् ॥
 पाताम्बा ज्वरवैरस्यमलादोषकशूलहा ।
 कण्टकार्या गर्भकरः पाचनः कफकारहृत् ॥
 गोकुरस्याभरीनेहृत्कण्डूहृत्प्रदोषवातहा ।
 जीवन्थाः सारहृत्प्रदोषविषतयनाशः ॥

अर्थ

सुदुपण्याः शोथदाहृत्प्रयथोऽतिसारहृत् ॥
 मनापण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरान्निवृत् ॥
 पञ्चकुशुबुद्धः शूलशिरःपीडोदरापहः ॥
 अरुकोत्थो त्रपश्वासकासकुष्ठाममारतान् ॥
 कन्यान्तो वातकुष्ठकण्डूप्रणविषापहः ॥
 च्चर्कान्तो ज्विहगुल्माशौश्लेष्मोदरकमीन् हरेत् ॥
 ज्योत्सो वेधतो हृन्त्याद्व्रणशोथोदरप्रणान् ॥
 स्वातलोत्थः कफान्नाहृत्पित्तोदावर्कशोधकः ॥
 स्वाहृत्स्यो लेपतो हृन्त्यात् श्लेष्मास्त्रयथार्जतः ॥
 कर्कोरोद्भवो नेत्रकपोकुष्ठप्रणापहः ॥
 अथाश्लेष्मविषवत् भद्रयो लेपने सृहृत् ॥
 अतृजो हृत् कोशयुक्ताक्षमिषादिकं ॥
 वायोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥
 पाटो इति पित्तान्नासकप्रणहृत् ॥
 निम्बकोधमदृत्कासज्वराश्चिषविप्रणुत् ॥
 म्भारिनिमोद्भवो गुल्मशूलविषाविषनाशनः ॥
 पारिभरीऽनिषश्लेष्मशोधमेदकृमिप्रणुत् ॥
 आधुन्वरी गुल्मनाशागुदम्भेप्रणयापहः ॥
 क्कोविदारस्तु पित्तान्नासकप्रणहृत् ॥
 श्रौभरङ्गान्तो चचिहृत् शुक्रयो ग्राहिदीपनः ॥
 मधुश्लेष्मोद्भवो हृन्त्यात् विद्रुमिश्रयुक्तिमीन् ॥
 प्रियञ्जो विषहृत्प्रयो नस्येनाश्लेष्मोदरहृत् ॥
 गिरिकर्थाः कुष्ठशूलशोथप्रणविषापहः ॥
 सिन्धुवारीद्भवो हृन्ति शूलशोथाममारतान् ॥
 निगुणकरो हरेत्क्षतुशूलकृष्णीन् लघुः ॥
 औदञ्जो दीपनः शीतः कफद्व्यामकुष्ठमित् ॥
 कारङ्गः कफश्लेष्मार्शौश्लेष्मविषापहः ॥
 छतकाश्लेष्मो मेढो वाताश्लेष्मिकुष्ठमित् ॥
 कारङ्गः पित्तान्नासकप्रणहृत् ॥
 उषटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
 गुण्डाया हरेत् श्वाससुखशोथभ्रमज्वरान् ॥
 कापिकण्डूवो छथो वृंहणो वातिकम्भहृत् ॥
 माण्डकोहिन्शुद्धवस्तु छथो दोषत्रयापहः ॥
 पिचः कुष्ठाश्लेष्मोऽपि तपान्नासकप्रणहृत् ॥
 सुसक्तान्तरे वैष्णुरिति च पाठः ॥
 काण्डकार्या दीपनः श्लेष्मशोथोदरहृत् ॥
 वैतलो हरेत् दाहं शोथशोथोनिरुगप्रणान् ॥
 जलवेतजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
 इक्ष्वाकान्तु हरेत् चराचरविषं सुटं ॥
 च्चर्कोऽरस्य शूलामशोथप्रणविषापहः ॥
 ज्वालको ग्राही वाताश्लेष्मप्रणहृत् ॥
 श्यापिपल्याश्लेष्मोद्भवो मूत्रातोस्तराशनः ॥
 म्भारिन्वर्को हरेत् कण्डूं वाताश्लेष्मः ॥
 नागमूत्रान्तु मूष्मोमोहहृत् परः ॥
 काण्डकार्यान्तु वेवेत बन्धापि कभने सुतं ॥
 खर्गवर्कः शिरःपीडानिदोषान् हृन्ति दुग्धः ॥
 कर्पाश्लेष्मः कर्पोरस्यः कर्पोरोगान् विनाशयेत् ॥
 वंशजः कफपित्तान् कुष्ठान्नासकप्रणहृत् ॥
 म्भारिन्वर्को वक्तृशोथनिदोषापिषापहृत् ॥
 पाशा जयेत् ज्वरच्छर्दिदुष्ठातोस्तरहृत् ॥
 श्लेष्मोद्भवो रोको पित्तार्शोदरापहः ॥
 ज्वरहृत्प्रदः शीहृत् गुल्मप्रणविषापहः ॥

अर्क

अवसतो मदभान्तिपिचाद्यकुकुष्ठकाञ्चिन्त् ॥
 मखिञ्जोऽन्तनवकृत् श्रीहमोऽहनिनात्तिञ्जित् ॥
 अषामागोभवश्चिर्कामेदोऽनिनापहः ॥
 आरक्तायामार्गभवो धातुसम्भनकारकः ।
 कोक्त्रिचात्तभवः प्रीष्टो वैकाचोफान्निवारयेत् ॥
 अस्त्रिसंहारिकायास्तु भद्रसन्धानकृष्णे ।
 कुमारिकाया उख्योऽप्रिदग्भवस्त्रोत्कान् जयेत् ॥
 पुनर्नवायाः श्रेतायाः सन्नेत्रामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्ताया ग्राहो पिचाखनाशनः ॥
 प्रसारिण्या वातहरो रथ्यः सन्धानकृत् सरः ।
 शारिवाया वक्रिमान्दकासामविषनाशनः ॥
 भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केशरुत्थः शिरोऽर्पिहत् ॥
 श्यायुष्मीकतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
 त्रायन्त्यकः शुकविषविलेपोऽञ्जराशनः ॥
 मूर्ध्याया मोहहृद्भोगकशुकुष्ठञ्जरापहः ॥
 काकमाथा नेत्रहृत्कृदिहृद्भोगनाशनः ।
 काकनामाभो वामी श्रोत्राशिशिञ्जुकृष्ट ॥
 काकजङ्घोवो रथ्यात् उचरकशुविषकिमीन् ।
 नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषविकिमिमीन् ॥
 मेघशृङ्गाः श्वासकासत्रणश्लेष्मादिशूलहृत् ।
 हंसपादा हन्ति शूलभूतरक्ताविषग्रान् ॥
 सोमवक्त्रास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृत् रसायनः ।
 व्याकाशवह्न्याः श्रौतोऽर्कः पित्तश्लेष्मानाशनः ॥
 पातालगण्डीजातोऽर्कः रथ्यः पवनपापहः ।
 दन्दादत्तोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोत्रणापहः ॥
 वटपञ्जीभवश्चोष्णो योगिभृत् गदापहः ।
 हिङ्गुपथा विबन्धाश्लेष्मग्लानिनापहः ॥
 वंशपन्थाः पाचनोष्णो हृत्सिगतदंशहत् ॥
 मत्स्याक्षकोऽग्राहिशीतकुष्ठपित्तकफाञ्चिन्त् ॥
 सर्पाक्षा रोपणः सर्पदंष्ट्रिकोन्दुदंशहत् ॥
 शङ्खुपथ्या विषहृत्ः स्त्रितिकान्तिनलाभिदः ॥
 अर्कपथ्याः क्षमिन्नेधमेहपित्तविकारिन्त् ॥
 लम्बायुकाया भगवर्गस्तपित्ताविसारहृत् ॥
 अलम्बु श्वासम्भवोऽर्कः क्षमिपित्तकफापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो रथ्यलम्बो क्षिमिप्रयुत् ॥
 भृश्यामल्याः कासदृष्याकफपाण्डुज्जवापहः ।
 ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः धम्यासाश्वसतः कविः ॥
 ब्रह्ममण्डुकिका पाण्डुविषशोथध्वरात् हरेत् ॥
 श्लोणपथ्या उचरश्वासकामशाथजन्तुजित् ॥
 सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिश्चक्ष्मापाण्डुतः ।
 बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदंष्ट्रणापहः ॥
 मार्काङ्गिकाया दुर्गन्धविषग्लोदरापहः ।
 देवदास्याः शूलगुल्मश्लेष्माशोवातजित् परः ॥
 धन्तुरोऽग्राहिहिमो वक्रिहृद्भ्रजदाहृत् ॥
 गोजिङ्गाया नेत्रकासत्रणसारञ्जरापहः ॥
 नागपथ्याः सर्पविषसर्वशङ्खिनवारकः ।
 वेल्नरो मुखघातासरोयोन्निनात्तिञ्जित् ॥
 क्लिक्त्वा वक्रिचिह्नदंष्ट्रकुष्ठक्षमिप्रयुत् ।
 कौकुन्दोऽण्डं रक्तः श्लेष्मशोषं कफं हरेत् ॥
 सुदंशनाकंशाद्युष्णः कफशोथश्वातजित् ॥
 इति श्रीशङ्खनाथकृतार्कविक्रियायामौषधैर्-
 विधानं तृतीयशतकं ॥ * ॥ अतःपरं नागोषध-

अर्क

विधानं चतुर्थशतकं । नागारोगनिवारणार्थं
 पञ्चमशतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
 क्षुद्ररोगोदनिवारणं सप्तमशतकं । कार्मणं ना-
 माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
 युद्धदंशमशतकं । एतत् सन्तं अर्कप्रकाशे
 रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यमिमां न
 लिखितं ॥
 (“अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बाश्च पक्ष्वाः ।
 करञ्जो वल्गुश्च लेपनं श्रेष्ठमर्शनां” ॥
 इति चक्रपाणिसंज्ञकः ॥ * ॥
 “अर्कानर्ककरञ्जद्वयनागदन्तोमयूरकमार्याश्ले-
 षुष्पीक्षुद्रश्वेतोमहाश्वेतोदृषिकाख्यलवणांस्त
 पसदृष्टश्चेत्” इति अर्कादिगणः ॥
 “अर्कादिका गणो क्षेप कफमेदोदविषापहः ।
 क्षिमिक्तुलप्रशमनो विषेयाद्व्रणशोशनः” ॥
 इति सुस्यतः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरायः कान्तोऽतुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदिच-
 मत्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊडङ्गडिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजै, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् ङ,
 पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । निव्यदिव-
 चनात्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कर्मारजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कानन्दनं, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रं, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः ।) आदित्यपत्रदत्तः इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) दत्तविशेषः । इशेर मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहः ४ ।
 इति रत्नमाता ॥
 अर्कपयोः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्यमस्य सः ।) अर्क-
 दत्तः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ।)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कदत्तइव तीक्ष्णः
 पादयः ।) निम्बदत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपृथ्विका, स्त्री, (अर्कस्यार्कदत्तस्य पृथ्विमिव पृथ्व-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) दत्तभेदः ।
 अर्कजली जलीपृथ्विश्चेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पथस्या २ सूर्यवर्षी ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-
 माता ॥
 अर्कपृष्ठी, स्त्री, (अर्कस्यार्कदत्तस्य पृथ्विमिव पृथ्व-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीदत्तः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

अर्को

“अर्कपृष्ठी क्रूरकर्म्या पथस्या जलकानुका ।
 अर्कपृष्ठी क्षमिन्नेधमेहपित्तविकारिन्त् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टेऽक्षपथ्यायगुणाः
 कुटुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीयाति, प्री + क्त, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ।
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । स च
 इत्याकुतुकोद्भवश्चाश्वत्थश्रीयुजः । इत्यमरः ॥
 अर्कवान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + स्वार्थे ष्यण्,
 अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्तादत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊड-
 ङ्गडिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषघराया दुःसहं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाता ॥ इशेर
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
 + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्यपुत्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ रजगायः ३ हृदवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवल्गुः, पुं, (अर्कस्य वल्गुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धुकदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुकदत्त-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 अर्कविषं, स्त्री, (अर्केण विष्यते, अर्क + यध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविषयं ज्ञेयं ।)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
 जलश्रीभागवत्यजकरग्रहणं । यथा,—
 “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् काराव्याङ्गित्यमर्कव्रतं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।
 अर्कस्रुतः, पुं, (अर्कस्य स्रुतः पुलः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 शेरावतहृत्की । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अतुकूला, चतुर्थी-
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तादत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊडङ्गडिया इति ख्याता । (अस्या
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
 अर्काग्ना, [न] पुं, (अर्कस्य अतुगत चग्ना, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अश्वगोपलः । (सुखि
 इति ख्यातः प्रत्तरभेदः ।) सूर्यकान्तमणिरिति
 यावत् । इति हलायुधः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्कस्य आङ्गयेते यः, अर्क + आ +
 ङे + ष्यप् ।) अर्कदत्तः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपणः, पुं, (अर्कस्यातुगत उपपत्तः, कर्मधारयः ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः । (सुखि
 इति ख्यातो रत्नभेदः ।) स्फटिकमणिः । “अर्का-

अर्थ

अर्थ

अर्थ

पलोक्षितवक्त्रिभिरत्रिंशत्पञ्चोत्तरं महाप्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः”। इति माघः ।)

अर्गलं, स्त्री, (अर्घ + कलच्, कुलम् ।) कपाट-वन्धककाष्ठविशेषः । इत्यमरः । ऊडका तस्य इत्यादि भाषा ।

(“ससभुभेन्द्रदत्तपातितार्गणा निमित्तिताक्षीव भियामरवती” ।

इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सत्यगार्गीं द्रन्तोरखार्गणां यद्वैचित्रिचैत्रपशोभितां श्रिवां” ।

इति रामायणे ।

“अद्यानपोद्गार्गलमप्यगारः” । इति रघुः । प्रति-बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

“ईश्रितं तदवज्ञानात् विद्विषागर्जमात्मनः” ।

इति रघुवंशे ।)

कञ्जोक्ते चि । इति मेदिनी । देवीमाहात्म्यपाठ-स्थादौ पाञ्चस्रोत्रविशेषः । यथा मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यसुसप्तं ।

श्रीञ्चिं सिद्धति तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कौलकच्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।

जपेत् सप्तशतौ पञ्चात् क्रम एव शिवोदितः ।

अर्गलं दुरितं हन्ति कौलकं फलदं तथा ।

कवचं रक्षते निर्व्वं चण्डिका चितयं दिग्भेत् ॥

अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।

कौलकं हृदये यस्य वशकौलितमानसः ॥

कवचं हृदये यस्य स वचहृदयः खलु ।

ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चिख्यापि चेतसा” ॥

इत्यादि । तदाद्यज्ञोक्तो यथा,—

“जय त्वं देवि चासुखे जय भूतापहरिणि !

जय सर्वगतै देवि ! काशरार्चि नमोऽस्तु ते” ॥

तस्य श्रेयसोक्तो यथा,—

“इदं श्लोकं पठित्वा क महाशोचं पठेन्नरः ।

सप्तशतीं समाराधे वरमाप्नोति सम्मदः” ॥

द्वयर्गलास्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (द्व्यर्गला, अर्गला गौरादित्वात् डीद् नार्थे कन् ।) अल्पांगला । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः इति भाषा ।

अर्थे, मूख्ये, (आदि—पर—सकं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । अर्थति मा गोपः । इति दुर्गा-दासः । (“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्थति रत्नानि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्थः, पु, (अर्थ + घञ् ।) मूख्यं । (“कुर्थुरर्थे यथाप्रथमं ततो विशं न्यपो हरेत्” । “मथिसुक्ताप्रबालाणां कौहानां तान्तवस्य च । गन्धानाञ्च रक्षानाञ्च विद्यादर्थवशावजम्” । इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः । अर्थं शब्दः सामगानां सर्वजाभिभाषे सयकारो नगुंसकालिङ्गे-नेव प्रयोष्यः अर्थवेदिनां निर्यकारः पुंसिङ्गेन प्रयोष्यः । इति आह्वतत्त्वम् । (दृष्वात्तसर्वप-पुष्यादिविचित्तोदेवद्राज्ञादिकस्मान्नाथः पञ्चो-

पचारभेदः । “अये वनदेवतेषां फलकुचमपलवा-र्येण मासुपतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।

“स प्रथमैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्थाय तस्मै” । इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्वपुष्पाणां दत्वाद्यं पूर्णमञ्जलिम्” । इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्थीशः, पुं, (अर्थी, इत्यस्य इति अर्थी, तेषु ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्थे, चि, (अर्थेते मूख्येते, अर्थे + यत्, न्यस्यत्वादी-नाञ्चेति कुलं, अर्थमर्हति इति पादार्थाभ्याञ्चेति यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥

अर्थार्थं, तत्सु पूजार्थदूर्वात्तचन्दनपुष्पमिषित-वारि । इत्यमरः ॥

(“अनर्थमर्थेण तमत्रिणाथः, स्वर्गोक्तसामिहितमर्थयित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अर्थमर्थमितिवादिन न्यपं, सेऽनवेत्येभ्य भरताप्रजे यतः” ।

इति रघुवंशे ।) अर्थार्थंजन्म इति अमरटीकायां भरतः ॥ तसु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।

तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणरुचभ्रुविम्बं विनिश्चाधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं पद्माख्य मन्त्रेण अलेनापूर्याङ्गुशुभ्रया मन्त्रेण सूर्यमखलात्तीर्थमावाह्यं प्रणवेत् गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य धेतुसुम्नां प्रदर्शये प्रथममष्टधा दशधा वा जपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमखलं छात्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं

पद्माख्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पात्तव-दूर्वादि तत्र निश्चिद्य विमलजलेन विलोम-माहकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकाया वक्रिमखलपूजा शङ्खं सूर्यमखलपूजा जले सोममखलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गुशुभ्रया सूर्यम-खलात्तीर्थमावाह्यं मन्त्रेण सहृदयाद्देवतां तत्रा-वाह्यं क्रूर्ध्वमन्त्रेणावगुण्ठ्यास्त्रमन्त्रेण गालिनीसुम्नां प्रदर्शये मन्त्रेण तच्छेषं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकौलिक्य गन्धपुष्पाभ्यां देवता संपूज्य तदुपरि मत्स्यसुभ्र-च्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेतुसुम्नां प्रदर्शय-स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्ष्यामीपथे निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्थे, स्त्री, (अर्थ + यत् ।) जरत्कारसुमितपोवनत-द्वतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुराण्युर्ह्वितकारिणं । आमवातकफपित्तनाशिलश्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्थं, क, पूजे । (सुरादि—सक—सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । क अर्थयति । गोवर्द्धनस्त्रि-मात्मनेपदिनं मला विभ्राजसे मकरक्रेतनमर्ध-यन्तीत्यादि स्तुतितमिवाह । इति दुर्गादासः ॥

अर्थं, ज, पूजे । (आदि—सक—सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ ज अर्थति अर्थते । इति दुर्गादासः ॥

अर्थकाः, चि, (अर्थति, अर्थ + यत् ।) पूजकः । अर्थनाकारकः । यथा,

“अर्थकस्य तपोयोगात् अर्थनस्यातिश्रायनात् । अभिरुष्याच्च विनागां देवः सान्निध्यस्यच्छति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अर्घ्याचारी उतै च स्यात् गुरदेवदिजासकः” । इति मनुः ।)

अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,— “धनधान्यकरं निर्व्वं गुरदेवदिजासिनं” । इति राजवल्लभः । यथाश्वे चि । यथा,—

“अर्थकस्य तपोयोगात् अर्थनस्यातिश्रायनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्, टाप् ।) पूजा । इति अष्टाधरः । गुरदेवदिजाणां निवाशनागुणाः । स्वर्गयज्ञ-भायुर्थेभ्यान्कारित्वं । अलक्ष्मीपाप-नाशिलश्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्था, स्त्री, (अर्थ + आधारे षच् ।) पूजा । प्रतिभा । इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्थां चैत् विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकामैः” । इति शिवशतके ।)

अर्थिः, स्त्री, (अर्थ + इर् ।) अग्निशिखा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः ॥ (“आधीरासन्ननिर्व्व्यायप्रदीपार्थिर्विषोभति” । इति रघुवंशे ।)

अर्थिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्थ + इति) अग्निशिखा । किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युयादिकोषः ॥

अर्थं शब्दः सान्त इदन्तश्च । (“हृत्वाणां हेमशङ्ख-श्रियमिव निचदैरर्षिषामादधातः” । “विक्रम विरम वक्षे सुखं धृमातुवन्मं प्रकटयति किमुचै-रर्षिषां चक्रवाणम्” । इति रत्नावली ।)

अर्थितः, चि, (अर्थ + कर्मणि क्तः ।) पूजितः । इत्यमरः । (पूजाविधिना सम्मानितः । “विश्रयन्ते श्रुते तत्र गत्वा तान् परमाश्रितान्” । “अश्रिताश्च नरैः पौरैः पाहवा भरतर्षभ” । इति महाभारते ।)

अर्थिष्णान्, [त्] पुं, (अर्थेर्विद्यतेऽस्य, अर्थिस्त् + मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । सूर्यः । अर्थि-शब्दत्वात् अतिश्रये मतुप्रत्ययः । (चि, दीप्तः । तेजो-विश्रुतः । प्रभावात् ।) (स्वनामस्थानो देवर्षिभेदः । यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्थिष्णात्तम्बुरुचैव भारिश्च वदतां वरः । नेतारो देवदेवानमेते हि तपस्वान्विताः” ।)

अर्थीः, चि, (अर्थ + लृत् ।) यत्, अर्थ + यत् वा ।) अर्थनीधः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मरथयुक्ताश्च मरुत्सुखान्, तमर्षामारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघुवंशे ।)

अर्थ्यं, अर्थ्यते । (आदि—पर—सकं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्थ्यमणस्यस्य लाभः । यज्ञ-दुर्गादि यः शिरमिति ह्यनायुधः । इति दुर्गादासः ॥

अर्थ्यं, क संसारे (सुरादि—उर्म—सकं—सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । क अर्थयति किमपि लोकः संस्कारोतीर्थः । प्रतिशले प्राक्षः । अर्थ-यति धनं परिजनः । इति रामानाथः । इति दुर्गादासः ॥

अर्जु

अर्जुनः, पुं, (अर्जुयति, अर्जु + युव्) श्वेतपर्जासः । वातुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतच्छदः २ गन्धपत्रः ३ पांता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द- चन्द्रिका ॥ वर्जरीभेदः । अर्जुनकाइ इति षष्मिभेदे श्यातः । तत्पर्यायः । कुट्टयुलसी २ कुट्टपर्जाः ३ सुखार्जकः ४ उदयगन्धः ५ जम्बीरः ६ कुठेरः ७ कटिझरः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफप्रवृत्तामयनेत्ररोगनाशित्वं । रुचि- कारित्वं । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनि- श्वरः ॥ सामान्यतुलसी । इति रत्नमाषा ॥ “कपट्वा लघुवो दक्षाः श्लिषोष्वाः पित्तवर्जनाः । कट्टपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभ्रूसूयाः” ॥ इति सुश्रुतञ्च ॥

अर्जुनः, त्रि, (अर्जुयति, अर्जु + युव्) उपार्जन- कर्ता । यथा । “अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठेऽप्यशुभ- मभिधायार्जकं कृत्वाशुभमभिहितं” । इति दाय- भागः ॥

अर्जुनं, स्त्री, (अर्जु + ल्युट्) उपार्जनं । खलहेतु- भूतो व्यापारः । यथा । अर्जुनं खलहेतुभूतो व्यापारः अर्जनं खलं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध- मिति दायभागः ॥

“अर्जुनिष्ठ्यापारोऽर्जनमिति औभूतवाहनः” । “स्वामिलजनकथापारत्वम्” इति मन्त्रेश्वरः । “स्वामिलहेतुभूतव्यापारत्वम् इति । श्रीकृष्णः । “पितृनिधनकालीनं वा जीवनेव पुत्रस्यार्जनं मविद्यति” इति दायभागः । “अर्थाभिमर्षेण दुःखमर्जितानाञ्च रत्नयो” । इति पञ्चतन्त्रे । “त्रयांजनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम्” । इति मनुः ।

अर्जुनं, स्त्री, (अर्जु + उनन्) दृढा । नेत्ररोगः । इति विश्वमेदिन्यौ । तस्य लक्षणं । “शको यः शश्वधिरूपमस्तु विन्दुः शुक्रस्थो भवति तदुर्जनं वदन्ति” । इति माधवकरः ॥ “नीरक्तं श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शश्वोहृत्तलो- धितः” इति वाभट्टञ्च ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्जु + उनन्) मायुराजस्य द्वितीय- पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । मायुनः २ निष्ठा ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमस्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाधो ९ धनञ्जयः १० । इति विराट्पर्वः । पार्थः ११ शक्रनन्दनः १२ गाखीवी १३ अश्वमेधाश्वः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रेशः १८ गुडकेशः १९ दृढव्रतः २० । इति कटाधरः । ऐन्द्रिः २१ । इति श्रीरिप्रयोगः ॥ * । सनामस्यातद्वृत्तविषयोः । अर्जुन इति भाषा । तत्पर्यायः । नदीसर्पः ३ वीरतस्यः ३ इन्द्रदुः ४ ककुभः ५ । इत्यमरः ॥ शम्बरः ६ पार्थः ७ चित्रयोधोः ८ धनञ्जयः ९ वैरातस्यः १० किरीटी ११ गाखीवी १२ शिवमङ्गकः १३ कथसाधो १४ कर्णारिः १५ करवीरकः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र सतुः १८ वीरदुः १९ कृष्णसारथिः २० पृथ्वानः

अर्थ

२१ पाषाणुनः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः । “ककुभोऽर्जुननामास्यो नदीसर्जञ्च कीर्तितः । इन्द्रदुर्वीरदृष्टञ्च वीरञ्च धनलः स्मृतः ॥ ककुभः शीतलो भद्रदत्तद्वयविमाखजित् । मेदोमेहप्रणाया हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभद्ररक्त- स्तम्भनमूत्रहृत्तुरोगे पथलं । इति राजवल्लभः । कषायलं । उष्णत्वं । ब्रह्मप्रोधनत्वं । कफपित्तश्रम- दृष्ट्यात्तिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—

“अर्जुनस्य लघा सिद्धं क्षीरं दद्याद्बृहदाभये” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिनिग्रहः ॥) कर्त्तव्योर्थाङ्गुनः । माहिषघ्नी नाम पुरी तस्य राजधान्यासीत्, स खलु भुजवीर्येण सप्तद्वीपां धराभजयत् । योगेद् बाहुसहस्रञ्च लब्धवान् । “तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किल भारतः । । योगात् योगेश्वरस्यै प्रादुर्भवति मायया । तेनेयं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपर्व्वता । सप्तसुद्रा सनगरा उग्रैश्च विधिना जिता ॥ तेन सप्तद्व द्वीपेषु सप्तयज्ञस्तपति वै । प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ॥ “योऽर्जुनेनार्जुनस्तस्यो दिवाऽऽर्जुनः ॥ इति महाभारते ।) मयूरः । मयुरैकसुतः । इति मेदिनी ॥ श्वेतवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥

अर्जुनञ्जयः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य अजः, रघ- केतुभूतः, सततं तत्रावस्थानात्) हनूमान् । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्जु + उनन्, गौरादित्वात् ङीष्) । गवी । कर्तोयानदी । कुट्टनी । उषा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनः सनामस्यातः दत्तः उपमा यस्य सः) दत्तभेदः । शेगुन इति भाषा । तत्पर्यायः । महापद्मः २ शाकदत्तः ३ अनीलः ४ श्रवः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्यः ६ खरपत्रः ७ । इति रत्नमाषा ॥

अर्थः, पुं, (अर्थः ज्ञः) शाकदत्तः । इति शब्द- चन्द्रिका । अर्त्तरः । इत्यागमः ॥ वयोः । यथा,— “वयोऽर्त्तरं रश्मिरयोः खरास्तु कथिता अचः । अर्जुनानि हृषो वर्गाः कादयोऽद्यै प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति वीजवर्षाभिधानं ॥

अर्थः, [सु] स्त्री, (ऋहृत्वि, ऋ गतौ उदके नुट् षेत्कारेऽसुन् तस्य च नुट्) जलं । इत्यमरः ॥

अर्थवः, पुं, (अर्थोऽसि अजानि सन्त्यस्मिन्, अर्थोऽसो- षोपश्चेति वः सलोपञ्च) । समुद्रः । इत्यमरः । (“अष्टस्यश्चाभिगन्धश्च यादोरत्नैरिवाश्वैव” । इति रघुवंशे) ।

अर्थवजः, पुं स्त्री, (अर्थोवात् जायते, अर्थव + जन + ङ, उपपदसमासः) समुद्रभेजः । इति रत्नमाषा ॥ (समुद्रभेजशब्देऽस्य विवरणं श्रेयं) । अर्थवमन्दिरः, पुं, (अर्थवः मन्दिरेभ्य यस्य सः) ।

अर्थ

वश्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थोवोद्धवः, पुं, (उद्धवोऽस्यत्, उत् + भू + अघा- दाने अघ्, अर्थवः उद्धवो यस्य सः) । अग्निज- रद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्निजशब्दे- ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) । (चन्द्रः । अमृतं) ।

अर्थोदः, पुं, (अर्थोऽसि ददाति, दा + क्) । सुस्तकः । मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्थोभवः, पुं, (अर्थोऽसि जले भवति, अर्थोस् + भू + अघ्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज- निर्घण्टः ॥

अर्त्तगलः, पुं, (आर्त्तं इव गलति, गल + अच्, प्रभो- दरादित्वात् वा ऋञ्) । आर्त्तगलः । नील- भिरिष्टका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (नीलभिरिष्ट- शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ।

अर्त्तनं, स्त्री, (ऋत् + ल्युट्, पक्षे इयञभावः) । शुगुष्ठा । निन्द । इत्यमरः ॥

अर्त्ति, स्त्री, (अर्द् + क्तिन्) । पीडा । धनुरग्रभागः । इत्यमरः ॥ (पीडाश्रेऽदाहरणं यथा,— “यूयो समं सचककिद्रुमहौषधानां, सुयदागुन्ना कफसमीरणासम्भवसु । हृत्पार्श्वेऽपृष्ठजठरासिभिरुर्चिकासु पेयन्नाथा यवरश्चैन च विप्रिवन्द्ये” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिनिग्रहः ॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत् + युव्) । अन्तिका । नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अर्थं तु क उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्वल्पमुखातीवादी प्रार्थनं प्रार्थः यक्षात् प्रार्थं करोति इति औ परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + यञ्) । विषयः । याच्ना । धनं । कारख्यं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः । प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम- चन्द्रः ॥ (धनार्थं यथा,—

“अर्थेन वलवान् सर्व्वः अर्थाद्भवति पण्डितः” इति हितोपदेशे । अयञ्च त्रिवर्गस्यान्तर्गतः । “कस्यार्थधम्मो वर पीडयामि चिन्धोस्तदोषइव प्रहृद्य” इति कुमारसम्भवे । “तमसोलक्ष्यं कामो राजसकथं उच्यते सत्तस्य सद्दयं धर्मैः श्रेष्ठमेवां यथोत्तरं” ॥ इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः । “वागर्थोऽपि संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” । इति रघुवंशे । अभिधेयं । अणुश्राश्लादी अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो अङ्गश्चेति । अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) । याच्ना । भिन्ना । इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) । कुवेरः । राजा । इति मेदिनी ॥

“अर्थानामर्थपतिवर्षामाददे वदतां वरः” । “स नैवधस्यार्थपतेः सुवायाम्” । इति रघुवंशे) । अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठी- तत्पुरुषः) । दृढिजोविका । इत्यमरः ॥ सुदे देया वाङ्गी देया इत्यादि भाषा ।

अर्दना, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप्) याचूना । भिच्ना ।
 इत्यमरः । (यातना । बधः । हिंसा । गतिः ।)
 अर्दनिः, पुं, (अर्द + अनि) अर्दिः । याचूना ।
 गोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अर्दितं, स्त्री, (अर्द + क्तः) । ताम्रयाधिविशेषः । तस्य
 (निदानपूर्वकरूपसम्प्राप्तिपूर्वकं) कृत्वागमाह (समुत्तः) ।
 “उच्चैर्वाहरतोऽप्यर्थे खादतः कठिनानि च ।
 हसतो जम्भतो भारविषमाम्बुयनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठुचिनु कल्पलाटोत्तयसन्धिजः ।
 अर्दयित्वा निलो वल्लमर्दितं जनवत्ततः ॥
 वक्त्रीभवति वल्लोर्द्धे ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाश्च वेकतम् ॥
 ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यस्याग्रागो रोमहर्षो वैपथ्यनेत्रमाविलं ।
 वायुरूद्धं त्वचि खापस्तोदो मयाश्चतुप्रहः ॥)
 तमर्दितमिति प्राज्ञव्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
 तस्यासाध्यलक्षणश्चाह ॥
 “क्षीणस्यानिमिषात्तस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यतिर्दितं वापं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या । आहरतः वदतः ।
 कठिनानि पूगणलादीनि । विषमाम्बुयनासना-
 दिति पाठान्तरे । विषमाम्बुयनासनात् ग्रीवादि-
 वैपरीत्येन प्रथमादासनाच्च । अर्दयति पीडयति ।
 जनयेत्त इति पाठान्तरे । तत्कृत्स्नकर्त्तव्यं अर्दितं
 जनयेत् । अर्दितं जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
 कम्पते । वाक्सङ्गः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
 मिथादिशब्देन भ्रूगणलासिकादीनां ग्रहणं ।
 वेकतं वेदनास्मरणवक्रत्वादि । ग्रीवैत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
 अनिमिषात्तस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणं लभं अत्यक्तं भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्दितं न सिध्यति त्रिवर्षं अतीतवर्षत्रयं । अथवा
 त्रयाणां चक्षुर्ग्रासुखानां वर्षः खावो यत्र तत् ।
 वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । बाटमतिशयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स रवार्थः ॥* ॥
 (चरकश्चाह ।
 “अतिवृद्धः शरीराद्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोथारूक् वाङ् पादश्च जालु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्त्रीकरोति नासाभ्रुवलाटादिहनुन्तथा ॥
 ततो वक्रं प्रजल्पस्ये भोजनं वक्रनासिकं ।
 सत्त्वं नेत्रं कथयतः क्षरयश्च निम्बहृते ॥
 दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्यवाक्
 दन्ताश्चकन्ति बाधेते श्रवणौ भिद्यते खरः ॥
 पादश्छात्तिजङ्घोश्चप्राङ्मध्यवयगण्डरुक् ।
 अर्द्धं तस्मिन् मुखार्द्धं वा केवले स्यात्तदर्दितं” ॥* ॥
 वामटप्साह ।
 “शिरसा भारहरखादतिह्यारुप्रभाषयात् ।
 उन्नासवक्त्रोत्तरयुस्वरकासुक्कर्षयात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानाश्च चर्म्बयात् ।
 वायुर्विहृद्धस्त्वैश्च वातैरुर्द्धमास्त्रितः ॥

वक्त्रीकरोति वक्त्रोर्द्धमेकं हसितमीक्षितं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धां वाक्सङ्गस्तम्बनत्रता ॥
 दन्ताक्षालः खरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षरग्रहः ।
 गन्धाक्षान् स्फुरतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोयायादेकस्याक्षुणो निमीलनं ।
 जचोरुर्द्धं रुजा तीव्रा शरीराद्धेऽधरेपि वा ॥
 तमाङ्गरदितं केचिदेकायामथ चापरे” ॥ * ॥
 हाग्रीतसंहितायामप्युक्तं ।
 “मन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्बिलोमयत् ।
 श्रैवं शोथोऽश्चिर्वाशं वातस्यैभ्रसमन्वितं ॥
 यो दन्धाज्जितो धीरास्तं सार्थं मारुतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
 वक्रं भवति वक्रोर्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैकृत्यं नयनानाच्च विसञ्चो वेदनातुरः ॥
 ग्रीवाया गण्डयोर्दन्तापार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्दितमिति प्राज्ञवैतत्याधिविचक्षणाः ॥
 लालाखावेऽथ शोषश्च हनुग्राहो विरस्यता ।
 दन्तामूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥
 पीताद्धं सज्जरं लब्ध्या पित्तजे मोह एवच ।
 शोषस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्धतेऽथवार्दितं” ॥* ॥
 “वातात्पित्तात्कफाच्च स्यात् त्रिविधं तस्यमासतः ।
 लालाखावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
 ओष्ठयोः श्वयथुः शूलश्चार्दिते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्यावांशोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥* ॥
 (अथ तस्य चिकित्सागमाह सुश्रुतः ॥ अर्दिनातुरं
 बलवन्नासुपकरणावन्तश्च वातव्याधिविधानेनापच-
 रेद्द्वैशेषिकैश्च मत्सिक्कशिरैवत्स्नस्यधूपोपानाह-
 खेहनाडीलेदादिभिः । ततः सट्ठयां महापञ्चमूलं
 काकोल्यादिं विवारिगस्यादि सौदकानूपमसं त-
 थैवीदकन्दश्च संहृत्य द्विगुयोदके क्षीरश्रीषो नि-
 क्त्वाथ पादावशिष्टमवतार्यं परिखाय तैलप्रस्ये-
 नोक्तिश्च पुनरभावधिष्येत् ततस्तेन क्षीरानु-
 गतमवतार्यं शीतीभूतमभिमिश्रोयात्तत्र थः खेहः
 उत्थितेत्तमादाय मधुरोपधसहाक्षीरयुक्तं वि-
 पचेदेतत् क्षीरतैलमर्दितातुरायां पानाभ्यङ्गादि-
 धूपयेत्त्यं । तैलक्षीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपर्या-
 मिति ॥ * ॥ चरकस्य ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीखेदेपनाहाश्च आनूपपिशितैर्हिताः” ॥* ॥
 वामटप्साह ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं श्लोत्राक्षितपर्यां ।
 सशोषे वमनं दाहारागयुक्ते शिराव्यधः” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायां ।
 “अर्द्धं पलं रसेनश्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
 सौवर्धनेन संयुतं तथैव कटुकजिकं ॥
 छतेन संयुतं भक्त्यासमेकं दिने दिने ।
 निहन्ति वातरोगश्च अर्दितश्च प्रतानकं” ॥ * ॥
 चक्रपाणिसंयज्ञे ॥
 “रसेनं नवनीतेन प्रास्य हन्त्यर्दितं जृतं ।
 अर्दिते नवनीतेन खादिन्भाषखरीं नरः ॥
 क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूक्षीरसं पिबेत् ।

क्षैवाभ्यङ्गशिरैवत्स्नपाननस्यपरायर
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तर
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संयज्ञे
 “क्षेहपानानि नस्यश्च भोज्यान्विल
 उपनाहाश्च शस्यन्ते खेदं वक्ष्योऽ
 वत्क्षरत्रिशिरैवत्स्नरेव ।
 “दशमूक्षीकषायेण मातुलुङ्गरसेन
 बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्म
 पिष्टं माषकृतं जग्धान नवनीतेन सं
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूक्षीरसं ।
 अर्दिते पित्तजे श्रितान् खेहाश्चैव
 छतवत्क्षिप्रसेकश्च क्षीरसेकं तथैव च
 जिह्वीभूताननेन सूको दाहवान् यो
 कुश्यात् प्रतिक्रिया तस्य वातपित्तनि
 श्लेषभागे क्षयं नीते हंक्षेणः समुपा
 अर्दिते शोषसंयुक्ते वमनश्च प्रशस्यं
 रसेनकल्कं तिलतैलमिश्रं
 खादिन्नरे योऽर्दितरोगयुक्तः
 तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्र
 रुन्दं घनानामिव वायुवेगात्
 अर्दितः, त्रि, (अर्द + क्तः) । याचितः
 हिसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पं
 शब्दरत्नावली ॥
 अर्द्ध, स्त्री, (अर्ध् + घञ्) । समानांशः
 इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । सम
 एमान् क्षीवश्च । अर्द्धशब्दः पुंसिङ्ग
 एव विभागीण्यय वक्ष्यतस्य तुल्य
 क्षीवमेवेति केचित् । अर्द्धं रू
 पुसि । तथा वल्लोर्द्धो नगरार्द्धः उप
 वति वाच्छिङ्गः । यथा अर्द्धां प्राटी
 अर्द्धं वल्लः इति माधवी । अथ
 शिखिण्डोर्द्धोऽर्द्धइत्यनुग्यासः । सम
 शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः इति
 इति भरतः ॥
 अर्द्ध, पुं, (अर्ध् + घञ् ।) एकदेशः ।
 भिन्नं शकलं खं खण्डं ४ । इत्यमर
 र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पू
 इति शाकुन्तले ।
 “सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धे त्यजति प
 अर्द्धेन कुरुते कार्ये सर्वनाशो हि द्
 इति पञ्चतन्त्रं)
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्ध गङ्गायाः, एकां
 कावेरी नदी । इति चिकाक्षशेषः ॥
 अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः
 प्रतिगच्छकहारः । इति हेमचन्द्रः ।
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) नख
 विषेणः ।
 (“चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो ए
 इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“प्र
 र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति
 गणाट्टिपीयस्य प्रसिद्धिः । इति मेदि

अर्थ

अर्थ

अर्थ

“अमार्कपातश्रवणैशुक्ता चैन्माघपौषयोः।
अद्भौदयः स विज्ञेयः कोटिकृत्यग्रहैः समः॥
अत्र सूर्य्यग्रहंशुक्ताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ
पाठः। तथा।

“द्विवे योः प्रश्नोऽयं न च रात्रौ कदाचन”
रुद्रपुराणे।
“अर्द्धादये तु संप्रति सर्वे गङ्गासमं जलं।
शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः॥
न किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं”
शिवविष्णुचानप्रश्नकालोऽपि। वृहद्भारदीयं।
“अद्भौदये च पूष्याके हस्ताके रोहिणीवृषे”।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अर्धोदकं, स्त्री, (अर्द्धमूरोः अर्द्धो, तत्र काश्रते,
क. घ + ङ) उत्तमस्त्रीयां अर्द्धोरपर्यन्तं चैव-
गाकारपरिधेयवस्त्रं। तत्पर्यायः। अखतकं रे।
इयमनः॥

अर्धं, गं, स्त्री, (अ + णिच् + ल्युट्)। प्रापयां। सम-
पंथं। धया, —
“यत्करोषि यदश्रसि यञ्चुचेपि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्”॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः। (स्थापनं।
न्यासः।

“कैलासगौरं ह्यभारुह्योः
पारार्पणागुणघृणतच्छुम्”।
इति रघुवंशे। खलव्यागः। परिव्यागः।
“अर्धं खस्य वाक्पार्यं परस्मान्धवसिद्धये”।
इति साहित्यदर्पणे।

अर्धिसं, ऊं, (अ + णिच् + इस्न्)। हृदय। इत्युगा-
दिकोषः। (अग्रमांसः)।
अर्धं, हिंसे। (भादि-परं-सकं-सेट्)। गतौ। इति
काविकल्पद्रुमः॥ अर्ध्वति। इति दुर्गादासः॥
अर्ध्वद, ए, स्त्री, (अर्ध्व + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इय + ङ)। दशकोटिसंख्या। रोगविशेषः।
भगसकीलः। मांसपुरुषः। आव् इति भाषा।
इति लिङ्गादिसंज्ञके अमरो मेदिनी च॥ तस्य
निदानलक्षणम्॥

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संभृच्छिता मांसमसृक् प्रदृश्य।
दृष्टं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनस्यमूर्खं चिरदृष्टपाकं॥
जुर्बन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं
तमर्ध्वदं प्रास्त्रविदो वदन्ति”।

सुहानं यज्ञपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
तत् चिरदृष्टपाकं। अपाकमिति ग्रन्थे सका-
श्रतस्य भेदश्चापकं। अत्यगाधं दूरालुप्रविष्टं॥
निदानपूर्वकार्या विशिष्टानि सत्त्वान्याहा।

“वातेन पिप्पेन कषेन वापि
रुक्तेन मांसेन च भेदसा च।
तज्जायते तस्य च लक्षणाणि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति”॥

ग्रन्थेः समानानि वातिकर्षितकामैधिकभेदोऽनां
ग्रन्थीनां लक्षणात्मिकपैतिकैधिकभेदोऽना-
मर्बुदानां लक्षणाणि तुल्यानि भवन्ति॥*॥ रक्ता-
न्वुदमाह।

“दोषप्रदुष्टे बधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य तत्क्षपाकं।
सखावसुन्नह्यति मासपिण्डं
मांसाङ्कुरैरोहतमाशु वृद्धिं॥
खवत्यजखं बधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यभेतद्गुधिरात्मकन्तु।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाखुर्भवेद्वन्मुदपीडितत्वात्”॥

दोषोऽत्र पिप्पं बधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संघृतीकृत्य मासाहजेः सर्वेज्युद्देश्य दूष्यत्वं रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदृष्टिः। एवं मासाब्दे विशेषतो
मसदृष्टिर्बोद्धव्या। ततो मांसपिण्डसुन्नह्यति
उद्भूतं करोति। अपाकं ईषत्याकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषध्वं ईषत्याकश्च एकदेशपाकेन।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्। रक्तक्षयोपद्रवाः
समुत्पेनोक्ताः। तैः पीडितत्वात्। अन्वुदपीडितः
रक्तान्वुदपीडितः॥*॥ मासाब्देस्य संप्राप्तिमाह
“सुष्टिप्रहारादिभिरदि तेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति श्रेयं।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं-
मयाकामभ्योपममप्रचाल्यं”॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन। अवेदनं वेदनारहितं
ईषदवेदनं वा। अपाकं पाकरहितं ईषत्याकं
वा। अग्रभोसं पाषाणवत् कठिनं। अग्रचाल्यं
स्थिरं। यद्यपि रक्तमांसाब्देयो रक्तमांसयो-
र्हेतुत्वेनोक्तिं तथापि रक्तजे पिप्पं मांसजे वायु-
रारम्भकः॥*॥ निदानमाह।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य”।
मासाश्रनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः॥*॥ असाध्यमाह।

“मासाब्देदं लेवदसाध्यमाजः
साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च।
संप्लुतं मर्मसु यच्च जावं
खोतंस वा यच्च भवेदचाल्यं”॥

साध्येष्वपि वातजादिव्यपि। इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्लुतादीनि॥*॥ अपरासाध्यमाह।
“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्णजाते
श्रेयं तदध्यर्ध्वदमर्ध्वदज्ञेः॥
यद्दन्तजातं युगपत् क्रमादा
दिरन्वुदं तच्च भवेदसाध्यं”॥*॥

अन्वुदाना पाकाभावे हेतुमाह।
“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-
न्भेदोवज्जलाश्च विशेषतस्तु।
दोषस्थिरत्वात् यथानाञ्च तथा
सर्व्वान्बुदानोव निसर्गतस्तु”॥

यथनात् ग्रन्थिरूपत्वात्। नन्यपथां कषभेद-
सोराधिक्येऽपि पाको वृष्यते तथाच कर्षं न पाक
इत्याह निसर्गात् खर्भोवात्॥*॥
अथाब्देस्य चिकित्सा।

“अग्रान्बुदानां न यतो विशेषः
प्रदोषहेत्वास्तितदोषदुष्टेः।
अतस्त्रिकित्सेद्भिषगर्बुदानि
विधानविदग्रन्थिचिकित्सेन॥

हरिद्रा-लोध्र-पतङ्ग-यहधूम-मगःशिला।
मधुप्रगाढो लेपोऽयं भेदोऽन्वुदहरः परः॥१॥
मूलकस्य क्षतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च।
शङ्खचूर्णं संयुक्तो लेपः सिद्धोऽन्वुदापहः॥२॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकालिप्तं बज्रं वटस्य पत्रेषु। अथ-
स्थिसमरात्वात् महादप्युपशान्तिमन्वुदं गच्छेत्॥३॥
शिशुमूलकयोर्ब्रिंजं रत्नोष्णं सुरसा यवं।
तत्रोष्णशिरिषु पिष्ट्वा लिम्पेदन्वुदशान्तेः॥ ४॥
रत्नोष्णं सर्षपं। सुरसा तुलसीं। यवं रज्जयवं।
अश्रिष्टं करवीरं। इत्यन्वुदाधिकारः। इति
भावप्रकाशः॥

अन्वुद, ए, (अर्ध्व + उदच्)। यन्वतविशेषः। इति
मेदिनी॥
अर्धं, ए, (अ + भ)। बालकः। इति हेमचन्द्रः॥
(प्रमाहीनः। मलिनः। शिथ्यः। काचः। शिशिरः।
प्राकप्रसादिकं)।
अर्भकं, ए, (अर्भं एव, सार्थं कन्)। शिशुः। इत्य-
मरः॥

• (“अभूच्च नन्मः प्रथिपातश्चित्तया
पितुर्भुदं तेन ततान साऽर्भकः”।
इति रघुवंशे)। मूर्खः। कृशः। इति मेदिनी॥
खल्यः। सद्गुणः। इत्युदादिकोषः॥

अर्धं, स्त्री, ए, (अ + मन्)। चतुरोगविशेषः।
इति लिङ्गादिसंज्ञके अमरः॥ तच्च यक्षविधं।
प्रसार्थ्यन्मं २ शुक्लार्धं २ रक्तार्धं ३ मांसार्धं ४
खार्वन्मं ५। यथां लक्षणाणि तस्यशब्दे द्रष्ट-
व्यानि। वैद्यके नान्तलीवलिङ्गोऽयं शब्दः॥

अर्धर्ण्यं, ए, (अ + बाजलकात् सन्)। श्रेयपरि-
मार्थः। इति वैद्यकपरिभाषा॥
अर्थ्यं, ए, (अ + यत्)। खामी। वैश्यः। इत्यमरः॥
अर्थे चि। इति वट्टीकार्यां भरतः॥ (चि, उल्लूकः।
न्यायः। प्रभुः।

अर्थमा, [न्] ए, (अर्थं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन्)। सूर्यः।
 (“प्रोषितार्थमया मेरोरन्धकारस्तटीमिव”।
इति माघः।

“सूर्योऽर्थमाभगस्त्वष्टा पूषाकः सविता रविः।
गभस्तिमानजः काको न्यवर्थाता प्रभाकरः”॥
इति महाभारते। कश्यपात् दक्षकन्यया दिव्या
जातो दादशादिव्यमध्ये परिगणितः ख्यात आ-
दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दिव्या दक्षकन्यया।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च अजाते एनरेव ह॥
अर्थमा चैव घाता च त्वष्टा पूषा च भारत॥
विवस्वान् सविता चैव भिन्नो वरुण एव च॥
अश्रोभगश्चातितेजा आदित्या दादश स्तृताः”॥
अर्कद्वयः। इत्यमरः। पिष्टदेवविशेषः। इति
मेदिनी॥

अर्थ

अर्थ्या, स्त्री, (अट् + यत् + टाप्) वैश्यस्त्रीजातिः ।
 इत्यमरः ॥
 अर्थ्यांशो, स्त्री, (अर्थ्य + आनुक् + डीप्) वैश्यस्त्री-
 जातिः । इत्यमरः ॥
 अर्थ्या, स्त्री, (अर्थ्य + डीप्) वैश्यपत्नी । इत्यमरः ॥
 वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥
 अर्थ्वं बध्ने । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (भादि-परं-
 सकं-सेट्) इति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-
 स्त्रवकारान्ताऽयं ॥
 अर्थ्वती, स्त्री, (अर्थ्वं + वाङ्लकात् वनिप् + डीप्) ।
 घोटकौ । इति हज्जायुधः ॥ कुट्टनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्थ्वा, [न्] ए, (अट् + वनिप्) घोटकः । इत्य-
 मरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥
 कुम्भिते चि । इत्यमरः ॥
 अर्थ्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अद्यति, अन्च +
 क्तिन्, एधोदरादित्वात् अर्थ्वदिशः ।) पूर्व-
 कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्य-
 मरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्थ्वाच् इति
 केचित् ॥
 अर्थ्वाचीनः, त्रि, (अर्थ्वाभ्रवः, खः) १ पश्चात्वातः ।
 विपर्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अद्यो-
 भागस्थितः । अवरेदेशगतः ।
 ("यद्दुर्द्धं पृथिव्या अर्थ्वाचीनमन्तरीक्षात्" ।
 इति शतपथब्राह्मणे) ।
 अर्थं, स्त्री, (अट् + अच्) । अर्थारोगः । इति
 शब्दरत्नावली । (वर्षिकाकारः गुच्छस्थारोगभेदः) ।
 अर्थः, [स्] स्त्री, (अट् + अच्, अट्) स्नानम-
 खातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गामकं २ । इत्य-
 मरः ॥ दुर्गामं ३ गुदकौलः ४ गुदाङ्कुरः ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ यथा । अथार्शाऽधिकारः । तत्रार्शंसः
 सन्निहृष्टनिदानान्याह ।
 "पृथग्दोषैः समसैश्च शोणितान् सृष्टानि च ।
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलिचये" ॥
 केचिन्मृधिरस्वापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
 त्वाह । शोणितानिति । सृष्टानि शरीरेण सृष्ट-
 जातानि । सङ्काशाह । षट्प्रकाराण्येति । गुद-
 वलिचये साङ्गधनुस्त्रुणं गुदस्य मानं तस्यावयव-
 भूतास्त्रिंशो वलयः शृङ्गावर्त्तनिमा उपस्थुपरि-
 सन्ति । तासां नाम प्रवाहिनो विस्जर्जनी संव-
 रणो वेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्शुसमानस्तद्दुर्द्ध-
 मशुभमाना प्रथमा वलिः । साङ्गैकाङ्गुलमाना
 द्वितीया । त्रयोश च त्रयावती । उक्तञ्च ।
 "अर्शुसुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
 गुदौष्ठारम्भं चैवं प्रथमानु वलिं विदुः ।
 साङ्गैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तताः" ॥ * ॥
 अथ वाताशंसा विप्रहृष्टं निदानमाह ।
 "क्षयायकटुतिक्ताणि रूक्षशीतलघूनि च ।
 प्रमितास्त्राभ्रान् तीक्ष्णं मयं मैथुनशैवनं ॥
 लघुनं देहकालौ च शीतो यायामकम्भे च ।
 शोको वातासपशो जेतुर्वाताशंसा मतः" ॥

अर्थ

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषश्च ।
 पैश्यादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतय-
 कृण्वीर्योऽप्युत्तरोऽस्योदात्तप्रकोपे हेतुः वाता-
 शंसा । नन्वर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजाणि । यत-
 आह ।
 "पश्चात्मा भारतः पित्तं कफो गुदवलिचये ।
 सर्व एव प्रकृपयित्ति गुदजाना समुद्भवः" ॥ इति ।
 तथा सति कथं वाताशंसा इति उच्यते । तत्त-
 दाधिक्याद्द्वयदेशभेद इति न दोषः । अतएव
 अग्ने वक्ष्यते । पित्तोऽप्यनामिति तथाच चरकः ।
 "अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्नपित्तैस्त्रिभिः ।
 दोषैर्दोषविशेषात्तु विप्रैः कथ्यतेऽर्शासा" ॥
 इति * ॥ अथ पित्तार्शंसो विप्रहृष्टनिदानम-
 माह ।
 "कटुस्त्रुणवणोष्णानि आद्यामाग्रातप्रथमाः ।
 देशकालावशिष्टारो शोधासमयमसृष्टयं
 विदाह् तौक्ष्णसुखं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
 पित्तोष्णानां विप्रैः प्रकोपे हेतुरर्शासा" ॥
 उष्यन्नयस्य स्पर्शानादि बोध्यं उष्यापानभोजन-
 स्याप्ये वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातप्रथमा अग्न्या-
 तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
 स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशरीरो देशो मरुः ।
 असृष्टयं परसम्पत्तिद्वयः । पानभोजनं पीयत इति
 पानं । सुच्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥
 अथ कफार्शंसो विप्रहृष्टं निदानमाह ।
 "मधुरखिगपशीतानि कवासाक्षुगुरुणि च ।
 अथायामदिवास्त्रप्रथ्यासनसुखे रतिः ॥
 प्रागवातसेवाश्रीतो च देशकालावचिन्तनं ।
 श्लेष्मिकायां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शासा" ॥
 अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शंसो
 विप्रहृष्टं निदानमाह ।
 "सर्वो हेतुस्त्रिदोषायां सृष्टजैष्वं चयं सम" ।
 जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
 अर्शांसि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
 कफार्शंसिहेतुः । त्रिदोषार्शंसा लक्षणञ्च सृष्टजैः
 सृष्टजार्शांसिः समं सत्सृष्टं । ननु त्रिदोषाया इति
 विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्वं एव व्याघयस्त्रिदोषजाः ।
 उक्तञ्च ।
 "त्रयमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
 एकत्वं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥
 इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणाद्भेदो वायुः श्रै-
 त्याच्छरीतलं श्लेष्माच्च लाघवात्तत्रैकरूपं पित्तं वर्द्ध-
 यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफ-
 वर्द्धयते । श्लेष्मा च श्लैष्माद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं
 वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणाश्रयो
 दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजस्यपदेश इति न
 दोषः * ॥ अथार्शंसां पूर्वरूपमाह ।
 "विष्टम्भोऽस्य दौर्बल्यं कुक्षेरटोप एव च ।
 काशसुशुद्धारवाङ्मयं सक्थिसारोऽस्रविटकता ॥
 ग्रहणीदोषपायुत्तं प्रशङ्गा शोदरस्य च ।
 पूर्वरूपानि निर्दिश्यामर्शांसामभिरुद्धये" ॥
 दौर्बल्यमावलयं । आटोपः गुह्यगुहाशब्दः । अग्नि-

दृढये उत्पत्तये * ॥ अथार्शंसां संप्राप्तिपूर्वक
 सामान्यं लक्षणमाह ।
 "दोषास्त्रुणांसिमेदांसि संदूष्याः । विप्रहृष्टान् ।
 मासाङ्कानपानादौ जुर्वन्वर्शांसि तान् जगु" ॥
 त्वङ्गांसपदेन त्वङ्गांसाञ्चितं रक्तमपि सृष्टते ।
 चिकित्सायां रक्तसावबोधापदेशात् । अपानं गुदं ।
 आदिशब्दाद्मासांनेत्रनाभिमेष्ट्रादिष्वपि कुर्वन्ति * ॥
 अथ वाताशंसाद्यमाह ।
 "गुदाङ्कुरा बर्जनिनाः सुष्काश्चिमिचिमाम्बिताः ।
 स्नानाः श्यावाख्याः स्तब्धा विशदाः परथाः खराः ॥
 मियोविसदृशा वक्रास्तोष्णा विस्फटिताननाः ।
 विम्बिकर्कशुस्त्रुणरुपापीसोऽफलसन्निभाः ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमा" ।
 शिरःपार्श्वसकच्छुक्लवकुशाभ्यधिक्यथाः ॥
 क्षवथुद्गारविष्टम्भहृद्गुह्यरुचिकप्रदाः ।
 कामाश्यासामिवैषम्यकार्यानादभ्रमावहाः ॥
 तैरात्तौ ग्रथितं श्लोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ॥
 रुक्मेनपिष्कानुगतं विडम्बसुपवेक्ष्यते ॥
 छाथत्वङ्गुणखविष्णुचनेत्रवक्त्राच्च जायते ।
 गुच्छोष्ठीहोदराश्लीलाम्भ्रवस्तत एव च" ॥
 बर्जनिनाः वातोत्पन्नाः । गुदाङ्कुराः अर्शांसि ।
 चिमिचिमाम्बिताः चिमिचिमा अथाविशेषः
 चरचराव इति श्लोके तदन्वितानाः । श्यावाख्याः
 श्यावा धूलवर्णाः । खराणां र्दृषद्वन्ताः । स्तब्धा-
 कठिनाः । विशदाः अपिष्कताः । परथाः गो-
 जिहावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटकफल-
 वत् सुष्णानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-
 सन्निभाः आकाशाः । अत्र विकल्पनोद्यक्तं वक्ष्यमाणं
 केचित् केचित्दिति परं सम्बन्धीयं ।
 "कदम्बपुष्पाभाः श्लुषा अनेकसुष्पाशिराः ।
 सिद्धार्थकोपमाः पीतसुष्पापिङ्गाचिताः" ॥
 तैरात्तौ इति अर्शांसिः पीडितः । तैरात्तौ विडुप-
 वेक्ष्यत इत्यापस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्म्मताथर्थात् ।
 ग्रथितं मज्जगुटिकाग्रथितविडवर्त्तिरूपं । पिष्का
 पिष्कलो द्रवभागः । बर्जं संहृतं । विशुशब्दो
 नपुंसकेऽप्यस्ति । उपवेक्ष्यते त्वच्यते । अतएव
 वाताशंस एव गुच्छादीनां सम्भवः । अश्लीला
 नाभेरधोभागे पाषाणपिष्किकावदातथाधिविशेषः
 * ॥ अथ पित्तार्शंसोद्यमाह ॥
 "पित्तोत्तरा नीलसुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
 तन्मखस्रविणो विस्फालनयो म्ददः स्रथाः ॥
 सुष्काजिह्यायुक्तं लखजम्बौ कौवक्लसन्निभाः ।
 दाहपाकज्वरस्र दह्यामूर्च्छारतिप्रदाः ॥
 शोष्णाद्यो द्रवनीलोष्णपीतरक्ताभवधंसः ।
 यवमथ्या हरितीतहारिद्रलङ्गुलाद्यः" ॥
 पित्तोत्तराः पित्तोत्पन्नाः । तनु स्रथनं । स्रथाः
 लम्बिनः । सन्निभाः आकाशाः । पाको गुदस्य ।
 शोष्णाद्यः उष्णस्पर्शाः । हरिष्काकवर्णं । पीतं
 हरिताकवर्णं । हरिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-
 शब्दान्मज्जुसुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचि-
 न्मृधिरस्वापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य
 श्लो-
 षीकलामाह ।

अश्र

इति लोके । शिलाभिर्व पाषाणभेदः । अश्वमारः
कनैल इति लोके । स्वर्णक्षीरी चोक्त इति लोके ।
उहृत्वासीसाद्यं तैलं ॥ ६ ॥

“शुद्धीक्यामरिचनागदन्तगोलं
चूर्णितं कृतमविद्विजितसूक्ष्ममन्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुडजाभिमाद्यं
गुल्मार्कचिन्मसनकगठहृदामयेषु” ॥
तद्यथा । रज्ज्वा सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आहृ मदन-
पालः ।

“रज्ज्वा सूक्ष्मा कफश्यासकासाश्रौभूचक्रच्छहृत्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तज्जभागः २ दलं
पत्रं । यत आहृ निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“तमालपत्रकं पत्रं ख्यात् यलाशं दलाङ्गयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आहृ निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“नागपुष्पं मत्तं नागं केशरं नागकेशरम्” ॥
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ शुद्धीभागः ७ चिनिभागः ८ २ ८ । सम-
प्रकर्षचूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्वलं मरिचस्य च ।
पिपल्याः कुडुवाङ्गं चयायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलाङ्गं केशरस्य च ।
द्विपलं पिपलीभूलमङ्गकर्मषु पत्रजात् ॥
सूक्ष्मोलाकारभेकान्तु कर्मषु लघुस्युल्लयोः ।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अङ्गप्रमाणागटिका प्राणदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वमभ्यक्ष्य पश्चाच्च भोजनस्य यथावलं ॥
मद्यं मासरसं युषं क्षारतीयं पिबेदनु ।
हृन्दादश्रांसि सर्वाणि सहजान्यखजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानाद्येव मूत्रकृच्छ्रे उरोरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
क्षामिहृष्टोगिन्ध्याक्षैव गुल्मशूलार्चिनां तथा ॥
हृद्यतीक्षारोगाणां कामलाहृक्किनां तथा ।
शुद्धीस्थानेऽभया देशे हृद्यग्रहे पित्तके गदे ॥
प्राणदेयं सितान् दन्वा गुडमानाच्चतुर्गुणां ।
अस्त्रपित्ताग्निमान्दादौ प्रयोज्या गुडजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पले ।
पक्षदयं त्वनिलजे पित्तते तु पत्रत्रयं ॥

फलास्त्रान्ध्यान्धरसास्यशस्ता
मद्यं मन्मोगिणि चालुपानं ।
इत्यो रसक्षारहिमान् पित्ते
उज्ज्वान्मुषौ कफजे विदध्यात् ॥
गङ्गुधमात्रमादेयं मृदौ क्रूरे च पक्ष वा ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा” ॥
इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिकचयं वचा हिङ्गु पाटाक्षारौ निशार्द्यं ।
चयतिक्ता कलिङ्गानि शताङ्गा जवयानि च ॥
ग्रन्थिविन्वाजमोदा च गण्डोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
रतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विडालपदकं पिवेदुष्णं वारिणा ।
ररखद्वेषयुक्तं वा लिङ्गाभूर्णमिदं नरः ॥

अश्र

हृन्दादश्रांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरं ॥
ह्रिकां कासं प्रमेहाञ्च पाण्डुरोगं सक्तामलं ।
व्यामवातसुदावर्त्तमन्वष्टाङ्गं गुदकिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्व्यं प्रकीर्त्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणांशु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपस्थाना भूतोपहतचेतसा ।
अप्रजानाश्च नारीणां हितमेतद्धि मेघजं ॥
त्रिकचयं त्रिफलात्रिकटुचिसुगन्धिनि ।
क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । जवयानि पक्ष ।
ग्रन्थिः पिपलीभूलं । विडालपदकं कर्म । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशूरग-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः ॥
शेषोऽयं मोदकः प्रसिद्धपक्षः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
सुम्नलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःश्रेष्ययति श्लेपिद-
मश्रांसि विनाशयत्यासु” ॥

तद्यथा । मरिचभागः १ शुद्धीभागः २ चिता-
भागः ४ शूरगभागः ८ गुडभागः १५ । लघु-
शूरगमोदकः ॥ ३३ ॥

“शोडशशूरगानोऽष्टा वङ्गेरुछौ महौषधस्याथ ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफला कया समूला तालीश्राखरकमिद्धानां ।
भग्नौ महौषधसमा दहनांशुतालमूली च ॥
भागः शूरगानुत्थो दातव्यो उद्धदारकस्यापि ।
शृङ्गेले मरिचांशु सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥
द्विगुणेन गडेन युतः शेषोऽयं मोदकः प्रकामधनेः ।
गुरुदध्यभोज्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥
मसकमनेन जनिवं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाशूनौ येन तौ जातौ ॥
अभिलनाचहेतुन केवलं शूरगो महावीर्यः ॥
हन्ता शूलक्षारानजैर्विनायश्रसाभेयः ॥
अथयुष्मिपदगदहृद्यहृद्यीक्ष कफानिलोद्भूता ।
नाशयति वलीपलिनं मेधां कुरुते जरां हरेते ॥
ह्रिका कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहाञ्च ।
श्रीहानञ्च तथोद्यं हृन्दादाशु रसायनं पुंसां” ॥

यथा भागो यथा । शूरगभागः १६ चिताभागः ८
सोढिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वङ्गेरा
खरः । पीपर पिपरामूल । तालीशं तालीश-
पत्र । अखरः मन्नातकं । तदसह्याले रक्तचन्दनं ।
विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूषली तस्याः
भागः ८ विधारभागः १६ तज्जभागः २ रज्ज्वाहृ-
कोटीवीजभागः ४ । ७२ । उहृच्छू-
रयो मोदकः ॥ १४ ॥

“त्रिदन्तेजोवती दन्तो अर्द्धद्रा द्विचकं श्टी ।
गवाक्षीसुप्तविश्राङ्गविडुङ्गानि हरीतकी ।
पलोन्मितानि चैतानि प्रजान्यष्टावबक्षारत् ॥
उद्धदारान् पलान्यष्टौ शूरगस्य तु शोडश ॥
जलदोषादये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितं ।

अश्र

पूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेयः त्रिगुणं गुडं ॥
कोहं पचेत् एनत्वावधावर्द्धोऽपलेपनं ।
अवतार्यं ततः पश्चात् चूर्णांगीमानि दापयेत् ॥
त्रिदन्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलात्रिकान् ।
रज्ज्वात्क्षारिचं चापि नागाङ्गं चापि घटपलं ॥
दात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मान्वा प्रयुञ्जीत जोष्यं क्षीररसाग्निः” ॥
तेजावती तेजवती तेजवत्काल इति च ।
कन्दः शूरगः ।

“हृन्दादश्रांसि सर्वाणि तथा सर्वांदराण्यपि
गुल्मानि प्रमेहाञ्च पाण्डुरोगं हलीमकं ॥
दीपयेदनलं मन्दं यथायं चापकर्मति ।
आद्यावते प्रतिश्याये पीनसेऽप्यं हितो मतः ॥
भवन्त्येन प्रथमाः श्रुतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना वक्षीपलितवर्जिताः ॥
गुडः श्रीवाङ्गप्राणोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्मानान्तकरो ह्येव वृष्टो वारसहस्रपः ॥
यावद्वर्द्धोऽपि स्याद्वायवहा तखली भवेत् ॥
तोषधूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न स्रवते गुडः ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न श्रीयति ।
यथ पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ॥
सार्द्धं पलं पलञ्चाङ्गं मन्दायेद्गुडखण्डयोः ।
श्रेष्ठो तु मध्यमा हीना माचोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ॥
वाङ्गशालो गुडः ॥ १५ ॥

“तिला मन्नातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्मान्श्यासकाससंज्ञी छेपाङ्गुलवपार्द्धं ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुदनु रज्ज्वापहा” ॥ १६ ॥
“प्रथम्य शृङ्गं लक्ष्मं दह्येयं पार्श्वं महेश्वरं” ॥
जीवितारोगमन्विच्छ्रारोऽप्येच्छदीश्वरं ॥
सुखोपायेन चे नाथ शूलक्षारामिभिर्विना ।
चिकित्साभर्षसां नृणां कारुण्यादक्षुमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यथा ।
अश्रांसं नाश्रनं श्रेष्ठं भैषज्यं शृङ्गरोऽवदत् ॥
पाण्डववचार्दिषोऽहानामादायान्यतमं शुभं ।
हात्वा निम्बैश्चमादौ तु कुनद्या मात्तिकेण च ॥
पचुरमूलकलेनेन लिप्तेद्रसयुतेन च” ॥
कुनटी मनःशिला । मात्तिकं सुवर्णमात्तिकं ।
पचुरं वकम इति लोके । शालिञ्चा इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ । रसः पारदः ।

“वक्रौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ॥
ज्वाला च तस्य रोद्ध्या त्रिफलाया रसेन वा” ॥
साः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः ।

“ततो विद्याय गलितं शृङ्गेणैः समुत्क्षिपेत् ।
त्रिफलाया रसे पूते तदाह्वय तु निर्वपेत् ॥
न सस्यमालितं यत्तु तेनैव विधिना एनः ।
भ्रूतं निर्व्यपयेत्तास्मिन् कोहं तत् त्रिफलां रसे ॥
यस्योहं न मृतं तत्र शार्चं भूयोऽपि पूर्णवत् ॥
मारयाञ्च मृतं यच्च तथ्यक्षुमणो हवत् ॥
ततः संशोष्य विधिवत् चूर्णयेत्कोहभाजने ।
लोहेनैव तथा वक्तुं वृषदा सूक्ष्मचूर्णैः ॥

अर्थ

कृत्वा लोहमेव पात्रे मादौ वा लिप्यन्तुके ।
 रसैः पङ्क्तोपमं कृत्वा तं पचेद्भोमयाग्निना ॥
 पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेवा विधानतः ।
 जिपलाङ्गवभङ्गायां केशराजस्य तुडिमाम् ॥
 मोक्षकन्दकभङ्गातवङ्गीनां शूरणस्य च ।
 हस्तिकण्डपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
 भङ्ग भङ्गरिया । केशराजः भङ्गराज इति हिः ।
 कुलिशं बुद्धीचीरं ।
 “पुटे पुटे चूर्णाथित्वा लोहात् षोडशिकं पत्रं ।
 तन्मार्गं जिपलायाश्च मलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अष्टमागावशष्ठे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
 अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
 ताम्ने वा लोहदर्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकं ।
 ततः पाकविधानशः खञ्जे चोर्द्धं च सर्पिषि ॥
 मृदुमध्यादिभेदेन मञ्जीयात् पाकमाज्यत ॥
 आरभेत विधानशः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 भामरं घृतसंयुक्तं विलिङ्गाद्रत्तिककमात् ।
 वज्रमानुषानञ्च गन्धद्वीरेण संयुतं ॥
 गन्धाम्भवे तज्जायाश्च खिग्वध्यादिभोजनं ।
 सद्योवङ्गिकाश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुष्पाक्षिपायुर्दोषांश्च निद्राशस्यभरोचकं ॥
 शूलञ्च परिश्यामश्च प्रमेहमवाज्जकं ।
 श्वयर्थुं रुधिरश्रावं दुर्नामानं विशेषतः ॥
 नलज्जद्वृद्धयश्चैव कान्तिदं खरवर्द्धनं ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पृष्टिवर्द्धनं ॥
 आद्युष्यं श्रौकरश्चैव वयस्तेजस्कारं शुभं ।
 सञ्जीकपुत्रजननं वशीपलितनाश्रमं ॥
 दुर्नाभारिरयं नात्ना दृष्टो वातसहस्रशः ।
 अनेनाश्रंसि दहन्ते यथा तुल्यञ्च वङ्गिना ॥
 सौकुमार्याल्पकायलात् मद्यसेवी यथा नरः ।
 जीर्णमयादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थानं यदा त्वीयचरण-
 स्थाने जीर्णं मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “भावति तिरवर्त्तीरमयूरप्रशकादय ।
 षट्कः कलविड्मश्च वत्सका हरितालकः ॥
 श्लेकश्च लहसुना वनविष्करकादयः ।
 धारावतमहादीना मार्गं जाङ्गलकं शुभं ॥
 वर्त्तीरः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
 कलविडो मृच्छचटकः । वत्सका वटई इति लोके ।
 हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्करा-
 वर्त्सकादयः ।
 “मद्युरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
 दन्तकास्य फलं शलं पटोलं लहृतीपर्णं ।
 प्रलम्बाभीरुवेचायं तालकल्लयुलीयकं ॥
 प्रलम्बा लाम्बानुवः । अभीरुः प्रतावर्थाः पत्रप्रकां ।
 तालकः देवदाली । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
 “जीभूतवे देवतासुो हतकोशो गरा गरी ।
 प्रोक्ताखविष हृद्देयो देवताको च तालुकः ॥
 देवताको रसे तिक्ता कपाशश्रीपपाखुता”
 नञ्चेदिक्तादि ॥

अर्थ

“वासुकं धान्यशकश्च केसुकं चक्रवर्त्तनं ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवत्प्रकां ।
 “नारिकेलञ्च खर्कुरं दाडिमं लवलीफलं ।
 शृङ्गाटकश्च पक्षान्नं द्राक्षा तालफलानि च
 जातकोशं लवङ्गञ्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
 हितान्येनानि वल्गूनि लोहमेतत् समप्रता ।
 नाश्रीयःसुकुचं कौलं कक्कोन्धवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरश्च तिमिर्डां करमर्दकं ॥
 कौलं क्षुद्रवदरं । कक्कोन्धवदराणि महान्ति ।
 “आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकानपि ।
 हंससारसदायुश्शृङ्गाकङ्कबलाकिकाः ॥
 माखकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकं ।
 कुश्याङ्ककश्च कक्कोटिं केसुकश्च विशेषतः ॥
 कटुकं कालशकश्च कशेरुं कक्कोटीं तथा ।
 ककारादीनि सर्वानि हिंदलानि च वर्जयेत् ॥
 शृङ्गेरेण समाख्यातकूर्परौजोऽतुकमया ।
 जगतासुपकाराय दुर्नाभारिरयं भुवं ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमभुवं ॥
 नक्षत्राश्च कृताप्राज्ञं क्रूरा येऽस्यवादिनः ।
 वर्त्कीबीयाः स्वधम्मोऽभिषया गुरुनिन्दकाः ॥
 मुनिरसपिष्टविड्मश्च मुनिरसलोढं चिरस्थितं घर्मे ।
 श्रावयति लोहदीपान् वक्रिर्नवनीतपिष्टमिव ॥
 मुनिरागस्तः ।
 “काले मलप्रवृत्तिलाघवसुदरे विशुद्धिश्चकारे ।
 अश्रेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
 क्षामिरिप्रचूर्णं लोढं सहितं खरसेन वङ्गसेनस्य ।
 क्षययथचिरात्प्रित्तयं लोहाजौर्णोद्भवं शूलं ॥
 “जीर्णं लोहे पतति चूर्णं भुङ्गीत सिद्धसाराख्यं ।
 लोहस्यापत्रप्रस्रति विवर्द्धते जाठरो वक्रिः” ॥
 तद्यथा,—
 “पथानैन्ववशुष्ठीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
 त्रिचलो भागो निम्नं मायं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
 “भवेद्यद्यतिसारम् दुग्धं पीत्वा हर्जं जयेत् ।
 गुञ्जाबादशकादूर्द्धं वदिरस्य भयप्रदा” ॥
 शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥* ॥
 अथ रक्ताश्रंसा चिकित्सा ॥
 “रक्ताश्रंसामुपेक्षते रक्तमारी खवद्विषकं ।
 दुग्धाञ्चे नियहृति तस्युः शूलानाङ्गाहगामयाः ॥
 चन्दनकिराततित्तकधन्वयवासाः सनागराः ज्ञा-
 धिताः । रक्ताश्रंसं प्रशमना दाञ्जीत्वगुश्रीरनिम्बा
 वा” ॥ चन्दनमच रक्तचन्दनं । चन्दनादिकायः ॥१२॥
 नवनीतविलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतप्रकर्षा-
 म्भासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
 प्राशन्ति रक्तावहाः ॥
 “दध्नूपरि यो भागो घनः खेह्युतः सरः” ।
 मथितं सरश्चित् निर्ज्वलं वस्त्रपूतं दधि ।
 सपत्रकेसरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं लिहन् ॥
 सितानेकरसंयुक्तं रक्ताश्रंसः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
 पयसा घृतेन युगेः सतीनसुद्राङ्गीमसुरायां ।
 औदनमचास्त्रैर्मधुरैरीषत्तुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

अर्थ

समङ्कोत्पलमोचाङ्गतिरीटविलचन्दनैः ।
 सिद्धं क्षारीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके ॥
 समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्को मोचरसः । विरीटो
 क्षोत्रः । चन्दनमच रत्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं खहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
 वन्धवात् सुदृढं सूत्रं क्षिन्चशीभगन्दर” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेद्रादिजेष्वपि ।
 क्रियामार्गसु कुर्वति तत्र तत्र पथोदितो ॥
 चर्मकोशान्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
 वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानुज्युक्तकाशनं ॥
 यथाखं दोषलक्ष्णान्नमार्गसः परिवर्जयेत्” ॥
 श्लेष्मार्थधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अश्रंसः, चि, (अश्रंसु + अस्स्यर्षि अच्) । अश्रोरोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निधुस्वर्धं निष्कन्दे रोमश्राश्रंसम्” ।
 इति मनुः ।
 “अन्नपानोषधं सर्वं तस्मैश्च नित्यमश्रंसाम् ।
 हृत्के पादे मुखे नाभ्यां गुदे लघणयोस्तथा ।
 श्रोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाथोऽश्रंसो हि सः” ॥
 इति भावप्रकाशः ।)
 अश्रंसानः, पु, (अ + असानच्, सुट् ।) अश्रिः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तः ॥ (“अश्रं-
 सानाय शृङ्गायां हिंसिजे” । इति वेदभाष्यम् ।)
 अश्री, [न्] चि, (अश्रंसस्य, अश्रंसं + इनि ।)
 अश्रीरोगयुतः । इति शब्दरतावली ॥
 अश्रीप्रे, पु, (अश्रीं हन्ति, अश्रंसं + हन् + ट ।)
 अश्लेष्मः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
 मरः ॥ खरगः ४ । इति तट्टीका ॥ औल इति
 भाषा । (अश्रीरोगविनाशकः ।
 “अश्रीप्रे कार्गमं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अश्रीश्री, स्त्री, (अश्रंसं + हन् + ट + डीप् ।) ताल-
 मूली । इति मेदिनी ॥
 अश्रीहितः, पु, (अश्रंसि हितः, सेवनेन तत्राश्रक-
 लात् ।) मल्लतकः । इति चिकित्शेशेखः । मेला
 इति भाषा ।
 अहं योग्ये । (अदि-पर-सक-सेट् ।) पूजने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अहंति विभो वेदं पठितुं ।
 सकम्भेऽपि ।
 “यश्चदानतपासस्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अथापयन् गुरुसतो गुणवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।
 “चिचाख्यान्यर्हसि सोऽहमर्हन्” ।
 इति रघुवंशे ।
 “गुरोर्गुरौ चिचित्ते गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।)
 अहं क पूजने । (हुरां-उभं-सक-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अहंयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“शशाङ्कं हन्तं मधुपर्कपाणिः” । इति । मट्टि-
 कायो ।)

अर्ह, पुं, (अर्ह + अच्) इन्द्र. इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्ह, त्रि, (अर्ह + अच्) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—
 “तस्मान्नाहर्षं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवान्ववान्” । इति श्रीभागवद्गीता ॥
 अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्) पूजा । इत्यमरः ॥
 (“अर्हणांमर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” । इति रघुवंशे ।)
 अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसाया शब्दः) क्षपणकः । बुद्धः । इति मेदिनी । शेषस्य पर्यायः । जिनः २ पारगतः ३ चिकित्सक इति ४ क्षीयाष्टकम् ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ प्रभुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्पुं ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८ सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेव २१ बोधदः २२ प्रबोधोत्तमः २३ वीतरागाप्तः २४ इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शब्दः) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यद्यथासितमर्हंस्त्रिस्तुतिं तीर्थं प्रचक्षते” । इति कुमारसम्भवे ।
 “त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः” । इति प्राक्जुल्लवे ।)
 अर्हन्त, पुं, (अर्ह + बाङ्गणकात् भाच्) बुद्धः । क्षपणकः । मान्ये चि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥ अल अ वारण्यपर्याप्तभूषासु (भादि-उभ-सकं) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तः सामर्थ्यं । “पर्याप्तानु यथेष्टं स्यात् ढमे शक्ते निवारणे” । इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जर्णं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 अलं, स्त्री, (अल + अच्) उच्छ्वकपुच्छकण्टकः । इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा । ह्रितान्तं । इति रत्नमाषा अमरटीका च ॥
 अलं, अ, भूषणं । पर्याप्तः । वारण्यं । निरर्थकं । प्रक्षिप्तः । इति मेदिनी ॥ अर्थः । यथा,—
 “सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत्” । इति लीलावती ॥
 अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + क्तुन्) मङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः कौदम्बयुगं तस्य कुन्तलाभूषणकुन्तलाः तदिदं तत्र न्यस्यते इत्यन्वये । अलति भूषयति मुखं इत्यलकं । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति सारसुन्दरी । तत्पर्यायः । घूर्णकुन्तलः २ । इत्यमरः ।
 (“काम्यं योयं भवकर्मिकारं सनेषु हारा अलकेष्वशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे ।
 “हस्ते लीलाकमलमलके बाणकुन्दावुविडं” । इति मेघदूते ।)
 अलकः, पुं, (अल + क्तुन्) अलकः । क्षिमकुक्कुरः । इत्यमरटीकाया रायसुकुटः ॥
 अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + क्तुन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाद्रववर्षायागङ्गा । इति शब्दमाला ॥ “तथैवालकन्दा दत्तियेन तु ब्रह्मसदान्नाह्ननि गिरिकूटान्त्यतिरन्ध्रं निषध-हेमश्रुत-हिमश्रुतान्त्यतिरन्ध्रसतरं हसा लुटन्ती भारत-मपि वधं दक्षिणस्या दिशि लवणजलधिमधि-प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥
 (हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गायै देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—
 “देवेषु गङ्गा गन्धर्वं । प्राणोत्थलकनन्दाम् । तथैवालकनन्दापि दक्षिणेतैति भारतं । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तमेदा महासुने” ॥ इति भागवतपुराणे ।)
 अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीयाति अलक + प्री + क्) उच्छ्विशेषः । इति जटाधरः ॥
 अलका, स्त्री, (अल + क्तुन् + टाप्) कुवेरनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः) कुवेरः । इति जटाधरः ॥
 अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-तत्पुरुषः) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य ललं) उच्छ्विन-यांसविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा । तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ दुःसामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः । अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकं १० । अलकः ११ रक्तः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चधा १३ छमिः १४ वर-वर्षिणी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
 “लाक्षा पञ्चधा लक्ष्मी यावो उच्छ्वामयो जतु । लाक्षावर्णा हिमा बल्या खिग्धा च तुवरा लघुः ॥ अनुया कफपित्ताहृत्क्वाकासज्वरप्रयुत् । अयो रक्षतवीसपंक्षमिकुष्ठगदापहा ॥ अलकतो गयैस्सर्वविषेषाद्यङ्गनाशनः” । इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षा रसः । आलता इति भाषा । तत्पर्यायः । अलकः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्मल्यः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तं १ । उष्णं २ । कफवातरोगप्रघ्नोदोषनाशिलं ३ । कृच्छरोगप्रम-नलं ४ । शक्तिकारित्वम् ५ । इति राजनिर्गण्डः ॥
 अलककः, पुं, (अलक एव, अलकः सार्थं कन्) ।

निर्मल्येन । अलकः । इति हलायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्गण्डः ॥ (“अलक-काञ्चानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे । “पादालककर्ममौक्तिकाशिलासिद्धाङ्गनागाङ्गतैः” इति नागानन्दे ।)
 अलगदः, पुं, (लगति स्पृशति, क्षिप, लग, अर्हयति, अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति लगदः, लगः सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विधत्वात् तद्भङ्गः) जलसर्पः । जलवोड़ा इति केषिच् । अलाघ इति केषिच् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविषो जलशयामेदः ।) विशकेडटिया इति भाषा, “तत्र सविषाः कृष्णा कर्पूरा अलगदौ इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोचनन्दा चेति” । सुश्रुते ।
 अलगदः, पुं, (अलं गृह्यति इति लघ + अच्, एषो-दरादित्वात् साधुः ।) अलयालः । इत्यमरः ॥ केडटिया इति श्यातः । जलवोड़ा इति केषिच् । अलाघ इति केषिच् । इति भरतः ॥
 अलग्दर्यः, स्त्री, (अलम् + द्य + भावे ल्युट्) भूषणं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलग्दरिण्यु, त्रि, (अलम् + द्य + इधुच्) अलग्दर-कर्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्त-दयः ॥ तत्पर्यायः । मयहनः २ । इत्यमरः ॥
 अलग्दर्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥* अलग्दर-युक्तयक्तिः । इति सारसुन्दर्यादयः ॥ अल्यर्थः । अल्यकर्ता २ मखितः ३ प्रसाधितः ४ अलभृदः ५ भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥
 अलग्दर्या, [ऋ] त्रि, (अलम् + द्य + ङच्) अल-ग्नरिण्युः । इत्यमरः ॥
 अलग्दर्या, त्रि, (अलं समर्थः कर्मण्ये) ला ।) कर्म-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥
 अलग्दर्या, पुं, (अलम् + द्य + भावे घच्) भूषण-तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मयहनं ५ । इत्यमरः ॥ अल्यङ्गिया ६ भूषा ७ अलग्नर्यं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥* अथालग्नर्युक्तिः । तद्ग-रणदिनमुच्यते ।
 “रेवश्विधिनिकासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधस्याङ्गि वस्त्रालग्नरधारणं । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालग्नरधारणम् । उदाहे राजसम्माने त्राक्षणाणाञ्च सम्भवे । शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुखलकाङ्गदन्तधा । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाष्टाङ्गित क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्वेषु यथासंस्थानि निष्यवः । पद्मरागञ्च वषट्क विजयो गोविदाक्षया ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्भन्तिदायताः ॥ सुवर्णानि घटना सर्व्वेधासुपयुज्यते ॥ प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणप्रथमः शिरसे क्षुम्भिधीयते । तस्य प्रधानभूषणत्वात्वाह अग्रगन्तः ॥ सुखदा मय्याः सुखा दुःखदा देवशालिनः । अतो मयीनां वस्त्रानि जदयानि यथाक्रमं” ॥

अस

इति युक्तिरूपवत्ः ॥ * ॥ मयि विप्रेश्यायां लक्ष्-
याणि तस्य चन्द्रे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ कात्यायनः ।
स द्विविधः । शब्दाङ्कारः १ । अर्थाङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणां । काव्यशोभाकरधर्मः । इति कात्या-
यनः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणां ।

अथालङ्कारनामानि

अक्षमातिप्रयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अव्यन्तप्रियोक्तिः	३
अयुक्तिः	४
अधिकः	५
अनन्यव्ययः	६
अनुकूलः	७
अनुगुणः	८
अनुष्ठा	९
अनुप्रासः	१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणादौहरण्ये उक्तम् ।	
अपरे यथा, अन्धनुप्रासः	
अथनुप्रासः	
अन्यनुप्रासः	
लाटानुप्रासः	
अनुमानं	११
अन्योन्यं	१२
अपञ्चवातिप्रयोक्तिः	१३
अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
अभिधाहेतुः	१५
अर्थान्तरन्यासः	१६
अर्थपत्तिः	१७

अस

वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसादृशः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत्
शब्दार्थशोभातिप्रयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
दक्षिण-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणाणि

“अक्षमातिप्रयोक्तिः स्यात् स हृत्वे हेतुकार्थयोः १ “सङ्गतानुगुणान्भङ्गीकारमाङ्गरतद्गुणं” । २ “अव्यन्तप्रियोक्तिस्तु कार्थ्ये हेतुप्रशक्तिजे” । ३ “अयुक्तिरदभुतातयशोभार्थोदाहर्यादिवर्णन” । ४ “अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिकवर्णन” । ५ “उपमानोपमेयत्वयदेकस्यैव वस्तुनः” । ६ “अनुकूलं प्रातिकूलमनुकूलानुबन्धि चेत्” । ७ “प्राक्सिद्धः खगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” । ८ “दोषस्याभ्यर्थेनानुष्ठा तत्रैव गुणदर्शनात्” । ९ “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैचित्र्येऽपि स्वरस्य यत्” । १० “अनेकस्यैकधा साम्यसङ्घट्टाप्यनेकधा । एकस्य सङ्घट्टयेद्येऽन्यनुप्रास इत्येते” ॥ “उच्चार्यत्वाद्दयदेकस्य स्थाने तालुर्दादिके” । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैवत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ व्यञ्जनश्चेद्दयथावस्थं सहाद्येन खरेण तु । आवर्त्ततेऽन्यथोच्यत्वादनुप्रासः स यव तत्” ॥ “शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तावत्पर्यामात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥ “अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध- नात्” । ११ “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” । १२ “रूपकप्रतिप्रयोक्तिः स्थान्निगोर्थाध्यवसानतः । यदापस्तुतिगर्भत्वं सैव सापञ्चवा मत्वा” । १३ “अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा प्रञ्च प्रस्तुताश्रया” । १४ “अभेदेनाभिधाहेतुहेतोर्हेतुमता सङ्घ” । १५ “उत्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” । १६ “दृग्भाष्यिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिच्छते । कश्चित् प्राकारशिकादप्राकारशिकार्थस्यापतर्न । कश्चित् अप्राकारशिकात् प्राकारशिकार्थस्येति द्वौ भेदौ” । १७
--

अस

चन्द्रालोकोऽञ्जल-नीलमयि-काव्यचन्द्रिका-कुवलय-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थेषु ज्ञेयं । अल-
ङ्कारायां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणादौ-
हरणानि चन्द्रालोकवृत्तानि तदतिरिक्तानि सां-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिखन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १ “चिरं रागिणि मन्त्रिन्नेहितापि न रज्यसि” ॥ २ “थास्यामीत्युदिते तव्या बलयेऽभवदूर्मिका” ॥ ३ “त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४ “ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५ “इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्यवः” ॥ ६ “कुपितान्ति यदा तन्नि निधाय करजस्ततं । वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ ७ “नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलता” ॥ ८ “मध्येव जीर्णता यातु यन्मयैव कृतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९ “आदाय वज्रलग्नान्दन्वीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरौवारिपावनः पवनः” ॥ १० “उच्चनीलमधुगन्धमल्लसमधु पथ्याधृतचूलाङ्कुरज्जीडत्- कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकण्ठोच्चराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय- प्राप्तप्राणसमासमागमरसोत्सासैरमी वासराः” ॥ “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ “केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरम- विलासः । चतुर्दशवराटककाल्यं त्यजति न चेतः काममनस्य” ॥ “स्मैराजीवनशये नयने किं निम्नीजिते । पश्य निर्जितकान्दपे कान्दपेवशमं प्रियं” ॥ “जानीमहेऽस्याः किल सारसाख्या विराजतेऽन्तः- प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कान्तिनालैः प्रसृतैस्त्वदङ्गेषा- पाख्युता कुण्डलताम्बिपथे” ॥ ११ “त्रियामा शश्विना भाति शशी भाति त्रियाम- मया” ॥ १२ “त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ॥ १३ “यकः कृती स ज्ञेयेषु योऽयं शक्राज्ञ याचते” ॥ १४ “तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुनीयिका- वशीकरणालेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसाय- मूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५ “हनुमानव्यमतरत् दुस्तरं किं महात्मना ॥ गुणवद्वक्तृसंसर्गात् याति खल्योऽपि गौरवं । पुष्यमालानुपप्रेष्य सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६ “हारोऽयं हरियाक्षीणां लुठति लनमखल्ले । मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥ “विललाप सदाप्यङ्गदं सङ्घजामप्यपहाय धी- रतां । अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥ १७
--

अथालङ्कारनामानि

अल्य	१८
अवज्ञालङ्कृति	१९
असङ्कतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिर्देशना	२१
असम्भवः	२२
आहृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । पदाहृत्तिः । अर्थाहृत्तिः । उभयाहृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि अस्याणि च ।	
उत्वेदा	२५
सा वस्तुहेतुफलान्तरागोरत्वेन त्रिविधा वस्तुत्वेदा । हेतुत्वेदा । फलत्वेदा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चैति द्विविधा । परे हेतुफलत्वेदे सिद्धात्सिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधं । एवमुत्वेदा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणाभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमात्रा	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापङ्कतिः	३७
गूढोक्तिः	३८
चपलातिशयोक्तिः	३९
विचित्रं	४०

तल्लक्षणानि

“अल्यन्तु द्रव्यादाधेयाद्यदाधारस्य द्रव्यता” । १८	
“ताभ्यां तौ यदि न स्थानामवज्ञालङ्कृतिस्तुसा” । १९	
“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्कतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र ह्यतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा” । २०	
“अपरं बोधनं प्राञ्जः क्रियथासत्पर्ययोः” । अस्यार्थः । कास्यचित् किञ्चित् क्रियाविरुद्धस्य चक्रियथापरान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१	
“असम्भवात्यनियत्तरसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२	
“त्रिविधं दीपकाहृत्तो भवेदाहृत्तिदीपकं” । २३	
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्यते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ यत्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४	
“सम्भावनाः स्वयत्वेदा वस्तुहेतुफलान्तरा । उक्तानुक्तास्यदाद्याच सिद्धात्सिद्धास्यदे परे” । २५	
“किञ्चिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं” । २६	
“उदात्तमहृत्तचित्तं स्थाव्यमाख्योपलक्ष्यम्” । २७	
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीसङ्गतति द्वयोः” । २८	
“पर्यायेण द्वयोस्तत्त्वेदुपमेयोपमा मता” । २९	
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	
“वृत्तभिरवृत्तधोलेखादेकस्योलेख ईथ्यते । एकोनवृत्तधोलेखोऽप्यसौ विषयमेदत्” । ३१	
“दृष्टीतसुत्तरौत्तरार्थश्रेणीरेकावली मता” । ३२	
“क्रमिकैकगतानान्तु गुम्भाः कारकदीपकं” । ३३	
“गुम्भाः कारणमात्रा स्यादयथा प्रकान्तकारण्यैः” । ३४	
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५	
“किसुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिथ्यते” । ३६	
“कैतवापङ्कतिर्यत्किं व्याजाद्यैर्निङ्गवे ष्टैः” । ३७	
“गूढोक्तिरन्योद्देशेया गीर्षदन्तं प्रति कथ्यते” । ३८	
“चपलातिशयोक्तिसुत्तौर्त्वाभ्यामर्थयथतिक्रमः” । ३९	
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

तदुदाहरणानि

“मथिमाशोभिन्का तेऽय करे जपवटायते” । १८	
“स्वल्पमेवान्मु लभते पाशः प्राप्यापि सायारं । मीलन्ति यदि पद्मानि वा हानिरमृतवच्युते” । १९	
“विधं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पयिकाकुना । अपारिजाता वसुधां चिकीर्षन् थां तथारुपाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पराकरोः” । २०	
“नश्येदाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” । २१	
“को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्याटयिष्यति” । २२	
“वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च प्रवर्षेदी ॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्भवाः । माद्यन्ति चातकान्मुता माद्यन्ति च शिखाजलाः” । २३	
“चन्द्र सन्ध्यात्मानमथवास्ति प्रियासुखं । नायं दूति तनेस्तापस्तस्याः कालानलोपमः । गच्छ गच्छसि चैकान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” । २४	
“धूमस्तोमं तमः शङ्खे कोकोविरुद्धलक्ष्यं । स्मिन्तीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नमः ॥ रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ ध्रुवि विच्छेपयाङ्गुवं । तन्मुखासेच्छ्या नूनं पद्मैर्नैरायते शशी ॥ मध्यः किं कुचयोर्द्वै बद्धः कनकदामनिः । प्रायोऽङ्गं त्वयदेनेक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति” । २५	
“यत्रासौ वेतसी पाश्र्वा तत्रैव सुतरां सरित्” । २६	
“सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽज्जुनः” । २७	
“हृत्सीव भृपतेः क्रौत्तिः स्वर्णदीमवगाहते” । २८	
“धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्था धर्म इव त्वयि” । २९	
“अपि मा पावयेत् साक्षी खालेतीच्छति जाह्ववी ॥ काठिन्यं कुचयोर्द्वै वाक्कृत्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विश्वघातारं त्वङ्गाटीश्वरियोषितः ॥ तदभाग्यं धनस्यैव यत्राश्रयति सक्कनं ॥ लामोऽपमेव भूपाल भेवकाना न चेद्वधः” । ३०	
“क्षीभिः कामोऽर्थिभिः खदुः कालः शत्रुभिरिद्वि सः । गुरुर्वचस्युर्नैर्गोऽर्थं कौर्त्तो भीष्माः प्रारासने” । ३१	
“निजे कर्मान्तविश्रान्ते कर्मो दोःस्तम्भप्रासगौ । दोःस्तम्भौ जातुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जातुनी रत्नसुपुराकारे तस्य मञ्जीशुजः” । ३२	
“गच्छत्या गच्छति पुनः पाश्र्वाः पश्यति पृच्छति” । ३३	
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्थानेन विपुलं वशः ॥ भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवः । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवः” । ३४	
“जितोऽस्ति मन्द कान्दं मच्चितोऽस्ति त्रिस्तोचनः” । ३५	
“स जितत्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीशशा” । ३६	
“निर्वाति स्मरनाराचा बालावृक्पातकैतवात्” । ३७	
“दृषामेहि परत्वेजादायाति क्षेत्रचक्रकः” । ३८	
“अप्ये मग्नो मतः पश्चाद्दुर्गतीता प्रियेषा सा” । ३९	
“भारमासुभमा चान्तव्या भारवधुसमा । मात्तधूर्त्तमावासा सा वामा मेऽस्य मारमा” । ४०	

अथालङ्कारनामानि	
चित्रकाव्यमनेकविधं यथा । पद्मच्छत्र-धनु-खड्ग-नागपाश-कवाट-भौका-बन्धाः । अश्वगति-चिपटी-गोमूत्रिकादयः ।	
हेकापकृतितः	४१
तद्गुणः	४२
तुल्ययोगिता	४३
सा त्रिधा ।	
प्रथमा यथा	
द्वितीया यथा	
तृतीया यथा	
दीपकं	४४
दृष्टान्तः	४५
निदर्शना	४६
सा त्रिधा ।	
निवृत्तिः	४७
परिकरः	४८
परिकराङ्करः	४९
परिग्रामः	५०
परिवृत्तिः	५१
परिसंख्या	५२
पर्यस्तापकृतितः	५३
पर्यायः	५४
स द्विविधः ।	
पर्यायोक्तं	५५
तत् द्विविधं ।	
पिहितं	५६
एनरक्तवदाभासः	५७
पूर्वरूपः	५८
स द्विविधः ।	
प्रतिवस्तूपमा	५९
प्रतिषेधः	६०
प्रतीपं	६१
तल्लक्ष्यभेदेन पृथक्विधं । न तु नामभेदेन ।	
प्रत्यनीकं	६२
प्रस्तुताङ्करः	६३
प्रहर्षणं	६४
तत् त्रिविधं ।	
प्रौढोक्तिः	६५
भाविकं	६६
भाषासमावेशः	६७

“हेकापकृतितरन्वस्य प्रज्ञानस्तस्य निद्रवे” । ४१
“तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२
“वर्णानामितरेषा वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता” ।
“हितहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता । गुणोत्कृष्टे समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” । ४३
“वदन्ति वर्णान्वर्णानां धर्मैक्यं दीपकं बुधा” । ४४
“चेद्विषयप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृति” । ४५
“वाक्यार्थयोः सद्दृशयोरेकारोपो निदर्शना । पदार्थगर्भामयस्यो वदन्त्यन्या निदर्शना । अथवा बोधनं प्राञ्जः क्रिययासत्त्वदर्थयोः” । ४६
“निवृत्तिर्योगतो नामान्वयार्थत्वप्रकल्पनं” । ४७
“अलङ्कारः परिकरः सामिप्रायविशेषणो” । ४८
“सामिप्रायविशेषण्येच्छेद्भवेत् परिकराङ्करः” । ४९
“परिग्रामः क्रियार्थं खेदियथो विषयान्तना” । ५०
“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्गर्भयः” । ५१
“परिसंख्या निषिद्धैकमेकस्मिन् वस्तुधत्तयं” । ५२
“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापकृतितस्तु सा” । ५३
“पर्यायो यदि पर्यायैकस्तानेकसंश्रयः । एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायं सोऽपि सम्मतः” । ५४
“पर्यायोक्तं तु गम्यच्छेद्योभङ्गान्तराश्रयः । पर्यायोक्तं तदप्याऊर्ध्वद्वानेकसाधनं” । ५५
“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं” । ५६
“आधातवो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभाषण । एनरक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दमा” । ५७
“एनः स्वगुणसंप्रतिः पूर्ववरूपसुदाहृतं । पूर्वावस्थानुवृत्तिसिद्धिं विज्ञते सति वस्तुनि” । ५८
“वाक्यव्यतिरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” । ५९
“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकूलिन” । ६०
“प्रतीपसुप्रमानस्यापुनमेयत्वकल्पनं । अन्योपमेयत्वाभेदेन वर्ण्यस्यावादर्श तत् । वर्ण्योपमानत्वाभेदेन तथान्यस्याप्यवादर्श । वर्ण्योपमान्यस्योपमाया अल्पित्विर्वचश्च तत् । प्रतीपसुप्रमानस्य कैमर्थमपि मन्वते” । ६१
“प्रत्यनीकं बलवतः प्रशोः पक्षे पराक्रमः” । ६२
“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतेन प्रस्तुताङ्करः” । ६३
“उत्कृष्टताथंसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं । वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं । यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्प्रभाः पक्षस्य तत्” । ६४
“प्रौढोक्तिरुत्कृष्टते तद्भेदतुल्यप्रकल्पनं” । ६५
“भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं” । ६६
“शब्देरेकविधेरव भाषासु विविधास्त्वपि । वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीत्यते” । ६७

“प्रजल्पन् मत्पदे लघ्नं कान्तः किं न हि नूपुरः” । ४१
“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विधा” । ४२
“सञ्चुचन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च । तदङ्गुमाद्वे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । माणलीप्रप्रभ्रल्लेखा कदलीना कठोरता । प्रदीयते पराभूतिर्मिन्नशात्रवशेष्यता ॥ लोकपालो यमः पाश्री श्रीदः प्रको भवानपि” । ४३
“भदेन भाति कलमः प्रतापेन मद्दोषयति” । ४४
“न्वमेव कीर्त्तिमान्नाजन् विधुदेव हि कन्तिमान्” । ४५
“शा दातुः सौम्यता सेयं प्रयन्दोरकलङ्कता ॥ त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लोलां वीलाम्बुजम्बनोः ॥ नक्षत्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” । ४६
“इदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाङ्करो भवान्” । ४७
“सुधंशुकजितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” । ४८
“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्जुग” । ४९
“प्रसमेन दृगञ्जने वीक्षते मदिरैक्षणा” । ५०
“यथावेकं शरं सुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” । ५१
“खड्गद्वयः प्रदीपेष न स्वान्तेषु नतम्बुवा” । ५२
“नायं सुधाशुः किं तर्हि सुधाशुः प्रेयसीसुखं” । ५३
“पद्मं सुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥ अधुना एषिणं तत्र यत्र खेतः पुराजनि” । ५४
“नमस्तस्मै कृतो येन सुधा राजवधुक्त्वौ ॥ यामि चूतलता ऋतुं सुवाभ्यामास्यतामिह” । ५५
“प्रिये मृहगते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” । ५६
“भुजङ्गकुण्डलीयत्तशिशुभुजाशुशीतगुः । जगन्पति सदा पायादव्याचिंतोहरः शिवः” । ५७
“हरकण्ठानुशिरोऽपि शेषस्वक्लप्राश्रितः ॥ दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काक्षीरत्नैर्मुहुर्मुहुः” । ५८
“तापेन भाजते स्वस्थः शूरश्चापेन राजते” । ५९
“न चूतमेतत् कितवाक्कीडनं निश्रितैः शरैः” । ६०
“तल्लोचनसमं पद्मं तदल्लक्षकदृशो विधुः । अलं गर्व्यं ते वस्तुकान्त्या चन्द्रो भवादृशः । काः क्रौड्यदपक्षे मृत्यो त्वनुत्प्याः सन्ति हि स्त्रियः । मिथ्यावादो हि सुगमति त्वम्बुखामं किलाम्बुजं । दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” । ६१
“जैत्रनेत्रानुगौ कार्यावदुत्पन्नाभ्यासधक्तौ” । ६२
“किं भङ्ग सत्या माणव्या केतव्या कण्टकस्थया” । ६३
“तामेव ध्यायते तस्मै विदुष्टा सैव इतिका ॥ दीपसुदीपयेद्यावावावदभ्युदितो रविः” । ६४
“निष्कन्धो बधोमूलं खनतासादितो निधिः” । ६५
“कषाः कलिन्दजातीरतमालसोममेघकाः” । ६६
“अहं विलोकयेऽप्यापि युध्यन्तेऽन सरासराः” । ६६
“गुञ्जन्मणिमञ्जरी कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे । विरसासि केसिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-समीरे” । ६७

अल

अथात्तद्वारनामानि

भेदकातिशयोक्तिः—	६८
भ्रान्तापङ्कति—	६९
भ्रान्तिमान्—	७०
गालादीपकं—	७१
मिथ्याध्ववसितिः—	७२
मीलितं—	७३
मुद्रा—	७४
यथात्संख्यं—	७५
यमकं—	७६
युक्तिः—	७७
गन्नावली—	७८
रूपकं—	७९
तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । तान्द्रूपरूपकञ्च । तच्च समन्यूनधिक्कथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं । समाभेदरूपकं । न्यूनभेदरूपकं । अधिकाभेद- रूपकं । समतान्द्रूपरूपकं । न्यूनतान्द्रूपरूपकं । अधिकतान्द्रूपरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः—	८०
ललितं—	८१
लुप्तोपमा—	८२
सा चाद्युध । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमान- लुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता । वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मो- पमानवाचकलुप्ता ।	
लेशः—	८३
लोकोक्तिः—	८४
वक्रोक्तिः—	८५
विकल्पः—	८६
विकस्वरः—	८७
विचित्रं—	८८
विधिः—	८९
विनोक्तिः—	९०
लक्ष्मणेभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना—	९१
अस्या लक्ष्मणास्तुदाहरणानि च षट् ।	
विरोधः—	९२
स दशधा ।	

अल

तल्लक्ष्यानि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं” । ६८	
“भ्रान्तापङ्कतिरन्यस्य श्रद्धया भ्रान्तिवारणे” । ६९	
“स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गलङ्कृतित्रयं” । ७०	
“दीपकेकावलीयोगान्भ्रान्तादीपकमुच्यते” । ७१	
“किञ्चिन्मिथ्यावसितिर्धर्ममिथ्याध्वान्तरकल्पनं” । ७२	
“मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” । ७३	
“सूत्रार्थरूपचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । ७४	
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकायां समन्वयः” । ७५	
“सत्यार्थे एवमार्थाः स्वरञ्चनसंहृतेः । क्रमेण तेनैवाहृतिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६	
“युक्तिः पराभिसम्भानं क्रियया मर्मगुणये” । ७७	
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तदुः” । ७८	
“विषयभेदताद्रूपरङ्गनं विषयश्च यत्” ।	
“रूपकं तत् त्रिधाधिकान्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९	
“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगोत्र्याध्वसानतः” । अस्यार्थः । विषयसम्भवेन उल्लेखनं विना विषयि- वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयरूपतया अध्वसानं तस्मिन् सति रूपकातिशयोक्तिः” । ८०	
“प्रस्तुते वर्यावाकार्यप्रतिविम्बस्य वर्याणं” । ८१	
“वर्योपमानधर्म्माणासुपमानवाचकस्य च । एकद्विव्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाद्यथा” । ८२	
“लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं” । ८३	
“लोकप्रवादात्तुल्यं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४	
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनं” । ८५	
“विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्प्यालङ्कृतिर्भेदा” । ८६	
“यस्मिन् विरोधसामान्यविरोधाः स विकस्वरः” । ८७	
“विचित्रं तद्वयत्नश्चेत् विपरीतपक्षे च्या” । ८८	
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तान्माज्जिध्यलङ्कृति” । ८९	
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते । तत्रैव किञ्चिद्विना रश्च विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०	
“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्यं चेत् । हेतुनासमसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । कार्योत्पत्तिस्तुतीया स्यात् सापि प्रतिबन्धके । अकारणत्वात् कार्यजन्यं चतुर्था स्याद्विभावना । विशुद्धात् कार्यजन्यं तृतीया काचिद्विभावना । कार्योत् कारणात्तन्मापि दृष्ट्या काचिद्विभावना” । ९१	
“जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रियाक्रियाद्रथाभ्या यत् द्वयं द्वयोश्च वा मिथः । विशुद्धमिव भाषेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । ९२	

अल

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्तु गाम्भीर्यमन्यजैश्च श्रुपते” । ६८	
“तापं करोति चोत्समं ध्वरः किमु सखि स्मरः” । ६९	
“अयं प्रमत्तो मधुपक्त्वन्मुखं वेति पञ्चज” । ७०	
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१	
“मिथ्याध्ववसितिविभ्रंशां वशयेत् खड्गं वहन्” । ७२	
“रसो नास्ति लाक्षायाश्चरये सहशादये” । ७३	
“नितम्बगुर्वी तरयी दृग्गुम्बविपुला च सा” । ७४	
“शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रङ्गय भङ्गय” । ७५	
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्कृतपरागपरागतपङ्कजं । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत स सुरभिं सुरभिं सु- मनोमरैः” । ७६	
“त्वामाशिखन्ति दृष्टान्तांघ्रुः पौष्यं करेऽशिखत्” । ७७	
“चतुरास्यः पतिष्यन्ताः सर्वेष्वस्वं महोपते” । ७८	
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः परः क्षयात् । अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तयिकं विलोचनं । शम्भुर्विश्वमवत्यच्च खोक्तव्यं समदृष्टिवां । अस्या मुखेन्दुना ज्ये नेत्रानन्दे किमिन्दुना । साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता । अयं कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९	
पञ्च नौषीत्यलङ्कृतिः सारन्ति सिताः श्रारः” । ८०	
“ललितं निगते नीरे सेतुभेषा चिकीर्षति” । ८१	
“तद्विद्वीरोन्दुल्ल्यास्या कर्पूरन्ती दृष्टोर्भैम । कान्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो भया । यत् त्वया मेवनं तत्र लाभो मे यच्च तद्वतेः । तदेतत् काकतलीयमवितर्कितसम्भवं” । ८२	
“अखिलेषु विशुद्धेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । “शुकं पञ्जरवन्धस्ते मधुराया गिरां फलं” । ८३	
“सहस्र कतिचिन्मासान्कीलथिला विलोचने” । ८४	
“सुखं मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” । ८५	
“सद्यः शिरसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः” । ८६	
“स न जियो महान्तो हि दुर्दृशाः सागरा इव” । ८७	
“नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि शम्भुं सयुग्मति” । ८८	
“पञ्चमोदश्चेन काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९	
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं । विना खलैर्विभावयेषा रानेज्ज भवतः सभा” । ९०	
“अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरयादयं । अस्त्रेतीक्ष्णकठिनैर्जाज्जयति सम्भयः । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्वसिञ्जुजङ्गमः । शुद्धादीनिनिर्दोऽयमुदेति महदद्भुतः । श्रीताङ्गकिरयास्तन्वी हन्त सन्तापयन्ति तां । यश्चपयोराशिरभृत् कारकल्पतरुलव” । ९१	
“तव विरहे मलयमरुदावागलः शशिशोऽपि शोषमयिः । हृदयमनिश्चतमपि भिन्ने नखिनी- दलमपि निदाघरविरसाः । सन्ततमुचकासङ्गा- द्वृङ्गतरुश्चकर्मवटनाया नृपते । दिव्यपतीर्णा	

विरोधाभासः	६३
विद्यतोक्तिः	६४
विशेषः	६५
स चित्रविधः ।	
विशेषोक्तिः	६६
विषयः	६७
तत् चित्रविधं ।	
विषादनः	६८
व्याघातः	६९
स द्विविधः ।	
व्याजनिन्दा	१००
व्याजस्तुतिः	१०१
स द्विविधः ।	
व्याजोक्तिः	१०२
व्यतिरेकः	१०३
युद्धाप्रकृतिः	१०४
संघः	१०५
स च चित्रविधः । प्रकृतानेकविषयः १ अथ प्रकृतानेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषयः ३ ।	
सदर्थनिदर्शना	१०६
सन्देहः	१०७
समं	१०८
तत् चित्रविधं ।	
समाधिः	१०९
समासोक्तिः	११०
समुच्चयः	१११
स द्विविधः ।	
सम्बन्धातिशयोक्तिः	११२
लक्षणभेदेन सा द्विधा ।	
सम्भावनं	११३
सहोक्तिः	११४
सामान्यं	११५
सारः	११६
सूक्ष्मं	११७
लाकोक्तिः	११८
क्षमावोक्तिः	११९

“आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभास इत्यते” । ६३
“विद्यतोक्तिः स्नेहशूनं कठिनाविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ।
विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वनरकृतिश्च सः” । ६५
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति प्रकृतकारणे” । ६६
“विषयं वर्ण्यते यत्र घटनानुरूपयोः ।
विरूपकार्यस्योत्तरपरं विषयं मतं ॥
अनिरूप्यायवाभिन्नचित्तदिष्टार्थसमुच्चयमात्” । ६७
“इत्यमायविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याद्वाघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निवृत्तापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्वाजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तिर्याजस्तुतिर्निन्दस्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः” । १०१
“व्याजोक्तिरन्यहेतुव्या घटाकारस्य गोपनं” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“युद्धाप्रकृतिरन्यकारोपर्यो धर्मेनानुभवः” । १०४
“नानार्थसंश्रयः स्नेहो वर्णावर्णोभाषायः” । १०५
“विभावनं सम्यग्ज्ञाना फलं सुहृदसुप्रहृ” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गानाम्भूतिचयं” । १०७
“समं स्याद्दर्शनं यत्र द्वयोरेष्यरूपयोः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुंसुच्यते” । १०८
“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः” । १०९
“समासोक्तिःपरिस्फूर्तिं प्रकृते प्रकृतस्य चेत्” । ११०
“अज्ञाना युगपद्भ्रान्ता भावशुभ्रः समुच्चयः ।
अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पन ।
योगेऽयोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्याद्विद्युत्सोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भावते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५
“उत्सरोत्तरसूक्ष्मः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूक्ष्मं पराश्रयामिच्छे तरसाकृतचेष्टितं” । ११७
“लाकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगमिता” । ११८
“क्षमावोक्तिः क्षमावस्य आत्मादिष्यस्य वर्णनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः ॥
अजस्य गृह्तो जन्म निरोहस्य हतदिवः । स्व-
पतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ वल्लभोत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिश्चक्षुषः । राकाविभावरौ-
जानिन्विषज्जालाकुलो भवेत् ॥ नयनशुभासेचनकं
मानसदृश्यापि दुष्यापं । रूपमिदं मदिराख्या
मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारिण्य वनोऽथौ तव हारिण्यौ” ॥ ६३
“दृषापेहि परस्त्रोचादिति वक्ति स हृदयन” ॥ ६४
“गते सूर्योऽपि दीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सार्जदृश्यापि सैव मे ॥
त्वं पश्यता मया लब्धं कल्पदृष्टनिरीक्षया” ॥ ६५
“हृदि खेहृदयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलन्वपि” ॥ ६६
“ज्ञेयं शिरीषमृदङ्गी क्व तादृशमदनञ्जरः ।
कीर्त्तिं प्रकृते धवलां श्यामा तव कृपाशिका ॥
भद्राशया हि मङ्गलां वृष्ट्याऽस्तुतेन भक्तिवतः” ॥ ६७
“दीपमुदीपयेद्दयावसावन्निर्व्याय स्व सः” ॥ ६८
“धैर्यगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः ।
दया चेद्वाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९
“विधे स निन्दो यस्ते प्रागेकमेवाहरश्चिरः” ॥ १००
“कः स्वर्धनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥
साधु कृति एतः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थे विलुनासि दन्तैरपि गच्छेरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य म्हरामपरागैरस्मि धुस्वरा” ॥ १०२
“श्रीला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ १०३
“नार्यं सुधोऽसुः किं तद्दि शोभगङ्गासरोरुहं” ॥ १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स्व यो गङ्गामदीधरत् ॥
अन्नेन तन्मुखं तुल्यं हरिणा इतश्चिन्ता ।
उच्चरद्भ्रिकोलालः सुशुभे वाहिनीपतिः” ॥ १०५
“उदयज्ञेव सविता पद्मेऽप्यर्पयति त्वियं” ॥ १०६
“पङ्कजं वा सुधायुज्येत्स्माकन्तु न निर्वास्यः” ॥ १०७
“स्वानुरूपं कृतं पद्महारिण्य कुचमखण्डं ॥
नीचप्रमता लक्ष्मि जलजात्यास्तवोचितता ॥
युक्तो वारणस्याभोऽयं भूपतेवारीणार्थिनः” ॥ १०८
“उल्कागिष्टता च कुलटा जगामास्तश्च भातुमात्” ॥ १०९
“अयमैन्द्रोमुखं पश्य रत्नसुम्बन्ति चन्द्रमा” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति अशयन्ति च तव द्विषः ॥
लं श्रीलं वयो विद्या अन्वक्ष मदयत्यसुं” ॥ १११
“सौधाट्याणि पुरस्यास्य सुश्रान्ति विधुमखलं ।
त्वयि दातर राजेन्द्र स्वर्गसात्राद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि श्रेभोऽभवदत्ता कथिताः सुगुणास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्स्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” ॥ ११४
“मस्त्रिकाचित्तधम्मिस्त्वास्त्राश्चन्दनचर्चितताः ।
अविभावाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः”
॥ ११५
“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा केशेः सीमन्तमणिमाहयोत्” ॥
११७
“सुजङ्ग एव जानीते सुजङ्गाचरणं सखे” ॥ ११८
“कुरङ्गैरन्तराश्रासैः सख्यकार्यैः समीक्ष्यते” ॥ ११९

अल

अधालहारनामानि

स्मृतिमान् ————— १२०
 जेतुः ————— १२१
 स हिविधः ।
 जेतुपङ्कतिः ————— १२२

अलङ्किया, स्त्री, (अलम् + ल + भावे प्र ।) भू-
 धितकरण । तत्पर्यायः । भूषा २ । इत्यमरः ॥
 अलङ्कृतः, त्रि, (अलम् + ल + कर्मणि क्तः ।) अल-
 ङ्कारयुक्तः । तत्पर्यायः । भूधितः २ प्रसाधितः ३
 परिष्कृतः ४ मखितः ५ । इत्यमरः ॥
 (“अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविश्वारणावतम्” ।
 इति महाभारते ।)
 अलङ्करः, पुं, (अलम् + ष्ट + अच् ।) म्दस्यवज-
 जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 अलङ्करः २ मखिणं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अलतिः, पुं, (अल + बाङ्गलकात् अत्तिच् ।) गीत-
 विशेषः । इत्युदादिशेषः ॥
 अलम्बुमः, पुं, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
 इति जटाधरः ॥
 अलम्, व्य, भूषणं । पूषता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
 इत्यमरः ॥ निरर्थकं ॥ इति भरतः ॥
 अलम्बुधः, पुं, (अलं पुष्याति, पुष + क, ष्टवोदरा-
 दित्वात् पस्य षः ।) प्रहस्तः । वमनं । राक्षस-
 विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुश्चेज्जुडं कौरवाणां
 सहायः खनामस्थितो राक्षसः ।
 “सात्वक्षिषापि संकुडो राक्षसं क्रममाह्वे ।
 अलम्बुधं शरैर्वैरिविधाध बलिना बली” ॥
 इति महाभारते ।)
 अलम्बुधा, स्त्री, (अलं पुष्याति, पुष + क, पस्य वः,
 ततः स्त्रियां टाप् ।) सुखरी । खगवैश्याभेदः ।
 इति मेदिनी ॥
 (“अलम्बुधं मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
 सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
 इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
 खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरलक् २
 भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
 क्षमिपित्तकफनाशिलक्ष । इति राजनिषेधः ।
 (भावप्रकाशश्च ॥
 “अलम्बुधा गोक्षुरकं चिफला नागरा म्दताः ।
 यथोत्तरं भागद्वया श्यामाचूर्णान्तु तत्समं ॥
 पिवेन्मसुरातक्रकाञ्जिकोषोदकेन वा ।
 पीतं जयत्वाम्रवतं सश्रेयं वातशोथितं ॥
 चिकजाडू सन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनं ।
 पथ्यात्तद्यान्यस्तिफला भागद्वयावयं क्रमः” ॥ * ॥
 अलम्बुधाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
 सप्तः ॥
 “अलम्बुधा गोक्षुरकं मूलं वरुणकास्य च ।
 गुडूषी नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

अल

तत्सप्तथानि

“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तद्वालङ्कृतित्रयं” ॥ १२० ॥
 “हेतो हतुमता सार्द्धं वर्णानं जेतुश्चते ।
 जेतु हतुमतीरकवर्णानं जेतुश्चते” ॥ १२१ ॥
 “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्था धर्म्मनिष्ठवः ।
 स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते जेतुपङ्कतिः” ॥ १२२ ॥

काञ्जिकेन तु तत्पेयं विडालपदमात्रकं ।
 आमवाते प्रहृष्टे च योगोप्यममृतोपमः * ॥
 अपराजम्बुधाद्यं चूर्णम् * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥
 अलकः, पुं, (अलकन्तेऽर्प्यते वा, अकं + अच्, अर्च
 + घञ् वा ।) क्षिमजुकुरः । (“आलकं विष-
 मिव सर्वतः प्रसमम्” । इति उच्चरचिते ।)
 श्वेतार्कच्छतः । शारा आकन्द इति भाषा ।
 (अस्य पर्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
 “अलकौ गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोपि च ।
 श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवाचालः प्रतापसः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादकं प्रयोगं विकीरणः ।
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्यार्कशोऽः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकृच्छ्रविषययान् ।
 निहन्ति शीघ्रगुल्माशः श्लेष्मोदरप्रक्षाल्जिमीन् ॥
 अलकंजुसुमं दृष्यं लघ्वदीपनपाचनं ।
 शरीरकप्रसेकाशःकासश्यासनिवारणम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “दुष्टकर्मसंस्पर्शाः काण्डक्षोदान्दन्तान्तराः” ।
 अङ्गुल्योऽलस मिथ्याऽः” इति वामटः ॥
 तत्पर्यायः । प्रतापसः २ राजार्कः २ गणरूपी ४ ।
 इति रत्नमालामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्ण-
 दन्तसूत्याकातिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो
 भृगुशपात् अयं जन्तुर्भूषा कार्यस्योर्कं भिन्ना
 परशुरामदृष्टिपातात् ग्रापसुक्तः पूर्वरूपो नभूव ।
 इति महाभारते राजधर्म ॥
 (“दंशं रामकं चापि क्षमिं शूकरसन्निभं ।
 अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूषीभिरिव संवृतं ॥
 रोमभिः संनिद्धाङ्गमलकं नाम नामतः ।
 सोऽज्रवीदहमसं प्राग्दंशो नाम महासुरः ।
 पुरा देवयोगे तात । भृगोस्तुल्यवथा इव ।
 सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ॥
 महर्षेरेभिशापेन क्षमिभृतोऽपतं सुवि” ॥
 खनामस्थानो द्यपतिः ।
 “श्रेयः श्रेणकपोतीये खमासं पत्त्रिये ददौ ।
 अलकंश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्” ॥
 इति रामायणे । खनामस्थानः काशिराजः, स हि
 वत्सराजस्य पुत्रः सप्तोत्प्रेष पिता, यथा हरिवंशे,—
 “वत्सपुत्रस्त्वलकस्तु सन्नतिलस्य चात्मजः ।
 अलकः काशिराजस्य ब्रह्मण्यः सत्वसङ्करः ॥
 मर्द्धिं वर्षसहस्राणि मर्द्धिं वर्षशतानि च ।
 तस्यासीत् सुमहद्दाम्भ्यं रूपयौवनशालिनः” ।)
 अलके, व्य, पिशाचभाषायां सम्बोधनं । तत्पर्यायः ।
 अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

अल

तदुदाहरणानि

“पङ्कजं पश्यतः कान्ता मुखं मे गाहते मनः” ॥ १२० ॥
 “असावुदेति शीतोऽग्निर्भस्त्रेदाय सुभ्रवां ॥
 लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षावेङ्गटप्रभोः” ॥ १२१ ॥
 “नेन्दुस्तीव्रो न निश्चकः सिन्दुरोर्षीऽयमुत्थितः” ॥
 १२२

अलवालं, स्त्री, (अलमालाति, ला + क, ततो नञ्-
 समासः ।) अलवालं । उदकभूले जलधारणार्थ-
 क्तालिः । चारभादा इति ख्यातः । इत्यमर-
 टीकायां भरतादयः ॥
 अलवालकं, स्त्री, (अलवाल + सार्ध
 क्त् ।) अलवालं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलसः, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।)
 आलस्युक्तः । आलस्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मन्दः २ तुन्दपरिभ्रजः ३ आलस्यः ४ श्रुतिकः ५
 अतुष्यः ६ । इत्यमरः ॥ श्रुतिकः ७ जुषट् ८ सुख-
 निरीक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रिया-
 मन्दः । क्रियाजडः । अवश्यकर्तव्येषु अप्रयत्नि-
 शीलः । “अथवसायिनमलसं देवपरं साहसाच्च
 परिहीनं । प्रमदेव दृढपतिं नेच्छुपयस्वहीतुं
 लक्ष्मीः” । इति हितोपदेशे ॥)
 अलसः, पुं, (लस + अच्, ततो नञ्समासः ।) उच्च-
 विशेषः । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पांजुह
 इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
 “क्षिप्रान्जल्यन्तरो पादौ काण्डाहृज्जान्तिवौ ।
 दुष्टजर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्” ॥
 अलसं कादहं इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
 “पादौ सिलारनालेन लेपनं त्वलसे हितं ।
 पटोलकुन्टीनिम्बरोचनामरिचैस्त्रिलैः ॥
 दुदाक्षरससिजेन कटुतेलेन लेपयेत् ॥
 ततः कासीसकुन्टीनिम्बचूर्णैर्विचूर्णयेत्” ॥
 अवधूयतेत् ।
 “करञ्जवीजं रजनी कासीसं पद्मकं मधु ।
 रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ (“दुष्टकर्मसंस्पर्शाः काण्ड-
 क्षोदान्दन्तान्तराः । अङ्गुल्योऽलसमिथ्याऽः” ॥
 इति वामटः ॥)
 अलसकाः, पुं, (न लसति अनेन, लस + करणे वुञ् ।)
 उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
 “कुक्षिरागच्छतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिपूजति ।
 निरुद्धो मासतश्चैव कुक्षानुपरि धावति ॥
 वातवच्चानिरोधाच्च यस्यात्थयं भवेदपि ।
 वातलक्षणाचष्टे दृष्योद्गारौ तु यस्य च” ॥
 तन्मान्दरे ।
 “प्रयाति मोर्द्धं नाथसादाहारो न च पथ्यते ।
 आमाम्नेयलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः” ॥
 अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे प्रथमा ।
 (अलसकमुपदेश्यामः दुर्बलस्यास्याभेदं ऊष्णयो
 वातमूत्रपदोषवैगविधारिणः स्थिरराजनरुक्त्व-

अल

श्रीतमुष्कात्रेयविरक्तदम्पानमनिलप्रपीडित श्ले-
 श्मना च विनद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्त्वान्न
 बहिर्मुखी भवति । तत्र तर्क्यतीसारवर्णान्याम-
 प्रदीपश्लिष्णान्भिरुद्यति अतिमात्राणि । अति-
 मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामनवमार्गास्त्यर्थागा-
 गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्व शरीरं दग्धवत्
 स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं भ्रूवते ।
 विरुद्धाध्यश्रनाजीर्णाशनश्रीलिनः पुनरेव दोष-
 मामविषमिवाचक्षते भिषजो विषसदृशश्लिष्ण-
 तात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
 क्रमत्वात् । तत्र साध्यमार्गं प्रदुष्टमलसोभूत-
 सुखेयेत् । पाययित्वा सलवणसुष्णवारि । ततः
 खेदवर्तिप्रधिघादाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
 इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (अस + अच्, ततो नञ्समासः,
 चिञ्चो टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
 हंसपदीशब्देऽपि गुणादयो श्लेषाः ॥

अलसेद्यगा, स्त्री, (अलसे ईच्छत्ये यस्याः सा ।) स्त्री-
 विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
 अलक्ष्यं, स्त्री, (अक्ष्यमनुमापन्नं सुचिह्नं, विरोधे
 नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्ष्यं । मन्दचिह्नं ।
 (“आचारात् धनमक्ष्यमाचरो हन्येक्ष्यमाणम्”
 इति मनुः ।) तद्विशिष्टे चिह्ने ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
 देवता । तत्पर्यायः । निर्द्वैतिः २ । इत्यमरः ॥
 कालकर्मिणी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
 कर्मिणी ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवो ५
 इति पाद्मोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
 द्रष्टव्यं ॥ * दीपान्वितामावास्याया तस्याः पूजा-
 विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे षादौ षाचारादलक्ष्मी-
 पूजनं । इत्याचार्यचूडामिप्रभृतयः ॥ गोमव-
 पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन ह्यव्यपुष्यं गृहीत्वा
 ध्यायेत् ।
 “अलक्ष्मीं ह्यव्यपुष्यां दिव्युयां ह्यव्यपुष्यपरीधाना
 लौहामरगभूमिवां शर्कराचन्दनचर्चित्वां गृह-
 सम्भारान्नीहस्ता गर्दभारुद्रां कलहप्रियां” इति
 थ्याला विमुखेन “ॐ अलक्ष्मि नमः” इत्यनेन
 निम्नोत्थेन ह्यव्यपुष्येण संपूज्य प्रथमेत् ।
 “(ॐ)अलक्ष्मींस्त्वं कुरूपांसि कुत्सितस्यानवासिनी ।
 सुखरात्रौ मया दत्तां गृहं पूजाञ्च प्राश्र्णवीं ॥
 दारिद्र्यकलहप्रिये देवि । त्वं धननाशिनी ।
 याह्नु शत्रोर्द्वेषे नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
 यदि त्वं मे महाभागो प्रीता भवसि सर्वदा ।
 पुत्रवत्सुकलनेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
 गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्द्वेषीत्वा चाशुभं मम ।
 मराशयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
 ततः श्रुपूर्वाद्येन सीमान्ते तां विहजेत् ।
 इति ह्यव्यपुष्यिका ॥ * किञ्च,—
 “यत्वं गते निशीथे तु नारी च खट्वष्टाङ्गनात् ।
 अलक्ष्मीश्च वह्निष्कार्या अमन्त्रश्च यथाविधि” ॥
 इति ह्यव्यपुष्योपचतत्रप्रकरणं ॥ * ॥
 “यत्वं गते निशीथे तु जने निम्नाङ्गेषुने ।

अलि

तावन्नगरनारीभिः श्रुर्षिङ्गिभवादनैः ॥
 निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खट्वष्टाङ्गनात्” ॥
 इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नद्वयमविष्यपुराणं ॥

अलातं, स्त्री, (ला + ल, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
 इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
 “जुहतेऽस्मिन्नमोचेऽपि निर्व्याणालातलाघवम्” ।
 इति कुमारसम्भवे ।)

अलातुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्णित् गलो-
 पञ्च दृढिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
 तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलातुः ८
 एलातुः ९ लातुः १० लातुका ११ । इत्यमरः
 तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलातुः १४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 “अलातुः कथिता लुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
 भिच्छं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्माणहं गुरु ॥
 दृढ्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविबर्द्धनं” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कणकारित्वं । गुरु-
 प्राक्तित्वं । हिमलं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
 गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं । मलभेदकत्वं । वात-
 श्लेष्मकारित्वं । रूक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (“वक्षोभेदीन्यालवूनि रूक्षशीतगुरुणि च” ।
 इति चरकश्च ।
 “अलातुर्भिन्नविट्का तु रूक्षागुर्थतिप्रोतला” ।
 इति च सुश्रुतः ॥)

अलातं, स्त्री, (अरायते, ऋ + यष्टुच् + अच् रस्य
 लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः,
 अल + इन् ।) अमरः ।
 (“अलिपङ्कुरनेकशस्त्रया,
 गुणकृते धनुषो निर्धोजिता” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अनुगतमलिनैर्दंशयन्ति कोर्षेहाय” ।
 इति रघुवंशे ।) दंशिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
 कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
 मेदिनी ॥ (दंशिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भुध्यते, अल + कर्मणि
 इङ्क्व ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्गलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्गलः यान्त्रः,
 दतीयातत्पुरुषः ।) कुञ्जकद्वयः । इति राज-
 निर्घण्टः ।

अलिगङ्गः, पुं, (अलिरिव दंशिक इव गृह्णोति, गृह्-
 + अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिङ्गा, स्त्री, (अलिरिव लुद्रा जिङ्गा, ।) जिङ्गो-
 परि लुमजिङ्गा । आलजिव इति ख्याता । इति
 शब्दरत्नावली ॥

अलिजिङ्गिका, स्त्री, (अलिजिङ्गा यश्च स्त्रीर्षे वनः
 टाप् ।) अलिजिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इज्, अलिं सामर्थ्यं जयति
 जृणोति वा, अलि + जु + अच्, एकोदरादित्वात्

अली

साधुः ।) मृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जाला
 इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 (“उदकान्तसुपनीय मत्स्य वैवसतो मनुः ।
 अलिङ्गरे प्राक्षिप्तं चन्द्राशुसदृशप्रभं” ॥
 इति महाभारते ।)

अलिटूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दुर्वा ।) माला-
 दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्यः, पुं, (अलते भुध्यते, अल + कर्मणि
 बाङ्लकात् किन्दच् ।) वहिर्दारसंलभचतुरस्र-
 क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
 वहिर्दारप्रकोष्ठः ४ अलिन्यः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
 द्वारपिण्डकः । अलिन्यः नाम्नोति अलञ् इन्
 ऋशादिः । यस्यामलिन्येषु न चक्रुरेवेति माघः ।
 स्वार्थे षो अलिन्यो दीर्घादिरपि ।
 “गृहैकदेशे अलिन्यः प्रघाणः प्रघाणस्तथा” ।
 इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्य इति ऋगुः ।
 इह लूयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥* अल्यञ्च ।
 “प्रघाणप्रघाणिन्यो दारवाह्यप्रकोष्ठके ।
 गृह्णाभ्यन्तरप्रार्थार्थपिण्डकायामपि चयं ॥
 अलिन्यः स्यादलिन्योऽपि स्यादलिन्यक इत्यपि” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (“युकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 लितेषु भासा गृहदेहलौकरां ।
 यस्यामलिन्येषु न चक्रुरेव
 सुगंधाङ्गना गोमयगोसुखानि” ॥
 इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
 बाङ्लकात् कर्मणि वृन् ।) अमरः । कोकिलः ।
 कुक्कुरः १ इति मेदिनी ॥ (दंशिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दंशिक इव पत्रमस्याः,
 कर्म अत इत्त्वम् ।) दंशिकात्सङ्घातः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्या, स्त्री, (अलिरिव पर्यामस्याः, डीप् ।)
 दंशिकाशीतलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 रत्नोत्पलं । रत्नपद्मं । इति चिकाख्यशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 पाटलाद्वयः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकाः, पुं, (अलिरिव मक्कूते, मक्कू + अच्,
 एधोदरादित्वात्सोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
 अमरः । पद्मकेशः । मन्मकद्वयः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति सुद् + णिच्
 + अच् ।) गणिकारीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिपि + वृन्) पद्मकेशः ।
 भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुक्कुरः । मधुनक्षत्रः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
 + णिच् + लिपि + डीप् ।) कौविकापुष्पं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

अली, [वृ] पुं, (अलिं दंशिकापुष्पकतयत्कं विद्य-
 तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अस्त्री

अस्त्रा

अव

“मलिनमालिनि माधवयोषिताम्” ।
 इति माघः ।) वञ्चिकः । इति मेदिनी ॥
अस्त्रीकं, स्त्री, (अस् + ईकन् ।) अप्रियं । “तद्यथा
 स महाराजो गालीकमधिगच्छति” । इति
 रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । (“चातेऽस्त्रीकनि-
 मीलिते नयनयोः” । इति अमरशतके ।) स्वर्गः ।
 इति मेदिनी ॥ जलाटं । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्त्रीकं, चि, (अस् + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं ।
अस्त्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्त्रीकमल्यः, पुं, अङ्गारस्त्रिभ्रतिलैलभ्रमृमाघपिष्टं ।
 तत्र प्रभायां राजनिर्घण्टे यथा ।
 “माघपिष्टकया शिष्टनागवह्नीदलैर्महत् ।
 तत्तु संखेदयेद्युक्त्या स्यात्सामङ्गारकोपरि ॥
 ततो निष्काशितं खड्गं तिलतैलेन भर्जयेत् ।
अस्त्रीकमल्य उक्तोऽयं प्रकारः प्राकपिष्टतैः ॥
 तं रत्नाकभट्टिचये वास्तुकेन च भक्षयेत्” ।
अस्त्रुः, स्त्री, (अस् + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकणसी ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अस्त्रुञ्चः, चि, (स्त्रु + ञ्, नञ्समासः ।) लोभ-
 रक्षितः । यथा मनुः ।
 “एकोऽप्युञ्चः साक्षी स्यात् बहूः शृषोऽपि न
 क्षिप्यः । स्त्रीतुङ्गेरस्त्रिरत्नासु दोषैश्चाप्येपि ये
 हताः” ॥
 “एकोऽप्युञ्चसु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टघन-
 पाठः” । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अप्युञ्चैः क्षिप्रैः प्रवृद्धैश्चामात्रैः परिहृतः” ।
 इति कादम्बरी ।)
अस्त्रे, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
अस्त्रेते, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
अस्त्रोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) गौभाभावः ।
 यथा,—
 “इत्याध्ययनदानानि तपः सर्वं धृतिः क्षमा ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मेष्वास्तविधः स्मृतः” ॥
 इति महाभारतं ॥
अस्त्रोभी, [न्] चि, (लोभोऽस्त्यस्य इति धातो, न
 लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यशक्तिः ।
 नास्ति लोभो यस्य इति बहुव्रीहिसमासादिन्-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
अस्त्रोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात्
 इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ॥
अस्त्रीकिकाः, चि, (लोकं विदत्तः, लोक + ठक्
 ततो नञ्समासः ।) कौकिकप्रवृत्ताविषयः । अस्मा,
 शुभिकः । लोकातीतः । यथा,—
 “अस्त्रीकिकत्वादमरः स्वकाशे
 न यानि नामानि ससुखिलेख ।
 विनोक्त तैर्यधुना प्रचार-
 मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” ॥
 इति त्रिकाण्डशेषवृत्तित्यस्योक्तः ।
 (“उपसंहर विद्यात्मज्ञदोः रूपमस्त्रीकिकम्” ।
 इति भागवतपुराणम् ।)

अस्त्रं, चि, (अस् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईश्वत्
 र मनाक् ३ स्त्रोक्तं ४ ।
 (“अस्त्रोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।
 इति मनुः ।) खल्लुकं ५ सुख्यं ६ दम् ७ काशं ८
 तलुः ९ तनुः १० चुटिः ११ चुटी १२ मात्रा १३
 लवः १४ लेशः १५ कायः १६ कयी १७ कथिका
 १८ अणुः १९ खल्लं २० । इत्यमरः ॥ चुल्लं २१
 चुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।
 (अतिसामान्यः ।
 “अस्त्रस्य हेतोर्वज्रं ह्यतुमिच्छन्
 विचारमुक्तः प्रतिभासि मे त्वम्” ।
 इति रघुवंशे । संचिन्तं । अदीर्घं ।
 “अनन्यपारं किञ्च शब्दशालं,
 खल्यं तथायुर्वचवश्च विप्रान्” ।
 इति पञ्चतन्त्रम् ।)
अस्त्रकः, पुं, (अस्त्र एव, अस्त्र + क्त्वा कन् ।)
 यवास्युक्तः । इति राजनिर्घण्टः । अस्त्र गुणाः ॥
 “यासः सादुः सरस्त्रिक्तसुवरः प्रीतलो लघुः ।
 कर्षभेदोमदभान्तिपित्तास्त्रकुटकासञ्चित् ॥
 दृष्याविसर्पवाताखवमिच्छरः स्मृतः ।
 यवासस्य गुणैस्तुल्या सुधैरक्ता दुरालभा” ॥
 इति भावप्रकाशः ।) (अस्त्रपरिमितः । किञ्चित् ।
 “यदावगच्छेदायवामाधिगच्छं ध्रुवमाननः ।
 तदाले चास्त्रिका पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
अस्त्रकेशी, स्त्री, (अस्त्रः केश इव पत्रमस्याः सा ।)
 भूतकेशीत्युक्तः । इति रत्नमाला ॥
अस्त्रगन्धः, स्त्री, (अस्त्रो गन्धो यस्य तत् ।) रत्नकेशं ।
 इति रत्नमाला ॥
अस्त्रतनुः, चि, (अस्त्रा क्षुद्रपरिमाणा तनुयस्य ।)
 खल्वः । दुर्बलः । अस्त्रास्त्रियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्
 तत्पर्यायः । छत्रिः २ । इत्यमरः ॥
अस्त्रपत्रः, पुं, (अस्त्रं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥
अस्त्रपद्मं, स्त्री, (अस्त्रमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति
 रत्नमाला ॥
अस्त्रप्रमाणाकः, पुं, (अस्त्रं प्रमाणास्य, वा कन् ।)
 चेष्टानं । इति रत्नमाला ॥ चेलो चेला तरमूज
 इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।
अस्त्रमारिषः, पुं, (अस्त्रः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति
 ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः ।
 क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।
 इत्यमरः ॥ (तण्डुलीयशब्दोऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)
अस्त्रसरः, [स्] स्त्री, (अस्त्रं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)
 क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड्डे इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । वैश्रन्तः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ॥
अस्त्रायुः, [स्] पुं, (अस्त्रं संचिन्तं चायुर्जीवनकाशो
 यस्य सः ।) कागः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-
 रजीविते चि । (अदीर्घजीवी ।
 “दुराचारी हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखमागो च सततं व्याधितोऽस्यायुरेव च” ।
 इति मनुः ।)

अस्त्रिष्ठः, चि, (अतिशयेन अस्त्रः, अस्त्र + इष्ठन् ।
 अस्त्रस्य । इत्यमरः ॥ [अस्त्रस्य] इत्यमरः ॥
अस्त्रियः, [स्] (अतिशयेन अस्त्रः, अस्त्र ईश्वत् ॥)
अस्त्रः, पुं, (अस् + क ।)
अस्त्रा, स्त्री, (अस् + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।
 एतन्नामा यवना उपासन्ते । यथा । “अस्त्रा
 इहे मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इहल्ले वरुणो
 राजा पुनर्दुः । ह्यमि मित्रो इह्ला इहल्लेति
 इह्लाह्ला वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमिन्द्रो
 होवारमिन्द्रो माघासरिन्द्राः । अस्त्रो ज्येष्ठं श्रेष्ठं
 परमं पूषं ब्रह्माणमह्ला अस्त्रोरसुर महमदरुणं
 वरस्य अस्त्रो अस्त्रां आदह्लातुक्मेककं । अस्त्रां
 वुक् । निखातकं । अस्त्रो यज्ञेन जतुक्ततः
 अस्त्रा सृथ्येचन्द्रसर्वनक्षत्राः अस्त्रो ऋषीणां स-
 दिव्या इन्द्राय पूर्वं माघापरमन्ता अन्तरिक्षाः ।
 अस्त्रो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते
 इहल्ले वरुणो राजा पुनर्दुः । इह्लाकवर इह्ला-
 कवर इहल्लेति इह्लाह्लाः इह्ला इहल्लह्ला अनादि-
 स्वरूपा अद्यर्थाणां शाखां ह्युक्तीं जनान् पशुन्
 सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट् । अस्त्र-
 संचारिणी ऊं अस्त्रो रघुरमहमदरुणं वरस्य
 अस्त्रो अस्त्रां इहल्लेति इहल्लह्ला” । इत्याथर्वण्युक्तं ।
अस्त्रा, स्त्री, (अस्त्रते इत्यस्त्रं, क्षिप्, अस्त्रे भूषायै
 काति यच्छति, वा + क ।) नाशोक्तौ माता ।
 इति वोपदेवः । (अथर्ववेदे अस्त्रास्त्रेवादि-
 ख्यातो यवनापोस्यः धरमेश्वरः ।)
अव रक्षणे । (यथाययं सकं-अकं-च, नादि-
 परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति
 यावत् । प्रीतौ । हतौ । द्युतौ । शोभायामिति
 यावत् । श्रुतौ । आकर्णने इति यावत् । प्रामौ ।
 श्लेषे । आलिकने इति यावत् । अर्थने । याचना-
 यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।
 भावे । सत्सायामिति यावत् । उद्धौ । ग्रहे ।
 आदाने इति यावत् । बधे । सामर्थ्ये । अयगमे ।
 हतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने
 इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः
 तट्टीका च ।) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ हतौ
 द्युतौ श्रुतौ । प्रामौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे उद्धौ
 यहे बधे । सामर्थ्येऽयगमे कामे हतौ” । उग-
 विश्रतरथाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।
 काम इति जगन्नाद्युत्पत्तेरिच्छोत्पादाना इति
 भेदः । श्लेष आलिकने । सामर्थ्ये श्रामिः । रक्षणे
 प्रतिज्ञोऽयं । प्रीतौ तु । “न मामवति सद्योपा
 रत्नसूरपि मेदिनी” । इति रघुः ॥ अन्यत्र विरल-
 प्रयोगः । केचित्तु कुति-भारग-यह-काम-धृतीर्णं
 पठित्वा क्रिया-अवयव-दहन-भावानाजः । अवति ।
 इति दुर्गादासः ॥
अव, अ, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अस्त्रार्थः ।
 निश्चयः । असाकल्यं । अनारदः । इति दुर्गादासः ॥
 आलम्बनं । विज्ञापनं । आपनं । शुद्धिः । अल्पं ।
 परिमवः । नियोगः । पावनं । इति शब्दरत्ना-

अव

पातिनोऽवगोरुप्रपञ्चितस्य कथं सिद्धिः । तथाहि मयुः ।

अवगृह्यं चरेत् कञ्चमतिकञ्चं निपातने । अव-
गृह्यं ब्राह्मणतानुश्रुतं दण्डमुद्यम्य प्रतयातना-
जनकं यत् प्रापमुत्पादितं तत्तुल्यकामः कञ्च-
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं संयुधिकरणे । प्रयोः
प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणाश्चगोरुप्रपञ्चलेन
प्रतयातनाभिहितः । तथा च श्रुतिः । शंयुः
प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवाना
हृदिवर्हन् आश्रिधोऽप्याचत । देवास्तवगोरुणे
प्रतयातनास्त्रिभ्राश्रियोऽददेतति । ब्राह्मदीपि-
कादौ दर्शपूर्णमासप्रकरणे । देवा व शंयुं वार्ष-
स्पत्यमब्रुवन् ह्ययं नो बहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेचं प्रतेन यातयेत्
यो निहन्त्यात् तं सद्यखेद्यो यो कौहितमकरोत्
यावतः पांशुन् अगन्ति तावतः परिवस्तरान् स
खर्गान्शयवेत । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्त्यात् न कौचितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्मकं ब्राह्मणञ्च । इति प्रायश्चित्तवचनं ।

अवग्रहः, षुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) दृष्टिरोधः ।
(अनादृष्टिः ।

“दृष्टिर्भवति प्रस्थानामवग्रहविश्रोविश्राम्” ।
“नभोनभस्ययोर्दृष्टिसवग्रह इवान्तरे” ।
इति रघुवंशे । प्रतिबन्धकः । हृत्तिलकाटं इति
भेदिनी । गजसमूहः । इति ह्यारावली । स्वभावः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुक्तं,—
“नौ स्वास्तवके ह्यपतेनिदेशे
परस्परवयवहनिर्विकारौ” ।

इति मालविकाग्निमित्रनाटकम् । ज्ञानविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । शापः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः । (ग्रहणं) खीकारः । हरणं । अपसारणं
निरोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परेशे बन्धं
प्रसह्य रक्षोभिवरग्रहणम्” ।

इति रामायणे । अवान्तरपदसंघां स्वरूपितुं
पदपाठकाले किञ्चिन्नामवसानम् । अनादरः ।
निन्द्यास्वरूपकाण्यप्रयोगः ।

अवग्रहणं, क्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति भेदिनी ।

अवग्रहः, षुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यदृष्टिस्थाघातः । सुको इति भाषा । तत्प-
र्यायः । दृष्टिविघातः । अवग्रहः । इत्यमरः ।
हृत्तिलकाटं शापः । इति तट्टीका । (यथा,—
“अवग्रहस्ते सुयात्” ।)

अवघट्टः, षुं, (अव + घट्ट + आधारे ञ् ।) धुरन्मुं ।
गर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवघातः, षुं, (अव + हृन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तखुलादिकखण्डनं । इति हेमचन्द्रः ।
कौडान् सस्य प्रसिद्धिः । यथा । अरविधौ विद्या-
करवाजपेथी । ब्राह्मणधारणवेवायां हि यत्र
प्रथोभनाभावाद्दिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिशोपः
ब्राह्मणार्थः । यथा कृष्णलेऽवघातादिशोपः । यत्र

अव

तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषपदोभेद्य प्रयोजनाभातो
ज्ञायते तदा प्राक् तत्रिन्ध्यात्काञ्चप्रः । पेतः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृत-
वपि आलस्यादिना श्रीह्यादिस्थाने तदनुष्ठानदि-
गृहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याञ्चिकाः ।

“घाते न्युने तथा क्तिरे सान्नाय्ये मान्तिके तथा ।
यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकः” ।
सान्नाय्ये हृविधि मान्तिके मन्त्रसाध्ये अवघातादी
तत्काले मन्त्रपाठोभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति श्रुतित्तत्त्वं । (अपमृशः) ।

अवचक्षरः, चि, अवचक्षणः । कथार अवाध इति
भाषा । न वचः करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्वक-
कृधातोः टप्रत्ययेन नियमः ।

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)
चूर्णीकृतवत्त्वं । गुंटा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवध्वस्तः, र, अवध्वस्तः । इत्यमरः तट्टीका च ।

अवचूला, षुं, (अवनता चूडा यस्य, वा ङस्य लः ।)
ध्वजाग्रवद्भाधोमुखवत् । इति हेमचन्द्रः ।

अवचूलकं, क्री, (अवचूलनिव इवार्थे कन्, संज्ञाया
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता
निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसम्मानाधिकरणायवृ-
त्तसामानाधिकरण्यात्प्रत्ययभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यत्र भवति तेन समं वस्य सामानाधि-
करण्याश्रयिः । इति सिद्धान्तस्यचिन्तामणिः ।

“जलाश्रये मद्वाकाश्रुत्तवच्छिन्नमेव हि ।
बुद्धवच्छिन्नचैतन्यमेकं पुर्यामथापरम्” ।
सामासबुद्धेः काल्पमवच्छिन्ने विकारिणि” ।

इति अथ्यात्मरामायणे ।

अवच्युरितं, क्री, (अव + च्युर + भावे क्त ।) मद्वा-
हास्यं । इत्यमरटीकाया भरतः ।

अवच्युरितकं, क्री, (अवच्युरितमेव, स्वार्थे कन् ।)
मद्वाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ।

अवच्छेदः, षुं, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । सकदेशः । विशेषणं ।

“शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तदितिहेतवः” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिन्नन्ति, अव + छिद् +
घञ् ।) न्यायमते अथाप्यत्रत्यधिकारणसम्बन्धैक-
देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-
ऽनेनेति यथा । अथाप्यत्रेववच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रं ।

अवच्छेदकत्वं, क्री, (अवच्छेदकत्व भावः, भावार्थे ल् ।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकक्षावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वान्नरुक्तौ शि-
रोमणिः । अनतिरिक्तदत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तदत्तित्वं । तेन विशिष्ट-
स्यासलेपि अस्मात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति
सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः । अन्यानतिरिक्त-
दत्तित्वं । यथा । ननु तादृशप्रतियोगित्वाद्गुण-

नतिरिक्तदत्तित्वं वाच्यं । वक्ष्यं न घटदत्ति
तादृशप्रतियोगित्वात्प्रत्ययानतिरिक्तदत्ति अतश्चाह
तार्थातीर्षेति । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः ।

अनतिरिक्तदत्तित्वरूपवच्छेदकत्वं पारिभाषिकं ।
यथा । तत्रवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धविशिष्टसामान्य-
कार्ये स्वविशिष्टसम्बन्धिनिसाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वमर्थं वा तदन्तिरिक्तदत्तित्वं वक्तव्यं ।
इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः । अथाप्य-
दन्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः । तथावच्छेदकत्वं इह विशिष्टिणि
नितम्बे ऊताश्रुणे न प्रखरे इत्यादिप्रतीति-
बलात् कुत्रचिदवच्छायात्तदधिकरणयद्विभ्रमोपदि-
तानी गच्छेत् गौर्गन्तु गृहे इत्यादिप्रतीतिवलात्
कुत्रचित् देशदत्ततायाः काले कुत्रचित् काश्च-
दत्तताया देशे अद्यत्ति । इति न्यायशास्त्रं ।

अवच्छेदावच्छेदः, षुं, अष्टाकत्वं । इति न्यायभाषा ।

अवघ्ना, क्री, (अव + घ्ना + ष्ट् ।) अनादरः ।
अवहेषा । इत्यमरः । (“आत्मन्यवघ्नां शिथिली-
चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवघ्नानं, चि, (अव + घ्ना + क्त ।) अवमानितं । अना-
दृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ।

“अवघ्नता भविष्यामो लोकास्य जगतीपते” ।
इति महाभारते ।)

अवघ्नानं, क्री, (अव + घ्ना + भावे ल्युट् ।) अवघ्ना ।
यथा अवघ्नानं अवघ्ना अतो अन्तःशब्देरिति
ङः । सग्यादित्वात् किञ्चिति मधुः । तन्मते
गोपावद्गुर्वं । इत्यमरटीकायां भरतः । (अवमानः
तिरस्कारः । अनादरः ।

“ईषितं तदवघ्नानात् विद्धि सर्गलमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवटः, षुं, (अव + अट् ।) खिलं । गत्तः । भूपः ।
“रक्षसां गतसत्तागामेष धर्मैः सनातनः ।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ।
इति रामायणे ।) कुहकजीवी । इति विश्व-
भेदिनी ।

अवटिः, षुं, (अव + अटि ।) गर्तः । इति ह्यशाबुधः ।

अवटीटः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासा,
नतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्धसादिसादच् ।)
नतनासिकः । खोदा क्लेषान्नो यस्य प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः । अवनटाटः । इत्यमरः ।

अवट्टः, षुं, क्री, (अव + टीका + मितदुप्रादित्वात् कुः) ।
शीवापस्त्राङ्गणः । इत्यमरः । घ्राञ् इतिस्त्वितः ।
भूपः । गर्तः । इति हेमचन्द्रः । ङक्षभेदः । इत्यु-
यादिकोषः ।

अवडक्का, षुं, (अवगतो डक्कः शब्दो यस्मात् ।) वृद्धः
इति अट्टाधरः । कक्ष्यिष्मते अवडक्क इति पाठः ।

अवडीनं, क्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पश्चिन्नाम-
धोगमनं । पश्चिन्नाभावरोहणं । इति अट्टाधरः ।

अवतंसा, षुं, क्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

“तं मातरौ देवमनुव्रजन्तः
स्वावघ्नान्मेवचचारत्वात्” ।

अव

इति कुमारसम्भवे । श्रेष्ठः । शिरोभूषणं । तत्पर्यायः, वतंसः २ उतंसः ३ । इत्यमरः ॥ मुकुटं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ श्रेष्ठं ८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कौटीरं ११ किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोदत्तं १४ शिरोमणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २ कर्णपूरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उतंसः ६ वन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रवतमसं, स्त्री, (अवततं व्यातं तमः, प्रादिसमासः, अच् ।) अत्यन्तकारः । इत्यमरः ॥

(“अवतमसमिदायै भास्वताप्युद्भवेन प्रथममुद्युगौषौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः” । इति माघः ।)

प्रवतारः, पुं, (अव + ट् + करण घञ् ।) अवतरणं । पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-पद्धतिः । प्रस्तावना । आभारः । उपक्रमणिका । यथा । “दूरे गुरुप्रथितवस्तुकाधावतारः” । इति प्रास्तावनाके ।) देवानां विशेषतः विष्णोर्मूर्तिस्तरैण पृथोऽप्येवमवतारं एधियामवतरणं । अवतारास्त-संख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः ३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७ ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११ धन्वन्तरिः १२ भीमिनी १३ वृत्सिंहः १४ वामनः १५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८ बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥ इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

“सद्यः प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं । द्वितीयन्तु भवायास्तु रसातलगावा मर्हो । उद्धरिष्यन्मुदात्तं यज्ञेशः शौकरं वपुः । त्वत्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणो यतः ॥ तुर्यं धर्मकला सोमं नरनारायणाय वी । भुलात्प्रमोषप्रमोषेतमकरोदुश्चरं तपः ॥ पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविद्वन्तं । प्रोवाचासुरये साख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं । षष्ठमचरपत्नवं वतः प्रामोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमन्तकाय प्रह्लादादिश्च ऊचिवान् ॥ ततः सप्तम आकूढां रूचेत्यञ्जोऽप्यजायत । स यामाचैः सुरगणैरपात् खायभुवान्तरं ॥ अष्टमे मेरुदेवान्तु नामेजात उरक्रमः । दशमं वत्सं धीराणां सर्वोत्तममनस्कृतं ॥ ऋषिमिथ्याचितो मेजे नवमं पार्श्विं वपुः । दुग्धमात्मोषधीर्विप्रास्तेनां स उग्रचमः ॥ रूपं स अष्टहे मात्स्यं चात्सुवोदधिसंज्ञये । नायारोप्य महीमय्यामपादैवस्वतं मनु ॥ सुरासुराणांमुदधिं मग्नतां सम्यराचनं । दशै कमठरूपेण पृष्ठं रकादशे विसुः । धान्वातरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च । अपावयत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥ ऋतुर्दशं नारसिंहं विभ्रह्मेत्युद्भूजितं । दशै करैरुत्तरावेरकां काटकथया ॥

अव

पद्मदशं वामनकं कालागादध्वरं वलेः । पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिपिष्टपे ॥ अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो ऋषान् । त्रिःसप्तकत्वः कुपितो निःसृचामकरोन्मर्हो ॥ ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः प्राणा दृष्ट्वा एंसोऽल्पमेधसः ॥ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रह्यादीनि चक्रे वीथ्याख्यतः परं ॥ यकोनविंशे विंशतिमे वृषिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥ ततः कल्पो संपद्यते संमोहाय सुरदिषां । बुद्धोनास्त्राङ्गनसुतः कौकटेषु भविष्यति ॥ अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयज्ञसो नाम्ना कस्त्रिजगत्यातिः ॥ अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्वनिघेर्दिजाः । यथा विदास्विनः कुल्याः सरसभ्युः सङ्खशः ॥ ऋषयो मनवो देवा मनुषुजा महीजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः । यते चांशुकलाः एंसः कृष्णसु भगवान् स्वयं । इन्द्रादिस्थाकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे” ॥ इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥ (दश-अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,— “मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽप्यवामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥) (आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,— “अगच्छदंशेन गुण्याभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवात्यकम्” । इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,— “भूमेर्भोरावताराय ब्रह्मण्यापार्थित्वः पुरा । स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ” ॥ इति अथ्यात्मरामायणे ।

अवतार्यः, स्त्री, (अव + ट् + णच् + ल्युट् ।) भूतदि-यज्ञः । वस्त्राक्षरं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ । (ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादिश्च आनयनं । यथा,— “नियथां यदि शक्तो वि गङ्गाया अवतारयं” । इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, चि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-विशेषः । प्रादुर्भूतः । जलादौ क्तावरोहः । यथा । ज्योतिषे । “नीलघोव सुमघोव सर्वोकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खड्गरीट नमोऽस्तु ते” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोक्ता, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पत-ङ्गर्भा गौः । तत्पर्यायः । खवङ्गर्भा १ । इत्यमरः ॥ गावङ्गागाः । गावणका गाः । इति भाषा ॥

अवदंश, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरायानवचि-जनकचक्रव्यञ्जयं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः । भस्त्रां २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४ रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-वर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, चि, (अव + दै + क्तः ।) सुकृष्णविविष्टं ।

अव

(“कुन्दैः सविभ्रमवधूक्षितावदातैः” ॥ इति ऋतु-संहारे । पीतवर्णयुक्तं निर्मूलं । “तत्त्वं क्रमेण विदुषां कृष्णावदाते अद्वावतां हृदि परं स्वयमादधाति” ॥ इति शान्तिशतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अवदानं, स्त्री, (अव + दा + ल्युट् ।) दत्तं कर्म । प्रशस्तमद्यच निर्थं कर्म । ये कर्मैः प्रवृत्तिते सकले प्रशंसा करे भेदः समाप्तकर्म इति भाषा । तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तट्टीका च । खण्डनं । इति मेदिनी ॥ (“विश्रावस्यप्रायहरैः प्रवीणैः सक्रीयमानत्रिप्रावदानः” । इति कुमारसम्भवे ।) वीरगमूजमिति खामी ॥ (पराक्रमः । वीर्यं । यथा,— “निर्भृतममय मन्ववभ्युनेः प्रापदस्त्रमवदानतोऽवितान्” । इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, घव + ट् + णिच् करणे ल्युट् ।) खनिजं । खन्ता इति ख्यातं । इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,— “अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते” ॥ इति रामायणे । अव + घृ + भावे ल्युट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवशमितोराहो येन तत् ।) वीर-गमूजं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।) वीरगमूजं । इत्यमरटोकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्ठाकापयं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ॥ इति भरतः ॥

अवदीर्घं, चि, (अव + ट् + क्तः ।) प्रवीभूतवृत्तादि । तत्पर्यायः । व्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्धं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवधं, चि, (न वदति परं गुणं, अवधामवाधमाव-रेषाः कुस्तिने इति वदनेन कर्त्तरि यत् ।) अघमं । कुस्तिनं । गर्हितं । निज्जलं । इत्यमरः ॥

अवधं, स्त्री, अनिष्टं । इति वेपदेवः ॥ पापं इति पाणिनिः ॥ (“उद्वहदनवद्यां तामवद्यादपेतः” । इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट् ।) मनोयोगः । तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रविधानं ३ समाधिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट् ।) निश्च-यः । यथा । “हि हेताववधारणे” । इत्यमरः ॥

अवधारितः, चि, (अव + ध + णिच् + क्तः ।) क्ता-वधारणः । यथा । “त्वया सुसुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं । त्विवेचय महामागे सङ्गो वचने खलु” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्थं, चि, (अव + ध + ण्यत् ।) अवधारणीयः । अवपूर्वकधृतातोर्व्यण् प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-धार्थः ॥

अव

अवधिः, पुं, (अव + धा + क्ति) अवधानं । सीमा ।
कालः । “अथ चेदवधिः प्रतीह्यते” इति भा-
रविः ।) विलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवधीर, वृ, क, अथक्षायां । (अदन् + चुरा०-
उभय०-सक०-सेट्) अवधीरयति । अवधीरयत्
साधुमासायुः । इति दुर्गादासः ॥

अवधूतः, पुं, (अव + धू + क्तः ।) सद्गताश्रमी ।
तद्विधानं सद्गताश्रमवन्दे द्रष्टव्यं । तद्देवा यथा ।
देव्यावाच ।

“द्विविधावाश्रमी प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भेदुक्तस्तथा ।
किमिदं श्रूयते त्रिचमवधूताश्चतुर्विधाः ॥

एतदेदित्युमिच्छामि तत्पत्तः कथय प्रभो ।
चतुर्विधावधूतानां शक्त्यानि विशेषतः ॥

सदाश्रिव उवाच ।

ब्रह्ममन्तोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियवयः ।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ॥

पूर्णाभिकेविभिना संस्कृता ये च मानवाः ।
श्रीवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुजाश्रिते ॥

ब्रह्मवधूतः श्रीवाश्च साधिमाचारवर्तिनः ।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्वदीरितवर्त्मना ॥

विना ब्रह्मार्पितश्चेत् तथा चकार्पितं विना ।
निषिद्धमन्नं तोयश्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥

ब्रह्मवधूतकौलानां कौलानामभिकेयां ।
प्रागेव कथितो धर्मश्चाचारश्च वरानने ॥

स्नानं सन्यासनं पानं दानश्च दाररक्षणां ।
सर्वमागममार्गेषु शैवब्रह्मवधूतयोः ॥

इति महानिर्व्यायतन्त्रे १४ उच्छासः ॥*॥ अथ्यश्च ।
शङ्कर उवाच ।

“श्रद्धा देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
वीरश्च मूर्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरावयः ॥

यद्रूप कथितं सर्वं सद्गताश्रमायां परं ।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकृत्यादीरवक्ष्ये ॥

दक्षिणे मुखेन चामावास्यायामाचरेद्दध्या ।
तथा नैव प्रकृत्यां च वीरस्य सुखं प्रिये ॥

असंस्कृतं केशजालसुतात्मिकचोच्चयं ।
अस्थिमाला विभूषा वा रत्नात्नानपि धारयेत् ॥

दिगम्बरो वा वीरेन्द्रसाथ वा कौपिनी भवेत् ।
रत्नचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माङ्गभूषणम् ॥

रतिं निर्व्यायतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपिच ।
“एकरोटिं विधायश्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये ।

परशुस्त्राजिनक्षेत्रे योगीव धारयेत् सदा ॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी ।

कपाले धारयेच्चन्द्रं चन्दनाद्यैर्विभूषितः ॥
ईश्वरं पिङ्गलकं वल्कं धारयेत् सर्वदा सुत ॥

सुत इति श्रितस्य सम्बोधनं ।
सुदशरथस्य यच्चक्रं तत्तु संधारयेद्भुधुः ॥

विपश्चीं कपिलक्षेत्रे मत्तुडिखिमभर्भरान् ।
वाद्यन्तु डमरं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः ॥

इति योगसारे र परिच्छेदः ॥*॥ अपरश्च ।
“क्षमा दानं तपो ध्यानं वाषाभावेन श्रेणजे ।

श्रियाऽहमेरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलवापकः ॥
शवं भावयरो मन्त्री जेतुयश्चः सदाश्रिवः ।

अव

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणासेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स एवस्य भ्रमरूपो न संशयः” ।
इति निर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ रिकश्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
कुलावधूतसंस्कारे पश्चानामधिकारिता” ॥

इति महानिर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अथ्यश्च ।
“निर्व्यायसुक्तिमात्रोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।

अवधूतः क्षत्रियश्च महत्थोमी न संशयः ॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान् ।

सम्पूर्णफलमात्रोति विप्रो निर्व्यायतां त्रजेत् ॥
त्रिभागां फलमात्रोति क्षत्रियो वीरभावतः ।

पादद्वयस्य वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं” ॥*॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-

मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणाद्यं संज्ञाकथनगर्भं
लक्ष्याविशेषमाह ।

“अवधूतस्य चाख्यानं श्रद्धयश्च परमतात्मने ।
वनारख्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च ॥

एकस्थाने तु सांस्थाय इच्छानादिकश्चरेत् ।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः ॥

खलकेशो जटाश्रुतः सदा वातुलवद्भवेत् ।
अन्तर्योगी महावीरोऽरुणसंज्ञश्च श्रेणजे ॥

नानाशास्त्रेषु शो विश्वो मानाकर्मविशारदः ।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि धावसा ॥

स एव भारतीयो महाहानी जितेन्द्रियः ।
सदोर्द्धवाङ्ग्यो वीरो सुक्तकेशो दिगम्बरः ॥

सर्वं च समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः ॥

नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थेषुभिषु ।
भ्रमयां कुर्वते नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं ॥

देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणं यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥

अवधूताश्रमे देवि । यस्य मतिः सुनिश्चला ।
तस्य तुष्टा भवेत् काशी किं न सिद्धति भूतले ॥

अवधूतं समाजोक्त्यं शम्भवत् पूजनं चरेत् ।
शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत् ॥

अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्” ॥
इति निर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अपिच ।

“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णाविभेदतः ।
पूर्णाः परमहंसाख्याः परित्राङ्गपरः स्मृतः ॥

ज्ञातावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्लभः ।
तदा लोकात्पथे तिलक्ष्णानां स तु शोषयेत् ॥

रत्नं खजातिचिह्नश्च कुर्वन् कर्मणि केषलं ।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानसुत्तमम्” ॥

इति महानिर्व्यायतन्त्रे ॥*॥ अपिच ।
“अवधूतः श्रिवः साक्षादवधूतः सदाश्रिवः ।

अवधूतो श्रिवादेवो अवधूताश्रमं श्रद्धा ॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान् ॥

अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः ॥
सचैलक्ष्मिपि दिग्वासा विधियोनिविहारवान् ।

सदारः सर्वदारस्यश्चाट्टहासो दिगम्बरः ॥
गृह्यावधूतो देवेशि हितयस्तु सदाश्रिवः” ।

इति सुद्धमाभातन्त्रे २ पटलः ॥*॥ अवधूतस्य

अव

शोभं तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकसंयत्तामाह ।
“तत्तन्मन्त्रसुचार्यं सोऽहमस्मीति चिन्तयत् ।

कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यनाश्रितः ॥
कुर्वन् कर्मोत्थानसक्तो नलिगीदक्षनीरवत् ।

यतेतात्मानमुद्धर्तुं तत्क्षान्निविवेकतः” ॥*॥
सर्वंशामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह ।

“तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत् ।
गृहस्थो वाप्यदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” ॥*॥

तन्मन्त्रक्रियमायाकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि ।
“अपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्याखिलाः क्रियाः ।

तत्रैतदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः ।
किमयैर्लज्जभिर्मन्त्रैः किमयैर्भूरिसाधनैः ॥

बाह्योद्यानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमाज्जल्पे संपूर्णफलदायकं ॥

नाख्येत्स्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमभिक्षि ॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेद्विमं ।

गेहे तस्य महातीर्थे देहः पुण्यमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणां सारत् सारतरो मनुः ॥

तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमोरितं ॥
चतुर्विधाया तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ॥

मन्त्रान्यैः शोषणेनात्रं स्यात्सदेतेन शोषितं ॥
पश्यन् सर्वं सद्रूपं जपन्तु सन्महामतु ॥

खेच्छाचारः श्रद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥
जपादंस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात् ॥

साक्षाद्ब्रह्ममयो देही साधनेन जपेन्मनु ॥
विपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारकाकारणं ।

साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ।
गुणगुणपरं वापि प्रत्येकं पदमेव वा ।

जपेत्तस्य मन्त्रेणानि साधकः सिद्धिमाप्सवित्” ।
इति मन्त्रप्रशंसा ॥*॥ श्रीवावधूतस्य सर्वकर्मना

नधिकारमाह ।
“श्रीवावधूतसंस्कारविधत्ताखिलकर्मणः ।

नापि देवे नवा पित्र्ये नाथं कुर्यादधिकारिता” ॥*॥
अथ परमहंसः ।

“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
त्रयोऽन्ये योगभोगाष्टा मुक्ताः सर्वे श्रियोपमाः ॥

हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिद्रष्टुं ।
प्रारब्धमश्रुत् विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥

त्यजेत् खजातिचिह्नानि कर्माणि गृह्येतिभिरां ।
तुरीयो विचरेत् क्षीर्णां निःसङ्गो निरुचयः ॥

सदात्मवासस्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः ।
निर्निकेतस्तिष्ठतुः स्थासिःसङ्गो निरुपमवः ॥

नार्थं भक्षयेयानां न तस्य ध्यानधारणा ।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥

इति ते कथितं देवि । चतुर्णां कुलयोगिनां ।
लक्ष्यां सविशेषया साधुनां मत्संस्कारिणां ॥

एतथां दर्शयत् स्याद्वादाजापातुं परितोषयत् ॥
सर्वतीर्थपलावातिजयिते मनुजजनयानां ॥

इति महानिर्व्यायतन्त्रे ॥

अवधं, चि, (वधमर्हति, यत्, ततो नक्षत्रमाहा) ।
मारयानहं । वधावोयं । अवधं क्त्वात् । इति

विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राङ्मुख्ययोगिगतास्त्रपि ।”
 शत्रुस्त्रीणामवध्यासमाह मत्स्यपुराणे ।
 “किं त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ आत्मन अवध्यात् यथा,—
 “देहो निरुत्सवभ्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वान्नि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि” ।
 इति श्रीभगवद्गीताया र अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे
 पापं यथा,—
 “यावानवध्यास्य वधे तावान् वधस्य मोक्षजे ।
 अवध्मोऽपि पतितुष्टोऽधमस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥
 अवध्वंसः, ङं, (अव + ध्वन्स + घञ् ।) परित्यागः ।
 निन्दनं । अवध्वंसनं । इति मेदिनी ॥
 अवध्वस्तः, चि, (अव + ध्वन्स + क्त ।) परित्यक्तः ।
 निन्दितः । अवध्वस्तः । इति मेदिनी ॥
 अवधनं, स्त्री, (अव + ध्वन् ।) प्रीयान् । इत्यमरः ।
 रक्ष्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पष्टा ।
 तर्पणं । शोभनं । अर्पणं । प्राप्तिः । आशिङ्गनं ।
 याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । रुद्धिः । प्रघ्नं । वधः ।
 शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । रते अव-
 ध्यासर्थाः ॥
 अवनतं, चि, (अव + नम् + क्त ।) नर्तं । नवभागः ।
 नोद्य इति भाषा । तत्पर्यायः । अवयवं २ अ-
 नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूतः । “लखनास्ते भूमिं वहिरवगतः प्राग-
 दयितः” इति अमरप्रतके) ॥
 अवनद्धं, स्त्री, (अव + नच् + क्त ।) अानद्धं । नट-
 द्वादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामीः ॥ (अवजः ।
 आच्छादितः । यथाह मनुः—
 “अधोवजं दुर्गन्धिं पूर्णं मूत्रपूर्वीषयोः ।”
 क्षिप्तः यथा, “स्नानावनज्जघनशोणितशोणयापि-
 रुत्संयिष्यति कर्चास्त्व देवि भीमः” इति
 वेगीसंहारनाटकम् ।)
 अवनयः, ङं, (अव + नी + भावे अच् ।) अवगायः ।
 निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥
 अवनाटः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
 नतार्थे) नासिकाया नाटादेशः अर्धं आद्यच् ।
 नतनासिकः । खँदा क्लेपद्रुमाकथक्ति इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभटः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 अवनायः, ङ, (अव + नी + घञ् ।) अवनयः । अधो-
 नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे प्रेक्षान इति भाषा ।
 अवनिः, स्त्री, (अव + अणि ।) पृथिवी । इत्यमरः ।
 (“वासुभिर्भ्रामवनिप्रयथां सौधवासायनस्यः” ।
 इति मेघदूते) ॥
 अवनी, स्त्री, (अव + अणि + डीप् ।) पृथ्वी । इति
 भरतः ॥ त्रायमावा जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अवनीपतिः, ङं, (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 राजा । इति जटाधरः ॥
 (“य अवा सुनहभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
 इति मत्स्यपुराणे) ॥
 अवनेजन्, स्त्री, (अव + निञ् + क्ण्ट ।) पिच्छ-

अव

दानार्थं नास्तुतुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुरायम्,—
 “सपुष्यं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।
 अग्रदक्षिणं नेत्रिज्यात् गोत्रनामासुमन्वितं ॥
 पितुरवनेजनं भूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु
 अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-
 मप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा
 ब्रह्मपुराणं,—
 “ततो दग्धेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।
 प्रह्लास्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 “नेत्राः संस्रवाग्नेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
 दन्नाच्च पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥
 इति च आद्रतत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।
 “न कुर्व्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।
 इति मनुः ।)
 अवन्तिः, ङं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति
 हेमचन्द्रः । नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,
 “प्रागुक्तोविधाः कामरूपा माणवाः स्युरवन्तयः” ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “अनुपास्तुखिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
 रते जनपदाः स्वाता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः” ॥
 इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥
 अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्त्यादौ, बाङ्गल-
 कात् भिच् ततः स्वार्थे वाङ्, टाप् ।) उज्जयिनी-
 नगरी ।
 “अथोथा मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका ।
 पुरी हारवती चैव सतीता मोक्षदायिकाः” ॥
 इति खन्दपुराणे ॥
 अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिवृत्तं सोमं,
 श्राकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-
 मरसिंहः ॥ कौञ्चि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-
 ष्य गुणा याव्येयाः ।)
 अवन्ती, स्त्री, माणवदेशस्य नगरी । उजेन इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३
 पुष्ककरखिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
 “ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोद्धतः ।
 अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥
 इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।
 “उत्पन्नोक्तैः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अवन्त्याश्च कुत्रो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥
 इति संस्कारतत्त्वतृप्तमत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्वं-
 लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीसुदधनकयाकोविद्राम-
 द्भट्टान्” इति मेघदूते) ॥
 अवन्ध्याः, चि, (बन्धे साधुरिति बन्ध्, बन्ध + घञ्,
 तवी नञ्समासः ।) फलवान् । फलवाले फल-
 युक्तवृक्षाः । तत्पर्यायः । फलेप्यहिः २ फलप्यहिः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 (“कसुं यश्च प्रभवति महौसुष्किण्प्रामबन्ध्याम्” ।
 इति मेघदूते) ॥
 अवपातः, ङं, (अव + पत् + घञ् ।) रज्जं । रज्जः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (गजादीनां ग्रह-
 नार्थं कृतकृत्यादिना प्रच्छन्नो रज्जः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हृदयैर्गंर्तैश्चन्द्रसृष्ट्यादिना” ।
 इति यादवः ।
 “रोधांसि निम्नमवपातमग्नः
 करीव वन्यः प्ररथं रराक्ष” ।
 इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-
 सम्भ्रमादिवर्गेनेन प्रस्तुतस्य परिवर्तः । यथा,—
 “अवपातस्तु निष्काम-प्रवेश-चास-विद्रवैः” ।
 इति दशरूपे ।
 अवभधः, ङं, (अवभिनये अनेन, अत + भ +
 क्थञ् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-
 परयज्ञः । यज्ञादेर्युवाधिक-दोष-प्राप्ति-निनि-
 त्तक-शेष-कर्त्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः
 तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषखानं । इति भरतः
 त्रिकाण्डशेषश्च ॥
 (“ततस्कारावभधं विधिदृष्टेन कर्मणा”
 इति भारते ।
 “युव कोश्यां कुण्डोऽग्नी मेधेनावभध्यादिपि” ।
 इति रघुवंशे) ॥
 अवभटः, चि, (अवभत्तं नासिकायाः, नते नासि-
 कायाः संज्ञायामिति भटच् ।) अवभट्टा नासिका
 अस्ति अस्य इति अर्धं आद्यच् ।) नतनासिक-
 यक्तिः । इत्यमरः ॥ खँदा इति भाषा ।
 अवमः, चि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्त-
 यारौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः अथयो
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोद्यसोर्लोप-
 श्चेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥
 (“अनलकानवकागवमं पुरीम्” । इति रघुवंशे) ॥
 अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्यैकदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर श्रेष्ठ अपरतिथिर आद्यन्तस्यार्धं
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्युश्चति यत्र
 तद्वयव्यवदिनं । चिदिनस्यकृतिथिचयस्य स्यार्ध-
 नारदः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥
 अवमतं, चि, (अव + मन् + क्त ।) अवज्जातं । अव-
 मारितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥
 (“सुखं ह्यवमतः श्रेते सुखश्च प्रतिबुध्यते” ।
 इति मनुः) ॥
 अवमतिः, ङं, (अवान्तरगता अमावादीनां कार्येषु
 मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः ।
 नेता । इति जटाधरः ॥
 अवमर्दः, ङं, (अव + मर्द् + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं ।
 इत्यमरः ॥ शस्त्रादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रोद्य पी-
 डनं । इति भरतः ॥
 (“बशावमर्दस्त्वयि सन्निविष्टो
 यथा न गर्ह्यैश्वरदारसत्ताः” ।
 इति रामायणे) ॥ शत्रुकृतगाढप्रहार इति क्लेशिच् ।
 पदाक्रमणमिति क्लेशिच् ॥
 अवमानः, ङं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः ।
 अनन्यादा । यथा,—
 “सम्मानाद्वाङ्मनो नित्यमुद्दिनेत विषादिव ।
 अमृतस्यैव श्राकान्निद्वममानस्य सर्व्वद” ॥
 इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानावानमद्वन्द्वसह्युत्पन्ननेन विधीयते” ।
 इति कलूकभट्टः ॥
 धवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + शिच् + लुट्) अप-
 मानः । यथा । अवमाननं अवमानना । मान कि
 चार्धे अवपूर्वः ऋषिः अग्र्यीति अन् । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 अवमानना, स्त्री, (अव + मन + शिच् + लुच्) अ-
 वज्ञा । असादरः । इत्यमरसिंहः ॥
 (“अतोऽवमानेनाऽस्माकं मानिना भवता कृता” ।
 इति विश्वपुराणे) ॥
 अवमानितः, चि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
 अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥
 (“विप्रशम्ना तु सा ज्येष्ठा मितान्मवमनािता” ।
 इति सहित्यदर्पणे) ॥
 अवमान्यः, चि, (अव + मन + ण्यत्) अवमाननीयः ।
 यथा,—
 “या रेतिग्रीष्मो स्यात्तु हित्ता सन्नप्राजा चैव प्रीषतः ।
 सातुष्वाप्याधिबेत्तथा नावमान्या च कर्हिचित्” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥
 अवमूर्द्धशयः, चि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
 प्रायी । अवगतो मूर्द्धा अस्येवममूर्द्धः । तथाविधः
 श्येते इत्यमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशया देवा अव-
 मूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्ते) ॥
 अवमूर्द्धशयी, [न्] चि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि) ।
 अधोमुखप्रायी । अवमूर्द्ध यथा स्यात् तथा
 शयितुं प्रीक्षमस्य इत्यधो णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अवशयः, पु, (अवययीति इति य मुश्चये + पचाद्यच्) ।
 अङ्गु । इत्यमरः ॥
 (“क्षैरेवावयवीः प्रियस्य विशतस्तन्मना कृतं मकुञ्चं” ।
 इति अमरुशतके । उपकरणं । अङ्गु । एकदेशः ।
 “नेगामवयवान् सुष्मान् घसामप्यमितीजसां” ।
 इति मनुसंहितायां । न्यायमते आरम्भकत्रयश्च,
 ८ न उपादानकारणतया च अवशिष्टयेन यदुक्तं,—
 “अनिन्धा तु तदन्धा स्यात् सैवावयवयोमिनी” ।
 इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञान्तेतूदाहरणोप-
 नयनिगमात्पुत्रुमानावयवाच्च ।)
 अवशः, चि, (न श्रियते इति ह्यवशयो + शङ् ह-
 द्विनि अच्) । अशयः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।
 अश्रेष्ठः । यथा,—
 “ओनिश्रेष्ठ विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः ।
 न नाना शम्भुना रामाद्वर्षयाधोऽज्ञोऽवशः” ॥
 इति मुद्ररामविधायकयोः वीधयेन । निष्ठः ।
 यथा,—
 “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धिभोगोऽन्नमय ।
 बुद्धौ श्ररखमन्विच्छ जपयाः मलहेतवः” ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥
 अवशं, स्त्री, (ह + अच् + ततो नञ्समासः) । गजा-
 न्त्यजङ्घादिदेशः । इत्यमरमेदिन्यौ ।
 अवशजः, पु, (अवश + जन् + ड) । कनिष्ठभ्राता ।
 इत्यमरसिंहः ॥
 (“अस्य आवशं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्” ।
 इति रामायणे । श्रीनवशजातः ।

अव

“दौ शूरावरजौ धीरविवत्राख्यौ निजाख्यया” ।
 इति राजतरङ्गिण्यां । शूद्रः ।
 “यदि स्त्री यथावरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
 तस्यैवमाचरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः” ॥
 इति मानवे ।)
 अवरजः, [स्] अ, (अवर + तसिञ्) । अवरस्तात् ।
 चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) । विरामः ।
 निवृत्तिः । इत्यमरः ॥
 अवरवर्णः, पु, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म-
 धारयः) । शूद्रः । इत्यमरः ॥
 अवरवर्णकः, पु, स्त्री, (अवरवर्णं + कन् स्वार्थे) । चतुर्थ-
 वर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥
 अवरप्रतः, पु, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्त-
 श्रेष्ठं वरं यस्य) । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अवरस्तात्, अ, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कन्दोभ्य-
 इति अस्तातिः) । अवरतः । पश्चात् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) । अवर +
 टाप् । दुर्गा । इति विश्वः ॥
 अवरार्द्धः, चि, (अवरार्द्धं भवः इति अवरार्द्धं यत्) ।
 अवरार्द्धभवः । श्रेष्ठाऽर्द्धजातः । इति केचित् ॥
 अवरीयां, चि, (अवरीयते अ इति अव + रीङ् खवणे
 क्त) । धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥
 अवरोधः, पु, (अव + रुध् + भावे घञ्) । तिरो-
 धानं । (आधारे घञ्) । राजस्त्रीयहं । राजयहं ।
 इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
 (“अपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।
 इति रामायणे) । राजदारः । इति मेदिनी ॥
 (“यस्याऽवरोधस्तनचन्दनानां
 प्रदातानाऽङ्घारिद्विहृत्काले ।
 कलिन्दकान्धा मथुराङ्गतापि
 गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥
 इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।
 आच्छादनं । कौदारादिवेष्टनं ।)
 अवरोधकः, चि, (अव + रुध् + लुक्) । अवरोध-
 कारकः । अवरोधकर्ता । अवपूर्वकरोधघातोः
 याकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।
 इति रामायणे) ।
 अवरोधनं, स्त्री, (अवरोधते अत्र रुध् आवरणे
 कर्मणि लुट्) । राज्ञामन्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥
 (अव + रुध् + लुट् भावे) । रोधकारणं । यथा,—
 “ह्यया त्वदीय-पद-पङ्कज-पङ्गरान्ते
 अद्यैव मे विश्रुतु मानस-राजहंसः ।
 प्राणप्रयाणसमये कक्षघातचित्तैः
 कण्ठानरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥
 इति पाण्डवगीता ॥
 अवरोधिका, पु, (अवरोध + तत्र नियुक्त इति ठक्) ।
 संज्ञापूर्वकत्वात् रुद्धभावः । अवरोधः निवास-
 लेन अस्ति अस्य वा ठन् । राजान्तःपुराध्यक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पु, (अव + रुच् + भावे घञ्) । अवतरणं ।
 आरोहणं । (कश्चिद् संघायां घञ्) । अतोऽमः ।
 इति मेदिनी । रुद्धमुखाद्यपथ्यन्तं गता कता ।
 प्राखाशिषा । इत्यमरः । वेधा नामना इति
 भाषा ॥
 (“सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 अवरोहश्रुताकीर्षं वटमासाद्य तस्यतु” ॥
 इति रामायणे) । स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अवरोहश्राखी, [न्] पु, (अवरोहति अधोगच्छति
 मूलमस्याः तादृशी या श्राखा सा विद्यते अस्य
 मत्वर्थेयि इति) । ज्ञत्तच्छ्रः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (ज्ञत्तच्छ्रऽस्य गुणाश्चेयाः) ॥
 अवरोहिक्ता, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अत्र
 + रुच् + लुक् + टाप् अत इत्वं) । अश्रगन्धा-
 क्षवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अवरोही, [न्] पु, (अव + रुच् + णिनि) । वट-
 रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणा-
 द्योऽज्ञातव्याः) ।
 अवर्ण्यः, पु, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो
 विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-
 मरसिंहः ॥
 (“साठं न तस्यूर्ध्वमवर्णमीशे
 आलानिकं स्यात्पुमिन् विप्रेभ्यः” ।
 इति रघुवंशे) ।
 अवलभः, पु, स्त्री, (अवलभ्यते इति अव + लभ् + क्त) ।
 इडुभावः । लज्ज + क्त, वा । मध्यदेशः । इत्य-
 मरः । भाजा इति भाषा । (“विपुलतरोऽशुख-
 लोचनावलभम्” । इति माधः) ।
 अवलभति, चि, (अव + लभ् + क्त) । संलग्नः । संयुक्तः ।
 इति मेदिनी ॥
 अवलम्बः, पु, (अव + लवि + अच्) । अवलम्बनं ।
 अवपूर्वम्बन्धनादोरुल्लस्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः) ।
 अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे लुट्) ।
 आश्रयः । यथा,—
 “प्रतिजूलतामुपगते हि विधौ
 विफलमेति वृक्षसाधनता ।
 अवलम्बयाय दिग्मर्चुरधु-
 म्रप्रतिस्थितः करस्य ह्यमपि” ॥
 इति माघे ६ सर्गः ॥
 अवलम्बितं, चि, (अव + लवि + क्त) । अवलम्बितं ।
 श्रोत्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।
 कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥
 अवलज्जः, पु, (अवलज्जते इति अव + लज्ज + घञ्) ।
 वलज्जः । श्रेतवर्णः । (अश्रे आदित्वात् अच्) ।
 तर्कितं चि । इत्यमरटीकायां साम्नी ।
 अवलजितः, चि, (अव + लिप् + क्त) । घनादिगर्भितः ।
 यथा,—
 “न संवसेच्च प्रतिनैर्न चाङ्गलैर्न पुष्पाशैः ।
 न मूर्खैर्नोवजितैश्च नान्यैर्नान्यावशाधिभिः” ॥
 इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिता
 घनादिगर्भिता इति कुक्कुभट्टः ॥
 “अवलजिताधि सैव खं देवि ब्रूहि समायतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 अवलिपता, स्त्री, (अवलिप + तल् भावे ।) अह-
 ङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तिजस्त्रिन्वयलिपता
 सुखरता वक्तव्यप्रतिः स्थिरे" इति नीतिप्रतके ।)
 अवलीप, चि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भक्तिं ।
 यथा मनुः—
 "पतत्रियावलीपश्च शुना संस्युष्टमेव च" ।
 इत्यादि । "पतत्रियावलीपं काकादिना भक्तिं" ।
 इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥
 अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला) । हेला । अनायासः ।
 यथा,—
 "रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनं ।
 कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्वैव सोपायेनावलीलायां" ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।
 अपिच ।
 "श्रुलक्ष्म अमयं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
 चकार भस्मसात्तश्च सरधश्चावलीलायां" ॥
 इति च तत्रैव प्रकृतखण्डे १८ अध्यायः ॥
 अवलुगटनं, स्त्री, (अव + लुटि + भावे ल्युट्) । लुगटनं ।
 लोटा गड़ागडी इति भाषा । अवपूर्वकलुटधा-
 तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलेपः, पुं, (अव + लिप + भावे घञ्) । अहङ्कारः ।
 ("दिङ्नागागा पथि परिहरन् शूलहस्तावलेपान्"
 इति मेघदूते) । लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥
 चङ्कः । इति चिकित्साशेषः ॥
 अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप + ल्युट् भावे ।) विले-
 पनं । अर्घ्यं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-
 लिपधातोरनट प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलिङ्घ्यः, पुं, (अवलिङ्घते क्वाधादेः पुनः पाकात्
 घनीभूतमथा स्वाद्यते इति अव + लिङ् + कर्मणि
 घञ्) । लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्यायशब्द
 यथा,—
 "क्वाधादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सौज्वलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः" ॥
 ("किञ्चात्तोल्लेहिका") इति च वैद्यकपरि-
 भाषा । यथा,—
 "कटफलं पौष्करं शङ्खी योषं यासश्च कारवी ।
 श्लक्ष्णचूर्णोद्धतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
 श्वावलेहिका इति सन्निपातं सदाख्यं ॥
 किञ्चित् श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥
 एतद्व्योम्बं कपोत्रिके चूर्णमार्द्रकै रसैः" ॥
 तन्नाम्नरे च उक्तं ।
 "अष्टाङ्गं मधुना लिङ्घ्यादार्द्रकस्य रसेन वा ।
 समोद्दं दारुणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्" इति ॥
 "सन्निधिं सन्निपातेषु न चौरमवचारयेत् ।
 शीतोपचारि चौरि स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते" ॥
 अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मानिग्रहाद्यै
 सर्वदा खेदो हित उक्तः । तन्नाम्नसम्बन्धादेह-
 सोष्णता तित्थेदेव । उष्णो मधुना विरोध ।
 उत्कृष्टं सुश्रुतेन ।
 "उष्णवैरुध्यते सर्वं विमान्यतया मधु ।
 उष्णान्तमुष्णेषु तन्निहितं यथा विषं" इति ॥

अव

शीतोपचारि चौरिभिति । शीतोपचारोऽस्या-
 स्तीति शीतोपचारि । शीतश्चात्र सन्निपाते
 विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्धज्वररोग-
 हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत् उक्तं चरकेण ॥
 "ऊर्द्धज्वरदग्ने या सा सायमवलेहिका ।
 अधोरोगहरि या सा भोजनात्वाक् प्रयुज्यते" ॥
 पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥
 शङ्खी कर्कटशङ्खी योषं शृङ्खीपिपलीमरिचानि
 च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानीं
 प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरैवा इति लोके । अष्टा-
 ङ्गावलेहिका ॥*॥
 "खिन्नमामलकं पित्रा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
 विश्वभोजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
 तेनास्य शान्तिश्चासः कासो मूर्च्छाश्चिस्तथा" ॥
 इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—
 "पिपलीं त्रिफलाश्चापि सममार्गां ज्वरो लिहन् ।
 मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
 कटफलं पौष्करं शङ्खी कृष्णा च मधुना सह ।
 श्वासकाशश्चरुहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥
 चातुर्भद्रिका ॥*॥
 "कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।
 कटुत्रयश्च सर्वानि समभागानि चूर्णयेत् ॥
 आर्द्रकस्य रसैर्लिङ्घ्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
 कासश्वासाश्चर्च्छर्दिश्लेष्मानिलिहन्त्ये" ॥
 अष्टाङ्गवलेहः । इति भावप्रकाशः ॥
 ("कायस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सौज्वलेहश्च लेहः स्यात् तन्नाम्ना स्यात्पल्लोन्मिता
 सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।
 सर्वं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥
 सुपक्वो तन्तुमत्तं स्यादवलेहेऽप्यु सञ्जनं ।
 स्थिरत्वं पीच्यते सद्वा गन्धवर्धोरसोद्भवः ॥
 दुग्धमिन्दुरसं युषं पक्ष्मूलकषायकं ।
 वासाक्षाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥
 तदुदाहरणं । यथा,—
 "कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्वा कषायकं ।
 पादश्रेष्ठं गृह्णीत्वा च तस्मिन्चूर्णानि दापयेत् ॥
 एधक् पलांशान्येतानि गुडूचीचयश्चित्रकाः ।
 सुस्तं कर्कटशङ्खी च अय्यं धन्यासकं ॥
 मार्गी राखा शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
 प्र्वेकश्च पलायन्यौ प्रदद्याद्दृष्टतैलयोः ॥
 पक्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलायकं ।
 चतुष्पलं तु गोक्षीर्यं पिपलीनां चतुष्पलं ।
 त्रिप्ला निदध्यात् सुदृढे सन्धये भाजने शुभे ।
 लेहोऽयं हन्ति हिक्कात्तिस्रासकासानश्रेषतः" ॥*॥
 कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च प्राङ्गधरः ॥
 अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिङ् + भावे ल्युट्) । लेहनं ।
 जिङ्घादारा खादनं । चाटन् इति भाषा । अव-
 लेहः । अवपूर्वलिङ्घातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्ना
 अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शनं ।
 आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("अवलेषावलोकनकुतूहली" ।
 इति गणानन्दे)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
 ऽस्यर्थे अच्) । लोकराजः । बुद्धः । इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥
 अवलोकितं, चि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त) ।
 निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
 क्त) । प्रेक्ष्यक्रियायां, स्त्री ॥
 अवधुजः, पुं, (अवधोरशोभनाज्यायते इति अव-
 ल्यु + जन् + ड) । सोमराजो । इत्यमरः ॥ कृष्ण-
 वर्णसोमराजो । हाजुकश्च यस्य प्रविद्धिः । तस्य
 गुणाः । वायु-क्षफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति
 राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाजुकी शब्दे
 द्रष्टव्यं ॥
 ("अवधुजादीजकषं पीत्वा कोष्णोष्ण वारिणा ।
 भोजनं सर्पिषा कार्थं सर्वैर्कुष्ठप्रयाशनम्" ॥
 इति वैद्यकचक्रापाशिसङ्ग्रहः ॥)
 अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ्) । आज्ञा । निन्दा ।
 विन्वातः । इति मेदिनी ॥
 अवशः, चि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य) ।
 अवशीभूतः । विवशः ।
 यथा,—
 "श्लेष्मान्मु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोवशः ।
 अतो न रोदित्यश्च क्रिया कार्थं विधानतः" ॥
 इति शुद्धितत्वं ॥ (ज्ञौ, अवश्यं । निश्चितम्) ।
 अवशकियकः, चि, (अवबद्धे शक्यिनी येन) ।
 वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजातुशब्दादयदृढबन्धनपूर्वको-
 पविष्टः । षोडशान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।
 कात्यायनः ।
 "आसनारूढपादस्तु जातुनेर्जाह्वयोस्तथा ।
 क्षतावशकियको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ॥
 आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जातु-
 नोर्जाह्वयोः क्षतावशकियको वस्त्रादिना क्षतपृष्ठ-
 जातुशब्दावन्तः । इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥
 अवश्रिष्टः, चि, (अवश्रियते इति अव + श्रिष् +
 क्त) । शेषः । उदत्तः । अवशेषाश्रयः । यथा,—
 "बलीकामुषिकोत्खातां मदमन्तर्ज्वाणां तथा ।
 शौचावश्रिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां" ॥
 इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥
 अवश्यं, व्य, (न वश्यं) । निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।
 निश्चितं २ । इत्यमरः ॥
 ("अवश्यं याति तित्थकलं जग्ध्वा चैवाङ्गतं हविः" ।
 इति मनुः) । (न + वश् + यत्) । अनायत्ते चि ॥
 अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्ये + ण) । एषोदरादित्वात्
 ऋस्वः । कुञ्जटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुञ्जटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ।
 अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैलमापद्यते इति श्येङ्
 गतौ + श्याङ्घति णः । ततो आतो युमिति
 युक्) । हिमं । इत्यमरः ॥
 ("अवश्यायनिपातेन क्षिप्रियक्षिप्रश्राद्धका" ।
 इति रामायणे) । गर्भः । इति विश्वप्रकाशः ।
 अवश्याययौ, स्त्री, वक्ष्ययौ । चिरप्रसूता गौः । इत्य-
 मरटीकायां सारसन्दरी ॥
 अवश्रुतं, चि, (अवश्रुयते स्तु, इति लक्ष्णे लक्ष्म-

अव

रोधने वा क्तः । क्तम्भेः अवाचेति वः । अवा-
त्त्वात्मन् इति सूत्रेण अविदुष्ये क्तम्भेः घ-
विधानादवद्यम्भश्च अवासन्नपर इति अद्यश्चोभा-
वद्यम्भे इत्यत्र मनोरमाया स्थितं । अविदुः ।
समीपं । अवलम्बितं । अत्रितं । इत्यमरः । बद्धः
रुद्धः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवद्यम्भः, षं, (अव + द्यम्भु रोधे इति + घञ् ।
घलञ् ।) खल्यं ।

“रघोरवद्यम्भमयेन पत्रिया
हृदि क्लते गोत्रमिदप्यमर्थयः” ।

इति रघुवंशे । क्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवसम्भर्त्तं बोधनम् ।
निधन्वता ।)

अवस्यार्थं, स्त्री, (अव + खन्शब्दे + घञ् । घलञ् ।)
भक्त्यां ; इति हेमचन्द्रः ॥

अवस्य, व्य, (अवर + पूर्वाधारवाद्याणामित्यति-
प्रत्ययः, तत्त्वज्ञियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
अतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, षं, (अव रक्षणादौ अवति इति अन्ववि-
चमीत्यादिना अस्य च प्रत्ययः ।) राजा । सूर्यः ।
इति सिद्धन्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + अस्तिच् भावे ।) रक्ष्यं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसन्धिका, स्त्री, (अववद्धे सन्धियी यया बन्ध-
प्रयास्या सा,अव + सन्धि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यस्तिका र परिकारः र पर्यङ्कः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कवन्धः । वस्त्रादिद्वारा एष्ट-
नातु-जङ्घा-द्वयवृत्तवन्धनपूर्वकौपवेशनं । यथा,—

“आसनारूपपादसु जातुनोऽङ्गुलीस्तथा ।
कृतावसन्धिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“प्रयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसन्धिकाम् ।
नाधीशीतामिधं अगध्वा सूतकान्नाद्यमेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसथः, षं, (अव + सो + कथन् ।) क्वात्रिनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाखा चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथाः, षं, (अवसथ + यत् ।) क्वाचवेष्म ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद् + क्त ।) अवसादप्राप्तः ।
विषसुः । यथा,—

“महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यस्यदृशी
स्तुतिर्भ्रष्टादीनामपि तदवसन्नास्त्वपि शिरः ।
अथावाच्यः सन्वैसमतिपरिणामावधि ग्यन्
ममाप्येष क्लोत्रे ह्यर निरपवादः परिकरः” ॥
इति पुण्यदन्तकृतप्रियस्त्रोत्रं । अपि च ।
“आचारैरेणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।
इति अवधारतत्त्वं ॥

अवसरः, षं, (अव + स + अच् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्षयं । इति मेदिनी ॥ वसरः । क्षयं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे एका चेद्भ्रूडभिरित्युपदेशेन दखवत् प्राय-
स्खितानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्वप्रायस्खितद्वयगुणं स्यात्” । इति
प्रायस्खितवत्त्वं । (योगकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामसु नायावसरं समीक्ष्य” । इति कुमारः ।
शिव्यजिज्ञासानिश्चिन्तावशवत्तत्पर्यः सकृत्-
विशेषः । अनन्तरवत्तत्पर्यम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्गतिः” । इति ऋगीशः ।)

अवसर्गः, षं, (अव + सृज् + घञ् ।) खेच्छाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाश्यं र स्वाच्छन्दं र अनुमग्नं ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवसर्पः, षं, (अव + सृप् + अच् ।) अपसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + णिन् ।) डीप् ।
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसस्यं, चि, अपसस्यं । दक्षिणं । इति रायसुनुतः ॥
अवसादः, षं, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः र सादः र विषसता ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः ।) ज्वः । यथा,—

“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदावसिन्धुः” ।
इति किराताज्युनीये ।)

अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः र । इत्यमरः ॥ विरामः
र । इति ऋषाधरः ॥ अन्त्यः ।

“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निरुरे-
रिच्छेधनेः पञ्चपदीनमुच्यते” ।

इति पञ्चवन्ने ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥
अवसायः, षं, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋद्धं र । इति भरतमेदिन्यौ ।
आतं । अवसागतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
र । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिसः, षं, (अवसेजेन + निश्चिन्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वड़ा इति-
भाषा ॥

अवस्कन्दः, षं, (अव + स्कन्द + ञच् ।) विजिगीषुणां
निवेशस्थानं । प्रिविरं । इति हलायुधः ॥ श्व-
गाहनं । यथा,—

“कतानुपातं कुम्भमाप्यङ्गात्
स नद्यवस्कन्दसुपास्युशब्च ।
कुतुहलाश्चारुशिकोपवेशं
काकुक्ष ईषत् स्मयमान आस” ॥
इति भट्टो २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नद्याभवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र खानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—
“अवस्कन्दमयात् राजा प्रजागरकृतअमम् ।
दिवान्तं समाह्वत्याभिद्राज्यकुलस निष्कम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टिः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्दघातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्कारः, षं, (अव कौच्यते चिप्यते इति । अव +
कृ + अप् + सृट् ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संभाजन्यादिनिश्चितप्रभूत्यादि । इत्यमरटीकायां
मधुरानाथः सारसन्दरी च ॥

अवस्तात्, व्य, (अवरस्मिन्, अवरस्तात्, अवरनि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरः । पश्चात् । श्रेष्ठे । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्सर्गोक्तं प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, षं, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिर्कारः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति क्लृप्त
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नवृत्युत्पन्नः ।) असदस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्बन्धपरं कथं तु ते
करोऽयमास्तुविवाहकौतुकः” ।

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अड ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमब्दान्तं पौगाळं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परं ॥
आयोडशवेद्भ्रूवेद्भ्रूवस्तस्यास्त उच्यते ।
दृङ्गसु सप्तरेख्यं वर्षेभ्यान् नवतेः परं” ॥
इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पर्ययः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
वाक्यं । आचिंशद्वर्षं कौमारं । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत् उज्जं दृङ्गलं” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षेण उपपद्येधोनावा-
पन्नसमस्तुप्राप्तन्यायेनैकराश्ववच्छेदेन सञ्चि-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा । “कौटुकं ते वसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चवन्तं ।

“पद्मा वृद्धमवस्थानं स क्लृप्ताः कपिकुम्भरः” ।
इति रामायणं ॥

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्त ।) कृतवस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टः । स्थितः । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
ल्लोऽस्थिताः प्रसुखे धार्तराष्ट्राः” ।

इति श्रीमहाभूतीतारया र अष्टाये ६ श्लोकः ॥
अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + णिन् ।) अवस्थानं ।
धात्वा । इति भाषा । अवपूर्वस्कन्धाधाताः क्लि-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभावाः ।)

अवस्तुहस्तः, षं, (अवरं हस्तस्य । रकदेशो तत्पर्ययः ।)
हस्तपटलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, षं, (अव + ह + घञ् ।) चौरः । वृत्त-
युद्धदिविग्रामः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यव्ययं ॥

अव

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वेदिय्यौ । धर्मान्त रं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आह्वानम् । ऋधर्मपरिवागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्ययानम् ।) वृहदारण्यकं, ङं, (अवहार + स्वार्ये कः) जलजन्तुविशेषः । शूद्र इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्तके चि ।

वह्यार्थ्यं, चि, (अव + ह् + ण्यत् ।) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिष्ठोपनिधिष्ठोभौ न कालाव्ययमर्हतः । अवह्यार्थ्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” । इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदख्ययोगः) । यथा,—
“अवह्यार्थ्यो भवेच्चैव सान्ध्यः षट्शतं दमम् । निरन्धयोऽनपसरः प्राप्तः स्थाचौरिकत्विच” ॥ इति मनुः ।

वह्यलिका, स्त्री, (अव + हल् + एलुल् + टाप् ।) प्राचीरं । इति ह्यारावली ॥

वह्नितं, चि, (अव + धा + क्त) । विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः) । यथा,—

“इष्टुष्यावह्नितो भूत्वा यदुत्तं नन्दने पुरा” । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वह्नित्या, स्त्री, स्त्री, (न वह्निल्लुवीति अवह्निः + स्था + क + टाप् ।) प्रमोदरादिलात् साधुः ।) आकारशुभिः । रत्नादिस्त्रुचकोमुखरागादिराकारः । अङ्गवैद्यतमिति गोपालितः । भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवज्जादेहर्षाद्याकारशुभिरवह्नित्या । व्यापारान्तरसम्यगन्यायाभावश्च-विलोकनादिकरी” ॥ उदाहरणम् । यथा जुमारसम्भवे,—
“एवं वादिनि देवयो पाश्व्यं पितुरधोमुखी । लोलाकमधपत्राणि गणधामास पार्वती” ॥

जन्वावशात् कमण्डलगायनायाजेन हृषे जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवह्नित्याऽप्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं—

“अवह्नित्या तु जन्वादेर्हर्षाद्याकारगोपनं” । इति महिनायः ।)

भवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेल् + घञ् ।) इत्यस्य ख, लजयोदेकत्वस्मरणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

भवहेलन, स्त्री, (अव + हेल् + लृट् ।) अवहेला अवम नना । इति शब्दरत्नावली ॥

भवहेलितं, स्त्री, (अव + हेल् + क्त) । अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टं चि ॥ कृतवहेलनवस्तु । अवहेलं भातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवह्वत्, स्त्री, (अव + ह्व + क्त) । उपरिहृतवृत्तं । यथा मनुः,—

“द्विधर्मं गार्थं पतितान्नमवह्वत्” । इत्यधिकृतत्वं ॥

अवा

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्-रहितः । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्षिबन्त-वृधोतेर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थं योः अवपूर्वान्वधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) । प्रतपुष्पा । शलुफा इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले ॥ मौरी इति भाषा । उल्ल-विशेषः । जेटाङ्गली चोरङ्गली चोरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधःपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स] ङं, (अवाक् अवनतं शिरो-यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किन्धि नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्मनिश्चये” ॥ इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥

“इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥

अवायं, चि, (अवनतमग्रमस्य ।) नमः । अवनतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [न्च] चि, (अव + अन्च + क्तिप् ।) नीच-वदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरो ॥

“साक्षी दृष्टमृतादन्यत् विभुवन्नाथ्यसंसदि । अवाङ् नरकमर्थेति प्रेय खगांश्च हीयते” ॥ इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनं । यथा,
“तत् श्रुत्वा स ललः खेह-हर्ष-दुःख-चपाकुलः । अवाङ्मुखः प्राप्तकाला तामुवाचाश्चन्द्रदं” ॥ इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ रङ्गः ।

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्तिप् + ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति वेपथेवादेयः ॥ अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाचा भवं । अवाची + ख ।) दक्षिणदिग्भवस्तु । अधोमुखः । इति खामि-जटाधरो ॥

अवाच्यं, स्त्री, (न + वच + ण्यत् ।) दुर्वाक्यं । तत्पर्यायः । अनक्षरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनक्षरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्य-क्षराणि अच अनक्षरं अथयानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवाच्यं वक्षुमयोर्गं वच्यं वाचि हृष्टस्वात्सरिति च्छञ् भुजवचेति क-निषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाचावाचे हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” । इति भारते ।

“अवाच्यं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” । इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + मवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—
“अनक्षरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्वैवेत् । एष बन्धासुता याति खपुष्पकृतशेखरः ॥ अगदध्याम्भवि स्वातः शशप्रहङ्गधनङ्करः” ॥

अवाच्यं, चि, (नास्ति वाक् यस्मिन् ।) वाधायुक्तं । अवनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥ अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ्-समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) युष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् ।) प्रादिस-मासः ।) प्रधानान्त-पाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेय-परमपुत्रवार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहि-सुखाना मोक्षद्विविध्या अवान्तरकर्म्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निबं प्रदास्यामि खलु ते खड्गलडुकान् । पित्रैवसुक्तः पिथति तिलमप्यतिबाणकः” ॥ “अच तिलान्मादिपानस्य न खलु खड्गादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदेऽप्यवान्तर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षाद्यैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिण् । न वादी । नञ्-तत्पुरुषः ।) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्-समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधायुक्तं । अवनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥ अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ्-समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) युष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् ।) प्रादिस-मासः ।) प्रधानान्त-पाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेय-परमपुत्रवार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहि-सुखाना मोक्षद्विविध्या अवान्तरकर्म्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निबं प्रदास्यामि खलु ते खड्गलडुकान् । पित्रैवसुक्तः पिथति तिलमप्यतिबाणकः” ॥ “अच तिलान्मादिपानस्य न खलु खड्गादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदेऽप्यवान्तर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षाद्यैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अक्षतवपनं धान्यम् ।) अक्षतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोषाधान इति भाषा । तत्वापितधान्यापेक्षया किञ्चिन्नियुगं ॥ इति राजवल्हभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्वाकृतं । नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपारः, ङं, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तर-तीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीगः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवारपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्यं कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अक्षत-वारयं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-मन्नाऽपुरे तस्य निविश्य राज्ञः । गतेषु रम्येऽधिकं विशेष-मध्यापशामः परमाशुमथाः” ॥ इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीयः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः ।) भा-रगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्यं, चि, (न वार्यं । नञ्समासः) अनिवार्यं ।

अवि

अवाशभीयं । अवारितस्य । वारणाशोयं । यथा,—
 “नमस्ते मिथ्यविलसद्द्वैयावस्त्रिनिकेतन ।
 अवार्यवीर्यवद्रपं विशोर्धवत् प्रथमान्यहम्” ॥
 इत्युल्लसखले २७ अध्यायः ॥
 अवासा, [स्] जि, (नास्ति वासो यस्याः ।) वस्त्र-
 रहितः । नमः । इत्यमरः ॥
 अवास्तवं, चि, अयथायं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नम् ॥
 अवादाः, चि, परिरेक्षकः । अवपूर्वकाच्छातोरेण
 प्रथयेन निष्पन्नः ॥
 अवि, षुं, (अव + इन् ।) दुःखं । पञ्चतः । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।]
 (“अशुकरखरोद्गायां गोऽजाविभ्रमपक्षिणां” ।
 “भूजायि हस्तिकरममहिषीखरवाजिनां” ।
 गोजावीनां स्त्रियां पुंसां भूजवर्गं उदाहृतम्” ॥
 इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी । प्राधीरं
 वायुः । इति दण्डी ॥
 अवि, स्त्री, अतुमती । इत्यमरः ॥
 अविकटः, षुं, (अवीनां मेघायाम् संधातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संक्षिप्तसारपरि-
 शिष्टम् ॥ भेडारपाल इति भाषा ।
 अविकटः, चि, अविश्रायः । अकरायः । अविस्तारः ।
 न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविकं, स्त्री, (अवि + क्) ह्रीरक्तं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (ह्रीरक्तशब्देऽप्युपादेया ज्ञातव्याः ॥
 अविकादी, [न] चि, (न विकारी + नञ्त्वयुषः ।)
 विकाराजनकः । यथा दृष्टस्थितिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्यैः शस्त्रैः सुस्तरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेघमभक्षं तद्विकारकृतम्” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥
 अविगमिका, स्त्री, (अवेष्णागस्य गन्द इव गन्दा-
 ऽस्याः । ततः स्थायै कन् ।) अजगन्दादृच्छः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।)
 अनिन्दितं । यथा । “नापि मङ्गलं सञ्जलमविगीत-
 शिष्टाचारविषयत्वाद्दृश्यत्” ॥ इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 अविग्रहः, षुं, (न विग्रहः । तञ्त्वत्पुरुषः ।) करमर्दक-
 रुद्धः । इत्यमरः ॥ पाविश्यामला इति ख्यातः ।
 इति सारसन्दरी ॥
 अविचारः, षुं, (नास्ति विचारो यस्मैति ।) अन्वयः ।
 अवाचारः । विचाररहिते चि । (विचारःभावः) ।
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
 संसारेत्तार्याशयमेतद्देविदो विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 अविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)
 अज्ञतविचारः । अविचेधितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रथयेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
 कर्म न कर्त्तव्यम्” ॥ इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 चेधितं सम्बन्धविषयं विना । यथा,—

अवि

“स किं भव्यः स किं मन्वी य आदावेव भूपतिम् ।
 युद्धोद्योगं सभुत्यां निर्दिश्यविवचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्वत् ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिष्यत्तितम् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पशुते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति मलमासतन्त्रम् ॥
 अविज्ञा, चि, (न विज्ञाः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अप्रवीणः ।
 अनिपुणः । अनभिज्ञः । अज्ञादितः । अज्ञती ।
 यथा,—
 एते सर्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते लयि भुवं ।
 त्वं न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञाश्च वञ्चिताः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यनभखले २३ अध्यायः ॥
 अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्वत्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेयं ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमशक्त्याम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसप्तमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविडोर्नं, स्त्री, (न विडोर्नम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।)
 पक्षिणां आभिमुखाभिगमनं । इति महाभारतम् ॥
 अविदं, चि, (अव + क्) ज्ञातं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अविदथं, स्त्री, (न विदथम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।)
 सत्यं । (“अविदथमाह भियंवदा” ॥ इति प्राकु-
 न्तले ।) तद्विषये चि । इति रत्नावली ॥
 (साधकं । यथा,—“वक्ष्ये । अविदथैषा तव
 भारती भवतु” ॥ इति कान्दान्दे ।)
 अविद्यजः, षुं, स्त्री, (न विशेषणं लज्यते रसायना-
 दिभ्यु इति । न + वि + त्यज + क् ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूतं, स्त्री, (अवेर्मेषस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
 शोण्डूअमरीशब्दः, इति दूतप्रत्ययः ।) मेषदुग्धं ।
 इति जेमचन्द्रः ॥ (मेषदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो-
 ष्येयः ।)
 अविद्वकायां, स्त्री, अन्वष्टा । अकाणादि इति
 ख्याता । इति भृङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अविद्वकाणीं, स्त्री, (न विद्वः पर्यैक्यः कर्णो यस्याः ।)
 विद्वक्योनिता । इति भरतः ॥ (मात्सिकाशब्दे-
 ऽन्वष्टकीशब्दे चास्या गुणादेया ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्यः, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वासविद्यो वा ब्राह्मणो मामकौ तनुः” ।
 अपि च । कात्यायनः ।
 “नाविद्यामान्तु वैद्येन देयं विद्याधनान् क्वचित्” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥ अन्वष्ट ।
 “अविद्यामान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपिच्य इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)
 अवर्त्तमानः । सक्तरहितः । अभावः । यथा
 नारदः,—
 “अविद्यमाने पित्र्ये सांश्रादुद्भूत वा पुनः ।

अवि

अवप्राकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अ-
 ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते । (अह-
 ङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
 अयथायंनुदिः । यदुक्तम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणात् ।
 यथ्यमाणासिद्धिभूलमन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥
 अन्वष्ट, ।
 “स्येयं भ्रान्तिनिरात्मना सर्वान्यायविरोधिनी ।
 सद्यते न विचारं सा तमो यद्विद्विवाकरम्” ।
 अथस्तमहदहङ्कारप्रसूतन्मात्रेणवात्मसात्मवद्वि ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमिच्छादि” ॥ इत्यह
 सर्वज्ञेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितथा कर्म वाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधिः, षुं, (न विधिः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अवि-
 धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
 “येऽप्यन्वयेवतामन्ना यजन्ते अज्यमित्याः ।
 तेषुपि भावेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकं” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्याये २३ श्लोकः ॥
 अपि च याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरके मोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
 अमितानि दुराचारां यो हन्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अविनः, षुं, (अव + इन्च् ।) यष्टा । यागकर्त्ता ।
 इत्याह्निकोपः ॥
 अविनयः, षुं, (न विनयः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “नहवोऽविनयाग्रहा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ।
 वेद्यो विनष्टोऽविनयाग्रहस्यैव पार्थिवः ।
 सदासो यवनस्यैव सुमुखो निभिरैव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०४९ श्लोकौ । (अभि-
 ट्टाचारः । यथा,—
 “अयमाचारखविनयं सुगमास्तपस्त्रिकन्यकास्तु” ॥
 इति प्राकृतनले ।) अविनीते चि ॥
 अविनाभावः, षुं, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) आप्तिः । व्याप्यनिरुपपत्तिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वङ्गिमान् धृमात्” इत्यादौ
 ध्रुमनिष्ठा वङ्गिनिरूपिता आप्तिः । इति न्याय-
 मोमासयोर्मतं । तत्पदार्थं तत्पदार्थोभाववद्भूति-
 त्वाभावः । यथा । ज्ञेयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमिवादी तदभावात् । विमलं
 जलं यथाः कच्छे महिष इत्यत्र जलाभिव्यवदा
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षातपत्तेश्च । इत्या-
 काङ्क्षाधिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-
 र्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्पदार्थं तत्पदार्थोभाववद्भूतत्वाभाववत्पदार्थं
 तत्पदार्थोकाङ्क्षा इति भावः । इति बट्टीका
 भाष्यरी ॥

अवो

वी, स्त्री, (अवयात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ।
 वीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अच)
 नरकविषयः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अवीचिमन्थतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 अक्षिपचवनञ्चैव तापनञ्चैव विप्रकम्”)
 इति याज्ञवल्क्ये ।) वाच्यशिक्षस्तु तरङ्गश्रुत्ये ।
 वीचिः, पु, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्)
 वीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मत्पु ।) } नरकवि-
 षयः । यथा । “वैतरथी पृथोदः प्राणरोधो विश-
 सनं काशाभक्तः सारमेयादनमवीचिरयःपात-
 मिति । य स्निह वा अन्दतं वदति सास्त्रे ब्रह्म-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेय नरके
 अवीचिमत्प्राणैरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठाशत् गिरिमुद्धं संपाद्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमग्न्यष्टमभासते तदवीचिमत् तिलप्रो वि-
 शीर्थमभाशरीरो न क्रियमाय । पुनराशीपितो
 निपतति” इति श्रीभागवतेषु स्कन्धेऽष्टम्यायः ।
 वीचिमयः, पु, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः सास्त्रादौ अन्दतं वदति स निरवकमेवीचि-
 मये अक्षिप्ररा निपात्यते यत्र” । इति श्रीभाग-
 वते ।
 वीरः, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य) । सत्वरहितः ।
 निर्दोषः । इति मेदिनी ।
 वीग, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिवंश्याः) अजा-
 तापविधवा । इति स्मृतिः । निष्पत्तिस्तुता ।
 इत्यमरभेदित्यौ । तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीराज्ञभोजी ऋतुज्ञातान्नभोजकः ।
 भजजीवी वाहुं धिको विषहीनो यथोरगः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २९ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीराज्ञश्च यो मुञ्चे धोनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्त्रिसन्धाविहीनश्च स गोहृत्वां लभेत् ध्रुव” ।
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकामानि भुक्त्वा समराजं पयसा
 वसेत् । अवीरास्त्रीसर्गकारसंसर्गपतितानाञ्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोव्याज-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाञ्चोत्रियजतं यथे ग्रामयाजिष्ठे तथा” ।
 “अनर्षितं उद्यामासमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकश्चोपक्रम्य ।
 “मुञ्चः चान्नासमस्यान्नममद्याद्यपयं न्यह” ।
 “मत्वा मुञ्जा अरेत् कृच्छ्रं देवो विष्णुत्रयेव” ।
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 असम्बन्धिन्याश्च आद्यादिनाभ्यनुष्णाणात् अच-
 हारात् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भावतस्तथा ।
 तत्पुत्रो भोजनो बन्धुः शिष्याः सन्नश्चकारिकः ॥
 यद्यभामते पूर्वस्थ धनभागत्पत्नोरतः ।

अवी

सर्थात्स ह्यपुत्रस्य सर्वव्येभ्यं विधिः” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्थन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं ऋते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 मुञ्जीतामरणात् चान्ता दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” ॥
 यथेष्टत इति धर्मशास्त्रं । तथा च आसः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च वरानने ।
 तारयत्यभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
 “यद्यदित्यतमं लोके यदयत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तदुगुणवते देयं पतिप्रीयानकायसा” ॥
 भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यागामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्याने ।
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यसृजति ।
 निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्ननुः,—
 “अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं ह्युत्सर्गं लभेत् च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुष्यञ्च । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः ह्युत्सर्गं यावदंश्चरेत् न तु
 वर्त्तनेऽर्चितमात्रं । इति दायवत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिश्राद्धाधिकारो यथा । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहेदारः ।
 भाष्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्तुः भाष्यां तथैव च ।
 श्रुत्यादेशं सुधा चैव तदभावे दिनेऽन्तमः” ॥
 इत्यादि ।
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पति भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् अलक्षितं जलमाचन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूललेऽपि बाणदेशान्तरितपुत्र-
 सङ्गविविधयमिति आहविनेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्तरितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कर्त्तुं कुशविशोदकैः ।
 तत्पितृकुत्पितृस्त्रापि नामनोऽपादिपूर्वकं” ॥
 शतसु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ न्वतायास्तस्या आद्य-
 श्राद्धादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशात् तस्य-
 लेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं नैथिष्येत्तं तन्न ।
 “पुत्रेष्वेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोक्तं चिन्तयाः ।
 पुत्रस्य पुत्र कर्त्तव्ये आहपुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति अशुहारीतवचने स्वकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निधिधात् । पुत्रेणैतं तत्पत्नमात्रवित्तितं ।
 “सपिण्डोक्तं तसा पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यात् ।
 “यानि पञ्चदश्यानि अपुत्रस्येवराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

अवो

इति क्रन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
 त्वपरीहारात्कृत्वाच्च । एतत्पुत्रभावे द्रष्टव्यं ।
 ततश्च शिशौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डाते । एवं
 पतिस्त्वेऽपि अतएव नैथिलेरीरायाः सपिण्डनं
 नास्तीत्युक्तं । इति च मुद्रितत्त्वं ।
 अवैद्यः, पु, (विद + ष्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका । वाकुर
 इतिभाषा । अक्षये त्रि । (अविवाहात् । यथा,—
 “अभिचारेण वर्णां नामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णैश्चकाराः” ॥
 इति मनुः ।)
 अवैलाः, पु, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलायः । अप-
 ङ्गवः । इति मेदिनी ।
 अवैला, स्त्री, पूजाचर्त्विः । इति मेदिनी । चिवाव
 गुया इति भाषा । अपराङ्गः । इति लोकाप्रतिज्ञं ।
 वेलाश्रुत्ये चि ॥
 अवैद्ययं, स्त्री, (अव + ईच्छ + ल्युट् ।) अवैद्या ॥
 दर्शनं । यथा । “क्षताक्षतावेद्ययवत् स्वयं तल्लो-
 पवेशस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।
 “दूरादेवेच्छं ह्यसः संप्रेरे सादरो भङ्गम् ।
 परोक्षेऽपि गुणज्ञाया स्मरणं धियवस्तुम्” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “नियुक्तं शोकं स्वयमेव धीमान
 वर्णाश्रमावेद्यशागस्तकः” ॥
 इति रघुवंशे ॥)
 अवैद्य्या, स्त्री, (अव + ईच्छ + ष + ततश्चाप् ।) प्रत्य-
 वेद्ययं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलक्ष्यमिच्छेदख्येन लब्धं रक्षेदवेद्यया ।
 रक्षितं वडैर्येत् उद्या उडं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य गावेत्सा त्वधि स्थान्माटवत्सदा” ॥
 इति रामायणे ।)
 अवैद्यितं, त्रि, (अव + ईच्छ + क्त ।) दृष्टं । यथा
 मनुः ।
 “क्षेत्रक्षीटावपन्नश्च पदा स्युच्छं कामतः ।
 भ्रूणभ्रावेक्षितवश्चैव संस्युच्छाप्सुदकषया” ॥
 इत्यादिकाचारतत्त्वं । (ज्ञातवधानः । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिद्वेक्षितप्रजः” ।)
 अवैधः, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नक्षतत्युषः ।)
 विध्यविषयः । विधिनिवर्त्तितं । विधिप्राप्तमिदं ।
 (“अवैध पक्षमं कुर्वन् राज्ञो दखेन मुध्दति” ॥
 इति स्मृतिः ।)
 अवैदः, त्रि, (अव + उच्च + घञ् ।) आर्त्तः । इति
 जटाधरः ।
 अवोद्यः, त्रि, (नास्ति वेद्यो ज्ञानं यस्य ।) निर्दोषः ।
 अज्ञानः ।
 अवोद्ययं, स्त्री, (अव + उच्च + ल्युट् ।) प्रोक्ष्य-
 विशेभः । लुकाक्षणेन जलक्षेपयं । यथा हारीतः ।

अथ

“तस्मादद्विरेवोक्षेयद्यादालभ्य एव च” ।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकरः । नव्यवर्द्धमान-
धृतम् ।

“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।
नृजलाभक्ष्यं प्रोक्षं तिरश्चावोक्ष्यं स्मृतम्” ॥
इति मुद्रितत्वम् ॥

ब्दः, ए, (अव + दन् ॥ औद्यादिकोऽयं) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च ॥
(मुक्तायै प्रयोगो यथा,—

“किराताब्दाभ्यामविश्वचन्दनेदीचवत्सरैः ।
श्रीधातिसारभ्रमनं विप्रधाञ्चरनाश्रमम्” ॥
इति वैयकचक्रपाणिचक्रम् ॥)

यत्नः, ए, (वि + अन्ज + क्त । ततो नञ्समासः) ।
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्कृते चि ॥)

यत्नः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योगोऽसावतीन्द्रियग्राह्यः स्वरूपोऽत्यन्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवौ” ॥

इति मानवे ॥
गणितारो अज्ञातराश्यादिः । अदृशः । साङ्ख्यमते
सर्वकारयं रूपदिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।
इति कठोपनिषद् ॥
वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं सापावस्थायां शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तोत्तैरिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्मतीन्द्रियं लिङ्गयाह्यं परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अत्यन्तमिति विश्वेयं लिङ्गयाह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपदिहिहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावशेषेण भावः ।

“ब्राह्मं सः कारणमाप्रवाचो
दुद्वेदिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
प्रकृतिः । तथा चि,—“यत् सर्वस्य जगतो
वीजभूतमव्याजतमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाहाररूपं व्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवाचं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकाशामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे व्यक्तिस्य नास्तीत्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदन्वित्यमयापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं यत्नं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ • सर्वभूतानां वररामकारणं
सत्त्वरजसमोक्षममलरूपमखिलम् जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मणो ज्ञेयज्ञाना-
मधिष्ठानं समुद्र इवेदकानां भावानां” । इति
सुभूतः ।

“अनादिः पुरुषो निबो विपरीततु हेतुजः ।
सदकारणव्यक्तिं वृष्टं हेतुमदव्यथा ॥
तदेव भावादयाह्यं नित्यत्वात् ज्ञतश्चन ।
भावाभ्युद्येयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमव्यथा” । इति ॥

अथ

“अव्यक्तमात्मा ज्ञेयज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।
इति च ॥
“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥
इति च ॥
“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमध्यो विदुः” ॥
इति च चरकः ॥)

अव्यक्तरागः, ए, (न यत्तोऽव्यव्यक्तो रागोऽरुणिमा) ।
ईषक्तोऽहितवर्गः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ ताम् २ गौरः ४ । इति ञटाधरः ॥
अव्यङ्गः, त्रि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य) । व्यङ्ग-
रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—
“तव आह्वय धर्मन्वं ब्राह्मण्यं वेदपारंगं ।
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधुपाचनार्दिभिः” ॥
इति मत्स्यपुराणे ॥ इह आध्यायः ॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवर्मेवस्य व्यङ्गं शृङ्गमिव व्यङ्गं
यस्याः) । शृङ्गशिम्बी । इति केचित् ॥ अमर-
कोषे अव्यङ्गा इति तट्टीकाया अव्यङ्गा इति
च पाठः ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यङ्गं, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गलङ्कारो यस्मिन्) । व्यङ्गा-
लङ्काररहितकाव्यं । यथा,—
“सव्यङ्गवृत्तमं काव्यमव्यङ्गमधमं स्मृतं ।
किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यङ्गनः, ए, (नास्ति व्यङ्गनं शुभलक्षणं शृङ्गं, यस्य) ।
शृङ्गहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्फुटे चि ॥
(अनुद्भिन्नरजसलक्षणाचिह्नं कन्या । यथा,—
“असंप्राप्तरेजा गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यङ्गना भवेत् कन्या जुचहीना च नम्रिका” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अव्यङ्गा, स्त्री, (न विगतमयं वीजमस्याः) । अव्यङ्गा
इति जुचचिदमरकोषे पाठः ॥ आलजुश्रीति
भावा ।

अव्ययः, त्रि, (नास्ति व्यथा यस्य सः) । पीडारहितः ।
यथाशून्यः । सर्पे ए । इति मेदिनी ॥
अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्वत्पुरुषः) । हरी-
तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यधिः, ए, अश्वः । सज्जामे न विभ्यतीति अव्यधिः ।
यथा भयसङ्घनयोः सर्वेषां तुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयम् ॥
अव्यधिषः, ए, (न + व्यध + टिषच्) । समुद्रः । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उवाचिदिति ॥

अव्यधिषी, स्त्री, (अव्यधिष + डीप्) । एष्टिषी ।
अर्द्धारां । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
अव्यथ्याः, त्रि, (न + व्यथ + क्यप्) । यथाशून्यः ।
इति पाणिनिः ॥

अव्यथं, स्त्री, ए, (न + वि + इन् + अच्) । शब्द-
विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अव्यथं लि-
ङ्गचयविविधतः । तथाच क्तातन्त्रे,—
“सदृशं चिषु लिङ्गेषु सर्वसु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्यथम्” ॥
(स्त्री, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म । यथा,—
“अनल्पस्वस्वमज्ञसमदीर्घमजमव्यथम् ।

अथ

अरूपगुणवर्णान् तद्वन्नस्येवधारयेत्” ॥
इति आत्मबोधे ॥
अव्ययः, ए, (नास्ति व्यथा यस्य) । विष्णुः ।
“नमस्कृत्य सुरेभ्यः विष्णवे प्रभविविष्णवे ।
एतथावाप्रेमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ व्ययरहिते, चि । इति
मेदिनी । (अविनाशी । नित्यपुरुषः) । यथा,—
“तमसः परमपदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
रघुः” । इति रघुवंशे ।
“सृष्ट्वाभ्यो मूर्तिर्मात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ।
इति मानवे ॥)

अव्यर्थः, त्रि, (न व्यर्थः । नञ्त्वत्पुरुषः) । अमोघः ।
सफलः । यथा,—
“दुर्निवाथ्यंश्च दुर्द्धर्मवर्थां वैरिघातकम् ॥
तेजसा ऋजुतुल्यंश्च सर्वेशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [त्] चि, (अव्यवसाय + मत्तुप् ।
मस्य वः) । व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।
तत्पर्यायः । प्रिक्लः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अनुशीलनरहितः) ।

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अच् । ततो
नञ्समासः) । अवसिद्धान्तः । अवधिः । शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समाससिध्दन्ता ॥
(चक्षुषे । यथा, जुमारे,
“स्वसारविन्दश्चिन्मयव्यवस्था” ॥)

अव्यवस्थितः, त्रि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः) ।
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिन्नः । सिद्धान्तरहित-
यथा,—
“क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षये क्षये ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ॥
इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहृथ्यं, त्रि, (वि + अव + हृ + ख्यत् । ततो नञ्-
समासः) । व्यवहारयोग्यं । व्यवहृथ्यीयं ।
यथा । ज्ञानतस्त्राखालान्यस्त्रीगमने तनुल्यतया
द्विगुणत्रताचरये ह्येतोऽपि न व्यवहृथ्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।
“प्रायश्चित्तरूपेणेनो यदज्ञानज्ञतं भवेत् ।
कामतोऽव्यवहृथ्यस्तु वचनादिह जायते” ॥
पापान्तरेऽप्यव्यवहृथ्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
“शरणागतबालस्त्रीर्हिंसकान् संवसेन तु ।
चीर्थावतानपि सदा ज्ञतप्रसहिताग्निमात्” ॥
“अत्र च कामतो महत्पातकादिदृष्ट्यापकर्तु-
रव्यवहृथ्यत्वदृष्ट्यात् कामतो बह्वतरगुणयुक्त-
शरणागतादिहृत्कृष्णामव्यवहृथ्यत्वं न तु हीनतर-
हृत्कृष्णां अव्यथा विभमश्रुतापचितः स्यात्” ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

अव्यवहितं, त्रि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
त्वत्पुरुषः) । व्यवधानशून्यं । तत्पर्यायः । संसक्तं २
अपटान्तरं ३ अषदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च ॥ लभं ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“संसा-
धयिषाविरहविशिष्टेच्छयाव्यवहितोत्तरच्छायात्प-
त्तिकानुमितिकमिन्निति” ॥ इति दीर्घितिः ॥)

अश

प्रयवहृतः, चि, (न व्यवहृतः । नञ्त्तलुबधः ।)
अज्ञतव्यवहारः । इति नञ्त्तलुबधः ।
प्रज्ञानः, प्र, (न व्याजः । नञ्त्तलुबधः ।) कृष्णभावः ।
यथा !

“इदं किंलायाजमनोहरं वपुः
तपःक्षमं साधयितं य इच्छति ।
भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधाराया
शमीकानां हेसुम्भिव्यवस्यति” ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः ।
शत्रिं । यथा । “वेत्तव्यो यदि मारवसावरयं
पाथोदपाथोत्तवैरुवाचं परिधिष्व किं चिरयसे
काशः परिज्ञामति । मूले विह्वरसे दले विग-
खिते शीथे तथा वल्गुले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रसुरहे घारापि नरां तव” इत्युद्धृतः ।

श्याप्यं, चि, (न श्याप्यं । नञ्त्तलुबधः ।) अश्याप-
नीयं । श्यापिरहितं । अशयनीयं । यथा । “नापि
साध्यथापकाव्याप्यलेन शक्तिविरहेऽप्रायकतया
साध्यथापकाव्यापकत्वेनापाधेरेव साध्यथापकत्व-
साधनात् । तस्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति” ।
इत्युपाधिवारचिन्तामण्यिः । अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ।

श्याप्यवृत्तिः, चि, (अश्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्गुणः ।) विधिदवच्छिन्नवृत्तिः ।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ।

असमानाधिकार्यमावप्रतियोगीति यावत् । दै-
शिककालिकभेदेन स द्विविधः । तत्पर्यायः ।
प्रादेशिकः २ । आत्मनो विशेषगुणाः । बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मैः ७
अधर्मैः ८ भावनाख्यसंस्कारैः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १० । सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२ । एते सर्वे अश्याप्यवृत्तयः स्युः । इति
न्यायभाषा ।

श्याहृतं, चि, (न श्याहृतम् । नञ्त्तलुबधः ।)
श्याघातशून्यं । यथा ।
“यस्य त्रिकालममलं ज्ञानमश्याहृतं सदा ।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति” ।
इति शब्दभाषा ॥ किञ्च । विश्वपुराणम् ।
“अन्नं बलाद्य से भूमेरुपामान्यविक्षस्य च ।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वश्याहृतं सुखम् ॥
प्राक्षापानसमानानुदानव्यानयोक्षया ।
अन्नं तुष्टिकरश्वासु भनास्त्वश्याहृतं सुखम्” ।
इत्याहिकाचारतत्त्वम् । (अजुक्तिवत् ।) यथा,—
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने ये चाभ्यासयुक्ता मतिः” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥

श्याहृतः, चि, अकथितः । न श्याहृतः अश्याहृतः,
नञ्त्तलुबधः ।

अश ज उ न (सार्दि-आत्म-सकं-नेट ।) श्याप्ति-
संशयोः । उ ङ अशिश्यते अशस्यते । न अश्रो-
ति ! संशितः समूहः । इति दुर्गादासः ॥
“अश्वहाति गद्याश्वञ्च नवांमानस्यमनुते” ।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।)
अश ग (ब्रह्मसिं-परं-सकं-नेट ।) भोजने । अश्राव्यं
बुभुक्षितः । इति दुर्गादासः ।
अशकुम्भी, स्त्री, (अश शक्तिं क्षुम्भाति व्याप्नोति
इति । अश्रा + क्षुम्भ + ट + एषोदरादिरयं ।)
पानीयपृष्ठजः । इति रत्नमाषा ॥ पाना इति
भाषा ।

अशक्यं, चि, (न अशक्यम् । नञ्त्तलुबधः ।) अशक्य-
नीयं । असाध्यं । यथा । “अशक्ये अश्ववसायः
समर्थना” । इति मुग्धबोधश्याकरणम् ॥
अशक्तं, चि, (न अशक्तः । नञ्त्तलुबधः ।) अशक्तिरहितं ।
असमर्थं । यथा । मनुः ।
“विभ्रयादेच्छतःसर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः क्षनिष्ठो वा शत्रुवपेक्षा जुले स्थितिः” ॥
इति दायतत्त्वम् ।
“उपवांसुश्चाश्रक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अशत्रुः, पु, (न + अश + क्रुन् । नञ्त्तलुबधः ।)
चक्रः । इति शब्दचन्द्रिका । अशत्रुहिते मित्रे
च इति ।

अशन्नं, स्त्री, (अश + श्लुट् ।) भक्ष्यं । अन्नं । इति
हेमचन्द्रः ॥ “श्रीतं निर्भरवारि पानमशन्नं कन्दः
सहाया मृगाः” इति नागानन्दे ॥
“विभ्रिष्टमिष्टसंस्कारैः पथैरिष्टैरसादिभिः ।
मनोज्ञं युचि नाव्याप्य प्रत्ययमशन्नं हितम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥

अशन्नः, पु, अशन्नवृद्धः । पीतशालवृद्धः । इति
राजसुकुटः ॥ (अशन्नशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
अशन्नार्थी, स्त्री, (अशन्नस्य शालवृद्धविशेषस्य पर्यो-
मिव पर्यमर्याः ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ अशन्न-
पार्थी ५ अन्नपार्थी ६ सनपार्थी ७ शीतः ८ शीतकः
९ अशन्नजिता १० । माराटी इति ख्याता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अशनाया, स्त्री, (अशन्न + क्वच् ।) भोजनेच्छा ।
क्षुधा । इत्यमरः ।
“अशनाया अशनाया निवर्त्तते पागतिपासा” ।
इति शतपथब्राह्मणे । “क्षुताशनायः पक्षवद्भि-
भूत्या” । इति मट्टौ ।)

अशनायितं, चि, (अशनाय + क्त ।) अशन्नया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा । क्षुधितं ।
इत्यमरः ॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अशनाति सङ्घातं करोति ।
अश + अशिः ।) वृक्षं । इत्यमरः । विद्युत् ॥
(“अथवा मम भाग्यविश्ववारदशनिः कल्पित यथ
वेद्यसा” इति रघुवंशे ।)

अशर्मं [रु.] स्त्री, (न अशर्मं । नञ्त्तलुबधः ।) नास्ति
शर्मं यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः । कण्ठं ।
दुःखं ।
“यस्यैवधृतं तदशर्मं कृष्णां
विभावरौ भ्रान्तमिव प्रपेदे” ॥
इति भारविः ॥ तद्विशिष्टं चि । इति जटाधरः ॥

अशु

अश्राखा, स्त्री, (नास्ति श्राखा यस्याः ।) शूबील्यं ।
इति राजनिघण्टुः ॥

अशितं, चि, (अश + श्ति ।) भुक्तं । खादितं । तप्तं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“आप एव तदशितं नयन्ते” ।
“तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते” ।

इति च ह्यान्दोग्ये उपनिषदि ॥
“अशितं माचया काले पथं याति जरां सुखं” ॥
इति वाभटः ॥ “यावद् यस्याश्रनमश्रितमनुप-
ह्वय प्रकृतिं यथाकालं जरा गच्छति, तावदस्य
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति” ॥ इति चरकश्च ॥

अशितज्वीनं, चि, (अश्रिता भोजिता गावो यच ।
अश्रितगो + ख + निपातनात् सुमगमः ।) आ-
श्रितज्वीनं । पूर्वगवादिपरितलोच्चादि । इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी ॥

अशितचः, चि, (अश + इच् ।) चौरः । इत्यादि-
कोषः ॥ (चरुः ।)

अशिरं, स्त्री, (अश + इर ।) हीरकं । इति राज-
निघण्टुः ॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अशिरः, पु, (अश भोजने + इर ।) अग्निः । राक्षसः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री । इत्यादि-
कोषः ॥ (अश्रिः ।)

अश्रिचिका, स्त्री, (अश्रिश्चो + चार्थो कन् ।) अश-
पत्या । कन्यापुत्रविहीना स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अष्टकुञ्जी इति भाषा ॥

अश्रिम्बो, स्त्री, (नास्ति श्रिःशूर्यस्याः इति । निपा-
तनात् ङीप् ।) अश्रिचिका । इत्यमरः ॥

अश्रिचितं, चि, (न श्रिचितं । नञ्त्तलुबधः ।) श्रि-
क्षारहितः । अग्निगुणः अग्निभिन्नः । यथा । “यत्र
सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र
हिंसायां अश्रिचित्वसारथिनिशेगात् सामी द्वि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्” । इति कुल्लुकभट्टश्याखा
नात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्रीतः, चि, (न श्रीतः । नञ्त्तलुबधः ।) श्रीता-
भावशून्यः । यथा,—
“अश्रीतास्तरवो माधे फाल्गुने पशुपत्तिगौ ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैश्राखे नरवानरौ” ॥
इति पुराणं ॥

अश्रीतिः, चि, (अश्रदश्रतः परिमाणमस्य । पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरश्रीभावस्ति-
प्रत्ययश्च ।) संख्याविशेषः । ८० आश्री इति
भाषा । यथा मनुः,—

“अश्रीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वाङ्मुषिकः श्रतात् ।
दिकं श्रतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ अपि च ।
“अश्रीतिर्वस्य वर्षाणि बाहो वायुबधोऽश्रः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण्य एव च” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अशुद्धं, चि, (न अशुद्धम् । नञ्त्तलुबधः ।) अपवित्रं ।
अकृतपरोपमं । अकृतशुद्धं । यथा । अशुद्धः —

अश्रु

“ततः श्राद्धशुद्धौ तु कुर्यादिकावशे तथा ।
कसुन्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुद्धा भर्तृश्रुतुर्गोष्ठि अशुद्धा दैवप्रेचयीः ।
दैवे कर्मणि प्रेचे च पश्चमेऽहनि शुद्धति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं । (वर्णोद्यशुद्धियुक्तः ।)

अशुभं, स्त्री, (न शुभम् । नन्तत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्मिन् सभासे वाद्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।

“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽन्त्यस्यं किञ्चित्सर्वथा पण्डुनन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥ तदुपुक्ते चि । यथा,—

“सर्वोऽशुभानां परिमोक्षकारि
सम्यजनं देववरस्य विधोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
घृतं ।

“अशुभं खड्गनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणयजनं ।
दानं कुर्वति कुर्वाणं खानं सर्वोषधीजले” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यशयनव्रतं, स्त्री, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवायुह्युद्धितोयाकत्तयत्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तदह ॥

भगवानुवाच ।

आवायस्य द्वितीयायां ह्यथाया मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सज्ज्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समञ्जते ।
गो-भृ-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पप्रतलुगं ॥

अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रक्रीर्त्तिता ।
तस्यां सम्यजयेद्विषयेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सुधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽज्यय ।
गार्हस्थ्यं मा प्रयाशं मे थातु धर्मार्थकामद ॥
अभयो मा प्रयाशन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।

पितरो मा प्रयाशन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्मणा विद्युज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसन्धो देव मा मे विद्युज्यतु ॥
लक्ष्मणा न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।

श्रुत्या ममाशुभ्यान्त्य तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्येते तु कारयेत् ॥
घण्टा भवेदशस्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्यज्य गोविन्दमश्रीयासौख्यकिर्त्तं ।
नक्तमन्त्रारणवयं यावत्सत्साधुचुष्टयं ॥

ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसन्नितां ।
दीपात्रभाजनैर्युक्तां श्रुत्यां दद्याद्देवतायां ॥
पादुकोपानहृत्पञ्चामारसनसंयुतां ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लाभ्याम्बराढतां ॥
सोपधानकविश्रामां पञ्चनीनांविद्यैर्युतां ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाप्राप्त्या समन्वितां ॥
अथप्राङ्गाय विप्राय वैश्याय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्रवर्तिने क्वचित् ॥

अश्रो

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलंक्ष्य विधानतः ।
पद्मगान्धु भाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितं ।
श्राद्धगण्यपि सौवर्णसुपस्करसमन्वितां ।
प्रतिमा देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु एमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
विचश्राद्धो न रक्षितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पद्मा विरहः कदाचिदपि जायते ।
गारी चाविधवा ब्रह्मन् यावत्सन्नाकतारकं ॥
न विरुपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुत्रपुत्रानानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्मशून्यशयनं विष्णुलोकं महोयते” ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥

अश्रुतं, त्रि, (न श्रुतम् । नन्तत्युरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाषा ॥

“तदुल्लात् षोडशगुणे श्रुते वाप्यश्रुते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावद्यथावत् सिक्क्यकनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अश्रेष्ठं, त्रि, (नास्ति श्रेष्ठो यस्मिन् ।) श्रेष्ठरहितं ।
निःश्रेष्ठं ॥ सर्वं । इत्यमरः ॥

“स्थानं प्राप्स्यान्मश्रेषाम् अगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिश्रेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अश्रेषेय । यथा,—

“अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदश्रेषमस्तु सः” ॥

इति कुमारः ।

“वक्तुमर्हस्यश्रेषेया दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ।)

अश्रोकां, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी । श्रोकरहिते
त्रि ॥

अश्रोकाः, पुं, (नास्ति श्रोको यस्मात् ।) ह्यनाम-
ख्यातपुण्यवृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । श्रोकनाशः २
विश्रोकाः ३ वज्रशुभ्रः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्यः ६
अपश्रोकाः ७ कङ्कलिः ८ कैलिकः ९ रत्नापल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्यः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
पिण्डोपुष्यः २१ नट २२ पल्लवदुः २३ अस्त्य-
गुणाः श्रौतलक्षं । हृद्यलं । पित्तदाहश्रमापहृत्वं ।
गुणशुभ्रोदराभ्राननाशिवं । कर्मकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“अश्रोको हेमपुष्यश्च वज्रलक्ष्मापल्लवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्यश्च गन्धपुष्यो नटस्तथा ॥
अश्रोकाः श्रौतलक्षितो यादही वर्यः कषायकः ।
दोषापचौटवादाहृत्कर्मश्रीविक्षाञ्जित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कालिकाभक्त्यायविधिरश्रोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः । (योवितां सन्पुत्रचरणप्रहारेण अश्रो-
कानां उप्योद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादश्रोकां विक्रसति वकुलं योविता-
मास्यमथैः” इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

अश्रो

“पादाघातः प्रमदया विक्रसत्यश्रोकाः
श्रोकां जहति वकुलो सुखशीधुसिक्तः” ॥
अपरञ्च ।

“सन्पुत्रचरणे स्त्रीचरणोनाभिताडनम् ।
दोहदं यदश्रोकास्य ततः पुष्योद्गमो भवेत्” ॥
कुमारसम्भवे ऽपि ।

“अस्त्य सदाः कुसुमान्यश्रोकाः” इति ॥
“कुसुमं हतदोहदस्त्वया
यदश्रोकोऽपुसुदोऽपि गच्छति” ॥
इति रघुवंशे ।

“अश्रोकावल्कलक्षार्थं श्रुतं दुग्धं सुश्रीतलं ।
यथाबलं पिबेत्प्रातःकौशाह्मण्डरनाशनं” ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ॥

“अश्रोकावल्कलप्रस्थं तोयाप्लवे विपाचितं ।
तेन पादावश्रेषेय जीरकेय तथैव च ॥
श्रुतप्रस्थं पचेदेतत्सिद्धिश्च च तथापरं ।
तदुल्लात्सन्नाद्रीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥
केशराजंरसस्यापि प्रस्थमेकं भिद्यन्वरः ।
जीवनीयेः पिथालैश्च परुषसरसाञ्जनः ॥
यच्छ्राद्धश्रोकाभुञ्जन् महीक्षा च श्रुतावरी ।
तदुल्लात्सन्नाद्रीरं कर्त्तव्यैः पलाङ्कैः ॥
शर्करायाः पलान्मद्यौ गर्भदन्वाशुचुर्यात् ।
पुष्यायेरिगेन तपतीति निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥
श्वेतं क्षयां तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुक्तारं ।
कुन्तिशून्यं योनिशून्यं पृष्ठशूलञ्च दाहकं ॥
मन्दाग्निमर्त्तचं पाण्डुं क्षुभ्रता श्वासकासिना ।
अश्रोकाष्टमेतत्सु विख्यातं स्त्रियदेषु च” ॥ * ॥
अश्रोकाष्टतं * ॥

इति वैद्यकसंह्येमाजिकायां ॥

अश्रोकाः, त्रि, (नास्ति श्रोको यस्मिन् वाद्यलिङ्गः ।)
श्रोकरहितः । यथा,

“त्वामश्रोका ह्यरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि श्रोकासन्तो मामश्रोकां सदा कुरु” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं । (सनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“दृष्टिजयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।
अश्रोको धर्ममालञ्च समन्त्रश्चाष्टमीऽभवत्” ॥
सनामख्यातो षट्पत्तिश्च, यथा भारते ।

“अश्रोको नाम राजान्महावीर्योऽपरनाजितः ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्चपतिः स्तुतः” ॥
अश्रोकरोहिणी, स्त्री, (अश्रोकाइव रोहतीति ।
अश्रोका + रुह + गिन् + डीप् ।) कटुरोहिणी ।
इत्यमरः । कटुकौति भाषा । (“अश्रोकरोहिणी-
वैजयन्ती-सुवर्षणा-पुनर्नवा-दक्षिकार्त्तां ज्योतिष्म-
ती-प्रमृतीनि समामेन तित्तो वर्गः” ।
इति स्युते ॥)

अश्रोकावली, स्त्री, (अश्रोका श्रोकादिरहिता या
वली ।) त्रैलोक्य शक्तावली । तस्या वलीपूजा यथा,
“त्रैलोक्ये मास्यसिने पत्ने वद्यां वली समन्वेयेत् ।
सुखाय पुल्लामाप शुक्लपत्ने तथैव च” ॥
इत्युपनामाख्यातन्त्रे ११ प्रतलः ॥ ७ ॥
“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्युपपत्त्यवच्छेदे ।

अशौ

माता शुधेद्दशाहेन खानासु स्वर्षणं पितुः” ॥
 पुत्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं कौकिक-
 कर्माधिकारः ।
 पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरखानात्
 वैदिककर्माधिकारः ।
 कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरखानात् वैदिक-
 कर्माधिकारः ॥
 शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं कौकिक-
 कर्माधिकारः । वैदिककर्माधिकारं तु मासोत्तर-
 खानात् शुद्धिः ॥
 एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥
 जननाशौचोत्तरं षष्ठासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
 मातापित्रोरैकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः श्रौचं ॥
 षष्ठासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
 पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षष्ठासो-
 परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।
 सपिण्डानामस्तत्र चूडे एकाहश्चैव ज्ञतचूडे च्यहः ॥
 (अत्र मनुः,—
 “शृणामस्तत्रचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्युता ।
 गिद्धं चूडकानां तु चिरान्ताच्छुद्धिरिष्यते ॥
 ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं गिद्धं चूडान्वा वक्षिः ।
 अक्षय्यं शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
 नास्य कार्योऽग्निं सखारो न च कार्यादकृश्या ।
 अरण्ये काष्ठवत् त्वया क्षपेयुस्त्राहमेव वा ॥”)
 द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
 नाशकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां च्यहः ॥
 तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
 त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डाना
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य षष्ठासाभ्यन्तरे अतुत्यन्नदन्तस्य मरणे
 चिरात्रं । उत्यन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षष्ठासोपरि
 द्विवर्षाभ्यन्तरे अक्षतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
 क्षतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षा-
 भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् क्षतो-
 दाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥
 अथ स्त्राश्रौचं ॥ २
 कन्याया जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
 वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः श्रौचं । दिव-
 र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥
 वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
 पिठकुले च चिरात्रं
 (“स्त्रीयामसंस्कृतानां तु व्यहृच्छुधन्ति बान्धवाः” ।
 इति मनुः ।)
 विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलस्य सम्पूर्णश्रौचं ॥
 दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
 श्रौचं ॥
 चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
 पर्यन्तं चिरात्रं ॥
 दत्तकन्यायाः पिठस्ये प्रथममरणयोः पित्रोः
 श्रयनासनादिसंसर्गशून्ययोस्त्रिरात्रं । तथाविधन-
 न्यवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु
 सर्वेषां पूर्णाश्रौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्षसाधारणं ॥

अशौ

अथ गर्भखावाश्रौचं ॥ ४
 षष्ठासाभ्यन्तरे गर्भखावे सर्ववर्षास्त्रीयानिवा-
 श्रौचं । तत्र कौकिकवैदिककर्माद्योर्गर्भमाससम-
 सङ्ख्यदिनयापकं ॥ [इति मनुः ।]
 (“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भखावे विशुध्यति” ॥
 द्वितीयमासावधिगर्भखावे माससमसङ्ख्यदिनाधि-
 कादेदिनात्यरं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः ॥
 क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिक्त्वात् दिन-
 दयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
 दिनात् ॥
 सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाश्रौचं ।
 सगृहसपिण्डानां सद्यः श्रौचं । गिर्युगपित्रादि-
 सपिण्डानामष्टोत्तरात्रं । यथेष्टाचरणशूलानां सपि-
 ण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनस्य मरणे
 एवं चैवं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मदि-
 तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
 मरणवदश्रौचं । तत्र बालाद्यश्रौचे विद्यते ॥
 अथ मृत्युविशेषाश्रौचं ॥ ५
 शास्त्राननुमतवुद्धिपूर्वकात्मघातानो नाश्रौचदा-
 हश्चाद्वादि ॥
 शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रसादादनशना-
 श्न-वृद्धि-जलोद्देशप्रपतन-संग्राम-शुद्धि-दर्शिन-
 नखि-न्याल-विध-चण्डाल-चौर-हृतस्य च चिरात्रं ।
 शूद्रादिभिः स्त्रिया च कौडं कुर्वतः प्रमदा-
 प्रसादमृतस्य नाश्रौचादि ॥ नागविधियकारित्वेन
 तद्वतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तत्वात्तस्य चौथ्यदो-
 षेय राज्ञा हृतस्य कलहं कला चाह्लाबात्तै-
 रसमानवर्गैर्हृतस्य विप्रादेर्याधिजनकौषधस्य
 विषस्य वज्रेश्व वा दातुर्मरणे पाषण्डाश्रितस्य नित्य
 परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
 शस्त्रोद्भयन-जल-गिरि-वृक्षप्रपात-मृतस्य चर्मो-
 ष्यादिमययाचनिम्नाटविप्रादेर्मृत्युव्यवधस्थानाधि-
 कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगारोगस्य एकर्माशक्त-
 नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाग्निहृतस्य
 बुद्धिपूर्वकनाश्रयहृतस्य च महापातकिनो गणतु
 कुञ्चिनश्च एवंविधपतिताना मरणे च न दाहा-
 श्रौचादिकं कार्यं ॥ नत्कृत्वा तप्तकृद्द्वयं कुर्यात् ॥
 (अत्र मनुः,—
 “दृथासङ्करजातानां प्रनव्यासु च विहृतान् ।
 आत्मनस्त्वानिनाशैव निवर्त्ततेदकृश्या ॥
 पाषण्डमाश्रितानाश्च चरन्तीनाश्च कामतः ।
 गर्भभर्तृदृष्टाश्चैव सुरापीणाश्च योषिता” ॥
 इति ।) स्नेहवत्स्वरादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थहृतवि-
 प्रादेर्दाहाश्रौचादिममस्येव ॥
 क्षतप्रायश्चित्तगलकुञ्चिनो दाहाश्रौचादिकं कार्यं ॥
 शस्त्रेणाभिसुखहृतस्य तु सद्यःश्रौचं दाहादि च ।
 गवाधे ब्राह्मणार्थे वा दखेन युद्धे हृतस्याहोरात्र-
 मश्रौचं ॥
 स्वपतिरहितयुद्धे लगुडादिहृतस्य पराङ्मुख-
 हृतस्य च चिरात्राश्रौचं ॥
 गोविप्रपालनेऽभिसुखयुद्धहृतस्य सद्यः श्रौचं
 पराङ्मुखहृतस्य तु त्रिरात्रं ॥

अशौ

कौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेरत्ततमरणे
 सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये च्यहं सप्ताहाद्द्वैद्वयसम्पूर्णा-
 श्रौचं ॥
 कौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे च्यहमध्ये
 च्यहं च्यहाद्द्वैद्वै प्रकृताश्रौचं ॥
 कौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
 भाषिकशस्त्रघातस्तु ।
 “पद्मिमतस्य मर्त्ये च तु दंष्ट्रिष्टंभ्रिणखैर्हताः ।
 पतनानश्रनप्रायेस्वस्त्राभिविषवत्सनेः ॥
 मृता जषप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः सूताः” ॥
 इति देवीपुराणोक्तः ॥
 अथ विदेशस्थाश्रौचं ॥ ६
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाश्रौच-
 श्रवणे श्रेषाहोभिः शुद्धिः ॥
 (“विगतं तु विदेशस्थं शृणुयात् यो ह्यग्निर्दृशं ।
 यच्छृणं दशराचस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अशौचकालोत्तरं विदेशस्थजातिजननश्रवणे-
 श्रौचं नास्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेष्टखानात्
 शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराहः ।
 “निर्दृशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
 नवासा जषमाज्ञव्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)
 सम्पूर्णाश्रौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
 चिरात्रेय शुद्धिः । सचेष्टखानाद्दश्रास्यश्रव-
 निरुत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां खानेन
 शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।
 “अतिक्रान्ते दशाहे च चिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 संवत्सरे व्यतीते तु सृष्टुं वापो विशुध्यति” ॥)
 मात-पित-भटे-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्नो-
 रैकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे खानमात्रं ॥
 पूर्णाशौचातिक्रमस्य विदेशस्थमरणाश्रौचश्रवणे
 च्यहाश्रौचं । न खण्डाश्रौचातिक्रमे ॥ यत्र मर्या-
 मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमजातं तत्र श्रवण-
 दिनावधिस्त्रिज्यत्समशौचं । खण्डाश्रौचेऽपि
 महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥
 अथाशौचसङ्करः ॥ ७
 जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
 श्रौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्णाशौच-
 कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—
 “वन्दनं प्राहे स्थाताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्सत्यादनिर्दृशं” ॥)
 पूर्णजननाशौचान्तिरे पुर्णजननाशौचान्तरपाते
 पूर्णमरणाशौचान्तिरे पुर्णमरणाशौचान्तरपाते
 च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥
 पुर्णजननाशौचान्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्यो-
 दयात् पूर्वं तत्प्राते सूर्योदयावधिद्विनवद्वेय
 शुद्धिः ॥
 एवं मरणाशौचेऽपि ॥
 पूर्णाक्षतवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
 पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥
 अशौचचित्तयान्तिदिनद्वयं शौरारिकमेकदेव
 तद्वितीवदिनद्वयं आर्द्धारिकं तत्परदिने ॥

अत्र च अशौचान्तिमदिनत्वमातयोः खपुत्र-जनने पिढमाहभट्टमरणे च न दिनद्वयत्रय-दृष्टिः । किन्तु खपुत्रजननावधि पिढमाहभट्ट-मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजनशौच-पूर्णाहं खपुत्रजनने ज्ञातिजनशौचकालेन सुद्धिः ॥ परार्द्धं चेत् खपुत्रजननाशौचकालेन सुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पिढमाहभट्टमरणे पूर्णाहं पूर्णाशौचकालेन परार्द्धं परार्द्धशौचकालेन सुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनत्वमातयोर्ज्ञाति-जनने पिढमाहभट्टमरणाशौचान्तिमदिनत्वमा-तयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयदृष्टिः । कि-न्तु पूर्णाशौचकालेन सुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनत्वमातयोः खपुत्रा-न्तरजनने यत् माहमरणाशौचान्तिमदिनत्वमा-तयोः पिढमरणे पिढमरणाशौचान्तिमदिनत्व-मातयोर्माहमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयदृष्टिः ॥ जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्णजातो यदाशौचका-लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन पूर्णाशौचनाशः ॥ तत्राशदेव परार्द्धजातवाक्यस्य माहपिढव्यतिरिक्तसपिण्डानां परार्द्धजातवाक्यस्य मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः ॥ पूर्णजातवाक्यस्य मातापित्रोस्त्वस्य-श्वल्युक्तस्त्वमात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्णाहंजातवाक्य-मरणे तन्मातापित्रोः पूर्णाशौचकालपर्यन्तं अज्ञास्युश्वल्युक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातवाक्यमरणे तु तज्जननावधि तन्मातापित्रास्त्वस्युश्वल्युक्त-जात्युक्तजननाशौचं । विशेषातिरिक्तसमसंख्यदि-वसीयजनमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-कालेन सुद्धिः ॥ असमसंख्यदिवसीयजनमरणा-शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन सुद्धिः ॥

शुद्धेतरायाः पुत्रजननप्रयुक्तविशतिराजाशौचा-भ्यन्तरे पद्युर्भरणेऽपि पुत्रजननाशौचकालेन सुद्धिः ॥

पूर्णाहंसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पिढमाह-भट्टमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन सुद्धिः । एकाहं पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्युश्वल्यं ॥ सकुल्युपार्थायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणे-ऽपि अशौचं चिरात् ॥ अज्ञास्युश्वल्यमेकारात् । तेनैतत् चिरात्तद्वयं गुह्यं । विदेश्यमरणे अर्थात् अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे चिरात्तशौचं अज्ञास्युश्वल्यस्यानापनेयं । अतस्तद्वधु । यथां स-न्निपाते गुह्यैव सुद्धिः ॥

विदेश्यत्वज्ञातिचिरात्तशौचस्य लघुमः विदेश-मृतपिढमाहभट्टचिरात्तशौचेन सुद्धिः ॥ तुल्यचिरात्तशौचसन्निपाते पूर्णशौचे सुद्धिः ॥ अन्यापुत्रयममोत्वतो सर्वद्वयोः मातुर्भ्रातेन सुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां सजात्युक्तशौचं ।

तथोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः कन्यामरणान्तः सद्यः सुद्धिः । न तु पुत्रमरणान्तः पित्रादिसपिण्डानां प्रथमजातमरणात् सुद्धिः । न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यममोत्वतो प्रथमजातमरणाशौचेन सुद्धिः । न तु परजात-मरणात् । पित्रादिसपिण्डानां प्रथमजातमर-णात् सुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ यवमन्य-ङ्गव्य सुधीभिः ॥

अथ श्रवातुगमनाद्यशौचं ॥ ८
ब्राह्मणश्रवातुगमने ब्राह्मणस्य सचेलेखानादि-स्पर्शं हृतप्राशनैः सुद्धिः ॥
क्षत्रियश्रवातुगमने ब्राह्मणस्य एकाहं सुद्धिः ॥
वैश्यश्रवातुगमने ब्राह्मणस्य द्व्यहं सुद्धिः ॥ शूद्र-श्रवातुगमने ब्राह्मणस्य षाण्णव्यमश्रुतेन दिन-त्रयेण च सुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रश्रवातुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-नाभिस्यं हृतप्राशनैः सुद्धिः ॥
अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः खान-हृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचं ॥
लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वात्पुत्राशौचं ॥
असजातीयदहनवहनस्पर्शैः श्रवातुगमनाशौचं ॥
खेहादसम्बन्दिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासं चिरात् ।
अशौचिकुलान्नभोजने तत्सत्याशौचं ॥ अशौ-चान्नभोजनं विना तद्गृहवासं चौरात् ॥
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिने मातुलादेरखेहे-नापि दाहे चिरात् ॥

चित्तधूमसेवने खानात् सुद्धिः ॥ (यथाह मनुः ।
“असपिण्डं द्विज प्रेतं विप्रो निर्हृद्य बन्धवत् ।
विशुध्यति चिराच्चेय मातुर्गामांश्च बान्धवात् ॥
यदन्नमन्ति तेषां तु दशाहेनेव शुध्यति ।
अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥
अतुगमन्त्वेया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिनेव वा ।
खाना सचेत् सपुत्राभिं हृतं प्राशय विशुध्यति” ॥)
शूद्रं मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्दृष्टं गत्वा-श्रुतिपातेन विप्रस्य चिरात् ॥ खानान्तरेऽश्रुपा-तनेऽहोरात्रं ॥
शूद्रं मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्धं मासाभ्यन्तरे तद्-दृष्टेऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्रं सचेलेखानञ्च ॥
अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रस्य रोदने विप्रस्य एकाहं सुद्धिः ॥
क्षत्रवैश्ययोर्दृष्टे रोदने विप्रस्य द्व्यहं सुद्धिः ॥
शूद्रसत्सर्वत्र रोदने नक्षेन सुद्धः ॥
मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥
अस्थिसञ्चयनकालस्य पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-र्थाहः । क्षत्रियस्य षष्ठाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः । शूद्रस्य दशमाहः ॥ अह्राशौचे सर्वेषां द्विती-याहः ॥
पूर्णाशौचमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽस्युश्रयता-निवृत्तिः । क्षत्रियस्य षष्ठादने । वैश्यस्य अष्टम-दिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽस्युश्रयतानिवृत्तिः ॥ सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिभागकालेनास्युश्रयता-निवृत्तिः ।

अशौचं, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

अतोतेऽशौचे सचेलेखानेनास्युश्रयतानिवृत्तिः ॥
जननाशौचे सपिण्डानां अस्त्वश्रयता नास्ति ॥
पुत्रोत्पत्तौ खानात् पूर्वं पितृविसाहृणास्त्वस्य-श्रयत्वं ॥
सूतिकास्पर्शं पितृविसाहृणाश्च सूतिकातुल्य-कालास्युश्रयत्वं ॥ अन्वेषा खानमात्रं ॥
कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरामस्युश्रयत्वं ॥
कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धायाश्च योदशरामस्युश्रयत्वं ॥
अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरुर्द्धमधोवा रश्मिरखवे सम्यावन्दनाद्यति-रिक्तकर्मण्येकाहः ॥
दन्तरक्तखवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥
अथ रजस्रवाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि चिरात्तमशौचं । चिरात्तत् परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः ॥
अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥
ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वादशाशौचं ॥
ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने चिरात्तमशौचं ॥
रजस्रवा चतुर्थेऽह्नि भट्टसेवनादिकौकिककर्मणि सुद्धा । पञ्चमेऽह्नि देवपंचकर्मणिः सुद्धा ।
("शुद्धाभसुसुतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवपंचयोः । देवै कर्मणि पौने च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति" ॥
इति सुद्धितप्ते ।)

रजस्रवाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शं अन्त्यज-जातिस्पर्शं च चिरात्तपोवासेन सुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकापिण्डदानकाले यदि रजस्रवा भवति तदा वस्त्रं व्यक्ता पुनः खान्ता पूर्णं दद्यात् किन्तु शूद्राचाराशौचदिनासत्त्वयवार्थं विधिः । तत्सत्त्वे तु शूद्रया भूत्वा देयं ॥
आर्बुदक्यादाकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्रवा भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तज्जाडं कुर्थात् ॥" ॥
(अभिविक्तत्रयियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादिशामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।
“न राज्ञामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चियाम् ।
रेच्छं स्त्रानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा” ॥
विध्याणायुक्तम् । “अशौचं न राज्ञा राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सच्चियां सत्ते” । इति ॥
इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

रजस्रवाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शं अन्त्यज-जातिस्पर्शं च चिरात्तपोवासेन सुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकापिण्डदानकाले यदि रजस्रवा भवति तदा वस्त्रं व्यक्ता पुनः खान्ता पूर्णं दद्यात् किन्तु शूद्राचाराशौचदिनासत्त्वयवार्थं विधिः । तत्सत्त्वे तु शूद्रया भूत्वा देयं ॥
आर्बुदक्यादाकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्रवा भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तज्जाडं कुर्थात् ॥" ॥
(अभिविक्तत्रयियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादिशामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।
“न राज्ञामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चियाम् ।
रेच्छं स्त्रानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा” ॥
विध्याणायुक्तम् । “अशौचं न राज्ञा राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सच्चियां सत्ते” । इति ॥
इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

रजस्रवाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शं अन्त्यज-जातिस्पर्शं च चिरात्तपोवासेन सुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकापिण्डदानकाले यदि रजस्रवा भवति तदा वस्त्रं व्यक्ता पुनः खान्ता पूर्णं दद्यात् किन्तु शूद्राचाराशौचदिनासत्त्वयवार्थं विधिः । तत्सत्त्वे तु शूद्रया भूत्वा देयं ॥
आर्बुदक्यादाकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्रवा भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तज्जाडं कुर्थात् ॥" ॥
(अभिविक्तत्रयियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादिशामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।
“न राज्ञामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चियाम् ।
रेच्छं स्त्रानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा” ॥
विध्याणायुक्तम् । “अशौचं न राज्ञा राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सच्चियां सत्ते” । इति ॥
इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

रजस्रवाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शं अन्त्यज-जातिस्पर्शं च चिरात्तपोवासेन सुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकापिण्डदानकाले यदि रजस्रवा भवति तदा वस्त्रं व्यक्ता पुनः खान्ता पूर्णं दद्यात् किन्तु शूद्राचाराशौचदिनासत्त्वयवार्थं विधिः । तत्सत्त्वे तु शूद्रया भूत्वा देयं ॥
आर्बुदक्यादाकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्रवा भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तज्जाडं कुर्थात् ॥" ॥
(अभिविक्तत्रयियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादिशामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।
“न राज्ञामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चियाम् ।
रेच्छं स्त्रानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा” ॥
विध्याणायुक्तम् । “अशौचं न राज्ञा राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सच्चियां सत्ते” । इति ॥
इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

रजस्रवाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शं अन्त्यज-जातिस्पर्शं च चिरात्तपोवासेन सुद्धिः ॥ उप-वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकापिण्डदानकाले यदि रजस्रवा भवति तदा वस्त्रं व्यक्ता पुनः खान्ता पूर्णं दद्यात् किन्तु शूद्राचाराशौचदिनासत्त्वयवार्थं विधिः । तत्सत्त्वे तु शूद्रया भूत्वा देयं ॥
आर्बुदक्यादाकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्रवा भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तज्जाडं कुर्थात् ॥" ॥
(अभिविक्तत्रयियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादिशामप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।
“न राज्ञामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सच्चियाम् ।
रेच्छं स्त्रानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा” ॥
विध्याणायुक्तम् । “अशौचं न राज्ञा राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सच्चियां सत्ते” । इति ॥
इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, ए, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रम इव कदलीफलं यस्याः ।)
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुण्युपार्थायो काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुस्त्याः ।) क्षुद्रपाषाण-मेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हरिभ्रमणिः ।
मरकतः । इत्यमरः ॥
अश्रमगर्भं, स्त्री, (अश्रमेन गर्भात्पायते इति । अश्र-मर्भं + जन् + ङ) मरकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादा इति भाषा । (पुं, पाषाणयो वक्तिः ।)
अश्रमः, पुं, (अश्रमेन पाषाणं हन्ति भिनतीति । अश्र-

अथ

अथ

विलीयते अन्तर्ज्ञाना भवति ॥ अथस्याभेदादप्रसरी
प्रसरी सिकता भवतीत्याह ॥ अथस्यैव च प्रसरीरा
चक्ररात् सिकता च भवति ॥ प्रसरीसिकतयोश्च
भेदो महत्त्वात्पत्न्याभ्या बोद्धव्यः ॥ कथं अथसरी
प्रसरी भवतीत्याह ॥ सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन प्रसरी
रेत्वभिधीयते ॥ सा अथसरी ॥*॥ प्रसरीरायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ॥

“अथप्रो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥
निरेति सहस्रत्रैण प्रतिलोमे विबध्यते ॥
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्थादुपद्रवान् ॥”
तो अथसरी ॥ तस्मिन् वायौ ॥ अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसह सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा प्रसरीरा
निरेति गतति ॥ प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विबध्यते ॥ तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता जघा
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्थात् ॥ तानेवोपद्रवानाह ॥
“दौर्बल्यं सदनं काशं कुशिश्रुणमथासृचि ॥
पाण्डुत्वमध्मवातश्च दृष्या हृत्पीडनं वनिं ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां ॥ सदनं अयमन्नत्व ॥ का-
शमपानां ॥ उदरेकदेशे शूलं ॥ उपवातं मूत्रा-
घातविशेषं ॥*॥ अथसरी प्रसरी सिकताना-
मरिष्टमाह ॥

“प्रसूननामिदृशं बद्धमूत्रं रजान्वितं ॥
अथसरी जपयत्याशु प्रसरी सिकताम्विता” ॥
प्रसरी सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥*॥
अथाभ्यास्यधिक्रिया ॥
“सुखामिमम्यपाषाणमिद्रुग्णरुग्णगोक्षुरैः ॥
अभयारग्वधफणैः काथं क्लवा विचक्षाण ॥
रामठदारखवणचूर्णे क्षिप्वा पिबेन्नरः ॥
अथसरी मूत्रक्षच्छक्च नाशमायाति निश्चितं ॥
ज्ञाथः सुखदादिनामायं दीपनः पाचनः परं ॥
हन्ति कौश्याश्रितं वातं कण्ठरुग्णदमेद्रुजं ॥
रक्तुच्छं ॥
सुखदादिज्ञाथः ॥*॥

“एतेपकुल्यामधकाशमेद-
कौन्तीश्वदप्रादुषकोरुक्ते ॥
अत्रं पिबेदप्रसूनतुप्रगाढं
सशर्करं मूत्रगदेऽप्रसरीषु” ॥
उरुवृक् एरुखस्त्याच मूलं ॥ मूत्रगदे मूत्रक्षच्छे
एसादिज्ञाथः ॥*॥

“कुष्माण्डकरसं हिष्णुयत्तारयुतं पिबेत् ॥
वस्तौ मेद्रे शूलयुक्ते अथसरीप्रसरीरुजयेत्” ॥*॥
“वरुणालक्ष्मिणाभेदसुखीगोक्षुरकैः कतः ॥
कषायद्वारसंयुक्तः प्रसरीरा पातयत्वधः” ॥
द्वारो यवद्वारः ॥*॥

“त्रिकण्डकस्य वीजानां चूर्णं मादिकसंयुत ॥
अवीक्षीरेण सप्ताहादप्रसरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीर्भेधी ॥*॥
“वरुणालक्ष्मिणायुक्तं पीतो गुडसमन्वितः ॥
अथसरी पातयत्याशु वस्तिशूलश्च नाशयेत्” ॥*॥
“काथो वरुणमूलस्य तस्य कल्पोन संयुतः ॥
प्रियमूलस्य च काथः कटूष्णाथसरी हरेत्” ॥*॥
“प्रदुग्णैरयवद्वारपथाकालीयकाम्बितः ॥

दधिमण्डो भिनद्युयामप्रसरीमाशु पानतः” ॥
प्रदुग्णैरं नागरं ॥*॥
“गो जग्ध कृमिभिर्घनंसुतरुणं क्षिग्धं शुचिस्थानजं
घञ्जे पुण्यनिरोक्षिते वरुणकं क्षिक्त्वा तुलां याहयेत् ॥
संख्याशु चतुर्गुणाम्बुपि पचेत् पादावशेष जलं
तत्स्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
ज्ञान्विधं घनता गुडे परिणते प्रत्येकमेधा पलं
सुखदाव्यासकवीजगोक्षुरकषापाषाणमिच्छीतला ॥
कुष्माण्डत्रयपादावोजकुनटीवास्तूकशोभाञ्जनं
दाक्षिणागिरिजामयाक्षमिहृत्वाचूर्णोक्तानाञ्जिपेत् ॥
पथ्याश्री प्रतिवासरं गुडमसुं योऽुत्तप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताप्रमथ्यः पतन्ति द्रुतं” ॥
एव्यासकवीजं कर्कटीबीजं ॥ पाषाणमिहृत् हाथा-
क्षोडीति लोके ॥ शीतला नीलदूर्वा ॥ तथाच ॥
“नीलदूर्वा स्मृता प्रस्यं प्रादलं हरितं तथा ॥
शतपलं शीतजून्मी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ जुनटी धान्यकं ॥
गिरिजं शिखाजतु ॥ कृमिहृत् विडङ्गं वरुणा-
दिगुडः ॥*॥

“मज्जिष्ठा त्राणुषं वीजं जीरकः शतपुष्पिका ॥
धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥
गृतेषा समभागाना चूर्णं टङ्गमितं नरः ॥
मद्येयन्मधुना साङ्गं पतेत्तस्याप्रसरी भ्रुव” ॥*॥
“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्पस्य प्रदेते तु यः ॥
लवणं प्ररुपुङ्गुस्य साङ्गमाधदयोन्मितं ॥
क्षिप्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण्य सममप्रसरी ॥
प्रसरी सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥
इत्यभ्यर्थधिकारः ॥*॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या निरक्षिमाह भोजः ॥

“तुल्यतामप्रसना याति तस्मात्तामप्रसरी विदुः” ॥
इतिमाधवकृतसर्वविन्धस्थान्यतमटीकाकृतोक्तौ ॥
“पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ॥
अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाप्रसरीगदः ॥
मूत्राविद्यो च पितरौ सुरतं जुहते यदि ॥
मूत्रेण सहितं युक्तं च्यते गर्भसम्भवं ॥
पञ्चजस्य खदेहस्य स च तत्र प्रजायते ॥
मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिभु ॥
सोऽप्यसाधो मूत्रगदश्चात्प्राद्ववति मायुषे ॥
तारुणे चापि साध्यश्च जायते मूत्रप्रसरी ॥
विपरीतेन चोत्ताने क्षिप्वा च पुरषेण वा ॥
सुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीयुक्तं विचिनोति च ॥
पुनश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् ॥
द्वयं दत्तं प्रपद्येत् मूत्रद्वारं रण्डि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तत्रैवेदना ॥
अथसन्धिस्थिता याति प्रसरीरा प्रस्रसाध्यता ॥
व्यतो वक्ष्यामि भैषज्यं प्रदणुं पुत्र ॥ महामतं” ॥
अस्याधिक्रिया यथा ॥
“सुखीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ॥
काथो गुडयवद्वारयुतथाप्रसरीनाशनः ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य वीजानां धातुमादिकसंयुतं ॥
चूर्णं माह्विषदुग्धेन पानस्याप्रसरीपातनं” ॥ २ ॥
अस्यां पथ्यानि यथा ॥

“पुराणयष्टिकाश्राखिरक्ततुण्डुलकास्तथा ॥
श्यामाकः कोद्रवोदालो मर्कटीदण्डधान्यकं ॥
कुलत्पयवगोधूमास्तथाक्षैवाटकी भिषक् ॥
वातप्लाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥
श्रीस्राद्यानि च मांसानि पथ्यान्यप्रसरीनाशने”
इति हारीतः ॥

“विश्रोषयेदस्तिगतन्तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कर्षं वा ॥
यदा तदाभ्रम्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचर्णा गोः ॥
कदम्बप्याकृतिरभ्रतुल्या
झरणा त्रिपुष्ट्याप्यथवापि मृदी ॥
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा
मूत्रं रज्जा तस्य करोति वस्तौ ॥
ससीवनीमेहजनवस्तिशूलं
विशीर्षधारश्च करोति मूत्रं ॥
यक्याति मेद्रं स तु वेदनात्तो
सुखः प्रकृत्युषुति मेहते च ॥
सोभात् क्षते मूत्रयतीह साष्टक
तस्याः सुखं मेहति च व्यापयात् ॥
एषाप्रसरी मासुवभिन्नमूर्त्तिः
स्याच्छरीरामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥*॥

चिकित्सा यथा ॥*॥

“जिया हित्वा त्वमरिप्रसरीभां
कृच्छ्रे तथैवेह कफानिवाभ्यां ॥
काथ्याप्रसरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं प्रदय कर्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं वधकं श्रद्धा-
पाटाभयाव्योषश्रीतिगुम्भाः ॥
हिंखीखराश्रासितमारकाभ्या-
मेव्यासकाणां त्रयपस्य वीजं ॥
उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाक्षं
स्याद्देह हृत्पयो हपुया वचा च ॥
चूर्णं पिबेदप्रसरीभेदि प्रकं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणन्तैः ॥ १ ॥
शियोस्तु यूषो मृदुमूलकल्पा-
दिल्लप्रमाणाद्दृष्टततैलभ्रष्टात् ॥
शीतोऽभ्रमित्यादधिमण्डयुक्तं
पेयः प्रकामं लवणोन युक्तः ॥ २ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्पाः
प्रदो हित्वाप्रसरीप्रसरीभां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं भिगादं रष्टेन
हृयेन वा श्रीप्रजनेन यायात् ॥
तैः प्रसरीरा प्रथवतेऽप्रसरी तु
श्राभ्येन्नचेच्छक्यविदुद्धरेत्” ॥ ४ ॥

अस्यां वर्जनीद्यान्याह ॥

व्यायामसन्तारणशुष्कभक्ष-
पिष्टान्नवाताकंकरव्यावायान् ॥
खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्ब
विषं कषायश्च रसं भवेन्न” ॥

इति च चरकः ॥)

अतन्वोऽस्यर्थो भवन्ति ॥ सुषया वातेन पित्तेन

अश्रम

युक्तेषु चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापद्यकारिणः प्रवृत्तः पितः श्लेषामृतसम्पत्तौ प्रविश्य वस्त्रिमशरीरं जनयति । तासां पूर्वकृत्याणि वस्त्रिणीद्वारोचको मूत्रकण्डं वस्त्रिणीरोसुकण्डे-फलं वेदना कृच्छ्राज्वरावसादौ वस्त्रगन्धित्वं मूत्रस्थितिं ॥

“यथासं वेदनावर्षे दुष्टं सान्द्रमाधाविर्न ।

पूर्वकृत्यां श्लेषान् कृच्छ्रान्मूत्रं दृजति मानवः” ॥

अथ ज्ञातासु मृगि-वस्त्रि-सेवनी-सेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहवतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सखधिर-मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविर्लससिक्त विसृजत धावनं लङ्घन-ज्वर-एछ-याना-ध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेषाशरीरं श्लेषकमममभ्यहरतोऽप्यर्थसुप-लियाधः परिच्छिद्यं प्राप्य वस्त्रिसुखमधिष्ठाय खो-तो विश्रब्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्वास्त्यते मिद्यते निल्लुद्यत इव च वस्त्रिगुरुः प्रीतिश्च भवति । अश्रमरी चात्र श्रेता खिग्भा महती कुकुटाखप्रताकाशा मधुकण्ठ्यवर्णा वा भवति तां श्लेषिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तं श्लेषा सङ्घातसुपगम्य यथोक्तां परि-च्छिद्यं प्राप्य वस्त्रिसुखमधिष्ठाय खोतो निश्रब्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूच्यते दह्यते पच्यते इव वस्त्रिण्यवातश्च भवति । अश्रमरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्त्रिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पित्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तं श्लेषा सङ्घातसुपगम्य यथोक्तां परि-च्छिद्यं प्राप्य वस्त्रिसुखमधिष्ठाय खोतो निश्रब्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्पीता वेदना भवति तथाप्यर्थं पीडमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्र-मृदाति वायुं स्पृशति विश्रब्धते विदहति वात-मूत्रपीडायां कृच्छ्रेण वास्य मेहवतो निःसर्गन्ति । अश्रमरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्ब-पुष्यवत् कण्ठकाधिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्त्रिभ्योऽभ्यर्थो दिवास्त्र-समशनाध्यशन-शीत-खिग्भ-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवास्त्रवस्त्रिकायत्वादनुपचित-मांसलाश्च वस्त्रिः सुखरुह्याहरया भवन्ति ॥ मह-तान्तु शुक्राश्रमरी शुक्रनिमिषा भवति । मैथुनाभि-घातादतिमैथुनाद्वा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छ्दिमार्ग-गमनादिनिर्गमितः संयच्छ मेढ्रदृष्यधरोन्तरे संहरति संहृद्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-दयोति मूत्रकण्डं वस्त्रिवेदनां रुषयथोश्च श्वयथु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमानपचते तः शुक्राश्रमरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“अश्रमरी दाशयो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

शौषधैस्तन्मयाः साध्यः प्रदह्येदेमर्हति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु खेहादिकम इष्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधैर्मलान्यशेषतः ॥

दृतेः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्त्रिभिः ।

अश्र

यदि नोपशमं गच्छेत् क्लेशोत्तरो विधिः ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाभूव ।

उपशमो जयत्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियाया ध्रुवो मृत्युः क्रियायां सशयो भवेत् ।

तस्मादापच्छा कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणम्” ॥

अथ रोगान्वितसुपखिग्भमपह्लदोषमीषत् क-शितमभ्यक्तस्त्रिमशरीरं युक्तवन्तं कृतवनिमङ्गल-सन्निवाचनमद्योपहरणीयोक्तो विधानेनोपक-ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविक्रव-माजानुसने फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्प्रे-नेषन्नपूर्वकायसुक्तानुसन्नकटीकं वस्त्रधारकोप-विष्टं सङ्घितजानुश्रुषंरमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण श्राटकेर्त्वा ततः स्वभक्षणमिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विमृद्य सुष्ठनावपीडयेदधोनाभेर्धाव-दभ्यर्थेऽधः प्रपञ्चेति । ततः खेहाभ्यक्तो ज्ञातमखे-वातहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पाथौ प्रथिग्धायासुसे-वनीमासाद्य प्रयत्नवशाया पायुषेद्गन्तरमानीय निर्धलीकमनायतमविषमश्च वस्त्रि सन्निवेश्य मृ-सुत्पीडयेदकुलिभ्या यथायश्रिरेवात्रतं श्रल्यं भवति ॥

“सचेदुष्टहृतेश्रल्ये तु विरताज्ञो विचेतनः ।

हृत्वबल्लम्बश्रीषंश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निहरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना लिवेषु रूपेषु निर्हर्षं समुपाचरेत्” ॥

इति सुसुतः ॥

“अथोरजः अल्पपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्रमरीं विनिहन्त्यास्य मूत्रकण्डं दाशयं” ॥

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

अश्रमरी, षुं, (अश्रमरीं मूत्रकण्डं हन्ति । अश्रमरी +

हन् + टक् ।) वरुणरुदः । इति चिकित्साश्लेषः ॥

अश्रमरीहरः, षुं, (अश्रमरीं हरति । अश्रमरी + ह +

अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान

इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातज्ञो भेदी चोष्णोऽश्रमरीहरः” ।

इति वैद्यकप्रयोगः ॥

अश्रमसारः, षुं, क्ली, (अश्रमः सारः ।) लौहः ।

इत्यमरः ॥ (“प्रायाः सत्वरमश्रमसारकठिना

गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्रमरीः, षुं, क्ली, (अश्रम + ईर ।) अश्रमरीरोगः ॥

इत्युयादिकोषः ॥

अश्रमोर्षः, क्ली, (अश्रमः उत्तकृति यत् । ज्व् + श्रा

+ क ।) शिलाजतु । इति राजनिघण्टुः ॥

अश्र, क्ली, (अश्रुते व्याप्ति नैत्र कण्ठं वा अश्र +

रक् ।) नेत्रजर्ष । इत्युयादिकोषः ॥

(“तामप्यथं नवजन्मयं मोचयिष्याथवश्यं” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिरश्रमरीमस्त्रिवामिमाम्” । इति कु-

मारे ।) रक्तं । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्धानः, चि, (न अश्रद्धानः । नञ्त्त्पुरुषः ।)

अज्ञाहीनः । यथा देवतः ।

“प्रत्ययो धर्मेकार्थेषु तथा अज्ञेयुदाहृता ।

नास्ति अश्रद्धानस्य धर्मेकार्थे प्रयोजनं” ॥

इति आज्ञतत्त्वं ॥

अश्रद्धान, स्त्री, (न अश्रद्धानः । नञ्त्त्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे

अवृद्धप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धाना च यत् ।

तदरन्त्यसुरासस्य मूर्धस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आज्ञतत्त्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा

भूतौ,—

“कामः सङ्कल्पो विकिकित्सा अज्ञाऽश्रद्धान

दृष्टिर्ज्ञाधीर्भिरिखेतत् सर्वं मन रव” ॥

“अश्रद्धाना च यद्दत्तं तत्तमसमुदाहृतम्” ॥

इति गीताधाम् ।)

अश्रद्धाने, चि, अज्ञानर्हे । आदरायोग्यं । शास्त्रार्थो-

दृष्टप्रत्यययोग्यं । अत् शब्दपूर्वकं धाधातोर्द्विप्रत्यये

पञ्चानन्त्यसमासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्रद्धाने-

व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिच्छेदोतिगाक्षजेन” । इति

पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, षुं, क्ली, (अश्रं रक्तं पिवति यः । अश्र +

पा + ङ ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्राद्धभोजी, [न] चि, (न अश्राद्धभोजी । नञ्त्त्-

पुरुषः ।) अश्राद्धाभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि

अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्धमेव

सुहृते न अश्राद्धमिति न नियमः । तथापि व्रतलोपः

स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्राद्धी, [न] षुं, (अश्राद्धमस्यस्य । अश्राद्ध +

इन् ।) अश्राद्धपक्षयज्ञस्यः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्षान् विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवाश्राद्धरसावेकार्जिकम्” ।

अश्राद्धिनः श्राद्धपक्षयज्ञस्यस्य । इत्यादि-का-

चारतत्त्वं ॥

अश्राद्धेयः, षुं, (न अश्राद्धेयः । नञ्त्त्मासः ।) अश्रा-

नर्त्तः । आश्राद्धयोग्याश्राद्धेयः । यथा । अचिकित्-

प्रथमौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्संस्तता ।

भूयाहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या रुषणी स्याता ।

यस्तु ता वरयेत् कन्या ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमप्राहूय तं विद्यादृषणीपति” ॥

इत्युदाहृतत्त्वं ॥

अश्रान्तं, क्ली, (अविद्यमानं आन्तमत्र । नञ्स

मासः) अनवरतं । निर्वृतं । इत्यमरः ॥ अमर-

हिते चि ॥

अश्रान्त, चि, अमरहितः । यथा । “अश्रान्तश्रति-

पाटपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तावा जिह्वान्द्रासुखौघ-

विप्लवतवस्त्रंक्रियाकेलिना । पूर्वं गाधिसत्तेन

ज्ञानघटिता सुहृतात्तु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-

कालवस्त्रिनिशान्दोर्णोरखेणदिति” ॥ इति नैषधे

१ सर्गः ॥

अश्रिः, स्त्री, (अश्रति अश्रुत वा । अश्र भोजने अश्रु

याप्तौ वा । अश्रियते प्राहाराद्यम् । आशि-

अश्रिभ्यां ऋश्चस्विति इत्यु स च ङित् डित्वात्

टिलोप व्याडो ऋश्च ।) मृहृदिः कौणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ अश्रादिप्रयोगः । इत्यमरः ॥

अश्व

“हस्तस्य हन्तुः कुशिशं कुशिताश्रोव लक्ष्यते” ।
इति कुमारे ।

“वसो वा यश्च यद्युपः सोऽष्टाश्विः कर्त्तव्योऽष्टाश्विः
वै वशः” । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अस्त्रदिरयभागः ॥ इत्यमर-
टीका ॥

अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व् + श्व् । अश्व
वा न अश्वति इति । न + श्वि + हुन् ।) चतुर्वर्त्तलं ।
तत्पर्यायः । नेत्राश्व २ रोदनं ३ अश्वं ४ अश्वं ५
अश्व ६ वाय्वं ७ । इत्यमरकोशशब्दरत्नावली ।
“अश्वतदेहविसर्ज्जनं पितृश्विरमश्वयि विबुध
राघवः” । इति रघुवंशे ।) ज्ञाचं ८ । इति जटा-
धरः ॥

अश्वतं, त्रि, (न अश्वतं । नश्वततयस्यः) अश्वतश्ववर्णं ॥
अनाकारित्वं । अश्वना इति भाषा । यथा,—
“अत्रार्थस्य परिहारात् अश्वतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिशुद्धा विदोषिका” ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्वेया, स्त्री, (नास्ति श्वेयो यस्याम् ।) अश्वि
न्यादिस्त्रमविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य
कर्म । अश्विभक्तिवद्वृत्तनात्मकं । इति दीपिका ॥
तस्याधिदेवता सार्वः ॥ यथा । अश्वि-यम दश्व-
कमलज-शश्वि-शुलभट्टदिति-जीव फणि-पितरः ।
इत्यादि व्योतिस्तत्त्वं ॥ सा केतुग्रस्य जन्मनक्षत्रं ।
यथा,—

“विश्राखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं ।

पृथ्वा पीथ्यं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्” ॥

इति दीपिका ॥ सा च अश्वीमुखगयाः । यथा,—

“अश्वेयवङ्गियमपिन्यविप्राखण्डं
पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाप्युडनि ।
एतान्यश्वीमुखगयाणि शिवानि निबं
विद्याश्वेयमिखनेषु च शोभितानि” ॥

इति व्योतिस्तत्त्वं ॥ * तस्या मन्त्रकोपारि उदये
रात्रिप्रश्ननिरूपय यथा,—

“मौलिके सुशगमे श्वपुष्कके
भङ्गुराक्षतिनि सप्ततारके ।
मारकेतिरसिके तुषोदयात्
निर्युर्वर्त्तलधिखाक्षिभित्तिका” ॥ २ । २४ ॥

इति काशिदासज्ञातरात्रिप्रश्ननिरूपयं । तत्र
शतप्रश्नं ॥

“हृष्टाटनः स्यात्तदुद्वेताः
कठप्रदश्चापि हृष्टा जगनां ।
सर्वे सदपौ हि हृष्टार्पितार्थः
कन्दर्पबन्धनमना मनुष्यः” ॥

इति कौडीप्रदीपः ॥

अश्वेयामवः, पुं, (अश्वेयार्थं भवः) केतुग्रहः । इति
हारावली ॥

अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व् व्याप्तौ
अश्व्प्रथिलटीति क्त्वां) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीति ३ पीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अश्वी १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्यः १५

अश्व

सप्तिः १६ । इत्यमरः तद्वृत्तीकाच ॥

“जितसिंहभवा नागा यन्नाश्या विलसदोभवः” ।
इति कुमारे ।

“गच्छन्सुखक्षितचामरचामश्वम्” ॥

इति शिशुपालवधे ॥ अश्वेन भ्रमणगुणाः ।
वातकोपनाङ्गुलैर्बलाश्रिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥ गुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।

“काष्ठतुल्यवपुर्दृष्टो मिथाचारश्च निर्भयः ।
द्वादशाङ्गुलमेतस्य दरिद्रस्य हयो मतः” ॥

इति रतिमञ्जरी । (खनामखातो दृष्टिवंशी
यो दृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाज्जस्य सपार्श्वकगवेषयौ ॥

अरिष्टनेमिरश्वश्च ॥” इति हरिवंशे । खनाम
खातो दानवश्च यथा महाभारते ।

“अवाशिष्ठद्वेनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥
सर्भानुरश्वोऽश्वपतिश्चैषोऽम्बो जकत्तथा” ॥)

अश्वकान्दिका, स्त्री, अश्वगन्धादुत्पन्नाः । इति रत्नमाला ॥

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिवपत्रमस्य) शाल-
द्वयविशेषः । जताशाल इति केचित् ॥ तत्-
पर्यायः । जरयद्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्ब-
रयाः ४ धन्यः ५ दीर्घपथः ६ कुण्डिकाः ७ कौ-
शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
खिगधत्वं ॥ “उरोविस्फोटपित्तस्रक्कण्डुशिरादोषा-
त्तिनाशित्वञ्च” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

“सासतालाश्वकर्णाणां मर्षवैजकिरारताम्” ॥
इति रामायणे ॥

“अश्वकर्णः कषायः स्याद्गुणश्चेदकककमीन ।
अश्वविद्रधिवाधिर्यथैयैनिकर्णगदान् हरेत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“विन्मीफलं साश्वकर्णं खन्येकत् काफपित्तजित् ।
हृद्दाहज्वरपित्ताश्वक्कासास्यारुक्ष्यापहृ” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + स्वार्थं कन् ।) पाल-
द्वयः । इत्यमरः ॥

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + खीप् ।) अश्विनी-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाक्षतिर्यस्य ।) नखी-
नामगन्धर्व्यं । इति रत्नमाला ॥

अश्वखुरा, स्त्री, अश्वराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वखुरी, (स्त्री) अश्वराजितालता । इति शब्द-
माला ॥

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदुनिव मूल-
मस्ता) । खनामखातचतुर्दशविशेषः । अश्वगन्ध
इतिखाता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-
गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बन्धा ५ तुरगगन्धा ६
कन्धुका ७ अश्वारोहिका ८ कन्धुका ९ अश्व-
रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा
१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७
पुष्टिः १८ पीवरा १९ यणाश्वपर्णी २० वातघ्नो २१
प्रशामना २२ कामरूपिणी २३ कासा २४ प्रिय-
कारी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्नी

अश्व

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदगन्धित्वं । बलशुक्रकारित्वं । वायुकाशश्वास-
क्षयत्रयजरत्वाग्निनाशित्वञ्च । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी” ॥

क्षितित्युक्तके अन्धवरदास्थाने वदरोति पाठः ।
“अश्वगन्धानिलश्वेयश्विचप्रोथक्ष्यापहा ।
बन्धा रसायनी तिक्ता कषायोष्णतिसृक्ला” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्त्रिल्लैश्चोदत्तनं हितम् ।
श्रतावर्त्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरखडनीवैः” ॥

इति सुश्रुते ॥

“अश्वगन्धास्य वातघ्नी बन्धा दृष्ट्या रसायनी” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“पादकल्केऽश्वगन्धार्थाः स्त्रीरे दशगुणो पचेत् ।
हृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिस्तद्वलवर्द्धनं” ॥

* ॥ अश्वगन्धाश्वतं * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिप्रसङ्गः ॥)

अश्वगोयुगं, स्त्री, (वायव्यौ द्विले, अश्व + गोयुगच् ।)
अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योद्धोडोडा
इति भाषा ।

अश्वगोळं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं) गोळजादयः स्थाना-
दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोळच् ।) अश्व-
स्थानं । आस्तवल् इति आरवीभाषा । यथा,—

“पशुभ्यः स्थानदिषटके गोळगोयुगमङ्गवं” ॥

इत्यनेन अश्वशब्दात् गोळप्रत्ययेन नियम्नं ॥

इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अश्वयीवः, पुं, (अश्वस्य यीवाइव यीवा यस्य ।)
विष्णुदत्तासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
भारते ।

“अश्वयीवश्च सूत्रश्च तुङ्गश्च महाबलः” ॥
तत्रैव च ।

“अश्वयीव इति ख्यातः पृथिव्यां स्रोऽभवन्नपु” ॥
खनामखातो दृष्टिवंशीयो दृपतिः सहि चित्र-
कस्य पुत्रो दृष्टिन्नरपतेः पौत्रः । यथा हरि-
वंशे,—

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
अश्वयीवोऽश्ववाज्जस्य सपार्श्वकगवेषयौ” ॥)

अश्वपन्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)
करवीरपुष्यद्वयः । इति रत्नमाला ॥

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोक्षाश्वभेभ्यश्च
तनुल् इति टर्च् । अश्वेनाश्वयासुत्कप्तोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तस्यहचरितस्योक्तधर्मेस्य
तनुत्वं अन्यपितृकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा ।

“हयानश्वतरानुशंसयेव सुरभेः सुतान्” ॥
इति रामायणे ॥

“सहस्रदुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति
स म्युसुपपट्टाहति यमोदश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अथ

अश्वत्थः, पुं, वेगसरः। नागराजविशेषः। इति मेदिनी।

“कम्बलाश्वत्थौ चापि नागकालीयकसथा”।
“शेरावतोःमहापाद कम्बलाश्वत्थराजुभौ”।
इति च महाभारते। गन्धर्वविशेषः। पुं वस्त्रः। इति धरणिः।

अश्वत्थः, पुं, (अश्वत्थं जलमस्यास्ति। मूले सिद्धत्वात्। अश्व-आद्यच्। अश्वत्थवत् कामकर्मवातेरितमित्यप्रकृतित्वमावत्वात्। आश्विनाश्विनश्चोपि स्यात्सतीति विश्वासानर्हत्वाच्च। मापामयः संसारदृष्टः। शास्त्राजिवदाद्यपेक्षया न शश्विरंतिरुति अश्वत्थवत् तिष्ठति वा। स्या गतिनिवृत्तौ। एषोदरादिवात्। पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकारयोक्तकारौ सुप्रिय इति कः।) सुगामस्यावच्छन्निप्रशयः। पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा। तत्पथ्यायः। बोधिद्रुमः २ चणदलाः ३ पिपलः ४ कुङ्कराशनः ५। इत्यमरः। अश्वत्थावसः ६ चणपुत्रः ७ पवित्रकः ८ सुमदः ९ बोधिरुद्रः १० याज्ञिकः ११ गजमदाकः १२ श्रीमान् १३ क्षीरद्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्यः १८ सेखः १९ सखः २० सुचिद्रुमः २१ धनुः २२। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वं। कषायत्वं। शीतलत्वं। कषयिनाविनाशित्वं। रक्तदाहशमनकारित्वञ्च। तत्पक्वफलस्य गुणाः। सद्यो योनिदोषहरित्वं। शीतलत्वं। अतिहृद्यत्वं। पित्तरक्तविषाग्निदाहहृद्दिशोषावधिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

“अश्वत्थोऽम्बररुद्ररुद्रान्ययोर्धामां फलानि च। कषायमधुरास्त्रानि वातलाग्नि गुरुणि च”। इति चरकः।

अश्वत्थदेवायतनप्रशान-
बन्धीकसन्धासु चतुषोषयु।
याम्ने सपिने परिवर्त्तनीया
ऋतो नरा मर्मदं ये च दष्टाः”।

इति सूक्तः।
अथ अश्वत्थवन्दनकालमन्त्रः।
“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूज्यां प्रहरदये।
अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्थन्तु कराचन॥
(ॐ) चक्षुस्सन्दं सुजसन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं।
शुभ्रगात्रं चक्षुष्यामश्वत्थं प्रमयाय मे॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः।
त्वां वृद्धा वश्यते पापं वृद्धा लघ्याः प्रवर्त्तते।
प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ नमोऽस्तु ते”।
इति स्मृत्यर्चनस्य हवायुषधृतवचनं। गृहभास्व-
दृष्टः। इति विश्वः।

“बोधिद्रुः पिपलोऽश्वत्थखलपत्रो गजाशनः।
पिपलो दुर्न्तरः शीतः पित्तस्रग्भ्रग्रासजित्।
गुरुस्तुवरको रून्तो वर्यो योनिविश्रोघनः”॥
अथ पिपलजमेदः। गजहृद् इति हिन्दिभाषा।
“पारिशोभ्यः फलीशश्च कपिचूतः कमयङ्गुलः।
गृहभास्वः कन्दरालकपीतनसुपार्शकाः॥
फलीशो हृत्कारः क्षिग्धः क्षिमिमुक्ककप्रदः।

अथ

षवेऽस्त्रमधुरो मूले कषायः सादुमज्जकः”॥ *।
अथ वेलिपामिपयः।

“नन्दीरुद्रोऽश्वत्थमेदः प्ररोही गजपादपः।
स्यात्तोदृक्तः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादनस्पतिः।
नन्दीरुद्रो लघुः सादुस्त्रित्तुस्वर उष्णक।
कादुपाकरखो द्राही विषपित्तकफाखलुत्”॥
इति भावककाशः॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—
अथय ऊर्ध्वः।

“कथं त्वयाश्वत्थवदो गौत्राङ्गावसमो ज्ञतो।
सर्वेभ्योऽपि तस्यैवो कथं पूज्यतमो ज्ञतो”॥
सूत उवाच॥
“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपृक्।
दर्शनस्यश्रुत्सेवास्तु ते वै पापहराः स्मृताः।
दुःखापघ्नाधिदुष्टानां विनाशकाग्निगो ब्रुवं”॥
अथय ऊर्ध्वः।

“कथं रुद्रत्वमापना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
यत्तु कथय सर्वेषु संशयोऽत्र महान् हि नः”॥
सूत उवाच।

“पार्श्वतीश्रिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतीः किल।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विद्मः कृतः एरा॥
तत्तु पार्श्वती क्रुद्धा शत्रुपप चिद्विकसः।
रेतःसेकसुखभ्रंशकस्यमाना तदा हया”॥
पार्श्वतुवाच।

“ह्रिमिर्बोटादशोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं।
तस्मान्मम सुखम्भ्यात् यूयं रुद्रत्वमापयथ”॥
सूत उवाच।

“यवं सा पार्श्वती देवी अश्वत्थं क्रुद्धमानसा।
तस्माद्रुद्रत्वमापना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरातुभौ
बभूवतुर्वीधिवटौ सुगीश्वराः।
नोधिस्त्वयं चाकिंदिनं विनेव
न संसृष्टेदकं जवारयोगात्”॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः॥ *॥
अथय ऊर्ध्वः।

“असृष्टत्वं कथं जातं सूत बोधितरुः स्वयं।
सृष्टत्वं कथं प्राप्तस्तथायं श्रुतिवासरे”॥
सूत उवाच।

“समुद्रमथनद्वयानि रत्नान्यायुः सुरोत्तमाः।
मेघश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददः सुराः॥
शवदङ्गीचकाराखी लक्ष्मीं भार्यायमात्मनः।
वावद्विहापयामास लक्ष्मीं चक्रपाणिनं”॥
लक्ष्मीवधा च।

“असंख्यत्वं कथं व्येष्टा कविषा परिशीयते।
तस्मान्मनायुजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन॥
विवाहोद्वाहमां पश्चात् एष भस्मैः सनातनः।
तस्मात् धर्मैरथितिक्रानं न कुर्यां मधुसूदन॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स निष्कालोत्क्रमावतः।
उद्दालकाय सुनये सुदीधितपसे तदा॥
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किञ्च।
सूजोर्ध्वं युक्तवदनां विरूपां विभ्रतीं जनुं॥
खदारक्तनयनां रुद्रपिङ्गशिरोरुहां।

अथ

स मुनिर्विष्णुः। आत्मातमर्ज्ञीः। इत्य स्वमाश्रमं॥
वेदध्वनिममायुक्तमानयानास धर्मैवित्।
होमधुपुसुगन्ताच्छं वेदबोभेन नादितं॥
आश्रमं तं विभोः। अथ व्यथिता साश्रवीदितं”॥
व्येष्टोवाच।

“नहि वासातुरुपोऽयं वेदध्वनियुतो मम॥
नात्रामिस्त्रेभो ब्रह्मन् नयस्मान्मम मां ब्रवं”॥
उद्दालक उवाच।
‘कथं नायाति किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव।
तव शोभ्या च वसतिः का भवेत्तददक्ष मरु”॥
व्येष्टोवाच।

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाश्च पूजनं।
यज्ञदानादिर्न यत्र नैव तत्र वसाम्यहं॥
परस्पदानुरागेण दास्यत्वं यत्र विद्यते।
पिष्टदेवाभ्रं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं॥
दानशोभे न विद्यते परद्वयपह्वादिभ्यः।
परदारता यत्र तत्र स्थाने रतिर्ममं॥
रुद्रसन्धनविश्राया यत्र स्यादवमाननं।
निदुरं भाषयं यत्र तत्र सम्भवसाम्यहं”॥
सूत उवाच।

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत्।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह”॥
उद्दालक उवाच।

“अश्वत्थरुद्रमूलेऽस्मिन् लक्ष्मीः अमृता ज्ञानं
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः”॥
सूत उवाच।

“इति तां तत्र संस्थाप्य त्रगामोद्दालको मुनिः।
प्रतीक्षन्तीं चिरं तत्र यदा न तं उदर्श सा॥
तदा शरोरु कश्यां भर्तुं स्व्यागेन दुःखिताः॥
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीं कुण्डभवनेऽपश्येत्।
तदा विष्णुपथामास विष्णुसुदिप्रमानमः”॥
लक्ष्मीरवाच।

“खामिन् मङ्गिनी व्येष्टा खामिभ्यागेन दुःखिता।
तामान्वासयितुं याहि कृपापानो यद्यहं प्रिया”॥
सूत उवाच।

“लक्ष्मा सह ततो विष्णुस्तत्रागतं ह्यपयान्वितः।
आश्रासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्”॥
विष्णुरवाच।

“अश्वत्थरुद्रमासाद्य सदानलक्ष्मीः स्थिरा भव।
ममांशुसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः॥
मन्दवारं सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति।
असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल”॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः॥

वैश्राखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—
“वैशाखे सिधयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरुद्रिण्यं।
चतुर्वर्गपलावातिहेतवे वैष्णवो जनः॥
गच्छुधमपत्रतोयेन क्रूर्योऽश्वत्थसेवनं।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः।
अश्वत्थमूलं विप्रर्षे यो भद्राति शिशुदिभिः।
अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति।
अश्वत्थद्रुममालोक्य प्रथमं कुरुते तयः॥
आसुर्बद्धिर्भवेत्सस्य वरुणो सर्वसम्पदः॥

अश्व

यथाश्वत्थवले विप धर्मकर्म विधीयते ।
 गूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तोर्धाणि सर्वाणि त्रिषोऽतीरानि जैमिने ।
 श्वत्थवत्तस्मिन्नेत एकोऽपि शास्त्रिणा वरः ॥
 अश्वत्थपूजकौ दन्त स एव हरिपूजकः ॥
 अश्वत्थसूक्तिभंगान् खयमेव यतो द्विज ॥
 तद्वद्वानाद्विजश्रेष्ठ योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति ॥
 अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमुक्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तुषा ज्ञाता कौऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र सुश्रुतः स्मरतस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः ॥
 विभोक्त्वाश्वत्थहन्तारं यः शक्तो न निवारयेत् ।
 तद्भोग्यम् वदित्तु श्रेयमेनेत्याश्रिते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदन्न यः ।
 तस्य जिह्वा छुरिकया स्वयं हन्ति भास्करिः ॥
 अश्वत्थशास्त्रामेका यः खल्वामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्याया फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्यायं ब्रह्महत्याया गुरुस्त्रीगमनं च यत् ।
 सुरापाने तथास्येव व्यासापहरणे तथा ॥
 यत्यायं श्वत्थहत्याया गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्यायं परस्त्रीगमने तथा ॥
 श्रगागतहत्याया हत्याया/सुहृदां तथा ॥
 विश्वासवत्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्द्याया हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनाद्घोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विश्वसूक्तैर्लंगो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तस्युक्तः पातकौ कौऽपि न श्रुतः क्षितिमश्नुते ॥
 वदान्श्वत्थमहाह्वयं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विश्वरूपशोऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पृथो विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
 अश्वत्थं श्वेते यन्तु विश्वबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति पापमं पदं ॥
 इति पादो क्रियायोगसारे अश्वत्थसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अश्वत्थरूपः संसारवृक्षः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्ध्वमुत्तमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जल्ययम् ।
 कन्दानि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ।
 विश्वरूप गीतायाः प्रसूदश्रेष्ठ्याये ब्रह्मः ॥)
 अश्वत्थमेधः, ङ, (अश्वत्थस्य मेदो विभिन्ना यस्मिन् ।)
 स्यातीहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्णामातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [न्], ङ, (अश्वत्थेव स्याम नवं यस्य ।
 एषोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिष्ठति युद्धे । अश्व + स्या + मनिन् ।) श्रौशा-
 चार्थपुत्रः । स तु शिरजोवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । शंभीसुतः २ श्रौशायनः ३ । इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ श्रौथिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ वृद्धा-
 भावे श्रौथिः ५ ॥ (अयं खलु ज्ञात एव अश्वइव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अश्वमत् गौवमीपुंसमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स ज्ञातमात्रो ह्यनदत् यथैवोच्चैःश्रवा ह्य' ॥
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वत्थेवास्व यत् स्थान नदत् प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नामा भविष्यति” ।)
 अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुभोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अश्वत्थार्थ
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिपली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्नी २ पवित्रा ३ इक्ष्वापिका
 ४ पिपलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अक्षपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । गुल्मिण्या हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदृष्टा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृता ।) गो-
 क्षुरवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व-न्तं-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
 क्षेपं । चुक्षी । अवनधि । मृत । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्त्तृणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 रत्तकः । इति अश्वपालिकप्रवृत्तीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सशस् इति आर्यभटाभाषा । (“दत्ता-
 तङ्कोऽङ्गनामसुखतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 भ्रष्टोऽयं ज्वलन् प्रविशति तृपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबाणः, पुं, (अश्वस्य बाण इव । काशस्य पुष्यं
 अश्वबाणवत् विभाति ।) काशः । केशः इति
 भाषा । इति त्रिकाश्वशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 हुन् वैरमैयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोर्निष्ठावैरं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, ङ, (अश्वं मारयति । अश्व + म् +
 अश्वमारकः ।) शिच् + अण् ।) कारवीरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“साक्षादेवतकुटजाऽश्वमार-
 कप्रक्षलहरिद्राहृद्यनिम्बसप्रच्छेदमालवस्त्रायमाणा
 चैति” । इति सुश्रुते ।
 “कारवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र क्षीतकाशमारयुग्मेत्यादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ।)
 अश्वसुखः, पुं, (अश्वस्य सुखमिव सुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हलायुधः । (स्त्री, किन्नरी । किम्बुषस्त्री ।
 यथा कुमारः ।
 “न दुर्लभोऽनिययोधरात्तां
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वसुखाः” ।)
 अश्वमेधः, ङ, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति अटाधरः ॥
 यत्र अश्वविशेषोऽनात्मनश्च संश्लेष्य कपाले
 जयपत्रं बद्धा त्वजेत् तद्वत्तार्थं पुरुषविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरात् अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धे कृत्वा तमानीय यथाविधि
 बधं कृत्वा तदपथा होमः कर्त्तव्यः । कामनातु
 वारेण तत्पत्रं । शीघ्रः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्ब ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति । प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनश्च त न ह्यनुपातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थातुसरजो न वा” ॥
 अथ च ।
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनश्चिमे” ।
 इति विष्णुशास्त्रमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा वृहन्नारदीये ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रख्यानगमनं गोमेधश्च तथा मथं ।
 इमान् धर्मान् कलियुगे वक्ष्यानाऽऽत्मनीयिणाः” ।
 इत्युद्गाहृतत्त्वम् ॥ अश्वश्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्त्यां द्विजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्कलजनककर्म्मणि
 यथा,—
 “वैश्वश्ले मासि यः कुर्व्यात् प्रपां माघवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पादो क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अथ च ब्रह्माण्डे ॥
 “कामान् भग्न्या गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः । (स्त्रीविक्षिप्ते खनामख्यातं महा-
 भारतात्मगतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वम् सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वम् प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ङ् ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः । तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वयं वर्णसुखो बली ।
 यस्य पाश्वर्भावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ ॥
 पुच्छं विद्युत्प्रतोकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाश्वेव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषो भास्करौपमे ।
 धिरजितो रोमराज्या सातुलोमविबोमया ॥
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्याः स्यादुच्चैर्बह्वैःश्रवा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्भमपि मोहयेत् ।
 एवं लज्जयाकयुक्तो यज्ञीयः पशुवथ्यते ॥
 अश्वस्य पाणकस्यातिनववान् पुष्ट उच्यते ।
 एतत्तुल्याः सुहृदापि बद्धविभ्रः क्रतूत्तमः” ॥
 इति वाशिष्ठसामायणम् ॥
 अश्वयुक्, [ञ्] स्त्री, (अश्वं युजति रूपेणाजुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [ञ्] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक्त युक्ता पौर्ण-
 मस्यः ।) मासौ अक्षयस्मिन् । अश्विनीमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली । ("अश्वयुक् ऋष्यापत्ने तु श्राद्धं कुर्यादिति स्मृतिः" । मात्रपदाश्वयुजौ वर्षा । इति सृश्रुतः ।)
 अश्वरत्नः, पुं, (अश्वान् रत्नतीति । अश्व + रत्न + अण् ।) घोटकरत्नकः । अश्वपालः । इति जटाधरः ॥
 अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रणद्वि । अश्व + रध् + क्त्वात् ।) करवीररत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वलाषा, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अक्षसर्पः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नमाला ॥
 अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवामा समाहारः । अश्ववडवयोद्धे अश्ववडवौ । अश्ववडवामा इन्द्रे अश्ववडवामः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च । घोडा घुडौर समाहारइन्द्रसमाम्ने स्त्रीवलिङ्गेर एकवचन इत्येतेरइन्द्रे पुलिङ्गेर द्विवचन वडवचन इत्येति भाषा ॥
 अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह् + अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोडसञ्चोद्यार इति भाषा ॥
 अश्ववारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ + अण् ।) सारि । इति जेमचन्द्रः । घोडसञ्चोद्यार इति भाषा ॥
 ("परस्पोतीडितजानुभागा दुःखेन निष्कामुरश्ववाराः" । इति भाषे ।)
 अश्ववारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच् + क्तु ।) गलकम्बलरहितगोसट्टशपशुविशेषः । तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसट्टकः ४ । इति जेमचन्द्रः ॥
 अश्ववित्, [वृ] पुं, (अश्वं अश्वविद्या वेत्तीति । अश्व + विद् + क्तिप् ।) नगराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता भारते । यथा । "बाजकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं सहाया पुरुषर्षभ । ऋतुपर्यं ततो राजा बाजकं कार्यगौरवात् । ह्यथानस्य लोभाच्च तं तथेयब्रवीदथः ॥ यथोक्तं तं सहाय्येदमद्यायां हृदयं परं । गित्तेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाजक" ॥ बाजको बाजकवैशद्यारी नलः ।)
 अश्ववद्या, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति षष्ठीतत्परुषसमासविध्यः ॥
 अश्वशाणा, स्त्री, घोटकस्य । घोडार पाइशाल । आसलस्य इति भाषा । यथा वाजिशाला तु मसूरः । इत्यमरः ॥ हे अश्ववस्त्रानस्ये । वाजिनो ऽश्वस्य शाणा स्ये वाजिशाला । अश्वशाणादि च । इति तट्टीकायां भरतः । ("कोषागारमाधुषागारमश्वशाणां ह्यश्वशाणाश्च" । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वश्रुगालिका स्त्री, (अश्वश्रुगालयोर्वैरम् । इन्द्रा दुर् वैरमैश्वरिकायोरिति वृत्) अश्वश्रुगालयोर्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्ववडगव, स्त्री, (अश्व + वडवच् ।) अश्वघटकः । षडश्याः । इति पाणिनिः ॥
 अश्वसेनश्रुपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो षडपस्तस्य नन्दनः ।) सनत्कुमारः । इति जेमचन्द्रः ॥
 अश्या, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुडो इति भाषा । तत्पर्यायः । वाल्मी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥
 अश्यारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) मङ्घिः । इति जटाधरः ॥
 अश्यारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः । घोटकोपरि ह्यतारोह्या । यथा । "अश्वारोहास्तु सादिनः" । इत्यमरः ॥ हे अश्यारूढे । अश्वमारोहन्ति अश्वारोहः । टात् यञ् । सादयन्ति अमयन्ति अश्वान् सादिनः यद्वादितात् णिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ + रूह् + अण् ।) अश्वारूढस्वितयोद्वा । घोडसोवार इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥ अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४ तुरगी ५ । इति जेमचन्द्रः ॥
 अश्वारोहः, स्त्री, अश्वगन्धालः । अश्ववाहके त्रि । इति मेदिनी । (अश्वगन्धालेऽस्याः गुणा व्याख्याताः ।)
 अश्वारोही, [त्रि] त्रि, अश्वारोहणविशेषः । अश्वारूढः । अश्वारोह्यकर्ता । अश्वारोह्यश्रीलः ॥ घोडसोवार इति भाषा । अश्वमारोढुं श्रीलमस्येवर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धालः । इति रत्नमाला ।
 अश्यात्तः, (अश्वस्यात्तौ ।) देवसर्वपल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व + इन् + डीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथमनक्षत्रं । अश्विन्याद्यो देवतन्ताः सप्तविंशतितारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्पर्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षाययी ३ । इत्यमरः । सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकेष्वाराशिरादिचतुष्पादरूपा च । अस्या रूपं । घोटकमुखाह्यतितारात्रयात्मकं । अस्या अघिष्ठार्ची देवता अश्वारूढपुत्रः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्या जातफलं । "सदैव देवास्तुदितो विनीतः सन्तान्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मजभूरितोषः स्यादाश्विनीजन्मनि मानवस्य" । इति कौट्टीप्रदीपः ॥ तस्य मन्त्रकोपरि उदये कर्कटं नक्षत्रस्य १५३० त्रिंशत्यक्षाधिकदक्षेको गतो भवति । यथा । "तन्मि घोटकमुखाह्यतौ त्रिभे मन्त्रकोद्धेप्रथमाजि वाजिनि । चाबचन्द्रसुखि कर्कटोदयात् निर्गता गगनरश्मिजितिका" । इति श्रीकाशिदासकृततारिचलननिर्ययः ॥
 अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानामस्यैवपत्न्या यमनौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामस्यैवपत्न्या यमनपत्नौ । तौ देवावर्षात्सको । (यथा हरिवंशे, "विवस्वान् कश्यपाप्लाष्टे दाक्षायण्यामरिन्दम ! तस्य भार्या नवतंसा चाद्री देवी विवस्वतः" ॥ "देवी तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजा वरौ" ।) नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।
 अश्विनीपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) खड्गेद्यौ । इति जेमचन्द्रः ॥
 अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ । तयोः पर्यायः । खड्गेद्यौ २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४ नासत्यौ ५ अश्विनयो ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७ गदागदि ८ । इति जटाधरः । पुष्करसर्ज्यौ ९ । इति शब्दरत्नमाला ॥
 अश्विनी, पुं, (प्रशस्ता अश्व्याः सन्ति यथोः इति । यद्वा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेल्लेख्यौ नक्षत्रेभ्यो वज्रमिति लुकि लुक्त्तद्वितलुकीति डीपो लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः । ("लाट्टी तु सवितुभार्या वडवारूपधारिणी । अख्यत महाभागा सान्तरिच्छेऽश्विनावुभौ" । इति महाभारते । "किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" । इति मट्टी ।) ("अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ । दक्षस्य हि शिरश्चिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं । प्रशीर्षां दग्नाःपूष्यौ नेत्रे नष्टे भगस्य च । वक्षिण्यश्च भुजस्तभस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ चिकित्सितस्तु शीताशुसंहीतो राजयज्मया । सोमनिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ भार्गवश्चावनः कामी रुद्रः सन् विक्रान्तिं गतः । वीतवर्णशरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्धुवा । एतेस्तान्येव वज्रभिः कश्मभिर्मिथ्यगुप्तमी । बभ्रुतुर्ध्रं पूष्याविन्मादीनां महात्मना । यद्वास्तोचाथि मन्वाथि तथान्यानि हृवींष च । धुन्वाश्च प्रश्वस्ताभ्या प्रकल्प्यन्ते विजातिभिः । प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विन्यां सहाश्रते । सौत्रामण्याच्च भगवानश्विभ्या सह भोदते । इन्द्रमी चाश्विनौ चैव क्षूयन्ते प्राशयो द्विजैः । क्षूयन्ते वेदेवात्संभु न तथान्याश्चि देवताः ॥ अमरैरजरे सावक्षिण्यैः साप्रिभ्रुवैः । पूष्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति" ॥ इति चरकः ॥ "श्रूयते हि यथा रुद्रेण यक्षस्य शिरश्चिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योसुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यक्षस्य शिरःसन्धातयं । तावूचतुदेवमस्ति । अथ तयोरेष देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासाधयतु । ताभ्या यज्ञस्य शिरःसंहितमिति" ॥ इति सृश्रुतः ॥
 अश्वीनः, त्रि, एकान्यकरणादिभेदागम्यथाभिः । अश्विन इत्यमरः ॥ रुद्राभवपत्नौ अश्विनः ॥
 अश्वीयं, स्त्री, (अश्वीयां समूहः । अश्व + क् ।) अश्वरत्नं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । अश्वरं । इत्यमरः ॥

अष्ट

अश्रीयः, चि, (अश्याय हितः । अश्र + ह ।) अश्र-
हितकारी । इति मेदिनी । अश्रसम्प्रीयः ॥
अश्रञ्ज (आदि-उमं-सकं-चेट् ।) दीती । ग्रहणे ।
गती । इति कविकल्पद्रुमः । अश्रवति अश्रते ।
इति दुर्गाहासः ॥

अश्रद्धोऽक्षः, चि, (अविद्यमानानि षड्दोषाणि यत्र ।
अश्रद्धाश्रितव्यवच्छिन्नैति स्मार्थे खः । अश्रि-
श्रद्धोऽत्र ओचिन्त्रिये वृत्तते । वृद्धीहौ सक्-
च्छिन्नोरिति षच् ।) यो मन्त्रादिर्वाभ्यां क्रियते न
ह्यतीयादीना मोक्षरः । इत्यमरः । दुःश्रने कारा
मन्त्राद्या इति भाषा ॥

अशाढः, षं, (अशाढ्या यस्ता पौर्यामासी अशाढी,
सा यत्र मासे ष्य वा ऋखः । अशाढी पूर्वमा
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अण् ।) अशाढ-
मासः । त्रते पालाशशब्दः । इत्यमरटीकाष्ट-
द्विरूपकोषः ॥

अशाढकः, षं, (अशाढ + स्मार्थं कन् ।) अशाढमासः ।
इति शब्दमाला ॥

अष्ट, [वृ] चि, (अष्टते अश्रु व्योमि कन् ।) सप्तश्रुभ्यां
तुट् चेति कनिन् ।) संख्याविशेषः । षट् अष्ट इति
भाषा । नित्ययज्जवनान्तशब्दोऽयं । इति व्याक-
रुषं ॥ अष्टाष्टनाचकशब्दाः । योगाङ् १ वसुः २
शिशुमूर्तिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मसृतिः ६
व्याकरुषं ७ दिक्पालः ८ अहिः ९ कुवादिः १०
शेखर्यं ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकः स्मार्थं क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशिष्टं यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रमाते बाल्मीकिना विरचित
सुखदं मनुष्यः” । इति वाष्ठीकीयोगङ्गाष्टकं
अपि च ।

“अश्रुतं केशव विष्णु हरिं सत्यं जनाह्वन ।
इहं नारायणश्चैव एतन्नामाष्टकं सुभं” ॥
इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥

अष्टकर्म, षं, (अष्टौ कर्मा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अष्टानि पितरोऽस्याम् । अश्रु +
तकन् ।) आङ्गविशेषः । तिथिभेदः । तद्वयथा ।
गौडचान्द्रपौषमाषाष्युनमासीयक्ष्याष्टमी ।
आश्विनक्ष्याष्टमी च । एतस्य आङ्गमात्रं श्लोकं ।
यथा । आश्रयायणा ऊर्ध्वे तिह्वु क्ष्याष्ट-
मीषु आङ्गानि निव्यानि । यथा गोमिनः ।
“अष्टका योर्ध्वं माश्रयायणास्तिमिक्षाष्टमी” ।
इति ब्रह्मपुराणे ॥

“पितृदत्ताय मूर्ध्ने स्युरष्टकास्त्रिख एव च ।
क्ष्यापक्षे वरिका इह पूर्वां चैन्द्री विभाष्यते ॥
प्राजापत्या हितोरा स्यात् ष्टीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूर्णे सदा कार्यां मासेरन्या भवेत्तथा ॥
शक्तेः कार्यां ष्टीया स्यादेव त्रयगतो विधिः” ॥
मूर्ध्ने प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आङ्गस्य प्रधानकालस्तदिति यावत् । ऐन्द्री
शामेदिन्द्रदेवताकायगमम्भात् । एवं प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मतिः पश्याः । तथा च गोमिनः ।
“यद्युवाख्यतरसम्भारः स्थापदापि पशुनैव जु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि क्वा एव । क्वागोऽनादेशे पशुः । इति
गौतमात् । न च तैव्या ऊर्ध्वं मष्ट्या गौः । इति
गोमिलहृत्त्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशु-
रुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तेषौ
पौषी । वस्तुतस्तु हरिर्विश्वे ऋगोऽपि विहितः ।
यथा,—

“इत्याकुसु विकृतिं वै अष्टकायामधादिश्रुत् ।
मांसमागत्य आङ्गाय ऋगं हला महावस” ॥
इति । स्त्रिया नधमावमाह स एव ।
“अनध्याश्च स्त्रियं प्राङ्गस्त्रियग्योनिगतामपि” ।
एतदङ्गं ब्रह्मपुराणेऽपि । आरख्यानमगस्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते । पशुमावे स्थालोपाकेन । यथा
गोमिनः । “अपि वा स्थालोपाकं कुर्वीत” ।
इति । तद्विधानन्तु ।

“स्थालोपाकं पशुस्थाने कुर्यादयद्यानुकल्पिकं ।
अपयेकं सवत्यायासकथ्या गोः पयस्यतु” ॥
इति ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं । अन्विति ओ-
दनचरोः यश्चात् । अतएव सातातपः ।

“नवोदके नवाङ्गे च ऋहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्युहयन्त्यन्नमष्टक्रासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा दुक्तो विद्वस्यु ब्राह्मणेषु च” ।
तस्मादङ्गं प्रधानं । पूषादिकानूपकरणात्वेन शक्ताना-
मावशक्तं उभयत्र सदेति श्रवणात् । तथा च ।

“नित्यं सदा यावदायुर्न केशाधिदत्तक्रमेत् ।
उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्वाद्दर्शनात् ॥
फलाश्रुतेर्ज्यैष्ठ्या च तत्रिह्वमिति कीर्तितं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गौडचान्द्रपौषस्य क्ष्याष्टमी पूषाष्टका । गौड-
चान्द्रमाष्यस्य क्ष्याष्टमी मांसाष्टका । गौड-
चान्द्रमाष्यस्य क्ष्याष्टमी श्वाकाष्टका । केषाधि-
न्मते गौडचान्द्राश्विनस्य क्ष्याष्टमी अष्टकापद-
वाद्या । तासु क्रमात् पूषमासशकैः षट्पौष-
धिकं आङ्गं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि ॥

अष्टकाङ्ग, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नवपीठी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पाश्चात् ऋक् इति भाषा ।
अष्टपात्, [वृ], षं, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूगा ।
भाकङ्गसा । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, षं, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्ध्वनाभविशेषः ।
तल्पार्थायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।)
लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ हापरमाजी इति
भाषा ॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरयः । इति व्याकरणं । (तस्य
पूरणे षट् । नान्नादसङ्गादेर्मट् ।) यथा ।
काढायनः ।
“अश्रमेऽपि चतुर्दशान् स्त्रीषो भवति चन्द्रमाः ।

अष्ट

अमावास्याष्टमांश्च चततः किल भवेदणुः” ॥
इति आङ्गत्वं ॥ अपि च ।
“सातविंशः दृश्यंतनया यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निश्रामय तदुत्पत्तिं विस्तराङ्गदतो मम” ॥
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकार-
मङ्गलत्रयं । तद्वयथा,—
“अष्टमराशो षड्यो नागः कलसो स्थजनन्तथा ।
वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं” ॥
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गाव्यवपद्धतौ ॥
“लोकैऽस्मिन् मङ्गलान्गच्छौ ब्राह्मणो गौर्दत्ताग्रजः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा षमः” ॥
इति शुद्धितत्वं ॥

अष्टमङ्गलं, षं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णसुखवत्सङ्करकेशप्रसुक्लघो-
टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघटं, स्त्री, (अष्टानिः मङ्गलजनकत्रयैः कृतं
यद्घटं ।) अष्टौषधयुक्तपद्मघटः । यथा,—
“वचा कूळं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्यवृक्षैव पिपप्ली घृतमष्टमं ॥
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।
दृढस्युतिः जुमाराणा पिवतामष्टमङ्गलं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ सुशयः परिमाणमस्य ।) कुडव-
परिमाणं । शरावाङ्गं । इति वैद्यकपरिभाषाया ॥
“प्रहतिभ्यामङ्गलिभ्यात् कुडवोऽङ्गं शरावकः ।
अष्टमानश्च स षेयः” इति शार्ङ्गधरः ॥

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप् ।)
शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोलाकं । इति वैद्यकपरि-
भाषाया ॥
“स्यात्कर्मभ्यामङ्गपत्तं शुक्तिरष्टमिका तथा” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम + डीप् ।)
क्षीरकाकोजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियास्था । तदु-
पलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमी-
युता यद्या युग्मात् । क्ष्या च सप्तमीयुता ।
यथा निगमः ।

“क्ष्यापक्षेऽष्टमी चैव क्ष्यापक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्वान् न जुचचित् ॥
उपवासादिकार्येषु षडध्मिः सनातनः” ॥ * ॥
भविष्यपुराणे ।

“चतुर्दशान् तथाष्टानां पक्षयोः युक्तक्ष्यायोः ।
योऽन्देकेन न मुञ्जति शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमन्त्रयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनान् ।
तदुत्पद्ये सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
ततश्च सततसत्रयज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिव-
लोकगतिश्च फलं । पाशुगुणशुक्लाष्टमीचतुर्दशो-
रारभ्य वर्षे द्यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दशपवास्-
प्रतं ॥ * ॥ काशिकापुराणे ।

“यैषा लजितकान्तास्या देवी मङ्गलमखिला ।
वरदाभयक्षता च दिव्या गौरदेहिनी ॥

अष्ट

रक्तप्रासानस्था च मुकुटकुण्डलमखिता ।
 रक्तकोषेयवस्त्रा तु खितवस्त्रा शुभानना ॥
 नवयौवनसम्पन्ना चार्धभूरी षष्ठितप्रभा ।
 उमया भाषितं मनन् यत् पूज्यं त्वेकमन्तरं ॥
 मन्त्रमास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत्” ।
 एकमन्तरं शक्तिवैजं रूपं ।
 “तथाष्टम्यां नवम्याश्च पुत्रा कार्यां विवृजये ।
 पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचन्द्रिका ॥
 यः पूजयेद्भूमिचारे सुभेद्वैकाक्षिते शिवां ।
 सततं साधकः सोऽपि काममित्थमवाप्नुयात्” ॥* ॥
 ज्योतिषे। श्रवैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 “क्याष्टमीमौ चतुर्दशौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृतये” ॥
 तथा—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदिहाहे तु सप्तमी ।
 चतुर्थङ्गारवारे च अष्टमी च वृहस्पतौ ॥
 अथ यत् क्रियते पापमथवा धर्मसन्धयः ।
 घृष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदद्वयं” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥* ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतं
 वृत्तकथाऽहं श्रीष्ठाष्टमीकथाश्च तत्तच्छब्दे ब्रह्मर्थं ॥
 महाष्टमीकथां महाष्टमीशब्दे ब्रह्मर्थं ॥ तत्र
 ज्ञातफलं ।

“शुभालतः प्राप्तधनः कृशाङ्गः
 सुखी ज्ञपालुर्धुवतिप्रियश्च ।
 चतुष्यदाशो धनधान्यसुक्तः
 स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 अष्टमूर्त्तिः, ष, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तद्व्येकमूर्त्तिनामात्मि । त्विति-
 मूर्त्तिः सर्व्यः १ जलमूर्त्तिर्नवः २ अग्निमूर्त्तिः रुद्रः
 ३ वायुमूर्त्तिर्भयः ४ आकाशमूर्त्तिर्नीमि ५
 यज्ञमानमूर्त्तिः मयुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्भृशदेवः
 ७ सूर्यमूर्त्तिर्नीशानः ८ इति तन्त्रशास्त्रं ॥
 यताः श्रमरूपेणशिवस्याष्टपदाः इति कालि-
 कापुराणं ॥ यथा ।
 “अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचतुस्तमोभयः” ।
 इति बटुकभैरवकोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
 “अध्यामिः रविरिन्दुश्च भूमिरापः प्रमङ्गलः ।
 यजमानः खमद्यौ च महदिवस्य मूर्त्तयः” ॥
 इति शब्दमाला ॥
 (“अवेदि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥
 इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारो च ।
 “तथाधिमिधाय समित्त्वमिदं
 खमेव मूर्त्तन्तरमष्टमूर्त्तिः” ॥)
 अष्टलोकेशः, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्दयथा ।
 सुवर्षे १ रजतं २ ताम्ब्रं ३ रङ्गं ४ सोसं ५ कान्त-
 लोहं ६ सुखलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ इति राज-
 निर्घण्टे ॥
 अष्टवर्गः, ष, (अष्टाणां औषधविशेषाणां रविप्रभ-
 तीनां वा वर्गः) औषधविशेषाष्टकं । तद्दयथा ।
 ऋषभः १ जीवकः २ मेदः ३ महामेदः ४ ऋद्धिः
 ५ वृद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ इति

अष्ट

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतितदौषधगुणाः । रक्त-
 पित्तत्रयवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 (“जीवकर्मभकौ मेदे काकोली ऋद्धिः ऋद्धिके ।
 अष्टवर्गोऽष्टभिर्भ्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
 अष्टवर्गो हिमः सातुर्दशयो युक्तो गुरुः ।
 भद्रसन्धानकृतं कामबलासवलवर्द्धनः ॥
 शतपित्ताखट्टदाहृष्वरमेहहृद्यप्रम्युत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥)
 ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्दयथा । आदौ
 रथादिसप्तमहायां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
 प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिकितरास-
 वधिखादिनकच्छुभद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
 नाङ्गस्यकच्छुभद रेखां विन्यसेत् तत्र रेखादिश-
 कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४६ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
 गुरोः ५६ श्मशोः ५२ शनैः ३६ राहोः ३६
 यतस्तस्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकच्छुभरेखाः
 द्विगुणीकृत्य अष्टाधिक्यत् अष्टभिः शोध-
 येत् । शेषा रेखाः शुभानः ख्याताः । अष्टोना-
 श्चैतानि विन्दुमिरष्टाणां पूर्यं कार्यं । तत्र विन्दु-
 वेत्तुमाः ख्याताः । अष्टौ चैत् तदा विन्दु-
 खगोरभावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
 नामगुणाः ।
 “जीवकर्मभकौ मेदे काकोली ऋद्धिः ऋद्धिके ।
 अष्टवर्गोऽष्टभिर्भ्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
 अष्टवर्गो हिमः सातुर्दशयो युक्तो गुरुः ।
 भद्रसन्धानकृतं वस्यः शरीरवलयवर्द्धनः ॥
 शतपित्ताखट्टदाहृष्वरमेहहृद्यप्रम्युत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥* ॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तगणनया
 रेखाविन्दुभ्यां शुभामफलसूचकजन्मकालीनश-
 यहससुदायः । यथा । अथाष्टवर्गः ।
 “जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।
 खादिनशतं शुभदः त्वितिपक्षसुदृगनादिक-
 पक्षगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
 १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ।
 २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
 ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
 १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

अष्ट

शेषमहाश्राशिवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ९ । १० । ११ ।
 तीक्ष्णोऽदेहोऽद्भवात्मनायुषुःशुभस्थितो ३ । ५ ।
 ६ । ११ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ ।

अष्ट

११ । स्तवः स्तवः कुपञ्चकाष्टरसुदिकृशिवीपगः
 १ । ५ । ८ । १ । १० । ११ । श्रनेयुगात्प्रपञ्चना-
 गरीदेशप्रयोगः । ३ । ४ । ५ । ८ । १० । ११ । १५
 सप्ततः कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थितः । १ । २ । ३ ।
 ४ । ५ । ८ । ११ । सुकरेखाः । ५ । २ । अन्त-
 श्रेखराभिधानमालादण्डकेन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
 शुभः पञ्चरक्तं व्यायमाभ्योधिग्रेलादिकृश-
 म्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो
 रामकालेशगतः । ३ । ६ । ११ । आसुतादिक्रि-
 बाणकुंकाशाशिवार्कौपगो । ३ । ५ । ६ । १० ।
 ११ । १२ । ५ थ सतः कालदन्तावलादिस्थितो । ६ ।
 ८ । १० । ११ । १२ । जीवतो बाणकालेश-
 मार्त्तच्छयात । ५ । ६ । ११ । १२ । स्तवो दैव-
 पूज्यादनेहः श्रिवार्कौपयातः । ६ । ११ । १२ । स्तवो
 वीतिहोषेयु कालेशयात । ३ । ५ । ६ । ११ ।
 स्तवो अमृतः आगुग्याभ्योधिषड्दिकृशे श्रस्थितः ।
 १ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । श्रनिरैखाः ३६ ।
 मत्तमातङ्कणीलाभिधानदण्डकेन श्रनेखराष्टवर्गः ।
 इति दीपिका ॥ * ॥ राजः शुभोर्वाङ्गजवक्रि-
 वेदरुन्मृगो । २ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ ।
 जुरामवेदाङ्गग । १ । २ । ४ । ६ । स्तवः कुजा-
 दिक्रिबाणाङ्गरुन्मृगतो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ ।
 १२ । ५ थ बुधाच्छिप्रापक्षवक्रिबाणरुन्मृगा । १ । २ । ३ । ५ ।
 ६ । स्तवो जीवाड्यथाहवेदाङ्गरुन्मृग । ३ । ४ ।
 ६ । १० । स्तवः शुक्रात् पक्षवक्रिबाणरुन्मृगत ।
 २ । ३ । ५ । ६ । स्तवः सौरात् पक्षवक्रिबाणरुन्मृग । २ ।
 ५ । ६ । स्तवः स्तवः श्रशिवेदेवाश्रिपुरम्भो ।
 १ । ४ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । ५ थ
 राङ्करेखाः । ३६ । मृगेन्द्रविनासाभिधानदण्डकेन
 राजोरुष्टवर्गः ॥ * ॥ सूर्यादिकृशितुसप्तका-
 दशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ ।
 सोमार्त्तवक्रिबाणरुन्मृगादशेष । ३ । ५ । ६ । ११ ।
 भौमार्त्तपक्षवक्रिबाणरुन्मृगा । ३ । ५ । ६ । ११ ।
 बुधात् मङ्कलवदशैकादशेषु । ६ । ८ । १० । ११ ।
 ११ । गुरोः पक्षवक्रिबाणरुन्मृगादशेष । ५ । ६ ।
 ११ । १२ । शुक्रात् पक्षवक्रिबाणरुन्मृगा । ६ । ११ ।
 १२ । श्रनेखिपक्षवक्रिबाणरुन्मृगा । ३ । ५ । ८ ।
 १० । ११ । लमादेकविचतुःपक्षवक्रिबाणरुन्मृगा । ३ ।
 ५ । ६ । ११ । १२ । ५ थ सपरेखाः ३७ ॥ * ॥
 “इति निगदितमिच्छं नेष्टमन्दिशेषा-
 दधिक्रमलविपाकं जन्ममात्तत्र दद्युः ।
 उपचयस्यमिषस्योन्मृगाः पुष्टमिच्छं
 लपचयस्यहनीषारातिभे नेष्टसम्भुत् ॥
 यावती यावती रेखा यष्टायास्यवर्गके ।
 तावती द्विगुणीक्या अष्टामिः परिश्रोषयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभन्तरविन्दवः ।
 अष्टाभिल्लु समो यत्र तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥
 रेखा यष्टाच्छुभे देया विन्दवश्चेतरत्र तु ।
 रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ।
 रेखाधिकं शुभं क्षेत्रं तद्विन्दोरष्टाशुभम् ।
 श्रीरानन्दस्यथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा ॥

अष्टा

मलिनोऽथ विपञ्चैव हानिर्भवेत्तथा ।
 ह्यादिरेखा ह्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमत् ॥
 रेखाया वस्तरो ज्ञेयः साङ्गसप्तदिनं समे ।
 अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्धु विन्दुषु” ॥
 इत्याद्युर्ध्वः । इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी ।
 “अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नमश्चरैः ।
 गोचरस्थैस्तदप्रामौ तदप्रामौ च वेद्युगैः ॥
 त्रतरम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकम्भेणि ।
 अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
 “सततं दिशति नराणां
 राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं ।
 भावफलं प्रथमाङ्गं
 दृष्टिफलाभ्यर्द्धसुतेषु” ॥
 इत्यष्टवर्गार्थकथनम् । इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥
 अष्टअवाः, [स] ऽं, (अष्टौ अवांसि यस्य । चतु-
 र्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्त्तव्यता तथात्मम्) ।
 ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अष्टकपालः, ऽं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं
 भक्ष्य इत्यणोद्दिगोर्लुगणपत्ये इति लुक् । अष्टनः
 कपाले हविषीत्यात्मम् ।) यज्ञविशेषः । यत्र
 अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्ता ह्ययते । इति
 अतिः ॥
 अष्टाङ्गुली, ऽं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
 तादृशोऽर्थः ।) अष्टद्वयघटितपुजेपकरणावि-
 शेषः । यथा,—
 “आपः क्षीरं कुशायाणि दधि सर्पिः सतसुलाः ।
 धवाः सिद्धार्थकाश्चि व अष्टाङ्गाः प्रकीर्त्तितः” ॥
 इति तन्त्रम् ॥
 “आपः क्षीरं कुशायाणि हृतं मधु तथा दधि ।
 रत्नानि करवीराणि तथा रत्नश्च नन्दनम् ॥
 अष्टाङ्ग एव अर्थो व भानवे परिकीर्त्तितः” ॥
 इति काशीखण्डम् ॥
 अष्टादश [न्] चि, (अष्टाधिका दश ।) अष्टाधिक-
 दशसंख्या । १८ आठार इति भाषा । निम्बक-
 वचनान्तशब्दोऽर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (यथा मनुः ।
 “अष्टादशस्य मागधु निवद्धानि ष्यक् ष्यक्”) ।
 अष्टाष्टादशवाचकशब्दाः यथा । द्वीपः १ विद्या २
 पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५ । इति कविकल्पलता ॥
 (“अष्टाहताष्टादशतां जिगीषया
 नवद्वयद्वीपष्यकजशशियाम्”)
 इति नैषधे ।
 “अष्टादश पुरायानि जला सत्ववतीसुतः” ।
 इति भारते ॥
 अष्टादशाङ्गः, ऽं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्) ।
 अष्टादशदश्यात्मकपाचनं । स चतुर्विधः । दश-
 मूल्यादिः १ । भूमिन्वादिः २ । द्राक्षादिः ३ ।
 सुखादिः ४ । तद्वयथा ।
 “दशमूली शठौ षड्ङ्गी पौष्करं सदुरालभा ।
 भार्गी कुटजवीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
 अष्टादशाङ्ग इत्येव सन्निपातज्वरापहः ।
 कासहृद्गहपात्रार्त्तिसिद्धिक्वासासधमीहरः” ॥ १ ॥

अष्टी

“भूमिन्वादाष्टप्रमूलमहौषध्या-
 तित्तेन्द्रवीजघ्निकेभकयाकथायः ।
 तन्मूलापकसग्राहचिदाहमोह
 आसादिशुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति” ॥ २ ॥
 “द्राक्षाहता शठौ षड्ङ्गी सुस्तकं रत्नचन्दनं ।
 नागरं कटुका पाठा भूमिन् सदुरालभं ॥
 उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं काण्डकारिका ।
 पुष्करं पिचुमईश्च क्षायं जीर्णम्बरापहः ॥
 कासं आसश्च विषमं श्वथुदूरपाश्र्वं ।
 अष्टादशाङ्गसुदितमेतत् स्यात् सन्निपातसुत्” ॥ १ ॥
 सुस्तपर्यटकोशीरदेवदाहमहौषधं ।
 त्रिफला धन्वथासश्च नीली कामिस्तकं चित्रम् ॥
 किराततिलकं पाठा बलाकटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्लीमीमूलं सुखाद्यो गण उच्यते ॥
 अष्टादशाङ्गसुदितमेतद्वा सन्निपातसुत् ॥
 पिचोत्तरे सन्निपाते हितसौक्तं मनीषिभिः ॥
 मन्वास्तम्भउरोघाते उरःपान्त्रिशिरोग्रहे” ॥ ४ ॥
 इति सूत्रबोधः ॥
 अष्टापदः, ऽं, क्री, (अष्टसु धातुषु परं प्रतिष्ठा यस्य ।
 पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ यदानि यथेति वा । अष्टनः
 संख्यामिति दीर्घः ।) स्वर्णं । धुस्तूरः शारीयां
 फलकः । इत्यमरभेदिनीकरौ । पाशार क्क
 इति भाषा । यथा “धुस्तूरः कनकाङ्गयः” । इत्य-
 मरदर्शनात् । अष्टापदशब्दस्य कनकावाचकत्वाच्च
 (“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयेः”)
 इति कुमारसम्भवे ॥
 “श रामकरसुक्तेन निहृतो द्यूतमण्डले ।
 अष्टापदेन बलवान् राजा वक्त्रधरोपमः” ॥
 इति हरिवंशे ॥
 अष्टापदः, ऽं, (अष्टौ यदानि यस्य ।) शरभः
 मर्कटः । इति मेदिनी । लूता । चन्द्रमङ्गी ।
 क्रिमिः । कैलासपर्वतः । इति जैमिनिः ॥ को-
 लकः । इति धरणिः ॥
 अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः । संख्यासु पूर्व-
 स्थेति पादस्यान्तसोपे पादोन्वयतस्यामिति डीपि
 पादः पत् ॥) चन्द्रमङ्गी । इति मेदिनी ॥
 अष्टारचक्रवान् [त्] ऽं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
 विद्यते यस्य । अष्टारचक्रं + मनुप् । मस्य वः ।)
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
 दर्पणाः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
 स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
 १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
 शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६
 खड्गी १७ दण्डो १८ विभूषणः १९ बालव्रतः
 २० पञ्चमीरः २१ सिंहाङ्गुलिः २२ शिखाधरः
 २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अष्टिः, स्त्री, (अस्यते ष्यथियां चिप्यते इति + अत्
 + स्तौ । ष्यथोद्ग्राहत्वात् वल्म ।) वीजं ।
 इत्युषादिकोषः ॥ आँटि इति भाषा ।
 अष्टीवान् [त्] ऽं, क्री, (अतिप्रयितमस्थि यस्मिन् ।
 अस्थि + मनुप् । मस्य वः । आसन्दीवदष्टीवदिति
 निपातनादस्थिषब्दाच्छीभावः ।) जासु । इत्य-

अस

मः ॥ षाँटु इति भाषा ।

अस न भावे । (अदां-परं-सकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । न अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादासः । (वि + अति) । अतिक्रमे । पराभवे । “अन्यो अतिक्रमे तु ममापि धर्मः” इति मट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र ममाभिख्यात् दीयताम्” । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे । “तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिच्छानसुखश्रियाम्” । इति कुमारः । (प्राद्व्) प्रादुर्भावे । उद्भवे । “महाभूतादिदत्तौः प्रादुरासीत्तमोऽनुदः” । इति मनुः ।)

अस इ र य उ ङेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । य अस्यति । उ अक्षिता अस्त्वा । इत् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं महागदा इति मट्टौ वाष्णीत्ये श्रुतः श्रानः । इति दुर्गादासः ॥

“तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रामो रामावभोधितः” । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे । “वङ्गभिश्चैकमन्यस्यनेन च बहून् जनान्” । इति रामायणे । (वि + अति) उपाने । “अवस्तुपाणिना कार्यसुपसंयुक्तं गुरोः” । इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चौरानास्यस्त्रजस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दक्षपुष्पी” ।

इति रामायणे । (अभि) अभाष्ये ।

“अस्यस्यति तटाघातं मिर्जितैरावता गजाः” । इति कुमारः । (नि) निक्षेपे । “न महिषो न्यस्यति भारसुयम्” । इति मट्टौ । (उप + नि) प्रक्षालने ।

“स तु तत्र विशेषदुर्जनः सदुपन्यस्यति ह्यवबर्णयः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमाणादिना दृढीकरणे ।

“तथा च मया ससुपन्यस्येऽपि मन्वेत्यवधानं वाक्पाकृत्यश्च कृतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति + नि) स्थापने ।

“तथैवायुधजालानि भाटभ्यां कवचाणि च । रथोपस्थं प्रतिन्यस्य सधर्मं कठिनं च यत्” ॥ इति रामायणे । (निर्) दृढीकरणे । पराभवे ।

“यथास्ति सर्वेषुभूतां निरास्यत्” ।

“तानहिंदददादीच निरास्यश्च तथाहसान्” । इति च मट्टौ । (परि) विस्तृते । “पर्यस्यिह निचयः सहस्रसंख्या” । किराते । “तामोक्तु पर्यस्यश्चः क्षितस्य” । इति कुमारः । पातने च ।

“दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” । इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे । यथा,—

“सर्वोऽप्यवयवोऽज्ञा समस्यते”

“अथयं समर्थेन सह समस्यते” ॥

इति च पाणिनिः । इत्यादिः ।

अस न् अघार्थे । (भादिं-उभं-सकं-सेट् ।) अघार्थो दीनियद्वहगतयः । “वासुदेवं परित्यज्य षोऽन्य-देवसुपासते” उपगच्छतीत्यर्थः । तावत्या उत्पत्त्या-

अस

इवास यत् इवादिस्त्रियै अनेकापत्वात् सत्तार्थोऽयमपीति रमानाथः । असुप्रयोगादन्यत्रापि परोक्षायामस्तेर्भूभावं केचित्च्छन्तीति धातुप्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, त्रि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरिमितः । न विद्यते संख्या यस्मिन् वङ्गरीहिः । अगणनीयः । यथा,—

“असंख्यं दिपराद्द्विदि पुद्गलात्माखननकम्” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“शतयोजनविस्तीर्णैः शतखन्धसमन्वितैः । असंख्यशाखानिकरैरसंख्यफलसंयुतैः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, त्रि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते । “अङ्गुल्यग्रेण यन्नातं यन्नातं मेरुशङ्खिनं । असंख्यातश्च यन्नातं तत्सर्वं निष्कलं भवेत्” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृतः, त्रि, (न संस्कृतः । नञ्समासः) । संख्यारहितः । यथा । आप्लम्बः ।

“असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारागः” ।

इति युद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् । यदि खेहाचरेद्भ्रातृर्ह्यसिप्यीकरणं विना” ॥

इति ।

“असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कार्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥

इति च आद्रतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्यं, क्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम्) । संस्कृतेतरमात्रा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ । अपभ्रंशः ३ । इत्यमरटीका ।

असंस्थानं, क्री, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न संस्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ।

असंहृतः, पुं, (न संहृत्यते येन । न + सम् + हृन् + कर्णे क्तः) । अहृद्विशेषः । स तु सेनानां पृथगुत्थितः । इति रायसुजुटादयः । (दृढः । भोगः । मखलः) । असमूहिते अहृते च त्रि ।

असंहृतः, त्रि, असंघनः । संहृतो लभः न संहृतः असंहृतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

असङ्गत्, व्य, (न सङ्गत् । नञ्समासः) । पुनः पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ।

“अनेकस्यैकधा सायमसङ्गत्वायैकधा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अभ्रग्राद्येनासङ्गत्वेतान् गुणेषु परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असङ्गस्थितः, त्रि, (न सङ्गस्थितः । नञ्समासः) । सङ्गत्वाविषयः । यथा । विशुपुराणे ।

“कर्मोत्पत्त्यसङ्गस्थितवत्प्रणानि संन्यस्य विश्वौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममशीमगन्ते तस्मिन् कथं ते त्वमनाः प्रयासि” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्गुष्णः, पुं, (न सङ्गुष्णः) । विकृतः पश्याः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्गः, त्रि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु द्विपराद्द्विदिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गतः, त्रि, (न सङ्गतः । नञ्त्सुप्रभः) । सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुञ्जीति प्रसिद्धिः । यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुत्रं प्रति सङ्गतमपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्यामिघाने तादृशमिधानप्रयो-जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं प्रति सङ्गतिरिति पुत्रवशिष्टेनियमितं सङ्गति-त्वं वाच्यं । इत्यनुमितिपृथगदाधरी । अयुक्तः । यथा देवीपुराणे ।

“यक्षद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्

पूज्या तदा जन्मभंसंभुता च ।

असङ्गता भेग दिनद्वयेऽपि

पूज्या परा या भवतीह यत्नात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असम्भः । अशङ्कितः । यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव ऋषिभञ्जते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः) । अष्टा । अमिचारिणी तत्पर्यायः । पुंस्त्री २ धर्मिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्यरी ६ खेरिणी ७ पाशुषा ८ । इत्यमरः । ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १००० १००१ १००२ १००३ १००४ १००५ १००६ १००७ १००८ १००९ १०१० १०११ १०१२ १०१३ १०१४ १०१५ १०१६ १०१७ १०१८ १०१९ १०२० १०२१ १०२२ १०२३ १०२४ १०२५ १०२६ १०२७ १०२८ १०२९ १०३० १०३१ १०३२ १०३३ १०३४ १०३५ १०३६ १०३७ १०३८ १०३९ १०४० १०४१ १०४२ १०४३ १०४४ १०४५ १०४६ १०४७ १०४८ १०४९ १०५० १०५१ १०५२ १०५३ १०५४ १०५५ १०५६ १०५७ १०५८ १०५९ १०६० १०६१ १०६२ १०६३ १०६४ १०६५ १०६६ १०६७ १०६८ १०६९ १०७० १०७१ १

अस

असत्

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्रैव नो इह" ॥
इति श्रीभवद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥३॥
निन्दितः यथा,—

“असत्कृष्णप्रसूता या कान्तं विशातुमक्षमा” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डं ॥ अतिस्यं । यथा ।
“अज्ञानतु सदसञ्ज्ञामनिर्वचनीयं” । इत्यादि
वेदान्तसारः ॥

असत्ययः, पुं, (न सन् पश्याः ।) मन्दपथः । तत्प-
र्यायः । कुपथः २ कापथः ३ शब्धः ४ दुरधः ५
अपथः ६ कदम्बा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदधोवा, (अ) त्रि, (असत् निर्विद्वज्ज्ञानमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + ङच् ।) असदध्य-
यनशाली । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

असदृशः, त्रि, (न सदृशः । नञतत्पुरुषः ।) अ-
तुल्यः । अतुल्यः । सदृशसदृशी स्मृतिरिति पुष्प-
दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तप्राप्त्यमकुर्व्याः सम्यक्फलवाभूयात् ।
कुर्व्याको वित्तप्राप्त्यनु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असदृशः, पुं, (असति अप्राप्येवन्तुनि यश्चः आयाहः) ।
अक्षुद्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
इट आवदार इत्यादिभाषा ।

असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणं ।
इति मेदिनी ॥ (“द्वयानिरसने विनियोगः” ।
इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, उच्चविशेषः । पिशाशास इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । महासर्पः २ सौरिः ३ बन्धुकपुष्यः
४ प्रियकः ५ वीजवृद्धः ६ नीलकः प्रियसालकः ७ ।
“प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरुसनेरसनैरुचार्थता” ।

इति शिशुपाले । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
तिक्तत्वं । वातार्तिदोषगणदोषरक्तमण्डलनाशित्वं ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उच्चभेदः ।
आसन इयि ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्तः २
वनेसर्पः ३ महासर्पः ४ । इति रत्नमाषा ।
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
वल्लभः ।

(“वीजकः पीतसारश्च पीतप्राणक इत्यपि ।
बन्धुकपुष्यः प्रियकः सर्पकश्चासनः स्मृतः ॥
वीजकः कुक्षीसर्पश्चिभनेहृदयजिमीन् ।
इतिश्लेषोऽक्षपित्तञ्च लब्धः कोशो रसायनः” ॥
इति भावप्रकाशेऽप्यु पथ्यायगुणौ कथितौ ।)

असनपर्यी, स्त्री, (असनस्य पर्यीमिव पर्यीमस्याः) ।
उच्चविशेषः । तत्पर्यायः । बालकः २ शीलकः ३
श्रीतलवातः ४ अपराजिवा ५ शयपर्यी ६ ।
इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीलकः ८ सनपर्यी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ।
ओसान इति सारसन्दरी ॥

असनः, [वृ] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
असन्तुष्टः, त्रि, (न सन्तुष्टः । नञ्समासः)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
“असन्तुष्टाः दिना नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
इति चायकं ॥

असन्नदः, त्रि, (न सम्यक् नदः स्वकार्यक्षमः ।)
समुद्रूतः । पण्डिताभिमागी । दर्पितः । इति
जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥
असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनादरः ।
असाधुमानं । असच्च तत् मानघ्नेनि कर्मधारय-
समासनिष्पन्नं ॥

असभ्यः, त्रि, असमासत् । समातुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नञ्समास-
निष्पन्नः । खलः । यथा,—

“अयन्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे
श्रुताग्रजान्ते न्यबधीत् सुरेश्वर ।
स तेऽवतारं पुरश्चः समर्पितं
श्रुताधुनेवाभिसरत्युदायुधः” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य) । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इत्येषा
सहकारिशक्तिरसमा माया दुस्त्रोतितो मूल-
त्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्योति यस्योदिता” ।
इति कुसुमाञ्जली १ खण्डकः ॥

असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम्) असङ्गतं ।
अतुल्ययुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जितं २ दुःससङ्गं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रशयादितन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
“शोशिन्यस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ।)

असमयः, पुं, (अयपकृष्टः समयः । नञ्समासः) ।
अकालः । दुःसमयः । यथा,—
“रतान् जनान् सेवेत व्याधिसङ्घञ्च दुर्जयः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ऽसिष्यति” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
असमर्थः, त्रि, (न समर्थः । नञ्समासः) । अशक्तः ।
दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्भवानि वा दद्याद् यद्दुष्कृद्दिगुञ्च भवेत्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवायिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
कारणेण वा सह एकस्मिन्मर्थे समवेतं कारणम्) ।
समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपाकद्वय-
संयोगः । रतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न हृदया ये कारय हृद्य । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणन्तु सर्व्वेच त्रये गुणः
गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्ममात्रवृत्ति त्रयसमाप्यसमवायिहेतु-
त्वम्” ।)

असमानं, त्रि, (नास्ति समानो यस्य) अतुल्यं ।

विजातीयं । सजातीयभिन्नं । यथा शूद्रः ।
“समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा” ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

असमानं, त्रि, (न समाप्तं । नञ्तत्पुरुषः) समा-
प्तिरहितं । असम्युक्तं । अनियम्नं । यथा । स्मृतिः ।
“असमाने व्रते पूज्यं नैव कुर्म्यद्भवताम्बरं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [न्] त्रि, (समीक्ष्य विचिन्व न
करोतीति । असमीक्ष्य + क्त + षिणि ।) अवि-
वेचनायुक्तकर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । आक्षुः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवेतत् ममासमीक्ष्य
कारियः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, त्रि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । नञ्-
समासः) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवनद्धं २ ।
इति जटाधरः ॥

(“असम्बद्धकृतश्चैव यथारो न ऽसध्यति” ।
इति मनुः । विप्रशुक्लः । अनियमः । यथा भारते ।
“असम्बद्धा महाराज । तान् निरुहन्ति ते गजाः”
इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । नञ्समासः । अन-
भिमतः । तत्पर्यायः । प्रणायः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“असम्मतः कालव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवकोशप्रमयात् प्रपन्नः” ।
इति कुमारैः)

असम्मानं, स्त्री, असमर्थादा । अपमानं । सम्यक्ज्ञाना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास-
निष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस + अर) उच्चविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जुजुरसौका इति ख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नञ्समासः) । शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्त्रियामसहयोऽप्यस्यादिति
प्रस्तोते” । इति महावीरचरिते ।
“प्रिया मुञ्चयथ स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।
इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे ।

“अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणाद्यप्येससहनं ततोऽनः समुदाहृतम्” ॥
इति ॥)

असह्यः, त्रि, (न सह्यः । नञ्तत्पुरुषः) । असह-
नीयः । असोद्यः । सह्यायोगः । यथा,—
“वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वधः ।
असह्यं चातिदुर्बल्यं मेघान्तरितं प्रवत्” ॥
इति महाकाण्डकं ॥ चातिदुर्बल्यत्वात्तत्र दुर्बलो
ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, त्रि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
नञ्समासः) साधारणभिन्नं । असामान्यं ।
विशेषः । न्यायमते साध्यथापकीभूताभावप्रति-
योगिहेतुः । यथा वज्रिमान् जलत्वादित्यादिः ।
यथा । “यत् प्रयागे त्यह्वाने शोडीकृते
माघसप्तमीक्षानादावसाधारणसङ्ख्येन पुनस्तथैव

असा

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथ्यादितत्त्वं । किञ्च "असाधारणशरीरव्यापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-मनिच्छन् दद्यात्" । इति दायभागः । अतुल्यं । इति शूद्रवर्गसाधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाधो, चि, (न साधो साधवित्मशकम्) असाधनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितव्यं । यथा.—

"सहजाग्नि त्रिदोषाग्नि यानि चाभ्यन्तरा वलिं । जायन्तेऽर्शांसि संयज्ञान्त्वसाध्यानि निर्दिशेत्" ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामप्रताप्तकम् । नासाधो विद्यते तस्मिन् त्रिषु लोकेषु पार्ष्णिनि" ॥ इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रम् ॥ ("साध्या याप्यलमायान्ति याप्याश्चासाध्या तथा । न्नितं प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" । "अमर्म्मोपहिते देशे शिरासन्व्यश्रित्विति । विकारो योऽपुत्रयर्थेति तदसाध्यस्य लक्षणां" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

असाधो, स्त्री, (न साधो । नञ्समासः ।) अपतिव्रता । यथा ज्योतिस्तन्त्रम्,—

"कन्यातुलाम्भिभयुने च साधो श्रेष्ठेभ्यसाधो धनवर्जिता च । निन्द्येऽपि लभे द्विपदाश्च इह । क्रान्तादिश्रेष्ठेऽपि नान्यभागः" ॥ इति ।

असान्नं, चि, (न सान्नं निविडं । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अनिविडं । विरलं । इति जटाधरः ॥

असाभ्यतं, व्य, (न साभ्यतम् युक्तम् । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अयुक्तं । अयुचितं । तथा च काशिकासः ।

"विष्वक्चोऽपि संवर्द्धं स्वयं क्लेशमसाभ्यतम्" । इति । कुमारे २ । ५५ ॥

"सम्यग्यसाभ्यतं वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना" । इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियाभन-योर्गन्धत इत्यसाभ्यतम्" । इति रघु १ । ६० ।

असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य ।) यरगृहलक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, चि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु । शिरांशुशुभ्यं । तत्पर्यायः । फस्यु २ । इत्यमरः । निःसारं ३ निष्कलं ४ । इति शब्दरत्नावली । वाचं ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—मनुष्यं हितायां ८ । २०३ । "नान्यदन्त्येन संच्छेच्छुभं विज्ञेयमहेति । न चासारं न च मूत्रं न दूरे न तिरोहितम्" । "असारं खलु संसारं त्रीणि साराणि भावयेत्" । इति हितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसारया लघुवच्छब्दं नरः ।" इति माघे ॥

"नह्यनामयसारयां समवायो बलावहः" । इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिमिमा देहमतामसारताम्" । इति रघुवंशे ॥ "अतो विपरीतास्तसाराः" । इति चरकः ॥

असारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति राजनिर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥

असि

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं । अतुल्यं । इति साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री, (अस्यते अचगच्छनेन पापानि दूरी-करोति या । अस + इत्) नदीविशेषः । सा च काशीदेशदिग्दिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराज्ञेय काशीवासोऽत्र कारुणं । असिश्च वरयाः यत्र क्षेत्ररक्षाहृतौ हते ॥ वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महायुगे ।

असेश्च वरगायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका । वाराणसीह कश्यामशदिव्यमूर्त्त-रत्नयुज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।

विश्वेश्वरदृक्कृष्टसि यत् सहसा प्रविशन्नरूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥ जातो मृतो बह्वेषु तीर्थैर्वरेषु ये त्वं जन्तोर्यं जातु भवशास्त्रभृक्षिभज्य ।

वाराणसीति गदवीह मृतोऽभ्यतस्य प्राप्याधुना मम वलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥ इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्रभेदः । खड्गा तरवाल इत्यादि भावा । तत्पर्यायः । खड्गः २ दिक्षिः ३ चन्द्रहासः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मखलायः ७ करपाणः ८ क्षपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्राक्षजः ११ रिष्टिः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः १५ तरवारिः १६ तरवालः १७ क्षपाणकः १८ करवालः १९ क्षपाणी २० शस्त्रं २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

("पर्येशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविशन्न स । वैरुप्यपौनरुक्तेन भीषण्यं तामयोजयत्" ॥ इति रघुवंशे १२ । ४० ॥

"सुन्दरान्धैः समे युधेदनुपे नौद्विपैस्तथा । उन्नयुष्माहते चापैरसिचभेरायुधैः स्थले ॥" इति मनो ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्वया ।

"असिन्विषसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधागे दुरासदः । श्रीर्गर्भा विजयश्चैव धर्मपाशो नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव नामानि खयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं क्षत्तिका ते तु गुरुदेवो मङ्गेश्वरः ॥

हिरण्यक्ष शरीरन्ते धावा देवो जनार्दन । पिता पितामहो देवत्वं मां पाशय सर्वदा ॥ नीलभीमूतसङ्गाशक्तीक्ष्णाशङ्कः क्षुण्णोदरः । भावमुद्धोऽमर्षयश्च असिज्जासथैव च ॥

इयं येन घृता क्षौणी हृत्वश्च महिमासुरः । तीक्ष्णधाराय मुद्राय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥ इति लक्ष्मणन्दिकेश्वरपुराणोद्युगोत्सवपद्धतिघृता-वाराहीतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस + इकन् ।) अश्वरचिक्वयोर्न्धभागः । इति ज्ञेयचन्द्रः ॥

असिक्ता, स्त्री, असिक्ती । दात्री । इति जटाधरः ॥ ("गतेऽग्यास्तूर्णमसिक्तागां" । इति पाणिनिः ।

असि

असिक्ती, स्त्री, (न सितता युक्तकेशाः । कन्द्वि क-मेक इति तस्य क्तः नान्तसात् डीप् च ।) अश्व-दान्तःपुरचारिणी प्रेया । इत्यमरः । नदी वि-शेषः । इति मेदिनी । (दक्षपत्नी वीरशसुता । यथा हरिवंशे । "असिक्तीमावदृत्पत्नीं वीरशस्य प्रजापतेः । सुजा सुतपसा युक्ताम्" इति ॥

असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं । इति जटाधरः । षोडशलिङ्ग इति भाषा ॥

असितः, पुं, (न सितः युक्तः । नञ्समासः ।) कृष्णवर्णः । तद्विशिष्टे चि । (यथा एष्यदन्ते ॥ "असितगिरिनिभं स्यात् कञ्जं सिन्धुपात्रम्" । "चकाशे त्रिनिविष्टेन स सम्येव निश्राडसिता" । इति रामायणे) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । कृष्ण-पद्मः । इति हज्जायुधः ॥ (खनामख्यातः सुख-वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" । खनामख्यातः कश्चित् खासप्रियो मुनिः । यथा हरिवंशे ।

"असितस्यैकपर्णा तु देवस्य महात्मनः" । पर्वतभेदः । यथा भारते,—

"तत्र पुण्ड्रदः ख्यातो मेनाकश्चैव पर्वतः । बहूमूलफलोपेतस्वसितो नाम पर्वतः" ॥

असिता, स्त्री, (न सिता ।) असित पत्नियोः प्रति-षेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य कृत्वा-रादेशश्च न ।) नीलोत्तलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ या अश्वदा महादेवीभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः पुन अशरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या अश्वदा युवती ह्यग्यकेशा प्रेया दासी अन्तःपुरे चरति सा इति सारसन्दरी । (खनामख्याता स्वर्देशा । यथा हरिवंशे ।

"असिता च सुजाञ्जस्य सुसुती यथा" ।) असिताभ्रशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अन्तो मेघ-इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

असितार्क्षिः [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्क्षिः शिखा यस्य ।) अर्षिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री, (असितसुतलम् ।) नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः । (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कषायापि पित्रस्तृक्षुराणि च" ॥ असिदंष्ट्रः, पुं (असिदिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जन्-जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + खार्ये कन् ।) असि-दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपाङ्गं । असिद्धं । इति रत्नमाला । सिद्धिरिव । ("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति व्यासः । न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपद्यते ।
कालात्ययोपदिष्टश्च त्वेवाभासस्तु पञ्चधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः) अपि-
प्यनिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १,
यथा काञ्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादि १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतं काञ्चनमव-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादिशब्दादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिर्न्याय्य ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिया ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो नवेन्ननिमये गिरिः ।
ऋदो त्रयं धूमवत्वादनासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्मलं करोतीति ।
असि + धाव + अच्) शस्त्रमाज्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकश्च इति भाषा ।
असिधावकः, पुं, (असिधाव + खार्थे कन्) असि-
धारकत्वात् । अस्त्रमाज्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
सादृश्येन कुरिकाया कन्दत्यसादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हज्जायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्रः, पुं, (इन्द्रपत्रे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य) इन्द्रुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुणनाम लक्षणं । इति राजनि-
र्वणः ॥
असिपत्रकः, पुं, (असिपत्र + कन्) इन्द्रुः । इति
त्रिकाटश्लेषः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं) नरकविशेषः । “पत्रैश्च विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्मिन्निजपथादना-
पद्यपगतः पायच्छब्दोपगतस्त्वसिपत्रवनं प्रवेश्य
कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्मते धावमानः
उभयतोधातैः स्थावनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हवोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
पदे निपतति सधर्मोहा पाषण्डानुगमनफलं
सुक्ते” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं श्रेष्ठं चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै व्यलदप्राक्तुलावनिः ॥
तत्रा सुस्यंकारैश्चलैः कल्पकाणाभिदाहलैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकिलः ॥
तन्मध्ये च वनं श्रौतं खिगपत्रं विमाष्यते ।
पत्राणि यत्र खड्गानि पत्रानि दिग्वसतम्” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपृच्छकः, पुं, (असिरिव पृच्छो यस्य) शि-
खारः । इति हारायकी ॥
असिपृष्णिका, स्त्री, (असेः पृष्णीव) कुरिका ।
इति हज्जायुधः ॥
असिपृष्णी, स्त्री, (असेः पृष्णीव) इत्यमरः । कुरिका ॥
कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्वाहो यस्य)
विट्छदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (हरिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेया ॥)
असिनेतिः, पुं, (असिर्हेति प्रधानास्त्व यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । निखिलिकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । असु + उ) चित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असु, पुं, (अस्यन्ते इति असु + उ) प्रायः
पञ्चधायेषु वञ्चवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमस्त्वपि संव्यजन्ति” ।
इति नीतिप्रतप्ते ॥ ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यन्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
याम्नां प्राप्नोति संपत्तं प्रवेष्टुं च सुखासुखम्” ।
तत्रैव ॥ ७० ।
“न कर्मै निष्कलं कुर्यान्नायत्नामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुनां धारणं) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभृत्, त्रि, (असृत् विभर्तीति । असु + भृ +
क्विप्) प्राणी । जीवः । यथा । “दृत्व इव
असन्त्यसुभृतो यदि तेऽसुविधा महदहमादयो
ऽहमस्त्वजन् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ७७ अध्याये १४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस + उरन् । यदा न सुरः विरोधे नञ्त्त्-
पुरषः । यदा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपत्ने
असति दीप्यते इति उरन्) सुर विरोधी ।
स तु काश्यपात् दितिर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ अन्नारिः ५ दानवः ६
शुक्रप्रियः ७ दितिपुत्रः ८ पून्नेदेवः ९ सुरद्विद
१० देविरिणः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
“सुराः प्रतिग्रहादेवाः सुरा इवभिविश्रुताः ।
अप्रतिग्रहणात्तस्य दैतेयास्सुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुरार्या रिपुः) विशुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते स शोभनो रसेा यस्याः)
वर्मरी । इति रत्नमाषा । वावृ इ तुलसी इति
भाषा । (वर्मरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः)
असुरा, स्त्री, राज्ञिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
असुरारुः, स्त्री, (असुरसाङ्गा आङ्गा यस्य) कांस्यं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (असु + उरन् + डीप्) राजिका ।
इत्यमरटोकायां भरतादयः । राई रसा इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुख्यं, स्त्री, (न + सुखं + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
सुख्यः, त्रि, (न सुखः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । रीगि ॥

असृ

असृज्जगं, स्त्री, (न + सृज् + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असृया, स्त्री, (असृ च असृयायाम् । असृ + यक् +
अ) गुणधु देधाविक्रयः । परगुणे देषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असृयान्गुणार्द्धां नामोद्घातवासद्दिघाता ।
रोधोद्घोषम्भविभेदावज्ञाक्रोधैर्ज्ञादिहृत्” ॥
इयश् “हर्षासृया विषादा” । इत्यादिना व्यभि-
चारिभावमर्थेऽपि परिगणितम् ॥)
असृय्यम्पश्या, स्त्री, (सृय्यमपि न पश्यति या । न +
सृय्यं + वृश् + खश् । सव्यपि सृय्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सृय्यदर्शनाभावमात्रम् सृय्ये-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्च न
भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कणापपाणिनी ॥
“असृय्यम्पश्रुत्वा न किमभीष्टराराय्ये” ।
इति भट्टः ॥
असृय्यम्पश्रुत्वा, स्त्री, (सृय्यं आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
असृय्यम्पश्रुत्वा, स्त्री, (सृय्यं आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
नञ्समासः) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ञ्] स्त्री (न + सृज् + क्विप्) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्रपोडायै
ज्यौकसान्” । इति दृष्टान्तप्रतकम्) कुजुर्मं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुभादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतबोधप्रयोगः ॥ तत्र ज्ञातफलं ।
“धनी कुक्षुपः कुमतिदूरात्ता
विदेष्टामो रथिरप्रभोपाः ।
महापलोभी पुरुषो यजीया-
नश्च प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कोष्ठीप्रदीपः । रक्षार्थं यथा । वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदाश्चि मज्जुशुक्राणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृक्सांसं दग्धा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्वैलक्षणां” इति माधवकरः ॥
“विदासृजं विरुद्धं तत्तथासृक् प्रदृश्यं ।
भजतां विधिहीनश्च सप्रजागरमेयुनं ।
प्रायेण सुकुमारार्यामचम्यगशीलिनां ।
अभिधातादसृक्षेष्टं दृष्ट्यामर्षणं दूषिते ।
वालनेः शीतलैर्वायुर्दृष्टः क्रुद्धो विमार्गकः ।
तादृशनासृजा सृजः प्राक् तदेव प्रदृष्येत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः स्नेहश्चापि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्षाद्वाद्वालाके वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीरायां यातिपश्चात्ततः क्षयः ।
मदसृक्श्च अमार्गानां वातविष्णुचरसृक्जिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां शृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्कारः, पुं, (असृक् शोयितं करोतीति । असृज् +
कृ + ट) शरीरस्थधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(भुक्त्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रक्षरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसात्रयं ततो मांसं मांसाग्नेः प्रजायते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
पा + ड) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अस्ता

अष्टधरा, स्त्री, (अष्ट् + धरात् + ध + अच् ।) चम्पे । इत्यमरटीकाया भर-
तादयः ॥

अष्टघटी, स्त्री, ए, (न + ष्ट् + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

अष्टेचनकं, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ ल्युट् । संज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् लते
रन्तो नास्ति तत् । अथनाप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
याहान्के दिख्या हस्तिर शेष ना ह्यय एमन वस्त ।
(“नयनयुगासेचनकं मानमक्ष्यापि दुष्पुपं”)
इति साहित्यदर्पणे ॥

असौम्यखरः, त्रि, (असौम्यः कठोरः खरो यस्य ।)
काकवत् मन्दखरयुक्तः । तत्पर्यायः । अखरः २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

असौख्यं, स्त्री, (न सौख्यं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अप्रशंसितं । अनातिशयं । नञ् पूर्व्यात्
सुदुःशब्दात् भावे षाप्रत्ययः ॥ (“गमनमलसं श्युत्वा
दृष्टिः शरीरमसौख्यं” । इति मालतीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । “असौख्यं मलापत्तिस्तपस्तु विरह-
ज्वरः” ॥

अस्तः, पु, (अस्यन्त रविकिरया यस्मिन् । अस् + त् ॥)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
व्याभृत् २ । इत्यमरभेदिन्यौ ॥
(“विडम्बयत्वन्निमग्नस्यथम्” । इति रघुः ।
“सहृद्विखरश्चैव नागातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽुत्तं नाम पर्वतं” ॥
इति हरिवंशे ।)

अभात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्त, त्रि, (अस् + त्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्रप्तं । इति
भेदिनी । (“पतिरपास्तसंज्ञा मतिः” । इति
मालतीमाधवे । “निरस्तगाम्नीर्थ्यमपास्तधैर्यं” ।
इति माधे । सूत्र्यास्तगामनं । “करजाज मस्त-
नमयेऽपि सताम्” । इति माधे ।
तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।
“यमोपि विखिन्तुं भूमिं दण्डेनास्तमिव त्विषा ।
कुस्तेस्मिन्नमोघेपि निर्वानास्तातलवम्” ॥

अस्तं, स्त्री, भन्तुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पु, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, अ, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ।
(राज्यमस्तमितेश्वरम्” इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अतवीति । अस्तम् + अत् +
अच् + गौरादिवात् ङीष् ।) श्रावणार्थी वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताव, त्रि, (अस्तं गतं अघं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्ताचलः, पु, (अस्ताय अचलः । यद्वा अस्तः पश्चि-
मोऽचलः । अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । (“अस्ताचलपूजावल्गिनि
भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि” । इति
हितोपदेशः ॥)

अस्त

अस्तादिः, पु, (अस्तः पश्चिमोऽस्तिः पर्वतः ॥) अस् +
चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, अ, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
मत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ अस्तधातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चानके ।

“अतिथिर्वाकश्चैव राजा भाष्यो तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः” ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मत्तुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, अ, (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । अस्तुः ।
पीडा । इति विश्वभेदिनौ । अस्तधातो तुपि-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्थानं, स्त्री, (न स्थान । नञ्समासः ।) भव्यं ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्थं, स्त्री, (अस्थते क्षिप्यते यत् । अस् + ष्ट् ।)
प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । अतिधार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ अस्थं ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति भेदिनी । क्षेपण-
योग्यवाणादि । इति रायसुकुटः ॥ (“प्रयत्नमयस्त्र-
मितो वधा स्यात्” । “प्रव्याहतास्त्रौ गिरीश-
प्रभावात्” । इति च रघुः ॥) तन्निरूपणं यथा,—
“दण्डसाध्य यतो राशयं स दण्डः शास्त्रसम्भितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूपयन्ते ततः क्रमात्” ॥
अथ गायना ।

“खड्गचर्म धनुर्व्याधौ शूलभन्तौ तथापङ्गौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियुष्टौ तथा परे ॥
परशुश्चक्रशूले च परिसर्ष्वैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः सप्तद्विष्टाः श्रोमद्भोगमहीसुजा” ॥
वात्स्यम् ।

“अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं माधिककत्तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं भाधिकं दहनादिकं ॥
दहनेऽप्य जलं काष्ठं शोषं शब्दादयस्तथा ।
तप्तोष्णादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रसुच्यते ॥
खड्गादीवान्तुगगना पूर्वमेव निदर्शिता ।
अस्तात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीच्यते” ॥
इति युक्तिरूपतरुः ॥ ~ ॥
खड्गचर्मैर्वादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्या ॥

अस्तकण्टकः, पु, (अस्तं कण्टक इव । वायास्त्रस्य
कण्टकाकृतित्वात् ।) वायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तकारकः, पु, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।

अस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारो ।

अस्त्रचिकित्सकः, पु, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त
+ कित् + क्वायं सन् + खलुन् ।) अस्त्रवैद्यः ॥
(“हेद्यादिखनमिच्छो यः खेहादिषु च कर्मसु” ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्तं अस्त्राघातजं ब्रह्मादिकं अयति
निवारयति । अस्त + जि + क्तिप् ।) वृक्षविशेषः ।
कवाट् वेटु इति स्थातं । कवाडवक्रशब्दे द्रव्यः ।
इति केचित् । अस्त पर्यायः । कवाटवक्रशब्दे द्रव्यः ।
अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाळा ॥

अस्त्रमार्जः, पु, (अस्तं मार्जं । अस्त + मृज् + अय् ॥)
अस्त्रमार्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । अस्त-

अस्थि

मास्त्रं च अस्तिधाद ३ । अस्तिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अस्तनायकः, ए, नामाचार्यः । मसुर्यलौहमय-
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्तनायकः, स्त्री, (अस्तनायकाभारः ।) अस्त्रगृह-
गृह । सेनाखाना इति पारसभाषा । तत्पर्यायः ।
आयुधभारः २ । यथा,—

“स्थापना जातितत्वज्ञः सततं प्रतिजागृता ।
गञ्जं स्थानायुधभारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥

इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥

अस्तागारः, पु, अस्त्ररक्षायगृहं । सेनाखाना इति
भाषा ॥

अस्थानं, त्रि, (अस्थामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्था + गम + ड ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थार्धं, त्रि, (अस्थामस्थितिं हन्तीति । अस्था +
हृन् + अप् ।) अतलस्पर्शं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यच्च अतल-
स्पर्शं । इति जटाधरः ॥) मन्दस्थले स्त्री ॥ (“अस्थाने
पतिवामनीवमहत्तमेतादृशी स्याद्भूतिः” । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थार्धं, त्रि, अगाधं । स्त्रीयते यत्रेवधिकरणवाचे
वचि कृते यथावादन्तादृयन्प्रत्यये स्थायं ततो
न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नं । न सम्भ-
वति स्थायः स्थिनिर्यञ् इति केचित् ॥

अस्थायी, [त्रि, स्थितिरश्चिन् । नञ्चरः । स्यात्
शीलमस्येति शीलायै शिनि ष्ठाया, न स्थायी अस्था-
यीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थारं, त्रि, (अस्थामस्थितिं राति । अस्था + रा
+ ड ।) अतलस्पर्शं । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अस्थावरः, स्त्री, स्थावरेतरद्रव्यं । अङ्गमवस्तु । न स्था-
वरं अस्थावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्थावरं, त्रि (न स्थावरम् । नञ्समासः ।) स्था-
वरेतरद्रव्यं । अङ्गमवस्तु । इति सूत्रिणः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्थते क्षिप्यते यत् । अस् + ष्यिन् ।)
शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति
भाषा । तत्तद्गादि शरीरशब्दे द्रव्यं ॥ तत्-
पर्यायः । कौकनं २ जुस्थं ३ भेदोऽनं ४ । इत्य-
मरादयः ॥ (अस्थिवरुपायुक्तं भावप्रकाशे ।

“भेदो यत् स्वाधिना पक्षं वायुना धातिशोभितं ।
तदस्थिसंज्ञं लभते स सारः सन्धिविशष्टे ॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिलकृति भूरुचः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा त्रियन्ते देहिना भुवं ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वद्भासेषु शरीरिणां भुवं ॥
अस्थीनि व विनश्चन्ति सारा एतानि सर्वथा” ॥
“भेदोऽप्यस्थे ततो मज्जा मज्जतः शुक्रसम्भवः” ॥
इति सुश्रुतः ॥

अस्थि सप्तधात्वन्स्थिगतानि वेदादिनो भाषणे ।
प्रत्यतन्त्रु चोष्णवशतानि । तेषां सर्विशमस्थि-
शतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं स्त्रीणि शार्ध-
पृष्ठोदरोरसु । प्रोवां प्रबुद्धं शिष्यदिः । ख-

अस्थि

मरुणा चीणि शतानि पूर्यन्ते ॥
एकेकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां चीणि चीणि तानि पञ्च-
दश । तत्रशुद्धगुणसंश्रितानि दश । पाष्पाभिकं ।
शङ्गायां द्वे । जालुन्येकं । एकमुरारिति । त्रिंशदेव-
नेकस्मिन् सख्यीनि भवन्ति । शतेनेतर सखिय-
वाह्य च आख्यातौ ॥ श्रोण्या पञ्च तेषां गुदमय
नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितनेकं । पार्श्वे
षट्त्रिंशदेवनेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । एष्टे त्रिं-
शत् । अष्टावुरस्ति । द्वे अक्षकसञ्जे । योवायां
नवकं । कण्ठनाथा चत्वारि । द्वे हृत्त्वोः । दन्ता
द्विंशत् । नासायां चीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णशङ्खेकेके । षट् शिरस्ति ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तदुच्यते ।

कपाल-रुचक-तरुण-नखय-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितम्बासगखण्डानुशुशुभ्रिरसु कपालानि ।
दशमालु रुचकानि । प्राणिकर्णोप्रीवात्तिकोषेषु
तरुणानि । पाष्पापादपार्श्वे एष्टोररोरसु नल-
यानि । श्रेष्ठाणि नलकसंज्ञानि ॥

“मासात्रनिबन्धानि सिराभिः क्षातुभिस्तथा ।
अस्थीन्मालम्बनं क्षाला नश्रैर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च सुश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ च्यांटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्डं, स्त्री, (अस्थं कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णांशक-
कुण्डविशेषः । यथा,—

“पितृणां यो विष्णुपदे पितृष्टे नैव ददाति च ।
स च पितृव्यस्थिकुण्डे खलोमादं महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतितखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिज्ञतु, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + ज्ञ +
क्षिप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(नेदसोऽस्थि ।) इति सुश्रुतः ।

अस्थिजः, पुं, (अस्थो जायते इति । अस्थि + जन +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मज्जाशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः) ॥

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दारुणं तुण्डं यस्य ।)
पत्नी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न्] ए, (अस्थिमधं धनुर्वस्य ।) शिवः
अस्थिपङ्करः, पुं, (अस्थि पङ्कर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । कण्ठः २ कण्ठाणं ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमत्तः, पुं, स्त्री, (अस्थि मत्तयति । अस्थि +
मत्त + अच् ।) कुक्कुरः इति हारावली । (पत्ति-
विशेषः । हाडगिषा इति भाषा ।)

अस्थिसृक्, [ञ्] पुं, स्त्री, (अस्थि सृङ्गे इति । अस्थि +
सृक् + क्षिप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाली, [न्] पुं, (अस्थिमाला विद्यते यस्य
अस्थिमाला + इन् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
“शुक्लस्योऽस्थिमाली” इति शिवशतके ।

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्प्रत्ययः ।) चञ्चल-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्घसुकः २ । इत्यमरः ।
अनिश्चितः । इति खामो ॥

“नृज्यः कराऽवशोऽसत्यः प्रमादो भीरुरस्थिरः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अस्य

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्वस्य ।) चञ्चल-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे द्विप्रह-
योगफल ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलै-
श्वर्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमेतं चलमटनं
स्थूलितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।)
भङ्गिनामकाशिवसङ्घरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिप्रङ्खला, स्त्री, (अस्थं प्रङ्खला योजनकारणम्) ।
यज्ञिमान् लक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (हाड-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रङ्खलाया
माघादं द्विदलमकञ्चुकं तदद्वैतं ।
संपिष्टं सुतनु । तत्सिन्धस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि सहरति योजयति ।
अस्थि + सं + हृ + अच् ।) लक्षविशेषः । हाडश्च
हाडजोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ यज्ञिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ हस्तिशुण्डो ६ वनानिका ७ । इति
चारावली । अस्य गुणाः । बलास्थिमप्रक्षित
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यथा,—
“प्रयिमानस्थिसंहारो वक्त्राङ्गी चास्थिप्रङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरो ऽस्थियुक् ॥
उषाः सरः क्षमिन्नश्च दुनामन्नो ऽस्तिरोगजित् ।
रूक्षाः स्वादुर्लघुर्वर्ध्याः पाचनः पित्तजः स्मृतः ॥
काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रङ्खलाया
माघादं द्विदलमकञ्चुकं तदद्वैतं ।
संपिष्टं सुतनु तत्सिन्धस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥
“अस्थिमयेऽस्थिसंहारो हितोवल्बोऽनिलापहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
+ सभ् + हृ + अच् + स्त्रियां ङीप्) यज्ञिमान्
लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ॥

अस्थिसारः, पुं, (अस्थः सारः पाकपरिणामः) ।
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिक्षेपकश्चकः, पुं, (अस्थः क्षेपकस्य सञ्चकः) ।
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैथ्यं, स्त्री, (अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
ष्ठाप्रत्यये स्थैथ्यं न स्थैथ्यमस्थैथ्यमिति नञ्-
समासेन नियमं ॥ “अस्थैथ्येण विभूतयोऽप्युप-
ह्वला यस्ते न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ॥

अस्थिधन्दा, स्त्री, (अस्थिमं कठोरं दाह) । देव-
काण्डं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्थुष्टं, त्रि, (न स्थुष्टम् । नञ्प्रत्ययः ।) अच्युतं

अस्थुष्टं । यथा । क्षिष्टं । अस्थुष्टं । इति सुग-
नोध्यकारणं ॥

अस्थुहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः) । इच्छा-
भावः । यथा,—

“यद्योतनेन सन्तोषः कर्तव्यो ऽव्यस्यवस्तुना ।
परस्पाचिन्तयित्वाथ सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशोत्तत्त्व ॥ (नास्ति स्पृहा यस्थेति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः) ॥

अस्थुष्टं, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः) । अस्थुष्टं ।
अच्युतं । क्षिष्टवाच्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थुष्टवाक्, [च्] त्रि, (अस्थुष्टा वाक् यस्य) । अस्थुष्ट
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहजः २ । इत्यमरसिंहः ।
अस्थुष्ट, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आभि । आवा, आमरा दुःइ । वयं
आमरा अनेकं । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवा २
वयं ३ । १ । मा ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २
मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । महां १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्य १२ । ४ । मत् १३ आवा
भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्माद्
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठीरेकवचने मे । आसा-
द्विवचने नौ । आसा वज्रवचने नः । श्लोकपाद
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह
एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्येषुधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्थन्तं, स्त्री, (अस्थन्तं चुल्लो) । इति रायमुकुटः ॥
उतान आखा इति भाषा ॥

अस्थं, पुं, (अस्थ + रक्) । कोणः । केशः । इत्यमरः ॥
अस्थं, स्त्री, (अस्थते क्षिप्यते यत् । अस् + र) । रक्तं
अस्थु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्ते यथा,—

“पिपासादाहपित्तास्युक्तं पित्तज्वर जयेत्” ।
इति श्राङ्गधरः ॥

“क्षीणेऽस्त्रे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रूक्षता ।
श्रेयित्वश्च सिराणा स्यादातादुक्तागोमाभिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “अथस्त्राविणो विस्त्रा” इति ।
‘असुद्धौ बलिनोऽप्येवं न प्रस्थात् सावयेतरं” ।
इति वाभटः ॥ * । नेत्रजलार्थे यथा,—

“कुन्यात्साखं शिरार्हं तेनासुद्धीतयाक्षमं” ।
इति वाभटः ॥ * । मज्जासन्धने सान्ने, इति
चरकः ॥)

अस्थकण्ठः, पुं, (अस्थ कण्ठे यस्य) । वायुः । इति
हारावली ॥

अस्थखदिरः, पुं, (अस्थवर्धः खदिरः) । रत्नखदिर-
लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः) ॥

अस्थनं, स्त्री (अस्तात् रक्तात् परिपकेण जायते यत् ।
अस्थ + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥
‘(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः) ॥

अस्वा

अस्वप', षुं, स्त्री, (अस्वं पिवतीति। अस्व + या + ड १) राक्षसः। इत्यमरः ॥

("हिरागमं लघुश्रुवे चरेऽस्वपे मृदुवृत्तिं")।

इति मुद्गलैचिन्तामासिः। जलौकाः १)

अस्वपत्रकः, षुं, (अस्वमिव रक्तं पत्रं यस्य। सञ्ज्ञाया कन्) भिण्डारुद्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वपा, स्त्री, (अस्वं रक्तं पिवति या। अस्व + या + ड + टाप्) जलौकाः। इति जैमिनीयः ॥

अस्वपला, स्त्री, (अस्वमिव रक्तं फलं यस्याः) सल्ल-
कौष्टकाः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वमादका, स्त्री, (अस्वस्य रक्तस्य मातेव पोषिका। सञ्ज्ञाय कन्। यथा हि प्ररीररस्थाधुनां श्रेष्ठा)।
प्ररीररसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वरोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजरक्तं षण्डि या।
अस्व + रथ + णिन् + स्त्रिया डीप्)। लज्जालु-
लाता। इति रत्नमालाराजनिर्घण्टे ॥

अस्वविन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्वविन्दुरिव विन्दुः च्छदे
पत्रे यस्याः) लक्ष्मणा नाम कन्दः। इति राज-
निर्घण्टः ॥

अस्वात्मकः, षुं, (अस्वानात्मकः)। श्वेततुलसी।
इति रत्नमाला ॥

अस्व, स्त्री, (अस्वते क्षिप्यते। अस् + र)। चतु-
र्जलं। तत्पर्यायः। नेत्राम्बु र रोदनं ३ अस्वं ४
अस्य ५। इत्यमरः ॥ वास्यं ६। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लोचं ७। इति जटाधरः ॥ ("श्रुत्वा
श्रुत्वाधारा त्वजति")। इति कौचकबधः।

"रागाद्युषेदेनाश्रौती परं लेखनमङ्गन"।
इति वाभटः ॥

अस्वच्छन्दः, त्रि, (न स्वच्छन्दः। नञ्समासः)।
अधीनः। आयत्तः। इत्यमरः ॥

अस्वतन्त्रः, त्रि, (न स्वतन्त्रः। नञ्समासः)। पर-
तन्त्रः। पराधीनः। इति जटाधरः ॥

अस्वप्रः, षुं, (नास्ति स्वप्रो निद्रा यस्य)। देवता।
इत्यमरः ॥ (निद्राया अभावाद्यर्थे यथा, —
"अस्वप्रः सन्तताश्च क्व च मञ्जास्त्रिजुपितेऽनिले")।
इति माधवकरः ॥

"मन्त्रस्योऽस्त्रिभु सौमिथ्यमखप्रं स्वव्यता रुज"।
इति वाभटः ॥

अस्वरः, त्रि, (अप्रशस्तः सर्रो यस्य)। मन्दस्वरयुक्तः।
तत्पर्यायः। असौम्यस्वरः २। इत्यमरः ॥

("अथ गङ्गाप्रवृत्त्यु विषण्णपन् वसुधाधिपः।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमसखरम्" ॥
इति रामायणे ॥)

अस्वाध्यायः, षुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य)। विशिष्टपूर्वकवेदाध्ययनहीनः। तत्पर्यायः।
निराज्ञातिः २। इत्यमरः ॥ अन्ध्यायः। अद्य-
यने निषिद्धदिनः। तदुच्यते। चन्द्रसूर्य्यग्रहण-
दिनानि। तानि तु। यस्मात्ते ३ दिनानि।
अन्यत्र १ दिनं। सन्त्यागार्ज्ये १ दिनं। माघादि-
मासत्रयुच्ये गर्जानमात्रे तदिनं। निर्घातप्रवृत्ते
१ दिनं। भृक्कमे १ दिनं। उष्णापाते १ दिनं।
महोष्णापाते आकाशिकः। एकवेदसमापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं। आर्य्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं १ दिनं। पञ्चपूर्वाणि ५ दिनानि।
चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। आश्वशुक्लप्रतिपत् १
दिनं। मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। यथाः प्रलि-
पदो नित्याः। अन्याः कात्याः। वज्रपाते आका-
शिकः। विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकाशिकः।
चतुर्दशमन्वन्तरा १ १४ तिथयः। युगाद्याः ४
तिथयः। माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने।
आश्विनस्योभयपक्षी गृह्णीतीया २ दिने। चैत्र-
शुक्लपक्षद्वितीया १ दिनं। कार्तिकस्योभयपक्षीय-
द्वितीया २ दिने। आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
तीया २ दिने। मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया
२ दिने। फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
दिने। उत्सवदिनानि अनेकानि। अक्षयतृतीया
१ दिनं। इति स्मृतिः ॥

("क्षयोऽष्टमी तन्निधनेऽष्टमी हे
क्षयोत्तरेऽप्येवमर्द्धिसन्धो")।

अस्वानवितुत् सनयितुधोषे
स्वतन्त्राद्भ्रुत्तितितयथासु ॥

अस्वानयानाद्यतनाद्देवेषु
महोत्सवौत्पातिकादर्शनेषु।
नाभ्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अस्वामिकं, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
यस्मिन्)। स्वामिरहितवत्। अकटकं। वेयो-
रिस् इति पारस्य भाषा। यथा। एतच्च अग्र-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात्। अस्वा-
मिकान्याह यमः।

"अटयः पर्वताः एषा नद्यतीर्धानि यानि च।
सर्वोत्थस्वामिकान्याज्जनं हि तेभु परिग्रहः" ॥

एष्या इति विशेषणत्वात् अटयो नैमिषाद्याः
पर्वता हिमालयाद्याः। नद्यो गङ्गाद्याः।
तीर्थाणि पुरुषोत्तमदिन्देष्टार्थाणि। वाराणस्या-
द्यायवनानि च। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि
तेष्विति। इति श्राद्धतत्त्व ॥

अस्वामिविक्रयः, षुं, (अस्वामिना अर्थाधिकारिणा
कृतो विक्रयः)। अस्वामिकर्तविक्रयः। यथा
सम्पत्स्वामिविक्रयाख्य व्यवहारपदसुपक्रमते।
तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं।

"निर्दिष्टं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयतेऽसमन्तं यत्क्षयोऽस्वामिविक्रयः" ॥
इति तत्र किमित्याह।

"स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रोतुर्दोषोऽप्रकारिणते।
हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" ॥

खं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्। अस्वामि-
विक्रयस्य खल्वेतेतुल्यभावात्। विक्रीतग्रहणं दत्ता-
हितयोरुपलक्षणाद्यर्थं। अस्वामिहतत्वेन तुल्य-
त्वात्। अतएवोक्तं। अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिच
विनिवर्त्तयेदिति। क्रोतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
क्रये दोषो भवति। तथा हीनान्तद्द्रव्यागमो-
पायहीनात्। रहस्य चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादिपि

अस्वा

हीनमूल्ये अस्वतरेण मूल्येन क्रये। वेलाहीने
वेलाया हीनो वेलाहीनः क्रयो रान्यादौ कृतः तच्च
च क्रोता तस्कारो भवति। तस्कारवत् दण्डभाक्
भवतीत्यर्थः। यथोक्तं।

"द्रव्यं स्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात्।
प्रकाशक्रयनः शुद्धिः क्रोतुः स्वयं रहः प्रयात्" इति ॥

स्वाम्यमित्युक्तं क्रोत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"नष्टापहृत्यमासाद्य हृत्कारं प्राहयेन्नरं।
देशकालातिपत्तौ च गृह्णीत्वा स्वयमर्पयेत्" ॥

नष्टमपहृतं वाय्वदीयं क्रयादिना प्राप्य हृत्कारं
प्राहयेत् चौरोऽद्वयत्कारिभिः। आत्मविशुद्धय
राजदण्डाप्रार्थयच्च। अथाविदितदेशान्तरं गतः
कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाश्रिते-
र्विक्रीतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्वन्नं नाष्टिकस्य
समर्पयेत्। तावत्तैवास्तौ शुद्धो भवतीति श्रीकारा-
चार्य्येण आख्यातं। तदिदमनुपपन्नं। विक्रोतु-
र्दृष्टान्कृच्छ्रित्यनेन पौनरुक्तप्रसङ्गः। अतो
ऽन्यथा आख्यायते। नष्टापहृतमिति नाष्टिकं
प्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
मासाद्य क्रोद्धस्तस्य ज्ञात्वा तं हृत्कारं क्रोत्रारं
स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तदि-
ज्ञापनकालात् प्राकपणायनाश्रयायां स्वयमेव
गृह्णीता तेषुः समर्पयेत् ॥ ३ ॥

प्राहिते हृत्कारे किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"विक्रोतुर्दृष्टान्कृच्छ्रिः स्वामो द्रव्यं न्ययो दनः
क्रोता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यत्स्य विक्रये"।
यद्यसौ गृह्णीतः क्रोता न मयेद भगहृत्त्वं अन्य-
सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रोतु
र्विक्रोद्धर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसा-
वभियोज्यः। किन्तु तद्वदश्रितेन विक्रोत्रा सह
नाष्टिकस्य विवादः। यथाह उच्यते।

"मूले समाहृते क्रोता नानियोज्यः कथञ्चन।
मूलेन सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते" ॥ इति
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रये
विक्रोता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं।
द्रव्यमवाप्नोति चौरस्थापराधात्तुल्यं दण्डं क्रोत्रा
च मूल्यमवाप्नोति। अथासौ देशान्तरं गतः
तदा योजनसङ्ख्यायानयनाय कालो देयः।

"प्रकाशं वा क्रयं कुर्व्यात् मूलं वार्षि समर्पयेत्।
मूलानयनकालश्च देयः सन्त्यागसङ्ख्यायति स्मरणात्
॥ ४ ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न
शक्नोति तदा क्रयं श्रोधयित्वैव शुद्धो भवति।
असमाहाय्यमूलस्तु क्रयमेव विशोध्ययेदिति मनु-
वचनात्। यदा पुनः साक्षादिभिः द्विशेन वा
क्रयं न श्रोधयति मूलश्च न प्रदर्शयति तदा स
यव दण्डभाग्भवतीति ॥

"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दसश्च सः" ॥
इति स्मरणात्। खं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं ॥ ५ ॥
तस्मिंश्च किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

अस्वा

“आगनेनोपभोगेन नष्ट भायमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धो दनस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविने” ॥ आगनेन रिक्त्रकथादिना उपभोगेन च मदीय-मिदं त्रयं तन्नेवं नष्टमपहृतं वेद्यपि भायं साध-नीयं तत्सामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविने पञ्चबन्धो नष्टत्रयस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः ज्ञेता चौख्यपरिहारार्थं सूक्ष्मलाभाय च विक्रितारमान-येत् । अथानेतुं न प्रक्रीरति तदात्मदीयपरिहारा-य अथं शीघ्रविला नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ * ॥

तस्वरस्य प्रच्छादकं प्रथाह । “हृतं प्रणष्टं यो त्रयं परहृत्तादवाभूयात् । अनिवेद्य न्ये दयज्ञः स तु घसवति पणान्” ॥ हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्य त्रयमनेन मदीयं त्रयमपहृतमिति न्यस्यानिवेशेव दर्पादिना यो मष्ट्यात्सोऽथ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः । तस्वरप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥

राजपुरुषाणीतं प्रथाह ।

“श्रीस्त्रिकैः स्थानपालैर्वी गृह्यपहृतमाहृतं । अर्वाक् सम्बन्धरात् स्वामी हरेत् परतो न्यपः” ॥ यदा तु शुक्लाधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वी नष्टमपहृतं त्रयं राजपार्थं प्रथाणीतं तदा संव-त्सरादर्वाक्प्रपञ्चेत् नाष्टिकस्तद्दयमवाभूयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्भाजा मष्टीयात् । स्वपुरुषा-नीतश्च त्रयं जनसमूहेभूदुष्ये यावत् संवत्सरं राक्षा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्त्रा-निक मधिगम्य राज्ञे प्रनृयुर्विख्याय सम्बन्धरं राक्षा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विधन्तर-मुक्तं—

“प्रणष्टस्वामिकं त्रयं राजा न्यद्वे निधापयेत् । अर्वाक् न्यद्वत् हरेत् स्वामी परतो न्यत्ति हरेत्” ॥ इति ॥ तन्वत्ससम्पन्नराज्ञाखिविश्वं । रक्षणा-मिदं षड्भाग्यादियह्यश्च तेनैवोक्तं ।

“आददीताय षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नुपः । दशमं द्वादशं वापि सतां यथैमनुस्मरन्” ॥ इति । त्वतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥ मनुक्तषड्भाग्यादियह्यस्य त्रयविशेषे अपवाद-माह ।

“पणानेकश्रेणे दद्यात् चतुरः पञ्च मातुषे । मष्टिषोडशवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥ यकाश्रेणे अन्वादी प्रणष्टाधिगते तत्सामी राज्ञे रक्षानिमिषं चतुरः यणाः दद्यात् । भागुषे मनुष्यजातीये त्रये पञ्च पणान् । मष्टिषोडशवां रक्षानिमिषं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वत्रानु-न्यते । अजाविकामिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीष्वावशात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते । इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मित्वाचाराया व्यवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न्] त्रि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । वृहस्पतिः । “अस्वामिना तु यदुक्तं गृहक्षेत्रापवादिकं । सुहृद्भवन्मुसकुल्यस्य न तद्वोगेन हीयते” ॥ इति दायतत्वं ॥

अस्वात्वं, स्त्री, (न स्वाम् । नञ्समासः । स्वामि-त्वाभावः । यथा देवताः । “अस्वात्वं हि भवेदेवा निर्देये पितरि स्थिते” ॥ इति दायतत्वं ॥

अस्वात्वं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहिवं । स्वास्थत्वाभावः अस्वास्थमित्यव्ययीभावसमास-नियमः ॥ (यथा शिशुपालवधे । “वियुह्य चक्रे नसुचिद्विधा बली य इत्यमस्तास्थमश्चर्हिवन्दिः” ॥ भुक्ते स्वरुथमुपैति च, इति गृह्यीरोगेऽभिहितं माधवकरेण संगृहीतञ्च । अत्र हि अमुक्तेऽस्वास्थ-मिति तात्पर्यं) ॥

अह इ क भासे । (उभ-चुरा-अक-सेट् ।) दीप्ति-रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अंह-यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥ अह इ ड गतौ । (आदि-आत्म-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अंह्यते । ड अंहते । इति दुर्गादासः ॥

अह, व्य, प्रथंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः । इति मेदिनी ॥

अहं, त्रि, अस्मद्ग्रन्थस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्वं,— “अहं देवो न घान्योऽस्मि अज्ञैवास्मि न शोकमाक् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तभाववान्” ॥ (तथा च रघुवंशे १ । ६८ । “सोऽहमिन्द्रा विशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्भोजितः” अहंयु, त्रि, (अहंमस्वास्तीति अहंशब्दात् “अहं-सुभयोर्युस्” इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः । गर्वांन्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्कारवान् २ । इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाय क्षितिपः सुभंयुः” इति भट्टिः ।)

अहः [न्], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥ अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं + क्त + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः २ अमिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ । सात्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिकतारो देवा मनश्च जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदान्तमते अमिमानात्मिकान्ताःकरणतः । अह-मित्यभिमानः । स च भरीरादिदिविषयको मिथ्या-ज्ञानमुच्यते । इति गौतमसूत्रतः । “अह-मित्यव्ययं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-प्रत्यय इत्यन्ये” ॥ इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४ स्याः ५ अपतोपः ६ दर्पः ७ । इति अष्टाध्यायः ।

अह

अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्त्वत्वं ९ । मानः १० चित्त-समुन्नतिः ११ । यथा ।

“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः । स्यादुद्धतमनस्त्वत्वं मानचित्तसमुन्नतिः ॥ अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा । यथा, भाषापरिच्छेदे । “अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” । अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ । “मनसश्चायहङ्कारमभिमानारभीश्वरम्” । गर्वोन्नत्यम् । यदुक्तं । “अहङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् । ब्रह्माख्येभु च सर्वेषां गर्वोऽर्थान्मुन्नतिः” ॥ स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभि मन्य-मानो विशेषरूपो यथाहङ्कारः । अस्मीत्येता-वन्मात्रमभिमान्यमानः सामान्यरूपः समद्य-हङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आमेति च सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-ऽहङ्कारः स सर्वसाधारणः । आरोपितयुष्मै-रात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महता शिष्यो नास्ति द्वितीयो मह्यम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वान्कृ-इति गर्वः ।)

अहङ्कारवान्, त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अह-ङ्कार + मत्तुप् ।) अह्य वः ।) गर्वांन्वितः । इत्य-मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥ अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः ४ । इति अष्टाध्यायः ॥

अहङ्कारी, [न्] त्रि, गर्वोयुक्तः । अहङ्कारो विद्यते-त्यस्येति अस्वर्थेऽपि गान्प्रत्ययेन नियमः । अमि-मानो । गर्वांन्वितः । (दशदशरूपके ॥ “धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चक्षुष्यो विकल्प्यनः” ॥ अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्कारः । गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥ “युध्यतेऽहङ्कृतिं क्त्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।) अहंतं, स्त्री, (हन् + क्त ।) ततो नञ्समासः ।) नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-वस्त्यौ ॥ (अहंतलक्षणं यथा महभारते,— “इवद्वौत नवं श्रेणं सदशं यन्नधारितम् । अहंतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु” ॥ “अहंतैश्चैव वासोभिर्मल्लैश्चावचैरपि” इति ॥ “अहंतानि च वासंस्त्रि रथश्च सुभ्रमच्छगम्” ॥ इति रामायणे । अनाहते, त्रि, ॥

अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्वच, वीष्वायां द्वित्वम् ।) ब्रीह्यादिलात् उन् । ततछाप ।) पर-स्वराहङ्कारः । इत्यमरः । परस्वरं परमपेक्षा-परस्वापरमपेक्ष परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः आमि वड् आमि वड् वलिया परस्वर अहङ्कार इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे,—

अह

“इत्यह्वानमहमहमिकया तयोर्विवदतोः”) ।
प्रह्वम्बिका, स्त्री, (अहं पूर्व्वं अहं पूर्व्वमिति कथनं
यत् । अह्वम्बं + ठन् + स्थाप्ये कर्त् + तवष्टप् ।)
अह्वम्बं अग्ने भवामि अहं पूर्व्वं अग्ने भवामि
इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः ।
स्वामि अग्ने याव वलिया योद्धा दिगेर परस्पर
आगे धाव्योया इति भाषा । (यथा किराते,—
“सुगेषु दुगेषु च तुल्यविक्रमे-
नैवाह्वम्बिकया विद्यासुभिः”) ।

प्रह्वम्बिति, स्त्री, (अहं प्रधाता मतिर्धानं ।)
अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।
प्रह्वंयः, पुं, (अहं गणः) मासः इति हारावली ।
ग्रहणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
कल्पावधिभ्रमसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पावध्या-
वधि वा इत्यकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
तत्पर्यायः । युद्धन्दरं । दिनौघः इ । युगधः ४ ।
दिनपरिचयः ५ । इति श्योतिःशास्त्रम् ।

अह्वर्त्तः, पुं, (अहोभिलोकान् अरयति । अह्वन्
+ जु + षिच + अच् । यदा अह्वानि जीर्यन्त्य-
न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अह्वन् + जु + अच्) संवत्सरः ।
यथा । “यथापः प्रवतं यन्ति यथा मासा अह्व-
र्व्त्तरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्व्वतः
स्वाहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिन्धावक्त्रो ।
यथा षोके व्यापः प्रवता प्रवशवता निव्रवता
देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अह्वर्व्त्तरं
संवत्सरोऽह्वर्व्त्तरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान्
अरयतीति अह्वानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
र्भवन्ति इत्यह्वर्व्त्तरः । तच्च यथा मासा यन्ति
एवं मा ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्व्वस्य विधातः
मासावन्तु सर्व्वतः सर्व्वदिग्भ्यः इति शङ्खरा-
ध्यायैकतमाध्यम् ।

अह्वर्त्तितः, पुं, (अहः पतिः । पत्न्ये अह्वःपतिः) ।
सूर्य्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
“दावापृथिव्योः प्रथममहर्षेतिरिवातपम्”) ।

अह्वर्त्तितः, पुं, (अहो बान्धवः । अहो मणिरिव
अह्वर्त्तितः च ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
ः अहः ।

अह्वर्त्तितः, स्त्री, (अहो मर्त्तं) प्रत्ययः । इत्यमरः ।
अह्वर्त्तितः, चि, (हृत्तेन कृत्यं । ततो नञ्समासः) ।
हृत्तानाह्वर्त्तितः । अह्वर्त्तितः ।

अह्वर्त्तितः, स्त्री, अह्वरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
“दिवोदासश्च राजर्षिरह्वर्त्तितः च यश्चरति ।
शरद्गतश्च दायदमह्वर्त्तितः समसूयत” ।
गौतमसुनिपत्नी । इति मेदिनी ।) सा च महा-
स्वाध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्वरूपे महापातक-
नाशो भवति । यथा पुराणं,—
“अह्वर्त्तितः श्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्याः स्मरन्ति यं महापातकनाशिनम्” ।

अह्वर्त्तितः, स्त्री, गौतमरूपधारकं कृत्वा तस्याः
स्वतीर्त्तं गाश्रितवान् । ततो गौतमशापिन सा
पाशावदेहा बभूव । ततश्चेताशुगे श्रीरामचन्द्रस्य
यादस्यर्त्तित्वात् प्रापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्व्वरूपा

अहि

मानवो भूता । इति रामायणम् ।
अहस्कारः, पु, (अहः करोति । अहन् + क्त + ट ।
कस्तादित्वात् सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अर्कः अहः ।

अहस्वति, पुं, (अहः पतिरिव) सूर्य्यः । इत्यमरः ।
अर्कः अहः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
दर्शनात् ।

अहह, य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
एषोदरादित्वात्क्षोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
क्षेपः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ।
(आचर्य्यं) विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।

“अहह । महापद्मे पतितोऽसि” ।
“अहह ! तात । पयस्त्व दाशय” ।
इति महानाटके ।)

अहहा, य, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
क्षिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदः ।
इत्यमरटीकाया रघुसुकुटादयः । अत्र अहह-
शब्दार्थोऽपि द्रव्यः ।

अहर्त्तः, पुं, (हृ + ष्यत् । ततो नञ्समासः) ।
पर्व्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ।

अहर्त्तः, चि, (न हर्त्तं) नञ्समासः ।) हर्त्तुमशक्यं
अहर्त्तयं । अहर्त्तयः । इति मेदिनी ।

(“अहर्त्तं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा निवमिति स्थितः”
“तनात्मभूतेः काशश्चैरहर्त्तैः परिचारकैः” ।
इति च मनुः ६ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (आह्नोति । आ + हन् + इङ् । हन्
हिंसागत्योः) । आहि अहिभ्यां ऋक्षन्तेति इङ् ।
स च डिच् । हित्वात् टिकोपः । आहो ऋक्षन्ति ।
उत्साहः । सः । इत्यमरः । सूर्य्यः । पथिकः ।
राजः । इत्यनेकार्थं अग्निमङ्गरी ।) (सीसकं
राजः । वपः । अश्वेयान्दत्तः । खलः । “विश-
धरतोऽप्यतिविषमः खल इति मन्थवा वदन्ति
विदासः । यदहिनं कुलदेवो खजुलदेवो एनः
पियुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रकाशनाम्नोक्तः) ।

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः) । कुलिक-
रुद्धः । कुलोखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः
विषरोगशोधनाशिलं । इति राजवल्लभः ।
(कोकिलाद्यशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः हिंसा
रहिते, चि ।)

अहिका, स्त्री, (न + हा + षिक् + टाप् ।) श्याम्-
लोच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः । मञ्ज-
स्तात् ।) बायुः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छः, पुं, (अहेः च्छः पया इव हृदकः) ।
देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रथमपथः २ । मेघ-
प्रङ्गलच्छः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
धिनि इति भाषा । एरोविशेषः । इति ज्योतिष-
तत्त्वं । तथा रुद्रगर्ग्यः । “केशवसानसंपुं-
पाटलीपुत्रं एरोमहिच्छां । दिविमदितिश्च
स्मरतां जौरविधौ भवति कल्याण” । इति
ज्योतिषतत्त्वं ।

अहि

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं उच्चासुरं वा जितवान्
अहि + जि + क्षिप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-
रमगात् । इन्द्रः । उच्चासुरनाशात् ।

अहितः, चि, (न हितः । नञ्समासः) । प्रभुः ।
इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।

“स यवो प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
अहिताननिषोद्ध्वैस्तनयैश्चि व केतुभिः”) ।
अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ।

(“यकान्ताहितानि दहनपचनमारयादिषु प्रह-
त्तान्यभिचारविषादीनि ।” इति सुश्रुते ।

प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैगयश्रुतकं ।
“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्” । ३५ ।

“परोऽपि हितवान् शत्रुबन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहो व्यधितितमरच्छामौषधं” । इति
हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिना पुनः कार-
णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि
सर्वाण्यपथानि तुल्यदोषाणि न च सर्व्वे दोषा-
स्तुल्यवजाः । नच सर्वाणि शरीराणि व्याधि-
क्षमले समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-
वीर्य्यप्रमाणावितयोगात् भूयस्तरमपथ्यं सम्यद्यते ।
स एव दोषः संलुप्तयोनिर्विबद्धोपक्रमो गम्भी-
रानुगतः प्राणायतनसमुद्यो मर्मोपघातो वा
भूयान् कथमसः क्षिप्रकारितमस्य सम्यद्यते
इति भरकः ।

“इह खलु यस्माद्दृश्याणि स्वभावतः संयोगत-
श्चेकान्ताहितान्येकान्ताहितानि हितहितानि
भवन्ति” । “यकान्ताहितानि दहनपचनमारया
दिषु प्रहत्तान्यभिचारविषादीनि ।”

“दुग्धस्यैकान्ताहिततां विश्वस्यैकान्ततोऽहि तं
एव युक्तरसाद्येषु द्वयेषु सन्निधादिषु ।
यकान्ताहितवा विद्धि वत्सु । सुश्रुत । नान्यथा” ।
“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव प्रथं विद्याद्विदाहितं” ।
इति सुश्रुतः) ।

अहिदुष्टिका, पुं, (अहेः दुष्टं मुखं, तेन दीप्यति
यः सः । अहिदुष्ट + टप् ।) संज्ञापूर्य्यकत्वात्
रुद्धभावः) । भिद्यार्थं सर्पलेशकः । तत्पर्यायः ।
आकाशाही २ । इत्यमरः । सापुत्रे इति भाषा ।

अहिद्विद, [पुं] पुं, (अहिं उच्चासुरं सर्पं वा हेष्टि
यः । अहि + द्विष् + क्षिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।
मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ।

(“अहिद्विषस्य इभवता निप्रश्रवता” । इति मार्षे ।
“यकाहिरन्तार्थमहिद्विषेऽथ
दधो मयात्मेति यथा प्रवीति” ।
इति नागानन्दे ।

अहिनकुलवा } स्त्री, अहिनकुलयोर्वैरः । निव-
अहिनकुलिका } विरोधितेति यावत् । अहिश्च
नकुलश्च अहिनकुलो तयोर्भाव इति भावार्थे
त-प्याकप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ।

अहिपुत्रकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुत्रक इव । सर्पा-
कारत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २
तरासुः ३ । इति हारावली ।

अहि

अहिपूतनः, ए, क्षुद्रो गविश्वे । तन्न तन्मं यथा,—
 “शुक्लान्त्रसमायुक्तोऽधोतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 क्षिप्ने वा स्वायमानस्य ऋग्वृत्तकपोद्भवा ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्मोतः सावश्च जायते ।
 यकोभ्रुतं ग्रथं घोरे तं विद्यादहिपूतनम्” * ॥
 तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र संशोधनं: पूर्व्वं धानीन्तन्यं विशेषयेत् ।
 त्रिफलाखदिरक्षाथरुंयाना क्षालनं हितं ॥
 शुकुसौवीरयथाङ्गलेपः कार्यादहिपूतने” ॥ इति
 (रुग्निनिश्चयटीकाकटा विनयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
 “दृष्टन्त्यस्य पानेन मलस्राद्यानेन च ।
 कण्डूदाहृहृत्तवद्भिः पिडकेश्च समाचतः ॥
 अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाह्याः” ॥
 इति सनिदानलक्षणमध्यात्मिक चिकित्सितं वाम-
 टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मसोपलेपात् खेदादा गुदे रक्तकपोद्भवः ।
 तन्मोत्रगोऽन्तःकण्डमान् जायते भूर्ध्वपद्मव ॥
 केचित्तं मातृकादोष वदन्यन्त्येऽहिपूतन ।
 प्रयारगुदकुन्दश्च केचित्तं तमनमिकम्” * ॥
 चिकित्सा ।
 “तत्र ध्यायाः पयःशोथं पित्तस्नेहहृरौषधैः १
 श्रुतशीतश्च शीतान्म-युक्तमन्तरपानकं २
 सक्षौद्रताक्षौद्रशौलेन ग्रमं तेन च लेपयेत् ३
 त्रिफलावदरीशतलक-क्षाथ परिशेचित्तं ४
 कासीश-रोचना- तुल्य-मनोङ्गलरसाङ्गैः ५
 नेपथेयवन्तपिथैर्वै चृणितैर्वीचचूर्णयेत् ६
 सुशुक्लौरथवा यष्टीशुकुसौवीरकाङ्गनः ७
 सावित्राशुकुन्तमिभ्यामशुनन्य त्वचोऽपवा” ८ ॥
 चक्रप्राथिसंयहे तु ॥
 “पटोलपत्रत्रिफलारसाङ्गनविपाचितं ।
 पीतं हृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यदहिपूतना” ॥
 पटोलाद्यधृतं ॥ १ ॥
 अहिफेनं, स्त्री, (अहिः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
 अद्युत्पत्त्वं) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधि
 इति भाषा । (अस्य पर्यायिमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उक्तं खसप्रलक्षौरमाफूकमहिफेनकं” ।
 अस्य कार्यसाह शार्ङ्गधरः ।
 “पूर्व्वं व्याध्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।
 व्याधिं तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिस्सुद्भव” ॥
 अपरश्चाफेनशब्दे व्याफूकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥
 अहिभ्रमः, ष्ट, (अहिः भ्रमे यस्याः) शिवः ।
 (“अजैकपादद्विभ्रमः पिनाकी चापराजितः” ।
 इति हृदिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति ञटाधरः ॥
 (यथा हृदिवंशे ।
 “सुरभी कस्यपाद्भ्रमजादश्च विनिर्भमे ।
 मञ्जुदेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
 अजैकपादद्विभ्रमश्चला रुद्राश्च भारत” ॥ इति)
 अहिभ्रमदेवता, स्त्री, (अहिभ्रमो रुद्रोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
 तिसिंहाक्षं ॥

अज्ञा

अहिभयं, स्त्री, (अहिः सर्पतुल्यस्वपदात् सर्पाद्वा
 भयं) राज्ञा स्वपक्षोद्भवम् । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयं ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहिर्भयं यति खडगययति । अहि-
 भय + दो + क) भूस्वामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भूस्वामलकीशब्देऽस्या गुणानली ज्ञातव्या ॥)
 अहिमुक्, [ज्] ए, (अहिं भुङ्क्ते । अहि + भुञ् +
 क्तिप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमर्दनी, स्त्री, (अहिर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमारः, ष्ट, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
 म् + णिच् + अण् ।) अरिभेदकद्वयः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अहिभेदकः, ए, (अहिं भेदयति स्पृशमात्रेण गल-
 यति यः सः ।) अरिभेदकद्वयः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अरिभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः)
 अहिषता, स्त्री, (अहिषिव ताता । दोर्घाकारत्वात्)
 गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहीरगिः, ए, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
 अहि + ईर + अणि ।) हिमसुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अजे, व्य, क्षेपः । विशेषः । इति शब्दशाला ॥
 अजेरु, स्त्री, (न हिनेति । हि गतिं वाङ्मनादुः ।
 ततो नञ्समासः) श्रुतमूली । इत्यमरः ॥
 अज्ञो, व्य, (न + ज्ञा + डो ।) धिगर्घः । श्लोकः ।
 कलागर्घः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।
 विस्मयः । पदपूरणं । अज्ञया । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अज्ञेय्याकारणे ॥
 “अज्ञो धियानि सामर्थो वाचमुक्त्वा नराधिपः” ।
 “अज्ञो मधुरमासा दशने” । इति श्राकुन्तले
 प्रथमाङ्के ।)
 अज्ञोरात्रः, ए, (अज्ञश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
 राजाज्ञाहा ऐति । अज्ञः सर्वैकदेशे टच् इति
 टच्) दिवाविशं । स तु सूर्यादयद्वयपरिच्छिन्न-
 त्रिंशन्मुहूर्त्तगतिककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन पैत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-
 मानुष्यचतुर्गुमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अज्ञोवत, व्य (अज्ञो च वत च ।) अनूकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
 (“अज्ञोवतासिस्सुहृनोयतीर्थः” । इति कुमारः ।
 “अज्ञोवत । कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽसि” ।
 इति श्राकुन्तले । [इति गीता ॥
 “अज्ञोवत । महत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, व्य, (ऊ ड अपनयने । वाङ्मनाद्भावे घञ् ।
 वृद्धिः । एषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः) भटिति । इत्वं । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमनं कामसुखसज्जं” । इति कुमारः ।
 “अज्ञाय तावदवशेन तमो निरक्तम्” । इति रघौ ।
 “अज्ञोऽप्यवदन्कञ्जुहरच्छातेवराभच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितस्वामाङ्गिकाऽज्ञा-
 यवः” । इति काश्यपकाशे ॥
 अङ्गिका, ए, (नास्ति ङ्गोर्षञ्जा यस्याः) वौद्धः क्षप-
 यकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अङ्गला, स्त्री, (न + ङ्गे + लृप्) भस्मातकद्वयः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मेला इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः झुतश्च भवति ।
 “आकारं परमास्थं शुकुज्योतिर्भयं प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमथ प्रिये ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं खयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “अकाररूपमासद्य दक्षक्रोडायता लघः ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिसास तिष्ठन्ति निव्यशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयान्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्तद्वक्तौ ॥
 प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इभेश्वरः ।-
 प्रतिका मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
 पितामहो द्विदान्तो भूः क्षिया कान्तिश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विभ्रान्तः कुजो वियत् ॥
 खरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी” ॥
 इति वर्णोभिधानं ॥
 आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञात सजटागुरेयः” ।
 वाक्यं । यथा । “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥
 (पूर्व्वं निव संस्था इदानीं त्वं मन्यसे इत्यर्थः)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दृष्टिः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-
 भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्णः । आशब्दो
 योऽवा न सम्बोध्यते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥
 (“आ एवं तत्त्वमर्थोदा आ एवं तत्कृतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ।)
 आ, व्य, एवं । स्वीकारः । इत्यमरः ॥
 आ, ए, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षरारभिधानं ॥
 “अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामह्वाक्ययोः ।
 सीमायामथाथयं आ भवेत् संक्रोधपीडयोः” ॥
 आ, [स्] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मूर्खः ।
 (“आः किमेतदिति क्रोधादाभास्य महिषाक्षरः” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आः पापे इर्विनोते महायथेते” । इति काद-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।
 स्मृतिः । स्याद्वा । तर्ज्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आकामितं, चि, (आकाम्यते स्म । आङ् + क्तिप् +
 क्त ।) कम्पविशब्दः । तत्पर्यायः । वैश्वितं २
 प्रेक्षितं ३ आधृतं ४ आधृतं ५ चलितां ६ इत्यमरः ॥
 कल्पितं ७ धृतं ८ व्याधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११
 प्रकल्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अनोकहाकम्पितप्रप्यगन्धी” । इति रघौ ।

आक

“आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वतिः प्रफुल्लसङ्कारकताधिवासैः” ।

इति ऋतुसंहारे ।)

आकारः, पु, (आकौथ्येन्ते धातवोऽच । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संधीभूय कुर्वन्ति व्य-
हारमत्रेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरन्नादे-
रत्यन्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ।

(“आकारे पद्मरागायां जन्म काचमयोः कुतः” ।

इति हितोपदेशः ।

“शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातुरन्नाकारो महान्”

इति रामायणम् ।) समूहः ।

(“शब्दाकारकरग्राममर्थमखलमखलम” ।

इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।

आकार्यं, स्त्री, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) अथवा ।

(“सुदा तदाकर्णवत्परोऽधुत्” । इति नैषधे ।)

आकर्षः, पु, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)

पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ।

कृक इति भाषा । (यथा महामारते ।

“आकर्षस्ते वाक्फल. सुप्रणीतो

हृदि प्रोदो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी । आकृष्यते अनेन । आँकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव या आकर्षणः” । इति

सुगवोपध्याकारणं । आकर्षतुल्य इति आपानार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः । (अथस्कान्तः ।

निकषोपसः ।)

आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।

वशादात्मनं । टानन् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्थं शुभ्रान्निशुभ्रभयोः ।

केशाकर्षणनिर्घृतगौरवा मागमिच्छसि” ।

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् । * ।

तन्त्रोक्तकर्माविशेषद्वारा योषाद्यानयनं । यथा ।

अथाकर्षणं ।

“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।

यद्दृष्टं त्रेपुरे तन्ने यद्दृष्टं भूतढामरे ।

ओवीजं मान्मय वीजं लज्जावीजं ससुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रथवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

असुकीर्ति मयं दत्त्वा आकर्षय दिधा पदं ।

स्वाह्वानं मन्त्रमुद्रय जपेद्भस्मसहस्रकं ॥

षट्कोषधमनामित्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।

षड्भुं कारयेन्मन्त्रो लज्जावीजसमाप्तितं ॥

षड्दूर्ध्वभाक्स्वरैश्चैव नादविन्दुविभूषितं ॥

रक्तपुष्पाक्षतधुपादिनेत्रैश्चैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां अन्नशेखरां ।

नालाकिकिरणप्रख्यां सिन्दूरारुखविग्रहा ।

पशुश्च दक्षिणे पाशौ जपमालाश्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेद्य रम्भामपि तथोर्वशी ॥

आकर्षयेत् सन्देशः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ।

भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ।

काष्ठीरागुष्कसूरीरोचगामितितेन च ।

आनामारक्तमित्येव कामशाचीमन् विखेत् ॥

आक

ऊँ ऋं कमलाति असुकीमाकर्षयाकर्षय ऊँ षट् ।

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रकं ततः पुनः ।

तद्भूर्जपत्रमादाय गुणिकां कारयेत् सुधी ॥

तेनैवं साध्यपादोत्थमृत्तिकापङ्कजैश्चितां ।

शोथितां तेजसा भानोर्वैद्येत् त्रिकदुकैः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिभा कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।

गुणिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥

तादृशाभिसुखो भूत्वा निर्वैने निशि साध्यकः ।

तत्तस्मिन्तपितश्च तावत् कार्षं जपेन्मनुं ।

यावदायाति सन्धसा मदनानसविद्यहा ॥*॥

अथान्यत् कथयाम्यत्र षट्पाकर्षणकृतेषु ।

देवस्यापि वरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रं मन्त्रेशान्यास्तरामादौ तत्तस्मात् ।

पञ्चप्रायकवीजश्च दत्त्वाथ धुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते षट्कारं पुनराखिलेत् ।

स्वाह्वान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥

षडङ्गान् दीर्घयुक्ताद्येक्ष्येऽष्टदशके यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कञोदरे ॥

महाराजजरत्तनं पूर्वमन्त्रपदं युतं ।

मोहिनीं पद्मकिङ्गल्के षट्मिणीं सम्भिनी तथा ॥

वशङ्करीं कुलेप्रीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्रामर्षयेदष्टपत्रके ॥

गन्धपुष्पादिभूपाटैर्भक्तियुक्तं चेतसा ।

लक्षजनेन सर्वथा शीघ्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

ऋं कालिकायै धीमहि

तमः कालि प्रधोदथात् ।

ऊँ आकर्षिणी वच्यारिणी

ऊँ षट् स्वाहा असुकीमाकर्षय ॥

प्रथवं पूर्वसुदुव उग्रयेनी ततः परं ।

नितम्बिनी वक्रिजाया तिथा परमदुर्भा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पशुमूल्येन तास्मूलं समानीय आमश्रारवधये

नेत्रेषु कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरतुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

कृतषट्कर्म्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अथवा । आ + कृष +

ल्युट् + स्त्रिया डीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-

काविशेषः । आँकुषी इति भाषा ।

आकलनं, स्त्री, (आ + कल्प + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी । (“शेषापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति साधः ।)

आकल्पः, पु, (आ + कल्प + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः । कल्पनं । इति मेदिनी । मखनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः । वेशार्थं यथा रघौ,—

“अक्षतकविधिसम्बोद्धीनमाकल्पजातं

विलसितपदमाङ्गं यौवनं सा प्रपेदे” ।

“सोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोष-

कृत्” । इति साहित्यदर्पणे हृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति स्मृतिः ।)

आकल्पका, पु, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

पश्याः । उल्लग्नः । हर्षः । इति मेदिनी ।

आकाशः, पु, (आकाश्यते यच्च, आ + कश् + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली । कथिपतर-

इति भाषा ।

आकस्मिकं, चि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठञ् ।)

अकस्माद्भवत् । हठाज्जातं । (“आकस्मिक-

प्रथवमासां च देवी वाचमनुष्टुभेन कन्दसा परि-

यतामभ्युदैरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषा । इत्यमरः । (रमणीयवस्तु-

स्यूहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्यूहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

इदृते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमृते अत्यदान्वयबोधो भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

नङ्कारिकाः ॥

आकाशः, पु, (आच् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ।

आकारः, पु, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गित । अभि-

प्रायानुरूपपेष्टाविष्करणं । संज्ञेत टाग इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ।

(“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारैरङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्गितैर्गवा चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सृष्ट्यद्देशः । मूर्तिः । “आकार

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्ना-

दिखचक्रो मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैकृतमिति रोपाणितः । गुप्तिर्गोपन । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकाया भरतः । तत्पर्यायः । अर्वाहृत्या २ ।

इत्यमरः । अङ्गविकृतस्य रोमासादिराच्छादनात्

अवहृिस्थितिरर्वाहृत्या । इति सारसन्दरी ।

(“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहृत्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्नादिखचक्रसुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आङ्गानं । इत्यमरः । डाकन इति भाषा ।

(“तैश्च मण्डिमन्नाकाराण्य कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, चि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्त्रवचने” इति समानकालस्या-

काशादेशः । इकट् प्रथयश्च निपातनात् । यद्वा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) द्यग्ध्वंसि ।

इति धरणिः । समानकालोपजन्मविनाशप्रशङ्को ।

इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-

मारम्भ पर्येयविकालः स एव कालस्यावदकाल

आका

क्षत्र भवः इति तितयितत्वं ॥ यथा मनो ११२०५
 (“एतानाकासिकान् विद्यादन्ध्यान्ततावपि” ॥

“तपस्विनः स्वायम्भुवो कसस्ता-
 माकासिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसंभवे ३ : ३३ ॥

आकासिकप्रलयः, प, (आकासिकः प्रलयः) प्रलय-
 विशेषः । स्वायम्भुवस्यन्तरे कपिलप्रापेन अकाले
 अगदज्ञावनं । तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आकासिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
 तत् प्रवृत्तन्तु महाभागा वाराहं लोकासद्वयं ॥
 यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्रावाच प्राज्ञिण्या ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं” ॥

श्रीकपिल उवाच ।

“स्वायम्भुव मनुश्रेष्ठ ब्रह्मरूप महामते ।
 ममैकमोषितायां त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
 अगत् सर्वं तवैवेदं त्वया च परिपालितं ।
 त्वया सर्वं अगत् सृष्टं त्वमेव अगतां पतिः ॥
 तन्मे देहि रक्षःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
 पुण्यं पापहृदं सर्वं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
 अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रवक्ष्यामि शिवान् ।
 उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
 अज्ञानसागरे मयमधुना सकलं अगत् ।
 ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये अगत्वहं” ॥

श्रीमनु उवाच ।

“यदि त्वयाखिलजगद्वितायं ज्ञानदीपिका ।
 चिकीर्षुष्या तपः कार्यं किं स्वार्थार्थनया तव ॥
 देवागारायि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा ।
 भङ्गनि पुण्यभाङ्गत्र तिलन्ति कपिल ! जितौ ॥
 तेषामेकतमं त्वेदेदासाद्य जुषधे तपः” ॥
 स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच ।

“त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
 स्थानं मया प्रार्थितं ते तं मा क्षिपसि हेतुभिः ॥
 अन्त्याम्यने वचो मेऽय प्रार्थनायां विकल्प्यन् ।
 यत्त्वं वदसि तस्मात् फलमेतदवाप्नुहि ॥
 इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 हतप्रहृतविश्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
 न चिरात् ब्रह्मसि मनो ! जलपूषे अगत्सयं ।
 हतप्रहृतविश्वस्तं तव गर्वविश्रतनं ॥
 यवसुक्ता सुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।
 अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
 कपिलस्य वचः श्रुत्वा विश्वसुवदो मनुः ।
 आदीति प्रतिपद्यात् मनुर्नोवाच किञ्चन ।
 विश्रान्तां वदरो यातो गङ्गादारान्तिकं मनुः ।
 प्रविश्य तपश्चे यत्नमकरो लोकाभावनः ॥
 धाराधयामास हरिं अगत्कारणकारणं ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानसमाविने ।
 इति जयं प्रजपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ॥
 प्रससाद अगद्वायः केशवो न चिरादथ ।
 ततः क्षुद्रभक्तो भूत्वा दूर्वादलसमप्रभः ॥
 कर्पूरकलिकायुग्मगुल्फैश्चयुगोज्ज्वलाः ।

आका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुः स्वायम्भुवं मुनिं ॥
 आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 उवाच च महात्मानं मनुः स्वायम्भुवं तदा ॥
 तपोनिधे महाभाग भोतं मां त्रातुमर्हसि ॥
 निर्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विभ्रात्मैर्द्वितुं प्रति ॥
 अथ प्रभृतैर्विपुत्रैर्जावितः पृथुरोमभिः ।
 प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरयं मुनिं ॥
 प्राप्नोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि सां परिपालय ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्ततः ॥
 अखिञ्जरे तोयपूषे न्याधाद्विपुलभोगिनि ।
 स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वड्डनागो दिने दिने ॥
 सामान्यरोहितप्रायदेहोऽपुत्रचिरादथ ।
 दशघटजलपूषे प्रवृष्टं स महात्मा
 मलिकमसति जुञ्जन् वड्डयामास मत्स्यं ।
 स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
 मलिकसखिलमध्ये लोमश्च प्रोददेहः” ॥
 इति कालिकापुराणे ३९ अध्यायः ॥*

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
 गृहीत्वा पायिना जुह्वननिर्गो सरसो ययौ ॥
 तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे ।
 एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
 नानामीनगायोपेतं शीतामलजलोत्करं ।
 तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
 पाषाणमास स्रवत् क्षपया परया यतः ।
 सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैकारियोऽभवत् ॥
 न समस्तत्र सरसि दृष्टत्वाये दिजोत्तमाः ।
 स एकदा महामत्स्यः पूर्वोपरतटद्वये ॥
 शिरःपुच्छे तिधायानु तुङ्गदेहः ससृञ्चितः ।
 स्वायम्भुवं महात्मानं सुक्रोश चाहि मामिति ॥
 तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोशन्तं मनीषुङ्गवं ।
 आससाद तदा मत्स्यं अग्राह च करेण तं ॥
 न शक्रोत्सहसुङ्गसुं पृथुरोमायामदूतं ।
 इति सन्धिन्धमेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
 भगवानन्त विश्रान्ता मत्स्यरूपी जनाहूतः ।
 स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
 ततः काराभ्यामुद्धृत्य स्तम्भे छलाखड्गं मनुः ।
 निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
 शयेच्छमन वड्डस न कोऽपि त्वा हृनिष्यति ।
 अचिरेणैव सम्यूहदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
 इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणश्रतावरः ।
 क्षयुत्वं चिन्तयंस्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
 मत्स्योऽपि न चिरादेव पूषंकायस्तदा महान् ।
 सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
 तं पूषंकायमालोक्य व्यतीवाम्भः ससृञ्चितं ।
 शरुक्तेः शिराभीरप्रथितं मानसाचलसन्निभं ॥
 रन्ध्रन्तं सागरं सर्वं देहभोगाचलीकृतं ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
 ततः प्रपृच्छ तं साधु मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः ।
 विधिष्य लघिमानश्च पश्यन्मूर्तिं तदाहूता” ॥

श्रीमनु उवाच ।

“न त्वं मत्स्यमहं मन्वे कस्त्वं मे वद सक्तम ।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
 त्वं ब्रह्मा ह्यधवा विश्वाः प्रभुर्भूत्वा मीनरूपपृक् ।
 न चेदुद्धं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

“आराधोऽहं त्वया निर्यं यो हरिः स सनातनः ।
 तवेष्टकामसिद्धार्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
 यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिना ।
 तत्कारिष्येऽद्य वा मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विश्वोरमिततेजसः ।
 ज्ञात्वा प्रवृत्ततो विश्वां मनुस्तुष्टाव केशव” ॥

श्रीमनु उवाच ।

“नमस्ते अगदव्यक्तप्रावरपते हरे ।
 पावकादिवशीताग्नेनत्रयधरायय ॥
 अगत्कारण सर्वज्ञ अगद्वाम हरे पर ।
 सुररौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
 इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपपृक् ।
 वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्सनः” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भगवा चापि स्तुतो सुङ्गः ॥
 सपर्यया तथा नेन वरं वरय सुव्रत ।
 इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारया ॥
 वरयाभीष्टितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्”
 मनु उवाच ।

“यदिदेवो वरो मेऽय लोकाणा यो हितो भवेत् ।
 तन्मे देहि वरं विश्वां तं वक्ष्यामि इदमप्य मे ॥
 श्रष्टाप कपिलः पूषं मर्दयं भुवनत्रयं ।
 हतप्रहृतविश्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
 येनेयसुद्धता पृथ्वी येनेयं परिपालिता ।
 संहरिष्यति यस्त्वेना तेऽधुना ज्ञाययन्निवम ॥
 ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरयं गतः ।
 न यथेदं त्रिभुवनं जलजुतं भविष्यति ॥
 हतप्रहृतविश्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिषादहं ।
 यदुक्तं मुनिना तेन मथोक्तं विहितं मनो ॥
 तस्माद्यदुदितं तेन तत् सर्वं नान्यथा भवेत् ।
 करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ॥
 हतप्रहृतविश्वस्तं तोयममे जगत्तये ।
 न चिरादेव ततोयं शोषयिष्यामि वै मनो ॥
 यावज्जलज्वलस्तत्तत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
 तन्मे निगदितं तथ्यं श्रुत्वावाचितोऽधुना ॥
 सर्वव्यञ्जिककाष्ठोच्चैरेका नौका विधीयता ।
 तामहं ऋषियिष्यामि यथा गो भिद्यते जलैः ॥
 दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ।
 धारिणीं सर्ववीजाना भुवनत्रयवर्द्धनी ॥
 सर्वव्याञ्जिकचन्द्राणा भूरिवत्तलतन्तुभिः ।
 नवयोजनदीर्घान्ता व्यामत्रयस्यवित्कृता ॥
 जुष स्वयं मनो दूष्य दहतोभीरिक्ता वटी ।
 अगद्वीची जगन्नाया लोकात्मता अगन्मथी ॥

आका

द्रष्टयिष्यति तां भक्तुं न त्रुष्यति यथा तथा ।
 सर्वान्धि वीजान्यादाय सर्वदानं सप्त वै ऋषीन् ॥
 तस्या नावि निसप्तस्त्वं वर्त्तमाने जलस्रवे ।
 दक्षेण सङ्ग संगम्य स्वर्ग्यसि मनो मम ॥
 स्वतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो विकटं प्रति ।
 श्यामलेनाथ ऋद्धेय त्वं मा चास्यसि वै तदा ॥
 यावत् प्रहृतविधस्तं हृतं स्याद्भवनत्रयं ।
 तावत् पृष्ठेन ता नावं वोद्गाहं नाच संग्रहः ॥
 जलस्रवे तु सुंपूर्णे ऋद्धे मम च ता हरिं ।
 त्वं तथा वटिक्रिया तूर्णं सदा नेष्यसि वै वृद्धं ॥
 नद्याया नावि मे ऋद्धे देवमानेन वत्सुरान् ।
 सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
 ततः शुष्क्ये तोयेषु प्रोम्ने शिखरे गिरिः ।
 द्विमाघजलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
 त्वा वै गोपयिता निर्वं तावत्तु शोषये जलं ।
 चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
 ऋद्धेय श्यामलेनैव त्वं मां चास्यसि पुष्करे ।
 एनः हृदि ततः कृत्वा मयसात्महृत्माने ॥
 त्रैलोक्यदुर्लभाम्बुजमवाप्तिसि सनातनीं ।
 अहमारोधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
 सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्त्वोपयति तेन मां ॥
 श्रीभार्गव्ये उवाच ।
 “इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्स्यलेन नमस्कृतः ।
 अन्तर्द्वेषे जगन्नाथो लोकाण्युपहकारकः ॥
 स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्द्वान् गते हरौ ।
 यथोक्तं हरिणा पूर्वं नावं रञ्जुं तथाकरोत् ॥
 सर्वयाज्ञियवृद्धौघान् क्षिप्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
 उद्धेन कारयामास नावं वृद्धतरां ततः ॥
 तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसंघर्षवैटीरिकां ।
 पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
 ततः कालेन महता उचं युद्धं मद्गाहुतं ।
 विश्वोर्ध्वशिवराहस्य सरमस्य हरस्य च ॥
 ततो जलस्रवे भूते विधस्तं भुवनत्रये ।
 तथा रञ्जना तरिं नद्या वीजान्यादाय सर्वशः ॥
 वेदादृषीन् तथा सप्त दत्तं चादाय वै मनुः ।
 तस्या नावि समाधाय तोयमने चराचरे ॥
 स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
 ततो जलानामुपरि सऋद्धं इव पूर्वतः ॥
 उद्दीप्तसैकऋद्धेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकम् ।
 आगतस्तच्च न चिराद्यन्तस्ते स मनुर्हरिः ॥
 तरिमारब्ध्व विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
 यावत्कालचलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधाव् ॥
 जले प्रकृतिमापन्ने ऋद्धे बद्धा तरिं तदा ।
 तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सुरान् ॥
 स्वयं नावमवधत्थ दधार परमेष्ठ्वरः ।
 योगनिष्ठा जगद्धात्री समालोदहटीरिकां ॥
 ततः शूनैः शूनैस्तोये शोभं गच्छति वै चिरात् ॥
 पश्चिमं हिमवत् ऋद्धेयुन्मभं तोयमध्यतः ।
 दिशाहृद्यैर्योजनामुञ्चितस्य हिमप्रभोः ।
 पद्माशतु सहस्राणि ऋद्धे तस्य चोच्चितं ॥
 तस्मिन् ऋद्धे ततो नावं नद्या मत्स्यात्महृत् हरिः ।
 जगाम शोषयाथाश्र जगतां जगतां यतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातास्य शार्ङ्गिणा ।
 कपिलस्य तु शपिेन कृतोऽथाकालिको जयः ॥
 आकालिकोऽयं प्रथमो यतो भगवता कृतः ।
 इति वः कथितं सर्वं यथावत् द्विनसत्समाः ॥
 इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
 आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठल् + डीप्) विद्युत् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आकाशः, पु, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीपान्ते
 दृश्यादयो यत्र । आ + काश + घञ्) पञ्च-
 भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्यायः ।
 योः २ यौः ३ अथ ४ अथ ५ योम ६ पुष्करं ७
 अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११
 गगनं १२ अन्तं १३ स्रवती १४ हं १५ विद्युत्
 १६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ इत्यमरः ॥
 नाकः १९ अन्तः २० नभसं २१ मेघवेगम् २२
 महाविजं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुदहर्ष २४
 मेघवर्त्म २५ त्रिपिच्छं २६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ न्यायमते व्यस्य सामान्यगुणाः सञ्जादि-
 पञ्च । विशेषगुणः शब्दः । स तु जित्यः आश्र-
 रीरी च । अस्तेन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु
 उपाधिभेदेन नाना भवति ।
 (“शब्दः श्रोत्रेन्द्रियश्चापि क्षिद्राणि च विविक्तता ।
 वियतः कथिता एते गुणगुणविचारिभिः” ॥
 तथा च भाषपरिहृदे ।
 “आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
 इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्न्युपाधितः” ॥
 वेदान्तमते स जयः ॥
 आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशप्रथवाद्दिनी गङ्गा) ।
 स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिनरकघायां,—
 “आकाशगङ्गासंलितरङ्गायानादिते ।
 त्रैगुण्यलक्षितेऽकारुमर्दिरूपवतीजिते” ॥
 (“नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्यहामदिम्बे” ॥
 इति रघौ १ । ७८ ।
 “उभौ यदि ब्योषि एधग प्रवाहा-
 वाकाशगङ्गाप्रयसः परेताम्” । इति सायः ।)
 आकाशजननी [न्] षुं, (आकाशमार्गस्य जननी) ।
 प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाह्यार्थदर्शनायां निज्ज-
 ष्चिद्राणि । यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुणिकाः प्रक्षि-
 प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
 आकाशप्रथस्य जननीव पौषिका । इति केचित् ।)
 आकाशदीपः, षुं, (आकाशे दीयमानो दीपः) ।
 कार्तिकमासे भगवद्दुर्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
 यथा । कार्तिके आकाशप्रदीप उक्तो निर्णयान्ते
 पुष्करपुराणे ।
 “तुलायां तिळतैलेन सायं काले समागते ।
 आकाशप्रदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
 महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” ॥ इति
 तद्विधिच हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
 “दिवाकरेऽस्ताचलमौषिभूते
 ऋषाददूरे पुष्यप्रमाणं ।
 यथाह्वितं यन्निवृत्तदश-
 मारोप भूमावथ तस्य मूर्च्छि ॥

आका

यदाशुभकृद्भुतास्तु मध्ये
 द्विहस्तदीर्घां अथ पट्टिकास्तु ।
 कृत्वा चतस्रोऽष्टदशाक्षतीस्तु
 याभिर्मवेददृदिशानुसारी ॥
 तर्कायकायान्तु महामपकाशे
 नीपः प्रदेशो दक्षगाम्नाद्यक्षौ ।
 निवेद्य धम्म्याय हाराय भूम्ये
 दामोदराथाप्य धम्मगात्रे ॥
 प्रणामतिभ्यश्च सत्पृष्ठभाः
 प्रेत्येथ एवाथ तमस्थितेभ्यः” ॥ इति ।
 अमरके लम्बो मन्त्रो यथा,—
 “दामोदराय नमसि तुलायां क्षोणया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनुन्ताय वेधसे” ॥
 इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्ये ॥
 आकाशप्रदीपः, षुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः) ।
 तुलाया दीयमानस्यक्षीदामोदरसम्पदानाकाश-
 दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
 “तुलायां तिळतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
 आकाशप्रदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
 सश्रीकाय श्रोपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
 उदामोदराय नमसि तुलायां क्षोणया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनुन्ताय वेधसे ॥
 इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
 आकाशे मण्डपे वापि स पास्तयपक्षं लभेत् ।
 विष्णुवेदान्ति यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
 अर्पितोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
 आकाशमाली, स्त्री, (आकाशजाला माली) ।
 कृष्ण-
 जटामाली । केदारो उल्लसितरसाः । तत्पर्यायः ।
 निरात्मना २ खसम्भवा इ शेवाली ४ स्रष्टाप्रची
 ५ गौरी ६ पर्वतवातिनी ७ अथमाली ८ ।
 अस्या गुणाः । हिमलं । शोषयन्नाङ्गोरोग-
 नाशिलं । लूतागर्भकञ्जालाहारित्वं । वर्षकारि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
 मूलमस्याः । डीप्) । कुम्भिका । इति हारा-
 वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
 गुणा ऋष्ट्याः) ।
 आकाशरक्षी [न्] षुं, (आकाशे उचस्थाने स्थितः
 सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + षुन्) । प्रग-
 ल्भीस्थितप्रविधिः । दुर्गावधिः प्राचीरोपरिस्थित-
 चरः । इति राजधर्मः ॥
 आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लोव । अथुब-
 शिखलात् ।) जताविशेषः । आकाशवेले अमर-
 वेले इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
 सप्रार्थं इ थोमवक्षिका ४ । अस्या गुणाः । मध-
 रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्लवर्द्धकत्वं ।
 रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 “आकाशवल्ली तु पुष्येः कथितामरवल्ली ।
 खवल्ली याद्विद्यो तिक्ता पिच्छिकाश्चामयापहा ।
 तुवराधिकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाशिनी” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

आक्र

आक्राशवायी, स्त्री, (आक्राशाद्भवा वागी) अश-
रीरिणी वाक् । देववागी । इति धुराणं ।
आक्राशमखिलं, स्त्री, (आक्राशात्प्रत्ययत्तं खलिनं जनं)
दिव्योदकं । इति राजनिघण्टुः ॥
आक्रिष्वन्, स्त्री, (आक्रिष्वन्स्य दरिद्रस्य भावः ।
आक्रिष्वन् + अण् ।) आक्रिष्वन्ता ॥
आक्रोशं, चि, (आङ् + क्रुश् + क्तः ।) व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं र सङ्कुलं इ । इत्यमरः ।
समाक्रोशं ष । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
रघुवशे । प्रथमसर्गं ५० श्लोकः ।
“आक्रोशं विपत्नीनामुदजहात्परोधिनिः” ॥)
अशादिभिर्निरवकाशः । इति भरतः ॥
आक्रुचन्, चि, (आङ् + क्रुचि + ल्युट् ।) न्यायमते
पक्षप्रकारकर्मान्तगतकर्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । नमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाक्रुचन् तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येति पक्ष च” ॥)
आकुलं, चि, (आङ् + कुल + क्तः ।) व्याकुलं । तत्पर्यायः ।
व्यस्तं र अप्रगुणं इ । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले । “विभवयशुभिः कृत्वैस्तस्य प्रतिज्ञाय-
मजुष्य” ॥)
आकुलं, स्त्री, (आङ् + कुल + क्तः) अभिप्रायः ।
आश्रयः । इति जैमिनिः ॥ (तावथ्ये । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।
“हृदयेऽपिपितामृतं लोषापदं निमीलितं” । इति
“हृदयनिहितं भावभूतं वमिद्विषेत्तयोः” ॥
इति शाकुन्तले ।)
आकृतिः, स्त्री, (आकृतिरिति इयं गौरवं अश्वः इति
शब्दप्रत्ययः । आङ् + कृ + कृत् ।) रूपं ।
प्रतीकं । जातिः । इति मेदिनी । (यथा शाकु-
न्तले प्रथमादौ ।
“किमिव चि मधुराणां मण्डलं वाहतीना” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आकृतिर्जाति-
विष्णुः” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्-
मित्वास्या यस्याः जातेर्गौवादिर्हि सास्त्रादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परस्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमाधिकारगतावच्छेदिकाङ्गि-
धर्मो यस्याः सा इत्यर्थः इति ऋषिः ॥)
आकृतिच्छ्वा, स्त्री, (आकृत्या कृत्प्रतिपत्त्या ।) घोषा-
तक्रीडनः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माळा । (घोषकश्चेत्स्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आकृष्टं, चि, (आङ् + कृष्ट + कर्मणि + क्तः ।)
कृताकर्षणं । आकर्षितं । (प्रलोभितः, सुगमः ।
यथा हिनोपदेशे । “ततो लोभाकृष्टेन केनचित्
पात्रेनालोचितं” ॥ इति)
आकोकेरः, पुं, मकराशिशः । इति श्योतिसत्तत्वं ।
आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + क्तः + अच् + वा ।)
रोदनं । यथा रामायणे ।
“वातामक्रन्दप्रभेद्यद्यत्तदभ्यान्तगोचरः” ।)
आक्रान्तं, चि, दास्यधुदं । भावा । इति
मेदिनी । अन्विः । (यथा रामायणे ।

आधि

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्” ॥
नाद्यः । धार्मिप्राहात् परो राजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।
“पार्थिव्याहृष्टं संप्रेत्य तथाक्रन्दश्च मण्डले” ।)
आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच् ।) आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिक्रमः । २ । जातिः । ३ । इति
जैमिनिः ॥ (अधिरोहः । यातिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः ॥)
आक्रमणं, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट् ।) आक्रमणकरणं ।
(“यः पृथुवर्त्तं ह्यपतिः देहाक्रामयाद्याचरति” ।
इति जुलुकमट्टः ।) आपनं । (अतिवर्त्तनं । यथा,
रामायणे ।
“कृष्टकाक्रमणलान्ता वनमथ गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।
“न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं ह्ये” ।)
आक्रान्तः, चि, (आङ् + क्रम् + क्तः) कृताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमविशिष्टः । इति ह्यल्लयुधः ॥
(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषण्डिगयाक्रान्ते नोपहृष्टेऽन्यजैर्दमिः” ।)
आक्रोडः, पु, (आङ् + क्रोड + क्तः) राजोपवनं ।
राज्यः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
नीलास्थानं । यथा, रामायणे ।
“आक्रोडालङ्घनं स्त्रीत सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।
तथा च कुमारः । २ । ६७ ।
“अक्रोडपर्वतान्तेन कल्पिताः खेषु वैभ्रमः” ।
कुरुक्षेत्रमण्डपपुत्रः सनामस्यातः पौरवः” ॥
यथा हरिवंशे ।
“दुष्कान्तस्य तु दयादः कुरुक्षेत्रः प्रजेश्वरः ।
कुरुक्षेत्रमादयाक्रोडश्वलारन्तस्य चात्मजाः” ॥)
आक्रोशः, पु, (आङ् + क्रुश् + क्तः) क्रोधाकर्त्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः । २ । अभिषङ्गः । ३ ।
प्रापः ष । इति जैमिनिः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशं ममात्तुश्च प्रमाणात् प्रसवर्धम” इति ।)
आक्रोशणं, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट् ।) अभिप्रायः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः । २ । अभिषङ्गः । ३ । इत्यमरः ॥
आक्षेपः । २ । अभिषङ्गः । ३ । इत्यमरः ॥
आक्षेपः, पु, (अक्षेपते निपुणः । अक्षेप +
ठक्) अक्षेपः । धर्माध्यक्षः । इति अटाधरः ॥
आक्षेपः, पु, (अक्षेप + अण्) नैयायिकः ।
इति श्रुतिप्रयोगः ॥
आक्षेपः, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षेप + णिच् +
युच्) मैथुनं प्रति आक्षेपः । इत्यमरः । परस्त्री-
निमित्तं प्रसः परप्रसूयनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं ।
यथा “कृतगम्यागमनत्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ क्लेशालि अपवाद इति भाषा ॥
आक्षेपः, चि, (आङ् + क्षेप + णिच् + क्तः ।) पर-
स्त्रियां परप्रसूये वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादः । इत्यमरः ॥
आक्षेपः, पुं, आक्षेपकः । इति रत्नमाळा ।
आक्षेपः इति भाषा । (धृतनिमित्तः । पाश-
श्रीङ्गविषयकः । अत्र अक्षेपेति जिवो वा
इति अक्ष + ठक् । यथा मानवे । २ । ५६ ।
“प्राप्तिमात्रं षण्णदानमाक्षेपं सौरिकञ्च यत् ।

आख

दख्युक्तावशेषश्च न एतौ दातुमर्हति” ॥
((“पितृस्येष्टमन्त्रश्च वातिकश्चातिकीर्णः ।
मधुराक्षविपाकश्च वातपितृहृत्तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षेपः पाण्डुरोगो प्रथमः संग्राहको लघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥)
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षेप + अच्) अक्षेपः ।
प्रोभाङ्गनदः । इति रायसुकुटः ॥
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षेप + धृच्) अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्त्सना । (यथा—नीतिशतके । १४५ ।
“दान्येवाक्षेपस्तदाक्षर सुखरसुखान्दुःखान्दुःखान्तः
सन्तः साख्यार्थार्था अगति वज्रमता कस्यगम्यर्थनीया”
आक्षेपः ।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ ।
वदनमपहरती तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारः । ७ । ६५ । विन्यासः । स्थापनं ।
“कर्णाधिपितो लोभकभायकृते
गोरोचनाक्षेपनितामगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।
इति कुमारः । ७ । १७ अक्षहरणं । यथा,—
“यन्तुशुकाक्षेपविलम्बिताना” । १ । १७ कुमारः ।
उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“सुखार्थस्थेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्यसिद्धये” ।
इति । कात्यायनः । इति मेदिनी । (अल-
ङ्कारप्रकरणे विशेषो नष्टः ॥)
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षेप + युच्) निन्द्याकारः ।
आक्षेपः । इति मेदिनी । वातरोगविशेषः । तस्य
कारणस्य च । निदाने यथा—
“यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति मातलः ।
तदा क्षिपत्वाशु मुकुम्भं हृदं मुञ्जकरः ।
मुकुम्भं जलदक्षिणाक्षेपक इति सूत्रम्” ।
आक्षेपः, पु, (अक्षेप + यव स्वाधे अण्) अक्षेप-
कः । पर्वतजमीलुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामाभिषुकाक्षेपमसूक्ष्मकनिकोषकाः ।
शुष्कखिगमधुरा सोममाणा वलप्रदाः ।
वातप्रा हृदगाः लघ्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः” ॥
इति चरकः ॥)
आक्षेपः, पुं, आक्षेपकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आक्षेपः, स्त्री, (आङ् + क्षेप + ल्युट्) नृगया ।
इत्यमरः ॥
आक्षेपः, पुं, (आङ् + खण्ड + कणच्) इक्षुः ।
इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे । ८ । ११ ।
“आक्षेपः काममिदं बभावे” ।)
आक्षेपः, पुं, (आङ् + खन + इक्) चौरः ।
उत्सुहः । शूकरः इति मेदिनी । (खनिचादिकं
खननसाधनद्रव्यं । खननकर्त्ता ।)
आक्षेपः, पुं, स्त्री, (आङ् + खन + क्तः) आक्षेपः ।
देवतात्वं । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
आक्षेपः, पुं, (आङ् + खन + कुः) मूषिकः । इत्यमरः ।
(यथा नीतिशतके । “कृत्वाखुविर्वरं खवं विप-
तितो नक्तं सुखे भोगिनः” ।) शूकरः । चौरः ।

श्राद्धे

इति हेमचन्द्रः । देवताउदरः इति रत्नमाला ।
 (आखुमासगुणा यथा, —
 “आखोमांस भपदि बड्जा खखडखडोक्तं वतैवे
 पाच प्रवति निरतं यावदेतन्न सत्यम् ।
 तसैकाहं वसनमनिघं योनिभागे दधाना,
 हन्ति श्रीडाकरभगपक्षं नाच सन्देहबुद्धिः” ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहः ।)

आखुकर्णो, स्त्री (आखोः कर्णमिव पर्यमस्याः) । आ-
 खुर्क्यं + छीए) लताविशेषः । मृषाकायो इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवन्ती ३ शिवा ४
 सुवर्णो ५ उन्दुकर्कणो ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
 कर्णो ८ शङ्खकर्णो ९ बड्कणिका १० माता
 ११ भूमिधरी १२ अरुडा १३ शम्भरी १४ बड्-
 पादिका १५ प्रयत्कञ्चयो १६ टया १७ पुनञ्चयो
 १८ अश्रुः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कषपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहृत्वरभूला-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिघण्टुः ।
 “आकुपर्णो आकुकर्णो कथिका भृदरीभवा ।
 आखुकर्णो कटुक्लिक्ता कषाया श्रितेषा लघुः ॥
 विपाके कटुका मूत्रकषामयस्त्रिमिप्रयुत्” ।
 इति भावप्रकाशः ।

आखुगः, पुं, (आखुना गच्छति यः) गयोश्च मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं । गयोश्चः । इति हेमचन्द्रः ।
 आखुपर्यिका, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्यमस्याः) ।
 लताविशेषः । इति रत्नमाला । इन्दुरकायो इति
 भाषा । (आखुपर्णोश्च आखुकर्णोश्च चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः) ।
 आखुपर्णो, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्यमस्याः) ।
 आखुपर्यिका । इति रत्नमाला ॥

“सुप्ताखुपर्णिकदासश्रिय-
 क्तायः सन्नया क्रिमिशक्रकल्कः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 क्रिमीभिर्हन्वात् क्रिमिजाञ्च रोगान्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहः ।
 “आखुपर्णोकिशक्यैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्वा पूषणिका खादेद्धान्वाञ्च पिबेदनु” ॥
 इति बाभट्टः । गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णोश्च
 ज्ञातव्याः ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽयं बोह्रसंकरकारकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 आखुसुक [ञ्] पुं, (आखुन् सुक्रे यः) आखु +
 सुञ् + क्तिप् । विडङ्गाः । इत्यमरः ॥
 आखुस्यः, पुं, (आखुः स्यो वाहनं स्य) । गयोश्चः ।
 इति ज्ञानाधुषः ॥
 आखुविषया, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या) । देव-
 ताउदरः । इति ऋताधरः । देवताबीजता । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 आखेटः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) ऋगया ।
 इत्यमरः । शिकार इति भाषा । (“सुभगाखेट-
 भूमिलं” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।
 आखेटकः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) ऋगया ।
 इति शब्दरत्नावली । यथा पञ्चतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मैश्च विभवाः सुवर्गैश्च दद्यात् ।
 दृष्ट्याः प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽपि न्यागनिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 शुडङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
 “कपिश्रीर्षे द्रुमश्रीर्षे तथा चाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः श्राब्धिकैः समुदाहृताः” ॥
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे ऋगयायां कुग्रलः । आ-
 खेट + ठक्) । ऋगयाकुग्रलकुग्रः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकः ३ । इति ह्यारवली ॥
 (ऋगयाकर्ता । ज्ञासजनकः । भयङ्करः । ऋगसुः ।
 आधः) ।

आखोटः, पुं, (आख् + उट्) । फलवृक्षविशेषः ।
 आखरोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्श्वतीयः ०
 फलवृक्षः ३ गुडारायः ४ कीरैटः ५ कन्दराजः ६
 मधुमञ्जा ७ वृहच्छ्वः । अस्य गुणाः । मधुरत्वं ।
 बलकारित्वं । क्षिप्रत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तदोषप्रमनत्वं । श्रितशलं । कष-
 कोपनत्वं । इति राजनिघण्टुः ॥ (आखोटश्च
 आखोटश्च चास्य गुणादिकं ज्ञेयं) ॥

आख्या, स्त्री, (आख् + ख्या + अच् + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः । यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।
 “उमेति मात्रा तपसो निविद्धा
 पञ्चादुमाखां सुसुखी जगाम” ।
 आख्यातं, चि, (आख् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ॥
 इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः) ।
 आख्यातकथायां विहितविहितव्यतिष्ठप्रत्ययादि ॥

आख्यानं, स्त्री, (आख् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं बहुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।
 देवी भङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निश्रामय” ॥
 इति अष्टावैतं प्रकृतिलख्णे ४१ अध्यायः ॥
 आख्यायिका, स्त्री, (आख् + ख्या + यञ् + टाप्) ।
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
 इति ख्याता ॥ (आख्यायिकाशब्दार्थः) । यथा,—
 “प्रबन्धकल्पनां सोकसत्वां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
 परस्परान्त्रयाया स्यात् सा मताख्यायिका कथित्” ॥
 इति च साहित्यदर्पणे ॥

“आख्यायिका कथावत्यात् कवैर्वशादिकीर्षनं”
 आग, [स्] स्त्री, पार्यं । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।
 “सहित्ये शतमार्गसि स्त्रोले इति यत्तथा” ॥)
 आगतं, चि, (आख् + गम् + क्तः) । आधातं । उप-
 स्थितं ॥ (लब्धः) । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ॥
 “आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिजुष्यत् यथोचितम्” ॥
 आगन्तुः, चि, (आख् + गम् + तुन्) । अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनश्रीलः । अनियतः ॥
 (“अकक्षादागन्तुना सद्य विन्वासे न युञ्ज” ॥
 इति हितोपदेशः) । आकस्मिकरोगादि । यथा,
 “आगन्धपि शरीरस्यैवातिरेकेण यावन्नाभवा
 दुःखमुत्पादयन्ति” । इति अशुभः ।
 मिजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणावैध्यादागन्तु-
 शब्दोऽयमात्मस्यान्वतरकारणवाची ।
 तद्यथा,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेवामागन्तुनिजविभा-
 गात्” ॥ “सुखानि तु खल्वानन्तोऽन्यदश्रयपतना-
 मिधाराभिशापाभिषङ्गधनस्य-पीडन-रज्जु-दहन-
 मन्ताश्रनि-भूतोपसर्गोदीनि” ॥

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्तमो ज्ञध्वं
 वातपित्तश्लेष्मायां वैषम्यमापादयति” ॥
 उदाहरणं । “तत्रागन्तवश्चेदगमेदनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छन्तोत्पेषधवेष्टनप्रहार-वध-बन्धन-अधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भङ्गातक-पुष्यपत्तरसामगुणाशूक-
 क्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्फसंस्पृशनेनैव श्लेदन-
 परिचर्पयावमुन्मेषोर्वा विषयाम् ॥ सविधाविष-
 प्राणित्वाविधायाश्चनिपातनैर्वा ।
 सागरविषवात-हिमदहन-संस्पर्शनैर्वा शोथाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकयोगे ॥

आगन्तुकं, चि, (आगन्तु + खाधे कन्) आहार्यं ।
 अनियतस्थायि । इति निकाख्यशेषः ॥
 (आगन्तुकश्रीलादिर्नैवागतः प्रदधः । यथा
 “लघा च मूलभूतानपास्यायमागन्तुकः प्र-
 ख्युतः” । इति हितोपदेशे) । अतिथिः । अज्ञात-
 खासिकः पञ्चादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥
 “महेन्द्रोत्पृष्टपशवः स्वतिकागन्तुकादयः ।
 पाशो येषां तु ते मेधा देवराजपरिभ्रुताः” ॥
 आकस्मिकचतारिदरोगः । यथा, शुश्रुते ।
 “भ्रूलभ्य आगमनेन धातुस्तस्य शल्यमितिरूपं
 तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” । इति ॥

आगम, स्त्री, (आख् + गम् + अच्) । तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्वार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥
 “आगतं पञ्चवक्त्रानु गतञ्च गिरिजानने ।
 मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
 (रतज्ञानायं यथा,—
 “कृच्छ्रिञ्च प्रलभश्चैव देवतानां तथात्वं ।
 साधनश्चैव सर्वेषां प्ररक्षरामेव च ॥
 घटकर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
 समर्पित्तयैर्युक्तं त्वगमं तद्विदुर्मुधाः” ॥ इति
 यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥
 “बड्धायागमैर्भिन्नाः प्रज्ञानः सिद्धिहेतवः” ॥

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच्) । शास्त्रमार्गं ॥
 (“आगमादिव ततोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्वः” ॥
 इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ । (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७२ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचुरदित्य-
 घनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपाज्जन्म् ।
 “नाधर्मोऽगागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

साधिपमार्गः । इति ख्यवहारमाह्वकाः ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपधाति कार्यः इति आकरणं ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं) श्रुतवत्ता । यथा,
 “आकारसदृशप्रश्नः प्रश्नया सदृशगागमः” ॥
 इति रघुवंशे १ म सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।
 “तामर्पयामास च शोभनीनां
 तदागमप्रोतिषु तापसोः ॥)

आग

आगमसं. लीं, आद्यपूर्वगमघातोर्नटप्रत्ययान्तस्य
स्वर्यामिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा मधुवशे ।
“रामस्त्वामन्नदे श्वात् भरतायशनं पुनः” ।

स्त्रीचपुनः । यथा,—
“अस्त्वामन्नाभ्यापय पायं पृच्छन् न सिञ्चति” ।
इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्णां, स्त्री, पृच्छिकालीरुहाः । इति गज-
निघण्टुः ॥

आगमितं, त्रि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं
प्रदितं । इति अटाधरः ॥ (शापितं प्रापितं ।)
आगाधं, स्त्री, (आग + ध) यव । सार्धं अण् । अगाधं ।
अतिगभीरं इत्यमरटीकाया मधुरानाथः ॥

आगान्तुः, चि, आगन्तुकः । अतिथि । इत्यमर-
टीकाया नीलकण्ठः ॥ (अभागतः । आगन्तुः ।)
आगामी, [न्] चि, (आङ् + गम् + णिन्) भवि-
ष्यत्कालः । इति गजनिघण्टुः ॥ (यथा, हितोप-
देशः) “भो यत्रमान । आगामिन्याममावास्यायां
यस्यानि यजम्” ॥

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण) यद् । इत्यमर-
टीका ॥ (यथा मनुः ।
“आकीर्णं भिक्षुर्वाच्यैरागारसुपसंभजेत्” ।)

आगु, [र्] स्त्री, आगुः । प्रतिज्ञा । इत्यमर-
टीकाया रमानाथः ॥

आगु, स्त्री, (आ-गमे) क्विप् गमः क्वाविव्यन्तलोपे
ऊचगमादीनामिदकारादेशः ।) प्रतिज्ञा । इत्य-
मरः ॥

आभीष्टं, स्त्री, (आभिभिन्ने, इन्धीदिमौ, क्विप्, नलोपः ।
अभीष्टः रयानं, अभीष्टः शरत्वे रन् । तच्चस्थित-
त्वात् ऋचिगप्याभीष्ट उच्चां) अभीष्टं । होट्टट्टहं ।
इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ आभेय्या अभीष्ट-
स्यपिच्छे इत्यत्र आभीष्टं मखपमिवायान-
दृशनात् । धनदाग वरणीयञ्चत्विज पु ॥

(सायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्वादेशपुत्रसम्ये
परिगमितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा ऋषिर्ब्रह्म ।
‘आभिष्रञ्चाभिवाञ्छच्च मेधा मेधातिथिर्बतुः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् ह्ययसवः पुत्र एव च ॥
मनोः स्वायम्भुवस्येते दश एकाः मज्जैजसः” ।
प्रियवतः पृथुपुत्रः स्वनामख्यातो मनुर्वशीरो वृ-
पतिः । यदुक्तं,—

“अप्रोत्रो नाम नृपतिर्जम्बुवाधो मनोः कुले ।
तच्छातो नृपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥
प्रियवतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वना-
मख्यातः पुत्रः । यदुक्तम् विश्वपुराणे ॥ १ ॥
“प्रियवतसुताः स्वातास्तेषां नामानि नै इष्टुः ॥
अभीष्टश्चाभिवाञ्छच्च वपुश्चान् ह्युतिर्मांस्तथा ।
मेधा मेधातिथिर्भयः सवः पुत्र एव च ॥
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सव्यनामा सुतोऽभवत्” ॥

आभ्रेयं, स्त्री, (आभिदेवता यस्य ।) खर्यं । इति राज-
निघण्टुः । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
इत्तं । इति हेमचन्द्रः ॥ हृतं । इति पाणिनिः ॥

आभिषे, ण्, (आभिर्देवतास्य क्यप् ।) अभिषोक्तं पुराणं
वदामिषे । अदृशमितमिच्छामिचक्रौ महापुराण-

अघा

भेदे बह्विपुराणे च । अभिदेवताके द्रव्यमात्रे
घ चिं । अभिषोषिति स्वाहायाम् अभिदेवता-
काशयति च । आभ्रेयव्रतं । यथा मनो ६।३१० ।
“दृष्टुमानन्नाहिंस्वस्य तदाभ्रेयव्रतं स्मृतम्” ।)

अगवस्यनुचिः । इति पाणिनिः । अभिप्रमन्मन्वीयं चि
धाभ्रथी, स्त्री, (आभ्रेय + ङीप् ।) अभिक्रीमं ॥
स्नाहा । इति अटाधरः ॥

आभ्रधमं, स्त्री, ५वशस्त्रधमिः । यथा,—
“श्रद्धवसन्तयोः शोचन्नवश्रं प्रचजत ।
धाव्यथाकवशादन्वो शशायाको वानवः स्मृतः” ॥
इत्यनेन श्रद्धकन्यावहितनवश्रस्तेः ।
“शशायाकोर्षीहिमिषेव धैरवन्तोऽप्यकाशतः ।
प्रयथुर्दुं युज्यतेऽवश्रं न स्वनाप्रयथावयः” ॥
इति कालात्नन्दप्रश्नात् आदेऽपि तथा इति ।
आभ्रययां नवश्रस्तेः । इति मलमासतत्त्वं ॥

आभ्रहः, ण, (आङ् + ग्रह + अण्) अत्रुग्रहः । आ-
काशितः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥
(प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा,
“इत्याग्रहात् वदन्तं स पिता तच्च नीतवान्” ॥
इति कथासरित्सागरे २५।६६ ।)

आभ्रहायणः, ण, मार्गशीर्षमासः । इति रायसुक्तुटः ॥
आभ्रहायणिकः, ण, (आभ्रहायणो मृगशिरसा
युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । आभ्रहायण + ठक्) ।
अभ्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं ।
अस्मिन् मासे दृष्टिकराभिश्चो रविः । तत्पर्यायः ।
मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः । आभ्र-
हायी ५ अक्षकः ६ सहाः ७ मार्गशिरः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अभ्रहायणसम्बन्धिनि चि ।

आभ्रहायणी, स्त्री, (अभ्रे हायनमस्याः । मतभेदे
मार्गशीर्षमासस्य वर्षप्रदत्तेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्व-
पदादिति गावं । गौरादित्वात् ङीष्) मृगशिरो-
नलचं । इत्यमरः ॥ अभ्रहायणमासस्य पौर्णमासी ॥

आभ्रट्टकः, ण, (आङ् + घट्ट + वृन् । ततः सार्धं क्) ।
रक्षापाभार्यः । इति राजनिघण्टुः ॥

आघाटः, ण, (आङ् + घट्ट + घञ्) सीमा । इति
हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिघण्टुः ॥
आघातः, ण, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हवनं । ह्येदनं । चोट कोप
इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे) “पादा-
घातादशोकं विकसति वज्रं योषितामास्य-
मयैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + सार्धं णिच् + ल्युट्)
बधस्थानं । इति हारावली ॥ हवनं ॥

आघारः, ण, (आङ् + घ + घञ्) हृतं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ऋग्वेदिना खुवेण चतुरास्यं खचि दत्त्वा
प्रजापतिं मनसा थात्वा तृष्णीमभेर्वायथकोषा-
दारभ्याभ्रेयं वावदविच्छ्रित्तधारादानं । पुन-
खवेण चतुरास्यं खचि दत्त्वा इजं थात्वाभेर्नष्टत-
कोषादारभ्य रेशाणीं यावदविच्छ्रित्तधारादा-
दानं । इति कालेतिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु खुवेण
मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण हतधारादानं ।
इति यशुपतिः ॥

आच

आचूर्णितं, चि, (आङ् + चूर्ण + क्त) घूर्णितनचादिः ।
चुराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्ये ॥
“आचूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महेन्द्रावने” ॥

आचार्णं, स्त्री, (आङ् + चार् + ल्युट्) ढमिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गन्धार्णकं । सौंका इति भाषा ॥
“भेदज्ञां गन्धाञ्जागतः ।” इति कथासरित्सागे
१३।१६ ।)

आच्रातं, चि, (आङ् + च्रा + क्त) शिद्धितः । आ-
क्रान्तः । इति मेदिनी ॥ ढमः । इति हेमचन्द्रः ॥
(ज्ञानविषयोक्तः । यथा, नागानन्दे । “नीताः
किं न पिशा प्रश्नाद्भवन्ना नाघ्रातमिन्द्रीवरः” ॥)

आचर्य, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुल्यदृष्टपदसन्निभमाति-
कोत्पन्नमधु । अस्थ गुणाः । अतिशयचतुर्हृत-
कारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च ॥ इति राज-
निघण्टुः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधुकरुद्धा नियर्त्तं जरुत्कार्योऽश्रमोद्धवाः ।
खवन्याथ्ये तदा ख्यातं श्वेतकं भालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुण्डस्तु यथा पीता मन्त्रिकाः घट्टप्रदोपमाः ।
आचर्यास्तस्मिन्तु यदाचर्यामिथपरे जगुः” ॥
(“आच्ये मन्वतिचतुर्थे कफपित्तहृत् परं ।
कषायं कटुपाके च बन्धुतिक्तमवातकृत” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, अ, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । ईधत् ।
यथा आपिप्लवः । अभिवाग्निः । यथा आचम्ब-
मन्वाचारी । सीमा । यथा आसुस्रुचितीशाना ।
इति रघौ १ म सर्गे । धातुयोगजः । यथा आरो-
हति । इत्यमरमरतौ ॥ समन्तात् । ग्रहणं ।
प्रत्यावृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः ।
इति रायसुक्तुटः ॥

आङ्गिकः, चि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावयज्ञ-
क्रमोक्तेपदिः । इत्यमरः ॥ माहङ्गिकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“भवेदभिनयोऽवस्थानुक्ताः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहात्म्यः मात्सिकस्तथा” ।
आङ्गिरसः, ण, (अङ्गिरस् + अण्) वृहस्पतिः ।
इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५३ ।
“अथ्यापथामास पित्रन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति ह्यैवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)
आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैद्यकभौ-
तस्मात् पूर्वं वारत्रयजस्यपानानन्तरं यथाकामा-
ष्टाङ्गस्यैरुपसृजिजगकक्रिया । तत्पर्यायः । उ-
पसर्गार्थः २ । इत्यमरः ॥ आचमः ३ अचिप्रथीः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । तद्विधानं यथा ॥
“चिराचाभेदयः पूर्वं हिः प्रमृश्यात्ततो मुखं ।
संमृश्यात्कुष्ठमूलेन त्रिभिरास्यसुस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेष्टियात्रा ब्राह्मं पश्चादवन्तरं ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तसेन वै ।
व्याभिक्षु शिरः पश्चाद्वाह्यं चाप्येव संस्पृशेत् ॥

आच

चतुर्विंशति सामानि चिः पिबन् प्रीयायेत् क्रमात् ।
 अथर्वान्द्रिसौ पूर्व्वं द्विः प्रमाख्यां नयेन्मुखं ॥
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं ।
 खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्य्यं श्रुति दिशः ॥
 प्राणप्रस्थिमयो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत् ।
 ब्रह्मं मूर्धानमालम्ब्य प्रीयात्पथ शिखास्त्वधीन ॥
 बाहू यमेन्द्रवज्रकुवेरवमुधानवान् ।
 अशुक्ल चरणौ विश्वामिन्द्रविष्णुशक्रद्वयं ।
 वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ ।
 येऽनुरा विन्दवो यान्ति भूतप्रामञ्च तद्विज ॥
 अग्निवायुसूर्य्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपूर्व्वम् ।
 गङ्गाद्याः सारितस्तासु या देवाः कामध्यागः ॥
 तले सोमः सतीर्थञ्च स्तुतोऽतः पावनः कारः ।
 इति गाथे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 अन्वञ्च । अथाचमनं । पराशरः । यथा,—
 “हस्ताथ शीतं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जले ।
 निवद्मिच्छेन्न आसौनेो द्विज आचमनं चरेत्” ॥
 आप्तस्नानः । यथा,—
 “इथेवमद्भिः प्राञ्चाल्य चरणौ पृथक् ।
 हस्तौ चामयिष्याम्या पश्चादासीत् संयतः” ॥
 आचान्विति अश्वश्रमादिना तन्व्यन्तमशौचि
 आचनृत् इति हारीतोक्तं सामान्यतः ।
 “ह्रलोपवीतं सत्याश्रे वाञ्छनः कायसंयतः” ॥ * ॥
 शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गाथया तु शिखां वद्धा नैर्ऋत्या ब्रह्मरन्ध्रतः ।
 उटिकाञ्च ततो वद्धा ततः कर्म्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अन्तर्जालु शुचौ देशे उपविष्ट उद्वहसुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मणेय तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” ॥
 अन्तर्जालु जानुनेमथै हस्तौ क्लृप्तेति श्रेषः ।
 नविष्णुप्राणो । यथा,—
 “समौ तु चरुणौ ह्येवा तथा वद्धशिखोऽप ।
 आचामेदियनुत्तौ देवतः । यथा,—
 “शिखा वद्धा वसित्वा तु निर्मित्तौ वाससी शुभे ।
 गुण्यां भूत्वा रामदाय्ये नोदुच्छेन्न विलोकयन्” ॥ * ॥
 शङ्खगावभोगे तु भयः । यथा,—
 “दायादं दंशनां शान्तु न पिबेत् कदाचन” ।
 भास्तिभेदः । यथा,—
 “सर्व्विज्ञेन हृत्सैनं सुव्योहाचमनक्रियां ।
 नोक्लिष्टं तत् पवित्रन्तु मुक्तोक्लिष्टन्तु वज्रयेत्” ॥
 उदकप्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः । यथा,—
 “आयतं पर्व्वणां ह्येवा भोक्तव्यांस्तिसृषुः करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं मृहीत्वा पाणिना द्विजः ।
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां श्रेषेयाचमनं चरेत्” ॥
 माधमज्जनमात्रास्तु संस्पृष्ट चिः पिबेदपः” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अद्भिस्तु प्रक्षतिस्थामिर्द्धानिभिः फेनबुद्बुदः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिञ्च यथासक्यं क्षिजातयः ।
 सुदेरन् स्त्री च शूद्रञ्च सक्तां स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 अन्ततः कोष्ठप्रान्ते । प्रचेताः ॥
 “अनुष्णाभिरन्तेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
 हृत्प्राभिरन्तेनाभिः क्षिञ्चतुर्वाङ्गिरापभेत्” ॥

आच

चतुर्विंशति भावशुद्धयेद्याय ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दत्तः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च जिः पिबेदम् वीक्षितं ।
 संहताङ्गुलसूत्रेण हि प्रमृज्यात्ततो मुखं ॥
 संहत्वं तिष्ठभिः पूर्व्वमास्यनेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुलेन प्रदेष्टिन्त्या ब्राह्मं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सार्धं भिक्षु शिरोदेशं बाहू चाप्येव संस्पृशेत्” ॥
 पुनः पुनरिति ब्राह्मणदीना गोषकहयाभिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्तः ॥ * ॥
 वीक्षणागुण्योपरपादमाह यमः ।
 “राचावनीक्षितेनाभि शुद्धिरक्ता मनीषिभिः ।
 उदकेनातुराणाञ्च तथोक्तोनेष्वापायिनः” ॥ * ॥
 मुखमाङ्गनान्तरं आसः । “वामहस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभुञ्जयेत्” इति
 सामवेदिकमः । शुक्लेदिशान्तु योतमः । “पादौ
 चाभ्यङ्गयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि भृङ्गि
 दयात् उदकविन्दुन्” ॥ * ॥
 इन्द्रियस्पर्शं विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गि” इति । नाभिसपर्शं व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शनन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “शुद्धमावृदकं वीर समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखाङ्गानान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ * ॥
 जलस्थानोभयकर्म्मालुष्ठानार्थञ्च जलस्थलैकचरयो-
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीभसिः । “अन्तरदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वह्निरदके आ-
 चान्तो वह्निरैव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं वह्नि-
 रेकञ्च ह्येवा पादमाचामेत् सर्व्वेण पूो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानोर्हृद्दं सुत्तिष्ठन्नाचमन-
 माह विष्णुः । यथा,—
 “जानोर्हृद् जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
 अथस्ताच्छतकलोपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,
 “शार्ङ्गवासा जले कुर्व्योत्तर्पयाचमनं जपं ।
 शुक्लवासाः स्थले कुर्व्योत्तर्पयाचमनं जपं” ॥ * ॥
 आचमनदिग्भेदे देवतः । यथा,—
 सोपागल्को जलस्थो वा सुक्तेभ्योऽपि वा पुनः ।
 उष्णीषी वापि नाचामेदक्योद्देश्यो वा शिरः ॥
 न गच्छन् प्रयानञ्च न चलन् परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नेव संजल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन् ॥
 केशद्वीवीमथः कायमस्यग्रन् धरणीन्पि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा सुक्ताङ्गुलिऽपि वा ।
 अहत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥
 मरीचिः । यथा,
 “न वह्निजालु त्वरया नासनस्थानं चात्यतः ।
 न पादुकास्यो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 सुक्तासनस्योऽप्याचाभेनान्यथाके कदाचन ।
 जानुभ्यामूर्द्धमाचञ्च जले तिष्ठन् दुष्यति” ॥

आच

शाखायनः । यथा,
 “आगमाचमनं जेभं भोजनं देवतार्चनं ।
 प्रोढपादे न कुर्वति स्वाध्यायं पिठतर्पणम्” ॥ * ॥
 दिराचमननिमित्तानि ॥
 “खात्वा पीत्वा क्लृते क्षुते भुक्ता रथोपमर्षके ।
 आचान्तः पुनराचामेदन्त्यासो विपरिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणं । यथा,
 “जेभि भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि ।
 आचान्तं पुनराचामेदन्त्यापि सक्ता सक्त” ॥ * ॥
 अथाचमननिमित्तानि ॥
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
 उच्छिष्टस्य च सन्धाषादशुशुभहनस्य च ॥
 मन्देक्षे च मज्जैर् शिखां वद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन निष्कमेवमुपस्पृशेत्” ॥
 उद्युवायससंस्पृशं देशेन चान्यवांसिना” ॥
 हारीतः । यथा,
 स्त्रीशुशुच्छिष्टसन्धाषके मूचपुसीषोत्सर्गदर्शनं
 देवनमिगन्तुकाम आचामेत् ॥ * ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
 “क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽप्युपातने ।
 कर्म्मस्य यथु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 बृहद्रातातपः ।
 “वातकर्म्मणि निष्ठीवे दन्तस्त्रिष्टे तथाष्टे ।
 क्षुते प्रवितसंशापे र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
 “कुर्व्येदाबन्धनं स्पर्शं गोपृष्टस्यार्कदर्शनम् ।
 कुर्वति लभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्” ॥ * ॥
 आचमने जलाधारान्धे वमाह । उग्रनाः । यथा,
 “कांस्थान्धेन एचिञ्च चपुसीसक्तपित्तोः ।
 आचान्तः शतक्षुत्तोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
 इति गोपालपञ्चाननकताचारनिर्यायः ॥
 “आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाक्षितिवत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोय मृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां श्रेषेयाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संस्पृष्ट चिः पिबेदपः” ॥
 इति भारद्वाजः ॥
 “अद्भिस्तु प्रक्षतिस्थामिर्द्धानिभिः फेनबुद्बुदः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिञ्च थासंस्वं क्षिजातयः ॥
 सुधेरन् स्त्री च शूद्रं सक्तां स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 “हृदाभिः पूयते विप्रः कण्ठगामिञ्च भूमिपः ।
 वशोऽङ्गिः प्राशितामिञ्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति मनुः ॥
 “क्षियाक्षैदृशिकं तीर्थं शूद्रजातेऽप्यथैव च ।
 सहाचमनाङ्गुलिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
 इति मिताक्षरः ॥
 आचमनकः ३, (आचमन + वृत्) निष्ठीवनपाचं ।
 पिकदाग डावर इति भाषा । तत्पर्व्वणसः ।
 प्रोहः २ कटकोषः ३ पदपृथक् ४ । इति
 हारावर्षी । (“नोक्लिष्टाङ्गानचक्षिताचमनक-
 वाहनि” इति हर्षचरिते ४)

आचा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + कनीयच् ।) सुखप्रदानानामर्थजनं । तद्दानविधयथा, कालिकापुराणे ६० अध्यायः—
 “दद्यादाचमनीयम् सुगन्धिसन्निभैः सुमैः ।
 कर्पूरवासिन्धोभिः कृत्वा गुरुसूक्ष्मपितैः ॥
 यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।
 तस्मै जपेन पात्रेण प्रक्षेपेण प्रदाययेत् ॥
 उदकं दीयते यत् प्रसन्नं फेनवर्जितं ।
 आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
 क्षेत्रं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिषितं ।
 वासितान् सुगन्धाद्यैः कर्तव्यं यदि लभ्यते ॥
 आयुर्लभं यथाशक्तिं प्रदायाचमनीयकं ।
 समते साधको नित्यं कामाच्चैव यथोचितान्” ॥
 आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ष्यट्) आचारः ।
 व्यवहारः ॥ (“अधीति बोधाधारप्रचारयौ”)
 इति नैषधे ।)
 आचार्या, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्) कृताचरणं ।
 (“जतं वामकरे कृत्वा या सन्धाचरिता द्विजे”)
 इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं । (यदुक्तं ।
 “दारपुत्रपयस्य हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनं ।
 यचार्या दायतेऽर्थं तं तदाचरितमुच्यते” ॥
 रतसु पारिभाषिकं ॥)
 आचान्तं, चि, (आङ् + चम् + क्तः) कृताचमनः ।
 यथा । वौधायनः ।
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्त भुङ्क्ता रत्नोपसर्पणे ।
 आचान्तः एवराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥
 इत्याङ्गिकतत्त्वं ।
 आचामः, पुं, (आङ् + चम् + षञ्) आचमनं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥
 (भक्त्यर्थं । पानं । यथा, काव्यप्रकाशे ।
 “चकोर्थं यव निपुणाश्चिन्त्रकाचामकर्मणि” ॥)
 आचारः, पुं, (आङ् + चर् + षञ्) व्यवहारः ।
 तत्पर्यायः । चरितं २ चरितं ३ चारित्रं ४ चरणं
 ५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ आनाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोकटीकाया जुलूकभट्टः । व्यवहारः । स तु विचारः ।
 यथा वृहस्पतिः ।
 “आचारैः शान्तमोऽपि पुनर्नैखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्वकं प्राङ्मन्यायसु स उच्यते” ॥
 इति व्यवहृतत्वं । चरित्रं । रतसु । २ । १० । “आचार-
 लाजैरिव पौरकन्याः” ॥)
 आचारवर्जितः, चि, (आचारैश्च वर्जितः ।) आ-
 चारवर्जितः । इति जटाधरः ॥ (अथवस्थितः ।
 नियमरहितः ।)
 आचारो, स्त्री, (आङ् + चार + डीप्) हिलमो-
 चिका कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जेषन्वा इति
 ख्याता । आचारविशिष्टे चि । (हिलमोचिका-
 शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत् ।) वेदाध्या-
 पकः । वैदिकमन्त्रशास्त्राकर्ता । तत्पर्यायः ।
 मन्त्रशास्त्राज्ञात् २ । इत्यमरः ॥ प्रोक्षाचार्यः ।

आच्छु

इति चिकाखण्डे ॥ तल्लक्षणं यथा,—
 “उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
 सकस्यं सरश्चक्षुष्यं समाचार्यं प्रचक्षते” ॥
 इति मानवे २ । १४० ॥
 (ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षते । तद्दयथा,—
 “पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्मांशं दक्षं दक्षिणं शुचिं
 जितहस्तसुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिशं
 प्रतिपत्तिश्च मनुष्यकृतवियोगमसूयकमकोपनं क्ले-
 शक्षन्तं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमि-
 त्थेवंगुणो ह्याचार्यः सुतेजसात्सर्वो मेघ इव
 प्रस्यगुणैः सुशिक्ष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।
 तसुपक्ष्णारिराद्राघयिषुषुपचरेदधिवच देववच
 राजवच पिडवच भृशुवचप्रामत्तवत्सत्प्रसादात्
 क्षुत्वं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृष्टतायामभि-
 धानसौष्ठवस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः
 प्रयतेव सम्यक्” । इति चरकः ॥)
 आचार्या, स्त्री, (आचार्यं + टाप् ।) मन्त्रशास्त्रा-
 कर्त्री । इत्यमरः सिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापन-
 कर्त्री ।)
 आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + डीप् +
 आनुक्) आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा
 महावीरचरिते ॥
 “अम्बकं देवमाचार्यंमाचार्याणीञ्च पार्वती” ॥)
 आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः ।) दशभारपरि-
 माणं । इत्यमरः । २५ सोम इति भाषा ॥
 आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः ।) आकटो भारः ।
 इत्यमरः । एक गाडिर वोजा इति भाषा । द्यु-
 तपसं । इति मेदिनी ॥
 आचितः, चि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । क्वं ।
 इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितं, आकीर्णं,
 धामः, यथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।
 “कृचाचितो विष्वगिवागजो गजो” ॥ यथा रघुवंशे ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरसुस्थितायाः
 पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती” ॥)
 आच्छकः, पुं, वृत्तविशेषः । आच इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । रञ्जनः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४
 आच्छिकः ५ । इति रत्नमाला ॥
 आच्छन्नं, चि, (आङ् + ऋद् + क्तः ।) आच्छादितं ।
 आहतं । यथा । “निवाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिन” ॥
 इत्यमरः ॥
 (“पद्मपाशुजलाच्छन्नं सुखस्यं दस्युविदुतं” ॥
 इति हितोपदेशः ॥)
 आच्छादः, पुं, (आङ् + ऋद् + षञ् ।) वस्त्रं । इति
 ज्ञेयचन्द्रः ॥
 आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + ऋद् + ष्यट् ।) वस्त्रं ।
 इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपहृतिमानं । इति
 मेदिनी ॥ (यथा मनुः । २ । ५६ ॥
 “तस्मादेताः सदा पूज्या भूयन्त्याच्छादनाश्चनैः” ॥)
 आच्छादितं, चि, (आङ् + ऋद् + णिच् + क्तः) कृतो-
 च्छादनं । आहतं । टाका इति भाषा ।
 आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + क्षुर + क्तः) सशब्दहास्यं ।
 गद्यवाद्यं । इति धरणिः । आहृतं । (यथा

आञि

कथासरित्सागरे ।
 “न सेहे कच्छुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥)
 आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + क्षुर + भावे क्तः । ततः
 स्थायं कच्) सोत्यासहासः । इत्यमरः ॥ हास्यं ।
 नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + क्षिद् + ष्यट् । ततः एषो-
 द्रादित्वात् इत आत् ।) मृगया । इत्यमरः ॥
 आच्छ, इ, आयासे । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ द्विवाभावः प्रकृति-
 भ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । आयासो दीर्घो-
 क्करणं । आच्छति कटं शिल्पीः । इति दुर्गादासः ॥
 आञं, स्त्री, (अञ् + ञञ्) अञसम्बन्धी क्रागस्य हत-
 मांसदिः । हृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।
 “गद्यमाञं तथा चोद्भ्रमाविकं मादिबद्धं यत् ।
 अथो धातुविद्वद्भाष्यमाञं प्रशस्यते” ॥)
 (तथाच रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
 “आञ्छामि च चारुहैर्निष्ठानवरसस्युषः” ।
 हृतार्थे—गथादिहृतभेदेन यदुक्तं तत्सम्बन्धे हत-
 शब्दे ज्ञातव्यं किन्त्वानशब्दयुक्त्या दुग्धादिकं
 यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदृश्यते ॥
 “आञं दधि भवेच्चोर्थां क्षयवातविनाशनं ।
 दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ।
 विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं ।
 शक्तं काश्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवह्यं” ॥
 इति द्वादीतसुश्रुते ॥
 “नातिशीतं गुरुश्चिग्नं मांसमाजमदोषणं ।
 शरीरधातुसामान्यादनमिथ्यं वृह्यं” ॥
 इति चरको वाभट्टश्च ॥
 “गद्युत्सुग्यगुणवान् विशेषाच्छोषिणां हितं ।
 दीपनं लघु संघ्राहि आसकासाक्षपित्तनुत् ।
 अजानामल्पकायलात् कटवित्ताग्निभवंनात् ।
 नात्वन्पानाद्वायामात् सर्वव्याधिहृत् परः” ॥
 नात्वन्पानाद्वायामात् सर्वव्याधिहृत् परः” ॥
 “दध्याञं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहं ।
 दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥
 विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥
 “आञं हृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
 कासे आसे क्षये चापि पर्यं पाके च तल्लघु” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 आञकं, स्त्री, (अञ् + ञञ्) अञसमूहः । क्रागस्य
 पाश इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आञकारः, पुं, (अञ् + क्त + ञञ्) शिवदधः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आञगवं, स्त्री, (अञगव + प्रज्ञादाद्यञ्) शिवधनुः ।
 इति ज्ञेयचन्द्रः ॥
 आञमसरमिपचः, पुं, (आ जन्मनः सरभौषि
 पञ्चाणि यस्य सः) मरवकच्छः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आञानेयः, पुं, स्त्री, (अञ् + ञञ् + आञ् + आनेयः)
 कुलीनायः । अष्टघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभि-
 र्मिन्नुदयाः स्वकन्तोऽपि पदे पदे । आञानि
 यतः संभ्रामाजनेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यमरः ॥
 आञिः, स्त्री, (अञ् + इञ्) यज्ञं । समानभूमिः ।

आञ्ज

इत्यमरकोषमेदिन्यौ । आञ्ज । इति हेमचन्द्रः ।
 (युद्धार्थं यथा,—“आह्वयती लोचनमार्गमाजौ
 रजोमयकारस्य विष्टम्भितस्य” । इति रघुः ७।१३३)
 आञ्जेपः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आञ्जीवः, ङ, (आह् + जीव + ञ्) जीविका ।
 इत्यमरः ॥
 (“बहुभूतफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ॥
 इति रामायणे ।)
 आञ्जुः, [र्] लृो, (आह् + जुर् + ङिप्) आञ्जुः ।
 विष्टिः । इति खामि ॥
 आञ्जुः, स्त्री, (आ + जुगवौ + ङिप् दीर्घश्च ।) वेतनं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ॥
 (यदुक्तम्,
 “हृटादभृत्कः कोषोविष्टिराजुश्च कौर्ण्येते” ।)
 आञ्जानः, त्रि, (आ + ज्ञा + ङिच् + ङ्) आञ्जान-
 प्राप्नः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आञ्जानस्तु ततो देव्याह्वयसुखमग्नेगमाः ।
 चतुरङ्गनर्षीना ययुरभ्युद्यतायुधाः” ॥
 आञ्जा, स्त्री, (आह् + ज्ञा + अह् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अतः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ प्रासनं ५ श्रित्तिः ६ । इत्यमरः ॥
 (“तथैति श्रेषामिव भर्तुराञ्जा” । इति कुमारः ।
 ३ । २२ ।
 “पञ्चात् वनाय गच्छेति तदाञ्जा मुदितोऽग्रहोत्”
 इति रघुः । २ । ७ ।)
 आञ्जाकारी, [न्] त्रि, (आञ्जा + क्त + ङिन्) आ-
 ञ्जया कर्मकारः । आञ्जावहः । आञ्जानवर्षी ॥
 आञ्जाचक्रं, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम् । तथा च
 तन्ने,—“आञ्जानामाम्बुजं तद्विमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृत्ताभ्या वेकलाभ्या प्रखिलसितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुसुभं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्त्रवटकं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 डमरुजपवटीं विभती शुद्धचित्ता । एतत् पद्मान-
 तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रतिबद्धम्” ॥
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
 आञ्जापकः, त्रि, (आह् + ज्ञा + ङिच् + एतुष्) आ-
 ञ्जाकर्ता ।
 आञ्जापक, (आञ्जायै पञ्) स्त्री आदेशशक्तिः ।
 निर्देशलिखनं । ऊजुमनामा इति पारस्यभाषा ॥
 आञ्जापनं, स्त्री, (आह् + ज्ञापि + ल्युट् ।) विज्ञा-
 पनं । जानाम इति भाषा ॥
 आञ्जाप्तः, त्रि, (आह् + ज्ञापि + ङ्) आञ्जति-
 विशिष्टः । अञ्जाः । आञ्जाप्राप्तः ॥
 आञ्ज्यं, स्त्री, (आह् + पूञ्वात् अञ्जेः संज्ञायामिति
 ष्यप् ।) हृतं । इत्यमरः ॥ श्रीवासः । इत्यजय-
 याकः । (यागक्रियासाधनं तैजदुग्धादिकमपि
 आव्यशब्देनेत्येते । यदुक्तं मध्यसङ्गुहे ।
 “हृतं वा यद्वि वा तैर्न पयो वा दधि यावकं ॥
 आव्यशब्देनेत्युक्तानामाव्यशब्दे विधीयते” ॥
 यथा रघुवंशे । ७२० । “तथाचितो भोजनपतेः
 एतदोषः ऊत्सामिनाव्यारिभिरपिकस्यः” ॥
 भाष्यभरणः, ङ, (आव्यस्य भागः) ऋग्वेदिनं

आहु

अधेरत्तरभागे सुवेद्याभिसम्भ्रानकृष्टनाडिति
 तद्विद्यमाने सोमसम्भ्रानकाडितश्च । इति
 कालेभिः ।
 यजुर्वेदिनान्तु अधेरत्तरदक्षिणयोः पश्चिमदि-
 प्राच्यन्तद्वतधारा । इति पशुपतिः ॥
 आहुनेयः, ङ, (अहुनाथा अपत्यं, अहुना + ङ्) ।
 अहुनानामवानरीपुत्रः । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मञ्जानाटकः ।
 “उल्लुख्य सिन्धोः सल्लिख सलीकं
 यः शोकेवर्द्धि जनकात्मजायाः ।
 आदाश तेनैव ददाह बह्वा
 नमानि तं प्राञ्जिराहुनेयं” ॥)
 आहुनियः, ङ, (आहुन + ङ् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आजनाह इति ख्यातः । इति शब्दमाला ॥
 आहुटिः, ङ, (आह् + अट् + इत्) पक्षिविशेषः ।
 शराशि इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 आहुटीकानं, स्त्री, (आह् + टीक् + ल्युट् ।) वस्त्राणां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आहुटीकरः, ङ, (आहुटीक + र ।) रघः । इति भू-
 र्प्रयोगः ॥
 आहुटोपः, ङ, (आह् + टुप् + घञ्) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः । वायुकन्य-उदरगुह्यगुह्याशब्दः । इति
 वैद्यकं ॥ (गर्भः, सम्भ्रमः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विभं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “साटोपमुन्वीर्मनिशं नदन्तः” ।
 “आटोपहृत्तासवमीगुरुत्-
 स्तैर्मिथ्यमावाहकपप्रसकैः” ।
 इति माधवकरः ।)
 आहुडम्बरः, ङ, (आह् + दम् + वरच् ।) ततः द स्थाने
 ड । आहुडम्बते इति ल्तेपे घञ् भावे वा । आहुडम्बं
 राति रभवति वा आहतोलेपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आहुडम्बति वा बाहुलकादरन् । षट्ङ्-
 तूर्यरवः । गलेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः ॥ आहुडम्बरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पश्या । दर्पः । इति मेदिनी ।
 क्रोधः । इति खामि ॥ हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आयेजनं । रज्ज्व सन्निवेशः, यथा,
 भामिनीविलासे । “धातः किं तु विधौ विधातु-
 मुचितो धाराधाराडम्बरः” । युद्धं । रवार्यं यथा,
 “अस्वारस्य पदार्थस्य प्रायेणाहुडम्बरो मञ्जान् ।
 नश्च तादृक्ध्वनिः स्वर्ग्यं यथा कास्ते प्रजायते” ॥)
 आहुडिः, स्त्री, (आह् + अङ् + इत् ।) शरालिपती ।
 इत्यमरः ॥ खनामस्यातमस्यविशेषः । अस्याः
 गुणाः । गुडलं । शङ्खलं । वातस्रोत्रप्रकोपनलं ।
 अतिवजशुक्रमेधाप्रित्तिजकारित्वश्च ॥ इति राज-
 वल्लभाः । (विश्वामित्रश्रापेण त्रिषिद्धो महर्षिरा-
 डिपक्षिरूपता गतः इति भौराधिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आहुडिकमुक्ते—
 “भुला श्रापं सशरतेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः ।
 त्वमप्याङ्गिर्भवेत्सिति प्रविश्यापस्यन्तम् ॥
 आडिं सोऽप्युत्सवीवो वक्तुः प्रह्वामतावृषत्” ॥)
 आहुड्यः, ङ, (अह् + ङ्) । अहोड्योः । उदुपः ।
 भेला माङ् इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।

आहु

आहुकं, स्त्री, (आ समन्तात् लोकेते लोकेवे वा
 टौक गतौ अच् घञ् वा एषोदरादिः । पति-
 माण्यविशेषः ; आहु इति भाषा । यथा,—
 “श्रतयोजनविस्तीर्णे चिद्योजनमायतं ।
 आहुकस्य भवेत्मानं सुविभिः परिशीर्तितं” ॥
 अपि च ॥
 “चिद्योजनविस्तीर्णं श्रतयोजनमायतं ।
 विप्रयोजनगम्भीरमाहुकं परिशीर्तितं” ॥
 इति गणप्रतिमदुः । इति ज्योतिस्तन्त्रं ॥
 आहुकः, ङ, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं । आहु इति
 भाषा । इत्यमरः ॥ श्रोत्रचतुर्थभागः । इति
 लीलावती ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विदशतमुष्टिर्भवति । व्यवहारे षो-
 डशशरेरे विप्रतिशरो वा । वैद्यकमते अष्टप्र-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पात्रं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ॥
 “चतुःप्रस्थस्य पाहुकं ।
 भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलं च तत्” ॥
 इति ब्राह्मणश्रुतः ।
 “चतुःप्रस्थस्य पाहुकं ।
 “पात्रं तदेव विद्येयं कंसं प्रस्थाकन्तथा” ॥
 इति चरकः ।)
 अष्टपथविवक्षाया आहुकिकेव्यपि स्यात् । इत्य-
 मरटीकासारसुदरी ॥ आहुकिका । इति भरतः ॥
 आहुकिकः, त्रि, (आहुक + टच् ।) आहुकपरिनि-
 वीजवपनादियोग्यत्वोपादिः । इत्यमरः ॥
 आहुकी, स्त्री, श्रमोधान्यविशेषः । अमरः इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्षी ३ कर
 वीरमुजा ४ रक्तवोजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्याः
 गुणाः । कषायलं । मधुरलं । कफपित्तनाशि-
 त्वश्च । तद्द्विदशगुणाः । ईषदातलचिकारिलं ।
 गन्धलं । ग्राहित्वश्च । पीता रक्ता सितान्निविधेयं ।
 श्वेता दोषहरा । लोहितना रक्था बल्या पित्तना-
 पादिहन्ती च । पीला दीपनी पित्तदाहर्ध्वसिनी
 च ॥ तद्गुणं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमर-
 मते तत्पर्यायः । काक्षी २ मृतच्छा ३ तुवरिका ४
 मृताजकं ५ सुराङ्गं ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं अरुहुरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख-
 गन्धव्यथस्य । केषाञ्चिन्मते सुगन्धिमृत्तिकायाः ॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।
 “आहुकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता श्रम्येष्विष्या ॥
 आहुकी तुवरा रूक्षा मधुरा श्रितला कषुः ।
 ग्राहिणी वातजननी वर्णा पित्तकषाञ्जित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “न्दुः कषाया च सरत्तपित्तं
 निहन्ति कासानतिवातना स्यात् ।
 गुह्यज्वरारोचककासकूर्दि-
 ह्नुजोगदुर्वासहराहुकी स्यात्” ॥
 इति हारीतः ॥
 “आहुकी कफपित्तज्ञी वातला, । इति, पुरकः ॥
 “आहुकी कफपित्तज्ञी नृपतिवावप्रकोपनी, ।
 इति सुसुतः ॥)

आत

आतकीनः, त्रि, (आत्क + ख ।) आत्किकः । इत्यमरटीका ।
आत्का, त्रि, (आत्कते ङीष् गतो बाङ्लकत् आः) धनवान् । इत्यमरः । युक्तः । विभ्रष्टः । अश्वितः । यथा, धनाकाः गुणाका इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६। “चत्वारस्तुपथीयानो विप्र आत्तो वगिण्ड न्यपः” । यथा भगवद्गीतायां,— “आत्तोऽभिजनवानसि कोऽप्योऽस्ति नष्टशो मया” ॥)
आत्कः, त्रि, (अत्क एव स्तोत्रे अत्) अत्कः । अथमः । इति रायसुकुटः ।
आत्कीर्ण, त्रि, (अत् + खन् ।) अत्क्यं । अत्कधा- न्योद्भवोचितत्वेन । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
आत्कि, पुं, स्त्री, (अत् + इन् ।) अत्क्याकीलकः ॥
आत्कि : सीमा । इति मेदिनी ॥
आत्किः, पुं, (आत् + तकि + घञ् ।) रोगः । (यथा, याज्ञवल्क्यः,— “दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं क्लवा वा ब्रह्महा सुचिः” ॥) सन्तापः । शङ्का । (यथा, महावीरचरिते,— “आतङ्गश्चमसाहसव्यतिकरोऽन्वयः सद्यः” ॥) सुरभ्रमिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“गानातन्वविहीनानां भिजयामल्पमेधसां । सुखं विश्रानुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥ इति माधवकरः ।
 रोगार्थे छदाहरणं यथा सुश्रुते । “प्रथेन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सात्य- मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुष्णायं बलमित्यादि” ॥ ज्वरार्थे पर्याशानाह ।
 “ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्ग एव च । एकाधर्मानपथ्योर्विचिधैरभिधीयते” ॥ इति चरकः ॥)
आतङ्गन, स्त्री, (आङ् + तङ् + ल्युट् ।) प्रतिवापः । गतिवत्स्य स्वर्गोद्रेकस्थान्तरेणावच्युत्तं । इति आत्मी ॥ निक्षेपणं । इति सुमूतिः ॥ उपद्रवः । इति रायसुकुटः । अथव्यपद्रव्योचितचूर्णं । इति सारसुन्दरी । ज्वरं । वेगः । व्याप्यायनं । वर्षणं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
आततायी, [न्] त्रि, (आतत + अय + ङिन् ।) बधोद्यतः । इत्यमरः ।
 “अभिदे गरदक्षैव शस्त्रयागिर्धनापह । ज्ञेयवदरापहारी च भडते आततायिनः ॥ आततायिनमयातानं हन्यादिवाविचायन् । नाततायिन्धे दोषो हन्नुर्भवति कश्चन” ॥ इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
आतप, पुं, (आह् + तप + अच् ।) मौद्रं । तत्पर्यायः । प्रकाशः र द्योतः ३ । इत्यमरः । दिनज्योतिः ४ सूर्यलोकाः ५ दिनप्रभा ६ रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तामारीः ९ तापनः १० द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । क्वात्वं । खेदमुष्णोष्णदाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रकोपनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटुको वत्स खेदमुष्णोष्णदाहवत्तः । दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥ “आतपः पित्तलघ्याभिलेदमूर्च्छाभमासङ्गत् । दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुतः ॥ यथा शाकुन्तले,— “कथमातपे गमिष्यसि परिव्राधाकोमलैरङ्गैः” ॥ यथा ऋतुसंहारे, ११ ।— “मृगाः प्रचङ्छातपतापिता भृशम्” ॥
आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः) कृत्रं । इत्यमरः । (यथा शाकुन्तले,— “राज्यं खड्गसधतदग्लमिवातपत्रं” । यथा रामायणे,— “माण्डरेणातपत्रेण त्रियमात्रेण मूर्द्धनि” ॥ “कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः” ॥)
आतपत्रकं, स्त्री, कृत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० । “नृत्तिककुदं दत्वा पुनै चिन्तातपवारणं” । “अनुदितान्यसिन्तातपवारणः” ॥)
आतपाभावः, पुं, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः) क्वासा । इति राजनिर्घण्टः ॥
आतारः, पुं, (आह् + तृ + अच् । आतरत्ननेन, एति संज्ञायामिति घः) नद्यादितरशाय देयकपर्द- कादिः । तत्पर्यायः । तरपथं २ । इत्यमरः ॥ पारायिकिडि नौकाभाडा इति भाषा ॥
आतपथं, स्त्री, (आह् + तृ + ल्युट् ।) प्रीयानं । दृप्तिः । मङ्गलावपनं । आतिपना इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी । “आतपथं प्रीयाने स्यात् मङ्गलावपनेऽपि च” ॥)
आतापी, [न्] पुं, (आह् + तापि + ङिन् ।) आ- तापी । चिह्नः । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ (असुर- भेदः । चिह्न इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)
आतापी, [न्] पुं, (आह् + ताय + ङिन् ।) चिह्नः । चिह्न इति भाषा । इत्यमरः ॥
आतारः, पुं, (आह् + तृ + घञ् ।) आतरः । तर- पथं । इति शब्दरत्नावली ॥
आति, पुं, (अत + इण् ।) पत्नी । इति सिद्धान्त- कौमुद्यामुणादिरुत्तिः ॥
आतिथेयः, त्रि, (आतिथि + ङञ् । अतिथौ साधुः) अतिथिमेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथारघुवंशे, ५। २ “प्रतुञ्जगामातिथिमातिथेयः । यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३९ । “तमातिथेयो वज्रमानपूर्व्या सपर्याया” । यथा मनुः, ३ । १८ । “देवपितृव्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ॥
आतिथ्यं, त्रि, (आतिथि + ङा ।) अतिथ्यर्थवत् । अतिथिभक्त्यादिरुत्तं । इत्यमरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे । “अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं मृहमागते” ॥)
आतिथ्यः, पुं, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
आतुः, पुं, (आह् + तृ + डुः) । मेजकः । मेजा माङ् इत्यादि भाषा । इति शब्दभाषा ॥

आत्

आतुरः, त्रि, (आह् + तुरं + क) रोगी । तत्पर्यायः । आमयावी २ विकृतः ३ व्याधितः ४ अपटुः ५ अशमितः ६ अश्वत्थः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो- पदेशे । वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४। १२६ । “न ज्ञानमाचरेद्दुष्टज्ञा नातुरो न महानिधि” ॥ आतुरावस्थास्वपि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल- संज्ञा । तदुपधा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकालः पुनरस्तेति । एतदपि भवत्यवस्था- विप्रवेधेन तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकाल- संज्ञा । तस्य परीक्षा मुञ्जर्म्भुरातुरस्य सर्व- वस्थाविशेषावेद्यथा यथावद्वेषजप्रयोगार्थं । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजसुपयुज्य- मानं यौगिकं भवति । कालो हि भेषज्ययोग- पर्याप्तमभिनिर्व्वन्तयति ॥ इति चरकः ॥
आतुरसुपक्रममाणेन भिषजापुरेवादी परीत्येति । इति सुश्रुतः ॥)
आहृष्यं, स्त्री, (आह् + हृप् + क्वाप् ।) फलविशेषः । आता इति भाषा । अस्य गुणाः । दृग्निजनकत्वं । रक्तवर्द्धकत्वं । खादुत्वं । प्रोतलत्वं । बलमास- कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहहरतिपचवायुनाशित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥
आतोयं, स्त्री, (आह् + तुड् + ण्यत् ।) वाद्यं । तच्च- तुर्विधं । वीणादिवाद्यं तत १ सुरजादिवाद्यं आण्डं २ वंशादिवाद्यं सुविं ३ कास्यतावादिवाद्यं घनं ४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “सज्जमातोयशि- रोनिवेशिता । “आतोयं ग्राह्यमास समत्याजयराद्युष” ॥)
आत्तगन्धः, त्रि, (आत्तः अरिणा मृहीतः गन्धो गर्भो यस्य सः वज्रघ्नीहिः ।) दूरीभृताहङ्कारः । तत्प- र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ मृहीत- गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ । “पद्मच्छिदा गोत्रमिदात्तगन्धाः प्रारुहमेनं शतशो महीप्राः” ॥)
आत्तगर्भः, त्रि, (आत्तः अरिणा मृहीतः गर्भो यस्य सः वज्रघ्नीहिः ।) अरिणा मृहीतगर्भः । दूरी- भृताहङ्कारः । भद्रदपः । इत्यमरः ॥
आत्मगुप्त, स्त्री, (आत्मना गुप्त ।) त्वीया तत्पुरुषः । ज्ञताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः । मर्कटी २ कण्डूरा ३ अथयडा ४ कच्छुरा ५ जटा ६ जङ्गा ७ सुकशिम्या ८ आमगुप्ता ९ ऋषमी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाषा । (“माषैः समानं फलमात्मगुप्त” । इति सुश्रुतः । विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ।)
आत्मघाही, [न्] त्रि, (आत्मन् + यह् + ङिन् ।) आत्मभरिः । स्वार्थी ॥
आत्मघातो, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + ङिन् ।) आत्महन्ता । यथा क्रूरमेघुराणे ॥
 “आमादयेद्दृष्टयात्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः । विहितं तस्य नाशौचं नाशिनोऽप्युदकादिकं” ॥ आत्महननकर्ता । अवेधनुद्विपूर्व्यात्माहननस्य प्रायश्चित्तं यथा,— “इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च सूद्रा विभादिनः ।

आत्म

वातयन्ति स्वमात्मानं चखलादिहृताश्च ये ॥
 तथा पुत्राश्च पौत्राश्च दद्यात् समभिवृता ।
 यद्य आर्जं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितं ।
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्त्वय स्वयम्भवे ॥
 इति हेमाद्रौ उद्वशातातपनीकम् ॥
 "आत्मनो घातयुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयं ।
 तत्रक्षुण्णचतुष्कश्च त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
 अर्वाक् संवसरात् कुर्याद्द्वन्द्वं धर्मोदितं ।
 कृत्वा नारायणवलिमनिवृत्तात्तदायुषः ॥
 इदंश्रुत्वात्मवधनिमित्तं तच्चातिवधप्रायश्चित्तेन समु-
 च्छितं कार्यम् ॥ इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिणु
 विशेषमाह गौतमः । "प्रायोऽनाश्रुकशस्त्राभि-
 विशेषदोषवन्मनप्रपतनैस्त्वैच्छताम्" इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाश्रुकमनप्रपतनं । प्रपतनं शैल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रावि-
 हितमार्गैश्च इच्छापुण्यकर्मतानामशौचादिकं न
 कर्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 "चाखलादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणादेद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च सर्यां पापकर्मिणा ॥
 उदकं पिण्डदानञ्च प्रेषेभ्यो यत् प्रदीयते ।
 नेपतिष्ठति तस्यैव अन्तरीक्षे विनश्यति ॥
 यथा मनुः ।
 "दथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठता ।
 आत्मनस्यागिनां चैव निवर्त्ततेदकक्रिया ॥
 दथासङ्करजातानामिति दथाजाताः पञ्चमहा-
 यज्ञादिरहितः । सङ्करजाताः प्रतिबोभजाः ॥*॥
 प्रमादात् पूर्वाङ्गानिमित्तैर्मरये विद्यते एवा-
 शौचादिकं । अतएवाङ्गिरः ।
 "अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेतामुदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्यं श्चोदकक्रिया" ।
 चाखलादिमृतवहितवाभेराभेरादीनां प्रतिपत्तिकर्म
 च सूत्रान्तरेभिहितं ।
 "वितानं प्रक्षिपेदभु आवसथ्य चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दक्षेदभौ यजमाने दथाभ्यते" ॥
 दथाभ्यतेः अविहितमार्गैश्च मृतः । तथा,—
 "आत्मनस्यागिना नास्ति पतिताना तथा क्रिया ।
 तेभामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापन मत्" ॥
 गङ्गेति एषुनद्युपलक्ष्यं ॥ * ॥ एवं पूर्वाङ्ग-
 निन्दितमरये भूतानां खेहादिनाघ्राद्योर्द्धदेहिक-
 करणे सूत्रान्तरे प्रायश्चित्तमाज्ञातं ।
 "कृत्वाभिमुदकं खानं स्पृशंनं हवनं तथा ।
 "रज्जुच्छेदाप्रपातश्च तप्तक्षेत्रेण युज्यति" ॥ इति ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमग्न्यादिकारणे ॥
 अमुद्धिपूर्वके तु संवर्तनं ।
 "एषामन्यतमेतं प्रेतं यो वञ्चेत् इच्छेत् वा ।
 कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत्" ॥
 यद्य सुमन्वादिनां भेदाहारस्त्रिसवनञ्च ।
 तथा एकरात्रामोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
 विषये देवकाशाद्यपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥*॥
 यस्तु उद्वारक्षुमभिमक्क्रियत्स्यात्सामान्यतु-
 च्छातमादिपुराणे ।

आत्म

"उद्वः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिमक्क्रियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रमन्व्यनश्रनाम्भिः ॥
 तस्य निराश्रमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसञ्चयः ।
 द्वितीये तुदकं कृत्वा चतुर्थे आडमारभेत्" ॥
 तथा,—
 "गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
 प्रयागे वटशालाया देहत्याग करोति यः ॥
 स्वयं देहविनाशस्य काजे प्राप्ते महाभतिः ।
 उत्तमान् प्राप्रयासोकाज्ञात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥
 यतेशामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नरागामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 अशौचं स्यात् अहं तथा वक्षानजहतेषु च ।
 वाराणस्या म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिमक्क्रियः ॥
 प्रयावं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्" ।
 विवसान् ।
 "सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य खयापाराद्धमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुष्ठातमभिप्रातो महापथः" ॥
 धर्मोर्जनासमर्थस्य हादशवार्षिकारूपप्राय-
 श्चितासमर्थस्य । एवं शास्त्राविहितमार्गैश्च मृताना
 चाखलादिमृताना संवसरादूर्द्धमोर्द्धदेहिक
 कार्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
 "गोत्राह्वयश्चतानाश्च पतिताना तथैव च ।
 ऊर्द्ध संवसरात् कुर्यात् सर्वमेवोर्द्धदेहिक" ॥*॥
 अत्रापरं विशेषमाह पराशरः ।
 "चाखलात्नेन श्रपाकेन गोभिर्विप्रेर्हृतो यदि ।
 आहिताग्निर्हृतो विप्रो विशेषेणान्घातकः ॥
 दहेत् ब्राह्मणं विप्रो षोकाभौ मन्ववर्जितं ।
 दग्धास्त्रींन पुनर्यज्ञे क्षीरेण जालयेत्ततः ॥
 खेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेत्तं पुनर्हृत्" ॥*॥
 संवसरादूर्द्धमार्गिणं तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा शौर्द्ध-
 देहिकं कार्यं । आयुधोनिवृत्तेन संवसरागन्तर-
 मोर्द्धदेहिकादिलोपसङ्गात् । तच्च नारायण-
 वलिं कृत्वा । तथा च उद्वयाञ्चवल्काः ।
 "नारायणवलिः कार्यो षोकाहर्भयादरेः ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेवब्रवीद्युमः" ।
 नारायणवली कृते और्द्धदेहिककरणे भवते-
 त्वर्थः ॥ * ॥ सर्पहृते तु विशेषः । संवसर यावत्
 पञ्चम्या नारायणं विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिं कृत्वा शौचयोगां प्रत्येकां गाश्च आसोदे-
 शेण ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥*॥
 नारायणवलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
 "एकादशीं समासाद्य शुक्लपद्मस्य वै तिथिं ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ।
 दशपिण्डान् दृताभ्यस्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
 तिस्रिभ्रान् प्रदद्याच्चै संयतो दक्षिणासुखः ॥
 विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्बसि ततः क्षिपेत्" ।
 नामगोचयर्द्धे कृत्वा उप्येवभ्यर्चनं ततः ।
 धूपदीपप्रदानञ्च मन्त्रभोध्यं तथापरं ।
 विद्यातपःसम्पन्नान् वै कुलोपज्ञान् समाहितान् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 अपरेऽहनि सन्धात्रे मध्याह्ने सयुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्शानुपवेष्टयेत् ।
 उद्वरुणान् यथाशक्यं पिष्टरूपमनुष्कारन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादवतन्त्रितः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वकं तदाचरेत् ॥
 दप्तान् शाला ततो विप्रसूतं एहाः यथाविधि ॥
 हविष्ययज्ञनेनैव तिस्रादिसहितेन च ॥
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुष्कारन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 यमाय सासुसाराय चतुर्थं पिष्टयुत्सृजेत् ।
 मृतं संकीर्णं मगसा गोत्रपूर्वकमतपरं ॥
 विष्णोर्नामं सङ्कीर्णं पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणामिः समर्चयेत् ॥
 यत् उद्वतमं विप्रं हिरण्येण समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूष्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिणाभ्यो विप्रास्तु हृष्टैर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपयगोत्रपूर्वकं नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 इतिगन्धातिसामन्त्र तस्मै दद्याः समाहिताः ।
 मित्रमन्त्रज्ञैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 भविष्यपुराणे ।
 "सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुराण्ड्यमात्रवान्" ॥
 इति मदनपारिजाते पु न्तवकः ॥
 आत्मघोषः, पु, (आत्मनं घोषयतीति । आत्मन् +
 घुष + अच्) काकः । इत्यमरः । कुक्कुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आत्मजः, पु, (आत्मन् + जन् + ङः । आत्मा वै जायते
 पुत्र इति श्रुतेः) । पुत्रः । इत्यमरः । मनुः, १७१ । १४ ।
 "तस्यार्थं सर्वभूतानां गोतारं धर्मेमात्मज" ।
 यद्य रामायणे,—
 "पुत्रः प्रस्थापयामास दिव्यजैनकात्मजां" ।
 आत्मजन्मा [न्] पु, (आत्मनः जन्म यस्य सः ङ-
 ङीच्) । पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यद्, कुमारासम्भवे, ६ । २८ ।
 "अत आहर्षुमिच्छामि पार्ष्णीतीमात्मजन्मने" ।
 यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
 "तस्यामात्मनुरूपायामात्मजन्मससुत्सुकः" ।
 आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ङ + आप्) कन्या ।
 इत्यमरः । बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम्) । तत्पङ्का-
 सकं निवृत्तयुद्धयुद्धसत्यस्यसमावं प्रत्यक्चैतन्यमे-
 वात्मतत्त्वं । एवादिमासक निवृत्तयुद्धाद्विस्वरूप-
 मेवात्मवन्विति यावत् । एतद्विवरुद्धं यथा ।
 "इदानीं प्रवगात्मनि इदंनिदमयममारोपय-
 तीति दिग्भू उच्यते" । तथाच । अतिप्राक्तवत्सु
 कुम्भे वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव
 श्चपुष्पेऽपि प्रेमदशनात् पुत्रे एते गच्छेऽहमेव
 पुष्टो नश्चेत्वाद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ।
 १ । आत्मोक्तसु स वा यद्य एवमोऽपररुचयम
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्येत्तत्सु सपुत्रं परित्यज्यापि
 स्वस्य निर्गमदशनात् सूत्रोऽहं ह्यशोऽहं इत्याद्य-
 नुभवाच्च सूत्राशरीरमात्मैति वदति । २ । अय-
 र्वात्मकः तेषामाः प्रजापतिं समेत ब्रू-

आत्म

रिखादिश्रुतेः इन्द्रियागामभावे शरीरचलनाभावात् कामोऽहं वधरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियास्थात्तेति वदति ॥ ३ ॥ अन्योऽन्तर आत्मोऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमप्रनाथावानहं पियासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ ४ ॥ इतरन्तु चार्त्वीकः अन्योऽन्तर आत्म मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि मुते प्राणादेरभावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानियाद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धन्तु अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तुरभावं करणस्य प्रत्यभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकरतार्त्वीको तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यादिश्रुतेः सुप्तौ बुद्धादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानमात्मेति वदति ॥ ७ ॥ भट्टन्तु प्रज्ञानघन एवानन्दमय आत्मोऽद्यादिश्रुतेः सुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसदभावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानोपहितं वतन्त्यामात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः अहं देवेदमय आमीदियादिश्रुतेः सुप्तौ सर्वभावादर्हं ह्यमं सुप्तौ नास्मिन्नित्यित्यस्माभावात् परामर्शविषयानुभवाच्च श्रम्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥ रतेषा एतानीनामनात्मत्वं स्यादमेवेति ॥ + ॥ किञ्च प्रथमस्थितोऽपचतुरप्राणोऽमना अर्कसौ चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रवचनश्रुतिविरोधात् अस्य एतान्निश्रम्यपर्यन्तस्य अहस्य चैतन्यमास्यत्वेन घटादिबदन्तित्यात्वात् अहं ब्रह्मेति विददनुभवप्राबल्याच्च तच्चकृतिव्युत्पन्नभावासां वाधितत्वादिपि एतान्निश्रम्यपर्यन्तमखिलमनास्मैव। अतस्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धसङ्गस्यस्वभावं प्रत्यक्चैतन्यनेवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः” इति वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शनं, ए, (आत्मन् + दृश् + घः) । दर्पणं इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “निश्चासवाध्यापगमात्प्रमः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शनः” ।)

आत्मनीन, चि, (आत्मन् + खः) । आत्मने हितं । इति आकरणां । पर्यं । इति राजनिर्घण्टः । “मज्जिर्हितमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचक्रोदयः ।

आत्मनीन, ए, (आत्मन् + खः) । सुतः । श्याकः । प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यमरः ॥

आत्मनन्तु, ए, (आत्मनः वन्तुः । अष्टीतत्युत्पन्नः) । यदुक्तं “आत्ममाह्वस्यं एता आत्मापिह्वस्यं सुताः । आत्ममातुजपुत्राश्च विधेया आत्मनाश्चता” ।) पिह्वस्यपुत्रः । मातुजपुत्रः । माह्वस्यपुत्रः । इति स्मृतिः ।

आत्मवीर, ए, (आत्मा वीर इव यस्य ।) प्राणवान् ।

आत्मा

प्रयासकः । विदूषकः । इति मेदिनी ॥

आत्मभू, ए, (आत्मन् + भू + क्तिप्) । ब्रह्मा । कामदेवः । इत्यमरः ॥ विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा रघुवंशे १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोगिन्त्वमात्मभूः” ।)

आत्मभूली, स्त्री, (आत्मन् + भू + लीप्) । दुरालभाभूत्ताः । इति शब्दमाला ॥ (दुरालभाशब्देऽप्याविशेषोद्येयः) ।

आत्मभरिः, चि, (आत्मानं विभर्त्सति, आत्मन् + भृ + इन् + सुम्) । आत्मोदरमात्रभरणकर्ता । तत्पर्यायः । कुत्तिभरि २ खोदरपूरकः ३ । इत्यमरः । (आद्युनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थनाधनपरः) । यथा भट्टिकाये । “आत्मभरिश्च पिश्रितेराया” । यथा हितोपदेशे ।

“शिट्टैरप्यविशेषञ्च उग्रश्च क्षतनाशकः । लघ्यते किं पुनर्नामैः पद्माप्यात्मभरिर्नरः” ॥)

आत्मयोगि, ए, (आत्मैव योगिरूपादागकारणमस्य बज्रोहोः) । ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमारः ३ । ७० ।

“ददर्श चक्रीक्षतचारुपायं प्रहृष्टैर्मभ्युद्यतमात्मयोगिं” ॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, मत्तन्त्रवारुणीहृत्वाः । इति राजनिर्घण्टः । (आत्मशरीररक्षणं) ।

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आत्मस्नाषा, स्त्री, (आत्मनः स्नाषा ।) आत्मगर्वः । स्वीयप्रशंसा ।

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या ।) आत्मघातः । स्वधः ॥

आत्महा, [न्] ङ, (आत्मन् + हन् + क्तिप्) । देवताः । इति शब्दरत्नावली ॥ आत्मघातोः । “हृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं भ्रवं सुकल्पं गुरुकर्मधारं । मया नुशुलेन नभस्तेरितं एमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” । इति श्रीभागवतं । (अपरञ्च यथा, “लब्धा कथञ्चित् नरञ्चम दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्मसुत्थे न यतेत मूढोद्योः स आत्महा खं विनिहन्त्यसङ्गहात्” ॥)

आत्मा, [न्] ङ, (अतः सन्ततभावेन जाग्रदादिसर्वावस्थासु अववर्त्तते, अतः सातत्यगमने + मनिच्) । यत्नः । धृतिः । बुद्धिः । स्वभावः । ब्रह्म । देहः । इत्यमरः । मनः । इति मेदिनी ॥ परत्यावर्त्तनं । इति धरणी ॥ एतलः । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताशनः । वायुः । इति जैमिन्तः ॥

(“आत्मज्ञः कश्चैद्योगीत्वात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते” । “अथक्त्वात्मा क्षेत्रज्ञः प्राणतो विश्वरथ्ययः” । “चेतवान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरच्यते” । “देही सर्वगतोह्यात्मा क्षेत्रज्ञे संसर्गनेन्द्रिये । सर्वज्ञः सर्वान्यस्यास्तु गात्मातो वेत्ति वेदनाः” ॥ “विशुलमतयवास्तु यस्मात् सर्वगतो महान् । मनश्च समानागतु पश्यत्यात्मा तिरस्कुन” ॥ “आदिनास्थानमः क्षेत्रपारम्यर्थमनादिक” ।

आत्न

“न सर्वज्ञः सर्वशरीरभृच्च, स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः । स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च, स नित्ययुक्तः सानुग्रहः सयव ॥ रसात्ममातापिह्वस्यम्भवानि, भूतानि विद्याहृष्ट षट् च देहे । चत्वारि तत्रात्मनि सञ्चिवाति, स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥ भूतानि मातापिह्वस्यम्भवास्मि, रञ्जश्च युक्ञ्च वदन्ति गर्भे ॥ आप्यायते युक्मस्यसुसुप्तैर्वैश्वानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ भूतानि चत्वारि तु कर्मगानि, यान्यात्मनीनानि विश्रन्ति गर्भे । सतीजधर्माह्युपरापरकि, देहान्तरास्थात्मनि याति धाति ॥ रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः, कर्मात्मकाना भनसो मनस्तः । भवन्ति येत्वात्तवितुब्जिभेदाः रजस्तमस्तत्र च कर्माहेतुः ॥ अतीन्द्रियैस्तीरतिसृष्ट्यारूपै रात्मा कदापिन्न विद्युक्तरूपः । न कर्माणा नैव मनोमतिश्चान्थायाहङ्कारविकारोदयैः” ॥

इति चरकः ॥

“यदा यदात्माकृतिमानयं भवेत्तदा मनस्तत्त्वधितिल्लतीन्द्रियं । ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटोऽप्रवर्त्तते न्प्रशयवुद्धिसम्भवे” ॥

इति वैद्यकाचार्यदर्पणं ॥)

आत्माधीन, ए, (आत्मनोऽधीनः) । एतलः । प्राणाधारः । श्याकः । विदूषकः । इति जैमिन्तः ॥

आत्माशी, [न्] ङ, (आत्मन् + अश् + शिन्) । मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आत्माश्रय, ए, (आत्मा आश्रयो यस्य सः) । तर्कविशेषः । तस्य सत्त्वतः स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञानी उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तन्वाद्या यथा । एतद्दृष्टज्ञान यद्येतद्दृष्टज्ञानजन्यं स्यात् एतद्दृष्टज्ञानमिदं स्यात् । द्वितीया तु घटोऽयं यद्येतद्दृष्टजनकः स्यात् एतद्दृष्टमिदं स्यात् । तृतीया च अयं घटो यद्येतद्दृष्टचित् स्यात् तथात्वेनोपकथ्यते इति ॥

आत्मीय, चि, (आत्मन् + छः) । स्वकीयः । अन्तरङ्गः । इति जैमिन्तः ॥ (यथा रघुवंशे । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शनः” । कुमारसम्भवे । २ । १६ । “किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभति यथा एता” ।)

आत्मीद्रवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा) । माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्या । एतलः, ए । (माषपर्णीशब्देऽप्या विशेषो ज्ञातव्यः) ।

आत्नेय, ङ, (अत्नेरपर्यं एमान् । अत्ति + ङच्) ॥ अचिसुनिपुत्रः । स च दत्तः । दुर्भोक्ताः । चन्द्रकः ।

आदि

इति मेदिनी । शरीरस्थरसधातुः । इति जेमचन्द्रः ॥

आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि + ङ्क् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति ह्रस्वायुषः ॥

आत्रेयी, स्त्री, (आत्रि + ङ्क् + ङीप् ।) पृथ्वती स्त्री । (यथाह आङ्गिराः,—

“आहितमिन्द्रोष्णस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्यात्रतं कुर्व्यात् आत्रेयीपुत्रस्तथैव च” ॥)

नदीविशेषः । इति मेदिनी । (अत्रिसुनिपत्नी ।) यथा भारते,—

“सरयुर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा ।

करतोया तथात्रेयी कौहीत्यक्ष महानदः” ॥)

आथर्व्यं, स्त्री, (अथर्वन् + ष्यञ् ।) अथर्व्यं नाम सभूहः । अथर्व्यनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः

अथर्व्या तेषां सङ्घः । इत्यमरः ॥ श्रान्तिग्रहः । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।

“आथर्व्यस्तोत्र इवाभिचारः” ॥)

आथर्व्यं, पुं, (अथर्व्यं वेत्तीति । अथर्वन् + ष्यञ् ।) पुरोहितः । अथर्व्यवेदज्ञाज्ञानः । इति जेमचन्द्रः ॥

आदरः, पुं, (आङ् + दृ + ष्यप् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समदरः । सम्मानः ॥ (यथा

किराताकुलीये ५ । १६ ।

“स जगदे वचन प्रियमादरात्

मुखरतासवरे हि विराजते” ॥

जुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनाद्भूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” । हितोद्देशे ।

“सन्तुष्टस्य करप्रप्तोऽप्यर्थे भवति नादरः” ॥)

आदर्यः, चि, (आङ् + दृ + ष्यत् ।) आदरणीयः । आदर्यः चि, (आङ् + दृ + ष्यत् ।) दर्पणः । टीका ।

प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी । (यथा भगवद्गीताया । “धृमेनाश्रितये वरिध्यादाश्रयो मलेन च ।

यथोप्यनेनाहृतो गर्भस्तथा तेनेदमाहृतं” ॥)

आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । अन्वय-भरणं । इति मेदिनी जेमचन्द्रा । रोमानक्षयं । इति राजनिर्घण्टः । (सोकारः प्रतिग्रहः ।

यथा जुमारसम्भवे ५ । ११ ॥

“कुशाङ्कुरादानपरिचिताकुलिः” मनुः, ७ । २०४ ।

“आदानमप्रियकर दानञ्च प्रियकारक ।

अभीष्टितानामर्थानां काञ्चि वृत्तं प्रशस्यते” ॥)

आदानी, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + ङीप् ।) हस्ति-घोषाह्वयः । इति रत्नमाला ।

आदिः, पुं, (आङ् + दा + क्ति ।) पूर्वः । प्रथमः । इत्यमरः ॥ पदान्तं गायत्र्यक्षकः । यथा इत्यादिः ॥

(प्रारम्भः ।) प्राक्सत्ता । नियतपूर्ववत्कारणं । उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवसाया । प्रकारे, अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।

यदुक्तं,—

“सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽप्येव तथा ।

आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्विधं ज्ञेयं ज्ञेयत्” ॥

अथा मानवे १ । ८ ।

आदि

“अपश्यत् ससञ्जादौ ताम् वीजमवाकृञ्चत्” । जुमार १ । ६ । “जगदादिमनादिमन्” ॥)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथम कविः ।) ब्रह्मा-इति श्रीभागवतं ॥ वान्मोःकिसुदिः । इति जेम-चन्द्रः ॥ (“तेन ब्रह्महृदा य आदिकवये मुञ्चन्ति

यत् सूरयः” । इति भागवतं १ । ४ ।)

आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं । इत्यमरः ॥

आदिगदाधरः, पुं, (आदिगदाः आदौ पूजितो वा गदाधरः ।) गयास्थदेवताविशेषः । यथा,—

“गयाशिरश्वादिख्या गुह्यतादास्थिता शिवा ।

कालान्तरेण यत्क्षेत्रे स्थित आदिगदाधरः ।

तथा यत्तोऽयत्क्षेत्रेपी आसीदादौ गदाधरः ।

आदिगदादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्वतः ।

पाथाद्यगन्धेष्वप्याद्यैरत आदिगदाधरः” ॥

इति गरुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥

अपिच

“गदयादाववद्यथ गयासुरशिरःशला ।

निष्कलाधेःस्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥

इति वायुपुराणोद्यगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥

आदितालः, पुं, (आदिराद्यस्तालः ।) तालविशेषः ।

यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।

“एकएव लघ्वेन आदितालः स कथ्यते ।

गुरुस्तत् पुरतो वाचः प्रायेत्येतद्भिदर्थम्” ॥ इति ।

आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति + ङ्क् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥

आदित्यः, पुं, (अदितेरादित्यस्य वा अपत्यं + ण्य ।) देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिनौ ॥ द्वादशप्रदित्य-गणे षष्ठवचनान्तः । इत्यमरः ॥ तत्त्विकेनामानि ।

विवस्वान् १, अर्यमा २, पूषा ३, लव्हा ४, सविता ५, भगः ६, धाता ७, विश्वाता ८, वरुणः ९, मन्त्रः १०, शक्रः ११, उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात्

अदितिभार्याया जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टकन्या संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽपुमस-

मर्षा अन्तस्तस्याः पितृकृतादित्यदादशखण्डा द्वादशप्रदित्याः । तेषां द्वादशमामेवैकैकैस्त्वोदयः । इति पुराणं ॥ अर्कच्छः । इत्यमरः ॥ आकन्द

इति भाषा । (“आदित्यमखण्डस्थितो हिरण्य-योविष्णुः” । यथा श्रान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतैरह्वरहः नन्दीयते जीवितं” ॥ भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिर्गोऽनलञ्च द्यौर्भूमिर्गोपौ हृदयं समञ्च” ।

हरिवंशे द्वादशप्रदित्यकथा । यथा । “मरीचात् कश्यपाज्जातान्तेऽदित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रञ्च विष्णुञ्च जज्ञाते पुनरेवह ॥ अर्यमा चैव धाता च लव्हा पूषा च भारत ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ॥ अंशो भगवन्तितेजा आदित्या द्वादश स्खलाः” ॥

तस्य संबन्धरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेष-वेद्याद्विभेदकाष्टाकाशासुरासीहोरात्रपञ्चमास-

चयनसंबन्धरयुगप्रतिभागं करोति ॥ इति सुसुतः । आदित्यपञ्च, पुं, (आदित्यहस्तस्य पञ्चमिव पञ्चमस्य ।)

जुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपञ्चः २ अर्कदशः ३ सूर्यपञ्चः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७ सुपञ्च ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० रुद्रः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफघात-

रोगशठरगुल्मोच्छकनाशिवं । अग्निस्मृती-पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्प-मस्याः ।) लोहितकोष्ठकः । इति रत्नमाला ।

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) शोषधी-विशेषः । ऊडुङ्गिद्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्षला ४ सूर्यलता ५ सूर्यावर्षा ६ अर्ककान्ता ७ मखड्कपर्णी ८ सुर-सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता १२

वरिष्ठा १३ मखड्को १४ सप्तनामा १५ देवी १६ मातृगण्डवल्गभा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्ठा १९ ।

अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं । उष्यत् । कफप्लेघोषकण्डूगण्डुलघृतयक्ष्मोद्योशीत-

ज्वरनाशित्वञ्च । अन्वेष । सादुपाकरसत्वं । गुरुत्व । अपित्तवर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विष्टम्भ-

वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः सूर्यः । तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुग्रीववानरः । इति जेमचन्द्रः ॥ यमः । शमैश्वरः । सार्वार्थमनुः ।

वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्मः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म-धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जग-दुपादानादिगुणवान् वास्तुदेवः विष्णुः, महर्षिदेवः, ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीताया, १० । २२ ।

“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शश्वतं दिव्यमादिदेवमसं विभुं” ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुगाण-स्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ॥

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाहृशतमध्ये परिगणितो नामभेदः ।

“अन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सूतः” ॥

आदिमं, चि, (आदौ भवं अयादिपञ्चात् ङिमञ् । यदा मथ्यन् इत्यत्रादेशेति वचनात् मः) आद्यं । प्रथमभवनस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥

(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एते पञ्चान्यथासिद्धा दखलापिकमादिमम्” ॥

“आदिमः खेनग्नैलादिसंयोगे परिकीर्तितः” ॥)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाह-सखिभ्यश्च) । पृथुराजः । इति जेमचन्द्रः ॥ (महो-द्वितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविदित्युक्तः स्वना-मस्थितः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।

“आदिराजो मनुरिव प्रजाता परिरक्षिता” ॥ महाभारते ।

“अविदितः परिदित्तु श्ववापञ्च मीर्यवान् । आदिराजो विरागश्च श्रास्त्रनिष्ठ मन्ववः” ॥)

आद्य

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आद्यशुक्रः । आद्यकोशः ॥
 आदिर्यं, स्त्री, (आड् + दिश् + क्तः ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ॥
 आदिर्यः, त्रि, (आड् + दिश् + क्त ।) आदेशितः । आद्याम् इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुशसितः, अमिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीडुये भावे क्तः । खाद्यं आदितः, आदितश्चेति नत्वं । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे क इति वाङ्लकात् वानेः कः) क्लेशः । इत्यमरः ॥ देवः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशु-पालकथे २ । २२ ।
 “यदासुदेवेनादीनमनादीनवमोरितं”)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आड् + दीप् + भावे ल्युट्) आचिम्पना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आ-दिपना इति भाषा ।
 आदृतः, त्रि, (आड् + वृञ् + आद्रियते यः कर्मणि क्तः ।) क्रातरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमादृतो रक्षोत्समादाद्वि विनश्यति”)
 आदृत्यः, त्रि, (आड् + वृ + क्यप्) आदरणीयः । आदरयोग्यः ॥
 आदेशः, पुं, (आड् + दिश् + भावे घञ् ।) आद्या । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रपरलं । इति सि-
 द्धान्तशिरोमण्यः । वर्णस्य वर्णान्तरात्पत्तिः । प्र-
 कृतप्रत्ययेप्राप्तिकाव्यर्थः । इति आकरणां । (अनु-
 मतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेश-
 गान्धो वार्तासञ्चारः, कार्यभेदः, यथा मुम्बवेति
 “आग्निवादेशः” । यथा, मनुः, ८ । २५८ ।
 “मन्त्रवादेशश्चास्य मन्त्राच्छब्दोक्तिः सह”)
 आदेशी, [नृ] पुं, (आड् + दिश् + णिनि ।) देवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्ता,
 उपदेश, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोलपाटवादेशि बभूव रघुचेष्टितं”)
 आदेश्या, [क] पुं, (आदिशति ऋत्विजादीन् यगा-
 दिव्येष्टसम्पादनाय प्रेरयति । आड् + दिश् अति-
 सञ्चये + ङच् ।) यगाविषये समेष्टसम्पादनाय य-
 धार्थं कर्म कुर्वन्ति ऋत्विजानादेशकः । तत्प्र-
 र्थायः श्लो २ यथा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥
 आदेश्या ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आ-
 देशकर्ता ॥
 आद्यं, स्त्री, (अद्यते यत् अद् कर्मणि क्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रव्ये त्रि ॥ (यथा—
 मनुः, ५ । २४ ।
 “तत्पशुष्विषितमयाद्यं हविः शेषश्च यद्रवेत् ।
 चिरस्थितमपित्वाद्यं”—इत्यादि ।)
 आद्या, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यदा अद्यते यः अद् कर्मणि क्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—
 “प्राथितोऽहं ऋष्यश्रेष्ठ त्वयिहासेन कर्मिणा” ।

आधा

रघुवंशे, १ । ११ ।
 “आसीत् महोच्चितामाद्यः प्रयावश्चन्दसामिव”)
 मध्यः । यथा मनुः ५ । २६ ।
 “पाठोनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यकथययो” ।
 आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्मधारय ।) बाल्मीकिसुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराण-
 कविः ब्रह्मा ।)
 आद्यमाषकः, पुं, (आद्य + मय् + हलश्चेति घञ् + कः ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरत्तिकाः । इत्यमरः ॥
 यथाह भास्कराचार्यः,—
 “दशार्द्रगुञ्जं प्रवन्ति माष”)
 आद्यवीजं, स्त्री, (आद्यं सुख्यं वीजं कारणं ।) आदि-
 कारणं । इति जटाधरः ॥
 आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काशी । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भवनेश्वरी । इति तन्त्रसारणीक-
 तन्त्रयोगिनीतन्त्राणः । प्रधाना शक्तिः । महा-
 विद्या । यथा, सुखदामाजतन्त्रे १० पटलः ॥
 “सत्ये तु सन्दरी आद्या त्रेतायां भुवनेश्वरी ।
 हापरे तारिणी आद्या कनौ काली प्रकीर्तिता ॥
 नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।
 न भेदः कालिकायाम् ताराया जगदम्बिके ॥
 षोडश्या भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
 द्विनायाश्चैव धूम्राद्या भीमायाः परमेश्वरि ॥
 तत्तच्च वगलामुख्या मातङ्गाह सुरेश्वरि ।
 न च भेदे महेश्वरि विद्याया वरवर्षिणि” ॥
 आद्भुते त्रि ॥
 आद्युनः, त्रि, (आड् पूर्वात् वीद्यतेऽकम्बकत्वात् क्तः । दिवोविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, च्छोरिख्युट् ।) आदिरिकः । इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्त, अमरे ।
 “आद्युन स्याददिरिके तिजिगीषाविवर्जिते” ।
 “आद्युनः सदृष्टिहृष्येव प्रायेयच्छावसन्वितः” ॥
 इति किराते ११ । ५ ।) आदिहीनः ॥
 आद्योपान्तं, स्त्री, (आद्यश्च उपान्तश्च इन्द्र’ ।) पूर्वा-
 परं । इत्यमरनागादि इति भाषा ॥
 आद्यमनं, स्त्री, (आद्ययते आड् + धा + कम्मन् ।) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
 “योगाद्यमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
 यत्र वायुपथिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 आधानं, स्त्री, (आधीयते आड् + धा + भावे ल्युट् यदा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि क्यत् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति स्मृतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । औत्तम्येः स्नातभिवर्गं ग्रहणं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवस्त्रिस्थापनपूर्वकं कर्त्तव्यमा-
 दिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानाद्ब्रह्मयाद्भरयादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केषवं जन्महेतवः” ॥
 यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्येयिपूर्वमारिष्ये दत्ताधीनक्यकर्मणि ।
 पुनर्दारिद्र्यां जुष्येत् पुनराधानमेव च” ॥

आधि

यथा महाभारते,—
 “ नर्वधा पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ३ ।
 “तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ॥
 आधानिकं, स्त्री, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनसम्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधारः अथाध्र्यायेति लृच् अवहृद्ग्राधरेषुपसंस्था-
 नादधिकरणे घञ् । व्याकरणशास्त्रे अधिकरण-
 कारकं, तल्लक्ष्यं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधा-
 रोऽधिकरणं कर्त्तव्यकारा तन्निक्रियाया आ-
 धारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तच्च सामी-
 प्यास्त्रिविधशक्तिभिर्दाह्यतुविधं । तथा सिद्धान्त-
 कौमुद्यां, औपस्येविकोवैधिकोऽभिध्यापकश्चेत्या-
 धारस्त्रिधा यथा—कटे आले । स्याच्छां पचति ।
 मोक्षे सर्वस्मिन्नात्मनि ।) अधिकरणं । आस-
 वानं । अम्बधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेत्रादि-
 सेकार्यं सेतुना बज्रजालं जलं निरस्य यत्र स्थाप्यते स आधारः बज्रकन्दारिः । बौध इति ख्यातः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ श्रद्धाद्यर्थं जलबन्धन-
 माधारः । इति वैकुण्ठः ॥ क्षेत्रादिसेकार्यं जला-
 धारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ३॥६ ।
 “आधारबन्धप्रसुखेः प्रथमैः
 संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषं ।
 कश्चिन्न वाप्यादिप्रपञ्चो वः
 अमच्छिद्रामाश्रमपादापागाम्” ॥
 याञ्चवक्ताः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेऽप्यवाशुमान्”)
 आधार्मिकः, त्रि, (अधर्म + ठञ् ।) अधार्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्दुर्गमे”)
 आधिः, पुं, (आड् + धा + क्तः ।) मनःपीडा । प्र-
 व्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधियाधिपरीताय वद्य शो वा विनाशिनो ।
 कोऽहं नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत्” ॥
 तथा च वैराग्यशतके ।
 “आधियाधिपतिर्जगस्य
 विविधैरारोग्यसम्भ्रूल्यते”)
 आधिकं, स्त्री, (अधिक + अञ् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वम् । अतिशयता । यथा ।
 “शुभ्यायामपि राक्षौ चैत् शोचिंतं प्रसुर्दं तथा ।
 कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ॥
 इति ज्योतिष्कान्तम् ॥ (अलक्षता । उल्लङ्घः । प्रा-
 न-
 ह्यतः । यथा साहित्यदर्पणे, १ । १० पं ।
 “आधिक्यसुपमेयस्थोपमानात् न्यूनतायथा” ॥
 यथा, मनुः ७ । १६६ ।
 “यदागच्छेदायत्नामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः” ॥
 आधिक्यं नाम यदायुर्भेदं भाष्यमायो वार्हस्य-
 मौशनसम् अन्वया प्रतिपन्नधार्यमुच्यते यदा

आधि

पुनः प्रतिसम्बद्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्त-
दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थापुनरुक्तं
शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थापुनरुक्तं नाम यथा,—
“भेषजमौषधं साधनम्” इति, शब्दपुनरुक्तं
“पुनर्भेषजं भेषजम्” इति चरकः ।)

आधिञ्जः, चि, (आधि + ज्ञा + क् ।) वक्तु । अ-
धिनः । इत्यजयपालः ॥

आधिदैविकं, चि, (अधि + देव + ठञ् । अनु-
श्रुतिकारिणा च् इत्युपभयपदलट्ठिः) दुःखविशेषः ।
तदुच्यते, “आधिदैविकं यद्वाग्दत्तसतिनायकप-
हाद्यावेप्रनिबन्धनं” इति साङ्ख्यसत्त्वकीसुदी ॥
(देवतामधिकृत्य, प्रवृत्तं, दाहश्रीताद्विजगितं दुःखं ।
चित्वातादिदृष्ट्यादिहेतुकं दुःखं । देवतामधि-
कृत्य प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।

“अधिघर्षं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्” ॥

“तत्तु सामविधे व्याधावुपनिपतति” इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्यं, क्री, (अधिपति + क्त्यन् ।) अधिपते-
र्भावः । स्वामित्वं । प्रसृत्यं । ऐश्वर्यं । यथा,

“नहि प्रपश्यामि मनापनुयात्
यच्छोकमुच्छोषश्चमिन्द्रियाणा ।
अवाप्य भूमावसपन्नमद्वं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्यायः ८ ॥
(यथा मनुः १२ । १०० ।

“सर्वलोकधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदुर्हति” ।)

आधिभोगः, ऐ, (आधिर्वन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
द्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिकं, चि, (अधिभूत + ठञ् । अनुश्रुति-
कादीनां चेत्यभयपदलट्ठिः ।) दुःखविशेषः । यथा ।
“वाह्योपायसार्थं दुःखं द्वेषा । आधिभौतिकं आ-
धिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मातृवपसृष्ट्यगप-
त्तिस्त्रीरुष्टपश्यावरनिमित्तं” इति साङ्ख्यतत्त्व-
कीसुदी ॥ (“तत्तु सामविधे व्याधावुपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्यवः, पु, (आधि + मन्यु + क्त्यन् ।) ज्वरादिः ।
इति हारावली ॥

आधिभेदनिर्कं, चि, (अधि + विद् + ल्युट् । ततः
आधिर्भेद + ठञ् ।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै
दत्तवशादि । यथा,—

“आधिवर्गस्त्रियै देयमाधिभेदनिर्कं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते लब्धं प्रकीर्तितं” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधुतः, चि, (आङ् + धु + क्त ।) आधूतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुविकः, चि, (अधुना + ठञ् ।) अधुनाजातः ।
नवः ॥

आधूतः, चि, (आङ् + धू + क्त ।) कम्पितः । इत्य-
मरः ॥ (विद्विप्तः, अधिभूतः, व्याकुलितः ।

आन्दोलितः, चाणितः । यथा, रघुवंशे, १ । १८ ।
“पृथुदेवोत्प्लिदैवैतैराधूतवगराजिभिः” ।)

आधेयं, चि, (आङ् + धा + यत् ।) आधाराख्यत-

आधा

वस्तु । यथा । आध्वक्वोधे चैकपदाद्ये अपरपदाद्ये-
संसर्गः संसर्गसंस्थीत्या भासते । स च क्वधिद्वैदः
क्वचिदतिरिक्तं एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
षयविषयिभावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृत-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उल्लासः । यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपैति उद्यगजातिम् दृश्यते
आधेयस्त्राक्रियाञ्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः” ॥

इति वेदवेदकृतसुभक्तोधीयकान्तिका ॥ आधेय
उत्पाद्यः । यथा पञ्चममयपानिषद् पञ्चतागुणः स
वज्रसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकाया
दुर्गादासः ॥

आधोरणः, पु, (आधोग्रयति धोर्णगतिच्चातुर्थ्ये
कर्त्तरि ल्यु ।) हस्तिकपः । माऊत इति भाषा ।
(“आधोरणा हस्तिकपा हृद्यारोहा निषा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रीनिधितैः सुराण्यैः” ॥)

आधानः, पु, (आङ् + धा + क्तः ।) शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी ॥ (स्त्रीतः
दर्पोदिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाध्यातः स पतति यदा शोकगहनं” ; हितो-
पदेशे । “ततोऽस्त्री दर्पोध्यातस्तस्योपरि आत्मानं
नित्तिप्य पञ्चत्वं गतः” । उच्यते चरिते । “व्याधि-
र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्यातसमुच्चम्भयन्” ।)

आधानं, क्री, (आङ् + धा + ल्युट् ।) वातव्याधि-
विशेषः । तस्य रूपं ।

“साटोपमव्यग्ररुमाम्धातसुदरं भृशं ।
आधानमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधकं” ॥
इति त्रिदानं ।) पेटकोपा इति भाषा ।

नस्य चिकित्सा यथा,—

“आधाने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः ।
कृषवर्त्तिक्रिया कुथ्यात् वस्तिकर्म च शोधनं ॥
कृषमाचा भवेत् कृष्या चिह्ना स्यात् पलोन्मिता ।
व्ययदापि पक्षं प्राज्ञं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
मधुनाक्षमितं जिह्वात् चूर्णमाधाननाशनं” ॥

नारायणचूर्णं ॥ १ ॥

“दासहेमवतोजुष्टप्रताङ्गाङ्गुसैस्वैः ।
लिम्बेह कोथोरुक्षपिष्टैः शूलाध्यानयुतोदरं ।
हैमवती वचा । दासदृक्कलेपः ॥ २ ॥

“अभयारम्भो धात्री दन्ती तित्ता खुह्री त्रिष्टव् ।
मुस्ता प्रत्येकमेतानि द्वाह्याणि प्रलमात्रवा ॥
तानि संसृज्य सर्व्वेण्यि जलाढकयुगे पचेत् ।
तत्र तोयेऽष्टभं भारां कषायमवशेषयेत् ॥
निस्वगजैपालवीजानि नवानि पत्रमाचथा ।
तनुवस्त्रहृत्तान्यैत्र तस्मिन् क्षाये शनैः पचेत् ॥
ज्वालयेदग्नौ मन्दं यावत् क्षाथो घनो भवेत् ।
ततः खल्ले क्षिपेत् भागानद्यौ जैपालवीजतः ॥
मागांस्त्रीन् नागरादौ च मरिचात् द्रौ च पारदात् ।
गन्धकात् द्रौ च तानीह यावद्दयामं विमर्दयेत् ॥
रसो नाराचनमायं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत् ॥
आधानं शूलमाणाहं प्रलाधानं तथैव च ।

आन

उदावर्त्त तथालुम्बमुदरगणि हृत्यस्य ॥
नेरो प्राप्ते च युञ्जित प्रकर्त्तरासहितं वधि ।
ततस्तस्मिन्नेनापि ततो दृष्टोऽयं मनाक्” ॥
महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(वाटुना संवेदनमुदरपरिपूर्य्यत्वमःधानत्वं । इति
रुग्विनिश्चयप्रश्याख्यानकृत्रिजयरत्नितः ॥)

आधानी, स्त्री, (आङ् + धा + ल्युट् + डीप् ।)
नलिकानामगन्धकथं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आधा, स्त्री, (आङ् + धै + षच् + टाप् ।) चिन्ता ।
स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिकृत्य भवं अधि +
आत्मन् + ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां
त्रयं दुःखत्रयं तत् खन्धाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं
चाधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं श्राद्धं
मानसञ्च । श्राद्धं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।
मानसं कामक्रोधलोभमोहैर्वाविषादविषादार्द्र-
ननिबन्धन । सर्व्वं चेतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आ-
ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकीसुदी ॥
(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आदरीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादेत्” ॥

आधानं, क्री, (आङ् + ध्ये + ल्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता ।
इत्यमरः ॥

आध्यापकः, ऐ, (आ सन्त्यक् आध्यापयति यः इति
अध्यापकः । स यव सार्थं षण् ।) अध्यापकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

आनः, पु, (अन् + षण्) उच्छ्वासः । वहिर्मुखश्चासः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासि-
कयोःश्चासः ।)

आनकः, पु, (आङ् + अन् + गवुल्) घटहः । मेरी ।
मरकः । शब्दयुक्तमेव । इति मेदिनी ॥
(यथा, भगवद्गीतायां १ । ११३ ।

“ततः शङ्खाश्च मेर्यश्च पद्मवोगकगोसुखाः” ।)

आनकदुन्दुभिः, पु, (आनकाः दुन्दुभयो देववद्यभिप्रेषाः
यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिश्च-
निष्पन्नाः ।) वसुदेवः । इत्यमरः । (क्षय्यपिता ।
यथा—हरिवंशे ॥

“वसुदेवो महाप्राज्ञः पूर्व्वमायकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रवृत्तस्य दुन्दुभ्यः प्राणदत्तं दिवि ॥
आनकानां च संस्मरः सुमहानभवद्वि” ॥)

आनकदुन्दुभिः ए स्त्री, (आनकः प्रोत्थाहृको दुन्दु-
भिः ।) लङ्कृष्णाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनतः, चि, (आङ् + नम् + क्तः ।) गतः । तत्-
पयोधयः । अवप्रायः २ । अवगतः ३ । इत्यमरः ॥
(अधोमुखः, विनतः, प्रणतः, विनयननः । यथा,
हरिवंशे ॥

“पिष्टमाचोर्हि यादात् वै नमस्कृतुरानतौ” ।
महाभारते ।

“स कदाचित् मृगं विद्धा वाखेनागतपर्व्वणा” ।
मनुः ।

“रथमानतसामन्तं स्त्रीणीश्च देशमावसेत्” ।)

आनतिकरः, चि, (आनति + क्त + षण् ।) पापिती-

आन

विकः । यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
 ब्राह्मणस्तोषधीयः । यथा मितान्तरायां पराशरः ।
 “पार्थ प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा उर्ध्व” ।
 शतशोपलक्षणं ।
 “प्रख्याप्य पापं वक्ष्यः किञ्चिद्दत्त्वा शतं चरेत्” ।
 इति स्मृतैः ।
 देवलवचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
 अत्र तोषयित्वा इति श्रवणात् आनतिकरत्वेन
 तद्ग्रहणाद्देशः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 आनङ्गं, स्त्री, (आनङ्गते चर्मन्ना बधते इति । आङ्-
 + नङ् + ङ्) चर्मनङ्गमुखनाथमात्रं । तत्तु सुर-
 जादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वैश्वभूमादि ।
 इत्यजयपालः ॥
 आनङ्गः, त्रि, (आङ् + नङ् + कर्माङ्ग + ङ्) ।
 सन्धितः । वद्ध । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
 “च्छद्मन्तुष्वारिः सविता हिमानङ्ग जज्ञाप्रयाः”) ।
 आननं, स्त्री, (आनिति आनेन । आङ् + अन् + ल्युट्) ।
 मुखं । इत्यमरः ॥ “तदाननं सन्तुसुरमि द्वितीश्वरः”
 इति रघुः । ३ । ३ । १)
 आनन्दः, पुं, (आङ् + नन्द + घञ्) आनन्दः । तत्-
 पर्यायः । आनन्द्युः २ शर्म ३ श्रातं ४ सुख ५
 सुत् ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
 आमोदः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
 (यथा, उत्तरचरिते ।
 “यवान्दाश्च भोदाश्च यत्र स्निग्धाश्च सम्पदः” ।
 मनुः ।
 “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन”) ।
 वासुदेवस्य वलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनन्दः, त्रि, (आनन्द + अश् आदित्वात् अच्) ।
 आनन्दविशिष्टः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
 “गुणे शुक्लादयः सुमि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
 इत्यमरटीका ॥ अत्र गुणिलिङ्गः ॥
 आनन्द्युः, पुं, (आङ् + नन्द + अय्युच्) । आनन्द्युः ।
 हर्षः । इत्यमरः ॥ तद्गुणो त्रि ॥
 आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नदि + ल्युट्) गमनागमन-
 समये सुहृदादेशानिङ्गनगिग्यस्वागतादिप्रश्नादि-
 द्वारा आनन्दोत्पादनं । तत्पर्यायः । सभाजनः २
 स्वभाजनः ३ सुभाजनः ४ आपश्यः ५ आमन्त्रयं ६ ॥
 इत्यमरः । तट्टीका च ॥ (आनन्दजननं, हर्षोत्-
 पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।
 “निजं प्रीतिरसायनं नयनयोः आनन्दनं चेतसः” ।
 इति हितोपादेशे) ।
 आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम्) । नवोद्गावस्त्रं ।
 इति हारावली ॥
 आनन्दप्रभवत्, स्त्री, (आनन्दः प्रभवोयस्य तत्) । रेतः ।
 वीर्ये । इति हेमचन्द्रः ॥
 “वाय्वाकाशादिभिर्भवे सौमित्र्ये जायतेऽस्थिषु ।
 तेन खवन्ति तच्छक्तं गवात् कुम्भादिवोदकं ॥
 शोतोभिः स्यन्दते देह्यत् समन्तात् शुक्लादिभिः ।
 हर्मणोदीरितं रागात् सङ्घत्याश्च मनोभवात् ॥
 वक्षो संभ्रव्यं निर्याति स्खामिभ्रादिवोदकं” ।
 इति चरकः ॥

आना

“कृच्छरेद्वाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
 स्त्रीषु आयच्छतस्त्रापि हर्षोत्तत् संघवर्त्तते ॥”
 इति सुश्रुतः ॥
 आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
 कोष इवावरकः) । सत्प्रधानाज्ञानं । तत्पर्यायः ।
 कारणशरीरं २ सुश्रुतिः ३ । इति वेदान्तः ॥
 आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन्द +
 यिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामश्रीकता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमाला ॥
 आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन्द + किः) । आनन्दः । हर्षः ।
 आनन्दितः, त्रि, (आङ् + नन्द + ङ्) । यथा आनन्दः
 सङ्गातोऽस्य । आनन्द + इतच्) । आनन्दयुक्तः ।
 हृष्टः । आङ्गादितः ॥ (यथा महाभारते ॥
 “पुनरानन्दिता सर्वे मथुरायां वसामहे ॥”)
 आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द + इनि) । आनन्द-
 विशिष्टः ॥
 आनन्दी, स्त्री, उच्चविशेषः । आनन्दपाता इति
 ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायाच । आङ् +
 नीङ् + षच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) । स्थानान्तरणयनं ।
 आना इति भाषा । (यथा रामायणे ।
 “आदिशतुस्वर्षास्तत्र राज्ञामानयने वङ्गन्”) ।
 आनर्त्तः, पुं, (आङ् + च्त् + घञ्) । देशविशेषः ।
 द्वारका इति ख्याता । दृढस्थानं । युद्धं । इत्य-
 मरः ॥ अर्त्तं । इति मेदिनी ॥ आनर्त्तदेशवासी
 लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा चरित्रं ॥ “आन-
 र्तान् कालकूटात् कुलिन्दाश्च विजित्य सः” ॥
 खनामख्यातो राजा ।
 “शर्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तौ नाम विभूतः ।
 “आनर्त्तस्य तु दायदो रेवो नाम महाद्युतिः” ॥
 “आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ॥
 “आनर्त्तान्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ॥
 आनायः, पुं, (आङ् + नीङ् + घञ्) । जालं । इत्यमरः ॥
 आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
 ऽसौ आङ् + नी + यत्) । दक्षिणाग्निः । इत्यमरः ॥
 गार्हपत्यादशेराणीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
 तत्र । इति भरतः ॥ जैम करिवार निमित्ते घृ-
 हइते आग्निया दक्षिणदिक्के राधा आगुन् इति
 भाषा ॥
 आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ्) । मूत्रपुरीष-
 रोधकरोगः । तत्पर्यायः । विनन्दः २ । इत्यमरः ॥
 विदुम्भः ३ मन्त्रोद्यनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आनाहानं ततो दृष्ट्वा तत्त्वैर्यमसुखाहितम्” ।
 इति महाभारते । तस्य सव्याप्तिरूपे । यथा,
 “आमं शुकदा निचितं क्रमेण
 भूयो विषडं विगुणानितेन ।
 प्रवर्त्तमानं न यथास्मेनं
 विकारमनाहसुदाहरन्ति” । इति विद्वानं ॥
 “यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्लव तिष्ठति ।
 नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं आनाहस्यस्य आयते” ।
 इति चरकः ॥

आनु

अस्य विकित्वात्माह । भावप्रकाशे यथा,—
 “तुल्यकारणकार्थत्वाद्दुदावर्त्तं चर्यो क्रियते ।
 आनाद्ये च कुर्वीत विभोषणाभिधीयते ॥” ॥
 चित्रकृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहसुक्च्यं ॥ * ॥
 वर्त्तिक्लिकटुसैन्य
 सर्वपदहृद्धमूत्रुद्धमदनफलैः ।
 मधुनि गुडे वा पक्व-
 विहिता साकुष्ठसन्धिता विद्धेः ॥
 वर्त्तिकरियं दृष्टफला
 प्रलैः प्रशिखिता गुदे दृताभ्याम्ना ।
 आनाहसुदरजातिं
 श्रमयति जठरं तथा सुखम्” ॥ * ॥
 इति चिकित्साशास्त्रवर्त्तिः ॥ * ॥
 चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
 “उदावर्त्तक्रियानाहे सामे बह्वनयाचनम्” ॥
 “द्विचक्रादिभुवचा सकुष्ठा
 सुवर्त्तिका चेति विदुःशुच्यं” ।
 सुखाम्बुनानाहविकृत्तिकाति-
 ह्नोर्गुल्युद्धसमीरणम्” ॥ * ॥
 वचाभयाचिक्रयावशुक्लान्
 सपिपलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्याम्बुनानाहविसूद्वानान्
 धीत्वा जयेदास्य हितौदनाश्री ॥ * ॥
 चित्रहरीतकौप्रशामाः सुक्षुक्षीरेण भावयेत् ।
 वटिका मूत्रपीतास्ता ल्येष्ठा आनाहभेदिकाः ॥ * ॥
 राठ-धूम-विडुषोष-गुड-सूचैर्विपाचिता ।
 गुदेऽपुत्रसमावर्त्तिभिधेयानाहशुल्लुवत् ॥ * ॥
 मूलकं शुक्लमाचक्षु वर्षाभूमूलपक्षकम् ।
 आरेवतफलक्ष्पापि पक्वौ तेन पचेद्दृष्टवम् ।
 तत् पीतमात्रं ग्रामयेद्दुदावर्त्तसंग्रहयम्” ॥ * ॥
 शुक्लमूलकायं दृष्टवम् ॥ * ॥ देव्ये । इति रमानाथः ॥
 आनिलः, पुं, (अनिलस्य वायोःरपत्वं अनिल +
 इन्) । हनूमान् । इति त्रिकाश्लेषः ॥ (मीमः) ॥
 आनिषी, स्त्री, (अनिल + अण् + ङीप्) । स्वाति-
 नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ।
 (अचितः । ईयङ्गीलः । यथा किराताकर्त्तनीये,
 “आनीलानैर्विरचितपरभागा रत्नैः”) ।
 आनुकूलः, स्त्री, (अनुकूल + अच्) । अनुकूलता ।
 (साम्मुख्यं) प्रसादः । सहायता । यथा धातुवचनः ।
 “यथा अनुकूल्यं दम्भयोस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।
 यथा,—रामायणे ।
 “रमतस्मानुसुक्तेन ययुः संवत्सरा दश”) ।
 आनुगत्यं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु-
 गत + अच्) । अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
 व्याप्राप्तयेन निधायम् ॥
 आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अच्) । परिपाटी ।
 अनुक्रमः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ३ । २३ ।
 “बहुानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्” ।
 यथा रामायणे ।
 “आनुपूर्व्यां व घर्त्तव्यः पप्रक्षु कुप्रश्नं कुषी” ॥

आन्दो

आप

आप

आनुमानिकः, चि, (अनुमानाय हितः । अनुमान + ठक् । युक्तिविज्ञः । साख्यमते प्रधानं प्रकृतिः । अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन्ञ + क्ति ।) अनु-
गमः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अच् + टाप् ।) उपसर्गतरप्रत्ययपकारेच्छा । इति
पुराणम् ॥

आनूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तु-
मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराह्यादि । यथां मांस-
गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । क्षिप्रत्वं ।
सुककारित्वं । वायुनाशित्वं । इति राजवल्गुमः ॥
अनूपदेशजगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-
लत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजमकत्वं । क्षिप्रत्वं । अग्नि-
नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदच्छेद्विगलगायुहादिरोग-
कारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्थ-
जन्तोर्योर्द्वयं तन्मांसस्य गुणाश्च ॥

“कुलेचराः ज्वात्वापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या इते समाख्याताः पक्षधानुपजातयः ॥
आनूपा मधुराः क्षिप्रं गुरवो वक्रिमर्द्वाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मासपुष्टिप्रदा भृशं ॥
तथाभियन्दिनस्ते हि प्रायेऽप्यथतमाः स्मृताः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“हृमरचमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्युर्वराहश्चानूपा मत्स्याः सर्वे बलस्तथा” ॥
“गुरुष्णो मधुरो गतिधान्यानूपविषेवगात्” ॥
इति चरकः ॥ तथाच ह्यारतः ॥

“आनूपास्तानु विज्ञेयाः श्लेष्मना वातकोपनाः” ॥
आनूपवर्गस्तु पक्षविधः । यथा । “कूलचराः ज्वा-
कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥
बहुजलशुक्रो, चि ()

आनृग्रसं, स्त्री, (अनृग्रसस्य भावः । अनृग्रस +
अण्) अग्निसुरता ॥ (अक्रौर्यैः । अहिंसलं का-
बल्यं । यथा मनुः १ । १०९, २ । ५४, ३ । ११२ ।
“आनृग्रस्यात् ब्राह्मणस्य भुङ्क्ते ह्येते जनाः” ॥
“अह्यं तलुमारीयामानृग्रसं च केवकम्” ॥
“भोजयेत् सह भृतेस्तावानृग्रसं प्रयोजनम्” ॥)

आनरीचं, स्त्री, (अनरीच + अण्) अनरीचं
गगनं । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
“उत्पार्तास्त्रिविधान् प्राणुर्नारदो भगवान्विभः ।
दिव्याश्चैवानरीचान्च पार्थिवान् पितामह” ॥
आनरीचमनवस्तुनि चि () (यथा रामायणे ।
“स्रक्षि तेऽस्मानरीचेषुः पार्थिवेषुः पुनः पुनः” ॥)

आनिका, स्त्री, (आनिक + अच् + टाप्) । आनिका ।
व्येष्टा मगिनी ॥ इति हिरूपकोषः ॥
आनिका, चि, (अन् + ठक्) । अन्ले भवः । अन्-
सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल वृ द् दोलने । (अदन्तसुरा०-उभ०-अक्०
सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलत् । इति
दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + क्लृट्) । चलनं ।
चलनं ॥ (“किन्वाचामरविन्दसुन्दरदृशा प्राक्-

चामरान्दोलनादुद्वेक्षदुधुमक्षिककूबभंगत्वारः
क्षयं वार्यताम्” ॥ इति काण्डिदासः । पुनः पुन-
रभ्यासः । सुकुराजोचनम् ।)

आन्दोलितं, चि, (आन्दोल + क्त) । क्लृतान्दोलनं ।
तत्पर्यायः । चलितं २ कर्मितं ३ धृतं ४ वेक्षितं
५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्वसिकः, चि, (आन्वस् + ठक्) । पाचकः । हृप-
कारः । इत्यमरः ॥

आन्वथिकः, चि, (आन्वथ + ठक्) । प्रश्लक्षुकुलजः ।
सकुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति जि-
काशशेषः ॥ आन्वथसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-
भावतरतः । कुलाचारी । साधकः । “श्रीर्द्धकोल-
सिकः श्रवः कौल आन्वथिकः स्मृतः” ॥ इति
जिकाशशेषः ।)

आन्वीचिका, स्त्री, (अवगादनु ईक्षा पर्यालोचना
प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + डीप् ।)
तर्कविद्या । श्यायविद्या । इत्यमरः । दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीचिकापराधवा ।
अन्वीक्षा कुर्वते यस्मात्तस्मादन्वीचिकी स्मृता” ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अथात्मविद्या,
प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
ईक्ष्यं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
चिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैश्विकिका-
दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मायंत्संसाधिका रा-
जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

“आन्वीचिकी त्रयी वार्त्ता दखनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैवा लोकसंस्थितिहेतवः” ॥
“आन्वीचिक्यात्म विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयोस्त्रितौ ।
अधीनयौ च वार्त्तायौ दखनीतौ नयानयौ” ॥
इति ॥)

आप लृ न चो कि आपने । (सुरा० पठे आदि०-
सादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट्) । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ लृ आपत् । न आप्रोति कीर्त्ति
ब्रह्माण्डं । औ आप्रा । कि आपयति आपति ।
सुरात्वं प्राप्यते भवान् । इति गणकतानित्य-
त्वात् । इति दुर्गादासः ॥ (पालने ।
“ले खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम्” ॥
इति मनुः । (अग्नि) अग्निभाष्ये ।

“गान्यदत्तममोष्मानि स्थानमम्ब । स्वकर्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्राप पिता मम” ॥
इति विश्वपुराणम् । (प्रति + अच्) प्रतिपाद्यणे ।
“तां प्रथवापुरविलम्बितसुत्तरन्तो
धौताङ्गलपनवनीलपयोजपत्रैः” ॥ इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
“ते च प्राणुदन्तानं बुबुधे चादिपूरुषः” ॥
इति रघुवशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + अण्) । अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः ।
इति जटाधरः ॥

आपः [स्] स्त्री, (आप् + अण्) । जलं । पापं ।
इत्युच्चारिकोषः ॥

आपकः, चि, (आप् + पच् + क्त) । इयं-गङ्गकला-
यादि । तत्पर्यायः । पौर्णिकः २ अन्वयः इय-
मरः ३ रटी इति केषिन् । (यथा ऋतुसंशारे ।
“आपकप्रशस्त्रिलिखितानुगात्रवयिः
प्राप्ता शरन्नवधूमि व रन्ध्रुपा” ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (आप + समूहः आपं । तस्य समूहे
इत्यञ् । तत् आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
तीति । आप् + गम् + ङ + टाप् ।) नदी ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
“आपगाः क्लृत्पुष्पाक्षाः पद्मिन्यश्च सर्दारो चि” ॥
“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्यताः” ॥
तथाच मावे २ । १०० ।
“सम्भूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा” ॥)

आपणः, पुं, (आप् + पण + अच्) । पण्यविक्रय-
शाळा । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या
२ विपिका २ पण्यवैधिका ४ । इत्यमरः ३ चतुष्कं
हृष्टे इत्यञ् । आपणादिद्वयं हृष्टे विपख्यादिद्वयं
हृष्टहृष्टे इति क्तेचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा रामायणे ।
“माख्यापण्येनुरात्रन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।
“मत्स्यामत्यापणानाश्च ददृशुः श्रियसुत्तमः” ॥)

आपणिकः, पुं, (आप् + पण् + इकन् । अथवा आ-
पण + ठक्) । बणिकः । इत्युच्चारिकोषः ॥ दोकानि
सुदि अथवायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-
क्रयादिविषयके, चि ॥)

आपतिकः, पुं, (आप् + पत् + इकन्) । श्लेषपक्षी ।
वाज इति भाषा । देवायने चि । इत्युच्चारिकोषः ॥
आपत्, [द्] स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप्) । विपत् ।
विपत्तिः । इत्यमरः ३ यथा ।
“आपत्सु मूढो द्युतिमान्द्वयः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्मण्यवश्यकार्थ्याणि तमाङ्कः पुरुषं बुधाः” ॥
इति बह्विधाराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
“आपदि कि शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-
भ्यायाः । तच्छरणं किं कुर्वते त्रचादीनपि किञ्चि-
रानु कुर्वते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ० ॥ मनुः ११ । २६-३० ।
“विश्वैश्च देवैः साथैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भूतेर्विधेः प्रतिनिधिः क्लृत्” ॥
“प्रसुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वृत्तते ।
न साध्यायिकं तस्य दुर्भेतेर्विधेयं प्रहम्” ॥
इत्येकादशतन्त्रम् ॥

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं श्रुद्धमहे यदि ।
मनस्तेन शुक्रेणु मुपदं वा श्रतं जपेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥ ० ॥
“आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” ॥ इति ।
“जानीयात् प्रेषयो भव्यान् बान्धवान् युधमागमे ।
निषद्यापदि काले च नाथ्याश्च विभवस्ये” ॥
इति च षाड्मणम् ॥ २६ ॥ २२ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिन्) । दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापयं । आपत् । इति भेदिनी ॥
आपत्याजः, चि, (आपद् + प्राजः । श्या तत्पुरुषः ।)

आप

विपद्ग्रस्तः । तत्प्रथोऽयः । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
आपद्, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।

“आपदासापत्न्यानां हितोऽप्यावाति हेतुता” ।
आपदा, स्त्री, (आ + पद् + अङ् + टाप् ।) विपत्तिः ।
इति रायमुकुटः ॥

आपन्नं, स्त्री, (आप् + ल्युट् ।) प्रापयाम् ॥ मरीचं ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ।

आपनिकाः, ङ, (आङ् + पन् + इकन् ।) इन्द्रनीच-
मणिः । निरातः । इत्युणादिकोषः ॥

आपन्नः, चि, (आङ् + पद् + क्त ।) आपद्ग्रस्तः ।
तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—

“आपन्नः संवर्तितं चोरां यन्नाम विवशो गृह्यन् ।
ततः सद्यो विसृथेत यद्विभेति स्वयं भवं” ॥

यथा हितोपदेशे,—
“ब्रवीथसामिब्रह्मस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्त्रिच्छेलेर्ज्वलाः कालयापवं” ॥

आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
अन्तरगया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥

“सममापन्नसत्त्वात्ता रेजुरापागुरत्विषः” ।
इति रघुः १० । ५० ।

“नास्यापन्नसत्त्वाद्यास्तथातिद्रुतमन्नतः” ॥
इति सुश्रुता ॥

आपमित्यर्थं, स्त्री, (मेद् प्रथिदाने उदीचा माडो
अतीहारे इति ह्रा । कुगतिति समासः । समासे-
ऽनपिति ल्यबदेशः । मयतेरिदन्त्यतरस्यामिर्तात्वं
अपमित्य निर्दत्तं । आपमित्याचित्वाभ्या कक्षाणा-
दिति कक् ।) विनिमयात् प्राप्त । इत्यमरः ॥

वदस कदिया नथोया द्रथ्य इति भाषा ।

आपवः, ङ, (आपोर्वरुणस्यापवर्णं पुमान् । आपु + अप-
वार्थे ङण् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥

“तत्ते प्रापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—

“यं तेने वरुणः पुत्रे हरौ भास्वन्सुतम् ।
वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत” ॥

श्रापसम्ब, ङ, धर्म्मश्रास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
“मन्त्रिविशिष्टहारीतयाञ्चवस्कोश्रमोऽङ्किराः ।
यनापन्तस्संवेत्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
परश्वरश्रास्त्रशङ्कलिखिता दक्षगोतमौ ।
भ्रातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मश्रास्त्रप्रयोजकाः” ॥
इति नाञ्चवस्त्वचनं ॥

श्रापस्तम्भिनो, स्त्री, (आपः स्तम्भतीति । आपस् +
स्तम्भ + ङिनि ।) लिङ्गनीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आपाकः, ङ, (आङ् + पच् + क्व् ।) कुम्भकारमृत्-
पाचदहनस्थान । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
भाषा ।

आपातः, ङ, (आङ् + पत् + क्व् ।) पतनं । तत्काजः ॥
इति मेदिनी ॥ प्राप्तं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रया हितोपदेशे ।

“आपातरमथोगानां संयोगानां प्रियैः सह” ॥

आपृ

“आपातरमथा विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
तथा च मनुः ११ । ६ ।

“मध्वापातो विधासावः स्वधर्मप्रतिरूपकः” ॥
आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आङ् + पा +
अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
पानगोष्ठिका । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
अध्याये ।

“गन्धर्वाभ्युदयो भद्रे । मामापागतं सदा” ।
११ । तत्रैव २ अध्याये ।

“आपाने पानकलित्वा देवनाभिप्रणोदिताः” ।
“ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” ॥

आपालिः, ङ, (आङ् + पल् + इन् ।) केशकीटः ।
इति जटाधरः ॥ उजुन इति भाषा ।

आपिङ्गरं, स्त्री, (ईषत् पिङ्गरम् ।) खण्डं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“आपिङ्गरा बद्धरजःकण्ठवा-
न्मङ्ग्युदारोऽयुष्मोऽर्जुनस्य” ॥
इति रघुः १६ । ५१ । सर्गशब्देऽस्य गुणादयो
वक्तव्याः ॥

आपीडः, ङ, (आङ् + पीड् + पचाद्यच् ।) शिखा-
स्थितमाल्यं । तत्पर्यायः । शिखरः २ । इत्यमरः ॥
(यथा रघुवंशे १८ । २८ ।

“तस्मिन् कुशापीडुनिमे निपीडं
सस्यम् महीं शासति शासनाङ्गां” ॥

आपीतं, स्त्री, (आङ् + पा + क्त ।) माद्विकघातुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
“आपीतवर्णवदनं प्रसप्तमिव भूमिपं” ॥)

आपीनं, स्त्री, (ओ प्यायी उडौ । आङ् + प्याय +
क्त ।) प्यावः पी निष्ठायां सोपसर्गास्य नः ।) ऊधः ।
गहर पालान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे २ । १८ ।

“आपीनमारोहदहनप्रयत्नात्
रुष्टिर्गुस्त्राहपुषो नरेन्द्रः” ॥

आपीनः, चि, (आङ् + प्याय + क्त ।) ईषत्स्यूतः ॥
सस्यकस्यूतः ॥

आपीनः, ङ, कूपः । इति वोपदेवः ॥
आपृषिकं, स्त्री, (अपृषानं समूहः । अपृष + ठक् ।)
अपृषसमूहः । बज्रपिष्टकं । इत्यमरः ॥

आपृषिकाः, चि, (अपृषाः पृषयस्य । अपृष +
ठक् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्-
पर्यायः । कान्दविकारः २ । इत्यमरः ॥

मयरां ह्यलुङ्करं रुटिओयाला । इत्यादि भाषा ॥
आपृष्यः, ङ, (अपृष + यञ् ।) शक्ताः । चूर्णकः ।
इति चिकण्डशेषः ॥ क्वातु मयदा वेसन इत्यादि
भाषा ।

आपृषिः, स्त्री, (आङ् + पृ + क्तः ।) ईषत्पूरणं ।
सस्यकपूरणं ॥

आपृषं, स्त्री, (आ + पृष् + क्तृ + करणे षञ् ।) रज्जुं
इति राजनिर्घण्टः ॥ रा इति भाषा ॥ (रज्जुशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

आपृष्ठा, स्त्री, (आङ् + प्रष् + अङ् + ततः टाप् ।)

आप्या

आभाषणं । आलापः । इति हेमचन्द्रः ॥
आपोक्तिं, स्त्री, लभ्वात् ढतीयच्छनवमहादश्लभ ।
इति ज्योतिःशास्त्रं ॥

आप्तः, चि, (आप् + क्तः ।) प्रवृत्तितः । विश्वस्तः ।
इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।

“सवत्सरिकमात्तैश्च राज्ञादाहारयेत् वलिं” ॥
प्राप्तः । लब्धः । (तेभ्यः किमाप्तं मया । इति कालि-
दासः ।) सवत् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुशजः ।
“कुमारमथ्याकुशलेनुरुद्धिते
भिषगिभारतैश्च गर्भमर्म्मणि” ॥
इति रघुवंशे ३ । १२ । सन्निष्ठः । आत्मीयः ।
“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति चिराज्जेण मातुराप्तंश्च बान्धवान्” ॥
इति मनुः ३ । १२ । “आप्तान् सन्निष्ठान् सद्दो
दरभाटभगिन्यादीन्” इति तट्टीका । बज्रः ।
अधिकः । यथा मनुः ।
“भजेत राजा क्रतुभिर्बिर्बिर्धिर्धारापदद्विजैः” ॥
“राजा नानाप्रकारान् बज्रश्चिह्नान् अश्वमेधा-
दियञ्चान् कुर्व्यात्” ॥ इति तट्टीका ।

आप्तः, ङ, (आप् + क्त ।) अमप्रमादविप्रलिप्साकरणा
पाटवरूपदोषचतुष्टयारहितः । स च ऋष्यादिः ।
इति स्मृतिः । आत्मास्त्ववत् ॥

“रजस्तमोभ्यां निम्नोक्तास्तपोज्ञानवलेन ये ।
येषां त्रैकालममर्णं ज्ञानमथाहृतं सदा ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयं ।
सर्वं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्वं नीरजस्तमाः” ॥
इति चरकः ॥

आप्तगर्वं, चि, (आप्तः प्राप्तः गर्वो येन सः ।
प्राप्ताहङ्कारः ॥

आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥
आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्ति ।) सम्बन्धः । योगः ।
लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥

आप्तोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य अमप्रमादादियुन्यजनस्य
उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्य । तत्पर्यायः । राज्ञं २
सिद्धकृतं २ अभ्योतः ४ समयः ५ आगमः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आप्यं, चि, (अप्य विकारः तस्य विकारइत्यणत्वत्
स्वाधे यञ् ।) जलविकारजः । फेनादि । तत्पर्यायः ।
अम्ययं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
“आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिव्यीकसः ।
लेखा नाम महाराज पृथु देवगणाः स्मृताः” ॥
“तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्पारु-
पहात् परस्पारुप्रवेशश्च सर्वेषु सर्वेषां सा-
न्निध्यमस्त्युल्लेखार्थकत्वात् यद्यथ” ॥ इति सुश्रुतः ॥

आप्यं, स्त्री, वाप्युत्तः । इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ।
कुड इति भाषा ॥

आप्यायनं, स्त्री, (आङ् + प्याय् + ल्युट् ।) तपणं ।
प्रीयनं । हनिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
महाभारते,—
“पदप्रसादमिच्छेयं तव चाप्यायनं पुनः” ॥
यथा मनुः ३ । २११, ३ । २०१ ।
“शोकस्याप्यायने युक्तान् आह्वयेवान् द्विजोत्तमान् ॥

आव

“देवकार्यादिजातीनां पिदकार्यं विप्रिद्यते ।
 देवं हि पिदकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्थलं ॥”
 आष्यायित्, चि, (आङ् + ष्याच् + चिच् + क्तः)।
 टतः । प्रीतः । वद्धितः । यथा,—
 “यथा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
 पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णा दिवसक्रमात् ॥”
 इति कौर्मर्मे ४० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति
 लोकाप्रसिद्धं । (यथा हितोपदेशे ।
 “आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामन्तेन ॥”)
 घाप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + ल्युट्) । गमनागम-
 नातिशयमेव सङ्घट्टादिगतिङ्गनारोधप्रश्रसागता-
 दिनानन्दनं । इत्यमरः ।
 घाप्रच्छन्, स्त्री, (आङ् + प्र + छ् + क्तः) । घाप्र-
 च्छन् । तत्पर्यायः । आनन्दनं २ समाजनं ३ ॥
 इति जेमचन्द्रः ॥ [उपस्थानं]।
 घाप्रपदं, स्त्री, (प्रपदं पादाद्यं । तत्पर्यन्तं) पादा-
 घाप्रपदीन्, चि, (घाप्रपदं यदाप्राप्तं योप्राप्तीति ।
 आङ् + प्र + पद + ख ।) पादाद्यप्रयत्नप्रतित-
 वन्नादि । इत्यमरः । (“घाप्रपदीनां कण्ठे यम-
 दोलामिभ इत्याकुसुमलाजामाह्लात् ॥” इति
 हर्षचरिते ५म उच्छ्वासः)।
 आश्रवः, पुं, (आङ् + श्रु + श्रच्) । आश्रवः ॥
 आश्रववती, [नू] पुं, (आश्रवते षुङ् + श्रच्, आश्रव-
 खासौ व्रती ष । आश्रवः खानं तत्र व्रती निवृत्ता
 यीति मुकुटः ।) आश्रववती । खातकब्राह्मणः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 आश्रवः, पुं, (आङ् + श्रु + श्रच् । जलप्रक्षेपः, जल-
 सेचनं, जलमध्ये सस्यगवगाहनं, जलश्रवणं, ज-
 लानां सर्वतः समुच्चलनं) । खानं । इत्यमरः ॥
 आश्रुतः, पुं, (आङ् + श्रु + क्तः) । आश्रुतवती । खा-
 तकः । इति मेदिनी ॥
 आश्रुतः, चि, (आङ् + श्रु + क्तः) । खातः ।
 इति मेदिनी ॥ (आश्रुतः सर्वपापेभ्यः स गङ्गायां
 व्यमुञ्चत । इति भारतः) । खाने स्त्री इति जेम-
 चन्द्रः ॥ (आश्रुतः । तिक्तः । पक्षतन्त्रे,—
 “अन्ये ज्वरितकलेवरा रधिःश्रुताः” । इति)
 आश्रुतवती, [नू] पुं, (आश्रुतस्य खातकस्य व्रत-
 मस्यास्तीति । आश्रुतव्रत + इति ।) समाप्तवेदा-
 ध्ययनखानश्रीलः । ब्रह्मचर्यं त्वासा यो मृच्छाश्रमं
 गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः खानश्रील आ-
 श्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आश्रुतं खानं तत्र
 व्रती निवृत्तायी इति श्रुत्यतिः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 आषा, [नू] पुं, (आप् + षुन्) । वायुः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुखादिदृष्टिः ॥
 आषाक, स्त्री, अश्वेनं । इति वैद्यकं ॥ आषां इति
 भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥
 “आषाकं घोषयं ग्राहि श्लेष्मणं वातपित्तलं”)।
 आषाढः, पुं, (आङ् + ष + ङ्) । वृद्धनन्दनं । प्रेम ।
 आषाङ्कारः । इति विश्वविन्यौ । (यथा मेघदूते ।
 “गर्भाधानस्तथापि चयात्पूजमावद्धमाशा”)।
 योषं । इति मेदिनी ॥

आभा

आबन्धः, पुं, (आबन्धतेऽनेन आङ् + बन्ध् + ङ्) ।
 योषं । इत्यमरजेमचन्द्रौ ॥ योत्तुदी इति भाषा ।
 भूययं । प्रेम । बन्धनं । इति जेमचन्द्रः ॥
 (यथा अमरप्रतके १२८ ॥
 “गते प्रेमावन्धे प्रथमवज्रमाने विगलिते”)।
 आबलिः, स्त्री, बालिः । श्रेयो । इत्यमरः । (समृद्धः,
 आबली)।
 आबिद्धः, चि, (आङ् + बद्ध् + क्तः) । वक्रः । क्षिप्तः ।
 इत्यमरः । पराहृतः । इति मेदिनी ॥ मूलं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आबिधः, पुं, वेधनाह्नः । इत्यमरः । भोमरः तुग्पन
 इत्यादि भाषा ।
 आबिषः, चि, (आ + बिष + क्) । अन्धः । अनि-
 र्मलः । इत्यमरः ॥
 आबिलकन्दः, पुं, मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
 आबुतः, पुं, (आप् + क्तिप् + आपमुत्तनोति । अन्वे-
 भ्योपीति ङ) । बाधोक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥
 आभरयं, स्त्री, (आभियतेऽनेन । मञ्ज भरयोः ल्युट्)।
 भूषणं । अक्षङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
 वेधं बन्धनीयं, क्षेपं, आरोप्यं चेति । तत्र
 आवेधं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिक, क्षेपं
 नृपुगादिकं, आरोप्यं ह्यारदि । यदुक्तं,—
 “स्याद्भूषणं त्वभरणं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
 आवेधं बन्धनीयञ्च क्षेपमारोप्येव तत् ॥”
 (यथा मनुः, ७।२२२ ।
 “वाह्नुनादि च सर्व्याणि प्रास्त्राण्यभरणानि च” ।
 यथा कुमारसम्भवे । ५। ४४ ॥
 “किमिद्यपास्याभरण्यानि यौवने
 धृतं त्वया वाङ्कशेभि वल्कलं”)।
 आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अङ् + टाप्) । शोभा
 कान्तिः । इति जेमचन्द्रः । दीप्तिः । ज्योतिः ॥
 (वातरोगभेदः । ववृत्ते । यथा भावप्रकाशे वात-
 खाद्यौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
 “आभा ववृत्तयोद्यः कथितः कोविदैरिह”)।
 आभातिः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
 तिः) । काया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आभाषयं, स्त्री, (आङ् + भाष् + ल्युट्) । आलापः ।
 कथनं । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
 “सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहः”)।
 आभासः, पुं, (आङ् + भास् + पचाद्यच्) । सङ्घः ।
 प्रतिविम्बं । इति वेदान्तः । दीप्तिः । अभिप्रायः ।
 (प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, स-
 धाबुद्धिः । यथा अथ्यात्मरामायणे,—
 “आभाषणं सधाबुद्धिरविद्याकार्यसुसुधते ।
 अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदरूप विकल्पितः ।
 आभासतत्परं विम्बभूतमेवं चिदा धितिः ।
 साभासतुल्यैः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि ॥”
 तथा च पञ्चदशे ६—७ ।
 “दिग्भाधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ।
 प्रथकं प्रथकं चिदाभासतन्त्रान्यास्तदैरिहां ।
 कल्पन्ते जीवनात्मनो ब्रह्मधा संसरत्यनी ।
 वस्त्राभासे स्थितान् बर्हान् यद्वाधारवस्त्रमात्”)।

आभो

आभास्यः, पुं, (आङ् + भास् + वरच्) । चतुःशक्ति
 सङ्कागयदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तां, आ
 भासराचतुःपष्टि । यथा,—
 “आका ज्ञाता दम्भो दान्तः प्रान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः
 कामः क्रोधो मदो मोहो दादशाभासरा इमे”)।
 आभिजनः, पुं, (आभिजनादागतः । आभिजन + अङ्)।
 आभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गौड पदवी
 इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १२६ ।
 “ता पार्वतीत्वाभिजनेन नाम्ना
 वक्षप्रियां बन्धुजने लुङ्घव”)।
 आभिजातं, स्त्री, (आभिजात + अङ्) । आभिजातस्य
 भावः । कौलियं । पाक्षियं ॥ (महावंशजनन-
 जनितमय्यादा । यथा रामायणे,—
 “आभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च”)।
 आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप्) । अर्थः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आभिधातकं, स्त्री, (अभिधा + तक् + अङ्) । अर्थः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आभिरूप्यं, स्त्री, (अभिरूप्य + अङ्) । अभिरूपस्य
 भावः । यथा,—
 “अर्धकस्य तपोयोगादर्शनस्यातिशयानात् ।
 आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः साक्षिन्मन्वृति” ॥
 इति तिथ्यादितचतुष्टयवृषीधोषचरामीयवचनं ।
 आभोरः, पुं, (आ समन्तात् लियं राति । रा दाने
 स्वात इति कः) । गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति
 भाषा । न च ब्राह्मणवाक्यार्था ज्ञातः । इति
 मनुः ॥
 आभोरपह्निः, स्त्री, (आभोरायां पह्निः) । गोप-
 पक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोपाला-
 पाडा इति भाषा ॥
 आभोरपह्नी, स्त्री, (आभोराया पक्षी) । गोपपह्नि-
 समूहः । गोपप्रामः । गोपपह्निः । गोपस्थानं ।
 तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥
 आभीरी, स्त्री, (आभीरपुत्रो गतिजानेतिरिति च
 डीष्) । गोपस्त्रीजातिः । गोपवती । तत्पर्यायः ।
 महाशूरी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति
 भाषा ॥
 आभीरं, स्त्री, (आ समन्तात् भियं जाति जनयति ।
 आङ् + भी + का + क्) कष्टं । कृच्छं । इत्यमरः ।
 (मयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
 “आभीरं न द्रव्योः कृच्छं वाच्यलङ्कं भयानके” ।
 यथा महाभारते,—
 “रात्रौ निशेधे स्त्रीभीले गतेऽहंसमये हृष ।
 प्रघारे प्रघादाना रक्षसां घोरकर्मिणाम्”)।
 आभीलः, चि, (आङ् + भी + क्) । कष्टयुक्तः ।
 इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥
 आभीर्यं, स्त्री, (अभीर्य + अङ्) । अर्थः । निम्बं ।
 तत्पर्यायः । चि । इति शब्दरत्नावली ॥
 आभेदी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥
 आभोगः, पुं, (आङ् + भुज + अङ्) । परिपर्यायः ।
 इत्यमरः । (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
 “ग्रन्थभोगात्किञ्चिदभयमेकैवैकी करेव” ।

आभ्यु

यथा प्राञ्जुन्ने । “यकथितोऽपि ज्ञायत यत्र यथायमाभोगस्तपोवन्त्य” ॥

वस्तुस्थ कर्त्तुं । यतः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तागानसमापककविता । भविता इति भाषा ।
यथा,—

“यवैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरित.” ॥
इति सकृतीदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (आभ्युदयः प्रयोजनम् अस्त्व । आभ्यु-
दय + ठक् ।) आभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
अथाभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
श्राद्धे यस्मान्नाशयेत् प्रदक्षिण्यसुपचारः ऋजवो
दर्भाः यवैस्त्रिधास्यं । सम्पन्नमिति ढप्रिप्रत्र ।
दधिवदराक्षतमिन्ना पिण्डः नान्दीमुखः पितरः
प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
ण्डेभ्यः पितामहेभ्यः प्रतिपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो ढडप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
स्वधाश्च प्रदुञ्जीत इति । अथुदयो विवाहादित्य-
दर्थे श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अथुदय-
निमित्तके । अथुदयः इष्टनाभः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन विविधः । तत्र भूतं पुत्रजन्मादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने ढडिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं
तेनाभिभाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्य । अत्र
यवैस्त्रिधास्यं इत्यनेन पार्ष्ण्यश्राद्धप्राप्तितलक्षणे
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्ष्ण्यप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा त्रिधास्यं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्ष्ण्यप्रकृतिकत्वेन पित्र अयुग्म-
ब्राह्मणप्राप्तौ तन्निराशयः पिण्डपक्षे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः देवे युग्मत्वस्य पार्ष्ण्यप्राप्तत्वात्प्रत्यर्थो-
पदेशः ।

“अपसद्यं ततः कृत्वा पितृगामप्रदक्षिणं” ।
इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्म्मनिर्वाहं पिण्ड-
कर्म्मकारयोः प्राप्तवामेवपचारनिराशयः प्रदक्षिण्य-
सुपचारः तेन देवपिण्डकर्म्मकारणाय दक्षिण्यवर्त्तने
गन्तव्यं । द्विगुणमुपलनिराशयः ऋजवो दर्भा
इति ऋजुत्वोपदेशः । ढमः स्य इत्यनेन ढमिप्रप्रे
सम्पन्नमिति प्रकृत्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणशब्दोऽपि परिशुद्धवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युक्तं । एतद्वर्त्मन्यप्राप्त्यावपत्नोऽप्याधि-
तत्वाद्वाच्यं । दधिवदराक्षतमिन्ना इत्यनेन दध्या-
दिमिन्नाभावशक्यं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।
इति मडुनारायणधृत्वात् । अतएव वक्ष्यमाणशब्दो-
गपरिशुद्धवचने अक्षतमनुक्ता संयोग्य यवकर्म्म-
नुदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्र-
णित्ययो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वा इति पिण्डपक्षयव-
प्रश्नः अतएव तन्निश्चययो देव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उपररश्च
प्रीयन्तामिति । वतः पिण्डपक्षे स्वधावाचनस्यानि-
शयेन ढडप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोयतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्येकरश्च अस्तु स्वधा इतिवत् तन्नेयैव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पिण्डगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदस्य तस्मिन्निशेषयविशिष्टस्यैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वदन्ना-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषयस्यत्वं पितामहेभ्यः प्रायन्तामिति
पिण्डदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावनव्ययत्वेन प्रागुक्तयुक्ता
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषयस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्वता-
विधानमपि निरस्तं । पार्ष्ण्यवत् स्वधाः
प्राप्तेः तन्निराशयः न स्वधां प्रदुञ्जीतेति अत्र
विशेषादभिलाषे मन्ये च स्वधापदनिश्चितिः ।
अभिलाषे नम इति ब्रूयात् । “अथुकासुकगोत्रे-
तत् तुभ्यमन्न स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पार्थ-
त्राभ्युदयिके स्वधानिविधानम् एवान्वेति । पितृ-
नव्यश्च देवदिव्यनेनापि पार्ष्ण्योक्तविश्वदेव-
पक्षीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति ।
श्राद्धे तथा प्रयोगे प्रमाणाभावात् । एवमाश्रया-
यनशब्दो यवोकीति मन्ये तु पृच्छा इति अतमेतन्व-
मात्रे स्वधापदस्थाने पृच्छिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे ढडकृत्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईधत्ययते । आ + आम +
कर्म्मणि घञ् ।) प्राकरहितं । काँचा इति भाषा ।
तत्पठ्यायः । अपक्वं २ अस्तिदं ३ अक्षतं ४ ।
इति ढडमाज्ञा ॥
“आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंघः ॥
“मन्त्राभ्यामागुत्वादिट् पक्वावृत्तवते जले ।
विनातिद्रवसङ्घातश्रेयस्त्रैश्चन्द्रप्रदूषणात् ॥
परीक्ष्येवं पूरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।
विधिनीपाचरेत्स्यक् पाचनेनेतरेण वा” ॥
चिकित्सा यथा,—
“चित्रकं पिप्लीमूखं द्वौ लारौ लवणानि च ।
व्योमं हिङ्गुजामोदाच्च चयञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
क्षता विप्राचयन्त्यामन्दीपयन्त्यासु पाचनम्” ॥
इति चित्रकायगुडिका : ॥ इति चरकः ॥

आमं, क्री, षट्प्रकाराजीर्णरोगस्य रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।
“आमं विदग्धं विट्त्वं कषपिपातनिकैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसश्रेयतः ॥
अजीर्णं पचमं केचिन्निदोषं दिनप्रातिका च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥
तन्नामे गुह्यतोऽज्ञेयः प्रोथो गच्छाच्छुद्धाटः ।
उत्तरश्च यथासुक्तमविदग्धः प्रवचते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यच्च ।
सुक्तमन्नावशेषं यत् रसं भूयस्त्वपाचितं ।
गतमाभाशये यस्मान्नास्मादात्मं तदुच्यते ॥
अन्नमन्नरस केचित् केचिच्च मलसस्यं ।
प्रथमं दोषदुष्टिश्च आममित्यभिधीयते ॥
अपक्व । यथा,—
“शस्यं क्षीरगतं प्राङ्गः सतुषं धान्यसुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नसुदाहृतं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्टवचनं ॥ रोगविशेष-
तल्लक्षणादि अजीर्णशब्दे ढडकृत्यं ॥
“उष्णयोऽप्यनन्वलेन भ्रातृमाथमपाचितं ।
दुष्टमाभाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संपक्ता दोषादृष्याश्च दृषिताः ।
सामादृष्यपदिशन्ने ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥
खीनोरोधनलक्षंशरीरवानिलमूढताः ।
आणस्यापत्तिनिष्ठीवमनोभेदाश्चिकित्साः ॥
खिन्नं मलानां सामानां निरामाणा विषय्यः” ॥
इति चरकः ॥

“आमिऽजीर्णे तु बन्धश्चेत् प्यारामं क्षुद्रशस्यते ।
एष्याकासीश्रमिश्च वा क्षीरेण लवणेन च ॥
सदाङ्गिमरश्च सर्पिः पिनेश्वातेऽपिधे सति” ॥
इति च चरकः ॥
आमः, पुं, (आम + घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति
मेदिनी ॥ मलवैधम्यरोगः । इति राजनिघण्टुः ।
“पिबेत् स परिकर्त्तानि मले वा दाडिमाम्बुना ।
विडेन लवणं पिष्टं विषं चित्रकनागरं” ॥
इति चरकः ॥

आमगन्धि, क्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो
यत्र ।) चित्ताधूमदिगन्धयुक्तं । अपक्वमासादि-
गन्धविसिष्टं । तत्यर्थ्यायः । विषं २ विष्यं ३ ।
इत्यमरः ॥

आमखण्डः, पुं, (आमखण्डयतीति । आ + मडि + पचा-
द्यच् ।) खण्डखण्डः । इति राजनिघण्टुशब्दरत्ना-
वल्यां ॥ (खण्डशब्दोऽस्य गुणादयो व्याख्यायाः ।)
“मन्त्राभ्यामागुत्वादिट् पक्वावृत्तवते जले ।
विनातिद्रवसङ्घातश्रेयस्त्रैश्चन्द्रप्रदूषणात् ॥
परीक्ष्येवं पूरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।
विधिनीपाचरेत्स्यक् पाचनेनेतरेण वा” ॥
चिकित्सा यथा,—
“चित्रकं पिप्लीमूखं द्वौ लारौ लवणानि च ।
व्योमं हिङ्गुजामोदाच्च चयञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
क्षता विप्राचयन्त्यामन्दीपयन्त्यासु पाचनम्” ॥
इति चित्रकायगुडिका : ॥ इति चरकः ॥

आमन्त्र्यं, क्री, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ।) सम्भो-
धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आपच्छक्रं । इति जटा-
धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-
विशेषः । यदकरणे प्रथमायो वासि । यथा “इह
शयीत भवान्” । इति मुग्धबोधध्याकरयं ॥

आमयं, क्री, (आमं रोगं यावनेन । आम + या +
ङ् ।) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिघण्टुः । कुड
इति भाषा ।

आमयः, पुं, (आम रोगे + भावे + घञ् ।) मीन्
हिंसलायं करणे अण् वा ।) रोगः । इत्यमरः ॥
“तदुक्तं विविधैर्यौगैर्निश्चयादात्मयात् बह्वन्” ॥
इति सुश्रुतः ।
तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो यस्याम्बरो
विकारो रोग इत्यनर्थाकरं” । इति चरकः ॥
आमयावी, [नृ] चि, (आमयोऽप्यस्य आमयस्योप-
संख्यानं इति दीर्घश्चेति विविः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

श्राम

श्रामर्षः, पुं, (श्र + षञ् + ञञ्जसमासः । श्रयोधा-
मपोति दीर्घः ।) शोधः । इत्यमरटीकाया भरतः।
("निरद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्द्रणम्")
इति रामायणे ।)
श्रामलकं, स्त्री, (श्रा + मल + क्तृन् श्रित्यसंज्ञयोः ।
श्रामलक्याः पलं । फलेजुगिति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक्) श्रामलकीविशेषः । काठ श्रामला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । काठधानीफलं २ कुद्रा-
मलकं ३ कुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पिप्पलासदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ।
("तद्वदामलकं शीतमलं पिप्लकञ्च।पहं")
इति वाभटः ।
"विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
खेदमेदःकषोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम्" ।
इति शरकः ।)
श्रामलका, पुं, (आष्ट् + मल + क्तृन्) वासकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
"भस्मात्कानामलकासिन्दुकाश्च महृपलान्") ।
श्रामलकी, स्त्री, (आष्ट् + मल + क्तृन् + जातेरिति
उभ्) खनामलकाप्रलवणवृक्षविशेषः । श्रामला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिथ्यपला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयःश्या ५ काश्या ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च । त्रीमला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
श्रान्ता १० धात्री ११ अमृतपला १२ उष्या १३
लक्ष्मणा १४ रोषनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
कर्मपला १६ तिथ्या १७ इति रत्नमाला ।
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विषे-
षेण शुद्धकारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अक्षलात् वायु-
नाशित्वं । श्रेयसाभ्युद्योत् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रुक्तात् कफनाशित्वं । सर्वपलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमथ्यान् प्राशम्यत्व । निरव्ययत्वं । दोष-
हरत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । टष्णाच्छर्दिक्फ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वज्रकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः । अपि च । अघृतं । दाहवमि-
मेहशोथनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविबन्धाधान-
विश्लम्बदोषप्रशमकारित्वञ्च । अस्य मज्जनो
विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्या नामानि गुणाश्च ।
"त्रिसामलकमाल्यान् धात्री तिथ्यपलामृता ।
हरीतकीसमझात्रीफलं किन्तु विशेषतः ।
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं उष्यं रसायनम् ।
इति वातं तदक्षलात् पित्तं माधुर्यश्रेयतः ।
कर्मं रुक्ताकषायलात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषिणं ।
यस्य यस्य मज्जस्येह वीर्यं भवति शार्दूलं ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जामपि निर्दिशेत्" ।
इति भावप्रकाशः ।
"वान् गुण्यास्तानि कर्माणि विद्यादामलकीवपि ।
यानुक्तानि हरीतकां वीर्यस्य तु विपर्ययः" ।
इति शरकः ।)
वक्त्रकर्मप्रगुणाः । कषयित्तनाशित्वं । अक्षत्वं ।

श्राम

खादुद्रव्यद्वारा पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति गगन-
वल्गुमः । तस्या उत्पत्तिर्यथा । सखावृक्षतुः ।
"उत्तम्वया मन्त्रेणानि तुलसीवित्त्वसम्भवः ।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तवः ।
तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।
देव्युवाच ।
"अस्ति वित्त्वतुलसीतवतुल्यः
पुण्य एक उत विष्णुशिवौहः ।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यो
रोपितः कमलयाध मयापि ।
कदाचित् देवयान्यां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।
सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ।
तत्राह्वय खयं सख्योरिकस्थाने समागते ।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपुत्रे ॥
अहं त्रियमवोचञ्च साम्नि श्रद्धा मे मतिं ।
सकल्पितेन त्रयेण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥
मायुवाच ततो बर्णार्णोद्गदाक्षरभाषिणी ॥
ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः खयं यथा ।
सकल्पितेन त्रयेण पूजयेऽहं त्रिलोचनम्" ।
देव्युवाच ।
"सजये विजये देवि ! नावेवमनुयोस्तदा ।
नयनेषु सुजातानि अमलाशुनसानि च ।
तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि जे सखि ! ।
ततो जाता दुभाः पृथ्यां चत्वारो विमलप्रभाः ॥
ख्याता श्रामलकी नाम्ना जाता क्वादमलादयतः ।
श्रामलकच्छन्दस्ते कर्त्वरुक्तामूलकाः ॥
शिराश्रयितमन्त्रावो पत्रमालाकपत्रका ।
वित्त्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥
ते ते गुणाः सर्वेवयं श्रामलकां समाहृताः ।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ॥
सर्वथा पूजितौ स्याता सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।
माघे मासि मितया तामिकादस्या समुद्भवा ॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेततः सर्वदेवताः ।
ऋषयस्ते सखिश्वाश्च हर्षमापुः परं तदा ।
शिवोऽथसखरूपाश्च ददृशुस्तुतुवुरुदा" ॥ * ॥
अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।
"नमाश्रामलकीं देवीं पत्रमालाद्युलङ्घितां ।
शिवविष्णुप्रिया दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभा ॥
रतेन खलु मन्त्रेण सर्वान् अस्याः क्रिया मताः ।
एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि भगीषिभिः ॥
वित्त्वदक्षवदेवैश्च पृथिव्यां कर्मणा स्थले ।
सिधियुक्तामामलकीं सर्वतीर्थजर्जोर्दिजाः ॥
अथ सर्वसुराणाञ्च सुनोनाञ्च तदायतः ।
मया संपूजितः क्वाणः श्रीश्च श्रममपूजयत् ॥
तदा अजयध्वानो बभूव क्षितिमखले ॥
आकाशे पुण्यदृष्टिश्च शङ्करव्याञ्च एककाः ॥
दृष्ट्वा श्रामलकीं देवीं दधारानन्दसुतमं ।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभम् ॥
नमस्तुभ्यं श्रामलकीं गता देवा द्विजाक्षया ।
त्रयविष्णुशिवोऽपि तत्राधिष्ठानमाश्रिताः ॥
जाता श्रामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
मान्वा स्याथा च पूज्या च प्रवन्तथा सखीत्वियं" ।

श्राम

इति दृष्टवर्त्मपुगाञ्च श्रामलकीप्रादुर्भावः १२
अध्यायः ॥ * । एकदश्यां तत्र विष्णुप्रतिर्यया ।
"तुल्यथामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विद्यतः ।
श्रीकामः सर्वदा श्रानं कुर्वीतामलकैर्नरः" ॥
इति गण्डे २१५ अध्यायः ।
श्रामवातः, पुं, (श्रामोऽपाकहेतुः वातः) खनामलकात्-
रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
"विरडाहारचैतस्य मन्दात्रेनिश्चलस्य च ।
त्रिगंधं सुप्तवतो ह्यमं व्यायामं कुर्वन्तस्तथा ।
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्थर्षमपह्नोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥
वातपित्तकफभूयो दूषितः सोऽज्ञो रसः ।
श्रोतास्यभियन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छस्यः ॥
जनयत्प्रदोर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।
थाधीनामाश्रयो ह्येष श्रामसंज्ञोऽतिदाबजः ॥
विरडाहारचैतस्य विरडाहारः क्षीरमत्स्यादि ।
विरडा चेष्टा भृक्त्वा व्यायामादि । तद्युक्तस्य ।
विश्वस्य निर्वोपादस्य । "त्रिगंधं सुप्तवतो ह्यमं
व्यायामं कुर्वन्तः" इति भित्तितो हेतुः । श्लेष्म-
स्थानं श्रामाश्रयस्थानादि । तेन श्लेष्मस्थानतेन
अथर्षं अषक्कः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽम-
विश्वदित्त्वमिप्रायः । असौ श्रामः धमनीभिः
प्रपद्यते धमनीमार्गं क्षलति । भूयो दूषितः क्षति-
भयेन दूषितः । सोऽज्ञो रसः । श्रामः श्रो-
तंसि अभियन्दयति संक्षम्भ रसवहशिराव-
रोधं कृत्वा श्रोतंसि गुरुञ्च करोति । नानावर्णः
वातादिजनितवर्णभेदाद्गानावर्णः । * । श्रामस्य
लक्षणमाह ।
"अजीर्णात् यो रसो जातः सखितो हि क्षमेण वै ।
श्रामसंज्ञां स लभते शिरोगाचरजाकरः" ।
अजीर्णात् भृक्त्वादर्जोर्णात् । * । श्रामवातस्य सा-
मन्वेषक्षणांमाह ।
"यद्यप्यं कुपितावेतौ त्रिकसन्निप्रवेशकौ ।
स्तब्धञ्च कुर्वते गात्रमामवातः स उच्यते" ।
एतौ वातकफौ । त्रिकसन्निप्रवेशकौ वेदनयेति
बोद्धव्यौ । * । तन्नाम्नरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।
"अङ्गभेदोऽरुचिस्तथास्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूलताज्ञाना श्रामवातस्य लक्षणम्" ॥ * ॥
असौवातिदृष्टस्य लक्षणमाह ।
"स कष्टः सर्वरोगाया यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हृत्प्रदादश्रोगुल्फप्रिककाजुसन्निभु ॥
करोति सखं श्रेयं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशे लघ्यतेऽलघ्यं व्याविड इव लक्षिकैः ॥
जनयेत् सोऽभिदीर्बल्यं प्रसेकारविगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्य दाहश्च बलमूत्रतां ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा त्रिग्राविपर्ययं ।
दृष्टकृदिअममूर्च्छांश्च हृदयं च विडविबद्धतां ।
जायात्कृज्जुजमानः कर्णं चान्यानुपप्रवान्" ।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्नातदा
वक्ष्यमानानुपप्रवान् करोति । गानाह हृत्कोलादि ।
यत्र दोषः दृष्टः श्रामः प्रपद्यते गच्छति । काचं
अकर्म्मण्यत्वं । अन्वानुपप्रवान् कक्षावहल्लापीन्

आम

॥ * ॥ तस्यैव विप्रिष्टानि लज्जान्याह ।
 “पित्तदाहं समागच्छ समूलं पवनात्मकं ।
 स्तिमितं गुरुकण्ठं कफशूलं तमादिशेत्” ॥
 गुरुकण्ठं बद्धकण्ठकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादि-
 कमाह ।
 “यकदोषानुमः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहधमः शोथः सकष्टः सान्निपातिकः” ॥ * ॥
 अथ आमवातस्य चिचिन्ता ।
 “लङ्घनं सेदनं तिक्तं दीपनानि कट्टनि च ।
 रेचनं क्षेहनमपि वस्तयश्चाममाशते ॥
 रूक्षखेदो विधातयो वानुकापुटकैरिह ।
 उपनाहाश्च कर्त्तव्यान्तेऽपि क्षेपिविजिता ॥ * ॥
 वास्तुकमच च्छन्तां पटोलं कारवेक्षकं ।
 कोरदृषा यवाः पथ्याः वटिकाः शालयोऽनुवा” ॥ * ॥
 अनवाः पुगगाः ।
 “जावकाना तथा मांसं चित्तं तन्नेत्रं संस्तुतं ।
 हितश्च यूध, कौलथः कलायश्चाकस्य च” ॥ * ॥
 “चित्रकं कटुना पथ्या नागरातिविषाम्भताः ।
 चूर्णिताः कोथ्यतोयेन पिबेदामानिषाह्वाः । १ ।
 श्टी शुगठी श्रिवासेप्रा देवाङ्गातिविषाम्भताः ।
 क्षथिताः प्रपिबेदामवाती रूक्षश्च भोजयेत् ॥
 देवाङ्गा देवदारु । २ ।
 आमवातग्रेत्रस्य शरीरवनचारिणः ।
 एकएव निहन्तायमेरुखेहकेशरो । ३ ।
 एरुखेहयुक्ता हृदीतको भक्षयेद्विधिवत् ।
 आमनिषात्तियुक्तो युक्तो रूक्षा च यश्चरति । ४ ।
 श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
 आमवातरुजं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्दनात् । ५ ।
 आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कट्टितैलतः ।
 आमवातप्रशान्त्यर्थं खायेद्भृष्टानि च । ६ ।
 शुग्रीयोद्गारकक्षाधः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
 आमवाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रयाग्नं । ७ ।
 कटीशूले विभेसैलं एरुखण्यनसमवत् ।
 महौषधगुडचोश्च काथं मागधिकायुतं ॥
 विशोथैरुखवीजानि पिष्ट्वा क्षीरै विपाचयेत् ।
 तत्पायस्य कटीशूले यश्चस्यां परमौषध । ८ ।
 राज्ञा वातारिमूलश्च वासक सदुरालभः ।
 श्टीहायश्चासुस्तनागरातिविषामभयाः ॥
 श्वदंष्ट्राध्याधिसातश्च मिषिधान्यं पुनर्नवा ।
 आमश्च आमभता क्षुष्णा रूक्षदारः शतावरी ।
 वक्त्रं सञ्चरश्चैव चविक्ता रूहतीदर्यं ।
 समभागानि सर्वाणि रास्त्रा चित्रगुणा मता ॥
 पिबेत् क्वाथमेतेषामष्टमागवश्रुषितं ।
 क्षिप्त्वा नागरचूर्णं च प्रक्षेपोऽत्र यथामलं ।
 सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ॥
 यक्षाघातेऽदिते कम्पे कुले सन्धियतेऽग्निने ॥
 आयुङ्गास्त्रिपीडास्य यश्चस्याश्च ह्युपुष्टे ।
 उरुस्त्रसे वातरुक्ते विरुथां श्रोत्रुश्रिर्भके ॥
 हृदामये च दुर्गन्धि योनियुक्तामेषु च ।
 पुंसा भेदुगते वाते स्त्रीणां बन्ध्यामये तथा ।
 योविता गर्भदं मुखं नास्थस्मात् परमौषधं ।
 महाराजादिक्वाः साथो वेधसायं विनिर्भितः” ॥

आम

महाराजादिक्वाः । ६ । “अजमोदामरिच-
 पियलीविडङ्गसुरदारचित्रकशताङ्गाः । सैन्व-
 मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुगठी
 दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति रुद्धदारस्य ।
 अमया पलानि पञ्च स्रष्टुणं चूर्णं विघाययेदेर्षा ॥
 समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा कोथ्यवारिणा पिबतः ।
 नश्यन्त्यामानिजजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ।
 आनाहशूलतूनी प्रतिवृत्ती यश्चसी गुल्मः । कटि-
 एरुपरिष्कटनं स्फुटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीव्रं ॥
 अययुक्तथाङ्गुसन्धिये चान्येऽप्यामवातजा रोगाः
 सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमश्च सुखीशुविध्वंसं ॥
 अजमोदादिचूर्णमोदकः । १० ।
 “आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुगुलुर्मत्” ।
 तथैव योगराज्याख्यरकारादिचिकित्सकैः । ११ ।
 नागरस्य पलान्यष्टौ हृतस्य कुडवं तथा ।
 क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्याद्देशतं पलं ।
 क्षीरचित्रातकद्रव्यात् प्रत्येकं पलं पलं ।
 भिक्षिपेक्ष्णितं तत्र खादेदभिवचं यथा ॥
 आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
 बन्ध्यायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनं” ॥
 शुगठीखण्डः । १२ ।
 “नेथिकायाः पथान्यष्टौ शुगठा अष्ट पलानि च ।
 तयोश्चूर्णं गटे पूतं दुग्धे मृदभ्रिना पचेत् ॥
 दुग्धाढकयुगे गव्य हृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
 तत्तवावसुपचेत् यावत् सवेदतिघ्नं पयः ।
 पुनः पचेत् शनैस्तत्र दत्त्वाढकमितां चिता ।
 ततः पाके सुविघ्नान्ते ज्वलनादवतारयेत् ॥
 मरिचं पियली शुगठी कषायमूलं सच्चिकं ।
 यवानी जीरको धान्य कारवी शतपुष्पिका ।
 जातीफल शटीलक् च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
 श्लेष्मियात् पलमेतेषा सर्वेषाश्च पृथक् पृथक् ॥
 षडर्त्तं नागरं तत्र मरिचं च षड्दकं ॥
 एषां चूर्णं परिद्विष्य सर्वं संमिश्र रक्षयेत् ॥
 एतत्तु भेषज प्रोक्तं नेथिकापाकसंज्ञकं ।
 भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा चाश्रिबलं तथा ॥
 आमवातं निहन्येत् तत् सर्वेषां पवनामयान् ।
 ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
 हन्युष्मादसपस्मारं प्रमेहान् वातशोभितं ।
 अक्षुधितं श्रोतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
 प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादित्तं संशयः ।
 वपुषः पुष्टिहृदस्यं वीर्यरुद्धिकरं परं” ॥
 नेथिकापाकः । १३ ।
 “रसो रसोणस्य पित्तुप्रमाणः
 क्षिपेक्ष तत्रात्मितं हृतं गोः ।
 पिबेदुभे तेन दहव्यवश्यं
 शिखीव तूर्णं हि महामवातं” ॥
 सामान्यवातयाधिचिकित्सायां हि लिखितं रसो-
 नाशकमामवाते क्षत्रिगुणदं । १४ ।
 “सैन्धवं श्रेयसी राक्षा शतपथ्या यवागिक्ता ।
 खर्जिका मरिचं कुष्ठं शुगठी सौवर्षणं विडं ॥
 वचाजमोदा अरुणः पौष्करं मधुरं कणा ।
 यतान्युदपकाङ्गानि स्रष्ट्यकस्तानि कारयेत् ॥

आम

प्रथमेरुखतेनस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पं ।
 काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मुस्तं च द्विगुणं तथा ॥
 एतत् संभ्रत संभारं शनैर्नृदभ्रिना पचेत् ।
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातरुद्धं परं ॥
 पाने चाम्भङ्गने वस्ती कुञ्जतेऽग्निबलं भृशं ।
 वातात्तं बन्धुणं शूले कटीजानुसन्धिये ॥
 तथा हृत्पान्यजे शूले शस्तं क्षेपणि पीडिते ।
 अन्त्यांश्चानिषजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां”
 रुहस्यैन्धवाद्यं तैलं । १५ ।
 “दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीर्मषिपुक्तं ।
 वर्जयेदामवातात्तो गुडमासमनुपजं” ॥
 इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आत्रेयउवाच ।
 “जक्ष्यं प्रष्टुय पुत्र । त्वं समासेन वदाम्यहं ।
 गुर्वनाहार एष्टेन मन्दाभिक्षं व्याययिनः ॥
 तपिते कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
 क्षेपस्थाने प्रपथ्यैव जायते बद्धवेदनः ॥
 आमवातिसारो वर्त्तते सन्धौ शोफः प्रजायते ।
 जडत्वश्चैव गात्राया बलासपतनं सुखे ॥
 एष्टमन्याचिकेजातवेदनात्तोऽपि सीदति ।
 अक्वं वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वर” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “तस्य नो क्षेहनं कार्यं पाचनश्च विधेयते ।
 आमं संक्षतये प्राज्ञैः क्षतुर्धा भेदकक्ष्मागैः” ॥
 विरुग्न्धामलक्षणां यथा ॥ * ॥
 “विष्टुष्ठी गुल्मक्षन्धौ आमः प्रक्षाम एव च ।
 सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्षे तस्यापि क्षान्त्यां ॥
 विष्टुष्ठी गुरु चाङ्गान् वर्त्तयन्त्युल्लस्य आयते ।
 तस्यापि पाचनं काथ्ये क्षेहनश्चैव कारयेत्” ॥
 गुल्मशङ्खामलक्षणां यथा ॥ * ॥
 “जठरं गज्जते यस्य गुल्मवत् परिपीडिते ।
 कटीदेशे जडत्वश्च आमगुल्माभिश्चिन्तः ॥
 तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्जात्वा देहवलाभेन ।
 पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छिते ॥
 पाचिते चापि गुल्मभे तदाशु मरणं भ्रुवम्” ॥
 क्षेप्त्वाभलक्षणां यथा ॥ * ॥
 “यस्य च खिगधता गात्रे जायं मन्दाभिको बली ।
 क्षेहमो विजलो यस्य क्षेहैवामः प्रकीर्त्तितः ॥
 तस्य नो क्षेहनं कार्यं चोपवासश्च कारयेत् ।
 पाचनश्चैव कर्त्तव्यमामक्षेवातिसारयेत्” ॥
 आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥
 “यस्य शोफाननं जायं तथा चैव घनोदरं ।
 अस्थामातिसारस्य सचासाथो विजाजता ॥
 प्रत्याख्येशा क्रिया काथ्यो जीवितस्यापि संश्रये ।
 पाचनं पाचितं क्षात्वा तस्माच्छूर्णानि दाययेत्” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “आमवाते कषाययुक्तं दशमूलीजनं पिबेत् ।
 गुडधौ नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुङ्गाम्बितं ॥
 धान्यनागरराजाश्वदेवदारुवचाभयाः ।
 पाचनचामवाते च श्रेष्ठमेतदुसुखावर्धं” ॥
 आमवातिसारः, पुं, (आमरोगेण कृतः अतीसारः ।
 अट्टप्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आम

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अक्षफलः १५ मोदाक्षः १६ मन्मथाशयः १७ मन्मथासः १८ समदनः १९ पिक्कागः २० दृग्प्रियः २१ पियाम्भुः २२ कोकिलावासः २३ इति राजनिर्घण्टः । माकन्दः २४ षट्पदातिथिः २५ मधुव्रतः २६ वसन्तः २७ पिक्कागः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-बन्धुः ३० अक्षिप्रियः ३१ इति शुद्धरत्नावली ॥ मदिरासखः ३२ इति जटाधरः ॥ बालामन्त्र-गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥ अपिच । कषायत्वं । अक्षरत्वं । सुगन्धित्वं ॥ कषामयनाशित्वं । अक्षकरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-रक्तदोषपटुत्वादिरश्मिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-वृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्यामगुणाः । पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पक्कामगुणाः । वर्णरश्मि-मांसशुक्रबलकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अतुलोमनत्वं । इति राजवल्लभः ॥ अपिच । त्रिदोषशमताकारित्वं । खादुत्वं । पुष्टिजनकत्वं । अधिकषायतुल्यप्रयकारित्वं । दृष्टिकान्तिकारित्वं । दृष्याश्रमशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्तामगुणाः । क्षयरोग-क्षीणवातश्लेष्मरोगनाशित्वं ॥ * ॥ द्रव्ययुक्तामगुणाः । वातपित्तनाशित्वं । अभिनववर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥ दुग्धयुक्तामगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं । क्षिप्रत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । सुस्करत्न-वर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तप्तसाक्षिगुणाः । दृष्याच्छ-र्दिभेदातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तत्त्वगुणाः । कषायत्वं ॥ * ॥ तन्मूलगुणाः । सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रश्मिकारित्वं । संप्राहित्वं । शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्त्वगुणौ । रश्मिकारित्वं । अपिप्रदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेषीगुणाः । काषा-यत्वं । अक्षत्वं । भेदकत्वं । कषवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥ हानिमपक्कामगुणाः । अक्षरसङ्घान्नेमधुरत्वाच्च पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ सुधितामगुणाः । परमरश्मि-बलवर्धकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ तद्भ्रान्ततरसगुणाः । बलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । दृष्टिजनकत्वं । अति-शयर्हृद्यत्वं । कषवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्त्वखण्ड-गुणाः । गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-रत्वं । हृद्यत्वं । बलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिश्याम्बद्वयगुणाः । मन्दाग्नि-विषमन्वरक्तामयबद्धगदोदरनयनामयकारित्वं । “एतदन्वयविषयं न तु मधुरान्नपरं । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वादियुत्वात् । यद्यतिशयभक्षणं करोति तदा शुग्णो जलानुपानं । अथवा सौवर्षत्वेन स च क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥ तत्त्वखण्डगुणाः । रश्मिकारित्वं । कषपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः । “आममामं जलं क्षिप्रं मर्दितं वृष्टपायिना । मिताशीतान्मन्मयुक्तं कर्पूरमरिचाश्वितं । प्रपाजकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं । सद्यो रश्मिकरं वेत्त्यं शीघ्रमिच्छियतपर्यम्” ॥

आम

(तत्रादावात्मस्य नामानि गुणाश्च । “आमः प्रोक्तो रसात्मश्च सङ्कारोऽतिशौरभः । कामाङ्गो मधुद्रवश्च माकन्दः पिकवल्गुभः ॥ * ॥ आमपुण्यमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् । अहृद्गुदुष्टिहरं शीतं रश्मिहृद्ग्राहि वातलम् ॥ आम्र बालं कषायान्नं रथं मारुतपित्तहृत् । तरयान्तु तदन्वयं रूढं दोषत्रयाखण्डत् ॥ आम्रमामं लघुहृन्मातपेतिविशेषाशितम् ॥ अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥ पक्कान्तु मधुरं रथं क्षिप्रं बलसुखप्रदम् ॥ गुरु वातहरं हृद्यं वर्णं शीतमपित्तलम् । कषायानुरसं वक्षि-श्लेष्म-शुक्र-विबर्द्धनम् ॥ * ॥ तदेव दृक्त्वम्पक्कं गुरुवातहरं परम् । मधुरान्नरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥ अन्नं हानिमपक्कञ्च तद्रूपेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥ रसस्वास्त्रस्य हृन्मातु माधुर्योच्च विशेषतः । उचितं तत्परं रथं बल्यं वर्ण्यं च कथम् ॥ शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥ तत्रसो गालितो बल्यो गरुवातहरः सरः । अहृद्यस्तर्पणोऽतीव हृद्यश्च कफवर्द्धनः ॥ * ॥ तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं क्षिरपाकि च । मधुरं हृद्यं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥ वातपित्तहरं रथं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥ * ॥ रथं वर्ण्यं च खादु दुग्धमं गुरु शीतलम् ॥ * ॥ मन्मथलत्वं विषमन्वरश्च रक्तामयं बद्धगदोदरञ्च । आम्रातिरोगो नयनामयं वा करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥ एतदन्वयविषयं मधुरान्नपरं न तु । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥ शुग्णान्मसेऽनुपानं स्यादात्मनामतिभक्षण्ये । शीतं वा प्रयोक्तव्यं स च सौवर्षत्वेन च” ॥ * ॥ आम्रवीजस्य गुणाः । “आम्रवीजं कषायं स्थाच्छर्दीतीसारनाशनम् । ईधदन्वय मधुरं तथा हृद्यदद्यात्तनुत्” ॥ * ॥ आम्रनवपल्लवस्य गुणाः । “आम्रस्य पल्लवं रथं कषपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः । “अपक्कामां फलमेव शस्तं संप्राहि पित्ताहृत्ति कोपनञ्च । तथा विपक्कं मधुरन्तु चान्नं, भेद्यं अपित्तमयनाशनञ्च” ॥ इति हारीतः । “वातपित्ताखण्डनानं बद्धाक्षिकफपित्तहृत् ॥ गुर्वात्वं वातजित् खादन्नं कफशुद्धकृत्” ॥ इति वाभटः । “रक्तपित्तकरं बालमापूर्य पित्तवर्द्धनम् । पक्कामां जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम्” ॥ * ॥ “आम्रामलकलेहाश्च हृद्यया बलवर्द्धनाः । रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः खेहमाधुर्यगौरवात्” ॥ इति चरकः । “पित्तानिचकरं बालं पित्तं बद्धकेशरम् ॥

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं रथं रक्तामसबलप्रदम् । कषायानुरसं खादु वातहृत् हृद्यं गुरु ॥ पित्ताविरोधि सम्पक्कामां शुकविबर्द्धनम् । हृद्यं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम् जीर्यति” ॥ इति सुश्रुतः ॥ आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टि-कृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्रपेषी, स्त्री, (आम्रस्य पेषी ।) युक्ताम्रखण्डं । आम्रपेषी इति भाषा । अस्य गुणाः । अक्षत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं कषवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः । इति शुद्धमाला । (अस्य गुणाः । यदुक्तं । “आम्रातमन्नं वातहृत् गुरुत्वं रश्मिहृत् परम् । पक्कान्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्मृतम् । तर्पणं श्लेष्मणं क्षिप्रं रथं विष्टम् हृद्यम् । गुरु बल्यं मरुत्पित्तहृत्तदाहृत्तयाखण्डित्” ॥ “आम्रगुणः कामाङ्गो राजपुष्पक । राजान्मनुवरं खादु विशद शीतलं गुरु ॥ ग्राहि रूढं विषमन्मध्यावतहृत् कषपित्तनुत्” ॥ इति भावप्रकाशः । तथा च चरके । “मधुरं हृद्यं बल्यमानातं तर्पणं गुरु । सखेहं श्लेष्मणं शीतं रथं विष्टम् जीर्यति” ॥) आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् च्वा ईषत् अतति मारि । अत सातत्यगमने क्त्वादिवात् वृत् ।) दृक्प्रवेशः । आम्राडा इति भाषा । तत्त्वार्थः । पीतनः २ कपीतनः ३ इत्यमरः । वर्षपात्री ४ । इति रत्नमाला । पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम्र-वाटिकः ७ भृङ्गीफलः ८ रसाकः ९ तनुक्षीरः १० कपिप्रियः ११ आम्ररातकः १२ आम्ररीयः १३ कपिचूडः १४ । इति जटाधरः ॥ तदपक्कमगुणाः । कषायत्वं । अक्षत्वं । हृद्यत्वं रथं वर्ण्यञ्च । तत्त्व-फलगुणाः । मधुरान्नत्वं । क्षिप्रत्वं । पित्तक-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । दृष्टि-बलविष्टमन्मार्जोकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-वल्लभः ॥ आम्रावर्तः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा मार्कण्डेयपुराणे । “आम्रानाम्रातकान्भयान् नारिकेलान् सतिन्दुकान्” इति । अस्य पर्थ्यायो गुणाश्च । “आम्रातकः पीतनञ्च मर्कटासः कपीतनः ॥ आम्रातमन्नं वातहृत् गुरुत्वं रश्मिहृत्परम् । पक्कान्तु तुवरं खादु रसे पके हिमं स्मृतं । तर्पणं श्लेष्मणं क्षिप्रं रथं विष्टम् हृद्यं । गुरु बल्यमरुत्पित्तहृत्तदाहृत्तयाखण्डित्” ॥ इति भावप्रकाशः । “आम्रातकफलं रथं सखेहं श्लेष्मवर्द्धनं” ॥ इति सुश्रुतः ॥) आम्रावर्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्तः ।) आम्र-शुष्करसः । तत्त्वार्थः । आम्रातकः २ । आम्रसल इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्याच्छर्दिवातपित्त-हरत्वम् । सारकत्वम् । रश्मिकारित्वम् । दृष्यो-

श्राय

-शुभिः पाकात् षघुलक्ष। "पक्षस्य सङ्कारस्य-
कटे विस्वारितो रसः। धर्ममय्यो मुञ्जदत्त
आन्मातक इति स्मृतः" इति राजनिर्घण्टः॥
(यदुक्तम्।
"आन्मावर्त्तुषां कर्त्तव्यं वातपित्तहरः सरः।
रथः सूर्याशुभिः पाकास्तुषु स हि कीर्त्तितः")।
आम्बेष्टिनं, स्त्री, (आङ् + अङि + क्तः।) दिस्त्रि-
रक्तम्। इत्यमरः॥ दुइ तिन वार वषा इति
भाषा। (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते एवं कथितस्य दिस्त्रिवारकथनम्।)
आम्बेष्टिनः, पुं, (आम्बेष्टिनस्त्वयुक्तो वेतसः।)
आम्बेष्टिनसदृशः। इति राजनिर्घण्टः॥
(आम्बेष्टिनसदृशस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
आम्बेष्टि, त्रि, (आ सन्धक् अम्बेष्टिनस्युक्ता।)
तिन्निङ्गीडत्तः। इति शब्दरत्नावली॥ श्रीवक्त्रे।
इति राजनिर्घण्टः॥
आम्बेष्टिका, स्त्री, (आम्बेष्टि + क्तः।) तिन्निङ्गीडत्तः।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अम्बेष्टिनः। इति
शब्दमाला। (यथा चरके।
"आम्बेष्टिकायाः फलं पक्षं तस्मादख्यानं रं गुणैः")।
आम्बेष्टिका, स्त्री, (अम्बेष्टि + क्तः।) तिन्निङ्गीडत्तः।
इत्यमरटीका॥
आयः, पुं, (आङ् + या + ड।) धनागमः। प्राप्तिः।
लाभः। (यथा मनुः। ८। ४१६।
"आयश्चक्षुषेद्येते कर्मान्तां वाहनानि च।
आयस्यथौ च विषयावाकरान् कोवमेव च")॥
स्त्रागारत्तकः। इति हलायुधः॥ (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशभवनम्।)
आयःशुक्तिः, त्रि, (आयःशुक्तेन अर्थानन्विच्छति।
अयःशुक्लद्वयविनाभां ठकठआविति ठक्।)
तीक्ष्णकर्मा। द्विप्रकारी। इति भूरिप्रयोगः॥
(यदुक्तम्।
"तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् आयःशुक्तिं जनः")।
आयतः, त्रि, (आङ् + यत् + क्तः।) दीर्घः। इत्यमरः॥
कम्पा इति भाषा। (विकृतः। विशालः। आ-
हृतः। यथा पञ्चतन्त्रे।
"तन्त्रेोऽप्यायता निर्वं तन्त्रेो बद्धताः समाः")।
आयतच्छेदा, स्त्री, (आयतः च्छेदा यस्याः वा।)
कदलीद्वयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट्।) यक्षस्थानं। देव-
स्थानं। तत्पर्यायः। शैवं २। इत्यमरः॥
यथा रामायणे,—
"शेष्ठा प्रथमसे पुत्र। शैवेज्जायतनेषु च"।
"समिन्नुपपवित्राणि वेद्युःशायतनानि च।
स्थित्वाणि च विप्रगाया शैला रुद्राः क्षुभाः"।
आम्बयः, विस्त्रमस्थानं। यथा चाणक्यः॥
"नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमस्थानं खजेत्"॥
कुमारसम्भवे, ७। ५।
"क्षेत्रक्षेपायतनं जगाम"।
भद्रासन भिटा इत्यादिखातो वास्तुदेशः।
वाचस्पत्यः,— [वाधिनिदानम्।]
"आरामायतनग्रामनिपानेद्यानवेग्रसु")।

श्राया

श्रायतिः, स्त्री, (श्राङ् + यम् + क्तिन्।) उत्तरकालः।
भविष्यत्कालः।
(यथा मनुः, ७। १६६, ७। १७८।
"यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चात्पिकां घीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"।
"श्रायतिं सर्वकार्याणां तदात्वे च विचारयेत्"॥)
प्रभावः। कोषदग्वं तेजः। इत्यमरः॥ देव्यै।
सङ्गः। इति विश्वेमेचन्द्रौ। "प्रापयं" इति
धरणी। (राजतरङ्गिणी।
"प्रतापमायतिं शोभा जेमन्ताहस्य वारिदः।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीसुजां"॥)
श्रायत्तः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः।) अधीनः। वशी-
भूतः। इत्यमरः॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
"तत् भद्र। स्वयन्नायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य")।
श्रायत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन्।) दिनं। ज्ञेयः।
वशिलः। सामर्थ्यं। सीमा। इति विश्वः। जेम-
चन्द्रश्च॥ श्रायनं। देव्यै। प्रभावः। भविष्यत्कालः।
इति धरणी॥ (न्यायपद्यावञ्जिता। अधीनता।)
श्रायत्तक, स्त्री, उक्तयथा। इति जेमचन्द्रः॥
श्रायसं, स्त्री, (अयस् + क्तः।) जौहं। इति
भरतः राजनिर्घण्टश्च॥ अयोनिसितादौ, त्रि।
(यथा महाभारते,—
"श्रायसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः"।
यथा मनुः, ८। ३१५।
"शक्तिं चोभयवस्तीत्यामायसं दृष्टमेव वा"।
रघुवंशे, १७। ६३।
"स चकथं परस्मात् तदयस्थान् इवायसम्"।
(अयोजनितार्थे यथा,—
"विपाके कटु शीतश्च सर्वत्रैतं तदायसम्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनयंशे॥)
श्रायसी, स्त्री, (अयसा निर्मित्ता। अयस् + अण् +
ङीप्।) लौहमयकवचः। तत्पर्यायः। अङ्गुरद्विधी
२। आशिका ३। जालप्राया ४। इति जेमचन्द्रः॥
श्रायस्तः, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः।) तेजितः।
क्षिप्तः। क्षोभितः। कुपितः। हतः। इति मेदिनी॥
(प्रयत्नशीलः। कार्योत्सुकः। यत्नसिद्धः। कष्टसिद्धः।)
श्रायातं, त्रि, (आङ् + या + क्तः।) आगतं। यथा,
"हंसयुक्ताविमानयो सात्सूत्रकमखलुः।
श्रायाता ब्रह्मणः प्रक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते"॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम्॥
श्रायातं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट्।) खभावः। इति
जटाधरः॥ आगमनं॥ (यथा महाभारते,—
"आयाने वासि विदितो रामस्य विदितान्मनः"।
आयामः, पुं, (आङ् + यम् + घञ्।) देव्यै। इत्यमरः॥
(यथा रामायणे,—
"शेजनायमविस्तरनेकौको धरणीतनम्"।
नेघदूते, पूर्वमेधे। ५८।
"तेनोदीर्घो दिशस्तुसरेक्षित्यगायामश्रीमी")।
श्रायासः, पुं, (आङ् + यस् + घञ्।) आन्तिः। तत्-
पर्यायः। अमः २। क्षमः ३। क्षोशः ४। परिअमः ५।
प्रयासः ६। याधामः ७। इति जेमचन्द्रः॥ (अति-
यत्नः। प्रयत्नः। यथा साहित्यदर्पणे,—

श्रायुः

"रथायासमनसापक्षतिपासादिसम्भवा"।
महाभारते,—
"शोकहर्षौ तथायासः सर्वं खेहाय प्रवर्त्तते"।
रामायणे,—
"नैवाशानं क्वचित् भङ्गे प्राप्नुसे न च विप्रियं")।
श्रायुः, पुं, स्त्री, (रति इण् गतौ इण्दसोय इत्यण्।)
जीवितशायकालः। इति जटाधरः॥ (जीवनं,
प्राणाः। यथा महाभारते,—
"अहं केशरिणः क्षेपे वायुना जगदायुना।
जातः कामजपञ्चादौ हनूमात्प्रम वानरः"।
खनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नञ्जस्य
पिता। यथा महाभारते,—
"नञ्जयो नाम राजर्षिर्वृत्तं ते ओचमागतः।
तत्रैव पूर्वपूर्वपूर्वामायेवैग्रधरः सुतः"।
पुरुवरसः पुत्रः खनामख्यातो राजा।
यथा हरिवंशे,—
"वृषधुस तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरुवरः"।
"तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः।
दिवि जाता महात्मान् श्रायुर्धोमानमावसुः"।
हृदस्य पुत्रः खनामख्यातोऽप्यरः।
यथा हरिवंशे,—
"हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै श्रिविः कालस्यैव च")।
श्रायुः, [स्] स्त्री, (रति गच्छतीति इण् + उञि +
शिच्।) जीवितकालः। परमायुः। इत्यमरः॥ तत्-
पर्यायः। विजीवितं २। निवर्गः ३। अनुबन्धः ४।
"पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च षट्पूर्वशतयुष्यः।
क्षते चेत्तदिकेऽप्येवं पादशो ऋषति क्रमात्"॥
इति वैद्यकं॥
"अरोगाः सर्वसिद्धार्थोऽस्तुर्वर्षशतयुष्यः।
क्षते चेत्तदिकु क्षोभानायुर्भवति पादशः"॥
इति मनुः २। १२३। छतं। इति राजनिर्घण्टः॥
("नामिष्यः प्रायपवनः स्यूद्धा हृत्कमसान्तरं।
कण्ठादहर्निर्विर्थाति पातुं विष्णुपदामृतं॥
पीत्वा चाम्बरपीयुषं पुनरायाति वेगतः।
प्रीययन् देहमखिलं जीवयन् उठराननम्॥
शरीरप्राययोरैवं संयोगादायुश्चयते"।
इति भार्गवरः॥
"शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं।
निवर्गानुबन्धस्य पर्यायैरायुश्चयते"॥ इति।
"वर्षशतं खलायुषः प्रमाणमस्मिन् काले। सन्ति
पुनरधिकोऽनवर्षशतजीविनो मनुष्याः। तेषां
विह्वलितवर्षैः प्रह्वलदिवनविशेषैरायुषो जस्य-
यातश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रिंशं विभजेत्"।
"तन्मेघ तत्रायुश्चतस्रं खलज्जायतो यथादिदैव
तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिर्भुतस्य
विशेषेण यौवनवतः समन्यागतवर्षावर्षयोः
पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये
वर्त्तमानस्य परमर्द्धिर्चरविधोपमोगस्य स-
मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारयात् सखमायु-
श्चयते"॥ इति च।
"असुखमनो विपर्ययेण हितेषिणः पुनर्भूताना-
भ्यरखादुपगतस्य सखवादिनः श्रमपरस्य परी

आयु

ल्लाकागिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं प्रमत्तमेमायुचत-
सुपचेवमानस्य पूजार्हं समञ्जस्य ज्ञानविज्ञानोप-
ग्रमशीलस्य ब्रह्मोपसेविनः सुनियतरागरेणोर्ध्वा-
मदमानवेगस्य साक्षात् दिविप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशंसनित्यस्यात्साक्षात्तन्त्रस्य लोकात्मि-
मन्त्रासुक्ष्मापेक्षामागत्य स्मृतिमते हितमायु-
रुच्यते” इति च ॥

“अहितमते विपक्ष्येण प्रमाणमायुश्चर्येन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विद्वतिलक्षणेऽरुपलभ्यते य-
निमित्तिरिदमस्मात् ज्ञानान्बुद्धौर्ध्ववसन्निप-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पञ्चान्नासात् षण्मा-
सात् संवत्सराहा सप्तमापत्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रष्टोत्तरमो मरणमनित्यतागिराध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुश्च प्रमाणमते विपरीतम-
प्रमाणम्” इति च ॥

“वर्षशतं खन्वत्यायुः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्वोपसेवनञ्चति” ।
इति च अक्षरः ॥

आयुः, चि, (आइ + युन् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी र कर्मसचिवः २ व्यापतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुध, ऐ, (आयुध्ते षनेनेति । आइ + युध् + क ।)
अर्धः । इत्यमरः ॥ (आयुधाना जयो भेदाः । प्रहर-
याणि, पायिसुक्ताणि, यन्त्रसुक्ताणि चिति । तत्र
प्रहरयानि खड्गादीनि, पायिसुक्ताणि चक्रादीनि,
यन्त्रसुक्ताणि शरादीनि । “छतायुधो यावदह
तावदस्यैः किमायुधैः” । “किं वक्ष्यत्यमेवमद्य
विद्युत्सं मासुद्यतेऽप्यायुधं” इति च उत्तरचरिते ।)

आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
१० । इति शुभ्रचन्द्रिका ॥

आयुधगारः, स्त्री, (आयुधानाश्वागारः । षष्ठीतन् ।)
अस्त्रखण्डः । सेनाखाना इति ख्यातः । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा-
“स्थानमात्रातन्त्रञ्चः सततं प्रतिजायते ।
राजः स्यादायुधगारे दत्ता कर्मसु चोद्यते” ॥
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६ । २०० ।
“कोऽप्यारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथसूत्रैश्च हन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिका, पु, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक्) ।
अस्त्रनीची । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
८४ः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६ । ७ । ६ ।

“न पादरक्षैः संयुक्ताः गान्तरायुधिका ययुः” ।
आयुधीयः, ऐ, (आयुध + क्) । आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (योद्धा । यथा मनुः ७ । २२२ ।
“अजहृत्तस्य सम्प्रददायुधीये गुणजने” ।
उत्तरचरिते ६ । “तन्वयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेण्याः” ॥ [रत्नमाहा ।

आयुर्ध्वं, स्त्री, (आयसो ऋध्म् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदे, ऐ, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्यायुर्वेदः ।
आयु + विद + करणे षक्) । अष्टादशविधा-

आयु

न्तं तदध्वन्तरिप्रणीतविद्याविषयः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत् अथर्ववेदान्तगतं । यथा,
“विधाताध्व्येसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
स्वाम्ना संहिता चक्रे लक्ष्मिकमयीम्बु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अरण्यवृहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राख्योपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“अयुज्जुःसामायुर्व्याख्यां दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चेवायुर्वेदं चकार सः ॥
ह्यत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विद्युः ।
खतन्वसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च स्वश्रियोश्च आयुर्वेदं खसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्वाण्यि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाश्वरीजानि साधिर मनो निशामय ॥
धन्वन्तरिद्विवेदासः काश्रीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुलः सद्देवीऽकिञ्चिदनेन जनको बुधः ॥
जावालो जाजलिः पेतः करधोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाप्रकाः ॥

चिकित्सातन्त्रविज्ञानं नाम तन्वं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादार्ढ्यं नाम दिवोदासश्चकार सः ॥
चिकित्साकौमुदी दिव्या काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भ्रमभृत् चान्दिनीसुतौ ।
तन्वं वैद्यकसर्वस्वं यकुलश्च चकार सः ॥
चकार सद्देवश्च व्याधिसिन्धुमिर्दम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्वं यमराजश्चकार सः ॥
श्वनो जीवदानश्च चकार भगवाण्डधिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभङ्गनं ।
सर्वेसारं चन्द्रसुतो जावान्तन्त्रधारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥
द्वैधनियंतन्त्रश्च चकार जुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवेदानि तन्वाण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाश्वरीजानि तन्वाण्येताणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमश्विनीमायुर्वेदप्रयोनितिं ।
ततस्तन्वाण्युज्जहृत्सर्वनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥
व्याधिसन्तपरिज्ञानं वेदानायाश्च नियतः ।
एतद्देवस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रसुरायुषः ॥
आयुर्वेदस्य विद्याता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दशालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विद्याहितं व्याधिनिदानं श्रमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेदे उच्यते” ॥
तस्य निश्चित्यथा,—
“अनेन एतयो यस्यात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।
तस्मान्मुनिवरेरेव आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च ब्रह्मयम् ॥
“हिताहितं स्रष्टं दुःखमायुक्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥
“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मनः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोः समयोर्हितः” ॥
“किमायु कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शान्तो
ऽशान्त इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमश्वे-
तयः किमथञ्चेति” ॥

“तत्र भिषजा एष्टेनवस्रुतुर्गाढकृत्सामयवुरथर्व-
वेदानामात्मनोऽयुर्वेदे भक्तिरादेश्या वेदोह्या-
युर्वेदाः स्वस्थयनर्त्तिसमङ्गलक्षोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्दिपरिदृष्ट्याश्चिकित्सां प्राह चि-
कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदेषोपदि-
श्यायुर्वाचं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो-
धारि चैत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदेयत्वायुर्वेदः कथ-
मुच्यते खलद्वयतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतश्च दत्तश्चायुष्यानायुष्याणि ब्रह्म-
युक्तमस्मिन्नि वेदयत्वेतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि
अनायुष्याणि च प्रत्ययुक्तमस्मिन्नि केवन्तेनोप-
देक्षन्ते” ॥

“तानिन्द्रः सद्देवदृगमरुत्सुरवोऽब्रवीत् स्वागतं
ब्रह्मविदा ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीर्भामसि सुवो-
ग्लानिरप्रभावत्वं वैश्वर्यं तैवर्ण्यं च प्राप्स्यदासकृत-
मसुखमसुखानुबन्धं च । द्याप्तो हि वानो मुञ्ज-
मशस्त्राना तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजागां
खशरीरमरुद्विभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य
ब्रह्मर्षीणांमात्मनः प्रजाणांश्चायुःहाथेमायुर्वेद-
मधिगौ मह्यं प्रयच्छन्तं प्रजापतिरश्विना ।
प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामत्यमायुर्वोराथाधि-
वज्जलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-
नियमदानाध्ययनसस्यं मत्वा पुण्यतममायुः-
प्रकर्षकरं जराश्याधिप्रभ्रमनं ऊर्जस्कारमन्तं
शिवं शरण्यनुदाचं भवन्तो मत्तः ओतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहायैमर्थं ब्रह्म
च मैत्री कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यनुदात्तं
ब्राह्ममन्त्रं कर्मवित्” ॥ इति अक्षरः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्वज्ञं वा
मीमास्या अथाप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह
खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव
प्रजाः स्त्रोकप्रतसहस्रमथायसहस्रश्च कृतवान् स-
यम्भुः । सतोऽप्यायुःसुप्तमत्यमेधस्त्वस्त्रावकोष्क भराणां
भृशोऽप्यथा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शस्यं ब्राह्मणं
कारुण्यचिकित्सा भूतविद्या कौमार्यस्त्रममदतन्वं
रसायनतन्वं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥
“वत्स ! सुप्त ! इह खल्वायुर्वेदप्रबोधनं आ-
ध्यपस्त्रुतानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षकश्च ।
आयुर्विन्दति विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-
र्वेदः । तस्याङ्गवरेणमाद्यमागमप्रवक्ष्यामिभामोषमार्गै-
रविबद्धसुधामायसुधधारय । एतद्वाङ्गं प्रथमं
प्राग्विधातब्रह्मचरीऽहृत्तश्चिदरावन्तान्त्र” ॥
“वदिरं शान्तं पुण्यं स्वयं यश्चस्यायुर्वेदं कृति-
करञ्चेति” ॥

आयु

“नञ्जा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिगो तस्मा-
दश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मथा विश्वं प्रदेय-
मधिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदो, [न] चि, (आयुर्वेदो ज्ञातयत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति जेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥
आयुयोगः, पुं, (आयुयो जीवितकालस्य योगो
भवत्वस्मात्) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।
आयुधान्, [त्] कि, (आयुस + मतप्) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जीवाटकः । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २ । १२५, ३ । २६३ ।
“आयुधान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवदाने” ।
“आयुधान् सन्तं हूते यशोभेधासमन्वितं” इति च ॥
आयुधान्, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
द्वितीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुधान् जन्म-
काले धनुषान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुर्याद्भान्नं क्रीडनं श्यवाचार्यां दासेर्वीसैरन्वितो
गर्वितश्च” ॥ इति वीपिका ।
“आयुधान् सन्तवन् साधो ब्रह्मवागामनानपि”
इति सुश्रुतः ॥)
आयुष्यं, चि, (आयुष् + यत्) पथ । इति राज-
निर्घण्टः । आयुहितकारकं । (मनुः । ४।२।०६ ।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५२ ।
“आयुष्यं प्राक्खण्डो मुहूर्तं यशस्यं दक्षिणासुखम्” ।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाश्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाश च वर्जने” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या त्रयाप्रोधिनी” ।
इति ह्यारोतः ।)
आयुष्यरक्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सुक्ष्मेति । कर्म-
धारयः) । बान्दीआह्लादी वसुधारासम्भवात्तानान-
न्तरपाथो वेदिकमन्त्रविशेषः ।
सामान्या तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विष्वं विश्वमायुरसिमहि । प्रजा-
न्वृत्तरधिनिषेधस्मै श्रुतं जीवेम श्रदो वयन्ते ।
आयुषे मे पवस्व वषसे मे पवस्व विदुः प्रथिव्या
दिवो जनिव्या श्रुतवन्वापोधःक्षरन्ती सोमो
होद्गाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमान-
स्यस्यो अमुष्य राज्ञाय । अमुष्य स्याने यदर्थं वद्वि-
कस्य ब्रह्मन्नाम प्रथोव्यं । इति रघुनन्दनभट्ट-
पार्थिवज्ञानभाद्रप्रयोगतत्त्वं ॥
यशुर्वेदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वषसेत्यं राययोषमौद्भिदं इदं हिरण्यं
वषस्व जेचायाविश्रतादुमां । न तद्रक्षाँसि न
मिष्राचाकारेत वेदानामोः प्रथमजं ॥ कृतवत् ।
यो विभर्त्सिं दाक्षायस्य ॥ हिरण्यं ॥ वषदेवेयं
कृतते दीर्घमायुः समनुष्येषु ह्ययते दीर्घमायुः ।
यदा ब्रह्मदाक्षायया ॥ हिरण्यं ॥ श्रतागौकाय
समनस्यमाणाः । तत्र आवभ्रामि श्रतसारदथा
युष्माञ्जरदृष्टिर्यथासं” । इति तत्कृतयजुर्वेदीय-
भाद्रप्रयोगतत्त्वं ॥

आर

आयुस्करः, चि, (आयुस् + कृ + क) परमायु-
नकः ॥ (आयुर्वेदज्ञजनकः ।
“सहामलकसुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवशक्नुमिवां सह ।
तिलेन सहस्रादिकेण पलेनं सृपेन वा
वपुस्कारमस्करं परममेधमायुस्करं” ॥
इति वाभटः ॥)
आयोगः, पुं, (आट् + युञ् + घञ्) गन्धमान्यो
पहारः । व्यापारः । रोधः । इति जेमचन्द्रः ।
(यथा रामायणे,—
“सरलेः कार्यकारिश्च किंशुकैश्च सुप्रथितः ।
स देशो भ्रमगयोगः प्रदीप इव लक्ष्यते” ॥)
आयोगवः, पुं, (अयोगव एव सार्यं अण्) श्रुदा-
द्वैश्यायां जातो जातिविशेषः । इति जेमचन्द्रः ।
तस्य कर्म काष्ठतक्षणं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।
“श्रुदादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो ष्टयां ।
वैश्वराजन्वितिप्रासु आयन्ते वर्गसङ्गताः” ।
“आयोगवोऽप्यं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो ष्टयां ।
प्रातिक्षोभेन जायन्ते श्रुदादपसदास्त्रयः” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आट् + युञ् + ल्यट्) उद्योगः ।
आह्वरणं । त्रयासादनं । यथा,—
“कुत्रचित् तखणाः सन्ति क्ष च खाली क्ष चैवम् ।
तेषामायोजनं कुर्वन् सुख्यः कर्ताभिधीयते” ॥
इति गोथीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आट् + युध + ल्यट्) युद्धं । वधः ।
इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
“आयोधने ह्ययगतिं सहाय-
मवाप यः क्षत्रियकालार्त्वि” ।
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्” ।
रघुः, ५ । ७१ । “आयोधनायसरता त्वयि वीर
यति)
आर, स्त्री, (आट् + ऋ + भावे घञ्) सुखदायकं ।
सुखलोहं । इति राजनिर्घण्टः । पित्तलं । इत्य-
मरटीका ॥ त्र्येणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका ॥ (चक्राङ्ककाष्ठमेवः । यथा महाभारते
“आरान्तरेनावपत्तु संक्षिप्याङ्गं क्षणेन च” ।
“यस्त्रिवष्टिश्रतारख्यं वेदार्यं स परः कविः” ॥)
आरः, पुं, (आट् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) ।
मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति जेमचन्द्रः ।
रत्नमेदः । तत्पर्यायः । मधुराक्षपणः २ । इति
रत्नमाला ॥ रेफश्च इति ख्यातः ॥
आरकूटः, पुं स्त्री, (आरं कूटयति स्तूपिकरोति
पचाद्यच्) । पित्तलं । इत्यमरः । (यथा नैषधे ।
“अकाशने काश्रननायिकाङ्गके किमरकूटाभर-
णेन न क्षियः” ।)
आरक्षं, चि, (आरक्षतीति । आरक्ष् + रक्ष + षच्) ।
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं । इति
विश्वः ॥
आरक्षः, पुं, (आरक्ष् + रक्ष + षच्) गजकुम्भसन्धिः ।
इति त्रिकाश्रशेषः ॥
आरक्षवधः, पुं, (आ + रक्षो प्रज्ञायां क्तिप्) आरक्षं

आर

भोगशुद्धामपि हृत्नि अचं बधादेशश्च । उक्तं
विशेषः । सोमालु संवदनि इति श्यातः । तत्-
पर्यायः । राजरत्नः २ मन्मकाः ३ चतुरङ्गुणः ४
आरेवतः ५ आधिपतात ६ क्षतमालः ७ सुव-
र्गकः ८ । इत्यमरः ॥ मश्यातः ९ रोचनः १० दीर्घ-
फलः ११ नृपद्रुमः १२ हिमद्रुप्यः १३ राजतरुः १४
दगदुल्लः १५ उदमान्तकः १६ अक्षयः १७ खण-
पथः १८ श्वगदुः १९ कुष्ठरुद्रवः २० कर्षा-
भरयाजः २१ गणेशाङ्गुणः २२ कर्षिकारः २३
खणोक्तः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमहः २५ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।
श्रीतलत्वं । शुल्बज्वरकणकुष्ठमेरुशफरविष्कम्भा-
श्लवश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वर-
हृद्रोगवातरक्षोदायनैरोने अतिश्रयपथ्यात्वं । मृदु-
त्वश्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।
वातपित्तहृत्तिल्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ आमल-
ताश्च इति हिन्दीभाषा ।
“आरक्षवधो राजरत्नः सम्मत्कश्चतुरङ्गुणः ।
आरेवतश्चाधिपतः क्षतमालसुवर्गकाः ।
कर्षिकारो दीर्घफलः खणोक्तः खर्गभूषणः ।
आरक्षवधो गुरुः खाटुः श्रीतलः संसर्गोत्तमः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्ताखवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं संसर्गं रक्षं कुष्ठपित्तकामाहं ॥
ज्वरे तु सततं पथं कोष्ठशुद्धिकरं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(श्ववहारो यथा,—
“बाले रुद्धे क्षते क्षोभे सुकुमारो च मानवे ।
योज्योऽन्यथापित्तादिशेषेषाश्चतुरङ्गुणः” ॥ * ॥
गृह्यप्रयागो यथा ॥ * ॥
“फलकाले फलन्तस्य ग्राह्यं परिशतश्च यत् ।
वेधा गुणवत् भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्रव्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानुद्वृत्य शुभो भाण्डे निधापयेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गुणा यथा ॥ * ॥
“द्राक्षारस्युतो देहो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्वर्गसुखं बाणे यावद्दादशवर्षिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमञ्जुस्तु प्रहृतं वायवाङ्गलिं ।
सुरामण्डेन संयुक्तमयवा कोणसीधुना ॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामकस्य वा ।
क्षत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेय वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरट्टः, पुं, (आट् + रट् + टच्) । देशविशेषः ।
त्रिकाश्रशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्दसङ्गत् ।
तत्र आरट्टोऽपि पाठः । (यथा भारते,—
“पद्मनयो वक्षन्त्येता यत्र पीथवनास्तथा ।
श्रद्धश्च विप्राया च हतोपिरावतो नृणा ॥
अन्धमागा वितस्ता च सिन्धुषका वक्षिर्गैरे ।
आरट्टा नाम ते देशा गच्छन्मां न तान् ब्रजेत्” ॥
“पद्मं गद्यो वक्षन्त्येता यत्र निःश्वस्य यन्तेतात् ।
आरट्टा नाम वाहीका न वेव्यास्यो ह्यश्च वसेत्” ॥)
आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङ) । आरट्टदेशेभूवर्षोदकः । इति अट्टाश्च

आर

त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ च । (आरदृष्टेऽशोचन्, चि । यथा महाभारते,—
 “वीधोः पार्श्वं गुरुतस्यावसर्धे
 भ्रूयहत्या परविन्तापहारः ।
 येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म-
 आरदृजान् पञ्चनदान् धिगस्तु” ॥)
 आरविः, पुं, (आइ + ऋ + षण्विच् ।) आवर्तः ।
 तत्पर्यायः । कुलहृदकः २ । इति चारावकी ॥
 पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥
 आरण्यपशुः, पुं, (आरण्ये भवः । आरण्य + ष्यन् + स
 चासौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) आरण्यजातपशुः ।
 स च सप्तधा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋक्षः
 ३ शरीरुधः ४ हनुः ५ उघतः ६ भृगुः ७ । इति
 विद्यादितत्वै पैठीनसिः ॥
 आरण्यसुद्रा, स्त्री, (आरण्यसुद्रुत्सेवाकारः पर्ये यस्याः ।
 तवः स्त्राथै ऋन् ।) सुद्रुपर्णी । सुगामी इति
 भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आरण्यराशिः, पुं, (आरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह
 एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
 भाङ्गः । मीनेष्वष्टराशयः । इति दीपिका ॥
 आरतिः, स्त्री, (आइ + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
 वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)
 आरनालं, स्त्री, (आर्च्छति आइ + ऋ + अच् आरः ।
 नञ् गन्धे ष्वन्तौति षः नाञः । आरः नाञो
 गन्धो यस्य ।) काञ्जिकं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आरनालन्तु गोधुमैरामैः स्यान्निष्ठीवृत्तैः ।
 प्रकौम्बैः सन्धितैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “शाहा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कण्ठैस्त्रैश्च विपाचयेत् ।
 षड्गुणैर्नारनालेन दाहश्रीतज्वरापहम्” ॥ * ॥
 आसादित्वेत् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिप्रपञ्चः ॥
 आरनालकं, स्त्री, (आरनालम् यत्र सार्धं कः ।)
 काञ्जिकं । इत्यमरः ॥ काञ्जि इति भाषा ।
 आरम्भं, चि, (आइ + रम् + क्तः ।) कृतारम्भं । आरम्भे
 स्त्री । यथा,—
 “आरम्भं मज्जमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।
 आगतं मज्जमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥
 इति मज्जमासतत्त्वं ॥ * ॥ आरम्भकम्पेशौचा-
 भावो यथा,—
 “प्रत्यक्षविवाहेषु आङ्गे होमेऽर्चने जपे ।
 आरम्भे सूतकं न स्यादनाख्ये तु सूतकम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 आरम्भः, पुं, (आइ + रभि + घञ् ।) प्रथमकृतिः ।
 तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ आभादानं ३
 उद्घातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अथादानादि-
 ष्यमारम्भमात्रे । प्रक्रममादिपञ्च आरम्भमात्रे
 इत्येके । केचित्तु प्रक्रममादिद्वयं प्रथमारम्भे ।
 अथादानादिष्वयं आरम्भमात्रे । इति वज्रभिरुक्त-
 मपि न साम्यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-
 द्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरम्भे इत्याहुः । इति
 भरतः । त्वरा । उद्यमः । बधः । दर्पः । इति मेदिनी ।
 प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आद्यकृतिः ।

आरा

यथा,—
 “भीनादिस्थौ रविर्वैषामारम्भप्रथमक्षये ।
 भवेत्तेऽब्दे चाङ्गमासाश्चैवाथा द्वादश सूता” ॥
 आरम्भप्रथमक्षये आद्यकृत्वाद्यसमये । इति गण-
 सामतत्त्वम् ॥ परिभाषिकारम्भो यथा,—
 “आरम्भो वरखं यज्ञे सङ्कल्यो व्रतजापयोः ।
 नान्दीश्राङ्गं विवाहादौ श्राङ्गे पाकपरिष्कृषा” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३० ।—
 “हृत्वारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाग्निनेच्छाम्” ।
 साहित्यदर्पणे । प्रथमपरिच्छेदे ।
 “ग्रथारम्भे निर्विघ्नं प्रारिभ्यतपरिसमाप्ति-
 कामः” । रघुवंशे । १।१५ ।
 “आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ।)
 आरवः, पु, (आइ + व + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
 (यथा रामायणे । “वानराश्चकारारवः” ।)
 आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छेदश्रीयभाषा । यथा,
 “ज्येष्ठास्त्रेष्वा मघा पूर्वा देवती भरवीहृये” ।
 विप्रश्राङ्गैर्नास्त्रावापुश्रतमे पापवासरे ।
 जम्पे स्थिरे सचन्ने च पारसीमारवीं पठेत्” ।
 इति गणपतिसूत्रार्चः ॥
 आरा, स्त्री, (आइ + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-
 भेदकास्त्रं । तत्पर्यायः । चर्मप्रभेदिका २ । इत्य-
 मरः ॥
 “उद्यभ्यारामयकाद्योत्थित्यसु” । इति माघः ।)
 आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं षष्ठीतत् ।) अर्द्धचन्द्रा-
 द्यस्तसुखं ।
 “अर्द्धचन्द्रखुरप्रादिधारायं सुखसुच्यते” ।
 “आरायन्तु सुखन्तेषा इष्यपञ्चादिभेदतः” इति
 हृत्वायुधः ॥
 आरात्, व्य, (आ राति । रा दाने वाङ्मूलादादि-
 प्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥
 (यथा, उत्तरचरिते ।
 “नेघमालेव यस्त्रायभारादपि विभाष्यते” । इति
 “समर्थमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघु २ । १० ।
 आरातिः, पु, (आइ + रा + क्तिन् ।) आरातिः ।
 शत्रुः । इति भरतः द्विरूपकोषम् ॥
 आरातिकं, स्त्री, (आइ + राचि + क्वत् ।) नीराजन-
 निमित्तदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रम् ।
 आरति इति भाषा । तथाच हारभक्तिविलासे ।
 “ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा एष्याञ्जलिष्वयं ।
 महानीराजनं कुर्व्यात् महावाद्यजयस्त्रयैः ।
 प्रज्वालयन्तदर्थं कर्पूरेण घृतं न वा ।
 आरातिकं युजे पात्रे निषमानेकवर्त्तिकम्” ॥
 अन्वयः ॥
 “आदौ चतुष्पादत्वञ्च च विष्णो-
 दौ श्रामिदेशे मुखमण्डलैकं ।
 सर्वेषु चाङ्गेषु सप्तवारा-
 नारातिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥
 आराधनं, स्त्री, (आइ + राध् + ल्युट् ।) साधनं ।
 प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः । पचनं । इति मे-
 दिनी । (यथा वैगम्यग्रतके दृष्ट्यादृषणे ५ ।
 “मन्वाराधनतत्परेण मनसा नीताः भ्रमशाने निष्ठाः ।

आरू

उत्तरचरिते । प्रथमाङ्के ।
 “क्षिष्टं दशद्य सौख्यद्य यदि वा जानकीमपि ।
 आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे वधा” ॥
 कुमारसम्भवे १ । ५६ ।
 “आराधनायास्तु सखीसमेतां
 समादिदेश प्रयत्ना तनुनाम्” ।)
 आराधना, स्त्री, (आइ + राध् + णिच् + घृच् +
 स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा २
 भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादना ५ श्रुश्रुषा इ
 उपास्तिः ७ वरिवस्थाः ८ परिधिः ९ उपचारः
 १० । इति हेमचन्द्रः ॥
 आरामः, पु, (आरण्येऽवृत्त, आइ + रम् + आधारे
 घञ् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।
 (यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६४ ।
 “क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।
 “गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीमया हरन्” ।)
 आरामश्रीतला, स्त्री, (आरामत्वात् श्रीतला चिगन्ता ।)
 सुगन्धिपत्रिविशेषः । वन्योदिवर्गैः लिखिता ।
 तत्पर्यायः । आनन्दी २ श्रीतला ३ सुगन्धिनी ४
 रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाक्षा ७ रामश्रीतला
 ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । श्रितत्वत्वं । पित्त-
 हारिण्यं । दाहशोथप्रशमनत्वं । विष्कोटत्रणक्षोप-
 यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।
 “आरामश्रीतला तिक्ता श्रीतला पित्तहारिणी” ।)
 आरालिकः, चि, (आराल कुटिलं चरति इति ठक् ।)
 सूतकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥
 आरावः, पुं, (आइ + व + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
 (यथा महाभारते ।
 “आरावं मातृवर्गस्य भृगुणां क्षत्रियवैर्ष्ये” ।
 “आरावः सुमहाश्वात्तोत्” ।)
 आरवः, पुं, (ऋ + उण् ।) उच्चभेदः । कर्कटः । शृकारः
 इति मेदिनी ॥
 आरुः, पु, (ऋच्छति अयंते वा । ऋ + ऊ + णिच् ।)
 पिङ्गलवर्णः । तद्दुयुक्ते चि । इत्यादिशोषः ॥
 आरुः, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमालये प्रसिद्धौ-
 षधीविशेषः । आइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वीरसेनं २ वीरं ३ वीराकं ४ । तत्पद्यप्यादि-
 भेदतः चतुर्जातिः । तेषा गुणाः । मधुरत्वं । हि-
 मत्वं । अर्धःप्रभेद्युष्माब्दादोषनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥
 “अर्द्धं परुषकं द्राक्षा वरथ्याख्यारुकाश्चि च” ।)
 आरुः, चि, (आइ + रू + कर्त्तरि क्तः ।) कृता-
 रोहण्यः । दद्यादिर उपर चङ्गा व्यक्ति इति
 भाषा । यथा,—
 “राम रामेति रामेति भूजनं मधुराक्षरं ।
 आरुक्कविताशुखं वन्दे वास्वीकिकाकिञ्च” ॥
 इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठान्नोक्तः ।
 (यथा स्मृतिः ।
 “आरुको नैष्ठिकं धर्मं यत् प्रकथयते पुनः ।
 प्रायश्चित्तं न प्रशान्ति येन युध्येत् स आरुहः” ॥
 गीता ।
 “योगारूढस्य तस्यैव प्रमः कारुण्यसुच्यते” ।)

आरो

आरोवतः, स्त्री, (आरोवयति निस्सारयति मलं सारकृत्वात् । रेच ज्वगती । गिच् + विच् । अतति । अत + अच् । तत आरेव चासौ अतश्चेति ।) पारावतश्चपक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 ("मूलकं सुष्कमापञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकं । आरोवतपत्राणां पु पक्ता तेन हृतं पचेत्" । इति सुश्रुतः तैलकचक्रपाणिंसंग्रहश्च ।)
 आरोवतः, पुं, (आरोवयति रेचयति मलं सारकृत्वात् आङ् + रेव् + गिच् + विच् + अतच् ।) आरवध-
 क्तः । इत्यमरः ।
 आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । अच् ।) व्याधभावः । तत्प्रथीयः । अनामयं २ । इत्यमरः । पाटवं ३ काषवं ४ वार्षं ५ । इति राजनिर्घण्टः । ("आ-
 रोग्यं तत् सुखावहम्" । इति शार्ङ्गधरः ।
 "धर्माधिकाममोक्षागामारोग्यं मूलसुखमम्" ।
 "सुखसंज्ञकारोग्यम्,"
 "वेदाध्ययनशब्दाच्च सुखे वायुः प्रदक्षिणः । पथि वेद्यप्रवेष्टे तु विद्यादारोग्यवक्ष्यमाणम्" ।
 इति भरकः ।
 "सुखमात्रं समासेन सदृक्तस्यैवदीरितं । आरोग्यमायुरर्थो वा वासद्भिः प्राप्यते ऋभिः" ।
 इति सुभ्रतः ।
 आरोग्यशाखा, स्त्री, (आरोग्याशां शाखा । मध्यपद-
 कोपिकर्माधार्यः ।) आरोग्यदानग्रहः । चिकित्-
 साकायः । यथा,—
 "धर्माधिकाममोक्षागामारोग्यं साधनं यतः । अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ।
 आरोग्यशाखां कुर्वति महौषधपरिच्छेदां । विदग्धवैद्यसंयुक्तां बह्वन्नरसंसयुता ।
 वैद्यसु प्राणवित् प्राणो दृष्टौषधपराक्रमः ओषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकावित् ।
 बलवीर्यविपाकज्ञः प्राणिमसौषधीगणैः त्यागिवद्द्विष्टानां तददनुकूलः प्रियंवदः" ।
 इति वैद्यकं ।
 आरोपः, पुं, (आङ् + रच् + गिच् + घञ् ।) मिथ्या-
 ज्ञानं । यथा । "असर्पभृते रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुवस्तुसारोपः अथारोपः" । इति वेदान्त-
 सारः । मिथ्याविकारणं । यथा । "असत्या तु दोषारोपो गुणवपि" । इत्यमरः ।
 (यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
 "आरोपाध्यवसानाभ्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
 "रूपितं रोपितारोपो विषये निरपञ्चवे" ।
 "यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।)
 आरोपणं, स्त्री, (आङ् + रच् + गिच् + ल्युट् ।) न्यासः । संस्थापनं । (शस्यादीना रोपणं । शर-
 सनादौ ज्वादेना सयोगनं, उद्भवनं, ससत्त्वापनं, यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
 "यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" रामायणे । आदिकाण्डे ।
 "यद्यस्य धनुर्वो रामः कुर्व्यादरोपणं सुते" ।
 आरोपितं, चि, (आङ् + रच् + गिच् + क्तः ।) क्त्वा-
 रोपणं । निहितं । न्यस्तं । इति ऋषायधः ।

आरतः

कल्पितं । (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
 "वं देशमारोपितपुष्पचपि" । काव्यप्रकाशे ।
 "समस्तवस्तुविषयं औता आरोपिता यदा" ।)
 आरोहः, पुं, (आङ् + रच् + घञ् ।) दैर्घ्यं वरस्त्रि-
 याः ओष्ठिः । इत्यमरः । (यथा नावे "आरोहै-
 र्निविडकृहृत्तस्त्रिन्वि" ।) अररोहः । आरो-
 ह्यं । गजारोहः । समुच्चयः । इति मेदिनी ।
 ("आरोहमिव रत्नाना प्रतिष्ठानमिव श्रियः" ।
 इति रामायणे ।) परिमाद्यविशेषः । नितम्बः ।
 इति हेमचन्द्रः । (आरोहति यः । आङ् + रच् +
 अच् ।) निवादी । यथा, हरिवंशे,—
 "अन्नाद्य पर्वथावतत्तत्तारोहा दिशो दश" ।)
 आरोहकः, चि, (आङ् + रच् + ल्युट् ।) आरोह्य-
 कर्ता ।
 आरोह्यं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आङ् + रच् +
 ल्युट् ।) सोपानं । सिङ्घि इति भाषा । (भावे
 ल्युट् ।) समारोहः । नीचादूर्द्ध्वगमनमिति यावत् ।
 (यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
 "आरोह्यार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ।)
 प्ररोह्यं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
 मेदिनी ।
 आर्किः, पुं, (आर्कस्यापय । अर्क + इच् ।) अर्कपुलः ।
 अर्केश्वरः । इति ज्योतिषशास्त्रं । (वैवस्वतमनुः,
 सृष्टीवः, कर्ष्यश्च ।)
 आर्गणः, पुं स्त्री, (अर्गण एव सार्थं अच् ।) अर्गणः ।
 इति द्विरूपकोषः । खिण इति भाषा ।
 आर्वाधः, पुं, आरवधकृत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 ("आरवधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ।)
 आर्षाः, स्त्री, (आङ् + अर्श् + अच् ।) पीता दीर्घतुयुष्ठा
 षट्प्रदसन्निभा मत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 आर्षे, स्त्री, (आर्षेया मत्तिकाया विहितम् । आर्षा
 + यत् ।) आर्षानाममत्तिकात्वमधु । तस्य
 गुणाः । अतिप्रयत्नचतुर्हृत्कारित्वं । कफपित्ताश-
 दोघनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यदुक्तं,—
 "मधुकृत्तानिर्वासं जरत्वाञ्चोन्नमोद्भवः ।
 अवन्यार्थं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ।
 वीक्ष्यतुयुष्ठासु याः पीता मत्तिकाः षट्प्रदोपमाः ।
 आर्षास्तास्तत्कृतं यत् तदार्थमिदमपरे जगुः" ।
 यथा सुश्रुते,—
 "आर्षे मध्वतिचतुर्थं कषपिसहस्रं परं ।
 कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत्" ।
 इदं हि अष्टविधमधुजातमथे परिगणितम् ।
 "पौष्टिकं आमरं क्षौत्रं मादिकं क्वाचमेव च ।
 आर्षेमीदालिकं दालमित्थौ मधुजातयः" ।)
 आर्त्तः, चि, (आङ् + ऋ + क्तः ।) पीडितः । अघस्यः ।
 यथा,—
 "आर्त्तानां मार्गमायाज्ञां प्रायश्चित्तानि ये विज्ञाः ।
 जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषुपि तद्दोषभागिनः" ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं । (दुःखितः, कातरः, श्लोका-
 मिभूतः, उद्देहितः, विरक्तः, अपकृतः, उन्वी-
 ङितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

आर्त्तः

"आर्त्तचान्नाय वः शस्त्रं न प्रहृषुमनागिम्" ।
 "द्वेषोऽपि समतः शिष्टस्तस्यास्तस्य यथौषधम्" ।
 इति रघौ । १ । २८ । (तथा च भरके ।
 "नाम्निवात्तं भेषजेनोपमादयेतां" । इति ।
 आर्त्तगावः, पुं, (आर्त्तं इव गणति पत्राश्रय् ।) भीक-
 भिराटो । तत्प्रथीयः । वाक्चः २ वाक्का ३ दासी ४
 अर्त्तगावः ५ । इत्यमरकट्टीका च ।
 ("दासे आर्त्तगावश्च सः" । इति भावप्रकाशः ।)
 आर्त्तवं, स्त्री, (ऋतुरस्य प्राप्तः, अच् यद्वा ऋतुरेव ।
 प्रक्षादिभश्चेत्यच् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः । प्रथमः ।
 इति मेदिनी । (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
 "तस्मात् युष्मासु पुत्रार्थी संविशेदात्तं वै स्त्रियं" ।
 "नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवद्ग्रभे" ।
 अर्थात्तवस्य स्वरूपमाह ।
 स्त्रीणां रस एव मास्तेनात्तवं भवतीत्युक्त्वा पुन-
 राह सुभ्रत एव ।
 "मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदात्तवं ।
 ईशदिव्यगन्ध्याश्च वायुर्योगिसुखं नयेत्" ।
 गर्भग्रहणयोग्यस्यात्तवस्य लक्षणमाह ।
 "शशशकृत्प्रतिमं यच्च यदा काक्षारसोपमं ।
 तदात्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ।
 आर्त्तवस्य वयंदेशाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
 वयंभेदात् । यदासो न विरञ्जयेत् । यदासो कर्णं
 प्रक्षालितं तदासस्यजति न तुविद्यतरकं कुर्व्यात्" ।
 इति भावप्रकाशः ।
 "भावाग्निष्विच्छेदाहर्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
 नैवातिभक्त्यात्तव्यमार्त्तवं शुद्धमादिशेत्" ।
 गुण्णपञ्चसवयं च पद्मान्तककसन्निभं ।
 इन्द्रगोपकसङ्गाश्रमात्तवं शुद्धमेव तत्" ।
 इति भरकः ।
 "शशशकृत्प्रतिमं यत्तु यदा काक्षारसोपमं ।
 तदात्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ।
 विधिसुत्रारवस्थसं कुर्व्यादात्तवस्युज्ये ।
 स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतस्त्व्यात्तवादिषु ।
 कुर्व्यात् कस्त्वान् पिच्छं चापि पथान्याचमनागि च ।
 यस्मिभूते पिनेत् पाठा भूषणं कृत्तकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसङ्गाश्रे मन्त्रतुल्ये तथात्तवे ।
 पिनेद्भद्रश्रियः ज्ञापयन्मन्त्रापनेन च" ।
 "आर्त्तवं श्रोत्रितन्वापेयमधोभोमीयत्वाद्भूषणं
 पाक्षमौलिकश्चापरजीवरक्तमाङ्गराचार्याः" ।
 "एवं मासेन रसः सुशोभयति स्त्रीयाश्चात्तव-
 मिति" । इति सुभ्रतः ।)
 आर्त्तवः, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽय् । अच् ।) ऋतुः ।
 इति मेदिनीकारज्ञेयचन्द्रौ । यथा रामायणे,—
 "आर्त्तवामुपसृज्जाना मुष्याणि च फलानि च" ।
 रघौ ८ । ३६ ।
 "अग्निभूय विभृतिमात्तवीं
 मधुशब्दातिशयेन वीरुधाम्" ।)
 आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । षोडशी । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 आर्त्तं, स्त्री, (आङ् + ऋ + क्तः ।) पीडा । धनु-
 श्कोटिः । इत्यमरटीकाया भरतः । रोगः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।
 “आपन्नान्तिप्रशमनप्रकाः सम्यदौ ह्युत्तमानाम्” ।
 सुसुते,—
 “शङ्कितसारपिच्छाकृत्सुहृत्सामद्यविधानिषु” ।)
 आर्द्र, त्रि, (अर्द्ध + रक् दीर्घश्च) सजलवस्तु । भिजा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्द्र २ क्लिप्तं ३ क्लि-
 मितं ४ तिमितं ५ सुसुप्तं ६ उक्तं ७ । इत्यमरः ॥
 (तस्य द्विविधं यदुक्तं,—
 “आर्द्रं त्रयं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 षडुपधं गुणरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ।
 वास्तुकं धार्यपं श्राकं निर्गुणैरख्यमार्कम् ।
 बुस्तराद्यभिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ।
 दटाभ्रव्यकरीराद्यमार्द्रं त्रयं तु नीरसं ।
 षडुपधं तु द्विधा प्रोक्तं षट् लीक्ष्यमिति क्रमात् ।
 श्रातया वपसीकृच्छवौरिख्यायास्त्व लीक्षणाः ।
 दुग्धिकाकंक्षीरिख्याया षट्दुग्धाः प्रकीर्तिताः” ॥
 यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपगमन्भृता” ।
 मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
 “तन्मोमार्द्रं नयनकलिलेः सारशिला कथञ्चित्” ॥
 आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्धयति कर्षं आर्द्रं । ततः कन् । यदा
 आर्द्रयति जिज्ञासां । क्त्वात्) कटुमूलविशेषः । अर्द्रा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । षट्पुत्रैरं २ इत्यमरः ॥
 कटुभद्रं ३ कटुत्वटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं
 मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ संकेतं १०
 कनूपभं ११ अपाकशकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-
 च्छत्रं १४ सुशककं १५ शाङ्गं १६ आर्द्रशकं १७
 सञ्चालं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
 कम्पवातविषम्यामाहृमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।
 वृश्चिसृक्कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
 उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतकत्वं । लघुत्वं ।
 अग्निदीपनत्वं । श्लेष्मकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सव्यार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे
 प्रथमं । जिज्ञाकरुण्डविशोधनत्वं । अग्निसेन्दी-
 पनत्वं । हृद्यत्वं,—
 “वातपित्तकषेभाना शरीरवनचारिणा ।
 एष एव निहृन्तास्ति खव्यार्द्रककेशरी” ॥
 इति त्र्यगुणाः,—
 “आर्द्रकं षट्पुत्रैरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।
 आर्द्रिका भेदिनी गुर्भी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
 कटुका मधुरा पाके रूक्षवातकषापहा ।
 ये गुणाः क्षयिताः शुण्ठ्यास्तुऽपि सम्यदादिक्लिनाः ।
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं खव्यार्द्रकभक्षयम्” ।
 अग्निसेन्दीपनं त्वं जिज्ञाकरुण्डविशोधनं ।
 कुष्ठे पाक्ष्वाभये कृच्छ्रे रक्तापित्ते त्रयो ज्वरे ।
 शङ्खे निदाघशरदोर्निव पूजितमार्द्रकम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तद्व्यार्द्रकमेतच्च, इति वाभटः ॥
 “रोचनं दीपनं त्र्यमार्द्रकं विषमेषजं ।
 वातश्लेष्मविषमेष रसकस्योपविश्रयते” ॥
 इति चरकः ॥
 “कृष्णानिलहरं त्वयं विषम्यानाहृमूलवत् ।
 कटुत्वं रोचनं हृद्यं त्वय्येवार्द्रकं स्यत्वम्” ॥

आर्यः

इति सुश्रुतः ॥
 आर्द्रपटी, [न] ङ, (आर्द्रपट + इति) । आर्द्ररक्तवस्त्रा-
 लतककृकशङ्खनाशफलकाभिचारकर्मविशेषः ।
 यथा । “अथार्द्रपटी । प्रथमो हृदयं भगवति चा-
 सुगुणे रक्तवाससे अग्रतिहृतरूपपरान्तमे अमुक्त-
 नधाय विचेतसे वक्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनालतः
 ससुम्नगाभिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिण-
 मुख ऊर्ध्वबाहुर्ध्वं पत् यावत् पटः श्रुष्यति तावत्
 प्रायाः श्रुष्यन्ति शत्रोः” ॥ इति तन्त्रसारः ॥
 आर्द्रपटविशिष्टे, चि ॥
 आर्द्रभाषा, स्त्री, मासप्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माभाषी इति भाषा ।
 आर्द्रशकं, स्त्री, (आर्द्रं शककस्य ।) आर्द्रकं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आर्द्र, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माशतु-
 क्तलैकतारकामयं । अस्या अधिकांशो देवता
 शिवः । इति कालिदासः ॥ मण्डितुल्यैकतारकम् ॥
 इति केचित् ॥ तत्र आतफलं ।
 “द्वयाधिको रत्नशरीरकान्तिः
 कलिप्रियः कौपयुतोऽविनीतः ।
 प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रां
 नचार्द्रिषेताः प्ररजागतेऽपि” ॥
 इति कौटोपदीपः ॥
 आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे
 लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति ब्रह्मसूत्रः ॥
 आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“आर्द्रिका तिलमधुरा मूकला न च पित्तकृत्” ॥
 इति वाभटः ।)
 आर्यः, त्रि, (अर्त् प्रकृतमाचरितुं योग्यं । अर्थ्यते
 वा । ऋ + ऋत् ।) सल्लोकोद्भवः । इत्यमरः ।
 पूज्यः । श्रेष्ठः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ।
 सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, प्रा-
 न्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
 “योऽहमाख्येण परवान् भात्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।
 न्यायप्रथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-
 कर्म्मार्तुष्ठाता । यदुक्तं,
 “कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
 तिरुति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्युतः” ।
 धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५ ।
 “आर्यैरूपमिवानार्यै कर्म्मभिः क्लिप्तिभावयेत्” ।
 उचितः । यथा, रामायणे,—
 “मार्गमायं प्रपन्नस्य नातुमन्येत कः पुमान्” ॥
 नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-
 जनाङ्गणे व्यवह्रियते । यथा, सातत्यदर्पणे, षष्ठ-
 परिच्छेदे ।
 “स्नेह्यथा नामभिविप्रैर्विप्र आर्यैति चेतरेः” ।
 “वाच्यौ नटीसूत्रधाराराव्यानाम्ना ग्ररस्यर” ॥
 आर्यः, पुं, (अर्त् संदाचरितुं योग्यः । ऋ + ऋत् ।)
 आर्यी । वृद्धः । इति जेमचन्द्रः ॥ सङ्घत् । इत्यजयः ।
 (श्रेष्ठवर्णः । स्नेह्येतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्यः

“स्नेह्यश्चाथो बह्विधाः पूज्यं ये निष्ठाता रथे ।
 आर्यैश्च पृथिवीपालाः” ॥ इति । खनामख्यातः
 सावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 “वरीयांश्चावरीयाश्च संमतेो ह्यतिमान् वसुः ।
 चरिष्वाः रथीं ह्यशुष्क राजः सुमतिरेव च ।
 सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारत !” ॥
 आर्यकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिटकार्यं । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 आर्यकः, पुं, (आर्य + स्वार्थे कन् ।) मितानमहः । भा-
 तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—
 “अद्य ते कतिचिन्नाम्यन्वतस्यार्यकवेषमनः” ।
 “आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मुत्तुलसव” ॥
 महाभारते,—
 “आर्यकेश च दृष्टः स पृथाया आर्यकेश च ।
 तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम्” ॥
 पूज्यवृत्तिमानम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,
 यथा महाभारते,—
 “आर्यकश्चोद्रकश्चैव नागः कृष्णशपोतकः” ॥)
 आर्यका, स्त्री, (आर्यक + टाप् ।) उदीचास्ता इति
 पत्रे इच्छाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्यपुत्रः, पुं, (आर्यस्य पुत्रः । यच्छीतलुच्यतेः) भर्त्ता ।
 खामी । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
 “आर्यपुत्र । पिता भ्राता भ्राता पुत्रस्तथा ख्या ।
 खानि पुण्यानि सुखानाः खं खं भाग्यसुपासते” ॥)
 गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
 आर्यमिश्रः, त्रि, (आर्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।
 इति चिकारुण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा
 रामायणे, २ काण्डे ।
 “सत्सममार्थमिष्याणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ॥
 उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
 “अद्य खलु भगवतः कालप्रियं नानाधस्य याचाया-
 मान्यमिष्यान् विश्वापयामि” ॥)
 आर्या, स्त्री, (ऋ + ऋत् + स्त्रियां टाप् ।) प्राञ्चवी ।
 इति चिकारुण्डशेषः । कन्दोविशेषः । तस्या सङ्घाम् ।
 “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।
 षष्ठादश द्वितीये षतुर्थके षष्ठदश सार्या” ॥
 इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
 “सल्लैतस्यमगया गोपेता भवति नेह विषमने जः ।
 षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमाख्यायाः ॥
 षष्ठे द्वितीयकात्परकेऽर्द्धे सङ्घनाञ्च सद्यपिपदनिधमः ।
 चरमेऽर्द्धे षष्ठमेके तस्मादिह भवति षष्ठो कः” ॥
 सा नवधा ।
 “पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघनचपला च ।
 गीतुपगगीतुद्वीतय आर्यामीतिश्च नवधाख्या” ॥
 इति कन्दोमञ्जरी । श्रेष्ठा स्त्री ॥
 आर्यावर्त्तः, पुं, (आर्या आवर्त्तन्नेऽज । आर्य +
 वर्त् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-
 योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्ड्रभूमिः २ । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रात् पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥
 इति मानवे २ । ३२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आर्यावर्तः पृथग्निर्मथं विन्ध्यसिन्धुमयोः” ।
 आर्यिका, स्त्री, (आर्य + स्थाय कन् + शत, इत्वं ।)
 श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्यः, पुं, (ऋधे रिट् । ऋषि + अण् ।) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोहयं गृहीत्वा तैर्नैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यज्ञस्थायिनि देव आर्य आदाय गेयुगं ।
 भतुर्ह्य प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च ऋत्” ॥
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एकं गोमियुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते” ॥)
 ऋषिप्रणीते चि ॥ (यथा मनुः १२।१०६ ।
 “आर्ये धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यस्तन्नैवानुसन्धते स धर्मो वेद नेतरः” ॥
 आर्यभिः, पुं, (ऋधमस्यापत्यम् । ऋधम + इच् ।)
 ऋधमपत्यः । स तु भरतराजचक्रवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आर्यभी, स्त्री, (ऋधमस्य उधस्य प्रिया । ऋधम +
 अण् + स्त्रीप् ।) कपिकच्छट्टः । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषायां संज्ञाविशेषः यथा,
 “तथा द्वे चापि मूलगुप्तौ मघा चैवार्थमी मता” ।
 कपिकच्छट्टेऽस्या गुण्यादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आर्यभ्यः, पुं, (ऋधमस्य प्रकृतिः । ऋधम + ञ् ।)
 बह्वोप्रयुक्तस्यः । तत्पर्यायः । बह्वताधोयः २ ।
 इत्यमरः ॥ षड्भिरुपयुक्तं षड्भिरिति भाषा ॥
 आर्हतः, पुं, (अर्हन् जिन एव । अर्हत् + अण् ।)
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आर्ल, स्त्री, (आलयति भूयतीति । आ + अल् +
 अच् ।) हरितारं । इत्यमरः ॥ अनस्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैयकरचन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 “हरितारं तालमालमालं श्रेष्ठभूषणम्” ।
 पिङ्गकं रोमहर्यं तालकं पीतमिष्यम्” ॥
 आर्गर्हः, पुं, (अलर्गर्ह एव । सार्थे अण्) अलर्गर्हः ।
 अलसर्पः ।
 आलम्बः, पुं, (आल् + लभि + घञ् ।) अलम्बः ।
 आलम्बः । (शरणं) गतिः । “इह हि प्रततां
 नाश्वान्मो न चापि निवर्तनम्” । इति शान्ति-
 श्रवणे ३ । २) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “श्रीभते किञ्चिदालम्बैः प्राणयः कनकप्रभाः” ॥
 आलम्बनं, स्त्री, (आल् + लम्ब + ल्युट् ।) अलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आलम्बनोदीपनाख्यौ तस्य भेदाऽनुभौ स्त्वौ ।
 आलम्बनं नायकादिसलाम्बान् रसोद्भवात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदः ।
 आलम्बः, पुं, (आल् + लभि + घञ् ।) मारयः ।
 गघा । इत्यमरः ॥ (यथा स्मृतिः, “अन्धालम्बं
 गजालम्बं” ।) मेघदूते पूर्वमेघे । ४६ ।
 “आलम्बेयाः सुरमितनयालम्बानां मानविष्यन्” ।
 छंदमन् । कर्त्तव्यम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “कृच्छ्रानामोघधीनां जालानां च खर्यं वने ।

आला

दृष्टालम्बेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोत्रतः” ॥
 स्यार्थः । आलिङ्गनम् । यथा मनुः २ । १०६ ।
 “द्युतश्च अनवादश्च परिवारं तथाऽदृष्टं ।
 स्त्रीया च प्रेक्षायालम्बमुपघातं परस्य च” ॥
 आलम्बा, स्त्री, (आल् + लभि + ख्यत् ।) बघाह्वारं ।
 हननीया । इति वोपदेवः ॥
 आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 अच् ।) मर्हं । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारे १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम नगाधिराजः” नैषधे, “तत्रा-
 मराण्यमरालमराजलक्ष्मी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टालगनामार्था निवसन्त्यालये धिर” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिपत
 भागवतं रसमालयम्” ॥
 आलवारं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + कः ।) तरुमूलभेद्युगार्धस्य लव-
 जलाधारः । चारमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विश्वामित्रो विहङ्गानामालवालाम्पायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलाजवालभृतवारिदर्यणः” ॥)
 आलसः, चि, (अलस + सार्थे अण् ।) अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति द्रिक्प्रकोषः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + अच् ।) अलसस्य भावः ।
 अलसता । तत्पर्यायः । तन्ना २ कौसीर्द्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दता ४ मान्दं ५ कार्यप्रदेवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं । “आलस्यं अमग-
 भांशैर्जायं ऋभामित्वादिहत्” इत्युक्तलक्षणे
 यमिचारिभावभेदः । सृष्टेते ।
 “सुखस्यप्रसन्नित्वं दुःखस्यैवगोचरता ।
 शक्तस्य चाप्यनुसङ्घः कर्मण्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्यः, चि, (अलस एव । अलस + सार्थे अण् ।)
 अलसयुक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ तुन्दपरिच्छेदः ३
 श्रुतिकः ४ अलसः ५ अनुयायः ६ । इत्यमरः ॥
 आलातं, स्त्री, (अलातमेव । अलात + सार्थे अण् ।)
 अलातं । अङ्गारः ॥
 आलानं, स्त्री, (आलीयतेऽल । आल् + ली + ल्युट् ।
 विमामा लीयतेरिवात्त्वम्) । गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अरन्तुदमिवालागमनिवाशस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोददखदहयन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८१ ।
 “गजालानपरिक्षिष्टैरज्जुतैः सार्द्धमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालायुधुमेः” ॥)
 नन्दनं । इति राघवकुटुम्बः ३ रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 आलापः, पुं, (आल् + लप् + घञ् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आमाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “आलापनाप्ये केचित्पु गीतकान्यलिखानि च” ॥)
 आलाप्यः, चि, (आल् + लप् + कर्मणि ख्यत् ।)
 आलापयाम्यः । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्तं, स्त्री, (आलमत्वर्थमावर्त्तते इति आल +
 आ + वृत् + अच् ।) वस्त्रनिर्मितखननं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेरु पाळा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, आलावः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाउ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विश्वेनो ज्ञेयः ॥
 आलावः, स्त्री, आलावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आस्यं सुखं यस्य नाः) ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूयति । आ + अल् भूयणे ।
 अच् इः) वयसा । (यथा कुमारसम्भवे । ५५ ॥
 (“निवाय्यतामालि किमप्ययं वदुः” ।
 पुनर्विवक्तः स्मरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलयति निवापयति जलं । अल वारणे । सर्वधा-
 तुष्य इन् ।) सेतुः । (अस्यतेऽणया । अल् + इच् ।)
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलिः, पुं (आलयति दप्यते समथो भवति । आ +
 अल् + वाङ्लकात् इण् ।) उच्छिक्तः । अमरः ।
 इति शारदाली अमरटीका च ॥
 आलिः, चि, (आल् + अल् + इच् ।) विश्वप्रशयः ।
 निम्नान्तःकरणः । इति मेदिनी ॥ अणर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिङ्गं, स्त्री, (आल् + लिङ्ग + ल्युट् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परस्नेहः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालिः २ स्निधा ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ परिारम्भः ४ परीरम्भः ५ परिच्छङ्कः ६
 संज्ञेयः ७ उपगृह्णं ८ । इत्यमरः ॥ तत्प्रमथा
 यथा । आलोदालिङ्गं १ सुदितालिङ्गं २ प्रेमा-
 लिङ्गं ३ आनन्दालिङ्गं ४ लयालिङ्गं ५ नदना-
 लिङ्गं ६ विवेकालिङ्गं ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिङ्गान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव” ।
 इति माघः ॥ यथा मेघदूते उत्तरमेघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीया प्रियतमभुजालिङ्गोच्छ्रितः” ॥)
 आलिङ्गी, [त्] पुं, (आ + लिङ्ग + इनि ।) आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकाया खामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ्ग + ख्यत्) यवाङ्गतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः ॥ मादोने इति भाषा । यथा शब्दार्थे ॥
 “चतुरङ्गलक्ष्मीनेऽङ्गाम्बुदे चैकाङ्गुले न यः ।
 यवाङ्गतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग च हि वाद्यते” ॥
 आलिङ्गरः, पुं, (आलिङ्गर + अण्) । अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जाला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + अण्) । अलिन्दः । वहि-
 चारप्रकोष्ठः । महान्तरश्यायवेदिका । इति
 राघवकुटुम्बः शब्दरत्नावली च ॥ महैकदेशः । इत्य-
 मरभाषा ॥
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव सार्थे कः) । आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिन्दनं, स्त्री, (आल् + लिम्ब + ल्युट्) मङ्गला-
 शेषनं । आलिपना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पर्यं २ आदीपनं ३ मयदोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

आलु

आलो, स्त्री, (आलि + डीच्) सखी । पत्नी ।
 रुक्मिणी । इत्यमरटीकाया भरतादयः ॥ सेतुः ।
 इति शब्दरत्नावली (अपेक्ष्यै यथा कुमारै ६।१८ ।
 'तोयान्तोभ्रंक्षरालीव रेजे मुनिपद्म्यरा' ॥)
 आलोङ्, स्त्री, (आल् + लिङ् + क्त) धनिष्वां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थान् । इत्यमरः ।
 (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
 'अतिरुदाशीङ्घिश्रेयशोभिगा
 वमुप्रकथेद्य विजन्मिदेश्वरः' ।
 (तल्लक्ष्यं यथा, चिन्तामणिरुद्रम् ।
 'नमिता पूर्वजङ्घा पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 असमो मध्यकायस्य स्यादाशीटस्य लक्ष्यम्' ॥)
 आलोङ्, नि, (आल् + लिङ् + क्त) अश्नति । सुक्तं ।
 इति मेदिनी ॥ (सूत, रघुवंशे, २। ३७ ।
 'सेनान्यामालीङ्घिनवास्त्रास्त्रैः' ॥)
 आलोङ्, स्त्री, (आलीकृ + क्त) । तर्काङ्गां
 स्थलीयु क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाङ्मुरेरे खेला
 इति भाषा । आटीलकमिति क्वचित् पाठः ॥
 आलीनकं, स्त्री, (आलीन + कन्) । रङ्गं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ रं इति भाषा ।
 आलु, स्त्री, (आल् + लु + ड) मेलकः । खनामख्यान-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गणाः । रक्त-
 चिन्तामणिलत्वं । गुरत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं ।
 क्षणदुग्धयुक्तकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥
 आलु, स्त्री, (आलाति । आल् + ला + ड) । सस्य-
 वारिधानिका । घटीभारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । कर्कोरी २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥
 आलु, पुं, पेषकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कासालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 आलुकं, स्त्री, (आलु + स्त्रायै कन्) । मूलविशेषः ।
 आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकं ।
 निर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—
 'प्यालुकं तत् कथितं वीरसेनञ्च ।
 काशालुकप्रक्षालुकहृष्यालुकानि कथ्यन्ते ।
 पिष्टालुकमध्यालुकुरत्नालुकानि यत्नानि' ॥
 काशालुकं काठिन्ययुक्तकटाहः । प्रक्षालुकं श्वेतता-
 युक्तप्रक्षालुः । हृष्यालुकं दीर्घतायुक्तमहाशरीरं ।
 पिष्टालुकं वर्तुलस्यनी । मध्यालुकं मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घस्यनी । रत्नालुकं रसाह्व तरुण्य
 इति च । एषां गुणाः ।
 'आलुकं शीतले सर्वं विष्टम्भ मधुरं गुरु ।
 सृष्टमूत्रममलं रूच्यं दुर्ज्वरं रक्षापित्तनुत् ॥
 कफानिलकरं बल्यं कथं क्तन्यविवर्द्धनम्' ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 ('आलुकानि च सर्वाणि तथा सूर्यानि काष्ण्यां ।
 सिम्भं निष्पीडितरसं खेदाद्यं नातिदोषयम्' ॥
 इति दामटः ॥
 'विदारीकन्दशतावरीविसम्भ्रजान्द्रुक्ताककश्रे-
 कपिष्टालुकमध्यालुकहृष्यालुककाशालुकप्रक्षालु-
 लुकुरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकान्द्रुपम्वीनि' ॥
 'रक्तपित्तहराण्डाः शीतानि मधुराणि च ।
 गुरुणि वृद्धशुक्राणि सत्यवृद्धिकाराणि च' ॥

आव

इति सञ्चतः ॥
 आलुकः, पुं, (आलाति पृथ्वीं कामरोगं वा आल् +
 ला + लु + संज्ञायाम् कन्) कासालुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रेयनागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलुकी, स्त्री, दीर्घाकाररुद्रप्रक्षालुः । अरुहं इति
 नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥
 'रत्नालुकेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी बलक्षत् चिन्धा गुर्वी हृत्प्रनाशिनी ।
 विष्टम्भकारिणी तैले तजितानिश्चिप्रदा' ॥
 आलेख्यं, स्त्री, (आल् + लिङ् + ण्वत्) चिन् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे, २। ६७ ।
 'इति संरम्भियो वासीर्विष्णुलेख्यदेवताः' ।
 'निश्रीधरीपाः सहस्रा हृत्त्विवो
 बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव' । रघुवंशे ३। १५ ।)
 आलेख्यश्रेयः, नि, (आलेख्यं चिन्नेव श्रेयो यस्य सः) ।
 मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १। १५ ।
 'वाय्वायमायो बलिमन्त्रिके-
 मालेख्यश्रेयस्य पितृव्यैव' ॥)
 आलोकाः, पुं, (आल् + लुक + घञ्) । दर्शनं । देखा
 इति भाषा । श्वेतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
 शतके, ४ । ६ ।
 'आलोकाय निश्रास चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
 सह' ॥ मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।
 'शङ्खालोके नरपतिपथे सूचिमेद्यैस्तमोभिः' ॥
 यथा शालुनाले, प्रथमश्लो ॥
 'यदालोके सूर्यं व्रजति सहस्रा तद्विपुलता' ॥
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे, ५० । २४ ।
 'आलोके ददृशुर्धरा नीराशा जीविते यदा' ॥
 वन्दिभाष्यं । कुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥
 (रघुवंशे २ । ६ ।
 'उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
 मालोकशब्दं वयसा विरावैः' ॥)
 आलोकनं, स्त्री, (आल् + लोक् + ल्युट्) । दर्शनं ।
 इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । 'तत्सदासलोकन-
 तत्पराणां,' कुमारसम्भवे २ । ४५ ।
 'भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिनानुभूयते' ॥
 माघे, ११ । ३३ ।
 'व्रजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन' ॥)
 आलोचनं, स्त्री, (आल् + लुच् + ल्युट्) । दर्शनं ।
 विवेचनं । (यथा हेमचन्द्रः, 'रहस्यालोचनं
 मनः' । साख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्वर्त्मकं
 शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 'अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
 बाणमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुभूम् ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेजायादिभिर्यथा' ॥
 'बुद्धावकीयते सापि प्रवृत्तत्वेन सम्मता' ॥
 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमाचमिष्यते व-
 त्तिः' ॥ साख्यकारिका ।)
 आवनेयः, पुं, (आवन्त्या अपत्यं अवनि + ङ्क्) । मङ्ग-
 लघृहः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशी-
 खण्डे १७ अध्याये ।
 'उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूखतोऽयं यथाभवत् ।

आव

परा तपस्यतः शम्भोर्दांक्षायथा विधेयतः ॥
 भागवत्याप्यपतैकः खेदविन्दुर्न होतले ।
 ततः कुमारः संजज्ञे लोहितान्गो महीतलात् ॥
 खेदसम्बर्द्धितः सोऽप्य ध्याया धात्रीसूक्तपया ।
 माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः' ॥)
 आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्थाप्यतेऽच्) । आल् + वप् +
 आधारे ल्युट् ।) इत्यस्यापनपत्रं । भाष्यं । इत्य-
 मरः ॥ सम्भृत्सुरिकर्म । सम्भृत्वीजतन्मुषपनं ॥
 (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।
 'प्रसुरभिः प्रतपेन भूमिरावपने प्रभुः ।
 प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वा सतां चाभ्यागतः प्रभुः' ॥
 'अभिर्हृत्सम्भैष्यं भूमिरावपनं महत्' ॥)
 आवरणं, स्त्री, (आल् + ङ + ल्युट्) । फलकं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ ङल इति भाषा । आच्छादनं । ङाका
 इति भाषा । (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।
 'विचित्राणि च वासन्ति प्रावारावराणां च' ॥
 'सूर्ये तपत्यावरथाय दृष्टेः
 कल्पेत् लोकस्य कथं तमिषा' ॥ इति रघुः ।
 ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
 'स्त्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरण रतः' ॥)
 आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः) । मन्था-
 शक्तिः । यथा । 'सख्योऽपि मेघो वज्रोभव-
 विस्तीर्णमादित्यमण्डलं' अथलोकयिष्टजननयनप-
 थपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं अदि-
 क्षिन्नमपि आत्मानमपरिक्षिन्नमसंसारिणं अर-
 लोकायिष्टबुद्धिमिधायकतयाच्छादयतीव तावृषं
 सामर्थ्यं' ॥ इति वेदान्तः ॥
 आवर्तनं, स्त्री, (आल् + ङ + घञ्) । मात्तिकाघातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्तनं । चक्राकारि-
 ष्टमर्थः) ॥
 आवर्तनं, पुं, (आल् + ङ + घञ्) । जलभ्रमः । इत्य-
 मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
 'द्यपि तमावर्तनमनोऽज्ञानभिः' ॥)
 चिन्ता । आवर्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनाथक-
 चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः इति पुराण-
 ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
 'जातं वंशे भुवनविदिते एष्कारवर्चकामास' ॥)
 राजावर्तनमोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते ।
 आवर्त्त + क् + क + डीच्) । जलाविशेषः । अत्र-
 तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । लिम्बु-
 किनी २ विभाण्डी ६ विषाणिका ४ रङ्गलता ५
 चम्भेरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 आक्षत्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।
 भ्रूवदन्तिकाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तनं, स्त्री, (आल् + ङ + ल्युट्) । दुग्घादिर-
 लोचनं । आषोटाण इति भाषा । धातुत्रयश्च
 इवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गजान इति भाषा
 सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थित्यायाः पूर्वदिगम
 नारम्भकालः ॥ 'आवर्त्तनात् पूर्वार्धे सपरार्धे
 सतःपर' इति स्मृतिः ॥

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।)
 धातुमन्त्र्याववायार्थमन्त्र्याचं । सुक्ती इति भाषा ।
 तत्पर्याय । तेजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूषः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आवर्त्तनमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः ।) राजा-
 वर्त्तनामोपरलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्त + इति + डीप् ।) अज-
 श्रुक्तीः । इति रत्नमाला ॥
 आवर्हितः, त्रि, (आङ् + वृह् + क्तः ।) उन्मलितः ।
 उत्पाटितः । इति हेमचन्द्रः ।
 आवलिः, स्त्री, (आङ् + वल + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः ।
 इत्यमरः ॥
 आवली, स्त्री, (आङ् + वल + इन् + डीप् ।) आ-
 वलि । इत्यमरः ॥ (यथा अमरशतके ३ । “आ-
 लोनामलकावलीं विलुलितां विभ्रञ्चलकुण्डलं” ।
 “दिनावलीयान्निशाकरांशुभिः” । इति माघे
 १ । २५ ।)
 आवल्यं, स्त्री, (अवल + यञ् ।) अवलस्य भावः
 दौर्बल्यं ॥
 आवश्यकं, त्रि, (आवश्य + मनोश्चादित्वाद्भ्य् । अय-
 यानां भमाच्च इति टिलोपः ।) अवश्यकस्यै ।
 नैश्चयिकं । उचितं । यथा । “अथोरावश्यके ।
 उवर्त्तान्तादावश्यकेऽप्ये च्याह स्यात्” । इति सुग-
 नोभयान्तरयं । किञ्च । आवश्यकपर्णादिक्रियमा-
 नस्य गित्यनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व ।
 (यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
 आविरोधाद्विनिर्मितः”)
 आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
 आङ् + वस + अथच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (वसतिस्थानं । विभ्रामस्थानं । अग्निगृहं । अग्नि-
 शोभस्थानं ।
 रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहः” ।
 मनुः । ३ । १०७ ।
 “आसनावसथौ श्रय्यामनुग्रज्यामुपासनम्” ।)
 आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अथि-
 क्रयो अथच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
 लामे “अस्ति सप्तकाभिधानायां नगर्थी परि-
 ब्राजकावसथः” ।) आर्याकोशः । आर्याच्छन्दसो
 ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 आवसितं, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्
 आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधार्वा । इति
 भरतः ॥ बह्वक्षितधार्वा । इति सुभूतिः । सम्मन-
 धाम् । इत्यमरः । तत्पर्यायः ऋजं २ । इत्यमरः ॥
 आवहः, पुं, (आभिसुखेन वहतीति । आङ् + वह् +
 अथच् ।) सप्तवासकगतववासुविशेषः । स च
 भूवायुः । इति पुराणज्योतिषे ।
 (यथा, मनुः, ८ । १४७ ।
 “नो सुखयोतिरादित्यौ नन्दो हस्तिपाकथा ।
 विचक्ष्योतिः सत्कथ्योतिर्व्यातिशयान् स्वन्व आ-
 वहः” । इति प्रापकः । जनकः यथा मनुः,—
 “ससुखभेद्याहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” ।
 रघुवंशे १०।५, “सोश्रवणा भर्तुरसत्सबाहः” ।)

आविः

आवहमानं, त्रि, (आङ् + वह् + श्राणच् ।) क्रमा-
 गतं । (परम्परागतं, आरावाह ।)
 आवाधा, स्त्री, (आ सम्बन्ध वाधा ।) दुःखं । पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-
 रज्जुनिक्षेपेय यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति
 शोभावती ।
 आवापः, पुं, (आ वपन्ति यल्लमत्र । आङ् + वप् +
 घञ् ।) आसवालं । इत्यमरः । वलयः । (यथा
 महाभारते १४ पर्वाय ।
 “मोहात् पपात गाश्रीवमावापं च करादपि”)
 शृजु चिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे ।
 २८८ ।
 “तन्नावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिलता”)
 पानभेदः । इति हेमचन्द्रः । भाखवपनं । परिच्छेपः ।
 इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः । पात्रं ।
 इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ।
 आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आङ् + वप् +
 कर्मणि घञ् + संज्ञाया कन् वा ।) वलयः ।
 इत्यमरः ॥
 आवापनं, स्त्री, (आवाप्यते, जेनेति आङ् + वप् +
 णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
 तौत् इति भाषा ।
 आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृदयेष्वा । इत्य-
 णादिकोषः । दोकान हाट्वालि इत्यादि भाषा ।
 आवाल, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आसवाल ।
 इत्यमरः ॥ (वाणकममिथाय इत्यर्थे ।) वाणक-
 पर्यन्तम् ॥
 आवाल्यं, स्त्री, (वास्यात् आ आवाल्यं पर्यन्तार्थे-
 ऽय्ययीभावः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं । (यथा धर्म-
 विवेके,— “आवाल्यादसती सती सरपुरीं कुन्ती
 समारोहयत्” ।)
 आवासः, पुं, (आ नसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् +
 अधिकरणे घञ् ।) गृहं इति हेमचन्द्रः । (यथा
 गीतगोविन्दे । ४।२० ।
 “आवासो विपिनार्यते प्रियसखीमाणां वि जा-
 नायते” ।)
 आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-
 ह्वानं । निमन्त्रणं । यथा,—
 “प्रतिमास्थानैस्वपसूनी नावाहनविसर्जने” ।
 इति । विनायकादीना व्याहृतिभिरावाहनमाह
 मत्स्यपुराणं ।
 “विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्याहृतिभिरुचैवाशुक्रमारकौ” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥ आवाहनीसुत्रा मुद्राशब्दे
 द्रष्टव्या ।
 आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽवया । आङ् + वह् +
 णिच् + करणं ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
 “हस्ताभ्यामङ्गुलिं बद्धनामिकासूत्रपर्यायोः ।
 अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा आवाहनी स्यात्” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रं ॥
 आविः, [स्] अ, (अवते । उख्शब्दे + इट् ।) प्राका-
 र्यम् । प्रस्फुटनं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ॥

आह

आविकः, पुं, (अविना मेघलोम्ना कृतम् इति अवि
 + ठक् ।) कन्ध । इति हज्जायुधः । (त्रि, मेघ-
 लोम्ना निमित्तं, । २।७२
 “वसोरत्नायुधेयं शक्योत्तौमाविकानि च” ।
 मेढीदुग्मं । यथा वैयकं,—
 “आविकं लवणं खादु खिभोष्यं चाधरौप्रयत् ।
 अहृद्यं तपयं केश्ये मुकपित्तकफप्रदम् ॥
 गुरु काशेऽनिलोद्भूते केवले चाविके वरम्” ।
 इति ।)
 आविभ्रः, पुं, (आङ् + विभ्र + क्तः ।) आविभ्रः । कर-
 मर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पात्रि आमना
 इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (उद्भिधः
 उल्कयितः ।)
 आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः ।
 देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—
 “वदा मे भगवा भ्यावो दयासिन्धुर्जगद्गणः ।
 भक्तानामनुकम्पयां यथाविर्भावसिद्धिम्” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वाण्ये २ अ-
 ध्यायः ॥
 आविर्भूतः, त्रि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः ।
 अधिष्ठितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्णः । प्रादुर्भूतः ।
 आविर्भावविशिष्टः । यथा,—
 “उभक्ष्ये पृथ्वक्षके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यं तियौ ।
 कथे कर्कटेके पुनर्वसुदिने मेयं गते पृथग्वि ।
 निर्दग्धुं निशिखाः पलाशसमिधो मध्यादयोध्याये-
 रातिर्भूतमभुदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मङ्गः” ॥
 “तत्राष्टम्या भद्रकाशी दक्षयज्ञविशिष्टौ ।
 आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ॥
 (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।
 “आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटप्रतीयते”)
 आविष्कृतः, त्रि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
 शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, षष्ठांके । “आविष्कृतं
 कथाप्रावीण्यं बन्धेन”)
 आविष्टः, त्रि, (आ + विश + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
 भूतादिप्रस्तः । इति त्रिकाश्रयः । आविष्टयुक्तः ।
 निविष्टः ॥ (उपहतः । यथा कामन्दकः,
 “आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा” ।)
 आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) षड्यु ।
 प्रागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।
 यथा,—
 “चन्दनागुक्कसूरीकुङ्कुममवसंयुतं ।
 आवीरचूर्णं बर्धिर म्हावतं परमेश्वर” ॥
 इति अश्ववैतं श्रीछायणस्मृत्ये ८ अध्यायः ॥
 आवुकः, पुं, (अवति रत्नवृत्ति । अ + वाङ्मलका-
 द्यु + कन् ।) नाथोक्तो प्रियः । इत्यमरः ॥
 आवट्, स्त्री, (आङ् + वृत् + णिप् ।) अलुक्रमः ।
 परिपाटी । इत्यमरः । (प्रकारः । जातकम्पारि-
 क्षिणाकलापः । यथा मनुः, १।२८८ । २।६६ ।
 “अनवेवाहता काथे भिष्टनिर्घणं सुते” ।)

आश्रं

“अमनिका तु कार्येयं स्त्रीगामाहृदशेषतः” ॥
आहृतः, चि, (आहृ + हृ + क्तः ।) कृतावरणः ।
तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ श्वीतम् ४
बद्धम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, प्रादृतं,
आकीर्णं । “वर्षभेदः, स च प्राक्ष्यादुद्राजासीयायां
जातः ।)

आहृतः, चि, (आहृ + हृत् + क्तः ।) कृतावरणः ।
आहृतः । इत्यमरटीका ॥ (अभ्यस्तः, क्रमवैप-
रीक्षेण स्थापितः, प्रतिनिलतः, पलायितः, उद्व-
र्तितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरपरिते,
“स कृत्वञ्च एव सन्दर्भोऽस्माकमाहृतः”)

आवेगः, घृ, (आहृ + विञ् + घञ्) । तरा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—

“आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजगिते श्रद्धना-
मादियोगो वातात् प्रांशुपदिग्धस्वरितपदगति-
वर्षेण चिच्छिताः” ॥ यथा अमरशतके ८, ३ ।
“आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णोऽस्थितस्त-
व्यात्” ॥)

आवेगी, स्त्री, (आहृ + विञ् + घञ् + डीप्) । उद्व-
हारकहृदः । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या गुणादयो उद्वहारकशब्दे प्रथयाः ।)
आवेदनं, स्त्री, (आहृ + विद् + ल्युट्) निवेदनं ।
(विद्यापनम् ।)

आवेशः, घृ, (आहृ + विश् + घञ्) । अहङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोयः ३ ।
उपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
रोगः । तत्पर्यायः । भूलसञ्चारः २ भूतक्रान्तिः ३
ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
अभिनवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
“तस्मै स्नायावेशविवर्जिताय”)

आवेशनं, स्त्री, (आविशतेऽस्मिन् । आहृ + विश् +
ल्युट्) । शिष्यशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
“कीर्त्तिसान्ध्यास्थानि कावकावेशनानि च” ।
(भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“मनःक्षेपस्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः”)
प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोषः । इति धरणी ॥
परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

आवेशिकः, चि, (आवेशं संरम्भः प्राप्तः । आवेश +
ठञ्) । आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
असाधारणं । तत्पर्यायः । असाधारणं २
प्रातिष्ठितं ३ । इति शिवाखण्डशेषः ॥

आवेष्टकः, घृ, (आहृ + वेष्ट + लृच्) । प्राधीरादिः ।
इति हलायधः ॥ पौषिण वेष्टा इत्यादि भाषा ॥
नाकोषनं, स्त्री, (आहृ + वध् + ल्युट्) । आनम् ।
बुद्धिः ॥

आशंसा, स्त्री, (आहृ + शन्श् + अच् + टाप्) ।
इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
(रघुवंशे, १२।४४ ।

“निर्वधे विजयाशंसं चापे कीताश्च जज्ञे” ॥)
आशंसिता, ङि, (आहृ + शन्श् + ङच्) ।
आशंसकान्तं । आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आश्रि

आशंसः, चि, (आहृ + शन्श् + उ ।) आशंसिता ।
इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥

आशस्तः, चि, (आहृ + शक् + क्तः) । सम्यक्प्रक्षि-
विश्रिष्टः ॥

आश्रद्धा, स्त्री, (आहृ + श्र्क् + च् + टाप्) । भयं ।
प्राप्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संश्रयः, वितर्कः) ।
श्राकुन्तले, प्रथमाद् ॥

“नद्याश्रद्धा हरिश्शश्रवो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।

“तत् श्रुत्वा विगताश्रद्धासामकारणदुषिताम्” ॥
आश्रयः, घृ, (अश्रय + सार्थे अण्) । अश्रयहृदः ।
इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आश्रयः, घृ, (आहृ + श्रोड् + अच्) । अभिप्रायः ।
पनसहृदः । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
विभवः । किम्यचानः । चेतः । अजीर्णं । कौष्ठ-
गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अदृष्टं । इति
कुशमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्-
सागरे, १२ तरङ्गे ।

“तच्चान्कोकाश्रयं बुद्धा तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।

“अहमात्मा गुडाकेशे सर्वव्युत्पत्तये स्थितः” ।
“आश्रयाः सप्त” ॥ “आश्रयास्तु वाताश्रयः पित्ता-
श्रयः श्लेष्माश्रयो रक्ताश्रय आमाश्रयः पक्षाश्रयो
मूत्राश्रयः स्त्रीया गर्भाश्रयोऽष्टमः” इति । सुश्रुतः ॥)

आश्रयाश्रः, घृ, (आश्रयतेऽनेवाश्रयः । यरच् ।
आधारः । तमन्नाति । कर्मस्थण्य) । आश्रयाश्रः ।
अभिः । इत्यमरटीकायां खानो ॥

आश्रयः, घृ, (आ श्रयाति श्रुं हिंसायां + पचाद्यच्) ।
अभिः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥

आश्रा, स्त्री, (आ समन्तात् अयुते व्याप्नोतीति ।
आहृ + अयू + पचाद्यच् + टाप्) । दीर्घाकाङ्क्षा ।
आयता ढङ्गा । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
“आश्रा नाम नदी मनोरथजला ढङ्गात्तरङ्गाकुवा” ।
दिव् । इत्यमरः ।

वासवाश्रासुखे भाति इन्दुखन्दनविन्दुवत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । खनामखाता
दन्तप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
“श्रीर्द्धितिल्लया कीर्त्तिराश्रा मेधा च सुव्रता” ॥)

आश्राणः, घृ, आधाढमासः । त्रितनां पलाशदण्डः ।
इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥

आश्राणः, स्त्री, पूर्व्यापादानचर्चं । उत्तराषाढा च ॥
आश्राणुरसम्भवः, घृ, (आश्राणुरात् सम्भवो यस्य)
भूमिजगुम्भकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आश्रावन्धः, घृ, (आश्राया वन्धः । गच्छीतु) । समा-
न्नासः । (निघट्टे,—

“आश्रावन्धः कुसुमसदृशं प्रायशील्यङ्गनाना ।
सद्यः याति प्रथमि हृदयं विप्रयोगे कथञ्चि” ॥)
प्रयाश्रा । सकंटाजालकं । माकङ्गसार जाल इति
भाषा । इति मेदिनी ॥

आश्रितं, चि, (आहृ + अश् + क्तः) । अश्रितं । सुक्तं
इति जटाधरः ॥

आश्रितङ्गवीनं, चि, (आश्रिता भोजित गावा यत्र

आश्रु

अश्रुद्धाश्रितङ्गवचमिति खः । निपातनात्
पूर्वस्य सुम्) । आश्रिताङ्गवीनं । गावो यथाश्रिताः
पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाये ४र्थ सर्गे ।
“ह्रित्वाश्रितङ्गवीनानि फलेर्यथाश्रितम्भवम्” ॥)
पूर्वे ये स्थाने गह्र चरित्याह्ने इति भाषा ।

आश्रितम्भवं, स्त्री, (आश्रित + भ्रु + खच् + सुमा-
गमः) अन्नादि । दृमो षु । इति मेदिनी ॥ (यावता
अन्नेन अतिथ्यादिः भोजितः दृमो भवति तावत्
अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाये ४र्थ सर्गे,—

“ह्रित्वाश्रिताङ्गवीनानि फलेर्यथाश्रितम्भवम्” ॥)
आश्रिता [ङ्] चि, (आ अश्रातीति । आ + अश् +
टच्) । बद्धभोजनशीलः । अतिश्रयभोक्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

आश्रिरः, घृ, (आ + अश् + किरच्) । राक्षसः ।
अभिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभादिरुचिः ॥
(सुख्यैः ।)

आश्रीः, [स्] स्त्री, (आहृ + श्रास् + क्तिप् + उप-
धाया इत्वम्) आश्रीर्त्विदः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
उद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
प्रार्थनं, अभीष्टद्विप्रार्थनं । यदुक्तं,—

“वात्सल्यात् यत्र मायेन-कनिष्ठस्याभिधीयते ।
इष्टावधारकं वाक्यमाश्रीः सा परिकीर्त्तिता” ॥
यथा, कुमारे ७।४७ ।

“तस्मै जयाश्रीः सख्ये पुरस्तात्” ॥)
आश्री, स्त्री, (आहृ + अश् + अच् + डीप्) । चिता-
शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ [इति विश्वविद्या ॥

“आश्री तासुगता दृष्टा तथा दृष्टो न जीवति” ।
आश्रीर्त्विदः, घृ, (आश्रिवो वादः गच्छीतु) । आश्रीर्व-
चनं । मङ्गलप्रार्थना । (यथा, मनुः । २।३२ ।

“मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाश्रीर्त्विदाभिधानवत्” ॥)
आश्रीविषः, घृ, (आश्रिधि दंष्ट्राया विषमस्य सः
पृथोदरादित्वात् साधुः) । मयः । इत्यमरः ॥

रघुवंशे,— ३।५७ ।
“गुरुद्वाराश्रीविषभीमदर्शनैः” ॥

आश्रुः, घृ, स्त्री, (अश्रु + उण्) । प्रादुर्गतकालसमुद्भव-
धान्यं । आउश् इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रीहिः
२ पाटलः ३ । अस्व गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
अस्त्वत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुणवच्च । इति
राजवल्लभः ॥

आश्रु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रुद् आगौ उण्) ।
श्रीत्रम् । द्रुतम् । (यथा श्राकुन्तले १ अङ्के ।
“तदाश्रु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ॥)
सत्त्वगामि चेतु चि । इत्यमरः ॥

आश्रुगः, घृ, (आश्रु श्रीर् गच्छतीति । आश्रु + गम
+ ङ) वायुः । बाणः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
“रावणस्यापि रामान्तो भित्वा हृदयमाश्रुगः” ॥)
श्रीभ्रगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
“विनीतेस्तु श्रमेन्नित्यमाश्रुगैर्लक्ष्यान्वितैः” ॥

आश्रुपत्रो, स्त्री, श्रद्धाकीलता । इति रत्नमाषा ॥
आश्रुत्रीहिः, घृ, (आश्रुः त्रीहिः) । आश्रुधान्यं । इत्य-
मरटीकायां भरतसुजटौ ॥

आश्र

आश्रयुक्तवि, पुं, (आ समन्तात् श्रोतुमिच्छति । आङ् + श्रृ + सन् + चनि ।) अश्रिः । इत्यमरः । (यथा कादम्ब्यां,—“मन्त्रपूतानि हवीषि प्रति-
यच्छति एतन्मोक्षा आश्रयुक्तविः”) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तिः ।
आश्रुजुटी, [नू] पु, पर्वतः । इति शब्दमाला ।
आश्रय्ये, स्त्री, (आङ् + चर् + एत् + सृट् निपा-
तनात् ।) अपूर्वम् । तत्पर्यायः । विष्णयः २ अङ्गत्वं
३ चित्रं ४ । इत्यमरः । (यथा, रघो १६।८७ ।
“गन्धोदयं तदनु वदधुः पुण्याचार्य्यमेवाः”) ।
आश्रयनः, पुं, (आश्रान् + अच् ।) अश्रयः । सूख-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अश्रयि प्रस्तरे
भवमित्यर्थं आश्रयन् + अच् । शिलाभववस्तुनि
त्रि । यथा भट्टो ४ । २६ ।
“यश्चापमानश्रयणस्थं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्”) ।
आश्रमः, पुं, स्त्री, (आङ् + श्रम + घञ् ।) श्राद्धोक्त-
धर्मविशेषः । आश्रमन्ति खं खं तपश्चरन्त्यत्र ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं
३ सन्यासः ४ । इति स्मृतिः । ब्रह्मचारी । गृहो ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः । मुनीना वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी । (कनियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थमिक्षुका-
श्रमाविव, युद्वत् । महाविष्णुव्यतन्त्रे ।
“गार्हस्थ्यो भेदुक्तश्चैव आश्रमौ द्वौ क्वौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयशः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनम्”) ।
आश्रमिका, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्ताः ।
इति शब्दरत्नावली ।
आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञां सभ्या-
दिषु युक्तान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः । व्यप-
देशः । (यथा, मनु २।१२ ।
“शेवमन्येन ते मूने हेतुश्लाश्राश्रयद्भिः” ।
सामीप्यः । आश्रयः । इति ऋषिः । (यथा,
शान्तिप्रवक्त ४।६ । “वासो वल्कलमाश्रये गिरि-
गुहा श्रेया लतावल्ली”) ।
गृहं । इति जेमचन्द्रः । अश्रयणं । अश्रयणम् ।
(यथा, मनु ७।७२ ।
“नीर्याद्यान्याश्रितास्तेषा मृगगर्जाश्रयास्तराः”) ।
राज्ञा तन्निर्वाणो यथा,—
“अश्रितो यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छ्रियमानो बलिना आश्रयेत् बलसत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्भूवा ॥
ददत् बहं वा कौर्यं वा धूर्तिं वा धृत्तिसम्भवा ।
आश्रयेदभियोक्ताः समाश्रयगुणाश्रित्वं ॥
वीतयसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपापतिभिरापागाः ॥
अश्रयश्रियममसं देवपरं साहस्राक्ष परिहीनं ।
प्रमदेव उद्वर्षति नेच्छन्तुपगूहितुं कलना ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्दयशः ।
वस्मात् सर्वापघाशुद्रमुत्साहं नियमाश्रयेत् ॥
अमर्षश्चैव श्रौथ्यश्च शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्र

तत्त्वमैवि प्रवीणत्वमित्युक्ताः । इत्युक्ता मताः ।
असनन्यागमदाय मनुक्ताः नो महीपतेः ।
वामदानदण्डमेवा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विप्रश्चितः ॥
खवन्निवास्तं त्राचा सामोपायं समाचरेत् ।
तुर्लभं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रात्परोधसं ॥
यथाबलं प्रकुर्वीत दुष्टदण्डनिपातनं ॥
इति युक्तिरुक्त्यतरो १ अध्यायः ॥
आश्रयाश्रः, पुं, (आश्रयनाधारमपि अत्राति यः
आश्रय + अश्र + कर्मणि उपपदे अच् ।) अश्रिः ।
(यथा, हितोपदेशे २ ।
“दुष्टतः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविद्वद्भ्ये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुर्वते नाश्रयाश्रयत्”) ।
चित्रकदम्बः । इत्यमरः ॥
आश्रयाश्रः, त्रि, (आश्रयं स्थानम्बनस्थानमपि अत्राति
यः । आश्रय + अश्र + अच् ।) आश्रयनाश्रकः ।
आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥
आश्रयं, त्रि, (आ सम्यक् प्रयोति वाक्यं यः । आङ्
+ श्रु + पचाद्यच् ।) वचनश्रितः । इति मेदिनी ॥
कथार भाष्य इति भाषा ।
(“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽन्यत्
सङ्गवस्तु निधनामानाश्रयः”) ।
इति रघुवंशम् । १।६।८६ ।
आश्रवः, पुं, (आङ् । श्रु + अच् ।) अङ्गीकारः ।
क्षेपः । इति मेदिनी । दोषः । इति जेमचन्द्रः ॥
आश्रिः, स्त्री, (आश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः ।
कोशः ॥
आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः ।
प्रदद्यागत । न्यायमते परमागवाकाशादिनिय-
त्रयमिन्द्रसंवेद्यगाणां आश्रितत्व साधर्म्यं ॥ (अव-
लम्बितः, अनुवृत्तः, आधेयः, अश्रितः, वशवर्ती ॥)
आश्रुतः, त्रि, (आङ् + श्रु + क्तः ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥
आश्रिषः, पुं, (आङ् + श्रिष् + घञ् ।) आश्रितृन् ।
इति हलायुधः । (सिधदृते, पूर्वमेव ३ ;
“कण्ठाश्रिषप्रणयिनि जने किं एनदूरसंस्थे”) ।
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक-
रणं ॥ (अश्रिषा एव । अश्रिषा + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) अश्रिषा । अश्रिषान्नाश्रसम्बन्धिनि, त्रि ।
(यथा, तैत्तिरीयसंहिताया ४।४।२ । १ ।
“अश्रिषान्नाश्रं सर्पा देवता”) ।
आश्रं, स्त्री, (अश्रानां समुच्च । अश्र + अच् ।) अश्र-
रुद्धं । घोटकसमूहः । इत्यमरः । (अश्रस्य भावः
कर्म वा ।)
आश्रय्यं, स्त्री, (अश्रय्यस्य इदम् । अश्रय्य + अच् ।)
अश्रय्यरुद्धप्रकं । इत्यमरः ॥
आश्रयपालिकः, पुं, (अश्रयपालस्यापत्यम् । अश्रयपाल +
ठक् ।) अश्रयपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥
आश्रययुजः, पुं, (आश्रययुजी पूर्वमेवा विद्यतेऽस्य । आश्र-
ययुजो + अच् ।) आश्रयमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्रयसम्बन्धिनि त्रि ॥ (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“अश्रययुजे मासि सुव्यम् पूर्वमेव चित्तम् ।
पूर्वमेव विव वसति प्राक्तमूलपक्षानि च” ॥
आश्रययुजी, स्त्री, (अश्रययुजा युक्ता पूर्वमेवासी । अश्र-
युज् + अश्र + ङीप् ।) आश्रयिनी पूर्वमेवा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आश्रयासः, पुं, (आङ् + श्रय + घञ् ।) निर्दयितः ।
आश्रयासिपापरिच्छेदः । इति मेदिनी । आश्रा-
प्रदानं (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं
दानम्) । उत्तराचरिते, वहाङ् ।
“आश्रयासहेहभक्तो नामेकमासम्बन्धं महत्” ॥
आश्रिदः, पुं, (अश्रिनीनक्षत्रयुक्ता पूर्वमेवासी यत्र
मासे सः । अश्रिनी + अश्रम् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतवर्षमासः । रवेः कन्याराशिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इयः २ आश्रययुजः ३ । इत्य-
मरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातपर्वनं ।
“राज्ञां प्रियः काश्यकलाविदग्ध-
स्याहर्भर्गमाश्रयुतोऽष्टयुजिः ।
सुखी वदान्यो ब्रह्मभानश्रीो
भक्तो भवेदाश्रिनमासजन्मा” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
आश्रिनैवौ, पुं, (अश्रिन्या अपत्ये । अश्रिनी + ठक् ।)
अश्रिनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्रौ गङ्गु-
सहदेवनाम्नौ, अश्रिनीकुमारजातत्वात् तयो-
स्तथात्वम् ॥)
आश्रिणं, त्रि, (अश्रिनैकाहिवातिश्रयते । अश्रस्यैका-
हृगम् इति खच् ।) यदन्तं रक्तेनाश्रेण रक्तेन
दिनेन गन्धते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक
दिने यावार पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढ्या नक्षत्रेण युक्ता पूर्वमेवा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति
अच् ।) पलाशप्रदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखावादादयं मश्रदखयोरित्यण् ।
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवेः
मिथुनाराशिस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्यतर-
नक्षत्रयुक्ता पूर्वमेवासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
युचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातपर्वनं ।
“अश्रयजल्यो प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।
बह्व्ययो मन्दरुताग्रवः स्था-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ त्रितिनं पलाशप्रदण्डः ।
“अथाजिनाषाढप्रदः प्रभववाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा” ॥
इति कुमारः । ५।३० ।
मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥
आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + खाद्ये
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढपर्वः, पुं, (आषाढ + पर्व + अच् ।) बङ्गु-
पर्वः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥
आषाढा, स्त्री, पूर्वोत्तराषाढान्तर्गतः । उत्तराषाढा-
न्तर्गतः । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आभादाभूः, षं, (आभाज् + भू + क्तिप्) मङ्गलग्रहः ।
 इति ज्ञेयचन्द्रः ॥
 आषाडी, स्त्री, (आषाडस्य इयं) आषाड + अय +
 डीय । आषाडमासस्य पूर्व्यामा । इति मेदिनी ॥
 आश्रु, स्त्री, (अश्रुते प्रायोवीति अश्रु + ङन् ङङिश्च) ।
 आकाशं । इत्युगादिकोषः ॥
 आस, जि छ ल उपवेशने । (अटा०-आत्म० अक०-
 स्यट्) । इति कविकल्पद्रुमः । विद्यमानतायां ।
 इति वट्टीका ॥
 ("आसने भगवान्नामो स हैमिर्मुनिपुङ्गवैः" ।
 इति रामायणे १ काण्डे) जि आनिताऽस्ति । ल ड
 ध्यान्ते सिंहासने ङपः । विद्यमानतायामप्ययं ।
 आकाशमास्ते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
 सन्धुपवेशने । आसौ । यथा रघुवंशे, ११, ५२ ।
 "वीरासनैर्धौनवृषामृषीणा-
 मनी समध्यासितवेदिमध्याः" ।
 (यत्नु) मध्यादुपवेशने । यथा रघौ, २०, ४ ।
 "तमनिकन्धस्त्वविप्रदीपा-
 रन्वास्य गोता गृह्णोसहायः" । इति ।
 उपासनायां । यथा रामायणे,—
 "तलन्धोरोत्तरानङ्ग सन्ध्यामन्वाय पश्चिमाम्" ।
 इति ।
 (अग्नि) अर्धासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भाषे ।
 २।४२ ।
 "विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते" ।
 इति ।
 (उग्र) समीपवेषने । यथा मनुः, ४।१५४ ।
 "क्ष्माञ्जलिखपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽल्पियात्" ।
 इति ।
 ब्रह्मण्डलस्य गुरुसमीपमासीत इति वट्टीका ॥
 उपासनायां । यथा,—
 "मन्वावेश्य मनो ये मा निव्ययुक्ता उपासते" ।
 इति गीताया १२, १ । सेवने । यथा,—
 "उपासते ये गृह्णन्त्याः । परपाकमबुद्धयः" ।
 इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवने इति
 वट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति
 + सम्) प्रतिदन्धितयावस्थाने । "कोऽन्यः प्रति-
 समासित कालान्मन्त्रमामृतैः" इति भारतम् ।
 इत्यादि ।)
 आसः, षं, (अस्थाने शरा अनेनेति । अश् + क्तणे
 घञ्) धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसक्तः, जि, (आङ् + सङ्ग + क्तः) । आसक्तिवि-
 शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसिद्धः १ । इत्य-
 मरः ॥ (विषयान्तरपरिहृद्दिण्य सर्वदा निविष्टः ।
 यथा, किराते १९, १३४) ।
 "अचक्षासासनी मुद्रा वामशीला हि जन्तवः")
 आसक्तः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्त) । निवृत्तं । सततं ।
 अविरतं । इति जटाधरः ॥
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) । आसुररक्तिः ।
 आसङ्गः ॥
 आसङ्गः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + अच्) । अनवरतं ।
 निवृत्तं । सततं । तद्यत्ने जि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारः १।५।
 "न सट्पदश्रेयिभिरैव पङ्कजं
 सश्रवणासङ्गमपि प्रकाशते") ।
 तुवरी । सौराष्ट्रमत्तिका इति यावत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ आसक्तिः । (यथा, गीतायां ४।२०
 "यज्ञा कर्मप्रसासङ्गमित्यदतो निराश्रयः") ।
 आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + डीय्) । अक-
 वातः । वातधमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्
 यिथा वातास इति भाषा ।
 आसत्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) । सङ्गमः ।
 लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
 यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।
 "वाक्यं स्यादयोग्यताकाङ्क्षासत्तिः पदोऽर्थः" ।
 आसत्तिर्बुद्धविच्छेदः" इति तट्टीका ।)
 न्यायमते पदसङ्गिधानकारयं । यत्पदार्थस्य यत्प-
 दार्थेनान्योऽपि द्धितस्त्वयोव्यवधानेनोपस्थिति-
 कारयं । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
 अधिकरणे + स्यट्) । पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
 भाषा । हस्तिस्वदेशः । यत्र महामात्रो निव-
 सति । विजिगीषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
 मरः ॥ याचानिवर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
 योगस्य ढत्वोद्योगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
 यादिसंस्थानविशेषः । यथा,—
 "पद्मासनं खलिकाख्यं भद्रं वचासनं तथा ।
 वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" ॥
 तेषां क्रमः ।
 "ऊर्ध्वोरपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।
 अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां स्युक्त्रमात्तथा ॥
 यद्भासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम्" ॥ १ ॥
 जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 अङ्गुकाथो विशेषमन्त्री खलिक तत् प्रचक्ष्यते ॥२॥
 सीमन्याः पार्श्वयोर्न्येष्टेऽङ्गुलफयुग्मं सुमिच्छसम् ।
 उषगाद्य पादपार्थिव्यं पाणिभ्यां परिवन्धयेत् ॥
 भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकसिपनम् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वैः पादौ क्रमान्नायेत् कृत्वा प्रथमङ्गुलाङ्गुलो
 करो निदध्यादास्यात् वचासनमनुत्तमम् ॥ ४ ॥
 एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथैतरम् ।
 अङ्गुकाथो विशेषमन्त्री वीरासनमितीरितम् ॥५॥
 इति तन्त्रसारः ॥ अन्यथा ॥
 "आसनानि कुलेभ्योऽपि शयन्तो जीवजन्तवः ।
 अतुरप्रीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥
 आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्यत्वं ह्यमुच्यते ।
 एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्" ॥
 इति निरुक्ततन्त्रम् ॥
 अङ्गारासनानि बन्धुशब्दे अष्टयाणि ॥
 उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।
 श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 "उपचारान् प्रवक्ष्यामि श्रेया बोद्धव्यं मेरुम् ।
 यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तिः ॥
 आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दासजनेव त्रा ।
 यच्छं वा चार्धमं कौशं मध्यमस्त्वोपरि चनेत् ॥

आस

पौष्यासनं यद्विहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् ॥
 निवेशयेत्तदा पद्मे विपुलं दारि चोत्सृजेत् ।
 पौष्यं पृथ्वीधरचितं कुण्डसुखादिसंयुतं ॥
 अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य मेरुव ।
 यद्दाससमुद्गतमासनं मख्यं शुभम् ॥
 नोऽत्रायं नातिविलीयं मासनं विनियोजयेत् ॥
 अन्यदाख्यद्वेषापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥
 सकयटकं क्षीरयुक्तं दास्यदासविवर्जितम् ।
 चैत्यप्रदानसंभृतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥
 वाक्चनं कोषजं फालं वस्त्रमेतत्पर्यं मतम् ।
 रोमजं कम्बुखच्चैव तदनेन चतुष्टयम् ॥
 अनेन रचितं दद्यादासनं चैष्टभृतये ।
 सिंहायान्नतरुणां क्लगस्य महिषस्य च ॥
 गजानां तुरगाणाञ्च क्लृपासारस्य चर्मेण ॥
 ह्यमरस्यथ रामस्य मृगाणां नवमेदिनाम् ॥
 चर्मैभिः सव्यदेवानामासनं प्रीतिदं स्रुतम् ॥
 वास्तुप कन्धवं श्रुतमासनं देवतुष्टये ।
 राज्ञ्यं चार्धमं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ॥
 यद्भासनं कुण्डमयं तदासनमुत्तमम् ॥
 सर्व्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यथात्मनाम् ॥
 योगपीठस्य सङ्ग्रहमासनं स्थानमुच्यते ॥
 आसनस्य प्रधानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।
 ह्यमरो रोहितो न्यङ्गुः सन्मरो वज्रशो रसः ॥
 श्रेष्ठो हरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः ।
 हरिणाश्चापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽप्य मेरुव ॥
 ऋषयः खड्गो रथश्चैव पृथक्च मृगास्तथा ।
 रते वलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्तितः ॥
 सर्व्वेषां तैजसाणाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।
 आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥
 शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभयं मतम् ॥
 आसनं देवताभ्यस्तु सुव्रते सुव्रते मनुत्सृजेत् ॥ * ॥
 अत्रैव साधकानाञ्च आसनं श्रेष्ठं मेरुव ।
 यज्ञासोः पूजकस्तु सर्व्वं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 येणञ्च चार्धमं वाक्चनं तैजसञ्च चतुष्टयम् ॥
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् ॥
 पूर्व्वोक्तं यच्च देवेश्य आसनं परिकीर्तितम् ।
 तत्सर्व्वमासनं श्रुतं पूजाकर्मणि साधके ।
 न यथेष्टासने भूयात् पूजाकर्मणि साधकः ।
 काष्ठादिकासनं कुर्वात् मितमेव सदा बुधः ॥* ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुलीनं दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।
 योऽष्टाङ्गुलविलीयं सुखेऽथतुरङ्गुलम् ॥
 यद्दुङ्गलं वा कुर्व्यात् नोऽस्ति चात्र कारयेत् ।
 पूर्व्वोक्तं वर्जयेद्येऽर्धमासनं पूजनेऽपि ॥
 वाक्चनं हि हस्तामो दीर्घं साङ्घेऽस्ति विश्रुतम् ।
 न न्यङ्गुलास्योऽत्रयं पूजाकर्मणि संभवेत् ॥
 यथेष्टं चार्धमं कुर्व्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥
 यद्दुङ्गुलाधिकं कुर्व्यात्तोऽस्ति न कदाचन ।
 काव्यं चार्धमं तैजं महत्सायात्रपूजने ।
 प्रश्रुतमासनं प्रोक्तं कामाख्यापास्तयैव ॥
 त्रिपुरायाञ्च सततं विद्योश्चापि कुशासनम् ॥
 यज्ज्योतिषं सङ्गच्छायं तथैव यज्ज्योतिषम् ॥
 दस्युर्भयसं प्रोक्तं मन्त्राणि सर्व्वकर्मणि ॥

एथक् एथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशाननम् ।
 न पत्रमासनं कुर्व्यात् कदाचिदपि मुचने ॥
 न प्राख्यङ्गससुद्धृतमस्त्रिभं विरदाहते ।
 मातङ्गदन्तसद्भातमासनं कामिके चरेत् ॥
 चर्मपुष्पोदितं द्राक्षां तथा गन्धमृगस्य च ॥३॥
 सखिले यदि कुर्वीत देवताना प्रपूजनम् ॥
 तत्राप्यासनमाशोभे नोत्थितस्त समाचरेत् ।
 तोये शिवालयं कुर्वादासनं कौशमेव वा ॥
 दारवं तैजस वापि नान्यादासनमाचरेत् ।
 आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
 आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
 यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
 अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजा समाचरेत् ।
 इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
 आसनं पादमधुना प्रदह्य वेतामनेरत् ॥
 इति काशिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु क्षेपणे + ल्यु + प्रश्नाद्यन्तः) जीव-
 कृच्छरः । इति मेदिनी । (जीवकृच्छरग्रन्थेऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः) ।

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम्) । आस + ण्यसञ्चयो
 युक् । स्थितिः । इत्यमरः ।

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन्) । आस + षधिकरणे
 ल्युट् + ङित्वां ङीप् । विपक्तिः । (आस + भावे +
 ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्दः, पुं, (आसं ददातोति । आस + ड) वास-
 देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्यां) । आस । अस्मादय-
 स्चेति साधुः । लुप्तद्रवा । इति मेदिनी । (यथा,
 प्रतपयन्नास्त्रे ५।४।४१ । "तस्मादस्मा आसन्दी-
 माह्वरन्ति सैवा खादिरो विदृष्या भवति येयं
 वक्ष्युवा भरतानाम्") ।

आसन्नः, चि, (आसु + सङ् + क्तः) । निगतः । इत्य-
 मरः । (समीपवर्त्तां, कुमारसम्भवे, ३।४४ । "आ-
 सीनमासन्नशरीरपातः" । अस्माभिसुखः सूर्यः) ।

आसवः, पुं, (आसु + सञ् + क्त्वा) । मद्यविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मैरेयं र शीघ्रः ३ । इत्यमरः ।
 "शीघ्ररिन्दुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
 मैरेयं धावकौषुम्यगङ्गधानास्रं हितम् ॥
 इति भाष्येन भेदः कृतस्तथापि सूत्रमनादृशे
 दसुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (यथा मनुः ११।६५ ।
 "अह्वरसःपिशाचात्रं मद्यं मांसं सुरासवं ।
 तद्भ्राश्राण्येन नाचर्यं देवान्मानत्रता हरिः") ।
 ("मदपक्षौघान्मूर्च्छां सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
 इति ब्राह्मणः । यथा भावप्रकाशः ।
 "आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्वयगुणैः समाः") ।
 आसवभेदेन गुणभेदो यथा ।
 "हेदी मन्धासवतीत्यो मेहपीनसकासजित्" ।
 "शार्करः सुरभिः खादुर्हृद्यो नातिमदो जघः" ।
 इति च वामटः ।
 "सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगोदुर् ।
 जरबीबः मदिशतो हृद्यो वर्ष्णश्च शार्करः" ॥

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोभशोभाप्रसंहितः ।
 खेहश्लेष्मविकारज्ञो वर्ष्णः पक्करनो मतः" ॥
 "मृष्टो भिन्नप्रकृदातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
 छेदी मन्धासवकीटो मेरेयो मधुरो गुहः" ॥
 इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ।
 "तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो सूजनः कषवातानृत् ।
 सुखप्रियः स्खिरमदो विज्ञेयोऽनिजनाशनः ।
 लघुर्मन्धासवश्छेदी मेहकुष्ठविषायकः ॥
 तिक्तः कषायः शोभप्रस्तीक्ष्णः खादुरवातकृत् ।
 तीक्ष्णः कषायो मरुद्गुणैर्मिकणगुणैश्च ॥
 कृमिभेदोऽनिजहृदो मैरेयो मधुरो गुहः ।
 बल्यः पित्तहरो वर्ष्णो मृष्टोकेन्द्रशासवः" ॥

आसवङ्गः, पुं, (आसवस्य ङुः) । ताजहृद्दः । इति
 राजनिघण्टुः ॥

आसादितः, चि, (आसु + सङ् + णिच् + क्तः) ।
 प्राप्तः । लब्धः । इत्यमरः । (सन्निधापितः, आ-
 योजितः, सम्पादितः) ।

आसारः, पुं, (आसु + सङ् + घञ्) । धारासपातः ।
 वेगहृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रश्मिमतवनोप-
 श्रवं सायु मूढां" । प्रसरणम् । सेवानां सर्वतो
 यातिः । इत्यमरः । (यथा पञ्चतन्त्रे ३।१६ ।
 "तस्मात् दुर्गे कृष्टं ज्ञात्वा सुभटासारसंयतं") ।
 सुहृद्भङ्गम् । इति मेदिनी । (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६ ।
 "अश्वातवीधवासारतायप्रस्तो वनेत्तु यः") ।

आसीनः, चि, (आसु + शानच्) । उपविष्टः । इति
 जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचणायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
 चणवदा चरितम्) । उपविष्ट निद्रावशेन दोषजनम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ टोषा इति भाषा ।

आसुतिः, पुं, (आसुयते + आसु + सञ् + क्तिन्) ।
 मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद्य घोषाम्
 इति भाषा ।

आसुतीवसः, पु, (आसुतिरस्यास्ति रजःक्यासुति-
 परिषदौ वलज् । वसेति दीर्घः) । यन्वा । शौ-
 चिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापाकः, शूद्रजाति-
 विशेषः) ।

आसुरः, पुं, (आसुर + प्रश्नाद्यण्) । असुरः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितेति ॥
 "शास्त्राद्यद्यथाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
 "आसुरो द्रविष्वादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
 "जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्मो उच्यते" ॥
 इति मनुः ३।११ ।

आसुरं, स्त्री, विदुषवद्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५ ।
 "न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः") ।
 असुरसम्पत्तौ चि । इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, चि, (आसुरस्येदम्) । असुर + अच् । असुर-
 सम्बन्धि । यथा —
 "यस्मिन् नवे पुराणे च विभे देवा न वेमिरे ।
 आसुरं तद्भवेत् आर्द्धं हृषणं मन्वजितम्" ॥

इति आदृतत्वे ऋग्वेदीयमहापरिशिष्टम् ।
 अथि च ।
 "आनं दानं तपः आदमनन्तं राजदृशने ।
 आसुरो राजिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्" ॥
 इति आदृतत्वेष्टयमचनम् ॥*॥ आसुरसर्गा
 यथा ।
 "द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
 देवो वित्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे प्रदह्य ॥
 प्रदत्तिश्च निदत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
 असत्यमप्रतिष्ठन्ते अगदाङ्कनोन्मरम् ।
 अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥
 यत्ता दृष्टिमवदथ्य गद्यात्मानोऽस्यबुद्धयः ।
 प्रभवन्तुप्यकर्मणः क्षयाय अगतोऽह्विताः ॥
 काममाश्रित्य दुष्युरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहात् मृष्टीत्वा सङ्गाहान् प्रवर्त्तन्तेऽसुचित्रताः ॥
 चिन्तामपरिमेशाश्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा यतावदिति निश्चिताः ॥
 आशायाश्चतुर्विधाः कामक्रोधपरायणाः ॥
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायैनाथं सद्युधान् ॥
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्तेः मनोरथम् ।
 इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्भङ्गम् ॥
 अतो मया हतः शूचं हनिथे चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगो विदोऽहं बलवान् सुखी ॥
 आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सत्प्रभो मया ।
 यस्ते दास्यामि मोदिष्य इत्यन्वामि मोहितः ॥
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु धतन्ति नरकेऽसुचौ ॥
 आत्मसमाविताः क्त्वा धर्ममानमदान्विताः ।
 यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
 अहङ्कारं लं दयं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्रदिशन्तोऽस्यसुयकाः ॥
 तानहं विषयः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यश्वसमभुगान्शरीरैर्वेव योनिषु ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्वन्ति जन्वन्ति ।
 मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्यधमां गतिम्" ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं) । असुर + तस्येदमित्यण्
 ततः ङीप् । राजिका । राह सर्वा इति भाषा ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ त्रिविधचित्कित्वात्तर्गत-
 चिकित्साविशेषः । सा च छेदेभेदाद्यात्मिका ।
 इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, चि, (न सिष्यते मनोऽञ् । गङ् + णिच् +
 अश्चिकरणे ल्युट् । ततः सार्धे अञ्) । यस्य
 दर्शने हस्तेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
 आसतिहृत् २ । इति हारावलो । (आ + णिच् +
 करणे + ल्युट्) । आसेचनमात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
 १।१६।१३ । "या पत्न्यं पूष्य आसेचनानि" ।

आसेचनकः, चि, (आसेचन एव संज्ञायै कञ्) ।
 आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटोकायां राय-
 सुकृतः । (यथा, आह्वयदर्पण १० म परिच्छेदे ।
 "नयनयुगासेचनकं मानसदत्त्वापि दुष्पापम्") ।

आस्था

आस्त्यन्तं, चि, (आङ् + स्तन् + भावे ल्युट् ।) तिङ्श्लारः । रथः । शोषणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ६।२५ । “चरणास्त्यन्तनामिता-चलेन्द्रः” ॥)

आस्त्यन्तं, स्त्री, (आङ् + स्तन् + भावे + क्त ।) अश्व-गतिविशेषः । स च सम्यगतिः । इत्यमरः ॥

आस्त्यन्तकं, स्त्री, (आस्त्यन्तमेव स्वार्थे कन्) । आस्त्यन्तं । अस्थाना पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः । उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“उत्तेरितमुपकण्ठमास्त्यन्तकमित्यपि । उत्प्लुद्योत्प्लुद्य गमनं कौपादिवाखिलैः पदैः” । हेमचन्द्रः ॥)

आस्त्यः, पुं, (आस्त्यर्थेऽसौ । आङ् + क्त + अच् ।) करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्त्यर्थं ॥ (यथा प्रान्तिशतके, २।१६ । “वाखो वल्ल-मास्त्यः किञ्चलयातोक्तस्त्वया तलम्” ॥)

आस्त्यः, स्त्री, (आस्त्यर्थे यत् येन वा आङ् + क्त + कर्मणि करणे वा ल्युट्) । इतिष्ठस्थित-चित्रकम्बलं । भुज इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेष्टो २ वर्णः ३ परिस्त्रोमः ४ कुथा ५ जुषः ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेष्टिः ७ परिष्टोमः ८ कुण्डं ९ । इत्यमरटीका ॥ (ग्रथ्या, कुशासनं । यथा रामा-द्योः ३ काण्डे । “राङ्गवास्त्ये पृथ्वीमयोथाशमिवासने” । महाभारते, आदिपर्वणि । “दम्भस्त्रयमास्तीर्थं निश्चयात् घृतराष्ट्रजः” ॥)

आस्त्यः, पुं, (आस्त्यस्य । अस्ति + ठक्) । मुनि-विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तस्मिन् गमस्यं त आवास्त्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः । (यथा,— “आस्त्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं वस्त्रादिदं तस्य नामास्तिकेति विद्युतम्” ॥) इति महाभारतम् ॥ (“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा” । इति मनसाप्रथाममसः ॥)

आस्तिकः, चि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य । अस्ति + ठक्) । नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“वाचधर्मात्पुत्रः क्रुद्धादाश्रीविषादिव । अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥ इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्वसचात् निवृत्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा आस्तिकमुनिवचनात् सर्वयज्ञात् विरराम इति पौराणिको कथा) । जनमेजयो राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

आस्तिकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्तिकजननी, स्त्री, (आस्तिकस्य जननी माता, षष्ठीत्वस्यः) । आस्तिकमाता । मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥

आस्था, स्त्री, (आङ् + स्था + अच् + टाप्) । यत्नः ।

आस्त्यो

आस्त्यन्तं, आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-कारहेमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा । यथा, रघौ १०।१३ । “देवात् स्वर्गादेवथालं मर्त्यैश्चास्थापराङ्मुखः” । “विनश्यदे विहायास्था यथाः पालय मित्रं मे” । इति हितोपदेशः ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् + स्था + ल्युट्) । समा । इत्यमरः । (यथा, किराते १ । १६ । “अनेकराजन्यरथाश्वसंजुनं तदीयमास्थाननिकेतनाश्रमम्” ॥)

यत्नः । इत्यमरः ॥ (आश्रयः । स्थानम्) ।

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप्) । समा । इत्यमरः ॥ (“आस्थानीं समये समं ऋषयः सायन्ते सम्पत्तम्” । इति रत्नावली ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्थानं प्रति-स्थापयति निणतनात् सट्) । प्रतिष्ठा । कर्म । इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्यदमित्यवैमि न हि मे ध्वसीति न प्रवयः” । इति नागानन्दे । तथा च रघौ ३।३६ । “नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं । तदास्यं श्रेयुर्वराजसंज्ञितम्” ॥)

आस्थानन्दं, स्त्री, (आङ् + स्थान् + ल्युट्) । स्थानन्दं । कम्पनम् ॥

आस्थानः, पुं, (आङ् + स्तुल् + घञ्) । इति-कर्थास्थानं । हातिर काया गाडा इति भाषा । तत्पर्यायः । भ्रूलज्जना । इति हारावली-चिकारशेषो ॥ (आस्थानं । सद्यानं) ।

आस्थाननं, स्त्री, (आङ् + स्तुल् + यिच् + ल्युट्) । आटोपः । प्रागल्भ्यम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ । “येरावतास्तालनविश्रयः सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ॥)

आस्थानित्, पुं, (आस्थान् + जि + क्तिप्) । श्रुत्वाचार्यः । इति चिकारशेषः ॥

आस्थोतः, पुं, (आङ् + स्तुट् + अच्) । आस्थोत-रुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा । मूरादेर्वाङ्गादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥ (“कलैः कस्या विधुन्वानावास्फोट तत्र चकतुः” । इति महाभारते समापर्वणि ॥)

आस्थोतकः, पुं, (आङ् + स्तुट् + एतुन्) । पर्वत-जपोलुब्धः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति भाषा ।

आस्थोतनी, स्त्री, (आङ् + स्तुट् + ल्युट्) । विकाशः । सुखं । इति धरणी ॥ बाङ्गादिशब्दः । ताल ठोका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे । “आस्थोतननिनादांश्च बाषाणां तत्र खेलाताम्” ॥ धान्यादेस्त्वविश्लेषकरणम्) ।

आस्थोतनी, स्त्री, (आस्थोतनेऽनया । स्तुट् + करणे-ल्युट् + डीप्) । वेद्यनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन भनर इत्यादि भाषा ।

आस्थोटा, स्त्री, (आस्थोतयतीति । आङ् + स्तुट् + अच् + टाप्) । नवमङ्गो । नममङ्गी । इति शब्द-

आह

रत्नावली ॥ (नवमङ्गाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।

आस्थोतः, पुं, (आस्थोतयतीति । आङ् + स्तुट् + अच् + एषोदरादित्वात् साधुः) । अर्क-रुद्धः । कोविदारक-रुद्धः । इति मेदिनी ॥ भूपलाश-रुद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे । (“मूलं समाङ्गात्तृश्रीशान्धमार-दकोन्माशब्दाश्चित्रकास्तोतनिम्नात् । वीजं कारङ्गं सार्धं प्राणुनाटं श्रेष्ठा जन्तुषुं ज्ञेयं दे हृदि” ॥)

आस्थोतकः, पुं, (आस्थोत एव स्वार्थे कन्) । अक्-रुद्धः । इति राजनिघण्टे ॥

आस्थोता, स्त्री, (आस्थोत + टाप्) । अष्टप्राजिता । वनमङ्गिका । इति मेदिनी ॥ सारिवाहकः । इति राजनिघण्टे । रुद्धविशेषः । ह्यपराभाकीति ख्याता । अस्या गुण्यो । कुष्ठविषरोगनाशिनं । इति राजवल्लभः ॥

आस्थं, स्त्री, (आस्थते प्राप्नोऽस्मिन् इति अस् चोपे-क्ष्यस्युट् इति यत्) । यदा आस्थन्ते अस्त्रादिना प्रखनति इति स्यन्दु प्रखण्डे + ड) । सुखं । सुख-मध्यम् । (यथा, मनुः १।६५) । (“यस्यास्थेन सदाश्रान्तिं श्रुत्यानि चिदिवीक्ष्य” ॥) (आस्थे भवमास्थं) । सुखभवे चि । इति मेदिनी ॥

आस्थपत्रं, स्त्री, (आस्थमिव पत्राणि यस्या तत्) । पत्रं । इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्थबाङ्गलः, पुं, (आस्थं बाङ्गलं भूविदारकवन्-मिव यस्या) । शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्थलोम, [न्] स्त्री, (आस्थस्य लोम) । अश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्था, स्त्री, (आस् + अण्) । स्थितिः । इत्यमरो-मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोग-विनिश्चयसंग्रहे । यथा,— “आस्थासुखं खप्रसखं दधीनि” सुश्रुतेऽस्या गुण्या यथा, “आस्था वर्णकप्रस्थोत्थसौकुमार्यकारो सुखा” ॥)

आस्थासवः, पुं, (आस्थस्य सुखस्य आसव इव) । कात्वा । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाज इत्यादि भाषा ।

आस्थपः, पुं, (आस्थं पियतीति । आस्थ + पा + क्त) । मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राजसः) ।

आस्थवः, पुं, (आङ् + स्तु + अच्) । कौशः । कण्ठं । इत्यमरः ॥

आह, अ, (उवाच इत्यर्थे काशमात्रे निपातोऽयं) । स्त्रियः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ वृद्धसम्भवनं । इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः) । नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः । तस्य जघनम् ॥ (“तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरः । गात्रज्वरकारः श्लेष्मणा ह्याहकः सूनः” ॥ इति वैद्यकम् ॥) आहव इति कश्चिद्वेद्यके पाठः तद्यथा, आहवज्वरस्य जघनम् ।

“शोथः सरत्तो नासायां यथासावी ज्वरस्यथा वातश्लेष्माद्यस्य आहवाखं विनिर्दिष्टे” ।

आहा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सास्ते ॥
 “दूर्वाच्यं फलं माधुजुलस्यै वंशपत्रिका ।
 जलस्यजम्बवी कर्णमोरटाखरमङ्गरी ॥
 दण्डोत्पलस्य मुलानि क्वाथ्यादशुगुणैःसम्भि ।
 तत्वाद्दशेषिते तैर्लं तुला क्वावा विपाचयेत् ।
 तत्तैर्लं प्रतिमर्षणं आहवाख्यं च्चरं जयेत् ॥
 ॥॥ दूर्वाच्यं तैर्लं ॥॥)
 आहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
 वस्त्रं । इति मेदिनी । म्भार्थकवाच्यं । इत्यमरः ॥
 आहवः, चि, (आ + हन् + क्तः ।) गृहितः । ता-
 क्षितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति कथं
 वसन्तनाताहृतेव शिशिरश्रीः” । इति पञ्चतन्त्रम् ।
 आतः । मिथोक्तः । इत्यजय ॥ (निहतः) “द्युना विं-
 शतिराहताद्यौहिणीनाम्” । इति महाभारतम् ।
 आहृतः, पु, (आहृत्यते यः + आङ् + हन् + कर्मणि
 + क्त ।) आनक्तः । ढक्ता । इति मेदिनी ॥
 आहृतलक्षणाः, चि, (आहृतं च्यस्तं लक्षणां यस्य ।)
 गुणैः प्रतीतः । गुणोन् स्यात् । तत्पर्यायः । कृत-
 लक्षणाः २ । इत्यमरः ॥
 आहारः, पुं, (आहृ + हृ + अच् ।) उक्तासः ।
 अन्तर्मुखशासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहरण-
 शोले वाच्यलिङ्ग यव । यथा, रघो १।४६ ।
 “वनान्तराद्रुपाष्टकेः समित्कुण्डप्रक्षारैः”)
 आहारणं, स्त्री, (आहृ + हृ + भावे ल्यट् ।) अथा-
 द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपारायं ।
 “मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 स्वपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतःपरं” ॥
 इति तियादितन्त्रम् ॥
 आहव, पुं, (आह्वयते अरिर्हसिन् । आड + ह्वे +
 अच् ।) युद्धं ।
 (“यदाश्रौयं भोग्यमन्तःशूरम्
 हतं पार्थनाह्वेव्यप्रच्छमम्” ॥
 इति महाभारते आदिपर्वाणि १।२२ ।
 आह्वयते आख्यायिकां यत्र । आङ् + ऊ + अच् ।)
 यश्चः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आह्वयनीदः, पुं, (आह्वयते आख्यादिरस्मिन् । आङ्
 + ऊ + अनीयर् ।) यज्ञाभिनिवेशः । इत्यमरः ।
 गार्हपत्यादुद्भूत ह्योनाद्यै यः संस्त्रियते सः । इति
 भरतः ॥ (यथा, मनी २।२३१ ।
 “गृध्रः हवनैयस्यु साभिजेता गरीयसी”)
 आहारः, पुं, (आहृ + हृ + घञ् ।) म्र्यगन्नाद्य-
 कार्थं । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेसनं ४
 वेपः ५ निघषः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
 विघषः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० मन्त्र्यं
 ११ अश्नं १२ । इति रत्नमाला ॥ आहवहारः
 १३ स्वदनं १४ निगारः १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्त्र गुणाः । सद्यस्तृप्तिजनकत्व । वनकारित्वं ।
 देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (“तमुवाच भगवानात्रेयः हिताहारोपयोग एक-
 र्थ प्रवृथस्याभिष्टिकरो भवति । अहिताहारो-
 पयोगः पुनर्थासिनिमित्तमिति” ॥
 “तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आहा

वेशः । समाश्चैव शरीरधातुं प्रकृतौ स्यापयति,
 विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्विदितं विद्धि त्वहितं
 विपरीतं इत्येतद्विदाहितकक्षमनपवादम्भवति
 एवं वादिनश्च भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ।
 भगवन्नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयस्यकल्याः सर्वभिक्षो
 विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां
 विदितमाहारतन्मभिवेशः । गुणतो इत्यतः
 कर्मतः सर्वव्ययतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेव-
 मुपदिष्टं विज्ञास्यन्त्येतेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
 दिष्टं भूयस्यकल्याः सर्वभिक्षो विज्ञास्यन्ति
 तथैतदुपदिष्टात्मः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
 स्तेषां हि वज्रविधिविकल्पा भवन्ति । आहारविधि-
 विप्रधान्तं खलु लक्षणात्सावयवतत्त्वात्तुल्यास्था-
 स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थ-
 भेदात् । स पुनर्ह्येयोनिः स्यात्परजन्मात्मकत्वात् ।
 द्विविधः प्रभावो हिताहितोदकविशेषात् । चतु-
 र्विधोपयोगः पानाशनमन्त्रेणोपयोगात् । घडा-
 सादो रसभेदतः यद्विधत्वात्” । इति चरकः ॥
 “यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदित्यते ।
 अन्नानुपानं धातुनां वृष्टं यन्न विरोधि च” ॥
 इति च चरकः ॥
 “प्रायिना पुनर्मूलमाहारो बलव्यौजसाश्च घट्टु
 रसेव्यायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः” ॥
 “स च तचौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसङ्घातः
 सुखकारश्च भवति” ;
 “आहारः प्रीयानः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 आयुस्तेजःसमुत्पाहृष्टस्युद्योऽग्निविवर्द्धनः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥ स चिद्विधः । सात्विकः १ राज-
 सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
 ८ श्लोकः ।
 “आयु-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनाः ।
 रस्यास्त्रिधाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
 प्रिया” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।
 “कृद्भक्षलवगात्स्युत्प्लवृत्तविदाहिनः ।
 आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥
 तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
 “घातयाम गतरसं पूतिपयुषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेथं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहार्यं ।
 इति मेदिनी ॥
 (“स पुनर्वैवाग्योक्तः एवमाहारो यदृच्छया” ।
 इति महाभारतम् । आदिपर्वाणि ७ । सम्भव-
 पर्वाणि ७।३१ ।)
 आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
 शरीरस्थारसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहार्यं, चि, (आहृ + हृ + ण्यत् ।) आगन्तुकं ।
 इति त्रिकाश्रयेशः ॥
 (“आहार्यैर्नैयमानं हि क्षयं दुःखेन ह्यतयाम्”
 इति कामन्दकः । आहार्योयं । (यथा, मनुः
 २.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्ययशो-
 धितः”) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तत्र
 शस्त्रकर्मोपदिष्टं, तद्यथा,—द्वैद्यं भेद्यं, रेखं

आहु

वेद्यं रथम्, आहार्यं, विनाश्र्यं, जीयमिति” ।
 “आहार्याश्रयं संरास्त्रिखो दण्डकर्ममकास्मरी” ।)
 आहार्यः, पुं, नाश्रोतौ शृङ्गकविशेषः । स तु भृशं
 दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
 हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्गं ।
 “भवेदभिनयोऽनुस्वानुकारः स चतुर्विधः ।
 आङ्गिको वाचिकश्चैवाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ॥)
 आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
 कृत्रिमशोभा । शिचभूवादिना कृतद्युतिः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये रथ सर्ग,—
 “आहार्यशोभाहारहितैरभायै
 ऐच्छिष्ट ऐभिः प्रचितान् स मोक्षान्”)
 आहवः, पुं, (आहृ + ह्वे + अच् ।) निपातनात् षड्भिः ॥
 रूपसमीपे पश्चादिजलपानार्थं कृतसख्यजलाश्रयः ।
 इत्यमरः । शौवाहा इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
 रश्च इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । चाङ्गानं । इति धरणिः ॥
 (आह्वयतेऽश्च इति आ + ऊ + अघिकारणे घञ् ।)
 अग्निः ।)
 आहिकः, पु, (आहृचि आहृतिर्वस्य । अहृि +
 ठक्) पाणिनिमुनिः । इति शिकार्यशेषः ॥ केतु-
 ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहितः, चि, (आहृ + धा + क्त ।) न्यस्तः ।
 अर्पितः । स्थापितः । इति हज्जायुषः ॥
 (यथा, किराते ।
 “आवर्त्तैरहितैर्यमाहिताङ्गः”)
 आहितलक्षणाः, चि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
 तलक्षणाः । इत्यमरटीकायां रमानाद्यः । गुणादि-
 द्वारा स्यातः ।
 आहितभिः, पुं, (आहितः स्थापितोऽभियेनं)
 साभिकः । अभिहोत्रो इति स्मृतिः ॥
 (“न दर्शेन विना आहुमाहितामेर्द्विजन्मनः” ।
 इति मनुः ३।२२ । तथा च रघो २ ४४ ॥
 “गुरोर्पीदं धनमाहिताभिः”)
 आहितुपिहकः, पुं, (आहितुखेन दीयति । आहितुख
 + ठक् ।) बालप्राप्तौ । सापुडिया इति भाषा ।
 इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
 “वैद्यसावस्त्राघात्याः स्वपत्नोपिहताचराः ।
 यथाहितुपिहकोन्मसाः सर्वं जानन्ति शत्रुषु”)
 आङ्कनं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्त ।) गृहस्थाना पश्च-
 महायज्ञान्तगतयज्ञविशेषः । स तु गृह्यज्ञः । इति
 जटाधरः ॥
 आङ्कितः, स्त्री, (आ + ऊ + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्तो-
 चारयापूर्वकोऽग्नी हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
 देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघो १।१३ ।
 “पुनानं पवनेऽङ्कितधूमैराङ्कितयामिभिः” ;
 धूमौ मन्त्रद्वया जातः खनान्मत्वातो मन्त्रद्वैदः ।
 यथा हरिवंशे,—
 “मन्त्रद्वयो मन्त्रतो देवानजनयत् सतान् ।
 नऊषं चाङ्कितं चैव चारिर्षं ब्रह्मपन्नगम्”)
 आङ्क्यं, स्त्री, (आङ् + ऊ + अच् ।) लुपविशेषः
 तरपट इति काश्मीरिदी स्यात् । तत्पर्यायः ।

आह्न

हृत्वाख्यं २ तगर ३ तरवटं ४ श्रिम्भीफलं ५
सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काक्षनपुष्पकं ८ पद्ममा-
ङ्गल्यकं ९ शरत्पुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं ।
शीतलत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । पिच्छदाहसुखरोग-
कुष्ठकण्डूनिगन्तुशूलप्रणालिशिवम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आह्नतं, स्त्री, (आ + ह्ने + क्त।) प्रलयपर्यन्तं यथा,—
“कदम्बानि पटोजानि दन्ताकसहितानि च ।
न त्वजेत् कान्तिं के मासि यावदाह्नतनारक्षी” ॥
“आह्नतानि आह्नतानि प्रलयपर्यन्तानीति या-
वत्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्नतः, चि. (आह् + ङे + क्त।) कृताङ्गानः ।
यथा,—

“प्रगाथतः खवीर्थाणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आह्नत इव मे श्रेष्ठं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आह्नतिः, स्त्री, (आह् + ङे + क्त।) आह्नानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आह्न्येयं, चि. (अह्नी भवं । अह् + ङ् + क्त।) अहि-
सम्बन्धि । तद्विषयमीदि । इत्यमरः ॥

आह्नो, व्य. (आ हन्तीति । आह् + हन् + ङो।)
तिक्तस्यः । इत्यमरः । प्रश्नः । (यथा शाकुन्तले
पञ्चमाङ्गे ।

“दारुणागी भवास्याहो परस्त्रीस्यर्षपांशुखः”) ।
विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
“आह्नो निवस्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्गे ।

आह्नोपुत्रविका, स्त्री, (अह्ना अह्मेव पुत्रवः । मयूर-
खंसाकारितात् समासः । आह्नोपुत्रस्य भावः ।
अह्नोपुत्रश्च + वृच् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अघिकाथ-
वभेन शस्त्रेप्रतिघाताविष्कारणं । आत्मविषय-
कार्थ्याश्चिञ्जननप्रश्रयाविष्कारणं । इति भरतः ॥
(यथा, मट्टो ५।१७।

“आह्नोपुत्रविका पश्य मम सन्नत्नान्तिभिः”) ।

आह्नोस्वित्, व्य. (आह्नो अस्विष।) आह्नो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

आह्नः, पुं, (अह्न सन्मूहः।) दिनसन्मूहः । इति
श्याकराजम् ॥

आह्निकं, चि. (आह्न निवृत्तं । अहन् + ङञ्।)
दिननिवृत्त्यर्थं । दिनसार्थं । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आह्निकं, स्त्री, (आह्न निवृत्तं । अहन् + ङञ्।)
भोजनं । प्रकरयसमूहः । ग्रन्थभागः ।
निवृत्तज्ञातः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
अथ ७२भुम्बनभट्टाचार्य्यज्ञानाङ्गकाचारतत्त्वोक्त-
कर्मिण्य संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामाह्नं कथ्यम् ।

“प्राप्ते सुहृत्तं आगरित्वा ब्रह्मविद्याश्रिवनवग्रहान्
स्रुत्वा गुरुप्रथमं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाव्य
तद्विषयकसंयथकर्मैर्षं भिन्नयेत् ॥
ततः शयनादुत्थाय रात्रिवाससकृत्वा पृथिवीं

आह्न

नमस्कृत्य दक्षिणचरण भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलजहनुपर्यराजकार्तवीथ्याञ्जुनान्
स्रुत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचमेत् ॥

ततः नैर्ऋत्या दक्षिणस्यां वा दिशि सूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरिं
स्रुत्वा दिवा सूर्य्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे त्रिघ्नद्विदिने
च द्वादशगण्डुवज्रैः पत्रैर्व्यां मुखं शोधयित्वा
हिराचमेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातः कृत्वा
सूर्य्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ खानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमाञ्जनं मन्त्रक नक्ष कृत्वा
सन्धोपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गुलत्रयस्यार्द्र-
नक्ष कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामाह्नं कथ्यम् ॥

वेदविद्याद्यभासः । समित्युभ्याद्याह्णञ्च ॥ * ॥
अथ तृतीययामाह्नं कथ्यम् ॥

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । जुतुम्भरथाधर्मोत्परो-
पासनादि च ॥*

अथ चतुर्थयामाह्नं कथ्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परखातोदके चेत् तदा सप्त
पञ्च चीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा नाभि-
मात्रोदके कुण्डलः सशिरस्कमञ्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्प्य यथाविधि चिर्मिन्जेत् ॥
ततः खानवस्त्रपाण्यतिरेकेण गात्रमाञ्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टमसुहृत्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काले उपयुञ्जेत् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमयामाह्नं कथ्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्मणो कान्यबलिकर्म वामदेशगानं
गानाशक्तौ तस्य चिः पाठं पाञ्चम्याश्राद्धानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्मणो कथ्ये ॥

बलिकर्मानन्तरमतिथिलाभार्थं सुहृत्तं गोदोहन-
काशं वा अमोजनेन प्रतीक्षेत् । तस्मै भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथ्यलाभे नि-
त्यश्राद्धानन्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये
भिक्षा दद्यात् । अतिथ्यलाभे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अमौ जले वा क्षिपेदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेशगानं तदशक्तौ ऋक्-
त्रय पठेत् । नित्यश्राद्धकरणसामर्थ्ये बलितर्प-
णाभ्यां पिण्डयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोघ्रासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।

विद्यापादोदकादिकं पूर्वमशुद्धीतञ्चेत् इदानीं
मृच्छीयात् ॥ ततः स्थानान्तरं न गत्वा मङ्ग्लिर्षये-
सुखहस्तौ शोधयित्वा दद्यादिना दन्तधरसदृश-
सपनीय जलगण्डुवैसुलाभ्यन्तरं संशोध्य पाण्यपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्य एव भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्न

कुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥
ततो महीमार्जनाभावे शुचितादविलम्बमेव भो-
जनपात्रमुद्रुय उच्छिष्टमपनीय तत स्थानं गोमयो-
दकाभ्या सिञ्चेत् ॥

ततः सस्य आसनं उपविश्य इष्टदेवतां नाम स्रुत्वा
अन्नजीर्णतार्थं मन्त्रपाठपूर्वकं वामहस्तेनोदरं परि-
मृच्य पादप्रज्ञतजगानन्तरं वामपार्श्वेन क्षिपित्
काशं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामाह्नं कथ्यम् ।

इति द्वादशपुराणादिश्रवणम् ॥
अथाष्टमयामाह्नं कथ्यम् ॥

बौद्धिकचिन्ताकराजम् । सायंसन्धोपासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकथ्यम् ।

सन्धानन्तरमित्थदेवतामन्त्रजपचिकालपाठकालव
नारायणस्मरणार्थान् कुर्यात् ॥
ततोऽन्नदिपाके जाते पूर्ववद्वलिवैश्वदेवकर्मणो
कृत्वा अतिथ्यलाभेऽन्नदिके तस्मै दत्त्वा अथश-
भरणीयैः सह साडेप्रहराभ्यन्तरेऽनतिदत्तं धु-
ञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् ॥

प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ ततः
शयनं । शुचिदेशे कुडोपरि शय्या कृत्वा शिरो-
देशे पुण्ड्रकं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षालि-
तपाण्यपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं स्रुत्वा शयनद्वाराभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥
ततः अविनम्येन सूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मञ्जलाभ्यां
बिङ्गु हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्थायात् ॥

ऋतुभिन्नगमने तु बिङ्गुप्रक्षालनमाधमनद्वयमात्रञ्च
कुर्यात् ॥ स्त्रियास्तु ऋतावृत्तावपि नेपादिष्वा-
लानानन्तरमात्रगमनमात्रं न क्षान् ॥ क्षान्नादिः
पूर्वं सूत्रपुरीषोत्सर्गो न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्या राज्ञो एकशय्यायां न शयीयात् ॥ अष्टता-
वपि गर्भवत्सेपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गुल्यस्नानं कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुनोत्पत्तिपर्यन्तमावच्छकम् ॥ इत्या-
ङ्गिकाभारतस्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्नः, पुं, (आह् + ङ् + ङञ्।) आनन्दः ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
आह्नय विप्रान् वेदज्ञान् स्वातः शुचिरवज्जुताम्” ॥

आह्नः, चि. आनन्दितः । हृष्टः । जाताह्लादः ॥
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्लादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

आह्नयः, पुं, (आह् + ङे + अच्।) यथा आह्नयैर्ये
प्राप्येते इति । आह्न + या + ङणर्थकः । नाम
इत्यमरः । (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ४ । ७ ॥

इ

“कृत्वा तु तन्महाप्राशः काव्यं रामायणाङ्गमयम्”) अष्टादशशतकहारपदान्तगतौ स्वयं हारविशेषः। यथाह मनुः अष्टमे। ४।५।।७। “तेषामाद्यष्ट्यादानं” इत्युपक्रम्य। “स्त्रीप्रेधर्मे विमगाच्च घृतमाङ्गय एव च”)।

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति। आङ् + ज्ञे + अङ्)। नाम। संज्ञा। इत्यमरः ॥

आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्यट्)। आवाहनं। ङाका इति भाषा। तत्पर्यायः। ह्रतिः २ आकारणं ३। इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६। “जन्मच्छेदेन चाज्ञानं सत्राष्टास्यास्वपि स्मृतम्”)। (आङ्गयतेऽनेन। करणे ल्यट्)। नाम। इति शब्दरत्नावली ॥

इ

इ, इकारः। ढतीयस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। स च ऋतो दीर्घः। जुतश्च भवति। (अथ उदात्तानुदात्तसरिद्धभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः एतेन षड्विध एव)।

“इकारं परमानन्दस्रगन्धसुसमस्त्विवम्। हरिब्रह्मसमर्थं वर्णं सदा ब्रह्मयत् प्रिये ॥ सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममय तथा। सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥ हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ॥ इकारं परमेष्ठानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमात् ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रौषधभाषायां)। तस्य लेखनप्रकारो यथा,

“ऊर्ध्वाधः कुञ्जिता मध्ये रेखा तत्पङ्कता भवेत्। ऋग्योर्जावती तथेन्द्रावी क्रमात्तास्त्रेव संवसेत्। श्रीश्रीशङ्कुञ्जिता रेखा दक्षोर्ध्वा कामरूपिणी। मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥ इति वर्णोद्धारतन्त्रम्* ॥ (यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्या “इद्युथपानाम् तालु” इति सामान्यतः उक्तं तथापि :न्द्रेणुशेखरादिभ्यस्य विस्तरतो विरहितवृत्ता। यथा,—“तुल्यास्य प्रयत्नमिति सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि शोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयद्वाह प्रयत्नो हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेयैव पाठः। एतेषां आश्वत्थरत्नं वर्णोत्पत्तेः प्राप्तावित्वात्। तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुः ऊर्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिधुञ्जकधर्मेर्वात्पत्तिस्त्रोत्पत्तेः। प्राक्जिज्ञासोपागममध्यमज्ञानिवर्णोत्पत्तिस्थानं तास्वादि यदा सम्यक् स्मृशन्ति तदा स्पृष्टता ईश्वत्स्यार्थं ईश्वत्स्पृष्टता समीपवस्थाने संश्रुतता दूरावस्थाने विरतता अतश्च इत्ययन्नानां तास्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयित्वे जिज्ञासादीनां तालुस्थानेन सम्यक् स्मृशः यकादे ईश्वत् स्यार्थः प्रकारेकारयोः समीपदूरावस्थानं। स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेर्गुणैस्के भावे ल्यट्। प्रयत्नमित्यपपाठो गडन्तस्य एतत्वात्।

इस

“शेषाः स्पृष्टा ह्यज्ञप्रोक्ताः” इत्यादि। यथा। शिक्षाया शब्देन्दुकारः। तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः यथस्वीषत् नेमस्पृष्टाः शकः स्मृताः। “शेषाः स्पृष्टाः ह्यज्ञप्रोक्ताः” इत्यादि। अत्र अचः अस्पृष्टाः स्यात्प्रभावविरहितत्ववन्नः यथस्वीषत् अस्पृष्टा इत्यनुबन्धते तेन ईश्वदस्पृष्टा ईश्वद्विरहता इत्यर्थः। नेम इत्यर्द्धे तेन शकः ईश्वत् विरहताः यथामपेक्षाधिकविरहितत्ववन्न इत्यर्थः अपि च— “अभिमीले पुरोहितं यक्षस्य देवमन्त्रिणम्। होतारं रत्नधातमम्” ॥ इति इत्येवत् समस्तमभिपदमनुदात्तम् “तिङ्ङितङ्” इति सूत्रेण अतिउन्नादभिप्रश्नात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य निघातविधानात् अहिमील इति पदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम् “उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थेकानुदात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततपरस्य ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात् संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य गितरा उदात्तत्वम्। अपरश्च तास्वादिस्यान्माभ्यन्तरप्रयत्नइति सूत्रेण। अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाप्रत्यये। यथा,— “कण्ठ्यावच्चा विषयशस्त्रालया षोडशावुपु” ॥ “खरागामुष्मयाश्चैव विरतं करयं मतम्” ॥ तस्य नामानि यथा,— “इः सूक्ष्मा शस्त्रावी विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः सुमित्रः सुन्दरो वीरः कौटरः काटरः पयः ॥ भूमथो माधवस्तुर्दृष्टानेचच्च नासिका। श्रान्तः कान्तः कामिनी च कामो विप्रविनायकः ॥ नेपासो भरथो रदो नित्या स्निग्धा च पावका” ॥ इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यास-धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इं नमो वामचक्षुषि” इति)।

इ, गुणौ। (आदि-इक्षपत्ते अदा-पर-सकं-अनिट्)। इ, अयति। ल एति। एचकृपाठसामर्थ्यात् पूर्वो न क्षित्। शेषस्य इन गताविति प्रसिद्धः। यिनो-ऽच्चावित्वादिषु यश्चमस्येव। इति दुर्गादासः ॥ (उत्) उदये। समुद्रतौ। यथा,— “उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति। (अभि + उत्)। अमुदये। समुद्रतौ। सर्वैः गार्थ्या ज्ञानार्थाः प्राथम्यार्थ इत्यनेन प्राथम्येऽप्यस्य ब्रह्मणः प्रयोगः। यथा,— मनुः। “ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्” ॥ “अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” इति साहित्यदर्पणम् ॥ (अति) अतिक्रमे। परा-भवे। यथा, हितोपदेशे ॥ १। “अतीत्य हि गुणान् सर्वान् सत्त्वान् सत्त्वान् मूर्द्धि वर्त्तते” ॥ “ततः परं जनस्थानं शोभयन्मतोव वै” ॥ इति रामायणे। (अनु) अनुकरणम्। “घातुरादेशमन्वेति तथाया हि तदर्थः। नात्माधीनो मनुष्योऽयं काव्यं मनसि कचन” ॥ इति महाभारते। (अप) अपगमने। पलायने।

इष्टु

“प्रथमदेश्यलोकात्मैतु ते” ॥ इति प्राकुन्तये। (सम् + था) सम्मनने। “देवास्त्रितान् सम्मनो-चूर्णार्थं यः शिशुसक्तवान्” ॥ इति मनुः ॥ १। १५२। इत्यादयो शेषाः ॥

इ, ल, स्मृत्या। (अदां-पर-सकं-अनिट्)। अधिपूर्वोऽयं। अधिपत्यर्थं अन्वपूर्वस्य किवन्तस्य च प्रयोगनिरासार्थं एवं सर्वत्र। ल अध्येति तत्र लक्षणः। इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इत्य-दिक इत्यत्रान्वेयं यश्चम् ॥ इति दुर्गादासः ॥

इ, ड ल अद्ययने। (अदा०-आ०-सक०-अनिट्)। अधिपूर्वोऽयं। अद्ययनमर्थतः प्रवृत्तस्य गुणतो यश्चम् ॥ ड ल वेदमधीते विप्रः इति दुर्गादासः ॥ (“यः स्वाध्यायमधीतेऽर्द्धं विधिना नियतः शुचिः” इति मनुः ॥ २। १२३०)।

इ, व्य, भेदः। जोधोक्तिः। अयाकरणं। अनुकम्पा। इति भेदिनी ॥ खेदः। इति जेमचन्द्र ॥ इरेजः, पु, अष्टदेश्यजालस्यैक्येणातिविशेषः यथा,— “अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेऽप्यपराजिताः। इरेजा नव षट् पञ्च अष्टयाश्चापि भाविनः” ॥ इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स्] व्य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति शब्दरत्नावली ॥

इ, ए, (अस्य विधयोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् एमान्। अ + इच्)। कामदेवः। इति पुरुषोत्तमहृत्वा-युधौ ॥ यथा, आग्नेये एकात्तरामिधानम् ॥ “इः कामे रतिवत्पुत्री उः शिवे ब्रह्मकाय उः” ॥

इक्षोटः, ए, ढयविशेषः। तत्पर्यायः। बहूमूलः २। इति त्रिकाण्डशेषः। जोशङ् ३ इक्षोटः ४। इति हारावली ॥ (इक्षोटशब्देऽस्य विशेषो द्रव्ये ॥ इत्यु, ए, (इत्येतेऽभिलष्यतेऽस्ती इति। इश् + लृच्)। रत्नामख्यातद्वयं। आक् इति भाषा। तत्पर्यायः। खनासः २। इत्यमरः ॥ कर्कोटकः २ वंशः ४ कान्तरः ५ सुकुमारकः ६ अधिपञ्च ७ मधुद्वयः ८ ल्यः ९ गुडद्वयः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपुष्पः ११ महरसः १२ अतिपञ्च १३ कौ-श्रकारः १४ इक्षवः १५। इति शब्दरत्नावली ॥ पयोधरः १६। इति जटाधरः ॥ * तस्य भेदाः। वंशकः १ कान्तरः २ मोक्षः ३ पौष्टः ४। इति रत्नमाला ॥ सामान्येऽनुगुणाः। रत्नपिञ्जराशिलं। बलयुक्तकफकारित्वं। यत्ने मधुरत्वं। खिग्रधत्वं। गुरुत्वं। शीतलत्वं। मूत्रसृष्टिकारित्वञ्च। तस्य मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। यश्चिलञ्च-ग्रामगोष लवणरसत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मूलादूर्ध्वं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अयं क्रमात्कृष्यत्वं गौरसत्वञ्च ॥ असुते इत्युभयस्य गूणः ॥ पिसदाहत्वं ॥ शुक्ले वातप्रकोपयत् ॥ सुक्तिमध्ये गुरुतरत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-डितेऽनुसगुणाः। हिमत्वं। सुक्रकारित्वं। दन्ति-जनकत्वम् ॥ औदनहितकारित्वम् ॥ वायुरक्षपिच नाशित्वं ॥ स्वादुत्वं। खिग्रधत्वं। शीतदाहत्वं। रक्त-वर्द्धकत्वं। मुखप्रकाशकारित्वं। धातुवर्द्धकत्वञ्च ॥ इति राजवल्लभः ॥ अपि च। रत्नोद्भवममम-

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मादाहत्वं। शुचत्वं। बचिजनकत्वं।
 मूत्रसृष्टिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाहत्वं। बल-
 कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषप्रशमनत्वञ्च।
 इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्ठीडितरसगुणाः।
 रक्तसृष्टिकारित्वं। शीतकत्वं। सारकत्वं। बचि-
 करत्वं। दाहजनकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अ-
 पि च। दन्तनिष्ठीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
 पित्तवायुनाशित्वं। अकामकत्वं। अस्वादुत्वं।
 क्षीरविद्युम्भदाहकारित्वञ्च। पर्युषिततद्रसगुणाः।
 वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जाद्यप्रतिशयारोग-
 दाहत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
 तत्पक्वकारित्वं। गुणत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
 नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ क्षिप्रत्वं। अति-
 प्रययुक्तत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तासदोष-
 कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः।

“लसीकाप्राणित्वमङ्गुलस्यस्य विद्युत्कारिताः।
 निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या उषोचरम्”॥
 इति राजवल्लभः। अथेक्षुर्गः। तत्रेक्षुर्गोमानि
 गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घश्चैवः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
 गृह्णन्कोऽपिपत्रञ्च तथा मधुद्वयः स्मृतः॥
 इक्षुवो रक्षपित्तघ्ना बल्या दृष्याः कफप्रदाः।
 स्वादुपाकरसाः क्षिग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः”॥*॥
 अथेक्षुभेदाः।

“पौष्टिको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
 कान्तारक्षापसेचुक्षु काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
 नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कौश्रजत्।
 इत्येता जातयस्त्यो कथयामि गुणानपि”॥*॥

अथ पौष्टिकभीरुकगोर्गुणाः।
 “वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
 सुशीतो वृंहणो बल्यः पौष्टिको भीरुकस्तथा”॥*॥
 अथ कौश्रकारगुणाः।

“कौश्रकारो गुरुः शरीतो रक्षपित्तक्षयापहः”॥*॥
 अथ कान्तारेक्षुगुणाः।
 “कान्तारेक्षुर्गुरुर्दृष्यः श्लेष्मको वृंहणः सरः”॥*॥
 अथ दीर्घपोरवंशकगोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सक्तडिगः सदावो वंशकः स्मृतः”॥*॥
 अथ शतपोरकगुणाः।
 “शतपत्रो भवेत् किञ्चित् कौश्रकारगुणान्वितः।
 विशेष्ठात् किञ्चिदुष्णञ्च सदावः यवनापहः”॥*॥
 अथ मनोगुणागुणाः।

“मनोगुणा वातहरी द्रव्यामयविनाशिनो।
 सुशीता मधुरातीव रक्षपित्तविनाशिनो”॥*॥
 अथ तापसेक्षुगुणाः।

“वापश्चक्षुर्भवेत् स्त्री मधुरा श्लेष्मकोपना।
 तपञ्चा बचिष्मत्पि दृष्या च बलकारिणी”॥*॥
 अथ वायुवहृदक्षुगुणाः।
 “वायु इक्षुः कायं नुय्यामेदोभेदकरश्च सः।
 दुवा तु वातहृत् स्वादुपीयूषीत्यस्य पित्तनुत्॥
 रक्षपित्तहरी हृदः क्षातहृत् बलवीर्यकृत्”॥*॥
 अथाक्षुभेदः मेदः।

इक्षु

“मूत्रे तु मधुरोऽव्ययं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
 अथे प्रशिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनैः”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तनिष्ठीडितस्येक्षुः रसः पित्ताखनाशनः।
 शर्करासमवीर्यः स्वादुविदाही कफप्रदः”॥*॥

अथ यन्त्रपीडितरसस्य गुणाः।

“मूलायनन्तु ग्रन्थादिपीडनान्मलसंकरात्।
 किञ्चित् कालं विद्युत्वा च विद्वान्ति याति यान्त्रिकः॥
 तस्माद्दिदाही विद्युम्भो गुरुः स्वाद्युग्मन्त्रिको रसः”॥*॥

अथ पर्युषितरसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषिवो नेत्रो ह्यस्त्रो वातापहो गुरुः।
 कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रणः”॥*॥

अथ पक्वसेक्षुस्य गुणाः।

“पक्वो रसो गुरुः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
 गुष्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥
 अथेक्षुस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षुर्विकारान्मुद्गदाहमूर्च्छापित्ताखनाशनाः।
 गुरवो मधुरा बल्याः क्षिग्धा वातहाराः सराः॥
 दृष्या मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः”॥
 इति भावप्रकाशः।

(अथ श्रेतेक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणसुत्तमः।
 क्षिग्धश्च तपण्यो दृष्यो वृंहणश्च सजीवनः॥
 स्वादुगुणामिबद्धत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिदत्।
 दृष्योऽप्यन्तर्विदाही स्वात् सितेक्षुः कफहृन्मतः”॥

अथ हृष्येक्षुगुणाः।

“तद्वत् सुक्षयो भवनं गुणानां
 दृष्यो भवेत्तपण्यवृंहणश्च।
 सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
 श्रोत्रोपाहृत्तौ श्वाश्रोककारी”॥*॥

अथ यन्त्रोद्धररसगुणाः।

“धन्नेय पीडितरसः कथितो गुरुश्च
 दृष्यः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
 पाके विदाहिनलक्ष्णं सुशोभनञ्च
 संश्लेषितो रुधिरपित्तञ्च निहन्ति”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रुचिकण्डूश्च
 सन्तपण्यो बलकरः कफहृन्मम्लः।
 विद्युम्भकोऽपि रुधिरश्च तथैव पित्तं
 शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥

अथ पक्वसरसगुणाः।

“पक्वो गुरुतरः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
 पित्तज्ञोऽपि विशेषेण गुष्मात्सिवारकासनुत्”॥*॥
 इति हारीतः। तथा च वाभट्टः शार्ङ्गधरश्च।
 “इक्षुः रसो गुरुः क्षिग्धो वृंहणः कफमूत्रहृत्।
 दृष्यः शरीतोऽखपित्तज्ञः स्वादुपाकरसः सरः।
 कोऽप्ये सलवयो दन्तपीडितः शर्करासमः।
 मूलायनन्तुग्रन्थादिपीडनान्मलसञ्चरात्।
 किञ्चित्कालं विद्युत्वा च विद्वान्ति याति यान्त्रिकः॥
 विदाही गुरुविद्युम्भो तेनासौ तत्र पौष्टिकः॥
 श्लेष्मप्रसारमाधुर्वैरकमनुवाशिकः॥
 श्लेष्मपत्र्यं कान्तारेण पापाच्छासतः कमात्।

इक्षु

सदावः सकषायायश्च सोष्णाः किञ्चिद्दिदाहिनः”॥
 “दृष्यः शीतः स्थिरः क्षिग्धो वृंहणो मधुरो रसः।
 श्लेष्मणो भक्षितस्येक्षुर्वान्त्रिकस्तु विद्वह्यते॥
 शैवात् प्रसादात्माधुर्थात् पौष्टिकोऽप्युक्तो वरः”॥
 इति चरकः। तथा च सुश्रुते।

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शरीताः क्षिग्ध-
 बल्या दृष्या मूत्रला रक्षपित्तप्रशमनाः कृमिकफ-
 कराश्चेति ते चानेकविधा”। तद्ग्रथं, —

“पौष्टिको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
 कान्तारक्षापसेचुक्षु काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
 नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कौश्रजत्।
 इत्येता जातयः स्यौल्यादुगुणान् चक्ष्याम्यतः परम्॥
 सुशीतो मधुरः क्षिग्धो वृंहणः श्लेष्मणः सरः।
 अविदाही गुरुर्दृष्यः पौष्टिको भीरुकस्तथा॥
 अर्थां तुल्यगुणः किञ्चित्सदावो वंशको मतः।
 वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
 कान्तारक्षापसाविच्छू वंशकादुगुणौ भवौ।
 रवंगुणश्च काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपणः॥
 सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
 वातनाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥
 कौश्रकारो गुरुः शरीतो रक्षपित्तक्षयापहः॥
 अतीवमधुरो मूत्रे मध्ये मधुर एव तु॥
 अथेक्षुक्षिपु विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः।
 अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
 वल्लप्रहृदवो दृष्यो दन्तनिष्ठीडितो रसः।
 गुरुर्विदाही विद्युम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकौत्तितः॥
 पक्वो गुरुः सरः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥

कोकिलाक्षरद्वयः। इति राजनिर्घण्टः॥
 इक्षुकाण्डं, पुं, (इक्षुद्वयस्य काण्ड इव काण्डो यस्य)।
 सुज्जकः। शरसुभ्र इति ख्यातः। इति शब्द-
 चन्द्रिकाः। (यथा, रामायणे २।६१।१५।
 “अपराशोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”।)
 काण्डद्वयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुद्वयस्य गन्ध इव गन्धो यस्य)।
 काण्डद्वयम्। इति भावप्रकाशः। क्षुद्रगोक्षुरक-
 रद्वयः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्)। गोक्षुरकरद्वयः।
 गोक्षुरी इति भाषा। शुक्लभूमिकुष्माण्डः। को-
 किलाक्षरद्वयः। कुशिया खारा इति भाषा।
 काण्डद्वयम्। इत्यमरो मेदिनी च। काश्रिया
 इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्)। भूमि-
 कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली। (भूमिकुष्माण्ड-
 शब्देऽस्या गुणार्थो ज्ञेयः)।

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या)। दृष्यविशेषः। आ-
 नाक्ष इति ख्याता। तत्पर्यायः। इत्यम्बिका २
 अमिक्षुः इ इक्षुनाजिका ४। इति रत्नमाला॥

इक्षुर्भा, स्त्री, (इक्षुद्वयस्य दर्भो बन्ध इव दर्भो-
 यस्याः)। दृष्यविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भो २
 पत्राक्षुः इ दृष्यपत्रिका ४। अस्या गुणाः। समधु-
 रत्वं। क्षिग्धत्वं। ईहत्वावायवं। कफपित्तहरत्वं।
 बचिजनकत्वं। अचुत्वं। परमहृत्कारित्वञ्च।

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षोर्निचं ।) इक्षुमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

इक्षुपत्रः, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तोच्छं पत्रं यस्य ।)
यावनावनामधान्मविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जोयार इति भाषा ।

इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पृथ्यते । इक्षु + प्रु + क ।)
शरद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरद्वयशब्दे-
ऽस्य गुण्यदयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुवाणिका, स्त्री, (इक्षोर्वाणिकेव तदाकृतित्वात् ।)
इक्षुतुल्या । इति रत्नमाषा । अनाखु इति
ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
इति भाषा ।

इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षवि-
शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंश-
नेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिस्त्यन्तिकारणम्) पण्डक-
इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौष्टकः । श्रेय-
प्रसादमाधुर्वैरः, इति वामटः । पौष्टकशब्दे
चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिच्छुवत् गन्धं राति ददातीति ।
इक्षु + रा + क ।) कौकिलाक्षरद्वयः । इति रत्न-
माषा । कुणिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
गोक्षुरकक्षरद्वयः । इति शब्दरत्नावली । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + सार्थे + क्त ।) कौकिलाक्ष-
रद्वयः । स्थूलशरः । काशद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("खयकुम्भक्षुरकयोः फलकृष्यं समकारम् ।
धारोच्छेन नरः पीत्वा पयसा न ज्वयं व्रजेत्" ॥
इति सुश्रुतः ।)

इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशद्वयं ।
इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुचक्षस्य रसः । अस्य गुण्यः
क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
हितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, दृग्निजनकत्वं,
वायुरक्षपित्तनाशित्वं, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
वर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।

"दन्तनिष्पीडितस्त्रेक्षो रसः पित्ताखनाशनः ।

शर्करासमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः" ॥

यन्मिथ्वीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, प्री-
तणत्वं, शारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्त-
वायुनाशित्वं, क्षीरविच्छम्भदाहकारित्वञ्च यथा,
भावप्रकाशे,—

"मूलायनन्तुयन्त्रादिपीडितात् मूलवकारात् ।

किञ्चिन्नात्र विच्छन्नाय विच्छति याति यान्त्रिकः ॥
तस्मात् विदाही विच्छन्नी गुरुः स्यात् यान्त्रिको
रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातज-
नकत्वं, जात्यप्रतिशयारोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"रसः पर्युषितो नेष्टो क्षन्तो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोथी भेदवन्नातिभूयजः" ॥ * ।
पक्षेक्षुरसगुणाः । गुणत्वं । सतीक्ष्णत्वं । कफ-

वातनाशित्वं । क्षिगन्धत्वं । अतिपाके विदाहत्वं ।
पित्ताखनोपशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
"पक्षो रसो गुणः क्षिगन्धः सतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः" ॥ * ।
इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

"इक्षोर्विकारान्तुहृदाहम्भूर्च्छीपित्ताखनाशनाः ।
गुरुो मधुरा बल्याः क्षिगन्धाः वातहराः शराः ।
वृथा मोहहराः प्रीता टंह्या विषहरिणः" ॥

इक्षुरशकायः, पुं, (इक्षुरसस्य कायः ।) गुडः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)
इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
उदभावः ।) इक्षुसुदः । इति जटाधरः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीर-
विदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली जता ।)
क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ।
पुष्टि व्याक इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुष्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रसुष्ठुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुश्राकटं, स्त्री, (इक्षोः क्षेवं । इक्षुशब्दात् क्षेवे
श्राकटश्राकितौ इति श्राकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् ।
इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुश्राकिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेवं वा । इक्षु +
श्राकिन ।) इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुडः इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुस्राः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + स्रा + क्त
+ मितद्धादिवात् ।) इक्षु । यदा इक्षु इति शब्दे
व्यकतीति व्यक गती बाङ्गलकादुष् । वैवस्वतमनु-
पुत्रः । स तु सवयुगे अयोध्यायां सूर्यवर्षीयादि-
राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । १० । १ ।

"विवस्वतु मनवे प्राह सतुरित्वाकवेऽब्रवीत्" ।
इक्षुकोर्गोत्रे जाताः इति कुलत्या वाच्यलङ्काः ।

इक्षुस्राकुर्वशोद्धवाः । यथा रघुः । १ । ७२ ।

"इक्षुस्राकुणा दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" ।)

इक्षुस्राः, स्त्री, (इक्षु + स्रा + क्त + ङु ।) कटु-
कुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च । तितलाउ इति
भाषा । ("इक्षुस्राकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
काशश्वासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः" इति सुश्रुते ।

"सिद्धं वक्ष्याम्येत्सुजातुक्त्यं येषां प्रशस्यते" ।
अस्याः पर्यायो यथा ।

"लम्बाऽथ कटुकात्वात्तुम्भी पिच्छफला तथा ।
इक्षुस्राकौ षड्विनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥
अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।

"काशश्वासविषच्छर्दिस्रारत्ने कफकर्षिते ।
प्रताप्यति नरे चैव वसनार्थं तदिष्यते" ॥
अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।

"अप्यस्य प्रभाषानां सुष्टिं प्रादेशसम्भिताम् ।
क्षीरप्रस्ये प्रदत्तं दद्यात् पित्तोक्षिते कफप्वरे ।
पृष्ठादिषु च क्षरारः क्षीरे जीमुत्के यथा ।

योगाहितपाण्डुरा मुरामब्धेन पञ्चमः ॥

फलस्य रसमागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपिणसे ॥

हृतमथो फलेभ्यो स्थितं क्षीरं दद्यात् ।
ज्ञातं स्यात् कफजे काशे श्वासे वम्याश्च तत्पिबेत् ॥

मन्तना वा फलान्मथं पाण्डुकुलविषादित्वः ।
तेन तत्र विपक्वं वा सक्षीरलघुपिबेत् ॥

अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
विषगम्भोदरपयश्चिगच्छेव क्षीपदेषु च ॥

तुम्भाः पक्षरसैः शुष्कैः सपृष्ठीरवधुर्षितम् ।
कृदयेन्माल्यामत्राय गन्धसम्पत्सुक्षीचितः ॥

मद्येकफलमथं वा गुडैर्न पक्वलेन च ।
इक्षुस्राकुफलैश्च वा सिद्धं वा पूर्ववद्वृतम् ॥

पक्षाश्वत्थद्वयानि फणादीना यथोत्तरम् ।
पिबेद्विष्यत् बीजानि कषायेष्वग्नतं पृथक् ॥

यष्ट्याक्षकोविदारार्थैर्मिष्टिमन्तर्ग्यं पिबेत् ॥
कषायैः कोविदारार्थैर्मात्राश्च पक्षवत् स्मृताः ।

गुण्यभेदे प्रसेके च कृष्णं मासरसैः पिबेत् ॥
नरः माधु वमलेवं न च दौर्भ्यल्यमभ्युते" ॥

"इक्षुस्राकुर्मदं विप्रश्रव्यातिविषे वचनं ।
कुष्ठं किरणामिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्" ॥
इति चरकः ॥)

इक्षुसारिः, पुं, (इक्षुचक्षस्य सारिः ।) काशद्वयं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुण्यदयो ज्ञा-
तव्याः ।)

इक्षुवाणिका, पुं, (इक्षुरिव अणति व्याप्नोतीति ।)
काशद्वयं । इति भावप्रकाशः ॥

इक्षुवाणिका, स्त्री, (इक्षुवाणिका + टापु ।) इक्षुतुल्या ।
इति रत्नमाषा । अनाखु इति भाषा । खागडा
इति केचित् ॥

इक्षु, गतौ । (भादि-पर-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पदुमः ॥ ढतीयस्वरदिः । एखति । इति
दुर्गादासः ॥

इख, इ, गतौ । (भादि-पर-सकं-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पदुमः ॥ ढतीयस्वरदिः । इ, इक्षते । इति
दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (भादि-पर-सकं-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पदुमः ॥ ढतीयस्वरदिः । इ, इक्षते । इति
दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (भादि-पर-सकं-सेट्-इदित् ।) इति
कविकल्पदुमः ॥ ढतीयस्वरदिः । इ, इक्षति
इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।

"त्वया वृष्टमिदं विश्वं यश्चेन्नं यश्चेन्नं ।
इक्षं, इक्षि, (इगि + क्त ।) अक्षत्वं । अक्षमं । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।

"त्वया वृष्टमिदं विश्वं यश्चेन्नं यश्चेन्नं" ।)
इक्षं, पुं, (इक्ष + घञ् ।) इक्षितं । ज्ञान । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इक्षिषं, स्त्री, (इगि + ङी) अभिप्रायलक्ष्मण-
विष्कारणं । ठार सङ्घे । इत्यादि भाषा । तत्प-
ख्यायः । आकारः २ इक्ष् ३ इत्यमरः ॥ गमनं ।

चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥
("आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेचवन्नाविकारेण" लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मतः" ॥
इतिोपदेशे सुषुद्धेः । (तथाच रघुः १ । २० ।)

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गुणाकारेऽङ्गितस्य च” ।
 इङ्गुदः, पु (इङ्गं द्यति अखखद्ययतीति । इङ्ग + दौ + क । अस्त्व उक् ।) इङ्गुदीदृच्छः । इत्यमर-
 भरती ।
 (“इङ्गदन्तिस्तमभ्रं ध्वङ्गधोषां कफवातजित्” ।
 इति चरकः ॥०॥ विप्रबोधोऽन्यश्चेद्गुदीशब्दे ज्ञेयः ॥)
 इङ्गुदी, स्त्री, (इङ्गुद + डीष्) । लृत्त्वविशेषः । इङ्गौट
 इति भाषा । जीयापुता इति तु वङ्गदेशीया ।
 प्रमाटेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि
 नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । सायनसवरः २ ।
 इत्यमरः ॥ इङ्गुपत्रः ३ विषयकण्ठः ४ अनिलानकम्
 ५ गौरत्वक इ तनुपत्रः ७ शूलारि ८ तपसद्रम
 ९ तीक्ष्णकण्ठः १० तैलफलः ११ पृतिगन्धः १२
 विगन्धकः १३ क्रोष्टुफल १४ ।
 (यथा रघुः १४८२ ।
 “ता इङ्गुदीश्वेङ्गुदप्रदीप-
 मान्तीर्योमेधाजनतन्त्रमन्त्र” ॥)
 अस्या गुणाः । मद्यान्त्रियः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 फेनिलत्वम् । अघ्रत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
 वातामयकफप्रगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।
 “इङ्गुदोऽङ्गारदृच्छ विस्तकान्तापसद्रमम् ।
 इङ्गदः कुष्ठभृतादियहप्रगविषक्रीनीन् ॥
 ह्यन्यथात्रिचशूलप्रतिस्तकः कटुपाकवान्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्प्रतीदृच्छः । इति
 रत्नमाला ॥ नयाफटकी इति भाषा ।
 इङ्गुल, पु, स्त्री, इङ्गुदीदृच्छः । इति भरती द्विरूप-
 कोषश्च ॥
 इच्छा, स्त्री, (एषणं इच्छा । इष् + श + टाप्) ।
 मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २
 वाञ्छा ३ दोहृदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ ढट ७
 क्षिप्ता ८ मनोरथ ९ कामः १० अर्थाभाषः ११
 तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ इक् १३ इडा १४ अडा १५
 ढया १६ सचिः १७ मतिः १८ दोहृलं १९ कन्दः
 २० इट २१ । इति अटाधरः ॥ (यथा-मनो ५॥४५
 “योऽङ्घ्रिसकानि भूतानि हिनन्त्यात्मसुखेच्छया” ॥)
 न्यायमते अस्त्रः कारणम् । (यथा, भाषापरि-
 च्छेदे । १४८, १४९ ।)
 “निर्दुःखले सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
 इच्छा तु तद्पाये स्यादिकोपायलघीर्षदि ॥
 चिकीर्षात्सतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
 तज्ज्ञेयः कृतिसाथेऽसाधनत्वमतिर्भवेत्” ।
 अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विच्छेदुलममतिः स्यात्
 प्रतिबन्धिका” ॥ इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥
 इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा +
 मतुप्) । मस्य वः । धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तन्-
 पर्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥
 इच्छावस्रः, पु, (इच्छयाभिनाममात्रेणव वसु धनं
 यस्य ।) कुवेरः । इति अटाधरः ॥
 इच्छुः, पि, (इच्छतीति । इषधातोनिपातनात्
 सिद्धम्) । इच्छाविशेषः । आकाङ्क्षयुक्तः । इति
 व्याकरणम् । (यथा, रामायणे ॥४॥४८८ ॥

इडा

(“शूरस्थः शूरकोच्छूनां पितुरादेशपालकाः” ॥)
 इच्छकः, पु, (इच्छु + कन्) । लृत्त्वविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ टावलेतु इति ख्यातः ।
 इञ्जल, पु, (एतीति । इ + क्षिप् + तुक्, इत् जल-
 मस्य) । हिञ्जलदृच्छः । हिञ्जल गाक्ष इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥
 (सपथ्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
 “इञ्जलो हिञ्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
 ज्जलवेतसवद्वेद्यो हिञ्जलोऽयं विषापहः” ॥)
 इज्यः, पु, (इज्या विद्यते यस्याः । इज्या अर्श आद्यच्) ।
 दृच्छस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥
 (“जीवाकिंभानुजेज्यानां ज्ञेयानि स्युराज्यदयः” ॥)
 इज्यः, चि, (इज्या पृजास्त्यस्य । अर्श आद्यच्) ।
 गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥
 इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे कप् + टाप्) ।
 दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)
 (“सोहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजाजोपनिमीलितः” ॥)
 पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्प्) ।
 गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 इज्याशीला, पु, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनरा-
 चरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-
 कर्ता । तत्पर्यायः । धायजूकः २ । इत्यमरः ॥
 इजाकः, पु, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ईञ्चा मोचाचिड्डि इति भाषा । (चिड्डटशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 इट गवां । (आदि-पर-सक-सेट्) । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ एटति । इति दुर्गादासः ॥
 इट [ष्] स्त्री, (इष् + क्षिप्) । इच्छा । इति जटाधरः ॥
 इट् चरः, पु, (एषणमिति इट् । इष् + क्षिप्) । तेन
 चरति इति । इष् + चर + ष्यच्) । घण्टः । इत्य-
 मरः ॥ षाँड इति भाषा ।
 इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप्) । बुधग्रहमार्थाः । सा
 इत्याकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—
 “तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)
 गौः । (यथा, भारते,—
 “इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रिष्वाविशारदैः” ॥)
 वचनं । (दिवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः श्रान्तिः पृष्टिः क्षिया तथा” ॥)
 एष्टो । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,
 घोषयात्रापूर्वणि २३५, १० ।
 “पतत्रिकस्रैः स जघन्यरात्रे
 प्रबोधते नूनमिडातलस्य” ॥) खर्गः ।
 शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (तथा च घटचक्रभेदेर श्लोके ।
 “भेरोवाङ्गप्रदेशे शशिमिहिरिशिरे सद्यद्वे
 निमस्ते, मध्ये नाडी सुमुद्रा त्रितयगुणमयो चन्द्र-
 सूर्याभिरूपा” ।
 “भेरोर्मथदखस्य बाङ्गप्रदेशे वह्निभागे सद्यद्वे
 वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरिशिरे चन्द्रसूर्या-
 भिके नाथौ इडापिङ्गुनाडीद्वयमितिपचि-

इत

तार्थः । निषक्षे वत्तेति” ॥ ज्ञानसङ्कलनीतन्त्रे ॥ ८ ।
 “इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्युता ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुमुद्रा च सरस्वती ॥
 एतासा सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्तिता ।
 तत्र स्नातः सदा योगी सर्वोपायैः प्रमुच्यते” ॥
 इयन्तु सकामकम्भोनुसृष्टायिजीवानां पुनरावर्ति-
 कारिणी धूममार्गा पिठयानरूपिणी ।
 अन्वयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुप्तैव ब्रह्म-
 नाडी यस्या नाद्या इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
 यथा उत्तरीगतायाम् ॥ २ ॥ अथाथे ॥
 “इडा च वामनिःश्वसः सोममखलगोचरा ।
 पिठयानमितिज्ञेया वाममश्रित्य तिष्ठति ॥२२॥
 गुदस्य एष्टभागेऽस्मिन् वीर्यादक्ष्ण्यं देहदृष्ट्व् ।
 दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदक्षेति कथ्यते ॥ २३॥
 तस्यान्ते सधिरं कृष्यां ब्रह्मनाड्योति स्मृतिभिः ॥२४॥
 इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुमुद्रा सृष्टारूपिणी ॥
 सर्वे प्रतिष्ठितं यस्या सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥२५॥
 परं आसामिडादीना नाडीनां शोधनमकुर्वन्
 योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नाहति तथा च
 भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ॥
 “ईधितानि समभस्थ वाञ्छितानि यथाविधि ।
 प्राणायामं ततो गार्गी जितसन्गतोऽप्येवेत् ॥
 म्पदासने कुप्राणं सम्यक् आस्तीर्यामृतमेव च ।
 नमोदरश्च सम्भुष्य फलमोदकमद्युषे ॥
 तदासने सुखासीनः सखे न्यसेत्तरं करम् ॥
 समग्रोवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥
 प्राड्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तोकोचनः ॥
 अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्ज्योयित्वा प्रयत्नतः ॥
 नाडीसंशोधनं कुर्व्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥
 यथा क्रोधा भवेत्तस्य तच्छोभनमकुर्वतः ।
 नासाग्रे श्प्रभ्रद्वतीर्चं चन्द्रातपितावितम् ॥
 सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयतम् ॥
 विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ॥
 इडया पूर्येद्वायुं वाह्यं दादग्रमात्रकी ॥
 ततोऽग्निं पूर्ववद्दध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावकीयुतम् ॥
 रथस्थं विन्दुसंयुक्तं शिखिमखलसंस्थितम् ॥
 ध्यायेद्द्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
 पुनः पिङ्गलयापूर्यं प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥
 तद्विरेचयेद् वायुमिडया तु प्राणैः शूनैः ।
 त्रिचतुर्वत्सराक्षपि त्रिचतुर्मासमेव च ।
 गुरुणोत्तप्रकारेण रक्षसेव समभ्यसेत्” ॥)
 इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।
 गुलु । टाप् + अत् इत्वम्) । वरटा । वोल्ता इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इडिका, स्त्री, (इडा + क्षार्थे क, इत्वम्) । एष्टो ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 इडिकः, पु, (इडिक् + कै + ड) । वनच्छालः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इड्वरः, पु, (इट् + व + ष्यच्) । इट् चरः । इमः ।
 इत्यमरटीकायां खामो ॥
 इव, इ भन्धे । (इदित्-दिवा-आत्म-सक-सेट्) ।
 इ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + क्त ।) गतः । स्मृतः । इति मेदिनी ।
 (प्रातः । ज्ञाने, स्त्री ।)
 इतः, [च] य, (अस्मादिनि निपातनात् सिद्धम् ।)
 नियमः । पञ्चमर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।
 “तद्व्रतं वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः”) ।
 विभागः । इति विश्वः ।
 इतरः, चि, (इना कामेन तरतीति । इ + तु + अच्
 यद्वा इतेन ज्ञानेन ज्ञीयते इति वाजसक्तात् अरः) ।
 अन्यः (“वागेतरस्तस्य करः प्रहृत्तु” । इति
 रघुः । २।११।) नीचः । इत्यमरः ।
 इतरविशेषः, पु, (इतरस्मात् विशेषः) । अन्यप्रभेदः ।
 इतरैतर्, चि, अन्योऽर्थः । परस्परः । इति जेम-
 चन्द्रः । यथा, रघुः । ७ । ५४ ।
 (“युद्धावभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयथापतुरन्वयस्वम्”) ।
 इतरेषुः, [च] य, (इतर + एषुच् ।) इतरस्मिन्-
 च्छनि । अन्यदिने । इत्यमरः ।
 इतस्ततः, य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा ।
 यथा,—
 “द्वे सहस्रे रथानां स गजानामयुतं रथे ।
 इतस्ततो धाममानः सुरयो रथिना वरः” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
 अध्यायः । अथि च ।
 “ताडितास्तेन वीरेण फगोन्द्रास्त्रासमागताः ।
 इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गताः पातालमुज्ज्वाः” ॥
 इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ।
 इति, य, (इण् + क्तिच्) हेतुः । (यथा, रघुः । १।२२ ।
 “वत्सोत्सुकास्मि स्मिमता सपथ्या,
 प्रथग्रहीत्विति ननन्दतुस्तौ”) ।
 प्रकरयाम् । (यथा, मनुः । १ । १५ ॥
 “उदितेऽनुदिते चैव समयधुस्विते तथा ।
 सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः”) ।
 प्रकाशः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “दिशोप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव”) ।
 आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः । निदप्रथमम् ।
 (“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नररुमवः” ।
 इति मनुः । १।१० ।) प्रकारः । अनुकर्मः । पर-
 क्तितः । इति मेदिनी । (विवद्धानियमः । प्रत्यक्षां ।
 अथधारयं । परामर्शः । मानम् । इत्यमरर्थः ।
 यवार्थः । “गुणानिखेव तान् विद्धि” । इति
 रामायणे । १ म काण्डे ।)
 इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यथ्य ।)
 अत्रज्ञेयं । इति मेदिनी ।
 इतिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्यं । इति मेदिनी ।
 इतिह, य, (इति एवं च ह किञ्च च ।) पारमर्थ्यो-
 पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यं २ । इत्यमरः ॥
 इतिहासः, पु, (इतिह आस्तेऽस्मिन् । इतिह +
 आस + घञ् ।) पूज्यवृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।
 तत्पर्यायः । पुराणतः २ । इत्यमरः ।
 (यथा, मनुः । ३ । २३२ ।
 “आख्यानातीतिहासांश्च पुराणानि खिनामि च”) ।
 आसादिप्रयोगेभारतादिग्रन्थः । इति भरतः ॥

इह

इहलटः, पु, (इतं समीपस्थं जगं कटति आच्छाटयति
 फलेन इति । इत् + कट् + अच् ।) उच्छविशेषः ।
 ओकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । बह्मज्ज २
 वाटीदीर्घः ३ खरच्छद ४ । इति गलमाणा ॥
 (“वीर्याग्रालिषष्टिकेन्दुवाचिकादर्मकुशकाशुगुन्ने-
 लटकलवमूकानीति दशेमानि सन्यजननानि
 भवन्ति” । इति चरकः ।)
 इहिल्ला, स्त्री, रोचनाखगन्धव्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 इत्थं, य, (इदम् + घञ् ।) एतेतोरथोरिति इदा-
 देशः । इदंप्रकारः । इति वोपदेवः । एह प्रकार
 इतिभाषा । (यथा रघोः । २ । २५ ।
 “इत्य व्रत धारयतः प्रजार्थं
 समं महिष्या भङ्गीयकीर्त्तः”)
 इत्थः, चि, (इ + क्त्वाप् ।) गम्यः । इति व्याकरणम् ॥
 इत्थरः, चि, (एतीति + इ + क्त्वरप् ।) क्लृप्तार्थः ।
 पथिकः । दुर्विधः । गीचः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इत्थरो, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति । इ +
 क्त्वरप् + डीष् ।) अक्षरी । इत्यमरो मेदिनी च ॥
 अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 इद, इ, परमैश्वर्ये । (इदित् आदि-पर-सकं-सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इदं, [म्] चि, (एति, इण् गतौ, इयो दसुगिदि दश-
 पादीदृष्टिः । यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्दे-
 कर्मिनोपस्थिति दीप्तिः ।) पुरोवर्तिवाचकसम्बन्ध-
 नाम । इति व्याकरणम् ॥ एह इति भाषा ।
 इदंकार्थं, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुराजभा-
 रत्थाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततीयवत्सरः ।
 इति मलमासतत्त्वं ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 इदानीं, [न्] य, (इदम् + दानीं, इदम् इण्) अस्मिन्
 काले । सम्यति । इत्यमरः ॥
 (“हृदिवे दीर्घसप्तस्य सा चेदानीं प्रचेतसः” ।
 इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे णुः ।) इदानी-
 म्भवं । सम्यतिजातं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ॥
 “वासना चेदानीन्तनी प्राक्तीनी च रसाखादहेतुः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २६ ।)
 इदावत्सरः, पु, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-
 पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-
 वृक्षदानं महात्मनः । इति विश्वधर्मोत्तरम् ॥
 (“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोसीदत्-
 सरोऽसि” । इति वाजसनेयीसंहिता । २७।४५ ॥)
 इदं, स्त्री, (इन्द + क्तः ।) आवतपः । दीप्तिः । इति
 मेदिनी ॥ आश्वर्थं । इति जटाधरः ॥
 इदः, चि, निम्नैकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इदत्स्वरः, पु, इदावत्सरः । यथा,—
 “संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इदत्स्वरस्तु तृतीयस्तु चतुर्थस्तुवत्सरः ॥

इन्दुः

पथमो वत्सरस्त्रोर्षा तदेभिः पञ्चमियुगं ।
 तेषु संवत्सरो द्विभिः सूर्येण परिवत्सरः ॥
 शोम इदत्स्वरस्त्रोर्षा वायुश्चैवातुवत्सरः ।
 यमस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पश्चाद्वा ये युगात्मकाः” ॥
 इति देवीपुराणे काण्यवस्थानामाध्यायः ॥
 इन्द्रा, स्त्री, (इन्द + मक् ।) अग्निवन्द्योपनाकम् ॥
 इत्यमरः ॥ ज्ञानिनि काठ इति भाषा ।
 (“तत्रेष्टान्यने शुक्रो नियुक्तः काण्यपेन ह” ।
 इति भारते ।)
 इन्द्रः, पु, (एतीति + इ + नक् ।) सूर्यः । प्रभुः । (“यसु
 न इन्द्रस्यति” । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) उभनेरः ।
 इत्युच्चारिकोऽनः ॥
 इन्द्राणी, स्त्री, वटपथीवत्सः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रान्तरं, स्त्री, (इन्द्रं महाईदम् अन्तरं गीतवस्त्रामिव) ।
 इन्द्रवरं । गीतोत्पन्नं । इति शब्दमाणा ॥
 इन्द्रिन्दिरः, पु, भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रिरा, स्त्री, (इन्द + किरच् + टाप् ।) जग्गीः ।
 इति जटाधरः शिवाख्यशेषः ॥ (“मन्दं मन्दं
 मन्द्रिदिन्द्रिदेव” इति भास्मिनीविभाषे ।)
 शोभा कान्तिः । यथा, “मिश्रि मिश्ररदिन्द्रि-
 कथं युजयामः कलयामि पञ्चजम्” । इति भास्मि-
 नीविभाषे ।)
 इन्द्रिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्द्रिरायाः मन्दिरं वासस्थान
 मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्लभः ॥
 इन्द्रिरानवं, स्त्री, (इन्द्रिरायाः जग्गीः आलयः) ।
 पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतलमभिधानात् ॥
 इन्द्रिरावरं, स्त्री, (इन्द्रिरायाः जग्गीः वरं प्रियं) ।
 गीतोत्पन्नं । इति शब्दरत्नावली ॥
 इन्द्रिवरं, स्त्री, (इन्द्वीति । इदि परमैश्वर्ये, इण्प-
 धात् क्तिदि इन् । इन्द्रिन्सीत्स्याः वरं प्रियं) ।
 गीतोत्पन्नं । इति शब्दमाणा ॥
 इन्द्वीवरं, स्त्री, (इन्द्वी जग्गीस्तस्याः वरं प्रियं) । गीत-
 पद्मं । तत्पर्यायः । नीलाम्बुजम् २ । इत्यमरः ।
 कुवलयं ३ नीलाब्जं ४ गीतोत्पन्नं ५ । इति रत्न-
 माणा ॥ (“इन्द्वीवरेण नयनं सुखमन्मजेन” । इति
 काण्डिदासः । “इन्द्वीवरप्रथमतस्तुर्दपोऽसौ” । इति
 रघुः । ६।६५ ॥) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गणादयो ज्येष्ठाः) ।
 इन्द्वीवरिणी, स्त्री, (इन्द्वीवर + इनि डीष् ।) उत्प-
 लिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलोत्पलसमूहः) ।
 इन्द्वीवरी, स्त्री, (इन्द्वीवरमन्वत्स्याः । अर्धं आद्यत्र
 गौरादित्वात् डीष् ।) शतमूली इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टे ।
 (“वासानिष्पटपणकेतकिबलाकुञ्जाखकेन्द्वीवरी” ।
 इति परिभाषायां ।)
 इन्द्वीवारं, स्त्री, (इन्वा जग्गी वावरो वरञ्च यस्मिन्) ।
 इन्द्वीवरं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 इन्दुः, पु, (उजति अमृतधारया सुवं क्षिप्तं करोति
 इति । उन्द + उ + आदिरिच् ।) चन्द्रः ।
 (“दिशोप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव” ।
 इति रघुः । १ । १३ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥
 (चन्द्रसमसंयुक्तः एकसंख्यायुक्तः । मगशिरान्मण्डलम् ॥
 “दिवार्किकर्येजुक्तं सृष्टमिन्दुकरैर्निर्गितं” ।

इन्दु

इति वैद्यकत्रयगुणः ॥
 इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लात्वात् । इन्दु + कन् ॥)
 अयान्तकच्छः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभं कमलं ।) सितो-
 त्पलं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।)
 केतकी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
 ऽयं निव्यन्ततीति भावः ।) चन्द्रकान्तमणिः ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुजगत्, पुं, (इन्दोर्जनकाः ।) समुद्रः ॥ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि
 पर्वणि अष्टादशध्याये प्रथम्या । यथा, —
 “ततः प्रतसृष्टकांशुमथ्यमानासु सागरात् ।
 प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः प्रोताशुखञ्जलाः” ॥ ४॥)
 इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ड ।)
 नर्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्मदा इति
 ख्याता । (इयं च प्रतीत्यामवन्तिषु ख्याता प्रत्यक्
 सोतेवहा च । यथा, —
 “अवन्तिषु प्रतीत्या वै कौर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि एशान्यायतनानि च ॥
 प्रियङ्गवान्मवनोपेता वानीरफलाशालिनी ।
 प्रयत्नसोता नदी एष्या नर्मदा तत्र भारते” ॥
 इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)
 इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) सुधग्रहः ॥ इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं पुष्पं यस्याः ।)
 कलिकारोहस्तः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
 क्णना इति भाषा ।
 इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुः विभर्त्तति । इन्दु + भृ + क्तिप् ॥)
 शिवः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णेन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु +
 मतुप् ॥) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
 पूर्णिमेव आनन्दरायिका खनामख्याता विदर्भ-
 राजमिनी, अजराजपत्नी । यथा, — रघुः ।
 “अथेश्वरेण क्रयकेशिकानां
 सद्यं वारधं खसुरिन्दुमत्याः” ॥ ५॥ ३६ ।
 “वसुधामपि हस्तगामिनी-
 मकरोदिन्दुमतीमवापरां” ॥ १८॥ १ ॥)
 इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं रत्नम् ।) मुक्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव ।) अमृता ।
 सोमवता । शशिकला । इति मेदिनी । यमा-
 लिका इति शब्दमाषा ॥
 इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन् ॥) रौप्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुवह्नी, स्त्री, (इन्दोर्वह्नी भवा ।) सोमवता । इति
 जटाधरः ॥ (सोमवताशब्देऽस्या गुणादयो आ-
 ख्यायः ॥)

इन्द्र

इन्द्रतं, स्त्री, (इन्द्वे इन्दुलोकार्थं वा व्रतं ।) चान्द्राय-
 णव्रत । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
 “इन्द्रव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
 पिबेत् यश्चापि गङ्गाम्भः समो स्याता न वा समो”)
 इन्द्रूरः, पुं, सूषिकः । इति जटाधरः । इन्द्र इति
 भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)
 इन्द्रः, पुं, (इन्द्वीति । इदि परमैश्वर्यं तस्मात् रन्
 प्रथमः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्वं-
 दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १
 ऋषभः २ भीष्माक्ष ३ । अर्धं वचं । वाहनं रेरा-
 वतः । एतौ अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पथ्यायः ।
 मङ्गलात् २ मधवा इ विद्योजाः ४ पाकशासनः ५
 वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९
 जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमनुः १३
 दिवस्पतिः १४ सुजाता १५ गोत्रभिर्त् १६ वजीरः १७
 वासवः १८ वृत्रहा १९ वृषा २० वास्तोस्पतिः २१
 सुरपतिः २२ नलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
 भेदी २५ हरिश्चयः २६ साराट् २७ नमुचि-
 स्रदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्श्रवणः ३० तुरापाट्
 ३१ मेघवाहनः ३२ आखखलः ३३ सहस्रान्तः ३४
 ऋषुक्षा ३५ । इत्यमरः । सहेन्द्र इति कौशिकः ३७
 पूतकतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंश
 ४१ श्रतघृतिः ४२ एतनाशब्दः ४३ अहिद्विषः
 ४४ । इति जटाधरः ॥ वचपाणिः ४५ देवराजः
 ४६ पर्वतारिः ४७ पर्यण्णः ४८ देवताधिपः ४९
 नाकनाथः ५० पूर्वंदिक्पतिः ५१ एलोमारिः ५२
 अर्धः ५३ प्राचीनवह्निः ५४ तपस्वतः ५५ । इति
 शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
 “इन्द्रश्च विश्वभुग्नो ज्योतिषचित्तदन्तरम् ।
 विभुः प्रभुः प्रिखिष्वेव तथैव च मनोजवः ॥
 तेजस्वी साम्यतस्विन्द्रो वशिभास्यस्वनन्तरम् ॥
 अद्भुतस्त्रिदिवस्वैव दशमस्विन्द्र उच्यते ।
 सशान्तिश्च सुकोर्त्तित्श्च ऋतघाता दिवस्पतिः ।
 इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश” ॥
 इति देवीपुराणे कालथयव्याख्यायः ।
 विष्णुस्मादिसप्तविंशतियोगान्तगतैवर्षुर्विशयोगः ।
 तत्र जातपक्षमः ।
 “प्रतापश्रीणो वचवान् गुणध्वजः
 श्लेषाधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः ।
 किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
 महेन्द्रतुल्यः एव च प्रसन्नः” ॥
 इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
 विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
 “तत्र शक्रश्च विश्वेषु जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)
 कुटजस्तः । रात्रिः । इति धरणी । उपहीप-
 विशेषः । इति शब्दमाषा ॥ परमेश्वरः । इति
 वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः एव रूपं ईयते”
 इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
 नरैको राजा । पत्नीभ्यो गरुडः । इत्यादिः ॥)
 इन्द्रकं, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्) ।
 सभाऽष्टकम् । तत्पथ्यायः । अस्यानष्टहं २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

इन्द्र

इन्द्रकीला, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८।१८ ।
 “तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोखिवरशोभिताः ।)
 इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) रेरावतहस्तो ।
 इति जटाधरः ॥
 इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
 मञ्चः । खट्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमपक्रुः ।
 इति हेमचन्द्रः । घोभला गौगला इत्यादिख्यातः ।
 विर्युहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।
 “विर्युहः शोखरे दारे निर्योसे नागदन्तके” ॥
 इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रत्नको यस्य ।) रत्नवर्ण-
 कीटविशेषः । मखमली इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
 अग्निरजः २ वैराटः ३ तितमः ४ अग्निः ५ इति
 हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रत्नवर्णः ८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरलवितरेवहीन्द्र-
 गोपैः” ॥ इति किरातेः । १६१ ।)
 इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृद्धविशेषः ।)
 हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रचिन्मिटी, स्त्री, लताविशेषः । तत्पथ्यायः । इन्दी-
 वरा २ युग्मफला इ दीर्घवृत्ता ४ उत्तमारथी ५
 एवमन्नरिका ६ श्लोथी ७ करम्भा ८ नलिका ९ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वं । प्रीतत्वं । पित्तसंश्लक्ष्ण-
 दोषत्रयक्षमिनाशित्वं । चतुर्द्वितकारित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रचन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्केण ह्लाद्यते
 इति । इन्द्र + ङङ् + चसुन् । निपातनात् सिद्धं) ।
 सहस्रपुष्कहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्रायामिन्द्रियाणां जालं आव-
 रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया
 इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भेलकि इत्यादि
 भाषा । तत्पथ्यायः । कुहकं २ जाल ३ कुहतिः ४ ।
 तद्विवरखण्डयो यथा, —
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।
 व्याघ्रदारिद्र्यहरणं जगत्पञ्चविनाशनम् ॥
 इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं ह्यभयमितम् ।
 निराहानुयुजे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ! ॥
 न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे च्छेत्ते ऋच्छेऽपि वा ।
 इन्द्रजालं न जानाति स ऋद्धः किं करिष्यति ॥
 न जीवति वरारोचे संसारे दुःखसागरे ।
 इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
 कौतूहलं कुललोषां कुतः कामा वरानने ।
 संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः ।
 यदकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
 यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागताः ।
 तथा सर्वेऽपि प्राक्षाणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
 तत्राणाञ्च यथा भातुः प्रीतलाना यथा शशो ।
 गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये ! ॥
 तथा किं वज्रतोक्तेन वयनेन पुनः पुनः ।
 जालेन्द्रस्य समं शार्धं न भूतं न भविष्यति” ॥ १ ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि अथोघीनां विधिं वरे ।
 येन विज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भविष्यति ।
 महाकालस्य वीजादि प्रसूनेन समाहरेत् ॥

धात्रीरश्मेन देवेभ्यः । सप्त वारान् विभावयेत् ॥
 गुटिका कर्त्तव्या ता गुटिका मुखे निक्षिप्य
 पारावतो भवति ॥ १ ॥ "अथातः संभवस्थानि
 प्रष्टुं त्वं मम वक्ष्मि । ऋगस्य शीर्षं संगृह्य ह्यव्य-
 म्भक्तिकां पूरयित्वा पुनर्धूम्रवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
 पेत् स ऋगो भवति ॥ २ ॥ मयूरश्रीर्षमादाय
 ह्यव्यचतुर्दशा म्भक्तिकां पूरयेत् प्रखवीजानि वाप-
 येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा प्रख-
 वीजानि शीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 ह्यव्यचतुर्दशां मयूरश्रीर्षमादाय ह्यव्यम्भक्तिका
 पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलितः
 पुष्पितः भवन्ति एव्यफले संगृह्य समस्तं पेययित्वा
 अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ ह्यव्य-काक-शीर्षमादाय
 काकमाषीवीजानि वापयेत् यदा फलितः
 पुष्पितः भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मज्जा उद्गीर्षो
 मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतश्रीर्षमादाय ह्यव्यम्भक्तिका
 पूरयित्वा तिसवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-
 नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
 अन्वर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्व्वस्त्वं
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
 सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिका मुखे निक्षिप्य
 अन्वर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्गीर्षोर्षे प्रथमो भवति । जीवेद्बभ्रशं
 क्षियः सर्व्वे जगत्स्य वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
 समादाय ह्यव्यचतुर्दशां ह्यव्यम्भक्तिकां निक्षेपेत्
 जलग्नवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्यनक्षत्रे पुष्पं गृह्णीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दृष्टेन कज्जलं पातयेत् चतुरङ्गनीयं तावत् योजन-
 शतं पश्यति भेदिनीं दिवा मज्जाप्राथम्यं पश्यति
 आत्मस्वस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति
 न मंत्रयः ॥ ९ ॥ अन्व्ये च सर्व्वे जीवाः एवं उद्ग-
 र्गर्भमश्चिच्छादिजघृष्टहृष्टीवाः । यत् यत् वीजं
 वसा शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
 भवति तदा शस्य त्रीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * * * अथ
 सर्व्वेषां धारणमन्मः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं लं ॐ
 भौ स्वाहा । एकादशार्चनो मनुस्यस्य पुरश्चरण्यं
 जन्मपथः । दशाष्टहोमः हृतेन तर्पयं मार्जनं
 ब्राह्मणभोजनार्दिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति * * *
 अथ वश्याधिकारः ।
 "मातुलुप्रस्य भूषन्तु धुल्लरवीजकेन च ।
 पक्षाङ्गुष्पथमादाय द्रव्यचूर्णैस्तु कारयेत् ॥
 योऽस्य मन्त्रं समाप्राति स च खेलेन पश्यति ।
 दुन्दुभिं पट्टाञ्चैव प्रङ्गुचैष तु सेपयेत् ॥
 एव धृतोपपृष्टानां कुमारीणां मन्त्रेषु च ।
 भूपतेः सेव्यमानानां तथापत्पापजीविनां ।
 न चाभिर्दक्षते वेक्ष्य यत्रैव सोऽगरो भवेत् ॥"

अथ मन्त्रः ।
 ॐ "रक्तचासुष्टे अमुकं मे वशमानय ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं षट् । अयत् अथयम् । ॐ नमोऽस्तु अदिवाय
 क्षिति क्षिति चिति चिति धूमं लिङ्गि यद्विद्य
 मोदते हि शाकिनि अदिदृग्गुणपाणि स्वाहा ॥
 वर्षाः ४० शिखास्तिके मन्त्रे ॥ ॐ नमो गृहा-
 वासिन्धे गृहपति गृहिले मनोजवो ॐ यं ॐ
 विज्ये नमः । शिखायाः कृतिः करलिखिता खदि-
 रानजसन्तानिङ्गा यतो नवयोर्धितोऽपि आक-
 र्षणं । वर्षा २६ । ॐ नमः कृपासवत्राय सर्व्व-
 लोकवश्रङ्गराय अनापायाप्रतिहतवक्त्रवीर्य्यपरा-
 क्रमप्रभवाय हा हा हे जे पञ्च पञ्च मारय मारय
 कपट कपट काट सर्प कर्मकारि अमुकं मे वश-
 मानय स्वाहा । ७७ । वर्षाः अयतजपाद्दशी-
 कारोति * * * अन्व्यप्रकारः ।
 "पारावतस्य हृदयं अक्षुर्जिङ्गा च शोषितम् ।
 अङ्गनं रोचनयुतं वनितानवधक्त्युत् परम् ॥
 तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
 स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिश्रय सिद्धि-
 र्भवति * * * अन्व्यप्रकारः ।
 "कपालं मातुवं गृह्य कृत्वा कस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टय तिलकेन च ॥
 नारी वा प्रथमोऽनेन वश्यो भवति निःशत्रुः ।
 यद्य कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् ॥ * * *
 अन्व्यप्रकारः । प्रथमार्थी ।
 "कर्पूरं वालुकं लाज्जा रजसा सप्तभावितां ।
 रतिकाले भगं स्रिय पतिदांसो भविव्यति" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "नरजिङ्गा मनुजुष्य सुखचूर्णैस्तु कारयेत् ।
 जलेन च सृष्टीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
 पाने फले च पुष्ये च अन्व्ये भोव्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरन्ववी ॥
 साभिचक्ता प्रियं याति नान्यं पुरथमिच्छति" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "कृत्वा कक्षाप्यपामाशौ सुरसा गौरसर्व्वपाः ।
 तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते" * * *
 अथ मन्त्रः । ॐ नम श्रव्यायै हरि विदरि या-
 मिति अमुकं मे वशमानय स्वाहा * * * अन्व-
 यप्रकारः । हरिताणं प्रशाने ह्यव्यचतुर्दशां क्षिप्या
 कुलविमित्रं श्राद्धं अवश्यं वशी भवेत् स नरः * * *
 अन्व्यप्रकारः । ऋतुनवजोचनतालाकाकाटासि-
 नायसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रजननावश्रङ्ग-
 मकराक्षये पुष्ये । नरतैलं प्रेताम्बरवर्द्धिं कं कृत्वा
 मात्रे शत्रौ प्रञ्जाल्यार्कटकस्त्रे कज्जलं कृत्वा
 चक्षुषी अन्व्यङ्गयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "कर्व्वेन्दमलं शाला खदेहाक्षिमलजयम् ।
 नासिकोद्भ्रवरक्तं चूर्णं मेतद्रथायुतम् ॥
 यतत् सर्व्वं ससुजुष्य गुटिकां कारयेद्भुजः ।
 पानभोजनके देया वशीकरकमुत्तमम् ॥ * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 काकमिङ्गा वषा कुष्ठं आत्मनो रधिर् क्षियः ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्व्वपाः ॥
 शिवनिर्माज्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोव्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीकान्तु वशकारकाः ॥
 नित्यं पुरथमिच्छन्ती मृतमय्यनुगच्छति * * *
 अन्व्यप्रकारः । ह्यव्यसर्पमय्यनुत्तमं शिव-
 श्रित्वास्यास्यं सर्व्वपादिभि पूरयित्वा कायासुखं
 शोषयेत् । परतः स्वधपानं ग्राहयित्वा तानि
 यस्मै दीयते स वश्यो भवति * * * अन्व्यप्रकारः ।
 पूगोपलं निर्गलित्वापानमार्गं निर्गतं मज्जाधुल्लर-
 रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूषयेत् ॥ पुनः
 कुड्मचन्दनैरधिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
 भवति * * * अन्व्यप्रकारः ।
 "दुर्दुरयुग्मं गृह्णीत्वा तद्भस्मे दाहयेत् ।
 तद्रूपं सह पानेन वश्यं कर्त्तुं परमो मतः" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "अथगन्धस्य पत्राणि तत्रा कुष्ठेन भावयेत् ।
 प्रशानमस्यसंयुक्तं चूर्णं स्रियं दुर्गमम् ॥
 अनेनेव तु चूर्णेन ओटयेत् त्रिषु पादपम
 पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं दद्याद्विलभयेत् ।
 तत्क्षयात् फलते दृष्टो नरनारीषु का कथा ॥ * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "जिङ्गामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
 द्याति यस्तपानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षयात्" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "गोपितं सैन्धवश्चैव हृत्वीफलमेव च ।
 लेपमेतत् प्रथोक्तं नरनारीषु वश्यं रम्" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "नाशामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
 दद्यात् पानेन प्रमदा क्षिप्रमेव वर्षं नयेत् ॥
 पुलादिषु धनं त्यक्त्वा दासोऽवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भवति विरुणा" * * *
 अन्व्यप्रकारः । वस्त्रिकम्भक्तिकायाः प्रतिफलितं कृत्वा
 क्षीरेण क्वाप्य अन्वयेन वा अन्वयेन तस्य सवयाङ्गति-
 मेकविंशतिवारं कुञ्जयात् चिरान्नेन वश्यो भवति
 सप्तरात्रेणाथवा । देवीसु गान्धारीं यद्विद्यीं प्रक-
 स्थापि पर्णो वशमानयति * * * अन्व्यप्रकारः ।
 "उद्गतुः पक्षिणो मज्जामात्मनो रधिरान्वितम् ॥
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम्" ॥
 अथ मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय हिलि हिलि
 स्वाहा । वर्षाः १४ । सप्तजनेन सिद्धिः * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "ह्यव्यपञ्चचतुर्दशा स्तवमस्य तु ग्राहयेत् ।
 स्त्रीषाक्ष मूर्द्धि दातव्यं विद्यया परिजप्तया ॥
 दद्याते मुह्यते नारी पथव शुष्यतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव मथ्यन्ते यदि तं न समाविशेत्" ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमस्त्वागुष्टे प्रशानवासिनि
 स्वाहा । वर्षाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः * * *
 अन्व्यप्रकारः ।
 "श्वेताक्षी रोचनानुक्तं आत्मरूनेन पेययेत् ।
 काटाटो तिलकं कृत्वा जेकोषं क्षोभयेत् क्षयात् ।
 वृद्धमात्रेण देनेव सर्व्वो भवति किङ्करः" * * *
 अन्व्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेताङ्गं चन्द्रेणैव रमयेत् सङ्घं लेपयेत् ।
दीयते काश्यपिदाभि पश्चाद्दासी भविष्यति ॥”
अथ पतिवशीकरणम् ।

“भद्रं सङ्घं तैलेन सार्धं पेयं तु पेयेयत् ।
एतेन पापिंमन्मध्यं भर्त्सा सा सहिता खपेत् ॥
संघं च मैथुनीभावे पतिर्दासी भविष्यति ॥”
अन्यथा ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्धपाश
तथा च कुण्डं सङ्घदेवदारु ।
रक्तस्रं रक्तं पलितेन सार्द्धं
प्रयेषयेत् सुस्नातं महान्तम् ॥
प्रक्षालनपूर्वमभिसुखोऽपि भूत्वा
संस्नृत्य लघ्नीश्वरकेयुं पूज्य ।
ततः प्रकुर्व्यात् तिलकं ललाटे
वामाक्षं हस्ताभ्यतुरङ्गुलीभिः ॥
एतदृष्टमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम् ॥”
अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“दृष्ट्वीक्षणमूलाभि पिप्लावी मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ।
निःशेषस्त्रीजगत्कर्म नाशो स्त्रीहृदयाङ्गुलम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्वि मदनस्य स्मृतं बुधैः ॥”
अन्यथा ।

“कुण्डं धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कृत्वा श्यामं वर्णं नयेत् ॥
तासाञ्चिच्छरीरोऽप्येव मत्वमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति ॥”
अन्यथा ।

“पञ्चरत्नानि संयुक्तं शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागिन लेपः कान्तावशङ्करः ॥”
अन्यथा ।

“देवदारु वचा कुण्डं चतुर्थं वैश्वमेधं ।
आम्बवीजसर्वैरुक्तं गौरीश्यामावशङ्करम् ॥”
अन्यथा ।

“हरिद्रा दृष्ट्वीमूलं भद्रमुस्तं तथोऽपमम् ।
विष्णुं कृष्णं वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव रक्तवल्लीवशङ्करः ॥”
अन्यथा ।

“हरिद्रा पिप्लावीमूलं पद्मं भद्रकसेव च ।
एतानि समभागानि नवमीतेन पेयेयत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव गौरीप्रीताव शङ्करः ॥”
“कौशिकशोणितलेपात् सेचनान्नाहं भवेत्सिङ्गं ।
तद्वशनेजस्तम्भमयं कीलकसदृशं भवेत् ॥
कौशिकं सधियं गृह्य गोमूत्रेण च पेयेयत् ।
वीथं हि स्तम्भयेन्नियं प्रहरादं न संशयः ॥”
सर्वेसाधार्गो मन्त्रः । ॐ गं ह्रीं ह्रीं ओं
फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमन्त्र्य
सिद्धिः ॥ इति श्रीपार्वतीपुस्तकश्रीनिखनाथविर-
चिते सिद्धलखण्डे तन्त्रमासे कौतुहलविद्यानाम
इन्द्रजापतन्त्रम् ॥ पुस्तकत्रयमालोक्य यथासाध्यं
प्राधितमेदुः ॥ * * * अथपिच । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षानं न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

“अथो नमो वाराहयाय विश्वम्भाराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * * * अथ रक्षामन्त्रः ।
“अथो नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु ॥”

“उल्लुक्कस्य कपालेन घृतेनाहृतकञ्जलं ।
तेन नेत्राङ्गं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोषवीजनिक्षिप्तं गुरुवारे सुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेत्सिद्धं यवद्वीजफलं ह वै ॥
त्रिषोडशैरुचितं कृत्वा एकवीजं सुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्त वायुनुल्यपराक्रमः ॥

दशहेमद्विघटतामं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोहो च क्षातया सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च वीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोषवीजनिक्षिप्ते सुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तदीजं सुखमध्यस्थं त्रिलोहैरुचितं कुरु ॥
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च वीजानि अङ्गोषैतलमेवनात् ।
सफलो जायते दृष्टः सिद्धियोगसुदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वसुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
प्रियुवीजस्थितं तैलं पारावतपूरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
यमित्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥

उल्लुक्कस्य गृहीत्वा तु यरयतेषुपेषयात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स द्विमो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णादृक्चिककण्टकम् ।
कृककारुक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णान्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेत्सर्वं सद्यो याति यमाजयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिला ।
तक्षिप्तवस्त्रं शिरसि अम्बिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धं रक्तसम्भवं ।
गृहीत्वा पाचके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोषैतललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पश्यपक्षिगाह्याः ॥ ११ ॥
अङ्गोषलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेद्भरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधं वा शनिवारे वा कृकणां परिगृह्य च ।
शुक्रमूत्रयते यत्र कृकणां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनदभूमिमध्येषु उडुते च पुनः सुखी ।
नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विधं तथा ।
सुखाचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गि विनिःक्षिपेत् ॥
विष्ट्वाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * * *
अन्यथा ।

“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।
शिशिरे मारुगश्चैव श्रान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्णमास्याश्च षट्कर्मविशारदः ।
वसन्तश्चैव पूर्वार्द्धे ग्रीष्मो मध्याह्ने उच्यते ॥
वर्षा श्रेयापराह्णे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम् ॥ * * *
अथ पश्चादिदण्डयः ।
“कृष्णपत्ने मारुगादिं प्रुक्तपत्ने च वर्द्धनम् ॥
द्वादश्या मारुगं कर्मि एकादश्यां तथैव च ।
दतीयां नवमीश्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
स्तम्भनश्च षट्दश्या चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् श्रान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाश्च एव्या पुन्यसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्त्तव्यं कारयेत् सदा बुधः ।
व्येष्टा च उन्माराघाता अतुराघा च रोहिणी ।
कारयेन्मारुगं श्रान्तिकं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत् ॥ * * *
अथ वशीकरणम् ।

“सिन्दूरमाच्चिकणपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं त्रिलिप्य रमते तर्क्यां नवोत्प्लां ।
श्रान्तिकं न याति पुरुषो मंगसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ॥
एष्ये रजजटासूत्रं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादीं प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीसूत्रं ताम्बूलेन तु वश्यकत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामासीं सर्वं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेषु भजते कामवत् स्त्रियः ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वं संच्छोभभयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥

“पानीयस्याङ्गुलीनं सप्त दत्त्वा विद्यामिमं जपेत् ।
साङ्गङ्गारां नवां कन्या लभते मासमाजतः ॥
सिन्धुवसुवर्णम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुखार्ण
साङ्गङ्गारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वायस्यै स्वाहा ।
“कन्यागृहे प्राणकाष्ठं क्षिपेदेकादशकुण्डम् ।
ऋद्धे च पूर्वेषुशुभान् यस्तां कन्यां प्रयच्छति ॥ * * *
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
“शिला च रोचनासूत्रं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति वारी वा एष्योऽपि वा ॥
खण्डेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत् ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ऐं ह्रीं भोगप्रदा मेरवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि स्रक्ष्णवर्णं
कुर्व्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * * *
अथाकर्षणं । ॐ ह्रीं चासुखे क्वल क्वल प्रज्जल
प्रज्जल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जपं
कुर्व्यात् तत्तच्छायात् एष्टव्यं समागच्छति । पूर्व-
मेवायतजपेन सिद्धिः ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

“अश्लेषायां समादाय अर्चयन्त्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूचेक संपिच्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

पुरुषस्य पशूनां वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्" ॥ * ॥
अथ जयः ।

"गोत्रिणा शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता ।
कुरुते सर्ववादिषु जयं पृथ्वे समुद्रते ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्रते ।
वाहो शिरसि वा धार्ये विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्षी" शर्मो गुड्रा श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
चन्दनेनान्वितैश्चैव तिलकेन जयी नरः ॥

कण्ठकार्कवटावर्जिर्विद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
तिलकं कुरुते यस्तु पशेत्ते पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्राया वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संयामे जयमाप्नोति जयां स्खला जयी भवेत्" ॥
अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
पातय महीतले क्रौं * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
"पृथ्वीद्रुतं सितार्कस्य मूलं वामेतरे सुजे ।
बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भागिनि न संशयः ॥

रक्तचित्तार्कमूलन्तु सोमग्रन्ते समुद्रतु ।
क्षौद्रिः पिङ्गावर्तो कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना" ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिक्रोधोपश्रमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्वक्रोधोपश्रमनि स्नाहा ।

अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा अपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः क्रोधोपश्रमनं भवति" ॥ * ॥ गजनिवारणम् ।
"श्वेतापरान्जितामूलं हस्तस्य वारयेत् गजम् ।
मूलं त्रिगुल्या वक्रस्य गजवशकरं भवेत्" ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं ।

"मुखस्यं वृहतीमूलं हस्तस्यं व्याघ्रभीतिजित्" ।
क्रौं क्रौं क्रौं क्रौं ओ ओ स्नाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मूलं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥

"मूलं कृष्यचतुर्दश्या ग्राहयेत्क्षौद्रणीभवम् ॥
हस्तस्यं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्तितम्" ॥
इति इन्द्रजातन्त्रे ३ उपदेशः ॥ * ॥ अथ स्तम्भनम् ।
"श्वेतगुड्रोस्थितं मूलं मुखस्यं वृष्टतुखजित्" ।
ॐ क्रौं रक्त रक्त चामुद्ये तुख तुख अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्नाहा । अयं चण्डामन्त्रः ।
उक्तयोगसिद्धिः ॥

"पृथार्कं मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्भुधुः ।
समामध्ये च सर्वेषां मूलस्तम्भः प्रजायते" ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम् । इत्युक्तस्यसंप्रदयमध्ये मेघसंस्तम्भ-
चतुरस्रं विविक्त्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति । मन्त्रः । "मेघान् स्तम्भय स्तम्भय" ॥ * ॥
नौकास्तम्भनम् ।

"भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कोणं पद्माङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भं जायते ध्रुवम्" ॥ * ॥
पिङ्गास्तम्भनम् ।

"मूलं वृहत्वा मधुकं पिङ्गा नखं समाहरेत् ।
विप्रास्तम्भनमेतद्वि मूलदेवेन भाषितम्" ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम् ।

"कपित्थस्य अ वन्दाकं क्षणिकायां समाहरेत् ।
वक्रसंख्यन्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनकं परम् ॥

इन्द्र

करे सुदर्शनमूलवन्धनात् स्तम्भनं तथा" ।
ॐ अथो कुम्भकर्षं महाराजस विक्रमार्ग-
सम्मत परसेन्यस्तम्भन महाभय रणवद व्याघ्रापय
स्नाहा । अथोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
"गृहीत्वा शुभमन्त्रेण चपामागस्य मूलकम् ।
नेपमाने प्ररीरायां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥
पृथार्कं श्वेतगुड्याया मूलमुद्रव्य धारयेत् ।
हस्ते कायहृत्भयं नास्ति संयामे च कदाचन" ॥ * ॥

गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।

"उद्रस्यास्य चतुर्दिक्षु निखनेतु भूतले ध्रुवम् ।
गोमेषी महिषीं वाशीं स्तम्भयेत् करिणीमपि" ॥ * ॥
बुद्धिस्तम्भनम् ।

"भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
द्यौलं वचाञ्च श्वेतार्कं ध्रुवमेषां समाहरेत् ॥
लौहपात्रे विनिक्षिप्य क्षिदिनान्ते समुद्ररेत् ।
तिलकैः सर्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्" ॥

ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्रे आगच्छ आगच्छ स्नाहा ।
उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ * ॥ शौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मवेशिनि शिवे रक्त रक्त स्नाहा । अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा त्रीणि कक्षां बद्धा
अपरान् मुख्या धारयेत् । इति चौराणां गति-
स्तम्भनम् ॥ * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।

"ग्राह्यं कृष्यचतुर्दश्यां धूम्रस्य तु मूलकम् ।
कृष्या बद्धा रमेत् कान्ता न गर्भं धारयेत् क्षिचित् ॥
सुक्तेन जन्मते गर्भं पुरा नागाङ्कुणोदितम् ।
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भे सम्भवेत् क्षिचित् ॥
सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत् यां ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री सुक्तेन जन्मते पुनः" ॥ * ॥
शुक्रस्तम्भनम् ।

"नीलोमूलं भ्रमशानस्यं कक्षां बद्धा तु वीर्यघृक् ।
रक्षापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत् ॥
भौमे प्रातः समुद्रव्य कक्षां बद्धा तु वीर्यघृक्" ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।

"शृङ्गीवचानलदसर्जरसं समालं
क्षत्वा चूटिं मलयजक्ष घण्टकमिन्द्रम् ।
यो धूपयेन्नियमहं वसनं प्ररीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः" ॥
भृङ्गराजः केप्रराजो लज्जा च सहदेविका ।
रमिस्त तिलकं क्षत्वा चैकोकं मोहयेन्नरः" ॥
ॐ अं अं ईं ईं उं उं ऋं ऋं षट् ।

"अनेनैव तु मन्त्रेण क्षत्वा ताम्बूलमावनम् ।
साध्यस्य मुखनिक्षिपे मोहमायाति तत्क्षयात्" ॥
ॐ भौं क्षीं भौं मोहय । इमं मन्त्रं वारज्यं
जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरज्जनम् ।
"क्षदमपत्रं लोभ्रक्ष चञ्जुनस्य च पुष्पकम् ।
पिङ्गा गावोहर्तनाच्च कायदुर्गोन्धनाश्रमम् ॥

रक्षा-शटी-पत्रक-चन्दनानि
तोयामयासिप्रयुषनमयायि ।
ससौरभोद्यं सुरराजयोग-
ख्यातः सुगतो नरभोहयोग्यः" ॥ * ॥
सुखरज्जनम् ।

इन्द्र

"रसाक्षयममृष्यकर्मसारः
सकर्मो मासिकसंयतश्च ।
स्थितो सुखान्ते परधस्य राजौ
करोति पुंसा सुखावसिष्ठम् ॥
चूर्णं सुरकिशोरकुडकाना
प्रातदिनान्ते परिसेति वा स्त्री ।
अप्यङ्गमासेन मुखस्य दासः
कर्पूरतुल्यो भवति ब्रकाशः" ॥ * ॥

केशक्षयीकरणादि ।

"जोहकट्टं अवापुष्यं पिङ्गा धात्रीपुषं समम् ।
त्रिदिनं सेपयेत् प्रीथं त्रिमासं केशरज्जनम्" ॥
इति क्षयीकरणम् ॥ * ॥ केशसृक्काकरणम् ।
"वृक्षाक्षीरेण सप्ताहं अन्व हं भावयेत्तिलम् ।
तत्तैलाभिः केशाः स्युः शुक्लाश्च नाश्च संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥ * ॥ अथ वाजाकरयं
"अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरैः पिङ्गा महाबलः ।
पृथ्वीद्रुतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रयत्नतः ।
क्षमराजन्तु गोक्षीरेऽर्द्धोऽपि तत्रथायते" ।
"चूर्णं विदार्याः खरसेन तस्याः
विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
मन्ध्याव्यवमिश्रितमेव क्षीर-
इन्द्रक्षयो गच्छति निर्विश्रयः" ॥ * ॥

जन्मबन्ध्याचिकित्सा ।

"समूकपत्रं सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
यकवर्णगवा क्षीरैः कन्याहस्तेन पेययेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाङ्गं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यमसुद्धञ्च लज्जाह्वारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी ।
उदरं भयशोकञ्च विवादिना विवर्जयेत् ।
न कर्मि कारयेत् क्षिचित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
पतिसर्पं चरेत् सा ध नात्र काव्यां विचारत्वा ।
क्षयापारान्जितामूलं कागोक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समयाते भुक्त्वा गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षुरस्य तु वीजन्तु पिबेन्निरुद्धिकारसैः ।
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा बन्धा भवति गर्भिणी" ॥
इतीन्द्रजाले जन्मबन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥

अथ काकबन्ध्याचिकित्सा ।

"अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पृथ्वाभास्करे ।
पेययेन्महिषीक्षीरैः पलाङ्गं भवयेत् रुदा ॥
सप्ताहाह्नते गर्भं काकबन्ध्या चिरायुषम्" ॥
इतीन्द्रजाले काकबन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥

अथ मृतवत्साचिकित्सा ।

"प्राक्मुखः क्षणिकाऋतु बन्धा कर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेययेत्तोर्यैः कर्षमाशं सदा पिबेत् ॥

या वीजपूरजुममूलमेकं

क्षीरेण पत्रं प्रतिबेत् विमिश्रम् ।

ऋतो जिजं या तु पतिं प्रयाति

दीर्घायुषं सा तमेयं प्रकृते ॥

मस्त्रिणा मधुकं कुष्ठं क्षिपत्वा शर्करा बन्धा ।
मेदा पयसा काकोषी मूलक्षेत्राश्वगन्धम् ॥
अजमोदा हरिद्रं द्वे द्विभुः कटुकरोहिणी ।
उत्पथं कुष्ठदंदावा काकबन्ध्या वन्धुवदयम् ॥

इन्द्र

एतेषां कर्षकैर्भागेष्टतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रतावरीरसं क्षीरं द्रुतस्येत् चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रस्थते ॥
 पुञ्जान् जनयते नारी भेधाङ्गान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्त्रिरगर्भां स्यात् या नारी जनयेत् स्तम् ॥
 अस्यायुवश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भखावे च प्रस्थते ।
 प्रजावर्द्धनमागुथं सर्व्यग्रहनिवारणम् ॥
 नाम्ना फलदत्तं क्षेपदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्ष्यागमूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
 जीववत्सा युक्तावर्णा द्रुतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वज्रैर्ललाषा प्रदीयते ॥
 अत्र पयस्या क्षीरयुक्ताभूमिकुशाण्डम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले स्तववत्साधिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भखावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तस्य पद्मकेशरचन्दनम् ।
 यतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारु शरदक्षस्य वीजकम् ।
 संपिष्य क्षीरकाकोषीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवे ॥ २ ॥
 नीलोत्पलं मृद्यालाञ्च षष्ठी कर्कटशृङ्गा ।
 गोक्षीरञ्च द्वितोये च पीत्वा प्राप्स्यति वेदना ॥ २ ॥
 ओखण्डं तगरं कुष्ठं मृद्यालं पद्मकेशरम् ।
 पिबेत् श्रीलोदकैः पिष्ट्वा हृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोषीनीवलावन्तापयः पिबेत् ॥ ३ ॥
 श्रीतोत्पलं मृद्यालानि गोक्षीरक-केशरकम् ।
 तुर्थमांशे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं रासा श्यामा ब्राह्मण्यथष्टिका ।
 अनन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥ ४ ॥
 पुनर्यावा च काकोषी तगरं नीलसुतलम् ।
 गोक्षीरं पक्षमे मासि गर्भक्षेत्रश्चरं भवेत् ॥
 अथवा दृहलीयमं यक्षाङ्गं कटपलं लघः ॥
 गोष्टं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पक्षमे ॥ ५ ॥
 सित्वा काशाखुमन्था च श्रीतोवोयेन पेषयेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्षेपं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षरं शिरुं मधुकं द्रुपिपर्यिकाम् ।
 बलायुक्ता पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः वल्लभावे ॥ ६ ॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलसुतलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशाप्स्यति ॥
 अथवा मकरदन्तां शृङ्गाटञ्च सक्नेशरम् ।
 मृद्यालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी पद्माक्षसुस्तं केशरं गजपिप्पली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्णुमूलञ्च कपित्थं दृहती श्मरी ।
 इन्द्रपाटशयोर्मूलं रभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ॥
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भं श्वाप्यति वेदना ॥ ८ ॥
 विशालावीजककोषं मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति मायथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा क्षान्ता क्षीरकाकोषी ।
 रभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥ ९ ॥
 शर्करा गोक्षनी त्राक्षा सक्ष्मं नीलसुतलम् ।
 माययेत् दृष्टमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा सुदक्षसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दारु सुदक्षीरेण संपिबेत् ॥ १० ॥
 क्षीरं लघं चन्दनसिन्धुनातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति श्रीरं
 योगो विमुञ्जन् किल मूलद्वैवैः ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भखावचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भयुक्तम् ।
 “गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भयुक्तप्रशान्तये ।
 पिबेदा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
 समासं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये ॥ * ॥
 अथ सुखप्रसवधोगः ।
 “श्वेतं पुनर्यावमूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्सुखात् प्रसूते नारी गर्भं सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलान्तु चोत्तरस्य समुद्धरेत् ।
 कथा वद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सद्दद्यात्सा मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अषामांसस्य मुगन्तुं प्राहृयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 दारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते ॥ १ ॥
 अथ स्तनवर्द्धनं स्तोत्रोत्पादनञ्च ।
 “तेलं वच्चादाडिमककलसिद्धं
 सिद्धार्थञ्च लेपनतो जितान्तरम् ।
 नारीकुक्षौ चारुतरौ सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपत्निकाया रसवत्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ॥
 तुलेन वचोऽज्युगे प्रदेयं
 प्रयाति दृढिं पतितोऽपि नार्थाः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नखयोगेन पीतं
 सनिवमममरास्यं तद्व्यामो युवत्या ।
 कुचयुगलसुपीनं क्षापि नो याति पातं
 कथित इति पूरेव चक्रदत्तेन योगः ॥ * ॥
 अथ धोनिःस्कारः ।
 “प्रक्षालयेत्त्रिभुक्कषायनीरैः
 स्त्रिभुक्कषायानुशरुगुलाणां ।
 धूपेन धोनिं निश्चि धूपयित्वा
 नारी प्रमोदं विदधातु भक्तुः ॥ * ॥
 अथ लोमश्रावणम् ।
 “पलाशभस्मान्निवतालचूर्णै-
 रभ्याम्बुमिश्रैः परिष्पिष्य भूयः ।
 कन्दर्पमेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालिका, चि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दृश्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्षिप् ।) रावणपुत्रः । [तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसूतः ३ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
 “श्वसुक्तादा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
 मर्द्वेषाण्यं क्षात्रा मेघा दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 वरेण तु करं तस्या प्राहृयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसनं प्राहृ कैलेन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वच ॥ १७ ॥
 इयं समात्मजा राजन् जेमयाभूरसा धृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पतुर्ध प्रतिपद्यताम् ॥ १८ ॥
 वाऽमित्येव तं राम ! दशप्रपौत्रोऽयमभावत ।
 प्रज्वालन्तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग-रुम् ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिज्ञाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 श्रुत्वा सुमहान् सुक्तो नादे जगधरोपमः ॥ २१ ॥
 अजीहता च सा लङ्का तस्य नादेन राक्षसः ॥ २२ ॥
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति स्वयम् ॥ २३ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदिव्यमिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्का सरास्तदा ॥ २ ॥
 तत्र गव्यमासाद्य पुत्रम्याहृभिरारुतम ।
 अन्नवीरु गगनं तिष्ठन् सामपूर्व्यं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वस्य गव्यं । तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अष्टोऽस्य विन्नमौदार्यं तद तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं चैलाक खेग तेजसा ।
 क्षता प्रतिज्ञा सफल प्रोतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अयश्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतोऽन्त्रजिदिव्ये परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयस्त्वैव भविष्यत्येव राजसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशावसे ॥ ६ ॥
 महावीरो लज्जयास्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सद्य निकुम्भिला गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्गे-
 मारुध ७ सर्गेऽपि उक्तम् ॥
 खनामस्थातो दानवः । यथा हृमिंसे । ३ । २२ ।
 “इन्द्रजित् सख्यजिन्धेव वचनाभस्तथैव च ।
 महानाभश्च विद्वान्तः बालनामस्तथैव च ॥ ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + ङिनि ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणन्तु
 रामायणे । ६ । ६९ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा भाग्यमाकर्ण्य विद्वान् तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 ऐन्द्रस्त्वेष समाधोय्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्र्यायं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः काथात् पातयामास भूतले ॥ ६९ ॥
 इन्द्रवृल्लं, स्त्री, (इन्द्रस्य वृल्लं । व्याकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) व्याकाशप्रपतितवृल्लम् । व्याकाशप्रतुङ्गि-
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । उड्डस्रचक्रम् २
 धीष्वाहासम् ३ वंशकफम् ४ वातवृल्लम् ५ मख-
 द्जम् ६ इति चारवाली ॥
 इन्द्रवृल्लकं, स्त्री, (इन्द्रवृल्लमेव । इन्द्रवृल्ल + स्तार्थे कन् ।)
 इन्द्रवृल्लं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदावा, पुं, (इन्द्रस्य दावा ।) देवदावदृष्टः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

“देवदाह स्मृतं वासभद्रं दर्वाञ्जिद्राव च ।
मस्तदाहस्तुकिमित्तं क्वचिन्नं सुरभूहः” ॥
इन्द्रमु, पु, (इन्द्रस्य इन्द्रैः) अर्जुनरुद्रः । इत्य-
मरः । कुटञ्जयतः । इति राजनिघण्टुः ॥
इन्द्रमुस, पु, (इन्द्रस्य मुसो वृत्तः ।) अर्जुनरुद्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रनीलः, पु, (इन्द्रवत् नीलः) मरकतमण्डिः ।
इति जेमचन्द्रः ॥ पान्ना इति भाषा । (अस्य
परौक्षा यथा, चिन्तामणिद्वयवचनम् ।
“क्षीरमध्ये क्षिप्तं नीरं क्षीरक्षेत् नीलतां ब्रजेत् ॥
इन्द्रनीलमिति ख्यातं तदाहि रत्नकीर्तितैः” ॥
“क्षिप्तं प्रभासिपरिभिरिन्द्रनीलै-
सुत्तामथी यच्छिद्विवातुविजा” ॥
इति रघुवंशे । १३।५४ । यथा, भावप्रकाशः ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
“नीलान्धेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥
इन्द्रनीलः, पुं, (इन्द्रनील + सार्थं कन्) । मरकत-
मण्डिः । इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः) । साङ्ग-
लिकीरुद्रः । इति रत्नमाला । विषसाङ्गुषा इति
ख्याता । (साङ्गलिकीरुद्रस्य विवरणं ख्येयं) ।
इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव) कन् । कलिकाग्री ।
इति राजनिघण्टुः । विषसाङ्गुषा इति भाषा ।
इन्द्रप्रस्य, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्यम् इव) ।
राजसुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अथुना दिङ्गी
इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८ ।
“तान् पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं थापयामासुर्वैपायनपुरोगमाः ॥
साम्प्रप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्” ॥
“तत्क्षिपिष्ठपञ्चदश इन्द्रप्रस्यं व्यरोचत ।
मेघरुद्रमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)
इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम्) । इन्द्रस्यास्त्रम् ।
वचम् । इति हज्जायुधः ।
इन्द्रभेभजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेभजम्) । श्रुयती ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रमहकामुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
इन्द्रमह + काम + उकच्) । कुक्कुरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
इन्द्रयवः, पुं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकार-
वीजलात् वथालम्) । खानमख्यातविक्ष्ववीजविशेषः ।
तत्प्रयोगः । कालिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ।
प्रकाङ्कः ४ प्रक्रवीजम् ५ वत्सकाः ६ वत्सकीजम् ७
भद्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कालिङ्गवीजम्
११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलम् ।
कषवातरक्षिपिष्ठरत्नम् । दाह्यति सारप्रमनसम् ।
ज्वरदोषशूलमूत्रज्वरान्निवृत्तम् । इति राजनिघण्टुः ॥
कुडचिर विंच इति भाषा । यथा, —
“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
कालिङ्गश्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्” ॥
इति स्त्रिवे अमरः प्राङ् ।
“क्षिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्सर्वाभिधायकम् ।
पृथानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इति धन्वन्तरिः प्राङ् ।
“रेण्डं यवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरतोसाररक्षाः क्षमिषिसर्पकृशुलम् ॥
दीपन गदकीलास्रवातास्त्रेण्डागुल्फजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगणः ।
“तद्दोषं ज्वरजित्तं रक्षिपित्तारिभ्रजित्” ॥)
इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णनेत्राणां लुप्तं
लोपो यस्मात्) । केशरोगविशेषः । टाक इति
भाषा । तस्य लक्षणम् ।
“रोमकूपलुप्तं पिपत् वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रभावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सग्राहितः ।
रुण्डि रोमकूपलुप्तं ततोऽप्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालक्यं हज्येति च विभाष्यते” ॥
इति निदानम् ॥ खालक्यं हज्येति च तस्य चर्थाय-
कथनम् । तथाच भोजः ।
“तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्वी हज्याश्च केषन” ।
कार्तिकेयः । “इन्द्रलुप्तं प्रश्लेष्म भवति खालक्यं
शिरोरुलेख्येव हज्या सवेदनेति व्यागमस्तत्र नास्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्साः ।
“तिक्तपटोलीपत्रसरसैश्छेदा शर्मं याति ।
घिरकालजापि खल्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षरस्तिलपुष्पाणि तुल्यश्च मधुसर्पिषः ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
हृत्तिदन्तमर्षी कृत्वा ह्यगोदुग्धरसाञ्जनः ।
लोमान्येन आयन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवरम्बवीकानिलाञ्जीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शर्मं याति केशा स्युश्च घना वृद्धाः ।
जातीकरङ्गवखण्डकरवीरभिरपाचितम् ।
वैलम्बुजनाडनि इन्द्रलुप्तं न शंशयः ॥
सुहृदीपयः पयोऽर्कस्य काङ्गुलीमार्कवो विषम् ।
अधामुसं समोसूत्रं रक्तिका सेण्डवारणी ॥
विद्धार्धकलीङ्गान्मथा सन्मगेभिर्विपाचितम् ।
तैश्च भवति नियमात् खालिखत्याधिनाशनम् ॥
सुहृदीदुग्धादितेजम्” ॥ इति भावप्रकाशः ।
“केशघ्नस्य चिकित्सान्तु प्रहृद्य हारीत” सन्मत्तम् ।
रुद्धं सपाङ्कुरं वातात् पित्ताद्रक्तं सराहकम् ॥
कफान्वितं भवेत् क्षिप्रं रक्षात्याकं त्रजन्ति वत् ।
सन्निपातेन सवृषं जायते सर्वलक्ष्णम्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
“गुडेन सरसा युष्टी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनश्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिपलाश्च वचं युष्टौ गुडेनापि प्रपेषितम् ।
धावनं कफसम्भूते चेन्द्रयते प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितन्मथा ।
सिताश्रिवाफणं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भङ्गराजरसं प्राङ्गं प्रहृद्येवरसन्मथा ।
सौवीरकरसेनापि तिष्ठान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् क्रूर्यै पुरुषेण खानसुषोणं वारिणा ।
धवाञ्जैकदन्तस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
क्षामेया शिरोद्वन्द्वं प्रमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुक्कुवकस्य प्रथम्ये जपायाः कुसुमेन च ॥
दृष्टस्य चैन्द्रलुप्तस्य क्षतमेव निवारयम् ॥

पैत्तिकानि च लिङ्गानि वृद्धा दुग्धेन धावनम् ।
शीतलानि प्रदेशानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥
“धन्वन्तरिणा च मागधीना
निशा विशालाङ्गुलैश्चुम्बकम् ।
हृतेन युक्तश्च अनेन पिष्टं
शिरःप्रलेपो क्षतवारक्यं स्यात् ॥
पिपत् हृते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्रं पिष्टुमर्द्धकं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
हृतेन रक्थेन प्रलेपनश्च ॥
निवार्यते मस्तकं क्षतश्च
शिरोरुलेखान् वृत्तं विनिहन्ति चैतव् ॥
गजेन्द्रकन्तस्य मर्षी प्रहृष्टीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिष्ठाकं भस्मात्तकदम्बमाष-
द्यास्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य च्चारस्य तथा प्रयोगः
खल्लाटके केशघ्नं करोति” ॥
इति हारीतः ॥
“तेजोऽनिकाद्यैः सहके शशुमिम्
दग्धस्य कुर्त्यात् खलतिद्वरस्य” ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
“खालक्ये पलिते वल्गां हरिद्रामि च प्रोधिषम् ।
नस्यैस्त्रैः शिरोवक्त्रप्रलेपेऽप्याप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं विदारगन्धायैर्जनीरैर्यापि च ।
नस्यं स्यादगुत्तैश्च वा खालक्यपतितापहम्” ॥
इन्द्रलुप्तं, पु, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
नाशो यस्मात्) । केशरोगकारोः । तत्प्रयोगः ।
इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिघण्टुः ॥
इन्द्रलुप्तकं, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + सार्थं कन्) । इन्द्रलुप्त-
रोगः । इति भूरिप्रयोगो अटाधरज्जमचरौ च ॥
इन्द्रवारणिका, स्त्री, (इन्द्रवारणी + कन् + टाप्) ।
इन्द्रवारणीकता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रवारणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + व +
णिच् + उट्) । डीप्) लताविशेषः । राखाल सखा
इति भाषा ॥ तत्प्रयोगः । विशाला २ । इत्यमरः ।
रेन्नी ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचर्मटा ६
मृगीव्वाह ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति
रत्नमाला । इन्द्रा १० अरुणा ११ गवाक्षी १२
क्षुद्रवहा १३ इन्द्रचर्मिटी १४ सूर्या १५ विषङ्गी
१६ गयकणिका १७ अमरा १८ माता १९ सृक्कर्वी
२० सुफला २१ तारका २२ लक्ष्मणाक्षी २३ पोत-
पुष्पा २४ इन्द्रवक्त्ररी २५ हेमप्रथी २६ सुवपला
२७ वास्यी २८ बालकप्रिया २९ रत्नव्वाहः ३०
विषलता ३१ प्रक्रवल्ली ३२ विषापाङ्ग ३३ अमृता
३४ विषवल्ली ३५ । चित्रवला ३६ । इति अटा-
धरः ॥ अपि च ।
“रेन्नीन्द्रवारणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वास्यी च परापुष्पा सा विशाला महापला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगीव्वाहमृगादनी ।
गवाक्षीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं शसु ॥
धीर्योष्णं कामभाषितकफघ्नीहृदोरापहम् ॥

इन्द्रा

श्वसकाशापश्च कुक्षुशुक्लरश्मिप्रयुक्तम् ॥
 प्रमेहशुक्लाभामगुह्याभयविषापहम् ॥
 इति भावप्रकाश ॥ अस्या गुण्याः । तिक्त्वाम् । कटु-
 त्वम् । श्रितत्वम् । रेचनत्वम् । गुन्नापित्तीदरस्येध-
 क्तिमुष्णम् । पचत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रवृद्धा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वृद्धा ।
 यदा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वृद्धः क्षयो भवति यस्याः) ।
 ब्रह्मरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “पद्मकण्ठिकवन्धे पिडकाभिः समाक्षिताम् ।
 इन्द्रवृद्धान्त वां विद्यादासपित्तोस्तिया भिषक् ॥”
 इति निदानम् ॥ वंसाक्षिकित्वा ।
 विट्पाम्पुण्ड्रवृद्धा गृहार्थं जालगृहम् ॥
 पैक्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
 मार्कं तु श्लोभयेदाल्यपक्वैर्मधुरभेषजैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“या पद्मकण्ठिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
 वारिवदा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गृह्णी” ॥)
 इन्द्रधनुः, पुं, (इन्द्रस्य वृद्धः) । देवदारुः । इति
 अटाधरः ॥ (देवदारुप्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 इन्द्रसावर्णि, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 वृद्धङ्गवरवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचातुषा-
 द्यो देवाः । अग्निवाङ्मृचिशुद्धमागधाद्याः सप्त-
 मयः । उग्रभीरुब्रह्मया मनुपुत्रा भविष्यन्ति ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौतवान्ना च-
 कास्थितः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
 “भौतश्चतुर्दशवाच मैत्रेय भविता मनः ।
 शुचिरिन्द्रः सरगायास्तत्र पञ्च प्रदुग्धवान् ॥ ४० ॥
 चातुषाच पवित्राश्च कनिष्ठा आग्निस्तथा ।
 वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे प्रदुग् ॥ ४१ ॥
 अग्निवाङ्मृचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
 युष्मत्कथानितकान्त्यो मनुपुत्रानतः प्रदुग् ॥ ४२ ॥
 जगामीरब्रह्मया मनोस्तस्य सत्वा हपाः ॥ ४३ ॥
 मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण
 वर्णयम् । अथानु तु सप्तममन्वन्तराद्याविश्रुति-
 तमं यगं) ॥
 इन्द्रसतः, पुं, (इन्द्रस्य सतः) । वालिनामवागरराजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अज्जुनवृद्धः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अज्जुनः ॥
 इन्द्रसरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवृद्ध इव सरसः सुपथ-
 रसः) । सिन्दुवारवृद्धः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा
 इति ख्यातः । (सिन्दुवारप्रशब्दे विगुण्डीप्रशब्दे च
 अस्य गुणादयो ज्ञेयाः) ॥
 इन्द्रसरिसः, पुं, वृद्धविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्रायी २ विगुण्डी ३ सरसा ४ ।
 इति रत्नमाला ॥ इन्द्रसरसः ५ सिन्दुवारः ६
 इन्द्रायीका ७ । इत्यमरः ॥ विषम्वकः ८ सिम्वकं
 ९ सरसः १० सिन्धुवारित ११ इन्द्रायीका १२
 सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्रायी-
 प्रशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥
 इन्द्रा, स्त्री, (इदि + ग्न् ।) फणिशुभकवृद्धः । इति
 मेदिनी ॥ कौटा आभीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
 प्रथी । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राभिधूमः, पुं, (इन्द्राभिर्मेधवक्त्रधूम इव ।) हिमं
 इति ह्यरावली ॥
 इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्रायी + कन् ।) इन्द्रसरिस-
 वृद्धः । इत्यमरः ॥
 इन्द्रायी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
 वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवस्येति डीष् आनुक् च) ।
 दुर्गा । यथा,—
 “ऐश्वर्ये परम यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
 इदि परमैश्वर्ये च इन्द्रायी तेन सा शिवा” ॥
 इति देवोपराणे ४५ अध्यायः ॥ * । इन्द्रभाय्या ।
 तत्पर्यायः । शुषोमना २ शची ३ । इत्यमरः ॥
 पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतकृतायो ५ ।
 इति जटाधरः ॥ माजेन्नी ६ जयवाहिनी ७ ऐन्नी
 ८ श्रुतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यथेन्द्रायी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेयया” ।
 इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
 शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्रायो
 सुपङ्कये ववयानो” । “इन्द्रायी इन्द्रस्य सूर्यस्य
 वायोवाशक्तिम्” । इति दयानन्दखरखतीकृत-
 भाष्यम् ।) इन्द्रसरिसवृद्धः । स्त्रीया करणं ।
 इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृद्धः । स्थूलैका ।
 सूक्ष्मैका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
 र्गतमाष्टकाविशेषः । इति स्मृतिः ॥
 इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
 विष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपत् अदितौ
 वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः) । विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विरतिषामनप्रशब्दे वृद्ध्या ।)
 इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
 इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गच्छी इत्यादि
 भाषा ।
 (“स्त नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधमभम्” ।
 इति रघुवंशे १२ । ७९ । तथा, मनुः । ४ । ५९ ।
 “न दिवीन्द्रायुधं वृष्ट्वा कस्यचिद्देश्येदुतुधः” ।)
 इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
 इत्यमरः ॥
 इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
 अनुजः) । विष्णुः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राश्रमः, पुं, (इन्द्रस्य अश्रमः खाद्यद्रव्यम् ।) संविदा-
 वृद्धः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।
 गुग्गा । इति ह्यरावली ॥ कुच इति भाषा ।
 (“इन्द्राधिकेन्द्राश्रमकश्च” ।
 “तथाचेन्द्राश्रमोक्तैः” ।
 “प्रीयासुन्दरमण्डूकी जयन्तीकाश्रमस्य च” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः) ॥
 इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमायकम् । इन्द्रेण
 ईश्वरेण सृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
 मित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु
 इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्म-
 साधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ ।
 इत्यमरः ॥ अक्षयम् ४ करणम् ५ इहयम् ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु आग्निन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
 कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इभः

कर्म्मन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पायिः २ पादः
 ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
 मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनसावदि-
 न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशै-
 न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।
 त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
 ज्ञाणस्थान्दिनी । वाचो वक्त्रिः । वृत्तस्य इन्द्रः ।
 पादस्य विष्णुः । पायोर्भिन्नः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
 मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य ब्रह्मरः ।
 चित्तस्याश्रुतः । इति वेदान्तः ॥ व्यायामते ।
 पृथिव्या इन्द्रियं ब्रह्मं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
 श्चक्षुः । वायोश्चक् । आकाशस्य कर्णः ।
 (अथ बुद्धेर्ज्ञेया । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
 दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
 रसनस्यापः । पृथिवी ब्रह्मस्य । वचसोऽग्निः ।
 हृत्तयोर्दिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्भिन्नः ।
 प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ।) (यथा,
 मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरता विषये-
 व्यपहारिषु”
 विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । १११ । २ ।
 “यथा ज्ञयाम सर्व्ववीरदा विश्रतान्तः शर्द्धाय
 धासधास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
 दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥
 इन्द्रियक्षायः, पुं, (इन्द्रियस्य क्षायः सम्यक् विरोधः)
 प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रियायनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयातनमाश्रय-
 स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः) । इन्द्रियजन्यज्ञान-
 विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
 स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
 “इन्द्रियार्थेषु सर्व्वधुन प्रसक्तो कामतः” ।
 “अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यथोधानाना हि यत्रो गरीयः” ।
 इति रघुः । १ । ४३ । ५ ।)
 इन्द्रेण्यः, पुं, (इन्द्रस्य इण्यः) । वृद्धस्तितिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इन्ध ई ध उ जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सधा-आत्म-अकं-सेट् ।) ऋक्षादिः । ई जि इन्धो-
 ऽस्ति । उ ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥
 इन्धनं, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽभिरनेन । इन्ध + कर्णं
 + ल्युट् ।) अधिसन्दीपनद्रव्यकाष्ठादिः । जालानी
 काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इध्म २ रधः ३
 समित् ४ रधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शष्पा, मनुः । ७ । ११८ ।)
 “अधपानेन्यादीनि ग्रामिकास्तान्यवाग्न्यात्” ॥
 इन्धकाः, स्त्री, इन्धकाः । मृगशिशोःनक्षत्रोपरि-
 स्थितपक्षतारः । इत्यमरटीकायां खान्नी ॥
 इमः, पुं, स्त्री, (इति गच्छतीति । इय भन् ।
 आदिकोऽयं प्रत्ययः ।) हृषी ।
 (“खराश्वोऽमृगोभानामजाविकवधन्ता” ।
 इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

इरा

“इभद्वितिकीर्णप्रतिनिधयन्त्यम्” ।
 उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥
 इभकथा, स्त्री, (इभो हस्तिव कथा ।) गजपिपली ।
 इति रत्नमाला ॥ (“कयूरं जातिकोर्षं सज्ज-
 मिमकथा तेजपत्रं लवङ्गम्” । इति वैद्यकरचे-
 न्नसारसंयहः ।)
 इभदन्ता, स्त्री (इभस्य दन्त इव । इभदन्त + टाप् ।)
 नागदन्तोद्वहः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-
 शब्दे ज्ञेया गुण्यपदयो ज्ञेयाः ।)
 इभमिमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमी-
 लिका ।) वैदग्ध्यै । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इभपाणकः, पुं, (इभ+ पाणकः ।) हस्तिपत्रक ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ माज्जु इति भाषा ।
 इभमाचषः, पुं, (इभमाचषयति । इभ + आङ् +
 चष + णिच् + वाङ्लकार्त्वात् ख ।) सिंहः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 इभभा, स्त्री, (इभ + भा + क + टाप् ।) खर्ग्यौरीरुद्वहः ।
 इति रत्नमाला ॥
 इभाख्य, पुं, (इभस्य ख्याया यस्मिन् ।) नामकेशर-
 रुद्वहः इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इभोषया, स्त्री, इभकथा । गजपिपली । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (गजपिपलीशब्दस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)
 इभ्यः, त्रि, (इभमहंतीति वृद्धादिलात् यत् ।) धन-
 वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
 ह्यान्द्योपनिषदि ॥१॥१० । “उषस्तिहं चाक्रायण
 इभ्यद्रामे प्रदायाक उवाच । सन्नेभ्यम् कुन्वा-
 षायशदान्तं विपिन्ने” ।)
 इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शस्त्रकी । इति मेदिनी ॥
 इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्ग प्रथमाया रूपं ।
 यद् स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥
 इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
 वस्य यः ।) कियत्संख्यानोधकम् । इति व्याकरणम् ॥
 इतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १३।६७ ।
 “इयन्ति वशीता तथा सद्योऽपि
 मन्थस्यतीव प्रतमासिधामम्” ।)
 इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । वीमा ।
 परिमाणम् । सङ्ख्या । इवादि ।
 (“अमेय तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया” ।
 इति रघुवंशे । १० । ३२ ।)
 इरयं, त्रि, इरयं । शून्यं । ऊधरभूमिः । इत्यमर-
 टीकाया रमानाथः ॥
 इरम्भदः, पुं, (इरयो उदकेन माद्यति दीप्यते ऋचि-
 न्यत्वात् इति उद्यम्येऽरम्भदेवादिना खप्रत्यययो
 सुमागमश्च निपातितः ।) वज्राग्निः । तत्पर्यायः ।
 मेघज्योतिरः २ । इत्यमरः ३ । मेघाग्निः ३ । इति
 जटाधरः ॥ सत्योऽस्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निश्च यज्यो-
 तिर्हृदादौ प्रतति सः । मेघेऽस्यसङ्घट्टय वात-
 जाग्निरपि । इति भरतः ॥
 इरा, स्त्री, (इं कान् राति ददाति इति । इ + रा
 + क् ।) यदा यतीति इ + रन् + टाप् निपातवात्
 गुणाभावाः ।) भूमिः । वाक्यम् । मद्यम् । जम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनब्रह्मसूत्रे । १ । ६ ।

इव्वा

“इरा वहन्तो वृत्तमुदमाया
 मित्रेण साकं सह संविशन्तु” ।)
 सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अद्रम् ।)
 कश्यपपत्नीविशेषः ।
 यथा, गावडे ई श्वध्यायः ॥
 “धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
 ऋदितिर्दित्दनुः काला अमायुः सिंहािका मुनिः ।
 कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुग्भिः खग्ना” ।
 तस्याः हृदियथा ।
 “इरा रुद्रकता वल्ली रुद्रजातिश्च सर्वेशः ।
 खग्ना च यन्त्ररक्षांति सुनिर्घृतरत्नघा” ।
 (द्वैतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
 “मरीचिर्मेघवासोव इरा शङ्कशिरा रुक्” ।)
 इराचरं, स्त्री, (इरायो चरतीति । इरा + चर +
 ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छट्टिर
 शील इति भाषा । अलाचरे भूचरे च त्रि ॥
 इराजः, पुं, (इराया मद्येन जायते इति । इरा + जन्
 + ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥
 इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
 मतुप् ।) वटपत्रोद्वहः । पाषाणभेदीविशेषः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
 “विपासा च शतद्रव्य चन्द्रमागा सरस्वती ।
 इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनी तथा” ।
 इरियं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापयत्योः,
 किद्विभेति इन् ।) शून्यम् । ऊधरभूमिः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४२ ।)
 “यथेरियो वीजमुष्ठा न वस्त्रा लभते फलम्” ।)
 इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
 अरिमेदः । विट्छदिरः । इति शब्दरत्नावली
 राजनिर्घण्टश्च ॥
 (“इरिमेदो विट्छदिरः कालस्त्रान्दोऽरिमेदकः” ।
 इति पर्यायः ।) अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
 “अरिमेदः कषाघोरोऽसौ मुखदन्तगदाखजित् ।
 हन्ति कण्डूविषस्रोक्ष्णमिक्तुलविषत्रयान्” ।)
 इरिवेक्षिका, स्त्री, मत्तकोद्भवव्रज्यन्यपीडाविशेषः ।
 तस्य लक्षणम् ।
 “पितृकासुत्तमाङ्गस्यां रुत्तामुयसजाज्वराम् ।
 सर्वान्त्रिकां सर्वान्त्रिका जामीयादिरिवेक्षिकाम्” ।
 इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।
 “पितृकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।
 तथैव निषण्णोत्स्य चिकित्सेदिरिवेक्षिकाम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वाभटः ।
 “त्रिलिङ्गा पिटिका रुत्ता जन्तुमिरिवेक्षिका” ।
 “इरिवेक्षिका गन्धनामा जयेत्पितृकस्यवत्” ।
 इति वैद्यकप्रणापाशिसंघे ।)
 इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरव्यः ॥
 इरौत्थः, पुं, स्त्री, (उर्यं + आत्थ ।) एषोदरादित्वात्
 वाधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः । कांजुड इति
 भाषा । अस्य गुणाः खादुलम् । गुबलं । अजोर्णं
 कारित्वम् । शीतलत्वम् । तत्त्वकषणगुणाः । दाह-
 च्छर्दिहृत्वास्नान्तिवाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

इस्त्री

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)
 इस्त्रीकृत्तिका, स्त्री, (इस्त्रीसः शुक्तिनेव स्वयं स्त्री-
 टनात् ।) इस्त्रीरविशेषः । इति हारावली ॥
 फुटी इति भाषा ।
 इस्त्रीयः, पुं, (इस्त्री + षात् ।) रसयोरैक्यात् ।) इस्त्रीसः ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 इस्त्र, क श्रये, गतौ । स्त्रेपे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा-पर-सक-श्रयेने, षक-सेट् ।) श्र इणति ।
 श्रयः श्रयनं । इति दुर्गादासः ॥
 इस्त्र, क स्त्रेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-उभ-
 सक-सेट् ।) ऋसादिः । क णययति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 इस्त्रविला, स्त्री, कुबेरमाता । सा च विश्ववपुषी ।
 इति पराशरम् ॥
 इस्त्रा, स्त्री, (इस्त्रति विष्णुवरात् पुंसं प्राप्नोति इति ।
 इस्त्र + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकनः । सा च
 विष्णुवरात् पुंसं प्राप्य सुदुस्त्रान्नायाः पत्न्या । पत्न्यात्
 श्रद्धाश्रमकुमारवर्णं प्रविश्य ततः स्त्रीत्वं गता ।
 बुधस्ता भार्यात्वेन स्त्रीत्वात् एकरवसं जनयामास ।
 तत्कन्याः पुरोहितो वषिष्ठः श्रद्धारमाराध्य तस्यै
 मासं स्त्रीत्वं मासं पुंसं दत्तवान् इति श्रीभाग-
 वतं । कर्दमप्रजापतिपुत्र इस्त्राः कार्तिकेयजन्मदेशं
 प्रविश्य स्त्री भूत्वा इक्षानान्ना स्यातः ततः पार्ष्वती-
 माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्यश्च प्राप्तवान् ।
 इति रामायणं ॥ एषिणी । गौः । वाक्यं । इति
 मेदिनी ॥
 इस्त्राहवं, स्त्री, (इरया स्याहवं ।) जम्बूदीपस्य नव-
 वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 तच्च सुमेरुपर्वतं संवेष्ट्यात्ते । तस्य सीमा उत्तरे
 नीलपर्वतः । दक्षिणे निवधः । पश्चिमे माल्य
 वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥
 अर्धोऽस्य खनामस्थानः पुंसः स तु पितुः
 सकाशात् । इस्त्राहवं नाम वर्षमश्वत् । यदुक्तं
 विष्णुपुराणे । २ । १ । १६, १७, १८ ।
 “जम्बूदीपेऽस्यो यस्तु अर्धोऽसौ मुनिसत्तम ।।
 तस्य पुत्रा बहुवृत्ते प्रजापतिसमा नव ।
 नाभिः किमुश्चषस्यै हरिवर्ष इस्त्राहवः ।
 रस्यो हिरण्यपात् षष्ठश्च कुवर्भमाश्च यव च ॥
 केतुमासस्तथैवायः साधुचेष्टोऽष्टोऽभवत्” ।)
 इस्त्रिका, स्त्री, (इस्त्रा एव इस्त्रा + षापो कन् +
 टाप् ।) एषिणी । इति शब्दरत्नावली ॥
 इस्त्री, स्त्री, (इस्त्र गतौ स्त्रेपे च इति, छदिकारा-
 दिति वा डीष् ।) ईषी । करपालिका । इत्य-
 मरटीकाया रायसुकुटः । हातकुट्टि इति भाषा ।
 इस्त्रीशः, पुं, (इस्त्रिन् अस्त्रु इत्वं गच्छन्ति इति इस्त्रा
 मुतगामिनो मत्स्याः । इस्त्र + क् ।) तेषां ईशः ।
 “इस्त्रीशो जितपुत्रोऽसौ वाचा वाषाणगोशरा ।
 रोहितो नो ह्रिवः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोऽपि य” ।
 इत्युद्धटः ।
 “इस्त्रीशो मधुरः खिग्धः पितृश्रेष्ठाधिमाम्बुवत्” ।
 इति वैद्यकप्रणयः ॥

इत्थ

इक्ष्वा; पुं, पञ्चविंशोऽयम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
इक्ष्वा; पुं, उन्नीप्रमात्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ राक्षसः ३ प्रफराधिपः ४ जलतानः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । इक्ष्वा; इ राजशफरः ७
उन्नीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ।
अस्य गुणाः । पित्तक्ष्माभिष्टम्भकारित्वम् । मध-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिघण्टौ ॥
“इक्ष्वाशो मधुरः क्षिणो रोचनो वक्रिचर्द्धनः”
इति भावप्रकाशः ॥

इत्थका, स्त्री, इत्थलाः । नित्यवञ्जवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषम् ॥
इत्थला; पुं, (इत् + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
द्विरविशेषः । स च वाताभिर्वा । (स च सिद्धि-
कास्तुतः । यथा, हरिवंशे । इय आध्याये ।
“सिद्धिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाभारतः । १६८ ।
येऽः सत्यस्य वलिनौ नमस्वेव तथावतः ।
वाताभिर्नमुचिष्वेव इत्थलः खट्वमस्तथा” ॥ ६६ ॥
तस्य विरुतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
अगस्त्योपाख्याने ६६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।
“इत्थलो नाम देवेषु आसीत्कौरवमन्दनः ।
मयिमाया परि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दिनमन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम् ।
सुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भ्यशम् ॥ ६ ॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इत्थलो ब्रह्महृष्टारः ।
मनुमान् आतर्षं क्रागं माशवो ह्यक्रोत्ततः ॥ ७ ॥
मेघरूपी च वातापी कामरूपमभवत् क्षयात् ।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघासति ॥ ८ ॥
स आश्रयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्हृष्टमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुरं क्रागं ह्रत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाश्रयत् ॥ १० ॥
तामिच्छलेन महता स्त्रयेण वाचमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११ ॥
तस्य पार्श्वे विनिर्भयं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निष्काम विप्राम्यते ॥ १२ ॥
गवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास देवेषु इत्थलो दुष्टधेनवः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले यव तु ।
पितृन् ददृशं गर्शं वै सम्मानानधोमुखान् ॥ १४ ॥
ततः ६६ अध्याये इत्थलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।
“इत्थलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसंज्ञितान् नृपान् ।
उपस्थितान् स ह्यामात्रो विप्रयाने ह्युपजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्वातिथ्यमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आचा वातापिना तदा ॥ २ ॥
ततो राजर्षयः सर्वे विषयं गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभृतं महासुरम् ॥ ३ ॥
आधात्रोदगस्त्यस्तान् राजर्षीश्चिसत्तमः ।

इषः

विषादो यो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ते महासुरं ॥
धुर्यासनमथासाद्य निषयाद महादृष्टिः ।
तं पर्यवेष्टयद्वैलेन्द्रः इत्थलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥
अगस्त्य एव क्लृप्तान् वातापिं वसुजे ततः ।
सुक्तवत्यसुराज्ञानमकरोत्तस्य चेल्लः । ६ ॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अथस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तत गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥
वातापि निष्कामस्तेति पुनः पुनरवाच ह ॥ ८ ॥
तं प्रहस्यन्नवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
जुवो निष्कामिन् प्रहो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ६ ॥
इत्थलस्तु विषयोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
प्राह्मणिकश्च स ह्यामात्रैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इत्थला; स्त्री, (इत् + वलच् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरौ देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः । (नित्य-
वञ्जवचनान्तोऽयम् ।)
इत्थ, इ, व्यासौ । (इदित्-भ्रादि-पर-सक-सेट् ।)
प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । इ
इत्थगते । दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः । प्रीयानं
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
इत्थ, अ, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रचौ । १ । १ ।
“वागार्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ बन्धे पार्श्वेतीपरमेश्वरौ” ॥)
(उत्प्रेक्षता । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“सुखमेगीवृशो भाति पूयंचन्द्र इवापरः” ।)
इत्थत् । वाक्यालङ्कारः । (यथा, प्राजुन्तले १ यष्टे ।
“किमिव हि मधुराणां मय्येन नाह्वतीवाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८७ । ३ । “अत्रिये
पुषभिर्निष्कृतेव देवाः” “इवशब्द एवार्थः” इति
भाष्यम् । अत्रधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
त्रयस्येव तु ईश्वरः” “इवशब्दोऽत्रधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इशीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
पर-सक-सेट् ।) ऋसादिः । य इत्थति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥
इष उ श्च वाक्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
पर-सक-सेट् ।) उ एतित्वा इङ् । वैमसह-
लुमेव्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योऽनुवच्यस्तत्सूत्रे इ
शगामीत्येव इत्थ सर्पणे इत्येतत्पर्याप्तये विशेष-
णार्थः । न च पिवादिग्रहणवत्तत्र इच्छ इति
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वार्थं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । श्च इच्छती इच्छन्ती । अस्त्रेव
इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष ग आभीक्ष्णे । पौनःपुन्येन करणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (ब्रवादि-पर-सक-सेट् ।) ग इष्याति
पिच्छत । पुण्यं पुनःपुनः कारोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
इष, पुं, (इत्थते गन्थतेऽस्मिन् जिगीषुमिरिति ।
इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४३ । “यच्छरदूर्गस्य अघोधयः
पथन्ते ते न हैताविषसोर्गश्च” । इषर्गो शरत्” ।
इति सुव्यतः ॥

इषिका, स्त्री, (इष + क्त्वादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इत्थति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्यादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शून् इषिरो अग्निवा-
रात्” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इत्थते इति । ईषेः कित् ऋस-
क्षेतीकन् ऋसस्त्व ।) गजाक्षिभूटकः । हस्तिचक्षु-
र्गोलकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायसुकुटः ॥
काश्रदणं । इति हेमचन्द्रः ॥

“पताङ्गान् पुच्छेषु लयेषीका प्रवेशिता” ।
“इषीकाश्च यथासुजात् काश्चित् निष्कृष्य दश्येत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।
“तस्मिन्नाश्रदिषीकास्तं रामो रामावबोधितः” ।
इति रघुः १२।२३ । इषीकास्तं काश्रदणं “इषीका
काश्रसुचते” इति हलायुधः । इति तट्टीका ।

इषु, पुं, स्त्री, (इत्थति गच्छतीति । इष + उ ।)
वाक्छः । इत्यमरः ॥ (“उत्त्वर्धः स च धन्विना
यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” । इति शाकुन्तले
२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इष + धा
कि ।) वृषाः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गोष्ठीवभादाय
तथात्त्ये महेशुधी” । इति महाभारते २।६।६)

इषुपुङ्गा, स्त्री, शरःपुङ्गुलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
इष्टं, स्त्री, (इत्थते इत्थते वा यज इष वा + भावे
त्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।
“अग्निहोत्रं तपः सर्वं वेदानां चार्थपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्रदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥)

यथेष्टित्वं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इत्थते इत्थते वा यत् तत् । इष यज वा
+ कर्मणिङ् क्त ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते ।
“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः” ।
मनुः । ४।२२६ ।
“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपवश्चक्षुषत्तमम्” ॥)

इष्टः, पुं, (इत्थते यः । यज् + क्त ।) यष्टः । इति
मेदिनी ॥ शरःश्लक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
(शमीशब्देऽप्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष + तकन् + टाप् ।) यष्टादि-
इष्टिका, । निर्ममाद्यार्थदग्धमृत्तिकाखण्डः । इति
चित्थवहारे जीलावती । इट इति भाषा ।
तदुट्टइगुणः ।
“भूपोदकं वटच्छ्याया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
शीतकाले भवेदुष्णसुष्णकाले च शीतकम्” ।
इति चागव्यम् ॥ * तदचित्तस्थाने पिटककर्म्मि-

इषा

धधो यथा । शस्त्रलिखितौ । नेष्टकारचित्ते पिठ्ठन् सन्तर्पयेत् । इति आदृतत्वम् ॥*॥ देवोद्देश्यनेष्ट- कामयष्टद्वारफलं यथा । मटादिप्रतिष्ठातन्त्रे ॥
 "मग्नयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दारभिः कृते । कोटिकोटिगणं पृथक् स्याद्विष्ठाकामये ॥
 द्विपराङ्गणं पृथक् श्रुते तु विद्वद्भ्याः । मच्छिलयोः समं ज्ञेयं फलमाह्लादरिद्रयोः" ॥
 इष्टकापथं, स्त्री, (इष्टं कापथं यन्मध्यधोवाधुकर-त्वात् ।) वीरयामूलम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-निमित्ततः पश्चात् ।) इष्टकाभिनिमित्तपथे, पु ।
 इष्टगन्धं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) बालुका । इति मेदिनी ॥
 इष्टगन्धः, चि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (इष्टासौ गन्धश्चेति वाक्ये ।) सौरभम् ।) इष्टा, स्त्री, (इष्ट्यते ऽनया । यज + क्त टाप् ।) शमी-वृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
 इष्टापूर्वम्, स्त्री, (इष्टञ्च पूर्वञ्च द्वयोः समाहारः ।) यज्ञाख्यातादिकर्मि । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
 "अग्निहोत्रं तपः सत्वं वेदानाद्यानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमिद्यमिधीयते ॥ वापुष्पतडागादिदेववायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमिद्यमिधीयते ॥ इति मलमासतत्त्वष्टवजातृकायः ॥ (यथा, मार्क-ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
 "इष्टापूर्वविनाश्राय तद्वाञ्छोरधर्मिण्य" ॥ तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
 "इष्टापूर्वफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्" ।) इष्टार्थोद्भुक्तः, चि, (इष्टोऽर्थमस्मिन् उद्भुक्तः ।) उत्सुकः । उल्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
 इष्टिः, स्त्री, (इष्ट, यज् वा + क्तिन् ।) अमिलाशः । (इति भाष्यकारेण्य गतार्थत्वात् । इति पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १० । ४ ।
 "आरेभिरे जतात्मानः पुत्रियामिष्टिर्भविज" । "प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदस्तिगा" । इति मनुः । ६ । ३८) श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥
 इष्टिकापथिकं, स्त्री, कामञ्जकवृक्षम् । इति राज-निघण्टुः ॥
 इष्टिपत्रं, पु, (इष्टिं यज्ञं पचतीति ।) यद्वा, इष्टये श्लेच्छार्थं पचति यः । इष्टि + पच + अच् ।) वज्रजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इष्टिसुट्, [सु] सु, (इष्टिं यज्ञं मुष्याति । इष्टि + सुष् + क्तिप् ।) दैव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इष्टुः, स्त्री, (इष्ट + तु ।) इच्छा । इष्टुणादिकोषः ॥ इष्टां, ङ, (इच्छतीति इष्टियुधीति मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-वृत्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इष्टा, पु, (इष्ट्यतेऽनेन इति । इष् + क्यप् ।) वसन्त-इष्टा, पु, (इष्ट्यतेऽसौ । इष् + वन् । निपातनात् गुणाभावात् ।) उपदेष्टा । इष्टुणादिकोषः ॥
 इष्टासं, चि, (इष्टन् वागान् व्यस्यतीति । इष् + व्यस् + वच् ।) इष्टुक्षेपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्द्याज इति स्थातम् ।

ई

इष्यास', पु, (इषवो वाशा व्यस्यन्ते वृष्यन्तेऽनेन । इष् + व्यस् + क्यच् घञ्) घट्टुः । इत्यमरः ॥ ("महोरसो महैज्जासो गूढजन्तुरिन्दमः" । इति रामायणे । १ । १ । १० । गीताया १ । ४ । "अज शूरा महैज्जासा भीमाज्जीमसमा युधि" ।)
 इष्ट, थ, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् । यद्देशे यद् काले इत्यादि भाषा । इति व्या-करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८९ ।
 "यत् वाचिके दत्त नेह नासुच तद्भवेत्" । "मत्तु दोषाः प्रत्येक्येह ह्यतथा भूतिमिच्छता" । इति हितोपदेशे ।)
 इष्टासुचफलभोगविरागः, पु, (इह अस्मिन् लोके सक्चन्दनादिजनितोऽसुचासुस्मिन् लोके अमृत-दिविषयोत्यदो योऽनित्यः फलभोगसंसात् वि-रागो नितरा विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-भोगेभ्यो नितरा विरतिः इति वेदान्तसारे ॥
 ई दीर्घ इकारः । चतुर्थसंख्ययाः । अस्योद्धारणस्थानं तालु । (स च दीर्घः द्विसात्रत्वात् चिमात्राश्रय-त्वात् झुतश्च भवति ।) (विसृतिस्तु ऋषइकारे इष्टया ।)
 "ईकारं परमेधानि स्वयं परमकुण्डली । ब्रह्मविष्णुमयं वर्षं तथा रुद्रमयं सदा ॥ पञ्चदेवमयं वर्षं पीतविद्युत्सताह्वितम् । चतुर्ज्ञानमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा" ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् । (वज्रयमाधाराः ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा ।
 "ऊर्द्धाधःकुक्षिता मध्ये त्रिकोधाधोगता पुनः । अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥ शीर्षाद्दक्षे कोणयुता कुक्षितोर्द्धगता पुनः । चन्द्रवृष्ट्याभिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता" ॥ इति वर्णाद्धारतन्त्रम् ॥*॥ अस्य नामानि यथा,— "ई स्त्रीमूर्तिर्मेहामाया लोभादौ वामलोचनम् । गोविन्दः श्रेष्ठः पुष्टिः सुभद्रा स्तनसंघकाः ॥ विष्णोर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्ध परापरः । कालोत्तरीयो भेषुखा रतिश्च पौष्टुवर्द्धनः ॥ शिवोत्तमः शिवा दुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी । वैष्णवी वैन्दवी जिज्ञा कामकला सनादका ॥ पावकः कोटरः कौर्त्तिर्माहनी कालकारिका । कुचवद्धं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी" ॥ इति तन्त्रोक्तवर्षाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासे ऽप्य वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासष्ट-तन्त्रे । "ई नमो दक्षिणचक्षुषि ई नमो वाम-चक्षुषि ।)
 ई, क, कान्तौ । गतौ । व्याप्तौ । क्षेपे । प्रजने । खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदं-परं-सकं-अकं च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजयो गर्भं ग्रह्यं इत्यर्थः । अ इति गौः गर्भं ऋणाति इत्यर्थः । "न हि तरणिवदती दिक् पराधीनवृत्तिः" ।

ईहि

इति गणकृता निवृत्त्यादात्मनेपद । धातुरयं कै-चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, ड य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं-सकं-अनिट् ।) ड य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, थ विधादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः । दुःखभावनं । प्रत्यक्षं । मन्निधिः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
 ई, पु, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी ।) उषी ।) कक्षीः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 ईश्, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भवादि-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥ (ईश् गतौ । ईश्चति इति केचित् ।) ईश् छ दशमं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-आत्मं-सकं-सेट् ।) दशममिह चाक्षुषज्ञानं प्रथिधानश्च । छ ईक्षते चन्द्रं लोकः । "न कामवृत्तिर्वचनीय-मीक्षते" । इति कालिदासः । "निरोक्षिष्यामि याम्भुनीन् इति गणकृतानिवृत्त्यात्" इति रमणाथः ॥ "वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्ष्यते पचादित्यादन् ततो निरीक्षा इवाचरतीति कौ सार्थम्" इति दुर्गादासः ॥
 ईक्षयं, स्त्री, (ईक्षं + भावे, ल्युट् ।) दशमम् । ("क्षतान्धा धनलोमान्धाः नोपकारेक्षयक्षयम्" । इति कथासरित्सागरे ।) (ईक्ष्यतेऽनेनति करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ ("अभिसुखे मयि संक्षतमीक्षयम्" । इति शाकुन्तले ।) रञ्जे । "आसक्षामेक्षया दीना सुनीतिर्वाक्ममन्नवीत्" । इति विश्वपुराणे । १ । १२ । १५ । निरूपयाम् । पथ्यं-वेक्षयाम् । यथा, मनुः ७ । १११ ।
 "स्यापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्यक्षणे ऋणाम्" । ईक्षयिका, स्त्री, (ईक्षयेन हस्तरेखाद्यवलोकेनेन शुभाशुभं जानाति या । ईक्षय + ठन् + टाप् ।) देवप्रा । लक्ष्यादिना शुभाशुभनिरूपयिणी । इत्य-मरः ॥ (पु, देवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । १५५ ।
 "मन्त्रलादेश्चरताश्च मन्त्रावेक्षयिणीः सह" ।)
 ईङ्, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ईङ्, ड, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । छ ईङ्गते इत्येते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ईङ्, क, क्तुवौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरा-परं-सकं-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥
 ईङ्, छ क, क्तुवौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदं-आत्मं-सकं-सेट् ।) क छ ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे । ३ य काण्डे ।
 "गन्धर्वाः सुरसंघाश्च नष्टवश्च महर्षयः । अन्तरीक्षगतं देवं गोभिर्दद्यामिरीडिरे" ॥
 ईङ्, स्त्री, (ईङ् + क + टाप् ।) क्तुविः । इति हज्जा-युषः । (प्रशंसा ।)
 ईक्षितः, चि, (ईक्ष्यते स्म । ईक्ष् + क्त ।) क्तुवाः । क्षत-स्त्वः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईत, इ वन्ते । इ ईन्त्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भवादि-परं-सकं-सेट् । तेन इत्ततीति केचित् ।)
 ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽपया । ई + क्तिन् ।) लिम्बः । प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ क्रमैः षट्प्रका-रोपद्रवविशेषः । यथा,—
 “आतिरहितराजदितिः श्रलभा मूषिकाः खगाः । प्रवासद्राक्ष राजानः षडेवा ईतयः स्मृताः” ॥
 इति स्मृतिः ॥ (कालहर्षदः । उपतिरहितयुद्धम् । “ईतयो व्याधयस्त्रा दोषा क्रोधादयस्तथा । उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयः क्षुद्रमयं तथा” ॥
 इति महाभारते हनुमद्गीमसंवादे ॥ ११४६३४)
 ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहारा व्याय यद्-प्रकार इत्यादि भाषा ।
 (“रत्नातीर्णं भूयासि न भवत्येव भुतले” । इति कायासरित्सागरे । २५ । १७६ ॥ तथा च किराते । २ । २८ ॥
 “इदमीदृगनीदृशाश्चः प्रसभं वक्षुमुपक्रमते क” । ईदृक्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्वाद्यर्थः । इदम् + दृश् + क्त्स दृष्टे चेति ईदृश् ।) ईदृशः । इति व्याकरणम् ॥
 (“ईदृच्छाराजकर्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्” । इति कायासरित्सागरे ।)
 ईदृग्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् + क्त्स ।) ईदृक् । एतत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥
 (“ईदृशायां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः” । इति उत्तररामचरिते ।)
 ईर, कि गती । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा, सुरा-परं-सकं-सेट् ।) मुदि कि ईरयति इरति । मुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
 ईर, ड ल, कर्म । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्सं-सकं कर्मार्थं, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ड ल ईर्त्ते षता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
 ईरिका, स्त्री, उच्चविशेषः । यथा । ईरिकावयम् । इति वाचस्पतिके दुर्गादासः ॥
 ईरियं, चि, (अ + इरन् ।) श्रुत्वं । ऊमरभूमिः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ३ । १७२ ॥
 “यथैरिये वीजमुद्रा भ वप्रा लभते फलम्” । तथाऽन्ते हविर्देवा न दाता लभते फलम्” ॥
 “तत्सदीरियं जातं समुद्रावसर्पितम्” । इति महाभारते अनुश्रवणपर्वणि । चननं)
 ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्तितम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-तम् । कर्त्तव्यम् । गतम् । कथितम् ॥ (“हीरिते वचसि वचसिनामुना” । इति माघे ॥ १७१ ॥
 “तस्य वक्त्रे विभिदायु स बायो मस्तुतेरितः” । इति, महाभारते)
 ईर्यै, ईर्यै । (भवादि-परं-अकं-सेट् ।) पराभ्युदासचि-श्रुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्या परादोषासहि-श्रुत्वमिति केचित् । ईर्यैति खलः साधवे । यद्ययान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्यै, स्त्री, (ईर + बाङ्गलकात् सक् ।) प्रबः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
 “मृगयमिव मृगोऽय दक्षिणेम्भी” ।)
 ईर्या, स्त्री, (ईर + खत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-धरः ॥
 ईर्यासः, पु, स्त्री, (ईरं लघोतीति । ईर + ल-बाङ्ग लकात् उण् ।) स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 फटी इति भाषा ।
 ईर्या, स्त्री, (ईर्यां ।) ईर्या + घञ् । हसाल्लोप इति यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
 (“कथमीषा न कुष्ये सुप्रोवस्य समीपतः” ।)
 इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३७ ।)
 ईर्यालुः, चि, (ईर्या + आलुच् ।) ईर्याविश्रुत् । इति हलायुधः ॥
 ईर्या, ईर्या इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्य इति ईर्यस्य घञि हसाल्लोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्या परा-भ्युदासासहिश्रुत्वम् । परदोषासहिश्रुत्वमिति के-चित् । ईर्यैति खलः साधवे । यद्ययान्तः इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्या, स्त्री, (ईर्यां ।) ईर्या + अच् + टाप् ।) परतो-कर्षासहिश्रुता । रीष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
 अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥
 (“पिशुन्यं साहसं मोह ईर्यासुरार्थदृषयाम् । वाग्दखजघ्न पादस्थं क्रोधजोऽपि गुणायकः” ।
 स्त्रियः यत्पुरन्यधियासङ्ग दर्शनादिजनितो मान-भेदः । यथा, ऋङ्कारशतके ॥
 “वचोभिरिव्यां कालजेन लीलया समस्तभावेः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
 ईर्यालुः, चि, (ईर्यां लाति । ईर्या + ला + लु ।)
 ईर्याविश्रुत् । अक्षान्ति युक्तः । तत्पर्यायः ।
 कुहननः इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
 “दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
 ईर्यालुना खैरिणीय रक्षितुं यदि पार्थिवे” ।)
 ईर्यै, स्त्री, (ईर्यैते इति । ईर + इन् रश्च लः ।)
 ऋषगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा इति ख्याता । करञ्चूरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्ते वा । इति सारसुन्दरी ॥
 ईर्यिका, स्त्री, (ईर्यैरेव । ईर्यै + सार्थं कन् टाप् ।)
 ऋषगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा इति ख्याता । एकधारेणीति ख्याती । तत्पर्यायः ।
 ईर्यैः २ ईर्यै ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-पालिका इ । इति शब्दरत्नावली ॥
 ईर्यैतः, चि, (ईर्य + क्त ।) ख्य लः ।) स्तुतः । इत्य-मरः ॥
 ईर्यै, स्त्री, (ईर + क ।) इदिकारादिति पात्त्रिको ङीष् ।) ऋषगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
 करपालिका २ । इत्यमरः ॥
 ईश, उ, ल, ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्सं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्यमीश्वरीभावो-ऽधीनीकरणश्च । उ ल ईशे धनी । मायायानी-शिवश्च च । अत्र कर्मणि घञी । इति दुर्गादासः ॥
 ईश, चि, (ईशे इति । ईश् + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, कुमारः । ३३७ “कथञ्चिदीशो मनसा बभूवः” ।)
 ईशः, पु, (ईशे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
 (“प्रज्ञैः कृतप्राणविसृष्टिरीशः पर्यङ्गबन्धं निविडं बिभेद” ।
 इति कुमारः २ । ५६ ।) ईशानकौशाधिपतिः । इत्यमरः ॥
 ईशसखः, पु, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसलिषः टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) बाङ्गलदण्डः । इत्य-मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २०० । २० ।
 “ईशामन्ये हयानन्ये स्तमन्ये न्यागतयन्” ।)
 (ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा । ईशस्य प्रभोः पत्नी इति न्युत्पत्त्या खामिपत्नी । प्रभुस्त्री यथा, अथर्ववेदे ११ । ८ । १७ “ईशा वश्य या जाया” ।)
 ईशादण्डः, पु, (ईशायाः बाङ्गलस्य दण्डः ।) अन्त-युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
 “शोजनानां सङ्ख्यायि भास्करस्य रथो नव ।
 ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम” ॥
 इति विश्वपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
 ईशादन्तः, पु, (ईशेव दन्तो यस्य ।) दृष्टदन्तस्त्री । तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 हस्तिदन्तः इति शब्दरत्नावली ॥
 ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । (तद्विश्रुते, चि । यथा, ऋग्वेदे ॥ ११ । ७५ ॥
 “सुधाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान् अञ्जना” ।)
 ईशानः, पु, (ईशे । ईश + ताञ्जित्यवयवोपचनशक्तिश्च चानश्च ।) महादेवः । इत्यमरः ॥
 (“तस्मिन् सुहृत्ते एरुहसन्दरीगा-मीशानसदंशनालसदानाम्” ॥
 इति कुमारः ७ । ५६ ।)
 “तत्रेशानं समम्भक्षं त्रिरात्रोपोषितो नरः” । इति भारते ।)
 एकादशप्रदानार्गतंरुद्रविशेषः । इति पुराणम् । (यथा, आश्वलायनश्रुतसूत्रे । ४ । ६ ।
 “हराय ऋद्धाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय उग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय खाहा” इति । द्रुतमुत्तिधरः शिवः । स च धून-जटितः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
 “सा चाह धूमजटितसमीशानमपराजिता । द्रुतलं गच्छ भगवन् पार्थ श्चस्मनिशुम्भयो” ।)
 शिवायुष्मन्त्सर्गात्सूर्य्यमूर्तिः । इति सुविराग-मञ्च । (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
 “सर्वैर्द्रियगुणावासां सर्वैर्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं दृष्टुम्” । तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
 “आद्यं एवमीशानं पुरुहूतं पुरुशुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यथाथ्यक्तं सनातनम्” ॥
 साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
 “धर्माक्षय्युद्भवः कामः साध्या साध्यान् अजायत प्रसवं धवन्क्षेव ईशानं सुरभिं तथा” ।)

ईश्वर

इति भारते ।) प्रमोदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥
प्रमोदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिनृ + तल् ।) ईशित्वं ।
अधिमायष्टेश्वर्यान्तर्गतेश्वर्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ईशिता, [अ] चि, (ईष्टे इति । ईशृ + ङच् ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा” ।)

ईशित्वं, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिनृ + तल्) । ईशिता ।
देवानामष्टेश्वर्यान्तर्गतेश्वर्याविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।

“अधिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकार्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावशायिता” ॥)

प्रमुलम् । येन स्यावरादिसर्वभूतानि आच्चा-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसन्दरी ॥

ईश्वरं, चि, (ईशृ + वरच् ।) आच्छं ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्” ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।

“अहं चैव हि यश्चान्ममाम्नि वसु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विश्वं कुश प्रणयमीश्वर” ॥

नियन्ता । प्रभुः ।
“ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मर्कोषस्य गुप्तये” ।
इति मनुः । १ । ६६ ॥)

ईश्वर, पु, (ईष्टे इति । ईशृ + वरच् । यथा, अद्भुते
याज्ञोतीति अश्रद्धातोर्वरं उपधाया ईवं च ।)

शिवः । (यथा, कुमारि । ७ । २१ ।
“तद्गौरवान्मङ्गलमगहनश्रीः
सा यस्यायुः केवलमीश्वरेण” ।
“अपेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिर्भविधुम्” ॥
“वाग्भिः स्थितः त्नुवन् यावच्छ्वेभे भावे शिवः स्थितः
शिव शिवाय भूताना स्थितं ज्ञाला क्वाञ्जलिः ॥
श्रीधाशिवज्ञानान् देवमहं किं करवाणि ते” ।
“तसुवाचश्वरः श्रोधं ज्वरो कोके भविष्यसि” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने हतवीधाध्यायः ॥
“ततः हृद्ग्रा प्रजाः श्रेष्ठं तदा तं श्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्यावरेषु चरेषु च” ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने हतवीधाध्यायः ॥)

कर्मणः । इति मेदिनी ॥
“विशुद्धस्त्वप्रधानाश्चानोर्पहृत्तचैतन्यम्” ।
इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादि-
पञ्च बुद्धिः इच्छा यतश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे
ब्रह्मम् । ऐश्वर्यश्रीणी । तत्पर्यायः । राश्री १
अर्थः २ विद्युत्सां ३ इन्द्रगः ४ । इति वेदिनि-
र्घण्टे २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

शदउवाच ।

“हृदे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः कौर्त्तवैस्तुष्यते परः” ।
इत्यादि । श्रीहरिववाच ।

ईष

“प्रह्मं यद्द प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवाना सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
सहृं ध्येयश्च पुण्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
सह प्रभूजितो यद्द ददामि परमा गतिम्” ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥
(खनामखातो ढपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
“मतिमांश्च ननुष्येन्द्रः ईश्वरश्चेति विभ्रुत” ।)
ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) प्रयोगविवक्षाभावात्
न डीष् ।) दुर्गा ।
“विन्यन्तमङ्गलमहौषधिरेश्वरायाः
खलोरगप्रतिसरेय करेय प्राणिः” ।
इति किराते । “ईश्वराया गौर्याः, ख्यमाले-
त्यादिना वरच् । प्रयोगविवक्षाभावात् न डीष्” ।
इति तट्टीका ।) शष्पीः । सरस्वत्यादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईशृ + वनिप् ।) वनोर-
चेति डीष् ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥

“त्वमीश्वरी देवि चराचरागाम्” । इति मार्क-
ण्डेयपुराणं । ६१ । २ ।) किष्किनीदत्तः । बन्धा-
ककोटकीदत्तः । ब्रह्मजटाशता । नाकुलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-
सेट् ।) उच्छ उद्भूतश्रेष्ठापहरणं । ईषति
धान्यं दीप्तः । इति दुर्गादासः ॥

ईष छ दाने । (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।) ईक्ष ।
हिसने । सपये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः ।
उ ईषते । ईक्षो दृशनं । इति दुर्गादासः ॥

ईष, पु, (ईष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्य-
मरटीकायां मथुरानाथः ॥ (खनामखातः उत्तम-
मनोर्देशपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—
‘कौतभेयान् महाराज । दशपुत्रान्मनोरमान् ॥१८
“ईष ऊर्द्धलान्स्वस्व मधुमाघव यवच ।
युचिः शुक्रः सहस्रैव वमस्थो नभ यव च” ॥ १६
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)

ईषव् थ, (ईषवामिति । ईष + षत् ।) अल्पम् ।
किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
“तं दृष्ट्वा कुपितं मुञ्चमीषवश्चरित्वाधरं” ।
इति विष्णुपुराणे ॥ ११९ । १२ ।

“ईषव् सहासममक्ष परिपूर्णधन्व-
विम्बायुकारि कनकोत्समकान्तिकान्तं” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शृङ्गादिमाहात्म्यम् ॥
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रत्नमीवत् सपीतकम्” ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)

ईषत्वारः, पु, (ईषव् + वार + खल् ।) तत्पर्यायः ।
तत्पर्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ शम्भः ४ अतुल्यः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ईषतिश्रयमायं वस्तु । इति
याकारणं ॥

ईषत्याहुः, पु, (ईषव् पाहुः ।) घुसरवर्गः । इत्यमरः ॥
ईषदुष्यं, चि, (ईषश्च तदुष्यश्चेति ।) अल्पतमं । तत्पर्यायः ।
कोष्यं २ कनोष्यं ३ कदुष्यं ४ मन्दोष्यं ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ईषदत्तः, पु, (ईषव् रत्तः ।) अल्पलोहितवर्गः ।
तत्पर्यायः । अल्पवर्गः ३ । इत्यमरः ॥

ईहा

तत्पर्यायः । अल्पवर्गः ३ । इत्यमरः ॥
ईहा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) शाङ्गदत्तः । इत्य-
मरः ॥ शाङ्गेर ईष् इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
“हिरण्यमयो वा रभिरौषा अथो” ॥
रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।
३ । “रथः यज्ञेषः” ।
“ईषामन्ये ह्यशान्तं द्युतमन्ये न्यपातयन्” ।
इति महाभारते । वनपर्वने २४० । ३० । ईषति
क्वचित् पाठः ॥)

ईषादन्तः, पु, (ईषव् दन्तो ऽन्त्ये ।) दीर्घदन्तशस्त्री ।
तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
“ईषादन्तान् हेमकदान् पद्मवर्षान् कुषाडतान्”
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेष्वथः” ॥
इति च भारते ॥)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किक् ।) क्वचित्तुर्गोलिका ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तृष्णिका । इत्य-
मरः ॥ अल्पविशेषः । यथा,—
“सोऽभिमान्ना शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्यवान् ।
कार्कं तमभिसन्धाय ससजं पुरवर्षनम्” ॥
इति रामायणे ॥

ईषिरः, पु, (ईष + षिर् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् ।) औषादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । परपरीकादित्वात् साधुः ।) तृष्णिका ।
वीर्यादिशलाका इत्यन्ये । आवृत्तितमनावृत्तितं वा
सुवर्णं चातु यज्ञिः स्त्रियते तत्रेत्यन्ये । आवृत्तित-
सुवर्णं द्रवाकारं यच्च निःस्त्रियते तत्रेति केचित् ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥

ईष्म, पु, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्वादिदृष्टिः ॥

ईष् छ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
अकं-सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकाः । छ ।
“रेहिष्ठ तं कारयितुं ह्यवात्मा
क्रतुं ढपः मुलपल मुनीन्द्रम्” ।
इति मट्टिः । १ । ११ ॥
सकर्मकोऽपि “भ्रामं भ्रमादपि नेहते” । इति
जयदेवः ॥ “सम्बैः स्त्रायं समीहते” इति माघः ।
२ । ६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥

ईष्ठा, स्त्री, (ईष् + ष + टाप् ।) चेष्टा । उच्यते ।
“इच्छ्या जायते काम ईष्यहोया विवर्द्धते ।
अज्जया वर्द्धते धर्मक्षेपां फलमिदं विधा” ॥
इति रामायणे ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । ३७ ।
“राक्षो बन्धार्थिनः सष्टे वैश्यस्येष्टार्थिनोऽष्टमे” ।
“वैश्यस्य बह्वृष्ट्यादिचेष्टार्थिनः” इति तट्टीकायां
जुलुकभट्टः ।) वाष्ठा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“धर्मार्थं यश्च विवेहा वरं तस्य निरीहृता ।
प्रक्षालनादि पद्मस्य श्रेयो न स्वर्गं न्ययाम्” ॥
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)

ईष्ठायाः, पु, (ईष्ठाप्रधानो ऽग्नौ षष्ठाः) । कुक्कुः
प्रनायश्चरिष्यत्तपितवर्षजनुविशेषः । इति
भरतः । घोंष इति स्थातः । तत्पर्यायः । कोकः २
दृक्ः ३ । इत्यमरः ॥

उ

(“गुणहस्त्य सुता राजन् प्रकमभाश्च प्रकीर्तिताः ।
सिंहाः क्रिसुकुधा व्याद्रा यत्ना इहाह्मगान्तथा” ॥
इति मद्भाभारते । चात्प्रबन्धि ॥) (नायको म्म-
वदकभ्यामपि नायकाभौहृत वाञ्छव्यञ्च इति ।)
भाटकभूपकमेदः । इति मन्त्रिकरहेमचन्द्रो ॥
(तन्त्राचार्यं यथा, साहित्यदर्पणे वक्ष्यपरिच्छेदे ।
“इहाह्मगो मिश्रलक्ष्मणतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र भिर्व्यह्नं तथा ॥
नरदियावनिधयौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ श्रीरौद्रतावयो गूढभावाद्युक्तकृत ॥
दिव्यस्त्रियमनिष्कन्तीमपहारादिनेच्छत ।
प्रह्वाराभासमभ्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दर्शयताः ।
शुद्धमानोय संरञ्जं परं यथाज्ञानवचयेत् ॥
महाभागे वरुणापता अपि बध्याः स्पृष्टव गो ।
एकाङ्को देव खवाच ननेत्याहः पक्ष एनः ।
दिव्यस्त्रीहेतुको युद्धं नायकाः वधिवीतरः” ॥
“मित्रं ख्याताख्यातम् । अथ्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकान्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिञ्जिता
दश । नायको म्मवदकभ्या नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहाह्मगः । यथा—कसुमप्रोखर-
विजयादि” ॥)
ईहाह्मगः, उ, (ईहाप्रधानो लकः) । ईहाह्मगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्गः । अग्रेष्वारण्यं व्योहः ।
(यथा, शिञ्जाग्रये ।
“कण्ठा वहाविद्युयप्रस्तालया व्योहजावुपु” ।
तथा च मुग्गवोधे ।
“उचयं पञ्चममवा व्यो व्योधाः” ।)
स च ऋको दीर्घः ऋत्वञ्च भवति । (एवं चिधादि
प्रत्येकं उदात्तामुदात्तखरितभेदेन नवमसङ्ख्याकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् ऋष्ट-
दशविधं यव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अद्यःकण्डलिनी खयम् ।
पीतचम्यकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेयुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयमाभाषां) अस्य
लेखनप्रकारोयथा,—
“ऊर्द्धो मध्यतः कुब्जा रेखा वामगता युभा ।
तिलन्ति वायुवर्द्धिन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्यता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उः प्रह्वारो वसुजाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दलकायः घञ्चक्रो मोहनेः शिवः ॥
उद्यः प्रभुर्दृष्टिर्विष्णुर्विन्ध्यकम्पां सञ्चरः ।
शुभ्रप्रवटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रिवासिनी ॥
कामप्रः कामना चेशो मोहिनी विप्रहृन्मही ।
उद्भ्रुः कुटिला शोचं पारशोपी लघो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णविधानम् ॥ (मातृकाव्याजेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं मातृकाव्याचमन्त्रे

उक्था

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे”)
उ, उ, अच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-व्यात्मं
अन्तं-अर्नाट्) उ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, थं, (उ अच्चे + क्षिप् + तुक् न) सम्बोधनम् ।
श्रीभोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणम् ।
पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अक्षीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उड इति ख्यातं ॥
“उमेति माना तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमास्थां सुमुखी जगाम” ॥
इति कुमारः । १ । २६ ॥)
उ, पुं, (अथति विश्रमयत्वात् सर्वं व्याप्रीतीति ।
अत् + ड) शिचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“अकारो विष्णुर्दृष्टि उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोचते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥
इति पुराणो । ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पुं, धोतरत्तवर्णोचः । स यव कश्चित्
क्षयारत्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्ता, स्त्री, (वच् + क्त) एकाक्षरकण्डः । इति
मेदिनी । वाक्यम् ॥
उक्ता, चि, (उच्यते यः वच् + कर्म्मणि क्त) कथितः ।
तत्पर्यायः । माधितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अमिहितः ६ कथितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ इरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ लडितः १३ रपितः १४ रठितः १५
भटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्ताः सोम्यधावतामसुरो धूम्रलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ” ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन्) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचन
५ वचः ६ इत्यमरः ॥ (“अतिसत्सिद्धिप्रचिन्तनो-
क्तिभिः” इति सुक्तावर्णोक्तवचना । तथा, चामरे ।
“यकथोक्ता पुष्यवन्तो दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
उक्थं, स्त्री, (वच् + थक्) सामवेदः । इत्युगादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्र उक्थेभिः कवयो गृथान्ति” ॥
स्त्रोत्रम् । यथा,
“अथ योसावन्तरत्तिधि पुरुषो दृश्यते सैवर्कं
तन्नाम तदुयजुः तत् उक्थ तद्ब्रह्म” ॥ इति
हान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशः [वृ] पुं, (अक्थैरक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशरुडोडासोऽणित्त्रियञ्च श्वेत-
वहादीना ढस् परस्मैति वक्तव्यम् । यच्च पदत्वं
भावि तच्च ढस् । अन्यञ्च चित्) यजमानः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नरः प्रंसन्त्युक्थशास उक्थया” ॥)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप्) कण्डोविशेषः ।
एकाक्षरद्वयसुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुहः । यथा श्रीको साक्षां । इति कण्डोमञ्जरी ।
उः २ सर्वज्ञः । यथा । उरवतु । इति कण्डो-
उक्थाः ॥

उग्र

उत्त लघि । (भ्वादि-परं- सक्तं-सेट्) । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उच्चति लक्षं भेषः । लट् सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ (“उच्चाभ्यचक्रनगरस्य मार्गानं”
इति भट्टिकाचे । ३ । ५ ॥)
उच्चा, चि, (उच्च् + अच् ।) सिक्ताः । धोतः ॥
उच्चतरः, पुं, (उच्चन् + तरप्) महादृषः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उच्चा, [वृ] पुं, (उच्च + कनिन्) दृषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उच्चा मिमाति प्रति-
यन्ति घेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्थ्याश्चतस्रहस्तः
शरङ्गनादीधितिमानिवोल्या” ॥)
ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
उछ, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सक्तं-
सेट्) पञ्चमस्वरः ॥ अचोखति । इति दुर्गादासः ॥
उछ, इ, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सक्तं-सेट्) पञ्चमस्वरः । इ उच्चुति । इति
दुर्गादासः ॥
उछल्लं, पुं, ढगतिशेषः । तत्पर्यायः । उखलः २
भूरिपत्रः ३ सुदृढः ४ लघोत्तमः ५ । अस्य गुणाः ।
बलदाढत्व । रुचिकारित्वं । प्रयुना सर्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप्) स्थायी । इत्य-
मरः ॥ ह्योडि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
“इद्भः खतेजसा वज्रिखलागतमिवोदकम्” ॥)
उखं, चि, (उखायां संखतं । उखा + यत्) स्थायी-
पञ्चमासादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः ॥
(“श्रुत्यसुख्यं होमवान्” । इति भट्टिः ४ । ६ ।
उखाया भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । १४ । १४ ।
“उखान् (अग्नीन्) हृत्सेव विभक्तम्” ॥)
उयं, चि, (उच्यति क्लृप्ता सम्बध्यते । उच समवाये
+ ऋच्-नेत्यदिना रक्, गश्चान्तादेशः) रौद्र ।
उल्लटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“कोक्केषु प्रथितं चोयं तपस्सत्य भविष्यति” ॥)
इति रामायणे ॥
“तामिच्छादिषु चोयेषु नरकेषु विवर्तनम्” ॥
इति मनुः । १२ । ७५ । यच्छादिधारी । दाशककर्म्म ।
यथा मनुः ४ । २२ ।
“उद्यमं ह्युत्तमान्त्रय पर्यायान्तमनिर्दृशम्” ॥)
उयं, स्त्री, वक्ष्याभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उय, पुं, (उच + रक् । गश्चान्तादेशः) । महादेवः ।
वायमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।
“उयो वंशकरोवंशो बंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥
दृपविशेषः । इति मार्कण्डेयः । ७६ । ४७ ।
दक्षिणात् शूद्रार्थां जात । जातिविशेषः । इत्यमरः ॥
द्यागुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।
“क्षत्रियात् शूद्रकन्याया क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवर्जन्तुशुभो नाम प्रजायते” ॥)
अस्य कर्म्म विवलासिगोधादिवधवन्धनम्” ॥
तथाच मनुः । १० । ४६ ।
“क्षत्रोद्यप्येकासागन्तु विवौकोषधवन्धनम्” ॥

उग्र

गच्छगगविशेषः । स च पूर्वपवर्गुनीपूर्वभागा-
पूर्वभागापदसमाभरणकामकः । इति ज्योतिर्व-
श्रीभाष्यगच्छः । इति शब्दचन्द्रिका । केर-
देशः । इति हेमचन्द्रः । (यदः । उग्रोदेवः ।
स्वामाख्यातो दाववविशेषः । यथा हरिश्चण्डे ।
“वेगवान् केतुमनुग्रः सोयश्चयो महासुरः” ॥
उतराद्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, उतराद्रमुत्त-
नामकथने १ । ११० । ११ । महाभारते ।
“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरनाड्यकौसुपम्” ॥
नरेन्द्रादिभोवस्य काम्नीरराजस्य स्वामाख्यातो
गच्छः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दियायुग्रहभाग्याभिधो यस्य गुर्व्यधिवत्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । ११ । १०६ । ५६ ।
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायाः । ६० अध्यायः ।
“महाकाल्यथ रत्नायी उग्रा भीमा तथैव च” ।
उग्रकाण्डः, उ, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । करेणा इति भाषा । कापवेक्ष-
शब्देऽस्य गुणादिक खेयम् ।)
उग्रगन्ध, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) द्विकु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्ध, उ, (उग्रस्त्रीः गन्धो यस्मिन् ।) लघुगः ।
कटपलः । अर्जककण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । उल्कटाग्नयुक्ते
। (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्भवर्षोवितं वृत्तम्” ॥
यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा” ॥)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रा गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वक्षा । द्विक्लिकौषधी । इति मेदिनी । अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः । (“वक्षा,
यमानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ।)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यया मूर्त्त्या त्वा हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तियु सदा पादलभ्यो ह्यहं भवान् ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिच्छेदौ उग्रचण्डामूर्त्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयच्छेदौ तु भवान् भद्रकाल्या भया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वा हनिष्यामि सहस्रगुणम्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीमगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशसुजाऽभवत् ।
सा भवत्यां पुरा कृष्णपद्मे कन्या गते रवी ।
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” * ॥
अनया मूर्त्त्या दक्षयज्ञभङ्गः क्षतः । यथा,—
“आषाढस्य तु पुण्यां सचं द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्तुं समारम्भे खतः सर्वे दिवोकसः ॥
ततोऽहं न खतकोन दक्षेण समहात्मना ।
कृपाकीर्तिं सती चापि तज्जायेति च नो ह्यत्र ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती ।
तच्छेदहा सती चापि चण्डमूर्त्तिस्तदाभवत् ॥

उग्र

ततः प्रष्टते शशौ तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
गवन्तां कृष्णपद्मे तु कन्यायां षण्णमूर्त्तिषुक् ॥
योगिना महाभागा योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परिगच्छ्य यज्ञभङ्गमघाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः कर्त्तव्यं संहिता शङ्करेण च ।
खयं वमञ्ज सा देवी महासक्तं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाकोपे व्यतीते त्रिदिवोकसः ।
पूजयाश्चक्रुरनुत्तां देवीं पूर्वोदितेन वै ।
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवोकसः ।
क्षतवध परमाभासुर्निर्दिति दःखहृदये ।
यवमन्यैरपि सदा कार्ये देव्याः प्रपूजयन् ।
विभूतिभूतनां प्राणं, चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादधवाजस्यैर्वी दुर्गो महाहृत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाहाप्यथ भैरव ॥
शुद्धा भगवती तस्य कामान्निष्टान्निहन्ति वै ।
यश्च च महाभागावधिर्गुत्वा स जायते ।
अष्टम्यां बधिरैर्भोसैर्महामानैः सगन्धिभिः ।
भूगणैर्दुष्कृतातीर्थैर्विभक्तिभिर्भोजनैः शिवान्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीसुगन्धर्वा महाभागां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासां पूजने परिकीर्त्तितम् ।
तन्मं यद्योयच्छायाः पृथक् त्वं प्रष्टुं भैरव ॥
आद्यद्यं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपात्मनगरे ।
वक्रिणान्तस्त्रेणेन्दुविन्द्या तन्ममौगकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ।
उग्रतरा, स्त्री, (उग्रतरपि भयात् मत्तान् जाति
तारयति वा या ।) उग्र + तृ + लिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरक्षी ।
“उग्रादपि भयात् जाति यस्मात् मत्तान् सदा-
न्विका” ।) देवीविशेषः । अस्या उग्रत्वादि
यथा,—
“सर्वेभामेव देवाना यज्ञभागानपाहरत् ।
खयं शुम्भो निशुम्भश्च द्विकृपाणस्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रान्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभागा प्रतुष्टुनः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वाभरोत्करः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्गुत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्मान्भिरमरेरच कृत्यते का च भाविनी ।
क्षिप्रार्थमागता ययं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गान्तस्यास्तु कायकोपतः ।
ससुद्धुतात्रवीहैवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरो बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्बधावाहं स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिश्चतया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
विभ्राङ्गननिमा कृष्णा साभूदौरी जग्यादपि ॥
कालिकास्वामवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तासुयतारान्ध्रयो वदन्तीह मनीषियः ।
उग्रादपि भयात्जाति यस्माद् मत्तान् सदाभिक
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च” * ॥
“एधैकजटास्त्राविंशत्तस्या जटाधिका ।
प्रद्यु त्वं पिन्तनं चास्याः सन्धक् वेताभभैरवौ ।
यथा ध्यात्वा महादेवीं भङ्गः प्राप्नोष्यमीश्वरम् ॥

उग्र

चतुर्भुजां शङ्कराणी मुखमाणाविभूषिताम् ॥
खड्गं वक्रिणपाशिभ्यां विभक्तन्दीवरं तथः ।
कर्णैश्च स्वर्णखड्गक्रवाहभेन विभ्रतीम् ॥
खं निरुन्तीं उग्रासिकां विभ्रतीं शिरसा खड्गम् ।
मुद्यन्मार्गं धरं शार्ङ्गं योवायानपि सर्वदा ॥
वदन्ता भगवन्तु विभ्रतीं रत्नभोजनाम् ।
अप्यवखड्गं कृष्णा व्याघ्राग्निजसमन्विताम् ।
वामपादं ववहृदि स्थाप्या इत्यथ पदम् ।
विनम्य सिंहादे तु लेलिहाना शवं खड्गम् ॥
साङ्ग शस मचावौरा रावयत्कान्तिभीषया ।
विनम्योग्रवाना सक्तं भक्तिमद्भिः सुखेभूमिः” * ॥
“एतस्याः संघवशास्मि या ऋष्टः योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रत्नायी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भ्रामरी यव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी पाशनी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः । * ॥ अपिच
“अष्टमौगस्य पूर्वस्यां भूमिपीठे यवस्थिता ।
“दाशनिष्ठं शुभाशक्तं कामाख्यानामिमगजधम् ॥
यत्रोपताराकूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तत्रैव रूपेण पूजितव्या युगामिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं त्रयमनष्टेकं येन ध्येया सदाश्रिया ॥
छाया लम्बोदरी दीर्घा विरसा रत्नदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्तुं कर्णरौ ॥
खड्गं चेन्दोवरं तामे शोभं विभ्रजटां पुनः ।
वामपादं शवस्यैर्विनिधावोऽस्या दक्षिणम् ॥
शवस्य हृदये न्यस्य साङ्गह्वलं प्रजुञ्ज्वली ।
नागहारशिरोभाजाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मङ्गलं चास्या ऊकारसम्यवीजकम् ॥
दाने वानयोगिनोनां वामान्यस्यास्तु तन्मन्त्रे ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्गं ततोक्तं वाम्योचरे” ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ५२
अध्यायः । * ॥ सा च वक्रिणपापात् वामा
भूता । यथा,—
शौर्व उवाच ।
“एतद्विष्णोर्वचः शुक्ला विधिना संहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विश्वव्य वान् ब्रह्मविष्णुयमान् खड्गमवाहणः ।
आदाय सगमान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गम्गा हुतम् ॥
उग्रतरे महादेवि त्वङ्गाप्युवाच्य हुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपदेवीचाप्युपरागिता ।
लोकानुत्सारायामासुः पीठं कर्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गैर्द्विजातिभिः ।
तन्व्यान्वतो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीश्रया ।
गणैः सह रतः प्राह श्रापं कृन्वं सुदासकम् ॥
यन्मार्दहं हृतं धामे तयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्वं वायुभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भरुर्गतिं श्रेष्ठवत् यस्माद्गुणो मन्वदुग्रयः ।
भवन्तु श्लेष्मन्महाद भवता कामरूपके ॥

उच्चि

महादेवोऽपि यस्मात्का निःसारयितुमुद्यतः ।
 तपोबलं मुनिं दान्तं क्लेश्वदेदपारगम् ॥
 तस्मात् क्लेश्वप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिमसष्टम् ॥
 यत्तु कामरूपाय क्लेश्वैर्गुणं भवद्भवं ॥
 स्वयं विद्युर्न-चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
 विरलाश्वागमाः सन्तु यच्च तत्प्रतिपादकाः ॥
 विरलं यस्तु ज्ञानाति कामरूपागमं नुयः ।
 स यत् प्राप्तकालोऽपि पर्व्वं फलमवाप्स्यति ॥
 यवसुक्ता वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
 नै गथाः क्लेश्वतां याताः कामरूपे सुरासये ॥
 वामाऽभूदुद्यतासि शम्भुर्क्लेश्वरतोऽभवत् ॥
 इति च कालिकापुराणे पञ्च अध्यायः ॥
 उग्रलं, स्त्री, (उग्रस्य भावः । उग्र + ल ।) उग्रता ।
 उल्लता । तत्पर्य्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 उग्रधना, [न] पुं, (उग्रं धनुयस्य । धनुश्चैव न द)
 इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("स इयहस्तेः स निघ-
 ण्टिर्धिवीश्री संखडासायुध इन्द्रो गौतमो संखडजित्
 मंभपा वाङ्मशुयुधमथा पतिहितामिरस्ता" ।
 इति ऋग्वेदे । १०।१०३। इति षिवः । उग्रधनु-
 र्विशिष्टः, त्रि ॥
 उग्रनासिकः, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।)
 दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मन्तकं
 वासस्थामन्वेनयस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 उग्रसेनः, पुं, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज-
 विशेषः । स च आङ्कणुलः । कंसराजपिता च ।
 परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
 महाभारतेऽपि "जननेजयः पारिक्षितः स-
 भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रसुपास्ते । तस्य भ्रातर-
 क्षयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति । तथा
 च तत्रैव १।६५।६२ ।
 "भीमसेनोऽयमेवौ च सुपर्णो वरुणसहायः" ॥
 उग्रसेनः, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन
 + जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति चि-
 काण्डशेषः ॥
 उग्रा, स्त्री, (उग्रति क्रुधा सम्बन्धते या । उच्च सम-
 वाये + ऋषेयादिना इक्षु गन्धान्तादेशः । तत-
 ट्याप् ।) यवली । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("दन्तपाके हिवं श्रेष्ठं तिलोपाचर्व्व्यां सदा" ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ।)
 क्लिकिकौषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उग्रजातिस्त्री ।
 (यथा मनुः १० । १६ ।
 "क्षुण्णतस्त्रयोऽयाया श्रयाक् इति कीर्त्तते" ॥)
 धन्याकम् ॥ इति रत्नमाला ॥ प्रहारा नारी ।
 उडुया, पुं, उल्लगः । इति शब्दमाला ॥ उजुन् इति
 भाषा ।
 उच्च, इ र य समवायेने । मिश्रणे । इति कवि-
 कल्पमुनिः ॥ (दिवा-पर-सर्क-सेट्) ऋशादिः । इ र
 औचत् औचिप् । अस्मात् पृथगदित्वात् नित्यं उ
 इत्यन्ते । य उच्यते केशः क्षामात् । इति दुर्गादासः ॥
 उचितं, त्रि, (वच + "वचिवचिक्वचिक्वुचिभ्यः क्वित् च")

उच्च

इति क्वितच् प्रथमः ।) विदितम् । न्यक्तम् । परि-
 मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उच्च, त्रि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चिञ्या अन्वेष्योऽपि
 इति ड ।) उच्चैस्त्वमस्ति अच वा । अर्श अ्याद्यच्,
 अचयानामिति टिकोपः ।) उपरि । उच्चु इति
 भाषा । तत्पर्य्ययः । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उन्नयम् ४
 उच्चितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्ग ७ । इति
 तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।
 "यच्चैस्ततः पञ्चभिश्चसंश्रयैः,
 अस्तुर्थैः सूचितमागयसम्पदम्" ॥)
 (ज्योतिषीर्षीं गृह्याद्यासुचस्थानम् । यथा,
 "अग्रहमभ्रगाङ्गनाकुलीराः
 भयवर्जिजौ च दिवाकरादिनुङ्गाः ।
 दशशिक्षिमनुयुक्तिधीन्द्रियाग्ने-
 स्त्रियावकविंशतिभिश्च देऽप्यनीचाः" ॥
 सूर्यादीनां सामाना गृह्याया मेघशुभमादयो राशयः
 श्लोकौक्तकमविशिष्टा उच्चस्थानानि खखुतुङ्गा-
 पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
 दशमादयो राशिचिन्नाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
 मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)
 उच्चकैः, [स्] अ, (उच्चैस् + अयसर्व्वनाम्नां इति
 प्राग्विकीयेषु अर्थेषु टैः प्रागकच् ।) उच्चैः । अति-
 शयोच्चम् । इति हिरूपकीयः ॥ (यथा विष्णु-
 पुराणम् ।
 "वशिष्टाद्यैर्दयासारैः क्लोचं कुर्व्वेद्भिरुच्चकैः" ॥
 उन्नतम् । यथा माघे १।२२ ।
 "गिरेस्तडिलानिव तावदुच्चकै-
 र्ज्वेन पीडादुददतिस्तुदुत्" ॥)
 उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुञ्जा ।
 भूस्थामलकी ।
 ("उच्चटाचर्ममयेवं क्षीरेणोत्तममिथ्यते ।
 प्रतावय्युच्चटामूलं पेशमेवं वषार्धिना" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)
 नागरसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । दम्भः । चर्ष्या ।
 अगुणप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ढगविशेषः ।
 निर्व्विधी इति ख्याता । चंचुया इति केचित् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्ययः । चूडाला २
 चकला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
 शुक्ला ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाला ॥
 उच्चङ्गः, त्रि, (उत् चण्डतीति । चङि कोपे + अच् ।)
 त्वराश्रितः । अविषम्वितः । इत्यमरः ॥
 उच्चतरा, पुं, (उच्चः उन्नतस्तः ।) नारिकेलवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
 क्षातव्यम् ॥)
 उच्चतलं, स्त्री, (उच्चः मन्ततया प्रचण्डसालो यच्च ।)
 पानगोष्ठां ढग्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्व्वदेवमधत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)
 श्रीहथ्याः । इति चिकित्साशेषः ॥
 उच्चङ्गः, पुं, (उच् स्वर्णं अचशुक्लश्चो यस्मिन् ।)
 रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उच्चयः, पुं, (उच् + चि + अच् ।) परिधमवस्त्रयज्ञिः ।

उच्चै

तत्पर्य्ययः । नीवी २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (पृथ्वा
 दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।
 "कश्चिद्यानि शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभ्रःकमलोच्चयम्" ।
 "पृथ्वोच्चवं नाटयति" इति शाकुन्तले १माङ्के ॥
 राशिः । समष्टिः । यथा,—
 "शिलोच्चयोऽपि त्वितिपालसुचैः" । रघुः २।५१ ।
 "वाक्का स्थाद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्ताः प्रदोच्चयः" ।
 इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)
 उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच् ।)
 मनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चसुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
 ललाटावती । इति चिकित्साशेषः ॥
 उच्चटानं, स्त्री, (उत् + चट् + गिच् + ल्यट् ।) उत्-
 क्षातम् । उच्चटन इति भाषा । षट्कर्मन्तान्तगत-
 भिचारकर्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
 कृत्वा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । अप-
 माला साध्यस्य केशसुत्रप्रथितवृत्तदशगोङ्गा ।
 फलम् । उच्चटनं खेदश्राद्धेष्वंश्रनं परकीर्त्तितम् ॥
 इति शारदातन्त्रम् ॥
 उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर
 + गिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
 ("भूचोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्व्यादुदङ्मुखः" ।
 इति मनुः । ४।५० ।)
 "यस्योच्चारं विना मूषं सन्ध्यावायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्ष्वकोऽस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
 उच्चारणम् ॥
 उच्चारणं स्त्री, (उत् + चर + गिच् + ल्यट् ।) कथ-
 नम् । वाङ्मिष्यतिकारणम् । यथा । "हृषे चकार-
 उच्चारणार्थः" । इति मुग्धबोधशास्त्रणे, सन्धि-
 संज्ञा २ । अचि च ।
 "कर्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः" ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥
 उच्चारवचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च । मयूरवचसका-
 दित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्ययः ।
 नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।१८ ।
 ("उच्छानिघोतकेतुंश्च ज्योतींश्चुभावपानि च" ।
 "उच्चारवचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिरुतः" ।
 इति च मनुः ६ । ७३ ॥)
 उच्चिङ्गटः, पुं, ढग्यकण्ठमत्स्यः । कोपनपुच्छः । इति
 मेदिनी ॥
 उच्चषा, पुं, (उच्चता चूडा यस्य । कस्य णत्वम् ।)
 अर्चोर्द्धसुखकूर्त्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग
 इति भाषा । अस्य पटुका श्रवचूलाः ॥
 उच्चैः, [स्] अ, (उच्चैयते इति । उत् + चि + डेल् ।)
 उच्चम् । मच्चत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः १।४७ ।
 "उच्चैः श्वैःश्वान्तेन हयरत्नमश्नारि च" ।
 "शिलोच्चयोऽपि त्वितिपालसुचैः" ।
 इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
 "अहत्वा सेवया पादमूर्त्तैर्भुञ्जत विदिशाम्" ॥)
 उच्चैःश्रवा [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यश्चो यस्य । यथा
 उच्चैः श्रवो यस्य । यथा उच्चैः श्रवोतीति उच्चैः

उच्छि

+शु+असृत्) इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमन्योन्यवितः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (“उच्चैःरुचैःश्रवास्तेन ह्यहरत्तमहारि च” ॥
 इति कुमारे । २ । ४७ ॥)
 उच्चैर्धुं, क्री, (उच्चैर्धुयते स्म । धुष + क्त ।) घोषणा । इत्यमरः ॥
 उच्छ, इ प्र उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा- इदित्-पर-सक-सेट् ।) ङ्रस्वादिः । इ उच्छति । प्र उच्छतो उच्छन्ती । उच्छ उडृतप्रशस्यस्य शेषाप- हरणम् । (यथा, ह्येषाधुः ।
 “सुलभं शस्यमुच्छन्ति यद्रेषे प्रसिनो दिनाः” ।
 उच्छः स्फोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 उच्छ, ई प्र वन्दे । समापने स्वतिक्रमे । वञ्चने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-पर-सक-सेट् ।) ई उच्छः । प्र उच्छतो उच्छन्ती । चलारोऽर्थाः । समापने । (अक) उच्छति रात्रिः । “भरण्या व्युद्यायामुघसि जनयासाद्य तनयम्” व्युद्याया समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 उच्छन्न, चि, (उत् + ष्ट + क्त ।) गच्छम् । इति श्रीभागवद्गीता ।
 उच्छादनं, क्री, (उत् + ष्ट + णिच् + क्त्वात् ।) उत्- सादनम् । उच्चर्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्म- लोकरणम् ॥ इत्यमरटीका ।
 (“यथाशक्तिप्रदानेन स्थापनीच्छादनेन च” ।
 इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥)
 उच्छिन्नोन्मु, क्री, (उत्थितं प्रिलीन्मुम् ।) कृत्रिका । इति श्रीभागवतम् ॥ कोडक क्राता इति भाषा ।
 (“उडूतप्रिलीन्मे, चि, “कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिन्नोन्मगमन्याम्” । इति मेघदूते । पूर्वभेदे । १८ ॥)
 उच्छिष्टं, चि, (उत् + शिथ्यते यत् । उत् + शिथ् + क्त ॥) मुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ रंटेो इति भाषा । तद्गोत्रजनयश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततप्ते चाग्राह्याद्यन्नमन्त्राद्यप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः ।
 “शमन्नाह्रादग्रे त्रिरात्रं पयसा चर्षितं ब्राह्मणः मुद्रोच्छिष्टाशने च वनन कल्पे सप्तरात्रसुपवसेत्” इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा षोऽपि प्रागुक्तसङ्घदापदादिविषये बोध्यः । विष्णु नापि अतुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाचाङ्गिराः ।
 “चाह्लाकपतितादीनामुच्छिष्टास्य भक्षणो ।
 दिशः सुधेत् पराकेश्य मुद्रः कश्चेयं शुध्यति” ॥
 यत्तु मितान्तरायामापसम्भः ।
 “अन्यानां सुक्तशेषन्तु भक्त्यतिष्ठा दिजातयः ।
 चान्द्र क्श्चै तदङ्गन्तु ब्रह्मक्षत्रविश्रां विधिः” ॥
 चान्द्र चान्द्रायणम् । क्श्चै वषट्कश्चम् । एतच्च ब्राह्मणस्य संहारानविविधं ब्रह्मात्कारानुसारे- ऽप्यग्नेतरताम्नासुत्कच्छपरञ्च । तन्नाशने स्थाप- क्त्वेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्यावसादिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यत- स्तमस्यविधानात् अतुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वत्राच्छिष्टादुच्छिष्टे देगुण्यं बोध्यम् । प्राय- श्चित्तविवेके संसर्गप्रकरणेऽप्येवम् । अक्षिचवि-

उच्छृ

श्रीष्वापदि श्रेयम्” ॥ “सर्वत्रोच्छिष्टे तु श्वेत- देगुण्यं स्थापदानमुक्तोक्तादिते मासयावकावतं तदग्रको धेनुद्वयं षट्कार्षाण्या वा देयाः । तत्रो- च्छिष्टाग्ने पराक इति । अन्वासमेदे त्वाद्यति- रुहयीया” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * अथो- च्छिष्टस्य चाग्राह्यादिस्यप्रप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चाग्राह्यादिस्यप्रप्रायश्चित्तप्रकरणे ऋच्यम्) स्थापनम् ।
 “मुक्तोच्छिष्टत्वात्तान्नाश्याह्लातेः श्रपचैन वा ।
 प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तच्च जुष्यद्विप्रोद्यनम् ॥
 गायत्र्यसहस्रान्मुद्रुपदा वा श्रतं जपेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा यश्चगव्येन शुध्यति ॥
 मुक्तोच्छिष्टोऽन्यथैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्द्धोच्छिष्टे स्नानः पादः पाद स्नानाशने तथा” ॥
 प्राजापत्यं ज्ञाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्यप्रास चास्ये निश्चितः न तु निगीतः । दत्ताः ।
 “पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 संस्पृशं यदि गच्छेत् श्रवोदकान्यजैः सह ॥
 • दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम्” ॥
 दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च अतुच्छ्यम् ॥
 काश्यपः ।
 अशुकरान्त्यचाह्लाकमयमाह्वरजस्रजाः ।
 यद्यच्छिष्टः स्पृष्टोत्त च क्श्चै सान्तपनं चरेत् ।
 यतश्चानान्धाये सान्तपने धेनुद्वयं ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ।
 उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ खानं प्रकुरुते सद्य एव समाहितौ” ॥
 अतुच्छिष्टशूद्रस्यर्धे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ अर्द्धः इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतमथब्राह्मणे २ । ११ । ११ । “ऊवोच्छिष्टमिदम्” । इति । अनाचान्तो भक्षणः । यथा मनुः २ । ५६ । “नचैवात्यशनं कुर्यात् नचोच्छिष्टः क्श्चित् प्रजेत्” ॥
 उच्छिष्टभोजनः, षुं, (उच्छिष्टं देवगैवेद्यावशिष्टं भो- जनं यस्य ।) देवगैवेद्यविक्रमभोजनकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छिष्टमोदनं, क्री, सिक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 भोम इति भाषा ॥
 उच्छीर्षकं, क्री, (उत् ऊर्द्धस्थापितं प्रीर्षं मत्तकं येन । ऋगीष्टीर्षं कर्त्) उपधानम् । इति ह्येषाधुः । वाशिष्ठ इति भाषा ॥
 उच्छूर्णं, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) अदितश्चेति तस्य नः । यजादित्वात् सन्नसारो यूर्ध्वरूपे च ह्य इति दीर्घः ।) स्कीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णसुरः प्रेषात् समीकते ।
 गथं प्राणिमितोवत्सुद्रमतिदीनः कृबीवकः” ॥
 (खर्गग्रामटिकाविसृष्टगच्छोच्छूर्णैः किमेभिर्धुञ्जैः इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)
 उच्छूर्णकं, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) अदितश्चेति तस्य नः । यजादित्वात् सन्नसारो यूर्ध्वरूपे च ह्य इति दीर्घः ।) स्कीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णसुरः प्रेषात् समीकते ।
 गथं प्राणिमितोवत्सुद्रमतिदीनः कृबीवकः” ॥
 (खर्गग्रामटिकाविसृष्टगच्छोच्छूर्णैः किमेभिर्धुञ्जैः इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)
 उच्छूर्णकं, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) अदितश्चेति तस्य नः । यजादित्वात् सन्नसारो यूर्ध्वरूपे च ह्य इति दीर्घः ।) स्कीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णसुरः प्रेषात् समीकते ।
 गथं प्राणिमितोवत्सुद्रमतिदीनः कृबीवकः” ॥
 (खर्गग्रामटिकाविसृष्टगच्छोच्छूर्णैः किमेभिर्धुञ्जैः इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)
 उच्छूर्णकं, चि, (उत् + श्चि + क्त ।) अदितश्चेति तस्य नः । यजादित्वात् सन्नसारो यूर्ध्वरूपे च ह्य इति दीर्घः ।) स्कीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णसुरः प्रेषात् समीकते ।
 गथं प्राणिमितोवत्सुद्रमतिदीनः कृबीवकः” ॥
 (खर्गग्रामटिकाविसृष्टगच्छोच्छूर्णैः किमेभिर्धुञ्जैः इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)

उज्ज

चन्द्रः ॥ (यथा, शितोपदेशे ३ । ६७ ।
 (“अन्यदुच्छूर्णं सत्त्वमन्यत् प्राश्ननियन्तितम्” ॥
 “सम्पृच्छं दुच्छूर्णकप्रशङ्कितम्” ।
 इति भावः । १२ । १३ ॥)
 उज्जयः, षुं, (उत् + अि + अच् ।) पर्वतवृष्टादेर- च्चता । तत्पर्यायः । उज्जायः २ उत्सेधः ३ । इत्य- मरः ॥ (“प्राप्ते यूपोक्तये तस्मिन् बहुवन्त्वाः खादिरास्य षट्” । इति रामायणे ॥)
 उज्जायः, षुं, (उत् + ञि + घञ् ।) उज्जयः । उज्जता । इत्यमरः ॥ (यथा, याश्वल्क्ये ।
 “यथाधीना नरेन्द्रायासुज्जायाः पतनानि च” ।
 “प्रहोक्तायेः कुसुदविप्रदेवौ वित्तक स्थितः खं” ॥
 इति मेघदूते । ६० ॥)
 उज्जितं, चि, (उत् + अि + क्त ।) संजातं । समुद्रदं । उज्जं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा- रते १३ । दानधर्मकथने । २१ । २६ । “सर्व- मधैर्भक्तिं प्रहृष्टैश्चार्थभिक्षितैः” ।) अर्द्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उज्जितं, चि, (उत् + अच् + क्त ।) प्रपुञ्जं । विक- सितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त ।) जीवितम् । स्फुरितम् । प्राखनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।
 “वासुत्वण्टोक्चित्तद्वया वीक्ष्य सन्भाय चैव” ।
 “सा खलु भगवतः कणस्य कुलपतेरुक्चितम्” ॥
 इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥)
 उज्जासः, षुं, (उत् + अच् + घञ् ।) अन्तसुखान्वासः । (“प्रियासुखोक्चित्तविकल्पितं मधु” । इति ऋतु- संहारे मीधवर्णनार्थां २ ।) तत्पर्यायः । आह्वरः २ ध्यानः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आस्थाविकारपरि- द्धेः । आस्थासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कात्या- दयः आस्थाविकारसहायकथने,—
 “वर्णं चापरवर्णं चोक्चित्तस्य भेदकम्” ॥)
 उज्जयनी, क्री, विशालानगरी । इति त्रिकाश्वशेषः ।
 उज्जैन इति प्रश्निदेशे स्थिता । वज्रदेशे तु उज्जनी । इयं मासवदेशस्य नगरी । मोक्षदस- पृथन्तर्गतपुरी । एता विज्जमादित्यराजधानी च अयुना महाराष्ट्रेयाधिजता । (यथा, मेघदूते पूर्वभेदे । २६ ॥
 “सौधोत्सृष्टप्रणयविसुखो मा च भूवज्जयिन्याः” ॥)
 उज्जयन्तः, षुं, देवतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उज्जयिनी, क्री, उज्जयनीनगरी । तत्पर्यायः । विशाला २ अचनती ३ उज्जकारखिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उज्जासनं, क्री, (उत्, जसु हिंसायाम् ।) णिच् भावे ल्युट् ।) मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥
 उज्जाम्, चि, (उत् + अि + घञ् ।) प्रपुञ्जम् । प्रस्युतितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“उज्जाम्भवदनाम्भोजा भिनच्यज्ञानि साङ्गना” ॥
 इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)
 उज्जाम्भितं, चि, (उत् + अि + क्त ॥) प्रपुञ्जम् । चेष्टार्था, क्री । इति मेदिनी ॥
 उज्जवर्णं, चि, (उच्चैर्बर्णति प्रकाशते इति । उत् + ञ्वच् + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकाशितम् ॥

उञ्ज

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । "अस्माकं सखि ! वाससी न वचिरे
गैवेवकं नोऽञ्जलं" ॥
"विश्वोऽञ्जलवेषा तु बलनूपुरिन्सना" ॥)
उञ्जलं, स्त्री, (उत् + ज्वल + अच् ।) खर्याम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
उञ्जल, षं, (उत् + ज्वल + अच् ।) श्रद्धारसः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।
"स राशिरासीन्मन्त्रसा महोऽञ्जलः" ॥)
उज्जम्, ष्व ल्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुवं-परं-
सकं-सेट् ।) जोषध इत्येके । उज्जिभिवति ।
औज्जिभक्त । श्र उज्ज्भती उज्ज्भती । इति
दुर्गादासः ॥ अन्यत उज्ज्भधातौ द्रष्टव्यम् ॥
उज्जम्, पु, (उज्जभतीति ।) उज्ज्भ + अच् ।) ल्यागः ।
विसर्जनम् । (यथा, मनुः ११ । १५६ ।
"ब्रह्मोऽज्जभता वेदनिन्दा कौटसास्य सृष्टद्वधः" ॥)
उज्जमित, वि; (उज्ज्भ + क्त ।) उरुदृष्टम् । ल्यत्तम् ।
वर्जित । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।
"अविरतज्जमितवारिविपायुडिभः" ॥
"उज्ज्भितायान्त्वया नाथ ! तदेव मरणं वरम्" ॥
इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)
उञ्ज, स्त्री, (उज्जि + घञ् ।) पक्षिचञ्चदानवत् शस्य
ग्रहणं । यथा । उपास्यस्त्यात् ज्ञेयात् शेषावच-
यने । उञ्जने पक्षिचञ्चदानवद्वयश्चयेन शिष्यते
सङ्घीयते उञ्जशिलं उज्जि उञ्जे शिल उञ्जे
कृद्धोरित्येकेः क्राट्जेति इजुडत्वात् कः उञ्ज-
शिलम् । संघातं विरहीतं विपर्यस्तक्ष नामा । "शक्या
न वेदुञ्जशिलेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिया
ञ्" इति । समाहारदन्ते उञ्जं शिलञ्च । उञ्जं
भेत्तश्च यथान्यत्तत् परिग्रहयन्तु ष्टवत्म् । इति
निगमाभिधाने स्त्रीवत्म् । एसागुञ्जकृतशिलं इति
वोपलिते प्रत्यञ्चः । भवभूतिवृत्तशिलोञ्जे इति
गोवर्द्धनः । केचिदुञ्जशिलयोर्भेदाज्जः । "प्रति-
ग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्जः प्रशस्यते" । इति
तत्र शास्त्रादिनिर्णयतितपरिब्रह्मभङ्गरीयां व्यादानं
शिलं । शिलं धान्यमङ्गरीसंयहः । इति स्वामी
च । एकैकशः कपोतवज्रान्यकणोद्गृह्यसुञ्जः ।
तदुक्त उञ्जो धान्यकणोश्च इति । शिलं ताष-
व्यादि दन्त्यादि च । धर्मेगत्वात् सव्यमिति ष्टवत्म् ।
इति उञ्जशिलशब्दटीकाया भरतः ॥
उञ्ज, पु, (उज्जि उञ्ज + घञ् ।) उञ्जशिलम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ ।
"मयि जातो दशरथात् कथमुञ्जने वर्ततेयत्" ॥)
उञ्जनं, स्त्री, (उज्जि + ल्युट् ।) व्याप्यादिपतितक-
णोपादानम् । इति श्रीभागवतम् । उञ्जनं खुंटिया
लक्ष्मिणं सुभिया लक्ष्मिणं कुड्गइया लक्ष्मिण इत्यादि
भाषा ॥
उञ्जशिलं, स्त्री, (उञ्जश्च शीलक्षेयोकावद्भावाः ।)
उञ्जकृत्ति । सा तु मृष्टीतशस्यजेनात् शेषा-
वचनम् । तत्पर्यायः । ष्टवं २ । इत्यमरः ॥
इञ्जसितं इ उञ्जः ष उञ्जं ५ शिलं इ । इति
तट्टीका । (यथा, मनुः । ४ । ५ ।

उड

"ऋतमुञ्जशिलं ज्ञेयमन्तं स्यादयाचितम्" ॥)
उञ्जशील, वि, (उञ्ज, शीलं वृत्तं यस्य ।) उञ्ज-
शीली । उडतग्रस्यस्य शेषाङ्गणकर्त्ता । इति
पुराणम् ॥ छिचेव इति भाषा ॥
उड, पु, ङणपर्णादिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
उडज, पु, स्त्री, (उडात्सृग्णपर्णोदयस्तेभ्यो जायते इति ।
उड + जन + ड ।) मुनीनां पञ्चरचित्पुङ्गवम् ।
तत्पर्यायः । पर्णाशाखा २ । इत्यमरः ॥ पर्णाटज ३ ।
इति शब्दरत्नावली यथा रघुः ।
(“आकीर्णं वृषिपत्नीनामुटजदारोधिभिः” । १ । ५० ।
“भृगैर्वैतितरोमज्यसुटजङ्गनभूमिषु” । १ । ५२ ।)
उडमात्रम् । इत्यमरमाणा ॥
उड उपघाते । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ऋखादिः । व्योठति खलः साधुम् ।
इति दुर्गादासः ॥
उड संचतौ । (पर-अक सेट् ।) सौचधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ उडपः । इति दुर्गादासः ॥
उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोषोक्तिपूर्वकं डयते इति । उ
+ डी + डु मितङ्गादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (“तदोडुराजः कुजुमः करैर्मुखम्” ।
इति भागवतं । १० । २६ । २ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ॥
“इन्दुपकाशान्तरितोडुतुष्याः” ॥)
जले स्त्री । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
उडुपः, षं स्त्री, (उडुनेजनात् पाति रत्तवीति ।
उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला माडु इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । ज्वः २ कोशलः ३ । इत्यमरः ॥
भेलकः ष उडुपः ५ तरणः इ तारणः ७ तारकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(“विवीर्षुदुस्तरं मोहाडुडुपेनास्मि सागरम्” ॥
इति रघुवंशे । १२ । १) चन्ने षं । इति मेदिनी ॥
(“अपश्यत् वदनं तस्य रस्मिवन्तमिवोडुपम्” ॥
इति महाभारते । वनपर्वणि ।) चन्मेवावगडपान-
याचं । यथा,—
“चन्मेवावगडमुडुपं जवः काळं कारखवत्” ॥
इति सञ्जनः ॥)
उडुपतिः, षं, (उडुनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-
व्योतिषे ॥ (“अयाचितोपस्थितमस्यु केवलं रसा-
त्मकस्योडुपतेषु रश्मयः” । इति कुमारे । ५ । २२ ।
“परिसृग्धवां वणिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)
उडुपथः, षं, (उडुना पथ्याः ।) आकाशम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
उडुम्बरः, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + वृ + अच् ।)
ताम्बम् । इति मेदिनी ॥ (“वाचं शुक्लमुडुम्बरम्” ॥
इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थं यथा,—
“उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्षयन् निगद्यते” ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
उडुम्बरः, षं, (उडु + वृ + अच् ।) उडुम्बरवृत्तः ।
यज्ञकुसुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २
यक्षाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मरत्तः
५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी इ यज्ञपकः ७
यक्षोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अदापका

उत

६ क्षीररुद्धः १० शुचलः ११ श्वेतवल्कलः १२
इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो
रुद्धो गुह्यं पित्तकफास्रवत् । मधुरस्तुवरो वर्णो
ब्रह्मशोधनरोपयः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(“उडुम्बरफलं पर्णं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
सर्विह्वन्मधुना सर्वमनुपातं सुखावहम्” ॥
इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंघे मूत्राघाताधिकारे ।)
अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहनी । गोव-
राटेर निचरे काठ इति भाषा । पखम् । कृ-
सकमिति यावत् । कुक्षरोगभेदः । इति मेदिनी ॥
उडुम्बरपर्णा, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।)
दन्तीरुजः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्ण-
शब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
उडुपः, पु स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिश्चेति ।)
उडुपः । भेला इति भाषा । चन्ने षं । इति
दिरूपकोषः ॥
उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।
ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥
“गतो विरहोऽडुयने निराश्रयताम्” ॥
(“सोऽपि तमादाय सम्मातोऽडुयनेन प्रस्थितः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)
उडुामरं, वि, (उडुः ङामरः ।) श्लेष्मम् । तत्प-
र्यायः । उडुट उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (ए तन्त्रविशेषः ॥)
उडुनिं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगतिः ।
पक्षिणा उडुं गमनम् । इत्यमरः ॥
(“अहं सम्पातादिकानलुडुनिगतिविशेषान्
वेद्मि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)
जडुयमानः, वि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-
विशिष्टपक्ष्यादिः । उडुन्त षोडुता इत्यादि भाषा ॥
उडुश्रीषः, पु, (उत् + डी + ण ।) यदा उडुनां उत्प-
गामिना योशिनमित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-
श्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति
मेदिनी ॥
उत्, अ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं ।
सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उडुंम् । अ-
प्यर्थं ॥)
उत अ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । ससु-
क्षयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति
मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । यवार्थं । “किमेतदारख्यं
उत प्राणम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-
दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते” ॥
इति प्राजुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युव दर्श-
यम्” । इति उत्तरचरिते ॥)
उतं, वि, (खे + क्त ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)
तन्तुसन्तानः । वीना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उतं २ सूतम् ३ । इत्यमरः ॥
उतथ, पु, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति
पुराणम् ।
(“त्रयस्त्रिंशत्सः पुत्रा लोके सर्वत्र विभूताः ।
वृहस्पतिरतथश्च संवत्संश्च वृत्रतः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उतथानुजः, पुं, (उतथस्यानुजः) लृङ्प्रत्ययः। इति विक्राण्डश्रेणः ॥ (यथा मधिरे २।६६।
 “तथासुतथानुजवत् जगादाप्रे गदायुक्त्म्” ॥)
 उतथानुजन्मा, [न्] पुं, (उत्थस्य स्यनुजन्मास्यनुजः) लृङ्प्रत्ययः। इति भूरिप्रयोगः ॥
 उताहो, व्य, (उत च आहो च अन्तयोः समाहारः) परिप्रत्ययः। विचारः। इति मेदिनी ॥ विकल्पः। इत्यमरः ॥
 (“क्षमा खित् श्रेयसी वात उताहो तेज इत्युत”। यक्षी वा राज्ञसी वा खं उताहोऽसि सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥)
 उताहोखित्, व्य, उताहो। विकल्पः। इत्यमर-टीका ॥ (“अथद्वयं विदधावीह गर्भसुताहोखित् खेन कायेन याति” इति महाभारते ॥)
 उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य। उत् + कन्)। उन्मनाः। अन्वयमन्तः। इत्यमरः ॥
 (“तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गच्छितं मानसोक्ताः”। इति मेघदूते ॥ ११। तथा कुमारो ६।६५। “अगमयद्विस्तृतासमागमोक्तः” ॥)
 उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कूटः आवरणं आवरको वा यस्य।) तीव्रम्। सक्षम्। इति मेदिनी ॥ विषमम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे। “चन्द्राशुनिकराभासा हाराः कासाश्चिदुलटाः। स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपायडराः” ॥)
 उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक्। तेजपात इति ख्यातं इति केचित्। इत्यमरभरतौ ॥ वारचिणि। इति ख्यातम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायानाह भावप्रकाशे भृङ्गखण्डे,
 “त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद भृङ्गक्षोदनस्तुभटम्” ॥)
 उत्कटा, पु, (उद्गतमदरुत्तेः उच्छब्दात् खार्थे सम्भोदश्चेति कटच्)। मरुः। इति शब्दरत्नावली ॥ संज्ञातमदृक्स्त्री। इति हारावली ॥ शरः। रक्षित्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः।) सैहवीक्षता। इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्कथः, पु, (उद्गतः कथो यस्य)। शृङ्गारस्य धाङ्गशब्दान्तर्गतत्रयोदशशब्दः। आसनं यस्य प्रतिनिधिः। नस्य लक्षणम्।
 “गारीयादौ च हस्तेन धारयेद्गुणके पुनः। क्षनापितकरः कामी बन्धश्चोत्कथसंचक” ॥ इति रतिमञ्जरी ॥
 उत्कथः, स्त्री, (उत् + कथि + अ + टाप्)। उत्कथिका। इत्यमरः। काकचोपासहिष्णुता। इत्यमरः ॥ कामादिजातस्त्विति। इति भरतः ॥ उद्वाङ्गलेन स्मरयाम्। इति भट्टः ॥ उत्केन दयितस्मरयाम्। इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मनंखलं। इत्यमरः ॥ (“मातोलायदां गुरुषु दिवसेभ्यो गच्छत्सु बाणाम्” इति मेघदूते ॥ २२।
 “यास्यद्यद् भक्तुत्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कथया”। इति प्राजुन्तले ॥ ४४ अङ्के ॥)
 उत्कथित्वं, त्रि, (उत्कथता जातास्य। उत्कथि + इतच्)। उत्कथयुक्तम्। तत्पर्यायः। उत्कं २

उत्क

उत्क ३ उन्मनः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 (“साश्रेयाश्चद्रुतमविरतोत्कथमुत्कथितेन”। इति मेघदूते ॥ १०३ ॥)
 उत्कथिता, स्त्री, (उत्कथता सङ्गतास्याः। उत्कथता + इतच् + टाप्)। सीयादिनायिकाभेदः। अस्याः लक्षणम्।
 “सद्वैतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं चिन्तयति या” ॥
 अस्याश्चेष्टाः। अरति-सन्ताप-बन्धभाङ्गाहृष्टि-कम्प-हृदित-श्लासावस्थाकथनादयः। इति रसमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कथिता। यदुक्तं साहित्यदर्पणे द्वितीयपरिच्छेदे।
 “आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्पियः। तदागमनदुःखात्तं विरहोत्कथिता तु सा” ॥ तत्रैव १० परिच्छेदे अपभ्रुतेवदाहरणम्। यथा,—
 ‘उत्कथितासि तरले’
 नहि नहि सखि। पिच्छिणः पश्या” ॥)
 उत्कथा, स्त्री, (उत्कथ्य भावः। उत्क + तल्)। गज-पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कथ्य भावः। उत्कथता ॥
 उत्करः, पुं, (उत्कीर्यते इति। उत् + कृ + अच्)। धान्यादिराशिः। क्षुण्णः। इत्यमरः ॥
 “सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोलरान्”। इति रामायणे ॥
 उत्कर्षः, पुं, (उत् + कर्ष + ञच्)। अतिशयः। इत्यमरः ॥ (प्राधान्यं) श्रेष्ठता। यथा, “उत्कर्षं स च धन्विनां यद्विषयः सिध्यन्ति कल्पे चले”। इति प्राजुन्तले २ य अङ्के।
 “निनीघः कुलमुत्कर्षमधमानधमाख्यजेत्”। इति मनुः ॥ ४।२४४ ॥ वृद्धिः। यथा,—
 “मञ्जानामपि भूतानामुत्कर्षं पुष्टयुग्मया”। इति रघु ॥ ४।१११ ॥ अतिशययुक्तिं चि। सखा-हात् परकालकर्तव्यः। इति स्मृतिः ॥
 उत्कर्षः, पु, (उत् + कर्ष + अच्)। खोद्देशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिष्या इति भाषा। अर्थः। इति शब्दमाणा ॥ पाण्डिपारा इति भाषा।
 (“उत्कर्षादशितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययो”। इति रघुवंशे ४।३८ ॥) सद्युत्तमयः स्वगमस्यातो राजा। यदुक्तं महाभारते।
 “सद्युत्तस्य तु दायदास्त्रयः परमघाम्निनाः। उत्कर्षश्च गयश्चैव विनताश्च भारत ॥
 उत्कर्षस्योत्कर्षा राजन् विनतास्यस्य पश्चिमा” ॥)
 उत्कर्षं, त्रि, (उत् + कर्ष + अच्)। भारवाहकम्। इति शब्दमाणा। मुटे इति भाषा ॥
 उत्कथिका, स्त्री, (उत् + कथ + वृत् + टाप्)। उत्कथिता इत्यमरः ॥
 (“ततोऽप्येथा प्रतिपदं तजदुत्कथिकाभ्यता”। कथाचरित्तामरे ॥ २२।१०५ ॥) कथिका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उद्दामोत्कथिकां विपायुर-रुच प्रारब्धम्भान्-क्षणात्”। इति रत्नावली ॥) तरङ्गः। (“वनावकीचकथिकासहस्रप्रतिस्तभो-

उत्कथे

लूकितश्रेयसाभा”। इति भाषः ॥ ३०।)
 ज्ञेया। इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्कथितः, त्रि, (उत् + कथ + क्त)। उन्मनाः। वृद्धि-मान्। इति धरणी ॥ (उत्कथितः) ॥
 उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः। उत् + कन् + टाप्)। उत्कथिता नायिका। इति रसमञ्जरी ॥
 उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप्)। प्रति-वर्धप्रसूता गौः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति। उत् + कृ + ञच्)। धान्योत्त श्रेययाम्। तत्पर्यायः। निकारः २। इत्यमरः ॥ धानं सारा इति भाषा। धान्यस्य राश्री-करणं वा। इति भरतः ॥
 उत्कटं, स्त्री, (उत् + कूट + क)। उत्तानशयनम्। इति हारावली ॥ चित् हृदया शोभा इति भाषा ॥
 उत्कथः, पुं, (उत् + कथ + क)। केशकीटः। [उत्कथ इति भाषा। तत्पर्यायः। मलयः २ कौशिक्यः ३ उद्देशः ४ किटिभः ५। इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्कटः, पुं, (उत्तं कूटमस्य)। अक्षयम्। इति हारावली ॥
 उत्कटं, त्रि, (उत् + कथ + क्त)। उत्कर्षविशिष्टम्। अतिशययुक्तम्। प्रकथम्। प्रशस्तम्। यथा,—
 “उत्कथमध्यमिच्छित्तनेषु मैत्री-यदत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा। वैरं क्रमादधममध्यमसत्त्वनेषु, यदत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा” ॥ इत्युद्भटः ॥ (कर्मयवत्क्षेपारिः) ॥
 उत्कथभूमः, पु, (उत्कथता प्रशस्ता भूमिर्वसिन्)। प्रशस्तभूमिः। इति जटाधरः ॥
 उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अयुं न गाशयतीति। उत् + कुच + क)। पुंसु इति ख्यातः। तत्पर्यायः। प्राभटं रं टोक्तं ३ लम्बा ४ कौशिकिं ५ अमिबं ६ उद्देशः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० यावत् ११ अयनं १२। इति हेमचन्द्रः ॥ उप-दानकं १२। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं १४। इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये १।३।३८ ॥
 “उत्कोचनीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)
 उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + अच्)। यतिक्रमः। विप्रतीतिः। तत्पर्यायः। व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३। इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्क्रोशः, पु स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति। उत् + क्रुश + अच्)। क्रुररपत्नी। इत्यमरः ॥
 उत्क्रिन्तः, पुं, (उत् + क्रिप् + क्त)। धुत्तूरफणम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ ऊर्द्धवर्त्तं चि ॥
 उत्क्रितिका, स्त्री, (उत् + क्रिप् + क्तिन् + कन् + टाप्)। कर्णभूषणविशेषः। तत्पर्यायः। कर्णान्दुः २। इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्क्रोषयं, स्त्री, (उत् + क्रिप् + क्यट्)। यक्षकम्। धान्यमहंयवत्। इति मेदिनी ॥ उद्वचनम्। ऊर्द्ध-श्रेययम् ॥
 (“अतिमात्रशोहिततवो बाह्व घटोव्योषणात्” इति प्राजुन्तले प्रथमाङ्के)। षोडशपञ्चम्। इति

उत्त

हेमचन्द्रः ॥ (न्यायमते पञ्चकर्ममध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।
 “उत्तुद्योष्यं ततोऽवक्षीपयामाजुष्यं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्मण्येताविति पञ्च च” ॥ ६ ॥)
 उत्खला, स्त्री, (उत् + खल + षच् + टाप् ।) सुरा-
 नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपर्यायः । ताल-
 पर्यायः । तालाखा ४ खण्डा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (सुराशब्देऽस्या विवरणं कथ्यम् ॥)
 उत्खलत्, त्रि, (उत् + खल + क्त) । उन्मूलितम् ।
 इति ऋताधरः ॥ उपडान इति भाषा ।
 (“न्याजितैः फलमुत्खलितैर्भक्षैश्च बद्धा द्युपैः” ।
 इति रघुवंशे ॥ ३३ ॥ विदारितः । यथा,—
 “श्रीलादाय त्रिनयनलभोत्खातमङ्गलित्तः” ।
 इति मेघदूते ॥ ११६ ॥)
 उत्तं, त्रि, (उत्तंति स्म । उन्दी क्लेदने षकर्मकत्वात्
 कर्त्तरि क्तः । नुदतिदेति पक्षे नत्वभावः ।) धार्द्र-
 वस्तु । इत्यमरः ॥
 उत्तंस, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः
 कौचो भूयार्थः । पञ्चाद्यञ् हलश्चेति घञ् वा ।)
 कर्णपूरः । कर्णाभरणम् । शेरुरः । शिरोभूषणम् ।
 इत्यमरः ॥ मतान्तरे क्लीवलिङ्गोऽपि ॥ (“नोत्सं
 क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटोऽप्यागति” ।
 इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)
 उत्तमं, स्त्री, (उत् + तप + क्तः ।) शुष्कमांसम् ।
 इत्यमरः ॥
 उत्तमः, त्रि, तमः । सन्तमः । परिश्रुतः । स्वातः ।
 इति मेदिनी ॥
 उत्तमिवं, त्रि, उत्तमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥
 उत्तमः, त्रि, (स्वतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप् ।
 ब्रह्मप्रकर्षार्थेलात्नाम् । यथा उत्तम्यति तसु षच्
 उत्तम्यते वा घञ् । गोदाक्षति न दृष्टिः ।) भद्रः ।
 उत्कृष्टः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
 ४ अशुचतमः ५ मुख्यः ६ वर्धः ७ वरेण्यः ८ प्रावर्धः
 ९ अन्वराद्धः १० परार्द्धः ११ अग्रः १२ प्रवर्धः
 १३ प्राग्राः १४ अग्र्यः १५ अग्र्यीयः १६ अग्र्यः
 १७ । इत्यमरः ॥ सुखः १८ अग्र्यीयः १९ तट्टीका ॥
 (उत्तमस्यापि वर्धस्य गीर्षोऽपि शब्दमागतः” ।
 इति द्वितोपदेशः ।
 “उत्तमाद्देवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि” ॥
 इति महाभारते ॥)
 उत्तमः, पुं, वैश्विकनामनायकभेदः । तस्य सञ्चयम् ।
 “दयित्वाश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरयायाः” ।
 इति रत्नमञ्जरी ॥ प्रियवतराजपुत्रः । स च
 ढलीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्येनेऽवतारः ।
 सत्वजिदन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ-
 सुताः । प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनशुक्लयज्ञहो-
 चाद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान-
 पादस्य राज्ञः खनामस्तातः पुत्रभेदः । यथा,
 शिष्यपुराणे ॥ १११ ॥ २ ॥
 “तद्योत्तमपादस्य सुरुषामुत्तमः सुतः” ॥)
 उत्तमप्रतिनो, स्त्री, (उत्तमप्रत्वं विद्यते यस्याः ।
 उत्तमप्रत्वं + गिन् + ङीप् ।) दुग्धिकाश्चः । इति

उत्त

रत्नभाषा । क्षीराइ इति भाषा ॥
 उत्तमर्षः, पुं, (उत्तममर्थमस्य । ऋणमाधमर्थ्ये इति
 सूत्रे आधमर्थ्यशब्देन व्यवहारविशेषो ज्ञस्येति ।)
 ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति ऋताधरः ॥
 (“अधमर्षोऽसिद्धार्थमुत्तमर्षेण चोदितः ।
 दापयेत् धनिकस्याधमधमर्षात् विभावितम्” ॥
 इति मनुः ॥ ८ । ४७ ॥)
 उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन् ।) सस्यक्
 संग्रहणम् । तत्तु निर्जने परदार्यथा सद्ये केमा-
 केशिपरस्परालिङ्गनसञ्चारानारूपिमिथुनीभावः ।
 इति मिताक्षरा ॥
 उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्त्वस्मिन् ।)
 दखविशेषः । स तु साशीतिपयासाहसः । यथा ।
 साशीतिपयासाहसो दख उत्तमसाहसः” ।
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपयामितोऽपि । यथा,
 “प्रधानां द्वे श्रेते साहसं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” ॥
 इति मनुः ॥
 उत्तमा, स्त्री, (स्वतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् +
 टाप् ।) उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोह्या २
 मत्तकाश्रिणी ३ वरवर्धिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-
 काश्रिणी ५ । मत्तकाश्रिणी ६ । इति तट्टीका ॥
 दुग्धिकाश्चः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका-
 भेदः । अस्या सञ्चयम् । अचितकारिण्यपि प्रिये
 हितकारिणी । अस्याश्चेत्ता उत्तमा एव । इति
 रत्नमञ्जरी ॥
 उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं ।) मस्तकं । इत्य-
 मरः ॥ (“कश्चित् द्विमत्सुङ्गहृतोत्तमाङ्गः” ।
 इति रवी । ७ । ५१ । “बभौ पतद्गुण्डहवोत्तमाङ्गः” ।
 इति कुमारः । ७ । ४१ । सुखम् । यथा, मानवे २ । ६३ ॥
 “उत्तमाङ्गोद्भवाऽज्येष्ठात् ब्राह्मण्यश्चैव धारयात् ।
 सज्ज्येवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मण्यः प्रसुः” ॥
 उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)
 उत्तमारणी, स्त्री, इन्द्विरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्विरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)
 उत्तरं, स्त्री, (उत् + तु + षप् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्य-
 मरः ॥ जवाव इति यावन्ती भाषा ।
 (यथा, भाषे २ । २२ ।
 “वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवसुत्तरम्” ।)
 तस्य व्युत्पत्तिः ।
 “उत्तीर्थ्यते निलीर्थ्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” ।
 तस्य सारूपम् ।
 “पक्षस्य व्यापको सारमसन्दिग्धमनाजुलम् ।
 अथास्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः” ॥
 तस्य भेदाः ।
 “निश्था सस्यतिपत्तिश्च अत्यवस्कन्दनं तथा ।
 प्राङ्म्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चलारः प्राश्चवेदिमि” ॥
 इति नारदः । (अथ उत्तरं नाम साधर्म्येऽपदिष्टे
 वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-
 वचनं यथा हेतुमधर्म्याभ्योविकाराः प्रीतिकस्य
 द्विधाधर्म्यैःसुसाधर्म्यवचनं । द्विमिश्रितवचनं-

उत्त

स्यर्था इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याभ्यो
 विकाराः यथा शरीरावयवनां दाह्योर्था कोष-
 प्रपचने हेतुवैधर्म्ये द्विमिश्रितवचनसंज्ञा
 इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
 विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)
 उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
 महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ६५ ३३ “तद्युत्तरं
 वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सद्योत्तरे-
 गानु तदद्य मङ्गलम्” । (खनामख्यातपर्वत-
 भेदः । यथा, “दक्षिणस्थोत्तरो गिरिः” । इति
 रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति
 व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः ॥ भारते । १३ । १४६ । ६६ ॥)
 उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्भूतः । उत् + तरप् ।)
 ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ॥
 “उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिखोच्चयम्” ॥)
 उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।
 यथा, रघुः १३ । ७ ।
 “न्या इवोपज्ञविनः परेश्यो,
 धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” ।
 “ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्” ।
 इति महाभारतम् ॥) अन्तरम् ।
 (“विचं वन्दुवयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 यतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥
 इति मनुः । २ । १२६ ॥)
 उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) भविष्यत्कालः ।
 गौणकालः । यथा, हरिहरपद्धतिः ।
 “एवमागामियगीयसुखकालादघलनः ।
 खलाबादुत्तरौ गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणाः” ॥
 उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) जम्बूद्वीपस्य दव-
 वर्धार्थगतोत्तरार्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“विजिह्व यः प्राज्यमपच्छदुत्तरान्
 कुरुनकुप्यं वधं वासावोपमः” ॥
 इति किराताचूर्णनीये । १ । २५ ॥)
 उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।)
 अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“पितुरनन्तरसुत्तरकोशलान्
 ससधियग्य समधिजितेन्द्रियः” ॥
 इति रघुः ६ । ११ ।
 “यदुपतेः क्व गता मथरापुरी
 रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” ।
 इति उद्भटः ॥)
 उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति-
 मक्रिया । सावत्प्रक्रियाश्चादितिपयक्रिया । यथा,
 “प्रते पिडत्वमापन्ते सपिण्डीकारयादनु ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पिन्धाः प्रोचन्ते ता न्योत्तराः” ॥
 इति विष्णुपुराणम् ॥
 उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण् ।) द्वारोर्ध्वक-
 दाह । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्भवत्तरे त्रि ॥
 “प्रथमश्चीत् पार्थिववाहिनीं तां
 भागीरथीं शोथ इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७ । ३६ ।
 उत्तरां, स्त्री, (उत् + तु + क्युट् ।) नद्यादिपारगम-
 नम् । उत्तरा इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] थ, (उत्तर + स् + थ + सप्तस्य च) उत्तरदिग्देशकालात् । इति रायसुकुटः ॥ उत्तर हृते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ । अध्याये ।

“दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा भोत्तरतः शिरः । तमेवानुमरिथन्तः सर्वे संविविभुवि” ॥ उत्तरतारं, क्ली, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपद्मं, पुं, (उत्तरः पद्मः ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः कृतान्तः ४ । इति चिकीत्सुश्लेषः । सिद्धान्तानु- कूलतर्कानुपपत्त्याः । इति स्मृतिः । यथा माघे । (“प्रापयन् पवनस्थासेरिस्मृत्तरपद्मता” ॥ २ । ५५ ॥)

उत्तरपादः, पु, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा- रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाहृदृहस्पतिः । “पूर्वपदः स्मृतः पादो द्विपदश्चोत्तरः स्मृतः”) उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरपद्मगुनी, स्त्री, (उत्तरा पद्मगुनी ।) अश्विन्यादि- सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । दक्षिणोत्तरमित्तिवत्तारकाद्वयम् । इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गं रूपं तारकाद्वयं । इति दीपि- काटीका ॥ अस्या अक्षिपानो देवता अर्थ्यमा । अस्या निष्पत्त्याः । अस्यां जातफलम् । “दाता दयालुः खनने सुशीलो विश्रान्तकीर्तिः सुमतिः प्रधानः । धीरो नरोऽथनान्मदुःखभाव- खदुत्तरापद्मनिगाप्रसूतः” ॥

इति कौट्टीप्रदीपः ॥ उत्तरफालगुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी ।) उत्तर- फाल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्थ्यम- देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपद, [स्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत् ।) उत्तर- भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्यादि- सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशतक्षत्रं । तत्- पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अक्षिर्भद्रदेवता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्त्तिभ- ङ्गनामाङ्गमित्तितारके । भौत्तारमकरके नृदुग्मते भौत्तारमकरकाः प्रणयिताः” ॥ इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गं रूपमष्टतारात्मकं । इति दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुशोन्नुः कुशकः क्रियादौ भृशफलान्यो बलवान् भवतीयाः । सत्कर्मकर्ता निजबन्धुभक्तो यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥ इति कौट्टीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर + वद + खिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ आसामी इति भाषा । यथा याचवक्त्रः २ । १७ । (“पूर्वपदेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः” ॥)

उत्त

उत्तरवादी, [न्] त्रि, सप्तसप्तमन्विषासं परि- भाषता वाचिष्या यः स्वयं प्रब्रवीति अर्थिणा आच्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । श्रवणात् श्रवणाद्वापि स साक्ष्यस्तरसंज्ञकः” ॥ इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥ उत्तरसाधकः, त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक- सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या । साभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी । (यथा मन्वा- भारते ३ । गौहृदयपर्यङ्गि ३५ । ३३ ।

“स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाख्येव नञ् । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं ज्ञानमरिन्दमः” ॥ उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३ उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा मन्वा- भारते २ । दिग्विजयपर्यङ्गि २८ । १७ । “यवं स प्रुषथाभ्रो विजियो दिग्प्रसुत्तराम्”) ॥

अस्याः दिशोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटदक्षिकमीन- राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“नेत्रसिंहेषुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तल्परे । प्रतीच्यां तल्परे ज्ञेया उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, थ, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा- दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६ । १८ । ६ । “आ ते शुष्ना दृष्ट यतु पश्चादोत्तरादधरादा- धरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्वसामिकसत्त्व- नाशानन्तरं अधिकारोति पूर्वसामिकधने स्वा- म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + क्त + खिन् ।) प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दयादाः । अथारिस् इति यावन्ती भाषा । (अवधनोत्तरा- धिकारियो दायभागश्चेत् प्रकृत्याः ॥)

उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् + भास् + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः । “प्रहृतेन त्वसन्मन्मत्तव्यमतिभूरि च । पक्षेकदेश्याप्येव तत्र नेवोत्तरं भवेत्” ॥ इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, क्ली, (उत्तरा उत्तरस्थां अयनं सूर्यादि- र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति अल्पम् ।) सूर्यस्य उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषष्मासा- त्मकः । इति हेमचन्द्रः । (यथाहृदृहस्पतिः । “भागोभ्रंकरसंक्रान्तेः घण्टासा उत्तरायणम् । कर्कादेश्च तथैव स्यात् घण्टासा दक्षिणायनम्” ॥ “माघादिमासयुग्मेस्तु ऋतवः घट् क्रमादितः । उत्तरायणमाद्यैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम्”) । देवानां दिनम् । इति स्मृतिः । (मकरसंक्रान्तिः । “वागप्रस्थान्मिभिर्विप्रेः करजोयो यागभेदः” । यदुक्तं मनुना ६ । १० । “ऋद्धोऽप्ययथयश्चैव चातुर्भास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” ॥

“श्रिश्चिरञ्च वसन्तोऽपि योषाः स्यादुत्तरायणे” । इति शारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“श्रिश्चिराद्यास्त्रिभिस्त्रैस्तु विद्यादयनसुत्तरम् । आदानञ्च तदा दत्ते दृष्ट्या प्रतिदिनं बलम् । तस्मिन् द्वावर्षतीक्ष्णोऽथैवैकामासंस्वभावतः । आदिव्यपवनाः सौम्यान् चपयन्ति गुह्यान् सुतः । तिष्ठतः कषायः कटुको नमिग्नोऽपि रसाः क्रमात् । तस्मादादानमापिधम्” ॥ इति सूत्रस्थाने ऋतोयेऽ- ध्याये वामटेनोक्तं ॥

“तत्र ते श्रीवोऽथवर्षेषुक्षुधासुप्रदादिवयोः काल- विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणसुत्तरश्च” ॥ “उत्तरश्च श्रिश्चिरवसन्तयोऽस्त्रैषु भगवानाया- यतेऽर्कस्त्रिस्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव- न्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपहृषियते” ॥ इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुभ्रुतेनोक्तम् ॥

उत्तराश्राद्धं, स्त्री, (उत्तरा आश्राद्धा ।) उत्तराशा- ढ्नक्षत्रम् । इति भरतो दिक्पञ्चोक्तम् ॥

उत्तराश्रापतिः, पुं, (उत्तराश्रायाः उत्तरदिशः अधि- पतिः अधिष्ठाता ।) कुबेरः । इति वृथायुधः ॥ उत्तराश्राप्रा, स्त्री, (उत्तरा आश्राप्रा ।) अश्विन्यादि- सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतविंशतनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । सूर्यपक्षितारान्तुष्टयात्मकम् । अस्या अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गणदन्त- वदृष्टारामधम् । इति दीपिकाटीका ॥ तत्र जातफलम् । यथा कौट्टीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः सत्कर्ममेता विभवेः समेतः । कान्तासुतावाप्तसुखो गितान्तं वैश्वे सुवेशः प्रुषयो मनीषी” ॥

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्द्धभागे आसन्व्यते । उत्तर + ङ् + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥ (“क्षताभिवेकां ऊतञ्जातवेदसं त्पुत्रासङ्गवतीमधीविनीम्” ।

इति कुमारः ५ । १६ ॥ तथा, रामायणे २ । ५ । ४८ । “तत्रचोरीत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्यास्य पश्चिमात्” ॥ उत्तरीयं, क्ली, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्धभागे भवम् । उत्तर + क् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोट् दोह्वा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा- सङ्गः ३ दृष्टतिका ४ संथानम् ५ । इत्यमरः ॥ कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नयथितोत्तरीय- मेकान्तपाखुस्त्रनवनिष्कारम्” ॥ इति रघुः १ । ६ । ४३ । यथा रामायणे २ । ८ । १७ । “उत्तरीयनिवातस्तं सुखस्तं सीतया तदा” ॥

उत्तरेश, थ, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देशकालः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । यथा मेघदूते १ । ६ । ७५ । (“क्षिप्रिष्ठात् व्रज जगतिर्भूय एवोत्तरेण” ॥ “तत्रागारं धनपतिमृष्टानुत्तरेश्यास्फदीयम्” ॥)

उत्तरेशु, [स्] थ, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सञ्जा- परदिति उत्तरशब्दादेशसुप्त प्रथयो निपातितः ।) उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द- रत्नावली ॥

उत्तारं, त्रि, (उत्तारस्तानो विकारो यस्मात् ।) अग- न्नीरम् । ऊर्द्धसुखप्रयितम् । इति मेदिनी ॥ चिन्

उत्ता

इति भाषा । (ऊर्द्धतणम् । यथा,
 “उत्तानपाण्डिहयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये”)
 इति कुमारैः ३।४५ । तथा, वाचवस्त्रम् ।
 “पिष्टपात्रं दण्डपात्रं क्लृप्ता विप्रान् विस्मर्येत्” ।
 “उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थानैः खेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ॥
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वाभटेनोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कास्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 नामौ निषाद्य धारान् प्रीतिराहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, ँ, (उत् + तन + वृत्) उच्चटाढ्यम् ।
 इति रत्नमाणा ॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानपत्रकः, ए, (उत्तानं ऊर्द्धसुखं पत्रं यस्य ।
 बद्धश्रीध्वयं कर्त्तुं) रत्नैर्यहृष्टकः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 उत्तानपादः, ए, (उत्तानः उन्नतः पादः परं यस्य)
 राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुषुलः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियत्रतोत्तानपादौ भगोः स्वायम्भुवस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ समहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादः, ँ, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-
 पाद + जन् + ङ) उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ प्रह्लाधरः ३ भुवः ४ । इति
 हारावली ॥ (उत्तानः यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोत्तानपादस्य सुसुधासुत्तानः सुतः ।
 अमीष्टायामभृद्वृक्षान् ! पितुरन्ववस्त्रम् ॥ २ ॥
 सुगीतिर्गामा या राजस्यारभून्महिमी द्विज !
 स नातिप्रोतिमास्त्रां तस्याश्चाभृद्वृषवः सुतः ॥ ३ ॥)
 उत्तानशयः, चि, (उत्तानः श्रेते । शीघ्रं शयने पाश्र्वा-
 दिधूपसंस्वापनिति अच्) अथान्तःशयः । तत्प-
 र्यायः । हिम्सा २ स्तनपा ३ स्तनन्ययी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुप्तः ॥
 उत्तापः, ँ, (उत् + तप + घञ्) तेजः । उच्चा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रवृहः सर्व्वविद्धीनासुत्तापः प्रथमः किल” ॥)
 उत्तापः, चि, (उत् + तप + घञ्) महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्यः २ उद्भटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 ञटाधरः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसामरौत्तारतरणिः”) । वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न्] चि, (उत् + तृ + णिन्) घपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्तासः, चि, (उत् + तण् + घञ्) उल्लटः । श्रेष्ठः ।
 विकारासः । इवङ्गमः । इति भेदिनी ॥
 (“ससदुत्तासत्वेतासतासवाचं विवेश तत् ।
 शश्रानं क्लृयराजनीनिवासमवनोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५ । १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्घसचलल्लोकोत्साहैः
 उत्तासास्रहनेभ्योरेपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः”
 इति उत्तरचरिते । अथ अङ्गे ॥ सरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्थीर्ण, चि, (उत् + तृ + क्त) युक्तम् । पारगतम् ॥
 (“उत्थीर्णोत्थीर्णा प्रकटितहृताश्रयतमसो
 रवेस्तादृक्तेभो न हि भवति कन्या गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्थुङ्गः, चि, (उत् + च्तिप्रथयेन तुङ्गः) उडः । इति
 अटाधरः ॥
 (“उत्थुङ्गश्चैवशिखरस्थितपादपाणां
 काकः क्लृशोऽपि फलमाशभते सपदा” ।
 इति उद्भटः । उन्नतः । “मीनोत्थुङ्गपयोधरेति
 सुसुखाम्भोजेति सुस्माविति” । इति भर्द्द्वरिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्थुषः, ए, (उद्गतस्तपो धान्यालक् यस्मात्) ।
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ लाजाः ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्) प्रे-
 रणा । अयकारणम् ॥ (तीक्ष्णोत्तेजनम् । यथा,
 “शाघट्टनोत्तेजनया मयीनाम्” । इति माघे)
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) अथ-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 चि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इत्च्) अथपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आस्त्रान्वितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्मो न श्रयोति न पश्यति” ॥)
 उत्तोषनं, स्त्री, (उत् + तुष् + क्त) ऊर्द्धनयनम् ।
 तोषा । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, चि, (उत् + थक् + क्त) परित्यक्तः । ऊर्द्ध-
 क्षिप्तः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, ँ, (उत् + जस् + घञ्) भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + क्त) सेन्यम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । युक्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मासंयुत्थानं न काम्जोघसंचितम्”) ।
 उद्धमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।११ ।
 “निदश्यामास विशेषदृश्य-
 मिन्दुं नवोत्थानमिन्दुमथै” ॥
 हर्षः । वाक्स्वन्तः । अङ्गनम् । चोद्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेत्सा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “आतृशामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुंसभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मजोत्थर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्मम् । तत्तु ख-
 मखलम् । उद्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमररत्नौ ॥ गान्धोत्थोत्थनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्गे । “भेदच्छेद-
 क्षशोदरं लघु भवत्युत्थानधोर्ग्यं वपुः”) । यथा च,
 “निशि स्थापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादिवचनम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मर्यादा-
 न्तरं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरधामास पितृवत्यानमात्मनः” ॥)
 उत्थनिकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदश्यानो
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्थिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णुव्याजम् ॥ तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तमुक्त्वा द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाढतोयभागे रेवतीयुक्त-
 द्वादश्याम् । द्वादश्यान्धन्नाभावे एकादशीप्रभृति-
 पौर्णमास्यन्तान्यतमसिधौ रेवत्यन्तपादयोगे । तत्-
 भावे केवलाया द्वादश्या सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 “महेन्द्रवद्वैरभिनूयमानो
 भवाद्यध्वैरन्वितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किल कौमुदास्था
 जागृष्य जागृष्य च लोकनाथ ॥
 मेधा गता निर्मल एष चन्द्रः
 शारद्यपुष्पाय च लोकनाथ ।
 अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
 र्जागृष्य जागृष्य च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्थिष्ठोत्थिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्सेते ।
 तया चोत्थीयमानेऽ उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पट्टे । इति क्लृप्ततन्त्रम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + क्त) उत्तो-
 लनम् । उपस्थितोत्तेजनम् ॥
 (“किमु मे सुकृतं भूयात् भर्त्सुवत्यापनं न वा” ।
 इति मञ्जुभारते १ । आस्तौक्यपर्व्वणि । ४६ । १७)
 उत्थितं, चि, (उत् + स्था + क्त) वृद्धिमत् । प्रोद्यतं ।
 उत्थम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धचित्वा सत्वरसुत्थिताया” ।
 इति कुमारैः, ७।६ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाशौ” ।
 इति मेघदूते । १२२ । “न यावदेतौवदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताकुलाः, ँ, (उत्थिता अङ्गुलवो यच्) अघटः ।
 विस्तृताकुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । धा-
 पञ्च इति भाषा ॥
 उत्थतः, ए, (उत् ऊर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच्) पत्नी । इति चिक्राद्यशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उ + पत् + क्त) उत्थतिः । ऊर्द्ध-
 गमनम् । इति भेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीत्रना” ।
 इति कथासरित्सागरे ॥ विंशतरङ्गे ॥)
 उत्थतिता, [कट] चि, (उत् + पत् + ङच्) ऊर्द्ध-
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्णुः, चि, (उत् + पत् + इष्णुच्) ऊर्द्धगमन-
 शीलः । तत्पर्यायः । उत्थतिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससङ्गरन्ध्रनुस्मानामेकानामुत्थतिष्णवः” ।
 इति रघुः । ४ । ७७ । तथा पद्मतन्त्रे । ३ । ४१ ।
 “अगपरिदपि कोपात् सङ्गचतुत्थतिष्णुः” ॥)
 उत्थतिः, स्त्री, (उत् + पत् + णिच्) उत्थतन्त्रम् ।
 तत्पर्यायः । अनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ ममः ८
 जातिः ९ । इति ञटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ ननुः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्स

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्षते इति उत् + प्र + ईत् + ष + टाप् ।) अन्वधानम् । इति मेदिनी । कात्या-
शङ्कारविशेषः । तस्य जन्तव्यम् ।

“सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।
“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति कात्य-
प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाक्या प्रवीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाक्येवादिप्रयोगे स्वादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिगुणः क्रिया त्रयं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरेपि ॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियासंरूपत्वात् निमित्तस्य प्रवक्ष्य ताः ॥
द्वानिश्चद्विधता यान्ति तत्र वाक्याभिदाः पुनः ।
विना त्रयं त्रिधा सन्त्याः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
उत्प्रेक्ष्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
प्रतीयमानाभेदान्त्र प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
उत्प्रेक्ष्योः प्रकृतस्य प्रत्येकं वा अपि द्विधा ।
फलकारान्तरोत्प्रेक्षा सा वैचित्र्यमधिकं बहेत् ॥
मन्ये शब्दे भ्रुवं प्रायो ननमित्येवमाद्यः” ॥
विष्णुतिलक अण्डकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत् + न्नु + ल्युट्) । उत्पन्नम् ।
आकान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११५ ॥
“द्रव्याणां चैव सत्त्वेषां शुद्धिस्तत्पन्नं स्युतम्” ॥)

उत्पन्नवा, स्त्री, (उत् + न्नु + अच् + टाप् ।) नौका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
उत्पानः, पुं, (उत् + पल् + घञ्) । सम्पन्नः ॥
“तत्पदाद्यं स हतौत्पानः शक्तिदेवोऽप्य साधुसात्” ।
इति कात्यासप्तस्यारः । १६ तत्प्रे ॥

उत्पुष्पः, त्रि, (उत्पुष्पतीति । उत् + फल् + क्त ।
आदितस्तेतीडभावः उत्पुष्पसंपुष्पयोःपसंख्यान-
मिति निष्ठास्य षाः ।) प्रपुष्प । विकसितः ।
इत्यमरः । (यथा, किराते ।
“उत्पुष्पकमलपरागजन्वा-
कूतः सरसिजसम्भवः परागः” ।
स्यीतः । वर्द्धितः । (यथा, विश्वपुराणे । ११ । १३ ॥
“हृषोत्पुष्पकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।
आनन्दान्दिना विस्फारितः । यथा, रामायणे ॥
“अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासाद्पुष्पकोचनैः” ।)
स्त्रीयां करणम् । उत्पानम् । इति मेदिनी ॥

उत्सः, पुं, (उत्सति जलेन । उन्त् + उन्त्सि युक्तिविश्व-
सेति षः । किदित्यनुबुद्धेर्न लोपः ।) प्रखण्डम् ।
इत्यमरः । उन्त् इति भाषा । यत्र स्थाने खुला
जलं गच्छति तत्र । इति भरतः । साध्यादयस्तु
अविच्छेदेन खवल्बलं यत्र स्थाने पतति निगद्य च
नङ्गोभवेति तत्रेवाऽऽः । तथा साङ्गोऽप्याह ।
“गिरेरुपरि निर्भरादिप्रभयजलसङ्घाताः” ।
“अजस्रं मन्दवेगेन खवल्बले । इति कौकिलः” ॥

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सङ्गते निश्चति यच्च । उत् + सङ्ग
+ घञ्) । शोषम् । इति जटाधरः ॥
“उत्सङ्गे वा भोजनवसने सौम्य निश्चिद्य वीर्याम्” ॥

उत्स

इति मेघदूते ८६ । तथा, विश्वपुराणम् । १ । ११ । ५ ॥
“प्रयायेनागतं पुनस्तु उत्सङ्गारो ह्यथोत्सुकम्” ॥
पर्वतादीनां शिखरदेशः । सातुः । यथा, रघुः ।
“शिखारिभङ्गैर्गराजश्राव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गं भिवाखरोह” ॥ ६ । २ ॥
सौधादीनामुपरिभागः । काद इति भाषा ॥
“सौधात्सङ्गप्रणयविमुखो मास्र भूखञ्जयिन्याः” ॥
इति मेघदूते । २६ । अथन्तरभागः ।
“यनेचराणां वनितासङ्घानां
दरोत्सङ्गोत्सङ्गनिधक्तभाषः” ।

इति कुमारः । १ । १० । ऊर्द्धतलः । वह्निर्भागः ।
“दृषदो वासितोत्सङ्गा निधस्यमगनाभिभिः” ।
इति रघुवंशे । ७ । ७४ । सङ्गमः । आलिङ्गनम् ।
विवाहः । ब्रह्माद्योभागः । शोच इति भाषा ॥
यथा सुभ्रुते । सूत्रस्थाने ।
“अथन्तरसुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।
गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षित्कन्यमनि । १४ ।
६८ । १८ । १६ ॥

“आसीन्मम मतिः ह्यया । पूर्वोत्सङ्गा जनार्दन” ॥
उत्सर्गः, पुं, (उत् + रज्ज् + घञ्) । त्यागः । दानम् ।
वर्जनम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥
“श्रीकृष्णोत्सर्गं विनोतवेशः” ।
“तथोत्सर्गदूततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्थः” ।
इति मेघदूते । २० । यथा, मनुः । १२ । १६३ ।
“तस्योत्सर्गं सुधन्ति जप्येन तपसैव च” ।)
सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कुमारः
२ । २७ ।
“अपवादैरिवोत्सर्गः कृतव्याटत्तयः परैः” ।)
आभिकर्तृक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादित्वत्तम् ।
अथ वैधोत्सर्गविधिः । खानसत्याचमनानि कृत्वा
नारायणनम्रहृगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहृस्तेन
धृत्वा दक्षिणहृस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-
पतिदेवतां सभ्यदानं च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश-
तिलजलवापुर्वर्कदानम् । इति स्मृतिः ।
(अथानवायोर्वापारः । मन्मूत्रादिवर्जनम् ।
उत्सृज्यते विष्णुमनेनेति श्रुत्यात्वा पाञ्चिन्द्रियम् ।
यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२२ ।
“मनसोन्मं दिशः ओजे ज्ञान्ते विष्यं बले हरम् ।
वाच्यं मित्रसुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + रज्ज् + ल्युट्) । उत्सर्गः ।
तत्पर्यायः । त्यागः २ विहायितं ३ दानं ४ विस-
र्जनं ५ विष्णुजपः ६ वितरणं ७ स्पृशंनं ८ प्रति-
पादनं ९ प्रादशिनं १० निर्वृत्तपणं ११ अपवर्जनं १२
अंहतिः १३ । इत्यमरः । (साभिककर्तृक्रिया-
विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“पुत्र्य तु कृन्दसां कुर्वीतु वृद्धिरत्सर्जनं द्विजः ।
माधयुक्तस्य वा प्रति पूर्वोक्तं प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सर्प् + णिनि + ङीष्) । उत्-
सर्पतीति वाक्के वाच्यलिङ्ग एष ।) विनाशो
काणविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ।
“काशो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
आगरकोटिकोटीनां विंशत्या च समाप्यते ॥

उत्सा

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीताः ।
एवं दादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥
(उद्गमनश्रीला । यथा, शाकुन्तले ६ शब्दे ।
“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्था, स्त्री, (उत् + र्त् + ण्यत्) । प्रजनकाणप्रपाता
गौः । इति जटाधरः । पाल जन्वोनेर उपयुक्त
गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + सू + अच्) । नियताकादजनक-
आपारः । तृतीयार्थः । द्वाणः २ उद्भवः ३ उद्भवः
४ महः ५ । इत्यमरः । (यथा मनुः । १ । ५६ ।
“तस्मादितोः सदा पूज्या भुषणाच्छादनाप्रैः ।
भूतिकामैर्नैर्नित्यं सल्लाहेषुत्सवेषु च” ॥)
उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥
(उद्गतिः । अशुद्ध्यः ।
“उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिच्छे राद्रविश्वे” ॥
इति हितोपदेशेः । २ । १६४ ॥)

उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + शिच् + ल्युट्) । ससु-
ल्लेख । उदाह्वनम् । उद्भवर्तनम् । इति मेदिनी ॥
“उत्सादनं च गात्रानां स्नापनोच्छिष्टभोजने” ।
इति मनुः । २ । २०६ । विनाशः । उत्सृजनम् ॥
“पूर्वं क्षत्रध्वं कृत्वा गतमग्युर्गतम्बरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्” ॥
इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना
दिना ब्रह्मस्य संशोधनम् । तथा,—सुभ्रुते ।
“अपामर्गोऽप्यगन्धा च ताणपथो सुवर्षणा ।
उत्सादने प्रशस्त्युने काकोत्यादिश्च यो गद्यः” ॥
“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषालान्तिमदः ॥
प्रहर्षसौभाग्यम्नाशाधवादिगुणान्वितम्” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुभ्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + शिच् + क्त) । कृतोत्-
सादनम् । उद्भवर्तितम् । निर्मूलोत्सादनशरीरम् ॥
(यथा, महाभारते ७ । ८० । प्रतिष्ठापर्वणि ।
“उत्सादितः काषायेण बलवद्विः सुशिक्षितः” ।
आसुतः साधिवसेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रथुदारतोऽनेन इति ।
उत् + र्त् + णिच् + क्त) । हारपाणः । इति
हेमचन्द्रः ॥ उत्ससारणकर्ता ॥

उत्सारकः, स्त्री, (उत् + र्त् + शिच् + ल्युट्) । दूरी-
करणम् । घालनम् । स्थानान्तरप्रपणम् ॥
उत्साहः, पुं, (उत् + सच् + घञ्) । उद्यमः । तद्व-
पर्यायः । आद्यवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।
“रतिर्हासश्च श्लोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
गुणुष्ठा विषयस्थैत्यमद्यो भोक्ताः श्रमोऽपि च” ॥)
भ्रवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“उत्साहः स्यात् रणे हास्ये तावो केन्दुकसङ्घने ।
वंशतडिकरः पादेष्वथोदशमिताक्षरः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह
+ वध् + ल्युट्) । उद्यमवृद्धिः । वीररत्नः । इत्य-
मरः ॥

उद

उत्सिक्तः, चि, (उत् + सिच् + क्त ।) उद्वतः । इति विश्वः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८ । ७१ ।
 "बालद्वारापुराणाश्च सास्त्रेषु वदतां मया ।
 जालीयादस्त्रिंशं वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" ।
 "वीर्योत्सिक्तो हि तौ पापौ कालपाशवशङ्कतौ" ।
 इति रामायणे १ म काण्डे ॥)
 उत्सिक्तमानः, चि, (उत् + सिच् + शानच् ।) उद्विच्य-
 मानः । इति श्रीभागवतम् ॥
 उत्सुकः, चि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा ।
 सु प्रसवेत्यर्थयोः । विचिसंज्ञापूर्वकत्वात् गुणा-
 भावः । क्षिपि ष्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्पुत्रभावो
 वा । ततः संज्ञाया कन् । यद्वा उत् सुवति ।
 घू प्रेरणे । मितङ्गादित्वात् ड् । सत्विति क्षिप् +
 वा । कतिनेय इति ङ्ङः ॥ उत् + सु + क्षिप् +
 कन् ।) वाञ्छितकर्म्मोद्यतः । तत्पर्यायः । इष्टा-
 धोदयुक्तः २ । इत्यमरः ॥ उल्लिखितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे ।
 "प्रियथियथि राजा तु कुशलायै तवागये ।
 ब्राह्मणान् गिर्यायः पुल्लि मोत्सुका भूः कदाचन" ॥
 "वसोवृक्षकापि क्षिप्रिता सपर्याम्" ।
 इति रघुवशे २/२२ ॥)
 उत्सुरः, ड, (सूरं सूर्यमतिशान्तः ।) दिनावसानम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्सृष्टः, चि, (उत् + सृज् + क्त ।) क्षतोत्सर्गः । तत्-
 पर्यायः । लक्षः २ हौनः ३ विधुतः ४ समुज्-
 क्षितः ५ धृत् ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
 "महोत्सोत्सृष्टप्रथमः स्रुत्किंशान्तुकादयः" ॥)
 उत्सृष्टः, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट् ।) ऊर्द्धसैकः ।
 उत्सृष्टः, उ, (उत् + सिच् + घञ् ।) पर्वतद्वन्दादीनां
 दैर्घ्यम् ॥
 ("कूर्मस्त्रियोजनोत्सृष्टो दशयोजनमखलः" ॥
 इति मत्स्यपुराणे गजकूर्मसुखे । २६ । ११ ।)
 उत्सृष्टः, (यथा, कुमारः ५ । ८ ॥
 "प्रयोधरोत्सृष्टविश्रीर्णसंज्ञति" ॥
 उपरिभागः । यथा, कुमारः ५/२४ ।
 "प्रयोधरोत्सृष्टनिपातचूर्णिताः" ॥)
 उत्सृष्टः, इत्यमरः । संज्ञनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("शेत्वेषुधनुर्धाराधिरातनुलम्" ॥
 इति भावयकाये प्रोधाधिकारे ॥
 "उत्सृष्टे संज्ञते शोषं तमाङ्गनिचयादतः" ॥
 इति विदानस्थाने त्रयोदशध्याये वाभट्टोक्तम् ॥)
 उत्सृष्टः, (उत् + क्षिप् + तुक् ।) द्योदरादित्वात् साङ्गः ।
 विश्वस्यसर्गान्तगत उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः ।
 ऊर्द्धम् । उत्सृष्टः । प्राक्छम् । नैक्यम् । इति
 दुर्गादासः ॥ प्रकाशः । विनाशः । प्राक्छम् ।
 अस्त्रास्त्रम् । शक्तिः । प्राधात्यम् । नन्दनम् ।
 भावः । मोक्षः । कामः । ऊर्द्धकर्म्म । इति
 मेदिनी ॥
 उत्सृष्टः, स्त्री, (उत् + सृज् + क्तम् ।) इति शब्दरत्नावली ।
 ("अगलवानोरधिसंज्ञवोदे

उद

नावायबस्योदरनामिनावात्" ।
 इति श्रीभागवते । तथा च गीतायाम् । २/४६ ।
 "यवानर्थ उदपाने सन्ततः संजुतोदके" ॥)
 उत्सृष्टः, [च्] च, (उत् + सृज् + क्तान्तिः ।) उत्तर-
 दिग्देशकाणाः । इति मेदिनी ॥
 उत्सृष्टः, स्त्री, (उनन्तीति । उन्दी लोदने + क्तम् । उद-
 कमिति २/३६ । उवादिस्त्रुनेच साधु ।) जलम् ।
 इत्यमरः ॥
 ("अनीला पङ्कतां धूमिसुदकं नावतिष्ठति" ।
 इति माघः २/३४ । तथा श्रीभागवद्गीता । २/४६ ।
 "यवानर्थ उदपाने सन्ततः संजुतोदके" ॥
 "उदकस्योदः एकवृक्षादौ । पाञ्चिभिः । ६ । १/५६ ।
 इति विकल्पः । उदकुम्भः । उदककुम्भः । यथा,
 भट्टिः । २ । २० । "तपःक्षयाः शान्तुदकुम्भ-
 वृक्षाः" ॥ उदकस्योदः उदकपथ्याय इति भाष्य-
 टीका । उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः ।
 यथा, कुमारः ५/२६ । "सहस्रराजीवदवाक-
 तयरा" ॥ इति उच्यते ।
 वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥
 उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा ।)
 दिव्यविशेषः । यथा । अथोदकपरीक्षा ।
 पितामहः ।
 "तौयस्याय प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मो सनातनम् ।
 मखलं पुष्यधूपार्थं कारयेत् सुविचक्षणः ॥
 श्रान्तं संपूजयेद्भक्त्या वैश्वस्य धनुस्तथा" ॥
 तत्र प्रथमतो वर्यं पूजयेत् । यथा नारदः ।
 "गन्धमास्त्रैः सुरभिभिर्मधुक्षीरहृतादिभिः ।
 वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः" ॥
 ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजासोमसम-
 न्नकप्रतिष्ठापत्रशिरोनिवेशनं कर्म्म जुष्यात् ।
 कात्यायनः ।
 "श्रांस्त्वनायसाप्राप्तु प्रकुर्वीत विद्युदये ।
 वेनुकाष्ठमायुष्वैव क्षोभा च सुदृढं क्षिपेत्" ॥
 पितामहः ।
 "क्षोभा च क्षिपितः कार्यलद्वलत्रिंशत्योऽथवा ।
 अक्षरद्वयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥
 इयुम्नं प्रक्षिपेद्धीमान् भास्वते वाति वा भृशम् ।
 विषमे भूपदेशे च उच्छस्यायुसमाकुले" ॥
 नारदः ।
 "श्रां धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं ममम् ।
 मन्दं पञ्चशतं प्रोक्ष्णेषु षोडशे धनुर्विधिः" ॥
 अक्षुणीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
 तत् सप्तशतम् । एवं षट्शततादिकम् ॥ * ॥
 पितामहः ।
 "मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।
 हस्तानान्तु शते सार्द्धे कर्णं क्षाला विषकाजः ॥
 तेषाञ्च प्रेषितान्तु श्रायां श्रास्त्रदर्शनात् ।
 मध्यमस्तु शरो द्याक्षः पुष्यवेज वकीयसा ॥
 श्रायां पतनं द्याक्षं सर्पयं परिवर्जयेत् ।
 सर्पं न सर्पं शरो याति दूरादूरतरं यतः" ॥
 पतनं द्याक्षमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
 त्यर्थः । तेन प्रसरत्पक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद

दृष्टं ततश्च प्रथमतः पुत्रवाक्येन तत्स्थाने शरः
 क्षान्तः ॥ * ॥ नारदः ।
 "नदीषु नातिवेगासु तस्योक्तुः सःसु च ।
 ऋदेषु स्थिरतोयेषु कुर्व्यात् पुंशं निमज्जनम्" ॥
 नातिवेगासु क्षितिर्विरोधिवेगान्मुखासु ॥ * ॥
 विश्वः । पञ्चशैवालदुष्टाहमस्यजलोकादिविष्णोते
 तस्य नाभिमात्रजने मन्त्रस्यारागहेविषः पुत्रव-
 स्थाव्यस्योक्तुः स्थीला अमिमन्निताम्भः प्रविशेत् ।
 तस्यमन्त्राच्च नातिभ्रष्टदुना धनुषा पुत्रभो-
 ऽपरः शरभोर्णं कुर्व्यादिति तस्य श्रोत्रस्थेनयो ।
 अन्वधा तस्येति थय स्यात् ॥ * ॥
 अथपुत्रस्य सम्भधारणमाह सृष्टिः ।
 "उदके प्राङ्मुखेच्छिच्छेत्संस्थां प्रपद्य च" ॥ * ॥
 प्राङ्मुखेच्छिच्छेत्संस्थां प्रपद्य च पितामहः ।
 तोष तं प्राणिनां प्रायः षष्टेरायन्तु निर्मितम् ।
 सुखेच कारुण्यं प्रोक्षं प्रयासां देहिनां तथा ॥
 क्षान्तं दंष्ट्रयात्मानं सुभासुभपरीक्षा" ॥ * ॥
 श्रोत्रोच्छ्रुत्कामिमन्त्रजमाह याष्टवल्कः ।
 "सद्येन मामिन्द्रस्य वरुणोत्सिष्टाय कम् ।
 नाभिमात्रोदस्य स्थूलोक्तुः जवं विशेत्" ॥
 मा मां । अमिश्राय श्रपयं कारयित्वा । चं
 जलम् । विशेत् निमज्जेत् ॥ * ॥ तोरयश्च निम-
 ज्जनसमीपे समे स्थाने श्रोत्रोच्छ्रुत्संस्थां प्राणिक्रि-
 त्वायम् । यथा नारदः ।
 "गत्वा तु तस्यस्थानं तटे तोरयसुञ्चितम् ।
 कुर्वीत कर्षमाणन्तु धूमिभागे समे सुचौ" ॥ * ॥
 शरभोक्ते विशेषमाहशुभारदवृत्त्यतो ।
 "शरप्रथमेषुस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत् परमथा श्रयाञ्चौ मध्यमः शरः ॥
 मध्यमं शरमादाय पुत्रभोऽन्यत्थाविधयः ।
 प्रतामश्चेत्त वेगेन यतः स पुत्रभो गतः ॥
 अगतस्तु शरदप्यौ न पश्यति यदा जने ।
 अन्वर्ण्येणमं सम्भक्तं तदा सुखं विनिर्दिशेत् ॥
 अथथा न विद्युजः स्यादेवाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥
 स्थानादान्धय गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेद्येत्" ॥ * ॥
 अतिनौ विशेषयति नारदः ।
 "पञ्चाशतो धायकानां यौ स्थातामक्षिणौ जने ।
 तौ च तत्र नियोज्यौ शरानवकर्मिणौ" ॥
 यथाङ्गस्य दर्शनादिति कर्त्तव्यमिप्रायेण ।
 "शिरोमात्रतु दृष्टेन न कर्त्तव्यं नापि नासिने ।
 अथु प्रवेशने यस्य सुखं तमपि निर्दिशेत्" ॥
 इति विश्वेनाभिधानात् । कात्यायनः ।
 "निमज्जोत्सृष्टवते यस्तु दृष्टेत् प्राणिना नरः ।
 पुनस्तत्र निमज्जेत् दर्शयिष्ये विभावितः" ॥
 जनान्तगतमस्त्रजलोकादिना दृष्टः समुत्सृष्टवते यदि
 तदा दृष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ * ॥
 पितामहः ।
 "गन्तुं क्षापि च क्षुंभं समं गमनमज्जनम् ।
 गच्छेत् तोरयन्तु शरस्थानं जवी नरः ॥
 तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाच प्रायकम् ।
 गच्छेत्तोरयन्तु यतः स पुत्रभो गतः ॥
 अगतस्तु शरदप्यौ न पश्यति यदा जने ।

उद

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
 अत्र मञ्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
 समकालं गमनं शूलपायुक्तमदुक्तम् । मञ्जनसम-
 कालक्षितिं मध्यमं शरमादायेत्परसुप्तमिष प्रमा-
 यन्मृत्म् । ततश्च त्रिषु शरेषु सुप्तो यको वेग-
 वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति । अन्त्यस्तु पृथगो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
 तोरुशूलो तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
 तालिकायां प्राड्विवाकदत्तायां श्रोथो निम-
 ज्जति तत्त्वभक्तालमेव तोरुशूलस्थितोऽपि द्रुत-
 तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरयाही च
 तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरुशूलं प्राप्यान्तर्जल-
 गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं-
 नाथः ॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उल्लङ्घयजला-
 श्रयनिकटे तथा तोरुशुं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
 कृत्वा तोरुशुसमीपे सप्ररं धनुः संपूष्य जला-
 श्रये वक्ष्यमावाह्य पूजयित्वा तस्मिन् धर्मादींश्च
 देवान् हववान्निम्न्या दक्षिणां कृत्वा श्रोथस्य
 शिरसि प्रतिष्ठापय वद्धा प्राड्विवाको जलमभि-
 मन्त्येत् । वक्ष्यमायामन्त्येत् ।
 ॐ "तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
 बुद्धेश्च कारुण्यं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिना तथा ॥
 अतस्त्वं दर्शयामासुं शुभासुमपरीक्षणे" इति ॥
 श्रोथान् ॐ "सत्येन माशिरक्षस्व वरुण" इत्यनेन
 जलमभिमन्त्रा यद्देहीतस्युख्यस्य शोथनाभिमात्रोद-
 कावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
 जलमभ्ये गच्छेत् । ततः शरैर्षु त्रिषु सुप्तो मध्यम-
 शरप्रातस्थाने मध्यमशरं गृह्णीत्वा जलन्येकस्मिन्
 पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरुशूलस्थिते प्राड्विवा-
 केन ताजत्रये दत्ते श्रोथो यद्देहीतस्युखप्राङ्मुखपु-
 षस्योरु यद्देहीत्वा निमज्जति तत्त्वमकालमेव तो-
 रुशूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
 ततः शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरुशूलं
 प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
 कर्णाद्यङ्गं विना शिररोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
 मञ्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिण-
 दिकं दद्यात् ॥ इति दिव्यतन्त्रम् ॥
 उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) महा-
 कारुणः । इति राजनिघण्टुः ॥
 उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः ।) करुणविशेषः ।
 इति त्रत्तमाणा । हासकरमुषा हृदकरुण
 इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पृथग्यो भाष्यप्रकाशः ।
 "उदकीर्णस्तृतीयोऽयः मद्रूपया हरिवाहका" ॥
 मर्कटौ वासवी चापि करुणौ करभञ्जिका" ॥
 गुण्या अस्य करुणोशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिखानार्थमर्हतीति ।
 उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजस्रका । ऋतु-
 मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
 "नोदक्याभिभाषेत यथां गच्छेन्नराहतः" ॥)
 उदमतिः, पुं, (उदगुणरे योऽपिः ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति हैमचन्द्रः ॥
 उदगयनं, स्त्री, (उदक् उतरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । १।६७
 "द्वैवे राश्वहनी वधं प्रविभागतयोः पुनः ।
 अहस्तत्रोदगयनं रातिः स्याद् दक्षिणायनम्" ॥
 "तदादिशस्योदगयनमादानश्च त्रीन्तन् शिशि-
 रादीन् ग्रीष्मान्तान् अवस्येत्" ॥ इति सूत्रस्थाने
 षष्ठेऽध्याये चरकेयोगोक्तम् । विस्तरस्यास्योत्त-
 रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)
 उदम्भः, पुं, (उदगुत्तरदिगवत् प्रशस्ता भूमिर्धनं ।
 समासे + अच् ।) सङ्गमिः । उल्लूखस्थानम् । इति
 जटाधरः ॥
 उदयं, त्रि, (उदृतमयं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
 इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
 "नयन् मधुलिहः श्वैवसुदयदशनांगुभिः" ॥
 इति माघः । २।२१ । तथा, रघुः । १ । ५३ ।
 "क्षतात्किन त्रापत इत्यदयः क्षतस्य शब्दो भव-
 नेव रूढः" ॥ "अवन्तिनाथोऽयमुदयवाङ्" ॥ इति
 च रघुः । ६ । ३२ ।)
 उदयदन्, [त्] पुं, (उदयो दन्तो यस्य । अयान्तशुद्ध-
 शुभ्रदन्तवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दत् ।) उच्चदन्त-
 हस्ती । उहदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदयः, पुं, (उत् + अच् + सम् + दीर्घः + यञ् + क्विति
 अय् । अघञपोरिति यथोदासात् वीभावेन न ।)
 पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥
 उदयनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
 इति हैमचन्द्रः ॥ ङाजुनि इति भाषा । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । "प्रतिप्रस्थाता
 संखवावानवबुद्धेता चमसेन वोदयन्नेन वा" ।)
 ऊर्द्धचोपणम् ॥
 उदधिं, त्रि, (उत् + अच् + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
 इति हैमचन्द्रः ॥ ("उदधितोऽधोऽधितदधि-
 योरुः" ॥ इति भट्टिः ॥ (पूर्वतम्) ॥)
 उदखपालः, पुं, (उदखस्य उर्द्धप्राखस्य पालो गमनं
 पलायनं यत् । मत्स्यसर्पविशेषाणामगुं उर्द्धिर्न
 सत्यलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
 भेदः । इति मेदिनी ॥
 उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
 उद + धा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ॥ ("उदधेरिव निम्नगाप्रतैष्वभवत्तास्य विमान-
 ना क्वचित्" ॥ इति रघुः ८ । ८ । मेघः घटः ॥)
 उदधिकाः, पुं, (उदधि + क्रम + क्विट् ।) समुद्रा-
 क्रमशक्तौ । इति श्यारुणम् ॥
 उदधिमलः, पुं, (उदधिः समुद्रस्य मज इव ॥) समुद्र-
 फेनः । अस्य गुणाः । प्रीतलायनम् । कषायलम् ।
 अतिवातिकारिवक्षु । इति राजवल्लभः ॥
 उदधिमेषा, स्त्री, (उदधिमेषलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
 इति महाभारतम् ॥ ("चतुर्दधिमालामेष-
 लाया सुवो भक्ता" ॥ इति कादम्बरिकायामुखे ।)
 उदन्ताः, पुं, (उदृतो निर्गमितः अन्तो यस्य ।) वार्ता ।
 ("कान्तादन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमालिखितः" ॥
 इति मेघदूते" १०९ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
 "शुला रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः"
 वाधुः इति मेदिनी ।) कृत्वाचनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, चि । यथा,
 शतपथब्राह्मणे ॥ "प्रथमसदिति तदाद्यर्थाद्यन्तं
 तर्हि जुञ्जयात् तद्वैनोदन्तं कुर्यादुप हृ दहेत्
 यद्यदन्तं कुर्यादप्रजिह्वै वै ते उपदन्तं तस्मान्नो-
 दन्तं कुर्यात्" ॥)
 उदन्तकः, पुं, (उदन्त + खर्थां कन् ।) कृत्वात्तः । वार्ता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अच् + णिच् + एतुल् +
 टाप् ।) कृत्वात्तः । इति हारावली ॥
 उदन्त्या, स्त्री, (उदन्ति उदकस्येच्छा वा । सुपः
 आत्मनः व्यच् । अश्वनाथोदन्त्येति ईलाभावः क्वचि
 उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते । अत्रत्यवादिभ्यः ।)
 पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
 ६ । ८ । ५ । "अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्रैतं नयते तद्यथा गोनाथोऽप्यनाथः
 पुरुषनाथः इत्येवं तत्रेज आच्छ उदन्त्येति" ॥)
 उदन्त्यान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यान् । उदक +
 मनुप् । उदन्त्यानुदधौ चैत्युदकस्य उदभावो
 निपातितः मनुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुः ४ । ५२ ॥
 "असञ्चविक्रमः सञ्चं दूरान्मुत्सुदन्वता" ।
 ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८ । १ । ३३ ।)
 उदप आवाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (परं-सक्तं-सेट् ।) पञ्चमस्वरदिः । उदङ् ।
 इति दुर्गादासः ॥ पातुवन्व उदधातुरयं मन-
 वशात् उदयेति लिखितः ॥
 उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
 पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) शूपाः ।
 इत्यमरः ॥
 "तदङ्गान्मुदपानानि वाप्यः प्रसवणाणि च" ।
 इति मनुः २।७८ । तथा, रामायणे २।८।१२२ ॥
 "निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरत्तमानम्" ॥
 उदपानान् बद्धविधानं वेदिकापरिमिहितान् ॥
 भावे ल्युट् । जलपालम् । यथा गीतायाम् । २।४६
 "यवानर्धे उदपाने सर्वतः संभ्रुतोदके" ॥)
 उदयः, पुं, (उदयन्ति यथा यस्मात् । उत् + इ +
 अच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
 समुद्रतितः । इति मेदिनी । दीप्ति । मङ्गलम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यद्वायामुद्रुमः । तत्र
 सूर्यस्योदधिविचरणं यथा, विश्वपुराणे २ अर्धे ८
 अध्यायः ॥ * ॥
 "उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।
 दिशास्तमेवास्य तथा मैत्रेय विदिशास्य च ॥१३॥
 यैर्यत्र वृष्टये भास्वान् स तेभामुदयः स्मृतः ।
 विरोभावश्च यन्ति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१४॥
 नैवास्तमनसकस्य नोदयः सर्वेण सतः ।
 उदयास्तमनास्यश्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥१५॥
 प्रजादीनां पुरे तिष्ठन् स्यप्रवेशं पुरश्चयम् ।
 विकर्षो हौ विकर्षस्यस्त्रीन् कोयान् ह पुरे तथा ॥१६॥
 उदितो वर्डमानाभिरामध्याङ्गात्पत्न्यं रविः ।
 ततः परं ऋक्तीभिर्गोभिरसं निगच्छति ॥१७॥
 उदयास्तमनायाश्च स्मृते पूर्वार्धे दिशि ।

उद

यावत् पुरस्तात्पति तावत् एष्टेऽथ पार्श्वयोः ॥१९॥
 ऋत्तऽभरगिरेर्भोगोऽपरि ब्रह्मण्यः सभाम् ।
 ये ये मरीचयोऽस्तस्य प्रयाति ब्रह्मण्यः सभाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तास्तद्वासा प्रतीपसुपयान्ति वै ।
 तस्माद्दिशुत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
 सर्वेषां हीपवर्षाणां मेरुत्तरतो यतः ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वैकाकं भवतः । ते च परस्परं
 संमुखे समानेऽप्यस्ये भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यथैवेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्वैकान् मध्याह्न एव
 सतोऽस्ते न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 दर्शनादर्शनात्प्रभवतः । दर्शनादर्शनाद्यथोऽवधिमाह ।
 शक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्तमस्य एते मध्याह्ने
 तिष्ठन्तस्तेऽं एतं अतितः पुरहृत्वं चेत्येवं एत-
 द्यं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्तौ कौणौ उद-
 याद्यवस्थाभिः क्षुश्रुति स्वरश्मिभिर्भासयति । तथा
 विकर्तौः अग्न्याद्यन्तमकोषो मध्याह्ने स्थितस्तं
 कोषं अतितः स्थितं कोषद्वयं चेत्येव चीन् कौ-
 णान् तन्मध्यवर्तिदे च एते तथैवोदयाद्यवस्थाभिः
 स्पृशति । भूवल्लयस्वादे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दहः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावत्परिचित्यर्थः ।
 तथाहि ऐन्द्रे एते मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्तागामस्तमयः । ऐशकोषस्थानां ढतीयो
 यामः । अग्निकोषस्थानां प्रथमः । यान्ये स्थितान्
 नासुदयः । एवं यदा यान्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 ऐन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोषे ढतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोषे प्रथमो यामः । वास्ये उदयः । यदा
 च वास्ये मध्याह्ने तदा यान्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोषे ढतीयो यामः । वायवे प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्ने तदा वास्ये अस्त-
 मयः । वायवे ढतीयो यामः । ऐशकोषे प्रथमः ।
 ऐन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोषे यदा मध्याह्ने तदा
 ऐशकोषे अस्तमयः । इन्द्रपुरे ढतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोषे उदयः । इत्यादि
 थोऽप्यम् । एवं मेरोः सर्वैतः परिभ्रमन् रू-
 र्योऽद्भुतवर्ण्यं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सत्रि-
 धान्श्वधानक्षतमेव रश्मीना दृष्टिज्ञासतीत्रत्व-
 भन्दर्शादिकमपीयाह । उदित इति गोभिः र-
 श्मिभिः ॥ इतिवभाषोऽप्युदयास्तमयनिमित्तयवे-
 ङ्गाह उदयेति । यत्र यथोदिति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 श्रुतिः । “तस्माद्वासादित्यः सर्वैः प्रजाः प्रत्य-
 गुदिति । तस्मात् सर्वै एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्ताद्युत्तं सूर्यं पश्यतेऽथ दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशविति दर्शयन् रश्मि-
 विसारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोका-
 लोकाचणपथ्यन्तं तपतीत्यर्थः । मेरो तु विशेष-
 माह । ऋते इति । ब्रह्मसभावं मेरोऽवधिपि
 सर्वैतस्मपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति । मेरोः सर्वैतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषां हीपानां वर्षाणाञ्च मेरुत्तरत एव स्थितः ।

उद

तस्मान्मेरोःत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
 दिनेऽपि निजं रात्रिरेव । अयं मावः । सर्वं प्र-
 क्षिप्योऽर्द्धं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषा
 पार्श्वौ । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वैषां
 सर्वदा मेरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 लोकाचणः । तस्माद्दुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यदा ।
 भारतादिवर्षेऽस्यां सन्मुखे सूर्यमद्यन्तं पश्यता-
 सुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिशम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकाया
 श्रीधरस्वामी ॥
 उदयमः, स्त्री (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४।७) ।
 “यथा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥)
 उदयमः, पुं, अगाक्षस्युनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 “प्राप्यावन्तीनुदयन्कथाकोविदान् ग्रामद्वान्” ।
 इति मेघदूते ३।६) । उदयनाचार्यः । स च कुत्समा-
 ङ्गनिप्रत्यक्षार्था ॥
 उदरं, स्त्री, (उत् ऋणातीति । “उदित्वातेरजलौ
 पूर्णपदान्त्यलोपश्च” । उत् + ट् + अच् । अन्य-
 लोपश्च ।) नाभिलस्ययोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिचिद्यः २ कुक्षी ३ अठरः ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युज्म् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनुः । ८ । १२५ ॥)
 उदरः, पुं, (उदरं अश्रयलेनास्त्वस्य । अर्श आदित्वा
 दच्) । उदरस्त्रोरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।
 “रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नेः सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णाभक्तिनेऽन्यान्नाथिने मलसञ्चयात्” ॥
 अमौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिप्रयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतू-
 नाह । अजीर्णाभक्तिनेऽन्यैः अत्यन्तदोषजनकैः
 मलसञ्चयात् मलाना दोषाणां पुरीषस्य चाति-
 रुद्धेः । अत्रोदरग्रन्थेनोदरस्यो रोग उच्यते । यत
 आह ।
 “तात्स्थानतद्धर्मताभ्याञ्च तस्मिमीपतयापि च ।
 तत्साहचर्यात् ग्रन्थान् एतिरक्ता चतुर्भिर्धा” ॥ १ ॥
 संपातिमाह ।
 “रुद्धाः खदान्वाहीनि दोषाः खोतांसि सञ्चितान् ।
 प्राणान्प्रानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं च्याम् ॥ २ ॥
 सामान्यरूपमाह ।
 “आधानं गमनेऽशक्तिर्दोषोऽर्द्धं जाभिना ।
 शोथः सदनसङ्गाना सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्त्रा च सर्वेषु अठरेषु भवन्ति हि ॥ ३ ॥
 सत्रिज्ञानिदानपूर्विकां संख्यामाह ।
 “एधक्दोषैः समस्तैश्च शीघ्रञ्जल्लोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यस्यै तेषां सिद्धं एधक् षट्शु ॥ ४ ॥
 वातोदरस्य जल्लामाह ।
 “तत्र वातोदरे शोथः पाण्डिमात्राभिकुञ्जिषु ।

उद

कुक्षिपार्श्वोदरकटीएधक् पञ्चभेदनम् ॥
 शुष्ककासोऽङ्गमर्द्धं गुल्फा मलसंघाहः ।
 प्रशावाहयत्वादित्यमन्नाम्नासद्विद्विमत् ॥
 सतोऽभेदमुदरं तनुकृम्यश्चिराततम् ।
 आधानादतिवच्छब्दमाहत्तं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सक्त् शब्दो विचरेत् सर्वतोऽगतिः” ॥
 पाण्डिपादित्यत्र व्यञ्जान्तः पाच्छब्द आधत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरश्च कुक्षिप्रश्च उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागाद्यवधानौ । सर्वतोऽगतिः सक्त्कण्ठे
 सञ्चरन् ॥ ३ ॥ पौत्तिकमाह ।
 “पित्तोदरे च्वरो मूच्छं दाहकृत् कट्टकास्तता ।
 अमोऽतिसारः पीतत्वं लगदावुदरं हरित् ॥
 पीततामश्चिरान्तं मखेदं सोष दह्यते ।
 धूमायते मृदुस्यश्च क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हरित् शाकवर्णम् । धूमायते धूमभिवोद्धमति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां यासि । प्रदू-
 यते व्यथते ॥ ४ ॥ कषोदरमाह ।
 “क्षोदोऽङ्गसदनं खापश्चयथुमौरवम् ।
 तन्मौत्क्षोऽत्रचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादित्वा ॥
 उदरं स्मितं क्षिप्रं मुक्तारणीततं मञ्ज्व् ।
 चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्यश्च गुण स्थिरम्” ॥
 खापः सर्शाश्चता । गौरवमङ्गानाम् । तन्ना नित्र-
 वाच्छब्दम् । उत्क्षोऽर्द्धं हृत्सासः । मुक्तारणीततं
 शुक्लशिरायात्रम् ॥ ५ ॥ सत्रिपातोदरमाह ।
 “स्त्रियोऽन्नपानं नल्लोममूत्र-
 विजातैर्वैश्वान्तसाद्युत्तनाः ।
 यन्ने प्रयच्छन्त्यरयो गराञ्च
 दुष्टान्मुदृषोविषसेवनाञ्च ॥
 तेनासु रक्तं कुपितान्च दोषाः
 कुर्थुः सुघोरं अठरं त्रिजिह्वम् ।
 तच्छीतवाते मृदुदृष्टिने च
 विप्रभतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
 पाण्डुः क्षणः सुश्रुति दह्याया च ।
 दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
 शोहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 स्त्रिय इत्यविवेकसहितित्जनोपलक्ष्यम् । ताञ्च
 स्वसौभाग्यनिच्छन्त्यः । विद् मांर्कारादीनाम् ।
 आर्त्तवं रजः । अरये वा । गरान् संयोगजानि
 विशागि । दुष्टान् सविवमत्त्वदुष्योर्दियुत्तं
 श्रुटितञ्च । दूषीविषं विषमेवाप्राद्युपघातेन स्वल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ॥
 “जीवं विषज्ञौषधिभिर्हतं वा
 दावाग्निनातातपशोपिधत्तञ्च ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 द्विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥
 गुणविप्रयुक्तं गुणवियुक्तं वत् । उदरं शीततादिभु
 कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छतिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सत्रिपातोदरम् ।
 तन्नान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो

दरम् । * ॥ श्रीघोदरमाह ।
 “यद्धेतुं श्रीहृदया यद्विद्यात् श्रीघोदरं हि तत् ।
 तद्वामे वद्धेत पाश्र्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ॥
 प्रहृष्टशीलिकाङ्गनि यामुक्त्वाणि भिषग्वरैः ।
 श्रीघोदरेऽपि दृश्यन्ते ताणि सर्व्वीयि देहिनाम् ॥”
 श्रीघोदरस्यैव भेदो यद्गदाह्युदरं न पुनरधिक-
 मित्याह । “सथान्यपाश्र्वे यस्मिन् प्रहृष्टे ह्येवं यद्ग-
 दाह्युदरं तदेव” । यद्गदाह्यस्यति दोषभेदेयतीति
 यद्गदाह्युदरं तदेव उदरमेव * ॥ यद्गुदरमाह ।
 “यस्यान्नमन्नेरुपशेभिर्मिर्त्वा,
 नाशाश्रमिर्त्वा पिहितं यथावत् ।
 सक्षीयते यस्य मजः सदोषः,
 प्रज्ञैः शनैः शङ्करवक्ष नाद्याम् ॥
 निरुध्यते यस्य गुदे एरीषं
 निरेति क्कञ्चदपि चात्ममल्पम् ।
 हृष्टाभिमध्ये परिरुद्धिमेति
 तस्योदरं बद्गुदं वदन्ति” ॥

उपशेपिभिः पिच्छैस्त्रैः शकं प्राणुकादिभिः ।
 नाशाश्रमिः नाशुकाभिः कर्करैर्वा बालैः केशैः
 अश्रमिः पाशाश्रैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
 मजः एरीषम् । शङ्करवत् संभार्यौघिप्रहृष्ट-
 धृष्ट्यादिवत् । “शङ्करोऽवकरः एमान्” इत्यमरः ।
 शङ्करो घृक्ष इति लोके । नाशां अन्तनाद्याम् ।
 हृष्टाभिमध्ये हृष्टाभ्योमध्ये * ॥ क्षतोदरमाह ।
 “शस्त्रं यथाज्ञोपहृतं यदन्तं
 युक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् क्षतोऽन्तात् सलिलप्रकाशः
 खावः खवेहै गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरधक्षोदरमेति रुद्धिं
 निरुद्यते दास्यति घातिमाचमम् ।
 यतत् परिक्षायुदरं प्रदिष्टं
 दक्षोदरं कौत्स्यतो निबोध” ॥
 शस्त्रं कर्करादि । अज्ञोपहृतं अज्ञमिहितम् । युक्तं
 यदन्तं भिनन्ति । तथा अन्वथा आगतं भोजनं
 विना आगतं शरादि । तदपि यदन्तं भिनन्ति
 एतदुपलक्ष्यम् । षट्मध्यमव्यग्रं वा यदन्तं
 भिनन्ति । यत उक्तं चरके ।
 “शर्कराढ्यकाष्ठास्यकण्टकैरन्नसंयुतः ।
 भिद्येतान्तं यदा युक्तं षट्मध्याव्यग्रनेन वा” इति ।
 तस्मात् भिन्नान्तात् । गुदतस्तु भूयः अन्तात्
 संख्यु एगुदतः खवेदिवर्थः । दास्यति विदी-
 र्यतइव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत् क्षतोदरं
 रन्तान्तरे परिक्षायुदरं प्रदिष्टम् * ॥
 उदकोदरमाह ।
 “यत् केहपीतोऽप्यमुवासितो वा,
 वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
 पिबेन्नलं शीतलमास्य तस्य
 खोतांसि दुष्यन्ति हि तद्बहनि ॥
 केहोपनिमेष्यवापि तेभू-
 दकोदरं पूष्वदभ्युपेति ।
 खिगं महत्तत् परिरुक्तनाभि
 अमातवं पूष्वनिवास्या च” ॥

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
 शब्दायते चापि दकोदरं तत्” ॥

केहपीतः पीतइत्यथाध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि
 क्तः पश्चात् केहं पीतः केहपीत इति तत्पुष्वः ।
 तेन केहं पीतवानित्यर्थः । अतुवासितो वा गृही-
 तातुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूष्ववत् कर्त्तरि
 क्तः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
 बान् । तथा निरुद्धः गृहीतनिरुद्धवस्तिः । स
 चेदास्य शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्बहनि जल-
 वहनि खोतांसि दुष्यन्ति खवर्म्मदुष्टानि भवन्ति
 जलवहेषु खोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपके-
 हन्यायेन वद्विभूते दकोदरमाथाति । अथवा
 तेभू उदकवहेषु खोतःसु केहोपनिमेषु पूष्ववत्
 यथापूष्वम् । अन्नरसे उपकेहन्यायेन वद्विनिःरुते
 दकोदरमाथाति । तथा जलेऽपि वद्विनिःरुते
 दकोदरमाथाति । तत् उदरम् । परिरुक्तनाभि
 गम्भीरानि । समातवं खल्वम् । यथा दृतिः
 धर्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
 दोषनेन सञ्चलति कम्पते वद्विः शब्दायते कम्प-
 मानं सत् शब्दं करोति * ॥
 साध्यासाध्यलक्षणात् ।
 “जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः क्लृप्ततमं मतम् ।
 बलिनस्तदजातासु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्” ॥
 बलिनः अजातासु नवोत्थितसु यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
 “पश्चाद्गुदगुदं तूद्धं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
 प्रायो भवत्यभावाय किन्नात्मस्य दकोदरम्” ॥
 किन्नात्मं शरादिना किन्नमन्तं यस्य तदुदरं अभा-
 वाय भवति * ॥
 जातोदकस्योदरस्य सत्तयामाह । चरकः ।
 “पयःपूर्णा दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं ऋदु ।
 अप्रयत्नशिरःशूलं नितान्तसुदरं महत्” ॥
 आलस्यमास्यवेरस्यं मूत्रं वज्रं सञ्जकृतः ।
 जातोदकस्य शिक्लं स्थानन्दोऽभिः पाण्डुतापि च ॥
 शूलाद्धं कुटिकोपस्थमुपक्षिन्नतुल्यचम् ॥
 बलशोथितमांसाभिपरिच्छीयञ्च वर्ज्येत्” ॥
 शूलाच्छास्त्रानि शूलाक्षमिति च पाठः । कुटिकोपस्थं
 वक्रमेहनम् । उपक्षिन्नतुल्यचं । उपरि आर्द्रां तन्वी
 त्पयस्य । तं उदरिणम् ।
 “माश्वभङ्गाद्विद्वेषशोपातीसारपीडितम् ।
 विरिक्तं चाप्युदरिण्यं पृथ्वीमाद्यं वितर्ज्येत्” ॥
 विरिक्तमपि पृथ्वीमाद्यं पृथ्वीमाद्योदरं उदरिण्यं
 वितर्ज्येत् * ॥
 अघोदरस्य चिकित्सा ।
 “एरुदत्तेन दशमूलमिध्रं
 गोमूत्रयुक्तस्निग्धफारसो वा ।
 निहन्ति वातोदरशोथशूलान्
 क्षायः समूत्रो दशमूलजञ्च ॥
 कुष्ठं दन्ती यक्त्वारः पाठा लिलवधं वचा ।
 शृङ्गी घोष्याम्बुना पीता वातोदररुजापहा” ॥
 कुष्ठादिचूर्णम् * ॥
 “जगुस्य तुषामेकां जलाश्लोके विपाचयेत् ।
 चिकटु त्रिपत्रा दन्ती हिङ्गु सैन्धवचिचकम् ॥

देवदाह वचा कुष्ठं मधु शिशुः पुनर्नवा ।
 सौवर्षलं विडुङ्गानि दीप्यको गजपिप्यषी ॥
 एतेषां पलिकान् भागान् निहतः मटपलाणि च ॥
 पिप्पा कषाययौतेन तैलं ऋद्धमिना पचेत् ॥
 तत्पिबेत् घातकस्याय यथाभिलषामाचया ।
 निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः ॥
 मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तनम्लद्विगुदकमोन् ।
 पाश्र्वकुक्षिभवं शूलमामशूलमरेचिकम् ॥
 यद्गदक्षुलिकाग्राहान् श्रीहानं चाङ्गवेदनाम् ।
 मासमात्रेण गृह्यन्ति अश्रीतिर्वाता गदा” ॥
 इति रसोर्गतेसाम् * ॥
 “पिचोदरेषु बलिनं पूष्वमेव विरेचयेत् ।
 दुग्धं हलुवाध्यादौ शोधयेत् सौरवस्तिना ।
 संजातबलकायाभिः पुनः खिगं विरेचयेत् ॥
 पयसा च चिद्वल्लोहवृक्षस्य भूतेन च ॥
 पिप्यस्यादिगयोऽन्व्यं पाचितं प्राययेद्विधक् ।
 नरं पथ्यशुचं नित्यं कफोदरनिरुचयेत्” * ॥
 “नागरत्रिपत्राकल्केऽध्यमपरिरेपितैः ।
 पाचितं तैलमान्यस्य पिबेत् सर्व्वोदरापहम्” ॥
 इति नागरादितैलं छत्तञ्च * ॥
 “शालियष्टिकगोमूत्रयत्रनीवारभोजनम् ।
 निरुहो रेषं श्रुष्टं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
 आनूपमोदरं मांसं शार्कं पिष्टकृतं रितलाः ।
 यथाभक्ष्यं दिवास्त्रपानपानानि वर्ज्येत् ॥
 तथोपशययोष्यानि विदाहीनि गुरूणि च ।
 नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्येत् ॥
 उदराया मलाच्छालाद्बज्रशः शोधनं हितम् ।
 क्षीरैश्चैरुदत्तेन वा पिबेन्नृचेय वासुह्वत्” * ॥
 “वातोदरी पिबेत्तन्नं पिप्यलीलवद्यान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं खादु पिचोदरी पिबेत् ।
 यवानीहृत्पाजाजीव्याभयुक्तं कफोदरी ।
 सन्निपातोदरी युक्तं चिकटुक्षारसेत्यवैः ॥
 यवानी हृत्पाषा धान्यं त्रिपत्रा चोपकुक्षिका ।
 कारवी पिप्यलीमूलजगन्धा शरीरी वषा ॥
 शताङ्गा जीरको थोमं खर्गक्षीरी च चित्रकम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं सवगपञ्चकम् ॥
 विडुङ्गञ्च सम्रासाणि दन्त्या भागधयं भवेत् ।
 चिद्विष्टाश्ले द्विगुण्ये सातला स्यात्तुगुणा ॥
 एष भारायथो नास्ति चूर्णो रोगगथापहः ॥
 एनं प्राप्य निवर्त्तते रोगा विष्णुमिवासरतः ॥
 तक्तोदरैः पयो गुच्छिभिर्वाऽराम्बुना ।
 आनडवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
 दधिमखेन विडुबन्धे दाडिमाम्बुमिरांसे ।
 परिकर्त्तुं रुद्धासैख्याम्बुमिरजीवीके ।
 भगन्दरे पाखुरोगे कासे श्वासे गलद्रहे ।
 हृद्रोगे शृङ्गीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले क्वरे ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्कञ्चिमे विषे ॥
 यथाहं खिग्धकोथेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥
 उपकुक्षिका कारवी च रुहञ्जीरकः । यस्य मग-
 रैका नाम इति लोके । तस्य भागधयं यान्त्रं पुन-
 रक्तेः । खर्गक्षीरी चोक् इति लोके । विशाखा
 इन्द्रवाखी । सातला शीङ्खभेदः सातवेलेव

उद

प्रसिद्धा । परिकर्त्तो गुदे परिकर्त्तनवत् षोडा इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“सूक्ष्महीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीचिद्विचक्रसूर्यकल्केः ।
हृतं विषमं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसेन कर्षम् ।
पीतोऽगामम्भोऽनुपिनेद्विरेके
पथेभंसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः ।
नाराचमेनं जठरामयाना-
मर्त्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥
“वज्राखण्डा कर्षमात्रायाः कल्कं दधादिवेष्टितम् ।
निमित्तेद्धारिया निबुदुराधिश्रान्तये” ॥
वज्राखण्डं शूरणपत्रौ माखभेदः । वज्राखण्डे इति
श्लोके ॥ * ॥

“युनर्नवादारुनिप्रासावन्वा-
पटोत्तप्याः पित्तमर्द्ददाश्च ।
सनागरच्छिन्नसृष्टेति सर्वैः
कृत कषायो विधिना विधिज्ञैः ।
गोमूत्रयुक्तं गुग्गुलुना च युक्तं
पीतः प्रभाते नियतं नरागाम् ।
सर्वोद्गम्यथोदरपार्श्वशूल-
श्यासान्वितं पाण्डुरादं निहन्ति” ॥

युनर्नवादिक्वाथः । इत्युदराधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (“उदरं क्षिप्तं तु गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरघृतवर्गितचयग्रन्थः । अन्ये ग्रन्थस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेन्याविशेषवाच्यत्वेनिसदररो-
गशब्दे ज्ञातव्या)

उदरग्रन्थि, पु, (उदरस्य ग्रन्थिर्वि ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरत्राणं, ज्ञी, (उदरस्य त्राणं यस्मात् ।) उदरमन्व-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदरं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदरधि, पु, (उदच्छति उदर्यते वा । उत् + ऋ +
उद्यत्सिद्धिदिति गथिन् ।) समुद्रः । सूयः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाच, पि, (उदरीय तत्पूरयाय पिशाच
इव ।) सर्वोद्गम्यादकः । तत्पर्यायः । सर्वोद्गीनः ।
सर्वोद्गम्यदकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरभरिः, वि, (उदरं विभर्त्तति । उदर + भृ +
इन् + मुम् च । निपातसिद्धः) खोदरमाच-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुक्षिभरिः २ आत्मभरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरथाकि, पु, (उदरस्य थाधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गाखडे १६४ अथायः ।

“कृदनीयवचार्त्तन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदाखण्डनज्ञस्यन्ति उदरथाधयोऽखिणा” ॥

उदररोगः, पु, (उदरस्य रोगः ।) जठरथाधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ॥

(“सिद्धविद्याधारत्तौ वै कौशाये मन्द्नेपामे ।
वयमानं वपस्तीत्र साक्षाज्जर्मनिव स्थितम् ॥
आयुर्भेदेदिदां ओष्ठं मिथग्विद्याप्रवर्त्तकम् ।

उद

पुनर्वर्णम् शिवात्मनमभिधेयाऽप्रवीदचः ॥
भगवद्गुरोर्देवैर्दृष्टशक्ते ऋदिता नराः ।
शुक्लवक्त्राः कृष्णगर्त्राः श्वातोदरकृत्तयः ॥
प्रगुष्टाशिवलाहाराः सर्वचेष्टासनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाञ्जहतेऽरुननाथवत् ॥
तेषामायतनं मज्जा प्राणुपाह्वतिभेषान् ।
यथावत्कान्तुमिच्छामि गुरुणा सम्पगीरितम् ॥
सर्वभूतहितार्थैः शिष्यैर्गैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृषुमुपचक्रमे” ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
“अग्निदोषाश्मनुष्याणां रोगमङ्ग” इत्यगविधाः ।
मनश्चक्षुः प्रवर्त्तन्ते विशेषणोदराणि तु ॥
मन्दोद्गौ मन्निभुंक्तेरपाकादोषमन्त्रवः ।
प्राणान्मन्यपानान् सन्दूष्य मामान् बद्धोसरोत्तरान् ॥
त्वद्मासात्तरमागम्य कुक्षिमाध्यापयन् भृशम् ।
अनयत्युदरं तस्य हेतुं प्रथमं सलक्ष्यम्” ॥
सामान्यहेतवो यथा,—

“अत्युष्णलवणस्यारविदाह्लास्तरसाशनात् ।
निश्यासंसर्जनाद्वापिगद्वाशुचिभोजनात् ॥
ज्ञीहृष्टं गिहृष्टोऽपि कषेणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिण्णामप्रतीकाराद्दोषादेगविधारणात् ॥
खोतनां दुषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अप्रीवातप्रकृद्धोधादन्कम्पुतभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाया पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराखुपजयन्ते मन्दाधीना विशेषतः” ॥

प्रागुपं यथा,—
“क्षुष्माशः स्वादतिस्निग्धगुल्मं पचतेऽचिरात् ।
सुप्तं निदाह्यते सर्वे जीर्णोऽपि न वेत्ति च ॥
सहृते नासिर्साहृद्यमीधच्छोफस्य पादयोः ।
शश्वद्गलक्षयोऽत्युपेयि व्याधामे श्यासमच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरदावर्त्तजला च रूक् ।
वन्तिसन्धौ रगाध्वानं वर्द्धते पाश्चतेऽपि च ॥
आतन्वते च जठरमपि सत्वल्पभोजनात् ।
राजोजन्म वलीगण इति शिङ्गं भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तियथा,—
“रुद्धा खेदात्मवाहानि दोषाः खोतांसि सञ्चितः ।
प्राणोपानान् हि सन्दूष्य जनयन्त्युदरं ऋषाम्” ॥
सामान्यलक्षणां यथा,—

“कुक्षोराध्वानमाटोपः श्रोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः झल्लगखल्वं कार्ष्णोदरलक्षयम्” ॥
वातजस्य संनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“हृत्वात्यभोजनाथासवेगोदावर्त्तकषेयैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वन्द्विगुदमार्गः ।
हृत्वाभिं कफमुद्गुदं तेन रुद्धगतिरथा ।
आचिनेत्युदरं जन्तोस्वक्सासात्तरमाश्रितः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“कुक्षि-पाणि-पाद-रथगा-श्रययुदर-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिजासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्तक-
मर्द्-पर्वभेद-शुष्ककास-कार्ष्ण-दौर्बल्यारोचक-वि-
पाका व्यधोगुलवं वातवर्षमूत्रसङ्गः श्यावारकलवं
नखनयमवदनलसुभ्रवचक्षेसामपि चोदरं तन्म-
सितराजोशिरासन्ततमाहममाध्वानदृतिशब्दवद्

उद

ति । वायुशोद्धमधर्मिन्त्येव च सशूलशब्दश्चरत्ये-
तद्वातोदरं विद्यात्” ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कृदुष्णलवणात्युष्णातीक्ष्णान्मनापसेवैः ।
विदाहृष्टाश्वनाजोर्गन्धस्य पित्तं समाश्रितम् ॥
प्राणान्मनिकी रुद्धा मार्गानुष्मार्गोनाश्रितम् ।
निहृत्वामाश्रये वृद्धिं जनयत्युदरं तसः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“दाहज्वर-दृष्ट्या-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्य-
त्व र्दरेतज्जग्दिमत्वं गन्ध-नयन-वदन-लस्य-मूत्र-वर्ष-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्ब-
राजीशिरावनङ्कं दद्यात् दूषयते धूपयते रूपायते
सिद्यते क्षिद्यते मृदुस्यस्त्रं क्षिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात्” ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अध्याशमदिवाक्षप्रक्ष्वाहतिस्निग्धपित्तक्षैः ।
दग्निदुग्धोदकानुपमासैश्चात्युपसेवितैः ॥
कृद्देन श्लेष्मणा खोतः स्वाहृतेखाहतेऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुक्ष्यादुदरं वद्विरन्तगः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“गौनवारोचकाविपाकावर्षमर्द्-सुप्ति-पाणि-पाद-
नुष्कोरुषोपोत्तेश्च-निद्रा-श्यास-कासाः शुक्लत्वच-
नख-नयन-वदन-त्वर्दु-मूत्रवर्षसामपि चोदरं शुक्ल-
राजोशिरासन्तत् गुरुक्षिप्तितस्यिरं कठिनश्च
भवत्येतत् श्लेधोदरं विद्यात्” ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
“दुर्बलाश्रयस्थामविरोधिगुरुभोजनात् ।
खोदतेऽपि रजोरोम-विषमश्रास्त्रिष्यखादिभिः ॥
विशेषे मन्द्देवातायाः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः ।
प्रनेः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं ऋषाम्” ॥

अस्य रूपाणि ।
“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि शिङ्गानुपलक्ष्यन्ते
रगांश्च नखादिघूर्दरमपि नागवर्षराजोशिरा-
सन्तत् भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्” ॥
यस्तत्तज्ञीहृससुद्गवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—

“असितस्यातिसङ्कोभाद्यथानयानामिच्छेष्टितैः ।
अतिस्यवायमारध्ववनमनयाधिकषेयैः ॥
वामपार्श्वस्थितः श्लेष्माहृतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोषितं वा रसादिष्वेव विरुद्धन्तं विवर्द्धयेत्” ॥
इति तस्य श्लेष्माहृत्तनोऽखिषेवादौ वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपकष्यते सधोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमन्वर्धयित्वाणश्च परिद्विपद्मदरमनि-
निवर्त्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—
“दौर्बल्यारोचकाविपाकावर्षोमूत्रघृत्तमर्षिपा-
साङ्गमर्द्-हृद्-मूर्च्छाकुसाद-कास-श्यास-मृदुज्व-
रानाहृदिनाशकाश्रास्यवैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्पि चोदरमखण्डयति विषयं वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमद्भवत्येव वद्वदपिद्विष-
पार्श्वेषु कुक्ष्यात्सुहृतेषु तिष्ठौषधलाचस्य श्लेष्मठ-
रदावबोध इत्येतत् यद्वात्तज्ञीहोदरं विद्यात्” ॥

उद

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्षया,
“पक्ष्वालोः सहजिन भुक्तैर्भजायने गुदे ।
उदावसैत्तथाशोभिरान्त्वसमूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मागंस्रोधाद्बाल्मिं कुपितोऽभिजः ।
वर्षापिचकफान् रद्धा अनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्या-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोभोरसाद-कास-
श्वस-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्षामूत्र-सङ्गा-
भ्रान्त-च्छेदि-क्षवधु-शिरोहृन्नाभि-गुदशूलान्यपि
चोदरं मूढवान्तं स्थिरमरुतं नीलाजिशिरावनजं
सराजिक्तं वा प्रायो नाभ्यपरि गोष्ठ्युदरभिन-
वर्तत इत्येतच्च बद्धगुदोदरं विद्यात्” ॥

द्विदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्षया,

“शर्करा-दहकाष्ठास्थि-कण्ठकौरमसंयुतैः ।
मिथेवालन्तं यदा भुक्तैर्जन्मयाद्यशनेन वा ।
इयात् पाकरसक्तेश्चिद्विद्वद्भ्यः प्रखवद्वर्हः ।
पूरयन् गुदमन्त्रश्च अनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभाः प्रायोऽभिनवचंमानसुदको-
दरस्य च यथावन्नक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिन-कुण्ठप-
गन्धामवर्षं उपवेशते हिक्का-श्वस-कास-दृष्या-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्येतत्
द्विदोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्षया,—

“क्षेधपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीयस्यातिक्षयस्य वा ।
अत्यन्तुपानासृष्टेऽप्यौ मासतः क्षोभि संस्थितः ॥
खोतःसु रद्धमागैश्च कफशोदकमुच्छ्रितः ।
वर्द्धयेतां तदेवान्मु खस्थानादुराराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्गापिपासा-गुदस्त्राव-शूल-
श्वस-कास-दौर्बल्याद्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरासन्तवसुक्तपूर्णादृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

यथा साध्यासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—

“तत्राचिरोत्पन्नमसुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
मायश्चिक्लिष्टेदुपेक्षिताना ह्येषां दोषाः स्वस्थान-
दप्रसत्ता अपरिपाकाद्भवतीभूताः सन्धीन् खोतांसि
श्रोपक्षोदयन् खेदश्च बाह्येषु खोतःसु प्रतिहत-
गतिर्लक्ष्यैववतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्यायति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुर्वस्तिमितमा-
कोधितमशब्दं ऋदुस्यशंसपगतराजीकमाक्रान्तं
नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ।

तस्य रूपाणि कुष्ठिरतिमात्रदृष्टिः शिरान्तर्धा-
गमनमुदकपूर्वैदृतिमसन्धोभस्यश्रवणं ।

तत्रादुरसुपद्रवाः स्पृष्टानि कर्द्दवतीसार-तमक-
दृष्या-श्वस-कास-हिक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलरश्चि-
खरभेद-मूत्रसङ्गादथरूपाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति । भवति चात्र,—

“वातात्पिपात्ता कफात् स्रीहः सन्निपातासोदकत्वात् ।
परस्परं कञ्जतरमुदरं भिषगदिशेत् ॥
पक्षाद्बद्धगुदकर्द्दं सर्वं जातोदकमथा ।

उद

प्रायो भवत्वभावाय किंनान्तोदरं दृष्याम्” ॥
“अथ यः सर्वमस्मीत्यः श्वसो हिक्कारश्चि सट्ट ।
मूर्च्छाच्छर्दितिसारश्च निश्च्युदरिणं नरम्” ॥

जललक्षणमाह ।

“अशुभमरुणाभासं सशब्दं नातिमारिकम् ।
तदा गडगुडायातं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विच्छेद्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणयति ॥
हृन्नाभिवक्ष्यकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूत्रेऽप्ये संहृते दोषे लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमिथेतेनिर्दिष्टविद्याय तत्ततः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,

“उपक्रामेद्विषगदोषवलकानविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूज्यं खेहैरुपाचरेत् ॥

स्निग्धाय खेदिताङ्गाय दद्यात् खेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिष्कानं वेष्टयेद्वासोदरम् ॥

तथास्थानवकाशत्वादायुगोपापयेत् पुनः ।
दोषातिमात्रोपचयात् खोतसा सन्निरोधनात् ॥

सर्वमन्तुदराख्येवं अतो निर्व्यं विप्रोधयेत् ।
शुद्धं संख्ये च क्षीरं बलाथं पाययेत्तु तम् ॥

प्रागुक्तेशान्नवर्षेण बले लब्धे क्रमात् पयः ।
युधैरसर्वा मन्दास्त्रलवणैः रोधितानलम् ॥

सौदावर्षं पुनः क्षिप्रं क्षिन्नमास्यापयेन्नरम् ।
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यास्त्रिपार्श्वेऽष्टनिकास्थिषु ।

दीपान्निस्रज्विपुत्वं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तं श्यामिरूहो दाशमूत्रिकः ।

वातघ्नान्प्रद्वैतैरखिलतैरानुवासनः ॥
अविरचेत्यन्तु यं विद्याद्दुर्बलं स्थविरं शिग्रयम् ।

सुकुमारं प्रकृत्यात्यदोषं वाधोत्पन्नानिलम् ॥
तं भिषक् शनैः सार्पिर्षमसारसौदनैः ।

वस्त्रभङ्गानुवासश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ॥

दुर्बलन्धनुवास्यादौ प्रोधयेत् क्षीरवन्तिना ।
सञ्जातबलकाभाभिं पुनः क्षिप्रं विरेचयेत् ॥

पयसा सन्निच्छल्लक्ष्णेनोष्वकप्रदतेन वा ॥
प्रातलाजायमाथाभ्या षट्तेनारम्भधेन वा ।

सकफे वा समुत्रेण सवाते तित्तसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्म्मविरचनम् ॥

क्रमेण भ्रुवमातिष्ठन् युक्तं पित्तोदरं जयेत् ॥
क्षिप्रं क्षिन्नं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ॥

संस्वर्णयेत् कटुद्वारयुक्तैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च दूर्वायस्कृतिभित्तथा ।

सदा रत्नैल्लेपानैश्च समयेत् कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वो यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ॥

शोपद्रवन्तु निर्दुतं पत्वाख्येयं विजातवा ॥
उदावसंशानाद्देहिद्वैहमोहहृत्वाध्वरैः ।

गौरस्वारश्चिकाठिन्येक्षणिलादीन् यथाक्रमम् ॥
शिफः क्षीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्त्यैः ॥

चिकित्सां संप्रज्ज्वति यथादोषं यथावलम् ॥
केहं खेदं विरेकश्च निरूहमनुवासनम् ।

समीप्य कारयेद्वाहौ वाने वा अध्येक्षिराम् ॥
षट्पवं वा पिबेत्सर्पिः पिप्यलीक्षी प्रयोगयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणान्धया ॥
रोहितकलतान्तु कार्द्वैका सामभया जने ।
मूत्रे वा षट्मेतव सप्रराचस्थितं पिबेत् ॥

कामलागुल्फमेहाशःक्षीहसर्वोदरक्षिमीन् ।
तद्व्याज्याङ्गलरसैर्जायं स्वाचाच भोजनम् ॥

अपिकर्म्म च कुर्वीत मिश्रयवातकफोल्ग्ये ॥
पेचिके जीवनीयानि सर्पीं हि क्षीरवल्ग्यः ॥

रक्तावसेकाः संशुद्धिः क्षीरपानश्च शस्यते ।
यूषेमासारसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥

लघुन्मदानि संख्ये भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
स्निग्धाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णोषधान्वितम् ॥

सतेलबवयं दद्यात्किरूहं सानुवासनम् ॥
परिच्छेदीनि चादानि तीक्ष्णश्चैव विरेचनम् ॥

उदावसंहरं कर्म्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
द्विदोदरमते खेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥

जातं जातं जलं स्वाथमेवं तत्प्रातयेद्विषक्” ॥
अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्याकासज्वरान्तनु क्षीयमासाभिमोजनम् ।
वर्णयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलेन्द्रियम्” ॥

“अधोभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंश्रततं मतम् ॥

तस्मान्निदोषशमनो क्रिया सव्युक्तकारयेत्” ॥
पथ्यनियमो यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वर्द्धिमन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्गोष्यानि योष्यानि दीपनानि शबूवि च ॥

रक्तशालीन् यवान् सुङ्गान् आङ्गलांश्च अगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुश्रीधुस्तथा सुराम् ॥

यवागमोदनं वापि युषैरद्यादसैरपि ।
मन्दास्त्रेहकटुभिर्बुधं मूषोपसाधितैः” ॥

अपथ्यानि यथा ।
“औदकानुपचं मासं शकं पिष्टकृतं तिलान् ।

श्यायाम्बाध्दिवाक्षरं यानयानश्च वर्णयेत् ॥
तथोष्यलवणास्त्रानि विदाहोनि गुरुणि च ।

नाद्याद्वानि जठरी तोयपानश्च वर्णयेत्” ॥
वातजादिभेदेन तत्रपाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्सर्पिः पिप्यलीलवणांश्वितम् ॥
शर्करामधुकूपेयं स्वाद् पित्तोदरी पिबेत् ॥

यमानोसन्ध्यावाजाजीव्ययुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्धनुयुतं तत्रं व्यक्ताक्षं नातिपेखवम् ॥

मधुतैलवचाशुग्रीशताङ्गाकुष्ठसैवैः ।
युक्तं क्षीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥

बद्धोदरी तु हृषुपायवाय्वजाजीसैवैः ।
पिबेच्छिदोदरी तत्रं पिप्यलीक्षीद्रसंयुतम् ॥

“देवदारुपलाशाकं हस्तिपिप्यलीशिशुक्रैः ।
साम्बग्नैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥

पलाशं कचुपुं राक्षा तदत्यह्वावसेचयेत् ॥
मूत्राण्यष्टादुरदरिणं सेके पाने च योजयेत् ॥

रूक्षाद्या बद्धवातानां तथा संप्रोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पीं हि जठरान्नि वक्षते ॥

पिप्यलीपिप्यलीमूलचयश्चित्रकनागद्वैः ।
सदा रैरुदरपिबेत्सर्पिः सर्पिषः पचैत् ॥

पक्षोर्द्धिपक्षमूलस्य तुजादस्य रसेन च ॥

उद

दधिमहालकोपेतं तस्मिन् अरुणपदम् ।
 श्वयं वातविह्वलं गुह्यार्थात् च नाशयेत् ॥
 इति पञ्चमोऽष्टमः ॥ * ॥
 “चतुर्गुणो जले मूत्रे द्विगुणो चित्रकायले ।
 कल्को सिद्धं हृतपस्यं सत्कारं जठरी पिबेत् ॥
 इति चित्रकष्टतम् ॥
 “पटोलमभरजनीविडङ्गत्रिफलात्तमम् ।
 काम्बिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चैति चूर्णयेत् ॥
 बडाद्यान् काधिकानन्यास्तीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 छत्वा चूर्णमवोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
 विरिक्तो मृदु सुद्धीत भोजनं जाङ्गलैः वसैः ।
 मयुं मेधाश्च पीत्वा च सद्योर्ध्वं वडहं पयः ॥
 प्रदत्तं पिबेत्तत्तदुर्ध्वं पिबेदेव पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतन्मूत्रं ज्ञातोदकान्यपि ।
 कामलां पायुदुरोगश्च श्वयथश्चापकर्षति ॥
 इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
 “नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ ज्वग्यानि च ।
 चित्रकश्च पिबेत्तदुर्ध्वं सर्पिषोदरगुह्यनुत् ॥
 इति नीलिनीनाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
 “भावितानां गवा मूत्रे षष्ठिकानान्तु तगुलैः ।
 यवागं पयसा सिद्धं प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
 पिबेद्विद्वारसञ्चानु जठराया निवृत्तये ।
 खं खं स्थानं व्रजन्येषां तथा पित्तकषागिषाः ॥
 क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशान्धयेत् ।
 ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान् द्यपतीन् गुरुन् ॥
 क्षुद्राया भिषक् कर्म विदध्यात्संश्रयं भ्रुवन् ।
 क्षत्रियाणां भ्रुवो मृत्युः क्रियाया संप्रयो भवेत् ॥
 यवमाख्यय तखेदमनुघातः प्रयोजयेत् ।
 पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विरुजेद्वि पले विषम् ।
 तेनास्य दोषबंधातः स्थिरो सौनो विमार्गः ॥
 विषेण्य प्रमाथित्वादास्यभिन्नः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषन्तं श्रीताम्बुपरिषेचितम् ॥
 पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथास्तम्बम् ।
 चित्रमग्नूकपर्याशं प्राकं सयववास्तकम् ।
 भक्षयेत्काष्ठप्राकं वा खरसोदकधापितम् ॥
 निरस्त्रजवयस्त्रेहं क्षिप्रं क्षिप्रमग्नूकम् ॥
 मासमेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत् ॥
 “इदन्तु ग्रन्थहर्तुणां कर्म स्यादृष्टकर्मणां ।
 मात्रागुह्येन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
 विपाशान्मन्तः पश्चाद्दोष्यं बद्धं चतान्तयोः ।
 सर्पिषाम्भ्रज्य क्षेप्रादीन्वमृद्व्य विमोक्षयेत् ॥
 मूर्च्छागतं यच्च संमुद्रमन्त्रं यच्च विमोक्षयेत् ।
 क्षिप्रान्मन्त्रस्य तु ख्युद्धैर्दशयित्वा पिपीलिकैः ॥
 बज्रशः संश्रुतौतानि मत्वा क्लिप्त्वा पिपीलिकान् ।
 प्रतियोगैः प्रवेष्टान्त्रं वष्टिः सीथेद्वयन्ततः ।
 तथा जानोदकं सर्वसुदरं व्यधयेद्विषक् ॥
 वामपार्श्वे त्वधो नभिसीर्द्धौ दत्त्वा च गालयेत् ।
 निःश्वस्य च विमृज्यैतदेष्टयेद्यासोदरम् ॥
 तथा वस्त्रिविरेकाद्यैस्त्रिंशं सर्वंश्च वेष्टयेत् ।
 निःश्वस्ते सङ्कितः पेयाम्बुहसवया पिबेत् ॥
 श्वतः परश्च ब्रह्मासान् क्षीरचर्त्तमिवेन्नरः ।

उद

नीनु मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षीरानि भोजयेत् ॥
 प्रहामाकाक्षीरदुग्धं वा क्षीरेण सद्यभोजनः ।
 नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्रातं जशोदरम् ॥
 प्रयोगायाश्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 दोषानुबन्धरक्षार्थं नवस्त्रेयार्थमेव च ॥
 प्रयोगापचितताङ्गानां हितं क्षुद्रिकां पयः ।
 सर्वधातुक्षयासांनानां देवानाममृतं यथा ॥
 इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।
 “धन्वन्तरिधर्मभृतां वरिष्ठो
 राजधिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
 ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपमं
 शिष्यं शुभं संश्रुतमन्वशास्तः ॥
 पृथक्समस्मैरपि चेहृ दीर्घैः
 श्रीहोदरं बज्रगुदं तथैव ।
 श्यागन्तुं क्षमममृदमश्च
 दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥
 सुदुग्धलाभैररिहताश्नस्य
 संयुक्तपूतन्ननिषेधयाहा ।
 खेहृदिमिष्याचरणाश्च जन्तो-
 र्द्वेदिं गताः कोटमभिप्रपन्नाः ॥
 गुह्याह्मतिव्यञ्जितलक्षणाणि
 कुर्वन्ति घोराख्यदराणि दोषाः ।
 कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसरो
 निःसह्य दुष्टोऽपि क्षेपेनगुणः ॥
 त्वचः समुद्रश्च शूनैः समन्ता-
 द्विर्दमानी जठरं करोति ॥ * ॥
 अस्य पूर्वरूपं यथा,—
 “तत्पूर्वरूपं बलवर्षाकाङ्गा-
 बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
 जीर्णपरिष्कारविदाहवयो
 वस्तौ रजः पादगतश्च शोफः” ॥
 वातजादिभेदेन लक्षणाणि यथा,—
 “संश्रुत्वा पार्श्वोदरच्छन्नाभो-
 र्द्वेदिं तं कृष्णशिरावगम् ॥
 समुत्तमानाश्च वदुद्राशब्दम्
 सतोदमेदं पवनात्कनत् ॥ १ ॥
 यच्चोषट्क्याञ्ज्वरदाहयुक्तं
 पीतं शिरा यच्च भवन्ति पीताः ।
 पीताक्षिविष्णुश्चनखानस्य
 पित्तोत्तरं तत्क्षिरामिष्टदि ॥ २ ॥
 यक्ष्मीतलं युक्तशिरावगदं
 स्रष्टुं शिरः शुक्लखानस्य ।
 क्षिग्धं मश्चक्षेपयुतं ससादं
 कपोदरं तच्च क्षिरामिष्टदि ॥ ३ ॥
 विदाह्यभिद्यन्दिरेतस्य जन्तोः
 प्रदुष्टमवर्धमहृत्काम्बुचः ॥
 क्षीहामिष्टदिं सततं करोति
 श्रीहोदरन्तु प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 वामे च पार्श्वे परिदृष्टिमिति
 विश्रेष्ठतः सीदति चातुरोऽत्र ॥
 मन्दन्वराभिः कफपित्तजिह्वै-
 रपद्रुतः क्षीयन्तोऽतिपायुः ॥

उद

सत्येतरस्मिन् यद्वति प्रदुष्टे
 क्षेयं यद्वदाख्यदरं तदेव ॥ १० ॥
 दूष्युदरं बज्रगुदोदरं परिखाद्युदरं दकोदरश्चेति
 चतुर्गुणसुदराणां सुश्रुतीयं लक्षणादिर्न यत् भाव-
 प्रकाशे संश्रुतौतं तन्नावधान्विधम् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा ।
 “स्युदरदराणि पूर्वंसुदृष्टानि तेष्वसाध्यं बज्रगुदं
 परिखादिं चावशिष्टानि क्लृप्त्वाश्यानि सर्वाण्येव
 च प्रयाख्यायोपक्रमेत । तेष्वस्यसुतुर्ग्यां भेषज-
 साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव श्लक्ष्णास्थानि
 वर्ज्यन्तिव्यामि वा ॥
 उदरी तु गुर्वभिव्यन्दिरुद्विदाहिक्षिग्धपिशित-
 परिषेकावगाहान् परिहरेत् ॥ श्राक्वियच्छिक्वय-
 गोधूमशोवारान्निवमन्नीयात् ॥
 तत्र वातोदरिण्यं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
 खेहृद्विषा तिल्यकविपक्षेणानुकोष्य शिवापक्षतैश्च
 प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेक्षाप्येदनुवासेयश्च
 श्राक्वयेन चोपगाहयेदुदरम् । भोजयेत्सैनं विदा-
 रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभोक्ष्यं
 क्षेदेयेत् ॥ * ॥
 पित्तोदरिण्यन्तु मधुरगणविपक्षेण सर्पिषा खेहृ-
 द्विषा श्यानाक्षिफलादिद्विपक्षेणानुकोष्य शर्करा-
 रामधुष्टतप्रगाढेन न्योषाधादिकषायेक्षाप्येद-
 नुवासेयश्च पायसेनोपगाहयेदुदरं भोजयेत्सैनं
 विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ श्लेष्मोदरिण्यं
 पिप्ल्यादिकषायेसिद्धेन सर्पिषोपक्षेण खेहृद्वि-
 रविपक्षेणानुकोष्य त्रिकटुकसुन्दरारतैश्चप्रगाढेन
 सुष्कादिकषायेक्षाप्येदनुवासेयश्च श्राजातसो-
 धातकीक्षिग्वसर्पेणसुश्रुतकवीरुक्लेक्षोपगाहयेदु-
 दरं भोजयेत्सैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुशत्यसूषेण
 पायसेन वा क्षेदयेत्सामोक्ष्यम् ॥ * ॥
 दूष्योदरिण्यन्तु प्रयाख्याय स्रक्ष्णाशङ्किनीखरस-
 सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्नासमर्द्धं मांसं वा
 महाहृत्क्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठुन्
 मद्येनाश्वमारकगुह्याकाकादनीमूलककलं पाययेत् ।
 इक्षुकायानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् ।
 वल्लीफलाणि वा मूत्रघ्नं कन्दर्गं वा विषमासेयेत्
 तेनागदो भवत्यन्वां वा भावमापद्यते ॥ * ॥
 भवति चात्र,—
 “क्षुपितानिभ्रमूलत्वात् सक्षयित्वाभ्रस्य च ।
 सर्वोदरेषु शंसति बज्रश्लक्षुतुकोममन् ॥
 ज्योतिष्कषणतेन वा क्षीरेण सन्धिकाक्षिग्धमिधं
 पिबेत् ॥ गुडक्षितीया वा क्षीरितर्षीं मक्षयेत् ॥
 खुहृद्विरेकामितानां वा पिप्लवीणां स्रष्टुं का-
 लेन पथ्याख्याचूर्णं वा खेहृभावितासुत्वारिचं
 पक्वा दापयेत् ॥
 “क्षीहोदरिण्यः क्षिग्धसिन्धस्य दग्धा शुक्लवतो वाम-
 नाहौ कुप्यारभ्यन्तरतः शिरां विष्येदिमर्दयेत्
 पाणिना क्षीहान् शधिरस्यन्दनापं ततः संसुद्धेहं
 समुद्रशक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् द्विगुणोवर्षि-
 काक्षारिण्यं श्वतेन पक्षाशक्षारिण्यं वा यवधारम् ।
 परिजातकेक्षारकापामार्गक्षारं वा तैश्चसंश्रुम् ॥

उद

प्रोभाङ्गनकपायं वा पिपलीसैन्वचिचकयुक्तम् ।
पूतकिकञ्जदार वास्त्रसुतं विङ्गलवग-पिपली-
प्रगाण्म् * ॥

पिपलीतेपिपलीमूलचिचकपङ्कजैरेववदारसैन्व-
दानं पाषिकाभागा एतप्रस्थं तत्तस्य क्षीरं
सदैकथं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
क्षीहृदिपङ्कगुल्मोदरोदावत्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
कास-श्वस-प्रतिश्यायोद्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निं हिरुवादिक्तं चूर्णमुपयुञ्जीत यद्गदा-
ख्येद्योष्ये यव क्रियाविभागः विश्लेषतु दक्षिण
वाहौ शिराव्यध * ॥

“भयिजनं सङ्गत्या वामाङ्गुलसमीरिताम् ।
दक्षेतिरारं प्ररेयास्य जीजो वैद्यः प्रशान्तये” * ॥

बद्धयुदे परिखाविधि च खिगपखिगस्यभक्त-
स्यभो भोभेर्मातसुतनुकुलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धयुदस्यान्वप्रतिरोधकरमभ्रानं
बाधं वा प्रोक्ष्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मभ्यज्यान्मन्त्रि यथास्थानं स्थापयित्वा वाञ्छुत्रय-
मुदरस्य औथेत् । परिखाविष्ययेमेव शश्व-
मुद्धृत्याम्लखायान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कालापिपीलिकाभिर्दशयेत् दष्टे च तासा काया-
नयहरेत् न शिरासि ततः पूर्ववत् सोथेत्
सन्धानश्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकिमन्त्रया
च क्त्राङ्गमदवाग्लिय बन्धेनोपचरेत्ततोनिवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेत्तैर् तिलप्रोक्ष्यं
सर्पिप्रोक्ष्यं वा पयोदृष्टिमिति * ॥ उदकोदरि-
यस्य वातहरतैलाभक्तस्योष्णोदकखिगस्य स्थित-
स्थितिः सुपरिगृहीतैलाक्कात्वात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्मातसुतनुकुलमपहाय रोमराज्या श्रीहि-
मुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणवगगाणं विधेत् । तत्र तपा-
दीनामन्वतमस्य नाडीद्विहारा पल्लगात्रीं वा संयो-
ज्यादोषोदकमवशिष्टेत्ततो नाडीमपहृत्य तैल-
सद्योनाभ्यज्य त्रयबन्धेनोपचरेन्नचैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्व्वे दोषोदकमपहरेत् सक्षसा ह्यपहृते दृश्या-
ज्वराङ्गमर्द्दातीसारश्वासपाददाह्वा उत्पत्येरन् ध्या-
युर्थेते वा भ्रशनरमुदरमसञ्जातप्राणस्य तस्मा-
त्तुतीयचतुर्थपक्षमथष्टाष्टमदशमनादशषोडशरा-
पायामन्वतममन्तरीक्ष्य दोषोदकमन्त्यात्यमव-
सिञ्चेत् । निःसुते निःसुते च दोषे गाण्डतरमावि-
ककाश्रेषचर्मन्नामन्वतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाध्यायति वायुः सप्रासांश्च पयसा भोजये-
ज्याङ्गुलरसेन वा तत्र चीन् मासान् सर्व्वोदकेन
पयसा फलाङ्गेन जाङ्गुलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मन्नं सधर्त्तं वा सेवेतैर् संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,
आस्थापने चं वरिचने च
पाने तथाहारविधिक्रियाश्च ।
सर्व्वोदरिभ्यः कुश्रलैः प्रयोक्तुं
क्षीरं श्रुतं जाङ्गुलगे रसे वा” ॥

इति सुश्रुते भिक्तिमितस्थाने उदराधिकारः ॥
औषधान्याह ॥

उद

“सुद्वृत्तं द्विधा गन्धं मृताकार्याःशिलाजतु ।
रससाग्नेन दास्यं रसस्य द्विगुणं विधम् ॥
त्रिकटुचिचकाकोकोनिगुण्डोमूषलीरजः ॥
अजमोदाविधाश्रेण प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकायैर्मावनाश्वेकविप्रतिम् ॥
भङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौत्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिका वा दिवा निशि ।
स्रग्भोत्तरं निहन्त्यासु नाभं वैश्वानरी वटी ॥
देवदारुवङ्किमुलककलं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥

इति वैश्वानरी वटी * ॥
“पिपली मरिचं सान्भ-काङ्गनीचूर्णसंयुतम् ।
खुट्टीक्षीरे दिन मयं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्क खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्व्वेषां दध्यंश्च स्तम्भने हितम् ।
दिनान्ने च प्रदातव्यमन्वदा मुद्गयुषकम्” ॥
इति जलोदरीरसः * ॥

“पारदं सुक्षितुत्यञ्च जैपालं पिपलीसमम् ।
षारंरभधफलान्मज्जां वक्षीदुग्धेन मर्दयेत् ॥
माधमात्र वटीं खादेत् क्षीया हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाम्लरसस्वानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः * ॥

“दिकर्षं लोहचूर्णस्य चाभश्चापि पलाङ्ककम् ।
कर्षं सुद्वं मृतं तान्कं लिम्बाकाडुञ्जिलचा पलम् ॥
मृगाजिगपलं भस्म सर्व्वमेकञ्च कारयेत् ।
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विधम् ॥
यज्ञवृद्धीक्षीदरहरं कामलाञ्च हृषीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हृष्याङ्गुलवर्णाभिकारकम् ।
यद्गदरि त्विरं लौहं वातगुत्वाविनाशनम्” ॥
इति यद्गदरि लौहम् * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥
प्रथ्यानि यथा,—
“विरिचनं लघुमन्दस्वस्मवाः
कुलत्थमुद्गराख्यशालयो यवाः ।
मृगाहिजाजाङ्गुलसंज्ञायाम्बिताः
पेयाः सुरामात्त्रिकसोषुमाधवाः ॥
तक्ररसोनोवस्तुतैलमात्रकम्
शालिञ्च शकं कुलकं कठिलकम् ।
पुनर्नवा प्रियफलं हरितकी
ताम्बूलमेलायवशुकमायसम् ॥
अजा-गवोद्गी-महिषी-पयोजं
लघुनि तिक्तानि च दीपनाम्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमधिकर्मता
विषप्रयोगोऽनुयुता यथायथम्” * ॥
अपथ्यानि यथा ॥

“सक्नेहनं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।
हृदियानं दिवान्नाद्या व्यायामः पिष्टवैकृतम् ॥
भौदकानूपमासानि पञ्चशक्तास्तिक्तानि च ।
उष्यानि च विदाहृनि श्ववायान्प्रशानि च ।
शिव्नीधान्यं विषदाहं दुष्टनीरं गुरुष्वि च ।
महेन्द्रगिरिजातानां सरिता सखिजानि च ॥

उद

विष्टभीनि विशेषात् खेरं किंससमुद्भवे ।
वर्ज्येदुदरव्याधौ वैधो रत्तन्निकं यथा” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः * ॥

उदरामयः, ए, (उदरस्य आमयः) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगम्यः २ अतिसारः ३ । इति
चिकित्साशेषः ॥ (अस्योपशमकक्षयं चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योच्चारादिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दोषाभेर्लघुकोष्ठस्य गाम्नास्योदरामयः” ॥)

उदरावर्त्तः, ए, (उदरे आवर्त्त इव) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप्) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये । उहृदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणी विदीर्णीत्कुक्षपादकाम् ।
धात्रा वैकृष्णनिष्ठागवैदर्गो दधिंतामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विशतरङ्गे ॥

उदरिणः, चि, (गमिष्यतिमुदरमस्य । उदर +
तुन्द्रादिभ्यः इलञ्चेति इलच्) उहृदुदरयुक्तः ।
सुडिधा इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिखिलः २
उहृत्कादिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिकः ५ तुन्दिः ६
उदगी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] चि, (स्यात्प्रथितमुदरमस्य । उदर +
इनि) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
गस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्स्वित्स्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्व्वेभिर्गन्धिस्त्वविदाहृच्छिग्धपि-
प्रितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषट्ठि-
कयवगोधूमनीवारान्निव्यमन्नीयात्” ॥)

उदकं, ए, (उत् + ऋच् + घञ्) उत्तरकाशोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्काणः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्थकामौ यो स्यातां धर्मवर्ज्ज्वली ।
धर्मज्ञःप्रायस्खोदकं शोकविक्रान्तेनैव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ।
“उदकंस्त्व कल्याण्य । तुष्टो देवगन्धरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवोत्सवो ॥ १ । १२२ । २६ ॥
मदनकण्ठकम् । इति मेदिनी । मयना गाढेर
कांटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] चि, (उद्वृतं अरिः प्रभा यस्मात्) ।
उत्थमः । इति मेदिनी । (यथा रघो १५।७६ ।
“अत्रेवोदरिर्भं सूर्य्यं रामं सुनिषासितः” ॥
“प्रदक्षिणप्रक्रमण्यात् ह्यप्रानो
वदरिष्यस्तन्मिथुनं चकाश्रे” ।
इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमार ३ । ७१ ।
“सुरमुदरिः सक्षसा हतोया-
दृष्ट्याः कृष्णानुः किञ्च सम्प्रपात” ॥)

उदरिः, [स], ए, (उद्वृत्तं अरिं कर्षियंस्) अग्निः ।
इति मेदिनी ।
“प्रक्षिप्योदरिभ्यं कले शेरते तज्जिमासुतम्” ॥
इति माघे २।४२ ॥ हरिः) शिष्यः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरः, ए, (उदरं इति पीडयतीति । उत् + षड् + षच् ।
गोवि शेषः) । तस्य लक्षणम् । यथा, विदाने ॥

उदा

“वरटोदसंस्थानः शोथः संजायते वह्निः ।
सकण्डुत्तोदवज्जलः क्वर्द्धिज्वरविदाहवान् ॥
उदर्द्धमिति तं विद्याच्छेतिपित्तमघाघारे ।
वाताधिकं श्रौतपित्तमुदरैश्च कफाधिकम्” ॥
(अस्य चिकित्सा यथा,
“अभङ्गः कटुतेजो नैकस्त्रोद्यान्मुभित्ततः ।
उदरं वमनं क्राथं पटोलाखिलवारिणा” ॥
“सगुडं दीपकं यस्तु खादेत् पथ्यामधुशुकरः ।
तस्य नश्यति क्वाप्ताहादुदरं सर्वदेहवः” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ॥)
उदलावयविकः, त्रि, (उदलवयवेन लवणाम्भसा सिद्धः ।
उदलवयव + उक्त्) लवणोदकसंसिद्धव्यञ्जनानादिः ।
इति ह्यल्लायुधः ॥
उदवसितं, स्त्री, (उदूर्द्धमवसीद्यते स्म । यो अन्त-
कर्मणि षिञ् बन्धने वा । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्वम् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥
उदश्रित, त्रि, (उदक्लेन श्रयति वज्जते इति । उद +
श्रि + क्तिप् + वृक्त्) अर्द्धजलशुक्लघोलम् । इत्य-
मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
दाहदृष्ट्यामुखशोभनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“अर्द्धोदकमुदश्रित्क्षीव” ॥
“उदश्रित्क्षीवणं बन्धं अमन्नं परमं मतम्” ॥
इति ह्यारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)
उदात्तं, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्वागादि-
सम्भ्रम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५ काण्डे ।)
“उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्” ।
नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
“अतिक्रान्तः क्षमावान् अतिक्रान्तिरोगो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगृह्णानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)
उदात्तः, पु, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
कात्यायनश्रारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
“लोकान्तिप्रथमस्यत्तिसर्वानोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रकृतस्याङ्गं महत्वा चरितं भवेत्” ॥)
उदानः, पु, (उदूर्द्धेन आनिति अनेन । उत् + आङ् +
अन् + घञ् ।) कण्डूस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
कर्म अर्द्धमयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
“उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरेकसन्निधु ।
कर्मस्य देशेऽज्ञयनोत्क्रमण्यदि प्रकीर्तितम्” ॥)
“अर्द्धमनवान् कण्डूस्थानैवोत्क्रमण्यवायुः” ।
इति वेदान्तः ॥ (तथा शोक्तम् ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्डूदेधो स्यात् स्थानः सर्वेशरीरगः” ॥
“उदानो नाम यस्तुर्द्धसुपैति पवनोत्तमः” ।
इति महाभारते वनपर्वणि ॥
प्रकृतिवतोदागस्य लक्षणं यथा ।
“ह्येका आसः परिश्रासः कासः शोषार्तिघण्टिका

उदा

ह्येकाश्चो हृदि शूलश्च यज्ञहातादिका वमिः ।
त्वयथर्द्धेभ्यश्चैव तथा वैसर्धपोनसौ ॥
अर्धश्च प्रतिश्राय एते प्रोक्ता उदानतः ।
उदानः श्लेष्मसयुक्तो दोषात् हृदि प्रकृप्यति” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २२ अध्याये ह्यारीते-
नोक्तम् ॥ * ॥
“उदानः क्षयध्नारच्छर्द्धिनिद्रावधारणौ ।
गुरुभारातिवदितहास्याद्यविकृतो गदान् ॥
कण्डूरोधमनोभ्रंशच्छर्द्धारोचकपीनसान् ।
कुर्थाश्च गलग्रहादीन्नास्तान् वज्जुर्द्धसंश्रयान्” ॥
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥
अस्य स्थानं कार्यञ्च यथा ॥
“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यरःकण्ड एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ज्वा बलवर्धादि कर्म च” ॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेशोक्तम् ॥
“उदानो नाम यस्तुर्द्धसुपैति पवनोत्तमः ॥
तेन भावितगीतादिविशोषोऽभिप्रवर्तते ।
अर्द्धजन्तुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥
दोषान्तरागस्यास्य लक्षणं यथा ॥
“उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमकृमाः ।
अस्त्रेदृष्टौ मन्दाग्निः श्रौतस्तम्भौ कफादते” ॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
उदरावर्तः, नामिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥
यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
उदराः, त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + अण-
श्चेति कः । उदर्थतः, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्
वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७१८ ॥
“उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वास्मै व मे मतम्” ॥
“उदारा महान्तः मौढ्यभाज एव इत्यर्थः” ॥
इति श्रीधरस्वामी । ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।
दक्षिणः २ सरजः ३ । इत्यमरः ॥
“क उदाराः समर्थश्च षोष्णस्यापि रक्षणे” ।
इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।
रम्यः । न्यायः ।
“इत्यर्थमात्रानुमितव्ययस्य
रघोर्ददारामपि गा निश्रम्य” ॥
इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरजाश्रयः ।
श्रेष्ठः ।
“स तथेति विनेतुर्ददारमतैः
प्रतिगृह्यवभो विसर्जं सुनिम्” ॥ इति रघुः ८१ ॥)
उदावत्सरः, पु, सर्वस्वरादिपञ्चान्तगतवत्सरविशेषः ।
अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
धर्मोत्तरम् ॥
उदावर्तः, पु, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ मज्जुववायुरोधकरोगः । तस्य निदानं
संप्राप्तञ्च । यथा निदाने ।
“वातविष्णुश्लेष्माक्षुत्तवोद्गारवमोक्षियम् ।
क्षुत्तुष्योच्छानिद्रायां दृष्टोदावर्तसम्भवः” ॥
(अपरिधास्य सनिदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा—
“कषायतिल्लोषश्चक्षुस्तमोक्षैः
सन्धारयाभोगनमैयुजैश्च ।

उदा

पक्षाशये कुप्यति चेदपानः
क्षौतिस्यधोगानि बली स ह्यहा ॥
करोति विष्णुमूत्रसमीरसङ्गं
क्रमादुदावर्तमतः सुधोरम् ।
खवत्सिद्धः कटुदरेखमील्यं
स एष्टपाश्वयतिदाहया स्यात् ॥
आध्यानहस्तासविकर्त्तिकाश्च
तोरोऽविपाकश्च सत्वनिशोषः ।
वर्षोऽप्रवृत्तिर्धरे च गह्वर-
न्युद्धश्च वायुर्विहितो गुदे स्यात् ॥
कृष्णश्च शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्यादा तनुः स्यात् खरच्छाश्रीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृष्ण-
प्रवाहिकाहृद्यग्रहयोप्रदोषाः ॥
वम्यान्ध-नाशियैः शिरोऽभिताप-
वातोदरास्त्रीजननोविकाराः ।
हृष्याश्चपिण्णश्चिगुग्गुलकास-
श्रासपतिश्राहितपाश्वरोगाः ।
अन्धे च रोगा बहवोऽनिषोक्ता
मयनयुदावर्तज्ञताः सुधोराः” ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“तं तेजश्रौतज्वरनाश्रमोक्षैः,
खेदैर्यथोक्षैः प्रविशोभदोषम् ।
उपाचरेद्दूर्ध्वनिरूहवसि-
क्षेद्द्वैरेकेरुचुकोननन्निः ॥ * ॥
श्यामापिठनागधिकाभिचूर्णे
गोमूत्रपिठं द्रव्यमगमायम् ।
सनीलिका द्विर्बवणां गुडेन
वर्त्ति कराङ्गुलिमा विदध्यात् ॥
पिण्याकसौवर्णकङ्किमुभ्रिवां
ससर्पयुग्मध्यायवसूक्तैः ॥
किमिन्नकामिस्तकशङ्खिनीभिः
सुधाकन्दोदरगुडैर्युवाभिः ।
स्यात् पिप्लीषपर्पराठवेष्य
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥
श्यामापिठेक्षु सपिप्लीकं
नाद्यायवा तत् प्रधमेक्षु चूर्णम्
रक्षोन्नतुम्भीकरहाटक्या-
चूर्णं सनीमूतकसंस्ववं वा ॥ * ॥
खिभेधु गुदे तान्युलोमधन्ति
परस्य वर्षोऽनिगमूत्रसङ्गम् ।
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
सख्यस्तुस्त्रिगतनोर्निरूहम् ॥
अर्द्धानुकोमौषधमूत्रतेज-
क्षाराश्च-वातप्रयुत सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
बातेऽधिकेऽर्द्धे लवणं सतेजं
क्षीरेण पित्तं तु कफे समूत्रम् ।
समूत्रवर्षोऽनिगमसङ्गमाङ्ग
गुदं शिराश्च प्रयुगीकरोति ॥ * ॥
त्रिदुसुधापञ्चतलादिशान्
यान्मोदकानुपरसेवैवाङ्गम् ।
अन्येश्च हृष्टानिभूचविदुभि-

उदा

रद्यात् प्रसन्नागुहसीधुपायी ॥ * ॥
 भूयोऽनुवन्ते तु भवेद्विरेषो
 मूत्रप्रसारादधिमख्युक्ताः ॥ * ॥
 दिवसत्रं हि भुवचाभिकुलं
 स्ववर्त्तिना चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सखाभ्युनागाह्विवृत्तिकात्ति-
 हृद्रोगगुल्मोद्धंसमीरयाध्नम् ॥ * ॥
 वघामयाचिचकयावश्रुकान्
 सपिपाषीकातिविषान् सजुलान् ।
 उष्णान्भुनागाह्विमृज्वातात्
 पीत्वा जयेदास्य रसौदनाश्री ॥ * ॥
 इति चिकित्सास्थाने न वृद्धिश्रेष्ठ्याये चरकेयोगोक्तम् ॥
 सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्भा-
 मिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यद्भक्तं तद्व्यथा ।
 “अथश्चोद्धंस भावानां प्रष्टत्ताना स्तमावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राप्नो वातादीना जिजीविषः ॥
 वातविष्णुचक्रम्भाश्रुद्धवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
 व्याहृन्मानै रदितैरदावर्तं निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुष्टा-श्वस-निद्रायासुदावर्त्तो विधारणात् ।
 तस्याभिधास्ये श्वासिने लज्ज्याश्च चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशविधघातो भिन्न एतैस्तु कारकैः ।
 अपथशोभनाचारिण वक्ष्यते च यथापरः ॥
 आध्यानश्रुत्वा हृदयोपरोधं
 शिरोरुजं श्वासमतीवचिक्कात् ।
 कास-प्रतिश्याय-गलघ्राह्वं
 बलासपिचप्रसंश्च घोरम् ॥
 कुष्ठोदयानामिहृतः स्तमार्गे
 हन्यात् एरीधं सुखतः सिंघोहा ॥ १ ॥
 आटोपश्रुत्वा परिकर्त्तनश्च
 सङ्गः एरीषस्य तथोद्धंवातः
 एरीषमास्यादयवा निवेति
 एरीषवेगेऽभिहृते नरस्य ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहृते नरस्तु
 छाच्छेद्य मूत्रं कुण्ठेऽप्यमल्पम् ।
 मेघे गृष्टे वङ्ग्यासुक्तयोश्च
 नाभिप्रदेशेऽप्यवापि मूर्च्छं ॥
 आनडवन्तिश्च भवन्ति तीत्राः
 श्रुक्लाश्च श्रुक्तेरिव भिन्नमूर्त्तैः ॥ ३ ॥
 मन्यागलन्तम्भशिरोविकारा
 जम्भोपघातात् पयशात्मिकाः स्युः ।
 ओजाननप्रायविषोचनोऽप्या
 भवन्ति तीत्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 आनन्दजं श्लोकसमुद्भवं वा
 नेचोदकं प्राप्तमसुक्ष्मते हि ।
 शिरोगुरुत्वं नयनामघाश्च
 भवन्ति तीत्राः सद्य पीनसेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं लवणोर्विघाता-
 ष्चिरोऽस्तिनामाश्रवणेषु रोगाः ।
 कण्ठस्थं पशूलमतीवतोदः
 कृजश्च वायोगधवा प्रष्टतिः ॥ ६ ॥
 उद्गारवेगेऽभिहृते भवन्ति
 अन्तोर्विकाराः पयनप्रसृताः ॥ ७ ॥

उदा

कूर्हेर्विघातेन भवेच्च कुलं
 येनैव दीषेया विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राशये वा गुदमुल्कयोश्च
 श्रोफो रजा मूत्रविनिग्राहश्च ।
 शुक्राप्रसरो तृत्खवयं भवेद्वा
 ते ते विकारा विहृते तु युक्ते ॥ ९ ॥
 तन्नाङ्गमर्दावशचिः श्रमश्च
 क्षुधोऽभिघातात् ह्यशवा च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्थशोषः श्रवणावरोध-
 कृष्णाभिघाताद्गृह्ये व्यथा च ॥ ११ ॥
 आन्तस्य निश्वासविनिग्राहेण
 हृद्रोगमोहोदयवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽस्तिजाशं
 निद्राभिघातादयवापि तन्द्रा ॥ १३ ॥
 अरिष्टलक्षणं यथा,
 “द्वयार्द्धितं परिक्लिष्ट क्षीयं श्रुत्तरिभ्रुवत्म् ।
 प्रहृष्टमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनसुख्युजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्वैश्चित्तैश्च विधिबुद्धावर्त्तैश्च कृत्स्नशः ।
 वायोः क्रिया विधातया स्तमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्तेन स्थिषां भूयो निवोद्य मे ।
 आस्थापनं मारुतजे क्षिम्भे स्निग्धे विप्रिष्यते ॥ १ ॥
 एरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
 सौवर्चलाष्ठां मदिरां मुञ्जेव्यभिहृते पिवेत् ।
 रजामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
 “क्षेहक्षैरैरदावर्त्तं श्लेष्मानं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अश्रुमोचोऽश्रुजे कार्यः क्षिम्भस्निग्धस्य देहिने ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाङ्गनामपोडाभ्या तीक्ष्णागन्धोपसिंहनेः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णोषधप्रधमनैश्चवादिद्वारस्निग्धैः ॥ ६ ॥
 उद्गारजे क्रमेणैतं क्षैधिकं धूममाचरेत् ।
 सरा सौवर्चलवर्त्तो वीजपूर्णं रसान्वितम् ॥ ७ ॥
 कृष्ठाघातं यथा दोषं सम्यक् क्षेहादिभिर्जयेत् ।
 सद्धारणवर्त्तोपेतमथङ्गं वाच दापयेत् ॥ ८ ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापश्चतुर्गुण्यजलम्यथः ।
 आवारिनाशात् क्षयितं पीतवर्त्तं प्रकामतः ।
 रमयेद्युः प्रिया नार्थ्यः श्रुद्धोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुद्धिघाते हितं क्षिम्भसुष्यामल्पश्च भोजनम् ॥ १० ॥
 ह्य्याघाते पिबेन्मद्यं यवागं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
 मोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्यासुतुरा नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्यायश्चेत्कथादरतः ॥ १३ ॥
 अपरश्च सनिदानसम्भामिकं लक्षणं चिकित्सा च ।
 “ वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं शरीरति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाहृक्कफमेदोवह्निग्नं व ।
 क्षीताशुदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोहृत्क्षिपूक्षीर्त्तो गौरवाराचिपीडितः व ।
 वातमूत्रपुरीषाधि छाच्छेद्य कुबले नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायदाहृमोहवमिज्वरान् ।
 दृष्ट्याचिक्काशिरोरोगमनःश्रवणव्यथिवमान् ॥
 लभते च बह्नन्मान् विकारान् वातकोपजान् ।
 तत्तल्लवणव्याभ्यास्तं क्षिम्भं क्षिम्भं निरूहयेत् ॥

उदा

देवतो भिन्नवर्त्तं शुर्क्षाप्यनुवासेयेत् ।
 नचेच्छान्तिं प्रयायेवसुरावत्तः सुदारुणः ॥
 अथैनं वज्रशः स्निग्धं युग्मात् स्नेहिविरेचनेः ।
 पाययेत् चिहृत्पीलुयवानोरस्तपानकः ॥ * ॥
 “देवदाब्धेशिकं कुलं वचाम्भ्या पशङ्कवाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं तत्पीतसुदावत्तं व्यपोहति ॥
 हृत यथा ।
 “मूलकं सुल्कमाद्र्क्षं वर्धोभूः पशुमूलकम् ॥
 धारैवतफलक्ष्वापसु पक्षा तेन हृतमप्यचेत् ॥
 तत्पीयमानं श्रमयेत् उदावर्त्तमशेषतः ॥ * ॥
 “चूयैः निकुम्भकाम्बुक्षयामेत्वात्त्राभिकोद्भवम् ।
 हानवेधनमागध्या लवणायाश्च साधयेत् ॥
 गवा मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुराद्युगाः ॥
 वैद्यकारैश्चन्द्रसारसङ्गहे शक्तिक्षितं तद्यथा ॥
 ‘ चिकटुपरं दं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
 धानकुलीना स्वरुमैर्गुडिका कार्याश्चोरोल्यास्तु ॥
 प्रबलजलोदरगुल्मज्वग्पायडानयनाश्रिणी ।
 प्रोक्ता तिमिराणिपटुवत्रिध्रिप्रबलोदावर्त्तहरी ।
 क्रिमिकोष्ठगात्रकखूपिडकाश्च निहन्ति श्रुक्षयं
 शुद्धगुडिका कथिता सुर्वने श्रवैद्यनाथास्था ॥
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।
 अथ अपथ्यानि यथा ।
 “वमनं वेगरोधश्च श्रमीधान्यानि कोद्रवम् ।
 नालीतशकं श्रालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
 मिथ्याकमालुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ॥
 विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषयाणि गुह्यणि च ॥
 उदावर्त्तं प्रपन्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधिः ।)
 उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + षच् ।)
 उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्युक्ते, त्रि॥
 उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच्
 + ईदास् इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥
 विजिगीषोः श्चुभिचभ्रमितो अर्वाहृतः अर्वा-
 हृतत्वादि नोपकारो वाप्युपकारो केवचमूर्द्धं
 मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चैष्ठितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च श्चोक्षैव प्रथमतः ॥
 महलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८।
 “अनन्तरमर्त्तं विधादरिचैविवनेव च ।
 अरैरनन्तरं भिच्चसुदासीनं तयोः परम् ॥
 उपेक्षकः, यथा, —
 “उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
 गीतयाम् ॥ ६ । ६ ॥)
 उदास्थितः, पुं, (उत् + आस् + स्था + क्त ।) चरः ।
 द्वारपाशः । अथर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रवृथ्या-
 वसितः । नष्टसन्नासः । इति मेदिनी ।
 उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आस् + हृ + ल्युट् ।)
 दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्गतः । उदाहारः १
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १।१३१।
 “प्रवृत्तितान्धतमसस्तपोदाहरणं रविः” ।
 कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमार ६।१५५ ॥

उदी

उदु

उद्गा

“अथाङ्गिरसमग्रामुदाहरयवन्तुम्” ॥
 पञ्चम्यायावयवन्तान्तगतिमिदम् ॥ (नाख्यशास्त्रे सोल्-
 र्ववचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गिभेदः । यदुक्तं साहि-
 त्यदर्पणे इच्छ परिच्छेदे ।
 “उदाहरयामुल्लस्युक्तं वचनमुच्यते” ।
 यथा, वेद्योसंहरं अन्वयामादे ॥
 “यो यः प्रखलं विभक्तिं खसुजगुरुमदात्यागवोना
 चमुरा, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
 गर्भप्रथ्यां गतो वा । यो यस्तत्त्वमैसाहो चरति
 मधि रथे यश्च यश्च प्रतीप, क्रोधान्मस्तस्य
 तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥
 षट्त्रिंशत्तत्त्वकक्ष्यान्तगत्वन्नयमंदः । यथा,
 साहित्यदर्पणे इच्छ परिच्छेदे ।
 “यत्र गुणार्थं यत्नेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्येतेऽभिमतवार्थस्तदुदाहरणं मतम्” ॥
 उदाहारः, षु, (उत् + धा + ह + घञ् ।) उदा
 हरणं । इत्यमरः । प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः ।
 इति भरतः ॥ यत्तिप्राप्तार्थनिर्दर्शनं इति साङ्गः ।
 प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायसुबुटः ।
 उदितः, चि, (वद् + क्त्वा ।) यदा । उत् + इच्छ + क्त ।
 उक्तः । (यथा, किराते) १ । २८ ।
 “भवाद्दशेषु प्रमदाजोदितं
 भवत्यधिचोपेइवातुप्रासनम्” ॥
 वद्गः । इत्यमरः । उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
 मेदिनी । (यथा, रामायणे ।
 “उदथादुदितं दीर्घं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥
 “उदितेऽपुदिते चैव समयाधुविते तथा” ।
 इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
 “द्वधतसुज्जगिन्नान्तरगुरोराः
 एर इवोदितपुष्पवना धुवः” ॥)
 उदितोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
 अन्वहितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
 (“पुरोहितश्च कुर्वन् देवज्ञसुदितोदितम् ।
 दख्णोत्वाश्च कुशममथर्वीङ्गिरसे तथा” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥)
 उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षरकं । उत्त्वान्तं
 दृष्टिपथं अक्षति सूर्यं वा । उद ईदित्यक्षरत
 ईकारः । अक्षिवादिवा जिन । उगितचैति
 डीय् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
 (“यदीदीच्यां गतिमर्गोत्तदा सूर्येणवाधिकम” ॥
 इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 उदीचीनं, चि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवं । उत्तर-
 दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोतु
 दीची वै मनुष्याया दिक्” ॥)
 उदीचं, स्त्री, (उदीच्यां भवम् । उदीची + यत् ।)
 बालनामगन्धर्व्यं । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।
 (बालकशब्देऽस्य गुणादयो वीज्याः ॥)
 उदीचा, षु, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।)
 प्रारवतिनयाः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
 (वधेशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
 “शरैश्चैरिवोदोत्पातुद्धरिथ्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥
 “हता उदीचा गिह्याः प्रतीचाः
 प्राच्या निरस्ता दाक्षिण्याया विप्रक्ताः” ॥)
 उदीर्यं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 (“उद्गावः प्रणवो यामा न्यायिस्त्रिभिरदीर्यम्” ॥
 प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
 “ब्रह्मास्त्रोदीरयात् प्रभोर्देवदानवकिन्नराः” ॥
 इति महाभारते ।)
 उदीर्यः, चि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।
 इति जटाधरः ॥
 (“न हि राधासुदीर्यानामेवमूतैरैः क्षत्रित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मन् । अथवा हनैर्घनश्चैतः” ॥
 इति महाभारते ।) उच्यते । उद्गीपितः ।
 उद्धतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।
 “भवत्तन्मवरोदीर्घात्तारकाख्यो महासुरः” ।
 “ब्रह्म क्षत्रेण संछेत् क्षत्रं च ब्रह्मणा सच्च ।
 उदीर्यं दहतः प्रजन् वनागीवाधिमालवी” ॥
 इति महाभारते । षु, विष्णुः । यथा, महा-
 भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४६ । ८० ।
 “उदीर्यः सर्वतश्चक्षुरनीशः प्राश्रतः स्थिरः” ॥)
 उदुम्बरः, स्त्री, (उं श्रुम् + द्योतीति उदुम्बरम् । उ + ह +
 संघाया खच् । अर्द्धद्विषदिति सुम् । उत्प्लुत्सु-
 म्बरम् ।) ताम् । इत्यमरः ॥ (तामशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उदुम्बरः, षु, उदुम्बरच्छतः । यच्छतसुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षीरच्छतः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४
 कालकामः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञियः ७ सुप्रति-
 स्थितः ८ प्रीतिवक्त्रः ९ जन्तुफलः १० पुण्यश्रव्यः
 ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ प्रीतिफलः १४ अस्य
 पक्षपक्षगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तकष्यामूर्च्छावाहनाशित्वञ्च ।
 अस्य सप्तपक्षगुणाः । अतिशयप्रीतिफलम् । अमु-
 रत्वम् । पित्तशमशोषहारित्वञ्च । अस्यामपक्ष-
 गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-
 विकारित्वञ्च । अस्य त्वगुणाः । प्रीतित्वम् ।
 कषायत्वम् । त्रयणाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-
 त्वम् । स्तनदुग्धदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायगुणो यथा ।
 “उदुम्बरो जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 उदुम्बरो हिमो रूढो गुल्मपित्तकफाक्षयित् ।
 मधुरस्तुवरो व ३ ॥ ब्रह्मशोधनरोपयः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे १ मभागे षटादिवर्गे ।
 अस्य पक्षगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सर्वादि-
 ष्ठ्याये यथा,—
 “अश्वत्थोऽदुम्बरश्चान्ययोर्घाणां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्रानि वातकानि गुरुञ्चि च * ॥)
 कुष्ठविशेषः । देहकी । गोवरोटेर नीचेर काट
 इति भाषा । पक्षकः । नष्टुपकं । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।)
 दन्तीच्छाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
 दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ।)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्षमिव पर्षमस्याः ।)
 उदुम्बरपर्णी । दन्तिकाच्छाः । इत्यमरः ॥ (अस्या
 पर्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।
 यथा,—
 “दन्तुदुम्बरपर्णी सान्निक्नुमोऽप्य सुकुलका” ॥)
 उदुल्लनं, स्त्री, (उदुल्लं च तत् खञ् । तत् भाति ।
 आतोऽपेति कः । एषोऽरादित्वात् वाधुः ।)
 गुण्युः । इति मेदिनी ॥ तद्वलकखड्गार्थकाष्ठनि-
 र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 उल्लखनं २ । इत्यमरः ॥ (“संयुक्तोऽल्लखे विद्वान्” ॥
 इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशदौ द्रष्टव्यः ।)
 उदुल्लं, चि, (उत् + वल् + क्त ।) उल्लः । सूक्ष्णः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)
 “उदुल्लभोऽक्षयितयेन साम्प्रतम्
 गुरुर्धरिनी क्रियतेतरां लया” ॥)
 उद्गतं, चि, (उत् + गम् + क्त ।) उद्गन्तम् । कर्दित-
 वस्तु । इत्यमरः ॥ उद्गतं गतम् । उदितम् ॥
 उद्गमः, षु, (उत् + गम् + ष्य ।) उद्गमनम् ।
 उदयः ॥ (भाविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।
 “दोमोद्गमः प्रादुरभ्युदनायाः
 सिमाश्रुतिः पुङ्गवकेतुराचीत्” ॥
 “अनेन सहकारस्य एवोद्गम इव प्रजाः” ॥
 इति रघुवंशे । ४ । ६ । प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।
 “तनयानां क्षुभार्थानां पशन्न प्रायोद्गमव्यधानम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ।)
 उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम् + णीयर् ।) द्यौत-
 वल्लदयं । इत्यमरः ॥ धोया योऽ इति भाषा ।
 (“सा मङ्गलक्षानविशुद्धगानी
 ऋहीतपयद्गमनीयवक्त्रा” ॥
 इति कुमारः । ७ । ११ ॥)
 उद्गाढं, स्त्री, (उत् + गाह् + क्त ।) अतिशयः । तद्-
 युक्तं चि । इत्यमरः ॥ (“प्रैसाज्ञीः प्रभवत्युपुषः
 परिचयाद्गुद्गाढागोदयाः” ॥ इति साहित्य-
 दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)
 उद्गाता, [ऋ] षु, (उद्गायति साम यः । उत् +
 गै + षच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्वन्नाम्नः
 इत्यमरः ॥
 (“ब्रह्मार्थं परमं वक्त्राद्गुद्गातारश्च सामगम् ।
 श्रोतारमथ पाञ्चस्युं वाङ्भ्रामश्चयसुः” ॥
 इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।
 “श्रोता वापि हरेदन्धमुद्गाता चाप्यनःक्षये” ॥
 “उद्गाहोऽहोऽब्रह्मज्ञो यथाऽश्वस्युं विनाश्वरे” ॥
 इति स्युते सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
 उद्गारः, षु, (उत् + ग् + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
 “भामाति बाणातपरहस्तसुः
 सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः” ॥)
 उद्गः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
 “तस्य काङ्क्षानिनदं पर्वतः स गुहासुखैः ।
 उद्गारमिव गौर्नदङ्गुलसर्षप समन्ततः” ॥)
 काण्डकर्णनं । इति जटाधरः । उद्गुर इति भाषा ।
 तनु नागवायुकर्म्म । इति श्रीधरस्वामी । (आलः

उद्वा

चरन्तम् । यथा, रघौ । ४ । ५२ ।
 “खर्वो रीक्षन्मनदानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
 कठुवु करिणां गेतुः पुन्रागोभ्यः शिलीमुखः” ।
 “श्वः प्रतिहृतो वायुः झञ्जया मारुतेन च” ।
 “करोत्युद्गारवाङ्मयम्” इति भावप्रकाशे मध्य-
 खण्डे वातरोगाधिकारे । वमनप्रकारादिकं वमन-
 ग्रन्थे ब्रह्म्यम् ॥ यथा, शरदातिलकटीकायां,—
 “उद्गारे नागइत्यक्तो नीलजीमूतसन्निभः” ॥)
 उद्गीतं, त्रि. (उद्घैर्गीयते स्म । उत् + गै + क्त ।)
 उद्घैर्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—
 मार्काण्डेय ७४ । ६ ।
 “श्रद्धात्मिकासुविमलशयुषा विधान-
 सुद्धीतरस्यपदपाठववाच साक्षाम्” ॥)
 उद्गीयः, घं, (उत् + गै + यक् ।) सामवेदभेदः ।
 प्रयावः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 (“अस्मिन्नगस्यप्रसुखाः प्रदशे
 भूयांस उद्गीयविदो वसन्ति” ॥
 इति उत्तररामचरिते । रघुः १)
 सामवेदश्रुतिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति
 नारसुन्दरी । साम्ना हितोयोऽध्यायः । इति भगी-
 रथः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)
 उद्गुण्यं, त्रि. (उत् + गूर + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-
 मरः ॥ उक्तोत्थतवस्त्रादि । इति भरतः ॥
 उद्ग्राहः, घं, (उत् + ग्राह् + घञ् ।) उद्ग्राहणम् ।
 ऊर्द्धांश्वय कस्यचित् ग्राहणम् । इत्यमरः ॥ विद्या-
 विचारः । इति भरतः ॥
 उद्ग्राहितः, त्रि. (उत् + ग्राह् + णिच् + क्त ।)
 उदीर्यः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-
 न्यस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गः, घं, (उद्गन्थे इति । उत् + हन् + कर्मणि
 ष्यप् । टिलोपात् धत्वं च निपातनात् । यद्वा
 उद्गन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।
 प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हस्तपटम् । षभिः ।
 शरीरस्थो वायुः ॥)
 उद्गनः, घं, (ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन् +
 ष्यप् । निपातनात् ह्यस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं
 निधाय लक्ष्यते तत् । इत्यमरः ॥ परकाठ इति
 भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७५२ ।
 “तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधसुधनः ।
 सौधेऽद्गनघनकन्धा लसिनापयनं क्लियम्” ॥)
 उद्गर्भं, क्ली, (उत् + घर्भ + क्युट् ।) गात्रादिघर्भं ।
 इत्युक्त्या उद्गर्भशुभ्याः । कण्ठकोनाशिलम् ।
 लग्नाभिनेजनलम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 (“उद्गर्भयन्तु विज्ञेयं कण्ठकोटानिलापहम्” ।
 इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते-
 योक्तम् ॥ समासकथनं । ङ्रहेशः । यथा । श्ल-
 मिति । इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ॥)
 उद्गतं, क्ली, (उत् + षट् + ष्यप् । घसादेशः ।)
 मांसम् । इति हारावली ॥
 उद्घाटः, घं, (उत् + घट् + घञ् ।) ऋहभेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ घौकिल घर थागा इत्यादि भाषा ।

उद्वा

(उद्घाटनम् ॥)
 उद्घाटकं, क्ली, (उत् + घट् + णिच् + शबुल ।) कूप-
 जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः । घटी-
 यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्घाटनं, क्ली, (उत् + घट् + णिच् + क्युट् ।) कूप-
 जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।
 घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उक्तोलनम् । इति
 भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । नित्रप्राप्तौ ॥
 “धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गागोद्-
 घाटनम्” ॥)
 उद्घाटितः, त्रि. (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) क्तो-
 टनम् । खोला इति भाषा ॥
 (“ऋहैऽतुद्घाटितदारि माह्वतः प्रविशेन्नरः ।
 वारितार्थं प्रवक्ष्यामि पञ्चाहमग्रं लजेत्” ॥
 इति स्युतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)
 उद्घाटितश्च, त्रि. (जागति इति च्चः । उद्घाटितस्य
 च्चः । उद्घाटित + च्च + क ।) प्राज्ञः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 उद्घातः, घं, (उत् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्य-
 मरः ॥ (दथा, कुमारः २ । २२ ।
 “उद्घातः प्रयावो यासा न्यायस्त्रिभिरुदीर्याम्” ।
 “आकुमारकथोद्घातं शालिगोयी जगुर्घशः” ।
 इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । अग्रपरि-
 च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादस्वनलम् ।
 (“यथावन्नुद्घातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । २ । ७२ ।
 “रथेनानुद्घातस्त्रिभितगतिताना” । इति शत्रुघ्नके ।
 ६ चङ्गे ॥ समुपक्रमः । यवनाभ्यास्तथोगाय कुम्भ-
 कादिष्वयम् । उच्युङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे
 “पृथग्दङ्गुशिवोद्घातः” । इति ।) सुद्वरम् ।
 इति मेदिनी ॥
 उद्गम्, श्रुत्याम् । इति कविकलाजम् ॥ (तुवा-परं-
 सुकं-शेट् ।) ऋखादिदन्त्यगर्भद्वतीयोपधः । क्षिपि
 सैमुत्सुदुभ्याम् । स्यादौ नवत्र इति उज्जिभिषति
 षौज्जिभत् । श्र उज्जिभती उज्जिभती । इति
 दुर्गादासः ॥
 उद्गं, घं, (उत् + दन्श् + ष्यच् ।) कीटविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोवाकुवाः ३ किटिभिः ४
 उल्काः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गृहपालः, घं, (उद्गृह इव पाल्यते इति । उद्गृह
 + पाल् + घञ् ।) सर्पाविशेषः । मत्स्यभेदः । इति
 मेदिनी ॥
 उद्गन्तुरः, त्रि. (उत् ष्वतिप्रथमे दन्तुरः ।) उच्युङ्गः ।
 काराः । उक्तदन्तः । इति मेदिनी ॥
 उद्गानं, क्ली, (उत् + दौ + क्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वण्ये ।
 “उद्गाने क्रियागाम्ये तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” ।)
 उद्गमः । सुक्ती । वाडवाभिः । मध्यः । लघ्नः । इति
 विश्वः ॥
 उद्गामः, त्रि. (दासः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।
 स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७७ ॥
 “नदयाकाशमङ्गायाः स्रोतस्युद्गामदिगजे” ॥
 “अथशुभ्रमिदोद्गमं गणं मदनशोद्धतम्” ।

उद्वा

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-
 विद्युन्नुददन्तघातेः” । इति प्रवज्या ॥
 (“उद्गामानि प्रथयति शिलावेष्मभिर्धैवतानि ।
 इति मेघदूते । २७ ॥ गभीरः । यथा भागवते
 १ म खन्धे । “उद्गामभावपियुनामलवद्गहासु” ॥)
 उद्गामः, घं, (उद्घोत दाम पाशो यस्य । समार्षे ष्यच् ।)
 वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः ।
 यथा, उत्तररामाकरे ।
 “यदि न्युगलं ततः नत्तरेफा-
 ल्पदा दण्डद्विप्रशतो भवेद्गण्डकः ।
 प्रतिचरणविद्वद्रेफाः स्वरुण्यौव-
 थालजोमूतलीलकरोद्गामशृङ्गादयः” ॥)
 उद्गालः, घं, (उत् + दल + घञ् ।) बज्जारककण्टः ।
 इत्यमरः ॥ वनकोदवः । इति रत्नमाला ॥
 उद्गालकः, घं, (उद्गाल यव । खार्थे कन् ।) बज्ज-
 रकण्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुनिभेदः ।
 स तु आत्योदधौम्यस्य शिथ्यः । तस्य नामोत्पत्ति-
 र्ज्ञाना महाभारते १ । नैथ्योपाख्याने ३ अध्याये ।
 “यत्स्मिन्नन्तरे कश्चिद्दधौम्यो नामायोदस्तस्य
 शिथ्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युरास्त्रिर्वेदश्चेति । २३ ॥
 स एकं शिथ्यमारुच्यं गाक्षाल्यं प्रेषयामास गच्छ
 केदारखण्डं बधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन
 संदिष्ट आरुचिः पञ्चाव्यसत्त गत्वा तत्केदारखण्डं
 बभूवुः नाशकत् ॥ २५ ॥ स त्साश्चमानोऽपश्य-
 द्वायं भवत्वं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र
 संविवेश केदारखण्डे प्रयाने च तथा तस्मिन्नु-
 दकं तस्यो ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः
 श्रावोदो धौम्यः शिथ्याणपृच्छत् क्व आरुचिः पा-
 ष्चालो गत इति ॥ २८ ॥ तत्र प्रोचुः भगवन्सर्वे
 प्रथितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स यवसुक्ता-
 स्तान् शिथ्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र सर्वं
 गच्छाम् यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा
 तस्याङ्गानाच शब्दं चकार भो आरुचं पाषाण्य
 क्षाप्ति वत्स यहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाणि-
 रूपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सद्यो-
 त्थाय तनुपाध्यायं उपतस्ये ॥ ३१ ॥ प्रोवाच
 चैनमुपाध्यायं अयमस्मात् केदारखण्डे निःसर-
 मायमुदकसवारगीयं संरोद्धं संविद्धो भगवत्-
 शब्दं श्रुत्वेव सद्यसा विदार्थ्यं केदारखण्डं भगवन्त-
 मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिरवादेय भगवन्तमाप्तापयतु
 भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स यवसुक्ता-
 उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं
 विदार्थ्यं उत्यितस्तस्मात् उद्गालकयव नाम्ना भवि-
 त्योतुपाध्यायेनानुच्छेति ॥ ३४ ॥
 ष्वपरः खनामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु-
 पिता । यथा तत्रव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुष्ठाने १२२ ।
 “वभुवोद्वाहको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् सुनिः” ॥ ६८)
 उद्दितः, त्रि. (उत् + दौ + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उद्दीपकः, त्रि. (उत् + दीप् + शबुल ।) उद्दीपनकर्ता ।
 उद्दीपनं, क्ली, (उत् + दीप् + क्युट् ।) प्रकाशणम् ॥

उदा

अग्रहणा उद्दिष्टम्" । उद्दिष्टते प्रथमत्वमेव इति निरुक्तं: यामभेदः ॥

उद्भिर्, चि, (उद्भिर्नतीति । उत् + भिद् + इशुप घेति कः ।) तद्युक्त्यादि । तत्पर्यायः । उद्भिर् २ उद्भिष्णर् २ । इत्यमरः ॥ उद्भिजम् ४ । इति रमानाद्यः ॥ (पयः नशाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुज्जगद्व्युत्पत्तिं खेदनायुद्भिर्दानि च" ॥)

उद्भिर्, क्ली, (उद्भिर्नतीति । उद् + भिद् + क ।) पांशुषवथम् । इति रत्नमाषा । पाडा सुग इति भाषा । ("उद्भिर्दानि पलाशेचक्रुरीशवेद्युद्भिति जनि" । इति स्युते सूत्रस्थाने षट्त्वत्कारि- षत्समेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः । ज्ञातः । यथा । ईशानसंज्ञितायाम् ।

"भाषे ऋष्यवतुर्दृश्यामादिदेशो महानिग्रि ।

शिवशिक्षणवधोद्भूतः कौटिल्यसंभवः" ॥

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतस्यार्थवद्भयं गोचरः सौर्षि च लघुः" ॥)

उद्भूतरूपे, क्ली, (उद्भूतं प्रथमत्वयोग्यं रूपम् ।) नयन- गोचररूपम् । यथा,—भाषापरिच्छेदे । ।

"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं

अथापि तद्वन्ति पृथक्कसंख्ये ।

विभक्त्यर्थोपरपरत्व-

सहस्रवर्षं परिभाषयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजाती योग्यत्वतो समवायश्च तादृशम् ।

यद्भाति चक्षुः सम्बन्धादात्मोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भ्रमः, षु, (उद्भ्रमश्चमिति । उत् + भ्रम + घञ् ।) नोदात्तोपदेशेति न ह्रस्विः । उभेगः । इत्यमरः ॥

उद्भ्रान्तः, क्ली, (उत् + भ्रम + क्त ।) बाहुमुदयस्य सख- षाकारखड्गनामर्णः । इति महाभारतम् ॥ (परि- भ्रान्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ।

"मारोचोद्भ्रान्तहारीता मन्थप्रवेशप्रयत्नाः" ॥

विकले । विज्ञे । यथा, रामायणे,— "उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनेऽभवत्" ॥)

उद्यः, षु, वदः । इति हेमचन्द्रः । (उद्यते यत् । वद + क्त्वा । कथनीये, चि । यथा, मृग्योद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यर्षः, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि । उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्गम्यार्थः । इत्यमरः ॥ (यथा; रघुवर्षे । ४ । १६ ।

"प्रजापथसाधने तौ हि पथ्यायोर्धतकर्मकौ" ॥)

उद्यतः, षु, (उत् + यम + क्त ।) यद्यपरिच्छेदः । इति जटाधरः ।

उद्यमः, षु, (उत् + यम + घञ् ।) संज्ञापूर्यकत्वात् लक्षणावः ।) उद्योगः । तत्पर्यायः । गुराजम् २ । इत्यमरः ॥ गुराजम् ३ गौराजम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ अथवसायः ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारं ५ । १ ।

"निग्रन्थ्य चैनो तपसे क्षतोद्यमाम्" ।

"प्रशाक मेना न नियन्तुसुचमात्" ।

इति च कुमारं ५ । ५ ॥)

उद्यानं, क्ली, (उद्याति क्रीडाधिर्मस्मिन् । उत् + या + क्युट् ।) राशः खाधारसं वनम् । तत्पर्यायः ।

आकीर्णः २ ।

("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतचर्म्या" । इति मेघदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्यमरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान + पालि + अण् ।) उद्यानरक्षकः । माषी इति भाषा ॥

("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुसुपारुते" ॥

इति कुमारं १२ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः । उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अमरकोशः । "इच्छार्थोद्युक्तउत्सुकः" ।)

उद्योगः, षु, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेद्या । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अथवसायः ३ उद्यमः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८२ ।

"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैव्यानामादिदेश ह्" ।

"उद्योगादनिच्छस्य सुसहायस्य धीमत्" ।

हायेवातुगता तस्य निवर्णः श्रीः सहचारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते

१ । १ । ३३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्रेणोपारखानमेव च" ॥)

उद्योगी, [चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग + इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिं हसुपैति सन्धी-

दैवेनं देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहृद्य क्रुश पौरुषमात्मशतया

यत्ने क्षते यदि न सिद्धति कोऽपि दोषः" ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, षु, (उत् + धुत + घञ् ।) आलोकः । ज्योतिः । इति हज्जायुधः ॥

उद्यः, षु, (उत् + यत् ।) उन्द + रक् ।) अजजन्तुविशेषः । इत्यमरः ॥ उद्विज्ञाज्ञ इति भाषा ।

उद्वङ्गः, षु, पुरविशेषः । "ब्योमचारि पुरं श्रौभसुद्वङ्गः प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्वङ्गः, षु, ब्योमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुरं २ ऊर्द्धमं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ श्रौभं ५ प्रतिमार्गकः ६ चङ्गा ७ चङ्गः ८ । इति चिकीर्षुशेषः ॥

उद्वयः, षु, (उद्वतो रथो र्वस्मात् ।) रथकीलम् । ताम्बूडुपक्षी । इति मेदिनी ॥

उद्विह्वलः, चि, (उद्विधते स्म । उत् + रिच + क्त ।) स्फुटम् । स्फुटम् । इति जटाधरः ॥

उद्वेकः, षु, (उत् + रिच + घञ् ।) उद्वगमः । ह्रिङ् । "अमुनिव कुरङ्गाच्च अहरे जगतां मनः ।

न जाने वीवगनेने जीववस्थायि का गतिः" ॥

इत्यद्भुटः ।

"हरिस्ते वाहृषां कनकवर्णिमासाय पदयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुद्वेकनेकमक्षम् ।

गतो मस्यदेकः परिप्यतिमसौ षक्लपयुषा

अयासां रक्षायै विपुद्वेद आगर्ति जगताम्" ॥

इति महिम्नःश्लोकम् ॥

("मस्यद्वेकः जंरभो दोषोनेकहृदयस्ये" ।

इति वैद्यकविद्विषयेऽपसरारक्षिकारि ।)

उद्वेका, स्त्री, (उद्वेक + टाप् ।) महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उद्वत्सरः, षु, (उद्वान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वन्धनं, क्ली, (उत् + वन्ध + क्युट् ।) उद्वन्धनम् । इति स्मृतिः ॥ गन्धव दङ्घि उद्वान्धो पाँसी देशो

टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्वमनं, क्ली, (उत् + वम + क्युट् ।) उद्वीरणम् । तुलिया भोजन वॉति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्वर्त्तः, चि, (उत् + र्त् + घञ् ।) अतिरिक्तः । उवरथा वाडा इत्यादि भाषा । यथा । "उद्वर्त्तो हि ग्रन्थः समधिकफलमाचष्टे" । इति थाकार- टीका ॥

उद्वर्त्तनं, क्ली, (उत् + र्त् + णिष् + भावे करणे वा क्युट् ।) उत्पत्तनम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोवीकानुं चटुषप्रफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि" ।)

विशेषणम् । धर्मणम् । इति मेदिनी ।

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्वर्त्तनमपन्नानं विषमूने रक्तमेव च ।

श्लेष्मिन्मृत्तवान्नानि नाशितिवेत्तु कामतः" ॥)

शरीरनिर्मलीकरणागन्धव्यादि । तत्पर्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आषटन

इत्यादि भाषा । सोमायोद्वर्त्तनगुणाः । कपवा-

युमेदोवातो रोगनाशित्वम् । अक्षुष्येयं-धर्मान्मेल-

कारित्वञ्च । हरिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः । कक्षूबैवर्ण्य-

रूक्षताहारित्वम् ॥ तिलोद्वर्त्तनगुणाः । कण्डूरूक्ष-

तालमृदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।

शिराकरणमङ्गानां लक्षप्रसादकरं परम् ॥

शिरासखविविह्वलं लक्ष्यस्वाधेक्ष्ये तेजसम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये स्युते-

नोक्तम् ॥)

उद्वर्त्तनं, क्ली, (उत् + र्त् + क्युट् ।) अन्तर्हासः ।

इति चिकीर्षुशेषः ॥

उद्वर्हितः, चि, (उत् + वर्ह + क्त ।) उद्वृतः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उदाहितो वा इति पाठः ॥

उद्वहः, षु, (उद्वृद्धे वहति प्रापयतीति । उत् + वह

+ अच् ।) पुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—

रघुः । ६ । ६ ।

"उद्वधमस्तमयश्च रघूद्वहत्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सतु प्रवहवायोर्द्ध-

स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परविहः संवहश्च उद्वहश्च महावहः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पत्तयमग्रक्षिपः ।

इत्येते क्षुभिताः सप्त मावता गगनेचराः" ॥

इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह + टाप् ।) कान्वा । पुत्री ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वानः, चि, (उत् + वन + घञ् ।) उद्वमितः ।

उद्वान्तः । इत्यमरटीकायां राघवसुजुटः ॥

उद्वान्तं, चि, (उत् + वम् + क्त ।) वनितवक्त्र । तप-

उदा

पर्यायः। उद्भूतं २। इत्यमरः ॥
 उदान्तः, उद्भूतं वान्तं मदो यस्मात् ॥ निर्मदहस्ती
 इति मेदिनीकरणदाघरौ ॥
 उदासनं, स्त्री, (उत् + वच् + णिच् + ल्युट् ।)
 मारयन्म् । वचः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः।
 यथा, कात्यायने ६। १। २ ॥
 “अप उपस्युश्च शालाद्ध्यै परिक्ररथपात्रं-
 सादनमोक्ष्यान्त्यनिर्वयाधिप्रयश्चुकुसंमार्जनो-
 द्दानानवेक्ष्यान्ति क्षत्वाभीत्र उत्युष पश्चात् आ-
 ञ्चयद्ध्यम्” ॥)

उदाहः, उद्, (उत् + वच् + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः।
 तस्य ऋत्वात् भार्यात्वसम्पादकपृथक्त्वम् । तस्य स्त्री-
 काररूपज्ञानविशेषश्च समवायविषयतयोर्भेदात्
 वरकन्ययोर्विवाहकृत्वत्वकर्मत्वे । स तु अष्ट-
 विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यनुरागात् कन्या यत्र
 दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्थायित्वेन कन्या-
 दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोदहं गृहीत्वा
 तेनैव स ह्य कन्यादानं स आर्यः ३ । यत्र अग्न्या
 सह धर्मं चरता इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
 स कायः ४ । यत्र घनं गृहीत्वा कन्यादानं स
 आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोर्न्योन्यानुरागात्
 त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
 ६ । यत्र बत्वात्कारेण कन्याहरणं स द्वाहसः
 ७ । यत्र सप्तार्थां भक्त्यां प्रमत्तया वा कन्यायां
 निर्धने गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्यायः ।
 सगोचामनवरयक्षां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-
 योर्द्धतनवस्थां पृथक्वायां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-
 रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया
 सप्तमीपर्यन्तां पित्रवन्धुपेक्षयोर्द्धतनवस्थां प्रत्येका-
 पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया सप्तमी
 पर्यन्तां मातामहसमागोदकां मातामहपेक्ष-
 योर्द्धतनवस्तुयां पृथक्वायां पुत्रकन्यासन्तति-
 परम्परया प्रत्येकपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने
 तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृवन्धुपेक्षयोर्द्धतन-
 वस्तुयां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने त-
 दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तांश्च कन्यां परित्यज्य उदाहः
 कर्त्तव्यः ॥ पित्रवन्धुमातृवन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-
 वामवन्धुसप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
 कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां
 मध्येऽपि वा त्रिगोचान्तरिता सा विवाह्या । अथ
 सप्तमगणनप्रतियोगिपित्रपित्रवन्धुपञ्चमगणनप्र-
 तियोगितातामहमातृवन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोच-
 गणनम् । अत्रस्य सगोचविवाहे दोषाभावः ।
 मातृवन्धुपेक्षया तद्वैचित्र्यां अर्थाप्यपित्र-
 कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदगुरुकन्याश्च परित्यज्य
 विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादागधिकारिणः ।
 आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता ।
 तदभावे पित्रश्राविः । तदभावे मातामहः । तद-
 भावे मातृकाः । तदभावे माता । तदभावे माता-
 महश्चातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
 कुर्व्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म । अथशं-
 भावि अनुग्रहप्रदहादिदोषशान्तयं होमो हि-

उद्दि

रथ्यगोवस्वदानम् । ततो गान्दीभाडम् । शम-
 समये वरे उपस्थिते खस्त्रिवाचनादिकं विधाय
 वरयन्म् । स्त्र्याचारिणि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति
 धनदानश्च । ततः स्वस्त्र्योक्तविधनाभिं संस्थाप्य
 कुशखिकां समाप्य पाण्डियह्वयं सप्तपदीगमनञ्च
 कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्त्ता
 कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः
 परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता
 परिदायी । तत्परोक्षितः परिकर्त्ता । ते सर्वे
 पतितानः । किन्तु देशान्तरस्थवैकाक्ष्यवैमात्रेय-
 वेप्रासात्सपुत्रदुल्यातिरोगिण्डमूलकान्त्वधिरकु-
 ञ्चामनकुण्ठातिरुद्धनेऽतिक्रमज्ञाचारिवानप्रखनि-
 द्धुक्तविसक्तद्वेषसक्तधनदृष्टिप्रसक्तकामकारिदन्-
 कोक्तचौरैरेव ज्येष्ठेऽप्युद्विष्यि कनिष्ठविवाहे न
 दोषः । एवं विद्वत्स्वरूपानूना ज्येष्ठा कनिष्ठयाः
 सोदरायाः ऊढायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-
 दाहृतचम् ॥
 उदाहर्णः, स्त्री, (उत् + वच् + णिच् + ल्युट् ।) वि-
 वाहः । तत्पर्यायः । रत्नरत्नं २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ द्वितीत्यम् । दिवारत्नद्वयेत्यम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 उदाहृगी, स्त्री, (उदाहृण + डीप् ।) वराटकः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कङ्घि इति भाषा ॥
 उदाहृकः, त्रि, (उदाहृस्यायम् । उदाहृ + टक् ।)
 उदाहृसन्मी ॥ (यथा, मनुः । ६। ६४ ।)
 “नोहाहृकेषु मन्वेव विधवावेदनं क्वचित्” ॥
 उदाहृतिः, त्रि, (उत् + वच् + णिच् + ल्युट् ।) उद-
 हृतिः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमातृच्छे-
 देवकः ।
 “बासे रुद्धे तथैवास्ते कुर्वते दैत्यमन्त्रिणि” ॥
 उदाहृतितां कन्यायां दम्यत्योरेकनाश्रयन्म्” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोत्था-
 न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—
 “उदाहृतिवापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता” ॥
 इत्यागमसिद्धान्तः ॥)
 उदाहृतिनी, स्त्री, (उदहृति उद्भरतीति । उत् + वच्
 + णिनि + डीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 उदाहृः, त्रि, (उद्भूते वाङ्मयस्ये ।) ऊर्ध्वबाहुः । उद्देग-
 शब्दाद्यै हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघु । ११।
 “प्रांशुलभ्ये षले कोभादुदाहृजिर वामनः” ॥)
 उदाहृककं, स्त्री, ऊर्ध्वलिताबाहुः । उद्देगशब्दाद्यै
 मेदिनीकरेण लिखितम् ॥
 उद्दिधः, त्रि, (उत् + विज + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य
 नः । ओदित इति नेट् । उद्देगशब्दः । यथा—
 “तेऽर्द्धकप्रसंभुप्रदुस्त्रिमित्रविपन्नकैः ।
 निमघोदिससंभ्रैः पद्मे दीनेश्च मेदिनी” ॥
 इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—
 “नोद्दिधश्चरते धर्मो नोद्दिधश्चरते क्रियाम्” ॥)
 उद्दिबर्ह्यं, स्त्री, (उत् + वि + बृह + ल्युट् ।) उदा-
 रकरयम् । यथा,—
 “कः अङ्घीतान्यतमस्तव प्रभो
 रसाङ्गताया सुव उद्दिबर्ह्यम्” ॥

उन्दू

इति श्रीभागते १३। १३ ॥ उद्दिबर्ह्यं उद्दरयन्म् ।
 इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
 उद्भूतः, त्रि, (उत् + बृत् + क्त ।) उदाहृतिवात्
 उद्भूतान्तो ङा ।) उत्तोलितः । उत्थितः । परि-
 भुक्तोऽजितः । उदान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी
 च ॥ दुर्द्धतः ॥ (यथा, महाभागते,—
 “उद्दत्तान् सततं लोकात् राजा धर्म्मज्ञ प्राप्तवान्” ॥)
 उद्देगं, स्त्री, (उत्थितोऽनेन इति । उत् + विञ् +
 घञ् ।) युवाक्षयणम् । इत्यमरः ॥
 उद्देगः, उद्, (उत् + विञ् + भावे घञ् ।) उद्देजनम् ।
 तत्पर्यायः । उद्द्वयमः २ । इत्यमरः ॥ वमकारः ।
 इति भरतः । विरहजनमुः रज्जुः । इति रत्नमञ्जरी ।
 भयं । इति हेमचन्द्रः । उदाहृककम् । उद्देगम् ॥
 इति मेदिनी ॥
 “उदाहृकम् ह्य पश्यते रार्द्धनागजिनेष्काम् ।
 श्रान्तोद्देगश्चित्तमनयनं दृष्टमस्तिर्भवात्या” ॥
 इति मेघदूते पुष्पमेधे ३७ श्लोकः ॥
 “सदयं सुसुजे मन्हासुजः
 सक्षसोद्देगमियं त्रजेदिति” ॥
 रजः ८ । ७ ।
 “संक्षोभेऽप्युद्देगो माधुष्ये पत्रिणीवितम्” ॥
 इति माहृदयपेठे ॥ इय पत्रिन्दरः ॥
 उद्देगः, त्रि, (उद्भूतो वेगो यथात् ।) क्षिप्रितः ।
 श्रीप्रगामी ऊर्ध्वबाहुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्देजनं, स्त्री, (उत् + विज + ल्युट् ।) उद्देगः ।
 (“परदारानिमग्नं प्रदत्तान्नु सश्रीपतिः ।
 उद्देजनकरेऽप्येच्छिन्नयिवा प्रवासयेत्” ॥
 इति मनुः ८ । ३५२ ॥)
 उद्यः, [उ] स्त्री, (वहति उन्नति वा । वच् प्राप्ये
 उन्द लोदेने वा + चसृत् ।) उद्यः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ गहर भाषान् इति भाषा ॥
 उद्देग ग उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कारि-पर-
 सक्त-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवच-
 धकारस्याधो रेफः । झारादावुभ्रस उच्छ इत्यव-
 मुद्विखीरादिकः पद्यते तस्य ब्राह्मण्योति रूपं
 अपरं भ्र्वाति । येषां प्रथेः उत्पन्नस्य गणद्वयेऽपि
 यठमं तेषा मते श्राविधावभ्र्वाति निगद्यते षिचि
 ह्यतेऽप्युप्रासवयवन्वतः । अथ उन्मुस्येति तु उत्
 उकारः नतूपसर्गः । ग उभ्र्वाति श्रस्यं दीनः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उद्देग क उत्तुपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा-पर-सक्त-सेट् ।) क उभ्र्वाति घूर्णं वायुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्द, ई ध लोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-पर-
 सक्त-सेट् ।) अस्वादिः । लोदे आर्द्धभावः । ध
 उन्नति वक्तृ पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिद्विचि ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्दरः, उद्, उन्दरः इति द्विरूपकोषः ॥
 उन्दुरः, उद्, (उन्द + उर ।) मूषिकः । इति भरतो
 द्विरूपकोषश्च ॥ इन्दुर इति भाषा ॥
 उन्दूरः, उद्, (उन्द + ऊर ।) अनुविशेषः । इन्दुर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मूषिकः २ आसुः ३ कुम्भ-

उन्न

उन्न

उन्ना

खेत् । गिरिका ४ बाणसूचिका ५ । नेष्टे इदं र इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकाः ६ मूषः ७ मूषीका ८ उन्दूरः ९ खनकः १० वभुः ११ खः १२ खानिकः १३ खः १४ दीना १५ मूषीका १६ । मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति शब्दरत्नावली । विलेपयः २० सुमिरः २१ इन्दूरः २२ । इति ङटाधरः ॥ दुद्रस्य तस्य पथीयः चिक्राः २३ वेप्रानकुशः २४ चिक्रा २५ । इति च शब्दरत्नावली । चालाहला २६ अन्ननिका २७ । इति ङटाधरः ॥

उन्दूरः, उं, (उन्द + बाङ्गलकात् ऊरुः) मूषिकः । इति ऐमचन्द्रः ॥
 (“उन्दूरश्चान्तरहितं तेन वातप्लकत्ववत्” ॥ इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥)
 उन्दूरकर्मो, स्त्री, (उन्दूरोः मूषिकस्य कर्मोऽव पर्या-
 मस्थाः । उन्दूरकर्म + ङीष्) आसुकर्मोऽन्ता । इति राजनिघण्टे ॥

उन्नः, चि, (उन्द + क्त) सुवदितेति पक्षे नलम् । क्लिप्तः । दयापरः । इति ऐमचन्द्रः ॥

उन्नतः, चि, (उन् + नम + क्त) वर्द्धितः । तत्पर्यायः उन्नः २ प्राङ्गः २ उदयः ४ उन्नतः ५ उन्नतः ६ । इत्यमरः ॥ उन्नैः ७ । इति शब्दरत्नावली । तुङ्गः ८ । इति ङटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ । “स्थितः सर्वोन्नितेनोर्वा क्रान्त्वा मेरुविरागन्ता” ॥ स्त्री, दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ । “दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्ब-
 दन्तं तदुन्नतसर्वं ज्ञेयम्” ॥ (उं, चाक्षयमन्वन्तरे ऋतिसंज्ञः । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५ ।)
 “सुमेधा विरजाश्चैव हविष्ठासुप्रतो मधः ।
 अतिनामा सच्चिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः” ॥)

उन्नतनाभिः, चि, (उन्नतो नाभिः यस्य ।) उन्ननाभि-
 युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हलायुधः ।
 उन्नतानतं, चि, (उन्नतश्च तत् स्थानतश्चेति ।) उन्न-
 नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । वसुरम् २ । इत्यमरः ॥
 उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्त) । गरुडनाम्नी ।
 मम्बुद्विः । (“वचोऽत्र करिकुम्भविभ्रमकरीमालु-
 न्नतिं गच्छत” ॥ इति साहित्यदर्पणे ॥ ३ य
 परिच्छेदे ।) उदयः । इति ऐमचन्द्रः ॥ (यथा,
 सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“भासान्तापारे प्रथमेऽप्येन्दोः
 प्रदङ्गोन्नितियदिवसेऽवगन्था ।
 तदोदयश्चेन्नशिवा वा प्रसाथः
 प्रभुर्विधोः खोदितवाङ्कितौ” ॥)
 उन्नतीशः, पुं, (उन्नत्यास्तदाख्याया प्रतिज्ञाया गरुड-
 पत्न्याः इशः स्वामी ।) गरुडपत्नी । इति चि-
 काण्डशेषः ॥
 उन्नतितः, चि, (उत् + नम् + चिच् + क्त) । उन्नो-
 तितः । उन्नोन्नितः । इति श्रीधरस्वामी ॥
 (“अथ प्रयत्नोन्नितानिमलक्यै-
 र्दृते कथञ्चित् पथिनां गणैर्दृष्टः” ॥
 इति माघे । १ । १४ ॥)
 उन्नयः, पुं, (उन्नयणम् । उत् + नी + क्तचिदपवाद्

विधयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविप्रते इति ररच् ।) ऊर्द्ध-
 नयणम् । इत्यमरः ॥

उन्नयनं, स्त्री, (उत् + नी + ल्युट्) । वितर्कः । इति
 ऐमचन्द्रः ॥ ऊर्द्धप्राणम् । उत्तोलनम् । तोलन
 उठान इत्यादि भाषा ॥

(यथा, कात्यायने । २ । १ । ५ ॥
 “तेज्वेनोन्नयनमभ्यभि सोमातुन्नयन्तीति श्रुतेः” ।
 उर्द्धं नयनं यस्तेति वाक्ये वाच्यलिङ्ग” ॥)

उन्नायः, पुं, (उन्नयनं इति । उत् + नी + घञ्) ।
 उन्नयणम् । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।
 “उन्नायानधिगच्छन्तः प्रदावैर्यसुधाम्भताम्” ॥)

उन्नाहं, स्त्री, (उत् + नह + घञ्) । काञ्जिकम् ।
 इति ऐमचन्द्रः ॥

उन्निमः, चि, (उद्गता निद्रा सप्तो दुःखादिकं वा
 यस्मात् ।) प्रमुक्तः । विकसितः । इति ऐमचन्द्रः ॥
 (“उन्निद्रपुष्यचनचम्बकपुष्यभासाः” ॥

इति माघः । प्रवृद्धः । श्रयनादुत्थितः ।
 “तामुन्निद्रामवनिश्रयणा सौधवातायनस्था” । ।
 इति मेघदूते । ८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।
 “शय्याप्रान्तवितर्कनैर्विगमयत्युन्निद्रयव क्षपाः” ॥)
 उन्नम प श्च पूर्वो । (तदा + परं + सक्तं + सेट्) ।
 ऋक्षादिः । पश्च उन्नमति कुम्भं जलेन कौकः ।
 उन्नामास । इति दुर्गाशक्तः ॥

उन्नमसः, चि, (उत् + मद् + क्त) । उन्नादयुक्तः ।
 वायुक्लतचित्तविभ्रमविप्रिष्टः । पागल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । उन्नादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौ-
 घक्षम्, यथा,—गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥

“कूर्ममाल्याखुमहिवगोष्टगालाश्च वागराः ।
 विडालवर्हिंकाकाश्च वराहोऽलुकुकुक्कुटाः ॥
 हंस यथाश्च विष्णुसं मांसं वा रोमप्रोणितम् ।
 धूमं दद्याज्ज्वरासेत्य उन्नमतेभ्यश्च प्रान्तये ॥
 रतान्यौघधनतापि घूपितानि महैश्वर ।
 निहन्ति क्वरमुन्नादं दृक्षन्निन्द्राशनिर्वथा” ॥
 (“तमात्मनो हतवसुप्रन्तो देवादयः कुर्वन्स्यु-
 न्नमसम्” ॥ इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
 “देवधिपिष्टगन्धर्वैरुन्नमसस्य च बुद्धिमान् ।
 वज्रयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
 सर्पिण्यानादि तस्येह ऋदुभैपथ्यमाचरेत्” ॥

इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकैर्योक्तम् ॥
 अन्यदिवरशामस्थोन्नादशब्दे ज्ञेयम् ॥)
 तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे ॥
 “उन्नमत्तानाश्च या गाथा श्रियुनां चेष्टितं च यत् ।
 स्त्रियो यश्च प्रमाथन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥
 कावो गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
 गदिश्रिता वावदति सत्या स्त्रिया सरस्वती” ॥

उन्नमसः, पुं, (उन्नमसयति । उन्नमस + तत्त्वरोतीति
 यिच् + पचाद्यच्) । धूसूरः । यथा,—
 (“श्वेतोन्नमस्योत्तरदिक्षुमूलसिद्धस्तु पायसः ।
 गुडाल्लसंयुतो हन्ति सर्वोन्नादांश्च दोषजान्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे उन्नादाधिकारे) ।
 सुसुक्लवृक्षः । इति मेदिनी ॥

उन्नमरः, चि, (उन्नतो मरुो यस्य ।) उन्नाद-

युक्तः । उन्नतमरुः । तत्पर्यायः । उन्नदिष्णुः २ ।
 इत्यमरः ॥ (“उदीरशामासुरिवोन्नदात्तम्” ॥
 इति रघुः । २ । ९ । तथा, माघे ६ । १९ ॥

“मधुकराङ्गनया मुञ्जवन्मद-
 ध्वनिभटा निभटाक्षरमुञ्जगे” ॥)

उन्नदिष्णुः, चि, (उत् + मद् + इष्णुच्) । उन्नमदः ।
 उन्नादशीलः । इत्यमरः ॥

उन्ननाः, [र्] चि, (उद्गतं उल्लिखितं मनो यस्य) ।
 उल्लिखितचित्तः । तत्पर्यायः । उल्कः २ । इत्यमरः ॥
 (“उन्ननाः प्रथमकम्पचेष्टिता-
 न्यस्मरन्मपि बभूव राघवः” ॥

इति रघुः । ११ । २२ । “पथोभरेयोऽरवि काचि-
 दुन्मनाः” ॥ इति किराते । ८ । १९ ॥)

उन्नम्यः, पुं, (उत् + मथि + घञ्) । मारणम् ।
 बधः । इति ऐमचन्द्रः ॥

उन्नाथः, पुं, (उन्नथ्यतेऽनेनेति । उत् + मथ + घञ्) ।
 मारणादिपक्षे शत्रवे घञ् ।) कूटयत्नम् । मग-
 नधोपयुक्तयत्नम् । धामिभं दत्त्वा म्गमपत्तिवन्म-
 नाथं यत् सन्धानयत्नं निवेष्टते सः । इत्यमरः ॥
 मारणम् । घातकः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “प्रभो महाथानां क इव भुवनोन्नाथविधिषु” ॥)

उन्नादः, पुं, (उत् + मद् + घञ्) । (महादेशः ।
 यथा महाभारते । महौदिवसश्चक्षुषामन्कथने ११
 १७ । ६९ ॥ “उन्नादो मदनः कामो क्षत्रियोऽर्ध-
 करो यशः” ॥) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
 चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रमः ३ उन्नादाः
 ४ । इति राजनिघण्टे ॥ (चित्तविभ्रवः ५ । १ । २६ ॥
 इति जैनचन्द्रः ॥) मानसरोगविशेषः ।
 तस्यौषधं यथा,—
 “वषा त्रिकटुकश्चैव करुणं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा चिफला श्लेता शिरीषो रजनीहयम् ।
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोभूत्रेयावधर्षितम् ।
 नल्यामालेपनश्चैव खानसुवर्त्तनम् तथा ॥
 अपस्मरविषोन्नादप्रोधायास्त्रीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च प्राशनम्” ॥
 इति गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्नादा-
 धिकारः ॥ तत्र उन्नादस्य निरुद्धिमाह ।
 “मदयन्तुऽद्भवा दोषा यस्मादुन्नागर्मास्थिताः ।
 मानसोऽयमवतो व्याधिरुन्नाद इति ऋषित्त” ॥
 अथमर्थः । यस्माद्भेनोऽद्भवाः प्रवृद्धा दोषाः
 उन्नागर्मास्थिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्य-
 क्षिन् । अतोऽयमुन्नाद इति कीर्तितः । ४ ।
 उन्नादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ॥
 तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । अ चाप्रवृद्ध-
 क्षययो मदसन्धां विभर्त्त च । स उन्नादस्तदयो
 नवीनः ॥ * ॥ उन्नादस्य विप्रवृद्धनिदानमाह ।
 “विप्रवृद्धदुष्टाश्चिभोजनानि
 प्रधर्षयं देवगुहद्विजानाम् ।
 उन्नादहेतुर्गर्भहर्षणपूर्वो
 मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः” ॥
 दुष्टं धत्तरोजादिकद्वितम् । आशुचि रनस्यवादि

उन्मा

सृष्टम् । प्रधर्षणमभिमवः । विषमाश्च चेष्टाः
बलवदियद्वाद्यः * । सन्निहन्तं निदानमाह ।
“एकैकशः सर्वश्रेष्ठ दोषैरत्वर्यसुष्ठितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पक्षविध उच्यते ।
विधाह्वयति घञ्च यथात्वं तत्र भयजम्” * ।

तस्य सम्प्राप्तिमाह ।
“तेरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवह्निनि
प्रमोहयन्त्यास्य नरस्य चेतः” * ।

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । मला वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या
तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवह्निनि
स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दृश । एतानि विशेष-
धतो बोद्धव्यान् । यतश्चरक्रेण सकलशरीर-
स्रोतांस्त्रेव मनोऽभिधानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विकृतं कुर्वन्ति * ।

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।
“धीविभ्रमः सत्त्वपरिभ्रवश्च
पर्याकुला दुष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्यं हृदयं शून्यं
सामान्यसुन्मादस्य लिङ्गम्” * ।

धीविभ्रमः शुक्तिज्ञायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिभ्रवः
सत्त्वं मनसस्य चाक्षुष्यम् । अबद्धवाक्यं अपसम्-
बद्धभाषितम् । शून्यं स्रष्टविस्रून्यम् * ।
वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।

रूपास्यश्रीताम्रवैरेकधातु-
क्षयोपवासैरग्निकोऽतिदुःखः ।
चिन्ताविदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्रष्टति वायुपहन्ति शरीरम्” * ।
प्रदूष्य प्रकर्मैव दूषयित्वा * * ।

तस्यैव रूपमाह ।
“अस्थानहृत्स्यस्त्रितुष्टयगीत
वागङ्गविच्छेपशरोदनादि ।
पाठ्यकाशांशुवर्षाताश्च
जीर्णं वक्ष्णानिलजस्य रूपम्” * ।
अस्थाने अश्ववसरे । हृत्स्योदीनि रोदनात्तानि ।
जीर्णं आहारि । वक्ष्णं व्याधेः * * ।

पैत्तिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“अजीर्णकृच्छ्रविदाच्छुष्येति-
र्भौज्यैश्चितं पित्तसुदीर्यवेगम् ।
उन्मादमनुग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्ववदायुं कुर्व्यात्” * ।
हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सञ्चितम् । पुनः अजीर्णं
कृच्छ्रविदाच्छुष्येतिर्भौज्यैर्बदीर्यवेगं सत् उन्मादं
कुर्व्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः * * ।

तस्यैव रूपमाह ।
“अमर्षं संरम्भाविनभभावा-
सन्तर्जनामिद्रव्यौष्ण्यधोषाः ।
पञ्चायश्रीताम्रजनाभिनाथः
पोतावभाः पित्तज्ञतस्य लिङ्गम्” * ।
अमर्षोऽसहिष्णुता । संरम्भा आरभटी आङ्गुलर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं परजासवम् । अमिद्रव्यं
पचायनम् । औष्ण्यं गर्भो षोषो दाहविशेषः ।
पञ्चाय इत्यादि ज्ञायायां श्रौतयोरप्रजन्तयोरभि-
नाथः * * ।

श्लैशिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“समूरुसैन्द्विरेष्ठितस्य
सोष्णा कफो मर्मसि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्रष्टति वायुपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेदिकारम्” * ।
संपूरुसैर्भोजनादिभिः । मन्दविषैष्ठितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्रभावात् ।
मर्मसि अथ मर्मशब्देन हृदयसुच्यते । विकार-
सुन्मादरूपम् * * ।

तस्यैव रूपमाह ।
“वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविकृष्टप्रियता च निद्रा ।
हृदिश्च जात्रा च नलक्ष सुक्ते
नखादिशौक्ताश्च कफात्मके स्यात्” * ।
वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । नारीविकृष्ट-
प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । सुक्ते सति
बलं व्याधेः * * ।

साम्प्रियातिकस्य निदानपूर्विकां लक्षणमाह ।
“शः सम्प्रियातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समसैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि निभर्षिं ताह-
विवरुद्धभैषज्यविधिर्विषयैः” * ।

स साम्प्रियातिक उन्मादः । सम्प्रियातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लक्ष्यम् । पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तत्र-
णक्षतः प्रापयार्थम् । तेन रजस्तमोभिर्भित्तिरि-
त्यर्थः । तेन वातादधो रजस्तमोभिर्भौज्यैर्भित्ति-
भित्ताः । समसैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समसैर्भित्तिः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्भित्तिरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्भित्तिः स्यात् । तादृगुन्मादः विरुद्धभैष-
ज्यविधिः । विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः । पि-
दायने प्रत्येकं वातादिप्रलम्बीका कार्या । सा च
परस्परविरोधिर्नो विदायं हन्ति किञ्चिदेव
त्रयमामलकादि तन्नात्रायौगिकम् । अतएव वि-
षयैः न चिकित्स्य इत्यर्थः * * ।

मनोदुःखजस्य विप्रकृतं निदानमाह ।
“चौरैर्नैरेन्द्रवैररिभिक्षायात्वे-
विज्ञासितस्य धनवान्धवचक्षयाहा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियथा रिन्दो-
र्जायेत धौलकतरो मनसो विकारः” * ।
अथैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अमि-
हते । प्रियथा प्राप्नुभशक्यया रिन्दोः प्रबलस्य
विकारः उन्मादरूपः * * ।

तस्यैव रूपमाह ।
“चिन्तं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विषद्यो
गायत्रयो हसति रोहितं चाविमूढः” * ।

उन्मा

चिन्मास्यैः । मनोऽनुगतं गौप्यमपि । विषद्यो
विषद्योगः । अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः । अथ
विकल्पो बोद्धव्यः * * ।

विषजस्य रूपमाह ।
“रक्तेक्षयो हतबलेत्रियभाः सुदीनः
श्यावानगो विषद्यते तु भवेत् परासुः” * ।
परासुः मृतः * * ।

अरिष्टमाह ।
“अवाप्तुसल्लुम्बुखो वा क्षीबर्मांसवधो नरः ।
जागृको ह्यसन्देहसुन्मादेव विनश्यति” * * ।
अथ देवादित्तस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“अमर्षवाग्बिभ्रमवीर्यं चैष्टो
ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः ।
प्रकोपकाशो निवतश्च यस्य
देवादिविज्ञानं च मनोविकारः” * ।
अमर्षवाग्बिभ्रमवीर्यं चैष्टः न मर्षस्येव मनुष्यस्येव
वागादयो यत्र सः । विभ्रमः पराङ्मनः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्भेदा भेदा-विचारणा-स्तत्वा-
दयो म्ब्रह्मन्ते । विज्ञानं शिष्यादिविषयकं ज्ञानम् ।
चैष्टो पाठवम् । आदिपदेनाभिमानादि म्ब्रह्मदे ।
नियतः वक्ष्यमाद्यतिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः * * ।

तत्र देवादित्तस्य लक्षणमाह ।
“सन्तुष्टः शुचिरतिदिश्यामाज्यगन्धो
विश्वान्द्रोऽवितधसंक्षुतप्रभाषी ।
तेजसी स्थिरमन्यो वरप्रदता
ब्रह्मख्यो भवति नरः स देवबुद्धः” * ।
अतिदिश्यामाज्यगन्धः अतिप्रयो दिश्यामाज्यस्यैव
गन्धो यस्य सः । निष्कन्धः निद्रारहितः । अतिवतं
सत्वम् । ब्रह्मख्यः ब्राह्मणवक्तव्यः * * ।

देवावित्तमाह ।
“संखेदी द्विजगृहदेवदोषवक्ता
जिज्ञासो विगतमयो विमर्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चाप्रमाणजाते-
दुष्टात्मा भवति स देवशुभुक्तुः” * ।
विमर्गदृष्टिः कुमार्गतः । दुष्टात्मा दुष्टस्य भावः ।
गन्धर्वोऽपिष्टमाह ।

“हृष्टात्मा पुश्निवनाम्नरोपसेवी
स्वाधारः प्रियपरिगीतगन्धमास्यः ।
श्लब्धं वै प्रहृषति चाब चास्यशब्दं
गन्धर्व्यहपरिपीडितो मनुष्यः” * ।
हृष्टात्मा हृष्टभोवात्मा । पुश्निं तोषोऽस्थितं तटम् ।
वनाम्नरं वनमध्यम् । सेवी सेवी । स्वाधारः
अग्निन्दिवाधारः । प्रियासि परि समन्ततो भाषेव
गीतगन्धमास्यानि यस्य स तथा । चाबचास्य-
शब्दमिति हसमक्रियाया विशेषणम् * * ।

यक्षावित्तमाह ।
“ताम्बाक्षः प्रियतनुरक्लवस्त्रधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सचिन्तुः ।
तेजसी वदति च किं दशानि कर्षे
यो यक्ष्यहपरिपीडितो मनुष्यः” * * ।

उन्मा

एतेन शान्त्यति क्षिप्रं बलवानपि धो ग्रहः ।
 ऋतुषोमादिभूयः ॥ * ॥
 “कल्यायकश्च युष्मति महदा धैतसं हृतम् ।
 तैले नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशाचादन्वेष्य प्रतिशूलं न चाचरेत् ।
 रोगियां भिषजं यत्ने कुद्रा ह्यनुमीहौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आन्वेष्य उवाच ॥

“अयं मानसुको व्याधिरुन्माद इति श्रौतितः ।
 प्रमत्ता ऊर्द्धगा दोषा ऊर्द्ध गच्छन्त्यमर्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाधो भिषग्वरैः ।
 सोऽपि एषमविधेर्देहिन्दुर्गोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अघान्याः सन्निपातेन विधाह्वयति चापरः ॥

अनुचिपिपथश्रुत्यागारकेऽरस्यमध्ये
 समयगहनवीचीदेवतागारके च ।

अथ कथमपि भीत्या प्रज्ञया खिन्नचेत-
 न्क्षितमनसमागैवाव्यस्युष्मार्गयेति ॥
 चिन्तायथासुभवहर्षविमर्षोभात्
 देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
 प्रेमाधिक्याद्दयवचनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतु च त्थोऽं कथितं वरिष्ठैः ॥

तत्र गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
 लोलेच्छेदंते वापि कर्मते हसते तथा ॥
 भावते हनने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।
 नरो वा भ्रमतेऽथैषं पश्येद्द्वगमसाधुरः ॥
 तस्यापस्मारकं कर्मे कसंथं भिषजावरैः ।
 विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चायतः” ॥
 इति महर्ष्याश्विभामिते हारीतोत्तरे ऋवीय-
 स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
 अथ सन्ध्यातिशयित-निदानलक्षण-चिकित्सा-
 न्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् प्रधदोषनिघद्याधिविभोद्भवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मादोर्गैर्भेदः ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहित्वात्तदच प्रागत् ।
 विह्वलताऽव्यसमलाहिसमाद्दुपयोगतः ॥
 विभ्रमस्याव्यसत्तस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीयस्य चेष्टावैषम्यात् पूष्यपूजाश्रित्यमात् ॥
 आभिर्मिथिचविभ्रंशाहिवेयोपविषेण च ।
 श्मिर्विशीरुगसत्तस्य हृदि दोषाः प्रदृषिताः ॥
 धियो विधाय कालुथं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्सुतिभमात् ॥
 देहो दुःखसुखलभटो अष्टसारधिवद्रथः ।
 अमर्षचिन्तितारभम्” —

वातादिभेदेन लक्ष्यं यथा ॥
 “तत्र वातात् कशाकृता ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशश्चित्तस्मितवर्णनम् ।
 गीतवादित्रबागकृविच्छेपास्फोटगानि च ॥
 असाक्षा वेद्मवीयादिशब्दात्तुकरयं सुखं ।
 आस्तात् प्रेमागमोऽजसमटमं बद्धभावित्वा ॥
 अक्शादोऽजसमटमं रयनैर्गमनोद्यमः ।
 अद्विभ्यवहृत्स्यैव तस्मान्ने वावमानता ॥
 उत्पिच्छिवाक्यादित्तं तीर्थे चाग्ने गरोद्भवः ॥ १ ॥

उन्मा

यिप्तात् सन्कर्षनं क्रोधो मुष्टिकोद्गाद्यभिद्रवः ।
 श्रौतच्छापोदकाकृत्वा यमत्वं पीतवर्षता ।
 अस्वत्वननगवाषातराकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
 कृपादरोचकम्हर्षिरस्येहाहारवाकता ।
 स्त्रीकामता रहः श्रौतिशौवासिक्वाकृत्यतिः ॥
 वैभक्त्यं श्रौचविवेयो निद्रान्धयधुरागने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ मुह्यमाने च जायते ॥ ३ ॥
 सर्व्यायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारण्यं विद्यात्तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनकान्तादिनाश्रेण दुःसन्नेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुरीणो मुञ्जसुष्मत् ह्राहेति परिदेवते ॥
 रोदित्यकसान् म्रियते तद्गुणान् बद्ध मन्यते ।
 श्लोकश्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेण श्वावददो नोच्छ्वायान्नेन्द्रियः ॥
 वेगान्तेऽपि संभ्रान्तो रक्षाक्षलां विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अघानिज्ज अन्मादे खेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमाहृतमार्गं तु सखेहं मृदुशोधनम् ॥
 कषपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरचनम् ।
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
 इत्यमप्युल्लेखौ तु वीक्ष्यं जावयामङ्गनम् ।
 हर्षंशान्नासनोत्पासभयताङ्गनतच्छनम् ॥
 अथक्लोद्वर्तनाक्षिपधूमान् पानश्च सर्पिषः ।
 युष्मन्तानि हि शुद्धस्य यथानि प्रकृतं मनः” ॥ * ॥
 “दौ प्रस्यौ खरसाङ्गमाहृतप्रस्यश्च साधितम् ॥
 शोथंशामान्निहन्तीप्रक्षुण्ण्योन्मपद्रुमैः ।
 ससप्तलाक्रिमिहरेः कश्चित्तरक्षसम्मितैः ॥
 पल्लव्या प्रयुञ्जीत परं माचाचतुष्पलम् ॥
 उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्धाहृतप्रदम् ॥
 वाक्खरस्वरुतिमेधाक्षुद्धयं ब्राह्मीहृतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीहृतम् ॥ * ॥

“वरा विप्राणा मद्भेधा देवदन्वैलमाबुक्कैः ।
 दिसारिवा विरजनी दिक्षिरा फलिनी नतेः ॥
 उह्वलीकुलमञ्जिष्ठानागकेशरदाङ्गिभैः ।
 वेक्षताक्षीशपत्रेक्षामाषतोसुक्तोत्पलैः ॥
 सदन्वीपप्रकहिमैः कर्षाग्नेः सर्पिषः पचेत् ॥
 प्रस्यं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपापुस ॥
 पाण्डुकक्षुविषे श्लोके मोहे मेहे गरे च्वरे ।
 अरेतस्यप्रजसि वा देवोपहृतचेतसि ॥
 अनेधसि खलवाचि स्थितिकानेऽल्पपावके ।
 बन्धं मङ्गल्यमायुषं कान्तिशोभास्युष्टिदम् ॥
 कल्याणकामिदं सर्पिः श्रेष्ठं एसदनेषु च” ॥

इयि कल्याणहृतम् ॥ * ॥

“शुभो द्विसारिवादीनि जले पङ्केकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सपिर्मिष्टिच्छीरं त्रयुर्गुणम् ॥
 वीराह्निमेधाभोक्षीकथिकच्छूविषाणिभिः ।
 दुर्गपर्वोऽयुतेरेतन्माहाकल्याणकं परम् ॥
 उह्वं सन्निपातज्ञं पूर्वकादधिकं गुणैः” ॥
 इति महर्षिस्वाम्यं हृतम् ॥ * ॥

“अटिषा पूतनाकेश्री चारटी मण्डौ वचा ।
 प्रायमाळा अवा वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्या मूकरीश्चा अतिश्चा यक्ष्मा ॥

उन्मा

महापुष्यवन्ता च वनस्या नाकुलीहयम् ।
 कटुभरा उचिकषी प्राक्षिप्यं च तैर्हृतम् ॥
 खिदं चातुर्थिकोन्माद्यहापस्मारानशनम् ।
 महपैशाचकं नाम हृतमेतदयथास्तम् ॥
 बुद्धिमेधास्यविकरं बालानाङ्गुवर्जनम्” ॥
 इति महपैशाचकं हृतम् ॥ * ॥

“अवपीडाश्च विविधाः सर्वपाः खेहत्तयुताः ।
 कटुवैलेन चाथक्लोद्भापयेचास्य तद्रजः ॥
 वाहिकुक्षीप्रस्यधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥
 प्रदयाप्रस्यकोसूकशूलकृष्णवस्त्रजैः ॥
 सूचपित्तशुद्धोमनस्यसर्भमिराचरेत् ॥
 धूपधमाङ्गनाभ्यङ्गदेहपरिषेचनम् ॥
 धूपयैव सतवचैर्न श्चोभस्यैसु पूतिभिः ।
 दावश्लोभात्मके प्रायः यैतिके तु प्रस्यते ॥
 तिलकं नीवनीयश्च सर्पिः खेहश्च मिश्रकः ।
 शिशिराश्लक्ष्मपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
 विष्येच्छिरां यथोक्ता वा हतं मेधाभिषस्य वा ।
 निषाते शययेदेवं सुष्यते मतिविषमत्” ॥

“भूतालुबन्धमोक्षेण प्रोक्षाक्षिप्राधिक्राकृतम् ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्वाद्यधृतनिहृष्टमौषधम् ॥
 रक्षिष्ये दद्यात् पजनं यावकं सङ्गपिच्छिन्नाम् ॥
 खिगं मधुरमाहारं तद्दुबान् रुधिरोदितान् ॥
 पक्षासकानि मांसानि सुरामैरेयमावयम् ॥
 अतिसुक्ष्मस्य प्रव्याधि जात्वा सङ्घरस्य च ।
 अतुष्यये गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
 निहत्ताभिषमयो धो हित्वाश्री प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्वदाह स युज्यते ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्ताप ॥
 धातूनां प्रकृतिश्लथं विगतोत्सादाक्षयम्” ॥ * ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ सनिदानसंप्रामिर्षया ॥

“इह खलु पक्षोन्मादा भवन्ति । तद्वथा,—
 वातपित्तकषप्रसिपातागन्तुनिभिसास्यह रोध-
 निभिसास्यत्वारः ।

प्रुषबाथानेर्विधागां क्षिप्रमनिर्वर्तन्ते तद्वथा,
 “भीरूयासुपक्रिष्टसत्त्वानसुत्सद्वदोवाथाश्च
 मक्षविल्लतोपहितानि अतुषितान्माहारजातानि
 वैषम्ययुक्तोपयोगविधिनोपयुष्मन्तानां तन्मप्रयोग
 वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमं समा-
 चरतामसुपचीवेहेहमाश्च व्याधिवेगसमुत्सृज्मि-
 तागसुपहृतमनसां वा काम-क्रोध-शोभ-हर्ष-मध-
 श्लोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिधातांथाहृताणां
 वा मनस्युपहृते बुद्धौ च प्रचलितार्यामभ्युदीर्घाः
 दोषाः प्रकृतिप्राप्ता हृदयसुपहृत्त्व मनोवहानि
 शोतांसाहृत्त्व जनयन्सुपहृत्त्वम् । उन्मादं पुनर्मनो-
 बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति-भक्ति-श्रीश्च-चेष्टाहार-
 विषमं विधात्” ॥

तस्मैमानि पूर्वोक्तपाणि । तद्वथा,—

“शिरसः शून्यभावः चक्षुषोः शकुलता खनःकर्ष-
 शोचश्चावस्थादिव्यमनास्यसंघबलमनातिशयो-
 ऽरोचकापिपासौ हृदयपटो ध्यानायात-सन्मी-
 षोद्देगासास्थाने सततं शोभर्षो चरुत्सर्भास्य-

उन्मा

मुम्भतश्चित्तत्वमुदित्वत्तमर्दिताकृतिकराद्युद्युधये
खप्रे च दर्शनमभीष्ट्यां भान्तवनितामवस्थिता-
नवस्थितानाद्य रूपायामप्रशस्तानाद्य तिलपी-
डकचक्राधिरौह्यं वातकुण्डलिकाभिखोन्मथनं
निमज्जनं कसुधायात्मसामावर्त्तये चक्षुषोश्चा-
पसर्पयामिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व-
रूपमाखि" ॥

अथ वातादिदेवनास्य जलवायानि यथा,—
“ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्दिष्टित्तत्त्वेदमुन्माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिचयमभ्यन्तिसुवा-
भोष्ठांस-हृत्-हृत्-पादत्रिज्येयमकस्मादनियता-
नाद्य सततङ्गिरासुत्सर्गः फेनागमनमाख्यात् स्मित-
हृत्सित-दृढ-गीत-वादिच-प्रयोगाश्चास्थाने वीर्या-
वंश-शुक्ल-शस्तातालशब्दात्तुकरगमसाम्ना । यान-
मयान्निरेकङ्करगमनलङ्कारिकैर्द्वयेर्लोभोऽभ्यवहृत्स्यै-
व्यलम्बेधु । लम्बधु चावमानस्त्रीर्न मात्स्यै कार्श्ये
पारुष्यमुत्पिच्छितासहासता वातोपश्रय-विपर्यया-
वानुपप्रश्रयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोकाकृ-
स्तुकिभिरभ्रमवयं खेषां परेषां प्रक्याय-श्रीतोद-
कान्नामिनायः । सन्नापोऽतिबेत्तम् । ताम्बहृत्सि-
हृत्सिंहरिंरत्नाक्षिता पिप्पोपश्रयविपर्ययादनु-
पश्रयिता चेति पिप्पोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानमेकदेशे तृष्णीभ्मावोऽल्पशुभ्रजम्बयं बा-
लाशिशुष्यायकाप्रखवयमनन्नामिनायो रक्षस्मानना
बीमत्स्यं शौचदेवः सन्न-नित्रताश्वयघुरागने सुक्ल-
स्मितमलोपदिग्भाक्षता स्नेधोपश्रयविपर्यया-
सादनुपश्रयिता चेति स्नेधोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ।
त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सांनिपातिकं विद्यात् ।
तमसाध्यमिनावाचने जुषणा” ॥

साधारणसाधानविधियथा ।

“साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—खेहृ-खेद-वमन-विरेचनास्यापानानुवास-
नोपश्रमननलः कर्म-धूप-धूम-पानाङ्गनावपीड-
प्रधमनमभ्यङ्ग-प्रदेह-यदियेकातुलेपन-वध-वन्धना-
दरोधन-विज्ञासन-विस्मापन-विस्माराणापतर्पण-
शिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथाखं युद्धा यथान्यदपि
क्लिष्टिद्विदानविपरीतमौषधं कार्यन्तास्यादिति ।
उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्विभृगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्कर्त्तव्यम्” इति ।
आगन्तुन्मादो यथा ।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्त्वमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्म्मप्रशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रज्ञापराय स्येति भगवान् पुनर्व-
सुरात्रेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधाद्यर्थं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यक्ष-रा-
क्षस-पिशाच-गुण-दृष्ट-सिद्धार्थ-पूज्यानवमत्वा-
हितान्याधरति अन्यदा किञ्चित् कर्म्मप्रशस्त-
मारभते ।

उन्मा

तमात्मनो हृतसुपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥
आगन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपमिचित्तेनागन्तुन्मादेन पुन-
रुत्थित्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—देव-गो-
त्रास्यय-तपस्विना हिंसावचिन्वं कोपनत्वं दृष्ट
साभिप्रायता अरतिरोजो-वयाच्छाया-बल-वपुष्वा-
क्षोपतन्निः खप्रे च देवादिभिरभिमर्त्तनं प्रवर्त्त-
नञ्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्दिष्टिः ॥

तत्राद्यमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यता-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अतजोक्तयन्तो
देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुदृष्टिद्वयैर्योऽभिप्रपन्तः
पितरो धर्मयन्तः स्युःपन्तो गन्धर्वाः समाविशन्तो
यक्षराक्षसास्त्वामगन्धमाज्रापयन्तः पिशाचाः पुन-
राबह्व वाहयन्तः ॥
तस्येमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अमर्च्यबल-
वीर्य-मौख-पराकम-यक्ष-धारय-सूर्य-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्यनियतसिद्धवदक्रान्तः ॥

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुदृष्टिसिद्धानां वा यथ-
न्तरेखभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—
पापस्य कर्मणाः समारम्भे पूर्वकृतस्य वा कर्मणाः
परिणामकाले एकस्य वा शून्यव्यहृत्वासे चतु-
ष्यथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा
पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्सलाभिगमने
वा विगुण्ये वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
नियमप्रतद्रक्षणार्थं वा महाहृत्वे वा देव-कुल-पुर-
विनाशे वा महापुत्रोपगमने वा स्त्रिया प्रजन-
काले विविधभूताप्रसूचिसंस्थाने वा वमनरुधिर-
खावासुचैरप्रयतस्य चैव-देवायतनाभिगमने वा
मांस-मधु-तिल-गुड-मयोच्छिष्टे वा दिग्वाससि
वा निशि नगर-निगम-चतुष्यथे पवनप्रशानानभि-
गमने वा दिज-गुण-सूर-यति-पूज्याभिधर्मयो वा
धर्म्माख्यातव्यतिक्रमे वा न्यस्तकर्मणोऽप्रशस्तस्या-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलुन्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनम्भवति । तद्यथा । हिंसारतिरभ्यर्चन-
क्षेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मात्ताचारविशेष-
खक्ष्येविद्यात् । तत्र हिंसार्यमुन्माद्यमानोऽग्निं
प्रतिश्रयन्तु वा निमज्जति स्थलात् श्रभ्ये निपतति
शस्त्र-कषा-काष्ठ-कोष्ठ-मुष्टिभिर्हेत्यात्मनमन्यञ्च
प्रायनधार्धमारभते । तमसाध्यं विद्यात् । साधो
पुनर्हवितरौ । तयोः साधनानि । मन्त्रौषधि-मथि-
मङ्गल-वस्तुपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
शस्त्रधन-प्रणिपात-गमनादीन्धेमेते पञ्चोन्मादाः
शाख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये खयमलिङ्गसुपक्लिशन्ति मातृवम् ।
ये स्तेनमशुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वर्भया ।
न तन्निमित्तः कोशोऽसौ न ह्यस्ति क्षतक्षयता” ॥
इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
चिकित्साविशेष आगन्तुन्मादकराक्षसक्षयविशेषश्च
“समुद्भवेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नाचारधर्मैः कुतरव शान्तिम् ।
विन्द्यपास्तस्मृतिबुद्धिसञ्चो
अनन्ययश्चेतइतस्तत्त्वं ॥
समुद्भवं बुद्धिमनःसृतोना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाडः” ॥
“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-
रक्ष-पितृयामभिधर्म्यानि ।
आगन्तुहेतुर्नियमत्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे” ॥
“अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः खैस्तु गुणप्रभातैः ।
विश्रम्यदृश्यास्तरसा यथैव
क्षायतपौ दम्यंरुष्यैकान्तौ ॥
आघातकालास्तु सपर्यरूपाः
प्रोक्ता निदानेऽस्य सुरासुराद्यः ।
उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध
कालञ्च भग्यान् पुरुषाञ्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रदृष्टयमकोपन-
मक्षप्रमभोग्यामिनामिथमस्यस्वेदमूत्रपदुरौघवाचं
पुमगन्धं पुक्ष्णपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥
गुरुदृष्टिसिद्धर्षीयामभिशापाभिधाराभिध्याना-
रुरुपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥
अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्राञ्च प्रतिहृतवाच-
मनन्नामिनाभारोचकाविपाकपरीतं पितृमिखन्तं
विद्यात् ॥

अथ साङ्ख्यिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रदृष्टं सुख-
वाद्य-दृढ-गीताप्रपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धर-रत्न-
वस्त्र-बलिकर्म-हास्य-कथायोगप्रिपं मुभगन्ध-
मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥
असक्तत्वं खप्ररोदनहास्यं दृढ-गीत-वाद्य-
कथान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रत्नविभु-
तार्त्तं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रक्षसाभायिखमिति
यथोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमन्नपानहेभियमनाहारमप्रतिवर्त्तनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाख्यामिशाभियं सन्कर्त्त-
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥
प्रह्लासद्व्यप्रधानं देवविप्रवैद्यवैद्यवाग्भामि-
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्म-
पीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥
असस्यचित्तस्थानननिमानं दृढगीत-हासिनं
नदानुप्रभमभियं सङ्करजुटमलिनरथापेकद्वे-
ख्यारोह्यरतिं मित्रक्षत्रवर्गंखरं नभं विद्यावत्तं
नेकच तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टसूतं पि-
शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा ।
“तत्र शौचाचारं तपोसाध्यायकोविर्दं नरं
प्रायः सुकृप्रतिपदि तयोदृश्याच्च देवाः, पाण्डुचि-
विचित्तसेविनं धर्मेशास्त्रश्रुतिकाथजुषर्त्तं प्रायः
बलीगन्धोऽर्चयन्, माह-पितृ-गुण-दृष्ट-विज्ञाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्यामनावस्थायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वोस्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दारदृश्याचतुर्दशाञ्च,

“तत्र शौचाचारं तपोसाध्यायकोविर्दं नरं
प्रायः सुकृप्रतिपदि तयोदृश्याच्च देवाः, पाण्डुचि-
विचित्तसेविनं धर्मेशास्त्रश्रुतिकाथजुषर्त्तं प्रायः
बलीगन्धोऽर्चयन्, माह-पितृ-गुण-दृष्ट-विज्ञाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्यामनावस्थायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वोस्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दारदृश्याचतुर्दशाञ्च,

“तत्र शौचाचारं तपोसाध्यायकोविर्दं नरं
प्रायः सुकृप्रतिपदि तयोदृश्याच्च देवाः, पाण्डुचि-
विचित्तसेविनं धर्मेशास्त्रश्रुतिकाथजुषर्त्तं प्रायः
बलीगन्धोऽर्चयन्, माह-पितृ-गुण-दृष्ट-विज्ञाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्यामनावस्थायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वोस्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दारदृश्याचतुर्दशाञ्च,

“तत्र शौचाचारं तपोसाध्यायकोविर्दं नरं
प्रायः सुकृप्रतिपदि तयोदृश्याच्च देवाः, पाण्डुचि-
विचित्तसेविनं धर्मेशास्त्रश्रुतिकाथजुषर्त्तं प्रायः
बलीगन्धोऽर्चयन्, माह-पितृ-गुण-दृष्ट-विज्ञाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्यामनावस्थायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वोस्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दारदृश्याचतुर्दशाञ्च,

उन्मा

सत्त्व-बल-रूप-गर्व-शौर्ष्य-युक्तं भात्यालुलेपनं हा-
स्यप्रियमतिवाककरणं प्रायः शुक्लैकादशं सप्त-
न्याद्य यक्षाः, स्वाध्याय-तपोनियमोपवासव्रतचर्या-
देव-यति-गुरु-पूजारतिं भृशश्रीं च प्राज्ञमम्राक्ष्यं
वा ब्रह्मवादिनं शूरभानिनं देवतागार-सलिल-
क्रोडनरतिं प्रायः शुक्लपद्मस्था पूषं चन्द्रदर्शनं च
ब्रह्माराधनाः, रक्षःपिशाचास्तु ह्रीनसत्त्व-पिशुन-
स्तेन-सुल्लं प्रायो द्वितीयादतीयाद्यमीषु पुरुषं कि-
द्रमवेत्याभिधुर्धयन्तीवपरिसंख्येयानां यद्वागा-
माविष्कृततमा ह्युच्येते व्याख्याताः”

अथ ये असाध्यास्तेषां लक्ष्यानि यथा ।
“सर्वेष्वपि तु खल्वेव यो हस्तावुदम्य रोष-सं-
रम्भो निःसंज्ञमन्योव्यात्मनि वा पातयेत् सङ्घासाधो
ज्ञेयस्तथा साधुनेचो मेद्मप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रकृतनासिकश्चिद्यमानमम्भो प्रतिहन्यमानपाणिः
सततं विकृन्तन् दुर्व्यसंस्ववार्त्तः पूतिगन्धिश्च हिं-
सार्थी उन्मतो ज्ञेयसं परिवर्जयेत् । रत्नसंग-
कामोन्मादिनो तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्धा
तदक्रोपहारवलिअनेय मन्त्रमैषव्यविधिनीप
क्रमेत्”

अस्य चिकित्सा यथा ।
“अशुभानां शतं त्रिंशदभयात्पृथगात्पञ्चम् ।
गवा चर्ममसी प्रस्थो द्वाष्टकं क्षीरमूत्रयोः ॥
प्राग्वसर्पिषः प्रस्थेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥
हिङ्गुचूर्णं यज शीते दत्त्वा च मधुमाषिकाम् ॥
तद्वहोर्गन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरात् ॥
अपस्मारंश्च हन्याद्यु पानाभ्यङ्गननावने” ॥

अशुनाथं घृतम् * ॥
“विशेषतः प्राग्वद्यु घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वादिशेषाद्यप्रहोत्तयम् ॥
गुणकर्मैाधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उदयगन्धं प्राग्वं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
काष्ठारसनिभं शीतं तद्वि सर्वेग्रहापहम् ।
मेथं विरेकेष्वग्रं प्रपरागुमतः परम् ॥
नासाथं नाम तस्यास्ति यस्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
वृष्टं स्यूतमथात्रातं तद्वि सर्वेग्रहापहम् ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः” ॥
“रुतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अङ्गनोन्मादनालेपान्नावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु क्षयुं तगरं वचाम् ॥
करुष्य वत्समूत्रेषु पिष्टं स्यान्नावनाङ्गनम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् * ॥
“प्रसेके पीनेषु गन्धेर्धूमवर्त्तं कृताम्बिनेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्रेताद्यैर्वासहिङ्गुभिः” ॥
इति धूमपानम् * ॥ [शिरारम् ।
“शङ्खे शान्तसन्वी वा मोक्षयेज्जो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारयव च” ॥
“कामशोकमयोधर्षधर्षाणोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिभिरैव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपितृगन्धर्वैश्च सस्य तु बुद्धिमान् ।
वज्रयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
सर्पिःपानादि तस्यैह न्दुर्मेवमयापरैव ।

उन्मा

पूजा वस्युपहारांश्च मन्त्राङ्गनविधौस्तथा ॥
शान्तिकर्म्मैश्चिरोमाश्च अपस्वस्थयनानि च ।
वेदोक्तान् नियमंश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिषं देवमीश्वर जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्यन्मादजं भयम् ॥
रक्षस्य प्रमथा नाम गथा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्वीत उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च चरने चिकित्सास्थाने षतुर्दशोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपूर्यरूप यथा ।
“मोहोद्दिगौ खनः श्रोत्रे गात्राद्यामपकर्षणम् ।
अन्तुत्साहोऽवधिश्चाग्ने सन्ने कलुषभोजनम् ॥
वायुनेम्नघनश्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादधिरेखे वसुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥
वातनादिभेदेन रूपानि यथा ।
“रूढश्चः विःप्रवक्त्राकं धर्मनीतवो वा
श्लासातुरः क्षुद्रतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयन् पठति गायति षडश्रीणो
विज्ञोऽस्ति भ्रमति चाप्यनिशप्रकोपात् ॥ १ ॥
ढटस्वेददाहवज्जलो वज्रभुग्विनिद्र-
श्लाघाहिमानिजज्जान्तविहारसेवो ।
तीक्ष्णो हिमात्मनिचयेऽपि स वक्रिश्चङ्गी
पित्तादिता नभसि धरति तारकाश्च ॥ २ ॥
कूर्चप्रिसादसदनाश्चिकासयुक्तो
योषिद्विक्ररतिरस्त्वमतिपकारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पसुगुण्यसेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वोत्तके चिभिरपि यतिमिश्रितानि
रूपानि वातकफपित्तज्ञानि विद्यात् ।
सम्पर्णलक्ष्यामसाध्यसुदाहरन्ति
सर्वोत्तकं क्षिप्रदिपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरशौल्ल्यानि प्रथमतोऽस्तोक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।
“क्षिगंधं क्षिन्नतु मज्जानुन्मादात्तं विशेषयेत् ।
वीक्ष्योत्तमयतो भागेः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवर्षाङ्गैश्च सर्षपकेहसंयुतैः ।
योजयित्वा च तथैवं प्रायो नस्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्रगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणाश्च तेषेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दशयेदद्भुतान्यस्य वेदनाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरेर्नागैर्नैर्नैर्वाणैश्च निर्विषैः ॥
भौषयेत् सततं प्रायेः कश्चाभिर्वाथ ताडयेत् ।
यन्मथित्वा सुघ्नं वा चास्येचं ढयाभिना ॥
प्रतुदैदरियेच्चैनं मन्माघातं विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वह्निस्तुलुमङ्गुलकटुकैकानिश्राङ्गयै ।
तेनेदं पिषङ्गानिङ्गुवाजिगन्धामरुम्भिः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपपन्नकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्कं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
वासानां यक्षुष्टानां एषां दुष्टाख्यमेधसाम् ।
ख्यातं पणष्टवं स्त्रीषः मन्वावाद्याश्च गर्भदम्” ॥
इति षणष्टतम् * ॥
“उरोऽप्राङ्गकाटेपु शिराशास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मारक्रियाद्यापि यदोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तादोषं विमुक्ष्य च खेहवक्तिभिराचरेत् ॥
शोकशस्त्यं व्यपनयेदुन्मादे पश्चमे भिषक् ।
उन्मादेव च सर्वेषु कुर्वाणैश्चिप्रसादनम् ॥
नृदुपुष्पं मदेऽप्येवं क्षिण्यं विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे नृदुपुष्पांश्च विषयज्ञो कारयेत् जिघाम्” ॥
इति सुमुते उपसरत्सले विषाहतमोऽध्यायः * ॥

“तथांश्च तीव्राश्च तथैव दानं
प्रतानि धर्मो नियमश्च सत्वम् ।
गुणस्तथाद्यावपि तेषु निष्ठाः
यस्याः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सद्यं संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्षिप्रदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोक्षान्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषां यद्वाद्यां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्घाः ।
अस्त्ववसानांसुभुजः सुभीमाः
निश्राविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निश्राचराणां तेषां हि ये देवगणसंघताः ।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गादिज्ञेयास्तु तदङ्गवाः ॥
देवप्राह इति पुनः प्रोचन्ते शुपयश्च ये ।
देवश्च नमस्यन्ते प्रवर्ष्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिश्रीलक्रियाचाराः क्रमश्च सुरादिभु ।
नैर्भूतैः दुहितरस्तासां स प्रभवः स्थितः ॥
सत्त्वत्वादपद्येषु यत्किञ्चिद् गच्छेः कृताः ।
हिंसाविहारा ये केचिद्विद्यं भावसुपाश्रिताः ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवृत्तभिः ।
ग्रहसंज्ञामिभूतानि यस्यां ह्यन्यथा भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतयव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैशङ्क्य सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमेर्हीनिरारभेत चिकित्सितम् ।
रक्षानि गन्धमास्त्यानि वीजाणि मधुसर्पिणाम् ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिश्चरते ।
वस्त्राणि मधमांसानि क्षीराश्च यधिगणि च ॥
यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
हिंस्रानि मज्जानान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि वदद्भुतविभिन्नये ।
देवपक्षे देवग्रहेऽङ्गानि प्राश्नयेद्भिषक् ॥
कुशलस्तिकपूपान्यश्चैव पायससम्भृतम् ॥
असुराय यथाकारणं विदध्यान्त्वत्सुरादिभु ।
अतुष्यथे राक्षसस्य भोमेषु गच्छेन्म वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य वीरं बलिमुपाहरेत् ॥
पूर्वमाचरिते मन्त्रैर्द्वैतविद्यादिदर्शितः ।
न श्रद्धा बलिनिर्जेषु धोमेस्तान् ससुपाचरेत्” ॥
“नक्षत्राण्येषां शीघ्रं मूलां श्लोकाकविवक्ष्योः ।
हृदिचे च ज्ञातावर्षिः पूर्ववन्नयनाङ्गनम्” ॥
“न चायत्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवतागृहे ।
ऋते पिशाचादन्वेषु प्रतिभूलां न चाचरेत् ॥
वेद्यातुरो निहन्त्येषु भुवं क्रुद्धा मञ्जीवसः ।
हिताहितविधागश्च निरामेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्यति सिद्धिश्च यश्च दिवेषु निषक्” ॥

उन्मा

इति च सुसुते उत्तरतन्त्रे षट्चित्तमोऽध्यायः ॥*॥
 "सुतायस्वारमन्त्रं मुक्ता चापि सनं समम् ।
 सुतपादोत्तमं वधं सार्वं गन्धं मनःशिला ॥
 तुल्यं रसाङ्गनं शुद्धमम्बिपेनं शिषाङ्गनम् ।
 पञ्चानां लवणावाच प्रतिसागं वसोन्मितम् ॥
 भङ्गराजचित्रवन्दीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिनान्ते पितृवत् कृत्वा रुद्धा गजगुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गु रसो नास निव्यं गुग्गाद्वयं चिह्नम् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिपप्ल्याक्षिं पिपेक्षान् दशमूलकवायकम् ।
 खेदेयेत् कटुतुम्भा च तीक्ष्णसुष्णश्च वर्जयेत् ॥
 माहृषिषच घृतं क्षीरं गर्वन्नमपि भक्तयेत् ।
 अथङ्गं कटुतेलेन हितो भूताङ्गु रसः" ॥
 इति भूताङ्गु रसः ॥*॥ उन्मादभङ्गिणी वटी यथा ।
 "शुद्धं मनःशिलापूर्यं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वचा शिरीषवीजश्च चिह्नकृष्णैतसर्वपम् ॥
 क्रूरङ्गवर्णं चिकटु मर्गं पारावतस्य च ।
 रयानि सप्तभाजानि गोमूत्रैर्वटिकां जुव ॥
 गिरिमखीजीवसर्मा क्वायायुष्काश्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्ध्यानिशकाले चक्षुमोरङ्गनं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाण्व्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समाख्याता नाम्न चोन्मादभङ्गिणी ।
 चातुर्थकापस्मारहा सन्धौन्मादविनाशिनी ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अथ पथ्यानि यथा ।

"क्षेष्टो विरेको वमनश्च पूर्व
 क्रमात्मवत्पित्तकफोद्भवेषु ।
 ततः परं वस्त्रिविधश्च नस्यम्
 सन्तर्जनं ताडनमङ्गनश्च ॥ १ ॥
 क्षान्धासनत्रासननस्यनानि
 भयानि दानानि च हर्षयाणि ।
 धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिरायश्चः संश्रमनश्च सेकः ॥ २ ॥
 आक्षय्यकर्मोक्ति च धूमपानं
 भीषेय्यसत्तात्मनिवेदनादि ।
 अथङ्गनं चापनमासनश्च
 नित्रासुशीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोधूमसुङ्गाबखशालयश्च
 धारोष्णदुग्धं श्रतघौतसर्पिः ।
 घृतं नवीजश्च पुरातनश्च
 जूस्मानिर्भं धन्वरसा रसाणम् ॥ ४ ॥
 पराङ्गजुष्पाश्चघ्नं पटोर्णं
 प्रक्षोदणं वास्तुकतखुर्षीयम् ।
 खराश्वसूर्णं गगान्मुपथा
 सुवर्णपुष्पानि च गारिकेणम् ॥ ५ ॥
 प्राक्षाकपिठ्यं पनसश्च वैद्यै-
 विधेयमुन्मादगदेष पथम्" ॥ ६ ॥

"मूलावस्त्रुपहारशान्तिविधयो हेमेष्टिमन्त्रिण्यः
 दानं सत्यस्यनं व्रतानि नियमः सत्वङ्गपो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गनविभीरुजौवधीधारणं
 भूतानामनुकृपनिष्ठकरवं गौरीपतेरधनम् ॥ ७ ॥
 ये च सुधुर्वि गुग्गाकाच प्रमथाकाशं समाराधनं

उन्मी

देवब्राह्मणपूजनश्च श्रमयेदुन्मादमागन्तुकम्" ॥*॥
 अथपथ्यानि यथा ॥
 "मद्यं विरजडाशनसुधाभोजनं
 निद्राक्षुधाढटक्षतवेगधारणम् ।
 अवायमाषाढफन कठिनकं
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्व्वशः ॥
 तित्ताग्नि विन्मी च भिषक् समादिशे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गहितम्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥
 औत्सुक्यसन्नापादिकारितमनोविपर्याससमुत्प-
 दियान्निष्ठयाच्यारः । इति रसमङ्गरी ॥
 (अभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।

"सौत्सुक्योन्मादशुद्धाः स्मृतिसहितसहिता व्या-
 धिसंज्ञासकल्पाः" इति । अस्य कक्ष्यं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।

"चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानशाससदिवगीतप्रथमनादिहृत् ॥
 उदःहरणम् ।

"भातद्विरेफ । भवता भ्रमता समन्तात्
 प्रायाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 भङ्गभङ्गारमनुभय सानन्दम्—

"ब्रूये किमोमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं अस्वस्ति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ॥
 उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्तः । क्षिप्रः । उच्चतः । इत्यमरटीकायां नीक्ष-
 कण्ठः । पागल इति भाषा ॥

उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्यु ।) कामदेवस्य पक्ष्वाद्यान्तर्गतबाणवि-
 शेषः । इति चिकारुषेधः ॥
 उन्मादान्, चि, (उन्मादो विद्यते अस्ति । उन्माद
 + मतुप् । मख्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उच्चतः । इत्यमरः ॥

उन्मानः, पु, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोषपरिमाणम् ॥
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 ("उन्मानश्च घटो राशिर्ज्ञेयपर्यायसंज्ञितः" ।
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये प्राङ्गधरोक्तम् ॥
 "स यव कणश्च ख्यातो घटस्तन्मानमेव च" ॥
 इति कल्पस्थाने दादशेऽध्याये चरकयोक्तम् ॥)

उन्मिषितः, चि, (उत् + मिष् + क्त ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारः ।
 "अथोक्तयमुन्मिषितैस्त्रिभ्यै-
 मंहातपःसास्यद्व स्थिताः क्षपाः" ॥ ५ । २५ ॥

उन्मीलनं, स्त्री, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । चक्षुमेवा इति भाषा । विकारः ।
 ("अज्ञानतिमिराश्वस्य लोकास्य तु निचेष्टतः ।
 अज्ञानङ्गनशाकाभिनेत्रोन्मीलनकारकः" ।
 इति मधुमारते । १ । १ । ८४ ॥)

उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त ।) विकसितः ।
 प्रस्कटितः । इति हज्जयुधः । ("उन्मीलितं
 पूषिकयेव धिचम्" । इति कुमारः । १ । ३२ ॥
 "ते चोन्मीलितमानवीरुभयः प्रौढाः कन्द्या-

उप

निशा" । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, त्रि, (उद् + मुखं वस्य ।) ऊर्द्धमुखः । तत्
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("मनोभिरामाः प्रहसन्तौ रथनेमिसखोन्मुखैः" ।
 इति रघुः । १ । ३६ ।) उन्मुखः । यथा कुमारः । ६ । ३७ ॥
 "तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिशयोन्मुखे" ।
 "पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखो प्रियाम्" । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥

"अन्नेः प्रदङ्गं हरति पवनः किं खिद्रियन्मुखीभिः" ।
 इति मेघदूते । पूर्वभेदे १४ ।
 "इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा" ।
 इति च मेघदूते उत्तरभेदे ६६ श्लोकः ॥

उन्मुद्रः, त्रि, (उद्गता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्ल ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।
 "लङ्कासुन्मूलितं ह्यत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः" ॥)

उन्मेषः, स्त्री, (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुस्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः । चक्षु मेवा इति भाषा ।
 ("सद्योतालीविकसितनिर्भां विद्युद्गुग्धेघट्टिमम्" ।
 इति मेघदूते उत्तरभेदे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,
 "स्वकिरणपरिवेशोन्मेषश्रुत्याः प्रदीपाः" ॥

इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाराः २ । प्रस्कटनम् ।
 यथा,—
 "दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते" ।
 इति कुमारः । १ । ३३ ॥)

उप अथ प्रादिविश्रुत्युपसर्गात्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अस्वार्थः । अतुगतिः । पञ्चाङ्गवः । अतुक्त्वा ।
 आधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६ । "उप परार्द्धे
 हरेर्गुणाः परार्द्धेदधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा
 सुधवोद्ये कारके ७ । "वियुमन्वच्चैतं भगोः श्ला-
 दय उपाच्युतम्" ।) सामीप्यम् । (यथा, सुधवोद्ये
 समासप्रकरणे ६७ । "उपसमिधं उपसमित् ।
 उपनदं । उपनदि" ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-
 दासः । दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अत्ययः ।
 भूषणम् । दीघाख्यानम् । निदर्शनम् । आक्षय्य-
 करणम् । दानम् । मारणम् । यातिः । लिप्सा ।
 उपासन्मनम् । पूजा । उद्दयोगः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

उपकण्ठं, स्त्री, (उपगतः कण्ठम् । अद्याद्य इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा ।)
 ग्रामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्लथम् २ । इति त्रि-
 काण्डशेषः । आस्त्रान्दितम् । अथपञ्चमगतिः ।
 इति हेमचन्द्रः । कण्ठकेनीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 "प्रक्षोपकण्ठं सुहृदङ्गभागे-
 रत्नावलीरश्मिधिरावन्ध" ॥)

उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य ।)
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ५९ ॥
 "तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 जुहुव्वाहुःसुखपीरदृष्टः" ॥)

उपकरयं, स्त्री, (उप + क्त + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकमन्त्रम् । उपादीनां कृत्रधानरादि ।

उप

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्षः ३ तत्सम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनान्दी व्यञ्जनादि ॥ यथा । “तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तु उपकरयत्वेन शक्तानामावश्यकम्” ॥ इति आडितत्त्वम् ॥ पूषादौ नैवेद्यादि । मृगवन्मनादौ जात्रादि ॥

उपकारः, ए, (उप + कृ + णच् ।) उपकृतिः । (“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्ष्यमेतयोः” ॥ इति भाष्यः । २।३७ ॥ “कृतोपकारिव रतिर्वभूव” ॥ इति कुमेरे । ३ । ७३ ॥) विकीर्णेष्व्यादिः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ + णच् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्ता । पिष्ट-भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥ कुश्लः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाड-रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णच् + षच् + डीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघृ-तिरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ + णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । (“उप-कारिवि विश्वेभ्यः सुदमतौ यः समाचरति पापम्” ॥ इति हितोपदेशे सिञ्जलाभे ॥) तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद-द्रव्यदानमस्यैयं यच्च दत्त्वा परितप्यते तद्धीदान मफलं यन्नोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे यच्च नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः । “मातापितृगौरौ मित्रे विधीते चोपकारिणे । दीनानामपिशिष्टेष्वो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिणो यः साधुः स साधुः सद्भिश्चरते । समवृष्टिर्भवात्स त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥ इति कैमिनीये आश्वमेधिके पञ्चमि ११ अध्याये ॥ उपकार्यः, चि, (उप + कृ + णच् ।) उपकारोचितः । इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ + णच् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-भवनम् । यथा, रघौ ५ । ४१ ।

“तस्योपकार्यारिचितीपचारान् वन्येतरा ज्ञानपदोपदाभिः” ॥

“शुभ्रपुत्रवितिहितोपकार्यमार्थः, साकेतोपवनमुदारमध्यावास” ॥ इति च १३ । ७६ ॥) कुश्लः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाड-रिति भरतः ॥

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + क्वि ।) स्रग्मन्त्राणो-रकः । इति रत्नमाला । (हृद्यगौरकरशब्देऽस्य गुणादेशो बोध्याः) ।

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + एणच् + टाप् ।) कृष्यागौरकः । स्रग्मन्त्राः । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्विद्वेष्या सोपकुक्षिका । मन्त्राण्यन्नमोऽप्येव विविधेष्ववचारिता” ॥ इति स्रग्मन्त्रे ४६ अध्याये सप्तमेऽनुक्तम् ॥

उपकुम्भं, स्त्री, (कुम्भस्य चमीपे ।) कुम्भचमीपम् ।

उप

इति व्याकरणम् ॥ उपकुम्बीयाः, ए, (उप + कृ + णच् ।) अन्नचर्त्या-नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे स्रग्मन्त्रे, — “यतोऽनुपकुम्बीयाणो न कस्यपि उपयानं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संख्यानं वन्मु-च । अघ्न्यादिः ।) पिपली । इत्यमरः ॥ पिपलं इति भाषा । (“कृष्योपकुल्या मगधी” इति वैद्य-रत्नमाला ॥ “उपकुल्योषणा श्रौखी” इति भाव-प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे । गुणादिकमस्य पिपलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) (उपगतता कुल्यामिति वाक्ये वाच्यलिङ्गः । कृत्स्नस्यःसमीपम् ॥)

उपकूपजनाशयः, ए, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-कृतकूपोद्भवाभ्युत्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ङच् ।) उप-क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ए, (उप + क्रम + घञ् ।) गौदानोपदेशस्य इति न वृद्धिः ।) आत्मारम्भः । अयमस्योपायः अनेनेतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्वत् परीक्ष्यं भावतत्त्वरूपम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः । इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥ पञ्चायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा, — “सामादिभिरुपक्रमैः” ॥ इति मनुः । ७ । १०७ ।

आरम्भः । यथा, — “रामोपक्रममाचख्यौ रक्ष-परिभवं नवम्” ॥ १२ । ४२ । इति रघुः । “उप-क्रान्तये इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुं रूप-क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः । उपज्ञोपक्रमं तदादिच्छासायामिति कौवलम्” ॥ इति तट्टिका ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-मरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“राज्येन किं तद्विपरीतलतेः प्रायेणपशोशमनीमसेत्सा” ॥)

उपक्रोशा [ऋ] ए, स्त्री, (उप + क्रुश् + ङच् ।) गर्दभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रावाः, ए, (उप + क्राच् + षच् ।) प्रकाशः । वीणा-शब्दः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्मः, ए, (उपक्षेपणरूपो धर्मः) शूद्र-स्वामिकास्य पाकायै ब्राह्मणगृहे समर्पणम् । इति शुद्धितत्त्वे काव्यतट्टः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + ङ् ।) अङ्गीकृतः । स्वी-कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ६ । १५ ।

“उपगतोऽपि च मन्त्रजनानामित-मनुदितान्यसितातपवारण” ॥) कृतमैथुनः ॥

उपगमः, ए, (उप + गम् + षच् ।) अङ्गीकारः । निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६ । ६६ ।

“तं प्राप्य सर्वव्यवधानमयं व्यावर्त्तान्भोऽपगमात् कुमारी” ॥)

उपगूहणं, स्त्री, (उप + गूह + ल्युट् ।) आशङ्कनम् । इत्यमरः ॥ (“आरम्भकुन्दाद्युपगूहणं पुनः” ॥

उप

इति भागवते १ । ५ । १६ । तथा च आशङ्क-दर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहणम्” ॥) उपगृहः, ए, (उपगृह्यते इति । उप + गृह् + षच् ।) वन्दी । इत्यमरः ॥ वंदुयात् इति भाषा । उप-शोगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहचरयो ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । अन्व-शत्रुसमायामे २२६ । ११ ॥

“ग्रहाः सोपगृहाश्चैव ऋषयो मातरक्षया । ऊताशनसुखाश्चैव दीनाः परिषदां गजाः” ॥) उपगृह्यन्, स्त्री, (उप + गृह् + ल्युट् ।) उपकारणम् । संस्कारपुण्यैक्युत्पत्तिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (स्त्रीकारः । यथा, रामायणे १ । ४ । ४१ ।

“भेदोपगृह्याथार्थं तावदाह्वयत प्रसाः” । वेदोपगृह्याथार्थं इति पाठान्तरम् ॥)

उपगृह्याः, ए, (उपगृह्यते इति । उप + गृह् + णच् ।) उपगौकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी ङाचि इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ए, (उपहन्यते अनेन । उप + हन + कर्त्तव्ये घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे घञ् । विनाशः । यथा, —

“तथाश्वेदिन्द्रियाद्यासुपघाते कथं स्मृतिः” ॥ इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अणकारः ।

“स्त्रीयाश्च प्रेक्ष्याशम्भसुपघातं परस्य च” ॥ इति मनुः । २ । १७६ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + ह्न + क्) निकटाश्रयः । इत्य-मरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १ ।

“हृदादिवोपघ्नवरोर्नवतौ” ॥) उपघ्नः, ए, (घञोश्च घञोश्चोः) चक्रवाकपक्षि-विशेषः । अस्य मांसगुणाः । अनुपलम् । हृद्यत्वम् । उष्णवीथ्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । नवाभिरुद्धिता-रित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“चक्रोरेवपक्षैश्च पक्षिभिर्नैवजीवकैः” ॥ इति महाभारते ३ भीमखानगणपद्ययो १७८ । ७ ॥

उपघ्नोः, [ऋ] स्त्री, (उपगतं चतुर्धोर्देशार्थम्) । दिव्यचतुः । चञ्चला इति पारस्यभाषा । इति शौकप्रसिद्धम् ॥

उपघ्नयः, ए, (उप + घ्न + षच् ।) वृद्धिः । उन्नतिः । (“स्रग्मन्त्रपचये केचित् परस्य यत्सने परे” ॥

इति भाषाः । २ । ५७ । “तदेतेषामस्त्रसुत्थायां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाद्यम्” ॥ इति हितोप-देशे कथामुखम् ।) अर्थात् हृतीयमष्टम्यज्ञैका-दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + ङ्) । उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + ऋप् + टाप् ।) चि-कित्सा । इति हृद्यायुधः ॥

उपचात्याः, ए, (उपचीयतेऽधिरक्षिन् इति । “अधौ परिचात्योपचात्यसूक्ष्माः” ३ । १ । १३१ । इतिष्ण-दायादेशो निपात्येते । उप + चि + ण्यत् ।) यथा-भिः । इत्यमरः ॥

उपचारः, ए, (उप + चर + घञ् ।) रोगप्रतिकारः ।

उप

भेद्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
 सद्यो निर्हृतदोषस्य रक्तप्रोथायुषप्रप्राप्त्यतः ।
 पाको निवार्यो यत्नेन शिप्रव्ययकरः स यत् ॥
 वटप्ररोहार्जुनजम्बूलोध-
 पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
 अथां तथा शोथमपाकरौति
 सर्वोपद्रुंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
 उपद्रुंशेषु पक्षेषु त्रयप्रक्षालनं हितम् ।
 त्रिफलायाः कषायेया मृदुकराजरसेन वा ॥
 नीलोत्पलं सकुसुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
 रथां चूर्णं धवनार्थं प्रलेपश्चात्र भ्रूष्यते ॥
 बन्धूकरसचूर्णैः रजसा दाडिमत्वचः ।
 गुण्डनं तद्व्रणे कुर्यात्क्षिपं प्रगफलेन वा ॥
 दहेत् कटाहे त्रिफला तमसो मधुसंयुता ।
 प्रलेपेनोपद्रुंशस्य त्रयं सद्यः प्ररोहयेत् ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
 काथं पिनेवा खदिरासनाभ्याम् ।
 सगुणुं वा त्रिफलायुतं वा
 सर्वोपद्रुंशपहरः प्रयोगः” ॥ * ॥
 “भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
 करज्जंधात्रीखोदिरासनाभ्याम् ।
 कषायकक्षैः स्ततमासु चाव्यं
 सर्वोपद्रुंशपहरं प्रदिष्टम्” ॥
 भूनिम्बादिष्टम् ॥ * ॥
 “एतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीप्रणे त्रये ।
 उपद्रुंशे प्रयोज्यानि येकाभ्यञ्जनमोजने ॥
 द्वात्रस्रस्ये संक्षिद्य त्रिफलचूर्णमिश्रयतः ।
 दहेच्च तां ततस्त्राभ्यां चिकित्सां त्रयवच्छरेत्” ॥
 इत्युपद्रुंशाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथ च ।
 “पटोलनिम्बत्रिफलागुडूषीकाथामविशेत् ।
 सगुणुं सखदिरसुपद्रुंशे विनक्षति” ॥
 प्रशान्तरे प्रथमाह “पटोलनिम्बगुडूषीमरिच-
 काथामपिवेत्” ॥ इति च पाठः ॥
 “दहेत् कटाहे त्रिफला सा मसो मधुसंयुता ।
 उपद्रुंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ब्रह्मम्” ॥ * ॥
 “त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरज्जंधाखदिरादिभिः ।
 कक्षैः काथैश्चैतं पक्षुमुपद्रुंशहरं परम्” ॥
 इति गात्रे १७५ अध्यायः ॥
 (अथश्वासाः सनिदानसम्प्राप्तिकं चक्षुषामाह । यथा,
 “क्षीयवायुनिहतस्य सहसा सजतोऽथवा ।
 दोषाध्युषितसंकीर्णमनिगुरजरःपथाम् ॥
 अन्त्योनिमिन्क्त्तोमिगन्त्यां नवकृतिकाम् ।
 दूषितं स्युप्रतक्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
 विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपारीन् प्रयच्छतः ।
 सुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषयच्छुभ्रापतनैः ॥
 वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्यशंविधकृमैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामशान् ॥
 जनयन्तुपद्रुंशादीन् उपद्रुंशोऽत्र पक्षधा ।
 एषकदोषैः सर्धिरैः समस्तैश्चात्र सावतात् ॥
 भेद्रशोषे सज्जिजाः स्रम्भत्वकं परिपोटनम् ॥ १ ॥
 पक्षोद्भ्रंसकाशः पित्तोऽयं श्वयुज्वरः” ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मया कठिनः क्षिग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरभः ॥
 शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्त्वसुतिज्वरः ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयुधुसुख्योरपि” ॥ ५ ॥
 असाध्यलक्षणा यथा ।
 “तीव्रा रगागुपचनं दरुं किमिसम्भवः ।
 याप्यो रक्तोद्भवत्तेषां मृद्वये सन्निपातजः” ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।
 अस्य चिकित्सा च यथा ॥
 “भेद्रमध्ये शिरां विधेदुपद्रुंशे नवीस्थिते ।
 शीता कुर्यात् क्रियां सुद्धिं विरिक्तैश्च विशेषतः ॥
 तिलकक्कलहततीक्ष्णैः पक्षे तु पाटिते ।
 जम्बवान्सुमनोनीपञ्चेलकाम्बोजिकाङ्गरान् ॥
 शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिविशोद्भवाः ।
 त्वचः क्षीरिद्रुमाद्याश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥
 सङ्गाथः द्वाचनं तेन पकृतैश्च रोपणम् ।
 तुल्यगौरिकषोषैशामनोङ्गाशरसाङ्गनैः ॥
 हरेण्युष्यकाश्रीसचौराङ्गोषवयोत्तमैः ।
 लेपः क्षौद्रयुतैः दुग्धैरुपद्रुंशप्रधापहः ॥
 कपाले त्रिफला दग्धा सद्यता रोपणं परम् ।
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा मृदुम् ।
 पक्षैः क्षायुशिरामसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥
 तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्यादा तथा ब्रह्मचा-
 रिण्यो चिरोत्सृष्टा रजससा दीर्घरोमा कर्कशरो-
 मां सङ्घीरौमा निगुणोरोमामल्पहारा महाहा-
 रामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनि-
 मक्षालितयोनिं योनिरोगोपच्छातं स्वभावतो वा
 दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमन्थयुसुपसेवमानस्य
 तथा कञ्ज-दशन-विष-शुकनिपातनादद्वाङ्गला-
 भिघातात्तुभ्यदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनाद-
 वपीङ्गनाच्छुकसूत्रवेगविधारयान्मैथुनान्ते वाऽप्र-
 क्षालनादिभिर्मैद्रुमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षते-
 ऽक्षते वा श्वयुसुपजनयन्ति तसुपद्रुंशमित्या-
 चक्षते ॥
 स पक्षविधस्त्रिभिर्दोषैः एषकं समसोरस्यथा
 चैकः ॥
 तत्र वातिके पाठव्यं त्वकूपरिपुटनं सप्तमेद्र-
 दा पक्षशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥
 पैतिके ज्वरः श्वयुः पक्षोद्भ्रंसरसङ्गाशस्त्रीप्र-
 दाश्च क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥
 श्लेष्मिके श्वयुः कण्डूमान् कठिनः क्षिग्धः श्लेष्म-
 वेदनाश्च ॥ ३ ॥
 रक्तजे क्षयस्फोटप्रादुर्भावोऽप्यर्थमदकप्रवृत्तिः
 पित्तलिङ्गान्यर्थं ज्वरदाहो शोथश्च याप्यश्चैव
 कदाचित् ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरुं शोषसः क्षमि-
 प्रादुर्भावो मरुच्छेति ॥ ५ ॥
 इति सप्तमे निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥
 चिकित्साविशेषो यथा ।
 “यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्रातं विरैषणम् ॥
 निरूहेच्च हरेत् तस्य दोषान्मथं सुष्टिम् ॥

उप

प्रपौखरीकयष्ट्याङ्गवर्षाभू-कुष्ठदाभिमः ॥
 मरुकागुरास्वाभिर्नातनं संप्रलेपयेत् ।
 निचुलैरखवीजाणि यवगोधुमशक्तवः ॥
 रतैश्च वातनं क्षिग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ॥
 प्रपौखरीकयष्ट्यैश्च अश्वैः सेकः प्रशस्यते ॥
 गैरिकाङ्गनयष्ट्याङ्गसारिवोश्रीरपद्रुणैः ।
 सधन्वनीत्यलैः क्षिग्धैः पैतिकं संप्रलेपयेत् ॥
 पद्मोत्पलमृद्वालैश्च ससर्वार्जुनचतसैः ।
 सर्पिःक्षिग्धैः समधुकैः पैतिकं सन्धलेपयेत् ॥
 शेषयेच्च एतच्छीरशर्करैश्च मधुदकैः ।
 अथ वापि सुशीतेन कषायेद्य वटादिना ॥
 श्राणाश्वक्यांजकक्षैधन्वलिभिः कषोत्थितम् ॥
 सुरापिष्टाभिरध्याभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥
 रजन्यतिविषामुल्लसरलासुरदाभिमः ।
 सपक्षपाठापत्तुरैश्च वा सन्धलेपयेत् ॥
 कर्वीरस्य पत्राणि नात्वारग्वययोक्तया ।
 प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यकथोरपि ॥
 गोजिविडङ्गश्रीभिः सर्वैर्गन्धैश्च संयुतम् ॥
 यत्तु सर्वोपद्रुंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
 सर्जिकातुल्यकाशीतं श्लेथेषु रसाङ्गनम् ॥
 मनाश्रिणासमिष्युं श्लेथैर्वीसर्पनाश्रणम् ॥
 गुग्गुण्डीध्या क्षतं मन्थ हृदितातं मनाश्रिणा ।
 उपद्रुंशविसर्पायामेतच्छान्तिकारं परम् ॥
 मार्कवक्षिप्रबादन्तीतामसुचूर्णमयो रजः ।
 उपद्रुंशं निश्चल्येद्य एतन्निशाश्रिर्निर्यथा ॥
 उपद्रुंशहृयेऽप्येता प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषवलावलाभम् ॥
 उपद्रुंशं विश्रमेद्य श्रेष्ठं भूयस्त्रिदोषजे ॥
 दुष्टव्याविधिं कुर्यात् कुपितं मेहनं त्वजेत् ॥
 जास्रीलेनापिर्वेगं पक्षाच्छेपं दहेद्भिषक् ॥
 सन्ध्यादग्धश्च विद्याय मधुसर्पिः प्रथोजयेत् ॥
 सुद्धे च रोपणं दद्यात् कक्षं तैर्न हितव्यं यत्” ॥
 इति च सप्तमे चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
 “श्वक्लं मरिचं सुगठी विडङ्गश्च वधान्तथा ।
 गन्धकं श्वेवखदिरं जातीकोषपले तथा ।
 सममागलतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
 श्यामागन्तु मतिमान् योजयेद्विकल्पितः ।
 अमुपानं दुग्धसारं ततस्त्राम्बूषभक्षयम्” ॥
 इति उपद्रुंशरी रसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे उपद्रुंशाधिकारः ॥ * ॥
 अथ पथ्यानि यथा ॥
 हृद्द्विरेको ध्वनमथनाडी-
 वेधो जलौकः पित्पातनश्च ।
 सेकः प्रजेयो यवश्रावयश्च
 धन्वामिधं सुद्रुंसो एतानि ॥ १ ॥
 कठिणकं श्रियुफलं पटोलं
 श्राजिस्रशानं नवमूलकञ्च ।
 तिक्तं कषायं मधुकूपवारि
 तैश्च हृन्दादुपद्रुंशरोगम् ॥ २ ॥
 अथपथ्यानि यथा ॥
 “दिवागिद्रो मूषवेधे गुर्वैर्नैथुनं गुग्गुम् ।
 ष्यायासमञ्चं तत्रश्च वर्षं येदुपद्रुंशवान् ॥ ३ ॥

उप

इति वैद्यकपुष्पापथविधिः ॥ समष्टिलक्षणाः ।
प्रियुक्तः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवे घञ् ।)
दंशनम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + शिच्
+ यञ् ।) 'हारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी'
(दर्शयित्, चि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + चान्त-
स्योपसर्ग इत्यङ् ।) उपदोक्तम् । इत्यमरः ॥
("उपदा विविशः शश्वत् नोत्सेकः कौश्लेश्वरम्" ।
इति रघुः । ४ । १० ।)

"प्रत्ययैः पूजासुपदाच्छेन" । इति रघुः । ७ । २० ।
उपदानकं, स्त्री, (उपदान + क्त्वाच् कञ् ।) उक्तोच ।
इति चिकित्साशेषः ॥

उपदिष्टः, चि, (उप + दिष्ट + क्त ।) उपदेशप्रामः ।
यथा । "ननु शूद्रस्यापि समोत्रा कथं न निविध्यते
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव विधिषो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति" । इत्युदाह-
तत्सम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेय दीयते क्लियते इति उप + दो
+ क + डीप् ।) वन्द्याकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
परगाक्ता इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यत्त-
भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽसुरो यत्तो रजो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोगिनः" ॥)
उपदेशः, पुं, (उप + दिष्ट + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।

"चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धेनैः शिवालये ।
मन्त्रानामप्रकथनसुपदेशः स उच्यते" ॥
इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षाया-
मनामर्थे संक्षेपे यथा ।

"तत्राप्यप्रकृतः कश्चिदेवमन्त्रश्च साक्षात् ।
तदम्बुनाभिधियालवारं मूलेन केकरम् ॥
निधायाद्यौ जपेत् कथं उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्धागा प्रकोपाय न शाक्तये" ॥)
शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।

"धर्मोपदेशं दर्पेण विप्रगामस्य कुर्वतः" ।
"श्वभित्युपदेशः" । यथा । तथा न जाटुयात्
राज्ञी दिवासप्रक्ष वज्रदेवेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
अथोपदेश्यते मधुरेण श्लेषाभिप्रेत इति" ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ई५ अध्यायः ॥)

दिशो, [न्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश्
+ शिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मिच-
क्षामे ।

"गतातुगतिको षोकः कुट्टनीसुपदेशिनीम् ।
प्रमाणावति नो धर्मं यथा गोप्लमपि विजम्" ॥)
देष्टा, [क्त] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश् +
ट्च् ।) उपदेशकर्ता । यथा ।

'तथोपदेश्यारमपि पूजयेत् सतो गृहम् ।
। गृह्यते गृहवच नैस्तथाप्यना जिया" ॥

उप

इति तिथ्यादितत्सम् ॥ दृष्टस्यातिः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" ।
इत्याहिकतत्सम् ॥

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
देष्ट + ठक् ।) कौटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
जिज्ञा = वम्भो ३ उपदीका ४ । इति जैमिनिः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + अच् ।) उवातः । इति
हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽप्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—

"यो व्याधिसम्बन्धो हेतुदोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽप्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधिरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरुपस्थिति स तन्मूलरूपोपद्रव-
संज्ञः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [क्त] चि, (उप + दृश् + बाहुलकात्ठक्)
उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शी । इति गीताटीका ॥

"(उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः" ।
इति गीताया १२ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,
"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्म्मियाएतेषु तत्स-
मीपस्थोऽप्यः स्वयमव्याएतो यच्चविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानस्यापरागुणदोषाणां ईक्षिता तत्रत्-
कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्याएतो विलक्षणस्तेषां
कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो ऋषा
उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्मः, पुं, (उपहीनोधर्मः ।) पाषण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।

"यद्य धर्मैः परः साक्षात् उपधर्मोऽप्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
+ चान्तस्योपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञा धर्म-
कामार्थभवेरमात्यादेशेत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।

"धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकं परिशोधनैः ।
उपेय धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ॥
अर्थकामोपधाभान्तु माथाः पुत्रास्तु शोभयेत् ।
धर्मोपधाभिर्विप्रास्तु सर्वानिः सचिवान् पुन" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूय-
स्योपधाभिर्विशेष्य त मे मतिस्त्वायमकरवम्" ॥
इति दशकुमारचरिते विश्वतचरिते ।) यदानासु-
पान्त्यवर्गः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
मात्तिकम् १ तुल्यकम् २ अन्वम् ३ नीलाङ्गनम्

४ मनःशिला ५ हरितामम् ६ रसाङ्गनम् ७ ॥
शरीरस्थधातुभूयोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
कनदुग्धम् १ रक्षात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा
३ मेदसो घर्म्म ४ अरुणो दन्तः ५ मज्जनः केशः
६ शुक्रात् शोणः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("सत्यं रजश्च शरीराणां काले भवति गच्छति ।

उप

शुद्धमांसमवस्त्रेहः वा वसा परिकीर्तिता ॥
खेदो दन्तान्स्था केशान्त्यैवोन्नत सप्तमम् ।
इति धातुभाषा ज्ञेया यते सप्तोपधातवः" ॥
इति शाङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
"सप्तोपधातवः स्वयमात्मिकं तारमात्मिकम् ।
तुल्यं कास्यं च रीतिश्च सिद्धरश्च शिवाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ४)

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते चारोप्यते मत्सकमत्र ।
उप + धा + चधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ।
वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपध्वंः २ ।
इत्यमरः । गलुः ३ । इति ऋटाधरः ।

("सोपधाना धियं धीराः स्वयंशो खट्वयन्ति ये" ॥
इति भाषः २ । ७७ । "पट्टीपधानाथाक्षितशिरो-
भागेन" ॥ इति कादम्बरी ।) विघ्नम् । प्रणयः ।
इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
अनीयच् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपधिः, पुं, (उपधीयते चारोप्यतेऽनेन । उप + धा
+ क्तिः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥
"योगधमनविक्रान्तं योगदानप्रतियुद्धम् ।
यत्र वायुपुधिं पश्येत् तर्ह्येवं विनिवर्त्तयेत्" ॥

"अधिरु हि धिययार्थिनः क्षितीशः
विदधति सौयधि सन्धिदूषणानि" ॥
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपितः, चि, (उप + धूप + क्त ।) आसनमरणः ।
परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, चि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ("अधिरुपनतां स मेदिनी" । इति
रघुः ८ । ७ । मन्मः यथा, मावे । १२ । ३३ ।

"शरीरेः प्रतापोपनतेरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनममूर्त्तिभिः" ॥)

उपनदं, [क्त] स्त्री, नदाः समीपम् । इति सुगवोध-
उपनदि, [क्त] व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
"नदीपौरुषमास्याराहायशोभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।

इत्यनेन सिद्धम् ॥)
उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप
+ नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
("ऋष्टोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तथोगात् बालस्योपनयं विदुः" ॥
इति स्मृतिः । भावे + अच् ।) प्रापणम् । यथा,
महामारते ३ । २ । २४ ।

"मानस्य प्रियाख्यानेः सम्भोगोपनयेच्छाम्" ॥
न्यायमते शोशो धूमवान् स सवर्जिमान् अयमपि
तथोवादि रूपः न्यायावयवमेदः ॥)

उपनयनं, स्त्री, (अश्रयनार्थं आचार्यस्य उप समीपं
नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।)
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिरूपप्र-
धानसंस्कारः । अथ्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
येन कर्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
"ऋष्टोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बाहो वेदाय तदयोगाद्बालस्योपनयं विदुः” ॥
तत्पर्यायः । वृद्धकरायाम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनायः ३ उपनयः ४ खानयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राष्ट्राभेकादशे सैके विश्रामिके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतः ॥ सैके द्वादशे । तत्राश्रमौ प्रायश्चित्तं
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।

“भृशोक्तकर्म्मणा येन समीप नीयेते गुरोः ।
बाहो वेदाय तदयोगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥
रक्तसावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिस्मृतम्” ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न ब्रह्मश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिष्यां ॥
अस्तं गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋतेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुत्तौ ।
त्रतोपनीतो दिवसे प्रयाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये कर्म । व्रतेन उपनयनेन । भुजवल्गुमीमंशव-
चिन्तामण्योः ।

“स्वातीशुक्रवनाश्विभिक्रमरे पौषोव्यचित्राहरि-
ष्विन्दो तोयपत्नी भने दितिसुते भाद्रहृदये सागरे ।
केन्दुस्ये भृगुनेऽङ्गिरःश्रुतिस्तुते षष्ठे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कव्येकाः” ॥
तोयपतिः श्रतमिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूर्वाभाद्र । दीपिकायाम् ।
नीवारकन्दुशुद्धौ हरिशयनवह्निभस्करे चोत्तरस्ये,
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपहृष्टमदे क्षीरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कव्येक्षणेभे रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य मृष्टाष्टमेन्दुं,
गौ शीषाक्षातिचारेऽर्कव्रतगुणदिने काशशुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“माघे द्विषाशीशाकः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे क्षौद्रिदो भवेत् ॥
श्लेष्ठे गङ्गननीतक आभादे क्षुद्रमाजनः ।
श्रेष्ठेऽथेऽथ रात्रिः स्यान्निषिद्धं निश्रि च व्रतम्” ॥
राजमासौष्ठे ।
“दुग्धवर्षो व्रतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।
दृढवर्गः ।

“सूत्रियज्ञानगंध्यायुः सप्तमीक्ष त्रयोदशीम् ।
पञ्चमीषमासस्य द्वितीया परिवर्षयेत्” ॥
चैत्रशुद्धतीया चाश्राद्धशुद्धदशमी मन्वन्तरा-
दिभेद विधिदा वैशाखशुद्धतीया युगादिलेख

निषिद्धेति । यथासुपिपरिभाष्यो रिक्तासु वज्र-
दोषभाक् । शुक्रपक्षे ख विहितः प्रागुक्ताश-
लायनवचनात् ॥ * ॥ सामगाना कुजवारेऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमासाक्षयचिन्तामण्यिष्टववास्थ-
वचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वारिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिःस्येऽथ परानिते वा
शिवे भृगातुपनयः स्तुतिर्कर्महीनः” ॥

अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकाया ।
“ऋग्वेदाधिपतिर्जीवा यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिःशुभेर्वेदराट्” ॥
वेदाधिपकथनम् ॥ * ॥
“ब्राह्मणे भुजवागोशी क्षत्रिये भौममास्त्ररौ ।
क्षत्री वेष्टे बुधः शूद्रे पतिर्नन्दोऽत्यन्ते जने” ॥
वर्षाधिपकथनम् ॥ * ॥ पराजयक्षत्र्यं वक्ष्ये
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगमङ्गलवर्णनम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“भोऽशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविश्रतिः
विश्रतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
अत्र भोऽश्ववर्षस्य उपनयनाङ्गा प्रतीयते ॥

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां भोवाच वदता वरः” ॥

इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोगार्भ-
जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
ण्ड्यम् । “व्रतवन्द्यविराडे च वत्सरपरिकल्पन-
माङ्गाराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रकृतपूष्ये
सदान्ते तु” ॥ * ॥ यत्तु द्विजानुपपन्नस्य पेठिनपूष्ये
वचनं द्वादशभोऽश्वविंशतिश्चेदतीता अथवज्र
काला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां मन्वाद्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । भोऽ-
श्वोपरि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतं दृढिः प्राङ्ः पिता
कृतदृढिः प्राङ्गेन पित्रान्यत्राचार्यौ हतस्वद-
सम्भवे माणवकहतो वा ससुद्धवनामानमग्निं स-
स्थाय विरूपाक्षत्रपान्ता कुशखिकां समाप्य
माणवकं प्रातर्भोगिथिला अग्न्युत्तरतो नीला
श्रिखया सह मुद्धितं खापितं कुण्डलाद्यजङ्गुतं
क्षीमवस्त्राद्यतं तदसम्भवे शुक्लाहृतकार्पासिक-
वस्त्राद्यतं माणवकं दक्षिणे पूर्वाभिमुखं निधाय
प्रकृतकर्मारम्भे प्रादेशप्रमाणा हताक्षा समिधं
त्यूष्मिभ्यो ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैर्यजस्रसक्तमन्वाद्याहृ-
तिहोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्भन्तैः
पञ्चाङ्गतीर्णुञ्जयात् । तत आचार्यः उदगग्रेषु
कुशेषु कृताङ्गलिः प्राङ्मुख ऊर्ध्वकिण्ठेत् । अग्न्या-
चार्ययोर्निधौ माणवकोऽपि कृताङ्गलिः प्राचार्य-
भिमुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्ध्वकिण्ठेत् । माणव-

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्ववान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अङ्गलिसुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्यस्यापि । ततो गृहीतजलाङ्गलिः प्राचार्यो
गृहीतजलाङ्गलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्रं पाठ-
यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
श्रयं नन्दनाश्रयं गेःप्राश्रयं वा माणवकनाम
कल्पयित्वा आचार्यो माणवके कथयति । तत-
श्चाचार्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
माणवकः पूर्वाचार्यकथितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्यमाणवकौ पूर्वं गृहीतजला-
ङ्गली व्यजताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन यागिणा
माणवकस्य साङ्गुळं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
ततो गृहीतमाणवकहस्तौ मन्त्रं जपत्वाचार्यः ।
ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्राम-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्नानं सुद्धा अथवीर्येण दक्षिणपाणिना अथव-
त्रिंशतिं नाभिदेशं आचार्यो मन्त्रेण सुधृतिः । ततो
माणवकस्य नाभेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्यः
सुधृतिः । ततो माणवकस्य उदगग्रेषु मन्त्रेणाचार्यः
सुधृतिः । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणस्नानं सुधृत्तुं मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्नानं
सुधृत्तुमाचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु
सर्वत्र वाङ्मिति ज्ञयात् । ततोऽग्नेरुत्तरभागे
गत्वा आचार्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उध-
विशति । तत आचार्योभिमुखो माणवकः प्राति-
तदक्षिणगतः उदगग्रेषु कशेषु उपविशति ।
ततः प्रवरसंख्या पञ्च वा त्रयो वा भेखना-
शुभोपवीतरूपप्रत्ययः कर्त्तव्यः । अथेनं माण-
वकमाचार्योऽग्निःप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिदतां
सुद्धमेखणं परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृत्वासाःरिगान्त्रितं आचार्यो
माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
आचार्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तस्युपसन्नाण-
वकं आचार्यः प्रथमं पारं पारं ततोऽर्धमर्धं ततः
कृत्या सावित्रीं अथापयेत् । तत आचार्यो
माणवकं महात्याहृतोः पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्विका अथापयेत् । ततो वैक्लं पाशाशं
वा माणवकपरिमाणादण्डं माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
दण्डे ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्राथयति ।
ततो माणवकं पूरयति । पितरं ततः पित्रवस्तु
ततोऽन्यांश्च प्राथयति । ततः सर्वं शस्त्रभेदं आचा-
र्याय निवेदेत् । ततः पूर्ववेदाचार्यो यज्ञसक्त-
मन्वाद्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां हताक्षां
समिधं त्यूष्मिभ्यो ऊत्वा प्रकृतं कर्म समाप्य
उदीयं श्राद्धायनहोमादिवामदेव्यगानां कर्म
निर्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवार्त्तकदा कर्म-
कारयित्वा ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । अथान्य-

उप

एवाचार्यो वृतः तदा येन वृतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः प्राप्ताया सन्ध्याया सन्ध्या-मुपास्य कुश्लिखीतिविधानेन ससुद्धवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलि-श्लेकमग्निपथ्युत्तराद्यं कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रादेशप्रसन्नाद्युत्तरात्समिद्धं यद्वहीत्वा आद्य-न्तयोत्तरार्धौ मध्ये समन्तकं चम्रौ जुहुयात् । ततः कर्मश्रीर्भोक्ताविधिना एनरपि अग्निपथ्युत्तराद्योप-क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसिक्तं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिव्याद्य मन्त्रे-णाग्निं विह्वल्य अतीतायां सन्ध्यायां निश्वाण्य-मग्निं चारुजवयवर्जितं सद्युतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्ष्या-प्रकरद्योक्ताविधिना सुह्वीत । एतच्चाग्निर्भूमौ समावर्त्तनपर्यन्तं प्रवृष्टं सायं प्रातः कर्त्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

(प्राच्याय-तन्त्रिय-वैश्यानामन्तममन्वय-वशः श्रील-श्रीश्व-श्रीचाचार-विनय-शक्ति-ब्रह्म-मेधा-धृति-सूत-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिज्ञोषदन्ताराभ्य-नुवृत्तादिनामं प्रसन्नचित्त-वाक्चपेष्टं क्रोशसहस्र-भियक्त्वा शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं शोपनयेत् ।

उपनयनीयस्य ब्राह्मणः प्रशस्तेषु विधिकरणा-मुद्धर्त्तनत्तत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं ख्यद्विजसुपलिप्य गोमयेन दग्धैः संक्षीय्यं प्रुषेवांनमङ्गैः रक्षिष देवताः पूज-यित्वा विप्रान् मिमजश्च तत्रोत्थिष्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निपथसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विष्णुनां समिद्धिचतुर्णां वा क्षीरहृत्वायां न्यशोषोद्ध्वरान्धत्यमधुकाणां दधि-मधु-हृत्वाक्ताभिर्दार्वावीर्यैर्मिलेन विधिना-क्षवेद्याज्याहृतीर्षुज्यात् । सप्रणवाग्निमहाशा-हृतिमित्ततः प्रतिदेववर्ग्येषु साक्षात्कारश्च कुर्यात् । शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्वधार्यां वर्णाशसुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजान्यो इत्यस्य वैश्याो वैश्यस्यैवेति । शुद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ण-मनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं चिः परि-गीयादिसात्तिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहृद्भ्रगरथ्यापारुष्य-पेयुन्धान्दत्तासत्याय-शस्यानि हित्वा नीच-नल-रोझा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतसूचार्थीभवादनतत्परेशावश्यं भवितव्यं मन्दुसतस्यान-गमन-श्रयणासन-भोज-नाध्ययन-परेण भूला मन्त्रियहितेषु वर्त्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मा भवत्यपला च विद्या न च प्राकाशं प्राप्नोति । अर्हं वा ल्पि सत्यवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शो स्थापेनोभाग भवेय-मप्लवणविद्यश्च । दिन-गारु-दरिद्र-मिच-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां धाम्नामन्वनामिव खभेषजैः प्रतिकल्पयेवं साधु भवति । आद्यशास्त्र-निक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकल्पयेवं वि-द्या प्राकाशते मिचयशो धर्म्मापेक्षामांश्च प्राप्नोति ।

उप

भवनस्वाच ॥

“कृष्णोऽस्मी तद्भिधनेहनी वे कृष्णोत्तरेऽयिवमहर्द्दिंसन्धयम् । अकालविद्युत्-स्तनयित्नुषोषे स्वतन्तराङ्गित्वित्थिथथाह ॥

भ्रशानयानाद्यतमाहवेम् महोत्सवौत्पातिकदशनेषु । नाध्येमन्मेषु च येष्ु विप्रा-नाधीयते नायुचिना च नित्यम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, षु, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप + नी + घञ्) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, षु, (उपनिवो नायकेन) नायकगुणो-त्कर्षकथकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदासोदरः ॥ * ॥ उपपतिश्च ॥ (उप-नयतीति । उप + नी + क्त्वा । प्रापके, चि ॥)

उपनाहः, षु, (उपनहते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ्) वीणादितन्त्रवन्दनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम् । इत्यमरः ॥ ब्रह्मालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥

प्रलेप इति भाषा । (यथाह सश्रुतः ।

“आदौ विष्णापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् । त्वतीयसुपनाहश्च चतुर्थी पाठनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, षु, (उपनिधीयते इति । उप + नि + धा + क्ति) उपन्यस्तवस्तु । स्याद्यद्वयम् । तत्पर्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्थमनास्त्राय हस्ते न्यस्य यदर्पितम् । इत्यमुपनिधिः प्रोक्तः सूतियु सूतिवेदिभिः” ॥ वासुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अयथा इति । उप + नि + सद् + क्तिप्) धम्मेः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ (वेदश्रियोभागः । तत्र चतुर्णां वेदाना अशीतिसहितश्रवाधिकसहस्रसंख्याका उपनि-षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो नवाधिकशतम् । सासः सृष्टम् । पञ्चाशदुप-निषदोऽथर्वणस्य । ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् । इति चिकार्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (द्विजातिकसंस्थो व्रतनेदः । यथा, आ-श्वलायनसूक्तकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाग्नी द्वितीयश्च महत्प्रतम् । त्वतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(सुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः । यथा,—

“ईश-केन-कट-प्रश्न-सुख-साङ्ख्य-तित्तिरिः ॥१॥ ऐतरेयश्च हान्द्योयं सृष्टदारुणकं तथा ॥१०॥ ब्रह्म कवल्-जावाल-श्वेताश्वी हंस आरुणिः ॥१६॥

गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-श्रिरः शिखा ॥२३॥

मन्त्रायगी केभितकी सृष्ट्यावाल-तापनी ॥२७॥ काशाधिचन्द्र-मैत्रेयी सुबाब-क्षरि-भरिणः ॥३१॥

उप

सर्वसारं निरासम् रक्षसं वचस्रचिकम् ॥ ३६ ॥

२० २१

तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्म बोधकम् ॥४२॥

१२ १२ १४ १५

परिब्राट्-त्रिशिखी-कीता-चूडानिर्वाण-मण्डलम् ॥४५॥

१६ १७

दक्षिणाश्रमं खान्दं महानारायणाऽवयम् ॥५१॥

१८

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च सुदुर्लभम् ॥ ५७ ॥

१९ २०

शशिख्यं पौञ्जलं मिच्छ महत्शारीरकं शिखा ॥६३॥

२१

सुरीयातीत-सन्ध्यास-परिब्राजान्मालिका ॥ ६७ ॥

२२

अथत्तैकाक्षरं पूर्णां सूर्यास्यध्यात्म-कुण्डिका ॥७४॥

सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मवधूतकम् ॥ ७६ ॥

२२

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना ॥ ८४ ॥

२४ २५ २६ २७

हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम् ॥८७॥

२८

तारसार-महावाक्य-पञ्चनक्षत्राग्निहोत्रकम् ॥८८॥

गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥८९॥

शशाङ्गनी हृद्ययीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥९०॥

२९ ३० [१०८॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-सुक्तिकाः” ॥

अथ स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः ।

१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरम्भतविन्दुः । ३ नादोऽम्भतनादः । ४ श्रियोऽथर्विःश्रिरः । ५ शिखा-थर्विःशिखा । ६ तापनी त्वंसिंहतापनी । ७ रहस्यं सुकरहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो गारु-विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-विद्या । १२ परिब्राट् गारुडपरिब्राट् । १३ त्रिशि-खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योग चूडामणिः । १५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-सूक्तिः । १७ अर्हयं तारकः । १८ रहस्यं राम-रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा योगशिखा । २१ परिब्राजः परमहंसपरिब्राजकः । २२ पूर्णाऽन्नपूर्णा । २३ कटः कटरुद्रः । २४ कु-ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावाक । २६ गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावालदर्शनम् । २८ अग्निहोत्रकं प्राणाग्निहोत्रम् । २९ कलिः कलि-सन्तारकम् । ३० रहस्यं खरखतीरहस्यम् ॥

आवां मध्ये या यहेदान्तर्गतास्ता अपि तत्रैव प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्याका उपनिषदः ।

अथत्तम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केनः ४ हान्द्योयम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावाली ७ महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः ११ रुद्राक्षम् १२ वचस्रचिकम् १३ वासुदेवम् १४ सन्ध्यासम् १५ सावित्री १६ * ॥

सूक्त्यसुर्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्याकाः

उपनिषदः यथा,—

श्वतीत्यात्मम् १ ईशवासम् २ (जा)वावाकम् ३

उप

तारसारः ४ तुरीयम् चित्रिखीर्षी निरासम्भम् ७ परमहंसः ८ पञ्चकम् ९ ब्राह्मणमखलम् १० ब्राह्मणदयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ वृहदारण्यकम् १६ शाङ्खायनी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥॥

कृष्णशुक्लान्तर्गता द्वित्रिंशत्-सख्यकाः

उपनिषदः यथा,—

अक्षिः अमृतनादः अमृतविन्दुः अघधूतम् ४ एकाक्षरः ५ कठरुदः कठवल्ली ७ कलिसन्तारणम् ८ काकाधिरुदः ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चमूर्त्तः १८ प्राणामिहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्यारः योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिला २४ वराहः २५ शारीरकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतरः २८ सर्वसारः २९ खन्दः ३० खरखतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥॥

अद्वैतान्तर्गता दशसंख्यका उपनिषदः यथा,—
अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषीतकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ सुद्रुवा ८ बहृषः ९ सौभाग्यम् १० ॥ * ॥
अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्यका उपनिषदः, अथर्वशिखारः अथर्वशिरः २ कृष्ण ३ गणपतिः ४ गाङ्गु ५ गोपालतापनम् ६ जाबालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरिब्राजकः ११ ऋषिहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिब्राजकतृण्य १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ सुखकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ वृहज्जाबालम् २६ श्रवभम् २७ शाखिलम् २८ सीता २९ सूर्यात्मः ३० हयग्रीवम् ३१ ॥ * ॥

उपनिष्कारः, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वत्र । उप + निष् + कृ + घ । ऋटोरप् तु न । अघोवाधकस्य स्यटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यदा उप निष्कीर्यते सैन्येहन्ते इति । क्त + कर्मणि अप् । इटुदुपधस्येति घः ।) उपपथः । इत्यमरः । राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनिष्कर्मणः स्त्री, (उपनिष्कर्म्यतेऽनेन उप + निष् + क्त + क्तम् + स्युट् ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥
निष्कर्मणामसंस्कारः ॥

उपनीतः, षुं, (उप + नी + क्त ।) क्तोपनयनः । इति स्मृतिः ॥ (“अघोपनीतं विधिषद् विपश्चितः” । इति रघुः । ३ । २६ ।) निकटप्राते चि ॥

उपन्यासः, षुं, (उप + नि + अस् + क्तोपे + घञ् ।) वाक्योपक्रमः । तत्पर्यायः । वाङ्मूलम् २ । इत्यमरः ॥ (“सप्तान् ब्रह्मणि चोपन्याससुखेन” । इति शारीरकभाष्ये ॥ ६४ । ७ ।) विचारः । यथा, मनुः ६ । ३१ ।
“विश्वजन्यमिदं प्रथमोपन्यासं निबोधत” ॥
“वक्ष्यमायं सर्वजनहितं विचारं प्रणुत” ॥
इति तट्टीका ।

उप

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥

उपपत्तिः, षु, (उपमितः पत्न्या । अवादसः कृष्टाद्यर्थे ढतीयया इति समासः ।) आरः । इत्यमरः ॥ ना इति भाषा । तस्य लक्षणम् । आचारहिनिहेतुपत्तिः । स चतुर्विधः । सार्वकालिकपराङ्मनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरागोऽनुकूलः १ । सकलनायिकाविषयसमसहानुरागो दक्षिणः २ । भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूय प्रअथपरायणो वृष्टः ३ । कामिनीविषयकपटपटः शष्टः ४ । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा, मनुः ३ । १५५ ।)

“पौनर्भवश्च काण्यश्च यस्य शोपपत्तिर्भवे” ॥

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन् ।) सङ्कतिः । निर्द्वैतिः । समाधानम् । सिद्धान्तः । प्रकरणाप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र अयमाद्या मुक्तिः । इति वेदान्तसारः ॥ (“उपपत्तिमदृच्छिताश्रयम्” । इति भारतिः । २ । १) हेतुः । यथा,—

“श्रौतव्याः श्रुतिवाक्येषो मन्यव्यशोपपत्तिभिः” । इत्यत्र उपपत्तिभिर्बुद्धिहेतुभिरिति पक्षताऽग्रमायुरी ॥ सङ्कतिः । यथा,—
“लक्षणा प्रवृत्तसम्बन्धस्तत्पर्यायुपपत्तिः” ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (उपपत्तिः । यथा माघे ।
“अपेक्षितान्योन्यवशोपपत्तिभिः” । सिद्धिः । प्राप्तिः । “स्वाथोपपत्तिं प्रति दुर्ब्बलाश्रः” । इति रघुः ॥ ५ । १२ ॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम् ।) शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा, रघौ १ । ४० । “तस्याः सारकोपपदं विशान्तम्”) । यथा वा नामोच्चारणे ब्रह्मण्येवादि । समभिन्नाहृतस्वार्थोपपदम् । यथा प्रहारदौ प्रादि । इति आकरणम् ॥

उपपातक, स्त्री, (उपपातयति नरके यत् । उप + पत् + णिच् + णुञ् ।) यदा उपमितं पातकेन ।) पापविशेषः । तत्तु जनपक्षाद्ब्रह्मिधं यथा । गोवधः १ अयाज्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्वागः ५ मातृत्वागः ६ पित्रत्यागः ७ एषा शुश्रूषाचकरणात्वागः । स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वैरा ब्रह्मयत्वागः । अधीतवेदविस्मरणश्च । अग्नित्यागः ९ स तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्यागः । उत्तत्यागः १० स तु तस्य संस्कारभरणाद्यकरणात् । परिवर्तिता ११ सा तु कनिष्ठेन चादौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य । परिवेदनं १२ तत्तु अक्षतदारव्येष्टसत्त्वे कनिष्ठस्य । तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जनङ्गलोपज्ञेयादिना रूषणम् । अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत् । वाङ्मूल्यं १६ तत्तु निधिद्वन्द्विजीवनम् । त्रतसोपः १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तडागविक्रयः १८ आरामविक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१ ब्राह्मता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । वाक्वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियव-

उप

वेतनद्यद्यपूर्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्वमध्यापनम् । अथयानो विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्मणेन विक्रयः । सर्वाकारेऽधीकारः २७ स तु सुवर्णयुक्तिसिद्धान्तेषु राजाज्ञया अधिकारः । महायन्त्रप्रवर्तनं २८ तत्तु महत्त्वा उदकप्रवाहप्रतिबन्धनेतूना सेतुनन्सादीनाश्च प्रवर्तनं अथवा तैकादियन्त्रस्य ब्रह्मतेजनादियन्त्रस्य च । बोधधिर्भसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः । स्त्राणिवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वेपथालं कृत्वा तदुपशीवनम् । अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्वेतादिना यज्ञेन अगपराङ्मुख्यं मारणम् । मूलकर्म ३२ तत्तु मन्यौषधादिना वशीकरणम् । इत्यनार्थमशुक्लमनाम् ज्ञेयं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४ स तु अघातुरस्य देवपितादृहेऽभनन्तरेषु पाकान्यनुष्ठानम् । निन्दितात्मस्य भक्षणम् ३५ तत्तु सङ्गनादेः सङ्गदन्विष्या अथवा गच्छकदेवसत्स्वराद्यन्नभक्षणम् । अनाहिताग्निता ३६ सा तु समर्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्रपरिग्रहः । स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवविपितृणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्राद्यन्त्र पाषण्डशास्त्राभासो वा । कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्यत्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ सद्यपस्त्रीनिवेदनम् ४४ स्त्रीवधः ४५ शूद्रवधः ४६ वैश्ववधः ४७ क्षत्रिवधः ४८ बालिकवधः ४९ । तत्तु अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति वा । इति मनुः शूलपाणिश्च ॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे दृश्यम् ॥)

उपपार्थ, स्त्री, (उपनिर्तं पापेन ।) उपपातकम् । इति स्मृतिः ॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे एरम् ।) प्राखानगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणैः ।) आसन्नताद्यादशपुराणसदृशानामुनादिप्रयोगिताद्यादशपुराणम् । यथा,—

“अन्यानुपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।
आयं समस्तमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ॥
ढतीयं वाववीयश्च ३ कुमारेण च भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्मार्थं ४ साक्षात्तन्दीश्रभाषितम् ॥
दुर्ब्बलसोक्तमार्थं ५ नारदीयमन्तःपरम् ६ ।
नन्दिकेश्वरयुग्मश्च ७ तथेवोपनयेदितम् ८ ॥
कापिले ९ वारुणं १० शार्ङ्गं ११ कालिकाश्रयमेव च १२ ।
माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वाश्रयसिद्धिदम् ॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारोचम् १७ भास्कराक्षयम् १८ ॥
अथ देवं देवीपुराणम् । इति मत्स्यमासतत्त्वध्वन-
शूर्म्भपुराणम् ॥ (यथां विस्तृतिस्तु तत्तच्छब्दे दृश्यम् ॥)

उपपथिका, स्त्री, (उपगता एवमिव विकारात्म्यम् । अन्वयसमये सुखयादात्वात् वषाणम् ।) अन्वयाः । हारु इति भाषा । तत्पर्यायः । हारुविकारः २ । इति हारावधी ॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उल्कोचः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुप्त इति भावा । (यथा कथा-सरित्सागरे २४ तरङ्गे ।

“उपप्रदानं लिङ्गनामसं ज्ञाकार्ष्यौधधम्” ॥)

उपप्लवः, पुं, (उप + प्लु + ण्विच् ।) राजपथः । वि-प्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥

(“उपप्लवाय लोकानां धूमनेत्रिवोत्थितः” ।)

इति कुमारः । २ । ३२ ।) गृह्यणम् । यथा “उप-प्लवे चन्द्रमसो रवेच्च” । इति सूत्रितः ॥ (उत्पात-सूचकोऽनिष्ठादिः । यथा, “कृत्विन्न वाय्वादिषुप-प्लवो वः” । इति रत्नः । ५ । ६ । भीतिः । “उपा-इवोपप्लविवः परेभ्यः” । इति रघुः । १३ । ७ ।

“उपप्लवितो भयवन्तः” । इति मल्लिनः ॥ ४ ॥)

उपभूयसः, स्त्री, (उपमितं भूयणेन ।) घट्टाधामरादि । यथा,— “घट्टाधामरकुम्भादिपाचोपकरणारदिकम् । तदुपभूयसान्तरे दद्यादुपभूयसान्तदुपभूयणम्” । इति । “भावारः पानपात्रश्च गेखुकोऽप्यहमेव च । पर्यङ्गादि यदन्यत्र सर्व्वे तदुपभूयणम्” ॥

इति च कालिकापुराणे ६८ अध्याये ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) चक्राकारयज्ञ-भानं । इत्यमरः ॥ (यथा, औषधसूत्रे । २ । १० । ६ ॥ “पाणिभ्यां जुह्वं परिगृह्णोपभृत्वाधानम्” ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनाति-रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्व्वेशः २ । इत्यमरः ॥ (“प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरौभाग्यमिवाचरन्” । इति रघुः । १२ । २२ । तथा च सूत्रितः ।

“अगमनोपभोगेन नष्ट भाग्यमतोऽन्यथा” ।

“न जातु कामः कामानासुपभोगेन श्रास्यति” । इति मनुः । २ । ६४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + षड् + टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥ (“स्फोटपमं भूतिवितेन शम्भुना” । इति माघे १ । ४ । “अपि कङ्कितमध्वानं बुद्धे न बुधोपमम्” । इति रघुः । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्यायः । इदमिव १ इदं यथा २ अमिण्ये ३ चतुरस्रिहृद-माणात् ४ ब्राह्मणान्रतचारिणः ५ द्रव्यस्यनुते-ऽप्युत्तरवयाः ६ आरम्भानं ७ भेषोभूतोऽभीषमपः ८ तद्रूपः ९ तदर्थः १० तद्वत् ११ तथा १२ । इति द्वादशोपमाः । इति वेदविश्वको ६ अ-ध्यायः ॥ (अर्थाङ्कारभेदः । विसृतिस्तु उपमा-लङ्कारशब्दे ज्ञेया ।)

उपमाता, [ष्ट्र] स्त्री, (उपमिता मात्रा ।) धात्री । इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा षड्विधा यथाह सूत्रितः ।

“मातुःस्य मातुजानी पितृव्यस्त्री पितृव्यसा । श्वरुः पूज्यपत्नी च मातृतुल्याः प्रकौत्सितः” ॥ उपमानकर्त्तरि चि ॥

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + ष्टुट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (षष्ठा, कुमारः । ४ । ५ ॥ “उपमानमभूद्विषासिना

कारं बसव कान्तिमघश” ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गवय-स्तथैतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधम्मात् साध्यसाधन-सुपसानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधम्मात् सादृश्यात् तज-ज्ञानात् साध्यस्य गवयाश्विपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानस्यमित्यत इत्यथाहारेण च करणलक्षणम् । अथ च वैधर्म्योपमितमपि मन्यन्ते टीकाकारतः । यथा च अतिदीर्घयोवत्वादिपथ-न्तरवैधर्म्यज्ञानत् । उक्ते करभपदवाच्यताग्रहः । यवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा सुदुर्गर्णीसदृशी श्वोषधी विषं हन्तीत्यतिदेश-वाकार्ये ज्ञाने सुदुर्गर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इय-मोषधी विपहरत्येत्युपमित्वा विषयौकियते इत्यादि ॥)

उपमालङ्कारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्या लङ्कारः । यथा । उपमासाह ।

“सामं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येभ्योऽपमा हयोः” । तद्वेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-क्षणम् । यथा,

“सा पूर्णायदि सामान्यधर्म्ये औपम्यवाचि च” । इयं पुनः श्रौतार्थी च । तल्लक्षणान्तु ।

“श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्गदि । अर्थो तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” ॥ द्वे त्रिधा । तद्विते समासंऽथ वाक्ये । उदाहरणम् ।

“खौरमममोऽरुहवमस्यस्तु कुम्भावि वस्तौ पीनौ हृदयं मयति वदनं तत्र शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥ अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मथुरः सुधावदधरः पक्षवतुल्योऽतिपैलवः पाणिः । चकितमृगकणोचनाश्व सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥ अत्र क्रमेण त्रिविधा अर्थी । पूर्णा षडेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा हयोः ॥ त्रयाणां वातुपादाने श्रौतार्थी सापि पूर्व्ववत्” ॥ इत्यत्र तद्विते श्रौतार्थे अस्मभवात् पूर्व्वोक्तरीत्या पक्षप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः मल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विन्मत्स्यो मनोऽम्बवत्” ॥ “सा लुप्ता पक्षधा पुनः । आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि । कर्मकर्त्तार्यसुलि च स्यादेवं पक्षधा पुनः” ॥ उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीघसि रगेषु सुतीयसि त्वं पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतस्युतिदर्शमिन्द्र-सञ्चारमत्र सुवि सञ्चारसि त्वीतिश्र” ॥ तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्दिधा । वाक्य-गता समासगता च । यथा ।

“उपमानातुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । श्रौतार्थोत्तमेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्दिधा ।

“श्रौतस्यवाचिनो लोपे समासे क्विचि च द्विधा” ॥

उप

उदाहरणम् । “वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” । “गृह्मति श्रुतिपरुषं यत्कृत्त निनदन्महात्मना पुरतः” पुनर्धर्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” । उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रथं नास्ते न ज्ञानं नयनतुल्यम्” । पुनर्दिधा ।

“क्षिप्रस्यसगता द्वेधा धर्मो वारिविलोपने” । उदाहरणम् । विधवति सुखात्मस्य इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादिका प्रत्यये क्वचि” । उदाहरणम् ।

“अरातिविन्नमालोकविकचरविलोचनः । ह्यपाणोदग्रदोर्दृष्टः स सहायुधोपयति” ॥ धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “यश्चि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे” । चिलोपे च समासगता । यथा । राजते मृगकौच-नेत्यादि ।

“तिनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्याकाः” । पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मि-लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संमतेः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिप् ।) उपमा । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् । यथा “गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारशक्ति-ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यत्व पितृव्य-त्वत्वम् । अस्य व्यापारः अतिदृष्टवाकार्यस्फुर-णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-परिच्छेदे । ७६-८० ॥

“प्राभीयस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां वा स्यात् सोपमितिः सूत्रः ॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य सूत्रित्वात्पार उच्यते । गवयादिपदानात् शक्तिधीत्वमापन्नम् ॥ पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीत्वमापन्नम्” ॥

उपमेतः, पुं, (उपमा इतः प्राप्तः ।) श्राणलक्षणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (श्राणलक्ष्यो हि सर्व्वेज्ञतात्वात् उन्नतानासुपमास्थानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ष्ट्र] पुं, (उप + यम + ष्ट्र् ।) पतिः । इति जटाधरः ॥ (“अथोपयन्तारमनं समा-धिना” । इति कुमारः ५ । ४५ । “अथोपयन्ता सदृशेन युक्तम्” । इति रघुः ७ । १ ॥)

उपययमः, पुं, (उप + यम् + षण्व् ।) विवाहः । इत्यमरः ।

उपयाचकः, चि, (उप समीपे याचते इति । उप + याच + यवल् ।) समीपे याचञ्जाकर्त्ता ॥ उपयाचितं, चि, (उप + याच् + क्त ।) खेद्विज्ञप्ये देवाय देवं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्राथितम् । यथा, कथा-सरित्सागरे १३ तरङ्गे ।

“तस्योपयाचितान्येव तत्रावाः कुञ्जते जनाः । तत्सत्वाश्वितससिद्धिहेतोस्तेष्वपयानैः” ॥ उपयाचितकं, चि, (उपयाचित + कन् ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कणम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
 लित्तिनागः । शैवेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “गन्धो हिरुलमभतलकशिलाः स्रोतोऽङ्गनरट-
 कुणम्, राशान्तकसुम्बकौ स्फटिकवा श्रमः श्वटः
 गैरिकम् । कासीसं मसकद्रुपर्दैनिकता वोलान्य
 कङ्कणम्, सौराष्ट्रं च मनासमी उपरसा सृजन्त्य
 किञ्चिद्रुमैः” ॥ इति भावपकागम्य पञ्चल्लेखे
 प्रथमभागे ॥

उपरामः, षु, (उप + रञ्ज + क्त ।) राज्ञ्यस्तः सूर्य-
 सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरामान्ते षण्णिम” मसु-
 पमता रोहिण्योयोगम्” इति श्राद्धश्लेः । निकट-
 स्थितित्वात् । निजगुणादेरन्यत्रागोपणम्” यथा
 स्फटिकस्तम्बे रत्नप्रयुक्ता गङ्गामारोपः ।) राज्ञः
 विगानम् । परीवारः । इति ऐमचन्द्रः ॥ दुर्गैः ।
 यष्टकल्लोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
 रघौ १६ । ७ । “विमर्षि चाकारमगिहृतावा
 न्द्यालिनौ सैमिभोपगाम्” ॥)

उपरामः, षु, (उप + रम् + घञ् ।) निरुतिः । तत्प-
 र्थीयः । आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
 मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
 रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वं वा वसत्यागतौ रमणीयं वा । “उपर्युपरि-
 यत्” ॥ ५ । ३ । १ । इति ऊर्ध्वोपदेशो रिष्
 प्रत्ययश्च) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर-
 इति भाषा ।
 (“त्वय्यासने नयनसुपरिसन्दि शङ्के मगालाः ।
 मीनस्योभाञ्जकुवलयश्रीतुलामेघतीति” ॥
 इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।
 “अवाङ्मुखस्योपरि पुण्यदृष्टिः
 पपात विद्याधरश्चक्षुमुक्ता” ॥
 इति रघुः । २ । ६० ॥)

उपरिष्ठात्, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
 ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं वा वसति आगतौ रमणीयं वा ।
 “उपरि उपरिष्ठात्” ॥ ५ । ३ । १ । इत्यूर्ध्व-
 उपदेशो रिष्ठात्प्रत्ययश्च) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
 “नाधकाज्ञोपरिष्ठात् गतिर्नापु न घाम्ने” ॥)

उपरीतकः, षु, शङ्कररन्ध्रविशेषः । आसन वौधन
 इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।
 “एकपादसुरौ छला द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् ।
 नारो कामयते कामी नभ्यः स्यादुपरीतकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपरिमतं रूपकेण) । नाटकविशेषः ।
 स तु अष्टादशविधः । यथा ।
 “नाटिका नौटकं गौडी सङ्कुक्तं नाथरासकम् ॥
 प्रख्यागोहायकाथानि प्रेङ्गुयं रासकन्तथा ॥
 सजापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विनासिका ।
 दुर्मक्षिका प्रकरणी चक्षुशी भाषिकेति च ॥
 अष्टादश प्राङ्गणरूपकाणि मनीषिणः ।
 विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवम्भसम्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उपयामः, षु, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
 मरः ॥ (यथाऽङ्गपानविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७ । ४ ।
 ११ । “उपयामश्चहीतोऽस्ति” । उपयाम्यतेऽनेन ।
 उप + यम् + णिच् + अच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
 ङ्गम् ॥)

उपयुक्तः, चि, (उप + युज् + क्त ।) योग्यः । उचितः ॥
 उपयोगः, षु, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
 आचरणम् । इति विजयरत्नितः । इष्टसिद्धार्थ-
 खापारः । इति विश्वामित्रः ॥ (“अनङ्गुलेखत्रिय-
 योपयोगम्” इति कुमारे । १ । ७ । भोजनम् ।
 “शौषधाम्निहारामुपयोगं सुखावहम्” इति
 निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) । उपयोगिनी
 भावः । फलसाधनता । प्रयोजनम् । आलुङ्ग्यम् ॥
 उपयोगी, [नृ] चि, (उपयोगोऽन्योक्त्यति । उप-
 योग + इनि ।) उपयुक्तद्वयार्थिः । क्रियासाधनम् ।
 अलुङ्ग्यम् ॥ (“तदुपयोगीनि शरीरकस्तृज-
 दीनि” इति वैद्यनसारे । २ । उपभोगद्वयम् ।
 यथा कथासहित्तागरे । १५ तरङ्गे ।
 “अस्ति कन्यारत्नं मे मृच्छतामुपयोगि चेत्” ॥)

उपयोध, य, उपयोधम् । आनन्दः । इत्यमरटीकाया
 भरतः ॥

उपरक्तः, षु, (उप + रञ्ज + क्त ।) राज्ञ्यस्तः सूर्य-
 अञ्जश्च । इत्यमरः ॥ राज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, चि, (उप + रञ्ज + क्त ।) यथावार्थः । देव-
 मालुभान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्त्यं, स्त्री (उपगतं रक्त्यं यत्) । रक्त्याद्यं सैन्य-
 स्थापनम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
 सञ्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, चि, (उप + रम् + क्त ।) मृतः । इति
 स्मृतिः ॥ (यथा ह्य नारदः ।
 “पितृभ्युपरतते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥)
 विरतः ॥

उपरतस्युष्टः, चि, (उपरतावस्था स्युष्टा धनाद्याकाङ्क्षा
 यस्या) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधनेऽप्यारहितः । स्व-
 मानाधिकरणस्वत्वसमानकालीनेऽप्युष्टा प्रागभाव-
 समानकालीनेऽप्युष्टसवान् । इति दायवत्त्वम् ॥
 इत्यारहितः ॥ (“पितृभ्युपरतस्युष्टे” इति
 याज्ञवल्क्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ११ । ८ ।
 “विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि । नमोऽस्तु ते” ॥)
 “निश्रुतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमञ्जम् ॥
 अथवा विहितकर्मणां विधिना परिहायम्” ॥
 इति वेदान्तः ॥)

उपरमः, षु, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
 दृष्टिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“विनोपरमे
 कश्चन्द्रश्च नियोजयेत्” इति वैश्वके ॥)

उपरसः, षु, (उपरमितं रसेन) । उपधातुः । तद्यथा ।

उप

खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कणम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
 लित्तिनागः । शैवेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “गन्धो हिरुलमभतलकशिलाः स्रोतोऽङ्गनरट-
 कुणम्, राशान्तकसुम्बकौ स्फटिकवा श्रमः श्वटः
 गैरिकम् । कासीसं मसकद्रुपर्दैनिकता वोलान्य
 कङ्कणम्, सौराष्ट्रं च मनासमी उपरसा सृजन्त्य
 किञ्चिद्रुमैः” ॥ इति भावपकागम्य पञ्चल्लेखे
 प्रथमभागे ॥

उपरामः, षु, (उप + रञ्ज + क्त ।) राज्ञ्यस्तः सूर्य-
 सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरामान्ते षण्णिम” मसु-
 पमता रोहिण्योयोगम्” इति श्राद्धश्लेः । निकट-
 स्थितित्वात् । निजगुणादेरन्यत्रागोपणम्” यथा
 स्फटिकस्तम्बे रत्नप्रयुक्ता गङ्गामारोपः ।) राज्ञः
 विगानम् । परीवारः । इति ऐमचन्द्रः ॥ दुर्गैः ।
 यष्टकल्लोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
 रघौ १६ । ७ । “विमर्षि चाकारमगिहृतावा
 न्द्यालिनौ सैमिभोपगाम्” ॥)

उपरामः, षु, (उप + रम् + घञ् ।) निरुतिः । तत्प-
 र्थीयः । आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
 मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
 रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वं वा वसत्यागतौ रमणीयं वा । “उपर्युपरि-
 यत्” ॥ ५ । ३ । १ । इति ऊर्ध्वोपदेशो रिष्
 प्रत्ययश्च) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर-
 इति भाषा ।
 (“त्वय्यासने नयनसुपरिसन्दि शङ्के मगालाः ।
 मीनस्योभाञ्जकुवलयश्रीतुलामेघतीति” ॥
 इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।
 “अवाङ्मुखस्योपरि पुण्यदृष्टिः
 पपात विद्याधरश्चक्षुमुक्ता” ॥
 इति रघुः । २ । ६० ॥)

उपरिष्ठात्, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
 ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं वा वसति आगतौ रमणीयं वा ।
 “उपरि उपरिष्ठात्” ॥ ५ । ३ । १ । इत्यूर्ध्व-
 उपदेशो रिष्ठात्प्रत्ययश्च) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
 “नाधकाज्ञोपरिष्ठात् गतिर्नापु न घाम्ने” ॥)

उपरीतकः, षु, शङ्कररन्ध्रविशेषः । आसन वौधन
 इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।
 “एकपादसुरौ छला द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् ।
 नारो कामयते कामी नभ्यः स्यादुपरीतकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपरिमतं रूपकेण) । नाटकविशेषः ।
 स तु अष्टादशविधः । यथा ।
 “नाटिका नौटकं गौडी सङ्कुक्तं नाथरासकम् ॥
 प्रख्यागोहायकाथानि प्रेङ्गुयं रासकन्तथा ॥
 सजापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विनासिका ।
 दुर्मक्षिका प्रकरणी चक्षुशी भाषिकेति च ॥
 अष्टादश प्राङ्गणरूपकाणि मनीषिणः ।
 विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवम्भसम्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उपयामः, षु, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
 मरः ॥ (यथाऽङ्गपानविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७ । ४ ।
 ११ । “उपयामश्चहीतोऽस्ति” । उपयाम्यतेऽनेन ।
 उप + यम् + णिच् + अच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
 ङ्गम् ॥)

उपयुक्तः, चि, (उप + युज् + क्त ।) योग्यः । उचितः ॥
 उपयोगः, षु, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
 आचरणम् । इति विजयरत्नितः । इष्टसिद्धार्थ-
 खापारः । इति विश्वामित्रः ॥ (“अनङ्गुलेखत्रिय-
 योपयोगम्” इति कुमारे । १ । ७ । भोजनम् ।
 “शौषधाम्निहारामुपयोगं सुखावहम्” इति
 निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) । उपयोगिनी
 भावः । फलसाधनता । प्रयोजनम् । आलुङ्ग्यम् ॥
 उपयोगी, [नृ] चि, (उपयोगोऽन्योक्त्यति । उप-
 योग + इनि ।) उपयुक्तद्वयार्थिः । क्रियासाधनम् ।
 अलुङ्ग्यम् ॥ (“तदुपयोगीनि शरीरकस्तृज-
 दीनि” इति वैद्यनसारे । २ । उपभोगद्वयम् ।
 यथा कथासहित्तागरे । १५ तरङ्गे ।
 “अस्ति कन्यारत्नं मे मृच्छतामुपयोगि चेत्” ॥)

उपयोध, य, उपयोधम् । आनन्दः । इत्यमरटीकाया
 भरतः ॥

उपरक्तः, षु, (उप + रञ्ज + क्त ।) राज्ञ्यस्तः सूर्य-
 अञ्जश्च । इत्यमरः ॥ राज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, चि, (उप + रञ्ज + क्त ।) यथावार्थः । देव-
 मालुभान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्त्यं, स्त्री (उपगतं रक्त्यं यत्) । रक्त्याद्यं सैन्य-
 स्थापनम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
 सञ्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, चि, (उप + रम् + क्त ।) मृतः । इति
 स्मृतिः ॥ (यथा ह्य नारदः ।
 “पितृभ्युपरतते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥)
 विरतः ॥

उपरतस्युष्टः, चि, (उपरतावस्था स्युष्टा धनाद्याकाङ्क्षा
 यस्या) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधनेऽप्यारहितः । स्व-
 मानाधिकरणस्वत्वसमानकालीनेऽप्युष्टा प्रागभाव-
 समानकालीनेऽप्युष्टसवान् । इति दायवत्त्वम् ॥
 इत्यारहितः ॥ (“पितृभ्युपरतस्युष्टे” इति
 याज्ञवल्क्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ११ । ८ ।
 “विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि । नमोऽस्तु ते” ॥)
 “निश्रुतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमञ्जम् ॥
 अथवा विहितकर्मणां विधिना परिहायम्” ॥
 इति वेदान्तः ॥)

उपरमः, षु, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
 दृष्टिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“विनोपरमे
 कश्चन्द्रश्च नियोजयेत्” इति वैश्वके ॥)

उपरसः, षु, (उपरमितं रसेन) । उपधातुः । तद्यथा ।

उप

उपरोधः, षु, (उप + रध् + घञ्) । अतुरोधः ॥
 (प्रतिबन्धः । “गन्धो धामपि मेक्षोपजीविनां उरुप-
 रोधं करोषि” इति महाभारते आदिपर्वणि
 ३ । ५५ । “तपोधनविवासिनामुपरोधी माभूत्” ।
 इति श्रानुक्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रध् + क्तु) । गर्भागारम् ।
 ग्रामस्थम् इति शब्दरत्नावली ॥

उपस्थुपरि, य, ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां । उपर उपरि इति भाषा ।
 मामोप्यम् । यथा “उपस्थुपरि ग्रामम्” इति
 व्याकरणात् ॥

उपकः, षु, (उपलति । उप + ल + क्) । यद्वा, उं
 ग्रन्थं प्रकतिराः । उ + पल + अच् ।) पाषाणः ।
 (यथा,—
 “रेवा इन्द्रस्युपनिवेशे विन्ध्यपादे वेश्मिणीम्” ॥
 इति मेघदूते पृथ्वीमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
 मेदिनी । (यथा मनुः । ११ । १६० ।
 “मथिसुक्तापलाभार्तासस्य रत्नतस्य च ।
 अयःकांस्योपपानाश्च दादशाश्च कशाश्चतः” ॥
 बालुका । यथा, “निष्युपलाप्रद्विगी नना” इति
 ऋग्वेदे । ६ । ११२ । ३ । “उपसेषु बालुकास्तु”
 इति भाष्यम् ॥)

उपकक्ष्यं, स्त्री, (उप + कक्ष् + क्तु) । अत्रहृत्-
 स्थायकक्ष्णम् ।
 (“स्त्रिद्वये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
 उपादानं लक्ष्यक्षेत्र्युक्ता सुद्वैत सा विधा ॥
 यथा कुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
 घोषः । इत्युपलक्ष्यम्” इति काव्यकाण्डः ॥)
 एकपदेन तदर्थान्यपरायं कथयम् । यथा, युद्धितत्वम् ।
 “दिशान्तरे मृते पर्यौ साञ्जी तदातुकाश्चयम् ।
 निधायोरसि संसृष्टा प्रविशन्त्यान्वेदसम्” ॥
 अत्र पादुकादथमित्युपलक्ष्यं द्रव्यान्तरमपि ।
 उपकक्ष्यं, षु, (उप + कक्ष् + यत्) । आश्रयः । अत्र-
 लम्बनम् ॥

उपलक्षिप्रियः, षु, (उपलक्षिः प्रियेया यस्य) । चमर-
 नामवचनन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलक्ष्यार्था, स्त्री, (उपलक्ष्यः अर्थो यस्याः) । आस्था-
 यिका । इत्यमरः ॥ द्वितीयेऽपि शाब्दिकथा ॥

उपलक्ष्मि, स्त्री, (उप + लक्ष् + क्तिन्) । मतिः ।
 प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५ । ५५ । “वथा हि मे स्थात्
 स्वपरोपलक्ष्मिः” ॥) आनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
 महाभारते १४ । अतुगीतापर्वणि ॥ २२ । २६ ।
 “कामन्तु नः स्वैमु गृह्येयु सङ्गः
 कामश्च नान्योन्यगुणोपलक्ष्मिः ।
 अस्मान् विना भासि तवोपलक्ष्मि-
 स्तावदृते त्वं न भवेत् प्रहर्षः” ॥)

उपलभेदी, षु, (उपलं भिनतीति । उपल + भिन् +
 यिनि) । पाषाणभेदी वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अश्वमेदशब्देऽप्यु गृह्यादशो घातव्याः ॥)

उपलम्बः, षु, (उप + लम् + घञ्) । उपसर्गात् खल-
 घञोरिति मुम्) । अतुभवः । इत्यमरः ।
 (यथा रघुः १० । २ ।
 “विस्पष्टमस्मान्मयता न दृष्टौ

उप

ज्ञातो सुतसार्द्रसुखोपलम्भात्"॥
 उपलम्भाः, चि, (उप + लभ + ख्यत् । "उपात् प्रश-
 सायाम्" ॥ ७१॥ ६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) कथः ।
 भाषीपयुक्तः । यथा उपलम्भाः साधुः । इति सुभ-
 बोधयाकारणम् ॥
 उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप्) प्रह्वरः ।
 इति मेदिनी ॥ ("सितोपला तु गोक्षीरी" ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते यक्षाधिकारे ॥)
 उपनिः, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन) उपनवः । अरि-
 ८म् । इति जेसचन्द्रः ॥ ("ज्ञेनचित् उपलिक्रानि
 शयता" । इति हर्षचरिते यच्छोभोः ॥)
 उपनिषत्, स्त्री, (उप + निष् + ल्युट्) गोमयादि-
 लेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
 "नैवे देवायतने संमार्जनोपलेपनमखनादिकं
 कर्म समाप्तायति" ॥)
 उपनिषत्, पुं, (उपमितो वेटेन) प्रियालक्ष्यः । इति
 ॥ निघण्टुः ॥ (प्रियालक्ष्येऽस्य गुणादयो व्या-
 ग्देयाः) ॥
 उपनव, स्त्री, (उपमितं वनेन) द्विमिवनम् । वा-
 ज्ञान इति भाषा । तत्पर्यायः । आरामः २ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्वमेघे २४ सूक्तः ।
 "प्राङ्मुह्योपवनवृत्तयः केवकेः सूचिभिर्नै" ।
 "सा केतुभाषोपवना वृद्धि-
 विह्वारश्चैलानुगतवै वागी" ।
 इति रघुः ॥ २६ । २६ ॥)
 उपपन्न, स्त्री, (उपागत्य वचने च्च। उप + वृत्
 + ल्युट्) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदैक-
 देशः । सज्जननिर्गणस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । देशः २ । विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
 काशीखण्डे ।
 "तस्योपवसनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रमित् कश्चित्" ॥)
 उपवर्ष, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । हज्जतिः २
 कृतकौटः ३ । अथाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उपवर्ष, पुं, (उप + वृश् + घञ्) । उपधानम् ।
 इत्यमरः । वाणिज्य इति भाषा ॥
 उपवर्षिका, स्त्री, अमृतखवाकरा । इति राजनि-
 र्घण्टुः ॥
 उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति च्च। उप + वस् +
 उपसर्गो वसेः इति अथप्रत्ययः) ।
 ग्रामः । इति जेसचन्द्रः ॥ (यथा, —श्रतपथ
 ब्राह्मणे । १११ । ७ । "तेऽस्य विश्वे देवा ऋषाना-
 गच्छन्ति तेऽस्य मृष्टेषूपवसन्ति स उपवसथः" ।
 यागपूर्वदिवम् ॥)
 उपवसन्, स्त्री, (उप + वस + क्त) उपवासः । इत्य-
 मरः ॥
 उपवाह, पुं, (उप + वस + घञ्) अग्न्याधानम् ।
 इति मन्वसंस्तवम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
 तत्पर्यायः । उपवसम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३
 उपोषणम् ४ । औपवसम् ५ । इति वृद्धीका ।
 अथ्य प्रमाद्यम् ।
 "उपाहृतस्य पापिभ्यो यस्तु वासो गयीः स ह ।
 उपवाहः स विद्येयः सन्भोगविवर्जितः" ॥

उप

अस्वार्थः । उपाहृतस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
 कर्मिभ्यः । गुणाः । सन्भूतेषु दद्या ज्ञानिः अग-
 न्नया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं अस्युहा
 च । सन्भोगविवर्जितः शास्त्रानुसृततद्व्यागी-
 तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
 निवृत्तिमाह महाभारते ।
 "सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवासफलं प्रेषीर्वच्यं भक्तचतुष्टयम्" ॥
 उपवासदिने वर्जनीयानि । अङ्गनम् । रोचनम् ।
 गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
 नम् । श्रावाभ्यङ्गः । शिरोभूषणः । ताम्बूलम् । यश्वा-
 न्यत् । नगरागच्छत् । दिवास्नापः । अक्षतीडा ।
 मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्येत्तयस्पर्शः । व्रतादिषु
 पुस्तोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सक्तव स्त्रीगमने न दोषः ॥
 तत्पर्यापरदिने वर्जनीयानि । कांस्तुपात्रे भोज-
 नम् । मांसभोजनम् । सूरापानम् । मद्युपानम् ।
 जोभः । वितथभाषणम् । ख्यातामः । शवायः
 दिवास्नापः । अङ्गनम् । शिलापिष्टभक्ष्यम् । म-
 सूरमद्युपानम् । पुत्रभोजनम् । अश्वगमनम् । यानम् ।
 आयासः । द्यतज्जीडा । अश्वङ्गः । पराङ्गम् । तैलम् ।
 चणकम् । कौरदूषकम् । शकम् । अधिकष्टतम् ।
 अत्युपानम् । इति एकादशोत्तरम् ॥ उपवासा-
 सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । खन्दपुराणम् ॥
 "पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
 यथामभाव श्रान्त्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । इति ।
 "भाष्यो भर्तृव्रतं कुर्व्यात् माथीयाश्च पतिस्तथा ।
 अक्षामर्थो द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" ॥
 इति गरुडपुराणम् ॥ तदनुकथ्यः ।
 "गन्तं हविष्यान्नमनेदवश्च
 पं । तिलाः क्षीरमथान्मु चान्दम् ।
 यत्पशुगन्धं यदि वाच वायुः
 प्रशक्लमनोत्तरसुक्तरश्च" ॥
 इति वायुपुराणम् ॥
 "उपमासासमर्थश्चैदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
 तावद्भानि वा दद्यात्पशुहस्ताद्द्विगुणं भवेत् ॥
 स हस्तसन्निवर्तं देवं अपेक्षा प्राणसंघमान् ।
 कुर्व्याद्वादशसंस्कारान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 "अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि आपो भूक्तं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकान्या च गुरोर्वचनमौषधम्" ॥
 इति बौधायनम् ॥
 उपवासी, [न] चि, (उपवाकोऽस्यास्तीति । उप-
 वास + इति ।) उपवास्तुक्तः । अहोरात्रभोजना-
 भावविशिष्टः ॥
 ("विमानहंससंयुक्तैर्यानि मासोपवासिनाः" ।
 इति महाभारते १ । मार्कण्डेयसमस्यापर्वणि
 दानकथने । १६६ । ५१ ।
 "दिवोपवासी तु निशाभिवाशी
 जटाधारः सन् कुण्डाभिवाशी ।
 अयं कथायावत्प्रवाचदत्तः ॥
 श्रुतायस्त्रीः सर्पति-विश्वभङ्गाः" ॥
 इति वृत्त्याम् ॥

उप

उपवाह्यः, पुं, (उत्कृष्टो वाह्यः) राजवाहकश्चो ।
 तत्पर्यायः । राजवाह्यः २ । इति जेसचन्द्रः ॥
 (गजारोह्यादिसम्मानयोग्यः । यथा, रामायणे ।
 २ । ४५ । १६ ।
 "धर्मैतः स विश्वद्राता वीरः सुभदृजततः ।
 उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराहनम्" ॥)
 उपविधं, स्त्री, (उपमितं विधेः) द्विचिमिविधम् ।
 तत्पर्यायः । चारः २ । गतः ३ । इति जेसचन्द्रः ॥
 (पुं, पारिभाषिकविधयः । अथा, —
 "अर्वाक्षीरं कुक्षीक्षीरं तथैव कानिहारिका ।
 करवीरोऽप्य धुसूरः पञ्च षोपविधाः सुरताः" ॥
 केमाश्रित्यते सप्त उपविधाः । यथा, —
 "अर्वासेऽङ्गधुसूरा लाङ्गुली करवीरकः ।
 गुञ्जादिफेनमित्येतः सप्तोपविधमातयः" ॥
 इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)
 उपविधा, स्त्री, (विद्यमुपगता ।) अतिविधा । इत्य-
 मरः ॥ आतिष इति भाषा । (अतिविधाऽशब्दे ऽस्या
 गुणादयोऽवगमन्याः ॥)
 उपविद्यः, चि, (उप + विश + क्त) आधीनः । इति
 जेसचन्द्रः ॥ वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
 देवीमाहात्म्ये । २१ । २० । "उपविद्यौ कथाः
 काश्चित् चक्रतुर्वैश्यापार्थिवौ" ॥)
 उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त) वामस्तन्वा-
 पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ॥
 पैता इति भाषा । (यदुक्तसुपनिषदि ।
 "ऊर्द्धन्तु चिदत्तं काथं तन्तुचयमधोहृतम् ।
 चिदत्तसुपवीतं स्यात् तस्यैको ऽग्रिद्विच्यते" ॥
 देवलसाह्य ।
 "यज्ञोपवीतकं कुर्व्यात् सूत्राणि नवतन्तवः" ।
 तद्वयमेव सर्वदा धारणीयम् उत्तरीयवस्त्राभावे तु
 तस्मिन् धारणीयम् । यदुक्तम् ।
 "यज्ञोपवीते द्वे धार्ये औते स्मार्त्तं च कर्मणि ।
 हवीयमुत्तरीयाथै वस्त्राणाभेदतिदिश्यते" ॥
 तत्पर्यायः । अमुना अयंभेदेन उक्तः । १४४ । यथा,
 "कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्रोर्द्धतं चिदत् ।
 श्राद्धसूत्रमयं राक्षो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥
 यथा, माधे । १ । ७ ।
 "ज्ञतोपवीतं हिमशुभसुक्कैः" ॥
 "सुक्तायज्ञोपवीतानि विभक्तो हिमवस्त्राणाः" ।
 इति कुमारः । ६ । ६ ॥)
 उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन) प्रधानवेदातिरिक्त-
 वेदः । स चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ । ध्रुववेदः २
 गान्धर्ववेदः ३ । स्यापवेदः ४ । इति श्रीभागवतम् ॥
 उपवेशनं, स्त्री, (उप + विश + ल्युट्) स्थितिः ।
 वैसन इति भाषा । अथ्य गुणाः । मेदोदीप्तिश्लेष्म-
 सौकुमार्यहरणकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 उपवात्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण) चिचकाः । इति
 राजनिर्घण्टुः ॥ चित्तावाच इति भाषा । (स्त्री,
 आश्रय्य सनीपे इति । श्राद्धेषसमीपम् ॥)
 उपवशम्, पुं, (उप + वश् + घञ्) श्रमता । तत्-
 पर्यायः । श्रमः २ । श्रान्तिः ३ । श्रमयः ४ । अथ्य
 ५ । इति जेसचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

उप

पौषोपस्थाने । ३ । १२० । "न हि मे मन्वुर्यापि उपशसं गच्छति" । तथा प्रबोधकञ्जोदये । ५ । १५ । "तथायमपि कृतकत्तैः संप्रति परमा-मुपशसमिस्तां प्राप्तिः" ॥

उपशयः, ङ, (उप + शी + अच्) निदानपञ्चकान्त-गंतरोगज्ञानजनकः । तस्य क्तन्ताम् ।
 "हेतुव्याधि विपर्यन्तविपर्यन्तार्थकारिणाम् ।
 औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥
 विद्यादुपग्रयं याधेः स हि साध्यमिति स्मृतः" ।
 इति निदानम् ॥ ("अस्मिन्नर्थे उपशयः पुनर्हेतु-
 व्याधि विपरीतात्ना विपरीतार्थकारिणा औषधधा-
 हारविहाराणा उपयोगः सुखानुभवः" । इति
 चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

उपशयः, स्त्री, (उपगतं शब्दम् ।) ग्रामप्रान्तभायः ।
 तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ।
 (यथा रत्नौ १५ । ६० ।
 "उपशयान्निविष्टैस्सुतुर्दारसुखी बभौ" ॥
 "अभसन्न विशानोपशय्ये कमयाज्ञोऽमासाद्य" ।
 इति दशकुमारि ।)

उपशयः, ङ, (उप + शी + घञ्) पर्यायशयनार्थकः ।
 प्रश्निकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः । वि-
 शयः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
 कृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रुयते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
 देवप्रश्नः । यथाह हारावली ॥

"नक्तं निर्गम्य यत् किञ्चित्कामाशुभकरं वच ।
 श्रुयते तद्विदुर्धोऽपि देवप्रश्नमुपश्रुतिम्" ॥
 (उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
 उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
 तथात्वम् ॥)

उपश्रुम्भकः, ङ, (उप + क्तन्भ + यत्तुल ।) आधि-
 क्यम् । यथा । उक्तेऽश्रवादीन् तेजोभागोपश्रुम्भ-
 क्तया प्रवक्ष्योऽप्यलात् । इति बौद्धिधिकारचि-
 न्तामणिः ॥

उपसंग्रहः, ङ, (उपसंग्रह्यते इति । उप + सम् +
 ग्रह् + अच् ।) पादसंग्रहपूर्वकगमस्कारः । तत्पर्यायः ।
 पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
 (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
 कौकिलवधपर्वणि १२६ । १५ ।
 "उपातिष्ठन्महाबाहोः पथ्यङ्के सोपसंग्रहे" ॥)

उपसंग्रह्यः, त्रि, (उपसंग्रह्यते इति । उप + सम् +
 ग्रह् + अच् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाच्यम् ।
 पादे यद्गृह्यते इति हज्जायुषः ॥
 (यथा मनुः । २ । १३२ ।

"आतुभार्योपसंग्रहा सवर्णाऽहन्वहन्वपि" ॥
 उपसंवीर्य, स्त्री, (उपसंवीर्यतेऽनेन । उप + सम् +
 वीर्य + क्तल्युट् इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् ।
 इत्यमरः । (यथा सुगन्धोपे शब्दसंज्ञायाम् ।
 "वर्षिर्धोऽगोपसंथाने" ॥)

उपसंहारः, ङ, (उपसंहार्यम् । उप + सम् + ह् +
 अच् ।) अन्तः । शेषः । यथा ।

उप

"उपक्रमोपसंहारयोः शुक्रलक्षकौत्तनाच्च" ।
 इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वलिखनम् ॥
 (यकनीकरणम् । सत्यगाहद्वयम् ॥)

उपसत्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमाचम् ।
 प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, ङ, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः ।
 यथा । वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

"गार्हपत्यो दत्तिद्याश्लिन्तयेवाहवनीयकः ।
 यतेऽभयस्त्रयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्त्रयः" ॥
 (स्त्री, यक्षभेदः । आश्लिन्तयेने ४ । १ । "अथोपसद्भिः
 प्रचरति" । इति । समीपस्थिते व्याचक्षिणः ॥)

उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृह्यस्य समीपे । यथा, उप
 + सद् + ल्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायणे
 १ । ५० । १६ ।

"धन्योऽस्यगृह्यहीतोऽस्ति यस्य मे सुनिष्ठुक्व ।
 यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्नोऽपि सुनिभिः सह" ॥
 उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
 "तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्यैवास्त्रकर्मणि" ॥)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपगतः । उप-
 स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ ।
 मोक्षधर्मपर्वणि । २७ । ११ ।

"ब्रवीतु भगवन्सन्ने उपसन्नोऽस्माधीहि भोः" ॥
 उपसम्पन्नः, त्रि, (उप + सम् + गद् + क्त ।) यद्यार्थ-
 हृतपशुः । तत्पर्यायः । प्रमीतः २ प्रीकृतः ३ ।

पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादिः । तत्पर्यायः ।
 प्रमीतः २ । इत्यमरः । पर्यायः । संस्कृतः । प्राप्तः ।
 मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । २१ ।
 "श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिराजमशुचिर्भवेत्" ॥)

उपसरः, ङ, (उप + ह् + अच् ।) स्त्रीगत्यादिषु एङ्-
 वादीना प्रथमगर्भाधानाय मेथुनाभियोगः । तत्पर्यायः ।
 प्रजनः । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः
 ३ । ३ । ७१ । "प्रजननं प्रथमगर्भयह्याम गवासुमुप-
 सरः" । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । "वीना
 उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्" ॥)

उपसर्गः, ङ, (उप + ह् + अच् ।) रोगभेदः । (यथा,
 सश्रुते । "क्षीणं हन्व्युपसर्गाः प्रभूताः" ।) उप-
 ङवः । इति मेदिनी । (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ ।
 "उपसर्गान्प्रवेशन्तु महाभारतीयसुद्वहान्" ।)

घातोः पूर्ववर्तिभिः प्रतिसंख्यकप्राचययम् । यथा ।
 प्र । परा । अप । सम् । नि । अर । अतु । निर ।
 दुर । विं । अधि । सु । उत् । परि । प्रति ।
 अभि । अति । अपि । उप । आङ् । अस्व
 प्रमायम् ।

"निपाताच्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गस्तु प्रादयः ।
 द्योतकत्वात् क्रियायोगे षोकादवगता इमे" ॥
 स त्रिधा । "घातार्थं बाधते कश्चित्" । यथा
 आदोः "कश्चित्तमनुवर्तते" । यथा प्रसूते ।
 "तमेव विशिन्नव्यन्त्रम्" । यथा प्रब्रमति । "उप-
 सर्गगतिसिद्धिः" । अपि च ।
 "उपसर्गेषु घातार्थो बकादव्यय नीयते ।
 गीहाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्" ॥

उप

इति सुगन्धोद्योतकायां दुर्गादासः ॥
 उपसर्जनं, स्त्री, (उप + ह् + ल्युट् ।) प्रधाननिर्गमः ।
 तत्पर्यायः । अग्रप्रधानम् २ अग्रप्रायम् ३ । इत्यमरः ।
 (यथा, मनुः ६ । २११ ।

"उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो गोपयते" ॥
 (विशेषणम् । त्वागः । उपद्रवः । यथा अन्नध्याय-
 प्रकरणे मनुः,—
 "निर्घाते भूमिचक्षणे ज्योतिषामुपसर्जने" ॥)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + ह् + यत्तुल ।) उपसर्पण-
 कर्ता । उपासकः ॥

उपसर्प्या, स्त्री, (उप + ह् + उपसर्प्या काल्या प्रजने
 इति साधः ।) प्रातर्गर्भयह्यकाणा गौः । ऋतु-
 मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥
 कालप्राता ३ इत्यमरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्यः, त्रि, (उप + ह् + खत् ।) समीपगमनीयम् ।
 (यथा, पाणिनिः ३ । १ । ०४ । "प्रजने काल्येति किम्
 उपासास्यौ काप्रौप्राप्तया इत्यर्थः" ॥)

उपसृज्यः, स्त्री, (सृज्यमुपगतं उपसृज्यं स्वार्थे कन् ।
 चन्द्रपक्षे उपसृज्यंभिव उपसृज्यं क्तं इत्यर्थे कन् ॥
 चन्द्रसृज्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपसृष्टः, स्त्री, (उपसृष्ट्यते क्त इति । उप + ह् +
 क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गप्रकृते
 त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"तेनोपसृष्टो कर्मते न राज्यं राजनन्दनम्" ॥
 (प्रश्नोपसृष्टसम्पन्नादिः । यथा मनुः,
 "नेत्रेवोद्यन्तमादिष्वं दास्यं यान्तं कदाचन ।
 गोपसृष्टं न वारिष्यं न मर्थं नभसोगतम्" ॥
 व्यामम् । यथा, रघुः । "रोगोपसृष्टतनुदुर्वचति
 नुमुक्षु" ॥)

उपसृष्टः, ङ, (उप + ह् + अच् समवाये चैति सुट् ।)
 व्यञ्जनादिसंस्कारार्थं घन्त्याकसर्भपिष्टादिः । वेसार
 वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेसारः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

"मङ्गलात्मभनीयानि प्राशनीयान्युपसृष्टान् ।
 उपागिन्युक्तथा उपस्थाः कुमारीकञ्जलाः स्निग्धाः" ॥
 गृहवासोपकरणम् । तच्च दृषदुपसृष्टादि ।
 कनककुण्डलहारः । इति श्रीह्ययतकौशिकारः ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"गृहोपसृष्टवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।
 मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् सुखं तत्परिकीर्षितम्" ॥
 (तथा च मनुः । ३ । ६८ ।

"पञ्चसूत्रा गृहस्थस्य वृक्षीपेषयुपसृष्टः" ॥
 "सक्तोपसृष्टभेषजः" । इति सश्रुते सूत्रस्थाने
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)

उपसृष्टी, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । टेमिनी
 इति भाषा ॥

उपस्थाः, ङ, (उप + स्था + क् ।) लिङ्गम् । भृगुः ।
 क्रोडः । इति मेदिनी । ("रधोपस्थउपाविशत्" ।
 इति गीतायां १ । ४६ ।) शुद्धहारम् । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।
 "उपस्थसुरं पिशा हतौ पादौ च पञ्चकम्" ॥)
 निवृत्ते त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

उप

उपस्थाता, [च] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + ङच् ।) भव्यः । “प्रैथो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरेऽनुगः” । इति शब्दमाला ॥ (च-विगभेदे, षुं ॥

“मिधगन्ध्याख्यपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

उपस्थितः, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७) “उपस्थितेयं कल्याणी नाभि क्रीत्तित एव यत्” ।

“ह्यैयङ्गवीनमादाय घोषद्वानुपस्थितान्” । इति चरके १ । ४५ ।) भ्रष्टः । शोधितः । इति ञटाधरः ॥ (सुनाधेः । यथा पाणिनिः । ६ । १ । २२६) “अनुतवदुपस्थिते” अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उपस्थितोऽपार्श्वः” । इति ॥

उपस्यार्धः, षुं, (उप + स्यृष् + घञ् ।) स्यार्धमात्रम् । खानम् । खाचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्यार्धं, स्त्री, (उप + स्यृष् + ल्युट् ।) उपस्यार्धः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २।२५।२४) “उपस्यार्धैकाले तु त्वं रक्षन्तु रघूत्तमम्” ॥

उपसलं, स्त्री, (उपगतं खलम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । खलास्यदीप्तभूतस्यादिगन्धनादि ।

उपहतः, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) गृह् । उदात्तगृहः । अशुद्धनयम् ॥ (“करलवचोपहतं पृथक्-जनम्” । इति किरातेः । “किमेभिराशोपहता-त्तरक्षितभिः” । इति कुमारः । ५ । ७६ ॥)

उपहसितं, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति ञटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे श्य-परिच्छेदे २२८) “ज्येष्ठानां स्मितहसिते मथानां विहसितानव-हसिते च । नोचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः । मधुरस्वदं विहसितं सासृशिरःकल्प-मवहसितं । अहसितं साखाळं विक्षिप्तान् भवत्यातिहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, षु, (उप + हृ + घञ् ।) उपद्वैकनयनम् । तत्पर्यायः । प्राम्दतम् २ प्रदेयनम् ३ उपायनम् ४ उपायान् ५ उपदा ६ इत्यमरः ॥ (यथा, — रघौ ४।८१)

“रक्षुधोपहारोय च्याशामाभं धादोयः” । “बन्धुप्रीत्या भवन्प्रिखिमिदंस्तत्त्वोपहारः” । इति मेघदूते पूर्वभेदे ३३ श्लोकः । यथा, — कुमारः । ६ । ४२ ।

“ज्योतिषा प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥ उपगतो ह्यारं इति वाक्ये हारिश्चिदुत्पद्यम् । यथा, — नैषधे । १।४८ ॥

“उरोध्रुवा कुम्भयुगेन च्छिभतं नवोपहारिण्य वयस्कृतेन किम्” ॥)

उपहाजकः, षु, कुन्तलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहासः, षुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विषय टाट्टा इत्यादि भाषाः । “उपहासाय किं न स्यात् अक्षत्प्रो मनीषियाम्” ।

उपा

इति मज्जिमासत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७) “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ॥

उपह्वरं, स्त्री, (उपह्वरन्त्यत्र । उप + ह्वृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८) “उपह्वरे गिरीशाम्” ।) निकटम् इत्यमरः ॥

(“ऊर्म्मप्रवाहैर्जाज्ज्यायः समानीतसुपह्वरम्” । इति महाभारते । ३। कुण्डलाह्वरकपर्णिके २०।८४) “सन्निहाह्वय उपह्वरे वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पद्मोच्चारणे ॥)

उपह्वरः, षुं, (उप + ह्वृ + घ ।) रथः । इत्युणादि-कोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७।२) “उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मसतः केन-चित्पया” ॥)

उपांशुः, षुं, (उपगतो अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥

“जिह्वीष्टी चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः । निजश्रवणधोर्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ॥ इत्यागमः ॥ (निगुटे वाचस्पतिः । यथा, महा-भारते । १।१।१६) “अस्य लेकसुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं अभियाचैत्तं तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपांशु, अ, विजनम् । रङ्गः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।१८) “परिचैतुसुपांशु धारणां कुभ-पूतं प्रववात्त विष्टरम्” ॥)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क् ल्युट् ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिप्रहयम् । इत्यमरः । पशुणा संस्कारपूर्वकहवनम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आन्वत्यायने १०।४) “उपाकरणकालेऽप-मानीय” ॥)

उपाकर्म, [न्] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः । (यथा मनुः । १।११६) “उपाकर्मणि चोत्तमं त्रिारं त्र्योपं स्मृतम्” ॥)

उपाकृतं, त्रि, (उप + आ + क्त + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, षुं, (उ + आ + क्त + क्त ।) यज्ञे अभि-मन्त्रा हतः पशुः । इत्यमरः ॥

(“अनुप्राकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” । इति मनुः ।) उपन्नतः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-हत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा, —

“सन्निख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानसुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहलितखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“इदम् नारद वक्ष्यामि सद्योपाख्यानसुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ।

(“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भारत प्रोच्यते बुधैः” ॥ इति महाभारते १।१।१०१ ॥)

उपागमः, षु, (उप + आ + गम् + षप् ।) खीकारः । निकटगमनम् । इत्यजयः ॥

उपा

उपायग्रहणं, स्त्री, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदप्रहयम् । इत्यमर-टीकायां रायसुजुटः ॥

उपाङ्गः, षु, (उपमितं अङ्गम् ।) तिष्ठकम् । तत्पर्यायः । पञ्चवली २ पञ्चलेखा ३ पञ्चाङ्गलिः ४ पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चिचकम् ७ इति ञटा-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपात्तं, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा, — “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रसृजते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रव्यवयस्य मन्यते ॥ निवृत्तियां तथा चान्ये अनुवृत्तपलां श्रुतिम्” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वोपनिषत्तमविश्वपुराणवचनम् ॥

उपात्तः, षुं, (उप समीपे ध्यातः ।) निम्नेदहृत्ती । इति ह्रस्वायुधः ॥

उपात्तयः, षु, (उप + अति + इ + अच् ।) उपागतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो शो-क-व्यवहाराश्च अतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमोक्त-नम् । द्रव्योः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८) “परा-वतुपात्तय इहाः” ॥)

उपादानं, स्त्री, (उप + आङ + दा + ल्युट् ।) सख-विषयेषु इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (ग्रह्यम् ॥ “स्यादात्मनोऽप्युपादा-नात् यथोपादानलक्षणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न्याय-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानञ्च ॥

उपादेयः, त्रि, (उप + आ + दा + वत् ।) याज्ञः । उत्तमः । उल्लुष्टः । इति वेदान्तः ॥

(“मवे सौख्यं हिवा शमसुखसुपादेयमनघम्” । इति शान्तिशतके । १।२१।) विधेयकर्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, षुं, (उप + आ + धा + क्ति ।) धर्मधित्ता । कुटुम्ब्याप्तः । इत्यमरः ॥ क्लमः । (यथा रामा-यणे २।१११।२६) “उपाधिर्न मया कास्यो वनवासो जुगुप्सितः” ।)

विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“प्रदार्थविभाजको-पाधिमतम्” । इति सुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यस्यापकत्वे सति हेतोरथापकः । यथा धूमवान् वञ्जिरत्नञ्च आद्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अभि-चारस्यानुमानम् । अणुत्पारमते जातिगुणविधा-यवृत्त्याखरूपाः ॥

उपाध्यायः, षुं, (उपोय अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदक-देशाध्यापकः । यथा, —

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुत्रः” । योऽध्यापयति अत्यर्थमुपाध्यायः ऋ उच्यते” ॥ इति नवमिरे अध्यायः । मानवे २ । १४५ श्लोके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपोवाधीयतेऽस्मात् । इहसंवे-देषु अपादाने खियासुपसंख्यानं तदन्त्यात् वा

स्योत्पत्तिः । विप्रधतः शोकमोहनिमग्नशालाङ्गनाय स्वयं भगवता वासुदेवनायुपदिष्टम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्दशनमानसु योगी संसृद्धक्लिबधः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परमं गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
क्लिबधश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाञ्जुनः ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
अद्भवावन् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भगवते । ३ । २५ । १३ ।
“समातरं देवभूतिं प्रति कपिकोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निश्चयेसाय मे ।
अथन्तोपरतिर्यङ् दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगास्यपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन बद्धधा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेप्सुनाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः । ननु “ज्ञानादृते सुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नाभ्यः पश्या विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यास्तममृत्युते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सखम् ।
किन्तु लोके हि अद्भवाभक्तिपस्यादिषु सात्त्विक-
राजस तामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याविमो-
हितानां स्वसगुणानुसारिणीं प्रकृतिं विचार्य
श्रीध्यात्तान् प्रबतुकाम्याविधोल्यामिमानो ह्यरा-
गदेवादिपरिहरेभ्यो न शनैः शनैः सत्त्वशोधनार्थं
महात्मभिः प्रास्त्राङ्गिन्द्रादौ क्रियायोग एव वि-
हितः । ऋषीदृश्यन्तेषां गुणानुसारिणः प्रकृत्य-
क्तादृशीभिः प्रकृतिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् अथधार्म्यताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वगुणैः सखम् अद्भवा भवति भारत ।
अद्भवाभयोऽयं एवमो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्तर्ज्वासि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।
अप्रास्त्राङ्गिन्द्रिणोर्धोरं तयन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाश्चन्द्रारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ।
कर्षयन्तः प्ररीरुष्यं भूतग्राममचेतसः ।
माक्षैवान्तःप्ररीरुष्यं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाम् । [प्रियाः ॥
रक्षाः किमथाः स्थिरा ह्यथा आहारः सात्त्विक-
कद्द्रव्यवयवायुष्वातीत्यारूढविदाहिनः ।
आहारः राजसस्येष्टा दुःखप्रो कामयप्रदाः ॥
शायामं गतरसं पूतिपयूषितस्य यत् ।
उच्छिद्यमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अपक्वाकाष्ठिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इच्छते ।
यच्छुभेदेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इच्छते भरतश्रेष्ठ । संयत्तं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनसकष्टां मनहीनमदक्षिणम् ।
अद्भवाविरहितं यत् तामसं परिचक्षते” ॥

“कद्द्रव्यवयवायुष्वातीत्यारूढविदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्द्रादिषु सप्तस्वपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुनिम्बादिः अथस्त्रोऽतिशब्दयोऽनु-
यास्य प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूढः
कङ्गकोद्रादिः अतिविदाही सर्षपादिः” इति
स्वामी । अनेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्यत् यजनीय-
मर्षणीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य
इच्छते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणादिभ्यो न
दृष्टं दत्तमन्नं यदा न नियमादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं प्रास्त्रोक्तवि-
धिशून्यम् । अद्विज्यां दक्षिणाविरहितमिति ॥
नन्वेवं चेत् तर्हि कौट्टप्रोऽयमविदुषानुष्ठेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासाया
ब्रूमः । यथा, पातञ्जले ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः प्रास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वा-
ध्यायः प्रणवपूर्विका मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाया तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षया समर्थयाम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमातृश्लोकेति ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीनि तपसोऽर्थो व्याख्यात
किन्तु प्रास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तत्र
काथिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।
“देवदिग्गुरुषुप्राज्ञपूजनं श्रौचमार्कवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च प्ररीरं तप उच्यते ।
अनुद्वेगकरं वाक् सखं प्रियहितस्य यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्माण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१८ ॥

“अद्भवा परथा तमं तपस्त्रिविधं नरैः ।
अपक्वाकाष्ठिभिर्युक्तेः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूर्णाथं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमभुवम् ॥
मूढग्रह्णैशात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अश्रेयतः कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंश्रयमर्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-२० ॥
“त्वाञ्च दोषवदित्येके कर्मैः प्राङ्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्मैः न त्याज्यमिति चापरे ॥
त्यागो हि एषयथात्र । त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्मैः न त्याज्यं कर्त्तव्यं तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणांम् ॥
एतान्यपि तु कर्मणां सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ । निश्चिदं भवतु संतमम् ॥
नियतस्य तु सद्ग्राहः कर्मणो मोपयते ।
मोहासस्य परित्यागात्प्रसन्नः प्रतिकीर्तितः ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायज्ञेश्चभयाद्यजेत् ।
स ह्यत्पा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥
सङ्गं त्यक्त्वा फलचैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न देह्युपश्रलं कर्मं कुभले नापुष्कले ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी ह्यङ्गसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्ये कर्त्तव्यं नियतं निवृत्तमित्यर्थः ॥
फलतः न हि देह्युपरिग्रहामश्रेयतः कर्मणस्त्यागः
सम्भवेत् कथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥
“न हि देहभृता श्रद्धं त्यक्तुं कर्माण्यश्रेयतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामिव न हि सद्ग्रा-
सिना कदाचित् फलसम्बन्धः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिदं मिश्रं त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिना प्रोक्तं न तु सद्ग्रासिनां क्वचित्” ॥
अतः काम्यानां कर्मणां परित्यागात्तथा सर्वतः
फलमिदं न त्यागः परित्यागपुण्यं ईश्वरार्थेण परस्य वा
निवादेः कर्मणाः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव ससार-
बन्धनच्छेत्तुं राजसतामसयोऽनु भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धनो ह्यकारिणमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीच्छते ।
अविभक्तं विभक्त्येव तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एष कृत्स्न तु यजन्तानां नात्मान्वापुं एषमिधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमश्नुतुकम् ।
अतर्थाथवदल्पश्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सुतरा तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि एष कृत्स्नेनो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥
“नियतं सङ्करहितमरागदेषवतः कृतम् ।
अपहप्रियुना कर्मं यत्तस्यात्त्विकमुच्यते ॥
यत् कामेप्सुना कर्मं साहृद्दारेण वा पुनः ।
क्रियते बद्धायासं तदाजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसासनपेक्षं च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्मं यत्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“सुक्तसद्गोऽनृषादींश्च ह्युक्त्वा ह्यसमन्वितः ।
सिद्धाविद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागो कर्मफलप्रसुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽसुचितः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतस्तस्यः शटो नैक्युलितोऽलसः ।
विवादी दीर्घकृष्णश्च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥
एवं सति सर्वत्र हि त्रिसुद्धसत्त्वगुणस्यैव ब्रह्म-
सिद्धये कारणात्वं बोध्यते । त्रिसुद्धसत्त्वाश्रयो
साधको हि शनैः शनैः मत्तयात्मकस्य जियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभासवत्त्वात् आदिपदे-
नाथ केवलं विद्यावत्त्वाद् वेति दृश्यते । निष्कामः
सन् सत्त्वमेकेत्यान्तःकरणस्थानि सर्वानि पापानि
कर्मण्यस्तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तज्ज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं कर्त्वा श्रीब्रह्मज्ञो भवेत् । ततः केवल्यं
प्रथमं विद्यावत्त्वमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपाधीभूतस्य सत्त्वगुणयो-
 त्रेकाय दुर्ब्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्क्रामेयान्त-
 करणेन क्रियायोगादिरूपेश्वरोपासना कार्यति
 लभ्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनाभ्यते
 रजस्तमोभावाः केनापि विनापयितुं शक्येत् ।
 तदभावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकाशा सुदूर-
 पराहृतेव । प्रवृत्तरजस्तमोभ्यामभ्युत्तत्वात् ।
 एवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
 सात्त्विकाचरणभित्वादिसत्त्वभावाश्रयणं क्रमशः
 रजस्तमोभावं विनापयन् कैवल्यकाङ्क्षी परामात्म-
 साक्षात्काराभिणाधी वा साधकः कालेन परम-
 सिद्धिं भ्रुवमाप्रयादेव । परन्तु दुर्ब्बलाधिकारिणां
 प्रथमतस्त्विस्य स्थिरत्वापादनाय काचित् खा
 भीष्ठां भागवतीं मूर्त्तिमालम्बोपासना कर्त्तव्या
 अन्यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
 कादे निरञ्जने गुणातीतेषुवाक्छनसगोचरे पर-
 ब्रह्मणि चित्तधारणा विडम्बनेव । परन्त्वियत्र न
 हि ईश्वरोपासनासुपलब्धीकृतं कथं पीतलिका-
 डम्बरं प्रतिपादयितुं प्रयत्ने इति वाच्यम्
 महात्मनिर्ब्रह्मविद्धिः पूर्वाचार्यैर्हि कसुचित्-
 चित्तानां दुर्ब्बलाधिकारिणाम् चित्तसुद्धौ प्रथ-
 मतस्त्विस्यैवसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
 रूपाया प्रतिमायुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
 त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तसुद्धि-
 र्भवेत् यावन्न सद्ब्रह्मदेये निर्गुणपरमात्मधारणया
 समाधिप्रतिभवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृष्टाभक्ति
 रतिश्च भवेत् तावद्ब्रह्मादौ आदिप्रदेनात्र सूय्ये
 वक्रौ जले चभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
 त्थः । परमेव मा मन्यथ यत् केवलं मन्त्रिणादि-
 निर्मित्तप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्यैव यावज्जीवं स्मृतो-
 पासना कर्त्तव्येति । “आसत्यशोधनात् क्रमेण
 सद्ब्रह्मदेये दृष्टतधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
 समाधानात्” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
 ब्रह्मादौ नित्याद्यवयवकर्म्म करणीयमेव । एता कर्म्म
 शैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
 गीतायाम् । ३ । १९-२० ॥
 “तस्मात्सङ्गः सततं कार्यं कर्म्म समाचर ।
 असक्तौ ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्म्मण्यैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ॥
 यदा तु रजस्तमोभावाणां निवृत्तौ सत्या वज्र-
 कर्म्मालम्बितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
 रतिरुत्पद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मतमस्य शो-
 गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्म्मणा प्रयोजनमस्ति
 यथा तत्रैव । ३ । १०-१८ ॥
 “यस्मात्करतिरेव स्यादात्मतमस्य मानवः ।
 आत्मन्येव च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य हृत्तेनार्था नाहृत्तेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थेयथाश्रयः” ॥
 एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्मार्चरेत्
 शैव तनुकेवलं लोकप्रित्त्वार्यमेव न तु तस्य खा-
 भीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्म्मोद्यभावात् सुखदु-
 खादिद्वन्द्वनिर्मुक्तावाच ।

उपा

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
 “यद् यदाचरति अरुस्ततदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाद्य कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 सक्ताः कर्म्मण्यविद्यासो यथा कुर्वन्ति भारत । ।
 कुर्याद् विदांस्तथाऽसक्ताश्चकीर्णोक्तस्यग्रहम्” ॥
 किन्तु यावदस्मिन् चिदातुके शोभितऽकप-
 रियामपिगटे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
 “ब्रह्मज्ञोऽस्ति अक्षं मे कर्म्मणा” इत्येवं मौह्यात्
 संसारासक्तोऽतत्त्वशुद्धयः कर्त्तव्यं कर्म्म परि-
 त्यजति चेत् उभयतो भ्रष्टयत एव । तथाहि योग-
 वासिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।
 “संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्तीति वादिनः ।
 कर्म्मब्रह्मोभयभयच्छन्तं लजेदन्त्यथ यथा” ॥
 अतएव कर्म्मयोगे प्रायशो दोषयव न तु
 क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
 विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
 कामकर्म्ममध्यविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
 सद्ब्रह्म विदुषः कोऽपि सम्भवः । किन्तु अदूरद-
 र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मोत्तुष्टानाद्
 बुद्धिभेदेन कर्त्तव्य इत्यादिप्रतिभगवान् वासुदेवः ।
 यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २८ ॥
 “न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्म्मसंज्ञिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥
 “प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वविद्ब्र विद्याचरयेत्” ॥
 भवतु अन्तं वज्रना वागजालेन । योऽस्य विश्वस्य
 आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र शोतप्रोतरूपेण अन्त-
 र्वहिरिवात्रते तस्य सर्वव्यापिनः सर्वल्लयामिनः
 परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य सद्ब्र-
 ह्मदेये धारणाध्यानादिभिः स्वैर्यमापद्यते तावद्-
 ब्रह्मादेवोपासना कार्या दुर्ब्बलाधिकारिण्येव
 निवृत्तये । तथा हि जुलायवतस्त्वे इ उल्लासे ।
 “चित्तमयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरियः ॥
 साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
 अरूपं रूपिणं ह्यत्वा कर्म्मकाशरता नराः ।
 ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥
 किञ्च तत्रैव उ उल्लासे ।
 “निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्म्ममनीश्वराः ।
 ये मन्दास्तेऽनुकथ्यन्ते सविशेषनिरूपणोः” ॥
 अधिकारिभेदेनात्मनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः
 प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६म उल्लासे ।
 “अपौ तिरुति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणां ।
 प्रतिमास्त्वयुद्धीनां सर्वत्र विदित्वात्मनाम्” ॥
 अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
 व्यानि अर्चोद्यधिकान्तेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
 त्वायां मूढान् प्रबलकथ्यते तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
 चास्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥
 “तातलकर्म्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
 मन्त्रथाश्रवणादौ वा अज्ञा यावन्न जायते” ॥
 तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
 “अर्चोदावश्येतावदीश्वरं मां सकर्म्महत् ।
 यावन्न वेद सद्ब्रह्म तेऽव्यवस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्रेयसाधिनां साधकानां यदि प्रथमतः
 क्रियायोगयव कर्त्तव्यः तर्हि अन्तं प्रमाद्यप्रत-
 विस्तारेण तत्र परमेश्वरकथ्यमेव विधीयतामिति
 चेत् अत्रैव हि यत्पावकामनेन सत्त्वे शोधिते
 सति दुर्ब्बलाधिकार्यपि सत्तरं सदाधिकारिण्ये
 याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ॥
 औभगवानुवाच । (कपिलदेवः) ।
 “योगस्य कर्त्तव्यं वक्ष्ये सर्वोपस्य कृपात्मजे ।
 मनो येनेव विधिना प्रसन्नं याति सत्यधम् ॥
 स्वधर्माचरन् श्रद्धां विधर्म्माच्च निवर्त्तनम् ॥
 देवास्त्वन्नेन सन्तोष आत्मविचरणात्मनम् ॥
 ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिस्य मोक्षधर्म्मरतिरुत्था ।
 मितमेध्यात्नं शश्वद् विविक्तत्वेमसेवनम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदधरपिरियद् ॥
 ब्रह्मचर्यं तपोः शौचं स्वाध्यायः पुत्रभार्त्सनम् ॥
 मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः श्रतेः ।
 प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥
 सर्वोपस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः । विधर्म्मा-
 ष्टोकाण्यधिकारिणादिविद्वद्ब्रह्मर्त्तः । देवास्त्वन्नेन
 प्रसन्नत्वेन । आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
 चरणासेवनम् । ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तौ मोक्षधर्म्मं विहाय
 धर्म्मार्थकामादयः ग्राम्यधर्म्मत्वेनोच्यते अतएव
 ग्राम्यधर्म्मत्वेन विधर्म्मत्वेनास्तिवृत्तितः । मित-
 मिति मितं स्वयं मेध्यादं पवित्रद्रव्यभोजनम्
 विविक्तो निर्जनेऽस्ते मन्त्रकथ्यसेवनम् । अस्तेय-
 मर्चौर्यम् । यावदर्थपरिग्रह इति । यावतामौनं
 श्रितेयं तावतामनस्य परिग्रहः । ब्रह्मचर्यं योषि-
 त्पुत्रारहितम् । स्वाध्याय इति स्वाध्यायाः शपा-
 ध्ययनादिः । पुत्रभार्त्सनं परमपुत्रवस्य उपासनम् ।
 मौनमिति मौनं सुनेत्रताचर्यं मननश्रीकलंवाचां
 संयमत्वं वा । आसनायाः सखिकादौर्नां विजयः ।
 स्थैर्यं दीर्घकालमनस्यात् शक्तिः । प्राणजयः प्राणा-
 यानेः प्राणनरोधकत्वसामर्थ्यम् । प्रत्याहार इति ।
 मनसा सद्ब्रह्म इन्द्रियाणां प्रवृत्त्यादिदिविषयात्
 हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
 तत्रैव ३ । २८ । ६-८ ॥
 “आधिष्ठानमेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
 वैकुण्ठलोकाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥
 एतरेऽन्येषु पृथिमिर्भनो दुष्टससत्यधम् ॥
 बुद्ध्या युञ्जितं शनकैर्जितप्राप्तौ ह्यतजितः ॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितात्मन आसनम् ॥
 तस्मिन् खलिकावलीनः शृङ्गकण्ठः समभ्यसेत् ॥
 प्राणस्य शोभयेन्मार्गं पूरुजम्भकरेचकः ॥
 प्रतिशुलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥
 आधिष्ठानमिति । मूलाध्यादिचक्राद्यामे-
 कस्मिन् स्थाने मनसा सद्ब्रह्मणां धारणम् ॥
 वैकुण्ठिति । वैकुण्ठस्याजुण्डितस्य सुखदुःखादि-
 मिरपरममच्छस्य परमपुत्रवस्य श्रीभाभिधानं
 हृष्टादिव्यापारसमाशोचनम् । आत्मनो मनसः
 समाधानमैकाग्रसाधनम् । जितप्राप्तो निवृत्त-
 प्राणहृत्पि । अतन्त्रितः निरवसः । विजितात्मनः
 वशीकृतकरचर्यादिसंस्थापविषये । प्राणहृत्पि ।

उपा

प्रतिकूलान् विपर्ययकमेव वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचक्षुष चाख्यरहितं स्यात् तथा प्राण्यमार्गं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३ । २ । १० ॥

“मनोऽचिरात् स्याद्विरजं त्रितन्त्रासस्य धोमिनः । वाक्यभिर्भां यथा लोहं भ्रूतं त्वजति वै मलम्” ॥ निरुद्धप्राणरुचिर्धोमिनः मनोऽचिरात् वक्रितपित्तलोहवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषयसङ्गजनितपापविषयमित्यर्थः विद्याय विरजं निर्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्य्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सच्यते बोधयति । तत्रैव ३ । २ । ११-१२ ॥

“प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किंलिघान् । प्रत्याहारेण ससर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ यदा मनः खं विरजं योगेन सुसमाहितम् । काष्ठं भगवतो ध्यायेत् खनासापावणौकनः” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धारणाया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियकर्षणेन विषयसंसर्गान् ध्यानेन शरीरान् शोकमोहादिमानदभ्रकोषमात्म्यादिदोषान् दृष्टेदित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतो याति तदा युक्तानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपा भगवतः काश्चित् खाभीक्षा मूर्त्तिं ध्यायेदित्युपदिदेश भगवान् कपिलदेवः । इदानीं ध्येयमूर्त्तिं विवक्षति । यथा, तत्रैव ३ । २ । १३-१६ ॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भांस्त्रेह्यक्षयम् । नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ लसत्पङ्कजकिङ्करूपीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सुहृत्ससंभ्राजन्तौस्तुभामुक्तनरम् ॥ मन्तद्विदेषकलयो परीतं वनमालया । परार्धहारबलयकिरीटाङ्गदनुत्तरम् ॥ काक्षीगुणहस्तच्छोभिं हृदयाम्भोजविहरम् । दर्शनोत्थवतं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥ अर्पीयदर्शनं शश्वत् सर्वबोचनमश्रुतम् । सन्तं वयसि केशोरेः श्यालुयुष्टकातरम् ॥ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यस्त्रोकशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न श्रवते मनः ॥ स्थितं ब्रजन्तमसीनं श्रयानं वा गुहाश्रयम् । प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्त्तिः सकाशात् मनो यावत् विषयकारं न याति तावद्ध्यायेदिति भावः । गुहाश्रयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरस्थानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य श्रुतैः श्रुतैः सौम्यकरुणायु मूर्त्तिं श्रापयित्वा भगवत्स्वरधारविन्दारित्येकेकाङ्गानि ततः साभरणात्स्वच्छादि ततो विनासहासादीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः । ततः किन्त्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी बद्धजन्मार्जितकौभाग्यवशात् यदि हरो प्राप्तभावे भगवाद्द्रव्यजुदय आनन्द्यायेव आसमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थले भगवद्रूपे वृद्धिभवत् संशयं चित्तं निर्गम्य परब्रह्मणः स्वरूपसाभिधं तस्मादङ्गादित्युक्तं पाद

वियोज्य निरालम्बनं निर्विषयं क्त्वा उपरत-गुणप्रवाहं सन् ध्यात्थ्येयादिज्ञानाभावात् सर्वोपाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव। यथा तत्रैव ३ । २ । ३४-३५ ॥

“एवं हरो भगवति प्रतिबन्धभावो भगवाद्द्रव्यजुदय उत्पलकः प्रमोदात् । श्लोक्यरटावाप्यकलया सुदूरर्चमानस्तत्रापि चित्तवत्सुं प्रनमैर्वियुक्ते । मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्याम्यच्छति मनः सहासा यथास्तिः स्वात्मानमत्र पुरुषोऽयवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिरुत्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं । किन्तु अत्र एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-बलात् यदाऽऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुखदुःखादिकं सर्वमहङ्कारनिष्ठं पश्यति तदा देहाद्युपाधिनिर्मूक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३ । २ । ३६-३७ ॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निरुत्था तस्मिन् महिम्नवसितः सुखदुःखवाञ्छे । हेतुलससति कर्त्तारं दुःखयोर्यत् खान्त्नु विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः । देहञ्च तं न चरमः स्थितसुखित्यं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । दैवादुपेतमय देववशादपेतं वाचो यथा परिहते मदिरामदान्” ॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निरुत्तो तत्र मनः संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति प्रश्नयन् श्वरम्भक्तं प्रारब्धव्योमजमेवत्यर्थः देहादेः स्थितिकारणमित्याह । तत्रैव ३ । २ । ३८ ॥

“देशोऽपि देववशः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव साक्षुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वप्नं पुनर्न भजते प्रविबुद्धस्तु” ॥

ननु यदि परब्रह्मणाभागात्मसाक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विचैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं यथा कर्माङ्गरे प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्मविद्यधोरधिकारिभेदात् आदावोश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्तशुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधिकारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि तत्त्वज्ञानमुपदिष्टत्वं भगवता वासुदेवं पृष्ठवान् जातसंप्रयोऽर्जुनः । यथा गीताया ३ । १-२ । “व्यायसी चेत् कर्मकर्त्ते मता बुद्धिर्जानान । तर्हि कर्मणि धोरे मां नियोजयसि केशव । व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जानान् ! चेद्यदि ते कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् व्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां धोरे कर्मणि नियोजयसीत्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

त्सोरर्जुनस्य संप्रयं निरालम्बनाह भगवान् वासुदेवः । तत्रैव ३ । ३-४ ॥

“सो केऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा एरा प्रोक्ता मया नवा । ज्ञानयोगेन साक्षात्ता कर्मयोगेन योगिनाम् । न कर्मणा मनास्मन्नेककर्मो पुरुषोऽप्युते । न च सद्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

अतः सम्यक्चित्तशुद्धये ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं यथाऽस्माच्चित्तानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धभावेन ज्ञानोत्पत्तिरित्यहं न कर्मणा मिति । कर्मणा चनारम्भात् श्वनरुत्थानात् नैककर्मणा ज्ञानं नाप्नुते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति श्रुत्वा संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासपदेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तद्वृत्तिकाहत् पृथ्यपादश्रीधरकामी ।

ननु काम ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्तशुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिवलेनापि सत्त्वं संप्रोधाचिरादेवाविद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बद्धुं शक्नुम इत्यते । सर्वभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्यं प्रदर्शितं महात्मिभिरतो बद्धप्रथाससाध्यं कर्माङ्गं विहाय भक्तिपथाश्रयणं गरीयान्निश्रेयसार्थमिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्थादावर्त्तनादिप्रियायोगसाध्यत्वात् । किञ्च पुरुषाणां निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गचयं मुक्ता बह्व्यपरः पत्याः क्षाधि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भूतभवते ११ । २० । ६-८ । तच्च जिज्ञासुमुद्धवं प्रति-यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्वयो मया प्रोक्ता ऋणा श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चोपायोऽप्योऽस्ति कुञ्चित् ॥ निर्विस्माना ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मैस । तेऽननिर्विस्सो चित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् । यदृच्छया मत्कयादीं जातशुद्धतु यः पुमान् । न निर्विस्सो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥ यदृच्छया देवगत्या । न निर्विस्सो न प्राप्तनिर्विदः । अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञानकर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११ । २० अथाप्ये २६ ॥

“खे स्वेऽधिकारे वा निष्ठा सगुणः परिकीर्तित । कर्मणा ज्ञानशुद्धाना अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थं निष्ठासत्त्विकात्मिकात्तां प्रथमतः केवलं अविद्यकर्मनिहारादीनुद्दिश्य निष्कामकर्मणोऽनुष्ठानमाचरति न आतुं भिन्नविशुद्धसत्त्वोऽधिरूढयोगो योगीव सद्यसा भेदबुद्ध्यादिकं परिहातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणोऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानिगुण-भक्ता इव भगवत्पत्तिमाचरन्नादिक्रियायोगं परिहत्तुं समर्थो भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्तियोगावलम्बित्वा दुर्बलाधिकारिणा भगवत्पत्तिमा-प्यादिकर्मयोगेव कर्त्तव्यः इत्येवद्विविधं

उपा

शास्त्रद्विः ।

अथ यथाशास्त्रं निरुद्धसात्त्विककर्तृभेदेवुद्धिं प्रदर्शय दुर्बलाधिकारियो भक्तियोगावबन्धिनः कर्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।१६।१० । “कर्म्मनिर्हारासुदृश्य परस्मिन् वा तदप्यथम् । यजेद्व्यवस्थामिति वा एधग्भावः स सात्त्विकः” ॥ दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव । ११।१२। ३४-४२ ।

“भक्तिङ्गमङ्गलानन्दप्रानस्यप्रानार्चनम् । परिचर्यां स्तुतिः प्रङ्गुयकर्मनुकीर्तनम् ॥ मत्कथाश्रवणं श्रद्धा मदनुधानमुद्धव । सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्बानुमोदनम् ॥ गीत-तायखव-वादिन-गोष्ठीमिर्मद्व्यष्टोत्सवः । यथा बलिर्विधानञ्च सर्ववार्धकपर्बन्त । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयप्रधारणम् ॥ ममाचार्यापने श्रद्धा स्तवः संहृद्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाकीडुपरमन्दिरकर्मणि ॥ संमार्चनोपने पाथ्या श्रेकमसुखजवर्त्तनेः । गृहशुश्रूषणं मङ्गलं दास्यदास्यदायाय ॥ अमानिस्यमदभित्तं कृतस्यापरिकीर्तनम् । अपि दीपावलोकेभे नोपयुञ्ज्याद्विचिदितम् ॥ यद्व्यदित्तमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदितं मङ्गलं तदानन्याय कल्पते ॥ सुख्युद्भिर्न्राज्ञाद्यो गावो वैष्णवः खं मरुजलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥ जे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रव ११ । ११ । ४३-४५ ।

“सूत्रे तु विद्यया त्रया हविषाम्यो यजेत माम् । अतिथ्येन तु विप्रप्ये गोम्बृक्ष यवसादिना ॥ वैष्णवे बन्धुसल्लुषा हृदि ह्ये ध्याननिष्ठया । वायो मुखस्थिया लोये इत्येक्तोयपुरस्कोते । सखिले मनस हृदयेभोगैरात्मनामनात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समन्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकारे । मुखधिया प्राणदृष्ट्या ॥ अले जलास्रलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैरेवैः ॥ सखिले भूमौ मन्त्रध्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगैरात्मनः एतैरज्ञादिभिरेहृदयपरमात्मनः यजेदुहं नत्वविद्याकर्मनिर्गतं देहं बिभर्मीति चिन्तयेत् ॥ क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणाराधितं सुदृष्टप्रङ्गचैतन्यरूपं मां समन्वेन यजेत ॥ * ॥ एतेषु स्थानेषु तव कीदृगूपं ध्येयमित्यपेक्षयाह तत्रैव ११ । ११ । ४६-४७ ।

“धियोव्येत्ति मद्रूपं शङ्खचक्रगदान्मजैः । शुक्तं लवतुर्जं शान्तं ध्यायन्नर्चैत् समाहितः ॥ श्छापूरुर्न मानेव यो यजेत समाहितः । ज्ञाते मयि सङ्गतिं मात्स्यतिः साधुसेवया” ॥ यदा “भक्तिङ्गमङ्गलानन्दप्रानस्यप्रानार्चनम्” इत्या रथ “ज्ञाते मयि सङ्गतिम्” इत्यन्तैरेतच्चतुर्दश-श्लोकैरार्याध्यानायबभूवप्रतिमाद्याव्यथिष्या भक्ति-योगोपयोक्तिविषयैव सङ्गतिनामः प्रदर्शयामास

उपा

खयं भगवान् । सुतरा तदा दुर्बलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिण्यापि प्रथमे क्रियायोगरव कर्त्तव्य- इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तमुद्भवावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्यायः ॥

ननु मा भूत्तत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया- योगश्रुत्या भक्त्या क्रमेण निर्गुण्याया भक्तेरदयेनेव चरितार्थतेति चेन्न तयोक्तत्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो- गयोर्नन्द्यो नैक्यदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का- ररूपचरमफलनोक्तत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ३।२६।११-१२ ।

“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये । मनोगतिरविच्छेदा यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥ लक्ष्यं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम् । अहैतुक्त्ववहित्वा या भक्तिः पुत्रघोचमे” ॥ इदम्भक्तिर्यदि बद्धजन्माजितसुखतितवशात् कत्या- पि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि साशोकादिसुक्तिं साध- कान्तरेः प्रार्थनीयां भगवत खयं दीयमानामपि तादृगभक्तो नेच्छतीति तस्मिन्नुहतां दर्शयद्वाह । तत्रैव ३।२६। १३ ।

“साशोकासाधिसामोयसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न यच्छन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥ अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दतरव भेदः न तु लक्षणातः यत उभावेव लक्षणादिना सर्व्वच एकाकारौ एकनिष्ठावेक- भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११ । ११ । २६-३३ । भगवद्भक्तत्वमस्य लक्ष्यामुपदिष्टवानुद्धवं प्रति भगवान् ।

“हृपालुरखतद्रोहस्तिदिद्युः सर्वदेहिनाम् । सत्यसारोऽनवदात्मा समः सर्व्वेपरकारकः ॥ कामैरहतघोर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः । अनीहो मितसुक शान्तः स्थितो मच्छरयो मुनिः ॥ अप्रमत्तो गभीरात्मा हृतिमान् जितघडगुणः । अमानो मानदः कल्पो मेघः कारुणिकः क्षितिः” ॥ कतिः क्रान्तदर्शं सर्व्वज्ञ इत्यर्थः ।

“आश्चायैवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि सकान् । धर्म्मान् सन्त्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥ ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि वादृग्रः । भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥ तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्ष्यं प्रदर्शयामास । यथा, तत्रैव ११ । ११ । १२-१७ ।

“न तथा बन्धते विद्वान्मत्र तत्रादयन् गुणान् । प्रकृतिस्योऽप्यसंज्ञो यथा खं सविदाऽनिलः ॥ वैश्वारोच्येत्तयाऽसंगमिताया किमसंशयः । प्रतिबुद्ध इव सप्रान् नानात्वाद् विगिचर्त्ते” ॥ यस्य सुर्वीतसङ्ख्यासाः प्रायोन्द्रियमनोधियाम् । हृतयः स विनिर्भुतो देहस्योऽपि हि तद्गुणैः । यस्यात्मा चिन्त्यते हिंसेयैर्न किञ्चिद् यदृच्छया । अर्धेते वा क्वचिन्न च अतिक्रियते बुधः । न सुवीत न निन्देत कुर्व्वतः साध्वसाधु वा । वदते गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृष्टुषुनिः ॥ न कुर्व्यां वदेत् किञ्चिन् ध्यायेत् साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया हत्या विचरेज्जलुबन्धुनिः” ॥

उपा

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलकल्पेभिः समधिक- प्रसंगश्रुत्यात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्तिः- वत् ज्ञानस्यापि प्रसंगश्रुत्यात् आत्मसाक्षात्- क्तौ साक्षात्कारकत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ११।१६। १-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्यङ् आत्मवानानुमानिकः । मायानामिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संख्येत् ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवैवः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः । स्वर्गक्षेवापवर्गश्च नान्योऽप्यै मत्ते प्रियः ॥ ज्ञानविज्ञानसिद्धाः परं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानो प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्सि माम् ॥ तपस्तथै जपो दानं पत्रिचारीतराणि च । नामं कुर्वन्ति ता सिद्धिं या ज्ञानकण्ठया हतां । तस्मान्ज्ञानेन सञ्चितं ज्ञात्वा ज्ञात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्भूतायां ४ । ३३-३६ ।

“श्रेयान् द्रव्यश्याद यश्चाज्ञानवृक्षः परन्मप ! ॥ सर्व्वं कर्म्मार्थिखं पार्थ । ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ तद्विद्धि प्रथिपतेन परिपन्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ यज्ञज्ञात्वा न पुनर्मैत्रिभेयं यास्यासि पाण्डव । येन भूतान्यश्रेष्येण इच्छस्यात्मन्यथो मयि ॥ अपिचेदसि सर्व्वभ्यः पापिभ्यः पापकृतमः । सर्व्वं ज्ञानस्येनेव वजिनं सन्तारिष्यसि । यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ॥ ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्मार्थि भस्मसात् कुरुते तथा । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् खयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ज्ञानान् लभते ज्ञानं तत्परः सयतेन्द्रियः ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न कियदप्यन्तरं मन्यन्ते तत्त्वदृष्टः स्वरूपतन्त्रोयोरेकतामत्वात् अत- त्त्वदर्शिनोऽन्या यवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृष्टं भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगसुपदिष्टमुपसंहारे ज्ञान- विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलक्ष्येय सत्यं हि- त-साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् ॥ यथा भागवते ११ । १८ । ४५-४६ ।

“भक्त्योद्धवानपायिन्त्या सर्व्वलोकमहेश्वरम् । सर्व्वोत्पत्त्यन्तं ब्रह्म कारखं मोपयाति सः ॥ इति खद्यमेनिर्गुणज्ञाने निश्चिन्तमद्भुतिः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् ससुप्तैति मां” ॥

निष्कामिनातुलितवक्तितरेव प्रणेः प्रणेः साङ्गलेन निर्गुण्याता गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण परिणामते सुतरा तदा खयं सान्जानन्दमयं तज्- ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हितत्वकल्पत्वात् न ज्ञापि निर्गुणभक्तिज्ञानयोगयोर्भेदः श्रूयते । यथा ज्ञान- न्दोये “सर्व्वं ज्ञानमननं ब्रह्म । आनन्दरूपममर्द्धं यद् विभाति ज्ञानं प्रियमसहैतम्” ॥ इति ज्ञानान- न्दयोर्ब्रह्मलक्ष्यरूपत्वात् अतएव ज्ञापि चैनापि न पर्यायान्दन्वेन परिणयताया निर्गुणलक्ष्यपाया भक्ते- ज्ञानेन सह क्रियापि भेदे दर्शयितुं शक्यते

उपा

धरूपतस्तयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धन-
कारिणी नश्वरफलदात्री अन्धभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुदनीया तत्त्वदर्शिमिरिति बोध्यम् ॥
प्रश्ना भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
पनयन्वाशु वैराग्यं ज्ञानश्च यदहैतुकम्” ॥

विशेषतः प्रज्ञाद्भुवयोरिव नित्यानित्यवस्त्वामि-
दंशब्दात् ॥ असुरकुलजातोऽपि प्रज्ञादः निष्काम-
भक्तियोगमाचरन् तत्रभावेन शतशः पिढप्रयुक्ता
वधामसिक्तात्मप्रसारणं विमलानन्दस्वरूपं
धीतनुक्तात्वं ततो निर्वाणमप्यवाप्तवान् । ध्रुवः
एतः स्वायम्भुवसनुवंशजातोऽपि विमादवचना-
र्थात्परवशः सन् परमतत्वज्ञादेवर्विनारदादप्यु-
पदेशं लब्ध्वा अन्तःकामवीजं परिपुष्यान् कठोर-
पश्यापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्याधि-
पुत्राः पत्नीकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले
सङ्घर्षाभावनिर्येदं आत्मप्रकारिणं सुहृदन्वयो-
धुः ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

प्रश्ना श्रीमद्भागवते । ४ । ६ । २७-३५ ॥
“सोऽपि सङ्गल्भ्यं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्गल्भ्यनिष्ठां भातिप्रतीत्युभयात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरेः
माथाविनसत्करार्थान्निर्वृतम् ।
जन्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मनिममन्यताधीवित् ॥
मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वप्रभाणे हृदि विदुस्त तान् स्मरन् ।
मैच्छन् सुक्तिपेदेमैक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

अव उवाच ।

समाधिना नैकमवेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं घटभिरमुंघ्य पादयो-
श्चायासुपेत्वापगतः पृथक्कृतिः ॥

अज्ञोवत ममानात्म्यं मन्दमायस्य पश्यत ।
सर्वच्छिदः पादभूतं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मत्विद्विषिता देवैः पतङ्गिरसश्चापुमिभिः ।
यो नारदवचस्तथा नाराज्ञीषमसत्तमः ॥
देवीं भायामुपान्निव प्रसन्नश्च भिन्नवृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति आदत्त्वात्प्रथमदुःखा ॥
मयेतत् प्राप्तिं यथे चिकित्सेव गलायुधिः ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्यसादनम् ॥
भवच्छिदमप्याथेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
खाराध्यं यच्छतो मौष्ण्यमानो मे भिषितो वत ।
इन्द्रात् स्त्रीण्युष्येयं फलीकारनिवाधनम्” ॥
भगवता त्वत्सिद्धदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रज्ञादः
निष्कामभक्तियोगप्रभावेन किमपि मैच्छदिति
धर्मभेदान्धनमजातशुभं शुद्धिर्भवेत् अतयामास दे-
वर्षिनारदः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ॥

उपा

“एतावद्वचिंतयुषो भगव्या भक्तं निर्गुण्य ।
प्रज्ञादं प्रयातं प्रीतो यतमनुरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं ह्यर्घ्याभिमत्तं कामपुरोऽस्म्यहं त्वयाम् ॥
मामप्रियात् आशुयन् दशनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तमुमर्हति ॥
प्रीयन्ति ह्यथ मा धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वोत्तमाभिर्षां यतिम् ॥
एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरेणोक्तप्रलोभनेः ।
शक्तान्तिवाद् भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमः” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ॥

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकः ।
मन्यमानो ह्यधीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयित्वा सक्त कामेषु तैर्वरेः ।
तत्त्वगभीतो निर्बुद्धो सुमुक्तुक्तसुपाश्रितः ॥
मत्फलक्षयभिक्षासंभक्तं कामेष्वचोदयत् ॥
भक्तवन् संसारवीजेषु हृदययुग्मिषु प्रभो ।
नान्यथा तेऽखिण्युरो घटेत कस्यात्मनः ॥
यस्तु आश्रिष्य आश्रिते न स भव्यः स वै बणिक् ।
आशासानो न वै भव्यः स्वामिन्याश्रिष्य आत्मनः ॥
अहं लकामस्तद्भक्तत्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथैहावयोरथौ राजसेवकयोरिव” ॥
अस्तु तस्य नित्युहवादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नास्ती-
दिति चेत् न यतः उपदिष्टादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणया भक्त्येव प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ । हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स एष आत्मा स्वरूपे बुद्धिभि-
रुत्तरयानुक्रमणो निरूप्यते ।
सुहृन्ति यदकर्मिणो वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येव भिनन्ति मे मतिम्” ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्या यथान्धैरुपनीयमाना
वागीश्रतन्यामुखदाक्षि बद्धाः” ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् एवार्थो येषां ते स्वार्थो
ज्ञानज्ञानिभक्तयो गतिज्ञानस्वरूपसं । वहि-
रर्थमानिनः इति । वहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां
वान् गुरुन् इति मन्थन्ते ये इति । ननु क्वचि
दर्शयित्वापि जन्त्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेत् । यतः सर्वतः साधुसङ्घानां
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वोध्य
उपासात्थः हृद्देशे आत्मस्थाननेव गरीय इत्येवोप-
दिदिशुः महान्तः शास्त्रज्ञतः अन्यथा “मदर्थो-
त्थापने अद्वा” “अर्थागमसंयत्तावत्” “यावन्न
मे कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शयत्त यथासम्भवमुपासनाया दुष्कला-
धिकारिणां यत् यत् कर्मण्यं इदानीं सवसाधि-
कारिणां करणीयं यत्कृतवत् तदेव दर्शयामः
समाचनेति । यथा, हृद्देशेऽप्युक्तवत् ॥

उपा

“आत्मा वा अरे ब्रह्मन् ओतयो मन्तयो निदि-
ध्यासितव्यश्च” ॥ अर्थात् आत्मेव साक्षात् कर्मणः
साक्षात्कारे उपासमाह अर्थं मननं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु अर्थादि इति जिज्ञासायां ब्रह्मः ।
यथा । “अर्थं नाम षड्विधसिद्धिरशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वक्तुं तात्पर्यवधारणम् । जिज्ञानि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासात्पूर्वताफलार्थवा-
दोपपत्त्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तयोपपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवक्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “शेतदात्म्यमिदं
सर्वम्” ॥ इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अभासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” गवत्कालः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमायान्तरेणा-
विषयकारणं अपूर्णत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना
उपनिषद्भावेदेवत्वप्रतिपादनात् । मानान्तरा-
विषयकारणं फलतः प्रकरणप्रतिपाद्यस्यास-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमानं प्रथ-
जन यथा तत्रैव “आचार्यव्यानुः पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चित्तं यावन्न विमोक्षे अथ सम्यक्त्ये” ॥
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तन्नामिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवद्यतमं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशंसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्येकेन मत्-
पिष्टेन सर्वं मध्यमं विज्ञातं स्यात् वाचाः रम्भज-
विकारो नामध्येयं मत्तित्केत्येव सत्यम्” ॥ इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचाः रम्भजमात्रत्वे
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “अतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्ताधार्तुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तयन्” ।
“विज्ञातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुज्ञा-
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” ॥ इति वेदा-
न्तशस्त्रेषु ॥

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्बिकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातज्ञानादि-
विकल्पनयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तचरवस्थानम् । तदा मध्यम-
गजादिमानेऽपि मद्भ्रान्तवत् द्वैतमानेऽप्यद्वैतं वस्तु
भासते ॥

निर्बिकल्पकस्तु ज्ञातज्ञानादिभेदलगापेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिस्तरेति-
तरभेकोभावेनावस्थानम् । तदा तु जकाकारा-
कारितव्यवधानवसात्तद्वितीयवस्तुभावेनावभा-
सते” ॥ इति वेदान्त उपदिष्टं पूर्वमिति ॥
अतो ज्ञानवस्तुनां भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥
“अमानिषदभिल्लमहिंसा क्षान्तिरार्थवत् ॥
आत्मार्थोपासनं प्रीचं शौचमात्मविग्रहः ॥

उपा

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमन्वहङ्कारश्च च ।
 अन्मन्वहङ्काराद्याधिदुःख-दोषावुद्वेगं नम् ॥
 अस्तिरत्नमिष्युः पुण्डरीकहादिषु ।
 निवृत्तसमिपत्तमिष्युः निवृत्तसमिपत्तमिष्यु ॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरख्यमिष्युः ॥
 विविक्तदेशसेवितमरतिर्जनसंसदि ॥
 अध्यात्मज्ञाननिवृत्त तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 यतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
 अतो ज्ञेयं तत्र तत्रैवाध्याये । १२-२७ ॥
 “ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यच्चत्वाऽप्यतमन्नुते ।
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तत्त्वात्सदृश्यते ।
 सर्वतः पाप्मिनादन्तत् सर्वतोऽन्दिशरोसुखम् ।
 सर्वतश्चरितमल्लोके सर्वमाह्वय तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभवेव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥
 वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सुखात्मानन्दविज्ञेयं दूरश्च आत्मिके च तत् ॥
 अविभक्तं भूतेषु विभक्तमेव च स्थितम् ॥
 भूतभदं च तज्ज्ञेयं त्रिसिष्यु प्रभविस्यु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिषमसः परसुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगर्भं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
 तथा च श्रेताश्रतरश्रुतो आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
 “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभूमिज्ञानं सर्वस्य शरणं वृहत् ॥
 “आत्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो-
 रणोरशेषीयान् महतो मह्ययान् ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥
 महान्निष्ठातन्त्रे च ॥ ५ ॥ ११ ॥
 “परे ब्रह्मणि विष्णवे सप्तलैर्निधमैरुजम् ।
 तावदन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥
 ननु किमिदानीं वाग्भङ्गाऽद्वैतवार्दं संस्थाप-
 यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
 तथा च श्रीविष्णुधर्मम्,—
 “परमात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 ज्ञेये तस्यात्मपरयोर्विभागाभाषणव हि ॥
 आत्मा ज्ञेयश्चसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
 तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 अनादिस्वप्नव्यवस्था ज्ञेयश्चोऽहमविद्यया ।
 युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम् ॥
 तथाहि श्रेताश्रतरश्रुतिभाष्यतवप्रिष्टवचनं
 प्रप्रपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
 “यथात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
 संस्थितः कस्य तातः स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ।
 ज्योत्स्नाये कश्च तस्य ज्ञायते भगवन् यतः ।
 यथावत् सर्वमेतं तं वक्ष्यामि स्यात्सत् ॥
 तस्यैव निवृत्तसुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
 अविच्छिन्नस्य जीवस्य संस्थितः कौन्थते नृधैः ।
 एकश्च हि भूतात्मा भूते भूते ख्यसिखत् ।
 एकश्च ब्रह्मा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 आत्म्यारूपः सद्यवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत् ॥”

उपा

तथा च युक्तश्रियो गौडपादाचार्यः ॥
 “यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्भुते ।
 न सर्वे सम्यग्व्यन्ते तद्वत्त्वायाः सुखादिभिः ॥”
 तस्मादद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवश्रयो-
 र्जीवानाश्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वात्
 विशुद्धसलोपाधेश्रयस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
 सुखदुःखमोहाज्ञानादयः । तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 आनात्मकस्यामलसत्त्वरश्रे-
 रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
 किं वा अगात्सि समस्तप्रसा-
 मज्ञातमस्यान्ति हृदि स्थितस्य ॥
 कथं तज्ज्ञोपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्वादिव्यवस्था सोपा-
 धिकानां तथा वा सोपाधिकश्रयस्य वा स्वरूप-
 स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
 “एकस्य सुखा ब्रह्मा जलाधारेषु वृक्षते ।
 आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः ॥
 “ब्रह्म सर्वशरीरेषु वाङ्मे चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु बुद्ध्यात्मा न चान्यथा ॥
 एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
 “अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्सारवन्दिनी” ॥
 सर्वैर्विकल्पैर्हेतुस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 प्रज्ञान्तो ज्योमवद्युग्धी चेतन्यात्मा सङ्गतः ॥
 धूमन्धुक्तिभिर्ज्योम यथा न मलिनोयते ।
 प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः प्रथमकथा ॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे जलधूमोदिभिर्भुते ।
 नाथे मजिनता यान्ति दूरस्थाः कुञ्चित् क्वचित् ॥
 यथा हृन्दैरनेकेषु जीवे च मजिनीकृते ।
 यतस्मिन्नापरे जीवा मजिनाः सन्ति कुञ्चित् ॥
 परं ननु केवचं प्रकृतेः पृथग्विषयवैतन्यज्ञान
 मान्ये ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
 पण्डिताः पृथगज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्रेताश्र-
 तरोपनिषदि “आज्ञौ दावजावीप्राणीप्रावजा
 ह्येका भोक्तृभोग्यायर्थात्मान् अमन्त्रात्मा विश्व-
 रूपो ह्यक्तो जयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥
 अतएव ब्रह्मज्ञानोर्ध्वीतिगः अथपदिष्टब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा अमयव ।
 यथा, तत्रैव “ह्यारं प्रधानममृताह्यारं हरः
 ह्यारत्माभावीश्रते देवयकः । तस्याभिधानात्
 योजनात् तन्त्रभावात् भूयस्यान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिः ॥ आत्मा देव सर्वपापघातानिः श्रुतौः
 श्रेतेऽन्तःश्रुतः प्राकृतः तस्याभिध्यानात्तृतीयं देह-
 भेदे विश्वेश्वर्य केवचं आप्रकाशम् ॥” परं योगा-
 भ्यासाकृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानात्सोत्पत्ति-
 रिति अतिस्मृत्वादीनां ज्ञानप्रतिपादकभाष्यास्त्रा-
 यासुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणेषु पुराण-
 प्रवृत्तिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तत्रापि तत्-
 त्रुटिकरणाथ वैदिकमतभिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदोक्तश्रेताश्रतरययोगप्रकरणम् ॥ “बुद्धा-
 नः प्रथमम् मन्त्रस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अपिं
 ज्योतिर्निर्वाच्य पृथिया अध्यामरत् ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गेषांय
 श्रुतेः ॥ २ ॥
 यत्तया मनसा देवान् सुवर्षतो धिया दिवं ।
 वृहज्ज्योतिः कश्चित्तः सविता प्रसुवावितान् ॥ ३ ॥
 युक्तेन मन उत युक्तेन धियो
 विप्रा विप्रस्य वृहतो विपश्चितः ॥
 विद्योवा दधे वयुना विदेक इत् ॥
 महो देवस्य सवितुः परिहृतिः ॥ ४ ॥
 युजे वां ब्रह्म पृथं नमोभिः
 विष्णोका यन्ति पथेव सुरा ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञादविशुद्धीकरणाय दृष्टसहितैव
 श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “जश्रुतोत्तानचरस्यः सखे नखेतर्ं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्माम्य सुखं विदुष्य चोरसा ॥
 निमो जितान्तः सचस्यो दन्तेदन्तानसंस्पृशन् ॥
 ताजस्याचषजिङ्गस्य संहतात्म्यः सुनिषणः ।
 संनिषथ्येन्द्रियग्रामं नातिनीषोञ्जितासनः ।
 दिग्गुणं त्रिगुणं वापि प्रायाधामसुपक्रमेत् ॥
 किन्तुयवं मा मन्यन्थं यत् वृहज्जिङ्गस्य चरखवा-
 सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
 “कोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
 प्रायाधामस्यथा ध्यानं प्रयाहारन्तु धारया ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्को योग उच्यते ॥
 नारख्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थमिनात् ।
 प्रत्येकैकतपोभिन्नं न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पथाश्रतात् योगो न नासायनिरीक्षणात् ।
 न च शास्त्रातिरिक्तं श्रौचैव न भवेत् क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुशलेनेकैः सुहृत्तत्त्वात् ॥
 शोकयात्राविद्युक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 अतएव निर्वेदादृते केवचं तपःस्वाध्यायादिर्निर्ण-
 योगसिद्धिः आत्मज्ञानरुमोदनीया । किन्तु
 आदरतैरन्तर्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मलब्धौ
 सद्युपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडननेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यथात्मनि रतो निवृत्तमस्मिन्नेकस्यैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्थायत ॥
 रत एव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नाम्बभानसः ।
 आत्मन्येव सुहृत्सोऽसौ योगसस्य प्रविध्यति ।
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यात्प्राणायामपि विशेषतः ।
 ईदृक्प्रेष्टः स्यात् श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 परन्तु विषयसहितवर्णनं विना ज्ञापि कस्य-
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मस्यतिरेकेण चितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एव हि दृष्टपथ उदारह्यः ॥
 विषयासक्तचित्तो हि यत्किंचिं न विन्दति ॥
 यत्नेन विषयासक्तं तस्माद् योमी विवर्णयेत् ॥”

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत् इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव, “विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योग वदन्ति हि । अद्यत्तं धर्मरूपेण दृष्टीतस्तेरपशिखितेः” इति ॥ यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्वतो मिश्रेशसकरं जीवानामिच्छाशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दर्शनसद-शाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-योगाद्य सन्निवेशिता इत्यन्वयमिति पक्षवितेन ॥॥
 उपासितः, चि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासनः । तत्पर्यायः ॥ वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३ उप-वरितः ४ इत्यमरः ॥
 उपासितः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धोपे कारकप्रकरणे ७ । “सुस्तिर्नस्युतोपासितं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
 उपाहितः, ष, (उप आसत्तं आहितं फलं यस्य) अग्न्युत्पातः । स तु उष्णापातादिः । इत्यमरः ॥
 उपाहितः, चि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयो-जितः । इत्यमरः ॥ आरुपितः । इति मेदिनी ॥
 उपेक्ष्यं, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट्) वर्जनम् त्वजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्रौमस वादे १५० । ४२ । “साक्षा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च । साधनोयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः” ॥)
 उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप्) अस्ती कारः । आगः । (औदासीन्यम् । यथा, रघु-१४ । ४५ । “कुर्व्यामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन्” ॥) युद्धविषये तु क्षुभोपायः । “मायोपेक्षोन्नजावानि क्षुभोपाया इमे चयः” इति हेमचन्द्रः ॥
 उपेन्द्रः, ष, (इन्द्रसुपगतः । कश्यपप्रायेः अदितौ वामनावतारे इन्द्रस्थानन्तरं जातत्वात् तथात्वम्) विश्वः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरा व्युत्पत्तिमाह हरिवंशे ७५ । ४६ । “ममोपरि यथेन्द्ररूपं स्थापितो गोमिदीश्वरः । उपेन्द्र इति क्त्वात्वा गास्यन्ति दिवि देवताः” ॥ तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ । “कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च । कौकाना लोकापालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥ वेदाना सर्वदेवाना धर्म्मस्य यशसः श्रियः । मङ्गलाना व्रताना च कल्प स्वर्गोपवर्गयोः ॥ उपेन्द्रं कल्पयास्यको पतिं सर्वभूतभूतये । तदा सर्वान्धि भूतानि भ्रष्टं सुसुदिरे न्यप” ॥)
 उपोद्, चि, (उप समीपे उद्भवते स्म । उप + वृह् + क्त ।) निकटः । (यथा, किमते १३ । २३ “वदुपोद्ब्रह्म नभश्चरः एषलः” ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ॥ (ध्रुवः । विहितः । यथा प्राज्ञान्तके ७म अङ्के, — “उपोद्ब्रह्मन् न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः” ॥)
 उपोद्, ष, (उप + वृह् + क्त) वृह् । इति धरणी ।
 उपोती, स्त्री, (उयते स्म या । उप + वे + क्त + ङीष् ।) पञ्चादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ॥ पुतिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (“चादश्यामुपोतीं त्वह्ना पारखं कुर्व्यात्” इति स्मृतिः) ॥

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् । गौरादित्वात् ङीष्) । पुतिका । पूँइशाक इति भाषा । तत्पर्यायः ॥ कलम्बी २ पिच्छिका ३ पि-च्छिकच्छदा ४ मोहनी ५ मद्रशाक ६ विषाळा ७ वलिपोदकी ८ अस्या गुण्याः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रास्यसचि-विष्टमश्लेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा, रकादशीतत्वे दादशीनियमे कूर्मपुराणघृत-वचनम् ॥ “दादशा पारखं कुर्व्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
 उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकसुदकमस्याम् । उत्तर-पदस्य चैत्यत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप्) । पुतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुण्याः । सारकत्वम् । अिग्धत्वम् । बलश्लेष्मकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके । “तखुलैरानतव्याजैर्हसत्येषा उपोदिका” ॥ “मदघ्नो चाप्युपोदिका” ॥ इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वामटेनोक्तम् ॥ “उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मद्रविनाश्रिनी” । इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥ “खादुपाकरसा लव्या वातपित्तमदापहा । उपोदिका सर्वा स्त्रिया बल्या श्लेष्मकरी हिमा” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 उपोदीका, स्त्री, पुतिका । इति भरतः विरूप-कोषञ्च ॥
 उपोद्गत, ष, (उप समीपे उद्जननम् । उप + उत् + हन् + घञ्) । उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्गतविशेषः । यथा, — “सप्रसङ्ग उपोद्गतो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोडा सङ्गतिरिच्यते” ॥ तल्लक्ष्यं यथा, — “चिन्ता प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्गतं विदुर्बुधाः” । इत्यनुमिति जगदीशतकालङ्कारः ॥
 उपोषणं, स्त्री, (उप + उष् दाहने + ल्युट्) उपवासः । इति चिकित्साशेषः । (यथा, तिथितत्त्वे । “उपोषणं नवम्याह दशत्याश्चैव पारणम्” । विस्मृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्य ॥)
 उपोषितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त) उपवासः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ । “नाति स्त्रीणां एषकृद्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
 उपोषितः, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि + क्त ।) कृतोपवासः । यथा, — “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” । इति दुर्गात्मवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा रघौ २ । १६ । “मपो निभेषालसपक्षपङ्क्ति-रूपोसिवाभ्यामिव लोचनान्याम्” ॥)
 उपमं, चि, (उप्यते स्म यः लोचदिवु । वप् + क्त) । कृतवपनः । वोना इति भाषा । यथा, — “तद्वै धनुस्त इषवः स रथो ह्ययास्ते सोऽहं रथी न्यतयतो यत आनमन्ति । सर्वं क्षयेन तदभ्रदसदीशरिक्तं

उभ

भस्मन् उतं कुहकरं इमिवोसमूच्याम्” ॥ इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥ श्रीकृष्णविद्योग यवाच हेतुः नान्य इत्याह तदै इति यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शुच्यं अस्तु कार्यार्थं चमं सन्मन्त्रविद्यागैरपि भस्मनि उतमिव भस्मनि तु प्रसप्तमन्त्रं पदम् । अतिप्रोतादपि कुहकान्ता-याविनः सकाशाद्वाङ् लब्धं यथा । सम्यक्कर्मणा-दिनापि उधरभूमौ उतं बीजमिव” ॥ इति तट्टो-काया श्रीभरस्वामी ॥ * । कृतमुपहृणम् । यथा — “मशिश्व वपन कार्यमास्त्रान्द्रक्षारिणा” । इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्गतपारस्करीये । पथ्यु-शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवायं तद्वाच्यकृता हरिशर्माद्यापि परि सर्वतोभावेनोपशिरसं सुखितशिरसमिति व्याख्यातम्” ॥ इति प्राय-श्चित्तत्वम् ॥
 उभकथं, चि, (आदौ उतं पश्चात् कथम् । पूर्व-कालेति समासः) । वीजवपनान्तरकर्त्तव्यत्वेन । तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
 उब्ज, ष आर्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-श्चकं-सेट् ।) ऋसादिः । शोथवकारोपधः । तेन रथं न चतथीति दीर्घो न स्यात् । स्यादौ नवद इति उज्जिजिघत्ति । ऊर्ध्वोर्दीर्घपाठसामर्थ्यात् खरादेन दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वात् उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येकः । ष उज्जती उज्जन्ती । आर्जवमवक्रोपायः । उज्जति साधुरवक्रः स्यादि-त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५ । २ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभ्यः पर्वतः। सो निह्वियता मतिराजस्य यदृ” ॥)
 उभ, ष पूर्वोत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । ष उभति कुम्भं जलेन लोकः । उवोम । इति दुर्गादासः ॥
 उभयः, चि, (उभौ अथयवौ अस्व । उभ + तद्वप्) । उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो बहूनामुभावयवौ न घटतः । नैष दोषः । अथ हि द्वौ राशौ समुदायस्वावयवौ । एको देवानां अपरो मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्य-पइत्यप्येदं प्रयोजनं दृष्टिर्विषये उभयशब्दप्रयोगो माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुःइ इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५५ ॥ “पूजितं क्षत्रजं नित्यं वल्लभं च यच्छति । अपूजितस्तु तद्वत्समुभयं नाशयेद्विदम्” ॥)
 उभयतः, [च्] य (उभयस्मात्) । उभय + तसिन् ।) । पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३२५ । “शक्तिश्चोभयतस्त्रीच्छामायायं दण्डमेव वा” ॥)
 उभययुः, [च्] य, (उभयोरङ्गोः) युष्मोभया-दक्तथ इति साधुः । उभयदिनम् । दिनद्वयम् । इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ । “योऽन्वेयुबभयदुरभ्येति” ॥)

उन्म

उभयेद्युः [स्] ख (उभयोःश्लोः) सद्यःपठदिति उभयाद्येद्युः निपातितः। उभयदिनम् । इत्यमरः । (यथा, वेतरेयब्राह्मणे । ५ । २६ ।

“अग्निहोत्रसुभयेद्युः ह्ययत्”)

उम्, व्य, (उङ् शब्दे + डम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी । क्रोधवर्जित । इति शब्द-रत्नावली ।

उमा, स्त्री, (उभो मा तपस्यां कुर्वन्ति । यथा, “उमेति भ्रात्रा तपसो निषिद्धा पञ्चादुमाख्या सुसुखी जगाम” । इति कुमारेतोः) । यदा सौहार्दस्य मा लक्ष्मीरिव । उं शिवं माति मिमोति वा स्यातोऽनुपसर्गोति कः अजादित्वात् टाप् । अस्वति ऊयते वा उङ् शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ॥ दुर्गा । (यथा, कुमारे । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्बफलाधरोक्षे थापारथामास विभोवनाति”)

अतसी । कौर्त्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति मेदिनी । भ्रान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तन्नाम-व्युत्पत्तिर्वेधा ।

“यतो हि तपसे ष्टैल्लि वनम् गन्तुञ्च मेनका । उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” । इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ।

उमाकटः, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्” इति कटच्) । उमाधूमिः । इति व्याकरणम् । मस्विना र धूजा इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-यज्ञे शिवनिन्दान्नवगात् योगविमुक्तदेहाहिमालयात् मेनकागर्भं सम्भूतेति पौराणिकी कथाजानु-सन्धेया) हिमाशयपम्बतः । इति चिकीत्सुश्रेयः । उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी) । उमाजन्मतिथि-त्याख्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थी । यथा, “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूष्यमसा सती । तस्मान् सा तत्र संपुष्या स्त्रीभिः सौभाग्यदृढये” । इति संवत्स्रकौमुदीह्रस्वराष्ट्राख्यवचनम् ।

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः) शिवः । इत्यमरः । (यथा, महर्भारते २४ । संवत्स्रमरुतीये । ८ । १ “तप्यते तत्र भगवान् तपो निवमुमापतिः”)

उमावर्नः, स्त्री, (उमायाः प्रीत्ये वगमिव) पुरविशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कौटीवर्षम् ३ बाणपुरं ४ प्रोथितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ।

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ।

उमेशः, पुं, (उमाया इशः पतिः) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ।

उम्बरः, पुं, (उम् इत्यश्लक्ष्णशब्दं दृष्ट्वातीति । उम् + ट + अच् ।) हारोर्द्धकाष्ठम् । तत्पर्यायः । सहावद्याह्वी २ देह्वी ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ । इति हेमचन्द्रः । (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वर्षे पारिजातहरणे । १२६ । १४ । ‘उम्बरसम्भवश्चैव असुरस्ये च षडुगयान्”)

उर

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्जितं सभावं वाति प्राप्नो-तीति । उम + वा + क् । एषोदरादित्वात् वस्य वः) । अर्द्धपक्षद्वयानसभ्यद्वयगोधूममञ्जरी । अस्य गूणाः । कफप्रदम् । बलकारित्वम् । कघृत्वम् । पित्तानिलापहृत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ।

उम्भ, पञ्च पूर्णा इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर-सकं-सेट् ।) उन्भ इति च पाठः ।

उचं, स्त्री, (उमाया अस्तसा हरिद्राया वा ज्ञेयम् । उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाद्यम्” । ५।२।४ इति यत् ।) क्रीमीनम् । अतमीक्षेवम् । हरिद्राक्षेपञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषञ्च ।

उर, गतौ । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरादिः । उरसः । इति दुर्गादासः ।

उरः, [स्] स्त्री, (इयर्ति । ऋ गतौ । “अर्त्तैश्च” । ४।१६४ इति उणादिसूत्रेण असन् उरादेशः क्तिञ्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः १० । १० । “कौस्तुभाख्यनपां चारं विभावं दृष्ट्वोरसा” । तथा, माघे ७।२२ ।

“उरसि सरसपादलेखा प्रतिमत्यासुयथावसंशयानः”)

तत्पर्यायः । वक्षः २ वक्षम् ३ कौडम् ४ हृत् ५ भृगान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ।

उरः [स्] चि, (ऋ + असन् + उरादेशः क्तिञ्च ।) उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।

उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव इवे प्रति-क्षताविति कन् ।) सुस्तरचितहारः । इत्यमरः ।

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति ङप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः । (अङ्गुलीवैरगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।) कीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगाया सर्पण्या स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ।

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अन्नातीति । उरग + अश् + ल्यु ।) गडपत्नी । इति जटाधरः । (“स्वावासभागुरागाशनकेतुयच्छा” । इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङ । निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकाया रायसुजुटः ।

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ।

उरयाः, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्त्तैः कृजुञ्च” । ५।१७ । इति उणादिसूत्रेण कृञ् उर्त्तं इपरत्तञ्च ।) मेघः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे १ । १४ । ४ । “यः उरयं जवान् नवघर्वात्सं नवतिष्ठ बाह्वन्” । तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्कृष्टावरणौ दृष्ट्वा राजा दृष्ट्वापतो सृष्टम्” । मेघः । इति उणादिकोषः ।

उरयात्तः, पुं, (उरयस्य मेघस्यात्तीव्राणि यस्य । तत्तत्त्वाद्यप्यत्वात् तथात्वम् । अर्द्धोदरानादित्यच् ॥)

उव

दृक्विशेषः । उर्द्धाचि इति भाषा । चाकुम्भ इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रपुत्राङ् २ रङ्गमजः ३ दद्गुञ्ज ४ चक्रमहङ्कः ५ पद्माटः ६ । इत्यमरः । उर-गायः ७ प्रपुत्राङ् ८ प्रपनाङ् ९ । इति तट्टीकाः । (अस्य गूणाद्यद्य रङ्गमजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उरयात्तकः, पुं, (उरयात्त + सार्थे कन् ।) उरयात्त-दत्तः । इति शब्दरत्नावली ।

उरयाख्यः, पुं, (उरयस्य मेघस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दद्गुञ्जदत्तः । इत्यमरटीकायां खामी । उरयाख्यकः, पुं, (उरयाख्य + सार्थे कन् ।) दद्गुञ्जदत्तः । इति शब्दरत्नावली ।

उरभः, पुं, स्त्री, (उर कटोरं भ्रमति । अतु षक्षने । अन्वेषोऽपीति ङः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मेघः । इत्यमरः । (मेघशब्देऽस्य गूणादिकं ज्ञेयम्) । उररी, ख, (ये + बाङ्गकात् ररीक्) सम्सारणश्च । लोकारः । विभारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-दर्पणे रय परिच्छेदे । “इति काव्यनिकं भेद-सुररीक्षत्” ॥)

उररीकारः, पुं, (उररीकरयम् । उररी + क्त + घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ।

उररीक्षतः, चि, (उररी + क्त + ङ्) अङ्गीक्षतः । विस्तृतः । इत्यमरः ।

उरश्चः, पुं, (उरो वक्षस्थलं क्वायतेऽनेनेति । उरस + ङ् + घ ।) कवचः । इत्यमरः । (रामायणे ३ काण्डे । “काञ्चनोरश्चदाक्षमे पिशाचवदेनाः खराः”)

उरसिजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् + जन् + ङ । सप्तम्या अलुक् ।) स्त्रीक्षणः । इति हज्जायुधः । (यथा, रामायणे ।) “परिपस्यगिरे चैनं पीनेहरसिजैर्मुहुः”)

उरसिणः, चि, (प्रशस्तं अतिशयितं वा उरो वक्षो यस्य । उरस् + इणच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ।

उरस्राटः, पुं, (उरः क्वायतेऽनेना उरस + कट् + का) । बालयक्षोपवीतकम् । वृक्षवाङ्म इति ख्यातम् । पञ्चवत्तत्पर्यायः । इति चिकीत्सुश्रेयः ।

उरस्राजः, स्त्री, (उरसस्राजं भवत्स्रात् ।) बल-स्त्राजकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ।

उरस्यः, चि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत्) शौरसजातः । इत्यमरः ।

उरसान्, [त्] चि, (प्रशस्तमतिशयितं वा उरो वक्षःस्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिजः २ । इत्यमरः ।

उरी, ख, (वसतेरीक् बाङ्गकात् सम्सारणश्च ।) लोकारः । विभारः । इत्यमरः । (यथा रघौ १५ । ७० । “उरीक्ष्णव्यात्मनो देहं राव्यमसौ न्यवेदयत्”)

उरीक्षतः, चि, (उरी + क्त + ङ्) अङ्गीक्षतः । वि-स्तृतः । इत्यमरः ।

उर्यः, चि, (उर्गाति । ऊर्ध्वं + “नहति ङ्लञ्च”)

उर्था

४।१। ३२। इति उगादिस्तत्रैव कः तुलोपो ऋसञ्च।) महान् वड इति भाषा। तत्पर्यायः। वडुम् २ विप्रुषम् ३ विप्रङ्गटम् ४ प्रथु ५ वडुत् ६ विशालम् ७ प्रथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः। विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते १। सौपथीं २१। १८।

“विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं

तेऽगार्धं निधिसुखमम्भसामननम्”।

बङ्गलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता उरुक्षया”। “उरुक्षयो बङ्गनिवासौ” इति भाष्यम् ॥

उरुकाशः, षुं, (उरुमहान् कालः कृष्णार्धः परिणामे यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते अतस्तथात्वम्।) महाकालकला। इति रत्नभाषा। माकाल फलेर गाह्य इति भाषा। (अस्य पर्यायं यो यथा,—

“उरुकाशो महाकालः किम्याकः काकमर्दकः”।

इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालप्रशस्ते-
ज्ञेया ॥)

उरुकालकः, षुं, (उरुकाल + सार्धं कन्।) महाकाल-
कला। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरुगायः, षुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै +
घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३। २०।

“निष्ठा सती दार्ढ्यरिक्तेव हृत

न चोपगायत्युगगायथा”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, कटोपनिषदि। २। ११।
“सोममहदुखगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा ध्रुवा धीरो
नचिकेतोऽब्रुवन्प्रोक्तः”। उरुगायं विस्तीर्णा गतिं।
इति भाष्यम् ॥)

उरुगो, व्य, उरुगो। इति भरतः हिरूपकोषश्च ॥

उरुवृकः, षुं, उरुवृकः। इत्यमरटीकायां राय-
सुजुटः ॥

उरुवृकः, षुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वृ +
उलुकादयश्चेति ऊकः।) उरुवृकः। इत्यमरः।
रत्नोदयः। इति राजनिर्घण्टः ॥

“लघु भिन्नगुणतित्तं लाङ्गलक्युरवृकयोः”।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

उरुयथाः, [म्] षुं, (उरं महान्तं विचतीति।
इरु + यच् + अस्।) राक्षसः। इत्यगारिदिकोषः ॥

(कृत्वियामके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ

न्यथाः एयातामेभिरङ्गः ॥)

उरुजः, षुं, (उरसि वक्ष्यते जायते। उरस्।
जन् + ङ।) लानः। इति हेमचन्द्रः ॥

उरुजितं, त्रि, (उरुजं + क्त।) वर्जितम्। इति श्री-
भागवतम् ॥ (प्रस्थानम्। यथा, ऋग्वेदे ७। ३८।

“बाणाक्षरैरेव परस्परस्य

नामोक्तिं चापभ्रतः शशांशुः”।

उरुजितं प्रस्थानम् इति तट्टीका ॥)

उरुनामः, षुं, (उरुवे कृष्णं नामो गर्भे यस्य। समाने
ऋषः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ माक-
डुना इति भाषा ॥

उरुर्वा, स्त्री, मेवादिशोम। अहयमध्यावर्षी। इत्य-

उर्व

मरटीकायां रमानाथः ॥ (“ललाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गतन्वीयसुर्वा परिस्फुरति”। इति का-
दम्बरी ॥)

उर्व, उ परिमाणो। क्रीडायाम्। खादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः ॥ (भादिं-चात्सं सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋसादीरेयमथः। दीर्घस्य निबत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। उ उर्वते कानकं वयिक्। इति
दुर्गादासः ॥

उर्वः, षुं, (उर्व + र।) जलाशुः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ उर्विडाल इति भाषा ॥

उर्वः, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादिं-
परं-सकं-सेट्।) ऋसादिः। र्थनचतयीति दीर्घे
ऊर्वति। क्षिपि राञ्चोर्लोप इति वक्षोपे ऊः उरौ
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्वः। इति दुर्गादासः ॥

उर्वटः, षुं, (उरुमहान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यदा उर्यते उर्वं + थ। यदा उर्वं राति। उर्वं
+ रा + क्षिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां
कृष्टे कालेन रोहति”) भूमौमाचम्। इति हेम-
चन्द्रः ॥ (अभ्ररोमेदः। यथा काशीखण्डे।

“कलानिधिरुगानिधिः कर्पूरतिक्षकोर्वरा” ॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुन् महवोऽपि अन्नते व्याप्नोति
वशीकरोतीति शवत्। यदा ऊर्वं नारायणस्य
महर्षेरुप्रदर्शं अन्नते योनिवने व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क।) गौरादित्वात् ङीष्।) खना-
मख्यातस्वर्गेश्या। इत्यमरः ॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोऽपि निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी।
मनीषादित्वात् ऋसादिः ॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। २६।
यथा,—

“धर्मस्य दक्षदुहितर्यंजनस्य मूर्त्यां

नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।

नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म

योऽद्यापि चान्त ऋषिवर्ष्निधेविताडुभिः ॥

इन्द्रो विशङ्क मम धाम त्रिष्टुततीति

कामं न्यथङ्क सगर्गं स वदथ्युपाख्यम्।

गत्वाप्तारोग्यावसन्तममन्दवातेः

स्त्रीप्रेत्येषुर्भिरविध्यतन्मतिज्ञः ॥

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः

प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।

मा मेष्ट भो मदनमारुतदेवबन्धो

ऽऽहोत वो बलिमश्रुयमिमं कुरुध्वम् ॥

इस्यं ब्रुवत्वभयदे नरदेव। देवाः

सन्नीडुनन्वशिरसः सद्यं तमूचुः।

नेतत् विभो त्वयि परे विद्वते विचिञ्चं

स्वामधोरनिक्त्रानतपादपद्मे ॥

त्वं सेवतां मुञ्जता बहवोऽन्तरायाः

स्त्रीकौ विलुप्त परमं व्रजता पदं ते।

नात्वस्य वरिष्ठे वनीन् ददतः स्वामान्।

धसे पदं त्वमविता यदि विष्णुमर्दि ॥

उर्व

स्तुतिट्विकालगुणमारुतजैज्ञाप्रैज्ञा-
नस्मानपारजलधीनतितीर्थे केचित् ॥

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वर्षं पदे गो-
मंज्जति दुश्चरपथश्च दद्योतुहजति।

इति प्रयत्नात् तेषा स्त्रियोऽव्युत्सुतदर्शनाः।

दर्शयामास शृश्रुषा खर्चिता कुर्वतीर्विभुः ॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव हृषिणीः।

गन्धेन मुमुक्षुस्तासा रूपौदार्यहृत्प्रियः ॥

तानह देवदेवेशः प्रयतान् प्रहसन्निवृत्।

आसामेकतमां उद्धृष्यं सवर्णा स्वर्गभूषणाम् ॥

ओमिवादिश्रमादाय नत्वा तं सुरवन्धिनः।

उर्वशीमपूरःश्रेष्ठा एरुक्ष्याय दिवं ययः ॥

इन्द्रायानस्य सदसि प्रदत्तवां त्रिदिवौकस्यम्।

ऊचुर्नारायणकं शक्रकृत्वास विस्मितः” ॥

पुरायान्तरेशु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो निजो

रदेशं निर्भिद्य अश्रुःश्रेष्ठाभेनासुर्वशीं देवगणेशो

ददौ इति दृश्यते ॥

इयं हि चन्द्रवंशावतसे बुधपुत्रे एरुरवसि

राजनि बड्प्रयाया बङ्गकालं तेन सह रेभे। एत-

त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये ॥ यथा,

जनमेजय उवाच ॥

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं क्रथम् ॥

देवातुत्कृष्टस्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बङ्गमुत् ॥

वशस्यायन उवाच ॥

ब्रह्मशापामिभृता सा मानुषं समपद्यत।

ऐतन्तु सा वरारोहो समयात्समुपस्थिता ॥

आत्मनः प्रापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह्।

अनमददर्शनश्चैव सकामायाश्च मैथुनम् ॥

द्वौ मेवौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।

एतन्मात्रं तथा ह्यारः कालमेकन्तु पार्थिव ॥

यद्येव समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृष्टः।

तावत्कालन्तु वत्स्यामि क्षतः समय एष नः ॥

तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपाषयत् ॥

एवं सा वसते तच्च एरुरवसि भाविनी ॥

वर्षाख्येकोनषष्टिन्तु वदन्ता शापमोहिता ॥

उर्वशीया मानुषस्यायां गन्धर्वीस्त्रिन्यान्विताः ॥

गन्धर्वी ऊचुः।

चिन्त्यध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।

समागच्छत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणाम् ॥

तवो विश्वावसुर्नाम तवाह वदतां वरः।

मथा तु समयस्तार्था जियमाणाः श्रुतः पुरा ॥

व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्वच्छते यथा ॥

तदहं वेदाप्रशेषेण यथा मेत्यत्वसौ न्ययः ॥

ससहयो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये ॥

एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः ॥

निष्ठायां च गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः ॥

माटवत् वसते सा तु मेवयोश्चाहहासिनी ॥

गन्धर्वीगमनं चात्वा शापान्तश्च यशस्विनी ॥

राजानमब्रवीत्तत्र एतौ मे जियतेति सा ॥

एवमुक्त्वा विनिश्चिय नमो नैधोदतिष्ठत ॥

नमं मां द्रव्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥

ततो भूयस्तु गन्धर्वी द्वितीयं मेवमाददुः।

उल्ल

द्वितीये तु गते मेघे सं पंचेद्यत्रवीदिदम् ॥
 पुत्रो मे प्रियते राजभ्रमराद्याया इव प्रभो ।
 यवस्तुत्तदोत्याय नभो राजा प्रधातितः ॥
 मेघयोः पदमन्विष्यन् गन्धर्वैर्विद्युदप्यथ ।
 उत्पादितो सुमहतो ययो तद्भवनं महत् ॥
 प्रकाशितं वै स हस्ता ततो नयनमेक्षत ।
 नयं दृष्ट्वा तिर्रोभूता साभ्याः कामचारिणी ॥
 तिर्रोभूतान्नु तां दृष्ट्वा गन्धर्वो ह्यगमन्दिवम् ॥
 उत्प्रेक्ष्यारुयो दृष्ट्वा राजा यद्वागतो दृष्टम् ।
 क्षपप्रशुम्भो तत्र विक्षणाप सुदुःखितः ॥
 क्षपार प्रथिवीक्षामि मार्गमाय इतस्ततः ।
 क्षपापश्यत् स ता राजा क्रुद्धो नैमहावजः ।
 स्रज्जतीयं पुष्करिण्यं हैमवत्वा समानुताम् ॥
 क्षीरन्तीमसुरोभिश्च पक्षभिः सह शोभनाम् ॥
 ता क्षीरन्तीं ततो दृष्ट्वा विक्षणाप सुदुःखितः ॥
 या क्षामि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविद्वृतः ॥
 उर्वशी ताः सखीः प्राह स यत्र प्रभोत्तमः ।
 यस्मिन्महामत्यां वै दर्शयामास तं दृष्टम् ॥
 समाविष्णातु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
 जायेहो तिष्ठ मनसा घोरे वषसि तिष्ठ ह ॥
 यवमादौ नि स्रज्जति परस्परमभावताम् ॥
 उर्वशी चात्रवीदिनं सगर्भां च लया विभो ॥
 संवत्सरात् कुमारास्ते भविव्यन्ति न संशयः ।
 निशानेक्षाद्युपते निर्वन्त्यसि मया सह ॥
 दृष्टो अगम राजाप स्वपुत्रं सुमहद्यथाः ।
 गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥
 उचितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महद्यथाः” * ॥
 (नदीभेदः । उर्वशीतीर्थः । यथा, महाभारते ११ ।
 भाष्ये १२ वीर्यायाया २५ । ४४ ।
 “उर्वशीं कृतिकायोगे गप्ता चैव समाहितः” ॥
 उर्वशीरमला, पुं, (उर्वशीः खर्वशीः रलयः प्रियः) ।
 उर्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
 तत्पर्यायः । पुरुवरः २ षोडशः ४ इति
 हननशब्दः । (अस्य विवरणं उर्वशीशब्दे-
 प्रच्छम् ॥)
 उर्वशीवल्लभः पुं, (उर्वशीः वल्लभः पतिः) । ऐज-
 न्दपतिः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 उर्वारः, पुं, (उर + ऋ + उच् ।) इर्वारः । इति
 भरतो हिरूपकोवच ॥ कौजुड इति भाषा ।
 (कर्कटीशब्देऽस्य गुणार्थो ज्ञातव्यः) ।
 उर्वी, स्त्री, (उर्वीति इति । ऊर्वी + “महति ऋ-
 च” ॥ १३२ । उच्चादिदृष्टेयुः लुगोपो ऋसच ।
 वीतो गुणवचनतदिति डीच् ।) प्रथिवी । इत्य-
 नरः । (“हिरयभोर्वीरुहवसितनुमि”) ।
 इति माघे १ । ७ । तथा, रघुः । १ । ३० ।
 “अनन्यशालनामुर्वीं प्रशास्यैकपुरीमिव” ॥
 उज दाहे । वीजघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (परं-सकं-चेट् ।) उज्ज्वा । उजयम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 उजयः, पुं, (वजतीति । वज + “विटपपिठप-
 विप्रियोषणाः” । ३ । १०५ । इति उच्चादिदृष्टेयुः

उल्ल

कपः सम्भसारयश्च ।) विक्रीर्णां जता । सा तु
 जपुमीद्राजाताम्बुदादिः । तत्पर्यायः वीरवत्
 गुल्मिणी ३ । इत्यमरः । प्रताया ४ । इति जटा-
 धरः । प्रतानिषी वीरधाद् वरवत् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । मेदिनीमते स्त्रीवमपि । दृष्टविशेषः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उल्लख इति भाषा ॥
 उल्लिन्दः, पुं, (वज + क्लिन्दः सम्भसारयश्च ।) देश-
 विशेषः । इत्युच्चादिकोषः ॥
 उल्लुपः, पुं, स्त्री, गुल्मिणी । शास्तापत्रप्रचययुक्तता ।
 इत्यमरटीकामां सुन्दरी काचित्मेदिनी च ॥
 उल्लुपः, पुं, दृष्टविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ।
 उल्लुख इति भाषा ।
 उल्लुपी, [न] पुं, (उल्लुपइवाकृतिविश्वते वस्य ।
 उल्लुप + इति ।) शिशुकः । इत्यमरः । तदाक-
 तिमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उल्लूकं, स्त्री, (वज + “उल्लूकादवञ्च” ॥ ४४१ । इति
 उच्चादिदृष्टेयुः निपातनात् ऊकः सम्भसारयश्च ।)
 दृष्टविशेषः । उल्लुख इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 दृष्टयः २ स्त्रूलकः ३ दर्शः ४ खूर्वास्थः ५ खरच्छदः ६
 उजयः ७ उल्लुपः ८ इति रत्ननाशादयः ॥
 उल्लूकः, पुं, (उजतीति, उज समवाये, उल्लूकादय-
 इति साधु, यदा वकते, उल्लूकादित्वात् वक्षेः सम्भ-
 सारयम् ऊकश्च ।) पेशकपत्नी । इत्यमरः । तत्-
 पर्यायः । तामसः २ घृकः ३ दिवान् ४ कौ-
 शिकः ५ कुशिकः ६ नक्षत्रः ७ निशाटः ८ का-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“त्यजति मुदसुलूकं प्रीतिमांश्चकवाकः” ।
 इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
 “श्रयोधोलूककाकाश्च श्रद्धहतात्रतश्चरेत्” ॥)
 इन्द्रः । (“उल्लूकाविश्वपेक्षी” । इत्युच्चादिदृष्टिः ।
 ४४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हैमचन्द्रः । (यथा, महाभारते ।
 “आह्वयोपहारे राजसुलूकमिदमज्रवीत् ।
 उल्लूक गच्छ कैतथ्य । पाद्वान् स हसोमकान्” ।
 विश्वामिषुल्लः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
 “उल्लूकोऽथ सुदृक्श्च तथर्विः सैन्धवायनः” ।)
 उल्लूकदेशवासिनि चि । यथा, महाभारते २ ।
 २७ । ११ ।
 “उल्लूकावुत्तराक्षेव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)
 उल्लूकी, स्त्री, ताम्बायाः सुता शुक्रो तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ शंशे २१ । १४—१६ ।
 “षट् सुतास्तु महत्सत्त्वास्ताम्बायाः परिकीर्तिताः ।
 शुक्रो श्रेणी च भावी च सुयीवी-शुचि-व्यत्रिकाः ॥
 शुक्रो युजानजनयत् उल्लूकी प्रसूलूककान् ।
 श्यनी श्येनाकृथा भावी भासान् प्रप्राञ्च यध्यमि ।
 शुयीदकान् पञ्चिगवान् सुयीवी तु यजावत ।
 अश्वान् उद्गान् गदंभाश्च ताम्बावञ्च प्रकीर्तितः ॥
 “ताम्बाया वंशमाह वदिति चिनिः । सुताः कन्याः
 ता यवाह शुकीति । सुयीवी च सुचिश्च व्यत्रिका च
 ताः । उल्लूकं प्रसूलूककान् तत्त्वविषयान् काकांश्च ।
 उल्लूकीति पाठेऽपि उल्लूकीं प्रसूलूककांश्च सेवा-
 जनयदित्यर्थः न पुनरुल्लूकींश्चां कन्या अपि-

उल्ल

दिहृत्वात् । शुक्रो युजानजनयत् उल्लूकप्रसूलूक-
 कानिति भास्वीकः । शुयीदकान् शुचिरेव शुची
 वा श्वौदकान् अश्वान् पञ्चिगवान् व्यध्यत ।
 सुयीवी तु अश्वान् यजावत इत्यन्वयः । ता-
 म्बाया वंशः परिकीर्तित इत्युपसंहारः” । इति
 तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ।
 उल्लूखं, स्त्री, (ऊर्द्धं खसुलूखम् ।) एषोदरादित्वात्
 साधुः । उल्लूखं वाति प्रहृतीति । स्वातुपेति
 कः ।) उदूखम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः
 ३ । ८८ ।
 “वनस्पतिम् इत्येवं सुवर्णसूक्ष्मैश्चरेत्” ।
 (“इते प्रयसि मद्भ्रयादापोल्लूखे ततः” ।
 इति भरते चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ।) गुग्-
 गृधुः । इति भरतो हिरूपकोवच ॥
 उल्लूखकं, स्त्री, (उल्लूख + खाद्यं कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । (उल्लूखं कायति शब्दयति यः इति
 सुतासा वाचस्पिकः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
 १ । २८ । ५ ।
 “यश्चिद्वि त्वं स्ये म्हे उल्लूखकं वयसि” ।
 “हे उल्लूखकं हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)
 उल्लुतः, पुं, (उजति चिन्त्यसि यः । उज् + नाज्जकत्वात् ।
 ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 उल्लुपी, [न] पुं, (उ विक्षयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
 इतिः । रथयोर्लूपम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ।
 उपल इति ख्यातः अतिचक्षुषमत्स्यः । शिशु-
 माराकृतिर्मत्स्यभेदः । इति कविकल्पद्रुमः । शोशु
 इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्येव । भोगल
 इति ख्यातः । इत्येके । शिशुमारश्च उच्यते ।
 इति सर्वज्ञः ॥ तथा च रत्नकोषादौ । “शुलुपी
 शिशुमाः स्यादुल्लुपी शिशुकस्यथा” । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उल्लुपी, स्त्री, कौरथनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । (तल्लथा महाभारते आदिपर्वणे । २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 उल्लुपुयाच ।
 “शैरावतकुत्रे जातः कौरथो नाम पद्मगः ।
 तस्यासि दुहितो राजन् उल्लुपी नाम पद्मनी ॥
 साहं त्वामभियेकार्यमवतीर्णां ससुभगा ।
 दृष्ट्वैव प्रथमथात्र कन्दर्पेणामिसूच्छिता ॥
 तां मामनङ्गत्वपितां लम्बुते कुडनन्दन ! ।
 अनन्या नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ” ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं मेने । मम हादशवाचिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयं वशः ।
 तत्र चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जगत्पारिधि ।
 क्वद्वं भोक्तुमर्षं मया किञ्चन कर्हिचित् ।
 कथञ्च नाश्वते मे स्यात् तव परिभियं भवेत् ॥
 न च प्रीथेय मे धर्मक्षेधा कुर्व्यां सुभङ्गमि ॥
 उल्लुपुयाच ।
 जानाम्यहं शास्त्रेण । यथा वरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ।
 परस्परं वर्षानां प्रपदास्यात्मनां प्रति ।

उल्का

यो नोऽनुप्रतिशेन्नो ह्यतः स वै द्वादशवर्षाधिकम् ॥
 वने षरेत् ब्रह्मघ्नस्यैति वः समयः कृतः ।
 तदिदं म्रौपरीहेतोरोन्म्यस्य प्रवासगम् ॥
 कृतवास्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
 परित्रायाञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथग्वीचनम् ॥
 कृत्वा मम परित्रायां तव धर्मो न लुप्यते ।
 यदि वाप्यस्य धर्मस्य सृष्टोऽपि स्यात् अतिक्रमः ॥
 स च ते धर्मो एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममात्मानम् ॥
 भक्षाच्च भव मां पार्थ । सत्वमेवमन्तं प्रभो ॥
 न करिष्यसि चेदेवं भवा मासुपधारय ।
 प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुचराम् ॥
 शरण्यं प्रपन्नसि त्वामय एवयोजितम् ।
 दोनाननाथान् कौन्तेय । परित्रस्य निवृत्तः ॥
 साह्यं शरण्यमभ्येति रोरोवीमि च दुःखिता ।
 याचे त्वास्त्रभिकामाहं तस्मान्त्वरु मम प्रियम् ॥
 स त्वमात्मप्रदानेन सकामा कर्त्तुमर्हसि ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा कौन्तेयः पद्मगोत्रकन्यया ।
 कृतवांस्तत्रायां सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥
 स नागभवने रात्रिं तामुचिता प्रतापवान् ।
 उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥
 आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परिष्वज्य गता साध्वी उजुषी निजमन्दिरम् ॥
 दत्त्वा वरमजेयवर्जले सर्वत्र भारत । ।
 साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः" ॥१॥
 उल्का, स्त्री, (स्त्री) भवतीति । उच्यते "शुक्रवल्कोल्का" ॥१॥ इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।
 तेजःपुञ्जः इत्यमरटीकाया भरतः ॥ अग्निशिखा ।
 अग्निः । इत्युदात्तकोषः ॥ (यथा,
 "तुलाप्राग्निं गते भानौ अमावस्यां वराधिपः ।
 काला देवान् पितॄन् भग्न्या संपूज्याय प्रणम्य च ॥
 कृत्वा तु पात्रेण्यञ्जद दधिद्वीरेणुडादिभिः ।
 ततोऽपराह्णकमेव घोषयेन्नगरे न्यमः ॥
 लक्ष्मीः संपूज्यता लोका उल्काभिस्त्रापि वेष्ट्यताम्" ।
 इति विधितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे) । आकाशात्
 पतिताभिः । इति रायसुकुटादयः ॥
 ("तश्चेद्वायौ सरति सरलस्यस्यसङ्घट्टगन्मा
 वाघेतेऽल्कात्पतितचमरीबालभारो देवाभिः" ।
 इति मेघदूते पूर्वमेघे ५४ श्लोकः ।
 "उल्कानिर्गर्भैतकेषु ज्योतींश्च्युत्तवाचानि च"
 इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ॥
 "दृष्ट्विच्छेदा च सृष्ट्याप्रा रत्ननीलशिखोऽज्वला
 पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नावाविधा सृता" ॥
 इति काश्यपः ॥
 (अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।
 "अतिलोभादसत्वादा नास्तिकादायधर्मतः ।
 नरापचारात् नियतसुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
 ततोऽपराधात् नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
 ताः ह्यन्यद्गुणास्त्वास्तु दिव्यनामसभूमिजान् ॥
 तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवभिर्मिताः ।
 विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवोधयन्ति च" ॥
 अस्या लक्षणादिकश्चोक्तं दृष्टव्यं हितयां ३३ अ-

उल्का

ध्याये । तद्वया,—
 "दिविपुस्तसुभफसानापततां रूपानिथानितान्युल्काः ।
 धियोऽल्काश्रनिवियुत्ताराइतिपञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विद्विद्याश्रनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युद्दहोभिः षडभिल्लदसारा विपाचयति ॥ २ ॥
 तारा फलपादकरी फलाङ्गदात्री प्रकीर्त्तिता धिया ।
 तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदधोऽल्काश्रनिश्चेति ॥ ३ ॥
 अश्रनिःस्त्रिभिः फलाङ्गदात्रीनाम्भिः प्रवृत्तवपयुधा
 निपतति विदारयति धरातले चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
 विद्युत्सत्त्वचासं जनयन्ती लटतटस्त्रना सृष्टसा ।
 कुटिलविशालानिपततिजोयेन्मवराश्रिव्यज्वलितान्
 धियाऽल्काश्रान्युच्छेद्यन्निदशदृश्यतेऽन्ताराधिकां
 ज्वलितान्कारनिकाशा दौहृक्तौ सा प्रमायेन ॥ ६ ॥
 तारा ह्रस्वं दीर्घं शुक्ला ताम्बाज्वलन्तुरूपा वा ।
 तिर्यग्धचोऽङ्गवा याति वियत्युच्चमानेव ॥ ७ ॥
 उल्काश्रिसिधिविशालानिपतन्ती वद्धतेप्रतनुपुच्छा ।
 दीर्घा भवति च पुरसंभेदा बहुवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
 प्रेतप्रहरण्यखरकरमन्नकपिदंष्ट्रिणाङ्गलम्बगामाः ।
 गोधाहृद्यमरूपाः पाया या भोभयशिरस्ताः ॥ ९ ॥
 अन्नभाषकारिगिरिकमलेन्दुरगसन्नातरजतहंसा-
 भाः । श्रीवत्सवचशस्त्रस्तिकरूपाः शिवसुभिन्नाः ॥ १० ॥
 अम्बरमध्याद्भ्रमो निपतन्त्यो राजराट्टनाशाय ।
 सभ्रमतिगगनोपरिविभ्रममास्थाति लोकास्तु ॥ ११ ॥
 संपुश्रती चन्द्राकौ तद्विहृता वा सभृप्रकम्पा च ।
 परचक्रागमन्वपधदुर्मिदादृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
 पौरैतरन्नमुल्कापसयकराणं दिवाकराहंसाश्वोः ।
 उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःहृता यातु ॥ १३ ॥
 शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णैर्गो
 क्रमशश्चेतान् हन्युर्मूर्खैः पार्थैः पुच्छस्याः ॥ १४ ॥
 उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टरा रूक्षा
 षट्श्री स्त्रिधा खण्डा नीचोपगता च तद्दृष्टे ॥ १५ ॥
 श्यामा वारुणा नीलाहृद्यहृवा सितभस्मनिभा रूक्षा
 सन्ध्या दिनजा वक्रा दक्षिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
 नन्दचन्द्रघाते तद्भक्तौगां चयाय निर्दिष्टा ।
 उदये पूर्वो रवीन्दु पौरैतरम्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
 भाग्यादित्यधनिष्ठा मूलेषु लोकाहृतेषु युवतीनाम् ।
 विपक्षस्त्रिपीडा पुष्यानिर्लविष्युदेवेषु ॥ १८ ॥
 प्रवसौम्येषु नृपायां उग्रेषु सदास्त्रेषु चरायां ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषा पीडा साभारणे च हृते ॥ १९ ॥
 कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराट्टभयम् ।
 शक्रोपरि नृपतीनां महेष्मत्सु खानिनां पीडाम् ॥ २० ॥
 आश्रायहोमघाते तद्देशाना खले ह्यविरतानाम् ।
 चैत्यतटी सम्प्रतिता सन्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
 दारिद्र्यस्यपुरतयमयेम्यकीले जनदयोऽभिहितः ।
 ब्रह्मापतने विघ्नान् विनिहन्त्याङ्गोमिनोमोष्ठे ॥ २२ ॥
 खेडास्कोटितवदादितगीतोत्कृष्टस्त्रना भवन्ति यदा ।
 उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्वपस्य ॥ २३ ॥
 यस्याश्चिरं तिष्ठति खेदुपभङ्गो दृष्टाकृतिः सा नृप-
 तेर्भयाय । या चोच्छ्रते तन्तुघृतेव खस्या वा वा
 महेश्वध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः ।

उल्का

हन्यन्धोसुखी नृपान् ब्राह्मणानपरोद्धगा ॥ २५ ॥
 बहिःपुच्छरूपीणो लोकासंज्ञयावहा ।
 सर्ववत् प्रसर्पिषो योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
 हन्ति मखलापुरं क्वचवत्परोहितम् ।
 वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
 व्यालसूकरोपमा विस्फलिङ्गमालिनी ।
 खण्डशोऽथ वा गता सखना च पापदा ॥ २८ ॥
 सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जल-
 दान् हन्ति । पवनविभोमा कुटिलं याता न भवति
 शस्ता विनिष्टसा वा ॥ २९ ॥
 अग्निभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत-
 एव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिग्ना प्रदीप्ता
 जयति रिपुनचिरात् तथा प्रयातः" ॥ ३० ॥
 उल्कासुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः
 मुखे यस्याः) । जन्तुविशेषः । खंकाश्यालि इति
 भाषा । तत्प्रायः । श्रृङ्गाशिका २ गोमालिका ३
 दीर्घा ४ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उल्कान्, स्त्री, (स्त्री) भवतीति । उच्यते "उल्काद्वर्तीति
 निपातनात् धातोः यस्य लः मुकप्रत्ययश्च ।) अ-
 क्तारः । इत्यमरः । (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
 "अन्वाहृत्पचगादुल्ककमद्विय" । उच्यन्प्रयो-
 राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्वितराजा-
 गमने ३४ । १६ ।
 "उल्काको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहृत्तथा ।
 उल्कायो निखिलाश्चायो समाजन्मर्गहारथाः" ॥
 उल्कान्, स्त्री, (उत् + लधि + क्युट्) । अतिक्रमणम् ।
 इति प्राणम् । डिङ्गान इति भाषा । (यथा,
 कुमारः ३ सर्गे २५ । लोकास्तु टीकायां मस्त्रिनाथः ।
 "समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतं प्रवृत्ते सति" ॥)
 उल्लवः, त्रि, (उत् + लल + अच्) । बङ्गरोमयुक्तः ।
 तत्पत्न्यायः । रोमशः २ । इति हारावर्णी ।
 उल्लनितः, त्रि, (उत् + लल + क्त) । तरलितः ।
 अन्वोऽन्वितः । इति जटाधरः ।
 उल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + सार्थं कन्) । रोमाश्च ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 उल्लासः, त्रि, (उत् + लाच् + गत्यर्थेति क्त । निपात-
 नात् सिद्धम्) । गदाभिर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ।
 शूचिः । दत्तः । ह्यम् । मरीचमितियावत् ।
 इति विश्वमेदिन्यौ । ह्यम्मित्यत्र च्छट्मिति
 कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
 उल्लासः, धं, (उत् + लप + घञ्) । श्लोकोरोगादिना
 अग्निविकारः । तत्पत्न्यायः । काकुत्स्थः २ । इति
 हेमचन्द्रः । (यथाह, भट्टहरिः । ३ । ६ ।
 "खलोऽप्याः सोऽनाः कथमपि तदाघानपरैः" ॥)
 उल्लासः, धं, (उत् + लस + घञ्) । गृह्यपरिच्छेदः ।
 इति भूरिप्रयोगः । यथा काव्यप्रकाशे प्रथम-
 उल्लास इति प्रयोगः । उद्दिः । इति श्रीभाम-
 वतम् ॥ आङ्गादः । प्रकाशः ॥
 ("निपतन्ति कन्दसदसोऽल्कास्तः पयोविन्दवः" ।
 इति अमरशतके । ४८ ।)
 उल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख + क्त) । उल्लिखितः ।
 तनुल्लतः । इति मेदिनी । चित्रितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्द्धं लिखितः ॥ (यथा, रघुः ॥ ६ ३२ ।)
“त्वष्ट्रेव यन्मोक्षित्वितो विभाति” ॥

उल्लेखः, षं, (उत् + लिख् + घञ् ।) उच्चारणम् । कथ-
नम् । इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेदः ॥ तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्वचिद्देवाद्गृहीतया विषयायां तथा क्वचित् ।
यकस्यानेकधोक्तेषो यः स उल्लेख उच्यते” ॥
उदाहरणम् ॥ “प्रियइति गोपबधुभिः प्रियुरिति
छद्देरधोश्च इति देवैः । नारायणइति भक्तैर्ब्रह्म-
ह्यप्राहि योनिभिर्देवः” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + लिख् + क्युट् ।) वमनम् ।
इति रत्नमाषा ॥ खननम् । यथा “भूमिखलेखनं
कुर्व्यात्” । उति स्मृतः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४ ।
“सन्मार्जनोपाङ्गनेन सेकेनोलेखनेन च” ।)

उच्चारणम् । यथा,—
“भासपद्मतिथीनाश्च निमित्तानाश्च सर्वशः ।
उल्लेखनमुक्त्वाद्यो न तस्य फलभास्यवेत्” ॥
इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

उल्लोचः, षं, (ऊर्द्धं षोषति । उत् + षोष् + षञ् । यदा
ऊर्द्धं षोषते । षोष् + घञ् । कुञ्चन्तु न निष्ठा-
यामगित इति वचनात् । अस्य तु तम सेटत्वात् ।)
चन्द्रातपः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वितानम् २ । इत्यमरः ॥

उल्लोचः, षं, (उल्लोडयतीति । षोड् उन्मादे + लिच्
+ घञ् ।) ढल्योरेक्यात् ढल्यः षः । महत्-
तरङ्गः । वड् टेज इति भाषा । तत्पर्यायः । क-
ल्लोचः २ । इत्यमरः ॥

उल्लं, स्त्री, (उल्लोयते इति । उत् + लीङ् षेधो
उल्कादयश्च ४।६५ । इति उग्रादिस्त्रुचेषु साधुः ।)
जरायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीताया ३ । ३८ ।
“यद्योक्तेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमाहृतम्” ।

“जातमात्रं विशोथोल्काद्गालं सैन्धवसधिषा ।
प्रसूतिस्त्रोश्रितघातु बन्धविलेन सेचयेत्” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने १ अध्याये उल्लवान् ॥
“अथ जातस्योल्कं मुखश्च सैन्धवसधिषा विशोथ
एवात्तं सूद्धिं पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाड़ीमन्त्रा
कुलमायन्त्र सूत्रेण बद्धा ऋदेयेत्तत्तुल्यैकदेशश्च
कुमारस्य योवाया सम्यग् बध्नीयात् । इति मुञ्चते
शारीरस्थाने १० अध्याये ॥

उल्लवां, स्त्री, (उत् + वण् + षच् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) यत्नम् । सद्यम् । इत्यमरः ॥
“स्त्रोषोल्का महासूला घना मन्त्रश्चः सिता” ॥
इति वामटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
“हेतुलक्षणासंसर्गादिद्याद्दोल्कानि च” ।
इति रत्निनिष्कयपत्रे अशौधिकारे ॥

प्रकाशः । निवाधः । यथा, रघुः । ४ । ३३ ।
“तस्यास्तीडुल्लयो मार्गः पादपैरिव दग्निना” ॥
उल्लती, वि, (वश् + श्ल + ङीप् । सम्प्रसारणम् ।)
अक्षरव्यञ्जनात् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अधमबर्णमन्त्रे ॥ “आपो हिष्ठा मयोसुवः क्षान
ऊर्णं दधातन महैरवाय चक्षुषे । ऊं यो वः
शिवतमोरसस्तस्य भागयतेह नः । उल्लतीरिव-

मातरः” ॥)
उल्लाना, [स्] षं, (वश् कान्तौ + “वशेः क्वचित्”
॥ ४।२३८ इति उग्रादिस्त्रुचेषु क्वचित् ।) यज्ञादि-
त्वात् सम्प्रसारणम् । शुक्लाचर्यः । इत्यमरः ॥
(यथा, कुमार ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योपनवापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्दिवन्ते” ॥
स च दैत्यगुरुः । तथा च महाभारते ययाति-
संवादे १ । ७६ । ६ ।

“पौरुहिन्नेन याज्यत्वे कात्यन्युग्रसं परे” ॥
उशीक्, [ज्] षं, (वष्टि उग्रते वा । वश् कान्तौ +
“वशः कित्” ॥ २।७१ । इति उग्रादिस्त्रुचेषु इजिः ।
सम्प्रसारणम् ।) अर्षिः । घृतं । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुगादिदृष्टिः ॥

उशीक्, वि, (वश् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।)
कमनीयम् ॥
“न यद्दक्षश्चिपदं हरेर्यज्ञो
जगत्पतिश्च प्रथ्यतीति कश्चित् ।
तद्वायसं तीर्थसुश्रुति मानसाः
न यच्च हंसा निरमन्थुश्चिपदया” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥ “चित्रपद-
मपि यद्ब्रह्मो हरेर्यज्ञो न प्रथ्यतीति तद्वायसं तीर्थं
काकनुत्सानां कामिनां रतिस्थानं उग्रान्ति मन्यन्ते
कृतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वचमाना हृषाः
यतयो यच्च न निरमन्ति कश्चिदपि नितरां न
रमन्ते । उशीक्त्वयाः उशीक् कमनीयं ब्रह्म
द्वयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मखण्डनिवासा-
स्त्यक्तविचित्रान्नादित्युक्ते उच्छिद्यन्तौ काकक्रीडा-
स्थाने न रमन्ते इति शेषः” । इति तट्टीकार्या
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
१ । १३१ । ५ । “आदिचे अस्य वीर्यस्य कर्किर-
न्मदेषु छधमग्निगो यदाविष सखीयतो वदा-
विष” ॥ “उशीजो धम्मं कामयमानाः जनाः” ।
इति भाष्यम् ॥

उशी, स्त्री, (वश् + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाष्ठा ।
इत्युगादिकोषः ॥

उशीरः, ष, (उशीरपदो वाष्ठापदो नरो यच्च ।)
देशभेदः । तत्पर्यायः । गान्धारः २ । इति ऋटा-
धरः ॥ अन्नवंशोद्भवराजविशेषः । स तु द्विवि-
राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (एषवंप्रीथो
द्वपभेदः । यथा महाभारते । श्वेनकपोतीये । ३ ।
१३० । २१-२२ ।

“उशीररो ये वैष्णवा वासवादत्वरिचत ॥
तौ देवसमितं तस्य वासवश्च विश्राम्यते ।
अध्वागच्छन्नुपवरं श्वातुमधिच भारतम् ।
जिह्वासमानौ वरदो महात्मानमुशीरनं ।
इन्नः श्वेनः कपोतोऽभिर्भूत्वा यष्टेऽभिजन्मसु” ॥
तस्य चारिचं तत्रैव १३१ अध्याये दृष्टव्यम् ॥

उशीरः, षं स्त्री, (वश् कान्तौ + “वशः कित्” ॥ ४।२३९
इति उग्रादिस्त्रुचेषु ईरन् । सम्प्रसारणम् ।)
वीरकर्मणम् । वेनार मूक खस इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । अमपम् २ नलदम् ३ नेयम् ४ अम-
द्यालम् ५ अग्राश्रयम् ६ लामक्यकम् ७ कवचयम् ८
अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १० । इत्यमरः ॥ उशीरम्
११ म्द्यालम् १२ लघु १३ लघम् १४ अवदानम्
१५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहैष्टकापथम्
१८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकार्या भरतादवः ॥

जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरकम्
२३ समगन्धिकम् २४ उग्रप्रियम् २५ वीरतद् २६
शिशिरम् २७ श्रुतिमूलकम् २८ वितानमूलकम्
२९ जलनेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
३२ कम्मः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
घर्मोदोर्गन्धदाहपित्तरक्तोरोगनाशिलम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच । श्रुतिजलम् । तिक्तत्वम् ।
मोहभ्रमापहृत्वम् । ज्वरार्त्तिप्रशमनकारित्वम् ।
जलतीगन्धदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । “प्रियंवदे ! कस्तेद-
मुशीरानुलेपनं म्द्यालवन्ति च नक्षिणोदात्तानि
नीयन्ते” । अस्य पर्यायगुणाः यथा,
“वीरकस्य तु मूर्च्छं स्यादुशीरं नलदश्च तत् ।
अमद्यालश्च सेषश्च समगन्धिकमित्थि ॥
उशीरभ्याचनं श्रुतिं स्तम्भनं कषु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्दानिमदनुल्लापितच्छुत् ॥
दृष्ट्याश्चिपवीसर्पदाहहृत्प्रश्रयापहृत्म्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसवर्णे प्रथमे भागे ॥)

उशीरकं, स्त्री, (उशीर + सार्थं कन् ।) वीरकमूर्च्छं ।
इति रत्नमाषा ॥ (उशीरश्चब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
उशीरी, स्त्री, लघुकाशः । कोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथिः २ गुड्या ३ अन्नाशः ४
वीरञ्च ५ शरः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
श्रुतत्वम् । पित्तदाहहृत्परोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष उषधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषित्वा उष्ठा ।
षोषति । ऋषोदत्वात्सेमडोऽश्वोत्वादिना इमो
निषेधे निष्ठायां उष्ठाः । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उघी

उघयं, स्त्री, (उघ + बाङ्गलकात् क्युन् । ल्यट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पियलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उघया, स्त्री, (उघया + टाप् ।) पियली । इत्यमरः ॥ अघनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अघिकम् । इति रत्नमाला ॥ (“उपकुल्लोषया शौखी” इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्थ्याय उक्तः ।)

उघती, स्त्री, (उघ + शब् ।) आगमशासनस्यानिव-त्वात् नमभावः ।) अकास्यायावका । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते २ । ७७ । ८।
 “यथास्य वाधा पर उघिजेत न तां वदेदुषवीं पापबोक्ताम्” ॥)

उघपः, पुं, (शौघतीति । उघ् + “उघिकृटिदलि-कृत्विकञिभ्यः कपन्” । ३ । १७२ । इति कपन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्यादिबोधः ॥

उघषेधः, पुं, (उघसि प्रातनुं ध्यते प्रकाशते । उघस् + बुध् + क्त ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ रत्नचिचकः । रांजिता इति भाषा ॥

उघश्रीः, स्त्री, (उघं दिवसं स्थिति दूरीकरोतीति । उघ + सो + क्त + डीप् ।) सन्ध्याकाशः । इति मे-दिनी ॥

उघा, स्त्री, (उघ + क्त + टाप् ।) बाह्याजस्रता । सा तु अनिरुद्धाभ्यां । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणखण्डे १२ ।
 “बाणस्य ह्युहिता कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” । निष्कृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीभावे । इति हेमचन्द्रः ॥ उल्गा स्था-नीति यावत् । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।
 “उघां गोघृण्णियोग वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उघा, ख, (शौघतीति । उघ + क्त + टाप् ।) रात्रि-शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्योः ॥ सा तु गलत्तन्त्रपरिहानिमारम्भ भागोद्देश्यं यावत् भवति । यथा,—
 “अर्द्धास्त्रमयात् सन्ध्या व्यतीथृता न तारका या-वत् । तत्रपरिहानिबन्धा मानोरद्धौदयं यावत्” ॥ इति तिथितत्त्वे बराहस्पतिम् ॥

उघाकणः, पु, (उघायां कणो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उघापतिः, पु, (उघायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्रः । इत्यमरः । (एतल्लथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उघारमणः, पुं, (उघाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति ह्यणशेषः ॥

उघितः, त्रि, (उघ वा वस + क्त ।) सुषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ खरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उघितपङ्कवीनः, त्रि, (उघिताः स्थिता गावो यत्र ।) आश्रितपङ्कवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उघोरः, पु, स्त्री, (उघ् + क्रीरच् ।) उघोरः । वीरज-मूलम् । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥

उघेशः, पुं, (उघायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उघ्रः, पु, (उघ + “उघिलिन्ध्या कित्” । ४ । १६१ । इत्यादिस्त्वेष ङन् किष् ।) बाह्यरथः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प-र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्कः ४ । इत्य-मरः ॥ दीर्घगतिः ५ नवी ६ करमः ७ दासेरक ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रव्या ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ प्रङ्गलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महा-ध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राज-निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूमकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्ट-काशनः २८ भोजिः २९ बङ्गकरः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विषः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुजनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुद्विषः ३७ द्विककुत् ३८ दर्ग-कङ्कनः ३९ भृत्पन्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्यः ४३ । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।
 “गाधोघिताश्रमास्तु न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खर्दं नोद्गं नेरिण्यस्थो न यानगः” ॥ “उद्रयानं समाबद्ध खरयानं तु कामतः” । इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उघ्रकाण्डो, स्त्री, (उघ्रइव काण्डोऽस्य । जातित्वात् डीष् ।) पुष्पभातिभेदः । उंटाटी इति ख्याता । तत्पर्यायः । रत्नपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रत्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्भो-गृह्णारित्वम् । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । ग्रीष्मत्वम् । उष्णत्वम् । सन्तपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उघ्रधूसरपुष्पिका, स्त्री, (उघ्रस्य धूसरः पुष्पइव पुष्पो मङ्गरी यस्याः ।) उच्छविशेषः । इति रत्न-माला ॥ विषटोइति भाषा ॥

उघ्रपादिका स्त्री, (उघ्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) उच्छविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः । श्रावतीशः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाला ॥

उघ्रशिरोधरः, स्त्री, (उघ्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आ-द्यतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्षां पिडकाङ्गादागताम् । तदाशुपात्ता हिमपुत्रवाहिनी भगन्दरन्तुघ्रशिरोधरं वदेत्” ॥ इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साशौक्यवन् वामटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-सुद्रपीवः । यथा ।
 “पिपासुद्रपीवावदुष्चिवा ॥ रागिणी तनुबन्धाद्या च्छरुमसायगन्धिता” । “उघ्रपीवस्तु पित्तजः” । “बर्षणा वा निषक्तं साधुद्यादेतौघोऽङ्गकन्धरम्” ।

उघ्री

उघ्रयेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सध्यापि-पूर्वकं, सदागमस्थोक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-मनिलेगाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्षां तन्वी-सुष्ठितासुद्रपीवाकारं पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनाविघेषान् जनयत्यप्रतिजियमाणा च पोकसुपैति प्रणञ्चाम्पिचाराभ्यामिव दहते दुर्गन्धसुगन्धाभावात् खवल्पेक्षितस्य वातमूत्र-पृरीप-रेतानि विहजति तं भगन्दरसुद्रपीव-मिवाद्यचक्षते” ॥ इति ॥ सुश्रुते चिकित्सास्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—
 “उघ्रपीवे क्रियां प्रहणु । अघोद्रपीवमेधित्वा च्छिन्ना चारं निपातयेत् । पतिमासत्यपौहार्थमभिरञ्ज न पूजितः । अध्येन घृतसंस्मृष्टैस्त्रिलैः पित्तैः प्रलेपयेत् ॥ नभ्यं ततोऽसुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ॥ तृतीये दिवसे मुक्ता शयासं शोषयेद्भिषक् ॥ ततः शुद्धं विट्थिवा च रोपयेत् यथाक्रमं । उतः कृत्वास्नानमार्गान् परिखायिष्य विद्धमान् ॥ चारिण वा स्वाधर्गात् दहेद्भुतवहेन वा । सुखोद्योगात्तैलेन सेचयेद्गुदनखलम् ॥ उपनाहां प्रदेहाश्च मूत्रचारसमन्विताः । वामनीयौषधैः कार्यैः परिषेकाश्च भाज्या” ॥)

उघ्रिका, स्त्री, (उघ्रस्याङ्गतिरिवावयवो यस्याः । उघ्रस्य स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाङ्गभेदः । (यथा माघे १२ । १६ । “धूम्रं विज्ञेय विदारितोघ्रिका” ।) उघ्रामर्था । इति मेदिनी ॥ अघिकाशौष्ठ्यः । इति राज-निर्घण्टः ॥

उघ्री, स्त्री, (उघ + ङ्रन् + डीष् ।) मृत्तिकाभाङ्गः । उघ्रिकी । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः स्त्रीरगुणाः । कुष्ठशोथपित्तार्द्राङ्गकाटोपानाहोदरस्थान्तुगुष्मा-न्नासोत्सनाशाश्रितम् । तद्विधुगुणाः । अर्द्रः कुष्ठ-लक्ष्मिगुणोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-त्वम् । तन्ननभौतगुणाः । विपाके शीतत्वम् । लघुत्वम् । त्र्यङ्गान्नासवातविषंशाश्रितम् । तद्विधुगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतत्वम् । कुष्ठलक्ष्मिगुणवरातकफगुणोदरना-श्रितम् । तन्नासगुणाः । शिशिरत्वम् । श्चिदोष-शमनत्वम् । लघुत्वम् । बभ्राण्डिप्रदत्वम् । अग्नि-कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—
 “ईषद्वृत्तोष्णत्वयामोद्गं दीपनं कषु । श्लेष्मं वातकफाणाहनिमिथोघोरार्द्रासाम्” ॥ इति वैद्यकभक्षणपिण्डतन्त्रस्युक्तं यामोवर्गम् । “शौद्रं दुग्धं कषु खादु लवणं दीपनत्तथा । क्रिमिकुष्ठकफानाहृशोघोदरार्द्रं चरम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 “रूक्षं तथोष्णं लवणं कषुस्य निवार्यं वातविकारहृदि । कषुप्रशस्तं कटुकं क्षमीयां शोषार्शिनमौद्गपयोऽसुद्रकम्” ॥ इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ “रूक्षोष्णं स्त्रीरुद्रपीवानीयत् सप्तवर्षं कषु ।

उष्णां

शक्तं वातकफानाहृत्त्रिभिःशोधराशंसाम्" ।
 इति शरके सूत्रस्थाने समविशेषेऽध्याये ॥
 "रूक्षोष्णं जलवां किञ्चिदौघं सादुरसं जघु ।
 शोफगुल्मोदराशोघ्नं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्" ।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥
 उष्णाः, षुं, (उष्म दाहं + "इण्विस्त्रिदीड्यविभ्योनक्" ।
 ३।२। इति उष्णादिस्त्रेण नक्) । यीष्मन्तुः ।
 तत्पर्यायः । योष्णः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
 मगमः ५ उष्णामगमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । आ-
 तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने २४ अध्यायः ।
 "उष्णं हैमे वसन्ते च कामं योष्णे तु शीतलम्" ।
 क्वचित्-क्षौबलिकान्नातोपि दृश्यते ।
 यथा महाभारते संवत्समरुतोये १४।८।६ ।
 "नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भस्करः" ।
 अग्निः । दूर्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।
 "उष्णे वर्षति शीते व मासते वाति वा भ्रमम्" ।
 ("उष्णे आदिषे मेघे च वर्षति" इति तट्टिकाया
 क्रुष्ककमठः) । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उष्णवीर्यप्रथगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । कृत्-
 लम् । वातश्लेष्मानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 उष्णाः, चि, (उष् + नक्) । निरासख्यक्तिः । तत्पर्यायः ।
 दहः २ चतुरः ३ पेशजः ४ पटुः ५ सूत्र्यानः ।
 ६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
 मनुः । ३।२३७ ।
 "यावदुष्णं भवत्यसं यावदन्नाति वाग्यतः" ॥)
 उष्णकः, षुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाया
 कारिणीति कन्) । यीष्मकाणः । चक्रमादिः ।
 इति धरया । (स्वरः । इति पाणिनिः ५ ।
 २।८२ ॥)
 उष्णकः, चि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन्) ।
 द्विप्रकारः । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रज्वलः ।
 इति धरणी ॥ शोषोद्दीप्तः । इति पाणिनिः
 ५।२।७२ ॥
 उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी) । वैतरणी नदी ॥
 उष्णरश्मिः, षुं, (उष्णा रश्मयो यस्य) । सूर्यः । अर्क-
 दहः । इत्यमरः । (यथा, कुमारः ३।२५ ।
 "कुबेरगतां दिशसुधारभौ
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विशङ्क्य" ॥)
 उष्णवारणः, षुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
 वृ + षिच् + ल्युट्) । कृन्म् । इति हारावली ॥
 (यथा, कुमारः ५।२२ ।
 "यदर्थमभ्नो जनिष्येव्यवारयं
 कृतं तपःसाधनमेतया वपुः" ।
 कृत्प्रत्ययेऽस्य गुणादिकं प्रथम् ॥)
 उष्णवीर्यः, षुं, (उष्णसुप्तं वीर्यं यस्य) । शिशुमारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वीर्यपुतेनोष्णकस्यादिः । (प्र-
 षड्वीर्ययुक्ते, चि ॥)
 उष्णा, स्त्री, (उष्णते बध्यते यथा । उष्म बध्ते + नक् +
 टाप्) । स्यथ्याधिः । सन्नापः । पित्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 उष्णांशुः, षुं, (उष्णा अंशवो यस्य) । सूर्यः । इति

उष्णो

उष्णामगः, षुं, (उष्णस्यागमो वसिन्) । यीष्मकाणः ।
 इत्यमरः ॥
 उष्णामिगमः, षुं, (उष्णस्यातपस्यामिगमो यच्च) ।
 यीष्मन्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्णासहः, षुं, (उष्णं आतपं आसङ्गते यच्च । उष्ण +
 आ + सह + षच्) । केनन्तुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, चि ॥)
 उष्णिक, [षुं] स्त्री, (उत् + षिच् + क्तिन् । निपा-
 तनात् उपमगान्तोपाः श्लेषे च) । समात्तर-
 ष्ट्वः । (यथा कन्दोमङ्गल्यां,—
 "उक्थायुक्थया तथा मथ्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
 गायुष्मिगनकृप् च उहती पङ्कुरेव च" ॥
 उष्णिक समात्तरा हतिः । सा च त्रिधा मधुमती
 कुमारश्चिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्वकं
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
 "रविदुहितटे वनकृत्तमनतिः ।
 याधत मधुमती मधुमयनसुदम्" ॥ १ ॥
 "कुमारश्चिता जसगाः" ॥
 "मुरारितनुवस्त्री कुमारश्चिता सा ।
 त्रयैश्वर्यानां तलान सुदुसुचैः" ॥ २ ॥
 "मसगौ स्यान्मदलेखा" ॥ "रङ्गे बाहुविरघात्
 कुम्भीन्मदलेखा । लघाभूमुरश्रयोः कल्पूरी-
 रसचक्षी" ॥
 उष्णिका, स्त्री, (अल्पमग्नमस्याम् । ब्राह्मणकोष्ठीके
 संज्ञायामिति कन् । निपातान्दन्तप्रत्ययोष्णा-
 देशः) । यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।
 उष्णीषः, षुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनक्षीति । ईष गति-
 हिच्चादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकृष्णादिः) ।
 शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
 गुणाः । केशचक्षुरायुर्वेदकलम् । धूमिशीतोष्ण-
 निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
 "उष्णीषं कान्तिहृत् केशं रजोवातकफापहम् ।
 जघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगहृत्" ॥
 इति भावप्रकाशः । किरोटः । (यथा, महाभारते
 सौमबधोपाख्याने ३ । २१ । २४ ।
 "विशीर्यमलिनोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमुर्ज्ज्वलम्" ।
 रजोऽवशयसूर्योष्णिसृष्टिमानिनिवारणम् ।
 प्रतिष्ठायाश्चिरःशूल-हरणोष्णीषघारणम् ।
 इति वैद्यकचक्रपाण्डित्यत्रयगुणे गुणानां क्रिया-
 भिधानादिवर्गो ॥
 "नागवारं म्हाजवर्षंतेजोबलविवर्जम् ।
 पवित्रं केशसुष्णीषं वातातपरनापहम्" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥
 चिञ्जान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णञ्च तत् उदकचेति) । तप्तजलम् ।
 काथ्यानापादावशोषाज्ञावशेषपादाह्निं जलम् ।
 तद्विधयेथा ।
 "अष्टमेनाशश्रेवेण चतुर्थेनाङ्गेन वा ।
 अथवा क्षयनेनैव सिसृजुसुषोदकं बदेत्" ॥
 अस्य गुणाः । सदा पथलम् । कासज्वरविबन्ध-
 कफवातामभेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वक्त्र-
 शोथनत्वम् ।

उष्णो

"श्लेष्मानवातभेदोष्णं वस्त्रिशोथनदीपनम् ।
 कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतसुष्णोदकं निशि" ॥
 इति भावप्रकाशे १, मध्यखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-
 दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 "काथ्यामानन्तुं निर्वृणं निष्केनं निर्मलनक्षया ।
 अज्ञावशिष्टं यत्तयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 ज्वर-कास-कफ-श्वास वात-पित्ताम-भेदसाम् ।
 नाश्रनं तन्निशशोधि पथसुष्णोदकं सदा" ॥ * ॥
 अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
 त्रिपादश्रेष्ठं सजिल यीष्णे शरदि प्रस्यते ।
 "हिमेऽश्रेष्ठं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥
 अथेतु ।
 "निदाघे त्वर्जपादोर्न पादहीनन्तु शरदम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चाज्ञावश्रेष्ठितम् ॥
 अष्टमांशावश्रेष्ठन्तु वारि वर्षाशु शस्यते ।
 इति कैचिद्रुधाः प्राङ्गणैः अटागमदर्शनात्" ॥
 केचित्त ।
 "वसुधैक्येणु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावश्रेष्ठं स्यादम् वर्षादिषु क्रमात्" ॥
 अत्र दोषाणां यथोक्त्यन्ता हीनता वा तथा
 व्यवस्था कल्पनीया ।
 "तत्पादहीनं पित्तज्वरज्वरान्तु वातशु ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मज्ज संयाद्युत्तिप्रदं जघु" ॥ * ॥
 त्रिपादहीनस्य तन्वान्तरे चारोय्यान्मुसंज्ञा ।
 तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 "पादश्रेष्ठन्तु यतोयमारोग्यान्वु तदुच्यते ।
 चारोय्यान्वु सदा पथं कास-श्वास-कफापहम् ॥
 सद्यो ज्वरहरं प्राहि दीपनं पाचनं जघु ।
 आनाहपाङ्कशूनाशोऽगुष्णशोधोदरापहम्" ॥
 इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ रात्रौ उष्णो-
 दकपापगुणाः । श्लेष्मसङ्घातमदकत्वम् । साहसाप-
 क्षित्वम् । आसु अर्गीज्वरकत्वम् ।
 "तत्पादहीनं वातज्ज मध्यहीनं तु पित्ततुत् ।
 कफज्ज पादश्रेष्ठस्य पानोयं जघु दीपनम्" ॥
 इति राजनिर्घण्टः ।
 ("शरदीह तथा यीष्णे काथे पादावश्रेष्ठितम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च कुर्येदज्ञावश्रेष्ठितम्" ॥
 विपरीतस्य तु दृष्ट्वा प्राश्वं वाङ्मागिकम् ।
 काथ्यामानञ्च निर्वृणं निष्केनं निर्मलञ्च यत् ।
 अज्ञावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
 तत्पादहीनं वातज्जज्जै पित्तविकारजित् ।
 कफज्ज पादश्रेष्ठन्तु पानीयं जघु पाचनम्" ।
 "दिवसे ऋषितं तोयं रात्रौ तदुष्णतयां जज्ञेत् ।
 रात्रौ श्रवन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति" ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "दीपनं पाचनं करणं जघुष्णं वस्त्रिशोथनम् ॥
 हिक्कापानानिज्जैसा सद्यःशुजे भवन्वरे ।
 कासामपीनलश्वासपार्श्वबलुच प्रस्यते" ॥
 "अनभिस्यन्दि जघु च तोयं क्षथितशीतलम् ।
 पित्तयुक्ते हितं दोषे अयितं तन्निदोषकत् ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
 "कफभेदोऽपिनामज्ञं दीपनं वस्त्रिशोथनम् ॥

उखा

वास-कास-ज्वर-हरं पथ्यमुषोर्दकं सदा ।
यत् क्वाथमानं निर्जैगं निःफेनं निर्मूलं सधु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु ततोर्धं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देयं कदाचिद्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कपोत्केशि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पिचोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च प्रदतधीतं प्रशस्यते ॥
इति स्रुते स्रुतस्थाने ४५ अध्याये ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयसुखां
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाश्रयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाश्रयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वननापतर्पणानि श्रमनानि भवन्ति पाचनार्थंश्च
पानीयसुखां तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वर्षं पीतं वातमनुलोमयति
अभिमुदस्यन्दीरयति । चिद्रं जरं गच्छति
क्लेश्वाश्रयश्च परिश्रोषयति सत्यमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रश्रमनाद्योपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नैवावर्थात्-
सन्नपिन्ने ज्वरे सदाश्रमप्रलापातिसारे वा
प्रदेशसुखो न हि दाह-श्रम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते श्रितेनेोपशान्त्यन्तीति ॥

इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, षु, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥

उष्णः, षु, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यण्वादिर्कोषः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥

उष्णकः, षु, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥
उष्ण, [न्] षु, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।

उत्तापः । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारः ५ । २३ ॥

“तपायै वै वारिभिरक्षिता न वै-
भुवा सहाग्नायासमुच्चद्वेङ्गमम् ॥

“उष्णं पितादृते गान्ति ज्वरो नाश्वयुष्या विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्वयेत्येताधिकेऽप्यधिकम् ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १म अध्याये ॥

उष्णगमः, षु, (ओषतीति उष्ण । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्ण आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकाया रायसुकुटः ॥

उष्णः, षु, (वस + “स्नायित्त्विचश्चिक्चिदीति” ।
२ । १३ । उणादिरुद्रयेथ रक् ।) दृषः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्मन्त्रानावोसः पि-
तेभः” । “उष्णः दृषमः” । इति भाष्यम् ॥) रश्मिः ।

इति मेदिनी । (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शरैरुखैरिनोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।
लताभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ॥
“प्र निपासो न ददुवसो अग्ने” । “वसति नभ-
सोत्पन्नः सूर्यः” । इति भाष्यम् ॥ अश्विनोऽप्लौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥

“अथय उखा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्मिनी” ॥

उखा, स्त्री, (उख + टाप् ।) अस्त्री । गाइ इति
भाषा । उपचिन्ना । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी । (सुरभो गौः । इत्युयादिकोषः ॥)

जड

उख इर खई । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋणादिः । इर खौचत् खौचैत् ।
खई इह वधः । इति दुर्गादासः ॥

उखान्, षु, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ज

ज, दीर्घोकारः । स च षष्ठ्यस्वरयोः । अस्य उखा-
रथस्थानं षोष्ठः ॥ (“उपपञ्चानादीनामोष्ठी” ।
स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (चिमात्रत्वात्)
लुवश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरितभेदात्
त्रिविधोऽपि अतुनासिकातुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥

“खराणामुष्णयाचैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिवावचनान्तु अश्लोकारथो विचार आग-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं लिङ्गात्प्रदेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अधोऽसुखायश्चस्त्रीषत् नेम-
सुखाः श्रमः स्मृताः” । इति ।)

“शङ्कुजुदसमाकारं जकारं परमजुल्लवी ।
पञ्चपाण्यमयं वयं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चपाण्युतं वयं पीतवियुल्लता तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षश्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपो धोःगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपो पूर्वोक्तोकाररूपा ।

“तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाश्रितव्याः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्ता लक्ष्मीर्वायौ च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—

“जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधो नो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धेशो भैरवः सूर्यो दीर्घशो वा सरस्वती ।
विशासिनी विष्णुकर्णो लक्ष्मणो रूपकर्णयोः ॥
महाविद्येश्वरो षष्ठा षड्भुजः कान्त्युल्लकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णो
न्यस्यतया तदाख्ययापिधानम् । यथा, मातृका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वाम-
कर्णे” । अतुलवन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“उः क्वावेभूत्त वेटकः । तेन तिव् शास्त्रे इत्यस्य
खुडि क्वाते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥)

ज, ख, (वेष् + जिप् ।) वाक्कारमः । रक्षा । अतु-
कम्पा । इति मेदिनी । (सम्बोधनम् ॥)

जि, षु, (अवति रज्ज्वतीति । अ + जिप् । ज्वरत्वर-
वृत् । ६ । ४२० ॥) महेश्वरः । इति पुराणोक्तम् ॥
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (रक्षाकर्षी, जि) ।

जड, जि, (उद्यते स्म । वच् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ।

(“भायोर्दं तमवच्छाय तस्य सौमिचयेऽसकौ” ।
इति मट्टिः । ४ । १५ ॥) कृतवचनः ॥

जडकण्ठ, जि, (उद्यो हतः कण्ठो येन ।) कवच-
घाटी । तत्पर्यायः । सन्नः २ वस्त्रितः ३ सल्लः ४
दंष्ट्रितः ५ । इत्यमरः ॥

जन्

जङ्ग, स्त्री, (वच् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहितया कन्या । यथा,—
“जङ्गानुदासमवायेऽप्युद्वैव प्रथमं धनहारिणी”
इति स्मृतिः ॥)

जन्, जि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्ततम् । तत्पर्यायः ।
सूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कामज वीना इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अ + क्त । ज्वरत्वरवृत् । ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)

जति, स्त्री, (अ + क्तिन् ।) ज्वरत्वरवृत् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षयम् । (वे + क्तिन् ।) स्युतिः । इति
मेदिनी । वीना सेलाइ इति भाषा । क्षारयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
खामी । कौशा । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्षरि
क्षिचि । रक्षाकर्षी ।) यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उत्थयन्तम् माधी दक्षान् जतीः” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधलक्षण्यमध्ये कर्मवासना-
रूपो लक्षण्यभेदः । यथा, भागवते । २ । १० — १ । ४ ।
श्रीलोक उवाच ।

“अथ सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषयभूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्धार्थं नवानीमिह लक्षणम् ॥
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनाथेन चाक्षया ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्गो उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैभवात् विषर्गो पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषयं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्गमै जतयः कर्मवासनाः ॥
“कर्मवासना जतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥

जध, [] स्त्री, (उच् + धसन् ।) जधसो नडिति
निर्देशात् उधादेशः ।) ध्यापीनम् । इत्यमरः ॥
गाहर पालान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्य्याय । १ । १७६ । १२ ॥
“मन्त्रकुचेनां खाकापीनो धिसमनिन्विताम” ।
“शदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते उधः पशुनाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे ॥ २ । ५ । १ । ५ ॥)

उधश्च, स्त्री, (उधस्ति भवम् । उधस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जन्, त् क परिह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घोदिरन्त्योपधः । तथा
च । “ओभमाशु हृदयं न यदूनां रागद्विभक्तोरौ
यदूनाम्” । इति भाष्यमकम् । परिह्वानं न्यूनगिया
जन्यति बणिक् खर्गं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणात्तत्रेऽयमिति केचित् । ना भवान् जनिनत् ।
जन्धोर्षिः अत् द्विते स्वयानमेव गान्ति अतो
नाग्लोपितमिति सन्देहेनिरासार्थमाह । ओने-
हृदुवन्धयापकबलात् हित्वात् प्राक् प्रातो
ऋसो अन्तोपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जन्, जि, (अवतीति । अ + जिप् ।) इत्युधिद्विदुष्य-
विभ्यो नक् ॥ ३ । २ । इति उणादिरुद्रयेथ गम् ।
“ज्वरत्वरैति” । ६ । ४ । २० । जट्ट । सन्धेले तु ऊ-
यतेरूपमिति साधितम् ।) ह्रीनम् । न्यूनम् ॥
“जन् न सन्धेविभ्यो नवाधे” । इति रघुः । १ ।
१४ ॥ तत्रैव । १ । १ । १ ॥

ऊर्

“किञ्चिद्वनमनूजैः धरदामयुतं ययौ” ।
 “ऊर्नद्विवायिकं प्रेतं निदधुर्नोन्ववा वहिः” ।
 इति मनुः । ५ । ६८ ॥
 ऊर्नविश्र, ञि, ऊर्नविश्रतेः पूरयाः । यथा,—
 “तिथ्यङ्गवेदेकदशोर्नविश्र-
 भैकादश्राष्टादशविश्रसंख्याः ।
 इष्टोऽना सूर्ययुतोऽना च
 योगादमूखेदशयोगमङ्गः” ॥
 इति ज्योतिषसूत्रम् ॥
 ऊर्नविश्रतिः, स्त्री, (रकेन ऊर्नविश्रतिः) एकौर्न-
 विश्रतिः । ऊर्नविश्र इति भाषा । यथा । “ऊर्नवि-
 श्रतिदास्यमानपिठस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वे ऋगामास्यप्रकरणे ॥
 ऊर्, अ (ऊयते) । ऊय्+सुक् ।) रोमोक्तिः ।
 उच्छा । इति मेदिनी । निन्दा । स्पष्टा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ऊर्म, स्त्री, (अवतीति । अय्+“अविस्विमिष्णु-
 मिथः क्वि” । १ । १४३ । इति उणादिसूत्रेण
 मन् । क्वि उट् च ।) देशविशेषः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 ऊय, ईं उ सेवने । “तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म-सक-सेट्) ।
 दीर्घादिः । सेवनमिह विद्युतन्तुतवावित्त्वस्य
 रूपं ईं ऊतः । उ ऊयते पठं सौचित्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 ऊररी, अ (ऊय्+बाङ्गलात् ररीक्) । विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 ऊरयः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊर्+शरीरावयवात्
 यदिति यत् । वैश्वस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
 तथात्वम् ।) वैश्वः । इत्यमरः । (यदुत्तं यमुधि
 । ३१ । ११ ॥
 “प्राञ्चणोऽस्य सुखमासीत् बाह्वराजन्मः कृतः ।
 ऊरुवदस्य यत् वैश्वः पञ्चांशुजोऽजायत” । इति ॥
 ऊरी, अ (ऊर्+बाङ्गलात् रीक्) । विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इत्यमरः । (यथा हिवोपदेशे वि-
 ग्रहे । “ऊरीकृत्य प्रस्थितः” ॥)
 ऊर्कान्तः, ञि, (ऊरी+क+न्त) । अङ्गीकृतः ।
 विस्तारः । इत्यमरः ॥
 ऊर्क, पुं, (ऊर्क्यते आच्छाद्यते इति । ऊर्क्ये+
 (ऊर्क्यतेर्नुबोप) । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
 कर्मणि क्तुः लुबोपश्च) । जानूपरिभागः । उरत्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सकृदि २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे ॥
 “धुवनन्त्रितये न विभक्तिं तुजामिदमूखयुगं न
 चमूखदृष्टः” ॥
 “धुजमूर्द्धैरवाञ्जल्यदिकोऽपि धनदानुजः” ।
 इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।
 “लोकानान्तु विट्द्वयं सुखवाह्वरपादतः” ॥)
 ऊर्कः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊर्+ऊर्+ङ्) ।
 वैश्वः । स तु ब्रह्मण ऊर्क्यां जातः । इत्यमरः ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।
 रजसा तमसा च सयुजितास्तयोर्जना” ॥

ऊर्

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च और्व इति नाम्ना
 स्यातः । तस्य जन्मकथा और्वप्रश्ने द्रष्टव्या ॥
 ऊरुपर्व, [नृ] पु, स्त्री, (ऊरोः पर्ववे) ऋतु ।
 इत्यमरः । हाट्ट इति भाषा ।
 ऊररी, अ, (ऊर्+ररीक्) । विस्तारः । अङ्गी-
 कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 ऊरुस्तम्भः, पु, (ऊर्क स्तम्भाति इति ऊर्+स्तम्भ+
 ष्य) । ऊर्करोगविशेषः । यथा । अर्धोरुस्तम्भा
 धिकारः । तर्धोरुस्तम्भस्य विप्रलक्ष्यसिद्धिनिदान-
 सभ्यात्पिपूर्वकं ज्ञातव्यमाह ।
 “श्रीतोष्णान्नसंयुक्त्युत्सृज्यैस्त्रिभेवितिः ।
 जीर्णाजीर्णै तथायाससंज्ञोमस्रज्जगारैः ।
 सस्येभ्रमेदः पवनः साममल्यर्थसंस्थितम् ।
 अग्निभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ।
 सक्थस्त्रिणी प्रपूर्यान्तःस्येष्टया स्मितेन सः ।
 तदा स्तम्भाति तेनोक्तं स्तम्भौ श्रीतावनेतनौ ।
 परकीयाविव गुरु स्यात्सतिश्रयथ्यौ ॥
 ध्यानाङ्गमहैस्तेमित्तवत्तच्छेद्द्वारुचिचरैः ।
 संयुतौ पादसदनक्षेत्रोद्भरसप्तभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्वाङ्कुराच्छावातमथापरे” ॥
 जीर्णाजीर्णै किञ्चिच्छीर्णै किञ्चिदजीर्णै तस्मिन्
 भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णै
 समन्वत इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निभै-
 वितिभुक्तेः । संज्ञोभिश्च सञ्चलनेन । सप्रेन दिवा ।
 जागरणेन रात्रौ । अग्निभूव दूषयित्वा । इतरं
 दोषं पिचम् । स्मितेन आर्देण द्रुतेनेति यावत् ।
 न तु घनेन । एवंविधेन स्नेहया । सः पवनः ।
 तदा ऊर्क स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।
 परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं संमूर्छता ।
 पादसम्बन्धिनीभिः सदनक्षेत्रोद्भरसप्तभिश्च
 संयुक्तौ । अयं संयुक्तेन महावतयाधिषु पठितः ॥
 प्रायूपमाह ।
 “प्रायूपं तस्य निद्रातिथ्यां स्मितता चरैः ।
 रोमहृषोऽर्वाचमहैर्जङ्गोर्णैः सदनं तथा” ॥
 तस्योपश्रयमाह ।
 “वातशक्तिभिरक्षानात्तत्र स्यात् खेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छादुडरयं तथा ॥
 जङ्गोहस्तानिरत्वर्यं श्रद्धादाहवेदना ।
 पदश्च व्यधते न्यस्तं श्रौतस्पर्शं न वेति च ॥
 संस्थाने पीडने गवां चाक्षेने चाप्यनीश्वरः ।
 अन्येनैवो हि संभ्रान्मूरु पादौ च मन्वते” ॥
 अन्येनैवो अन्यपुत्रचाल्यो भवत इत्यर्थः । अज्ञा-
 नात् अविज्ञयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।
 वातशक्तिभिः वातयाधिप्रक्षिभिः । तत्र ऊरुस्तम्भ-
 खेहनात् खेहादिना खेहत्या चिक्त्वया । पाद-
 सदान्दय ऊरुभ्रमोपमत्वात् ते विकारः स्युः ।
 जङ्गोहस्तानिः जङ्गोर्वीर्गामनादावशक्तिः । आदा-
 हवेदना ईषदाहेन स ह वेदना ॥ * ॥
 ऊरुस्तम्भस्मारिष्ठं ज्ञातव्यमाह ।
 “यदा दाहान्तितोदासो वेपथः एवथो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्याथा भवम्” ॥
 अन्यथा दाहाद्युक्तोपभ्रवरहितं तसपि नवसुत्यम्-

ऊर्

मानं साधयेत् ॥ * ॥ * ॥
 अर्धोरुस्तम्भस्य चिक्त्वया ।
 “खेहाहृक् ख्वावमनं वसिक्तस्यैविरचनम् ।
 वनयेदाहवात्तु तु यतलैस्तस्य कोपनम् ॥
 तस्माद्न सदा कार्यं खेदनं धनरुन्वायम् ।
 आमभेदः कथाधिक्त्वात्मावतं नयता समम् ॥
 यत् स्यात् कफप्रभ्रमनं न तु मारुतकोपनम् ।
 तत्त्वयं सन्वेदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
 सर्वो रुन्वायः कार्यस्तचादौ कफनाशनः ।
 पश्चादातविनाशाय विधातव्याखिवा क्रि ।
 भोग्याः पूरायाः श्यामाककोवृक्षोक्षप्राणयः ।
 गार्कुरैरुचैस्माचैः प्राक्केसलवशैर्हितैः” ॥
 उदाहो वनकोवृक्षः ।
 “दद्यात्सूक्ष्मशक्तेन हीनेन शवखेन तु ।
 जीर्णप्राण्योदनं रुन्वामूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
 रुन्वायादातकोपखेहिनाशाश्रुदिसम्भवः ।
 खेहखेदक्षमस्तत्र कार्यो वातामयायश्च ॥
 प्रतारयेत् प्रतिशोतः सरितं श्रीताकोदकाम् ।
 सरश्च विमलं श्रीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 मूर्खैर्वा वाजिगन्ध्याः अथवाकस्य कारयेत् ।
 गाह्वरुत्पादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
 त्रिफलापयिकथोपचूर्णं जिह्वात् समात्तकम् ॥
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पूरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥
 नागरं पिप्यन्नेष्टापि गुग्गुलुं वा जिह्वागतम् ।
 ऊरुस्तम्भो पिबेत्पूनेर्दृशमूर्खीरसेन वा” ॥
 इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकारोहिणी ।
 ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उक्तमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकं शृङ्गवेरं देवदाह च चन्दनम् ॥
 क्षाथ्येच्छेद्गदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 जङ्गाम्बुलमूरुस्तम्भं सप्तारजे तु नाशयेत्” ॥ * ॥
 इति गारुड १८७ अध्यायः ॥
 (“एक ऊरुस्तम्भ इति आमनिद्रोषसमुत्थानः” ।
 इति चरके सूत्रे ऊर्नविश्रोऽध्यायः ॥
 अस्य सकारणलक्षणासम्प्राप्तिकिक्त्वित्यानि यथा,
 “अथि परमया प्राञ्जा परया च तपःश्रिया ।
 अर्धोर्न चन्द्रसूर्याभ्यां सुनेयमिव पम्बतम् ॥
 धीर्धितस्त्वुविज्ञानश्चान्कोर्त्तिसामाज्यम् ॥
 अभिविभो गुरुं काले संश्रयं परिदृष्टवान् ॥
 भगवन् । पञ्च कर्मणि सनस्तानि पृथक्त्वा ।
 निर्दिष्टानामयावान्तु सर्वैर्भानेव भेषजम् ॥
 दोषणोऽस्यामयः कश्चिद्व्यस्यैतामि भिषग्वर !
 न स्युः शक्ता निश्रमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥
 अश्लूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुत्वा तस्य कारुष्यम् ॥
 सक्त्वि भेषजं भूयः पृष्टकोनाश्रवीदुग्धः” ॥ * ॥
 निदानं सम्भामिलक्षणे च यथा ।
 “क्षिग्धोष्णपुत्रीतानि जीर्णाजीर्णै समन्वतः ।
 द्रव्यसुक्कदधिरीरायानुपानुपौदकामिषैः ॥
 पिठयापन्नमद्यारिदिवास्त्रप्रजागारैः ।
 जङ्गनाश्रयनावासमयवैगविधारणैः ॥
 खेहाशामश्चित्कृते वातादीन् भेदसा सह ।

जुब

रुद्धाशु गौरवादूख् वात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
 पूर्यन् वनियज्जुहोरोदोभो मेदोबकोत्कटः ॥
 अविधेयं परिस्यन्द अनयत्यव्यविक्रमम् ॥
 महासरसि गम्भीरे यूयोऽमुं स्तिमितं यथा ।
 तिरुति स्थिरमचोभ्यं तददृशगतः कफः ॥
 गौरवायाससङ्कोचदाहृषकसुत्तिकम्पनेः ।
 भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसृत् ॥
 गुरुः श्लेषासमेदस्को वातपित्तोऽभिभूय तु ।
 त्तम्भयेत् स्त्रैयैः प्रैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः ॥

पूर्वैरुपाधि यथा ॥

“प्रायुषं ध्याननिद्रातिस्तेमिथानोचकञ्चराः ।
 रामहृष्यं हृदिश्च अङ्गोर्जोः सदनन्तथा” ॥
 अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ *

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न खेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात्तन्निघोषत कारयाम् ॥
 रुद्धये श्लेषाणो निवृत्तं खेहनं वस्तिर्कम्भं च ।
 तत्स्थस्योऽद्वयो चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
 श्लेषाश्लानगतः श्लेषा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
 हृत्सुमामाश्रयस्यो च खसनात्तावभावि ॥
 पक्वाश्रयस्याः सर्वेऽपि वस्तिभिर्न निर्जयात् ।
 श्रव्या न त्वामभेदोभ्यां त्स्त्रया अङ्गोर्बर्त्सिततः ॥
 वातस्थाने हितं प्रैत्यात्तथोस्तम्भाश्च तद्गताः ।
 न शक्नोः सुखसुदृक्तं जलं निम्नादिव स्थानात् ॥
 तस्य संश्रमनं कृत्यात्तं क्षपणं शोधनन्तथा ।
 आधिक्यादात्मकफयोर्गुण्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
 सदा रूक्षोप चाराय यवश्यामाजकोद्रवान् ।
 प्राक्कोरुणवयोर्दद्याज्जलतैकोपशार्धितैः ॥
 हृत्पणस्यकनिष्ठाकीचैवारम्भधपल्लवैः ।
 वायुकीबास्तुकेरन्येत्तिस्त्रैश्च जुलकादिभिः ॥
 क्षाराश्चिद्विप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
 मधूदकस्य पिपप्ल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
 समभ्रा श्लाघ्नी विल्व मधुना सङ्ग गपिवेत् ।
 तथा ग्रीवेऽथोदीर्घदेवदारुनतान्यपि ॥
 चन्दनं धातकोजुष्ठं तालाशं नलदन्तथा ।
 सुकं हरीतकी कौश्रं पद्मकं तिल्लराश्चिर्णो ॥
 देवदारु हरिद्रे दे वचा कटुकरोह्वीयो ।
 पिपप्ली पिपप्लीमूलं सरसं देवदारु च ॥
 चयं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
 भस्मातकं समूला घ पिपप्ली पक्ष तान् पिबेत् ॥
 सक्षौद्रानर्द्धकोक्तान् रूक्षानुरुद्यपहान्” ॥
 “मूर्जोत्तितिविर्वां जुष्टं चित्रकं कटुरोह्वीयम् ।
 पूर्ववद्वा पिनेतोये राचिस्थितमथापि वा ॥
 खण्डोदीरान्तविषां सुकं तैजान्तवर्त्तं वधाम् ।
 सुराङ्गं पिचकं जुष्टं पाठां कटुकराश्चिर्णोम् ।
 सेह्येयमधुना चूर्णं सक्षौत्रं वा जलस्रुतम्” ॥
 “अपतपञ्जस्य स्यादोषः सन्तपयेत्सु तम् ।
 युक्त्वा जाङ्गलमौसैः पुराणैश्चैव प्राजलिभिः ॥
 कृदायादातकोपक्षेभिर्मायाशार्तिपूर्वकः ।
 खेहखेदक्षामस्तत्र कार्यां वातामयापहम्” ॥
 “कृष्टं जीवेष्टकोदीर्घं सरसं दातुकेशरम् ।
 अजगत्याश्रयथा च तैलनैः सार्वभं यचैत् ॥

जर्जः

सक्षौत्रं माचया तच्चायूरुस्तम्भाहृतः पिबेत्” ॥
 इति कुशुधाद्यं तैलम् ॥ *

“पलाभ्यां पिपप्लीमूलगारादरुक्कटुः ।
 तैलप्रस्यः समो दक्ष्णं रुद्रस्युद्यपहम्” ॥
 इति अष्टकटुं तैलम् ॥ *

“इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 श्लेषाश्च क्षपणान्वन्यदाहं प्रद्वयं चिकित्सितम् ॥
 वल्मीकमृत्तिकाभूलं कारझात् सफलत्वचम् ।
 इष्टकाना ततस्त्रैः कुश्यादुत्सादनं भेषम् ॥
 मूलैर्वाप्यश्रगन्धाया मूलैरुक्तस्य वा भिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
 क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतेर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं त्र्यर्थादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
 “श्लोनाकं खदिरं विल्वं रुद्रयौ सरलासगौ ।
 अधिमश्यांङ्कीशिशुशुभ्रद्वेद्रासुरसांस्कान् ॥
 तर्कोरो नक्तमालश्च जलेनोत्क्षेप्य श्लेषयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भविनाशनाः ॥
 कफक्षयार्थं थ्यायाम्भेनं प्रक्वेयु चोत्खजेत् ।
 स्थलान्यान्नामयेत् कल्पं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
 प्रतारयेत् प्रतिखेतो नदीं श्रितजला शिवाम् ।
 सरश्च विमलं श्रितं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 तथा विशुद्धेऽस्य कपे प्राग्निमूरुस्यहो व्रजेत् ।
 श्लेषाश्च क्षपणं यत्स्यात्तत्र च मास्तकोपनम् ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमशिक्षं कार्यैषा रक्षता क्रिया” ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
 “निष्कचयं युद्धसुतं निष्कदादशगन्धकम् ।
 गुड्वावीजश्च मांसकं गिन्धवीजं यथा तथा ॥
 प्रत्येकं निष्कमाचन्तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
 जया जम्बीरधुस्तूरकाकामात्रोद्वैदिनम् ॥
 भावधियावा वर्टो हला दद्याद्गुड्वावतुष्टयम् ।
 गुड्वाभद्ररसो नाम चिद्गुसैन्धवसंयुतः ॥
 शमयत्वूर्द्धगं दुःखमूरुस्तम्भं घृदाश्रयम्” ॥
 इति गुड्वाभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरश्मेष्टसार-
 सग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥
 ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतियस्याः) ।
 कदलीरुद्रः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्दे-
 ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः) ॥
 ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा-परं-ककं-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति
 जनो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ऊर्ज, स्त्री, (उर्ज्यते जीयतेऽनेत । ऊर्ज + घञ्) ।
 जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २४ । ३८ ॥
 “नम ऊर्ज इधे श्या” प्रतये यज्ञरेतसे ।
 हृत्पिदाय च जीतानां नमः सर्वैरसाक्षिने” ॥)
 ऊर्ज, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषुन् इति ।
 ऊर्ज + शिच् + षच्) । कार्तिकमासः । उत्-
 साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
 “वसिष्ठा हि मिहेधे वस्त्राण्यूर्जो पते” । “ऊर्जो
 बणपराक्रमदीनान्” इति भाष्यम् ।) प्रायणम् ।
 इति वेदिनी । (वीर्यम् । यथा, भवः । २।५५ ।

जर्जा

“पूजितं ह्यग्रनं निर्वृत्तं बलमूर्जंश्च यश्चकति” ॥
 “यस्मात् पूजितमत्रं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति” ॥)
 इति कुशुक्कभट्टः ॥) कान्तिकनानामसवत्सरः ॥
 (सारोचिषस्य मनोः पुनःभेदः । यथा हरिवंशे
 ७ । १४ ।

“प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।
 खारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः” ॥
 स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।
 “हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः” ॥)
 ऊर्जस्त्रि, त्रि, (अतिप्रथितः ऊर्जा बलं अस्मा-
 स्तीति । ऊर्जस् + ष्योच्चातमिच्छेति वक्ष्ण्) ।
 अतिप्रथमत्वान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्त्रिं हस्ति-
 तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । २ । ५५ । “भोजार-
 मूर्जंस्त्रिणामात्मदेहम्” इति रघुः । २ । ५० ॥)
 ऊर्जस्त्रि, [नृ] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) अलङ्कार-
 विशेषः । तस्य लक्षणा । साङ्गहारवत्त्वभिधान-
 म् । तथा षोक्तम् । ऊर्जस्त्रि लक्षणाङ्कारम् ।
 तस्योदाहरणं यथा । ‘प्रथमपल्लवम् भरास-
 ह्विष्णुं जगमसमानममूर्जितम् विवर्ष्य । कृतवच-
 तिभिवार्थबोपकण्ठे स्थिरमनुषोत्तिसूदनुज्जमे-
 घम्” इति भट्टिः ॥
 ऊर्जस्त्री, [नृ] त्रि, (अतिप्रथितं उर्जा बलमस्या
 स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिप्रथमत्वान् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)
 “अत्रमूर्जस्त्रारं लोके दस्वोर्जस्त्री भवेन्नरः” ॥)
 ऊर्जनाभ, पुं, (ऊर्जोयं तन्तुर्नाभौ यस्य । यदा मृदु-
 त्वादूर्जोयं नाभिर्यस्य । नाभेरपसङ्गानमित्यथ ।
 छयापोरिति ईर्इ । इ । ऋक् ।) कौटिल्यशेषः ।
 माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । कृता २
 तन्तुवायः ३ भक्तकः ४ । इत्यमरः ।
 (यथा ह उज्जलदत्तः । ५ । ४७ ।
 “नचाचारो विना हृत्कुर्यान्नाभेरपीक्षते ।
 नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् रुज्जति किञ्चन” ॥
 अथ ऊर्जनाभिरिति चिन्त्यम् ।) (खगनाभ्यामो
 हृतराद्रुपलभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।
 “ऊर्जनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ” ।
 खगनाभस्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १।२६ ।
 “दृष्टाश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्जनाभो महर्गिरिः” ॥)
 ऊर्जनाभिः, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) भक्तकः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
 “आत्मशक्तिमवतुश्च ऊर्जनाभिरिवात्मना” ॥)
 ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जाति । ऊर्ज + “ऊर्जाते डः” ॥ ५।४७ ।
 इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिलोपः ।)
 मेधाधिकोम । पसम् इति भाषाया । बोरुत्तरावर्त्तः ।
 इत्यमरः । स तु अहयमथे ‘श्याषतन्तुद्वयम्
 शुभायत एकः प्रशस्तवर्त्तं महापुत्रवर्णवर्णम्
 चक्षवर्त्तानां महायोगिनाम् भवति । इति
 भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।
 १५।२२ । “चित्ररथादूर्वायां सम्पादजनिष्ठ” ॥)
 ऊर्जायाः, पुं, (ऊर्जा अस्मास्तीति । ऊर्जा युच् ।)
 मेधाबोकोक्त्वः । मेधाः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनाभम् ॥

ऊव्य

हेमचन्द्रः । (यथा, सुगन्धवोद्ये कारकप्रकरणे ।
५ सूत्रम् ।

“रक्षाखलायदनाययदुर्द्ध्वोक्त-
साकन्धयत्किमिन्द्रायदास्य रामाः” ॥

ऊर्द्धा, चिः (ऊर्द्ध तिष्ठति यः । ऊर्द्ध + स्था + क्)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धन्मः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिवञ्च ।) ऊर्द्धावत्तः ।
स तु अन्त्यस्य एष्टस्थानम् । तत्पर्यायः । एरुषकम्
२ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्ध आसितः ।) कारवेष्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करला इति भाषा ॥

ऊर्द्धमिः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । “अर्द्धे
ऊर्द्धे” ॥ ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्द्ध-
रूरादेशश्च ॥) तरङ्गः । (यथा, रघुः । १२ । ८५ ।
“तमाधूतलज्जपदं थोमगङ्गोर्मिवायुमिः” ॥)

प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वे-
दना । घोडा । इति मेदिनी ॥ उल्लगढा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जरास्य लुप्तियासे
घडूर्द्धमयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुधदायः षट्, यथा ;—

“बुधदा च पिपासा च प्रास्यस मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरास्य घडूर्द्धमयः” ॥
“अश्वगत्यभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।
“पङ्क्तिगतानामन्याना नमनोन्नमनाह्वतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरुन्मिषदाह्वता” ॥
तथा च माघे ५ । ४ ।
“तूष्णं पयोधर इवोन्मिषिरापतन्ता” ॥)

ऊर्द्धमिका, स्त्री, (ऊर्द्धमिरिव । इवे प्रतिष्ठाविवि-
कन् । ऊर्द्धमि प्रकाशं कायतीति वा । आतोलु-
पेति कः ।) उल्लगढा । भङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अप्युषीयकम् । वीचिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्द्धमिन्, [त्] चिः, (ऊर्द्धमिरस्यान्तिव । ऊर्द्धमि +
मत्तुप् ।) वक्रः । इत्यमरः । टेउलेलानिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
द्वीपदीपत्रे ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिर्मसु
जयाह्व के शेषु नरेन्द्रपालीम्” ॥)

ऊर्द्धमिणी, [त्] पुं, (ऊर्द्धमिणा भाषा विद्यतेऽस्य ।
इति ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्र
पृष्ठद्वोर्मिर्भोर्मिमीली” । इति रघुः ५ । ६१ ।)
ऊर्द्धरा, स्त्री, उर्द्धरा । सर्वशस्याङ्गा भूमि । इति
शब्दरत्नावली । (युत्पत्तिस्तु ऋषादौ उर्द्धराशब्दे
इष्टया ॥)

ऊर्द्धशी, स्त्री, (ऊरुमश्रुते सकारणत्वेन व्याप्नोति
या । ऊरु + अश्र + अच् + डीप् । नारायणोऽ-
सम्भवत्वात् तथात्वम् ।) उर्द्धशी । सर्गविश्रा-
नविश्रमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (विलुप्तित्तु
ऋषादौ उर्द्धशीशब्दे इष्टया ॥)

ऊर्द्धसी, स्त्री, (ऊरी उर्द्धा इति । एपोऽरादित्वात्
साधुः ।) उर्द्धशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

ऊषा

ऊर्थाङ्गं, स्त्री, (ऊर्थाः एथियाश्चङ्गमिव ।) गोमयच्छ-
त्रिका । तत्पर्यायः । दिवीरम् २ शिलोन्मुकम् २
वशाःरोहम् ४ गोलासम् ५ । इति चारावली ॥

ऊषा, स्त्री, देवताङ्कद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ऊषुषी, [त्] पुं, उषुषी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ॥)

ऊषुक, पुं, (उषु कश्चिदस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उषुकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“ऊषुकं द्यपतिं क्षला का नः सिद्धिर्भविव्यति” ॥)

ऊषु रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वादि-परं सकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । “ऊषति सन्तं खलः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वशी ॥

ऊषं, स्त्री, (ऊष + क्) प्रभावम् । इति शब्दरत्ना-
ऊषः, ध, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥

(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौषेयाविकथोरुषैः कुतपानामरिष्ठकैः” ।

“ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः ।

कथंविषम् । चन्द्रनादिः ॥)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + स्वार्थे कन् ।) प्रबुधम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ऊषयं, स्त्री, (ऊष + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पथ्यायो यथा,—

“मरिचं वेल्लं ज्ञयामूययं धर्मपत्तनम्” ॥

गुणाश्वास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च । एत-
दर्थे पथ्यायो यथा,—

“शुण्ठी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेजम् ।

ऊषयं कटुभद्रश्च शृङ्गवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ (पिप्पलीमूलश्च ।
एतदर्थे पथ्यायो यथा,—

“शुण्ठीं पिप्पलीमूलमूषयं चटकाशिरः” ।

अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषणा, स्त्री, उषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—

“भवेच्चयन्तु चविका कथिता सा तथोषणा” ।

गुणाश्वास्याश्चविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषरा, चिः, (ऊष + र ।) क्षारभूमि । जोषा शयगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः ॥

(“तत्र विद्या न वसथा मुनं वीजमिवोषरे” ।

इति मनुः । २ । ११२ । ऊषरा मृत्पिचं कोपयेत् ।
प्रमाथं यथा ॥ “पिचसूषरा” इति वैद्यकनाथ-
क्षतरोगनिश्चये पाण्डुपिपारः ॥)

ऊषरजं, स्त्री, (ऊषर + जन् + ङ ।) प्राश्रवणवयम् ।
रोमकनामायस्नान्तेभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊषवान्, [त्] चिः, (उषो विद्यतेऽस्य । उष् + मत्तुप् ।
मस्य वा ।) ऊषरभूमि । इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (उष् + क् + टाप् ।) उषा । अनिश्च-
भाष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मणा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा इतिवशे १७४
अध्याये वायुयुक्ते इष्टया ॥)

ऊह

ऊह उ वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (स्वादि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादि ।

सन्देहादिचारस्तर्कः । उ ऊहते धर्मं धीरः ।
यश्च समुहमिव दिग्विकीर्णमिति गेष्वांस्पोर्णोऽंटे
चेति परस्मैपदविधानाच्छञन्तम् ॥ “अनुक्तमप्य-
हृति पयितो जनः” । इति गणकृतानिबन्धादिति
रमानाथः । वस्तुस्तु पश्चादलादनि ऊह इवा-
चरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ऊहः, चिः, (ऊह् + घञ् ।) पूर्वाश्रास्यः । उच्छेपणम् ।
तत्पर्यायः । अर्थाहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥

वितर्कः ४ । वूहः ५ वूहः इ विवर्कणम् ७ अर्था-
हरणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्णोच्चारणम् । इति नैनिमिः

असमवेतार्थकपदवागपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
मभियाहारकारणम् । इति आङ्गत्तटीका ॥

साकाङ्क्षवाक्यस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षपूरणम् ॥
(ऊहनम् । आगोपः । यथा, महाभारते १३ ।
उनामहेत्यर्षवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मश्या दृश्यन्ते ऊहापोह्विप्रारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽथ कोविदाः” ॥

परीक्षणम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + डीप् ।) सम्मार्जनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भौटा इति भाषा ॥

ऊट

ऊट, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्णः । अष्टोच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (षट्ठराशास्त्रम् ३० ।) इत्युक्तेः । तथा च

शिखाया “सुमूर्द्धया ऋटुरथाः” । तथा च
सुगन्धोद्ये । “ऋचयं टठठठयथा मूर्द्धयाः” ।

इति । स तु ऋसो दीर्घः ज्ञतश्च भवति ॥ (एवं
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसरित्तेभेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
एव ।)

“ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् खयम् ।
अत्र त्रधा च विश्वाश्च स्रक्षैव वराजने ॥
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्जानमयं तथा ॥
रक्तविद्युल्लताकारं ऋकारं प्रथमास्यहम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्त्रीयभाषायाम्) तस्य
केखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धाद्द्विगता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः ।
पुनस्त्वधोदन्तगा मात्रा त्रिकः परा स्मृता ॥
मात्रासु त्रिधापि त्रीणास्तित्ति क्रमतः परा” ।
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“भवः पूर्दीपिसुखी खो देवमाता त्रिविक्रमः ॥
भावभूतिः क्रिया क्रारा देविका नाशिका एतः ।
रक्तादशिरौ भाषा मर्द्धका शान्तिनी जलम् ।
कथः कामलता मेधो निवृत्तिर्गणनायकः ॥
रोहिणी शिवदूती च पूर्वागिरिश्च सप्तमः ।
इति तन्त्रम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य दक्षिणश्चाष्ट-
व्यतित्तिताचदाख्ययापिभिधानम् । यथा, माहका-

कृष्णः

न्यासधृतमन्त्रे "कृष्णं नमो दक्षिणामृतं नमो नमो नामत्राय" इति। अयुक्तव्यशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमः। "उः क्रावेदङ्कु वेदक कृष्णः। चडा कृष्णः"। एतेन ङौष्ण्ड ग्यामिन्त्यस्य कृष्णि षड्ढौकदिति सिद्धम्।

कृष्, प्रापे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आदि-परं-सकं-अनिट्)। प्रायः प्रातिः। "कृष्णति धनं कर्तव्यं" इति दुर्गादासः॥

कृष्, इर न गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-परं-सकं-अनिट्)।

कृष्, र लि गत्याम्। (सुहो-परं-सकं-अनिट्)। र वैदिकः। लि इयति। श्रपो सुकरणादस्य षड्-शान्तोरेव कृष्णादेशः। इयुष्कन्तु समियुष्कानः। इति दुर्गादासः॥

कृष्, र न हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सां-परं-सकं-अनिट्)। र वैदिकः। न कृष्णोति। रेष्वादि-सुवीयस्यरान्तोऽयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

कृष्, अ गह्वरम्। वाक्यम्। देवमातरि स्त्री। इति मेदिनी॥ (सम्योधनम्)। परिहासः। वाक्यविकारः। इति शब्दरत्नावली॥ (पुं, सगं)।

कृष्, [च्] स्त्री, (कृष्णन्ते स्तृयन्ते देवा अन्वयाः। कृष् + क्तिप्)। वेदविशेषः। अग्नेवदः। इत्यमरः॥ अस्य एकविंशतिशाखाः। वेदमन्त्रविशेषः। तस्य षड्धातवः। यथायवशेन पादस्थवस्थितिः। अस्वार्थः। यथायवशेन एकान्तविलेनातुष्टुवादिपादस्थितिः। इति जैमिनिः॥ (कृष्णयज्ञःसामाचल्यवेदाभिहितैरपरैषाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषगश्च सन्धयोः रक्षां जुयुः॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविशेषध्याये)।

कृष्णं, स्त्री, (कृष् + क्तुवौ कृष् + "पाठतुदित्विचिचिचिचिभ्यश्चक्"। २।७। इत्युणादिसूत्रेण धक्)। धनम्। इत्यमरः॥ स्वर्गम्। इत्युणादिकोषः॥ (यदुक्तं शब्दार्थे। "हिरण्यं त्रिविधं युक्तं विष्णु-स्यसं धनं वसु"॥) पुलहिनस्य कृष्णिन्"। इति याज्ञवल्क्यः॥ "कृष्णभूषं हि कुटुम्ब"। इति दायभागे पिठधनविभागकालेऽभिहितम्॥

कृष्ण, न र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सां-परं-सकं-सेट्)। र वैदिकः। न कृष्णोति। इति दुर्गादासः॥

कृष्णं, स्त्री, पुं, (कृष् + स)। "सुरश्चित्तयविभः कित्"। १। ६६। इत्युणादिसूत्रेण कित्)। नक्षत्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। २।१६६। "पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कण्डेयान्"। पश्चिमान्तु समासीनः सन्ध्याकृत्विभवात्"। तत्र अग्निन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः)। राशिः। इति ज्योतिषम्॥ (राशयश्च मेघरुधादिभेदेन द्वादश। अग्निप्रथं प्रथमं यथा रथो)। १२। १२५। "प्रथमावतिथेषु वसुभ्योऽपि ज्योतिषः सः। दक्षिणां दिशश्चक्षुष वाभिर्ज्योतिषव आस्तरः"॥ "कृष्णेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा आस्तर इव"। इति तट्टीकायां मङ्गिनाथः)।

कृष्ण, पुं, (कृष् + अच्)। धर्मविविशेषः॥ (अय हि

कृष्णः

कुलाषणानामेकः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ। "मात्सेन्द्रशक्तिमलयर्क्षकपरिपात्रा"। वसुः सविन्ध इह सप्त कुलाषणास्ताः"॥)।

अक्षुष्णः। (यथा मनुः। १२। ६७। "एको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमुत्तन्तु सर्कटः। स्त्रीष्टतसोक्तकोवाग्नि यानान्युष्टः पशुमजः"॥)। शोभाकलकः। इति मेदिनी। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सनामस्त्यातोऽनमोऽपुल्लः। यथा, हरिवंशे पुत्रवंशानुकीर्तने। ३२। ८७। "धूमिन्ध्या स तथा देखा त्वजमोऽः समेयिवान्। कृष्णं स जनयामास धर्मवर्षं सुदर्शनम्"॥ सनामस्त्यातो विदूरधस्य पुल्लः। यथा, तत्रैव ३२। १०४। "विदूरधस्य दायद कृष्ण एव महारथः"॥ तथा सनामस्त्यातोऽरिहस्य पुल्लः। यथा, महा-भारते १। पुत्रवंशानुकीर्तने। ६५। १४। "अरिहः खल्वानुसुययेन सुदेवं नाम तस्यां पुल्लमभोजनवृत्तम्"॥ एतेन पुत्रवंशे जयजय कृष्णनामानो राजानः सम्भवाः)।

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णस्येव गन्धो यस्याः)। दक्ष-विशेषः। वीरताड इति स्थानः। तत्पर्यायः। कृष्णान्ती र आवेगी इ दक्षदारकः ४ लुङ् ५। इत्यमरः॥ कृष्णिनाङ्ग इति स्थानो दक्षश्च। तत्पर्यायः। कृष्णगन्धा र कृष्णिनाङ्गलिको इ इति रत्नमाला। क्षीरविदारोदकः। तत्पर्यायः। महाश्वेता २। क्षीरिका ३। कृष्णगन्धिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (दक्षदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः)।

कृष्णगन्धिका, स्त्री, (कृष्णगन्धा + सार्थे कन्)। अत इत्यम्)। कृष्णभूमिजुष्णखः। तत्पर्यायः। क्षीर-विदारो र महाश्वेता ३। इत्यमरः॥

कृष्णरं, स्त्री, (कृष्मी गती)। कृष् + "तनूषिभ्यां क्स्-रन्"। ३। ७५। इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन्)। वारि-धारा। इति मेदिनी॥

कृष्णरं, पुं, (कृष् + "तनूषिभ्यां क्स्-रन्"। ३। ७५। इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन्)। कृष्णिक। इति मेदिनी॥

कृष्णराज, पुं, (कृष्णाया अक्षुष्णानां राजा। राजाःसखिभ्यश्च)। जाववान्। इति रामा-यणम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८। ४१। "क्षिमे जाववतीं कन्यामृष्टराजस्य सम्भताम्"॥)।

कृष्णेश, पुं, (कृष्णायां नक्षत्राशामाशः)। चक्रः। इति हृषागुप्तः॥

कृष्ण, श्रुतुत्वाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-परं-सकं-सेट्)। श्रु कृष्णति। आगर्षा इति दुर्गादासः॥

कृष्णी, स्त्री, (कृष्णतीति। कृष् + बाङ्गकाल् क्री-घन्)। पिष्टकभजनपायनम्। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्ण, श्रुतुत्वात्। गमने। मोहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-परं-सकं-अक्ष-सेट्)। श्रु कृष्णती कृष्-णो। मूर्त्ति कतिगोभावाः। "मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात्"। कृष्णति छत्रं कठिनं स्यादि-त्यर्थः। कृष्णति दृढो गच्छति सुसृष्टि वेत्यर्थः।

कृष्णः

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं घटन्ति प्राक्ः। कृष्णति दृढस्येन्द्रियं प्रकीर्यते इत्यर्थः। इति रत्नमालाः॥

इति दुर्गादासः॥

कृष्णरा, स्त्री, (कृष्णति परपुत्रवं प्राप्नोतीति। कृष्ण + "कृष्णेरः"। ३। १३१। इत्युणादिसूत्रेण अरः। अरन् इति प्रमाद इति पारायणयोग्यम्)। वेश्या। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, अथर्ववेदे १०। ६२०। "कृष्णरा ये च ते श्रधाः"॥)।

कृष्ण, छ गत्याम्। कृष्ण्ये। ऊष्णने। अष्णने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आदि-आत्मन्-सकं-अक्ष-सेट्)। छ अष्णति। ऊष्णं न जीवं न बभूवद्वावश्च। इति दुर्गादासः॥

कृष्ण, इ छ भक्ति। इति कविकल्पद्रुमः॥ (इदित् आदि-आत्मन्-सकं-सेट्)। कृष्णादिः। भक्ति भजने। इ कृष्णते। छ कृष्णते मत्स्यं रूपकारः। इति दुर्गादासः॥

कृष्णी, स्त्री, (अजने रथोऽस्यादिति। कृष्ण + "अजने-रथश्च" इत्युणादिसूत्रेण ईघन्)। पिष्टकभजनम्। पिष्टकभजनपायनम्। इति हेमचन्द्राचार्यः॥ नरक-विशेषः। अत्र पिष्टकपचनप्रत्येयः। (यथा, मनुः ४। ६०। "लोहशुभ्रकृष्णीषु च प्राणानं शास्त्राणी नदीम्"। धनम्। सोमलताया उद्धृतो रसः। यथा, अग्नेवेदे ३। ४३। ५। "कुविज्राजानं मधवज्जुष्णीधिन्"। "कृष्णीधिन् सोमवन्"। इति भाष्यम्)।

कृष्ण, चि, (अजयति गुणान्)। अर्ण अर्जने। "अर्जि-दृशीति"। १। २८। उष्णानि सूत्रेण साधुः)। अक्षयम्। सोजा इति भाषा। तत्पर्यायः। अर्जि-क्षम् र प्रगुणम् इ। इत्यमरः। प्राञ्जलः ४ सरलाः ५। इति जटाधरः॥

"उमां स पश्यन् कृष्णनेव चक्षुषा"। इति कुमारदे ५। ३२॥ यथा, मनुः। २। ४७। "कृष्णस्ये तु सर्वं स्युरभयाः सौम्यदर्शनाः"।

क्षिणां छीघपन्ने यथा, माघे १२। १८। "कृष्णोर्दधनेरवतय कन्धरा-श्रवावचुङ्गाः कलघवरावैः॥ अतुङ्गसम। यथा, अग्नेवेदे ५। ४१। १५। "कृष्णहस्त कृष्णविः"। "कृष्णहस्तकदतुङ्गल हस्तः"। इति भाष्यम्॥ शोभनम्। यथा अग्नेवेदे ५। ४४। ५। "भारवाकेषुजुगाथाः"। "कृष्णु गाथः शोभनस्तुतिकः"। इति भाष्यम्॥ वसुदेव पुत्रभेदे पुं। यथा भागवते ६। २४। ५४। "कृष्णु संमर्द्धं अर्द्धं संकर्षणमक्षीघरम्"॥

कृष्णुकाय, पुं, (कृष्णुः सरलाः कायो यस्य)। कक्षप-मृनिः। इति जटाधरः॥ अक्षयशरीरे चि। ("तस्मिन् हस्तिसमासीन कृष्णुकायः समभ्यतेत्"। इति भागवते ६। २८। ८४)।

कृष्ण, पुं, (कृष्ण + "कृष्णैर्नायवकेति"। २। २८५। उष्णानि सूत्रेण निपातनात् रन् गुणात्सावश्च)। नायकः। इत्युणादिकोषः॥ (सरकया भिनि, चि। यथा अग्नेवेदे १। ११७। ५। १४। "युवं भुक्नु-मर्षो नि. समुद्रादिभिः रश्च्यु कृष्णेभिरनी"।

चरण

“कृष्णिभिः कृत्वागामिभिः” । इति भाष्यम् ॥
 कृष्णासनः, पुं, (कृष्णि + “कृष्णित्प्रसिद्धिः कृष्णिः कित्” । २ । ८७ । इत्युणादिसिद्धये चसानच् । क्तिञ्च ।) भेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी । उणादिकोषश्च ॥
 कृष्ण, द उ च गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-उभ-सक-सेट्) । द च कृष्णोति अथोति कृष्णते अर्थे । उ अर्णित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 कृष्णं, स्त्री, (कृष् + ण् । कृष्णमाधमर्थे इति शल्लम् ।) धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पृथुदक्ष-नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य विवरणं कृष्णादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्यं कृष्णं यथा ।
 “स्थाननामविमिचं यद्दानग्रहणमिष्यते । तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन इतिः कुसीदिनाम् ॥ इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् । आभो ऋद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मस्थानटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो नामस्तदर्थं यद्दानं धर्मेन दीयमानं मूलधनं अथमग्नौ न च ग्रहणं तथा स्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत्तदग्रम् । इति रत्नाकरादयः ॥ कलाग्र्ये तु अथस्थापाकारणीयत्व-रूपगुणयोगाद्गौप्रयोगः । अथएव बाणिक्यार्थ-प्रयुक्तस्य नशत्व इति मिश्राः ॥ * ॥ चपि च ।
 “कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रउत्तते । चतुर्गुणं वाद्यगुणं कुसीदाख्यमथ त्वत्” ॥ इति ऋहस्यति ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-श्चाधमर्थात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कै-रुत्तमर्थैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोद्गास्याथा तेन द्वैगुणादिनामः ॥ * ॥ कृष्णचयविशेषो यथा ।
 “देवानाश्च पितृणाश्च अथीणाश्च तथा नरः । कृष्णवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् रुदा ॥ * ॥ तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामहृद्यो जन्तुर्धर्मैर्वति मानवः । अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासस्रतेषु यथा ॥ आर्जेन प्रजया चैव पितृभ्यामहृद्यो भवेत् । कृषीणा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥ इति विद्याधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा गुरुधनो धे १ । २८ इत्यस्य टीकायां दुर्गादासः । “दशार्णो देशः दशाणो नदी उभयत्र कृष्णशब्देन जलदुर्गमभूमिश्चयते” ॥ अथ शास्त्रोक्तः कुतश्चि-दपि राक्षन्तरात् विद्योच्च संख्यावान् पदार्थः । यथा वीजगणिते ।
 “धनव्यसङ्गणे करणसूत्रं वसाद्धम् । योगे युतिः स्यात् क्षययोः क्षयोर्ब्धो धनयोर्नन्तरमेव योगः” ॥
 कृष्णतीति । कृष्ण गतो तस्मात्काः । इति शल्लम्भा वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गमनश्रीलाः । यथा, कृष्णवेदे १ । २ । ५ । “सद्यो यः स्रग्भो विविक्तो यवोवा-हृद्यो न वायुरतिधम्भा राट्” । “कृष्णः श्री-गन्ता” इति भाष्यम् ॥ ।
 कृष्णनामका, पुं, (कृष्णे मत्स्ये इति) अथकाः । इति

चरणो

शब्दरत्नावली ॥ जाभिन इति भाषा ॥
 कृष्णमार्गोऽयं, पुं, (कृष्णं मार्गोऽयति यः कः । कृष्ण + मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 जाभिन इति भाषा ॥
 कृष्णसूक्तिः, स्त्री, (कृष्णस्य कृष्णात् वा सूक्ति-मौचनं भवत्यस्मात् ।) कृष्णपरिशोधनम् । तत्-पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कृष्णमोक्ष, पुं, (कृष्णात् मोक्षः ।) कृष्णपरिशो-धनम् । इति हारावली ॥
 कृष्णादानं, स्त्री, (कृष्णस्य आदानम् ग्रहणम्) अथम-र्थात् उत्तमार्थेन सनाभधनग्रहणम् । तत्तु कृष्ण-दण्डविवादात्तर्गतास्त्रिवादः । (यदाह मनुः । ८ । ४ “तेषामाद्यम्यादानं निक्षेपोऽस्त्वामिविक्रयः” । इत्यादि ॥) तत्र सप्तविधं यथा । इष्टशब्दं देयम् १ इष्टशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन् समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्गं पञ्चविधम् । उत्तमार्थे तु दानविधिः ६ आदान-विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “कृष्णान्देशमदेयश्च येन यत्र यथा भवेत् । दानग्रहणधर्माश्च कृष्णादानमिति सूततम् ॥ अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः । न स्त्रीभ्यो दासवान्धेः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् । दाता न लभते तत्तु लेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥ तत्र विशेषमाह ऋहस्यतिः ।
 “परिपूर्णे गृहीत्वाधिं वन्धं वा साधुलभकम् । लेख्यारूपं सात्त्विकमदा कृष्णं दद्यात् धनी सदा” ॥ इति विवादार्णवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं कृष्णोद्-गाह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कृष्णान्तकाः, पुं, (कृष्णमन्तयति यः । कृष्ण + अन्ति नामधातु + ल्युलु ।) मङ्गल्यहाराधनेन कृष्णाप-नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गल्यग्रहः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 कृष्णापनोदनं, स्त्री, (कृष्ण + अप् + नुद + ल्युट् ।) तत् वष्टीतत्पुरुषः ।) कृष्णापनयनम् । धारशोधनम् ॥
 कृष्णी, [नृ] चि, (कृष्णमस्यास्तीति । कृष्ण + इति ।) कृष्णग्रस्तः । धारी ॥
 (“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्यज्ञैर्कृष्णी भवति” । इति श्रुतिः । “कृष्णी न स्यात् यथा पितृ” । इति दायभागः ॥)
 कृष्णोद्गाहणं, स्त्री, (कृष्णस्य उद्गाहणं ।) अथमर्था-गृहीतार्थग्रहणं । यत्र कृष्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-ऽपि कृष्णो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं तदाह मनुः । ८ । ४८-४९ ।
 “यैर्वैश्यादेरर्थं स्वं प्राप्नुवाद्दत्तमर्थिकः । तैस्तेषुपायैः संगृह्य साधयेदधमार्थिकम्” ॥
 धर्मैश्च यवहारेण कृत्वाचारितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अथमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम् संगृह्य वशीकृत्य । धर्मैश्च दृष्टस्यतिराह ।
 “सुहृत्सन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तासुगमेन च । प्रायेण वा कृष्णी दायो धर्मै रथ उदाहृतः” ॥
 अस्यार्थः । कृष्णिकस्य ये सुहृत्सन्धिसन्धि

चरणो

सन्देशे यो यत्र सामंभचनं यत्तानुगमनं प्रायेण-वेशनं वा धनिकस्य सधर्मं कृष्णोद्गाहणोपायः ॥ यवहारे कात्यायनः ।
 “धर्मोऽनुवृद्ध कृष्णिकः प्रकाशं जनसंसदि । यावन्न दद्याद्वेयश्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि कृष्णिकस्य धनि-केन धारणं यवहारः ॥ कृष्णचरितबलात्कारेण ऋहस्यतिः ।
 “कृष्णा यावद्यित्वायंमानीय कृष्णिकादृशी । अन्नाहितानि वाह्यं दायते यत्र सोपधिः” ॥
 अस्यार्थः । कृष्णिकस्य धनमन्नाहितानि वा कृष्णा षाह्य वा यत्र दायते तत्र साधनोपायः सोपधि सञ्चलमुच्यते ॥
 “पुल्लदारपशुन् रुद्धा क्लृवा हारोपवेशनम् । यत्राणो दायतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥ वद्धा स्वग्रहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । कृष्णिको दायते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥
 अन्वयार्थः । पुल्लदारपशुर्गोधो हारोपवेशनश्च य उद्गाहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-नीय ताडनादिबलात् उद्गाहणोपायो बला-त्कार उच्यते ॥ * ॥ कौर्धमर्थाः केनोपायेन साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वनेनैव प्रसाधयेत् । कृष्णिकं दुर्हृदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 कृष्णिकं दायदम् ॥ तथा
 “ब्रह्मणः कर्षकाश्चैव श्रित्पिनस्राव्रीद भृगुः । देशाचारेण दाय्याः स्युर्दुष्टान् संपीडा दापयेत् ॥ * ॥ यत्र धनं न लभते तत्राह ऋहस्यतिः ।
 “निर्धनं कृष्णिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् । शौखिकादां ब्राह्मणस्तु दापनीयं शूनैः शूनैः” ॥
 याज्ञवल्क्यः,—
 “हीनजातिं परिच्छिद्यन्वार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिच्छिद्यः शूनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ अपार-हारा न ब्राह्मणस्य कृष्णशोधनमाह कात्यायनः ।
 “कर्मणां क्षणवित्पुत्रान् समहीनास्तु दापयेत्” ॥
 कृष्णशोधनाय निन्दितं कर्म कारयित्पुरुत्तमस्य दयडमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावनादिदमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साहस्रं पूर्वमृष्टान्मृष्टे चर्षिकाः ॥ * ॥ यदि परमदृष्टिप्राप्तं धनमृष्णिको दातुं न शक्नोति तदा चक्रदृष्ट्या च्छेक्या धारयेत् । यथा ऋहस्यतिः ।
 “पूर्वाविधौ श्रान्तानामयसुद्गाह्येऽप्येदनी । कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रदृष्टिव्यवस्थाया” ॥
 तथा च ऋहस्यतिः ।
 “हिरण्ये दिग्गुणीभूते मृते नष्टेऽधमार्थिके । त्रयं तदीयं संगृह्य विभीषीति सत्सन्निकम् ॥ रक्षेद्वा क्षतमुत्थन्तु दशाहं जनसंसदि । कृष्णावरुणं परतो गृहीताम्यतु वर्णयेत् ॥ स्वधनश्च स्थिरीकृत्य गयनाङ्गुशरिर्नरे । वदन्मुञ्चतिवित्तिं प्रमृष्टप्राप्राधुवात्” ॥ * ॥ यथाविधयं धर्मोदीन् धनसाधनोपायान् प्रयुञ्जानो

ऋतं

न राज्ञा निवर्तनीय इत्याह मनुः ।
“यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमार्थोऽधमार्थिकात् ।
न राज्ञा नाभियोक्तव्यं स्वर्कं संसीधयन् धनम्” ॥४॥
धनवता ऋजिकेनादत्ते ऋषे राजा स्वयं विश्रुतिः
तमभाग गृहीत्वा उत्तमार्थाय दापयेत् इत्याह
नारदः ॥

“ऋषिकः सुधनो यस्तु दौराभ्यान् प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्यात्पृथ्वीलाशन्तु विश्वकम्” ॥५॥
यदा अधमार्थिकः सकलमृशं दातुमस्मभयं शक्यनु-
सारिणं दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य एष्टेऽभिविखेत्
यतावद्दत्तं उत्तमार्थेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य एष्टे दद्यादभिविखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य एष्टेऽभिविखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋषी ।
धनी चोपगत दद्यात् सखस्तपरिचिञ्जितम्” ॥
इति विवादार्थवसेतुः ।

ऋत, गार्थाम् । स्पृद्धेने । ऐश्वर्ये । छयायाम् । इति
काविकल्पद्रुमः । (भादि-पर-ईयपुष्टे चार्थ-
गार्थे सक्तं, अर्थार्थ-सक्तं-सेट) छया दद्या ।
ऋतीयते जनः स्पृद्धते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
द्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयडोऽप्राप्तिपक्षे
शरक्षीपदेव । आर्त्तत् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ।

ऋतं, कौ, (ऋ + क्त) उच्छ्रिश्रमम् । (यथा, मनुः ।
४ । ४-५ ॥

“ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्वात्ताभ्यामपि वा न श्वरत्वा कदाचन ॥
ऋतमुच्छ्रिश्रं ज्ञेयममृतं स्यादद्याचितम् ॥
मृतन्तु याचितं भेदं प्रमृतं कर्मणं सृष्टतम्” ॥
जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म
ऋत-पातु शतशारदाय” । “ऋतसुदकम्” इति
भाष्यम् ॥) सत्वं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।
८ । २२ ।

“सास्त्रेऽदृतं वदन् प्राश्नैर्भ्यते वाक्शैर्भ्रमम् ।
“विवशः शतमाजातीन्तस्मात् सास्त्रं वदेद्वृतम्” ॥
कर्मप्रलं । यथा, “ऋतं पितृन्तो सृजतस्य कोके”
इति श्रुतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
१ । २५३ ।

“भगवान् वासुदेवश्च कौर्येऽत्र सनातनः ।
स इह सत्यमृतस्यैव पवित्रं पुण्यमेव च ।
शान्तं ब्रह्म परमं ब्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥
ऐं, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा
ऋत ब्रह्म हि मिथो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म यदायुः” ॥
परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” ॥
सत्वाचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।
“सुतो मित्राय वरुणाय पीतये आरुह्यैतय
पीतये” । “ऋताय सत्वाचाराय” । इति दद्या-
नन्दभाष्यम् ॥ रजः । यथा, सामगाया सन्यामन्त्रे
रजोपस्थाने । “ऋतमित्यस्य काशामो रज ऋषि-
रजुषुपृच्छन्दो रजो देवता रजोपस्थाने विनि-
योगः” । देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
“ऋतस्य हि सुखः सर्तिः पूर्वोऽर्हस्य धीति-

ऋतुः

ईजिनानि हन्ति” । “ऋतस्य ऋतदेवस्य” । इति
भाष्यम् ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
“ऋतचिद्धि सत्यम्” । “ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य
वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अमेर्हवि-
भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “ऋतस्य
सत्यम्” । इति ॥

ऋत, चि, (ऋ + क्त) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥

ऋतजित्, पु, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्तिप्)
यत्तविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽय तिक्तोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽय ऋतजित् एतगद्गच्छ सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मेनेय भास्करे ।
श्रूयता चापरे सूर्ये पाशुने निवसन्ति ये” ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा
सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राज्ञः । ऋत-
जिद्युक्तः । एतगद्गो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां
• श्रीधरखामी । (जि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।
८२ । “ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुवेण्यश्च”) ॥

ऋतधामा, [न्] पु, (ऋतं सत्वं धाम भवनं यस्य)
विष्णुः । इति त्रिकाशशेषः । (यथा, यजुर्वेदे ५ । ३२ ।
“हृद्यसूदन ऋतधामासि सख्योतिः” । इन्द्रभेदः ।
स तु रुद्रसावर्गिके मनो भविता । यथा,—
भागवते । ८ । १३ । २८ ।
“भविता रुद्रसावर्गो राजन् । द्वादशमो मनुः ।
ऋतधामा च देवेन्दो देवाश्च हवितादयः” ॥
यदुवंप्रीया नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कञ्चश्च कर्षिकायां वै ऋतधामाजयावपि” ॥
चविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।
“ऋताषाडृतधामाप्रिमन्थंस्तस्योषधयः” ॥

ऋतिः, स्त्री, (ऋ + कर्णे + क्तिन्) कल्याणम् । वसो
जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन्) ।
गमनम् । अशुभम् । इति धरणी । (प्रव्रभमेध-
यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।
“ऋतये स्तेन हृदयम्” । शची ऐं, इति निबन्धिः ।)

ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयड + टाप्) छयायकः ।
जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् र ऋणीया ३ ।
इत्यमरः ॥

ऋतुः, पुं, (ऋ + “अर्त्तश्च तुः” । इति उणादिसूत्रेण
१७२ । तुः चकारात् कित् च) । काकविशेषः ।
स तु षड्विधः यथा । मार्गशीर्षे हिमः १ माघ-
प्राशुण्यौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३
ज्येष्ठाश्लो जीष्णौ ४ आश्वय्याजौ वर्षाः ५ आ-
श्विनकार्तिकौ शरत् ६ इत्यमरः । स त्रिविधो-
ऽपि । कार्तिकापद्महायणपौषमाघाः शीतः १
प्राशुण्यचैत्रवैशाखज्येष्ठाः शीष्णः २ आषाढश्रावण-
भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ द्विविधोऽपि । कार्तिका-
दिसव्यासाः शीतः १ वैशाखादिसव्यासाः शीष्णः
२ । इति स्मृतिः । * ।
(यदुक्तम् ।
“मासद्वयाम्बुः कालः ऋतुः प्रोक्तो विष्वक्चैव” ।
यत्र तु “द्वादश मासाः पञ्चसंवः” इति श्रुतं तत्र

ऋतुः

जेमन्तशिशिरयोरेकत्र कार्त्तं विवक्षितम् ॥
“चयकोपसमा रक्षिन् दौषाया सम्भवन्ति हि ।
ऋतुघटक् तदास्थानं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥
श्रीषो मेघरथौ प्रोक्तः प्राट्शुमिथुनकर्कटौ ।
सिंहकल्के स्युता वर्षा तुलाश्चिक्चयोः शरत् ॥
धनुर्गर्हा च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।
मेघरथौ रविषा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-
विव्यादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो शीष्णो वर्षाशरद्विनाः ।
माघदिमासयुग्मेः स्युऋतवः षट् क्रमादमो” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
“वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
श्रीष्णश्चेति क्रमादिते ऋतवः षट् प्रतीर्त्तिताः ॥
एयक् एयक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गेतिविशेषतः” ॥
इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“मासैर्हिंश्रुमिमाघयोः क्रमात् षडुत्सवः स्युताः ।
शिशिरोऽय वसन्तश्च शीष्णवर्षा शरद्विनाः” ॥
इति सूत्रस्थाने ढवीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“इह खलु संवत्सरं षडुत्सवमुविभागेन विद्यात्” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोडश प्रविभज्य कार्त्तंमुपदेस्यते ।
जेमन्तो शीष्णो वर्षाश्चेति श्रुतीत्यावर्षणलक्ष्यास्तयः
ऋतवो भवन्ति । वेधामन्तरेखितरे साधारण-
लक्ष्यास्तय ऋतवः प्राट्शुमिथुनयोः वर्षाः ।
प्राट्शुमिथुनयोः षडुत्सवः कालस्तथावत् षडुत्सवः ।
एवमेते संशोधनमिच्छन्तव षड् विमल्यन्ते
ऋतवः” ॥

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
“तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकऋतुं
लक्ष्या षडुत्सवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-शीष्ण-
वर्षा-शरद्वेमन्ताः । तेषा तपस्तपस्यौ शिशिरः ।
मधुमाघवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ शीष्णः । नभो-
नमस्यौ वर्षाः । इत्यौ शरत् । सख-सख्यौ
हेमन्त इति । तत्र ते श्रुतीत्यावर्षणलक्ष्याम-
न्त्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने हे भवतो-
दक्षिणसुत्तरश्च” ॥

“इह तु वर्षा-शरद्वेमन्त-वसन्त-शीष्ण-प्राश्रवः षडु-
त्सवो भवन्ति दौषोपचय-प्रकोपोपश्रम-निमित्तम् ।
ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद-
यथा । भाद्रपदाज्यश्री वर्षाः । कार्तिकाश्लोशीर्षी
शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ
वसन्तः । वैशाख-ज्येष्ठा शीष्णः । आषाढ-श्रावणौ
प्राट्शुमिथुः” । इति सूत्रस्थाने हे षडध्याये सन्तुते-
नोक्तम् ॥

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिनी । तत्पर्यायः ।
रजः १ पुष्यम् र आर्त्तयम् ३ । इत्यमरः ।
यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“ऋतुकाकाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्ष्ने प्रजेर्षेणं वदन्ततो रतिकाम्यया ॥
ऋतुः साभाविकाः स्त्रीया राचयः षोडश स्युताः ।
चतुर्भित्तरेः सार्धमष्टोभिः सविमर्षितैः ।
वायामाथाश्चतस्रस्तु निन्द्वक्वावशो च वा ।

चरण

“अध्वेभिः कृत्वागमिभिः” । इति भाष्यम् ॥
 कृष्णासनः, पुं, (कृञि + “कृञिदधिसन्दिस्हिभ्यः कित्” । २ । ८७ । इत्युणादिङ्नेय्यस्यसन्त् । क्तिञ्च ।) भेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी । उगादि-
 कायश्च ॥
 कृष्ण, द उ च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
 उभ-सक-सेट् ।) द च कृष्णोति अर्थात् कृष्णते
 अर्थात् । उ अर्थात् कृष्णत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 कृष्णं, क्ली, (कृ + ण् । कृष्णमाधमर्थे इति शल्लम् ।)
 धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पृथ्वदश्च-
 नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन की-
 कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
 विवरणं कृष्णदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्ये कृष्णं यथा ।
 “श्याननामिनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।
 तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन इतिः कुसीदिनाम्” ॥
 इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
 नामो ऋद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मस्थानटा साध्ये
 तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो कामस्तदर्थं यद्दानं
 धर्मिनेन दीयमानं मूलधनं अथमग्नौ च ग्रहण
 तथा क्लीकृत्य यद्दानमायं यत्तदग्रम् । इति रत्ना-
 करदासः ॥ कलाशुभे तु अथस्थापाकारणीयत्व-
 रूपागुणयोगाद्गौप्रयोगः । अथयव बाणिव्याध-
 प्रयुक्तस्य नश्वत् इति मिश्राः ॥ * ॥ चपि च ।
 “कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रउत्तते ।
 चतुर्गुणं वाद्यगुणं कुसीदाख्यमथ त्वत्” ॥
 इति रुद्रहस्यति ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
 स्थाधमर्थात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कै-
 रक्तमर्थैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोद्गाथाया यत्न
 द्वैगुणादिनामः ॥ * ॥ कृष्णचयविशेषो यथा ।
 “देवानाश्च पितृणाश्च अथीणाश्च तथा नरः ।
 कृष्णवान् जायते यस्मान्क्तनो ज्ञे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
 तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामहृद्यो जन्तुर्धर्मैर्भवति मानवः ।
 अल्पवित्तश्च पूजाभिर्भयवासनैर्लभया ॥
 आर्द्धेन प्रजया चैव पितृणां हृद्यो भवेत् ।
 कृषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥
 इति विद्याधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
 गुग्धनीधे १ । २८ इत्यस्य टीकायां दुर्गादासः ।
 “दशगुणो देशः दशागुणो नदी उभयत्र कृष्णशब्देन
 जलदुर्गमभूमिर्भवत्येते” ॥ अथ शास्त्रोक्तः कुतश्चि-
 दपि राष्ट्रान्तरात् विद्योच्च संस्थावान् पदार्थः ।
 यथा वीजगणिते ।
 “धनार्थसङ्ग्रहणे करणसूत्रं वसाद्धम् ।
 योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्व्यं
 धनार्थोदन्तरमेव योगः” ॥
 कृष्णतीति । कृष्ण गतौ तस्मात्का । इति शल्लम्भा
 वाच्यलुङ् । गन्ता । गर्मनप्रतीका । यथा, कृष्णवेदे
 ६ । २२ । ५ । “सद्यो यः स्रग्भो विविधो यवीसा-
 न्त्यो न वायुरतिधम्ना राट्” । “कृष्णः शीघ्र-
 गन्ता” इति भाष्यम् ॥ ।
 कृष्णानकम्, पुं, (कृष्णे मत्स्ये इति) कर्मकः । इति

कृष्णी

शब्दरत्नावली ॥ जातिन इति भाषा ॥
 कृष्णमार्गायां, पुं, (कृष्णं मार्गयति यः सः । कृष्ण +
 मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 जातिन इति भाषा ॥
 कृष्णसूक्तिं, स्त्री, (कृष्णस्य कृष्णात् वा सुक्ति-
 मौचनं भवत्यस्मात् ।) कृष्णपरिशोधनम् । तत्-
 पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कृष्णमोक्षः, पुं, (कृष्णात् मोक्षः ।) कृष्णपरिशो-
 धनम् । इति हारावली ॥
 कृष्णदानं, क्ली, (कृष्णस्य आदानम् ग्रहणम्) अथम-
 र्थात् उत्तमार्थेन सनाभयनग्रहणम् । तत्तु अष्टा-
 दशविंशत्युक्तमार्गात्तुविवादः । (यदाह मनुः । ८ । ४
 “तेषामाद्यम्यादानं निक्षेपोऽस्त्वामिविक्रयः” ।
 इत्यादि ।) तत्र सप्तविधं यथा । इष्टशब्दं देयम् १
 इष्टशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्
 समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमार्थे
 पञ्चविधम् । उत्तमार्थे तु दानविधः ६ आदान-
 विधश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “कृष्णन्देयमदेयश्च येन यत्र यथा भवेत् ।
 दानग्रहणधर्मैश्च कृष्णादानमिति सूतम् ॥
 अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।
 न स्त्रीभ्यो दासवानेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।
 दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥
 तत्र विशेषमाह रुद्रहस्यतिः ।
 “परिपूर्णे गृहीत्वार्थिं बन्धं वा साधुलभकम् ।
 लेख्यारूपं साक्षिभवा कृष्णं दद्यात् धनी सदा” ॥
 इति विवादार्थवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं कृष्णोद्-
 ग्राह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कृष्णान्तकः, पुं, (कृष्णमन्तयति यः । कृष्ण + अन्ति
 नामधातु + क्तुल् । मन्तुल्यहाराधनेन कृष्णाप-
 नयनात् तथात्वम् ।) मन्तुल्यहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कृष्णापनोदनं, क्ली, (कृष्ण + अप् + नुद + ल्युट् । तत्
 षष्ठौ तत्पुरुषः ।) कृष्णापनयनम् । धारशोधनम् ॥
 कृष्णी, [न्] चि, (कृष्णमस्यास्तीति । कृष्ण + इनि ।)
 कृष्णयस्तः । घारी ॥
 (“जायमानो वै ब्राह्मणः चिभिर्कृष्णैर्कृष्णी भवति” ।
 इति श्रुतिः । “कृष्णी न स्यात् यथा पिता” ।
 इति दायमार्गे ॥)
 कृष्णोद्ग्राहणं, क्ली, (कृष्णस्य उद्ग्राहणं ।) अथमर्थ-
 गृहीतार्थाग्रहणं । यत्र कृष्णं प्रार्थनकाले प्राथितो-
 ऽपि कृष्णो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं
 तदाह मनुः । ८ । ४८—४९ ।
 “युर्वेदापारैरर्थं खं प्राप्नुवाद्दुत्तमार्थिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संयच्छ्य साधयेदधमार्थिकम्” ॥
 धर्मोच्चं अथहारेण कृष्णेनाश्रितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अथमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्
 संगृह्य वशीकृत्य । धर्मो दृश्यतिराह ।
 “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तासुगमेन च ।
 प्रियेण वा कृष्णो दायो धर्मो यत्र उदाहृतः” ॥
 अस्यार्थः । कृष्णिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः

कृष्णी

सन्देशे यो यत्र सामंभचनं यत्तानुगमन प्रायोप-
 वैश्रानं वा धनिकस्य सधर्मं कृष्णोद्ग्राहणोपायः ॥
 अथहारे कात्यायनः ।
 “धर्मोऽनुवृत्त कृष्णिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्याद्येयं देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि कृष्णिकस्य धनि-
 केन धारणं अथहारेः । कृष्णाचरितबलात्कारेषु
 दृश्यतिः ।
 “कृष्णाया वाच्यित्वाधमानीय कृष्णिकादृष्टी ।
 अन्नादित्वादि वाह्यत्वादायते यत्र सोपधिः” ॥
 अस्यार्थः । कृष्णिकस्य धनमन्नादित्वादि वा कृष्णा
 वाह्यत्वा वा यत्र दायते तत्र साधनोपायः
 सोपधिः सञ्चलमुच्यते ॥
 “पुल्लदारपशून् रुद्धा क्लृता दारोपवेशनम् ।
 यत्रार्थो दायतेऽप्येवं तदाचरितमुच्यते ॥
 बद्धा स्वग्रहमानीय ताडनाद्यैरपक्रमैः ।
 कृष्णिको दायते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥
 अथयोरर्थः । पुल्लदारपशुरीधो दारोपवेशनश्च
 य उद्ग्राहणोपायोत्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-
 नीय ताडनादिलक्षण उद्ग्राहणोपायो बला-
 त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमार्थः केनोपायेन
 साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।
 कृष्णिकं दुर्हृदं वापि च्छन्नेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 कृष्णिकं दायाम् । तथा
 “वणिजः कर्मकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद् भृगुः ।
 देष्टाचारैश्च दाय्याः सुदुष्टान् संपीड्यादापयेत्” ॥ * ॥
 यत्र धन न लभते तत्राह रुद्रहस्यतिः ।
 “निर्धनं कृष्णिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।
 शौचिककाचं ब्राह्मण्यक्त दायनीयः शूनैः शूनैः” ॥
 याज्ञवल्क्यः,—
 “हिनजतिं परिच्छीयन्मार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मण्यक्तं परिच्छीयाः शूनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥
 यथोदयं यथा धनोत्पत्तित्तिवर्धः” ॥ * ॥ आपार-
 दारा न ब्राह्मण्यस्य कृष्णशोधनमाह कात्यायनः ।
 “कर्मणा क्षत्रविदुःश्रान्तं समशोनास्तु दाययेत्” ॥ * ॥
 कृष्णशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुस्तमार्थस्य
 दण्डमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावनादिदमस्युभं कर्म कारयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृष्टयान्मृष्टे चणिकः” ॥ * ॥
 यदि परमदृष्टिप्राप्तं धनमस्त्विको दातुं न शक्नोति
 तदा चक्रदृष्ट्या लेख्या धारयेत् । यथा दृश्यतिः ।
 “युर्वेदाधौ शान्तामभयसुदुष्टाहयेज्जनी ।
 कारयेदा धनी लेख्यं चक्रदृष्टियवस्थया” ॥
 तथा च दृश्यतिः ।
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमार्थिके ।
 त्रयं तदीयं संगृह्य विनीचीत ससाक्षिकम् ।
 रक्षेदा ह्यतस्त्वन्तु दशाहं जनसंसदि ।
 कृष्णातुस्त्वं परतो गृहीतायश्चु वर्धयेत् ॥
 खधनश्च स्थिरीकृत्य गणनाशुशुभैर्नरेः ।
 तद्वन्मुष्णातिविरितं प्रयच्छन्नापराधुयात्” ॥ * ॥
 यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुञ्जानो

ऋषि

१० चेतनीया ११ रथाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ लोक-
कान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६। अस्याः
गुणाः। मधुरत्वम्। सुखिगन्धत्वम्। अतितप्तत्वम्।
शीतलत्वम्। रश्मिभेदाकारित्वम्। श्लेष्मजुलकामि-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या रूप यथा,—
“ऋद्धिर्द्विद्विष्व कन्दौ द्वौ भवतः कोशग्रामले।
श्वेतशोमान्वितः कन्दो कताजालः सरन्ध्रकः॥
स ख्व ऋद्धिर्द्विद्विष्व भेदस्योतयोर्वे।
तृणयश्चिसखा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफणा च.सा।
द्विद्विष्व दृष्टिवावर्त्तफणा प्रोक्ता महर्षिभिः”।
श्रौषधकारणे ऋद्धिद्विद्विष्वाने वाराहोक्तन्दः अ-
थवा बना देया। इति परिभाषा ॥ *॥ सन्द्विः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे २। ५८ ॥
“परिच्छिद्रप्रभावाङ्गिर्न मया न च विद्युना”)।
पान्त्वती। इति शब्दरत्नावली ॥ (कष्पीः)।
ऋध, उ य न इर उडौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(दिवां, खां-परं-सकं-सेट् ।) य ऋद्धाति। उ
धर्द्धिना ऋद्धा। न ऋधोति। इर धार्धत् व्य-
र्धत्। ऋधिसुप्तौ चायम्। सोऽहं प्राग्भवतेव
भूतजननीम्भ्रोमीति भवभूतिः। अन्तर्भूतार्थ-
त्वादिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥
ऋध, श दान्ते। श्लाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
याम्। यद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-
सकं, अकं च-सेट् ।) श ऋधति जनो ददाति
श्लाघते हिनन्ति निन्दति यद्धते वेत्यर्थः। आनर्ष।
हिंसायामप्ययमित्यर्थे। इति दुर्गादासः॥
ऋध, षुं, (ऋ स्रगे देवमातुरदितेन्दौ भवति यः।
ऋ + धु + डु ।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग-
वेदे । ६। २१। ६।
“ऋधुर्न रथ्य नवं दधतो केतुमादिशे”।
देवानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्वणि।
“ऋभवो नाम तत्राथे देवानामपि देवताः।
तेषां लोकाः परतरं दान्यजन्तीह देवताः” ॥
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
“आद्याः प्रभृता ऋधवः पृथुकाश्च दिवोकसः”।
इति हरिवंशे । ७। ३२।)
ऋधुत्वा, षुं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र।
ऋधु + क्षि + ड ।) खगः। वचम्। इन्द्रः। इति।
रायमुकुटः॥ (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे । ४।
३७। १। “उपमो राजा अथरम्यमुत्ताः”।
“ऋधुत्वाः ऋधवः”। इति भाष्यम् ॥)
ऋधुत्वा, [न्] षुं, (ऋधुत्वाः स्रगः वषं वा अस्या-
स्तीति इतिः। “पथिमथ्यमुत्तामात्”। ७। १। ८५।
“इतोत्सर्गनाभस्थाने”। ७। १। ८६। इत्यादिना
सिद्धम्। यदा ऋध्ति इति अस्तेऽस्तिवक्
प्रवृत्तः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे।
७। ४७। ३। “इन्द्रो विभ्रा ऋधुत्वा वाजो
ध्व्यः”। इति ।)
ऋध्ना, प श्र बधे। (सुधाद-तुदां-परं-सकं-सेट् ।)
इति रिम्भाधातोऽकीकार्यां दुर्गादासः॥
भ, श्र, गतिस्रयोः। सौत्रधातुरयम्। (परं-सकं-
सेट् ।) ऋधः। इति दुर्गादासः॥

ऋष

ऋष्यः, पु स्त्री, (ऋष् + क्यप् ।) ऋगविशेषः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
“ऋष्यो न दध्यन्नवपानमगहि” ॥)
ऋष, इ श्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) ऋस्वादिः। इ ऋष्टः। श ऋषति।
इति दुर्गादासः॥
ऋषभः, पु, (ऋष् + ऋषिद्विभ्यां कित्)। इति
उणादिसूत्रेण ३। १२२। अमच्। कि वः) ऋषः।
(यथा, ऋग्वेदे ६। २८। ८। “उप ऋषभस्य
रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यम्” ॥) कर्षरश्मम्। कुम्भीर-
पुच्छः। उत्तरपदे श्रेष्ठः। इति मेदिनी ॥
“(स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुङ्कराः।
सिंहशार्ङ्गनागाद्याः पुति श्रेष्ठार्थवाचकाः” ॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरुषधर्मः पुरुषश्रेष्ठः
इत्यर्थः। असमस्तेऽप्ययं श्रेष्ठार्थवाचकः। यथा,
भागवते २। ४। २२ ॥
“खलक्षया प्रादुरभूत् क्लिमास्यतः
स मे ऋषीणाम्ऋषभः प्रसीदताम्” ॥
“ऋषीणा ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः” इति
तट्टीका ॥ गणविशेषः। आह्वतितगाद्युत्तम्। यथा
पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २। १। ५६ ॥
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” ॥ व्या-
घ्रादिराह्वतितगायः। “व्याघ्र-सिंह-ऋच्छ-ऋषभ-
चन्दन-रुक्-रुष-वराह-हस्तिन्-तक्ष-कुङ्कर-रुह-पृ-
षत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवतः”। इत्येते व्याघ्रा-
दयः ॥ पर्वन्तविशेषः। इति धरयोः। वराहपुच्छः।
आदिजिनः। इति हेमचन्द्रः॥ भगवदवतारवि-
शेषः। (यथा, भागवते ५। ६। ७। “तस्य ह वा खवं
मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमा जगतीमभिमानामासेन धंक्रममाद्यः” ॥)
स तु सत्ययुगे अर्षीध्रस्तनाभिराजपुत्रत्वेन जातः।
तस्य पुत्रः जडभरतः। इति श्रीभागवतं।
(यथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
“अर्षीध्रस्तनोर्गर्भेण ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज !।
ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्चत्वाहरः” ॥
खारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये
६७। ४।
“उज्जस्तम्बस्तथा प्रायो दत्तो लिङ्गं ऋषभस्तथा” ॥
ऋषभसहस्रदन्ति एका हनिष्याद्यो यगभेदः।
यथाह गर्गः “पूर्वं ऋषभसंज्ञो राज्ञः” ॥ खनाम-
ख्यातः यज्ञतुरपुत्रो ऋषभेदः। यथा, श्रुतपथ-
ब्राह्मणे १३। ५। ४। १५। “एकविंशत्तोमेन
ऋषभो याज्ञतुर इजे शिक्षानां राजा तदेतद्वाथ-
याऽभिगीतम्” ॥ अष्टवर्गान्तर्गतीषधविशेषः।
तत्संन्यायः। उषः १ ऋषभकः २ वीरः ३। इति
रत्नमाषा। गोपतिः ४ धीरः ५ विषाद्यो ६ दुर्जरः
७ कज्जुमान् ८ पुङ्गवः ९ वीणा १० ऋषी ११ धूम्यः
१२ भृपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उदा
१६ नाङ्गुली १७ गौः १८ बन्धुरः १९ गोरक्षः २०
वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्।
रक्तपित्तविक्रेकनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मकारित्वम्।
दाहक्षयञ्चरहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ऋषि

(“जीवकर्वभको ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसो नन्दवल्कन्दौ निःसारी छापत्रको” ॥
“ऋषभो ल” अङ्कवत्” ॥
“ऋषभो उषभो धीरो विषाद्यो प्राज्ञइत्यपि” ॥
खनयोग्या यथा ॥
“जीवकर्वभको नख्यौ शीतौ शुक्रकषप्रदौ।
मधुनो पित्तदाहासकाशंवातक्षयपह्नौ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सप्त-
सप्तान्तर्गतद्वितीयखण्डः। (अयं खरः त्रिभ्रति।
अस्यः तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
रङ्गनी, (३) रतिका। तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
(१) कख्या, (२) मध्या, (३) मद्दुः। अथश्च ऋषि-
वंशोयः, क्षात्रियजातिः, पित्रवर्षाश्च। अस्यो
त्पत्तिः प्राकृतीयैः। अस्य ऋषिः देवता ऋष्याः।
कन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकरे,—
“ऋषभस्त्रिभ्रुतिलस्तः।
दयावती रङ्गनी च रतिका वर्षभे स्थिता।
दीपयता मद्दुग्ध्या षड्जे स्यात् ऋषभे युगः।
संस्थिता कख्या मध्या मद्दुः।
पञ्चमः पित्रवंशस्यो रि-धारयिजुलोद्भवौ।
ऋधौ तु क्षत्रियो ज्ञेयौ वैश्याजती निगौ मत्तौ” ॥
रि धौ ऋषभधेवनी इत्यर्थः। इत्यादि ।)
स तु गोखरतुल्यखरः। चातकखरतुल्यखर इति
केचित्। नारदमते गावः ऋषभखरं वदन्ति
यथा,—
“षड्जं रौति मयूरो हि मावो नहन्ति चर्षभम्” ॥
इति नारदसंहितायाम्। दध्यारत्नाकरादिभते
तु चातकः ऋषभं वदति। यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“खरमथं चातको भ्रूते” ॥ अस्योत्पत्तिः।
“नामिमूलादुद्यत वर्णं उच्यतेः क्रुते ध्वनिम्” ॥
उषभस्येव निर्गति हेतुया ऋषभः स्मृतः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
“नामोः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहृतः।
ऋषभस्तेव नादं यत् तस्मादृषभमर्हति” ॥
इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात्। यथा रत्नावल्यां,—
“ऋग्वेदात् षड्ज-ऋषभौ यज्ञो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ॥
इति ॥)
ऋषभञ्च, षुं, (ऋषभः अजस्रस्य अजेऽस्य वा।
शिवः। अर्हद्विशेषः। इति मेदिनी ॥
ऋषभो, स्त्री, (ऋषभ + जातौ षीष् ।) नराकारस्त्री।
शुक्राशिम्यौ। शिराला। विषवा। इति मेदिनी ॥
(शुक्राशिम्यौ ख्व हारो यथा।
“श्रेष्ठुषश्चित्देवोदादिषु” ॥
इति चरके सूत्रे षतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र हि ऋषभो
शुक्राशिम्यौ इत्यस्य शिवदासीयटीका ॥ * ॥)
ऋषिः, षुं, (ऋषति प्राप्नोति सर्वान् मन्वान् इत्येव
पश्यति संसारपारं वा इति। ऋष् + “इगुप-
घात् कित्” ॥ १। ११६। इति उणादिसूत्रेण इत् ।
कि वः ।) ज्ञानसंसारयोः पारगता। शास्त्रज्ञा-
चार्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। “ऋषि-

ऋषि

पूर्वेभिर्ऋषिभिरीषो वृत्तनेह त देवा एह वक्ष्यति" ॥) रिषिर्हसादिश्च । "विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रसिद्धाः" ॥ इति प्रथोगात् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सत्त्वपचाः २ प्रापास्त्रः ३ । स तु सप्तविधः यथा । यासाद्या मधुर्धयः १ भेजाद्या परमर्धयः २ कण्वाद्यो देवर्धयः ३ वशिष्ठाद्या ब्रह्मर्धयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्धयः ५ ऋतपर्णादयो राजर्धयः ६ जैनिन्याद्याः काण्डर्धयः ७ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तथा च रत्नकोषे ।

"सप्त ब्रह्मर्धयः देवर्धयः मधुर्धयः परमर्धयः । काण्डर्धयः श्रुतर्धयः राजर्धयः क्रमावराः ॥ * ॥ मन्वन्तरभेदे सप्तर्धिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरुचिः । अत्रिः । अङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः । (यथा हरिवंशे ॥ ७ ॥

"मरुचिरत्रिभंगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च समेते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ । सारोचिषे उज्जैन्तभादयः । (यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ॥

"उज्जैन्तभस्तथा प्राण्यो ततोऽन्तिर्ऋषभस्तथा । निश्चरत्सर्ववीरश्च तत्र सप्तर्धयोऽभवन्" ॥

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः । (यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः । सनयश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्धयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः । (यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथाः काथ्यश्चैवोऽग्निर्वनकस्तथा । पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्धयोऽभवन्" ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा उज्जैबाङ्गरिवादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीरुद्रबाङ्गचपापरः । वेदबाङ्गः सुधामा च पर्जन्यश्च महाभुनिः ॥ वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ॥ यते सप्तर्धयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । चाक्षुषे ह्यथ्यश्वरकादयः । (मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यते तत्रैव ७६ । ५४ ।

"सुमेधा विरजास्व्य हविशासुन्नतो मधुः । अग्निना सहृद्व्याश्च सप्तासन्निति चर्धयः" ॥

७ । वैश्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यपः । अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जमदग्निः । भरद्वाजः ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

"अचिखैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाऋषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽप्य कौशिकः ॥ तथैव पुत्रो भगवान्दक्षोऽप्यस्य महात्मनः ॥ जमदग्निस्तु समेते सुनयोऽप्य तथाऽन्तरे" ॥

ऋषि

६ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । ८ ।

"निधायतिथिर्जसुः सव्यो ज्योतिष्यान् द्युतिमांस्तथा । सप्तर्धयोऽन्यः सवलस्तथान्यो ह्यथवाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविश्रामुद्धतसव्यजयमुर्त्वाद्याः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । १०, १३, १४ ।

"मनोस्तु दशमस्यान्यच्छग्न मन्वन्तरं दिनः ॥ सप्तर्धोस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा । अपो भूतिर्हविश्याश्च सुहृती सव्ययव च । नामागोऽप्रतिभञ्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसावर्णिके अथवादयः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । १६-२० ।

"हविश्याश्च वरिष्ठश्च ऋत्विग्रस्तथाऋषिः । विश्वरश्चावधैव विष्टिष्ठान्यो महामुनिः ॥ सप्तर्धयोऽन्तरे तस्मिन्प्रथिदेवश्च सप्तमः" ॥

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । २५ ।

"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः । तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोऽप्यति" ॥

१३ । देवसावर्णिके निर्मोहत्वत्त्वदर्शाद्याः । (मार्कण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौचाख्ययामिहितः । यथा, तत्रैव ६४ । २७-३० ।

"त्रयोदशस्य पथ्याये रौचाख्यस्य मनोः सुतान् । सप्तर्धोश्च ऋषांश्चैव गदतो मे निशामय ॥ सुधर्मायाः सुरास्तत्र सुकर्माणास्तथापरे । सुधर्मायाः सुरा ह्येते समस्ता सुनिश्चसम् ॥ महावषो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः । भविष्याद्य सप्तर्धो गदतो मे निशामय ॥ द्युतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निश्चतुसुकः । निर्मोहः सुतपाश्चान्यो नियुक्तमप्य सप्तमः" ॥

१४ । इन्द्रसावर्णिके अग्निवाङ्मुचिषुसुदमागधाद्याः सप्तर्धयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौवाख्ययामिहितः । यथा तत्रैव ६६ । १ ।

"ततः परन्तु भौवय्य ससुत्वन्ति निशामय । देवान्ऋषींस्तथा पुत्रान्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन् मन्वन्तरे सप्तर्धिनमास्याह तत्रैव १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मुचिषुस्तोऽप्य माधवः । शुक्रोऽजितश्च समेते तदा सप्तर्धयः स्मृताः" ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्धिया नामभेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्व विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

* ॥ ज्योतिःप्राप्तमते वशिष्ठपुत्राहम्यतोऽसहितवर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्धियां महागद्यत्रे स्थितिः तस्योदये तेषाञ्चोदयो भवति । काशीखण्डमते शनिबोकादूडे ध्रुवबोकात् अद्यः तेषां स्थितिः * ॥ वेदः । किरणः । इति मेदिनी ॥ ऋगवादि-मधुर्धिसन्तानाः । यथा ।

"भृगुर्मरुचिरचिखं अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मरुदक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥ ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वामीश्वराः । परत्वेर्धयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्मधुर्धयः ॥

ऋषि

इश्वराणां सुतास्तेषाम्गदस्तान् निबोधत । काव्यो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चान्वन्तथा । उतयो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौघिनस्तथा" ॥ औघिनस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

"कर्मो बालिखिल्याश्च विथवाः प्रकृतिवर्चसः । इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गता" ॥ इति । तस्य व्युत्पत्तिर्धया ।

"ऋषि हिंसागवो धातुर्विद्यासव्यतःपृथुतिः । यथ सञ्चिचो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततः पृथुतिः । विदत्सिमकालान्तु लुद्धा यत्किमृषिस्तदम् । ऋवन्ते परमा यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ गवर्थाद्वपतेर्थातोर्नामनिर्दत्तकारणम् । यस्मादेव स्वयम्भुतस्माच्च ऋषिता मता" ॥ इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

ऋषिकः, षं, (ऋषेः पुत्रः । ऋषि + कन्) काव्या-ऋषीकः, षं, दि-ऋषिपुत्रः । यथा ।

"ऋषिपुत्रा ऋषीकान् मैथुनाद्भूमन्भवान् । परत्वेनर्धयस्ते वै भूतारिऋषिकास्ततः ॥ ऋषीकाणां सुता ये वै विक्षेया ऋषिपुत्रकाः । इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः । तेषां पुत्रान्ऋषीकान् गर्भोत्पन्नान्निबोधत । वत्सरो नऊषश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् । ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव वृहदुःस्थाः शरत्त्वतः । वानिश्रवाः सुचित्तश्च शशाङ्गोऽप्यश्च पराशरः । प्रदङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥ इत्येते ऋषिकाः सर्वे सव्येन ऋषिताङ्गताः" ॥ इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमात्या सरित् इव ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ।

("ऋषिकुल्यां समामाद्य नरः खाला विकल्मषः । देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिबोर्कं प्रपद्यते" ॥ इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वण्ये ३ । ८७ । ४६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

"अथ तस्योभर्तो देविऋषिकुल्या सरस्वतीम् । नासाद्य मन्युदृष्टाना तेषामात्माप्यहप्यत" ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी) ऋक्षगम्यादृत्वाः । इति रत्नमाला । ऋषिजाङ्गल-इति ख्यातः । (ऋक्षदारकण्डेऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औघधर्धम्) नायपर्यायिण्यः । इति रत्नमाला ॥ (नायपर्यायि-शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

ऋषिः, स्त्री, (ऋषं हिंसायां + क्तिन्) खड्गः । इत्य-मरः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

"वाशीमन्त ऋषिमन्तो मनौषिणाः । सुधन्वान इधमन्तो निबर्ह्याः" ॥

आयुधमाधमम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६६ । ४ ।

"भयन्ते विश्वासुवनानि इन्मो । चिबो वो यामः प्रयतास्तुष्टिम्" ॥

"ऋषिषु स्रक्ष्यहेतिवृ" । इति भाष्यम् । तथा तत्रैव । ५ । ५२ । ६ ।

"या रक्षयैरायथा नर ऋष्या ऋषीरक्षयत" ॥

कथ

“ऋष्टीरायुधविशेषान्” इति भाष्यम् ।
 तथा मनुः ३ । १३३ ।
 “धावतो यस्ते प्रासान् ह्यथकथ्येवमन्ववित् ।
 तावतो यस्ते प्रेथ दीप्तमृत्युर्थयोगुडान्” ।
 “ज्वलितमृगशृङ्गास्त्रायुधकोहपिखान्” । इति त-
 ट्टीका । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ५४ । १३ ।
 “विद्युद्गणा महत ऋष्टिमन्तो
 दिवो मया ऋतजाता अयासः” ।
 “ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” । इति भाष्यम् ॥ गमना-
 गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे १ । ६४ । ४ । “अंसे-
 खेषां निमित्त्वाऋष्टयः साकं यच्चिरे खधया
 दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।
 इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पु. धर्मसावर्णिके मन्व-
 न्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४ । १६ ।
 “हविष्वाच वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्वम्यारुणिः” ॥
 ऋषयः, पु. स्त्री, (ऋष् + यत् । निपातवात् सिद्धम् ।)
 मृगविशेषः । इत्यमरः । (यथा महाभारते ऋष्य-
 षडङ्गोऽप्युक्तः ३ । ११० । २१ ।
 “ऋष्यः ऋष्यः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।
 ऋष्यस्य मृगविशेषस्य षडङ्गमिव षडङ्गं यस्य स
 ऋष्यः षडङ्गः ।
 “ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सरोह इति कीर्तितः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 खनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा,
 भागवते ६ । २२ । ११ ।
 “तत्तच्च क्रोधनत्समाह देवातिथिरमुष्य च ।
 ऋष्यस्तस्य दिलीपोऽदूत प्रतीपन्तस्य चात्मजः” ॥
 ऋष्यकेतुः, पु. (ऋष्यः कर्तेतौ यस्य ।) अग्निह्वयः ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्य
 केतुः । ऋष्यकेतवः । रिष्यकेतुः । विष्यकेतुः ॥
 ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता) ।
 ऋष्यप्रोक्ताऋतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव
 गन्धो यस्याः ।) लक्ष्मिशेषः । ऋषिगण्डल इति
 ख्यातः । तत्प्रयोगः । ऋष्यगन्धा ऋषिगण्डलिकी
 रः । इति रत्नमाला ।
 “महासहाऋद्धिऋष्यगन्धाश्चगन्धेयादिभु” ॥
 इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता ।)
 श्रुतमूली । शूकशिशुः । अतिबला । इति मेदिनी ॥
 (अस्याः प्रयोगो यथा ॥
 “अतिबला महाश्रुतावरी कपिकच्छुचु” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 व्यवहारो यथा ॥
 “श्रेण्वृषभतिरसर्थोऽप्रोक्तापयस्येवादिभु” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र तु
 ऋष्यप्रोक्ता मायपर्यायं इति शिवदासीयटीका ॥ • ॥
 “कुक्कुटी सपगन्धा च तथा काणविधायिके ॥
 ऋष्यप्रोक्ता वयस्या च षडङ्गो मोहववक्षिका” ॥
 इति उन्नतरत्नो षष्ठितमोऽध्याये सप्तमेऽध्याये ॥
 ऋष्यमूकः, पुं, (ऋष्यो मृगो मूको यत्र ।) पर्वत-
 विशेषः । इति जटाधरः । स तु दक्षिणदेशे

कथ

पयासरोवरकूले स्थितः । यत्र वाचिभवात् सुपी-
 वादयः पशु वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥
 (“तादृशमृकस्य समीपवारी
 चरन् दृष्टवद्दृष्टतदंशनेयो” ।
 इति रामायणे ४ । १ । १२८ ॥)
 ऋष्यः षडङ्गः, पु. (ऋष्यस्य मृगस्य षडङ्गमिव षडङ्ग-
 मस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभायकसूतः ।
 तस्य भार्या लोमपादराजकन्या भ्रान्ता । इति
 रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः सा पुरम्व्यः षडङ्गः” ।
 इति भट्टिः । १ । २० ॥ अस्तु जन्मनः प्रभृति
 विवरणमुच्यते ।
 आसीत्परा महातेजान्प्रपत्तिस्तप्तमः काश्यपो
 विभायकौ नाम ऋषिः । स च महाश्रद्धं समा-
 साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदापुत्रस-
 मुन्वर्शी दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अपु प्रच-
 खन्द । ततः काचित् मृगी ढविला तोयेन सह
 तस्मीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि मृगी एता
 काचित् देवकन्यासीत् प्रापवशात् मृगरूप-
 धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अघामोघत्वात्
 ब्रह्मरेतसस्तस्यां मृग्यानेकः पुत्रः समनवत् । मृ-
 गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि षडङ्गमजायत तेनास्य
 ऋष्यः षडङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि
 पितुरन्यः कौऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वत्तस्माद-
 नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्यं श्वानवत् ।
 एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य वन्धुर्लोमपाद इति
 ख्यातोऽङ्गनामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्
 ब्राह्मणस्य मिथ्याज्ञतम् । अस्मात् सर्वं ब्राह्मणं
 परितः खलुः । प्रगल्भ्यस्यस्य राज्ये न ववर्षत
 क्रतुः । अतः क्लिष्टचित्तः स राजा ब्राह्मणान्
 सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्थ्यच्छुचत् । तेन एतच्छे
 ब्राह्मणा यद्वापै ऋष्यः षडङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।
 अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्य-
 षडङ्गमानेतुं प्रापायभोताभिर्वाङ्गनामिर्धनमक-
 रोत् । अथ रूपयोवनसम्पन्नाः काञ्चित् वारा-
 ङ्गना बहूनि उपायन्रत्यागि मृहीत्वा जलपथेन
 तं तपोधनम् लोमवित्मानेतुं प्रतस्थिरे । अथ ताः
 काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजहताश्रमा नावम-
 दूरे निबन्ध तत्रोत्सृष्टुः । अथ कदाचित् तासा
 काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्भङ्गा
 मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वाचांति च
 दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिकीर्षु
 प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-
 यित्वा कामवशात् अविद्योचस्योपदेशं कृत्वा च
 खस्यानमाजगाम । गतायाश्च तस्या मद्नेन मनो
 विचेतनश्चामववृथ्यः षडङ्गः । अथ विभायकसूतः
 प्रतिगच्छत्यसुसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।
 प्रबोधं तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा
 ऋषिरूपधारिणी वैश्या तं विभायकसूतं प्रबोध्य
 नाथ्याश्रममानीय हुतवतं लोमपादराज्यमांशता ।
 अथ स राजा त प्राप्य विभायकसूतं प्रहृष्ट-
 मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्
 तपोधने समस्ताराज्यं प्रहृष्टं जलेनाप्युन्मायामम-

कथ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्वकामः तपोधनाय-
 गण्यात् विभायकात् प्रापमुक्तिमन्वन् लसिमस्य
 दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्यः षडङ्गाय प्रददौ ।
 अथ विभायकौ मुनिः तपसः प्रतिगच्छतः सुत-
 मनवकोश्च ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा ज्वल-
 न्निव लोमपादराज्यं आचगाम । आगते च
 तस्मिन् विभोतेः सर्वैः ऋष्यः षडङ्गस्य राज्यमिद-
 मिति आचख्ये । पूजितश्च तेन राजविणा दिवि
 इन्द्रमिव पुत्रं प्रबोधयित्वा शान्तां खंभासावकोष्
 यामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः
 स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यः षडङ्गः शान्तया
 सह तस्मिन् राज्ये सुखमिति चिरमवसत् ॥
 अथ गच्छति काले सूर्यवंशवतंसो राजा
 दशरथः अन्पत्न्यतया क्लिष्टमानहृदयो निबन्धुं
 वसिष्ठदेवं पुत्रलामोपायं प्रप्रच्छ । यवसुक्तं
 ऋषिप्रवरो वसिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यः षडङ्गं
 तपोधनं समानीय पुसेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।
 अथासौ राजा स्वमभिहितः सजामातरमसुं
 ऋष्यः षडङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन
 तेन क्रियमाणे यज्ञे देवस्वरवैश्विमाधुदतिकृत् ।
 एतच्चरभक्षणात् नारायणावतारसंख्या रामा-
 दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं
 विभायकसूतस्तु महाप्रतापवान् यच्चानिष्ठोऽपि
 प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते ३ । ११
 अध्यायान्तथा रामायणे १ । ६ अध्यायश्चरभ्य
 दृश्या ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
 यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।
 “रामो थावो गालवश्च दीप्तिमान् ह्यपश्य च ।
 ऋष्यः षडङ्गस्तथा त्रिष्यस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥

कथ

नद दीर्घजहकारः । स तु अष्टमस्तरवर्णः । अस्यो-
 च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां
 “ऋदुरभावात्तूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षाशासने ।
 “सुमूर्द्धस्या ऋदुरभा दन्त्या ऋतुलताः स्यताः” ।)
 स सुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥
 (स च उदात्तानुदात्तखरितभेदात् त्रिधापि एनः
 प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विषेति बह्व-
 विधः ।)
 ऋकारं परमेशानि स्वयं परमकृषणम् ।
 पीतविद्युत्सुवाकारं पशुदेवमयं सदा ॥
 अतुष्टरमयं वर्णं पशुप्राणयुतं सदा ।
 त्रिभक्तिसहितं वर्णं प्रथमामि सैदा प्रिये” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
 (वङ्गोयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “तदुपाधोगता दत्ता वाग्मवः कुञ्चिता लघः ।
 पुनर्दृष्टागता रेखा तासु त्रयोश्रविष्यवः ॥
 मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
 “मृदःशोघोऽतिचिश्रो वायो वामनो गोऽथ श्रीर्दितिः ।
 ऊर्द्धसुखी निशानाथः पद्मनाभा विनन्दधीः ॥
 श्रिष्टी मोचिका केडा देवमाता इतिह्विता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता स्मृता मिथुनोदया ॥
 कोमलः श्यामला मेघो प्रतिष्ठा पतिरश्रुमी ।
 अक्षर्यानिव कीलाके पावको शम्भकरिषी ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ तद्व्याख्यानम् ॥ इति वीज-
 वर्णान्मिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वाङ्मनासिकया
 न्यस्ततया तथात्मम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे ।
 “ऋं नमो वज्रशुभ्राङ्गे ऋं नमो वामभ्रात्रे” ॥
 इति । अथुबन्धविशेषस्तेन अष्टाङ्गस्यो वा स्यात् ।
 यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “यद्वाङ्मनासिके ऋं वर-
 ख्वाङ्गनिर्वाय यः सिचि” ॥ (एतेन कायं स्यात्सिचरे
 लुङि कृते ऋधीकयात् ऋषकयात् इति स्यात् ॥)
 हे मि गत्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रादि-प्रादि-
 परं-मकं-सेट्) मि ऋणाति । ईर्णः ईर्णः
 इति दुर्गादासः ॥
 हे, य, (ऋ + क्षिप) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
 मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हे, स्त्री, (ऋणातीति । ऋ + क्षिप ।) वचः । इति
 मेदिनी ॥
 हे, स्त्री, देवमाता । दामवमाता । (ऋ + भावे
 क्षिप्) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
 हे, ई, (ऋणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ऋ + क्षिप ।)
 भैरवः । (यथा, “ऋणन्ददात्रि । गमशुश्रूषः ।”
 इत्युद्दटः) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अत्योच्चारण-
 स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृतु
 ससानान्दन्ताः” । शिवायामपि यथा,—
 “स्युर्दन्त्या लृदुत्स दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः” ॥)
 स ऋसो दीर्घः झुत्स भवति । इति व्याकरणम् ॥
 (अथन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
 प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
 षड्विधय ॥)
 “लृकारं चक्षुसायाङ्गि कुण्डली परदेवता
 ऋष ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं चतुश्चानमयं सदा ।
 पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
 विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युस्तथा तथा” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “रेखाङ्कुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
 वक्रोऽवधवस्त्रासु निर्यं सन्ति च गिष्यशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “लृः स्यात्कीर्णः शुद्धो भेदाःध्रुवावको विवत् ।
 देवयोगिद्वन्द्वगको महेष्टः कौतुभ्रकौ ॥
 विद्येश्वरो दीर्घमिन्द्राः सन्वेजो षाङ्गिभिः प्रदा ।
 अक्षिका प्राचिर्वो भुक्त्वा हिरन्तः कामवर्द्धनः ॥
 मुचिसिवा च नमसो काक्लिःरायावर्णेश्वरः ।
 शिवाकर्षिणी काशश्च इतोऽयं कुण्डली ॥” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणायुगे
 न्यस्ततया दक्षिणायुगेन प्राप्यिष्यन्तः । यथा । मातृ-

श

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणायुगे लृं नमो
 वामायुगे” ॥ अथुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अष्ट
 स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
 “यद्वाङ्मनासिके ऋं वरख्वाङ्गनिर्वाय यः सिचि” ।
 एतेन गम् लृ औ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
 दिति स्यत् ॥
 लृ, य, देवमाता । इति मेदिनी । एकाक्षरकोष ॥
 भूमिः । कुण्ड । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घ लृकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अत्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा सुभषोधे । “लृत्रयं
 तयदधनलसाः वो दन्त्याः” ॥) स झुत्स भवति ।
 इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
 त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
 दात् षड्विधयव ।)
 “लृकारं परभेषानि पूर्वाचन्द्रसमप्रभम् ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्रायात्मकं सदा ।
 गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ॥
 चतुर्वर्णप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—

“तत्क्रोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवो स्मृता ।
 तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
 “लृकारः कामला इर्षा ऋषीकेशो मधुव्रतः ।
 द्रष्टा कान्तिर्वामगङ्गो वदः कामोदरो सुरा ॥
 शान्तिहृत् खलिका शक्रो मायावीजोऽनुषो विवत् ।
 कुण्डली सुखिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्वषा काणो निवा शुद्धः शुचिः ज्वी ।
 सूर्यो धेयोऽन्तरिक्षो च एकानी दनुजप्रभुः” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगङ्गे
 न्यस्ततया तन्नाद्याप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
 मन्त्रो यथा । “लृं नमो दक्षिणायुगे लृं नमो
 वामायुगे” ॥ सुभषोधमते तन्मन्त्रे च लृकारस्य
 दीर्घमस्ति प्राणिमतेऽतु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
 तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
 इति वार्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
 होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । सुभ-
 षोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रद्विसात्रत्रिमा-
 चापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तानेन न विरोधः ॥
 लृ, य, देववारी । नार्थ्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
 लृ, स्त्री, देवस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः । दनुजमाता ।
 कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
 लृ, ई, सर्व्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

यर्क

“एदौः कण्ठलावु” । तथाच शिवायाम् ।
 “ए ये तु कण्ठलावुवावो का कण्ठोऽथोऽथोऽथो” ॥
 स दीर्घः झुत्स भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
 त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
 नुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विधयव ॥)
 “एकारं परम दिशं ब्रह्मविष्णुशिवत्कमम् ।
 रङ्गिनीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्रायात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्णप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
 नप्रकारो यथा ।
 “कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधा ।
 पुनर्व्यामगता सैव तासु वक्रोऽवधवयव” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “एकारो वास्तवः प्रक्तिर्भिर्गटी सोऽथो भगं मसत् ।
 द्रष्टा भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योत्स्वा अद्वा प्रमर्दनः ।
 भयं ज्ञानं कृषा धीरा शङ्गा सर्व्वसमुद्भवः ।
 ब्रह्मविष्णुभैरवती कुण्डली मोहिनी वरः ॥
 योधिदाधारप्रतिष्ठ त्रिकोणा ईशसञ्चकः ।
 सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ * ॥ अस्य च ।
 “एकारो वामगङ्गान्तः प्रक्तिर्भिर्गटी भगन्तया ।
 मातृवीजञ्च विजया षोड एकादशस्वरः” ॥
 इति वीजवर्णान्मिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
 षोडश्याने न्यस्ततया षोडशशब्देनाप्यभिधानम् ।
 मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “एं वम षोड ये नमोऽधरे” ॥ इति । अथु-
 बन्धविशेषः । तेन लृः सिचि अष्टाङ्गः स्यात् ।
 यथाऽहं कविकल्पद्रुमः ।
 “लृख्वाङ्गनिर्वाय यः सिचि ।
 अष्टाङ्गः एयंजादिः स्यात्” ॥
 एतेन कटे वर्णोऽर्थोऽर्थित्वस्य लुङि अकटीर्दिति
 स्यात् ॥
 य, य, स्मृतिः । अस्तुथा । अतुकम्पा । आत्मन्यगम् ।
 आङ्गानम् । इति मेदिनी ॥
 य, ई, (एति प्राप्नोति सर्व्वं विश्वमिति । इण् + अच् ।
 “सर्व्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
 त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 यर्कं त्रि, (एतीति । इय गतौ । “इण्भोकापा-
 शस्यत्तिमचिभ्यः कान्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
 कन्) सुखलम् । अच्यत् । जेवधम् । इत्यमरः ॥
 “(तमेभो ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव” ।
 इति मनौ १ । ३ । “अजाभेकां षोडशसु लक्ष्यायाम्” ।
 इति श्रुतिः । “एकातपयं जगतः प्रथुलम्” । इति
 रघवश्रे २ । ४७ । “ममात्र भाविकैरं मनः स्थिरम्”
 इति कुमार ५ । २२ । आदिशंखा । इति मेदिनी ।
 अथैकाचकानि । परमात्मा १ विष्णुः २ श्रुतिः
 ३ गणेशदन्तः ४ सुक्रवन्तुः ५ । इति कविकल्प-
 क्षता । अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ सप्तः ९ ।
 इति महाभारते वनपर्व्वम् । (सर्व्वान्मन्त्राण्युच्यन्ते ।
 वयम् च सिद्धान्तकौमुद्याम् । “सर्व्वान्मन्त्राण्युच्यन्ते-
 ष्व” इत्युक्ता । “यदस्य यदस्य इदमस्य यदस्य

एक

एक

एक

एक-द्वि-युग्म-द्वय-सङ्घ-भवत्-किम् इत्युक्तवान् । यथा प्राक्तुन्ताने २ च ३ । "विश्वान्ताने भवता ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" । ए, खानामख्यात सेववैश्रीयो न्यपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२ । "सुतायोर्विसमान् पुत्रः सहायोश्च सुतः जयः । रघुस्य सुतुयश्च जयस्य तनयोऽमितः" । परमेश्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् । "एको नैकः सवः कः किम्" । "परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदाद्विद्यादिकः" । इति भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः । घटे पटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपालादेभेदः स्वगतभेदः ॥

एककः चि, ("एकादाकिनिश्वासहाये" । ५।३ । ५२ । इत्यत्र चकारात् पठे कन्) अस्हाय । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २ एकानी ३ । इत्यमरः । "महाग्येकको ह्यः सर्वतः सप्रतिष्ठितः । प्रसन्नैव हि वातेन शक्यो धर्मयितुं यतः" । इति प्रसन्नशे ३।५२ । तथा नैमधे । २ । ३६ । "विधिरैककचक्रघोरिणम् किमु निर्मित्तमति मान्धयं रथम्" ॥

एककुण्डलः षु, (एकं कुण्डलं यस्य) मन्त्रमः । कुवेरः । इति मेदिनी । एकगुह, ए, (एको गुहर्ध्व) सतीर्थः । इत्यमरः । एकगुह र ग्रिष्य इति भाषा । एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्याः) पुरीविशेषः । तस्यर्यायः । हरिश्चन्द्रस्य शुम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । सूर्यरथः । चि, अस्हायचारी । यथा, ऋग्वेदे १ । १६४ । २ ।

"सप्त युञ्जति रथमेकचक्र-मेकोग्र्यो वृहति सप्तनामा । त्रिनाभिक्रमजरभन्स्यं यत्सेमा विश्वा भुवनाधितस्युः" ॥

अत्र भाष्यज्ञता यद्याख्यातन्नादाह । "एकचक्रमेकारथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकत्वात्सप्तचक्रमित्युच्यते रथं रंज्यसमावं रथस्य सम्बन्धिनं सप्त-तत्सङ्ख्याका अथवा युञ्जति व्युत्पत्तिं वृहन्त्य-होरात्रनिर्वाहय । किं वस्तुतः सप्त नद्याह । एकोऽप्यः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा ममनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वृहतीत्यर्थः । वाङ्मधीनत्वादन्तरीक्षस्यारस्य एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशस्तदित्यत आह । त्रिनाभि बलयत्रयसंध्यस्थितनाभिस्यामीयच्छिद्र-ज्योपेतम् । अजरममरुत्तमैककम् । अनन्वम-त्रिधिनं पुनस्तयेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युत्तिष्ठन्ति । यदा एकचक्रमेकचरिणामसाहाय्यं सञ्चरन्तं रथ-माशिक्षं सप्त युञ्जति सर्पयस्त्रभावाः सप्तसंख्या वा रथस्यः सप्तप्रकाराकार्या चसाधारणाः पर-

स्परविजलायाः वृहतेनः एकः साधारण इत्येवं-स्था यदा सासदथात्मकाः षट् अथग्योधि-मासात्मक एक इत्येवं सप्तचक्रो युञ्जति यतस्य कार्यं निर्व्वहन्तीत्यर्थः । न चैकोऽसहायोग्यो ल्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सप्तमयितारो रथस्यो यस्य नादृशः । सप्तपि-भिः कृत्यमानो वादित्यो वृहति धाम्यति अस्म-तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो नाभिस्यामीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव कृतवो यस्य तत्सादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाऽमन्तायाः यदा भूतभवित्त्वहर्षमानाख्यास्तयः कालाऽस्त्रना-भयः । तच्चिष्टिं चक्रं चक्रवन् पुनः पुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरुत्तम् । न हि कदाचिदपि कालो विद्यते अनादिनिधन-कालः इति स्थितेः । अनन्वमप्रतिष्ठतम् । इदं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाशीषाणां तन्नि-वान्तर्भावात् युगादीनां तदाहसिमाध्यात् संवत्-सरस्य चक्रत्वेन रूपयम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । इदं वृशस्य कालस्य का-रणभूतपरमेश्वरपरिच्छानेन मोक्षसद्भावात् क्षान-मोक्षान्तरप्रणसा च" ॥ यथाहयविशिष्टम् । एक-राजविशिष्टम् । यथा, भागवते । १।१।२० ।

"इत्थं व्रजन् भारतसेव वर्षे कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् । तावच्छ्राव्य द्वितिमैकचक्रा-मेकातपन्नामन्वितेन पार्थिव" ॥
षु, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । ८४ । "एकचक्रो महावाङ्मनस्स महाबलः" । अयं हि प्रतिविम्बा इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा । महाभारते १ । सम्भवपर्वाण्युपनिषत्सु ६७ । २२ । "एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षिति" । स्त्री, खनामख्याता पुरी । अथस्थो भीमसेनो महाबलं वक्रनामानससुरं हृतवान् ॥ यथा,— महाभारते । १ । अंगवातरपर्वाण्युपनिषत्सु ६९ । २६-२८ । "ते तत्र नियता कालम् ऋषिदुर्गैरर्षभाः । मात्रा सञ्चैकचक्राया प्राणायस्य निवेशने । तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं शक्रोदरः । भीमसेनो महाबाह्वर्षकं नाम महाबलम् ॥ तच्चापि पुरमथात्रो वाङ्मतीर्थ्यं धारयतः । निहृत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसन्वयत्" ॥ एकचरः, षु, (एकश्चरति यः । चर + चचाश्च) द्विंशत्पञ्चविंशः । गण्डार इति भाषा । तस्यर्यायः । वाङ्मनसः २ गणोत्साहः ३ गण्डकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । (सर्पादिः) । यथा, मनुः । ५ । १७ । "न भज्येदेकचरान्प्रजातांश्च मृगादिजान्" । "ये एकचक्रिणः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्नानेक-

चरान्" । इति तद्विधायां कुल्लुभभट्टः । (चि, मृगादिजानो दृष्टमभट्टः) यथा, "अयमेकचरो-ऽन्ववर्षेते नाम" । इति त्रिगते । १३ । ३ । "एकचरो वृथापयितः" । इति तद्विधायां । एकचारी, [न] षु, (एकः सन् करतीति । चर + श्रिणि) वृजसञ्चारीः इति त्रिकाण्डशेषः । (एकचरिणि, चि) । एकचटा, स्त्री, (एका चटा दग्धा) । "एषैवैकचटा ख्याता यस्याःसस्या जटाधिकार" । इति अथगात् । यदा एका मुख्या जटा यस्याः । "वं त्रिखण्डो जटोसैका विभक्तौ शिरसा खलम्" । इति व श्रवणलक्षणम् ॥ उग्रतरा । तस्या आश्रितो यथा । — सर्व्यं सुरगणाः सेन्द्रास्तनो गत्वा हिमाचलम् गच्छन्तारविक्रमे महाभावां प्रतुष्टुः । अनेकमन्तः देवो नना सर्वामरोत्करैः । मातङ्गनिनासुर्निर्भवा देवानतच्छ्वरः । युष्माभिरमरुत्त कृत्यते का च भाविनी । किमर्थमातात युयं सतकृष्णान्मं प्रति । एवं भवन्त्या मातङ्गास्तस्यान् कायकोवतः । त्वद्भवात्रयैदिवी मा क्वन्ति सुरा इति । युष्मो निगुम्भो क्षुद्रो वाधते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्व्यधाहं कृत्येऽथ सकलीः सुरैः । विभिन्धताश्च देवान् पु भावश्याः कायतस्तदा । भिन्नाङ्गनिना ह्यस्या माभूत् गौरौ ख्यात्पि । काणिकाग्याभनन् मापि जिनामसल्लताश्रया । तामुगताम् ४४७० नदग्नः न गनीषिका । उग्रपि भगवत् चाति यस्याद्भूतान् सरानिका । यतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च । यद्वैतैकजटा ख्याता यस्यात्स्या जटाधिका । प्रद्युतं चिन्तनं चास्याः सम्मुखं वेताशभैरवौ । यथा ख्याता महादेवी भक्तः प्राप्नोवभीक्षितम् । चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुख्यानापिभुविताम् । खड्गं दन्तिहृपाणिभ्या विभन्तीवीरवं त्वधः । कर्षीश्च खर्परश्चैव क्रमादानेन विभन्तीम् ॥ एवं लिखन्ती जटानेका विभन्ती शिरसा खलम् । मुख्यामाधरा श्रीर्वं प्रीयायामपि सर्वदा ॥ वल्लया नामपादन्तु विभन्तीं शक्तोचगाम् । ह्यव्यस्यधरा कर्षां द्यात्राभिनसमन्विताम् । वाभपाटं प्रवेष्टुं कस्याय दक्षिणं पदम् । विन्ध्यस्य सिंहच्छेत्तु कर्षिहायासं सयम् ॥ सादृशसामहावीरा रावयुष्मात्तीभीषणा । चिन्तोयतरा सततं भक्तिमद्रेः सुखेषुभिः ॥ ॥ यतस्याः संप्रवस्थाभि दा अष्टौ योगिनीस्तु ताः । महाकृत्त्य च रूपाशी उद्या भीमा तथैव च । शोरा च भामरी चैव महाराचिञ्च सतनी । भैरवी चरुमी प्रोहा । नैमिनीकाः प्रपूजयेत् ॥ इति काणिकापुराणो ६९ अध्यायः ॥ एकजन्मा, [न] षु, (एकं मुखं अथ यस्य । दिग्-पालाश्रसम्भूतत्वात्स्य तथात्वम्) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः । (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य इत्यर्थः) मृगः । यस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ।

एक

एकतमः, चि, (एक + "एकाक्ष प्राचाम्" । ५ । ३ ।
 ६४ । इति षतमच्च ।) वृद्धवा मध्ये एकः । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते षादिपूर्व्याणि ।
 "अक्षराणि वा शरीरं वा ब्रह्ममेकतमं स्यात्" ॥)
 एकवरः, चि, (एक + "एकाक्ष प्राचाम्" । ५ । ३ ।
 ६४ । इति षतमच्च ।) इयोर्मध्ये एकः । इति
 व्याकरणम् । भित्त । इत्यमरटीकाया भरतः ।
 (यदाह कात्यायनः ।
 "यदि ह्येकसरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्त्येद्भवात्" ॥)
 एकवा, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल + टाप् ।)
 एकत्वम् । एक्यम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, रामायणे इहं । ३३ ।
 "ब्रह्मीरपि मतीर्गोला मन्त्रियो मन्त्रनिर्वाये ।
 पुनर्यथैकता प्राप्ताः स मन्यो मध्यमः स्तूतः" ॥)
 क्लेताय, त्रि, (एकेन भावरसेन तन्वते विस्तीर्यते
 इति । तन इज् वित्तारे । कर्मण्यम् ।) एक्याय ।
 एकविधयासाक्षिचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भाग-
 वते ॥ १ । ६ । ८ ।
 "ब्रह्मादयः सुरगणा सुनयोऽथ सिद्धाः
 सन्नेकतानमतयो वचसां प्रवाचैः ।
 आराधितुं पुत्रयुयैरधुनापि पिपुः
 किं तोहमर्हति स मे हरिश्चजातेः" ॥
 एकस्तानो विस्तृतिर्यथेति ।) एकताले षुं । इत्य-
 मरटीकायां स्वामी ॥
 क्लताय, षुं, (एकस्तुल्यस्तावो मानं यच्च ।) सम-
 न्वितवयः । इत्यमरटीकायां सायण्यच्च । सम-
 ताल इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
 शास्त्रे स्वनामस्थानः तालभेदः । चि, एकताल-
 रत्नसमन्वितः । यथा रघौ १५ । २३ ।
 "एकताल इत्योत्पातपवणश्रितो गिरिः" ॥)
 ततीर्थी, [त्] षुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
 सतीर्थः । गुणमाह इति भाषाः ॥ ("एकतीर्थी
 एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)
 तत्र, व्य, (एक + त्रल्) । एकस्मिन् । इति व्याक-
 रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकच निर्गोत-
 शास्त्रार्थो बाधकं विगान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति
 दुर्गादासः । यथा मनुः । ५ । १३६ ।
 "एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकच करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या षडः शुद्धिमभीषवा" ॥)
 दंष्ट्रः, षुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेकैक-
 दन्तस्य उत्पाटन्यात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति
 चिकीत्सुशेषः । (अस्य परशुरामस्यदन्तोत्पाटन-
 कथा एकदन्तशुद्धे द्रष्टव्या ॥)
 दन्तः, षुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः ॥ (परशुरामस्यदन्तोत्पाटनोत्पाटनकथा
 ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवा-
 शिवयोर्द्वारपालत्वमप्रीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्-
 क्तरे परशुरामः शिवं द्रुष्टुमागतः । शिव-
 दर्शनयात्कुप्यमानानिर्गमिषोर्द्वाररोधे क्लते गज-
 पतिना सह तस्य तुमुनं युद्धमभवत् । परशु-
 रामस्मितेन परशुना च गजाननस्य एको दन्तः
 भगः । तदा प्रमथ्येन एकदन्तोऽप्यै कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + "सर्वैकान्यकिंयसदः काले
 दा" । ५ । ३ । १५ । इति दा ।) एकस्मिन् काले ।
 तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
 (यथा भागवते ६ । ३ । २६ ।
 "जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
 चैतच्च न स्मरति चक्षुराद्याद्विन्दम् ।
 कृष्याय नो नमति यच्छिर एकदापि
 तानानयध्वमसतोऽकृतविश्वकृत्वान्" ॥)
 एकदक्, [श्र] षुं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।
 एकादृश + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य ।
 रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य
 तथात्वम् ।) काकः । कागो त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
 (एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति श्रुत्युक्त्वा
 तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानो । एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थे
 एकपदाश्रयो ॥)
 एकदेहः, षुं, (एकः सुखो देहो यस्य ।) प्रष्टुषु
 सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधयश्च । इति चि-
 काण्डशेषः ॥ (एको मेदरत्नादीनां साम्यात् तुल्यो
 देहः शरीरं यच्च । गोचमः । वंशः ।
 यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
 "बहूनि विप गोत्राणि सुनोनां भावितात्मनाम् ।
 एकदेहानि तिलुक्ति विमत्तानि विनत प्रजाः" ॥
 दम्पती । "अस्थिभिरस्थानि मांसैर्मौसानि त्वचा
 त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,—
 "शरीरादे स्तूता जाया पुण्यापुण्यफले समा" ।
 इति सूत्र्युक्तेषु जायापयोरेकदेहत्वम् ॥)
 एकघट् व्य, (एक + "एकाद्धोद्यमुज" । ४ । २ । ४ ।
 इति घा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा महाभारते अरुणगीतपूर्व्याणि १४ । ४२ । ६० ।
 "सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्द्यात्मानमात्मनि ।
 एकधा बद्धधा चैव विदुषोऽवस्ततस्तत्" ॥)
 एकधुरः, चि, (एका धूः । ऋक्पूर्वम्पथामानस्ते" ।
 ५ । ४ । ७४ । इति ध्रः समासान्तः) । एकभार-
 वाहकगावादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 एकधुरीणः २ । एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, पाणिनिः । ४ । ४ । ७६ । "एकधुरावहः" ।)
 एकधुरावहः, चि, (वहतीति वहः । वच् + षच् ।
 एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥
 एकधुरीणः, चि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुरासुक्
 च" । ४ । ४ । ७६ । चकारेण स्वस्यलुक्वैश्वसाम-
 र्यात् पत्ते ष्ववयम् ॥) एकधुरः । एकभारवोढा ।
 इत्यमरः । एकस्य रथस्य षाण्णिकदेव्यां धुरं वहति
 यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 एकजदः, षुं, (एको सुखो नटः) । सुख्यनटः । तत्पर्यायः ।
 कथकः २ । इति चिकीत्सुशेषः । कथा-
 प्रायः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकपत्तः, चि, (एकः पत्तो यस्य ।) लंहायः । इति
 चिकीत्सुशेषः ॥ (एकः पत्तः इति विग्रहे ।
 अद्वितीयः पत्तः ॥ यथा, रघौ १४ । ३४ ।
 "द्व्येकपत्ताश्रयविक्रमवात्
 आसीत् स दोलाचक्रचिन्तकः" ॥)
 एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे "नियं सपत्न्यादियु" इति एकपतिशब्दस्य
 नकारान्तादेशे "ऋमेथ" इति ङीप् ।) पति
 व्रता । इति चिकीत्सुशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १० ॥
 "वाञ्छावश्यं दिवसगाथानात्वरामेकपत्नीम्" ॥
 एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।
 यथा मनुः । ६ । १८५ ।
 "सर्वानामेकपत्नीनामेका चेत् एस्त्रियो भवेत् ।
 सर्वान्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमनुः" ॥)
 एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः) ।
 गन्धपत्रकत्वात् । इति राजविधिः ॥
 एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन्) ।
 तत्कालः । इति मेक्लिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्तदगम् १ ।
 इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । "कथंमेकपदे
 निरागतं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" ॥ "एकपदे
 तत्तद्यो । स्यात् तत्तद्यो एकपदमिति विश्वः" ।
 इति तट्टीका ।) एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् । "पदं
 व्यवसितं चागस्थानलक्ष्याङ्गिवत्सुम्" इत्यमरश्लो-
 क्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सप्ततिष्ठन्तश्चपदम् ।
 यथा भाषे २ । ६५ ।
 "निहृत्थरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" ॥
 एकं श्रेष्ठं पदं कौटुम्भपूजास्थानम् । वास्तुमण्डल-
 स्थामेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुशास्त्रतत्त्वहर्त-
 देवीपुराणम् ।
 "इन्द्रश्रेष्ठान्मन्त्रोभावेकैकपदसंस्थितौ" ॥)
 एकपदः, षुं, (एकं पदं यदद्विन्यासो यस्मिन्) । इन्द्रकार-
 वन्धविशेषः । तस्य कर्तव्यम् ।
 पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्वाम्यसंस्थितम् । ।
 कर्त्तव्यं घृता रमेत् कान्नी बन्धस्वैकपदः स्तूतः" ॥
 इति रतिमङ्गरी । (वास्तुशास्त्रेकैककोष्ठपूज-
 तीयो देवभेदः । यथा वास्तुशास्त्रतत्त्वहर्तदेवी
 पुराणवचनम् । "भृगुसैकपदो ज्ञेयः" । इति ।
 एकं पदं चरयं यस्य इति विग्रहे वाचस्पतिः ।
 एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १ । १६ । २० ।
 "पादेषूनां श्रोत्रिणैकपाद-
 मात्मानं वा दृषलेर्मौल्यमायाम्" ॥
 एकैन पदा चरन् दृषस्वपदरो धम्मो गोरूपधरा
 पृथ्वी बदती दृष्टुवाच । हे भद्रे । पादेषूनां एक-
 पादं मा तथा श्रुद्देर्भोष्यमायामात्मानं वा श्रोत्रिणि
 किम् । इति तट्टीका ॥)
 एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्यम् ।) कुम्भपदीषु
 चेति निपातः । यद्वा संख्यासु पूर्वस्येति पादस्या-
 न्तलोपः । पादोऽन्त्यतरस्थामिति ङीप् । स्वाहा-
 च्चेति ङीष् वा । पादः पत् । पश्यात् । इत्यमरः ॥
 एकपर्यायिका, स्त्री, (एकपर्यायां + कन् ।) तपःसाधनार्थं
 धार्यत्वात् पत्रमात्रवत्त्वात् तथात्वम् ।) दुर्गा ।
 देवीपुराण्ये देवीविरक्तं नाम ४५ अध्यायः ।
 "अपर्याया निराहारा एकाशी एकपर्यायिका ।
 पाटणा पाटणाहारा देवी कोनेन गौयते" ॥
 एकपात्, [द्] षुं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्व-
 स्येति षन्त्यलोपः) शिवः । इति चिकीत्सुशेषः ॥
 (नटः । यथा, महाभारते-सम्भवपूर्व्याणि १ ।
 १२३ । ६५ ।

एक

“अनैकपादद्विभ्रमः पिनाकी च परन्तपः” ॥
 विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
 “चतुरात्रा चतुर्भाष्यतुर्वेदविकेकपातः” ॥
 एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥
 एकपिङ्गः, षु, (एकं पिङ्गं पिङ्गवर्णं नेत्रं यस्य ।)
 कुबेरः । इत्यमरः ॥ (कुबेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता
 काशीखण्डे । यथा, —
 “प्रसायं नयने पूर्वमुमानेव यशोऽन्यत् ।
 शम्भोः स्मरिषे का योषिदेया सर्वोऽप्युन्दरी ॥
 अनया किं तपस्तपं भमापि तपसोऽधिकम् ।
 अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भद्रम् ।
 क्रूरदृग्नीचते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।
 तावत् प्रसोक्तं नेत्रं वामं वामवलोकनात् ॥
 अथ देव्यन्नवीदिवं किमसौ दृष्टतापसः ।
 असह्यद्विष्टोनाह्ला एनमनिष पश्यति ।
 अद्ययमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ॥
 इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य भाह्वा त प्रभुः ॥
 उमे ! लदीयप्रसोच्यं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
 संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
 इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
 वरं ददामि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ।
 निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकाना भवेत्परः ।
 यद्वाद्या किन्नराणाञ्च रात्रा रात्राञ्च सुजतः ॥
 पतिः पुण्यजननाथ सर्वैर्षो धनदो भव ।
 मया सख्यश्च ते निवर्त्तयामि च तवान्तिके ॥
 अथकां निकषामि च । तव धीतिं विवर्द्धयन् ।
 आगच्छ पादयोरस्थाः पत ते जननी त्वियम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
 प्रसादं कुव देवेश ! तपसिन्धुञ्जते तव ।
 देव्यावाच ।
 वत्स ! ते निर्मला भर्त्सिभवे भवतु सर्वदा ।
 भवैकपिङ्गो नेत्रेषु वामेन स्फुटितेन च ॥
 देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
 कुबेरो भव नात्ता त्वं मम रूपेर्थाया सुतः” ॥
 एकपिङ्गलः, षु, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा
 एकपिङ्गलश्चेद्द्रष्टव्या ॥)
 एकभङ्गवर्त्तः, स्त्री, (एकं भङ्गं भोजनं यत्र तत् प्रथमम् ।)
 रात्रिभोजनाभावविशिष्टनिवाभोजनम् । यथा च
 क्त्वन्दुराये ।
 “दिनार्द्धसमयेऽतीते मुच्यते निधनेन यत् ।
 एकभङ्गमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन” ॥
 (अस्य व्रतस्य नियमप्रकाशिकादिक्वोक्तं विश्वधर्मो-
 त्तरे । तद्वचनम्, —
 “चैत्रं विश्वपरो मासमेकभङ्गेन यः क्षिपेत् ।
 सुनयनमिण्डुल्लक्षणं गाह्येषां समवाप्नुयात् ।
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 नमोऽस्तु वासुदेवायैव्यहश्चाष्टमं अपेत् ॥
 अतिरात्रस्य यत्रस्य वतः फलमवाप्नुयात् ।
 यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभङ्गो भवेन्नरः ॥
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 नमोऽस्तु वासुदेवायैव्यहश्चाष्टमं अपेत् ॥

एक

पौण्डरीकस्य यत्रस्य वतः फलमवाप्नुयात् ।
 दशवर्षसहस्रायि खर्गलोके महीयते ॥
 तच्छायदिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥
 एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी ।
 अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य
 इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ॥)
 एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः ।
 एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एक-
 वली २ । इत्यमरः ॥
 एकरजः, षु, (रज्यते इति रजः । एको मुखो रजः ।
 रङ्गनद्रव्यम् ।) भङ्गराजलजः । इति जटाधरः ॥
 (भङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 एकल, त्रि, (एक + ला + क ।) एक की । इति
 पश्यावली । एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५,
 ७।१० । “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-
 श्चाश्रमोपवने विविधजुसमकिसलयतुलसिकाशुभिः
 कन्दमूलपत्रोपहारैश्च समीहमानो भगतत आ-
 राधनं विविक्तुपरतविप्रयामिनाथ उपभूतोप-
 श्रमः परां निर्दृतिमाप” ॥)
 एकलिङ्गः, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) खानविशेषः ।
 तथा च चागमे ।
 “प्रसूकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
 तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरुत्तमा” ॥
 एकलिङ्गः, षु, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य
 सः ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (पिङ्गलनेत्र-
 कथा एकपिङ्गलश्चेद्द्रष्टव्या ॥)
 एकवर्षी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या ।) सूक्त +
 वर्ष + षच् । गौरादित्वात् षीष् ।) वाद्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । करतली २ कङ्कमाला ३ कण्डूभा ४
 इति शब्दरत्नावली ॥
 एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्यम्) ।
 एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर
 वक्त्रा इति भाषा ॥
 एकवादः, षु, (एकोऽभिन्नखरो वादः वाद्यम् ।)
 डिपिडम इति शक्करूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ॥
 डिपिडमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-
 धिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।
 यथा । मनुः ५ । १५ ।
 “निवृत्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्यलोलुपः ।
 स प्रेष्य पशुनां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥
 एकवीरः, षु, लृट्भेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २
 सङ्घवीरः ३ सुवीरः कः ४ । अस्य गुणाः । मद्वा-
 रित्वम् । अद्यथ्यात्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशित्वम् ।
 षडुशीकटिपटादिवलयपद्माभिघातहारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अक्षितीयो
 वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशक्ती ।
 यथा भागवते ३ । १ । १० ।
 “अहो यथापि त्रियतेऽर्नकाथे
 राजधिवर्येण विनापि तेन ।
 यस्नेकवीरोऽधिरथो विजिये
 धनुर्बितीयः कुजुभश्चतसः” ॥

एका

एकलटाः, षु, (एको लटो यस्मिन् ।) खानभदः ।
 “चतुःकोशान्तरे यत्र न लटान्तरमीक्ष्यते ।
 एकलटाः स विज्ञेयः” इति आगमः ॥ (एकोऽधि-
 तीयो लटाः इति विग्रहे एकस्मिन् लटो । यथा
 सारमङ्गरी । “एकलटाः पञ्चगौका भवति” ।
 एको लटा इति पाठान्तरम् ॥)
 एकप्रफः, षु, (एकः प्रफः खुरो यस्य ।) अखण्ड-
 खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-
 प्रोषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
 “खुरोऽप्योऽप्यखुरो गौरः शरमचमरो तथा ।
 एते चैकशपाः क्षतः श्रुय पञ्चनखान् पशून्” ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्ध-
 दधि-भूज-मासादिगुणा अथशब्दे ऐकप्रफशब्दे
 च ज्ञातव्याः ॥)
 एकशङ्खः, षु, (एकं शङ्खं यस्य ।) विष्णुः । इति
 त्रिकाण्डप्रोषः ॥ (सायम्भवमन्वन्तरे अक्षराप्रणयात्
 मत्स्यरूपधरस्यास्य शङ्खं मनोर्नैर्बद्धा । तत्तथा
 यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।
 “सायम्भुवत्पदा मत्स्यं हृदि संस्मर वै तदा ।
 ततो जलानामुपरि सशङ्ख इव पम्बतः ॥
 उद्दीप्तचैकशङ्खेण विष्णुमत्स्यखरूपशङ्कः ।
 आगतस्तत्र न चिरात् यत्नात् समवुद्धारिः” ॥
 विष्णुतिसु आकालिकशब्दं द्रष्टव्या ।) एकशङ्ख-
 युक्तपशुनाम् ॥ (पिडगाढभेदः । यथा, महा-
 भारते २ । ११ । ४१-४३ ।
 “पितृणाञ्च गमान् विद्धि सप्त वै पुत्रवर्धनम् ।
 मूर्त्तिमन्तो हि अवारक्षयन्त्याप्यशरीरिभः ॥
 वैदाजाञ्च महाभागा अमिखाचाञ्च भारत ।
 गाह्यपथा नाकशराः पितरो लोकविभ्रताः ॥
 सोमया एकशङ्खाञ्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।
 एते षतुर्षु वर्षेषु पुष्यन्ते पितरो नृप” ॥)
 एकशक्तिः, स्त्री, (एकाधिका शक्तिः ।) संस्थासंस्थेय-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकशक्ति इति भाषा ।
 (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।
 “सुता दनोरेकशक्तिसोर्षा प्राधानिकान् श्रद्धुम्” ।)
 एकसर्गः, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो
 यस्य ।) एकाराः । इत्यमरः ॥
 एकसूत्रः, षु, (एकं सूत्रं यस्य ।) एकसूत्रेण वादनात्
 तथात्वम् ।) कमरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः ।) “शामहाय-
 नान्ताम्” । ४ । १ । २६ । इति षीष् ।) एक
 वर्षियगवी । एकवत्सरेर वाहुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । एकान्द्रा २ । इत्यमरः ॥ (एति प्रमाथं
 यथा, मनुः ११ । १३६ ।
 “वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पशुं नीषान् लघान् गजम् ।
 अग्नेवावगङ्गाहं खरं हत्वेकहायनम्” ॥
 “अथं हत्वा वक्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पशुं
 नीषान् लघमान् दद्यात् प्रत्येकं ह्यग्नेमौ हत्वा
 लघमं दद्यात् गृहं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्”
 इति जुलुकभट्टः ॥)
 एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
 “एका गुणार्थो जैकोक्ते तस्मादेका स ज्ञाते” ॥

एका

देवी सा परमार्थति वदन्ते भिन्नदर्शनः ॥ इति ॥
 “एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विभ्रता ।
 यथा तु ब्रह्मन्तं वयैर्विचित्रैः स्फटिकी मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवै नानाभावेभु वर्यते ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७।
 “एकैवाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा” ।
 “अजामेकां लोहितयुक्ताहणा” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः २ । १४।

“प्रासोष्ठ शत्रुघ्नमुदावचेष्टम्
 एका सुमित्रा सह लण्णगेभ ॥”

एकाको, [न्] चि, (एक + “एकाटाकिनिच्चास-
 ह्यये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । अस-
 ह्यायः । एकला इति भाषा तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।
 “एकाकी चिन्तयेन्नियं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥”)

एकाक्षः, पं, (एकमक्षि यस्य । सक्श्यात्प्रोः साङ्गात्
 षच्) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् प्राप्ते भरतस्यायोध्या
 प्रतिनिदृश्यननारमुक्तम् । तद्वयथा,—

“राधवस्त्रिज्जटानी सानुजोऽगमव च्छिया ।
 कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥
 ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राधवः क्रुद्धं क्रुशं जग्राह पाणिना ।
 ब्राह्मण्यस्त्रेण संयोज्य चित्तेषु धाङ्गुलसरो ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरसङ्गापं ज्वलन्लाभानलोपरमम् ।
 दृष्ट्वा काकं प्रदत्राव निनदन् दारण्यखनम् ॥
 वायसस्त्रियु लोकेषु बभाम भयपीडितः ।
 यत्र यत्र यथौ काकः श्रमार्थी च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ॥
 ब्रह्म्यामिन्द्रं रुद्रं मां श्रमार्थी जगाम सः ।
 तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम् ।
 न शक्ताः स्म वयं ज्ञातुं राधवास्त्राद्रवङ्करात् ॥
 इत्यङ्गुलम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दधया विधिराह तम् ॥
 भो भो वलिसुजा श्रेष्ठ तमेव श्रमरा ब्रज ।
 स एव रक्षकः शीघ्रः श्रमार्थगतवत्सलः ॥
 इत्युक्तं सोऽथ बणिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपैव सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
 प्रायसश्रयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 आहिं चाङ्गीति भर्तारुमुवाच दयितो विभुम् ॥
 तच्छिरः पादशोस्त्रस्य युवजे चाथ जानकी ।
 तमुत्थाप्य करेणाथ ज्ञापामोयूसमगराः ॥
 ररक्षामौ मित्रास्त्राय तदेकाह्नि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्जनेत्वा सीतायै राधवाय च ।
 स्त्रैर्लोकं प्रययौ हृष्टो राधवेकाभिपानितः ॥”)
 एकनेत्रविशिष्टे कागे चि ॥

कायः, चि, (एकं एकमिन् वा अयं प्रुरोगतं ज्ञेय-
 मस्य ।) अन्वचिचितः । तत्पर्यायः । एकतामः २

एका

अनन्वचितिः ३ एकायमः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६
 एकाग्रयनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तराख्यात्प्रचिन्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८ । १६ । ३ ।
 “मनश्चैकाग्रया बुद्धा भगवत्यखिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह परब्रतम्” ॥
 तथा गीतायाम् ६ । १२ ।
 “तत्रैकाग्रं मनं कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासाने युष्माद्दशोभमात्मविशुद्धये” ॥
 “एकाग्रं विज्ञेपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि-
 टीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्र्यः, चि, (एकं अग्र्यं अग्र्यम्) । एकाग्र्यः इत्यमरः ॥
 एकाग्र्यं, क्ली (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्मादा ।) चन्द्रनम् । इति हारावली ॥
 (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानवस्मकथने । ८२ । २१ ।
 “माननामहन्मिच्छामि भवत्यः सस्तं शुभाः ।
 अयोकाङ्क्षेऽप्यधीवस्तमिच्छामि च सुकुसिते” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मस्तकम् । अस्य
 पथ्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, घं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति चिकीर्षणशेषः ॥
 एकादश, [न्] चि, (एकाधिका दश) । संख्या-
 विशेषः । ११ एकार इति भाषा । तद्वाचकी ।
 रुद्रः १ द्यूथोधनमेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
 “गर्भादेकादशे राक्षो गभोश्च द्वादशे विशः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पुराणी । एकादश +
 डङ्ङन्तात् डीप्) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपेकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले चन्द्रमण्ड-
 लस्य प्रवेशरूपेकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हरिवासरम् २ । हरिदिनम् २ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोल्बटः क्रेशसहः सुभाषी
 यगादिकर्ता स्रजनैकभर्ता ।
 महासतिर्देवगुरुप्रियः स्था-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥
 इति कौश्टीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारश्वदिने द्वादशीनामे सर्वेष्वप्यर्थां त्वक्षा
 खड्गामुपवेशेयुः । तदनामे स्यञ्चि पूर्वां तमन्यः
 परा विधवापि उपवेशेत् । पूर्णा तु ।
 “उदयात् प्राक् यदा विप्र मङ्गलं हयसंयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवेशेद् गृह्णी” ॥
 इति गार्गीयः ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपोष्य
 द्वादश्या पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाक द्वादशीमुपवेशेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्काशीनदशमीवैकैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवेशेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खड्गामुपोष्य द्वादश्या पारयेत् । यदा
 तुमयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी
 तदा षष्टिदश्यात्मिकां विद्यामुपोष्य परदिने
 द्वादश्याद्युपादमुत्तैर्ये पारयेत् । वैशाखस्तु तत्रापि
 भुक्तपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्या पारयेत् । सर्व-
 स्या कृष्णैकादश्या वैशाखाना सपुत्राणां गृहस्था-
 नामप्युपवेशे नित्यः । ब्राह्मण्यस्य विशेषवतो
 नित्यः । वैशाखे तत्रेधा तादृशानां हरिश्चयनमथ-
 वर्त्तनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासे नित्यः । अ-
 पुत्रवता गृहस्थान्तु सर्वस्वेव नित्याधिकारः ।
 कात्यायवासे त्वविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।
 निष्ठापवासे रविशुक्रादिदोषो नास्ति । अष्टाब्द-
 दधिको मर्त्याऽपुण्याशीतितत्सरो नित्याधिकारो ।
 विद्यावानान्तु सर्वस्वेव नित्याधिकारः तत्र मन-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यस्तः ॥ * ॥

अथ हरिभक्तिविद्याशौकैकादशीष्वयस्या लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृतम् ।
 “प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुनेशो भ्रौतवस्त्रकः ।
 व्रतं संकथ्य कुर्वति वैशाखे च महोत्सवम्” ॥ *
 इति क्वाथिका ॥ संकल्पग्रन्थः ।

“दशमीदिनमारभ्य कार्त्तिकेऽहं व्रतं तव ।
 चिदिने देवदेवेश निर्विघ्नं कृतं केशव” ॥ * ॥
 तत्र रुक्माङ्गदरः अत्राका नामहीये ।
 “प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिसृष्वैकभोजनगः ।
 अक्षरः सवयाः सर्वे हरिष्याप्यनिषेविषः ॥
 अथवीतस्यप्रयनाः प्रियासङ्गि व्रजं ततः ।
 स्मरन् देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ॥
 अथान्यनियमाः । कान्दे ।

“कास्यं मायं मस्तरहं क्षौद्रं चाट्टतभाययाम् ।
 पुनर्भोजनमायानं दशम्या परित्यज्येयेत्” ॥
 पारश्वदिनोक्तनिश्चिद्धश्रयणवापि निश्चिद्धानि ॥ * ॥
 ततो व्रतस्य निव्यत्समाह कथवः ।
 “एकादश्यामुपवेशेद् कदाचिदतिश्रमेत्” ।
 आग्नेयश्च ।

“उपोष्यैकादशीं राजन् यावदाद्यः प्रच्छन्तिभिः” ॥ * ॥
 भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुरागानि भृशोभृशो वरानने ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संपत्ति हरिवासरे” ॥
 पञ्चदशेऽपि निव्यत्वम् । विद्याः हस्यम् ।
 “युक्तो वो यदि वा कथो विद्यापूजनतत्परः ।
 एकादश्या न भुञ्जीत पञ्चोत्तरमयोरपि” ॥ * ॥
 संक्रान्तादावपि निव्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भिञ्जेत् ।
 उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहृदा तिथिः” ॥ * ॥
 उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “एकादश्यान्तु प्रातार्यां सातापिचोर्त्वेऽह्नि ।
 द्वादश्या तस्यदातव्यं नोपवासदिने क्वचित्” ॥ * ॥
 अथ अधिकारिण्यः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “वर्षानामन्वयमाग्राः स्त्रीणाश्च वरवर्तिनि ।

एका

एकादशपुत्रास्तु कर्णयो नाच संश्रयः" ॥
 काव्यायनस्तुतो च ।
 "अष्टवर्षाधिको भर्त्सा क्षुप्यां प्रीतिवत्सुरः ।
 एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपरागे ।
 "उपवासं त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 प्रक्षान् वा कारयेद्यान् ब्राह्म्यान् वापि कारयेत् ।
 अथवा विपसुस्वेभ्यो दानं दद्यात् सशक्तिः ।
 उपवासन्तुकुर्वीयाः पुण्यं शतगुणं भवेत्" ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 "एकभक्तो न क्तेन वाणद्वजातुरः क्षिपेत् ।
 पयोमूलफलव्यापि न निर्हादशिको भवेत्" ॥ * ॥
 अनुकम्पापादः । गरुडपुराणे ।
 "मन्थने मदुत्थाने मत्वात्परिवर्त्तने ।
 फलमूलजवाहारी हृदि शक्यं मन्तव्यम्" ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्संग्रहे ।
 "एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 स्वर्गलोत्पदा स्त्रिया राज्यपुत्रप्रदायिनी" ॥
 गार्ग्ये च ।
 "एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । [॥* ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः स्वरूपताम्" ॥
 उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्मोत्तरे ।
 "एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । [॥* ॥
 विमिश्रा वापि कुर्वीत न दशम्या युतां केचित्" ॥
 विज्ञोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 "दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 अपत्यानि विपश्यन्ति स्वर्गलोकं न शक्यति" ॥ * ॥
 द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
 "उद्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारयम् ॥
 यवं भुञ्जन् नरो भक्ता विष्णुसायुज्यमाशुयात् ।
 कन्यया कुरुते यस्तु स याति नरकं भुवम्" ॥ * ॥
 सप्तर्षीसंज्ञेन विज्ञानाद्ययम् । भविष्यपुराणे ।
 "द्वादश्याद्ययवेकायाः प्राङ्मुहसंहरयन्तिता ।
 एकादशी च संख्यां निश्चय्या परिकीर्तिता" ॥ * ॥
 अष्टादश्यापरिवर्त्तनाग्रमाह कण्वः ।
 "अष्टादश्याः परिकार्यां दशमीस्तंयता यदि ।
 अत्रैव या द्वादशीस्यान् त्रयोदश्यान्तु पारयम्" ॥
 वैशम्पैयनिधिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "अथयोदशमेव भ्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
 अत्रैवैवो घटिकाः प्रमासन्दशमिदमेव ॥
 महाविष्णोऽपि तत्रैव वृषभतेऽर्जो न वृषभते ।
 तुरीयसत्र विहितो योगः स्वर्गोदये बुधैः" ॥ * ॥
 अथयोदशविज्ञोपवासदोषः । पाद्मे ।
 "अथयोदशकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 महिनं ये प्रकुर्वन्ति याषदाह्वनारकाः" ॥ * ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गार्ग्ये ।
 "सम्यग्एकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्या घटिकापि वृषभते ॥
 शुद्धस्यापि परां कुर्यात् पूज्यां नोपवसेत्तदा" ॥ * ॥
 अष्टादश्याद्वादशीना विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

"उन्मीलनी वङ्गनी च त्रिस्युशा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादश्याऽर्घो महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ।
 तिथियोगेन जायन्ते शतसंख्यापराकृता ॥
 नक्षत्रयोगाच्च नक्षत् पापं प्रशमयन्ति ताः" ॥ * ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 "एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा" ॥
 पद्मपुराणे ॥
 "सर्वत्रैकादशी काव्या द्वादशीमिच्छिता वरैः ।
 प्राप्तंभवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषयम्" ॥ * ॥
 अथ वङ्गनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "द्वादशेव विवर्द्धते नवैवैकादशी यदा ।
 वङ्गतीति भृगुश्रेष्ठः कथिता पापनाशिनी" ॥
 भागवतादितम् ।
 "संपूर्णैकादशी त्वाच्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपाय्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयम्" ॥ * ॥
 अथ त्रिस्युशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 "अथयोदश्याद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 कन्ते त्रयोदशी प्रावक्षिस्युशा सा हरिः प्रिया" ॥
 गार्ग्ये च ।
 "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्युशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या व्यपोहति" ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "दशं च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयेऽत्रिंशद्विंशत्ते सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी" ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 "कुङ्कराणि यदा र्द्धिं प्रगते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ * ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "पुष्यश्रवणपुष्याशरोऽर्द्धीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताःसप्तम्या द्वादश्याऽर्घो एथक् एथक्" ॥
 अथोपवासदिनलायम् । देवणः ।
 "गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारि युष्मुदकसुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा संकल्पयेद्बुधः" ॥
 तत्र सङ्ख्यमन्त्रः ।
 "एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोक्ष्यामि पुण्ड्रीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत" ॥ * ॥
 पुष्याङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजपानवाह मार्कण्डेयः ।
 "अष्टादश्याय मन्त्रेण जितेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासपक्षं प्रेषुः पिनेतोयं समाहितः ।
 देवाभ्यं ततः क्षत्वा पुष्याङ्गलिमथापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्" ॥ * ॥
 संकल्पदोषविशेषः । गार्ग्ये च ।
 "पूज्यायाः सङ्कदोषैकादश्याः खानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूज्यां यामांश्च चतुरो द्विज ।
 तद्दुर्द्धं खानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकाशमशेषश्च कर्त्तव्यं श्रद्धीसुखे" ॥ * ॥
 पञ्चाज्ञागरविधिः । ब्राह्मणे ।
 "एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

कात्वा सन्धिद्वानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विद्यं अज्ञायातिसमाहितः ।
 पूज्यं ग्नेष्ट्या धूर्पर्वपि नवेद्यको परैः ॥
 उपहृष्टिर्ब्रह्मविद्यं उपहोमप्रदक्षिणैः ।
 सौत्रैर्नावाविधं त्वर्त्तनीतवाचैर्भरोमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाभौ कुर्यात् प्रजागरम्" ॥ * ॥
 अथ जामरखनक्षत्रम् । स्कान्दे ।
 "शुद्धं भारट वद्वामि जगत्स्य तु जन्तवम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनाह्नः ॥
 गीतं वाचश्च नृकश्च पुराण्यपठनमथा ।
 धुमं दीपश्च त्रैवधं पुष्यमन्त्रानुलेपणम् ॥
 फलमर्घ्यं च अज्ञा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सत्वान्वितं विनिग्रहं सूदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 साधुर्ध्वजैव सोत्साहं पायाणस्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संशुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमग्निर्विसंन चैत्सा ।
 यामे यामे महामात्रो कुर्यादारोचिकं हरैः ॥
 एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्प्रागराहं हरैः" ॥ * ॥
 अथ पारखदिनलायम् । काव्यायनः ।
 "प्रातः स्वात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारखन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्" ॥
 तत्र समर्थमन्त्रः ।
 "अथानतिमिराम्भस्य व्रतानेन केशव ।
 प्रसीद सुमुखो माय क्षान्दृष्टिप्रदो भव" ॥ * ॥
 अथ पारखे द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।
 "पारखाहनि संप्राते द्वादशीं व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदश्यान्तु सुज्ञानः शतजन्मानि नारकी" ॥ * ॥
 अथ द्वादश्याख्यतेः नसमाधानम् । देवीहृदये ।
 "अथवा हे द्वादशी कृप्यात् नित्यकर्म्मविद्योदये ।
 अथवा चेत्त्रिंशोऽर्द्धमासश्चात्रिकमेव तत्" ॥ * ॥
 अथ सङ्कटे पारखसमाधानम् । काव्यायनः ।
 "मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषयं व्रती ।
 अर्द्धस्य पारखं कुर्यात् सङ्कटे विषमे सति" ॥ * ॥
 अथ हरिवासरकालपारखानिवेधः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वन्ति पारखं विष्णुवत्वरः" ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयाणि । स्कान्दे ।
 "क्षौद्रं मांसं सुरां तैश्च वायामं क्रोधमैथुने ।
 परासं कास्यमन्त्रेण शोभं निम्नाख्यलक्षणम् ॥
 द्वादश्यां द्वादश्यानि वैष्णवः परिवर्जयेत्" ॥
 अथि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
 अङ्गनम् । शिवापिष्टम् । मत्सरम् । द्युतम् । हिंसा ।
 चण्डकम् । कोरदूषकम् । शोषणम् । श्वानि ।
 पुराणाः शरोक्षान्त्रिणं वर्जनीयाणि" ॥ * ॥ इति श्रीहरिभक्तिविद्यासोक्तिकाद्वादशीखव्यासस्मात्प्रा० ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धानां पारखोपवासविशेषः ।
 कादशीनामाणि लिखन्ते ॥ अथ द्वादश्याख्येकादशी उदयना १ शुद्धा नोद्या २ । नौषण्येण्येकादशी सप्तमा ३ शुद्धा युद्धा ४ । माघस्येकादशी षट्तिमा ५ शुद्धा जवा ६ । पारखुनस्येकादशी वित्रमा ७ शुद्धा पारखी ८ ।

एका

चैत्रस्य ऋष्यैकादशी पापमोचनी ८ शुक्ला कामदा १० । वैशाखस्य ऋष्यैकादशी वरुणधनी ११ शुक्ला मोदनी १२ । ज्येष्ठस्य ऋष्यैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जन्वा १४ । आषाढस्य ऋष्यैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६ । श्रावणस्य ऋष्यैकादशी कामिका १७ शुक्ला पुनदा १८ । भाद्रपदस्य ऋष्यैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २० । आश्विनस्य ऋष्यैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापाङ्गुशा २२ । कार्तिकस्य ऋष्यैकादशी रुमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४ । मलमासस्य शुक्लैकादशी सुमन्ना २५ ऋष्या कामला २६ । * इत्यैकादशी-प्रकरणं समाप्तम् ॥ (संख्याविशेषः) । उगार इति भाषा । यथा महाभारते ६ । १६ । २१ ।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणा महात्मन्” ४)

एकादश्विंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः) । एकादश्वैकस्य चादृक् ॥ ६ । ३ । ७६ । इत्यनेन सिद्धम् ।)

एकानविंशतिः १६ । इति आकरणम् ।

एकानंश, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः) । पार्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इयं हि यशोदागमसम्भवा इदुक्तं हरिवंशे) ५६ । १४ ४७ ।

“देवस्यजनयत् विष्णुं यशोदा ता तु कन्यकाम्” ।

“विद्मि चैनामथोत्पन्नां अंशदेवीं प्रजापतेः ।

एकानंशां योगकला रक्षायै केशवस्य तु” ॥)

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समासिर्गस्य) । अथ-
न्तम् । तत्पथ्ययः । अतिप्रयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४
भद्रम् ५ अथर्षम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गमम् ८
निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
वाढम् १३ दृढम् १४ । (यथा माघे २ । ८२ ।

“तेजः क्षमा वा नैकान्तं काञ्चस्य महीपतेः” ॥

तद्वति, त्रि । यथा कुमारे १ । ३६ ।

“नागिन्द्रहस्तास्त्वचि ककोशला-
देकान्तशैवात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते १ । ४ । ४० ।

तस्य शुभो महायोगो समदृष्टविकल्पकः ।

एकान्तमतिरिद्रो गूढो मूढ इत्येते” ॥)

भेद्यगामिनि त्रि । इत्यमरः ॥ (सर्वत्र यदवधारे-
योच्यते स एकान्तः । यथा “दृष्टद्विरेचयति मद्-
नफलं वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये
सुसुतेनोक्तम् ॥) निर्जनम् ॥ (यथा हितोपदेशे
विग्रहे) १५ । “अथ केनापि भ्रष्टरस्यैव धूसर-
कम्पलङ्कतसुत्रायोग ध्रुवःकाङ्क्षं सर्वोत्तमावनत-
कायेन एकान्तं स्थातम्” ॥)

एकान्ती [न] (एकान्तमस्यस्य) । एकान्त + इनि ।)

विष्णुभक्तविशेषः । यथा, गाढे १३१ अध्याये ।

“एकान्तोनासमो विष्णुर्धामदेर्मां परायणः ।

तस्मादेकान्तिनाः पोहान्तान्द्रावतचेतसः ।

धियाखामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः” ॥

आपन्नस्मिं तदा यस्य मङ्गिरथमिभारिणी” ॥

एकाङ्गः, त्रि, (एकं एककालपक्षं अङ्गं यत्र) । एक-
भङ्गः । यथा । काशीखण्डे ।

“ऊर्ध्वं यवान्नमश्रीयादेकाङ्गमथवा पुनः ।

दत्तमर्कं शूरवक्ष्ये युकप्रिष्मोक्ष वक्ष्येमे” ॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमङ्गं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः । अविभक्तः । यथा,
“एकपाकेन वसतां पिढदेवदिभार्चनम् ।
एकं भवेद्विमङ्गाना तदेव स्यादुप्येह गृहे” ॥
इति प्रायश्चित्तचतुष्टयवृहत्स्यतिवचनम् ॥

एकाग्रविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः) । “एका-
दश्वैकस्य चादृक्” ॥ ६ । ३ । ७६ । नञो विंशत्वा
समासे ह्यते एकशब्देन सद्य ढतीयेति योग-
विभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः ।)

एकौषविंशतिः १६ । इति आकरणम् ॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा) । एकहायनी ।

एकवत्परवयस्कमर्वा । इत्यमरः ॥

एकाग्रः, त्रि, (एकं अग्रं विषयो यस्य) । एकाग्रः ।

एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः । (यथा ह्यन्दोग्यो-
पनिषदि) ७ । ४ । २ । तानि हृतानि संकल्पैक्या-
यनानि सङ्ख्यात्सङ्गानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि” ।

एकमयनं गतिर्वच । एकामात्रगमनयोग्यः । यदुक्तं
महाभारते ३ । १४६ । ६६ ।

“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीपङ्कमखिते” ॥)

एकाग्रगतः, त्रि, (एकाग्रं गतः प्राप्तः) । एकस्मिन्-
ग्रने गतं ज्ञानमस्येति वा ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकाग्रली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आग्रली माला) । एक-
ग्रहिका । इत्यमरः ॥ एकनर हार इति भाषा ।

(अथङ्कारविशेषः) । तन्मन्त्रादिकासुक्तं साहित्य-
दर्भयो १० परिच्छेदे । १०१ । यथा,—

“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषयत्नेन परं परम् ।
स्याप्यतेऽप्योच्यते वा चैत्यात्तदेकाग्रो ह्यिधा” ॥

क्रमेणोदाहरणम् । तत्रैव ।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्गसङ्गतम् ।
भङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥

“न तन्त्रं यत्र सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनपटुपदम् ।
न षट्पदोऽसौ न सुगुण यः कलं
न गुणितं तत्र जहृद रश्मनः” ॥

भट्टि । २ । २६ ॥ क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं वि-
शेषयतया स्थापितमपौहितवत् दृश्यते । यथा,—

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीसु ।
कमलेषु पतन्त्यथः कारोति सङ्गीतमखियु पदम्” ॥

एवमपौहनेऽपि ॥)

एकाग्रतुण्डः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो तुण्डः) ।

एकवृत्तिधर्माः । तद्यथा । रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
सखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ वैशः १४ यत्नः
१५ गुणत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ खेचः १८ संस्कारः
१९ अदृष्टम् २० शब्दः २१ । इति सिद्धान्त-
सुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाग्रोवा, पुं, (एकमस्य आति । वा + क ।
सुधाभादित्वात् घलं दीर्घत्वञ्च) । वक्रवृत्तः । इति
कश्चिदमरः ॥

एकाग्रोवा, स्त्री, (एकाग्रोवा + टाप्) । वक्रवृत्तः ।

एको

इत्यमरः ॥ पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ आकादि
इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा ॥

“अन्वत्ताम्बकौ पाठा कुचेला पापचेलिका ।

एकाग्रोवा वरा तित्ता प्राचीनौका शिवावुक्ता” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाग्रः, पुं, (एकमग्रः) । “उत्तमेकाभाक्ष” ॥ ५ । ४ ।

६० इत्यनेन सिद्धम् ।) एकदिनम् । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । ५६ ।

“अन्वत्क् भङ्गयनादरुद्रां अङ्गमेकाग्रमेव च” ॥)

एकाहारः, पुं, (एकः द्वितीय आहारः) । एक-
दिनकथेयकारभोजनम् । यथा ।

“एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
पर्यङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥

इति सुद्धितचतुष्टयस्मृतिः ॥

एकोयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति । एक + छ ।)

एकपक्षः । सहायः सहाभावी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकोद्विष्टः, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्विष्टो यत्र) । प्रेतो-
द्वेष्यकआडम् । यथा । गोमिथः अथेकोद्विष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो नावाहनं नामौ-
कर्यां नाथे विश्वे देवाः सुदितमिति दत्तिप्रश्नः
सुसुदिवमिति प्रत्युत्तरम् । उपतिष्ठतामित्यन्वय-
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति
प्रतिवचनमेतत् प्रेतआडमिति ॥ * ॥ यत्त्वं प्रेत-
आडं नित्यमनुसंहारात् एकं प्रेतसुद्विष्टं यदीयते
आडं तदेकोद्विष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं
योगिकम् । अतएव प्रतिसावत्सरिकस्य नैको
द्विष्टत्वं किन्त्वेकोद्विष्टविधिकत्वं अत्रार्थैवाहिर
रूपसङ्घटिततपवित्रैकप्राप्तौ एकं पवित्रमिति
पुनरभिधानसार्थकलाय तदवयवैकदलपरम् अत्र
नावाहनं नामौ कारयमिति निषेधयोः पौर्वा-
पर्यादयो कारयपौर्वाकावीर्णं प्रधानसम्बन्धि आड-
सूत्रोद्विष्टं आडायावाहनमेव निविध्यते न त-
पधानसम्बन्धि पिण्डयन्त्रादिव्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-
यावाहनमिति । एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो
मैथिलोक्तो हेयः । अत्रार्थो करणनिषेधेन ऊत-
शेषस्याभावे ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमाभय अपति
पृथिवीत्वादि स्वाहा इत्यन्तस्त्रोक्तपात्राभयन-
स्यापि बाधः । आनन्तार्थभावात् अमृतमिति
मन्त्रकिङ्कविरोधाच्च । सुदितमिति दत्तिप्रश्न इति
दत्ताः स्य इति दत्तिप्रश्ने सुदितमिति प्रश्नः ।
कुप्रममन्त्राद्यप्येव तु प्रतिवचनायुपपत्त्या प्रश्न-
स्यापि निवृत्तिः । अस्त्यशब्दस्थाने उपतिष्ठता-
मिति प्रयोगः अचोपतिष्ठतामित्यनेन अन्नादिक-
मित्यस्यन्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्या-
प्यप्रयोगः । अतएव पिण्डदयितायामन्नादिकसुप-
तिष्ठतामिति लिखितम् । अभिरम्यतामिति वागे
वागे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जन-
मिति । एतदिति पूर्वोक्तेतिकर्तव्यताकाशाङ्गमि-
त्यर्थः । प्रेतआडं प्रेतस्य आडं न तु पार्वकविक्रति-
त्वेन प्राप्तपिण्डलोकरूपपितुः आडं अज्ञतसपि-
ण्डोकरयस्य तथापि पिण्डत्वाभावात् । अतएवै-
तस्यैवमूलकमेव अज्ञायनस्य परिशुद्धेऽपि पिण्ड-

रको

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायेत इत्युक्तम् । अतएव विश्वाना प्रेतस्य नामगोत्राभ्या वृत्तान्त-
 थोदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
 सेव्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । तत्तद्य मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकरव पितृपदस्थाने प्रत-
 पदोहो न तु अत्रिसात्ताद्युपाधिके रवमभिलाष-
 वाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेव । किन्तु प्रेतत्वेन
 असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेशेऽपि प्रेतश्राद्धाधि-
 कारित्वात् । सावत्यनिकशात्रे रकोद्विष्टविह-
 तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्तन्त्र
 अभिलाषे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेननोक्तेव ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोह-
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्ग
 पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधु-
 मयी भवतिविति भाष्यत्याखाने द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्य प्रतिधते अत्र च द्युत्व-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनानेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जन्मपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
 मामावेति मन्त्रे पितरो इत्यत्र नोहः । एवं षड्-
 श्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषाणां न देशभेदेति ।
 अन्त्यज सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवचन-
 न्नागृहेत रकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोच्यते यथा पवित्र स्थो वैश्यावित्यत्र
 पवित्राच्च वैश्याविति एवं विश्वोर्मनसा पूते स्थ
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयश्च
 यथाभाग मा दृषायश्च इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयश्च यथाभाग मा दृषायश्च इत्युक्तम् । अमी
 मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदन्त इति ।
 दृषायिष्यत इत्यत्र दृषायिष्येति । एत पितर इति
 पिण्यार्थावाहनमन्त्रे रद्वि प्रेत इति । सौश्याश्च
 इत्यत्र सौश्यात् । दत्तास्रभ्यमित्यत्र देहस्रभ्य-
 मिति । नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
 त्थुक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
 येथ इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्येत्थुक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञतागृहो
 न तु वज्रवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
 जस्यन् एथक् एथक् इति ब्रह्मपरागेन प्रकृता-
 नेव पार्ष्णे पित्रादिव्य प्रत्येकमेतदः पितर इति
 बज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्वि-
 कृतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थवज्रवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रकृता समवेतार्थस्यैव विकृतागृहः ।
 सावत्यनिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मरतिः ।
 “प्रेतश्राद्धे यदुच्छिद्य ग्रहे पर्येषितवश्च यत् ।
 दम्पत्योऽर्पणशेषश्च न युञ्जीत कदाचन” ॥
 उच्छिद्यं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरारो

रज

पर्येषितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजना-
 नन्तरं पाकश्याव्यामवशिष्टमिति आद्विचिन्सा-
 मग्निः । यन्तु देवत्ववचनम् ।
 “रकोद्विष्टस्य श्रेष्ठन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
 इति । नन्येकोद्विष्टग्रथं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृताग्रं
 भुञ्जीतेत्यन्वय इति । * तत्कारणकालो यथा ।
 ब्रह्मपरायाम् ।
 “पूर्वाह्णे साठकं आह्नमपराह्णे तु पौत्रिकम् ।
 रकोद्विष्टन्तु मध्याह्णे प्रातरह्णनिमित्तकम्” ॥
 मध्याह्णे तु विशेषमात्रं कालमाधवीये व्यासः ।
 “कुतपप्रथमे भागे रकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
 अतर्जनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
 अथर्चनं पश्चिमदिगस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
 गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपशेषदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 “अरभ्य कुतपे श्राद्धं जुष्यांशारौहिणं बुध” ।
 विधिज्ञो विधिमस्याय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ।
 तेन पूर्वदिग्गम्यकुतपरोहिण्योस्तत्तत्तिथेर्भागे
 परत्र कुतपमात्रेणैव शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 रकोद्विष्टं उभयप्राप्तगुरोर्धात् । पूर्वदिने कुत-
 पभागे परत्र तस्मान्निष्ठयपक्षेऽपि परदिनएव
 समाप्तिकाणादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
 नौघायनः ।
 “द्यो यस्य विहितः कालः कर्मण्यल्लदुपक्रमे ।
 तिथिर्थाभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोच्छिन्ना” ॥
 उभयत्र कुतपमात्रेणैव शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुगोधात् पूर्वदिने रौहिण्यभागे
 परत्र सप्तमशुक्लतर्काभे ज्ञयपक्षेऽपि परदिने
 मध्याह्नानुगोधात् । इति श्राद्धतत्त्वम् * ॥
 रकोद्विष्टविधिकासावत्सरिकश्राद्धम् । यथा,—
 “रकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विधेयं वदे ऋगम्” ।
 प्रथमं निमन्त्रणं यादवप्रदानं असासनं अथ अमुक-
 गोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्मणः प्रतिसावत्-
 सरिकमेकोद्विष्टं श्राद्धं सिद्धानेन युष्मासुश्च करिष्ये
 श्राद्धकरयानुजापनम् । आसासनं अर्थः । गम्यादि-
 दानं नित्यश्राद्धम् । असासङ्कल्पनं जप्यं विधीती
 उत्तराभिमुखोभ्रुयातिथिश्चाद्धं जुष्यात् । तत्स्मृति-
 क्षात्वा दक्षिणाभिमुखो वाभोपवीती उच्छिष्ट-
 समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
 अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्मन् एतत्ते जल-
 मवने नित्य ये चात्र त्वामनुयाञ्च त्वमनु तस्मै ते
 स्थाया । इति देखोपदि दक्षिणासुखवारिधारश्चान-
 नम् । इति गार्हपत्ये २२२ अध्यायः ॥
 रकोद्विष्टा, स्त्री, (यका मुख्या उशिका कमनीया)
 रद्विष्टविशेषः । इति रत्नमात्रा । आन्नादि इति भाषा ।
 रज, ऋ उ दीप्ति इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्राद-
 ष्वात्म-अकं-सेट्) ऋ मा भवान् रजिजिद् । उ
 रजते । इति दुर्गादासः ।
 रज, ऋ कर्म्ये इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादि-परं-सकं
 सेट्) ऋ मा भवान् रजिजिद् । रजति वाद्युवा

रग

रुहः । इति दुर्गादासः ॥
 रट, उ वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादि-अत्मं
 सकं-सेट्) वाधनं विहितः । उ रंठते वसरं
 शोकः । इति दुर्गादासः ॥
 रङ्, चि, (इणिति । इल स्वप्ने । अच । इणयो-
 रैकम् । यदा आ सत्कं ईश्यते । ईड् स्तुते ।
 घञ्) वधिरः । इत्यमरः ॥
 (मेघः । यथाह कात्यायनः ।
 “श्रैडवरात्सेषूदधारा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
 रङ्गक, एः (रङ् + स्वार्थे क्त्) यदा इवति एतयति
 वा इल + एवल्) मेघः । इत्यमरः । वनकृगणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रङ्गका, स्त्री, (रङ्गकस्य स्त्री । अनादित्वात् टाप् ।
 द्विपकादित्वात्त्वल्) मेघी । इत्यमरटीकायः
 रायमुकुटः ।
 रङ्गगज, घृ, (रङ्गो मेघ एव गजो यस्य मञ्जुकलात्)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः । चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । वायुकषकुलत्वदोषघृण्योदर-
 रोगार्शोनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
 (पर्यायाः यथा,—
 “चक्रमर्दः प्रप्लवतो दग्धो मेघबोचनः ।
 प्लवतोः स्यादेडगजस्यकी प्लवट इत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे सर्गे ।
 गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ।
 अथहारा यथा,—
 “सलोमश्चः सैडगजः करुजा” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने ऋतीयेऽध्याये ॥)
 रङ्गमूक, चि, (रङ्गो वधिरौ मूकश्च) वधिरः मूकश्च ।
 वक्तुं शोभुमशिक्षितः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
 मरः ॥ ऋटः । इति मेदिनी ॥
 रङ्गकं, स्त्री, (ईड् + उभ्रुकादयश्चेति ४ । ४१ । उभा-
 दिस्त्वेषु साधु । निपातनात् ऋल्) रङ्गकम् ।
 इति भरतो द्विकल्पकोषश्च ॥
 रङ्गकं, स्त्री, (ईथते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
 उभादिस्त्वेषु साधु ।) अन्तर्गन्तकीकश्चकुशम् ।
 इत्यमरः । कीकश्चमिव कीकश्चं यत् कुशम् द्विटा-
 वेष्टा इति स्वातन्त्रित्वेन । इति सारस्वती ।
 कीकश्चमस्य एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं
 कीकश्चमिव कीकश्चं किञ्चिद्भेदादिति मधुः ॥
 “मध्यसंस्थापितास्यारिदं कुशमेडूकमुशते” ॥
 इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 “रङ्गकचिद्रा एष्टिवी न देवष्टुष्टुपिता” ॥
 “रङ्ग शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृष्टये महामारते ३ ।
 १६० । इत् । यथा,—
 “रङ्गकानां पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति नु द्विजा न युगसंलये” ॥)
 रङ्गकं, स्त्री, रङ्गकम् । इति भरतद्विकल्पकोषः ॥
 रण्यः, एं स्त्री, (एति व्रतं गच्छतीति । इ + वाञ्छ-
 कात् णः) हरिणः । इति राजनिघण्टुः ॥ शृग-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्तकषयकारिण्यम् ।
 संराहित्वम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वषाहरि-

रध

लक्ष्म । इति राजवल्लभः ॥ (यथा मनुः ३ । २६६ ।
 “अष्टावेगस्य भासेन रौरवेण नवेय तु” ॥
 अस्थ्य संज्ञायां यथा ॥ “यथाः क्षयाः प्रकीर्तितः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने २ भागे ॥
 रथकाः, पुं, (रथ + क् + णिच् + क्त) रथाः इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रथतिलकः, पुं, (रथो मृगास्तिलकमिव यस्य । चन्द्रस्य
 मृगाङ्गत्वात्तथात्वम्) चन्द्रः इति चारावली ॥
 रथभृत्, पुं, (रथो विभर्त्ताति । रथा + भृत् + ङिच्)
 भद्रः इति छेमचन्द्रः ॥
 रथं, त्रि, (रथा + इण् + क्त) आगतम् । इति मेदिनी ॥
 कर्करथवर्गः । इत्यमरः ॥ (स्त्रिया एनी यत् ।
 पाणिनिः ४ । १ । ३६) ॥
 रथः, पुं, (रथा सस्यक् एति गच्छतीति । रथा + इण्
 + क्त) मृगः इति शब्दरत्नावली ॥ कर्करथवर्गः ॥
 इति मेदिनी ॥
 रथदत्त, त्रि, (इण् + “रथेस्तुट् च” इति उणादि-
 सूत्रेण १ । १२२ । अतोऽदि स्थास्य तुडागमः)
 प्रदीवर्त्तिवाचकासर्वनामशब्दः इति व्याकरणम् ॥
 रथ इति भाषा ।
 (“रथे वयममो दारः कन्येवं कुलजीवितम्” ।
 इति कुमारवद् ६ । ६३ ॥ “रथान् महाराज विशेष-
 धर्मान्” । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पञ्चादशो
 “द्वितीयोऽस्मिन्” २ । ४ । ३४ । इति रथादेशः
 स्यात् । यथा “य एनामाभ्रमधर्मं नियङ्गे” ॥
 इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥ [छेमचन्द्रः ॥
 रथनः, पुं, (रथाङ् + इ + तन) निश्वासः । इति
 रथसिंहं, व्य, (इदम् + “इदमोहिंलु” । ५ । ३ । १६ ।
 इति हिंलु ततो “रथेतौ रथोः” ५ । ३ । ४ ।
 इति + रथादेशः) रथसिन्धु कालः सम्यत् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १ । १७ । ४२ ।
 “स रथ एतच्छ्यान्त आसन् पार्थिवोऽपतम्” ॥)
 रथप्राः, पुं, (इण् + “इणस्तप्रान्तप्रसुनौ” ३ । १४६ ।
 इति उणादिसूत्रेण तप्रान्) ब्राह्मणः । इत्यु-
 ष्यादिकोषः ॥
 रथप्राः, [स्] पुं, (इण् + “इणस्तप्रान्तप्रसुनौ”
 ३ । १४६ इति उणादिसूत्रेण तप्रान्) ब्राह्मणः ।
 इत्युष्यादिकोषः ॥
 रथावत्, त्रि, (रथद् + “यत्तदेतेश्चः परिमाणो वतुम्” ।
 ५ । २ । ६६ । इति परिमाणो वतुम् । (रथत्परि-
 माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २ । ५१ ।
 “रथावदुक्ता विरते मृगेऽन्ने
 प्रतिखनेनास्य गुहागतेन” ॥)
 रथ, छ, छडौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-
 आत्मन्-क-चेट्) छ उ घटे । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा मनुः ४ । १७० ।
 “हिंभारतश्च यो निर्वा नेहसौ सुखमेधते” ॥)
 रथ, पुं, (इधतेऽनेनाग्निः । इन् + “इणश्च” ३ ।
 ३ । १२१ । इति कश्चो घञ् । अतोऽदौघप्रश्रय-
 हिमन्थया” इति घञि नञोपो गुणश्च निपा-
 तितः) इत्यमरः ॥ इत्यमरः ॥ जाषानि काठ
 इति भाषा । (यथा रघौ ६ । ८२

रर

“रथान् जडाशनवतः स मन्थिर्थाचे” ॥)
 रथः, [स्] क्ली, (रथ् + अस्त्) इत्यमरः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४ । ३७ ।
 “यथैधानि समिद्धोऽग्निर्मन्सात् कुरुतेऽज्ज्वलः” ॥)
 रथतुः, त्रि, (रथ् छडौ “रथिवन्नोच्चतुः” १ । ७६
 उणादिसूत्रेण चतुः) वद्धितम् । छडिगुप्तम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रथतुः, पुं, (रथ + “रथिवन्नोच्चतुः” । १ । ७६ ।
 उणादिः चतुः) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥
 रथितः, त्रि, (रथ् छडौ + क्त) वद्धितः । छडि-
 ग्रामः । इत्यमरः ॥
 रथः, [स्] क्ली, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
 आगसोऽवसुन् सुडागमश्च) यापम् । अपराधः ।
 इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“रथो निवृत्तन्निग्रहन्तिरेनम्
 जगाद भूयो अगदिकनाथः” ॥
 इति रघुः । ५ । २३ ॥)
 रथका, स्त्री, इत्यविशेषः । तत्पर्यायः । गुण्मूला र-
 थिस्त्री ३ गुन्दा ४ शरी ५ । यथा भागवते
 १ । ३ । १८ ।
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रद् दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।
 ददार करजैर्वदस्येरका कटछद् यथा” ॥)
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । शुक्लछिकाशिलम् ।
 चक्षुःक्षितत्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रछन्नाभरी-
 दाहपित्तशोणितनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा वैद्यके,
 “थरका प्रिग्रिरा वथा चक्षुथा वातकोपिनी ।
 मूत्रछन्नाभरीदाहपित्तशोणितनाशिनी” ॥
 यथा यत्र व्यवह्रियते तद्वथा, —
 “निर्व्यापयः स्याज्जलमेरका च” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने हतोऽप्याये ॥ “थरका
 क्षोभलाः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)
 रथङ्गः, पुं, (रथति मन्थ्यन् भ्रमति यः । रथा + ईर-
 गतो कन्थने + अङ्क्) मन्थभेदः । रङ्गा इति
 ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
 विरुम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वश्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 रथङ्गः, पुं, (रथयति वायुम् । रथा + ईर गतो कम्पने
 च + नाङ्गलकात् अङ्क्) उच्चविशेषः । भेरेखा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
 हस्तकः ३ उरवुकः ४ रवुकः ५ चिचकः ६ घञुः
 ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वडमानः १० व्याडम्बकः
 ११ इत्यमरः ॥ उरवुकः १२ रवुकः १३ रवुकः
 १४ रवुकः १५ तुकः १६ अमण्डः १७ अमण्डः
 १८ व्याडम्बनः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ।
 कालः २० तथया २१ शुक्लः २२ वातारिः २३
 दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 तिस्र्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिस्नेह-
 वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुणहृद्भोगशीर्षज्वरनाशिल-
 त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । क्षमिदोष-
 सक्ताङ्गुलकुष्ठनाशिलम् । खादुत्वम् । रसाय-
 नोपसत्वम् । पित्रापकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

रर

आमवातनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैररङ्गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषातौज्यरवागुकासना-
 शिलम् । रसाह्वत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 मूलगुणाः । शुक्लवयुक्कषणाशिलम् । स्रक्कारिलश्च ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (सुक्कारत्तैरङ्गयोः पर्यायगुणा यथा, —
 “शुक्ल ररङ्ग आमगुच्छितो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वडमानो दीर्घखण्डोऽप्यदङ्गकः ।
 वातारिस्तथयापि रवुकश्च निगद्यते ॥
 रक्तोऽपरो रवुकः खादुत्वको रवुस्तथा ।
 व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्च रसनापचकः ॥
 ररङ्गयुग्मं मधुरमुखां गुरु विनाशयेत् ।
 शुक्लशोथकटीवन्तिग्रिरापीडोदरज्वरान् ॥
 प्रश्चासकषानावाक्कासकुष्ठामावाचान् ॥
 ररङ्गपत्रं वातघ्न कषाज्जिम्बिनाश्रमम् ॥
 मूत्रछक्करश्चापि पित्तरक्तपकोपनम् ॥
 वातार्थप्रदं गुणं वक्षिष्ये हरं परम् ॥
 कषावातकिम्पनी हन्ति ररङ्गं सप्तविधामपि ।
 ररङ्गफलमव्यथा गुण्यशुलागिषायहम् ॥
 यक्षुत्तीहोदराशोऽपि कटुकं दीपनं परम् ।
 तद्वमन्था च विरुभेदी वातक्षोषोदरापहम् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥
 “सतिक्तोषागमेरङ्गतेन खादु सत् गुण ।
 ब्रध्गुणागिनलकफातुदरं विममन्वरम् ॥
 रवुशोषो च कटो गृह्यकुष्ठप्रष्टाश्रयाञ्जयेत् ।
 तोष्योषां पिच्छलं विषं रक्तैरङ्गोद्भवनिवृत्ति” ॥
 इति शाङ्गधरस्य पूर्ववर्णने चतुर्थोऽध्याये ॥
 “ररङ्गतेन मधुरमुखां तीक्ष्ण दीपनं कटुकषा-
 यानुरसं सूक्ष्मं क्षोतोविशोधन त्वचं त्वचं मधुर-
 विपाकं वयस्यपानं शोनिशुक्रविशोमनारी-
 गोमेधाक्षान्तिस्तृतिवचकरं वातकषह्रसमधोभाग-
 दोषहरश्च” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमलारिंशत्तमेऽध्याये ॥)
 ररङ्गकः, पुं, (ररङ्ग + स्वार्थे कन्) ररङ्गलक्ष् ।
 इति भरतो द्विरूपकोपश्च ॥ (ररङ्गशब्दोऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 ररङ्गजं, त्रि, (ररङ्गात् ररङ्गलक्ष्णात् जायते इति ।
 ररङ्ग + जन् + ङ) ररङ्गलक्ष्णाजम् । तत्तैलं
 ज्ञेयमथोऽप्येकविधेयम् । यथा ।
 “युग्मं चोत्तुर्घुणं खोरसे कारनेक्षकम् ।
 ज्ञेयश्चेरङ्गं तैलं पक्षेवैव हरीतकी” ॥
 इति वामटः ॥
 (“ररङ्गजं घनश्चापि खादुमेव मृदु स्मृतम् ।
 छदस्तिजङ्गाकषुशुलागानाहविमन्धतुत् ॥
 आनाहृष्टीकषान्ताकक्षीहोदावर्त्तप्रुणिग्निम् ।
 वातपित्तविकाराणां विदथ्याश्च प्रशान्तये ।
 तोष्योषां पिच्छलं विषं रक्तैरङ्गसमुद्भवम् ॥
 इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतोगोताम् ॥)
 ररङ्गपत्रिका, स्त्री, (ररङ्गस्य पत्रमिह पत्रमस्याम्)
 दन्तीच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ररङ्गपना, स्त्री, (ररङ्गस्य प्रकृतिह पत्रमस्याम्) ।

रेका

तुक्तः । तथाच शिञ्जायाम् । “यं तु कण्ठ-
तालव्यावौ च कण्ठौष्ठौ स्तुतौ” ॥ स च
ऋशो न भवति । (हिमाचलात् दीर्घस्त्रिमाच-
लात् भ्रतश्च भवति । उदात्तानुदात्तश्चित्तमेद-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां वृद्धिश्च यत् ॥)

“शिकारं परमं दिव्यं मञ्जाकुण्डलिनी खयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकांशं पञ्चप्राणमयं सरम् ॥
वज्राविशुभमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
सप्तशिवमयं वर्णं विन्दत्रयसमन्वितम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“यश्चारूपमये तु किञ्चिद्दले तदोद्धतः ।

चन्द्रभ्रमणवस्तानु भाञ्जा शक्तिः क्रमात् स्मृताः ॥

त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती” ।

इति धर्मोद्धारतन्त्रम् ॥ * तन्नामानि यथा,—

“दोःलना भौतिकः कान्ता वायवी मौढिनी विभुः ।

दन्ता सोमोत्तरप्रज्ञोऽधरो विह्वतसुख्यपि ॥

दन्तामक्तो जगद्योगिः परः परनिबोधतु ।

जानाम्भता ऋषिर्द्वित्रीः पीटिशोऽपि समाह्वकः ॥

त्रिपुरा लोहितना गङ्गी वाग्भवो भौतिकासनः ।

मन्त्रेश्वरो ह्यदधी च विमलश्च सरस्वती” ।

कामकोटो वाग्जातुरशुमान् विभवो जटा” ।

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ दन्तान्तः । योगिः । इति

दीजवर्गभिधानम् ॥ (अनुबन्धविशेषः) यथाह

कविकल्पद्रुमः । (“शैव्यादिः स्यादोर्निष्ठालन

कौरनिट्” । रतेन यत्रादिगणोऽथत्वात् “ए वक्तो

विवासे इत्यस्य षिटिप्रभृतिषु सप्तसारथे क्लृते

उवाच इत्यादयो भवेयुः” ॥ माहकान्यासे अथरे

न्यन्ततथा तदास्थयाप्यभिधानम् । माहकान्यास-

मन्त्रो यथा । “शं नम ओष्ठे ये नमोऽधरे” ॥

इति ॥)

रे, व्य, (रतीति । च्वा + इण् + विच् ।) च्वाङ्गानम् ।

स्मरणम् । च्वाभन्वयम् । इति भेदिनी ॥

रेः षु, (रति प्राप्नोति सर्वम् । च्वाङ् + इण् + विच् ।)

मन्त्रेश्वरः । इति यकाक्षरकोषः ॥

रेकागारिकाः, चि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।

“रेकागारिकट् चौरैः” ५ । १ । १२३ इति इकट्

वृद्धिश्च निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । रेका-

गारवासी ॥

रेकाहिकं, चि, (एकाहे भवम् । एकाह् + ठक् ।)

एकाहिनियमम् । एकादिगान्तरभवम् । इति वैद्य-

कम् ॥ (वैद्यकरीपालकृत्याकविभूषणकृतकषाय-

संग्रहे दास्यादिपाचने यथा । “भूतोत्यं विधमं

त्रिदोषजनितचैकाहिकं द्याहिकम्” ॥

“काकजङ्घा वना श्यामा ब्रह्मदग्दी कलाञ्जलिः ।

एत्रिपथ्यां लपामार्गस्तथा भृङ्गानोऽष्टमः ॥

एधामन्वतमं मूलं प्रयुग्योद्धय यततः ।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य वज्रमेकाहिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिगसंग्रहे जूनाधिकारे)

एकाहभवम् । यथा,—

“रेकाहिकं हितोयस्य ततोयकश्चतुर्थकम्” ।

रेयो

इत्यादि माहेश्वरकवचम् ॥

रेकाहिकञ्चरः षु, (रेकाहिक एकाहभवो च्वरः ।)

एकदिगान्तरगतञ्चरः । तस्यौषधं यथा,—

“पीतं वृद्धिकमूलन्तु पृथिवितजनेन वै ।

सार्द्धं विनाश्रयेदाहं ज्वरश्च परमेश्वरः ॥

शिखायाञ्चैव तद्गुह्यं भवेत्रेकाहिकादिनुत् ।

एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुण्डज्वरादिनुत् ॥

वास्तोर्दग्नेन पीतं तत् वृहद्विषह्वरं भवेत्” ।

इति गण्डे १६३ अध्यायः ॥

(“रेकाहिको द्याहिकश्च स्नाहिकश्च तथापरः” ।

“मुस्तामृतामलकश्च नागरं कण्टकारिका ।

कषाचूर्णान्वितः काथस्तथा मधुसमन्वितः ॥

रेकाहिकं वा वैलाद्यं ज्वरकृतं व्यपोहति ।

वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादिव्यतेजसम् ॥

ज्वरमेकाहिकं घोरं तत्तृणादेव नश्यति ।

वानराकृतिमानिस्थ खटिकाभिः पुनः ब्रह्मण ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेद्भ्रमणा वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सूर्योवाय महाबलपराक्रमाय

सूर्यपुत्राय अमिततेजसे रेकाहिक-द्याहिक-

व्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-

श्लोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वरारायां वन्द्य

वन्द्य ह्रां ह्रीं कूं फट् स्वाहा । इति ह्यारोते वि-

क्तित्यास्थाने २ अध्याये ॥)

रेकं, स्त्री, (एक + भावे अच् ।) एकस्य भावः ।

एकता । एकत्वम् । एक्यभावः । यथा । शारदा-

याम् ।

“गुरोर्ब्रह्मणा पुनर्विद्यामलकृत्यो जपेत् सुधीः ।

गुरुविद्यादेवतानामैकं सम्भावयन् धिया ॥

प्रणभेदहृदब्रह्ममौ गुणं तं देवतात्मकम्” ।

इति दीक्षातन्त्रम् ॥

रेक्तवं, चि, (इत्तोर्विकारः । इत्तु + अण् ।) इत्तु-

विकारः । इत्तुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ॥

(अस्य गुणादय इत्तुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रेक्तवं, स्त्री, (इत्तोर्भवम् । इत्तु + अण् ।) इत्तुभव-

गुडादि । यथा,—

“कदली लवणी धान्नी फलान्यगुडमैक्ष्वम् ।

अतिलपकं सुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ इत्तुगुडादिगुणा इत्तुशब्दे

ज्ञातव्याः ॥)

रेकुदं, स्त्री, (इकुदा इदम् । “ब्रह्मादिभ्योऽण्”

४ । २ । २६४ । विधानसामर्थ्यानायो लुक् ।) इकु-

दीहृत्स्य फलम् । इत्यमरः ॥

(“दक्षिण्योर्वा तिलमधुरं वातश्लेष्मणमैकुदम्” ॥

इति सूत्रस्थाने । ४६ अ । सूत्रतेनोक्तम् ॥)

रेडुकं, स्त्री, (एडुक एव । स्वायं अण् ।) एडुकम् ।

इति भरवो दिरूपकोषश्च ॥

रेणः, चि, (रेणस्य इदम् । रेण + अण् ।) रेणस्य

चर्भेदि । इत्यमरः ॥

रेणिकः, चि, (रेणं नद्यं हन्ताति । रेण + ठक् ।)

रेणहन्ता । इति व्याकरणम् ॥

रेणोचं, चि, (रेणो इदम् । रेणी + ठक् ।) रेणो-

रेन्द्र

चर्भेदि । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

रेतिच्छं, स्त्री, (इतिह उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।

इतिह “अनन्तावसथेतिहभयजाण् ञः” । ५ ।

४ । २३ । इति स्वार्थे ञः ।) पारम्पर्योपदेशः ।

तत्पर्यायः । इतिह । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे

। ५ । ८० । २३ ।

“शेतिहामनुमानश्च प्रथमतमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षितो कुतस्तेषाममुज्जिता” ॥

“शेतिहं नाम आतोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्थाने । ८ अ । चरकेयोक्तम् ॥)

रेन्दवं, स्त्री, (इन्दुर्वेदला यस्य । इन्दु + अण् ।) नृग-

शिरोनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ यथा । मत्स्ये ।

“अश्विनी रेवती मूलसुतरत्रयमैन्दवम् ।

स्वाती हस्तानुराधा च ऽह्वारम्भे प्रशस्यते” ॥

रेन्दवं नृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातन्त्रम् ॥

(इन्दोश्चन्द्रस्य इन्द्रम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, चि । यथा,

मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्गरापाचक्षत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मखिनीकरयोगीये तप्तः स्यादात्रकौस्त्रहम्” ॥)

रेन्दवी, स्त्री, (रेन्द्व + ङीप् ।) सोमराज्ञी । इति

वैद्यकम् ॥

रेन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + अण् ।) ज्येष्ठा-

नक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥ मूलविशेषः । वन

ख्यादा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनाश्रका र

वनजा ३ अरण्यशार्दका ४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । व्यस्तत्वम् । शचिबलाभिकारित्वश्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि

चि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राज्ञामघदोषोऽपि प्रतिनां न च सचिग्राम” ।

रेन्द्रं स्थानसुपासौना ब्रह्मभूता हिते सदा” ॥

“रेन्द्रं स्थानं शान्तिभिषोक्तं चाधिपत्यकारणम्”

इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्टः ॥ तथा रघुः १ । ५० ।

“मञ्जितलस्युर्दममात्रभिन्-

नृद्वं हि राव्यं पदमैन्द्रमाजः” ॥

“रेन्द्रमस्य सुपाच्यमविपन्नं सदा पिवेत्” ॥

इति वाभटे सूत्रे । ५ अ ॥)

(इन्द्रस्यापत्यं एमान् ।) बालिवानरे (अस्यैने जयन्ते

च षु ॥) जलविशेषः ।)

रेन्द्रजालिकः, षु, (इन्द्रजालेन दीक्षतीति । इन्द्रजाल

+ ठक् ।) इन्द्रजालकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-

हारकः र मायाकारकः ३ कौशलिकः ४ मायावी

५ अंसकः ६ मायी ७ भायिकः ८ । इति जटा-

धरः ॥

रेन्द्रलुप्तिकः, चि, (केश्यन्नरोगविशुद्धः । टेको इति

भाषा । तत्पर्यायः । खल्लोटः र खलतिः ३ । इति

भूरिप्रयोगः ॥

रेन्द्रिः, षु, (इन्द्रस्यापत्यं एमान् । इन्द्र + इण् ।)

जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति भेदिनी ॥

(“रेन्द्रिः किञ्च नखैस्तस्याः विददार सन्नो हिजः” ।

इति रघुवंशे । १२ । २२२ ।) बालिनामवानराजः ।

इति चिकित्साशेषः ॥ अर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥

रेरा

रेन्द्रियकं, चि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय + वृत् ।) प्रयत्नम् । इन्द्रियप्राप्तम् । इत्यमरः ।
 (याधिविशेषः। यथा,—
 “मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
 शब्दादीनां स विश्वेयो व्याधिरैन्द्रियको वृधेः ॥
 वेदनानामशान्तानामभियेते हेतवः स्रुताः ।
 सुखहेतुमंतत्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥
 नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।
 हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥
 सन्तोन्द्रियाणि सन्त्यर्थो योगो न च न चास्ति श्क ।
 न सुखं कारणां तस्मात् योगस्य चतुर्विधः ॥
 नास्मिन्प्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
 सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तच्चयोच्यते ॥
 स्पृशनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पृशो मानस एव च ।
 द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥
 इच्छा द्वेषात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते ॥
 दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारकं पुनरुच्यते ।
 उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाभ्यसन्नकान् ॥
 स्पृश्यते नातुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ।
 वेदनानामभिधानं मनो द्वेषश्च सेन्द्रियम् ॥
 केप्रलोमनखाराग्रामनत्रवगुणैर्विना” ।
 इति चरके शरीरे १खः ॥)
 रेन्दी, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम् । इन्द्र + “तस्ये-
 दम्” । ४।३। १२०। इत्यण् । टिड्ढिति । ४।१।
 १५। डीप् ।) शक्ती । (यथा, मार्कण्डेये ८।२०।
 “वज्रहस्ता तथैवेन्द्री गजराजोपरि स्थिता” ।
 इन्द्रस्य योगेश्वर्याप्रालिनी महादेवस्य पत्नी ।)
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अलक्ष्मीः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रवासुकी । इति रत्नमाला ॥
 राखाल शसा इति भाषा । पूज्नी दिक् । इत्य-
 मरटीकाया रमानाथः । यज्ञा । इति राज-
 निर्घण्टः । यज्ञाचि इति भाषा ।
 “यद्यथाऋभेन्द्री नलिनानि दूष्नी” ।
 इति सूत्रे ३ अध्याये । घरकेयोक्तम् ॥)
 रेभी, स्त्री, (इम इत्याख्याख्यस्याः । इम + “प्रज्ञा-
 दिभ्यश्च” । ५।४। ३८। इति ऋण् + डीप् ।)
 हस्तिघोषा जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रेरावणः, पुं, (इरया अलेन वयति शब्दायते इति ।
 इरा + वण + पचाद्यच् । तत इरावणएव सायं
 प्रज्ञायञ्च ५।४। ३८। यद्वा इरा सुरा वनसु-
 दकं यस्मिन् । पूज्नीपदारिति ८।४। ३। षात्वम् ।
 तच्च भवः । इरावण + अण् ।) रेरावतहस्ती इत्य-
 मरः ॥ यथा, महाभारते १।१८। ४१।
 “श्वेतैर्नैक्षतुर्भिस्तु मद्वाकायस्ततःपरम् ॥
 रेरावणो महानागोऽभवत्तच्छभटा छतः” ॥)
 रेराकां, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन् । इरा +
 भतुप् । इरावान् मन्त्रः । तच्च भवः । इत्यण् । जल-
 वति मेघे सूत्यंकरपतनादस्योत्पत्तेश्चात्वम् ॥)
 इन्द्रस्य ऋषुदीर्घधनुः ।
 इति मेदिनी ॥ रामधनुक् इति भाषा ॥
 रेरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन् । मनुप् ।
 इरावान् समुद्रः । तच्च भवः इति । इरावत् + अण् ।

रेशा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा इरा-
 वत्या विद्युत् अयं तस्येदमित्यञ्च ४।३। १२०।)
 इन्द्रहस्ती । स तु शुक्रावयः चतुर्दन्तः समुद्र-
 मथनोत्थितः पूज्नीदिग्भ्यश्च । तत्पर्यायः । अन्ध-
 मातङ्कः २ रेरावणः ३ अन्धसुवल्गुभः ४ इत्य-
 मरः ॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मल्लनागः ७
 इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १० । इति
 जटाधरः । सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजायामीः
 १३ नागमल्लः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारः । ३।२२। (“रेरावतास्तालनकर्कश्रैव” ।
 “प्राद्वेषयं पयोवाहं विद्युदेरावताविव” ।
 इति रघौ । १। ३६ ॥)
 नागरङ्गः । लकुचदत्तः । नागभेदः । इति मेदिनी ॥
 (“रेरावतं दन्तश्रटमस्रं शोषितपित्तकृत्” । इति
 सूत्रे । ४६ ऋः । सुश्रुतेनोक्तम् ॥) (इरावत्या नद्याः
 सन्निहृष्टो देशः । इरावती + अण् । यथा, महा-
 भारते ३।१६२। ३३।
 “बभूव परमाशानानौरावतपथे यथा” ॥)
 रेरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यतेऽस्य इरावान्
 मेघस्तस्य इयं । इरावत् + “तस्येदम्” । ४।३।
 १२०। इति ऋण् + डीप् ।) विद्युत् । विद्युद्विशेषः
 इति मेदिनी ॥ रेरावतभार्या । इत्यमरटीकायां
 खामी । वटपत्नीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पद्मालदेशीयनदीविशेषः । अथुना रावी इति
 ख्याता । (उत्तरमार्गे नजत्रविशेषायां संज्ञाभेदः
 यथा ।
 “पृथ्यास्येषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृतः” ॥)
 रेदिकां, स्त्री, (इरियो उभरभूमौ भवम् । इरिञ्च +
 अण् ।) पांशवकणमयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पाशुलवयोऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 रेदियं, स्त्री, (इरा + ङक् ।) मद्यम् । इरा एव रेदेयं
 स्वार्थे ष्योपप्रत्यये ङङि । (यत्रास्य व्यवहार-
 ष्टदयथा,—
 “ऋतेऽप्युद्धमद्यश्चैवमैरेशास्तसुरासतैः” ।
 इति नैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञे विद्वध्यधिकारे ॥)
 रेला, पुं, (इलावा अल्पतं पुमान् । इला + अण् ।)
 इलापुत्रः । स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरूरवाः ।
 इति हेमचन्द्रः ५ (यथा महाभारते । १।७५। १७।
 “पुरूरवास्ततो विद्वानिजायां समपद्यत ।
 सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्” ॥
 “धृत् सुता जच्चिरेऽथैलादायुर्जीमानवसुः” ॥ २४॥)
 रेलाबालुकं, स्त्री, (रेलाबालुकमेव । सायं अण् ।) रेला-
 बालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रेलाविलः, पुं, (इलाविलाया अल्पतं पुमान् । इल-
 विल + अण् ।) इलाविलापुत्रः । स तु कुदेरः ।
 इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तराणि । रेडविलः । रेड-
 विलः । रेलाविलः ॥
 रेलेयं, स्त्री, रेलाबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
 (रेलाबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः) । (पुं,
 इलाया अल्पत्वम् । इला + ङक् । मङ्गलः । भौमः ।
 पुरूरवाः ॥)
 रेशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम् । ईशान

शो

+ “तस्येदम्” । ४।३। १२०। इति ऋण् +
 डीप् ।) ईशानकोष्ठाः । इति जटाधरः ॥ (“रे-
 शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः । “रेशान्यां
 मरञ्च भ्रवं निगदितं दिग्गच्छयं खड्गने” इति
 त्रिपिथतत्त्वम् ॥)
 रेशिकः, चि, (ईशस्य अयम् । ईश + ईकण् ।)
 ईश्वरसम्बन्धी । ईश्वरेण इति भाषा ॥
 रेशी } चि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम् ।
 रेश्वरी } ईश + ईश्वर + अण् + डीप् ।) ईश्वर-
 सम्बन्धी । ईश्वरेर इति भाषा ॥
 रेश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः । ईश्वर + अण् ।)
 ईश्वरधर्मः । तत्पर्यायः । विभूतिः २ भूतिः ३ ।
 स चाउविधो यथा । अयिमा १ अयिमा २
 प्राप्तिः ३ प्राकाशम् ४ महिमा ५ ईश्वरत्वम् ६
 वशित्वम् ७ कामावशायिता ८ । इत्यमरः ॥
 (“रेश्वर्यस्य सम्यस्य वीर्यस्य यशसः त्रियः ।
 क्षान्तवैराग्ययोश्चैव वस्यां भग इतीकृता” ॥
 इति पुराणम् । “रेश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
 ऽयिमादिप्रादुर्भावः” । इति वाचस्पतिमिश्रः ।
 सम्पत्तिः । प्रभुत्वम् । नियन्त्रित्वम् ।
 यथा रघुवंशे । १२। ६६ ॥
 “तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिव्यश्राव राघवः” ॥)
 इति ॥
 रेश्वर्यकर्म, [न] पुं, (रेश्वर्यं कर्म यस्य ।) ईश्वर-
 सम्बन्धिकर्मभूतः । तत्पर्यायः । इत्यमरः १ प्र-
 त्ययतं च्ययति ३ राजति ४ । इति चत्वार
 रेश्वर्यकर्माणाः । इति वेदनिर्घण्टे २ अध्यायः ॥
 रेथमः, [न] च, (अस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यप-
 त्तरायिधमः” ५।३। २२। इति इदम इश सन-
 सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपाद्यते ।) वर्त्तमानवत्स्यः ।
 इत्यमरः ॥
 रेथमस्तनः, चि, (रेथमोभवः । “रेथमोह्यःश्वघो-
 ऽन्यतरसां” । ४।२। १०५। इति श्रैविकेयर्थेषु पक्षे
 चुञ्च तुट् च ।) रेथमःसम्बन्धी । यद् वत्सरेर इति
 भाषा । इति पाणिनिः । ७।२। १०५ ॥
 रेथमस्तनः, चि, (रेथमोभवः । रेथमस्तु + रेथमो-
 ह्यसिति पक्षे ल्यप् ।) रेथमस्तनः इति पाणिनिः ।
 रेथिक, चि, (इह + ङक् ।) इह भवम् । इहकात्तर
 इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा भागवते
 ५।१४। ३२। “क्वचिद्भद्रमवदद्वैकार्थेषु रंसन्
 यथा वानरः सुतदारवत्सो भ्यावपद्यञ्चः” ॥)
 शो
 शो शोकारः । स तु जयोदशस्रवरुणः । अस्त्यो-
 चारगस्थानं शोः कथञ्च । (“शोदौतोः कण्ठौ-
 छम्” इत्युक्तेः । तथा च शिवायामुक्तम् ।
 “ए रे तु कण्ठताणयावोशौ कण्ठौशौ स्मृतौ” ॥)
 स तु ऋषो न भवति । दीर्घः कृतश्च भवति ।
 (प्रत्येकं उदारात्तुदात्तस्यैतदभेदोऽस्तिविधोऽपि
 अतुनात्विजातानुनासिकभेदाभ्यां घृष्टिः । रतेन
 दादशविध एव निर्णयितम् ।

श्लो

“शोकारः पञ्चलायाङ्गिः पञ्चदेवमयं सरः ।
रक्षविद्युत्प्रकाशं विद्यायाम्नामनीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वयं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वयं मन्त्रेशानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षामध्ये तु कुञ्चित ।
किञ्चिद्वज्रगता या तु कुञ्चिता वामतप्लवः ॥
ब्रह्मेशविद्याप्रकाशं भावा तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवस्यते” ॥
इति वर्योद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“शोकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरः ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घशृङ्गकः ।
आध्यायनी चोद्धृतो लक्ष्मीवागी सुखी द्विजः ॥
उद्देश्यदर्शकक्षीरः कौशासो वसुधाकरः ।
प्रयावाप्रो ब्रह्मरुचमनेशः सर्वमङ्गला ॥
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरः ।
त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीणादिकर्मिणी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः) यथाह
कविकल्पद्रुमे । “शैर्यादिः स्यादोर्निष्ठातन शौर-
नित्” ॥ तेन शो दी ङ्ये इत्यस्मात् कृताया
निष्ठाया दीर्घं दीनवत् इति स्यात् ॥ मातृकान्यासे
ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्तयथा तदाख्यथाभिधानम् ।
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
“ॐ मम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ शौं नमोऽर्द्धदन्तपङ्क्तौ” ॥
शो, व्य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । सरयम् । अरु-
क्या । इति मेदिनी ।
शौं, व्य, शोम् । प्रयावः । इति वेदागमौ ॥
शोः, षु, अङ्गा । इत्योकारशोषः ॥
शोक, स्त्री, (उच्येत्प्राथम्येण के गुणः कुलस्य
“शोक उच्ये के” ॥ ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) यद्दम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (ः) पञ्ची । ङ्यलः ॥
शोक, [स] स्त्री, (उच्यते समवैति अस्मिन् । उच +
असृन् । गुणः । न्यङ्कादित्वात् कुलम्) आश्रयः ।
यद्दम् । इत्यमरः ॥ (“जलोका अथ भङ्गके” ।
इति अमरकोषः) तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३७ ।
“सप्तर्षीयान्तु यत् स्थानं स्थलं तदैव वनोक्तसाम्” ॥
शोकणः, षु, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण्ठ इति भाषा ॥
शोकयिः, षु, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण्ठ
इति भाषा ॥
शोकुणः, षु, (उच + उल्लङ्घ । निपातनात् विडम्) ।
गोधूनुद्धतवनापङ्कः । अस्य गुणाः । गुह्यत्वम् ।
दृश्यत्वम् । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । रक्षवा-
तापहत्वम् । खिगधत्वम् । हृद्यत्वम् । महविव-
द्वंगत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शोकीदनी, स्त्री, (शोकेः मन्त्ररूपान्ध्रयस्थानमन्त्रं
भक्ष्यं यस्याः ।) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शोकीयौ, स्त्री, (शोक् + क्य + ष्यच् + ङीप्) । शो-
कणः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण्ठ इति भाषा ॥
शोल, ष, शोयत्वे । भूयत्वे । सामर्थ्ये । विवारणे ।

श्लो

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादि-शक-सकं च पर-
सेट्) । श्रु मा भवान् शोचिषत् । अच द्वित्वात्
प्राक् प्राप्ते ऋच षट्स्त्रिन्नाप्त स्यात् । शोषः खे-
रचित्वाभावः । शोचति पङ्क्त्वात्पात् । अल-
मर्थी भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च । इति दुर्गादासः ॥
शोघः, षु, (उच् समवये + षच् । एषोदरादित्वात्
सायुः) । इत्यमरटीकायां दुर्गादासः । समूहः । इत्यमरः ॥
जषवेगः । (यथा कुमारः ४ । ४४ ।
“रविधीतजना तपायत्वे पुनरोपेन हि युव्यते
नदी” ॥) परम्यरा । उपदेशः । इति मेदिनी ।
शोङ्कारः, षु, (शोम् + कारप्रत्ययः ।) प्रयावः ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।
“शोङ्कारः पूर्वमुवाच्यस्ततो वेदमधीयते” ।
“शोङ्कारश्चाद्यशब्दश्च द्वैतेषु ब्रह्मणः पुरा ।
कथं भित्त्वा विनिर्जातो तस्मान्माङ्गलिकातुमौ” ।
इति आकरणाटीकायां दुर्गादासः ।
“प्रागाथासैस्त्रिभिः पूतस्तत शोङ्कारमर्हति” ॥
इति मनुः । २ । ७५ । अथाह आचरन्तम्, ।
“शोङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्वज्रस्य अध्येयमाद्य एत-
दापि प्रतिपद्येत् विकथां चान्यां कृत्वा एवं कौ-
किक्षा वाचा व्यावर्त्तते” । कौकिक्षा वाचा श्राव-
न्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ॥
शोङ्कारा, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शोजत्वं, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्द्धदन्तपुरा-पर-शक-सेट्) । मा भवान् शोजि-
जत् । इति दुर्गादासः ॥
शोजः, [स] स्त्री, (उज्ज्वलेन । उज्ज आर्जवे
उज्ज्वले “बलोपङ्क” ११९१ । उणादिः असृन् ।
बलोपङ्क । गुणः ।) दीप्तिः । अवष्टम्भः । प्रकाशः ।
बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
“इतो जसा तु प्रहृतं तयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १९६ ।
“तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्” ॥
प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमेकादशराशयः । इति
श्योतिसम् । गौडी रीतिः काथ्यगुणः । तस्य
सङ्गणम् । बद्धसमाससंयुक्तवर्णपदाङ्गम्बरः । यथा,
“शोजः प्रसादमाधुर्यगुणव्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपञ्चाक्षीरीतयः परिशीर्षिताः ॥
शोजः समासधुर्यस्वं मासलं पददम्बरम्” ।
तस्योदाहरणम् यथा,—
“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायाजाम्बुधि-
स्सङ्गतं स्तूतृतीर्षितीसम्भूतधमत्कारस्वरत्नम्भाम् ।
आनन्दान्दतवापिकां विदधती चिन्तं गिरीशप्रभो-
क्तां पायास्रवसङ्गमे भगवती कञ्जावती पार्वती” ॥
इति काथ्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-
भागजयानुविशेषः । तस्य गुणाः । बाल्यशरीरस्थि-
तत्वम् । खिगधत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।
सुकृत्वत्वम् । कपात्मकत्वम् । शरीरस्य बलप्रु-
कारित्वञ्च ॥
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्षणीयत् सपीतङ्गम् ॥
शोजः शरीरे संजातं तद्भाशाशाप्रशब्दश्चि ॥
अमरैः पञ्चपुण्येषु यथा संस्थिते भङ्गु ।

श्लो

तद्वदोः शरीरेभ्यो धातुः संस्थिते ष्टब्हात्” ॥
इति वैचकम् ॥ शोजोऽर्द्धदन्तोऽपि । इति भरतः ॥
“हृदयं चेतनास्थानमोजससाश्रयं मतम्” ।
इति पूर्वखण्डे । पूषः । शाङ्गधरेणोक्तम् ॥
“तत्परश्वोजसः स्थानं तच्च चैतन्यसङ्घः” ॥
“शोजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वसन्त्यन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिणः ॥
यदृते सर्वभूतानां शीतितं नावर्तित्यते ।
यत्सारमद्रौ गर्भस्य योऽभौ गर्भरह्नादसः ॥
सर्वसामानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्ददवाञ्छितम् ॥
यच्छरीरबलं देहः प्राणा यच्च प्रतिष्ठितः ।
तन्मत्ता विविधा वताः फलन्तीति महद्विषयाः ॥
ध्यानादमन्यः स्वयणात् शोवांसि सरयास्त्रियाः ॥
तन्महत्ता महामूलान्तशौचः परिदत्तता ।
परिहाय्यां विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥
हृदं यत्प्राद्यद्यदीजस्यं श्रोतसा यत्प्रसादजम् ॥
तत्तत्वेभ्यं प्रयत्नेन प्रशप्तो ज्ञानमेव च” ॥
इति सूत्रस्थाने विशेषेणैव चरकेणोक्तम् ॥
“गुह्यं शीघ्रं मृदु स्फुरणं बलं मधुरं स्थिरम् ॥
प्रसन्नं पिच्छलं खिगधं शोर्जा दशगुणं तथा” ॥
मयसेवनतोऽस्य ये गुणा नशान्ति तदयथा ॥
“गुह्यत्वं लाघवाच्चैवं शौच्यमात्मस्वभावतः ।
माधुर्यं मर्द्वं तैस्त्रिणात् प्रसादसाश्रुभावनात् ॥
रौक्ष्णात् केहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं स्फुरणवामपि ।
विकासिभावात् पेच्छित्यं वैशद्यं सान्द्रता न्मथा ॥
शौच्यमात्म्यं विहस्येवमोजसः सगुणैर्गुणान्” ॥
“रसधालादिमाग्यानां सप्तबद्धीन्द्रियात्मकानाम् ।
प्रधानश्वोजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥
“सैवं विधातं जनयेन्मद्य पेच्छिकमोजसः ।
विकाश-रूढ-विवशदा गुणास्तच्च हि गोल्बणाः” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥
“शोजः सोमात्मकं खिगधं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ॥
विविक्तं मृदु मृत्सञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
देहस्यावयवस्तेन शोमो भवति देहिनाम् ॥
तदभावाच्च शीर्थन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥
अभिधावात् स्यात्त्वोपाच्छेकाद्यानाच्छ्रयात् क्षुधः
शोजः संस्थिते श्लेष्मो धातुवृष्ट्यानिःश्रुतम् ।
तेजः समीरितं तस्माद्भिन्नं प्रथति देहिणः” ॥
इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुसुतेनोक्तम् ॥
शोङ्कवः, षु, पञ्चखरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।
श-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा महारादयः । इति सं-
गीतदामोदरः । (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे खरा-
ध्याये ज्ञातिप्रकरणे) ।
“वान्ति यान्मुकुण्डोऽनेति श्लोमोक्तमुकुण्डं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्धवा ।
शोङ्कुवी साक्ति येषाञ्च खराकोलोडवा मवाः” ॥
“शोङ्कुवा मवाः” इति क्वचित् पाठः । “उङ्कवः
नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युक्त्वं व्योम,
तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्मणे ।
शोङ्कुवी सङ्ख्या विद्यते येषां खरायां ते शोङ्कुवाः
पञ्चसराः” इत्यादिंसिंहभूषणटीका ॥

श्लो

श्लो

श्लोडिका, स्त्री, धान्यविशेषः । उडि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । श्लोडो र नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शोभयत्वम् । रुचत्वम् । कफवायुवर्जकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

श्लोडी, स्त्री, श्लोडिकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽप्या विवरणं ज्ञातव्यम्) ॥

श्लोडुः पुं, (श्लो ईषदुमत्ति । उन्दे + श्लायितच्चीति रक् । बाङ्जकात् दस्य ङत्वम् ।) जवापुष्पदृक्षः । देशविशेषः । उडिस्था इति ख्यातः । तत्र बङ्ग-वचनान्त । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, चि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौष्टिकाश्चोडुमविडाः कान्भोजा जवनाः प्रकाः” । “पौष्ट्यादिदेशोडुवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियाभो-पादिना श्रुतत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

श्लोडुप्यम्, स्त्री, (श्लोडुं उप्यम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ दृढास्तु “श्लोडुप्यशब्देन तथा जवाशब्देन श्लोडुवच्च श्लोडुस्य अप्यश्चते” इत्याहुः । दृष्टे व्युत्पत्तिर्यथा । श्लोडु उप्यमस्य इति ।

“श्लोडुः स्यादोडुप्यश्च जवाश्च ह्यमारकः” । इति रायसुकुटः ॥ “श्लोडुप्यकुसुमप्रियेऽम्बिके” । इति हारानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्लोडुशाखा, स्त्री, (श्लोडुमाखा यस्याः ।) जवापुष्प-दृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्लोद्य, ष्ट अपसारणे दूरीकरणे ॥ इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भादि-पर-सर्क-सेट् ।) अपसारणमन-यनम् । भा भवान् श्लोद्यिनत् । श्लोद्यति धनम् शौरः । इति दुर्गादासः ॥

श्लोतुः, पुं स्त्री, (श्वति गृहमाशुभ्यः । श्व रक्षणे + “सतिनिगमिससिचवीति” १ । ७० । उणादि-तुन् । “ज्वरत्वरिति” ६ । ४ । २० । ऊट् ततो गुणः ।) विडालः । इत्यमरः । (यथा मुग्ध-नोषे । “स्युश्लोतुः । स्युश्लोतुः) ॥

श्लोदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्नोपञ्च” इति २ । ७६ । उणादिः युष् + नोपञ्च ।) श्वन् । भक्तम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्वेभाश्चैवमादीना मद्यानामोदनस्य च” ॥

“श्लोदनः क्षाणितः खिन्नः प्रसृतो विशदो लघुः ।

श्लुत्तखलुक्तोऽप्यर्षमन्यथा स्यादगुरुश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाण्डिततन्त्रग्रन्थे मद्यादिवर्गे ॥

“श्लोदनस्यैः श्वतो हिरण्मिः प्रयोज्यो यथायथम् ।

दोषदूषादिमन्तो ज्वरश्च क्षाथसाधितः” ॥

इति वामदे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्तममं तथान्धश्च क्षत्रिशूरश्च कर्त्तितम् ।

श्लोदोऽस्त्री खियां भिस्मा दीरिविः प्रसि मा-धितः” ॥

अस्य विवरणान्तराश्वशब्दे ज्ञेयम् ॥

श्लोदनाङ्गा, स्त्री, (श्लोदणस्याङ्गा इव श्लोङ्गा यस्याः ।) महावल्गुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्लोदाङ्गिका, स्त्री, महावल्गुम् । वला । इति राज-निर्घण्टः ॥

श्लोदनी, स्त्री, (श्लोदन इवाचरति । श्लोदन + क्लिप् + डीष् ।) वला । इति मेदिनी ॥ वलेङ्गा इति भाषा । (वलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥

श्लोम्, ख, (श्वति रक्षति इति । “श्वतेऽखि-नो-पञ्च” । १ । १४२ । उणादिः मन् टिकोपञ्च । ज्वर-त्वरैषुट् ६ । ४ । २० ।) ततो गुणः ।) प्रखवः । स तु अकारोकारमकारवर्जयथात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुवद्विह उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेऽथोप्यते ब्रह्मा प्रखवेन तयो मताः ।

(“यथा पर्ये पलाशस्य शत्रुशैलेन धार्यते ।

तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुष्टत्वं श्रुत्तुवस्वरिति त्रिधा” ॥

“श्लोदरश्चाथशब्दश्च दावेनो ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् मातृलिकावुभौ” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ॥

“सिद्धानाश्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽधोङ्कार उच्यते ॥

प्रथवाद्या यतो वेदा प्रथवे पर्थवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रथवः सर्वं तस्मात् प्रथवमन्धसेत्” ॥

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः ।

(यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

“श्रीभित्वादेशमास्याय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्वशीमधुरःश्रेष्ठां पुरःस्त्वृष्य दिवं ययुः” ॥)

अपाह्वतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

श्लोम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तस्वदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणाश्चैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहित्वाः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यश्चदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

श्लोर्त्तु चि, (श्लोड् + उन्द + क । एषोदरादित्वात्

साधु ।) शार्ङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा

इति भाषा ॥

श्लोर्त्तु, पुं, खनामख्यातमूलविशेषः । शूरणः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शूरणः कन्द श्लोर्त्तु कन्दोऽर्शोऽन्न इत्यपि” ।

गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः) ॥

श्लोर्त्तु, इ, लोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-

पर-सर्क-सेट् ।) अन्तस्त्रादतीययुक्तः । इ श्लोर्त्तुगते

धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

श्लोर्त्तु, इ किं उल्छेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा

पुरा-उभ-सर्क-सेट् ।) अन्तस्त्रादतीयोपसः । इ

श्लोर्त्तुगते । किं श्लोर्त्तुयति श्लोर्त्तुयति तेषुत्तं

नोकः । कर्पूरमोक्षयतीति दर्शनात् । इति

दुर्गादासः ॥

श्लोर्त्तु, पुं, श्लोर्त्तु । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३

शार्ङ्गः ४ चित्रदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः । श्वपिदीपनत्वम् । श्विकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विशदत्वम् । कषुत्वम् । श्वर्षो-रोयमथालक्ष । श्वात्मकन्दस्तु दोषकः ॥ इति राज-वल्लभः ॥

श्लोष, पुं, (उष + दाहे घञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । प्रोषः २ । इत्यमरः ॥ श्लोषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तविकारश्चालारिंशदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । यथा श्लोषश्च श्लोषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः) ॥

श्लोषकः, पुं, (उष + क्लृट् ।) कटुरसः । इति हेम-चन्द्रः ॥ भाषा इति भाषा ॥

श्लोषशी, स्त्री, (श्लोषश्च + शीष् ।) श्लोकविशेषः । एवाति इति भाषा । अस्या गुणाः । कफवायु-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

श्लोषधिः, स्त्री, (श्लोमो धीयतेऽत्र । श्लोष + धा + कि ।) फलपाकान्तदृच्छादिः । कदली धान्यनि-त्वादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ॥

“उड्डिष्णाः श्यावरा ज्ञेया वीजकाष्ठप्ररोहिणः ।

श्लोषधयः फलपाकान्ताः बडपुष्पफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यशौषधयो

रजन्त्याम्” । तथा ७ । १ “अशौषधीनामधिपस्य

दृष्टी” ॥ “श्लोषधयः प्रशुश्रान्ति गवादीनां यथा-

त्विच । इति हारीते प्रथमस्थाने । ४ अध्याये ।

“श्लोषधीनांमरूपाभ्यां जानते ह्यनप्य वने ।

श्विपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

श्लोषधीनाम्यगम्यातिं कश्चिदेदितुमर्हति ॥

योगविद्वान्मरूपज्ञान्तासा तत्त्वविदुश्चते ।

येऽप्यन्यो विज्ञानीयादोषधीः सर्वथा भिन्नः ॥

योगमासान्तु यो विद्याद्देशकाणोपपादितम् ॥

पुष्यं पुष्यं वोक्ष्य स विज्ञेयो भिन्नस्तम्” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥)

श्लोषिप्रस्य, पुं, (श्लोषधिःकण्ठं प्रस्यं यत्र । श्लोषधी-

नामाकारत्वात् हिमालयस्य तथालम्) । हिमालय-स्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्पयातौषधिप्रस्यं सिद्धये हिमवत्पुरम्” ।

तत्रैव ६ । ३६ । “श्वितदुरोषधिप्रस्यम्” इति) ।

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं लक्षा तदा सरः ।

गङ्गावतारभगमर्द्धिमवयस्यस्युत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा पिपतिवा पुरा ब्रह्मपुरात् श्रवा ।

श्लोषधिप्रस्यनगरस्यादूरे सातुलसतम् ॥

तत्र भर्गोः क्षमात्माननचरं वरमात्यरम् ।

एकपादं पितृधामास भगवान् लघमन्धजः” ॥

श्लोषधी, स्त्री, (श्लोषधि + शीष् ।) श्लोषधिः । इति

भरतः ॥ (फलपाकान्तदृच्छाः । स च कदली-

धान्यादिः । यथाह मनुः । १ । ४६ ।

“उड्डिष्णाः श्यावराः सर्वे वीजकाष्ठप्ररोहिणः ।

श्लोषधयः फलपाकान्ताः बडपुष्पफलोपगाः” ॥

श्लोषधिःशब्देऽस्या विकृतिर्ज्ञेया ॥)

श्लोषधीपतिः, पुं, (श्लोषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रवर्त्तनावस्य तथापिभम्) ॥

श्रीधरीशः, पुं, (श्रीधधीनामीशः) चन्द्रः। कर्पूरम्।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६। ८।

“श्रीधधीशः क्रियाधोनिरन्मोयोनिर्नुष्णाम्” ॥

श्रीः, पुं, (उच्यते दहते उष्णाहारेणेति। उष दाहं
+ “उषिकुधीति” । २। ४। घन् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः। उपर टोट इति भाषा।
तत्पर्यायः। रदनच्छदः २ दशनवासः ३। इत्य-

मरः। दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६

इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने श्रीः श्रीः
धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३६। ६।

“श्रीःश्रीव मन्त्रास्ते वदन्ता स्तनाविव पिप्यते
जीवसे नः” ॥ तथा मनुः। ८। २२२।

“श्वनिष्ठीवतो दर्पाद्धारोः श्रीः श्वेयेप्रपुः” ॥

तथा, कुमारः २। ६०।

“उमासुखे विम्बफलाधरोः
व्यापारयामास विष्णोचगानि” ॥)

श्रीः, पुं, (श्रीः इव ष्य यस्य।) वन्कूपुष्य-
रुजः। इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीः, पुं, (श्रीः शोभः।) व्याख्योगान्त-
गतौऽभिव्यक्तिः। स च वातपित्तकफसन्निपात-

रक्तमासमेदोऽभिघातजलेनाऽऽविधः। तथा यथा-
क्रमं लक्ष्मणानि यथा,—

“कर्मशो परशो स्रष्टो संप्राप्तानिजवेदनौ।
दास्येते परिपाद्येते श्रीः मासतकोपतः ॥

श्रीयेते पिङ्गामिध सन्नाभिः समन्ततः ॥
सदाहृपाकपिङ्गको पीताभासो च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु श्रीयेते पिङ्गामिधवेदना।
भवतस्तु कफादौऽपि च्छिन्नी शीतलौ गुरु ॥

सहजं क्षुण्णौ सहजं पीतौ सहजं श्वेतौ तथैव च।
सन्निपातेन विज्ञेयवनेकपिङ्गकाचितौ ॥

खर्करकलवर्णाभिः पिङ्गामिधोऽपि च्छिन्नी।
रक्तोपमस्यो रश्मिर्न स्वतः शोभितप्रभौ ॥

गुरुः शून्यौ मांसदृष्टौ मांसपिण्डवद्भूतौ।
जन्मवशात् मूर्च्छन्ति नरस्योभयतौ सुखात् ॥

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु ॥
सखं स्फटिकसङ्गाशमाखावं स्वतः भ्रूशम् ॥

तयोर्भ्रूयो न संरोहेन्मुदुल्वच न गच्छति।
श्रीः प्रथ्वदोऽर्थेते प्राच्येते चाभिघाततः” ॥

इति निदानम् ॥

(“श्रीः च स्फटिको यस्य वातिवाहेन वातिक्वात्।
नस्य सर्पिर्मण्डगच्छ श्रीःदारुणवारणे ॥

सदाहृष भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिष्टं।
मधुना भवतीतेन श्रीःशून्यं च मत्तम् ॥

लेपनश्रीःशरीरेषु शर्करासहितं दधि।
सरक्तमांशरोगश्च दृष्टः रक्तान्वेषचनम् ॥

धवाञ्जनकदम्बानां प्रलेपः शीतं सुखावहः” ॥

इति हारीते चिकित्से ॥ २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खड्गोऽपि इत्युक्तो वातेभ्यो दिघा कृतः ॥
श्रीःशोपे तु पवनात् स्फावीःशो मन्त्रश्चौ ॥

दास्येते परिपाद्येते परशासितकर्मणौ ॥
मिसात्तौऽपि सदा पीतौ कर्मप्राप्तविभिव्यौ ॥

पिटिकाभिर्मन्त्राःश्रीःशोऽपि कफात्पुनः ॥

श्रीःशो गुरुः शून्यौ सर्वमपिटिकाचितौ ॥

सन्निपातवदनेकाभौ दुर्गन्धावपिच्छलौ ॥

अकस्मात् ज्ञानसंश्रान्तौ विषमपाकिनौ ॥

रक्तोपमस्यो रश्मिर्न स्वतः शोभितप्रभौ ॥

खर्करकलवर्णाभिः पिङ्गामिधोऽपि च्छिन्नी ॥

मासपिण्डोपमौ मासस्थाना मूर्च्छन्कर्मोक्तमात् ॥

तेषामभ्यययुक्तौ सख्यौ मेदसा मृदु ॥

क्षतभावदोऽर्थेते प्राच्येते चासहायुनः ॥

प्रथितौ च पुनः स्थाना कण्डुरौ दशनच्छदौ ॥

जलवद्भूतवदातकण्डुरोऽपि जलाब्धेदम् ॥

इति वामटे उत्तरस्थाने ॥ २२ अध्याये ॥

“खण्डोऽपि विनिष्कान्तौ सूत्रा ब्रह्मवदाचरेत् ॥

यद्यी ज्योतिष्मते-श्रीःशो-श्रीःशो-सारिवोत्पले ॥

पटोऽपि काकनाथा च तैलमभ्यङ्गनं पचेत् ॥

नस्यश्च तैलं वातघ्नमधुरकान्त्यसाधितम् ॥

महाखलेन वातौऽपि सिद्धे नास्ति पिचिर्हितः ॥

देवधूमधर्मच्छिन्नीगुण्यन्मरदारसिः ॥

यथाऽङ्गुलीयुक्तं तैलं प्रतिसारणम् ॥

नाड्योऽपि भेदेयुद्धमसिद्धेरेण्डपल्लवैः ॥

खण्डोऽपि विहितं नस्यं तस्य मूर्च्छि च तर्पणम् ॥

पित्ताभिघातजावोऽपि जलौकोभिरुपाचरेत् ॥

श्रीःशो-श्रीःशो-श्रीःशो-प्रतिसारणम् ॥

गुडुषी यद्विपत्तङ्गसिद्धमभ्यङ्गनं हृतम् ॥

पित्तविद्रवधिवशात् क्रियाश्रीःशोऽपि च ॥

इदमेव भवेत्कार्यं कर्मौऽपि तु कफोत्तरे ॥

पाठोऽपि मधुश्रीःशोऽपि हृतं प्रतिसारणम् ॥

धूमनावनगुडुषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिद्रः ॥

खिन्नं भिन्नं विनेदस्तं दन्तेऽपि शोभना ॥

सन्निपातधर्मोऽपि तीक्ष्णः भिन्नशुद्धे जलाब्धे ॥

श्वगाण्डेऽपि विद्वे वा चारोऽपि प्रतिश्रीःशो ॥

इति च वामटे उत्तरस्थाने ॥ २२ अध्याये ॥

चिकित्सादिविद्येतिस्तुमुखरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

श्रीः, स्त्री, (श्रीः इवाचरति पक्वावस्यायाम्।
श्रीः + ङिप् । ततोऽप्यु + डीप् च।) विम्बफलम्।
इति रत्नमाला ॥ तेषांशुचा इति भाषा ॥

श्रीः, पुं, (श्रीःशोपमाने श्रीःशोऽपि जटाधरः ॥
(तेषांशुचा इति भाषा ॥)

श्रीः, श्रीकारः। स तु चतुर्दशखरवर्गः। अस्थोच्चरत्त-
स्थानं श्रीः कण्डुश्च। (श्रीःशोऽपि कण्डुःशुम्” ॥

इत्युक्तं। तथा च शिवायाम्।

“श्रीः तु कण्डु-तालयावोऽपि कण्डुःशुम् ॥

सर्पिणः शून्यश्च भवति न ऋक्षः ॥ (प्रत्येकमुदा-
त्ताशुवात्तखरितमेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-

नासिकाननुनासिकमेदात् ऋषिध रतेन दादश-
विध एव) ॥

“रक्तविद्युत्तवाकारं श्रीकारः कुण्डली स्यम् ॥

श्वत्र त्रयादयः सर्वे तिष्ठन्ति स्वतः प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा ॥

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“श्रीकारमध्यदक्षे तु गता वृद्धगतायता ॥

किञ्चित् सा वामतो वक्ता ताश्च त्र्यक्षेत्रविधयः ॥

शक्तिमध्याता रेखा ध्यानस्य प्रचक्षते” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अक्ष नामानि यथा,
“श्रीकारः शक्तिगो गदस्तेजसो वामजङ्गक ॥

मनुरद्वैतेशश्च शङ्खकणः सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

श्रीदोऽपि कण्डुःशुम् सदाशिवः ॥

रागरागिण्य इति यवत् । यथा,—
 “श्रीडवः पञ्चमिः प्रोक्ता खरैः षडभिस्तु षाड्वः ।
 सम्भूयां सप्तमिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
 इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्भूयंखराः
 ष ष्ट ग म प ध नि ॥ षाडवखराः निषादो-
 च्छिताः ष ष्ट ग म प ध ॥ षोडवखराः ष्ट-प-
 वर्जिताः ष ग म प ध नि ॥ सम्भूयंरागाः सप्तमिः
 खरैर्यथा । नटवसन्नादयः । षाडवरागाः षड्भिः
 हरैर्यथा । सैरिष्ठीप्रभृतयः । ० षोडवरागाः
 पञ्चमिः खरैर्यथा मङ्गारादयः । इति सङ्गीत-
 दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे खराध्याये
 जातिप्रकरणे) ॥ ५३—५४ ॥
 “वाप्ति यान्मुडुवोऽनेति थोभोत्तमुडवं बुधैः ।
 पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ।
 षोडवी सास्ति येवाश्च खरास्ते लोडवा मताः ।
 ते संजाता यत्र गीते तदौडविसुच्यते ॥
 तस्यस्यदौडवश्च पञ्चखरमिदं विदुः” ॥
 “क्रमोदस्यात्यन्तरते षाडवोडवकारिणोः” ॥
 श्रीडम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
 तस्य लज्जयाम् ।
 “शुदाहरागकङ्कूमिः परीतं रोमपिङ्गरम् ।
 उडुम्बरफलाभास कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
 इति निदानम् ॥ तुम्भम् । इति शूद्राधरः ॥
 ताम्पपाचादौ चि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
 + अण् । उडुम्बरपाचम् । यथाङ्गद्वयविकारः ।
 यथाह देवक
 “श्रीह्रीलौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदकञ्च ॥”)
 श्रीडम्बरः, षुं, चतुर्दशयमानांशयमविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ सुनिविशेषः । यथा,—
 “वैखानसा बाणखिन्धौडुम्बराः फेनपा वने ।
 न्यासे कुटीरघकः पूर्वं बङ्गोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥
 इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४२ ॥ “श्रीडुम्बराः
 प्रातरुत्याय सांदिशं प्रथमं पञ्चान्ति तत आहूतैः
 पञ्चादिभिर्भविनाः” । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 श्रीदार्थ्यं, स्त्री, (उल्लस्य भावः । उल्लस्यं + यञ्)
 उल्लस्यती ॥
 श्रीदानपदिः, षुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् षुमान् ।
 उत्तानपाद + इच्) भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
 उत्तानपादराजपुत्रः । सायम्भुवसमुपौत्रः ।
 (यथा भागवते ४ । १० । ३० ॥
 “श्रीत्तानपादे भगवास्तव शार्ङ्गधन्वा
 देवः द्विभोत्ववनात्सिंहरो विपच्छान् ॥
 उत्तानपादात् सुबन्धां जात उत्तमः । इति महर्ष-
 भारतम् ॥) शृङ्गाबाणपरिस्थितमिच्छलतरा च ॥
 श्रीसार्थिकः, चि, (सामान्यविधिरत्यगस्तस्य भावः ।
 उत्सर्ग + ठञ्) सामान्यत्वम् । इति स्मार्ताः ॥
 श्रीसत्यं, स्त्री, (उत्सकस्य भावः । उत्सक + यञ्)
 उत्सक्यती । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।
 “श्रीसत्येण कृतत्वञ्च सङ्घुषुवा थावर्त्तमात्रा
 क्रिया” ॥ “सचरथासमाङ्गकावदौत्सक्यमुना” ॥
 इति भाषे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वभेदे ॥ ५ ॥
 “श्रीसत्यंकारपरिगणयन् गुणकञ्च यथाचे” ॥

अभिचारिभावभेदः ।
 यथा साहित्यदर्पणे ३ । १२७ ॥ “श्रीसत्यंकार-
 यद्वाः स्मृतितसिद्धता याधिचन्मासकञ्जाः” ॥
 तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।
 “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कासक्तपासङ्गित्वात् ।
 चित्तताप-लरा-सं-दीर्घनिश्चिन्तितदिक्षत्” ॥
 उदाहरणं यथा तत्रैव ।
 “धः कौमारहरः स एव हि वरन्ता एव चैवक्षप-
 से चोन्मीलितमाश्लीसुरमयः प्रौढाः कदम्बागिवाः ।
 सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारशीकाविधौ
 देवारोयन्ति वेतसितवत्तले चेतः समुत्कथते” ॥
 इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
 “श्रीसत्यंकारिणां सा च इच्छमाश्रमात्तौ निवर्त्तते
 इच्छमाश्रयं सार्थं इच्छलक्षणात् ॥ ५ ॥” ॥
 श्रीदैनिकः, चि, (श्रीदनें शिष्यमस्य । श्रीदनेन + ठञ्)
 सपञ्कारः । इत्यमरः ॥
 श्रीदरिद्रः, चि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ्)
 विजिगीषाविवर्त्तितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा किराते ११ । ५ श्लोकस्य टीकाया
 मङ्गिनाथः । “अतएवाद्यूनं श्रीदरिद्रः । आद्यूनः
 स्यादौदरिक्ते विद्विगोषाविवर्त्तिते । इत्यमरः” ॥)
 “विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकरो वा आश-
 स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
 भरतः ॥ “श्रीदरपरूयाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यात्वा-
 नेच्छा विजिगीषा तथा रहिवः” ॥
 इति रमानाथः ॥
 श्रीदन्वितं, स्त्री, (उदन्वितं + “उदन्वितोऽन्यत्तर-
 स्याम्” ॥ ४ । २ । १६ । इति पद्ये अण्) अर्द्ध-
 जलशुक्तघोर्लं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदन्वितं
 ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥
 श्रीदन्वितं, स्त्री, (उदन्वितं संख्युत्वम् । “उदन्वितो-
 ऽन्यत्तरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठक् ॥ “इससुता-
 न्नात् क” ॥ ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः) अर्द्ध-
 जलमिश्रितघोर्लम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीदार्थ्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + यञ्)
 उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागुगुणभेदः । यथा
 किराते २ । ३ ॥ “स सौकुर्वीदार्थ्यविशेषश्रा-
 विनीम्” इति “श्रीदार्थ्यं अर्थसम्पत्तिः” इति
 मङ्गिनाथः । सार्थिको नायकगुणभेदः । यथा
 साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ॥
 “शोभा विज्ञासो मासुर्थ्यं गाम्भोर्थ्यं वैश्वेतेजसी ।
 जलितैदार्थ्यमित्यौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” ॥
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६२ ॥
 “दानं सप्रियमाश्रममौदार्थ्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
 भायिकाङ्गारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ॥
 “शौवने सत्त्वजासावामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
 अक्षरारास्तत्र भावहावरेणैकाङ्गयोऽङ्गजाः” ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च मासुर्थ्यं प्रगल्भता ।
 श्रीदार्थ्यं वैश्वेमित्येते सत्त्वैव स्युरजलाः” ॥
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ९२ ॥ “श्रीदार्थ्यं विनयः
 सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“नृत्तते परुषां गिरं वितनुते न भ्रुश्रुं मङ्कुरं
 नोत्संक्षिपति त्रिस्तौ भवन्तः सा मे स्फुटोऽप्यागति
 काका गभेष्टहे गवाक्षविवरथापारितास्त्रा वधिः
 सत्या वल्लभमिषुप्यति यरं पर्यभुक्षीं शोचने” ॥
 मनसो दन्तिभेदः । यथा पञ्चदशे १ । ५ । ३ ।
 “शान्ता घोरास्त्रा मुदा मनसो दन्त्यस्त्रिधा ।
 वेराय्य दान्तिरौदार्यमित्याद्या घोरदन्त्यः” ॥
 श्रीदार्थ्यं स्त्री, (उदास + यञ्) । उदासस्य भावः ।
 वेराय्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।
 “श्रीदार्थ्यसंविदवशमितशून्यमुद्रा-
 मस्मिन् दृष्टोः पतिततामवशोश्च भैर्याः” ॥
 इयदि नैषधम् ॥ “श्रीदौर्बलिकखनहेतोर्वैमपि
 जुष्टाः किमौदास्यम्” । इति पद्यवती ॥
 श्रीदालकं, स्त्री, (उदासने कीटेन सञ्चितम् । उदास-
 न + अण् + संज्ञाया कन्) । वल्मीककारिकीट-
 निमित्तमधु ।
 तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
 कुष्ठविशेषोऽनाश्रितश्च । इति राजवल्लभः ॥
 (अथौदालकस्य कर्त्तव्यं गुणाश्च यथा ।
 “प्रायो वल्मीकमध्यास्थाः कपिषाः स्वल्पकीटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिषं स्वल्पं तत् स्यारौदालकं मधु ॥
 श्रीदालकं वचिकरं स्वल्पं कुष्ठविषाणम् ॥
 कषायशुभ्रमसुक्ष्मं कटुमाक्षयं पित्तहृत् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ॥
 “श्रीदालकं महाराज तीर्थं सुनिमित्तविवम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रसुचते” ॥
 श्रीदलकं, स्त्री, (उदलत + यञ्) । उदलस्य भावः ।
 यथा । “असुयान्यगुणार्त्तगामौदालकदसङ्गित्वात् ।
 अमङ्कुराद्यसंघोषरक्षाद्विवेकतादिहृत् ॥” इति
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
 श्रीद्विष्णुः, स्त्री, (उद्विष् + अण् + ड + साधे अण्)
 पाशवशयनं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीद्विदं, स्त्री, (उद्विद + साधे ऽण्) साम्प्रि-
 त्वयाम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सुश्रुत्याने
 ४६ अः ॥
 “अथ तीक्ष्णोऽयमुद्विदं सूक्ष्मं वातायुषोमनम् ।
 सुतिक्तं कटुसंखारं विद्याह्वयमौद्विदम्” ॥
 तीक्ष्णत्वम् । उत्क्रोधादित्यम् । चारयुक्तत्वम् ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवज्रतागाङ्गुलगात्रि-
 त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
 यथा—
 “श्रीद्विदं पांशुशुक्लं वज्रात सुमिदः स्वर्गं ।
 चारं गुरु कटु चिग्नं शीतलं वातनाशयम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 “सतिक्तकटुकचारं तीक्ष्णमुद्विदं श्रीद्विदम्” ॥
 इति वामदे सुश्रुत्याने ६ अ ॥
 उद्विदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 पित्तश्रमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 (“श्रीद्विदं पित्तश्रमनं मधुरं न विदाहि, च” ॥
 इति वैद्यकप्रक्रियासहितअथमुषे पाठीयवर्गः ॥

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण दृष्टव्या ।
 खनताधिगतं वित्तं केणचिद्दुग्धेभ्योऽपि ॥
 तद्वित्तं ददृशुः सर्व्यं समेताः क्षत्रियवर्षभाः ।
 अथमन्य ततः क्रोधाद्भृशं स्ताम्भ्रगागतान् ॥
 निजघ्ने परमेत्यासाः सर्व्योऽस्त्राग्निप्रितः उरः ।
 आगभोदवक्त्रन्तस्त्रेकं सर्व्यं वन्यसुराम् ॥
 तत उच्छिद्यमानेधु भृशं भयत्तदा ।
 भृशपद्मो गिरिं दुर्गं हिसवन्तं ध्रुपेदिरे ॥
 तासांमन्यतमा यभे भयाद्रे महीजसम् ।
 ऊरुगौकेन वामोदभेत्तुः कुनविदृढये ॥
 तद्भूमिमुपश्लथशु ब्राह्मण्यो या भयाद्विता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियायामुपहृजे ॥
 ततस्ते क्षत्रिया जन्मत्सं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
 ददृशुर्ब्राह्मणी तेषु दीपमानां खतेजसां ॥
 “अथ गर्भं स भित्तोरु ब्राह्मण्यो निजगाम ह ।
 मृशन् दृष्टीः क्षत्रियाना मध्याङ्गव भास्कर ॥
 ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु वन्यम् ॥”
 अथमौर्व्यन्तु पितृवधामथात् क्षत्रियवधे कृत-
 प्रतिज्ञ उये तपसि वसामासः पितृभिनवारितः ।
 ततो दद्याप्रतिज्ञो नाहं भवितुस्तुष्टे इति
 जानश्रुः अमोघलाच्च क्रोधवक्त्रे पितृनुक्तवान् ।
 यथा तत्रैव १२१ अध्याये ।
 “यश्चायं मनुजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
 दहेदेष च मामेव निगृहीत खतेजसा ॥
 भवताह विशानामि सर्व्यलोकहितेषुताम् ॥
 तस्मादिदध्वं यच्छ्रेया लोकाणा मम चैश्वराः ॥
 पितर उचुः ।
 य एष मनुजोऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
 अथु तं सुख मदाने लोका क्षुभु प्रतिष्ठिताः ॥
 आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमवं जगत् ।
 तस्मादपसु विमुक्षेवं क्रोधायि दिजजन्तम ॥
 अयं निरुतु ते विप्र यद्विच्छन्ति महीदृधौ ॥
 मनुजोऽग्निर्दृष्ट्वापो लोका क्षुभोमयाः स्मृताः ॥
 यन्वं प्रतिज्ञा सत्येवं तवामह भविष्यति ।
 नचैवं त्तरमा लोका गमिष्यान्सि परा भवम् ॥
 वशिष्ठ उवाच ।
 ततश्च क्रोधजं तात सौर्व्वीऽग्निं वरुणालये ।
 उत्ससर्व्व स चैवाप उपयुक्ते महीदृधौ ॥
 मद्भृशयशरो भूत्वा यसद्वेदविदो विदुः” ॥
 (उर्व्वस्यापथम् ।) पशुप्रवरान्तगतमुनिविशेषः ।
 इति पुरायाम् ॥
 बौर्व्वीऽग्निः, घृ, (उर्व्वस्थाः अपथम् । उर्व्वशी + ङका) ।
 अग्न्यसुनिः । इति हैमचन्द्रः ॥
 (अन्य जन्मकथा पुराणेषुता यथा ।
 “तयोर्गदिव्ययोः सजे दृष्टापमरसमूर्ध्वशीम् ।
 रेतश्चस्कन्द तत् क्रुमे न्यतनहाशतीवरे ॥
 तेनैव तु मुद्गन्तन वीर्य्यन्तौ तपस्त्रिनौ ॥
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च शारथी संबभूवतु ॥
 उर्व्वशीऽग्निर्भ्रान्तः पुरुदवसः सप्त पुत्राः ॥
 तत्पथा हरिवंश २५ अध्याये प्रथम्ये ॥)
 बौर्व्वीऽग्निः, लौ, (उलूकानां समूहः । अन्) उलूक-
 समूहः । इति जटाधरः ॥ पेशार भांक इति भाषा ॥

बौल्लकः, पं, (उलूकस्य मन्त्रपथं पमान । उलूक +
 गार्गादित्वात् यञ्) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शनं
 वेत्ता । इति हैमचन्द्रः ॥ (अथ खलु वजाद-
 इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)
 औशीरं, की, (उशते । उश + ईरन् । पञ्जाद्यम्
 ५ । ४ ३६ । यदा उशीरमृष्टं “तस्येदम्” । ४ ।
 ३ । १२० । इत्यम्) प्रायनासनम् । इत्यमरः ॥
 श्रयन् खापु श्रया वा आसनं पीठानि । श्रय-
 नासनं समुदितमिति खमी । एष्यमिति सभूतिः ।
 इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
 धर्म्यानुशासनपर्याय १० । ६० । ३१ ।
 “कचं वेष्टनमौशीरं सधानञ्जानानि च ।
 यातयामानि देयानि श्रुद्राय परिचारिके” ।)
 उशीरजम् । आमरम् । दण्डः । इति हैमचन्द्रः ॥
 औशीरः, घृ, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।)
 चामरदण्डः । इत्यमरः ॥
 औषधं, लौ, (उषगा + भावार्थे अण् ।) कटुभसः ।
 उषगं समीचं तस्य भावः ॥
 औषधं, की, (औषधेऽदिदम् । औषधेरेव वा “ओ-
 षधेरजावौ” ५।४ ३० । इत्यम् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।
 औषधिमवं भावार्थे काप्रत्ययः । तत्पर्यायः । भेष-
 जम् २ भेषज्यम् ३ अण्डः ४ आयुः ५ । इत्यमरः ॥
 जैत्रम् ६ आयुयोगः ७ गदागतिः ८ अमृतम् ९
 आयुर्व्ययम् १० । इति वैद्यकम् ॥
 (“शोधनं श्रमनञ्चेति समासादीषधं द्विधा ।
 शरीरजाना दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
 वक्तिर्विरको वमनं तथा तैलं छतं मधु ।
 धौर्व्वीऽग्निद्विद्विज्ञानं मनोदोषौषधममरम्” ॥
 इति वामदे स्रजस्थाने । १ अध्याये ॥
 “धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुची ।
 प्रमशान्चैवायतनश्रवण्मन्त्रीकवर्जिते ॥
 नदी प्रदस्त्रिगन्ते कुशरोहिषसस्रुते ।
 अपाश्चक्षुष्टेऽनाकान्ते पादपेर्बलवतरैः ॥
 श्रुत्यते भेषजं जातं युक्तवर्णसादिभिः ।
 जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धश्च वैजितैः ॥
 भूतेश्चयातपाम्नाद्यैर्धाकान्श्च सेवितम् ।
 अथवाऽपमहासूक्ष्मसुदीची दिग्मश्रितम् ॥
 अथ कल्याणचरितः आद्भः शुचिरुपोषितः ।
 यत्कीयादीषधं सुखं स्थितं काने च कल्पयेत् ॥
 सहीरं तदसम्भ्रतं वनतिकात्नवत्सरम् ।
 ऋते गुडस्रुतचौद्रभाय्यक्षणादिउडुतः” ॥
 इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
 “थथाविधं यथाशक्तं यथाग्निर्जनिर्व्यथा ।
 तथौषधमविक्रातं विश्रुतममृतं यथा ॥
 जै ध्वं स्रुतमिडात नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
 विज्ञातमपि दुर्युक्तमनयोपयोग्यतये ॥
 शोगादपि विधं तीक्ष्णायुक्तं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि दुर्बुद्धं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
 तस्मान्म निषया युक्तं युक्तिवाञ्छेन भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदपि चोचितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
 कुर्वांसिपतितो मूर्द्धि शोभेवं वासवाग्निः ।
 शशेषमातुरं कुर्वांसिप्रभ्रमतमौषधम् ॥

तदेवं युक्तं भेषजं यदायोग्याय कल्पते ।
 स एव निषया श्रेष्ठो रोगेशो यः प्रमोक्षयेत्” ॥
 इति चरके स्रजस्थाने । १ अध्याये ॥
 “क्रमां पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकर-
 म् योपकल्पते भिषजो धातुनाम्नाभिनिष्ठो
 प्रयतमानस्य विश्रुतश्रीपायात्तैः तद्विद्विधं
 व्याप्यश्रयभेदात् । उच्यतेऽप्यर्थं युक्तिव्याप्यस्य ॥
 तत्र वैष्यव्याप्यं मन्वीषधमग्निमसूक्ष्मव्युपहार-
 होमनिदमप्रायश्चित्तोपवाससम्बन्धनप्रक्षिपातग-
 मनादिः । युक्तिव्याप्यं संशोधनोपश्रमने चैव
 दृष्टफलम् । एतदेव भेषजमभूदेवदपि द्विविधं ।
 द्रव्यभूतमद्रव्यभूतम् । तत्र द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
 न्नम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-ज्यो-
 ग-प्रधन-भक्षण-बध-बन्ध-खण्ड-संवाहनादिरमूर्त्तौ
 भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत् द्रव्यभूतं
 तदहननादिषु योग्यमिति ।
 तस्यापीये परीक्षा इदमेवं प्रकृष्या एवंगुणभेवं
 प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नौ एवं गृहीत-
 मेवं निहितमेवसुपस्कृतमनया भाज्या युक्तमस्मिन्
 ऋतौ गवविषय्य पुनश्च्येतावन्त्योषमपकर्षयति
 उपश्रमयति वा अन्यदपि वैर्विधं भेषजमभूत्वा-
 नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
 विमानस्थाने ८ अध्याये ॥
 पर्यायानाम् चरकश्चिकित्सास्थाने । १ अधः ।
 “चिकित्सितं व्याधिहरं पर्यायं साधनमौषधम् ।
 प्रायश्चित्तं प्रश्रमनं प्रकृतिस्वापनं हितम् ॥
 विद्याङ्गेषुभ्रामाणि भेषजं द्विविधं तत् ।
 खस्यसौख्यं चिकित्सितं ह्येदात्तस्य रोगनुत् ॥
 अमेषजश्च द्विविधं बाधनं सानुवाधनम् ॥
 तथा, अथु तत्रैव स्थाने ३० अध्याये यथा,—
 “अतस्मिन्प्रकारेऽप्यविषमवमोक्षप्रदानायतनदे-
 वतायतनसिकनामिन् गुपहतामनृषयाममभुराम-
 दुरादेका किमथा प्रगोहवती मूर्द्धी स्थिरा समा
 कृष्या गौरिं कोहिया वा भूमितौषधार्थं परी-
 क्षेत तस्यां जातमपि क्षमि-विष-शस्त्रातप-पवन-
 दहन-तौषधमन्वाध-मारुत-पुष्टमसकं संपुष्टं प्रच-
 वगात्सूक्ष्मसुदीचीं चोषधमाददीतेत्यौषधमपिप-
 दीक्षाविशेषसामान्यं ॥
 विशेषस्तु । तत्राश्रयतो स्थिरा युर्व्वीं श्यामा
 कृष्या वा स्थूलदृष्टंश्रम्यप्राया खगयभूयिष्ठा ।
 खिग्धा शीतजा समोदका खिग्धशस्त्रद्वयकोमजल-
 क्षप्राया शुक्लाङ्गुणभूयिष्ठा । नानातर्था कृष्ण-
 वती प्रविरलास्यप्रागुत्क्षप्रायाऽग्निगुणभूयिष्ठा ।
 रूक्षा भस्करासंभवर्णा तनुर्लक्षकोटरात्परसदृश-
 प्रायाऽग्निगुणभूयिष्ठा । मृदो समा श्वम्भव्यक्ष-
 त-प्रसजना सर्व्वतोऽसारदृक्षा महापम्बलदृश-
 प्राया श्यामा चाक्राश्रुगुणभूयिष्ठा ॥
 तत्र केचिदाङ्कुराचार्याः । प्रादृष्ट-वर्षा-शर-
 क्षेमन्त-वसन्त-शीघ्रेषु यथासङ्गं सूक्ष्म-पच-त्व-
 क्षोरसार-पान्याददीतिति तत्तु च सप्यक् कक्षात्
 सौम्याप्रोवाह्यगतः । सौम्यान्वीषधामि सौम्येषु
 ऋतुषु आदृष्टीताप्रोवाह्याभेयेष्वेवस्थापन्नगानि

श्रौच

भवन्ति । सौम्यान्वैद्यानि सौम्येषु ऋतुषु यद्ही-
तानि सोमयाभूयिष्ठायाम्, भूमौ जातान्यति-
मधुरस्विध्रुवीतानि जायन्ते । एतेन प्रथमं था-
स्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यन्मृगभूयिष्ठायाम् भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याच्छाददीताग्नाकाशमासतगुणभूयि-
ष्ठायाम् वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयती
भागानि । काकाशगुणभूयिष्ठायाम् संश्रमनाभ्येवं
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यत्र
मधु-दूत-गुड-पिपली-विडङ्गैः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-
संबन्धराण्याददीतेति ॥

नानारोगाश्चरौषधादिवंध्या । रद्न उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिविंध्याः समुत्पादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् र्गर्हनाम्” ॥

हरिश्वाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्कर ! लघुनम् ।

क्षयितोदकपानञ्च तथा निर्वृत्तसेवनम् ॥
अपिस्त्रेदो ज्वरास्त्रेवं नाशमायान्ति ह्यश्वर । ।
वातज्वरहरः क्षाथो गुडूच्या मुक्तकेन च ॥
दुरालभयेव क्ततं पित्तज्वरहरं शृणु ।
शुग्दीपपटमुक्तेषु बाणकोशीरचन्द्रेः ॥
साध्यः क्षाथः श्लेष्मजन्तु सशुण्डिः सदुरालभः ।
सबाणकः सर्वज्वरं शशुण्डिः सद्युपपटः ॥
किरातवित्तकैर्वापि गुडूचीशुण्डित्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च शृणुगन्धं योगमुत्तमम् ॥
बाणकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुत्तमैः ।
ज्वरनुक्ष क्ततजाथस्तथा वै सुरदारणा ॥
धन्याकनिम्बसुस्ताना समधु स च शङ्कर । ।
पटोषुपचयुक्तञ्च गुडूचीविफलायतः ।
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्षतानुत्पिन्दम् ।
हरीतकीपिपलीनामामलीचित्रकोद्धवम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्षयितं धन्याकोशीरपपटैः ।
आमलका गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुवं स्याच्च सन्निपातहरं शृणु ॥
हरिद्रानिम्बत्रिफलासुक्तेर्देवदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोणं सपचकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्षयितं जलम् ॥
कण्टकारिनारगरे गुडूच्या एव्वरेण च ।
जग्ध्या गगवक्षचूर्णं श्रांसकासादिनुद्धवेत् ॥
कषवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मण्डो वा सुदुग्धं वा शाल्यञ्च वाथ युषवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरहृत्विस्तदा भवेत् ।
विश्वपथपटकोशीरघ्नञ्चन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुश्रीतनं वारि ढट्टकृद्विज्वरदाहनुत् ।
विष्वादिपचमूलस्य क्षाथः स्यादातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिपलीमूलं गुडूचीविन्धभेषजम् ।
वातज्वरदेत्यं क्षाथो दन्तः शान्तिकरः परः ॥
शिशुज्वरनुत् समधुः क्षाथः पर्यटनिम्बयोः ।
त्रिफलेन त्रिमार्गोऽपि यस्य सञ्जा न जायते ॥
पादयोःकु कषाटे वा दहेसोऽहृशलाकथा ।
शिङ्गा मट्टा पट्येज्जन्त्रिशाण्डा शिङ्गा शिवत् ॥

सक्षीरो भेदनः क्षाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥

इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ * ॥

मगवातुवाच ।

“सप्तरात्रात् प्रजायन्ते खलीटस्य कक्षाः शुभाः ।
दग्धस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात् ॥
भङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशशुद्धिकरं तैलं गुड्वाचूर्णान्वितेन च ॥
एला माकी कुष्ठसुरायुक्तमभङ्गतः शिवः ।
गुड्वाफलं ममाप्येव क्षेपणं चैन्द्रलुप्तनुत् ॥
आन्वास्थिचूर्णलेपादि केशाः सूक्ष्मा भवन्ति वै ।
वड्मूला घना दीर्घाः क्षिधाः सुगोन्मत्तन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलेनैव च ॥
शिरोऽशुक्लाश्चिरौजन्ममूकाश्लिखाक्षयं नयेत् ।
नवदग्धशङ्कुचूर्णं चृष्टकीकलेपिताः ॥
कक्षाः क्षुद्राणां नहाक्ष्या भवन्ति उषधभङ्गज । ।
भङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ।
नीली च करवीरञ्च गुडभैतैः समैः श्रवत् ॥
पलितानीह क्षयानि कुर्वांसिपान्महौषधम् ॥
आन्वास्थिमन्वा त्रिफला नीली च भङ्गराजकम् ॥
जीवे पक्षलोहचूर्णं काञ्जिकं क्षयकेशकृत् ॥
चक्रमर्दकवीजानि कुष्ठमेरुःमूलकम् ॥
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवञ्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
श्रतपुष्या देवदाह यत्किस्त्रेणन्तु साधितम् ॥
गोपुरीशरसेनैव चतुर्भागेण सयुतम् ।
तृक्यभरगाद्भृत् । कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरगात् शिवः । ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् क्षमिखावादिक्वस्य च ॥
मालतीपुष्यदलयो रसेन भरगात् तथा ।
गोजलनैव पूरेण कर्णोखायो विनश्यति ॥
कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधु पिपली ।
अपामार्गोऽशुगन्धा च उह्वती सितसर्षपाः ॥
यवास्तिलाः सैन्धवश्च पादिकोदत्तनं शुभम् ॥
लिङ्गबाऊस्तनानाञ्च कर्णयोर्भट्ट द्विद्वन्द्वेत् ॥
कटुतैलं भक्षतं कश्चिद्विद्विद्विद्विद्वेत् ॥
वस्त्रैः साधितं क्षितं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“श्रोभाञ्जनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चतुर्षोः ।
भरगात्रोगहरणं भवेन्नारुच्य च संशयः ॥
अश्रीतितिलपुष्याणि जात्याञ्च कुसुमानि च ।
भया निम्बामला शुग्दी पिपली तखुलीयकम् ॥
फ्रायाशुष्कां वटं कुश्यात् पिष्ट्वा तखुलवारिणा ।
मथुना सञ्च सा चक्षुशोरञ्जनात्त्रिमिरादिनुत् ॥
विभोतकास्थिमन्वा तु प्रक्षुनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपचमरीचानि अजामूत्रेण पेयेत् ॥
पुष्यं रात्र्यन्तथा हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्कस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥
सैन्धवञ्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदङ्गेन तु ।
क्षायाम्बुक्षान्तु वटिकां कृत्वा नयनमद्भवेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिष्टकस्य मरीचकम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करञ्जस्य फलानि च ।
सैन्धवं रजनी द्वे च भङ्गराजरसेन हि ।
पिष्ट्वा तदङ्गनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अटस्थकमूलान्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाञ्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूत्रं पीतमक्षिथथा हरेत् ॥
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसंघृष्टं ताम्बापत्रे च तेन च ।
अञ्जनात् श्लिटकस्यैव नाशो भवति शङ्कर । ॥
विष्कनीलीकार्मुकं पिष्टमन्धजलेन च ।
अनेनाञ्जितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥
पिपलीकतकक्षैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवत्सिञ्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूरुमुखो घ्नोति उह्वलतेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगेषु निवर्तं सर्वैः प्रमुच्यते ॥
शुक्लैरखस्य मूलेन पत्रेषामपि प्रसाधितम् ॥
कागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुःशोषं वाररोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं उद्वपलाशञ्च हरीतकी ।
पटोलेकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽञ्जनात् ॥
गुड्वाक्षुःकागमूत्रघृष्टं तिमिरनुक्ष तत् ॥
रौप्यताम्बसुवर्णाणां हस्तघृष्टं शलाकया ॥
घृतं तदमनं रद्न । कामलायाश्चिनाशनम् ॥
घोषाफलमघ्रातं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्यन्तु अलक्षकहरीतकी ।
नासाशिराक्षान्तु स्यान्नस्यादे स्वरसेन हि ॥
सुपिष्टं त्रिङ्गिनीमूल तदसेन उषधञ्ज ! ।
नस्यदागोदिनश्येव नासाशौ नीललोहित । ॥
गव्यं घृतं सर्वरसं रद्न ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुसुरकं गैरिकञ्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं त्रयानुत् स्याच्च स्फुटितोऽक्षितोऽधरे ।
जातोपचक्ष चञ्ज्वला विष्टं सुखरोगनुत् ॥
भक्ष्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युःक्षजिताः शिराः ॥
मस्तकं कुष्ठमेला च यद्योमधुकवामुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्बुखदुग्धानुत् हर । ।
कषायं कटुकं वापि तिलैः वै तस्य भक्ष्यात् ॥
तैलयुक्तस्य निवर्तं स्यात् सुखदुर्गन्धतान्धयः ।
दन्तत्रयानि सर्वाणि क्षय गच्छन्धनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतेलस्य गडुभकवलास्थितिः ।
ताम्बलचूर्णदग्धस्य सुखस्य स्यादधुनिश्चिव ! ॥
परिविक्तः श्लेष्मगणः शुग्दीचर्वयतो यथा ।
मातुलुङ्गदन्तान्तेला यद्योमधु च पिपली ।
जातीपचमघौषा चूर्णं क्षौद्रं तथा क्षतम् ॥
शोषालिकाजटायाञ्च चर्वणं गलगुण्डिनुत् ॥
नामाशिरारक्तकषासिञ्जयेत् शङ्कर ! त्रिङ्गिका ।
रसः शिरोऽशुवीजानां हृबदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन प्रक्षेपेन भूतेषु ! नश्यं मस्तकरोगनुत् ॥
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षयात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुड्वामूलस्य चर्वणत् ॥
काकजङ्गा क्षुशी नीली कषायाम्बुमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तजाञ्च क्षिमीनाशयते शिव ! ।
घृतं कर्षटपादेन दुग्धोन्मिञ्चैव साधितम् ॥
तेन चाम्बुक्षिला दन्ताः कुपुः कटकरामि हि ।

लिताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा दिशाः ॥
 त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मताः पक्षस्य हि ।
 मन्त्राभ्या च शुक्रस्य लेपादङ्गकण्डवुत् ॥
 कोप्रकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
 यवतश्च लभेतेषु यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
 वारिपिष्टैर्वह्निषेपः स्त्रीणां शोभनवह्निषत् ।
 दिभागच्छाद्युदग्धेन तेषुप्रसन्तु साधितम् ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठात्ताद्याया कर्मकेय वा ।
 यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताह्निभुखकानिषत् ॥
 सुखी च पिप्यलीचूर्णं गुडचूर्णं कथंकारिका ।
 यमिष्यं क्षथितं वारि पीतघामिं करोति वै ॥
 वातशूलक्षयश्चैव सुरयत्नमख्येभ्यः ।
 करञ्जपटोशीरं दृष्टी कटुरोहिणी ॥
 गोक्षूरं क्षथितं लेभिर्वादि पीतं अमापहम् ।
 दाहपित्तज्वरं शोषं मूच्छाश्चैव क्षयं नयेत् ॥
 मन्त्राद्यपिप्यलीचूर्णं क्षथितं क्षीरसंयुतम् ।
 पीतं हृष्टीकासस्य विषमज्वरशुद्धयेत् ॥
 क्षायौषधीनां सर्वसा कर्मादं द्याहमेव च ।
 वयोपुरुषपतो ज्येयो विप्रोषो दधमध्वजः ॥
 दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
 विषमज्वरन्तु स्याच्च काकजंघारसस्तथा ॥
 संयुष्टीक्षथितं क्षीरमजाया ज्वरशुद्धयेत् ।
 यष्टीमधु मुस्तकश्च सैन्धवं दृष्टीफलम् ॥
 रतेर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
 मरीचमधुसुखीना नस्यान्निद्रा भवेच्छिवः ॥
 मूलन्तु काकजंघाया निद्राक्षत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
 सिद्धं तेषां काञ्जिकेन तथा सर्वरक्षेण च ॥
 शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्नापनाशनम् ।
 शोथितज्वरदाहैभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
 शूलशैवालमन्त्राश्च सुखीपायायभेदकम् ।
 शोभोन्नं गोक्षूरं वा वरुणच्छदमेव च ॥
 शोभाङ्गस्य मूलश्च रतेः क्षथितवारि च ।
 दत्त्वा पिब्यु यवतः पीतं वातविनाशनम् ॥
 पिप्यली पिप्यलीमूलं तथा भस्त्रातर्कं शिवः ।
 वार्यैतैः क्षथितं पीतं वरशुषापसारकम् ॥
 अन्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वस्त्रीकन्टिका ।
 रतया महेनात् रत्नः उरुस्तम्भः प्रशान्ति ॥
 दृष्टीकस्य वै मूलं संपिष्टसुदकेन च ।
 पीतं भिन्निनिवातस्य विपाटनद्वये च ॥
 पीतं तक्रेश मूलं च कार्दस्य तगरस्य च ।
 हरेत् भिन्निनिवातं वै दन्तमिन्द्राप्रतिर्यथा ॥
 अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ॥
 पीतं मांसरसेनापि वातनुष्ठास्थिमङ्गहृत् ॥
 दृप्तनिर्गं शूलकश्च कागक्षीरेण संयुतम् ।
 तल्लेपात् पादयोर्द्वेषेत् सन्नापो नाथ संशयः ॥
 मध्वज्य सैन्धवं सिन्धुं गुडगैरिकगुग्गुलेः ।
 ससर्करसः स्फुटितः कोमलोऽष्टिद्वेष लेपनात् ॥
 कटुतलेन क्षिप्तो व विधुमाभौ प्रतापितः ॥
 मृत्सिक्काखादितः पादः समः स्यादृषमध्वजः ॥
 सर्वरसः सिन्धुश्चक्षुः शीरश्च हरीतकी ।
 तस्याधितदृताम्बुजोऽङ्गप्रदग्धेषुपानुत् ॥
 तिलतैलक्ष्माग्निदग्धवभस्ससमन्वितम् ॥

अग्निदग्धं त्रयं नश्येद्दुग्धः क्षतसेपतः ॥
 नवनीतं साक्षिदग्धं दुग्धपिष्टतिलानि च ।
 भस्त्रातकप्रथं नश्येत् दृच्छस्यं तस्य सेपतः ॥
 शरपुष्पा लज्जालुका पाटा चैधान्तु मूलकम् ।
 जलपिष्टं तस्य सेपात् प्रक्ष्णाघातः प्रशान्ति ॥
 मूलश्च काकजंघायास्त्रिद्वेषैव शेषतः ।
 पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ॥
 सजलं तिलतैलश्च अषामागस्य मूलकम् ।
 तस्यैकदानाद्दग्धेन प्रहारीद्वेवेदना ॥
 अमश सैन्धवं सुविठरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भक्षयित्वा क्षयोस्य नाशो भवति शङ्करः ॥
 कटिवर्द्धं निम्बमूलमतिशुलहरं भवेत् ।
 श्रवणमूलं सताम्बुषं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
 अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 वीजानि मङ्गलदिने यथासुदृशैर्न समम् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण सुभदेहकरं भवेत् ॥
 श्वेतापराजितापरं निम्बपत्ररसेन तु ॥
 नस्यदानात् ङाकिनीनां मातृयां ब्रह्मरक्षसाम् ।
 मोक्षः स्यान्मधुसारैश्च नस्याच्च दधमध्वजः ॥
 मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पृथक्त्वे तु समाहृतम् ।
 श्वेतापराजिताकस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
 क्लवा तु वटिका नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
 पिप्यली लोहचूर्णान्तु सुविष्टसामलकानि च ।
 समानि रत्नः जानीयात् सैन्धवं मधु शङ्करः ॥
 उदुम्बरप्रभासेन सप्ताहं भक्षय्यात् समम् ।
 पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्व्वेश्वरप्रयोगेषु प्रथमः सर्व्वकामक्षत् ॥
 संयुक्तं दद्यात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ॥
 चिताभौ भस्त्र तच्छेदोदत्तं शिरसि शङ्करः ।
 तस्युष्णायते रत्नः श्रेष्ठं तु योगसुत्तमम् ॥
 निक्षिप्तश्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्म्यम् ॥
 कर्णां तन्तु निवर्द्धं वै कुन्यांस्त्रिनिरोधनम् ।
 क्ष्माकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रजिख्यते ॥
 चूतदलेऽभिध्यमध्ये ततो गित्थियते हरः ।
 स खाद्यते काकस्यन्दैरीरी पुरुष एव वः ॥
 शङ्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षूरकं समम् ।
 पायुर्लं नाशयेद्भद्रः आखादितमिदं हरः ॥
 उलूकक्ष्माकाकस्य चिल्लस्याथ समिच्छतम् ।
 रक्षिरेण समायुक्तं यथोर्मात्रेण च ह्ययेत् ॥
 तयोर्द्वयोर्महावैरं भवेद्भ्रातृत्वं संशयः ।
 भावितं ऋचादुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
 मांसं तस्याधितं तेषां तद्वह्निश्च रोगमुत् ।
 चन्दनोदकनस्यात् रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
 हस्ते लाङ्गलिकाकान्दं दृष्टीतं तेन लेपितम् ।
 शरीरं येन स एमान् बुद्धेर्दपै थ्योहति ॥
 पराकरोया युक्तस्य शूरस्य एववस्य हि ।
 वसिष्ठस्यैः पुरीषेण क्षतगर्भा तु भाविता ॥
 मयूररक्षिरेयैव जीवमाहरते शिवः ।
 अरितागां भुजङ्गानां तिलस्यानामपीश्वरः ॥
 देहक्षिताभौ वग्धत् सर्पस्याजगरस्य हि ।
 तद्वस्त्रं सम्मुखे क्षिप्तं शङ्कानां भङ्गद्वयभवेत् ॥

मन्त्रैवानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही साहा ।
 ॐ उदरः पाहो पाहो साहा ॥
 सुदर्शन्या मूलन्तु पृथक्त्वे तु समाहृतम् ।
 निःक्षिप्तं दृश्यमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ता तम् ॥
 माल्यारपणं विष्ठा हरितालश्च भावितम् ।
 ह्यागमूत्रेण दक्षिणो मुखो मुखिकान् हरेत् ॥
 युक्तो हि मन्दिरे रत्नः नाथ कात्यायं विचारका ।
 निष्काल्युनपुण्याधि मन्नातकश्रीरीषकम् ॥
 नादा सक्करसञ्चैव विदुश्चैव गुणानुः ।
 एतेर्धेपो मत्सिकाद्या मप्रकाना विनाशनः ॥
 इति गणरुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “ब्रह्मरक्षी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुर्नागकिशूरम् ।
 दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वह्निम् ॥
 ॐ नारायणायति स्वाहा ॥
 ताम्बूलं यस्य दीयते न वशी स्यात् समन्वतः ।
 ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
 गोदन्तहरितालश्च संयुक्तं काकजिष्ण्या ।
 चूर्णं क्लवा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥
 श्वेतसर्षपनिम्बोऽस्य यदृष्टे तद्विद्यालक्षत् ।
 वैभीतकं शाखोटक मूलं पत्रश्च संयुतम् ॥
 स्याप्यते यदृष्टद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
 खड्गरीटस्य मासन्तु मधुना सह पेषयेत् ॥
 ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामिधात् ॥
 अयुग्मं गुण्युश्चैव नीषोत्पन्नसमन्वितम् ।
 गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्ट रोचनया युतम् ।
 यं पश्येत्तिलकेनेव वशी कुन्यांनुपाशये ॥
 काकजिष्ठा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
 आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
 आरुणस्य विङ्गलस्य मृच्छीला रक्षिरे शुभम् ।
 करञ्जतैले तद्व्याय रत्नद्वैः कञ्चलं ततः ॥
 पातयेत् पद्मसुखेण अट्टपुत्रः स्यात् तदक्षणात् ॥
 ॐ नमः खड्गवक्षपाशये महायक्षसेनापतये
 स्वाहा ॥ ॐ वक्रं क्रौं क्रौं वरसंयुक्ता त्वरिता
 विद्या ॐ मातेश्वीरं स्तम्भय स्वाहा ।
 सहस्रं परिजया तु विधेयं चौरवारिणी ।
 महासुगन्धिकासूत्रं सुक्तं कम्भेत् कटौ स्थितम् ॥
 ॐ नमः सर्व्वसत्तेभ्यो नमः सिद्धिं कुह कुह
 स्वाहा ।
 सप्तमिमन्त्रितं क्लवा करवीरस्य पुष्यकम् ।
 स्त्रीयामग्रे भ्रामयेच्च क्ष्माहं सा वशी भवेत् ॥
 ब्रह्मरुद्धो वचा पत्रं जैपुना सह पेषयेत् ।
 अङ्गुलिपाशं वनिता मान्यं भर्तारिमिच्छति ॥
 पुनरुद्धीश्रिपा वक्त्रे क्षिप्त्वा शुक्रस्य क्षमभनम् ॥
 मूलं जयन्त्या वक्त्रास्यं च्यवहारे जयप्रदम् ॥
 अषपराजिताश्रिपा दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
 ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरवायुसुत्तम् ॥
 रोचनगुग्गुपुण्याधि विष्णुपुष्यं प्रियङ्गुवः ।
 कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन अगदश्रेत् ॥
 ॐ श्रीं गौमि देवि सौभाग्यं पञ्चवक्त्राणि देहि मे ॥

ॐ श्रीं लक्ष्मि । देहि सौभाग्यं सर्व्वेभ्योऽप्युत्तमैः ॥

दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी ।
तिस्रस्तैलेन संयुक्तं धोनिनिषादशो नरः ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र । पतिदासो भविष्यति ॥
माहिषं नवनीतश्च कुष्ठश्च मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपाच पतिदासो भवेत्तदा ।
मधुयष्टिश्च वैद्यद्वन्द्वोश्चैव कण्टकारिका ।
एतानि सप्तभागाणि पिबेदुष्णेन वापिया ॥
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥

सातुलुकस्य वीजानि क्षीरिण्य सह भावयेत् ॥
तत्पीत्वा जन्ते गर्भं नात्र कार्या विचारया ।
मातुलुकस्य वीजानि मूलान्तेरगृह्यते च ॥
एतेन सह संयोज्य पाययेत् पुस्तकाङ्गुलीम् ।
अश्वगन्धाद्युक्तं दुग्धं क्षयितं पुस्तकारकम् ॥
पुष्यास्य तु वीजानि क्षौद्रिण्य सह पेययेत् ।
रजस्रत्वा तु पीत्वा स्यात् पुष्यागर्भविष्वक्ता ॥
इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“हरितालं यवक्षारं पञ्चाङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेययेत् ॥
हरीतकीकषायेन घृष्टा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः स्थूषोहित्वा पुंसः श्वेता रुद्र । न प्रशयः ॥
मूलकं खेदमधौ तु रसं तस्य प्रपेययेत् ।
कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णखावो विनश्यति ॥
अक्षयपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाधौ तापयेच्छ्वेतः ।
निष्पद्ये पूरयेत् कर्णौ कर्णाश्रूजं विनश्यति ॥
प्रियङ्गुमधुनाम्बुदधातक्युत्पलपङ्क्तिभिः ।
मञ्जिष्ठाशोषणात्ताम्रैः क्षपित्यस्य रसेन च ॥
पचेत्तैर्न तथा शृङ्खलासो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पं वचा कुष्ठं दास्यं शिग्रु रसायनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं तथा सर्ज्जकसैन्धवम् ।
भुजश्रियं विडं मुलं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुकुरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः ।
पक्वतैर्न हरिदास्यं खावादींश्च न मंशय ॥
कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात् ।
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्ल्यल्लो मरिचानि च ॥
विडङ्गं भद्रमुस्तश्च सप्तमं विष्यभेषजम् ।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव क्षत्वा च वटिका हरः ॥
अजीर्णहृद्भ्रूवेक्षिका दयं विष्टम्भिकापहम् ।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथाक्ष्वेदम् ॥
एषा च शङ्खरी वार्त्ताः सर्व्वेनैवामयापहा ॥
इति गारुडे १२३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“वचा मांसी च विषश्च तगरं पञ्चकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च समभागाणि चुर्यायेत् ॥
अनेन धूपितो मन्थः कामवह्निचरैश्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह भोजयेत् ॥
लिङ्गेषोपाश्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किल ।
मैथुनं पुरुषो गच्छेत् यज्ञीयात् खण्डिप्रियम् ॥
वामहस्तेन वामश्च हस्तं यस्याः पितृव्यं लिपिं ।
आभिन्नं स्त्री वशं यतिवाम्बो पुरुषसिद्धयि ॥

हरिश्वाच ।

“वचा मांसी च विषश्च तगरं पञ्चकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च समभागाणि चुर्यायेत् ॥
अनेन धूपितो मन्थः कामवह्निचरैश्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह भोजयेत् ॥
लिङ्गेषोपाश्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किल ।
मैथुनं पुरुषो गच्छेत् यज्ञीयात् खण्डिप्रियम् ॥
वामहस्तेन वामश्च हस्तं यस्याः पितृव्यं लिपिं ।
आभिन्नं स्त्री वशं यतिवाम्बो पुरुषसिद्धयि ॥

शोम् रक्तचामुदे अमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं ऋं फट ।

इमं जन्मायुतं मन्त्रं तिलकेन च प्रहृर ॥
गोरचनासंयुतेन खरत्नेन वशीभवेत् ॥
मन्त्रं वक्ष्याम्यहं मौर्वीं मत्स्यपित्तकम् ।
मधु सर्पिः सितायुक्तं खोखा तद्गुणलेपनम् ॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्या नारी गमिष्यति ॥
शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमराजी च फल्गुकम् ॥
माहिषं नवनीतश्च गाणिकारणमुत्तमम् ।
सनात्तानि च पद्मानि क्षीरिण्येन पेययेत् ॥
गुटिका शोषिता क्षत्वा नारी योऽन्यां प्रवेष्टयेत् ।
दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
माजोरविष्ठाभुतूरःस्त्रीकेशेन समन्वितः ॥
चातुर्धकहरौ धूपो ङाकिनीञ्जरनाशनः ।
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भक्ष्यातकविडङ्गके ॥
क्षौद्रिकं सर्जं सौवीरं सर्षपास्तथा ।
सर्षुकामक्षिकाया धूपो मशकनाशनः ॥
भुलतायाश्च चुर्गेन स्तम्भः स्यात् धोनिपूरणात् ।
तेन लेपयतो योनौ भगन्मन्त्रश्च जायते ॥
इति गारुडे १२४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“साङ्गनश्च एतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।
एतं पथ समायुक्तं चन्द्राभ्रलहरं परम् ॥
हरिताली वचा कुष्ठं पिप्ल्यल्लो मरिचानि च ।
विभोतकस्य वीजानि हरितालं मनःशिला ॥
सर्वाक्षिरोगाग्रश्वेयुज्जाक्षीरसमन्वितः ।
तत्क्षयात् पुष्याशः स्यात् मानलीकुमुभाङ्गनात् ।
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं चोषं हिङ्गु मनःशिला ।
कासं श्वासं च हिक्काया लिङ्गात् क्षौद्रं एतन्नृतम् ॥
पिप्ल्यलीनिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च वलवत्तरः ॥
समूलचित्रकं भस्म पिप्ल्यलीचूर्णकं हरेत् ।
कासं श्वासश्च हिक्काश्च मधुमिश्रं दधध्वजः ॥
नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
तण्डुलोदकसमिधं प्रशभेद्रक्षयिक्रियाम् ॥
शुयठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रिण्य संयुता ।
कोकिलशेरपर्यं स्यात् गुलिकोभक्तभाजनः ॥
हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।
एतद्भ्रूयेण चोदत्तं सोमशातनमुत्तमम् ॥
लवणं हरितालश्च तण्डुल्याश्च फलानि च ।
लाक्षारससमायुक्तं सोमशातनमुत्तमम् ॥
सुधा च हरितालश्च शङ्खचैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सहैकत्र क्षागमूत्रेण पेययेत् ॥
तद्व्याधौदसंनदेव लोमशातनमुत्तमम् ॥
शङ्खमामलकोपचं धातव्याः कुसमानि च ॥
पिष्टा तत् पथसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेच्छुद्धे ।
स्त्रियाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥
इति गारुडे १२५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“पारुष्यीप्रवसन्नेव प्रायशो दधिं क्षुद्वितम् ।
शैत्योऽपि दधिं चैव कष्टेऽपि दधिं यच्छते ॥
सुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिदत्त ।
गुडस्य तु पुराणस्य पत्तनेकेन तु भक्षयेत् ॥
प्रयश्च वर्षसेकान्तं निगन्तरमथो हरः ।
स्त्रीसहस्रश्च गच्छेत् पमानं वलयुतो हरः ॥
कुष्ठं सुचूर्णितं क्षत्वा एतमाक्षिकसंयुतम् ।
भक्ष्यात् खरवेनाद्या वलीपनिगतनाशनम् ॥
अतसोमाघोर्धूमं चूर्णं क्षत्वा च पिप्ल्यलीम् ।
एतेन लेपयेद्गात्रमेभि सार्द्धं विचक्षणम् ॥
कन्दर्पसंशुभो मर्त्या भवते निव्यभक्ष्यात् ।
यवात्तिला अश्वगन्धा मूषला शरशा गुडम् ॥
एभिश्च वटिका जम्घना तरुणो वलयान् भवेत् ।
हिङ्गु सौवर्चलं शुयठी पीत्वा तु क्षयितोदकेः ॥
परिणामाख्यशूलश्च अजीर्णश्चैव नश्यति ॥
धातकीं सोमराजींश्च मधुना सह पेययेत् ।
दुर्व्वेनश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारया ।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं वली क्षिण्वेत् ॥
क्षीराशो च क्षयोऽपिष्टमेवाख्येऽनुत्वा लभेत् ॥
कुलीचूर्णं मत्तारं पीत्वाश्च क्षयरोममुत्तम् ।
भक्ष्यातकं विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्धवम् ॥
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैरुपकं तथैव च ॥
सोमानि प्रातयत्वेव नात्र कार्या विचारया ॥
सान्द्रस्य रसं गृह्य जलौका तत्र पेययेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शान्भेरीसमादाय खरदं चैव निधाय तम् ।
अद्यागारे त्रिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायवी-उदरं गृह्य मगदकवसथा सह ।
गुटिका क्षययेत्तेन ततोऽपि प्रतिपेदुष्टी ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
सुगण्डोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं निक्षेत् ॥
गोरवेनामृदुशराजं चूर्णयित्वा एतं समम् ।
दिश्याम्भसस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥
ॐ ह्यं अग्निस्तम्भं कुश ॥ ॐ नमो भगवते जलं
स्तम्भं स्तम्भय संस संस केक केक चर चर ।
जलस्तम्भनमन्तोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ॥
यथास्थि च गवास्थि च मृतनिर्माल्यमेव च ।
अरेयो निखनेत् द्वारे पक्ष्यमुपधाति सः ॥
ब्रह्मरक्षी तु पुष्येण खाने पाने वशीकरा ॥
यष्टीमधुपलैकेन पक्वमुष्णोदकं पिबेत् ।
विष्टम्भिकाश्च हृच्छुलं हरतेव मलेश्वरः ॥
ॐ ऋः जः ।
मन्तोऽयं हरते रुद्र । सर्षपश्चिकनं विषम् ।
पिप्ल्यली नवनीतश्च शङ्खचैव सैन्धवम् ॥
मरीचं, दधि कुष्ठश्च नम्ये पाने विषं हरेत् ।
त्रिफलाङ्गकुष्ठश्च चन्दनं एतमनुत्तमम् ॥
एतत्पानाश्च लेपाश्च विषनाशो भवेच्छिवः ।
पारावतस्य चाक्षोहि हरितालं मनःशिला ॥
एष योगो विषं हन्ति वैभतेय इवोरगात् ॥
सैन्धवं शुषणं चूर्णं वैधिमध्वाख्यसंयुतम् ।
एषिकस्य विषं हन्ति लोपोऽयं दधमध्वजः ॥
ब्रह्मरक्षीतिवन्तु क्षाण्डे चूर्णं चिच्छुक्तं पिबेत् ।
नागपुष्पम् । गुल्मामि क्षिण्वे रक्तमेव च ॥

श्रीध

पीत्वा दीर्घं चौरभयं नाशयेत् हृद्दहप्रजम्भम् ॥
अटस्थकमुलेन भगं नाभिश्च लेपयेत् ॥

सुखं प्रकथयेत् नारी नाच कार्या विचारया ॥
प्रकर्षा मधुसंयुक्ता पीता तण्डुलवारिणा ॥
रक्ताभिसारप्रमनं भवतीति लभध्वज ॥
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजलघमेव च ।
पानाच्च गृह्यथो नश्येत् प्रशाङ्गकृतप्रोत्तर ॥
पिप्यली पिप्यलीमूलं मरीचं वगारं वचाम् ॥
देवदारुसं पाठा क्षीरेण सह पेथयेत् ॥
अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥

मरीचतिलकण्ठाम्बामुलं कामलापहम् ॥
हरितकीलमगुला मधुना सह योजिता ।
विरेचनकरी रुद्रा भवतीति न संशयः ॥

त्रिफला चित्रक चित्रं तथा कटुकरीहिणी
ऊरुस्तम्भहरो ह्येध उरुमन्तु पिनेचनम् ॥
हरितकीलं शृङ्गवेर देवदारु च चन्दनम् ॥
नाशयेच्छागदुग्धेन आपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्गामूलस्तम्भं सप्तारत्रेण नाशयेत् ॥ * ॥

गाटाश्च शृङ्गवेरश्च कृष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
गुग्गुलं गुडतुल्यश्च गुलिकासुपयुज्य तु ।
वार्यं क्षायगतश्चैव अग्निमाभ्यश्च नाशयेत् ॥
शृङ्गुष्यो तु पुष्येण सन्तुद्रुव सपत्निकाम् ॥
समूली क्षागदुग्धेन अपस्मारहरा पिनेत् ॥
अश्वगन्धामये चैव उदकेन समं पिनेत् ॥

रक्तापित्त विनश्येत् नाच कार्या विचारया ॥
हरितकीकुष्ठचूर्णं क्लृप्त्वा आसृष्य पूरयेत् ॥
श्रीतं पीत्वाथ पानीय सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
गुडची पद्मकारिष्ठं घन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहदृष्ट्याप्नममिक्तम् ॥

उक्तं नम इति ।
शोथे बद्धा शृङ्गुष्यो ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ॥
ऊं जम्भानि स्तम्भानि विमोह्य सर्वव्याधीन् मे
वक्ष्ये ष ठ सर्वव्याधीन् मे वक्ष्येण फट् ॥ इति ॥
पुष्यमृष्टशतं जम्बा हृत्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ॥
चातुर्थको ज्वरो रुद्रा अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥

अमृषुपलं हरिद्रा च सर्पस्थेव च कक्षुकम् ॥
स्वल्पज्वराण्य धूमोऽयं हरिः चातुर्थकस्य च ॥
करवीरं शृङ्गपत्रं लवणं कुष्ठककोटम् ॥
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ॥
पामा विचर्षिको कुष्ठमभ्यङ्गात्त ब्रणानि वै ॥

पिप्यलीसधुपानाच तथा मधुरभोजनात् ॥
श्रीह्वा विनश्यते रुद्रा तथा श्रयसेवनात् ॥
पिप्यलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्वितम् ॥
प्रतिपेक्ष गुदहारे अश्रांसि विनिवारयेत् ॥
अज्ञादुग्धमार्द्रकश्च पीतं श्रीह्वापहं भवेत् ॥
बेन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनो दे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेथयेत् ॥
कुष्ठनाशश्च उक्तेषामिन्द्रिभवादानासथा ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

श्रीध

“रजनीकदलीक्षारलेपः सिधुविनाशनम् ।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
उष्योदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम् ॥

अभया नवनीतश्च प्रकर्षा पिप्यलीयुतम् ॥
पानादर्शोहरं स्याच्च नाच कार्या विचारया ॥
अटस्थकपत्रेण हृतं मृदभ्रिना पचेत् ॥
चूर्णं क्लृप्त्वा तु लेपोऽयं अश्रांरोगहरः परः ॥

गुग्गुलुं चित्रकासुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
अजानीं शृङ्गवेरश्च दधिमध्येन पाययेत् ॥
लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
यवद्वारः प्रकर्षा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥

चिवाभिः खड्गरीटस्य विरुहा पेनो ह्यस्य च ।
शोभाङ्गनं चासनेत्रं नर रतेत्तु धूपितम् ॥
अटशस्त्रिदशैः सवैः किं पुनर्मानवैः शिव ॥
तिलकैर्न यवान्द्राध्वा मसिं क्लृप्त्वा तु लेपयेत् ॥
तेनैव सक्तु तैजेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
लज्जालुः शरपुष्पा च लेपोः साव्यो हराधिष्ठा ।
पश्चाङ्गकनकं गृह्णा अरुणचूर्णान्तु कारयेत् ॥
दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् परते भ्रुवम् ॥
ऊं नमो भगवते किन्द किन्द ज्वरस्य शिरः
प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ॥
करे बद्धा तु निर्गुह्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
मूलश्च श्वेतगुग्गुयाः क्लृप्त्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
हृत्ते बद्धं नाशयेत् अश्रांस्त्रेव न संशयः ॥

विद्युक्कान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षयम् ॥
ब्रह्मदण्डास्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥
त्रिषलायास्तु चूर्णान्तु सान्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
आज्यं पुनर्गवाविक्निः पिप्यलीभिश्च साधितम् ॥
हरेत् हिक्काम्बासकासं पीतं स्त्रीयाश्च गर्भहृत् ॥
भक्त्येवैवमादीनि घृतसाज्येन पाषितम् ॥
हृतप्रकर्षया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥

विडङ्गं मधुर्कं पाठा मार्सो सर्वरसन्तथा ॥
हरिद्रा त्रिषलाश्चैव आपामार्गः मनःशिशाम् ॥
उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलकैरेण पेथयेत् ॥
येनि लिङ्गश्च मृत्तेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं निधः ॥
पुनर्गवाविक्ता दूर्वा कनकं चित्रवारयो ।
वीजेनैवा जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
क्लृप्त्वा धनेश्च मूत्राथ रसमारथमोरितम् ॥
मध्याज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥
मध्याज्यं गुडवाप्यश्च करेणामाक्षिकं रसम् ॥
धमनाच्च भवेन्नौषधं सुवर्षकराश्च श्रुणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पश्च वीसकस्य पल मतम् ॥
पाठा लाङ्गुलशाखा च मूलमावसैनारूवेत् ॥
तैलं धुस्तूरकृच्छस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ॥
समाधावुपविष्टन्तु गगनश्यो न पश्यति ॥
राक्षो च सार्षपं तैलं कथं खद्योतसम्भवम् ॥
तद्दीपः प्रज्वलेत् सत्यश्च अग्निज्वालाकारपवत् ॥
कुञ्जरस्य मदात्तस्य स्वयंनेत्रे शिवाङ्गयेत् ॥
संद्रामं जयते सौपि मन्त्रशूरश्च जायते ॥
रत्नं दुःखभयस्य सुखे संश्रुणु वै क्षिपेत् ॥
तिष्ठते जलमधो तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
कुम्भीरनेत्रदंष्ट्राय साख्यीनि बधिर्न तथा ॥

श्रीध

वश्यते लसमायुक्तमेकत्र तन्निरोजयेत् ॥
आत्मानं अन्वयेत्सेन अने तिष्ठेद्दिनचयम् ॥
कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।
एताभ्येकश्च संख्यानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥
गोहृद्युर्गं तक्षपीतं पादुरोगहरं भवेत् ॥
तद्धृत्तीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽप्लितम् ॥
कामलाक्षिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
जातीमूलं तक्षपीतं कौलिमूलन्तु कीर्णहृत् ॥
सतक्रकाशमूलं वा वाजुचीमूलमेव वा ।
काञ्चिकेन च वाजुत्या मूलं वै दन्तोरोगमुत् ॥
अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ॥
बलाभ्यातिबला यष्टी प्रकर्षा मधुसंयुता ॥
बन्ध्यागभकर्तं पीतं नाच कार्या विचारया ॥
श्वेतापरान्जितामूलं पिप्यलीसुष्टिसंयुतम् ॥
परिपिष्टं शिरोलिपात् शिरःशूलविनाशनम् ॥
शिरःरोगहरं सेपात् गुग्गुमूलं सकाङ्क्षिकम् ॥
निर्गुष्टिकाशिषा पीत्वा गृह्यमानाविनाशनम् ॥
केतकीपत्रं क्षारं गृहेण सह भक्तयेत् ॥
तक्रेण शरपुष्पा वा पीत्वा श्रीह्वा विनाशयेत् ॥
मातुलुङ्गस्य निर्यातं गुग्गुज्येन समन्वितम् ॥
वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।
शुष्यो सौवर्षकं हिङ्गु पीत्वा हृदयोरोगमुत् ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
ऊं गं गणपतये स्तुतेति ।
“अयं गणपतेर्मन्त्रो भवविद्याप्रदायकः ॥
इममष्टसहस्रश्च जम्बा बद्धा शिखान्तः ॥
स्वभावेतः जयः स्याच्च शतं जाप्याद्गुप्तं धियः ॥
विशान्तेन हृत्वाह्नाया क्लृप्त्वा ना रत्नं ॥ शोभयेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु पाठा राना वशस्त्रिभिर्दिनैः ॥
अष्टम्याश्च चतुर्दशानुषोप्याभ्यर्थ विप्रराट् ॥
तिसाक्षान्ताना जुड्यादष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
अपरान्तः स्यादष्टुडे च अथ चेदुद्यमे शिव ॥
जम्बा षाष्टसहस्रन्तु ततश्चाष्टप्रतेन ह ॥
शिखां बद्धा रात्रिकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
क्रीकारं सविशयं प्रातःसूर्यसससुतिम् ॥
स्त्रीयां लघाटे विन्यस्य वश्यता नयते भुवम् ॥
तथैव नासासुरसि ध्यातश्चैवोपकारकत् ॥
सुसमाहितचित्तो न्यस्तन्तु प्रमदाजये ॥
सकामा कामिनो कुर्व्यात् सखरुभद्रजलाकुषाम् ॥
यत्तु जुड्यादयुतं शुचिः प्रयतमानवः ॥
दृष्टिमाने सदा तस्य वशमार्यैरिति योषितः ॥
मनःशिक्षा पञ्चकश्च सारोरोचनकुजुभरम् ॥
रभिः क्लृते च तिलकं सदा स्त्री वश्यतामियात् ॥
सहृदेवो भङ्गुराजः सितापराजिता वषा ॥
तेनैव तिलकं क्लृत्वा त्रैलोक्यं वश्यता नयेत् ॥
गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च क्लृत्वास्त्रिकाम् ॥
यः पुनःस्त्रिलकं कुर्व्यादाम वृक्षकनिष्ठया ।
स करोति वधं सर्वं त्रैलोक्यं नाच संशयः ॥
गोरोचना महर्देव ॥ अदुष्टोक्तितभाविता ।
तर्वा था क्लृत्वास्त्रिका सा गारी चं निरीक्ष्ये ॥

त्रौघ

तच्च श्रव्यं । वशं कुर्याद्वाचं कार्या विचारया ।
 नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक्पञ्चस्य हरीतकी ॥
 चन्दनं कुष्ठसुशैवा रक्तशालिसमन्विता ।
 यतैर्धूपो वशकरः स्मरवाण इवेश्वरः ॥
 रत्निकाते मन्हादेव । पाञ्चतीप्रियः शङ्करः ।
 निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरन् वामं लिम्बेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ॥
 सैन्यवच्च मन्हादेव । पारावतमलं सधु ॥
 यभिलिम्बन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशङ्कद्वेषत् ॥
 पुष्याणि पञ्चरत्नानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तखुलञ्च प्रियङ्गञ्च पेययेदेकयोगतः ।
 अनेन लिम्बलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 ह्ययलाजा च मञ्जिष्ठा माणवीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्षपाश्लेते च लिम्बलिङ्गं स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्गाया दुग्धपीतन्तु शोषित् ॥
 अश्वगन्धानागवणागुडमासभिषेविशाम् ॥
 रूपं भवेत् यया तदन्नवयौवनचारियाम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं चिकणाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं रत्नं परिखासाख्यशुलवत् ॥
 कथितोदकपापान्तु शम्भुकाद्वारकं तथा ।
 मृगशृङ्गं चामिदं गन्धान्येन समन्वितम् ।
 पीतं हतुलशुलाना भवेन्नाशकरं शिवः ॥
 हिङ्गु चोर्वर्षलं रत्नं । दृषध्वज । महौषधम् ॥
 यभिल्लु कथितं वारि पीतं वै सर्वशूलवत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सासुद्रलवणान्वितम् ॥
 आखादितमशीशस्य शूलस्य स्थादिमन्कम् ॥
 वटरोह्याङ्गुरो रत्नं । तखुल्लोदकधर्मितः ॥
 पीतः सतक्रोडतीसारं क्षयं नयति शङ्करः ॥
 अश्वटुमूलं कर्षादे पिष्टं तखुलवारिया ।
 सर्वैर्यतसारग्रहणी पीतं हरति भूतप ॥
 मरीच्युष्टिकुटजत्वक्चूर्णान्तु गुडान्वितम् ॥
 क्रमत्तद्दिग्यां पीतं यक्ष्मीत्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रानिम्बतखुलम् ॥
 अपामार्गचिकटुकमेधान्तु वटिकां प्रियः ।
 विस्फुचिकामहाद्याधिं हरत्येव न संशयः ॥
 चिकण्ठा चिकटुखव शिकान्तु हरीतकी ।
 एकैकमेधां चूर्णान्तु मधुना च विमिश्रितम् ॥
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्करः ॥
 अर्कचौरं प्रस्थमेकं तिलतिलं तथैव च ।
 मगःशिला मरीचाना सिन्दूरस्य पत्रं पञ्चम् ॥
 चूर्णं क्लृप्त्वा ताम्बाचे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं क्षुहीगतं दुग्धं सैन्यं शूलवृद्धवत् ॥
 चिकटुचिकणायुक्तं पलाशाष्टकसैन्यम् ॥
 मगःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्यमजापयः ॥
 तन्मूलं शङ्खनामिच्च चन्दनं धर्मयेत्ततः ॥
 यमिन्न वटिकां क्लृप्त्वा अक्षिणी चान्नयेत्ततः ॥
 नश्ये पटलं काचं पुष्यस्य तिमिराधिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम् ॥
 पिपप्लीचिकणायुक्तं मधुसैन्यसंयुतम् ॥
 सर्वरोगञ्चरन्नासशोषपीनसङ्घट्टवत् ॥
 देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ॥
 अर्कचिंशत वै वारमन्त्रायै तेन चान्नयेत् ॥

त्रौघ

राज्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिपप्ली क्लृप्तं रत्नं । हरिद्रामलकं वषा ॥
 सर्वोत्तारोगो नश्येयुः सक्षीरादन्ननाचतः ॥
 काकजङ्गाशुभ्रमूलं सुखेन विद्यते शिवः ।
 चन्विला दन्तारोगाय विनाशो हि भवेद्धरः ॥
 इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखवाच ।
 “पीतं सारं गुडव्याञ्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याञ्चसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूर्धं कथितं प्रवर्णयति शङ्करः । ।
 तथा हिक्का हरत् पीता सौवर्षलवृता सुरा ॥
 गोरक्षकक्षाटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशङ्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं श्रीधृकाले समाहृतम् ॥
 साधितं ह्यगदुग्धेन पीतं शङ्करान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेदै पाण्डुशङ्कराम् ॥
 द्विजयच्छाञ्च वै मूलं पिष्टं तखुलवारिया ॥
 गण्डमाळा हरिस्नेपात् कुरुगुडगलगण्डकम् ॥
 रसाङ्गनहरीतकाङ्गुणं तेनैव गुण्डनात् ॥
 नश्येत्ते पुरुषस्याधिं नात्र कार्या विचारया ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पूषणस्य च ।
 पुष्याधिनेश्वरं रत्नं । योगमन्यं वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चिकणं तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदाम्यहम् ॥
 जलौकाजगधरक्तन्तु भगन्दरसुमापते ॥
 चिकण्ठाजलघृष्टञ्च माजौरास्यविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रत्नं । नात्र कार्या विचारया ॥
 हरिद्रा लिखवारन्तु खड्गीचौरैश्च भाविता ।
 भट्टियप्रो निपतति सङ्घेपात् दृषधध्वजः ॥
 घोषापलं सैन्यवच्च तक्षिनाशः पतेत्तथा ।
 गन्धान्यं साधितं पीतं पलाशद्वारवारिया ॥
 त्रिगुणेन चिकटुकमश्रांस्ति क्षययेच्छिवः ।
 तिलस्य च फलं दग्धं रक्ताशंसो विनाशनम् ॥
 जग्धा क्षयतिक्षान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवद्वारं सुष्टिचूर्णं युक्तं तुल्यघृत्वान्वितम् ॥
 लौहमभिं करोत्येव प्रत्यये दृषधध्वजः ।
 सुखटा च कथितं वारि पीतश्चाभिं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्यवच्च चिकणं रत्नं । पिपप्ली ।
 चूर्णसुशोदकेनैवा पीतश्चात्तुधाकारम् ॥
 सायं शुकरमासं वै पीतं चावित्तुधाकारम् ॥
 इति गारुडे १६० अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखवाच ।
 “हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्धरः ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलाशतं शिवः ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन दृषधध्वजः ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषी ।
 षोडश्राब्दाक्षति रत्नं । सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुस्करं भवेत् ॥
 तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसङ्घिष्यम् ॥
 कुर्वाभरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवक्त्रम् ॥
 दध्ना निशं भक्षितन्तु वषादेक्षकरं शिवः ॥

त्रौघ

क्षय्यकेप्रसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रव्याम् ॥
 तच्च काञ्जिकर्णयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 प्रतशर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ॥
 जग्धं चिपलया युक्तं चतुश्रुतं करोति वै ॥
 अन्वः पश्येत् चूर्णस्य सान्यस्यैव तु भक्षणात् ॥
 महिषक्षीरसंयुक्तं तक्षेयः क्षय्यकेप्रक्षत् ॥
 खल्लोटस्य च वै केशा भवन्ति दृषधध्वजः ॥
 तैलयुक्तेन चूर्णं बलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुद्वर्णमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥
 सक्ष्यागक्षीरचूर्णं दृष्टिः यस्यासतोऽङ्गनात् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि आवयो वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णान्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षादेमेव कुष्माणं नत्वा निशं हरिं प्रसुम् ॥
 यष्टिं पुराधाप्यं स्यादन्ववर्णं दृषधध्वजः ॥
 जीवेद्वर्षसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 मङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्यत्ते तु समाहृतम् ॥
 विडालपदमात्रन्तु ससौर्वेक्षश्च भक्षयेत् ॥
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 प्रतानि पञ्च जीवेक्ष नवनागबलो भवेत् ॥
 भवेत् श्रुतिधरो रत्नं । पुष्यत्ते चैव भक्षयेत् ॥
 इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखवाच ।
 “निर्त्रयाः स्यात् पूषणैः प्रहारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्श्येत् ॥
 तद्वेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरयात् ॥
 रत्नं साकुलिकामूलं हिजलस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयासुखं लिप्तं शूल्यो निःसरति त्रयात् ॥
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गो शङ्करः ॥
 दध्ना माहिधेया युक्तं जग्धं कोद्ववभक्तम् ॥
 कङ्कमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाड्यीत्रयापञ्चम् ॥
 त्रक्ष्यगष्टिफलं पिष्टं वारिया तेन लेपतः ॥
 तेन हृष्टं रक्तरोधः प्रशयति न सशयः ॥
 यवभस्मा विडङ्गञ्च गन्धपाषाणमेव च ।
 सुखिदरेषाञ्चैव चूर्णं भावितं रक्षिरेण वै ॥
 क्लकलाशस्य तक्षिप्तं अन्वुदं विद्रवेच्छिवः ॥
 शोभाङ्गनस्य बीजानि अतसीमसिनान्वहः ॥
 गोरसन्तु प्रपिङ्गान्यत् ग्रन्थिकं नाशयेद्वि वै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तखुलवारिया ।
 तेन गल्पप्रदानात् स्यादश्रुतदन्दस्य विद्रवः ॥
 अगस्यपुष्यनस्यो वै समरीचञ्च भूतहृत् ॥
 शुजङ्गवर्णं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ॥
 गौरसर्षप एभिः स्यात्तेषां धृतहरः क्षतः ॥
 गौरौचगा मरीचानि पिपप्ली सैन्यं मधु ॥
 अङ्गनं क्षतमेभिः स्यात् यश्चतुहरं शिवः ॥
 गुन्धुलूकपुष्पाभ्यां धूपो यश्चहरः क्षतः ॥
 चातथिकञ्चरैः युक्तं क्षय्यवक्त्रावगुह्यतः ॥
 इति गारुडे १६२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखवाच ।
 “श्वेतापराजितापुष्यरसेनापुष्योश्च पूरयो ।
 पटलं नाशमायाति क्षोत्रदुग्धममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव चन्विला भीक्षोक्षितिः ।
 दन्तकोटयथं नश्येदन्नाशरचिर्भङ्गः ॥

श्लोच

नारी पुष्यदिने पीला गोक्षीरेणोपवासतः ।
 श्लोकांशे तु वै मूलं तस्यानङ्गुल्यश्रुतानुत् ॥
 श्लोकांशे मूलं विधिना गृहीतं पुष्यसंस्थितम् ॥
 श्वेतशुद्धा च लज्जना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
 नारी पूर्णं हि लभते सुरते वृषभध्वज ॥
 हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हरः ॥
 मूलं सटोम्बरहरं भूतप्रेसादिनुद्धवेत् ॥
 पीतं वृषिकमूलान्तु पुष्यवित्तमलेन वै ।
 साङ्गे विनाशयेद्वाह्वरश्च परमेश्वर ! ॥
 शिखायाश्चैव तद्द्वयं भवेदिकाहिकादिनुत् ॥
 एतत् सकाञ्चित् पीतं रक्तकुण्डलवारिनुत् ।
 वास्योदकेन पीतं तद्गृहद्विषहरं भवेत् ॥
 यस्य लज्जालुकामूलं दीयते बद्धवेतसा ।
 साङ्ग स वै वर्षं धाति प्रमान् स्त्री वा न संशयः ॥
 पिप्ला गच्छतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ।
 गरं विषं तस्य नश्येद्वाच कार्या विचारया ॥
 वास्योदकयुत मूलं शिरीषस्य सथा तथा ।
 रक्तविन्नकमूलस्य श्रमनं भरश्चाङ्गर ॥
 कार्ययोः कामलायाधिविनाशः स्यान्न सश्रयः ॥
 श्वेतकोक्किष्यमूलं ह्यग्रीक्षीरेण संयुतम् ।
 त्रिसप्तलेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं वैर्येत् ।
 नारिकेलस्य वै पुष्यं ह्यग्रीक्षीरेण संयुतम् ।
 पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
 जुव्यात् सुदशनामसं श्यादिके तु समाहृतम् ।
 कण्ठबद्धं श्यादिकादिपृथुतबिनाश्रमम् ॥
 पुष्ये धवलगुग्गुया गृह्यते मूलकुत्तमम् ।
 मुखे तु विहितं रज्जुं हरैत् मरविभुं बद्ध ॥
 हस्ते बद्धं काण्डलुच कण्ठबद्धं ग्रहपितुत् ॥
 इति गारुडे १६१ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिबवाच ।
 “अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
 पीतश्चापि हरयेव नष्टमाणा न संश्रयः ॥
 तद्येन्द्रवाद्यीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ।
 जिह्वेन्दुरण्डं रज्जुं शुक्रश्लिषीसमन्वितम् ॥
 शीतौदकञ्च तप्तस्यो भाङ्गुपीवाञ्चया हरैत् ॥
 माहिषं नवनीतञ्च अश्वमन्था च पिप्यथी ।
 वचा कुष्ठं त्वयं श्लेषो लिङ्गश्लोत्रकनडिङ्गत् ॥
 कुष्ठनागवलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ॥
 तक्षेपो श्वतीनाञ्च जुव्यांश्चभीहरं जलम् ॥
 विटपेन्द्रवाद्यीमूलं यस्या वाचा घृहृततः ।
 जिह्विप्यते समुत्पाद्य तस्य शीघ्रा विनश्यति ॥
 पुनर्वावायाः शुक्राया मूलं तद्वलवारिखा ।
 पीतं विप्रधि नश्येत् नात्र कार्या विचारया ॥
 कदली यवक्षारन्तु मागीयेन प्रसोधितम् ।
 नदास्त्रादनाश्रुति उदरखाधयोऽखिलाः ॥
 श्वदरीकारवीमूलं गुडाञ्चन समन्वितम् ।
 अग्निना साधितं जग्मा क्षमीन् सव्यान् हरैत् शिव ! ॥
 निव्यं निम्बद्वानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
 प्रह्वये भक्षयेत्तैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
 हरीतकी विकृञ्चञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
 शोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ॥
 शोमपिप्लवाश्वेतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

श्लोच

एकञ्च त्रिषण्णामास्तथा भागद्वयं शिव ! ।
 सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुनुत् ॥
 अमृतञ्च सगोमूत्रं कथितं जवष्यान्वितम् ।
 कांशुचण्डं खरं श्लेषात् कुष्ठदन्तुविनाश्रमम् ॥
 हरिद्रा हरितालञ्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ॥
 क्षयं श्लेषो हन्ति द्रुम पामानं वै गरं तथा ॥
 सोमराजस्य वीजानि भवनीतयुतानि च ।
 मधुनास्त्रादितानि स्युः शुक्रकुष्ठहराणि वै ।
 तस्मानुपानतो रज्जुं । नात्र कार्या विचारया ॥
 शितापराजितामूलं वृत्तितं वास्यवारिखा ।
 तक्षेपो रज्जुं । मायेन शुक्रकुष्ठविनाश्रमः ॥
 माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
 पामा विलेपिता नश्येद्द्वज्जापि वृषभध्वज ॥
 विशुष्कगन्धारीमूलं पक्ष्मीरेण संयुतम् ।
 भक्षितं शुक्रपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ।
 मूलकस्य च वीजानि क्षपमागरेसेन वै ।
 पिप्लुगि तेन लेपेन सिद्धिका रज्जुं नश्यति ॥
 कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिद्धिकापहा ।
 रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्तेनविमिश्रितः ॥
 तदभ्यङ्गान्नाहृदेव । सद्यः सिद्धिं विनश्यति ॥
 कुष्णाखनालक्षारानु सगोमूत्रञ्च तत्त्वचः ॥
 जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।
 माहिषेण पुगीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
 अस्या उदरानं जुव्यादङ्गुलीरत्वमीश्वर ! ।
 तिससर्षपसंयुक्तं हरिद्राहयकुष्ठकम् ॥
 तेनोद्धर्तितदेहः स्याद्व्यक्तः सुरभिः प्रमात् ।
 मनोहरश्चातुदिनं दूर्वायां काकजङ्घया ॥
 अज्युनस्य तु पुष्यायि अम्यपञ्चयुतानि च ।
 सलोत्राणि च तक्षेपो देहदुर्गन्धतां हरैत् ॥
 मन्दोष्णोन्नरीरं वै चूर्णयन्तु कनकस्य च ।
 तेनोद्धर्तितदेहस्य हरिद्राद्यप्रसारिकाञ्च ॥
 तग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! धर्मदोषञ्च नश्यति ॥
 काकजङ्घोद्धर्तञ्च अक्षरागकरं भवेत् ॥
 यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।
 एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाक्षरोगानुत् ॥
 रक्तपित्तं हरैत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।
 क्षापकात्ते तोयपानात् पीनसं प्रक्षितं हरैत् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्यथीसैन्धवस्य च ।
 पीतं सकाञ्चित् हन्ति खरमेदं महेश्वर ! ॥
 चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
 मगशिला वलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
 जातोपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मगशिला ।
 एभिश्चैव क्षता वर्चिर्दरामौ महेश्वर ! ॥
 धूमपानं काण्डहरं नात्र कार्या विचारया ॥
 त्रिफलापिप्यथीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
 भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरैत् ।
 विषमूलञ्च समधु गुग्गुलीक्षितं जलम् ॥
 पीतं हरेत्त्रिषण्णं कर्दि वै नात्र संश्रयः ॥
 पीता दूर्वा कर्दिनुत् स्यात् पिष्टा तद्वलवारिखा ॥
 इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिबवाच ।
 “पुनर्वावाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ।

वारिपीतं तस्य पार्श्वं भवनेषु न भङ्गयाः ॥
 तार्क्ष्णं मूर्तिं वनेषु वै भक्षुकरदन्तनिर्मिताम् ।
 स पञ्चमैर्न दक्षेत श्रावण्णीवं वृषभध्वज ! ॥
 पिबेद्दुग्धमूलं यः पुष्यर्क्षे रज्जुं । वारिखा ।
 तस्मिन्नपास्तदशना नागाः सुग्रीच संश्रयः ॥
 पुष्ये लज्जालुकामूले हस्तबद्धे तु पञ्चगान् ।
 गृह्णीयाच्छेपतो वापि नात्र कार्या विचारया ॥
 पुष्ये श्वेतार्कमूलञ्च पीतं शीतेन वारिखा ।
 नश्येत् दन्तकविषं श्वरवीरादिजं विषम् ॥
 महाकाणस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्चिकेन वै ।
 वोङ्गमखलिकानाञ्च तक्षेपो हरते विषम् ॥
 तद्वृषीयकमूलञ्च पिष्टं तद्वलवारिखा ।
 घृतेन सद्य पीतन्तु हरैत् सर्षपिमाणि च ॥
 नीक्षी लज्जालुकामूलं पिष्टं तद्वलवारिखा ।
 पीत्वा ददृक्कविषं नश्येदकेन शोभयोः ॥
 कुष्णाखकपन्धरसः सगुडः सद्यश्चकरः ।
 पीतः सदुग्धो मोहान्तु तद्वृक्षस्य विषस्य वै ॥
 तथा काङ्गभूतस्य मोहस्य हर एव च ।
 यष्टीमधुसमायुक्ता पीत्वा च सितशर्करा ।
 सदुग्धा च त्रिरात्रेण भूवाविषहरा भवेत् ॥
 चुम्बकचयपानाञ्च वारिखः शीतस्य वै ।
 ताम्बूलजग्धरीमाञ्च सुखलाणां विनश्यति ॥
 घृतं सद्यश्चरं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।
 क्षुधाक्षोडयो मूलेन पीतमत्कथितं जलम् ।
 ततो नश्येद्वाहविसं त्रिरात्रेण महेश्वर ! ॥
 उवाच गार्ग्यं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।
 नाशयेत्तन्नाहृदेव । वेदानां वृषिकोद्धवाम् ॥
 कुसुम्भं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मगशिला ।
 करञ्जपिशितश्चैव अर्ककौठञ्च श्रावण्णी ।
 विषं जग्धं विनश्येत यतेषां भक्ष्याश्चैव ! ॥
 दीपतैर्वाप्रदानाञ्च दंशे वृषिकस्य शिव ! ॥
 खल्वैरुक्कविषं नश्येत्तदा वै नात्र संश्रयः ।
 दंशस्थानं वृषिकस्य रज्जुं गुग्गुलुधूपितम् ॥
 विषं नश्येत्ततो रज्जुं । नात्र कार्या विचारया ॥
 अङ्गोत्पञ्चयुपेन नश्येत्त्रिविधं विषम् ॥
 नागेश्वरमरीचानि शुक्यी तगरपारिका ।
 नश्येत्त्रयमलिक्वाया यतेषां श्लेषतो विषम् ॥
 श्रतपुष्या सैन्धवञ्च साक्ष्यं वा तेन श्लेषतः ।
 शिरीषस्य च वीजं वै शिवक्षीरेण धर्षितम् ॥
 तक्षेपेन महादेव । नश्येद्दुग्धञ्च विषम् ॥
 ज्वलितानिनी विषेकी तथा दूर्धुरजं विषम् ॥
 सुस्वरकरसोन्मिभं क्षीराज्यगुग्गुपानतः ।
 शून्यां विषं विनश्येत श्राङ्गान्तशेखर ! ॥
 वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कलं कथितं जलम् ।
 तत्क्षेपास्येदन्तानां नश्येद्द विषवेदानाम् ॥
 देवदाह हरिद्रा च गैरिकस्य च श्लेषनात् ।
 नागेश्वरं हरिद्रे वे मञ्जिष्ठा देवदाहकम् ॥
 यमिर्नेपादिनश्येत श्लेताविषसुमापते ॥
 इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिबवाच ।
 “यत् पुनर्वावायुं अपामार्गस्य वा शिव ! ।
 सरसं शोभिचित्तं बराङ्गस्य सथां हरैत् ॥

श्रौच

तश्च श्रव्यं । वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारया ।
 नागेश्वरश्च श्रौचैयं त्वक्पञ्चक्ष हरीतकी ॥
 चन्दनं कुष्ठसुक्लीषा रक्तशालिसमन्विता ।
 एतैर्धूपो वशकरः स्मरवाद्य इवेश्वरः ॥
 रतिकाले मन्हादेव । पार्वतीप्रिय । शङ्करः ।
 निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरणं वामं लिभेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ।
 सैन्यवक्ष मन्हादेव । पारावतमणं मधु ॥
 यमिर्लिप्तन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ।
 पुण्याणि पञ्चरत्नानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तदङ्गुलश्च प्रियङ्गुश्च पेययैदेकयोगतः ।
 अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवप्रतामियात् ॥
 हयलाभा च मङ्गिष्ठा मालतीकुसुमाभिर्च ।
 श्वेतसर्पपाण्डित्ये च लिप्तलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोमनुत् ।
 अश्वगन्धानागवलागुडमासनिषेविष्याम् ॥
 रूपं भवेत् यथा । तदन्नययौवनचारिण्याम् ॥
 सौहृद्यार्थमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं यद् । परिशामास्त्रयुक्तानुत् ।
 कथितोदकपानन्तु शम्भुकाक्षरं तथा ।
 मृगशृङ्गं हृदिदग्धं गद्याज्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुष्पयुक्तानां भवेन्नाशकरं शिवः ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रुद्र । रुषध्वज । मशौषधम् ।
 यमिष्ठ कथितं वारिः पीतं वै सर्वशूलनुत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं सासुद्रलवणान्वितम् ।
 चाखादितमर्जीवस्य शूलस्य स्याद्विभक्तम् ॥
 वटरोहोद्गारो रुद्र । तदङ्गुलदक्षधितः ।
 पीतः सतत्रोत्तीसारं क्षयं नयति शङ्करः ॥
 अङ्गुठमूलं कर्षाडं पिष्टं तदङ्गुलवारिणा ।
 सर्वैरुत्तसारप्रदहर्षो पीतं हरति भूतप ।
 मरौचस्युष्णिकुटजत्वक्चूर्णान्तु गुणान्वितम् ।
 क्रमात्सिद्धिगुणं पीतं यद्दृष्योत्थाधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्थयदङ्गुलम् ।
 अपामार्गचिकटुकमेथान्तु वटिकां शिवः ।
 विस्त्रचिकामहात्याधिं हरत्येव न संशयः ॥
 त्रिफला चिकटुश्च शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेधं चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्करः ।
 अर्कक्षीरं प्रस्थमेकं तिषत्तैतं तथैव च ।
 ममभिशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पूर्णं पथम् ॥
 चूर्णं कृत्वा तास्यपाचे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं कुहीगतं दुग्ध सैन्यं शूलयुद्धवेत् ॥
 चिकटुचिफलायुक्तं पलाशाष्टकसैन्यम् ।
 मर्गःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ।
 तन्मूत्रं शङ्कुनाभिश्च चन्दनं धर्मयेत्ततः ॥
 यमिष्ठ वटिकां कृत्वा अन्विष्यो चाङ्गयेत्ततः ॥
 गश्ये पटलं काचं पुष्यश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वाखनाशनम् ॥
 पिपप्लीचिफलाचूर्णं मधुसैन्यवसंयुतम् ।
 सर्वैरोगान्शरशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
 रक्तविंशति वै वारमन्दिषो तेन चाङ्गयेत् ॥

श्रौच

राज्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिपप्ली जेतकं रुद्र । हरिद्रामलकं वषा ॥
 सर्वाङ्गिरोगा नश्येयुः सक्षीरादङ्गनात्ततः ॥
 काकजङ्घाशिमूलं सुखेन विष्टे शिवः ।
 चम्बित्वा दन्तरोगायां विनाशो हि भवेद्भरः ॥
 इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखाच ।
 “पीत सार गुडुचाश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहृत्विदामूलं तलदध्याज्यसंयुतम् ।
 निरुद्धमूलं कथितं प्रवर्तयति शङ्करः । ।
 तथा हिङ्गा हरत् पीता सौवर्चलयुता सुरा ॥
 गौरक्षककटोमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेयैव नाशयेत् दन्तप्रकर्षाम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं शीघ्रकाशे समाहृतम् ।
 साधितं हृत्पादुमेन पीतं शङ्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुप्रकर्षाम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तदङ्गुलवारिणा ।
 गङ्गामाषा हरैस्तेपात् कुष्ठगङ्गगण्डकम् ॥
 रसाङ्गनहरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्दे एरुषस्याधिं नात्र कार्या विचारया ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पुगफलस्य च ।
 पुष्याधिर्नश्यते रुद्र । योगमन्यं वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्यथोगं वदास्यहम् ॥
 जसौकाजगधरक्तन्तु भगन्दरसुमापते ॥
 चिफलाजलघृष्टश्च माजरीराशिविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रुद्र । नात्र कार्या विचारया ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु खहीक्षीरेण भाविता ।
 भटिल्यर्शो विपतति तस्तेपात् रुषमध्वज ! ।
 घोषाफलं सैन्यवक्ष तस्मिन्नाशः पतेत्तथा ।
 गद्याज्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणम् ॥
 त्रिगुणैश्च चिकटुकमर्षासि क्षययेच्छिवः ।
 विश्वस्य च फलं दग्धं रक्तार्षसो विनाशनम् ॥
 जग्धा ह्यप्यतिशान्तेव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं सुखिचूर्णं युक्तं तुल्यहृत्वाण्वितम् ॥
 सौप्तमिं करोत्येव प्रत्यये रुषमध्वज । ।
 सुशुष्ठा च कथितं वारिः पीतश्चाग्निं करोति वै ।
 हरीतकी सैन्यवक्ष चित्रकं रुद्र । पिपप्ली ।
 चूर्णसुष्योदकेनैवा पीतश्चातिदुधाकरम् ॥
 सार्यं शुकरमांसं वै पीतं चातिदुधाकरम् ॥
 इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखाच ।
 “हृत्सिकथस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भरः ।
 सर्वैरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं यलगतं शिवः ।
 सक्षीरं भक्षितं कुर्त्यात् समाहेन रुषध्वज ! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं रुगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशप्रतायुषां ।
 षोडशान्दक्षति रुद्र । सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिसमायुक्तं जग्धमायुखारं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना साडे दशवर्षसहस्रियम् ॥
 कुर्त्यामरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवक्षभम् ।
 दग्धा निवर्तं भक्षितान्तु वचदेहकरं शिवः ॥

श्रौच

क्षय्यकेशप्रसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रियम् ।
 तत्र काङ्गिकसंयुक्तं नरं कुर्त्याश्च भक्षितम् ॥
 प्रतपार्थ दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं त्रिपलया युक्तं चतुष्पन्नं करोति वै ।
 अन्वः पश्येत् चूर्णस्य सान्ध्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसंयुक्तं तस्मैपः क्षय्यकेशकृतम् ॥
 खल्लोत्स्य च वै केशा भवन्ति रुषमध्वज । ।
 तैलयुक्तं चूर्णं बलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुदत्तंमन्त्रेण सर्वैरोगे प्रमुच्यते ।
 सन्ध्याक्षीरचूर्णं दृष्टिः यथासतोऽङ्गनात् ॥
 पलाशस्य तु वीजानि श्रावये विषयाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णान्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाडमेव कुल्याधं नत्वा निवर्तं हरिं प्रथम् ।
 यष्टिं पुराणध्यायं स्यादन्मुदकं रुषध्वज ॥
 जीवेदग्धसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्यर्शो तु समाहृतम् ।
 विडालपदमाशन्तु ससौवीरैश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 प्रतामि पञ्च जीवेशं नवनागवजो भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रुद्र । पुष्यर्शो चैव भक्षयेत् ॥
 इति गारुडे १९१ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखाच ।
 “निर्ग्रहः स्यात् पूंगुहीनः प्रह्वारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हृत्ताभ्याश्च विमर्हयेत् ॥
 तदनेन प्रह्वारस्य रक्तखावो न पूरयात् ।
 रुद्र । षाङ्गुलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयसुखं लिप्तं शूल्यो निःसरति त्रयात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गो शङ्करः ॥
 दग्धा माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
 कङ्कुमस्य वै चूर्णं दत्तं नाङ्गीव्यापहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन हृष्टं रक्तदोषः प्रशयति न सशयः ॥
 यवमस्य विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
 सुखिरेषाश्चैव चूर्णं भावितं रुधिरैव वै ।
 छकलाप्रस्य तस्मिन् अन्वदे विद्रयेच्छिवः ॥
 शोभाङ्गनस्य वीजानि अतसौमसिनान्सह ।
 गौरसन्तु प्रपिप्लान्यत् प्रशिकं नाशयेद्दि वै ।
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तदङ्गुलवारिणा ।
 तेन नस्यप्रदानात् स्यादभूतदन्तस्य विद्रवः ॥
 अगस्त्यपुष्पनश्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
 सुजङ्गवर्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप यमिः स्यास्तेषो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरौचना मरीचानि पिपप्ली सैन्यं मधु ।
 अङ्गनं क्षतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिवः ॥
 गुणालूकपुष्पाभ्यां धूपो यद्ग्रहः क्षतः ।
 घातयिष्येत्तस्यैः सुक्तं क्षय्यकेशावगुण्डितः ॥
 इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिखाच ।
 “श्वेतापराजितापुष्परसेनास्योक्ष्य पूरणे
 पटलं नाशमायाति श्वेतदुत्तमभौषधम् ॥
 सूर्यं गोचुरकस्यैव चर्त्विता भीकषोहितं
 दन्तकोटव्यथं नश्येदन्नाशरविर्महं ॥

चन्द्रस्यैवमे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
 वचायास्तृत्तयं कुर्यात् महापद्मान्वितं नरम् ॥
 भूमिन्मन्त्रिचक्रफलापटैश्च प्रततं जलम् ।
 पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
 विष्कोटयानि यत्तानि नाच कार्या विचारया ।
 कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं न्युषणं वचा ॥
 फेनो रसाङ्गनं चौर्यं विडङ्गानि मन शिला ।
 यथा वत्तिहैनि काचं तिमिरं पटल तथा ॥
 प्रस्थे द्वे गङ्गाभाषाणां ज्ञापयेद्द्रोणमभसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काञ्जिकस्याटकं दत्त्वा पिष्टान्येवानि दापयेत् ।
 पुनर्गवां प्रोत्तरकं सैन्धवं न्युषणं वचा ॥
 सरलं सुरदारुश्च मञ्जिष्ठा कण्ठकारिका ।
 नस्यमानाद्भस्त्रयव कर्णशूलं हनुप्रदम् ॥
 वाधिये स्वर्वांगेषु अभ्यङ्गाश्च महेश्वर ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च सुगठी विचक्रपञ्चकम् ।
 पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
 ग्रहस्यञ्ज्वरस्त्रीहृत्सर्ववातविकारानुत् ॥
 उदुम्बरं पटङ्गकं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोत्रतिलुकम् ॥
 मधुकामासजंश्च वेदरं पत्रकीशरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्काशेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति त्रयाहोपाचिरकालमवानपि ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ *

हरिश्चवाच ।

“पाठा द्वे रजनी कुष्ठमभ्यगन्धजामोदकम् ।
 वचा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णयुक्तम् ॥
 ब्राह्मीरसे भावितश्च सर्पिर्मधुसन्त्वितम् ॥
 समाहं भक्षितं कुर्यान्मदेष्वथैव पराम् ॥
 सिद्धार्थकवचाहिकुकरञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा चिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्षितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव खानमुद्गस्रं तथा ॥
 अपस्कारविधोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च प्रासवम् ॥
 निम्बकुष्ठे हरिद्रे द्वे शिशु सधेपजस्तसः ।
 देवदारु पटोलाश्च भान्यं तक्रण धर्षितम् ॥
 वेहं तलाक्तगात्रं वै श्वेनोद्वक्षयेत्ततः ।
 पाप्माः कुष्ठानि नश्येयुःकाण्डं पितृकसकृषिकीम् ॥
 सासुञ्ज सैन्धवं प्लारो राजिका लवणं विडुम् ॥
 कटुबोहरजः कीटं त्रिष्टुत् सुरक्षकं समम् ॥
 रधिगोमूत्रपयसा मन्दापाकपाचितम् ।
 रतलाधिवलं चूर्णं पिबेदुष्णैव वारिणा ॥
 कीर्षे जीर्णं च सुक्षितं मासादित्थमोजनम् ।
 नाभिमृशं मूत्रशूलं गुल्मञ्जीहमेव च यत् ।
 सूर्वांगूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ॥
 परिशामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
 शृङ्गं पुनर्गवा श्युठी जग्ध्वा काशं निहन्ति वै ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥
 चिफला वदर द्वौघा पिप्पली च विरेचकौ ॥

हरितकी सोष्णीरा लवणश्च विरेचकौ ॥
 भूमिसम्प्राप्तुमह्विमोश्रवाणाश्च वानराः ।
 विडालवर्हिक्ताकाश्च वराहोलुककुक्कुटाः ॥
 हंस रवाश्च विष्णुर्ध्रुवं वा रोमशोणितम् ।
 धूपं दद्यात् क्वरात्तैभ्य उन्मत्तेभ्यश्च श्रान्तये ॥
 अपस्माराभिभूतेभ्यो यश्चात्तैभ्यश्च श्रान्तये ।
 यतान्यौषधजातानि क्षयितानि महेश्वर ॥
 निहन्ति यानि रोगानि हृत्तमिन्द्राग्रनियंथा ।
 श्वौषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवत् ॥
 ध्यातोऽर्चितः स्मृतो वापि नाच कार्या विचारया ॥
 इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥
 (विष्णुः) यथा महाभारतेविष्णोः सहस्रनाम-
 कीर्त्तने १३। १७६। ७७ ।
 “अमृतानुद्भवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 श्वौषधं जगतः सैतुः सत्यधर्मः पराक्रमः” ॥
 शौषरं, स्त्री, (उशरे भवं) उषर + अच् ॥ पांशव-
 लवणम् । अयस्कान्तमेदः इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पांशवलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
 शौषरकं, स्त्री, (शौषर + सार्धे क्तम् ।) मृत्तिका-
 लवणम् । खारी लुण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सार्वांगुणम् २ सार्वांसर्गलवणम् ३ उषरकम् ४
 साम्बरम् ५ वज्जलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
 मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदाहित्वम् ।
 पित्तमलवन्धनमूत्रसंश्लेषकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शौष्रकं, स्त्री, (उड्गाणां समूहः । उड्गस्य विकारः
 श्ववयो वा । उड् + “गोत्रोच्छोद्गोश्चेति” ।
 ७ । २ । ३६ । तुक् ।) उड्गसमूहः । इत्यमरः ॥
 उटेर पाल इति भाषा । (उड्गदुग्धार्थे यथा ।
 वाभटे सूत्रस्थाने ५ अ ॥
 “इष्टद्रव्योष्णलवणमौष्ठक दीपनं लघु ।
 प्रलं वातकफनाहृत्किमिषोदरार्शसाम्” ॥
 शौष्रं, स्त्री, (उष्ण + अच् ॥) उष्णो भावः ।
 उष्णता ॥ (यथा रघुः १० । ३३ ।
 “पूर्वराजवियोगीशं कृतस्त्रस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं अकारः । स तु अणुस्वारः । तन्मते पञ्चदश-
 स्वरवर्णः । (स तु घाग्न्यादिमते अयोगवाहृत् यव
 “अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानमगिनः” ।
 इत्युक्ते । नस्ति योगः अक्षरसमायत्तश्चैष येषां
 ते अयोगास्तथापि वाहृयन्ति यत्त्वलवकार्यो नि-
 र्वाह्यन्तीति वाहृः अयोगाश्च ते वाहृश्चेति
 अयोगवाहाः अणुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्या-
 नीया इत्यर्थः ।)
 विन्दुमात्रानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
 वोपदेवेनास्य लुरिति संज्ञा क्त्वा । स तु नकार-
 मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “तुवोपवर्णं संवदौ मूयौ तु परगामिगौ ।
 चत्वारोऽयोगवाहास्त्वा यत्त्वकमीक्यथो मतः” ॥
 इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चपांशात्मकं वर्षं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
 सर्वभयानमयं वर्षं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्तीयभाषायाम् १) तस्य
 खेचनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपश्रीर्षे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
 नद्या विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्त्रास्तु तिष्ठति ॥
 या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वयोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुच्छकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्विजयोनिर्द्वन्द्वजः ॥
 परं प्रशी प्रमाणीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अक्षरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिवः शम्भुरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्विसा देवती शुद्धः कन्याधरविद्युद्विः ॥
 अमृताकार्षीणी भूयं विचिचा व्योमरूपिणी ।
 केदारो रानिनाग्रश्च कुञ्जिका चैव वसुदः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, स्त्री, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)

अः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकण्डवर्णो-
 ऽयं अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च शोडश-
 स्वरवर्णः । (पाग्न्यादिमते अयं अयोगवाहृत् यव
 अयोगवाहाश्च अत्यन्तानु कलुस्वारश्चे अक्षराः ।)
 वोपदेवेनास्य लुरिति संज्ञा क्त्वा । स तु नकार-
 मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “अकारोः परमेशानि । विद्युत्संयुक्तं सदा ।
 अकारः परमेशानि । इत्युत्सुतामयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्षः पञ्चपांशात्मकः सदा ।
 सर्वज्ञानमयो वर्षं आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्षः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोरवयसाः सर्वे गीतवाद्यादितत्परः ॥
 शिवस्य युवती यताः स्वयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्तीयभाषायाम्) तस्य
 खेचनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपरत्ने तु द्विविन्दुरथ ऊर्ध्वतः ।
 ब्रह्मेशविष्णवस्तप्तु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुदयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वयोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अः कण्डको महासेनः कालापूर्णांमृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्युत्सुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
 द्विजिजः कुण्डलं वल्लं सर्गः शक्तिर्निष्कारः ।
 सन्दरी सुयशानना गन्धनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, पुं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः । (यदुक्तम्,—
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)